A KIEGYEZÉS

OSIRIS *Nemzet és emlékezet*

A SOROZAT
MEGJELENT KÖTETEI

- Szent István és az államalapítás •
- Trianon •
- Tatárjárás •
- A Rákóczi-szabadságharc •

OSIRIS

A KIEGYEZÉS

Nemzet és emlékezet

Sorozatszerkesztő Gyurgyák János • Pótó János

A KIEGYEZÉS

Szerkesztette
CIEGER ANDRÁS

OSIRIS KIADÓ • BUDAPEST • 2004

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatta.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTÉRIUMA

Képszerkesztő
DEMETER ZSUZSANNA

A térképeket készítette
SEBŐK LÁSZLÓ

Fordítók
FORGÓ ANDRÁS
ZAHAR PÉTER

Osiris Kiadó, Budapest
Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
www.osiriskiado.hu

•

A kiadásért felel Gyurgyák János
Felelős szerkesztő Pótó János
A sorozatot tervezte Szigligeti Mária
Tördelő Fodor Gábor
Szöveggondozó Németh Zsófia
Nyomta és kötötte a Dürer Nyomda Kft., Gyula
Felelős vezető Megyik András ügyvezető igazgató

•

ISBN 963 389 660 0
ISSN 1589–1658

TARTALOM

ELŐSZÓ 9

I. FORRÁSOK

Apponyi György gróf országbíró emlékirata Ferenc Józsefhez (1863) 15
Eötvös József báró: Vélemény a Reichsrat képviselőháza felirati javaslatának Magyarországot illető pontjára (Pest, 1864. november 30.) 24
Deák Ferenc húsvéti cikke (Pest, 1865. április 16.) 26
Deák Ferenc májusi programja (Bécs, 1865. május 7–9.) 31
Ferenc József trónbeszéde az 1865–1868-as országgyűlés megnyitása alkalmából (Pest, 1865. december 14.) 37
A képviselőház első válaszfelirata (Pest, 1866. február 24.) 40
Ferenc József két levele Richard Belcredi államminiszterhez (Buda, 1866. február 11. és 13.) 49
Ferenc József leirata az országgyűlés első válaszfeliratára (Bécs, 1866. március 3.) 51
Az országgyűlés második válaszfelirata (Pest, 1866. március 24.) 55
A 67-es bizottság albizottságának javaslata a közös viszonyok tárgyában (Pest, 1866. június 25.) 63
A 67-es bizottság albizottsága kisebbségének különvéleménye (Pest, 1866. június 25.) 71
Ferenc József leirata az elnapolt országgyűlés egybehívásáról (Bécs, 1866. november 17.) 76
A magyar országgyűlés felirata az 1866. november 17-én kelt királyi leiratra (Pest, 1866. december 11.) 78
Friedrich Ferdinand Beust külügyminiszter magyarországi tárgyalásai (Pest, 1866. december 20.) 81
Az osztrák minisztertanács Ferenc József elnökletével, a kijelölt magyar miniszterek részvételével tartott ülésének jegyzőkönyve – *Részletek* (Bécs, 1867. február 14.) 88
Ferenc József leirata az alkotmány visszaállításáról (Bécs, 1867. február 17.) 94

A magyar minisztertanács által elfogadott titkos szabályzat
(Buda, 1867. március 17.) 97
A magyar országgyűlés képviselőházának általános vitája
a kiegyezési törvényekről – *Részletek* (Pest, 1867. március 20–28.) 98
Az államjogi kiegyezés: az 1867. évi 7–12. törvénycikk
(Pest, 1867. június 12.) 131
Az osztrák birodalmi tanács képviselőházának általános vitája
a kiegyezési törvényről – *Részletek* (Bécs, 1867. november 12–14.) 144
Törvény az Osztrák Monarchia valamennyi országát érintő
közös ügyekről és azok kezelési módjáról
(Bécs, 1867. december 21.) 165
A magyar és az osztrák pénzügyminiszter titkos megállapodása
(Vöslau–Bécs, 1867. szeptember 12–13.) 170
A gazdasági kiegyezés: az 1867. évi 14–16. törvénycikk
(Pest, 1867. december 27.) 172
Ferenc József legfelső kézirata Beust közös külügyminiszterhez
az „Osztrák–Magyar Monarchia" elnevezés bevezetéséről
(Bécs, 1868. november 14.) 181

II. POLITIKAI ÉS KÖZÉLETI EMLÉKEZET

A KIEGYEZÉS A KORTÁRSI KÖZBESZÉDBEN
Kossuth Lajos nyílt levele Deák Ferenchez („A Kasszandra-levél")
(Párizs, 1867. május 22.) 187
Pulszky Ferenc: Válasz Kossuth Lajos nyílt levelére
(Pest, 1867. május 28.) 193
Kemény Zsigmond: Nyílt válasz Kossuth nyílt levelére
(Pest, 1867. május 28. – június 4.) 199
Deák Ferenc nyilatkozata Kossuth „Kasszandra-leveléről"
(Pest, 1867. május 30.) 211
Kossuth Lajos levele a váci választókhoz (Turin, 1867. augusztus 20.) 213
Deák Ferenc beszéde a kiegyezés védelmében (Pest, 1869. június 1.) 221
Schvarcz Gyula: Magyarország helyzete a reálunióban – *Részlet* (1870) 227
Beksics Gusztáv: Lehet-e fejleszteni a dualizmust? (1892) 232
Szilágyi Dezső képviselőházi beszéde az 1867. évi 12. törvénycikk
jogi természetéről – *Részlet* (Pest, 1893. október 12.) 237
Andrássy Gyula gróf: A kiegyezés módosításának veszélyeiről (1896) 247
Réz Mihály: A magyar szupremácia és a hatvanhetes alap (1909) 258
Ignotus: A dualizmus tragikuma (1910) 265
Tisza István gróf: Osztrák mű a 67-iki kiegyezésről (1911) 271

AZ UTÓKOR EMLÉKEZETÉBEN
Szekfű Gyula: A közjogi kiegyezés – *Részlet* (1920) 285
Jászi Oszkár: Az álalkotmányosság korszaka: a dualista rendszer – *Részlet* (1929) 290
Gratz Gusztáv: A kiegyezés és megalkotói – *Részlet* (1934) 297
Révai József a kiegyezésről (1937–1944) 307
Németh László a kiegyezésről (1939–1940) 312
Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem (1948) 319
Mód Aladár: A kiegyezés és a magyar reakció uralmának stabilizációja – *Részlet* (1951) 344
•
A Bibó-probléma
Kovács András: Két kiegyezés (1991) 346
Gergely András: Bibó István a kiegyezésről és a dualizmus rendszeréről (1999) 360
Gerő András: A fogalmak foglya. Bibó István a XIX. század második felének magyar történelméről (2001) 371
•
Kövér György: Kiegyezés: egy újraírt forgatókönyv. Historizáló sémák a magyar átalakulásban (1994) 385

III. TUDOMÁNYOS EMLÉKEZET

AZ OSZTRÁK ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY VÁLTOZÓ MEGÍTÉLÉSE
A Történettudományi Bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről – *Részletek* (1960) 395
Diószegi István: A kiegyezés magyar szemszögből (1967) 419
Alexander Novotny: A kiegyezés politikai problémái osztrák szemszögből (1967) 430
Hanák Péter: Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában (1973–1974) 439
Somogyi Éva: A dualizmus megítélésének változásai az osztrák történetírásban (1993) 470
Helmut Rumpler: A nemzeti liberalizmus fényei és árnyai – *Részletek* (1997) 476

NAPJAINK TÖRTÉNETÍRÁSA
Hanák Péter: Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása (1976) 486
Somogyi Éva: Königgrätz után (1976) 509

Galántai József: Az osztrák–magyar viszony jellege a dualizmusban (1985) 536
Péter László: Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben (1985) 546
Gerald Stourzh: A kettős monarchia „jogi természete" és politikai struktúrája: egy történeti fenomenológiai kísérlet (2000) 584

A MONARCHIA-MÍTOSZ
Glatz Ferenc: A Monarchia sorsa a történetírásban (1987) 592
Vajda György Mihály: A Monarchia sírba tétele és továbbélése a magyar irodalomban – *Részlet* (1993) 597
Pók Lajos: Egy nosztalgia forrásai és fordulatai. A Monarchia visszapillantó tükörben (1997) 606
Helmut Rumpler: Egy esély Közép-Európa számára (1997) 616
Gyáni Gábor: A Habsburg-múlt emlékezeti kánonjai (2003) 620

Cieger András: A kiegyezés válogatott történeti bibliográfiája 629
Illusztrációk jegyzéke 640
Térképek jegyzéke 644

ELŐSZÓ

E vaskos könyv, melyet most az olvasó a kezében tart, egy 137 évvel ezelőtt meghozott politikai döntés történetét és utóéletét foglalja magában. Egy olyan döntését, melyet több évig érleltek, majd megszületésének pillanatától kezdve hosszú időn át vitattak, többféleképpen értékeltek, később elhallgattak, majd átértékeltek, és amelyet az utóbbi években, évtizedben ismét viszonylagos csend vesz körül. Napjainkra ugyanis az 1867-es kiegyezés történetének a bemutatásában és a kompromisszum következményeinek a megítélésében a történettudomány művelői körében konszenzus alakult ki, a szélesebb olvasóközönségből nem váltanak ki heves érzelmeket a korábban sokáig sordöntőnek érzékelt politikai lépések, a közvélemény elől pedig a feledés homálya takarja el a régmúlt eseményeit.

Kötetünk első része mindenekelőtt e homály eloszlatására vállalkozik. A *Nemzet és emlékezet* sorozat már ismert hármas tagolását követve a *Források* című fejezetben az 1867-es kiegyezés előtörténetére és tartalmára vonatkozó legfontosabb dokumentumokat gyűjtöttük össze. Az alkufolyamat históriája iránt érdeklődők most egyszerre vehetik kézbe a kiegyezéssel foglalkozó és ma már zömmel csak nehezen hozzáférhető szövegeket. Válogatásunk során tudatosan törekedtünk arra, hogy e sokszereplős és több szinten zajló összetett politikai játszma minden helyszínét és a résztvevők lehetőség szerint minél szélesebb körét megszólaltassuk a kötetben. Beleolvashatunk például a konzervatív Apponyi György uralkodónak készített emlékiratába, amely már magában foglalta a közös intézmények gondolatának a csíráját, végigkövethetjük Eötvös Józsefnek és Deák Ferencnek a sajtóban kifejtett közjogi érvelését, figyelemmel kísérhetjük a magyar országgyűlés és az uralkodó két éven át folytatott hivatalos párbeszédét, de ugyancsak tanúi lehetünk az osztrák és magyar politikusok informális háttértárgyalásainak, sőt betekinthetünk Ferenc József bizalmas levelezésébe, valamint a politikai és gazdasági kiegyezést előkészítő titkos megállapodásokba. Ott lehetünk mind a magyar, mind az osztrák képviselőház plenáris ülésein és belehallgathatunk a kompromisszumot érintő egyszer éles, másszor emelkedett hangvételű felszólalásokba. Végül pedig a többéves politikai folyamat eredményeképpen megszületett törvényeket tanulmányozhatjuk át.

Ma már talán alig hihető módon a kiegyezés körül bő egy évszázadon keresztül fölföllángoló viták zajlottak. A *Politikai és közéleti emlékezet* című részben éppen ezért az olvasó reprezentatív áttekintést találhat a kiegyezést kísérő korabeli politikai vitákról, illetve a dualista rendszer összeomlása után született értékelésekről.

Ezek közül elsőként a kompromisszum létrejötte körüli évek egymásnak feszülő, egymással kibékíthetetlen ellentétben álló érvrendszereit említhetjük. Míg az egyik tábor (Kossuth Lajos és hívei, valamint a közvélemény egy jelentős része) a kiegyezésben az ország érdekeivel homlokegyenest ellenkező és a nemzet halálát jelentő alkut, jogfeladást, Deák Ferenc irtózatos tévedését látta, addig a megegyezést igenlők (Deák tábora) a nemzet fennmaradását, az ország fejlődését egyedül biztosító, sőt a megkezdett alkotmányos reformok körének jövőbeni kiszélesítését magában rejtő deáki mesterművet ünnepelte. De ne feledkezzünk meg az osztrák-német vezetőréteg bizalmatlan kivárásáról, sőt egyes csoportjai részéről a kiegyezéses államrendszer-

rel szemben megfogalmazott keserű állásfoglalásairól, valamint a Monarchia területén élő számos nemzetiség elutasító magatartásról sem.

A kiegyezést övező vita a századforduló táján kapott újabb lendületet. Mind a magyar, mind az osztrák közjogi röpirat- és szakirodalom ekkor élte virágkorát. Sorra születtek a fennálló jogi és politikai struktúra megváltoztathatatlansága mellett kiálló véd-, illetve az egész osztrák–magyar viszony újraszabásának programját hirdető vádbeszédek. Igaz, a kiegyezés osztrák és magyar bírálói a századfordulón inkább már a kompromisszum hátrányos gazdasági vonatkozásait állították érvelésük középpontjába.

Ezzel szemben a Horthy-korszak idején a politikai és a tudományos diskurzus (legalábbis annak főárama) kizárólag remekműként volt hajlandó beszélni a kiegyezésről. Szekfű Gyula az ország szuverenitásának a helyreállítását és egyenesen Széchenyi akaratának a megvalósulását tulajdonította 1867-nek, miközben ettől elválasztva éles kritikát fogalmazott meg a dualizmus kori politikai elit egész teljesítményével kapcsolatban. Gratz Gusztáv viszont az 1930-as években a kiegyezéssel létrejött Osztrák–Magyar Monarchiára, mint a liberális értékek és sajátos módon az európai béke biztosítékára tekintett vissza. Kiegyezést bíráló hangok szinte kizárólag az emigrációból hallatszottak (Jászi Oszkár) vagy csak szépirodalmi berkekben bukkantak fel (Németh László).

Éles fordulat tapasztalható azonban a kiegyezésről született értékelésekben 1945 után. A második világháborút követő évtizedekben a kiegyezést és a dualizmust tragédiaként, elnyomásként vagy éppen hazug rendszerként láttatta mind a marxista tudományosság, mind Bibó István. Külön is fontosnak tartottuk bemutatni Bibó kiegyezéskoncepciójának a formálódását és annak elemeit, mert nézetei komoly hatást gyakoroltak az 1970–1980-as évek (ellenzéki) értelmiségének történelemszemléletére.

Később a nyíltan megfogalmazott kritikákat a hallgatás váltotta fel: a kiegyezés kora és a Habsburg-monarchia története mellőzött témává vált, különösen a közoktatásban. Minden bizonnyal ennek az elhallgatásnak (rosszabb esetben torzításnak) lehet meghatározó szerepe abban, hogy 1867 történelmi jelentősége nem tudott igazán gyökeret verni az emberek gondolkodásában. Ehhez még hozzátehetjük, hogy mivel a kiegyezés nem volt fényes haditett, és a későbbi korokból visszatekintve már nemzeti traumának sem számított, könnyen kihullhatott az emlékezet nagy lyukú rostáján. 1971-ben például a megkérdezetteknek mindössze 22%-a tudta, hogy miről is nevezetes az 1867-es dátum, és csak alig valamivel többen adtak jó választ arra, hogy kik között jött létre a kiegyezés. Nem sokat javult a helyzet bő tíz évvel később sem: 1983-ban a pozitív történelmi jelentőségű személyiségek között a megkérdezettek Deák nevét csak elvétve említették, az ambivalens megítélésű politikusok között viszont rögtön a második helyre került (Rákosi Mátyás után, igaz, mögötte Kossuth következett). Végül egy 2001-ben 10–25 éves diákok körében elvégzett vizsgálat megállapítására utalhatunk: a jelentős magyar történelmi események felsorolásában nem kapott helyet 1867. A szociológiai felmérések jól mutatják, hogy a kiegyezés a mai napig nem vált a nemzeti emlékezet szerves részévé.

A dualizmusról kialakított tudományos kánont és a hallgatás csendjét először a gazdaságtörténészek törték meg, akik hosszú viták során Magyarországnak a Monarchián belül elfoglalt gazdasági helyét vizsgálva, egy összességét tekintve sikeres gazdasági modernizáció felismeréséig jutottak el az 1960-as évek második felében. Ezzel párhuzamosan, de egyáltalán nem függetlenül az előbbiektől, megszületett a politikatörténet új értelmezési kerete is: 1867 reális kompromisszummá minősült át a történeti összefoglalásokban. Miként azonban kötetünk záró tanulmányában Gyáni Gábor is megjegyzi: „Az új történeti koncepció ennek ellenére messzemenően megfelelt a kor aktuális (politikai) követelményeinek. Ennek hátterében ott munkált az is, hogy a hatvanas–hetvenes évek értelmiségében már szinte tapasztalati evidencia volt a Kádár-rendszer (legalábbis annak »konszolidált« formája), valamint a dualiz-

mus időszaka közti analógia ténye." Egyre gyakrabban bukkantak fel például a hatalom által engedélyezett nyilvánosság fórumain a Kádár Jánost Ferenc Józseffel azonosító karikatúrák, viccek, a köznyelv pedig Ausztria és Magyarország modern kori politikai kapcsolatának a jellemzésére ismét a „K. u. K." kifejezést kezdte el használni, utalva a két állam vezető politikusának (Kádár und Kreisky) szívélyes viszonyára.

Figyelemre méltó azonban, hogy az 1980-as években a kiegyezéses politikai metódust és az 1867-ben létrejött hatalmi struktúrát több ekkor született és a szocializmus reformját sürgető program is felelevenítette, de ugyancsak számos alkalommal jelent meg a kiegyezésre való hivatkozás a rendszerváltás körül elhangzott hivatalos és ellenzéki nyilatkozatokban. A képet tovább gazdagítja, hogy szinte egy időben ezzel – ismét nem függetlenül a politika történéseitől – az értelmiségi közbeszédben és a szakmunkákban egyaránt megnőtt az Osztrák–Magyar Monarchia egykori területén élő népek múltjának és kultúrájának közös vonásai, illetve a Monarchiára vonatkozó közösségi emlékezet működése iránti érdeklődés. Az ún. önálló Közép-Európa gondolata az 1980-as és az 1990-es évek első felében élte reneszánszát hazánkban, valamint a környező országokban. E koncepció népszerűsége azonban mára már erősen megkopott a térség államainak a nagy európai és észak-atlanti intézményrendszerekbe való integrálódásával.

E kötet egyik fő célkitűzése éppen ennek a most csak igen vázlatosan összefoglalt gondolkodási folyamatnak a bő terjedelmű bemutatása, egyrészt a kiegyezésről született értelmezési kereteket, beszédmódokat képviselő szövegek, másrészt a róluk szóló történészi, irodalomtörténészi elemzések révén.

A könyv harmadik része nem választható el élesen az előző fejezettől, hiszen több példát is felsoroltunk, amikor a tudomány és a politika szorosan összefonódott. A *Tudományos emlékezet* cím alá összegyűjtött szaktanulmányok azonban ezúttal szűkebben, az osztrák és a magyar történettudomány kiegyezésről alkotott vélekedésének az elmúlt öt évtized során fokozatosan bekövetkező módosulásait igyekeznek szemléltetni, illetve vizsgálni. Ezt követően pedig az elmúlt évtizedek szakirodalmi terméséből választottunk ki néhány olyan tanulmány- és könyvrészletet, amelyek a kiegyezéshez elvezető út némely állomását mutatják be, illetve az 1867-ben kialakított osztrák–magyar jogi és politikai viszonyt járják körül.

Igyekeztünk szilárdan tartani magunkat ahhoz az elhatározásunkhoz, hogy mindenekelőtt az 1867-es kiegyezés témájáról kívánunk egy több szempontú és minél aprólékosabb képet adni. Nem volt célunk tehát az Osztrák–Magyar Monarchia egészének (intézményrendszerének, gazdasági és társadalmi szerkezetének stb.) bemutatása, sőt hosszabb gondolkodás után még az öt évtizedes osztrák–magyar együttélés gyakorlati problémáinak a megjelenítésétől is eltekintettünk: nem szerepeltettünk írásokat például a tízévenként lefolytatott gazdasági tárgyalásokról vagy a hadügyi kérdések körül fellángoló vitákról. E tematikai zártságot oldja fel némileg a gazdag képanyag, a tájékozódást segítő térképek, illetve a kötetet záró alfejezet: itt kaptak helyet a Monarchiával kapcsolatban máig tapasztalható nosztalgia okait firtató írások.

Válogatásunk során a terjedelmi kötöttségekre is figyelemmel kellett lennünk. Elsősorban e tényezővel magyarázzuk, hogy csupán a kiegyezés közvetlen előzményének tekinthető, illetve az immár sikeres politikai kibontakozást magukba foglaló szövegeket szerepeltettük munkánkban. Nem kívánjuk azonban ezzel azt állítani, hogy például az 1860–1861-es esztendők politikai eseményei ne lettek volna komoly kihatással az 1867-es kompromisszumot megkötő, vagy éppen az azt ellenző politikusok gondolkodására, későbbi döntéseire. Ennek ellenére ezen időszak dokumentumainak a kihagyása mellett határoztunk, nem lévén elegendő terünk az akkori történések körültekintő bemutatására. Ám még így is maradt néhány olyan forrás, amelynek helye lenne a gyűjteményben, de a végső szűkítésnek áldozatul estek. Nem szerettük volna ugyanis sem Deák Ferenc 1865-ben megjelent *Adalék a magyar közjoghoz* című munkáját, sem például az osztrák és a magyar dualizmus kori pártprogramokat a kö-

zölhetőség kedvéért értelemzavaró mértékben megkurtítani. (A jogos hiányérzeten valamelyest enyhíthet az a tény, hogy szerencsére mindkét esetben létezik az elmúlt években megjelent friss szövegkiadás).

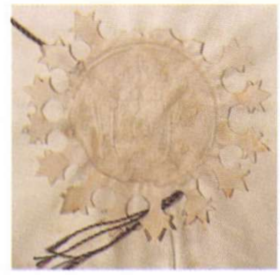
A jegyzetek elkészítésekor mindenekelőtt a sorozat célkitűzéseit tartottuk szem előtt, valamint igyekeztünk változatlanul hagyni a szövegeket kísérő – a szerzőktől vagy a forrásokat korábban kiadó szerkesztőktől származó – eredeti hivatkozásokat. A kötet elsősorban a téma iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség igényeit kívánja kielégíteni, ezért mi magunk csupán akkor alkalmaztunk jegyzeteket, ha a több évtizede, sőt akár egy évszázada nem közölt források, egykorú vélekedések megértése a mai olvasó számára a régies (esetenként idegen nyelvű) kifejezések megmagyarázása vagy például a szövegekben említett személyek legfontosabb életrajzi adatainak a megadása nélkül nehézségekbe ütközött volna. A szómagyarázatokat magukban a szövegekben szögletes zárójelek között, a tárgyi kiegészítéseket pedig a dokumentumok végén helyeztük el. Abban a nem túl gyakori esetben, amikor úgy ítéltük meg, hogy a már meglévő jegyzetapparátus kiegészítésre szorul, a szerkesztői jegyzeteket külön is jelöltük (*A szerk. jegyz.*), továbbá minden olyan írás esetében, amely a kötet egy másik dokumentumára utal (például vitatkozik vele vagy elemzi azt) kereszthivatkozásokat készítettünk. Ugyancsak a könnyebb olvashatóság érdekében a XIX. századi szövegek helyesírását jelentősen modernizáltuk, megőrizve azonban a korszakra jellemző szófordulatokat. A témában elmélyülni kívánók a kiegyezés magyar és osztrák forrásairól, illetve szakirodalmáról a kötet végén találhatnak bibliográfiai áttekintést.

A német nyelvű tanulmányokat Forgó András és Zachar Péter Krisztián fordította le magyarra, munkájukat ezúton is szeretnénk megköszönni.

Reméljük, hogy e több száz oldal terjedelmű és közel másfél évszázadot átfogó szövegválogatás egyfelől árnyalt képet fest múltunk egy meghatározó eseményéről, bemutatva azon dilemmákat, amelyek megoldását közös feladatul rótta a történelem a magyar és az osztrák döntéshozókra, másfelől pedig a kiegyezésre rakódott értelmezési rétegek feltárása után segít kijelölni e kompromisszum méltó helyét a nemzeti emlékezet panteonjában.

A szerkesztő

Bécs–Budapest, 2004 augusztusa

I. FORRÁSOK

APPONYI GYÖRGY GRÓF ORSZÁGBÍRÓ EMLÉKIRATA FERENC JÓZSEFHEZ (1863)

A magyarkérdés megoldását csak osztrák monarchikus szempontból, mely a Pragmatica Sanctióé is, ítélhetni meg helyesen.

Ebből kiindulva a monarchia kapcsolatának megerősítése, valamint belső jólétének és nagyhatalmi állásának megóvása tekintendő az igazi végső célnak Magyarországra vonatkozólag is olyképpen, hogy mindazon politikai valóságos szükségeknek, amelyek ezen államjogi kötelékből származnak, mint fő céloknak okvetetlenül meg kell felelni, holott a kivitel kérdései csak a célhoz jutás eszközeinek becsével bírnak.

Arra a kérdésre, hogy a magyar–osztrák viszonynak államjogi megállapítása minő alakban terveztessék, mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy a Pragmatica Sanctiónak álláspontja és Ausztria legitim politikájának konzervatív természete hangosan szólnak amellett, hogy a magyar korona országainak történetpolitikai jogállása megóvassék. Azaz, hogy nem teremthetni új államjogi állást, hanem hogy a meglevőnek káros határozmányai az alkotmányos törvényhozás útján eltöröltessenek és az összmonarchia bebizonyított, valóságos szükségeivel és a változott politikai helyzettel összhangzásba hozassanak.

A jogi álláspont, amelyhez a magyar korona országai ragaszkodnak, továbbá ezen országok nagysága, lakóiknak a német–szláv örökös tartományokéitól különböző erkölcsei, szokásai és nézetei kizárják a formai összpontosítást és a monarchia egyik részének alárendelését a másiknak túlsúlya alá.

A magyar korona országai, főleg Magyarország, a beolvasztásukat célzó ezen irányt magukra nézve életkérdésnek tekintik és minden olyan kiegyezésnek, amely ezen az áron jönne létre, mindenkor passzív ellenállással szegülnének ellene. Ellenben olyan *egyenjogú dualizmus*, amely a felségjogokat és az állami célok közösségét megóvja, nemcsak a Pragmatica Sanctio sarkalatos határozmányainak felelne meg, hanem megtörné azon passzív ellenállást, amelyet Magyarország önfenntartása ösztönéből, de a monarchia legfőbb állami céljai kárára eddig kifejtett.

Századok óta a dualizmus volt törvényes föltétele a magyar korona országai és az osztrák monarchia közötti szilárd kapocsnak; az állami kapocs fő céljainak szemmel tartásával ma is ez a legbiztosabb út, mely a viszály szerencsés befejezéséhez és a közös végcélokban való megegyezéshez vezetne.

Ez a nagy cél megköveteli:

a) a korona követeléseinek határozott formulázását királyi javaslatokban a monarchia közös érdekei és ezek kezelése tárgyában;

b) az 1848. évi törvények alkotmányos revízióját a királyi javaslatokban határozottsággal megjelölendő pontokban;

c) az 1861. évi február 26-ai alkotmány[1] megfelelő változtatását. Ami az elsőt illeti, az az előzetes kérdés támad, vajon a felsőbb államcélokban szükséges egység elérésére, azoknak a monarchia mindkét részéből kikerülő állandó, delegáció által való tárgyalása szükséges és kivihető-e és minő alakban?

Ezen kérdésnél az a törvényes megállapodás, amely ezen közös érdekeknek és kötelezettségeknek *elismeréséhez* és végleges *meghatározásához* szükséges, megkülönböztetendő ezen közös érdekek további *tárgyalásának módjától*, amelyről csak akkor le-

het szó, ha a fennebbi megállapodás létrejött, és eredménye a magyar korona országaira nézve törvény erejére emelkedett.

Hogy közös érdekei megóvása szempontjából az osztrák monarchiának a stabilitás biztosítékai megadassanak, a világosan és szabatosan meghatározandó állami érdekek közösségének az alkotmányos törvényhozás által formális módon kell elismertetni és e szerint ezen közös viszonyok végleges megállapítása a magyar országgyűlésnek és őfelsége szentesítésének tartandó fönn.

Az erre nézve az országgyűléssel folytatandó tárgyalások alkalmat adnak majd rá, hogy ezen érdekek közös tárgyalásának a királyi előterjesztésekben kimondandó szüksége elismertessék, amikor azután tisztába lehet hozni, hogy szükséges-e és mely ügyekben szüksége, hogy jövőben a korona mindkét részbeli tanácsosai megegyezzenek, és melyekben jusson a mindkét részbeli delegáció közös megállapodásra.

Ami az e végből történendő delegáció formáját illeti, nem lehet benne kétség, hogy a törvényhozó test a régi szokáshoz képest a kebeléből szabadon választott és a választottak számában a célnak megfelelő országos küldöttséget fogja a legalkalmasabb közegnek tekinteni, hogy a magyar korona országait a közös érdekek tárgyalásánál képviselje.

Hogy ezen országos küldöttség megbízatása az egyik országgyűléstől a másik országgyűlésig vagy hosszabb időre terjedjen, nem látszik lényegesnek.

Azon esetekre nézve azonban, amelyekben a cél a közösségre való tekintettel, továbbá a határozathozatal sürgőssége miatt és törvényhozási természetüknél fogva csak a mindkét részbeli delegáció dönthet, mégis elhatározó fontosságú, hogy ezen országos küldöttség állandó jellege és véglegesen határozó joga törvényesen megállapíttassék, és ekként az állami érdekek közös tárgyalásánál a múlhatatlanul szükséges folytonosság biztosíttassék.

Ez az intézkedés azonban, bármennyire szükséges is, szívós ellenállást fog fölkelteni, mert az autonóm törvényhozás egyik jogának föladását és a monarchia másik részéből is delegálandó testületre való átruházását foglalja magában, a miben Magyarország államjogi viszonyainak elvi módosítását fogja látni.

Mentől fontosabb tehát az összmonarchiára nézve, hogy ebben a pontban Magyarországgal egyezség jöjjön létre és mentől nagyobb az elvi áldozat, amelyet ezzel Magyarországtól követelnek, annál tanácsosabb, hogy azok megnyugtatására is, akik attól a gondolattól rettegnek, hogy Magyarország delegátusait majorizálni [leszavazni] fogják, az országgyűlési tárgyalások folyamában kárpótlásul megadassék a szavazatok számának paritása egyrészről a német–szláv örökös tartományok, másrészről a magyar korona országai számára, hogy így a koordinált dualizmus a két fél tökéletes egyenjogúságában kifejezésre jusson; mert ámbár érvényesülnie kell azon fölfogásnak, hogy az összmonarchia érdekei egyik része kedvéért nem áldozhatók föl, másfelől nem lehet elvárni, hogy a magyar korona országai elfogadjanak oly viszonyt, amelyben folytonos majorizálásuktól kell tartaniuk.

Ezen országos küldöttség a magyar korona tanácsosainak meghívására részt fog venni a monarchia másik felének delegációjával a közös tanácskozásban és törvényerővel bíró határozatok hozatalában úgy a birodalmi pénzügyek ellenőrzését, valamint mindama ügyeket illetően, amelyeknek közös tárgyalása törvényesen el lesz határozva és eszerint ezen törvényhozási kérdéseket közreműködésével végleges eldöntéshez fogja juttatni, amihez képest ezen delegáció határozatai, amennyiben az előbbi törvények megváltoztatását vagy bővítését vonnák maguk után, magától érthetően a legközelebbi országgyűléstől az országos törvények közé fognak iktattatni.

Hogy azonban ezen közös delegáció működésének ne csak útja legyen egyengetve, hanem Magyarország államjogi viszonyainak végleges rendezése által erős alapja vettessék meg a monarchia tartós belső békéjének, múlhatatlanul szükséges, hogy a korona követeléseit határozottan formulázza.

I. Ferenc József arcképe. Olajfestmény

Ennek mindenekelőtt a monarchia közös érdekeit, azaz külügyeit, a véderőt, az összmonarchia pénzügyeit és kereskedelmi érdekeit illetőleg kell megtörténnie.

I. A külügyekre vonatkozólag a magyar korona országait illetőleg nem forog fönn szüksége újabb törvényes intézkedéseknek, hogy elismertessék vagy hogy megerősíttessék a korona joga, amely szerint az állam külügyi politikájáról rendelkezik. Ezen felségjogot senki sem vonja kétségbe és az 1848. évi törvények sem érintették.

Épp oly kevéssé szenved kétséget, hogy a monarchia külügyei vezetésének egységesnek kell lenni, és éppen ezért kívánatos, hogy a külügyeket illetőleg a monarchia két felében ugyanazon elvek ismertessenek el, minthogy a magyar korona országai nem záratnák ki magukat oly jogokból, amelyek e részben a többi országok képviseletének netalán megadatnának.

Ebben a föltevésben a külügyek megemlítése Magyarország államjogi viszonyainak törvényes rendezésénél csak avégből történnék, hogy konstatáltassék ezen érdekek közössége és a korona egységes joga; továbbá, hogy a törvényes intézkedések, a melyek nemzetközi szerződések által a kereskedelmi, vám- és pénzkérdéseknek rendezésére létrejönnek, a közös delegáció tárgyalásához és határozathozatalához utasíttassanak.

II. Sokkal több nehézséget okoznak a kérdések, amelyek a monarchia véderejét illetőleg megoldandók. Mert ámbár a felségjog e részben sem támadtatik meg és őfelsége Ausztria császára mint Magyarország királya épp úgy és törvényesen a legfelsőbb hadúr, mint a monarchia többi országaiban, és ámbár ezen felségjog az 1848. évi törvényekben sem tagadtatott meg, aminek következtében a véderő egysége a legfelsőbb hadúr egységében találná legerősebb biztosítékát: nem lehet tagadni, hogy a forradalmi események sajnálni való szakadást idéztek elő, amely csak átmeneti ugyan és még az 1848. évi törvények értelménél fogva is csak tettleges túlkapásoknak az eredménye, mindazonáltal tág körökben tartós fogalomzavart hagyott hátra Magyarország e részbeli jogi igényeire nézve.

A higgadtabban gondolkozók fölfogása a magyar korona országaiban ez irányban is tisztult ugyan és közeledett az állásponthoz, amelyet a közös szükség jelöl meg; mindazonáltal a megfelelő törvényi határozatok a legközelebbi törvényhozás legsúlyosabb feladatai közé tartoznak, amennyiben csak világos jogoknak megszorítása útján oldhatók meg.

Hogy tudniillik a császári királyi hadseregben és haditengerészetben megóvassék a szellem, amely azt a trónnak és a birodalom nagyhatalmi állásának rendíthetetlen támaszává teszi, múlhatatlanul szükséges, hogy a császári királyi hadseregre és a haditengerészetre nézve ne csak a véderő és a védkötelezettség közössége, hanem

1. a császári királyi hadsereg és haditengerészet egysége őfelsége a legfelsőbb hadúr közvetlen parancsa alatt, egészen határozottan törvényesen elismertessék és kimondassék;

2. a magyar ezredek kiegészítése a törvényesen megállapított állományon belől, amely a béke és a fegyverkezés viszonyainak megfelel, teljesen biztosíttassék, még pedig az újoncok évenkénti arányának megállapítása által, akiknek állításáról a korona az országgyűlés hozzájárulása nélkül határozni jogosítva van.

De amint a koronának mindazt, ami a császári királyi hadsereg egységének és harcra képességének múlhatatlanul szükséges kelléke, a leghatározottabban kell követelnie, ezen jogos követelései teljesítését leginkább azzal mozdítaná elő, ha másfelől a részletekre vonatkozó azon kérdésekben, amelyeknek alkotmányos tárgyalása a császári királyi hadsereg egységére és harci képességére nézve káros hatással nincs, eleget tesz az ország jogainak, amelyek ekként, amúgy is lényegesen megszoríttatnának.

Ámbár tehát a magyar ezredek szabályszerű kiegészítése és a hadkötelezettségnek lehetőleg egyenlősége az egész birodalomban a tényleg fönnálló újoncozási törvény fönntartása mellett szólnak (amint ez a beszállásolásra és az élelmezésre vonatkozó rendeletekről is áll), és amely célra az autonóm törvényhozás és alkotmányos meg-

egyezés útján mindenesetre törekedni kell, mindazonáltal ezekben a tekintetekben el kellene ismerni a magyar törvényhozás illetékességét, annyival inkább, mivel az országgyűlés előreláthatólag a legnagyobb fontosságúnak fogja tartani az alkotmányos elv megóvását, és ha ennek eleget tesznek, az eldöntendő kérdésekben könnyebben fogja magát elhatározni a tényleges szükség méltatására.

Ugyanazon okból magától következik, hogy azon esetekben, midőn a monarchia érdeke a császári királyi hadsereg normális számát meghaladó véderőt követel, a rendkívüli újoncállítás megszavazását az országgyűlésnek kell fönntartani, mivel éppenséggel nem lehet remélni, hogy az országgyűlést rá lehetne bírni, hogy ezt a jogot az állami ügyek egynémelyikének közös tárgyalására hivatott állandó delegációra átruházza.

III. A pénzügyi kérdés szintén nagy nehézségeket okoz, mert nem szólva az általános alkotmányos sablonról, amely szerint az országok politikai jogaiknak biztosítékát az adómegszavazás jogában keresik, nem lehet tagadni, hogy, noha más viszonyok között és sokkal csekélyebb követelésekkel szemben, mégis 1848 előtt a magyar országgyűlés jogosítva volt a hadiadó összegét megszavazni.

Nem lehet tehát benne kétség, hogy a magyar országgyűlés most is és a monarchia lényegesen megváltozott viszonyainak és a pénzügyek tetemesen tágabb körének dacára, az országgyűlési autonóm tárgyalás alkotmányos elvének nagy becset fog tulajdonítani.

Ehhez hozzájárul, hogy Magyarország eddig gondosan kerülte a monarchia államadósságainak elismerését és az ebből folyó kötelezettségnek elvállalását, valamint hogy ezen ország a vámsorompók lerontásával járt közvetett adók tényleges behozatalába passzivitással nyugodott bele, anélkül, hogy törvényességüket elismerte volna. De itt is valószínűleg be fog válni, hogy az esetben, ha az alkotmányos elv megóvatik, az állami kapcsolatból folyó politikai szükségek megfelelő figyelemben fognak részesülni.

Az országban senki sem kételkedik annak abszolút szükségében, hogy

a) az állam hitele fönntartandó, azaz az államadósság valamennyi országtól igazságos arányban viselendő;

b) hogy egy ország sem vonhatja ki magát az udvartartás, a monarchia külügyi képviselete, a császári királyi hadsereg és haditengerészet, a közös pénzügyi kezelés és a közös kereskedelmi és forgalmi ügyek közös költségeinek viselésétől;

c) hogy továbbá nemcsak a monarchia belső jólléte, hanem anyagi fönnmaradásának lehetősége is a közvetett adók legtöbb nemében teljes egyenlőséget követel.

Tényleg mindez így is volt, de ezen élő szokás híjával van a politikai törvényesség szentségének, amely nélkül fönnállása soha sincs biztosítva.

Ezt lehetővé tenni föladata a legközelebbi országgyűlésnek, ahol Magyarország pénzügyi viszonyai végleges rendezésének alapjául az állami adósság és az állami általános szükségeknek közössége, valamint az egyenlőség elve a fogyasztási adókat és a dohány egyedárúságot illetőleg, továbbá ezen jövedelmi források közös intézésének elve kimondandó és az országos törvények közé iktatandó.

A szoros állami kapocs tényleges kívánalmainak megfelelően ezen alapon kell a status quo elfogadásával

a) azon százalékos arányt illetőleg, melyben a magyar korona országai az államadósságok kamataihoz és az állam általános kiadásaihoz törvényesen hozzájárulni tartoznak,

b) azon közvetett adók egyformaságát illetőleg, amelyekre nézve ezt az általános érdek követeli:

a magyar országgyűléssel egyezségre jutni és az így létrejött megállapodásokat az ország törvényei közé iktatni.

Mindezen nagy fontosságú eredmények bekövetkezésének föltétlen a magyar országgyűlés bizalommal teljes készsége, s erre a legbiztosabb út, ha a korona, a szükséges megszorítások dacára, az országgyűlésben úgy mint az ország kormányát a pénzügyeket illetőleg is, amennyire csak lehetséges, autonóm jogaikban nem csorbítja.

E végből múlhatatlanul szükségesnek mutatkozik, hogy a birodalmi pénzügyek elkülöníttessenek az országos pénzügyektől.

Az előbbiek, ahova a magyar korona országainak törvényesen megállapított kvótája is befolyna, a birodalmi pénzügyminiszter igazgatása alatt állnának, aki a birodalmi pénzügyeket illetőleg csak a monarchia két fele delegációjának volna felelős, amelyek beleegyezése nélkül a birodalom általános költségvetésében semmi változás sem történnék.

Minden más, ami a monarchia általános pénzügyi érdekeit közvetlenül nem érinti, hanem az ország belső háztartását illeti, az országos pénzügyek körébe tartoznék, melyek az ország autonóm igazgatásának és törvényhozásának a korona felelős tanácsosai alatt volnának fönntartandók, amint hogy az egész monarchiára nézve egyenlően meghatározott díjak és illetékek beszedése a magyar korona illető közegei által a legszigorúbb felelősség mellett történnék, akik törvény útján különösen köteleztetnének, hogy a magyar korona országai által a birodalmi pénzügyeknek kiszolgáltatandó arányt rendesen és előzetesen a megszabott utasítás alapján szolgáltassák be.

IV. Ha a föntebbi elvek Magyarország pénzügyi viszonyait illetőleg érvényesültek, alkalmazandók ama kereskedelmi érdekekre is, amelyek az egész monarchiára nézve határozólag döntenek, ahol a közösség és egyformaság elve az ipar, valamint, a kül- és belforgalom fölvirágzásának múlhatatlanul szükséges követelményeként mutatkozik.

A magyar országgyűlés nem vonhatja ki tehát magát azon kötelesség alól, hogy elismerje ezen általános kereskedelmi érdekeket illetőleg az egység szükségét a törvényes határozmányokban és teljes egyformaságukat kezelésükben. Ehhez képest az ország közigazgatási közegei, a korona felelős tanácsosainak vezetése mellett, az ország törvényei közé iktatandó azon általános határozmányok lelkiismeretes végrehajtására volnának kötelezve, amelyek a nemzetközi kereskedelmi szerződések által szabályozott kereskedelmi és vámügyekre, valamint az általános posta- és távírdaszolgálatra és a törvényesen megjelölendő birodalmi közlekedésre szárazon és vízen vonatkoznak, amely tárgyakban, amennyiben az összmonarchia közös érdekeit érintik, változás csak a monarchia két fele delegációjának közös tanácskozása útján történhetnék.

Ellenben a belső forgalomnak és az iparnak mindazon kérdései, amelyek szorosan a magyar korona országait illetik, az ország autonóm kormányzatához és törvényhozásához utalandók.

A birodalmi érdekeknek ezen különválasztása a szorosan vett országos érdekektől nemcsak elejét venné az illetékességi összeütközéseknek a kormányzatban, hanem azt az eredményt is vonná maga után, ami mindenekfölött kívánatos, hogy az egység és a közösség ott, ahol az állam java valóban követeli, többé meg nem támadtatnék.

Az előrebocsátottakhoz képest a külügyek, valamint a hadügyek minisztériumainak hatásköre általában, a pénzügyi és kereskedelmi minisztériumoké pedig, amennyiben közös birodalmi érdekeket illetnek, az országok autonóm kormányzatától és törvényhozásától külön választatnának.

Ez az öt miniszter és főleg a pénzügyi s kereskedelmi miniszterek a monarchia közös érdekeire nézve valósággal birodalmi minisztereknek ismertetnének el, akik az államnak azon közös ügyeiben, amelyek eldöntése nem kizárólag a koronának van fönntartva, csak a monarchia két része delegációjának felelnének és a szükséges törvényhozási intézkedéseket csak ezen delegációkkal, amelyekben a magyar korona tanácsosai közül az, aki őfelsége mellett van, mindig jelen volna, állapítanák meg.

Ezen birodalmi miniszterek működésében és a delegációk közös megállapodásában jutna a legfőbb állami érdekek egysége a leghatározottabb kifejezésre. Az egyenjogú dualizmusnak ez volna szemmel látható egyesítő pontja, és éppen ezért lényegesnek látszik, hogy a birodalmi miniszterek legfelsőbb kinevezésénél a monarchia két részére lehetőleg figyelem legyen.

A föntebbi pontokban mindaz benne foglaltatik, amit a koronának a közös érdekek megóvására követelnie kell.

A törvények, amelyek ezen az alapon létrejönnek, lényegesen előbbre vinnék az állam belső viszonyainak megerősödését: ezen műnek kiegészítése és biztosítása azonban még megköveteli az 1848. évi törvények gondos revízióját, hogy azon határozataik, amelyek a felségjogok tiszteletben tartásával összeegyeztethetetlenek, az országgyűlési törvényes tárgyalások útján megváltoztassanak.

Az 1848. évi harmincegy törvénycikk részletes kifejtése későbbi tárgyalásnak tartatik fönn; egyelőre elégséges annak kiemelése, hogy ezen törvények, amelyekben a törvényes kapcsolat a monarchiával és az érdekek közössége elvben elismertetik, amelyeknek tartalma továbbá nagy részben kormányzati szellemtől van áthatva és a végrehajtó hatalomnak sok tekintetben olyan befolyást enged, amilyennel az azelőtt nem bírt: másfelől az ország belső szervezetét illetőleg sok oly hézagot mutatnak, amelyek kipótlására a legközelebbi törvényhozás van hivatva, egynémely határozmányuk pedig a monarchikus elvvel össze nem egyeztethető.

Ennélfogva a következő lényeges változások szüksége mutatkozik:

a) A kivételes állást és mintegy felségjogot, amelyet a második törvénycikk a nádorra ruház – nem szólva arról, vajon a nádori állás a magyar korona országai kormányzatának jövendő szervezete mellett fönntartható-e – törvényesen el kell törölni mint olyat, mely a korona szent jogával és a Pragmatica Sanctio szellemével összeférhetetlen, és a legfőbb végrehajtó hatalom kizárólag a koronának és felelős közegeinek tartandó fönn.

b) A koronát felelős tanácsosai és végrehajtó közegei kinevezésénél nem szabad korlátolni.

c) A magyar országgyűlés föloszlatása, ami a koronának el nem vitázható joga, nem tehető függővé a költségvetés megszavazásától avégre

d) a nemzetőrség újra fölállításáról, mint amelyre semmi szükség sincs, és amely ellen a lakosság általános ellenszenvvel van, a XXII. törvénycikk eltörlésével egészen le kell mondani.

Ha ezen elvi változtatások az 1848. évi törvények minden egyes részeiben foganatosíttatnak, belőlük minden elesik, ami a felségjoggal össze nem egyeztethető.

Az idézett törvényeknek ezen országgyűlési revíziója, valamint azon újabb törvényes határozatok, amelyekkel a magyar korona országainak állása a monarchia közös érdekeire nézve megállapíttatik, az a cél, amely elérendő.

Ezekkel megóvatik a felségjog, elismertetik a cs. kir. hadseregnek és a monarchia külügyi képviseletének egysége, valamint az összbirodalom pénzügyi és kereskedelmi érdekeinek közössége, s biztosíttatik üdvös fejlődésük, szóval meg lesz felelve Ausztria erős állami kapcsolata és hatalmi állása lényeges kellékeinek.

Ha ezen törvények antecoronationalis [a koronázást megelőző] törvények alakjába öntetnek, amelyeknek szentesítése csak a császár koronázása után következik be, örök időkre meg van szüntetve a viszálynak minden oka a magyar korona országaival, és a monarchia jövője ezen oldalról biztosítottnak tekintendő.

Ezt a célt elégséges indító oknak kell elismerni az 1861. február 26-i alkotmány megfelelő módosítására, aminek részletes kifejtése nem lehet ezen irat föladata. Legyen elég itt annyit megjegyezni, hogy a kiegyezés csak mindkét fél álláspontja kölcsönös és teljes méltánylásának lehet eredménye.

Arra, hogy ezen végső célok teljes megvalósítása azonnal vagy csak fokonként történjék-e és minő előleges megoldás állapíttassék meg, megvan a felelet az előrebocsátottakban.

Szó van a korona jogos követeléseiről, amelyek a monarchia törvényes kapcsolatának fönntartására és jólétének, valamint hatalmi állásának megóvására okvetetlenül teljesítendők; nagy részben szó van oly tényleges viszonyok törvénybe iktatásáról, amelyeket nem szabad megingatni és amelyeknek megerősödése s üdvös fejlődé-

se a magyar korona országainak erkölcsi hozzájárulásától és alkotmányos közreműködésétől van föltételezve.

E részben tehát annál kevésbé ajánlható, hogy az átalakulás fokonkénti legyen, és hogy a magyar korona országainak mintegy foglaló adassék, mentől jogosabbak a korona követelései, mentől inkább alapulnak a politikai szükségen és mentől kevésbé lehet másfelől hinni, hogy a magyar korona országai megnyugodjanak jogainak fokonkint való megadásában és lemondjanak a jogfolytonosság elvéről. Mindkét rész jogi fölfogása oly mély gyökeret vert, és – a tárgyilagos okok dacára, amelyek ezt sürgősen követelik – békés kiegyenlítésüket a kölcsönös bizalmatlanság annyira megnehezíti, hogy csak világos és határozott eljárás és a valóságos helyzetnek úgy az egyik, mint a másik részről való tiszta földerítése vezethet sikeres megoldáshoz.

Minden előleges megoldás, mely az országok jogérzetét nem elégítené ki, nem úgy tekintetnék, mint a teljes kiegyenlítés hírnöke, hanem gyanúval fogadtatnék, mint a jog megtagadásához való ragaszkodás bizonysága, és a provizórium meghosszabbításához vezetne, nem pedig őszinte kibéküléshez.

A korona meg van róla győződve, hogy követelései a
monarchia fönntartásának valóságos életkérdései; de nem lehet tagadni, hogy egy erős és boldog államnak újjászületése, ami ezen követelések teljesítésétől várható, a magyar korona országainak elvi engedményeitől van föltételezve, amelyek csak a kielégített jogérzetnek és az újra fölébredt bizalomnak lehetnek kifolyásai.

Ebből következik a felelet a további kérdésre, melyik utat kell választani, hogy eléressék a végső cél.

Ausztria egységének igazi és tartós megállapítása csak a legitim jognak alapján lehetséges, ami a trónnak is támasza.

Ezen legitim jognak fönnállását és biztosítását a magyar korona országai törvényeiknek és az ezektől föltételezett jogfolytonosságnak megóvásában látják, és valamint jogérzetüket csak ez a jogfolytonosság elégítheti ki, úgy csak annak tudata, hogy a jogfolytonosságot kielégítették, indíthatja őket elvi áldozatokra és saját jogaiknak gyöngítésére, hogy így az összbirodalom megerősödését tegyék lehetővé.

Az egyetlen út tehát, amely a külső helyzet következtében Ausztriára nézve annyira kedvező ezen pillanatban a magyar korona országaival egyezséghez és az említett nagy célok eléréséhez vezethet, a jogfolytonosságnak tényleges elismerése, amely a magyar korona országai területi épségének visszaállításában és egy önálló magyar minisztérium kinevezésében találná megerősítését.

Ez a fontos és elhatározó lépés a koronára nézve annál kevésbé lehet aggálykeltő, mivel ez idő szerint olyan a hatalmi állása, hogy szándékának félremagyarázása lehetetlenség; mivel továbbá ezzel semmiféle jogról le nem mond, hanem csak birtokába helyezkedik a törvényes tekintélynek, amely nélkül állami nagy céljait nem érheti el.

Ez a törvényes tekintély hivatva van arra, hogy a törvényes téren előkészítse a célt, amely más úton nem érhető el, és hogy ezt a törvényes tért majd csak akkor, ha a korona nagy céljai lehetőleg biztosítottaknak mutatkoznak, az országgyűlés megtartásával igazi érvényre juttassa.

Ez a lépés azért sem kelthet aggodalmat, mivel a jórészt csak alaki jogfolytonosság mint egyetlen és nélkülözhetetlen eszköz arra szolgálna, hogy az 1848. évi törvények törvényes módon megváltoztassanak és a magyar korona országainak államjogi viszonyai formális és végleges törvények által, amelyekben megvan ezen viszonyok állandóságának biztosítéka, szabályoztassanak.

Ezen eredménynek az a föltétele, hogy a korona, felelős tanácsosaitól vezetett, elégséges számú párt fölött rendelkezzék, amely a korona szándékait a magáéinak vallja és hozzájuk az elhatározó pillanatban, ti. az országgyűlésen, ragaszkodik.

Ilyen párt mesterséges eszközökkel nem teremthető; azonban a korona köré sereglik, amint ez a törvényes tekintélyre támaszkodik és rálép a törvényes térre, ame-

lyen a monarchikus elv is nyugszik, és a melyen őt valamennyi elem, amelyek pozitíve nem tartoznak a forradalomhoz, várja.

A jogállapot helyreállítása mindezen elemeket felszabadítja a passzivitás béklyóiból, amelyeket a jog megtagadása rakott rájuk, és ami által a korona elleneivel mintegy egyesíttettek. A korona tehát a törvényes tekintéllyel, amelyet a magyar minisztérium által gyakorol, és amely őt izolált helyzetéből erős állásba juttatja, csak nyerhet. Másfelől a magyar korona országai, melyek államjogi viszonyaik biztosítását csupán a jogfolytonosság fönntartásában és az egyenjogú dualizmus megállapításában látják, az önálló magyar minisztérium helyreállítására irányult jogigényüknek annál nagyobb becset tulajdonítanak, mentől inkább meg vannak győződve, hogy jogaik és érdekeik, főleg a közös ügyek intézése tekintetében, szemben a német–szláv tartományok felelős minisztériumaival, csak ezzel egyenlő tekintélyű kormány által képviselhetők sikeresen.

E nézetek Magyarországon politikai credóvá lettek, amelyhez a megmérhetetlen többség olyan szívóssággal ragaszkodik, hogy a magyar minisztérium kinevezése és a magyar korona országai területi épségének helyreállítása nélkül őszinte kiegyezés hiába kíséreltetnék meg.

Az ezzel járó nehézségeket nem lehet tagadni, de ezeket messze fölülmúlják az előnyök, amelyeket Magyarország kibékítése és a belső viszonyok végleges rendezése a koronának és az összállamnak nyújtanak.

Ezen nehézségek főleg állnak:

1. A honvédelmi miniszternek szabatosan meg nem határozott jogkörében, amely bajt fokozza a koronának a cs. kir. hadsereg egységére vonatkozó elhatározott magatartása és a magyar minisztériumtól követelendő azon erélyes igyekezet, hogy ezt a tényt a legközelebbi törvényhozás határozottan elismerje és vele a törvényeket összhangzásba hozza. Addig azonban a kibékülés alapját képező jogfolytonosság elve megköveteli, hogy ezen miniszter kinevezése elvileg meg ne tagadtassék és ezzel a minisztérium törvényes jellegétől meg ne fosztassék.

2. A második nehézség a magyar korona országai területi épségének helyreállításában van, amit Magyarországon mindenki véleménykülönbség nélkül a jogállapot mellőzhetetlen kellékének tart, és így a kibékülés alapjának tekint. De ebben a kérdésben is a korona hatalmában van, egyfelől bevonni az izgatásnak szálait, amelyeknek célja a Magyarországgal fennállott viszály kiegyenlítésével megszűnt, valamint másfelől eloszlatni az aggodalmakat, amelyek az ezen országokban életképességre fejlődött nemzetiségi és adminisztratív szervezetek fennmaradására nézve netán keletkeznének. A nemzetiségi körök a magyar országgyűlés részéről nemcsak érdekeik teljes méltánylására számíthatnak, hanem a korona feladatát jelenleg is tetemesen könnyíti, hogy a nemzet gondolkozó részében uralkodó felfogás szerint a területi épség elvének már azzal is elég van téve, ha a korona a törvényes integritást nem tagadja meg, hanem ezen országoknak a magyar országgyűlésre való meghívásával elvileg elismeri.

A feladat nehézségeit tehát nem kicsinyelve, mégsem lehet kétség az iránt, hogy sokkal csekélyebbek, hogy sem azokat szembe lehetne állítani a magyar országgyűléssel való békés és tartós kiegyezés megmérhetetlen előnyeivel. Különösen, ami Erdélyt illeti, ennek unióját – nem is szólva Magyarország jogigényeiről – az osztrák monarchiának külföldi foglaló irányzatoktól nagyban fenyegetett érdeke valóságosan sürgető szükségnek tünteti föl.

Az előrebocsátottakból világos, hogy a véleményeltérés a magyar korona országaival két alapeszmében vonható össze, amelyek nemcsak hogy egymással ellentétben nincsenek, de a jelzett módon tökéletesen egyesíthetők, mégpedig úgy, hogy közrehatásuk Ausztria jóléte és hatalmi állása állandóságának legerősebb biztosítékait teremtheti meg.

Az egyik oldalról az állami célok egységét és közös intézését a Pragmatica Sanctio alapján mint az állami kapcsolat, mellőzhetetlen feltételét követelik, míg a másik oldalról ugyanezen az alapon a jogfolytonosságot és a belőle folyó egyenjogú dualizmust a kiegyezés alapjának és a létrejövendő törvényhozási intézkedések illetékessége és véglegessége múlhatatlan kellékeinek tekintik.

Az utóbbi követelésnek teljesítése nemcsak a magyar korona országai jogérzetét elégítené ki, hanem valósággal eszköz volna arra, hogy Magyarország viszonyai a monarchia közös érdekeit illetőleg megfelelő módon végleg szabályozhatók legyenek.

Éppen ennélfogva mindkét fél követelései egymástól elválaszthatatlan egészet képeznek, mégpedig úgy, hogy az összmonarchia érdekében kitűzött célok a jelzett eszközök alkalmazása nélkül nem érhetők el, mert ha ez utóbbiak az összmonarchia szempontjából csak eszközöknek tekinthetők is, a magyar korona országaira nézve szent jogoknak és valóságos életkérdéseknek becsével bírnak.

Ezek szerint még csak a provizórium fenntartásának vagy megszüntetésének és az országgyűlés egybehívásának kérdéseire van hátra a felelet.

Az előrebocsátottakból világos, hogy a magyar országgyűlés egybehívása a törvényes tekintélynek helyreállítása és a tér ama előkészítése nélkül, mely a viszály fő okát megszüntetné és a koronának elégséges számú és megbízható pártot teremtene, nem ígér sikert és a viszályt csak fokozná.

Ez okból, ha a korona nem határozná el magát a fentebb jelzett kezdeményezésre a törvényes úton, a legtanácsosabb az volna, hogy a jelenlegi provizórium fenntartassék. Az ellenkező esetben is addig fönn kellene állania, míg a magyar minisztérium ki nem neveztetik és meg nem kezdi működését.

Ha kineveztetik a magyar minisztérium, amelynek első feladata az volna, hogy közigazgatási és törvényhozási irányban megtegye a szükséges előkészületeket, szintén kénytelen volna kezébe venni a provizóriumot, amelyből a törvényes alaphoz való közeledés csak lassankint és az után történhetnék meg, miután megszerezte magának a meggyőződést, hogy sikert ér.

A minisztériumnak továbbá fönn kellene magának tartania, hogy az országgyűlés egybehívásának időpontját a lehetőséghez képest rendezett közigazgatás meghonosításától, a közhangulat átalakulásától, végre az országgyűlés elé terjesztendő törvényjavaslatok elkészültétől tegye függővé.

Az országgyűlés egybehívása magától érthetően a törvényes választási mód szerint történnék.

Deák Ferenc beszédei. Összegyűjtötte Kónyi Manó. 3. köt. Budapest, 1903, Franklin, 302–315. o.

Jegyzet 1. Az 1861. február 26-án kiadott császári nyílt parancs, az ún. februári pátens.

(Pest, 1864. november 30.)

EÖTVÖS JÓZSEF BÁRÓ
VÉLEMÉNY A REICHSRAT KÉPVISELŐHÁZA FELIRATI JAVASLATÁNAK MAGYARORSZÁGOT ILLETŐ PONTJÁRA

Mióta a Pragmatica Sanctio, mely az ausztriai birodalom oszthatatlanságát, az uralkodó azonosságát, a kölcsönös védelem kötelességét megállapította, Magyarországban is alaptörvényül el lett fogadva: bizonyos érdekek és ügyek közössége nem tagadható.

Minthogy ezen ügyek közös vezetése, mely régebben azért volt lehetséges, mert az alkotmányos magyar király a többi tartományokban korlátlan monarcha volt, e mó-

don jelenleg már nem létesíthető, mert a február 26-i alkotmány Ausztria népeinek azon ügyekre is befolyást engedett, melyek Magyarországgal közösek, úgyhogy formáról kell gondoskodni, mely szerint a közös elintézés lehetséges leszen.

De mi következik e tökéletesen helyes tételekből?

A február 26-i alkotmány teremtett oly formákat, melyek szerint e cél elérhető, és bizonyára Ausztria kormányának jogköréhez tartozik, hogy ily formákat javaslatba hozzon, az ausztriai képviselőtestületnek pedig jogában áll azokkal megelégedni. Másrészt azonban a magyar országgyűlést is megilleti azon jog, hogy amaz, a kormánytól javasolt formákat elfogadja, és – bármily nagy legyen is a változás, mely ezáltal a magyar alkotmányon történnék, a magyar országgyűlés ilyetén szavazata éppoly kötelező lenne, mint azok, melyek által 1687-ben királyaink sora az elsőszülöttségi vonalon és 1723-ban a Pragmatica Sanctio megállapíttatott.

De következik-e ebből, hogy a február 26-ai alkotmány Magyarországra nézve is kötelezőnek nyilváníttassék, s mindazon törvények, melyekbe amaz beleütközik, ipso facto eltörölteknek tekintessenek?

A párt, melyhez tartozom, az alkotmányos formák Ausztriába behozatalát mindig a magyar szabadság egyik fő biztosítékának tekintette, s bármily csekély legyen is azon érdem, hogy e nézetet már 1848 előtt kimondta, s azon férfiakat, kik Ausztria szabadságáért fáradoztak, legalább rokonszenvével támogatta: mi még ezen csekély érdemre is büszkék vagyunk, és sorainkban egy sem fog találkozni, ki ama jogoknak csorbítását, miket Ausztria február 26-án nyert, a legnagyobb szerencsétlenségnek tekintené, mely minket érhet.

A birodalmi tanács eddig kevés tekintettel volt irányunkban, sőt igen számos esetben okunk volt eljárása ellen panaszkodni, de azt hisszük, hogy ezen intézmények fennállásában jövőnk jobb biztosítéka rejlik, mint mindazon kegyekben, mikkel bármely korlátlan hatalom minket megajándékozhatna, és pártunk kebléből senki sem helyeselné, ha Magyarország kielégítésére a február 26-i alkotmány határozatai más módon, mint a birodalmi tanács útján lennének megváltoztatva.

Mi a február 26-i alkotmányt, bár az oktrojálva van, éppoly kötelezőnek tartjuk Ausztriára, mint alkotmányunkat Magyarországra. Ebből azonban következik:

Hogy valamint mi elismerjük, hogy a február 26-i alkotmány bármely változtatása csak törvényes módon, ti. a Reichsrat által történhetik: úgy Ausztria képviselőinek is el kell ismerniük, hogy Magyarország alkotmányának megváltoztatása csak ezen alkotmány által megszabott módon történhetik.

És éppen abban, hogy ezt el nem ismerik, s ahelyett, hogy abból indulnának ki, miszerint szükséges, hogy bizonyos ügyek közösen intéztessenek el, és megkérdeznének bennünket, hogy melyik azon mód, mely szerint mi ezen ügyek elintézését célszerűnek tartjuk, ezen alkotmányt egyszerűen oktrojálják, s a február 26-i alkotmányt úgy tüntetik fel, mint amely minden diszkusszió felett áll, s melyhez nekünk minden tekintetben alkalmazkodnunk kell: valamint abban is, hogy ahelyett, hogy felszólítanának minket arra, hogy az 1848. évi törvények bizonyos határozatait, amennyiben ezek a birodalmi érdekekkel ellentétben vannak, módosítsuk, e törvényeket egyszerűen megszűnteknek tekintik.

Ezekben, mondjuk, állnak, a fő hibák, miket elkövettek, s ezekben rejlik a múlt országgyűlés eredménytelenségének és mindannak oka, mi abból származott és származik.

Nagyon csalódik, ki azt hiszi, hogy Magyarország a jelen viszonyok nyomasztó voltát nem érezi. Ami az ausztriai birodalom felvirágzását gátolja, meggátol nálunk is minden haladást, minden egészséges fejlődést, s bármennyire lelkesülünk is hazánk jövendőjéért, annyi önzést bátran foghatni reánk, hogy azon nemzedék szenvedései iránt, melyhez tartozunk, nem vagyunk érzéketlenek.

Önök nem óhajtják jobban a kiegyenlítést, mint azt a nagy többség nálunk kívánatosnak tartja, de minden kiegyenlítés első feltétele abban áll és az marad, hogy azt,

kivel egyezkedni akarnak, ne tekintsék jogtalannak, és azért senki nem mondhatja eddig, hogy Magyarországgal a kiegyenlítést megkísértette, és Magyarország az odanyújtott jobbot visszautasította.

Eddig csak arra hívták fel Magyarországot, hogy bizonyos feltételeknek *vesse alá magát, de eddig még Magyarországgal soha nem egyezkedtek*, s ezért azt hiszem, hogy alaptalan ama szemrehányás, miszerint Magyarország az alkudozást félbeszakította.

És midőn azt vetik szemünkre, hogy mi jogunk álláspontján szilárdul megmaradunk, ezt Bécsben korlátolt eljárásnak tarthatják; s igazolásunkra csak Pitt[1] azon beszédére hivatkozom, melyet az angol parlamentben Irland uniója[2] felett tartott, s melyben éppen e nézeteket fejtegeti, és azt gyalázatnak nyilatkoztatja, ha az angol kormányra reá fogják, hogy az unió létesítésekor amaz elveket teljesen el nem ismeri.

Én azt hiszem, hogy a kölcsönös megértés művét semmi nem mozdítja annyira elő, mint ha a birodalmi tanács, legalább tagjainak szabadelvű része ez értelemben nyilatkozik, mert csak akkor, ha ezen elvek elismertetnek, van alap nyerve, melyen a kiegyenlítés lehetséges.

Csak akkor – így nyilatkozott nemrég köztiszteletű vezérünk, Deák Ferenc e tárgy feletti beszélgetésében –, *csak akkor lehetséges a kiegyenlítés, ha Ausztriában Magyarország beolvasztásának szándékától éppúgy megválnak, mint mi a birodalomtóli elszakadás gondolatát nem tápláljuk.*

Ausztria szabadsága mindenekelőtt azon elv elismerésétől függ, hogy mindenki annak birtokát csak akkor tarthatja biztosnak, ha azt mindnyájan élvezik, és a magyar alkotmány tisztelete az ausztriai államférfiaknak éppúgy érdekében áll, mint nekünk az, hogy amaz alkotmány, melyet Ausztria február 26-án nyert, tiszteltessék. Ausztria alkotmánya nem lesz szilárdabb, ha megtapsolják a kormányt, midőn Magyarország alkotmányát felfüggeszti. A kormányok rendesen akkor is hajlandók erre, ha a helyeslés iránt nem biztosak, és jó lenne, ha önök megfontolnák, hogy nem lesznek mindig alkotmányszerző miniszterek a kormány tagjai, kiknek természetes érdekük van, hogy teremtményüket változatlanul s a szerző eredeti gondolatával megegyezőleg fenntartsák.

Eötvös József: *Reform és hazafiság*. Szerk. Fenyő István. Budapest, 1978, Magyar Helikon, 3. köt. 525–528. o.
Eredetileg névtelenül megjelent: *Pesti Napló*, 1864. november 30.

Jegyzetek

1. Ifj. Pitt, William (1759–1806) Anglia miniszterelnöke 1783–1801-ben és 1804–1806-ban.
2. Az ír és az angol parlament egyesítésére 1801-ben került sor.

(Pest, 1865. április 16.)

DEÁK FERENC HÚSVÉTI CIKKE

Még nehány szó a „Botschafter"-nek april 9-i cikkére

Azt mondja többek között a „Botschafter"[1] április 9-i számában, hogy a „magyar történelmen egy elkülönző vágy vonul végig (Sonder-Zug), mely nemzedékről nemzedékre száll, s ma épp oly elevenen él, mint száz évvel ezelőtt".

Ha ezen elkülönző vágy alatt a „Botschafter" azt érti, hogy a magyar nemzet mindig hűen ragaszkodott saját alkotmányos önállásához, s mindig határozott ellenszenvvel viseltetett a hatalomnak s még inkább a hatalom némely kezelőinek azon törekvései ellen, melyek Magyarország alkotmányának mellőzésére, sőt megsemmisítésére s némileg az ország beolvasztására voltak irányozva, nincs okunk ellentmondani a „Botschafter" idézett sorainak; mert azon hű ragaszkodás s a beolvasztás elleni határozott ellenszenv csakugyan nemzedékről nemzedékre szállt a magyarnál, s ma épp-

oly elevenen él, mint száz évvel ezelőtt, és ha a mindenható kegyelme tőlünk el nem fordul, élni fog még századok múlva is.

De ha a „Botschafter" az idézett sorokban oly elkülönző vágyat kívánt érteni, mely a végelszakadási törekvést foglalja magában, akkor kénytelenek vagyunk néhány szóval válaszolni állítására.

Ha mutatkozott a magyar történelemben időnként ilyen vágy, sőt valóságos törekvés, mi szülte azt, s mi emelte magasabb fokra? Maga felel e kérdésre a „Botschafter", midőn elmondja, hogy Magyarország törvényei és alkotmánya gyakran megsérttettek a hatalom, vagyis inkább annak kezelői által.

Valamely komoly megfontolás után kötött kapcsolatnak megszakasztására egy egész nemzetnél csak a legnagyobb fokra emelkedett közelégületlenség szülhet vágyat és törekvést, s még ez is csak akkor, ha a dolog jobbra fordultának minden reménye elenyészett. A múlt időkben nem egy osztrák államférfiú tanácsa és befolyása által, mellyel a fejedelemre hatott, akarva vagy nem akarva elkövetett mindent, hogy a nemzetben ily vágy támadjon. Több szomorú korszakot lehetne idéznünk e részben a magyar történelemből bizonyságául annak, hogy az elégületlenségnek s a bizalom megrendítésének nem a magyar nemzet volt az oka. És midőn évek hosszú során keresztül a magyar alkotmány ellen intézett megtámadások egymást érték, midőn azoknak természetes következése, a fokonként növekedő keserűség már-már tetőpontját érte, mi volt az, mi a bajt megorvosolta, a felizgatott kedélyeket megnyugtatta, s a megrendített bizalmat ismét helyreállította? Talán azon osztrák államférfiak változtatták meg nézeteiket, s a tapasztaláson okulva jobb tanácsot adtak a fejedelemnek? Nem. Ez nem történt, vagy legalább a történelem bizonyítása szerint ritkán történt. Mindig a fejedelmek voltak azok, kik mélyebb belátással és szigorúbb lelkiismeretességgel a magyar alkotmány ellen intézett rendeleteket visszavették, a sértett törvényeket helyreállították, s a nemzet bizalmát és reményét ismét felélesztették.

Csak néhány példát hozunk fel a történelemből.

Alig volt szomorúbb korszak Magyarországra nézve, mint azon tizenegy év, mely az 1681. évi országgyűlést megelőzte. Nem említve a vérontást, egyes személyek politikai és vallási üldöztetését, csak azt emeljük ki, hogy ezen idő alatt az ország alkotmánya hatályon kívül tétetett, s az ország idegen helytartónak kormányzatára bízatott.[2] Igaz, hogy ezt egy nagyobb terjedelmű összeesküvés előzte meg, melynek részesei megbűnhődtek életükkel és minden vagyonukkal. De nem hiányoztak államférfiak, kik azon egyesek tetteit alkalmul és ürügyül használták az egész nemzet ellen intézett szigorú és alkotmányellenes lépésekre. S midőn az ebből származott keserűség mindinkább növekedett, I. Leopold [Lipót] maga volt az, ki az alkotmány elleni rendeleteket megszüntette, s az 1681. évi országgyűlésen ismét teljesen és sértetlenül visszaállította a magyar alkotmányt.

Nem is maradt el ezen igazságos lépésnek jótékony következése: az ismét helyreállott bizalom és ragaszkodás, melynek eredménye lőn hat év múlva, hogy a nemzet az 1687. évi országgyűlésen egész készséggel törvényt alkotott, mely a fejedelem kívánsága szerint megállapította a Habsburg-ház fiágának trónöröklési jogára nézve az elsőszülöttséget. Tette ezt a nemzet saját javáért is; de kétségtelen az, hogy ha a bizalom 1681-ben helyre nem állíttatik, ily törvényt az ország önként nem alkotott volna.

A XVIII. század elején véres belháború folyt Magyarországban, mely belháborúnak oka vagy legalább előmozdítója volt nagy részben az osztrák államférfiaknak a magyar alkotmány ellen intézett újabb törekvése. A szatmári békekötés[3] vetett véget ezen belháborúnak, azon békekötés, mely az ország alkotmányos szabadságát újabban ismét biztosította. És e békekötés után tizenkét esztendővel a magyar nemzet önként, szabad akaratból átruházta a trónöröklési jogot a Habsburg-ház nőágára, mi valóságos jele annak, hogy a bizalom és ragaszkodás a nemzet és az uralkodóház között ismét helyreállott. Mert ha a szatmári béke nem úgy köttetik, ha az ország alkotmánya teljesen helyre nem állíttatik, a meg nem nyugtatott és bizalmát vesztett

nemzet aligha hozzájárult volna a Sanctio Pragmatica megkötéséhez. És akkor mi történik 1741-ben, azt fejtegetni nem akarjuk.

1780 után II. József ismét félretette az ország alkotmányát, s némely osztrák államférfiak régi tervei szerint Magyarország beolvasztását vagy legalább alkotmányos önállásának teljes megsemmisítését tűzte ki célul. De ő maga visszavonta élte végnapjaiban rendeleteit, s utódja, II. Leopold, az ország rendeivel egyetértve, nemcsak visszaállította ismét a magyar alkotmányt, hanem újabb célszerű törvényekkel meg is erősítette azt.

Következtek csakhamar a véres francia háborúk, melyek hosszabb ideig Ausztriára nézve szerencsétlen fordulatot vőnek. E háborúk bebizonyították, hogy a sértetlenül visszaállított alkotmányhoz hű magyar nemzet hű volt egyszersmind királyához is. Teljes készséggel, sőt lelkesedéssel felelt meg kötelességének a birodalom védelmében, s midőn a diadalmas ellenség hatalmas császára 1809-ben itt benn az országban állott győzedelmes seregével, s a magyar nemzetet elszakadásra szólította fel proklamációiban, kecsegtetve azt oly reményekkel, miknek teljesülhetése nagyon valószínűnek látszott, e proklamációk nem ingatták meg a nemzet jogszerű ragaszkodását és bizalmát.[4] Minden csábító ígéretek és kecsegtetések nyom nélkül maradtak.

1823-ban a magyar alkotmánynak egyik alaptörvénye lőn megtámadva tettleg a hatalomnak parancsoló szava és fegyvere által.[5] De pár évvel azután az igazságos fejedelem kinyilatkoztatta ünnepélyesen az 1825. évi országgyűlésen, hogy azon események, melyek az ő atyai szívének is kedvetlenek, jövendőben ismételtetni nem fognak, s kimondta az ország rendjeinek hozzájárulásával alkotott 3. törvénycikkben, miszerint „teljesen meg van győződve, hogy a fejedelem és ország boldogsága a törvények szoros megtartásán és épségben maradásán alapszik, s ha akár a királynak, akár az ország rendjeinek jogaiból valami elvonatik, a törvényeknek és az ország törvényes rendszerének összes szerkezete, melyet századok erősítettek meg, alá fog ásatni". Kimondta továbbá, hogy „az ország alkotmányát, melyet koronázási esküjével is megerősített, minden időben védeni fogja és fenntartani. Ugyanazért az 1790/91. évi 10., 12. és 19. törvénycikkeket szorosan megtartja és másokkal is megtartatja."

Tette pedig e nyilatkozatot őfelsége ama jeles államférfiúnak[6] tanácsa folytán is, ki a birodalom ügyeit a legnehezebb körülmények között annyi bölcsességgel vezette, s ki Magyarországra vonatkozólag ezt mondta a felséges uralkodónak:

„Ha Felséged Magyarországot könnyen és jól akarja kormányozni, kormányozza azt saját alkotmánya szerint."

De nem akarjuk e fejtegetéseket tovább vinni. Csak azt ismételjük a történelem nyomán, hogy valamikor Magyarországban súlyosabb megelégedetlenség mutatkozott, és ezen megelégedetlenség bizalmatlanságot s talán különválási vágyakat is ébresztett, azt majd mindig az osztrák államférfiaknak a magyar alkotmány mellőzésére intézett tanácsa és törekvései okozták, s mindig a fejedelmeknek lelkiismeretes igazsága és mélyebb belátása orvosolta a bajt, állította helyre ismét a bizalmat és ragaszkodást.

A történelem tehát kimutatja időnkénti okait azon időnként felmerült elkülönző vágynak (Sonder-Zug), mellyel minket a „Botschafter" vádol, s kimutatja egyszersmind azon egyetlen, de biztos módot, mellyel e vágy mindig meg lőn szüntetve. Ha tehát igaz Cicerónak azon mondása: „historia est testis temporum, magistra vitae"[7], tanulnunk kell a történelemből.

Mi a múlt idők eseményeiből azt tanultuk, hogy a legnehezebb körülmények között fejedelmeink igazsága, bölcsessége segített bajainkon, ők mentették meg alkotmányunkat másoknak támadásaitól. Ez azon hit, melynek élni kell bennünk. Miért akarja e hitet keblünkből kiszakasztani a „Botschafter" annak mutogatásával, hogy akármennyit biztosítottuk mi alkotmányunkat újabb, határozottabb törvényekkel, akármennyit biztosították azt fejedelmeink koronázási hitleveleikkel, törvényeink mégis mindig megsértettek, alkotmányunk mellőztetett?

Miért akar minden bizalmat, minden jobb reményeket elölni azon fenyegetéssel, hogy valamint azon hatalom, mely előbb az osztrák tartományokban abszolút uralkodott, meg nem tartotta a mi alkotmányunkat, úgy az alkotmányos osztrák népek sem lesznek több kímélettel irántunk?

Az osztrák kormány, a Lajtán túli lapok és egyes államférfiak gyakran emlegetik a békés kiegyenlítés szükségét, oly kiegyenlítését, mely mind a két fél megnyugtatásával eszközöltessék. Ily kiegyenlítésnek alapja csak a kölcsönös bizalom lehet, s azt hiszi-e a „Botschafter", hogy ezt a kölcsönös bizalmat növeli annak emlegetése, miszerint alkotmányunkat eddig sem respektálta a hatalom, s ezután sem fogják azt kímélni még az alkotmányos osztrák népek sem?

Vagy ha maga sem hiszi a „Botschafter", hogy mindez a bizalmat növelje, vajon érdekében fekszik-e nehezíteni a kiegyenlítés lehetőségét; bizalmatlanság magvát szórni a Lajtán innen és túl levő népek és országok között; úgy állítani őket egymással szembe, mint ellenségeket, éspedig oly ellenségeket, kik egymás jogait kímélni nem hajlandók? Józan, becsületes, bölcs politikának tartja-e a „Botschafter" tőlünk még azon reményt is elragadni, melyet a fejedelem személyébe helyezünk, s midőn ekképp igyekszik ő maga is elkülönző vágyakat ébreszteni a magyarban, szemrehányásképpen ugyanazon vággyal vádolni a nemzetet?

Gyakran hallottuk már azon tant ismételtetni, hogy midőn két szerződő fél között az egyik meg nem tartja a szerződés pontjait, a másik sem köteles azt megtartani. E tan a „Verwirkungstheoria", melyet mi a közjog terén mind elméletileg, mind gyakorlatilag helytelennek tartunk. De azon tan, melyet a „Botschafter" hirdet, hogy midőn a kötött szerződést az egyik fél minduntalan megszegte, s minden újabb és határozottabb biztosítások és ígéretek dacára újra és ismételve a szerződés ellen cselekedett, a másik félnek se legyen joga többé a szerződés megtartását kívánni, hanem azt egyoldalúan átalakítani, sőt részben megsemmisíteni legyen kénytelen – valóban új tan és meglepően sajátságos.

Ha Rudolf alatt 1608 előtt, Leopold alatt 1681-ben, II. József alatt 1781-ben, Ferenc alatt 1825-ben e tant követték volna őseink, hol állana most a magyar alkotmány? De szerencsére több bizalommal voltak mégis fejedelmeik iránt, s e bizalom tartotta meg Magyarország szabadságát.

Azt mondja a „Botschafter", hogy azért lőn minduntalan megszegve a magyar alkotmány, mert az összes birodalom érdekei lehetetlenné tették annak megtartását; meg fog az ezentúl is szegetni, hacsak azt a birodalmi alkotmányhoz nem alkalmazzuk és módosítjuk.

Nem hozzuk mi kétségbe a birodalom szilárd fennállhatásának fontosságát. Hiszen az 1861-i országgyűlés felirata is kijelentette, hogy azt a magyar nemzet veszélyeztetni semmiképpen nem akarja. De véleményünk szerint a birodalom szilárd fennállhatását nem akképp kell biztosítani, hogy félrelökve minden ünnepélyes szerződéseket, törvényeket és jogokat az ezek által biztosított magyar alkotmány egészen azon mintába öntessék, melybe a február 26-i alkotmány öntetett, hanem mindenekfelett szem előtt tartva a birodalom biztosságát, melyet a Sanctio Pragmatica is szem előtt tartott, arra kell törekedni, hogy mind a birodalom biztossága teljesen eléressék, mind a magyar alkotmány alaptörvényei a lehetőségig fenntartassanak, mind a Lajtán túli országok alkotmányos szabadsága kifejtessék és teljesen biztosíttassék.

Egyik cél tehát a birodalom szilárd fennállása, melyet nem kívánunk semmi más tekinteteknek alárendelni. Másik cél pedig fenntartása Magyarország alkotmányos fennállásának, jogainak, törvényeinek, melyeket a Sanctio Pragmatica is ünnepélyesen biztosít, s melyekből többet elvenni, mint amit a birodalom szilárd fennállhatásának biztosítása múlhatatlanul megkíván, sem jogos nem volna, sem célszerű.

Párhuzamosan a magyar alkotmánnyal megfér a közös uralkodó alatt, a közös védelem mellett a Lajtán túli országok teljes alkotmányos szabadsága is. Nem állnak ezek

ellentétben egymással; azt hisszük, hogy megállhatunk egymás mellett anélkül, hogy egymást abszorbeálni [elnyelni, beolvasztani] akarnánk.

Végre még egyszer visszatekintve a történelemre, bátorkodunk egy kérdést intézi a „Botschafter"-hez.

Ha 1527-ben I. Ferdinándot a magyar nemzet meg nem választotta volna királyának, alakult volna-e az osztrák birodalom úgy és azon terjedelemben, mint az e választás után létrejött? Megállott volna-e az a birodalom 1740 után úgy, amint megállott? Bírt volna-e a francia háborúk alatt ellent állani azon hatalmas ellenségnek, mely Németország nagy részét elsöprötte?

Ha tehát alakulásához szükséges volt Magyarország, mely szabadon választotta királyának Ferdinándot, nem természetes-e, hogy ezen választás feltételeinek megtartása lényeges feltétele volt egyszersmind a birodalom tényleges alakulásának? I. Ferdinánd pedig szabadon választott Magyarország királyának, mint ezt ő maga is mondja az 1527. évi 2. törvénycikkben és azon levelében, melyet az 1527. évi június 29-én írt Magyarország rendjeihez. Koronázása előtt biztosította az ország rendjeit még 1526-ban november 30-án Bécsben kiadott levele által, hogy az ország lakosait jogaikban és szabadságaikban sértetlenül meg fogja tartani. Koronázásakor ünnepélyes esküvel erősítette meg ezen biztosítást, 1537-ben a 29. cikkben pedig újra hivatkozott e biztosításra.

Mindezek részint a birodalom első megalakulása előtt, részint annak megalakulásakor történtek. Lehet-e tehát azokat most ignorálni?

A birodalom második szilárdabb megalakulásának lehet a Sanctio Pragmaticát tekinteni, mely nélkül a birodalom III., illetőleg VI. Károly halála után valószínűleg szétment volna. Ezen újabb, szilárdabb alakulásnál is ki volt kötve határozott feltételképpen Magyarország alkotmányának, törvényeinek sértetlen fenntartása.

Ha tehát a birodalom csak ezen feltétel mellett alakult és alakulhatott, azt félrelökni nem volna jogos.

Valamint az 1861-i országgyűlés, úgy mi is csak a Sanctio Pragmaticából indulhatunk ki. Meg van ott határozva az uralkodóház közössége, az elválaszthatatlan és feloszthatatlan birtoklás s az ebből természetesen következő közös védelem. Megfelelt e feltételeknek Magyarország, teljesítette híven és szívesen közös védelmi kötelezettségét a legnehezebb időkben, s még akkor is késznek nyilatkozott e kötelesség teljesítésére, midőn az országban magas fokra hágott az izgatottság, s a háború, mely ellen a közös védelem szükséges volt, sokak előtt nem volt népszerű.[8]

Nem azért említjük ezeket, mintha dicsekedni akarnánk, mert hiszen csak kötelességét teljesítette a nemzet, amit tett, önjaváért is tette, s éppen úgy védték Magyarországot a Lajtán túli országok seregei hosszú évek során keresztül. Csak azért szólunk ezekről, hogy a történelemben is bebizonyítsuk, miszerint alkotmányos önállásunk mellett sem vesztett miattunk és általunk a birodalom biztossága. Mi nem akarjuk ezen alkotmányos önállást feláldozni csupán azért, mert a Lajtán túli népek új alkotmányának egyes pontjai másképp hangzanak, de készek leszünk mindenkor törvény szabta úton saját törvényeinket a birodalom szilárd fennállhatásának biztosságával összhangzásba hozni, s a Lajtán túli országok szabadságának és alkotmányos kifejlődésének útjában állani soha nem fogunk.

Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek.* II. Szerk. Deák Ágnes. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 305–312. o. Eredetileg megjelent: *Pesti Napló,* 1865. április 16. (88. szám)

1. 1862–1865 között megjelenő osztrák–német liberális napilap, Schmerling politikai irányvonalának támogatója.
2. A Wesselényi Ferenc (1605–1667) gróf vezette főúri összeesküvés leleplezése utáni megtorlás időszakában 1673 februárjában I. Lipót a magyar alkotmány félretételével Johann Caspar Ampringen, a Német Lovagrend nagymesterének elnökletével kormányzóságot állított fel Magyarország ügyeinek teljhatalmú intézésére.
3. A Rákóczi-felkelést lezáró 1711. április 29-én kelt béke.
4. I. Napóleon 1809. május 15-én Bécsből kiáltványt intézett Magyarországhoz, melyben a Habsburg Birodalomtól való elszakadásra szólított fel.
5. I. Ferenc 1821. április 4-én az országgyűlés jóváhagyása nélkül újoncozást rendelt el, 1822 augusztusában a hadiadónak papírpénz helyett azonos névértékű ezüstpénzben való behajtásáról rendelkezett. 1823-ban e két törvénytelen rendelet ellen országos tiltakozókampány bontakozott ki a megyékben.
6. Clemens Lothar Wenzel Metternich-Winneburg (1773–1859) herceg.
7. Cicero, Marcus Tullius (Kr. e. 106 – Kr. e. 43), római szónok és államférfi. „A történelem az idők tanúja, az élet tanítómestere" (Cicero: *De oratore*. II,9,36).
8. 1848. július 22-én a képviselőház határozott arról, hogy az ország katonai támogatást nyújt az uralkodónak a Szárd Királysággal folytatott háborúban, ha Magyarországon helyreállt a belső rend és béke.

Jegyzetek

DEÁK FERENC MÁJUSI PROGRAMJA

(Bécs, 1865. május 7–9.)

I.

Pest, május elején

Mi mindent nem találtak már fel vegyészeink és gyógyszerészeink! „Nincs fogfájás" – „nincs reuma" – „nincs rákfene többé"! Mikor halljuk majd végre: „nincs többé öröklött baj"! Pedig nem volna nehéz ellene a kellő szert előteremteni. A bécsi és pesti levegőnek egészséges vegyítése – természetesen az itt is, ott is meglévő por nélkül –, és minden meg volna nyerve. Az érdem, hogy négy év után is a magyarkérdésre nézve ott vagyunk, ahol voltunk a magyar országgyűlés föloszlatása pillanatában 1861-ben, nem egyes egyedül az államminiszter úr politikájáé. A tespedő állapotra nagy befolyása volt annak a körülménynek is, hogy sem a magyar országgyűlés idején, sem azóta nem volt élénk szellemi érintkezés Bécs és Pest között. Két és három évvel ezelőtt többször tanácsolták Schmerling államminiszter úrnak[1], utazzék Pestre vagy négy hétre, s ott, a helyszínen tanulmányozza a helyzetet. Ezt a jó tanácsot az államminiszter úr csak a legújabb időben látszott figyelmére méltónak találni. Csakhogy a maga sajátságos módja szerint, amellyel a jó tanácsokat fogadni szokta, a gondolatot így formulázta: „Jöjjön föl Deák Bécsbe." Természetes, hogy nem találkozott tekintélyesebb ember, kinek kedve lett volna rá, hogy Deáknak ily ajánlatot tegyen. Nem tekintve azt, hogy a „beatus possidens"[boldog birtokos], azaz a hatalom birtokosa megtehet némely oly dolgot, mire egy kivételes állapotban lévő nemzet vezetője le nem ereszkedhetik anélkül, hogy állásának ne ártson; nem tekintve továbbá arra, hogy Deák a király őfelsége színe elé igenis meghívható, de nem idézhető az úgynevezett örökös tartományok belügyminiszterének irodájába; mindezekre nem tekintve, *nincs Magyarországon pártárnyéklat, mely hangosan ne vallaná, hogy Schmerling úrral lehetetlen az alkotmánybeli kérdés megoldása*. Még Eötvös báró köreiben is, ahol sokáig ragaszkodtak a reményhez, hogy lehetséges Schmerling úrral megegyezésre jutni, *alaposan* fölhagytak ezzel a véleménnyel.

De magától értetik, hogy ezen körülmény éppenséggel nem lehangoló. Magyarország királyába veti reményét, s rendületlen bizalommal most is, mint eddig, *tőle* várja a jövendő üdvét és áldásait. Deák hatalmas módon adott e hitnek kifejezést, és szavai visszhangra találtak minden magyar szívében.

Hozzájárult egy másik tényező is, hogy a remények mind túl, mind innen a Lajtán

ébren tartassanak és erősödjenek. Ez a tényező a Reichsrat. A „Debatte”[2], amely feladatául tűzte ki, hogy minden olyan mozzanatot összegyűjtsön, amely alkalmas arra, hogy a kölcsönös közeledést előmozdítsa – a „Debatte” nyilván örömmel fogja konstatirozni [tapasztalni], hogy a képviselőház Magyarországon tiszteletet és bizalmat vívott ki magának... Egyelőre csak „képviselőházról” beszélhetünk, mert az urak házának még nem nyílt alkalma reá, hogy az új helyzetben állást foglaljon. Bizton hisszük azonban, hogy rövid idő múlva ugyanazt mondhatjuk majd az *egész* Reichsratról, hiszen már évekkel ezelőtt megpendítette az ősz Hartig gróf[3] a kiegyenlítés eszméjét ama magas gyülekezetben. A gazdag tapasztalású államférfiú azóta magasabb helyről elszólíttatott a ház tagjai sorából, de eszméje ott azért nem ment feledésbe.

Ami már a képviselőházat illeti, e testületről szerencsém volt Deáknak magának ajkáról találó nyilatkozatot hallani, s talán nem követek el indiszkréciót, ha azt lehető leghívebben ide írom: „Mindig tudtam – így szólott az ünnepelt férfiú –, hogy odaát az értelmiségnek nagy tömege van fölhalmozva, mindazonáltal nagyon meglepett, s magától érthetően kellemetesen lepett meg a rendkívüli politikai ügyesség, amelyet a képviselőház kiváló tagjai tanúsítottak, s az egész testület gyors parlamentáris kifejlődése. *A képviselőházat nagyra becsülöm, s nem habozom ezt minden alkalommal ki is mondani.* Élénk figyelemmel olvasom tárgyalásait, és sokat tanultam belőlük a Lajtán túli viszonyokra nézve. Csak azt óhajtanám, hogy ha majd mi is oly szerencsések leszünk, hogy megint beszélhetünk, az urak hasonló elfogulatlansággal tájékozódjanak a *mi* sajátságos viszonyainkról.” Ugyanilyen a hangulat a képviselőház iránt mindazon körökben, amelyek a kibékülést óhajtják, s éppen azért sokan olvassák és még többen taglalják, hogy a „Mährischer Correspondent”[4], amely az osztrák baloldal több kiváló tagjával áll összeköttetésben, Deák Ferenc húsvéti cikkére[5] utalva kilátásba helyezte, hogy a birodalmi tanács képviselőháza a magyarkérdést újra meg fogja pendíteni. Azt a reményt táplálják, hogy ennek odaát éppen úgy, mint itt jó következése lesz. Igaz, hogy amint itt hallani, a „Napló”[6] nem hajlandó a megoldás részleteinek vitatásába belebocsátkozni. „Ez az országgyűlés dolga” – így nyilatkoznak a „Napló” irányadó köreiben. A magunk álláspontjából csak sajnálhatjuk ezt. A legközelebbi napokban megint tapasztaltuk, mennyire szükséges a tárgyalás, hogy az eszmék tisztázódjanak, és téves fölfogások helyreigazíttassanak. Az „Ostdeutsche Post”[7] Deák Ferenc húsvéti cikkét azzal a megjegyzéssel kísérte, hogy a magyar szabadelvű párt vezetője nyilatkozatával végre rálépett a közös parlament terére, s a „Hírnök”-nek[8] egyik erre vonatkozó cikkére azt felelte egy sugalmazott bécsi lap: „az ókonzervatívoknak természetesen nem kell közös parlament, de a magyar szabadelvű pártnak ebben a pontban egészen más lesz a szavazata”. Ezt az illúziót károsnak kell tekinteni, s azért föl akarom használni az alkalmat, hogy *szabatosan előadjam a nézeteket, amelyek a magyarkérdés megoldási módjára nézve a magyar szabadelvű párt táborában uralkodnak.*

II.

A mi kiindulópontunk – mondják a magyar szabadelvűek táborában – a Pragmatica Sanctio; ez alapította meg valójában a monarchiát, ez képezi a trón szilárd alapját, és a magyar államjognak ez a legfontosabb biztosítéka. A Pragmatica Sanctio fonalán kell annak megvitatásába bocsátkoznunk, hogy mit igényelnek a monarchia új viszonyai. Más módszer képtelenség, ha vitorla és evező nélkül nem akarunk a kívánalmak, követelések, opportunitások széles, nyílt tengerére szállni.

De a Pragmatica Sanctio fonalán könnyűséggel át is hatolhatunk a legfontosabb és legnehezebb kérdéseken.

E kérdések:

1. Vannak-e oly ügyek, melyek a monarchia valamennyi országával közösek?
2. Melyek ezen ügyek?

Deák Ferenc képmása. Than Mór olajfestménye, 1876

3. Miképp kell azokat tárgyalni?

E kérdések elsejére az 1848. évi törvények és az 1861. évi országgyűlés föliratai feleletül azt adták, hogy:

Vannak közös ügyek.

A második kérdésre a Pragmatica Sanctióból vonjuk le a feleletet, s ebben azon elv vezet, hogy minden, ami közös, csak *azon* mérvben és csak *azon* fokig lehet az, amennyiben a monarchia biztosságának fenntartására múlhatatlanul szükségesnek látszik. Amint azonban megszabja e közösség mértékét a Pragmatica Sanctio, úgy határozottan kizárja mindazt, ami e vonalon túllép.

A Pragmatica Sanctio erejénél fogva engedelmeskednek a monarchia valamennyi országai ugyanazon egy uralkodónak.

Az *első* közös ügy ennélfogva a *közös uralkodó háztartása.*

A Pragmatica Sanctio megszabja a monarchia egyes részei kölcsönös védelmi kötelességét.

A monarchia közös védelme kétféle: békés és hadi.

A békés a diplomáciai, a hadi a fegyveres erőben áll.

A kölcsönös védelem kötelességéből ennélfogva a *második* és *harmadik* közös ügy következik:

a külpolitika;

a hadsereg.

A diplomáciát, valamint a hadsereget természetesen csak egységesen lehet vezetni, és valamint csak *egyedül* a közös uralkodót képviselhetik külföldön a követek, szintúgy egyedül ő a közös hadsereg legfőbb hadura.

Amíg azonban természeténél fogva a diplomácia mindenre kiható közösséget követel, ez viszont a haderőnél nem szükséges. Ami a hadseregnek – hogy úgy mondjuk – hadi hivatására vonatkozó szorosan belső ügyeit illeti, ezek a legfőbb hadúr hatásköréhez tartoznak. De a hadsereg kiegészítésének joga a magyar korona országaira nézve, a törvényhozás közreműködésének joga a magyar korona országaira nézve különösen érvényes, azok viszonyainak leginkább megfelelő szolgálati időnek meghatározásában, valamint az újoncállítás módja, a hadsereg elszállásolása s több ehhez hasonló jogok a magyar országgyűlésnek fönntarthatók és fönn is tartandók. E jogokat gyakorolta a magyar országgyűlés azon 150 év alatt, mely az állandó hadsereg felállítása óta eltelt. Az újoncok állításának módja, a szolgálati idő tartama, ezek különbözők voltak a Lajtán innen és túl. És ez sohasem volt hátrányára a hadsereg harcképességének s eszerint a monarchia biztosságának, s a legmegrögzöttebb bürokratának sem jut eszébe azt állítani, hogy hadseregünk hírneve a centralizáció óta vette volna kezdetét.

Ezen elvek megóvása, mint önként értetődik, nem zárja ki azt, hogy a hadsereg erejéről háború és béke idején közös megállapodás ne jöjjön létre, s meghatároztassék a hányad, amelyet Magyarország kiállítani köteles. De a hányad kiállítása a magyar országgyűlés és a magyar kormány jogaihoz tartozik.

Ezen közös ügyek ellátására pénz kell. Ebből következik, *hogy a közös ügyekre tartozó kiadások, valamint az ugyanezen célra szükséges hitelműveletek szintén közös ügyet képeznek.*

A dolog egyszerűsítése végett e tekintetben is magától érthetően meg kell állapítani a hányadokat. A szükséges összegek előteremtése módjának meghatározása ellenben Magyarországra nézve a magyar országgyűlés joga. A magyar pénzügyminiszter átszolgáltatja a Magyarországra eső összegeket a közös pénzügyminiszternek, s Magyarországon nem létezhetik semmiféle kormányközeg, amely ne függne a magyar minisztériumtól, s amely ugyanabban az országban mintegy külön kormányt képezne.

A monarchia különböző részeinek kereskedelmi politikája *legfőbb* kérdéseiben csak az esetre lehetne különböző, ha a benső vámsorompók ismét fölállíttatnának. Ezt pedig senki sem óhajtja, és ebből következik *a közös vám- és kereskedelmi politika szüksége.*

A közös ügyek vezetésére megkívántató pénzerő előteremtése a benső vámsorompók nemléténél fogva szükségessé teszi, hogy a közvetett adórendszer bizonyos elvei közösen állapíttassanak meg. Például a mai körülmények között lehetetlen, hogy Magyarországon egyoldalúan megszüntessék a dohány egyedárúságot.

Ezen általános elvek megállapítása eszerint szintén közös ügy. De ezen általános elvek határain belül érintetlenül marad a magyar országgyűlés törvényhozási joga, és sem a monarchia biztossága, sem bármely más érdek nem szenvedne alatta, ha például a magyar törvényhozás Magyarországra nézve a dohány egyedárúság és egynémely más közvetett adó életbe léptetésének éppoly terhes, mint célszerűtlen módozatait megváltoztatná.

Ugyanez áll *a kereskedelmi törvényhozásra* is. E tekintetben Európa civilizált népei bizonyos egyformaságra törekszenek. Mindamellett a nemzetközi érintkezésekben csak az általános elvek kitűzésére szorítkoznak, s mindegyik államtól magától függ, hogy azokat sajátszerű viszonyaihoz és szükségeihez képest formulázza és alkalmazza. Kívánjuk, hogy a kereskedelmi törvényhozás kérdéseiben a monarchia határain belül a magyar korona országaival szemben ez az eljárás követtessék. Mert ezen országok viszonyai eltérők az örökös tartományokéitól, másrészről az önálló és független jogszolgáltatást *semmiféle* szempontból nem lehet tőlük elvitatni. Ami teljesen idegen és külön szuverenitás alatt álló államok közt elérhető, azt ugyanazon egy monarchia egyes részei közt a szükség nyomása vagy a célszerűség indítóoka bizonyosan létre fogja hozni. *Ennek következtében Ausztriában a kereskedelmi törvényhozás, ha nem is mindig ugyanazokba a szavakba öntve, de ugyanazon szellemtől lesz áthatva.*

Ezen módozatok mellett minden megtörténhetik, amit a monarchia biztossága és szilárd fönnmaradása követel, s egyúttal meg lesz óva a magyar korona történeti állása és a magyar országgyűlésnek azon hatásköre, amely amaz állást szintén biztosítja.

III.

Hátra van még a felelet a harmadik kérdésre, hogy a közös ügyek közösen miként kezeltessenek?

E pontra nézve senki sincs abban a helyzetben, hogy oly véleményt nyilvánítson, mely más lehetne, mint egyéni.

Erre vonatkozólag csak abban értünk egyet, amit nem akarunk, és ez: egy „központi nagy parlament".

Egy ily parlament, akarva nem akarva, *szükségképp* abszorbeálna, és az autonómia sírjává válnék. Ennélfogva egy ily parlament nagy veszélyeket rejtene magában a monarchiára nézve is, amelynek országai soha semmi szín alatt sem adják föl történeti emlékeiket és az önkormányzás és önállóság ama szellemét, mely bennük többé-kevésbé megvan.

A *közös elintézés alapjául a paritásnak* kell szolgálnia egyrészről a magyar korona országai és másrészről a Lajtán túli tartományok között.

Hogy mint akarják rendezni az úgynevezett örökös tartományok viszonyukat egymás közt és egymáshoz, ez oly kérdés, mely illetékességünk körén kívül esik, de ragaszkodnunk kell amaz alapelvhez, amelyen a Pragmatica Sanctio is nyugszik, hogy Lajtán innen az országoknak oly komplexusa [egybefüggő rendszere] van, amely a Lajtán túli tartományok összességével ugyanazon jelentőséggel bír.

A paritás elvéhez, azaz két egyenlő rangú, hasonló jelentőségű és ugyanazon jogú tényező közti tárgyalás alapelvéhez ragaszkodva a közös ügyek közös intézését úgy képzeljük, hogy e két tényező mindegyike egy a szükséges meghatalmazással ellátott küldöttséget választ, és e két küldöttség egymás közt és a koronával egyezségre jut a közös ügyek iránt.

Ha megegyezés nem érhető el, és a kérdés annyira égető, hogy újabb meghatalma-

zás szerzése nem látszik lehetségesnek avagy célszerűnek, akkor az egyesült küldöttség megbízóinak újabb utasítása nélkül is szavazattöbbséggel döntő határozatokat hozhasson.

Mindezek természetesen csak alapvonások, melyek még kivitelre és pontosabb körülírásra szorulnak, de oly alapvonások, melyek bizonyságot nyújtanak arról, hogy a szabadelvű párt Magyarországon hajlandó oly egyezségre, mely – Deák szavaival élve – a monarchia szilárd fennállását semmi más tekinteteknek alá nem rendeli, és a monarchia biztosságának teljes garanciákat nyújt.

De még egy más mozzanat is komolyan megfontolandó: az *előzetes kérdések* mozzanata.

A magyar szabadelvű párt soraiban a jogfolytonosságnak nemcsak elvi és szóbeli, hanem tettleges elismerését most éppen úgy, mint előbb conditio sine qua nonnak [elengedhetetlen feltételnek] tekintik, minek folytán 1. egy magyar minisztérium kinevezését és 2. a magyar országgyűlés kiegészítését elengedhetetlenül követelik.

Egy magyar minisztérium kinevezésében annál kevésbé képes a magyar szabadelvű párt bárminemű veszélyt látni, mert jelenleg Magyarországnak nincs nádora, és így elenyésznek a 48-diki törvényekkel szemben táplált legfőbb aggodalmak, értjük ama jogokat, amelyekkel ezek a törvények a nádort fölruházzák.[9]

Ami a második pontot illeti, méltányolják ugyan, hogy ennek teljesítése nem történhetik kényszer útján, és ez utat akkor sem választanák, ha arra reá lépni hatalmukban állana. E szavakkal: „a magyar országgyűlés kiegészítése" csak azon kívánságot fogalmazzák meg, hogy a korona szólítsa fel a horvát és az erdélyi országgyűléseket a magyar országgyűlésen leendő képviseltetésükre. Ha amaz országgyűlések azt hinnék, hogy e fölszólításnak nem tehetnek eleget, mi ezt természetesen élénken fogjuk sajnálni, de ez országgyűlésünk működését nem akasztaná meg. Ha amaz országgyűlések megbízottakat küldenek a magyar országgyűléssel létrehozandó előzetes egyezkedés céljából, mi velük tárgyalásokba fogunk bocsátkozni. A magyar korona integritásának *elvét* azonban minden körülmények között biztosítottnak kell látnunk.

Egészben véve a *megoldási művelet folyamát* következőleg gondolják:

Az országgyűlés a 48-i törvények alapján egybehívatik, és ugyanazon év választó törvénye szerint választatik meg.

A trónbeszédben az uralkodó előadja kívánságait a monarchia új rendje iránt.

Az országgyűlés erre föliratában válaszol, és a dietális tractatus [országgyűlési egyezkedés] a szokott módon megindul. A leiratok és föliratok kicserélése után tisztába hozatnak azon alapelvek, amelyek szerint Magyarország hajlandó viszonyát a monarchia többi országaihoz törvényes módon megállapítani.

Ha ily módon az *új törvények anyaga* teljesen megrostálva és rendezve van, nem lesz nehéz a koronázó oklevél szövegét megállapítani, és az uralkodó magát megkoronáztatja.

Csak miután e szent cselekvény végbement, lehet az új törvények végérvényes törvényhozási megállapításához fogni, és csak akkor következhetik be azok szentesítése.

Lényegükben ezek azon eszmék, melyek jelenleg a magyar szabadelvű párt táborában uralkodók.

Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerk. Pajkossy Gábor. Budapest, 2003, Osiris Kiadó, 442–448. o. Eredetileg megjelent németül: „A helyzethez". (Ludassy Mór néváláírás nélkül, három részben megjelent cikke). *Die Debatte und Wiener Lloyd*, 1865. május 7–9.
A jegyzetek elkészítéséhez a következő szövegkiadást is felhasználtuk: Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek.* II. Szerk. Deák Ágnes. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 312–319. o.

Jegyzetek

1. Schmerling, Anton (1805–1893), igazságügy-miniszter a Schwarzenberg-kormányban (1849–1851), majd államminiszter (1860–1865).
2. Apponyi György (1808–1899) gróf által 1864–1869 között Bécsben kiadott német nyelvű napilap.
3. Hartig, Franz gróf (1789–1865), 1840-től állam- és konferenciaminiszter, 1860-tól a birodalmi tanács tagja.
4. Morvaországi napilap.
5. Lásd az előző dokumentumot.
6. Ti. a *Pesti Napló*.
7. 1848–1866 között megjelenő osztrák–német liberális napilap.
8. 1860–1867 között Pesten megjelenő és Török János által szerkesztett konzervatív napilap.
9. Deák az 1848:3. tc. ún. „nádori cikkelyeire" gondol, amelyet 1867-ben hatályon kívül is helyeztek.

FERENC JÓZSEF TRÓNBESZÉDE AZ 1865–1868-AS ORSZÁGGYŰLÉS MEGNYITÁSA ALKALMÁBÓL

(Pest, 1865. december 14.)

Midőn kedvelt Magyarországunk országosan egybegyűlt Főrendjeit és Képviselőit körülöttünk egybeseregelve örömmel szemléljük és üdvözöljük, egyúttal nyilvánítani kívánjuk szándékainkat, melyek körükbe vezérlettek, és tenni ezt azon őszinte nyíltsággal, mely a Fejedelmek és Népek közötti bizodalomnak nélkülözhetetlen föltétele.

Befejezni jövénk, mit uralkodói kötelességeink érzetétől áthatva megkezdettünk; saját személyünkben és így annál sikeresebben szándékunk eloszlatni azon aggodalmakat, elhárítani az akadályokat, amelyek eddig a függő közjogi kérdések elintézését gátolták.

Ez akadályok között első vonalban áll azon ellentét, mely a kiindulási pontok között létezett. Jogvesztés egy részről, merev jogfolytonosság más részről, kiegyenlítésre nem vezethetének.

A fent érintett akadályt Mi magunk hárítjuk el, midőn a Sanctio Pragmaticában egy kölcsönösen elismert jogalapot választunk kiindulási pontul.

Ez alaptörvény, midőn Magyarországnak és az ahhoz kapcsolt részeknek közjogi és belkormányzati önállóságát biztosította, egyúttal állandóan megállapította Uralkodó Házunk kormányzása alatti országaink és tartományaink feloszthatatlan és elválhatatlan együttmaradását, s ezzel azok összegének nagyhatalmi állását. És valamint Mi ebben találjuk az önállóság törvényes és okszerű korlátozását, épp úgy tartalék nélkül elismerjük annak e korlátok közötti jogosultságát.

Hasonlóképp érintetlenül kívánjuk fenntartani a Sanctio Pragmaticának a magyar korona épségére vonatkozó határozmányait, s azért, noha számításba kellett vennünk a múlt évtizedek lefolyása alatt közbejött tényeket, mégis kiváló fejedelmi gondjaink közé soroltuk annak eszközlését, hogy magyar koronánk országai már e jelen országgyűlésen képviselve lehessenek.

Egybehívtuk e célból Erdélyi Nagyfejedelemségünk országgyűlését, hogy az a Magyarország és Erdély egyesüléséről szóló 1848. évi I. törvénycikkelyt komoly és beható megfontolásának tárgyává tegye, és az 1848. évi magyar országgyűlés VII. törvénycikkét illetőleg hason eljárásra szólítjuk fel kedvelt Magyarországunk hű Rendjeit és Képviselőit avégből, hogy e kérdés ne a törvény holt betűje nyomán színleges és épp azért kétes eredményű, hanem minden életerős tényezők számbavételével és azok bizalmas csatlakozása alapján tartós és maradandó megoldást nyerjen.

Felszólítottuk továbbá Horvát- és Tótországok gyűlését, hogy eleve gondoskodjék a felől, miszerint e jelen országgyűlésen kellőleg képviselve legyen, és midőn a horvát országgyűlésnek az 1861-dik évben hozott és a közjogi viszonylatra vonatkozó hatá-

rozatát közöljük, egyszersmind hisszük és reméljük, hogy a századok során egyesült társnemzetek frigyesülése kölcsönös engedékenység alapján és a méltányosság azon szellemében fog létrejönni, melynek kedvelt Magyarországunk hű Rendjei és Képviselői 1861. évi Szent Jakab hava 6-dikán kelt fölirásukban ez ügyre nézve kétségtelen tanúságát adták.

Ez országgyűlés első feladatául kell hogy birodalmunk egyéb országai- és tartományaival közös ügyek tárgyalásának és kezelésének elhatározását sorozzuk.

E közös ügyek létezése már a Sanctio Pragmaticában találja alapját, kezelésük módjára nézve mégis a lényegileg változott viszonyok lényeges változást igényelnek.

Ugyanis tekintettel a politikai, nemzetgazdasági és társadalmi tényezők idő közben helyt foglalt teljes átalakulására, fejedelmi hivatásunk tudatában többi országainkat és tartományainkat is alkotmányos jogokkal ruháztuk fel, és épp azért a közös ügyek kezelésénél ezeknek alkotmányszerű befolyása immár nem mellőzhető.

Ez eszme vezérelt Minket 1860. évi október 20-án kelt diplománk kiállításában, és jelenleg is azon erős meggyőződésben élünk, miszerint az abban körvonalazott közös ügyek közös alkotmányszerű kezelése Birodalmunk egységes létének és hatalmi állásának elutasíthatatlan követelményévé vált, mely elől minden egyéb tekintetnek háttérbe kell vonulnia.

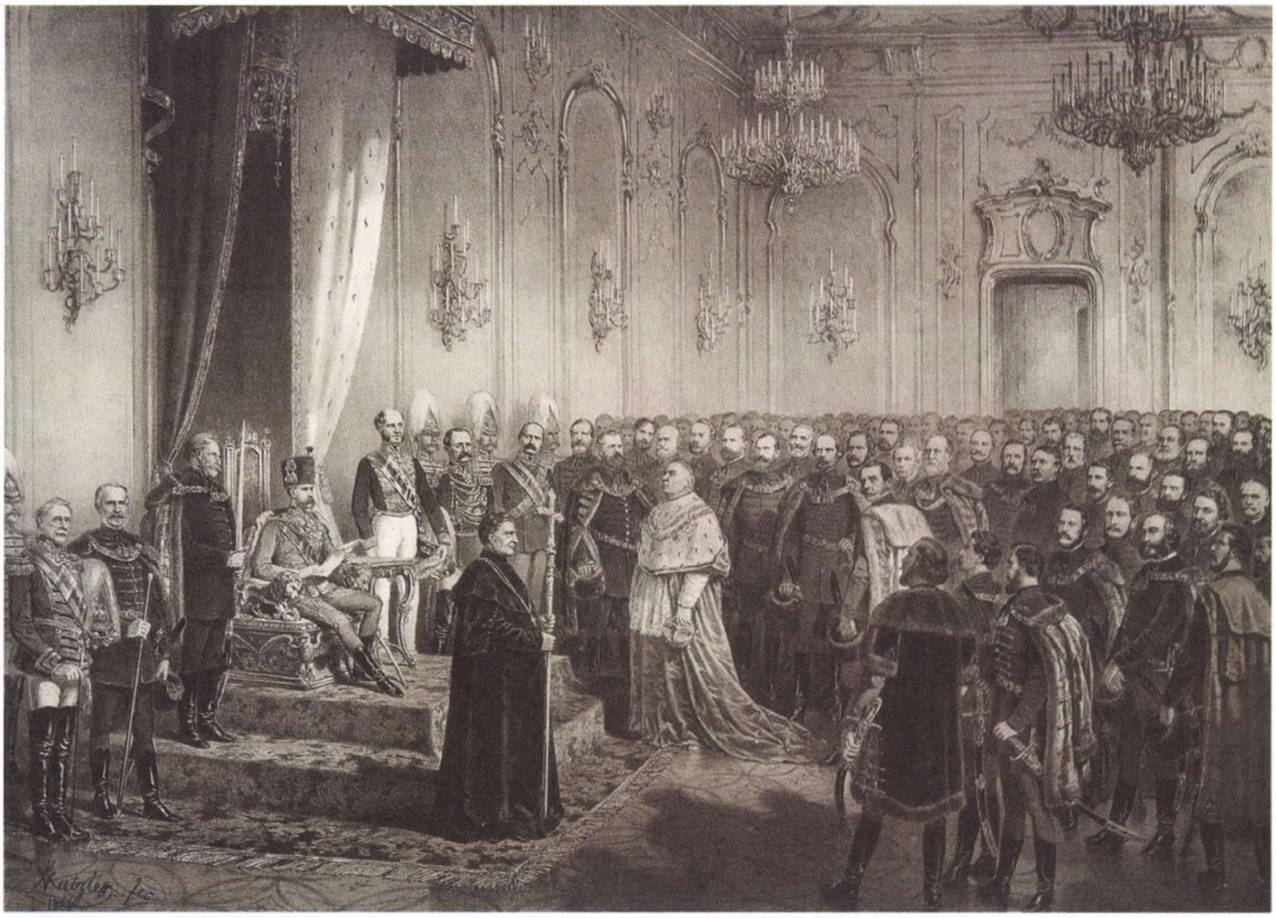
A közös ügyek kezelésének módozatára nézve 1861. évi február 26-án egy nyíltparancsot bocsátottunk közre, mely azonban több oldalról élénk aggodalmat költött fel; minthogy pedig e kérdést nem az anyagi vagy erkölcsi kényszer fegyvereivel, sőt inkább a kölcsönös értesülés és a szükségesség érzetéből folyó meggyőződés alapján hisszük egyedül célszerűen megoldhatónak, folyó év szeptember hó 20-án kelt nyilatkozványunkban fentebbi nyíltparancsunk hatályát ideiglenesen beállítottuk, és jelenleg valamint ezt, úgy az 1860. évi október hó 20-án kelt diplománkat kedvelt Magyarországunk Rendjeivel és Képviselőivel érett megfontolás, beható tárgyalás és elfogadás végett közöljük.

Nemcsak Magyarországunk helyesen felfogott érdekei, hanem a birodalom jóléte és biztossága parancsolólag követelik ez ügynek közegyetértésen alapuló mielőbbi elintézését, hogy ekként egyes országaink alkotmányos szabadsága népeink benső szövetkezése által tartósan biztosítva, szilárd alapokon fejlődhessék és örvendetes virágzásnak indulhasson.

Elvárjuk tehát kedvelt Magyarországunk hű Rendjeitől és Képviselőitől, hogy érintett határozmányainkat a méltányosság békülékeny szellemében tárgyalják, és ha az e részben felmerülő aggodalmak eloszlathatók nem lennének, egyedül oly módosítási javaslatot terjesztenek Elénk, amely Birodalmunk életföltételeivel összhangzásba lesz hozható.

Szoros összefüggésben, sőt elválhatatlan kapcsolatban áll e kérdés elintézésével az 1848. évi törvények azon részének átvizsgálata, illetőleg módosítása, mely a fejedelmi jogok hatályára és a kormányzat hatáskörére vonatkozik. Ami egybefügg, aminek egymásra kölcsönösen hatása van, azt a gyakorlati elintézésben egymástól elválasztani nem lehet. Birodalmunk hatalmi állására, fejedelmi jogaink épségére, a társországok méltó igényeire való tekintetek ezen törvények változatlan életbeléptetésének lehetőségét kizárják. Bár alaki törvényességük kifogás alá nem eshetik, mégis uralkodói tisztünk és népeink valódi javai iránti kötelességünk érzete egyaránt tiltják, hogy a kölcsönös jogok és kötelmek viszonylatának egyidejű megoldása előtt királyi hitlevelünkben azoknak változatlan megtartását és végrehajtását elfogadjuk és biztosítsuk.

Szükség tehát, hogy az érintett törvények azon határozmánya, amelyek fejedelmi jogainkba ütköznek, vagy az ország kormányzatának alakját változtatják anélkül, hogy azt a birodalom létének föltételeivel és az ország ősi intézményein alapuló belszerkezetével összhangzásba helyezték volna, gondosan átvizsgáltassanak és célraveze-

A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS MEGNYITÁSA 1865. DECEMBER 14-ÉN. LITOGRÁFIA, 1866

tően módosíttassanak. Eszközölhető lesz ekképpen, hogy Mi is lelkiismeretünkben megnyugtatva, a kellőleg átidomított és az utókor számára maradandóan biztosított magyar alkotmányt királyi esküNkkel szentesítvén, föltehessük Szent István Apostoli Elődünk szent koronáját melybe kedvelt Magyarországunk boldogságát és népeink töretlen szeretetét legragyogóbb ékszerként óhajtjuk beilleszthetni.

Mint Magyarország koronás királya nem késünk azokon túl, miket már az 1861. évi április hó 2-ára egybehívott országgyűlés elébe terjesztének, az országos Főrendek- és Képviselőkkel még számos egyéb tárgyra nézve királyi előadásainkat közölni.

Oly tárgyak ezek, melyek a szellemi s anyagi érdekeket tág körben érintik, s melyeknek célszerű rendezése az Ország érzékeny hátránya nélkül továbbra alig halasztható.

Az isteni gondviselés akarata nagy és nehéz feladásokat tűzött Elénk, komolyakat és tekintettel az alkotmányos életnek Birodalmunk nagy részében beállott szünetelésére, a felelősség súlyos terhével járókat az Ország elé is. Hinni szeretjük, hogy Fejedelmével egyetértve, az ősöktől öröklött áldozatkészséggel és öntagadással járul e feladat megoldásához, annál is inkább, miután azon helyzetben van, hogy midőn erőt és súlyt kölcsönöz, saját erejét és súlyát növeli, midőn emel, önmagát emeli, midőn az egész fennmaradását biztosítja, saját épségét tartja fenn. És ha sikerül egy viszontagságos időszak után Birodalmunkat a nehézségek legaggasztóbb fordulatain az Ország támogatásával szerencsésen vezetni keresztül, áldani fogjuk azon percet, mely abbeli elhatározásunkat szülte, hogy felköltsük újból és megszilárdítsuk a Fejedelem és Ország közötti bizodalmat.

Biztos és szilárd reménnyel nézünk az országosan egybegyűlt Főrendek és Képviselők őszinte nyilatkozatai elébe, és midőn a magyar országgyűlést ezennel ünnepé-

lyesen megnyitottnak nyilvánítjuk, azon élénk óhajnak adunk kifejezést, vajha sikerülne a kiegyenlítésnek nagy művét Isten segélyével valamennyi népeink megelégedésére szerencsésen befejeznünk.

Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. Pest, 1866. 1. sz. 1. köt. 1–3. o.

(Pest, 1866. február 24.)

A KÉPVISELŐHÁZ ELSŐ VÁLASZFELIRATA

Fölséges Császár és Király!

Hódoló tisztelettel mondunk őszinte köszönetet Fölségednek azon atyai szavakért, melyekkel a jelen országgyűlést megnyitni kegyeskedett.[1] Tanúsítják e szavak is Fölséged alkotmányos hajlamát, melynél fogva nem egyedül saját fejedelmi hatalmával akar intézkedni népeinek sorsa felett, hanem országainak boldogítására intézett magas törekvéseiben magukat a népeket is meghívja mint tényezőket az együttműködésre.

Hálaérzettel ismerjük el Fölségednek fejedelmi bölcsességét, mellyel az évek óta reánk nehezedett zsibbasztó helyzetnek véget akar vetni. Fölséged összehívta országgyűlésünket, hogy a nemzet ismét gyakorolhassa törvényhozási alkotmányos jogát, s működhessék a király és haza közös érdekében. Fölséged a jogvesztésnek bizalmat ölő, káros elméletét határozottan elvetette, s azzal ellentétben a Pragmatica Sanctiót mint közösen elismert jogalapot választotta kiindulási pontul. Fölséged kegyelmesen biztosított minket az iránt is, hogy a magyar koronának teljes épségét fenn fogja sértetlenül tartani. Így tette Fölséged lehetővé azt, hogy menekülve legnyomasztóbb aggodalmainktól nyugodtabb lélekkel s a kedvező siker reményével kezdhetünk súlyos bajaink orvoslásához.

Mélyen érezzük mi fontos feladatunk rendkívüli nehézségeit. Tudjuk, hogy vannak oly válságos időszakok a nemzetek életében, melyek nemcsak az egyes honpolgárok sorsára, hanem a nemzet egész jövőjére, sőt néha létére is véglegesen elhatározó befolyással bírnak. Lehet, hogy ily időszaknak küszöbén állunk jelenleg is.

Ama lényeges átalakulás után, melyen Magyarország alkotmánya 1848-ban keresztülment, nyugodtabb viszonyok között is nehézséggel járt volna az egymástól eltérő érdekeknek méltányos kiegyenlítése. Csöndes idők valának szükségesek az átalakulás megszilárdítására, csöndes idők folytán lehetett volna biztosan ítélni az új rendszer minden részeinek életrevalóságáról. De a rögtön bekövetkezett szomorú események igen korán megzavarták alkotmányos működésünket, s lehetetlenné tették az elkezdett munka befejezését, a hibák orvoslását s a hiányok célszerű pótlását.

Élő törvény hiányait az élet mutatja ki. Csak az életből merített tapasztalás vezethet biztosan azon eszközökhöz, melyekkel a bajt orvosolni lehet. Nekünk erre a sors időt nem engedett, az átalakulás békés fejlődése gátolva lőn, s tizenhét év ki lett szakasztva a nemzet alkotmányos életéből. Az idő haladott, a viszonyok bonyolódtak, s mi tétlenségre valánk kárhoztatva; tétlenségre éppen akkor, midőn az alkotmányos tevékenység leginkább szükséges volt. Amit e tizenhét év alatt fokonkint pótolni s javítani könnyű lett volna, mindazt most egyszerre, kivált azok után, amik időközben történtek, helyrehozni sokkal, igen sokkal nehezebb lesz.

De a legmagasabb trónbeszéd sok akadályt elhárított, s ezáltal visszaadta nekünk a bizalmat és azon reményt, hogy Fölséged bölcsessége s alkotmányos érzelmei támogatni fognak minket a nehéz munkában. Mi polgári kötelességünk érzetében igyekezni fogunk, hogy a király alkotmányos akarata s a nemzet jogos kívánatai teljes összhangzásban s egyesülten valósulhassanak.

Midőn Fölséged legmagasabb trónbeszédében a Pragmatica Sanctiót mint közö-

sen elismert jogalapot választotta kiindulási pontul, annak nemcsak egyik részére fordította legmagasabb figyelmét, hanem kegyelmesen elismerte egyszersmind azt is, hogy az említett alaptörvény Magyarországnak és az ahhoz kapcsolt részeknek közjogi s belkormányzati önállóságát biztosította. És ezen önállóságnak törvényes és okszerű korlátozását egyedül abban találja Fölséged, „*hogy ugyanazon Pragmatica Sanctio a Fölséged uralkodóházának kormányzása alatti országok feloszthatatlan és elválhatatlan együtt maradását s ezáltal azok összességének nagyhatalmi állását állandóan megállapította*".

A Sanctio Pragmatica megkötésénél egyik fő cél a fejedelem részéről az volt, hogy a fiág magszakadásának esetére biztosítsa a trónöröklést nőági utódainak is; a nemzet részéről pedig az volt, hogy ez esetre a kijelölt leányágban magának már előre új királyi házat válasszon, s így a szabad választásnak gyakran veszélyes mozgalmait elkerülje. De mind a fejedelemnek, mind a nemzetnek törekvése egyszersmind oda is volt irányozva, hogy a megállapított trónöröklés rendje szerint egy közös uralkodó alatt álló s feloszthatatlanul és elválhatatlanul együtt birtoklandó országok és tartományok együttes erővel könnyebben és biztosabban ellenállhassanak minden külső és belső ellenségnek. Ezen közös biztonság volt tehát a Sanctio Pragmaticának másik fő célja.

És ez idő teljesen igazolta az előrelátást. Mert ha akkor a Pragmatica Sanctio meg nem állapíttatik, ha Magyarország azt 1723-ban el nem fogadja, azon országok és tartományok, melyek azóta egy uralkodó alatt egymást védve a legnagyobb veszélyek között is fenn tudták magokat tartani, sőt növekedtek erőben és hatalomban, a Habsburg-ház fiágának tizenhét év múlva bekövetkezett magszakadtával, valószínűleg több fejedelem uralma alá kerülve már régen szétbomlottak volna.

Nekünk tehát, kik szorosan ragaszkodunk a Pragmatica Sanctio minden pontjaihoz, lehetetlen akarnunk, hogy annak egyik fő célja, a közös biztonság elérhetetlen legyen; lehetetlen akarnunk, hogy azon támasz, melyet e biztonság érdekében egymásnak nyújtunk s egymástól várunk, megszűnjék erős lenni.

De van az említett fő célok mellett még egy alapeszme a Pragmatica Sanctióban, mely hasonlóan fontos és lényeges, s amelyet mellőzni vagy amazoktól elválasztani nem lehet, és ez a Pragmatica Sanctio elfogadásához kötött ama föltétel, hogy Magyarország közjogi és belkormányzati önállása sértetlenül fenntartassék. Miután tehát Fölséged trónbeszédében a Sanctio Pragmaticának ezen lényeges alapeszméjét is kegyelmesen elismerte, és így a Pragmatica Sanctiót egész terjedelmében s minden részeiben fönn akarja tartani, tisztelettel s a legnagyobb készséggel fogadjuk el mi is ezen közösen elismert jogalapot kiindulási pontul, s minden javaslatainknál folytonos figyelemben tartjuk az abban megállapított viszonyos jogokat és kötelezettségeket.

Közel másfél század folyt le a Pragmatica Sanctio megkötése óta, és ez idő folytán a legveszélyesebb harcok között is meg volt védve a birodalom anélkül, hogy evégett Magyarország önállását és törvényes függetlenségét meg kellett volna rontani. Tudjuk, hogy az európai államok hatalmi viszonyai sokat változtak azóta, de még e változások sem teszik lehetetlenné, hogy egyrészről a birodalom biztonsága, másrészről alkotmányos önállásunk egymás mellett fennállhassanak. Meg vagyunk győződve, hogy e két eszme nem áll egymással ellentétben, s nem lesz szükséges azoknak egyikét a másikért feláldozni. Feladatunk az, hogy mindkettőt összhangzásba hozva mindkettőt együtt fenntartsuk. Mert a Pragmatica Sanctio közjogi viszonyainkra nézve ünnepélyes alapszerződés, de egyszersmind legerősebb kapocs, mely a Fölséged uralkodása alatti összes országokat a közös uralkodónak személye és a közös védelem eszméje által összetartja. A Pragmatica Sanctiót tehát felbontani vagy bármely részében megbontani jogilag helytelen volna, politikailag pedig veszélyes lehetne.

Fölséged országgyűlésünk első feladatául tűzte ki „*a birodalom egyéb országaival közös ügyek tárgyalásának és kezelésének elhatározását*", s kijelenté legmagasabb trónbeszédében, hogy „*a közös ügyek létezése már a Pragmatica Sanctióban találja ugyan alapját, de*

azok kezelésének módjára nézve a lényegileg változott viszonyok lényeges változást igényelnek", különösen annálfogva, mert Fölséged „*alkotmányos jogokkal ruházta föl többi országait is; a közös ügyek kezelésénél tehát ezeknek alkotmányszerű befolyása sem mellőzhető*".

Elismerjük mi, hogy léteznek oly viszonyok, melyek Magyarországot a Fölséged uralkodása alatt álló többi országokkal közösen érdeklik, s igyekezetünk oda lesz irányozva, hogy e viszonyok megállapítására s mikénti kezelésére nézve oly határozatok jöjjenek létre, melyek alkotmányos önállásunk s törvényes függetlenségünk veszélye nélkül a célnak megfeleljenek. Ugyanazért haladék nélkül hozzá is fogunk egy e tárgyra vonatkozó javaslatnak kidolgozásához.

Legtisztább örömet és teljes megnyugvást szerez nekünk Fölségednek azon bölcs és igazságos elhatározása, hogy minden országait és tartományait alkotmányos úton akarja kormányoztatni. A polgári szabadság oly kincs, mely nem fogy, nem gyengül azáltal, ha mások is polgári szabadságot nyernek; sőt a hasonló közjogi állapot gyakran közelebb hozza érzelmekben egymáshoz a népeket, elhárít sok idegenkedést, bizalmatlanságot és keserűséget. Mi Fölséged minden országainak alkotmányos szabadságát saját szabadságunk támaszának tekintjük; mert nem hihetjük, hogy azon országok népei oly alkotmányt kívánjanak, mely a mi századok óta fennállott s a Pragmatica Sanctióban is biztosított alkotmányos önállásunk s törvényes függetlenségünk fenntartását lehetetlenné tegye.

Figyelembe vesszük tehát, hogy Fölséged a magyar koronához nem tartozó országait is alkotmányos jogokkal ruházta fel, s valamint 1861. évi alázatos feliratunkban kimondtuk, érintkezni akarunk velük mint alkotmányos népekkel s mint önálló szabad nemzet más önálló szabad nemzettel a mi függetlenségünknek és az ő függetlenségüknek megóvása mellett.

Minők legyenek azon országok alkotmányos formái? Minő alapon rendeztessenek az ő egymás közötti viszonyaik? – ahhoz nekünk hozzászólanunk nem lehet, mert ezen ügy kizárólag őket és Fölségedet illeti, s mi abba joggal nem avatkozhatunk. Mi csak azon óhajtásunkat fejezhetjük ki, hogy a valóságos alkotmányosság hazánkban is, őnáluk is minél előbb tettleg életbe lépjen, s ez esetben készek vagyunk, amint már 1861. évi alázatos feliratunkban kijelentettük, azt, amit tennünk szabad, s mit önállásunk és alkotmányos jogaink sérelme nélkül tehetünk, a törvény szabta kötelesség mértékén túl is, méltányosság alapján, politikai tekintetből megtenni, hogy azon súlyos terhek alatt, miket az abszolút rendszer eljárása összehalmozott, az ő jólétük s azzal együtt a miénk is össze ne roskadjon, s a lefolyt nehéz idők káros következései róluk és rólunk elháríttassanak.

Méltóztatott Fölséged az 1860. évi október 20-án kelt diplomát és az 1861. évi február 26-án kiadott nyíltparancsot hozzánk leküldeni, s minket kegyelmesen felszólítani, hogy Fölséged „*ezen határozmányait a méltányosság békülékeny szellemében tárgyaljuk, és ha az e részben felmerülő aggodalmak eloszlathatók nem lennének, egyedül oly módosítási javaslatot terjesszünk fel, mely Fölséged birodalmának életfeltételeivel összhangzásba hozható legyen*". Kijelentette továbbá Fölséged azon erős meggyőződését is, „*miszerint az októberi diplomában körvonalozott közös ügyeknek közös alkotmányszerű kezelése a birodalom egységes létének és hatalmi állásának elutasíthatatlan követelményévé vált, mely elől minden egyéb tekintetnek háttérbe kell vonulni*".

Igenis, Fölséges Urunk, a méltányosság békülékeny szellemében vettük fontolóra ezen két fejedelmi okiratot. Nem tagadjuk mi az októberi diplomának nagyszerű jelentőségét, amennyiben Fölséged azáltal biztosította ünnepélyesen népeit az iránt, hogy jövendőre alkotmányosan kíván felettük uralkodni. Ezen diploma alapköve lehet az általános alkotmányosságnak Fölséged mindazon országaira nézve, melyek nem a magyar koronához tartoznak.

De a mi alkotmányunk nem az októberi diplomában vette kezdetét, egykorú az országunk létével, s a nemzet életéből fejlődött ki. Magyarországban a királyi hata-

lomnak mindig tiszteletben tartott jogai az alkotmányon alapulnak. Az alkotmány fenntartásának biztosítása mellett választotta hajdan a magyar nemzet királyait, ily biztosítás mellett állapította meg önként és szabad akaratból a fölséges ausztriai háznak trónöröklési jogát mind a fiágra, mind – annak kihaltával – a nőágra nézve, s e biztosítást minden koronázás alkalmával megújították fejedelmeink királyi hitleveleikben.

Midőn Fölséged 1860-ban magát kegyelmesen arra határozta, hogy a kormányzat abszolút rendszeréről jövendőre lemondjon, bizton reménylettük, hogy jogilag fennálló, de tettleg felfüggesztett alkotmányunk ismét visszaállíttatik, s annak alapján fogja Fölséged a rendes törvényhozási úton eszközölni törvényeink egyik vagy másik részének netalán szükséges változtatását. Reményünk azonban nem valósult. Magyarországnak ünnepélyesen biztosított alkotmányos jogai mellőztettek, és az októberi diploma mindenekelőtt az egész birodalomnak oktrojált egy közös alkotmányt, mely miránk is kiterjesztetett. Ezen oktrojált közös alkotmányba lettek áttéve Magyarországnak azon lényeges jogai, melyeket a magyar nemzet ősi alkotmánya szerint saját hazájára nézve maga gyakorolt, s melyek a birodalomnak teljes biztonságával soha ellentétben nem állottak, sőt annak fenntartását mindig lényegesen előmozdították.

Miután azonban Fölséged ezen októberi diplomát nem oktrojálás által akarja hazánkra nézve érvényesíteni, hanem alkotmányos úton leendő *„érett megfontolás, beható tárgyalás és elfogadás végett"* közli azt országgyűlésünkkel, hallgatunk keletkezésének alkotmányunkkal ellenkező módjáról. De ami tartalmát illeti, azt érett megfontolás alá vettük, s teljesen meggyőződtünk, hogy *„a közös ügyeknek azon körvonalozása"*, melyet e diploma kijelöl, terjedelmére nézve sokban túlmegy a Pragmatica Sanctio határain, sokat elvon hazánk törvényhozásától, aminek elvonását a Pragmatica Sanctióban kimondott céloknak teljes biztosítása éppen nem igényli. Mivel pedig a mi kiindulási pontunk is az, melyet Fölséged mint közösen elismert jogalapot kiindulási pontul kitűzött, őszinte bizalommal jelentjük ki Fölséged előtt, hogy mi azon diploma szabályainak és elveinek elfogadása által alkotmányunk s alkotmányos önállásunk és törvényes függetlenségünk megsemmisítését vonnók magunkra. Bővebben és részletesen ki fogjuk fejteni okainkat és nézeteinket erre nézve azon javaslatunkban, melyet a közös viszonyok meghatározása és mikénti kezelése érdemében Fölségednek felterjesztünk.

Az októberi diplomának alapján jött ugyan létre a február 26-i pátens, de messze túlterjeszkedett még annak határain is. Az egyes országoknak még azon jogait s külön érdekeit sem kímélte, melyek a közcélokkal és valóban közös érdekekkel nem állottak ellentétben. Inkább egybeolvasztásra, mint egyesítésre látszott irányozva; s emiatt nem valósulhatott Fölségednek azon atyai óhajtása, hogy *„egyes országainak alkotmányos szabadsága, népeinek belső szövetkezése által tartósan biztosítva, szilárd alapokon fejlődhessék"*. Nem valósulhatott, amit a Sanctio Pragmatica is kiemel, a kedélyek megnyugtatása és őszinte egyesülése. Négyévi tapasztalás végre tanúsította, hogy azon alkotmány, melyet a pátens tartalmaz, a népek megnyugvását sem eszközölte, s gyakorlatilag sem volt kivihető.

Irányunkban pedig ezen pátens még határozottabb s élesebb kifejezése volt a jogvesztés elméletének. Midőn Magyarország a Sanctio Pragmaticának elfogadása által lehetővé tette, hogy a fölséges uralkodóház alatt állott minden országok jövendőre is ugyanazon egy uralkodó alatt maradjanak, s egyesült erővel védjék meg és tartsák fenn közös biztonságukat, szándéka bizonyosan nem az volt, hogy ezen egyesülés valaha még beolvasztásra is vezethessen, sőt magában a Pragmatica Sanctióban is határozottan kiköttetett az ország alkotmányos önállásának és törvényes függetlenségének sértetlensége. Márpedig azon veszélyt, melyet az októberi diploma hozna reánk a közös ügyeknek a jog és szükség határain túl terjesztett körvonalozásával, még súlyosabbá tenné a február 26-i pátens elfogadása.

E pátens szerint számos közjogi tárgyak minden megszorítás nélkül, egész terjedel-

mükben oly közös törvényhozó testület köréhez tartoznak, melyben Magyarország képviselői csekélyebb számuknál fogva minden kérdésre nézve a többi országok képviselőinek nagy többségétől függtek volna, s ekképp azon érdekeink, melyeket ezelőtt hazánkra nézve saját törvényhozásunk intézett el, a többi országok érdekeinek lettek volna alárendelve. Kiterjedt volna ezen alárendeltség gyakran oly érdekekre is, melyek nem közös szempontból, hanem a többségben levő országok javáért határoztattak volna el a mi jogtalan károsításunkkal. Sőt miután a közösek gyanánt kijelölt nagy fontosságú tárgyak nagyobb vagy kisebb összeköttetésben állnak majd minden oly törvényhozási tárgyakkal, melyek az egyes országok törvényhozásának voltak fenntartva, gyakran merülhettek volna fel oly eltérések, sőt nehézségek is, melyek okot vagy ürügyet szolgáltattak volna a tekintélyesebb közös törvényhozásnak arra, hogy hatalmát terjessze, s idővel a törvényhozó hatalomnak legnagyobb részét magához vonja.

A kormányzatot illetőleg annak legfontosabb ágait a februári pátens Magyarországra nézve egy, a mi saját kormányunktól éppen nem függő tisztviselői testület kezébe adta, mely mellett a közigazgatás többi részeinek vezetése a magyar kormányt illette. Tehát ugyanazon területen, ugyanazon honpolgárok felett két egymástól mindenben különböző közigazgatási hatalmat állított fel. Lehet-e alkotmányos államban ily kétféle közigazgatást képzelni végtelen súrlódások és folytonos zavar nélkül? S nem alapos-e azon aggodalom, hogy végre vagy megakadna a közigazgatás, vagy a gyöngébbet az erősebb magába olvasztaná? Alkotmányunknak és önálló belkormányzatunknak ily megsemmisítését elfogadni legszentebb polgári kötelességünk tiltja.

Meg vagyunk mi győződve, hogy Fölségednek atyai szívén fekszenek Magyarország érdekei. Szívünkön hordjuk mi is ez érdekeket, mert hiszen azokhoz van kötve hazánk boldogsága. De azon ingatlan hitben élünk, hogy Magyarországnak helyesen felfogott érdekei között egyik legfontosabb alkotmányos önállásunk megőrzése, melyet, valamint 1861. évi alázatos feliratunkban is kifejtettük, szem elől tévesztenünk nem szabad.

Fölséged maga is azt óhajtja, hogy ez ügynek elintézése közegyetértésen alapuljon. De lehetne-e közegyetértést remélni oly megállapodásban, mely amidőn egyik országnak alkotmányos szabadságot ad, a másik országot fosztja meg századok óta fennállott s annyiszor ünnepélyesen biztosított alkotmányától? Tudná-e ez feledni a jogvesztést, s tudna-e jó lélekkel örülni amaz ily módon nyert alkotmányának?

Engedje tehát Fölséged, hogy követhessük inkább a legmagasabb trónbeszédnek azon útmutatását, mely az októberi diplomára és februári pátensre vonatkozólag minket arra utasít, hogy ha az e részben fölmerülő aggodalmak eloszlathatók nem lennének, *„egyedül oly módosítási javaslatot terjesszünk Fölséged elébe, mely birodalmának életföltételeivel összhangzásba lesz hozható"*. Kimondottuk már 1861. évi feliratunkban is, hogy a birodalom fennállását kockáztatni nem akarjuk. Most is távol van ily szándék tőlünk, s miután meggyőződésünk szerint az októberi diplomát és februári pátenst a mi hazánk életföltételeivel nem lehetne összhangzásba hozni, fogunk igyekezni, hogy oly javaslatot terjesszünk Fölséged elé, mely alkotmányos önállásunkat is megóvja, s a birodalom életföltételeinek is megfeleljen.

Méltóztatott Fölséged kegyelmesen kijelenteni legmagasabb trónbeszédében, hogy *„a fentebbi kérdések elintézésével szoros összefüggésben, sőt válhatlan kapcsolatban áll az 1848. évi törvények azon részének átvizsgálása, illetőleg módosítása, mely a fejedelmi jogok hatályára és a kormányzat hatáskörére vonatkozik"*.

Előadtuk mi Fölségednek már 1861. évi második alázatos feliratunkban is, „hogy vannak az 1848. évi törvények rendeletei között egyes pontok, melyeket a nép jogainak sértetlen fenntartása mellett mi magunk is óhajtunk célszerűbben átalakítani és határozottabban kifejteni". Kijelentettük azt is, hogy „ha Fölséged kívánja a törvények bármi részben megváltoztatását, a kiegészített országgyűlés mindazon javaslatokat, miket erre vonatkozólag Fölséged felelős magyar minisztériuma előad, tüstént

tanácskozás alá veszi, s megállapodását Fölséged elé fogja terjeszteni". Készeknek nyilatkozunk tehát most is arra, hogy – amennyiben valamely törvénynek a törvényhozás rendes útján leendő megváltoztatása szükséges lesz – aziránt alkotmányunk alapelveivel összhangzó javaslatunkat fel fogjuk annak idején Fölségednek terjeszteni.

Buzgó óhajtása a magyar nemzetnek, hogy Szent István koronáját mielőbb örökös királyának fejére tehesse, s amit tizenhét év folytán súlyos események gátoltak, az végre teljesedésbe mehessen. Nem csupán ünnepélyes szertartás ez honunkban, hanem szükséges kiegészítése az alkotmánynak, legszebb, legszelídebb és mégis legerősebb kapocs, mely a nemzetet királyához köti. Mindaddig, míg ez meg nem történik, minden megállapodásaink csak javaslatok maradnak, melyeket egyedül a koronás király szentesítése fog törvény erejére emelhetni. Reményeink addig, bármily kecsegtetők legyenek is, bizonytalan remények, melyeket egyedül a koronázott király valósíthat. Politikai életünk jelenleg még kétes és ingatag, s annak ingatagságát csak Fölséged szüntetheti meg alkotmányunk tettleges visszaállításával s ezt befejező megkoronáztatásával. Hallgassa meg tehát Fölséged e kérelmünket, s tegye lehetővé buzgó óhajtásunk minél előbbi teljesedését.

Tisztelettel fogjuk mi venni és tárgyalni mindazokat, miket Fölséged mint koronás királyunk az ország szellemi és anyagi érdekeit illetőleg velünk majd alkotmányos úton közölni méltóztatik.

Sőt amennyiben ez érdekekre nézve új törvények alkotását vagy a már létezőknek módosítását sürgetően szükségesnek tartjuk, a több időt igénylő előmunkálatokhoz mielőbb hozzáfogunk, s megállapodásainkat Fölségednek annak idejében fel fogjuk alázatosan terjeszteni.

Mélyen érezzük mi, hogy szellemi érdekeink tekintetében is még sokat kell pótolni és javítani törvényhozásunknak. Igyekezni fogunk, hogy e részben is teljesíthessük, amit a haza közjava kíván, és polgári kötelességünk parancsol. Működéseinkben az alkotmány alapelveiből kiindulva irányadónak fogjuk mindenkor tekinteni az igazságot és méltányosságot a hon polgárainak minden osztályai iránt vallás- és nyelvkülönbség nélkül. Tekintetbe veendjük különösen azt is, mit már 1861. évi alázatos feliratunkban is kimondottunk: „hogy a mindinkább fejlődő nemzetiségi érzet figyelmet igényel, s nem lehet azt a múlt időknek és régibb törvényeknek mértékével mérni. Nem fogjuk feledni, hogy Magyarország nem magyar ajkú lakosai szintúgy Magyarország polgárai, s mi őszinte készséggel akarjuk mindazt, amit e részben az ő érdekeik és a haza közérdeke megkíván, törvény által biztosítani". Mi a különböző nemzetiségek érdekeire vonatkozó törvények alkotásában is az igazság és testvériség elveit követjük.

De különösen anyagi érdekeink azok, melyekre nézve a sok viszontagságos idők miatt aggasztóan elmaradtunk. Nehéz munka lesz leküzdeni ezen elmaradás nyomasztó következményeit, de mi nem fogunk visszarettenni e nehéz munkától, mert életkérdés az nemzetünkre nézve. Politikai helyzetünk javulása elő fogja segíteni anyagi érdekeinket is, valamint anyagi helyzetünk emelkedése lényeges támasza lesz politikai állásunknak. Szabad legyen remélnünk, hogy Fölséged bölcsessége és atyai gondoskodása egyikben úgy, mint másikban elősegíti ernyedetlen törekvéseinket. Szellemi fejlődésünk és anyagi haladásunk semmi tekintetben nem áll ellentétben a magyar koronához nem tartozó országok valódi és jogos érdekeivel, sőt midőn az nekünk erőt és súlyt kölcsönöz, neveli azoknak súlyát és erejét is, midőn bennünket emel, az egészet emeli.

Őszinte hálánkat nyilvánítjuk Fölségednek azért is, hogy Horvát- és Tótország gyűlését kegyelmesen fölszólítani méltóztatott, hogy gondoskodjék eleve afelől, miszerint jelen országgyűlésünkön kellőleg képviselve legyen. Úgy tekintjük mi ezt, mint a magyar korona épségének fenntartására s országgyűlésünk kiegészítésére irányzott legmagasabb fejedelmi szándék tanúságát. Mi ezen országok mint alkotmányos társaink irányában most is azon nézetben vagyunk, melyet már 1861. évi alázatos felira-

tunkban Fölséged előtt kijelentettünk. Újra ismételjük tehát, hogy „ha Horvátország mint ország akar részt venni törvényhozásunkban, ha előbb tisztába akar jönni velünk azon föltételekre nézve, melyek mellett közjogi állását Magyarországgal kész összekötni, ha ezek iránt úgy akar velünk érintkezni, mint nemzet nemzettel, mi azt sem fogjuk visszautasítani". Őszinte bizalommal nyújtunk neki testvéri kezet, csak országunknak s a magyar koronának épsége és alkotmányos önállása fenntartassék.

De tiszteletteljes köszönetünk mellett azon aggodalmunkat sem hallgathatjuk el, hogy midőn a legmagasabb trónbeszéd Horvát- és Tótországról szól, Dalmáciát sehol meg sem említi. Ezen ország Horvát- és Tótországgal együtt a magyar koronához tartozik, s midőn Fölséged kiindulási pontul tűzte ki a Pragmatica Sanctiót, mely határozottan kimondja, hogy a magyar korona országait nem lehet egymástól elválasztani, nem fogja bizonyosan akarni, hogy a magyar koronának annyiszor ünnepélyesen biztosított épsége még továbbra is csorbítva legyen.

A horvát országgyűlésnek 1861. évi határozatait, melyeket Fölséged velünk közölni méltóztatott, akkor véljük legcélszerűbben tárgyalhatóknak, ha majd azon országoknak képviselőivel vagy a kiegyenlítés végett kiküldött megbízottjaival együtt tanácskozhatunk, s e tárgyat az ő hozzájárulásukkal intézhetjük el.

Köszönetünket fejezzük ki Fölségednek azon fejedelmi gondoskodásáért is, mellyel a Magyar- és Erdélyország egyesüléséből folyó viszonyoknak végleges elintézését szívén hordja. Megvetették e viszonyoknak alapját azon törvények, melyek 1848-ban Magyar- és Erdélyország egyesítéséről e két ország közös egyetértésével hozattak, s királyi jóváhagyás által ünnepélyesen szentesíttettek. De sok van még e részben elintézendő, s mi nem hozzuk kétségbe, hogy minden részről megnyugtató, igazságos és méltányos megállapodás eszközlésére komoly megfontolás és előrelátás lesz szükséges. Minket az ezek fölötti tanácskozásokban testvéri szeretet érzelmei fognak vezetni, alapja reményünknek azon bizalom, hogy tőlünk senki sem kíván olyasmit, ami veszélyeztethetné alkotmányunk alapelveit.

Horvátországnak és Erdélynek országgyűlésünkre lett meghívása elhárított egy súlyos akadályt, mely 1861-ben leginkább gátolta törvényhozási működésünket. Engedje Fölséged kérnünk és remélnünk azt is, hogy országunk kiegészítő részének, Fiuménak, valamint azon testületeknek is, melyeket az 1847/48. 5. törvénycikk a magyar országgyűlés alkatrészeihez számít, országgyűlésünkön leendő képviseltetését Fölséged királyi hatalmával eszközölni fogja.

Azon honfitársainkra nézve, kik politikai vádak folytán lettek elítélve, tisztelettel, őszinte bizalommal újítjuk meg Fölséged előtt már 1861-ben is fölterjesztett kérelmünket, s kiterjesztjük azt a közelebb lefolyt évek alatt hasonlóul elítélt vagy vád alatt levő honfitársainkra is. Hallgassa meg Fölséged kérelmünket, s erősítse meg ezáltal is a nemzet azon bizalmát, hogy az újabb korszak, melyet Fölséged alkotmányos érzelmeitől oly bizton várunk, eltörli a múltnak szomorú maradványait, s enyhíti a keblek vérző sebeit.

Tudjuk, s őszinte hálaérzettel ismerjük el, hogy Fölséged atyai szándéka eloszlatni azon aggodalmakat, elhárítni azon akadályokat, melyek függő közjogi kérdéseink elintézését eddig gátolták. Múltat és jelent összehasonlítva örömmel látjuk, hogy a kiindulási pont, cél és eszközök e kettőben lényegesen különbözők. A múlt végtelen aggodalmakkal sújtott, a jelen egy szebb jövő reményével kecsegtet.

Megnyitotta Fölséged működésünknek az alkotmányos tért, s mi e téren örömmel teljesítjük polgári kötelességeinket. Törekvéseinknek azonban csak úgy lehet sikere, ha törvényhozási működéseinkben azon erős hit kíséri lépteinket, hogy amit a király és nemzet együtt megállapítottak, azt csak a király és nemzet egyesült akarata változtathatja meg. E hitnek pedig egyedül az elvileg is elismert, tettleg is életbe léptetett jogfolytonosság lehet alapja.

Fölséged nem akar abszolút fejedelmi hatalommal nekünk új alkotmányt oktrojálni, s mi, kiket a magyar alkotmánynak jogilag fönnálló alaptörvényei kötnek, ily

oktrojált alkotmány szabad és önkéntes elfogadására nem is volnánk feljogosítva. Fölséged a Pragmatica Sanctióból kiindulva szólít föl bennünket, hogy alkotmányos úton módosítsuk, ami törvényeinkben hibás, pótoljuk, ami hiányos. De az ország most is folytonosan abszolút kormányzat alatt áll. Alkotmányunk, melynek alapján kellene gyakorolnunk a törvényhozási jogot, lényeges részeiben még most is fel van függesztve. Szentesített törvényeink, melyekre nézve Fölséged maga is kegyelmesen elismeri, hogy alaki törvényességük kifogás alá nem eshetik, tettleg nem létezőknek tekintetnek; ellenben oly rendeletek, melyek alaptörvényeink mellőzésével, sőt azok ellenére adattak ki, s a hon polgárainak legszentebb érdekeit sértik, sőt az egyes vallásfelekezeteknek benső nyugalmát is folyvást zavarják, most is nagy részben fenntartatnak; parlamenti kormányunk, felelős minisztereink nincsenek; a köztörvényhatóságok, megyék, kerületek, városok alkotmányos állásukat még most sem nyerték vissza, s a közigazgatás minden ágaiban abszolút rendszer uralkodik. Két egymástól független tisztviselői testület viszi hazánk területén a közigazgatást, melyeknek egyike sem alkotmányos, sőt egyike még azonfelül idegen is, amennyiben a magyar kormányhatalomtól semmi függésben nincsen.

Jogfolytonosságot kérünk tehát Fölségedtől törvényeink értelmében, különösen parlamenti kormányt, felelős minisztériumot és a köztörvényhatóságok alkotmányos helyreállítását. Mi csak a törvény teljesítését kívánjuk, mert a nem teljesített törvény holt betű, jogfolytonosság nélkül az alkotmány nem él. Nem kérünk mi politikai lehetetlenséget, nem szándékunk a birodalom biztonságát veszélyeztetni vagy fejedelmünk törvényes jogait csorbítani, s méltányolni fogjuk mindig a társországok jogos igényeit. Nagy fontosságú közérdekeknek tekintjük mi is ezeket, de meg vagyunk győződve, hogy a felelős magyar miniszterek kinevezése és a köztörvényhatóságoknak alkotmányos helyreállítása e nagy fontosságú közérdekekkel nincs ellentétben.

Tudjuk, hogy azok után, mik tizenhét év óta befolyásunk nélkül történtek, az átmeneti korszaknak sok nehézségei lesznek; tudjuk, hogy a közigazgatás több ágainak tettleges átvétele és rendezése hosszabb időt igényel, s talán némi bonyodalmakkal is jár, melyeknek tisztába hozatala nagy óvatosságot fog kívánni. De még e tekintetek sem teszik múlhatatlanul szükségessé az abszolút rendszernek további fenntartását, nem zárják ki annak lehetőségét, hogy alkotmányunk tettleg éljen azalatt is, míg az egyes törvények módosítása fölött tanácskozunk.

Átmeneti korszakban a felelős minisztériumnak eljárása sem lehet mindenben oly szorosan szabályszerű, mint a soha meg nem zavart s félbe nem szakasztott alkotmányos élet rendes folyamában. Országgyűlésünk ezt mindig figyelembe veszi, s a felelős magyar minisztériumnak mint parlamenti kormánynak eljárását mindazokra nézve, mik a kiegyenlítésnek alkotmányos úton eszközlését, a közigazgatásnak átvételét s időközben vezetését illetik, szigorúság helyett méltányos elnézéssel fogja megítélni, sőt az e célokra intézett őszinte törekvést lehetőleg támogatni is kész lesz.

El lesznek ily módon háríthatók a netalán fölmerülő nehézségek, s el fognak bizonyosan háríttatni, ha e részben az országgyűlésnek buzgó igyekezetét Fölségednek királyi hatalma is kegyelmesen támogatja. Alkotmányunk ily lényeges részének visszaállítása emelni fogja a nemzet bizalmát, s megszünteti azon aggodalmat, mely az óhajtott sikert leginkább gátolhatná. A felelős minisztérium bírni fogja kineveztetésénél fogva Fölséged bizalmát, bírni fogja mint parlamenti kormány az országét is. E kettős bizalom alapján tehát folytonosan érintkezve mindkét résszel, közreműködése által könnyíteni fogja az országgyűlési egyezkedések menetét, felvilágosításaival sok kétséget előlegesen eloszlathat, s az eltérő véleményeket közelebb hozhatja egymáshoz. Sőt hivatalos állásánál fogva gyakrabban érintkezvén Fölséged többi országainak államférfiaival előmozdíthatja e részben is sok nehéz kérdésnek kiegyenlítését.

Ha ellenben Fölséged e jogos és méltányos kérelmünket nem teljesítené, s az abszolút kormányzati rendszert ezentúl is fönntartva megtagadná tőlünk a parlamenti kormány és felelős minisztérium visszaállítását, súlyos aggodalom fogná el ismét keb-

leinket, s ingatag reményünk nehezítené lelki nyugalmunk megőrzését, melyre pedig az elénk tűzött nehéz kérdések megoldásánál oly nagy szükségünk van. Jelen országgyűlésünk összehívatott a Pragmatica Sanctio által is biztosított alkotmány alapján. Feladata módosítani törvényeink némely lényeges pontjait, megkoronázni Magyarország királyát, s a haza boldogabb jövőjét megalapítani. Vegye kegyelmesen tekintetbe Fölséged, minő helyzet lenne az, ha az ország ugyanakkor, midőn képviselői által ezen alkotmányos jogot gyakorolja, minden egyebekben alkotmányon kívül állana!

A parlamenti kormány s felelős minisztérium mellett másik lényeges kelléke alkotmányunknak a megyék, kerületek és városok hatósági törvényes önkormányzata. S e kettő válhatlan kapcsolatban áll egymással.

Magyarország minden institúcióit az önkormányzat eszméje lengi át, a közigazgatás támogatására ez egyesíti a legjobb erőket, ez nyújt nyilvánossága által a visszaélések ellen legbiztosabb ellenőrséget, ez korlátolja a tisztviselői hatalom jogtalan túlterjeszkedését. Alkotmányos életünk folytán ez óvta meg hazánkat a bürokratikus rendszertől, mely az ország institúcióival, nyilvános életével, szokásaival egyenes ellentétben áll.

Míg vissza nem állíttatik a köztörvényhatóságoknak azon önkormányzata, melyet az alkotmány kijelölt, addig a nép alkotmányos működése nem lehet segélyére a közigazgatásnak. Nyilvánosság hiányában az ellenőrködés is hiányos lesz, s ezalatt a tisztviselők iránti bizalom szenved leginkább, a közigazgatás pedig más úton annyi költségkíméléssel célszerűen alig lesz rendezhető. A köztörvényhatóságok önkormányzata egyik fő része az ország belkormányzati önállóságának, melyet pedig Fölséged is méltóztatott kegyelmesen elismerni.

Őszintén óhajtja mindenki, hogy a fönnforgó fontos kérdések közmegnyugvással egyenlíttessenek ki. De közmegnyugvást célszerű változtatásokra nézve is csak úgy lehet biztosan remélni, ha a tárgy és helyzet ismerete által érlelődnek az eszmék a nép körében is, ezt pedig semmi sem eszközli könnyebben, s az elfogultságot és az ismeretlentőli alaptalan félelmet semmi sem győzi le hamarabb, mint a nyilvános eszmecsere. Amit e részben a sajtó tehet, az inkább csak elméleti, s mindenesetre kisebb körre van szorítva; midőn ellenben azon nyilvánosság, mely a köztörvényhatóságok alkotmányos életével párosul, gyakorlati téren hozza össze különböző vidékekről az embereket, s az eszmecsere által tisztult fogalmak messze elágazva hatnak ki a népnek alsóbb rétegeire is. Meg vagyunk tehát győződve, hogy azon közmegnyugvást, mely nélkül a kiegyenlítés áldást hozó alig lehet, semmi jobban elősegíteni nem fogja, mint a köztörvényhatóságok alkotmányos önkormányzatának visszaállítása.

Nem is tartunk mi attól, hogy a köztörvényhatóságok ezen visszaállításából, habár ideiglenesen is, lényeges nehézségek származzanak az állam kormányzatára, mert meg vagyunk győződve, hogy az országgyűlés időközben is kész lesz megadni Fölséged felelős magyar minisztériumának azon hatalmat és segédeszközöket, melyek ily nehézségek elhárítására szükségesek lesznek.

Bizton reméljük ezeknél fogva, hogy Fölséged kegyelmesen teljesíti e kérelmünket, melyet alaptörvényeink rendelete, a közigazgatás érdekei és politikai célszerűség egyaránt támogatnak.

Íme, föltártuk őszinte bizalommal érzelmeinket és óhajtásainkat Fölséged előtt. Tiszteletünk, szeretetünk és ingatlan hűségünk legszentebb tárgyai e földön: a Haza és Király, s e kettőnek egyesült érdeke fő célja törekvéseinknek. Alkotmányunk alapja a törvény, zárköve a királyi hatalom, s e kettőnek hódolni legfőbb polgári kötelesség. Csak akkor volna e kötelesség nyomasztó, ha egyrészről a törvény, másrészről a király akarata állandó és ki nem egyenlíthető ellentétbe jönnének egymással. De azon kegyesség, mellyel Fölséged hű magyar népéhez szólott, s azon alkotmányos érzelmek, melyeket Fölséged legmagasabb trónbeszédében ismételve kifejezett, biztos reményt nyújtanak, hogy a néha fölmerülő véleménykülönbségek mellett sem fogunk soha ily ki nem egyenlíthető kínos helyzetbe jutni. Fölséged nem fog tőlünk oly áldozatot

követelni, melyet a Pragmatica Sanctióban kitűzött közös cél múlhatatlanul nem igényel; mi pedig e célnak biztosítására mindent híven teljesítünk, amit kötelességünk parancsol, és hazánk közjava kíván.

Fölséged bölcsessége atyai kegyességgel fogja méltányolni szoros ragaszkodásunkat alkotmányunkhoz, mely a mi szabadságunknak is, Fölséged trónjának is legerősebb támasza. Bizonyítják a történelem lapjai, hogy azon nemzeteknél volt mindig a legbiztosabb a trón, melyek legszilárdabb hűséggel védték alkotmányos törvényeiket.

Legyen meggyőződve Fölséged, hogy ragaszkodásunk ősi alkotmányunkhoz s ragaszkodásunk Fölséged királyi házához, melyet nemzetünk az alkotmány alapján önkényt és szabadon emelt Magyarország trónjára, ugyanazon egy forrásból ered: a kegyeletnek legtisztább forrásából.

Kik egyébiránt mély tisztelettel vagyunk
Pesten 1866. évi február 24. napján
Császári Királyi Fölségednek
legalázatosabb szolgái
Magyarországnak országgyűlésileg egybegyűlt képviselői

Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek.* II. Szerk. Deák Ágnes. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 340–354. o. Eredetileg megjelent: *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai.* Pest, 1866. 12. sz. 1. köt. 33–41. o.

Jegyzet

1. Lásd az előző dokumentumot.

FERENC JÓZSEF KÉT LEVELE RICHARD BELCREDI ÁLLAMMINISZTERHEZ

(Buda, 1866. február 11. és 13.)

Buda, 1866. február 11-én

Kedves Belcredi[1] gróf,

az itteni helyzet a felirat ismertté válása[2] óta némely vonatkozásban valamelyest tisztázódott, ha egészében nem is javult; azt hiszem, hasznos dolog Önt benyomásaimról tájékoztatnom. A válaszfelirat egyáltalán nem keltette azt a kedvező benyomást, amelyet megfogalmazói vártak. Egyfelől azt tartják, hogy nem elég meleg és előzékeny, másfelől kezd felsejleni az a nézet, hogy csupáncsak a deáki törvényességi elvvel nem jutnak tovább. A Felsőház egy részének az az érzése, hogy kötelességük lenne saját, jobb feliratot készíteniük és ezek az urak azon vannak, hogy véleményüknek megnyerjék a Ház többségét. Még nagyon is kétséges, hogy sikerül-e nekik a félelmen és a Deák-kultuszon győzedelmeskedniük, minthogy az ellenkező oldalról erős izgatás folyik. A Deák-féle válaszfeliratot a Felsőházban mindenesetre sokan támadják majd, s ez már nyereség.

Tegnap Esterházy[3] és Mailáth[4] megbeszélést folytatott Deákkal, hogy lássák, meg lehet-e vele állapodni a tárgyalások további menetében. Nagyon ingerült volt s részben perfid [hitszegő, álnok]; az urakkal szemben elfoglalt álláspontjából világossá vált előttem, hogy vele most mit sem lehet csinálni, s legfeljebb arra kell használni, hogy az országgyűléssel való tárgyalások fonalát ne engedjük egészen elszakadni. Úgy gondolom, a kormány eljárásának most a következőképpen kell alakulnia:

A 48-as törvények azonnali életbe léptetésére irányuló kívánság visszautasítása, hivatkozással a trónbeszédben mondottakra, s állhatatos kitartás ezen az állásponton. Az országgyűlés felszólítása, hogy dolgozza ki javaslatait a közös ügyekről. Ami az egész államjogi kérdés végleges megoldása vonatkozásában a minisztérium problé-

máját illeti, úgy tűnik nekem, hogy még nem érkezett el a pillanat, hogy elvben foglaljunk állást a minisztériummal szemben, az emberek ui. még nem elég józanok, s a kormány elvi nyilatkozata a jelen pillanatban inkább meghökkenést váltana ki. Azt hiszem, hogy a közös ügyek megtárgyalására kirendelt országgyűlési bizottság (amely bizottsággal az érintkezést a kormánynak fenn kell tartania) a legjobb alkalmat biztosítja arra, hogy a miniszteri gondolatot gyakorlatilag ad absurdum vigyük. Ellenben mindent el kell kerülni, ami alkalmat adna ez embereknek lehetetlen kívánságaikkal kapcsolatos reményekre.

Sajnálom, hogy a „Wiener Abendpost"[5] éppen a felelős minisztérium létrehozására irányuló kívánságot támadta meg oly határozottan. Úgy hiszem, ez még túl korai volt és itt is ingerültséget keltett.

Oda kell hatni, hogy felismerjék a közös ügyek közös tárgyalásának szükségességét; ha ezt bebizonyítottuk és elismerték, akkor a minisztérium gondolata magától elesik.

Minthogy Deákkal, határozott meggyőződésem szerint, nincs mit csinálni, arra kell törekedni, hogy az Alsóházban találjunk embereket, akiknek van belátásuk, s elég bátorságuk is, az elméleti törvényesség deáki körét áttörni és felemelkedni valamiféle gyakorlati államférfiúi felfogás álláspontjára. Ha jól fogjuk meg a dolgot, bizonyára sikerülni fog, mert máris mutatkoznak a deáki nimbusz igájából szabadulásnak jelei. Ezeket ez embereket ide, a kormány álláspontjára kell átvezetni és meggyőzni őket Ausztria létfeltételeiről.

A horvát felirat tárgyalása végett hamarosan konferenciát kell tartanunk, s ezért remélem, hogy Önt rövidesen ismét itt látom.

Ferenc József

•

Buda, 1866. február 13-án

Kedves Belcredi gróf,

az Ön tegnapi levele, amelyet ma kaptam meg, nyugtalanságot kelt bennem: mintha azt hinné, hogy elhatározottságomban az itt megoldandó kérdések tekintetében meginogtam volna. Ez egyáltalán nem áll, s most is éppen úgy át vagyok hatva, mint azelőtt a meggyőződéstől, hogy türelemmel és *nagy szilárdsággal* kedvező eredményt érünk el és, hogy kiváltképp a magyar minisztériumot semmilyen formában sem szabad engedélyezni, Ám azt hiszem, hogy a szilárdságnak és a világosságnak az országgyűléshez intézendő leiratban, s a kellő pillanatban kell megnyilvánulniuk, s ezért ismételten is sajnálkoznom kell a cikk miatt, amely egy *hivatalos* lapban jelent meg, s amely zavaróan hatott az itteni, kedvezően haladó kijózanodási folyamatra. Lehetséges, hogy már én is megfertőződtem a pesti levegőtől és túlságosan elfoglalnak az itt elérendő eredmények és szívesen meggyőzetem magam, hogy az öntudatos cikk hasznos volt a Lajtán túli, joggal ingerült hangulat lecsillapítására. A legnagyobb gonddal kerülök *mindent, ami az itteni emberekben teljesíthetetlen reményeket kelthetne;* az Ön két magyar kollégája is ebben az értelemben egészen korrekt. Deák, állítólag, nagyon izgatott és ingerült, mert a Felsőház eljárásából látja, hogy mégis vannak ebben az országban emberek, akik ő ellene és mindenhatósága ellen fel mernek lépni, mert néhányan legkiválóbb hívei közül az Alsóházban is, mint Andrássy, Lónyay, Trefort[6] stb... elszakadóban vannak tőle.

Arra gondolok, hogy pár napon belül valamennyi miniszterrel konferenciát tartok a horvát feliratról. Mailáthtal tapogatóztattam, van-e kilátás arra, hogy az itteni választervezetet Horvátországról szóló passzusában precízebben és a horvát kívánságokkal szemben előzékenyebben fogalmazzák, azért, hogy a horvát országgyűléshez intézendő válaszban az itteni válaszfeliratra lehessen hivatkozni, és egyúttal fel lehessen őket szólítani, küldjenek ide deputációt az államjogi kérdés megtárgyalására.

Nagyon megkönnyítené és megrövidítené a miniszteri konferenciát, ha az urak már magukkal hoznák a zágrábi országgyűléshez intézendő leiratnak a tervezetét, amely azután a tanácskozás alapjául szolgálhatna.

Előleges véleményem szerint a leiratnak a következő pontokat kellene tartalmaznia: az országgyűlésnek a közös ügyek alkotmányos tárgyalására vonatkozó kijelentése konstatálását és elismerő tudomásulvételét; felszólítást, hogy küldjenek Pestre deputációt, hogy a magyar országgyűléssel a horvát felirat szellemében tárgyaljanak. (Ennek a passzusnak a megfogalmazása a magyar válaszfelirat szövegétől függ majd.) Dalmáciával kapcsolatban hivatkozást az 1861-es leiratban mondottakra és végül a határral kapcsolatban néhány mondatot, amely alkalmas egyfelől az országgyűlésnek a határőrvidék feloszlatására vonatkozó kívánságait erősen tompítani, másfelől pedig a határőröknek a határőri intézmény fennmaradása és a róluk való gondoskodás tekintetében megnyugvást és biztonságot adni.

Szükséges lenne az újólagos biztosítása annak, hogy a határ [-őrvidék] a háromegy királyság kiegészítő részét alkotja.

További kérdés, amelyre vonatkozóan kérem, gondolkozzék, s amelyet itt a konferencián kellene megtanácskozni, az, hogy a zágrábi országgyűlés folytassa-e tanácskozásait, vagy azt el kellene-e napolni.

Ferenc József

Komjáthy Miklós: Ferenc József a „perfid" Deák Ferencről. In *Zalai Gyűjtemény*. 5. Zalaegerszeg, 1976, 345–348. o.

Jegyzetek

1. Belcredi, Richard (1823–1902) gróf Csehország helytartója, majd államminiszer (1865–1867).
2. Lásd az előző dokumentumot.
3. Esterházy Móric (1807–1890) gróf tárca nélküli miniszter (1861–1866).
4. Majláth György (1818–1883) gróf magyar udvari kancellár (1865–1867).
5. Bécsi kormánylap 1863 és 1921 között, a *Wiener Zeitung* esti lapja.
6. Gr. Andrássy Gyula (1823–1890), Lónyay Menyhért (1822–1884) és Trefort Ágoston (1817–1888) Deák-párti vezető politikusok.

FERENC JÓZSEF LEIRATA AZ ORSZÁGGYŰLÉS ELSŐ VÁLASZFELIRATÁRA

(Bécs, 1866. március 3.)

I. Ferenc József, Isten kegyelméből ausztriai császár, Magyar-, Cseh-, Halics- és Lodomér országok apostoli, úgy Illíria stb. királya, Ausztria főhercege stb.

Hű Magyarországunk, s ahhoz kapcsolt részek zászlósainak, egyházi és világi főrendjeinek és képviselőinek, kik az Általunk 1865. karácsony hó 10. napjára Pest szabad királyi városunkba összehívott országgyűlésen egybegyűltek, üdvöt és kegyelmünket!

Kedvelt Híveink! Kegyesen fogadjuk az országosan egybegyűlt főrendek és képviselők hű ragaszkodásnak folyó év február hó 24-én kelt legalázatosabb föliratiakban[1] foglalt kifejezését, és azt, valamint atyai szándékaink hálás elismerését őszinte bizodalmuk kedves tanúságaként vesszük. E bizalom viszonzásául mi is tartalék nélküli nyíltsággal közöljük válaszunkat föliratiakban foglalt azon kívánalmaikra nézve, melyek iránt a fennforgó viszonyok fontossága fejedelmi szándékaink bővebb kifejtését sürgetően igényli.

Megnyugvással vettük azon egyetértést, mely az országgyűlési egyezményeknek a Sanctio Pragmaticában adott kiindulási pontjára nézve létesült. Az érdek- és védelmi közösség eszméje, mint azt az országos főrendek föliratában látjuk kiemelve, képezte a Pragmatica Sanctio keletkezése előtt majdnem két századdal Magyarország

és fenséges uralkodó házunk örökös tartományai közötti tartós csatlakozás főbb indokát; és habár szívesen elismerjük, hogy e közösségnek az érintett alaptörvényben foglalt szabatosabb körvonalazása által az örökös tartományok növekedtek erőben és hatalomban: viszont nem lehet félreismerni, hogy az uralkodó házunk országlása alatti népek e frigyesülése, midőn Magyarország területi épségét és nemzeti önállását fenntartotta, egyúttal külbiztonságának leghathatósabb támaszává vált. A csatlakozás jótékonyságának e kölcsönösségénél fogva tehát legfőbb törekvésünknek oda kell irányulnia, hogy ennek áldásai tartósan biztosítva legyenek, és ezért a Pragmatica Sanctio alapelveinek sértetlen fenntartása mellett az érdek és védelmi közösségből folyó viszonyok korszerűen rendeztessenek.

A magyar koronához tartozó országok birodalmunk összegének igen tekintélyes részét képezik. Ennek erkölcsi és anyagi ereje, jóléte, belnyugalma és biztossága föltételezve van amazok hasonló állapotaitól és kölcsönösen hatnak egymásra. Fokozza e hatást a közbenső vámok megszüntetésén túl a közlekedési és forgalmi eszközök rendkívüli mérvben növekedett tökéletesítése, mely az érdekeket ezernyi szállal fűzi egybe. Ez – időközt bővebb kifejlést nyert – állapotok annál szabatosabb rendezést igényelnek, minél hiányosabbak e részben Magyarország azon legutóbbi törvényei, melyek annak belkormányzatát átalakították, de a birodalom egyéb országaival és tartományaival szükséges egybefüggésről vagy éppen nem, vagy nem kielégítően gondoskodtak.

A dolog természete és népeink összegének legfontosabb érdekei azt igényelvén, hogy egyszerre és egyúttal intéztessék el mindaz, mi egymással összefügg és minek egymásra befolyása van, uralkodói kötelmeink és népeink valódi java iránti gondoskodásunk egyaránt követelik, hogy – a magyar alkotmányos állapotok általunk célba vett helyreállítása és hatályba léptetése mellett – függőben maradni és bizonytalanságban hagyatni ne engedjük azon ügyeket, melyeknek célszerű és kölcsönösen kielégítő rendezésétől a birodalmunkat, alkotó külön országoknak békés és jótékony együttléte, valamint a birodalom biztossága, tekintélye és hatalma egyképpen föltételezve vannak.

Ez okból kívántuk az országosan egybegyűlt főrendek és képviselők figyelmét első vonalban a közös ügyek tárgyalása és kezelésének módozataira irányozni, s az országosan egybegyűlt főrendek és képviselők belátásába vetett bizalmunkban nem csalatkozánk. Elismerik ugyanis, miként „léteznek ily közös viszonyok, és igyekezetüket oda kívánják irányozni, hogy e viszonyok megállapítására és mikénti kezelésére nézve oly határozatok jöjjenek létre, melyek alkotmányos önállásuk és törvényes függetlenségük veszélyeztetése nélkül a célnak megfeleljenek".

Miután birodalmunk azon országait is, melyek eddig alkotmányos jogokkal nem bírtak vala, ilyenekkel ruháztuk fel, azt, hogy Magyarország alkotmányos önállását és törvényes függetlenségét áldozatul hozza, nem követelhetjük; de azt várjuk, és az ország belátásába és érdekei tiszta felfogásába helyezett atyai bizalommal azt várhatjuk is, hogy alkotmányos önállóságát, melynek okszerű korlátjait a Sanctio Pragmatica szellemében trónbeszédünk említi föl, nem önmaga elszigetelése – és ez által okvetlen bekövetkező elgyengülésére, hanem valódi és maradandó érdekei érvényesítésére szolgáló eszköz gyanánt kívánja is, tudja is gyakorolni.

A közös ügyekre jogosult befolyásának e gyakorolhatása képezi az önállás erős biztosítékát ugyanakkor, midőn annak jóléte, biztossága és hatalmának emelésére is ki fog terjedni.

Megelégedéssel fogjuk tehát szemlélni az erre vonatkozó tanácskozások megindulását, és bizton hisszük, hogy e kérdések beható tárgyalása fonalán önkényt fog az 1848. évi törvények utánvizsgálatának és célszerű módosításának szüksége fölmerülni.

A közös ügyek kérdésének megfejtése nem egyedül azoknak megállapításában találja kielégítő megoldását, hanem szükségképp föltételezi azok egységes, minden fennakadás ellen megóvott kezelését, s épp úgy a törvényhozó, mint a végrehajtó hatalom összhangzó működésének biztosítását. Az ezekre vonatkozó kormányzati ágak-

nak oly mérvbeni önálló kezelése tehát, mint azt az 1848. évi III. tc. a kellő szerves összefüggés mellőzésével megállapította, a közös ügyek sikeres kezelésének lehetőségét kizárja.

E törvények módosítása egyébiránt, mint ezt már trónbeszédünkben kijelentettük, az okból is szükséges, mert az 1848. évi II., III. és IV. törvénycikkek némely rendeletei egyenesen királyi jogainkba ütköznek. A III. törvénycikkben felállított kormányalakzat gyakorlati alkalmazhatásának föltételét a II. törvénycikkben érintett teljhatalmú fejedelmi helyettes képezi, a miben – a monarchiai egységnek a Sanctio Pragmaticában gyökerező elve és az ebből folyó uralkodói tisztünk és személyes érzelmeinknél fogva, melyekkel kedvelt Magyarországunk irányában viseltetünk, s a melyektől indíttatva, alkotmányos uralkodói tisztünket közvetlenül szándékunk gyakorolni – soha sem fognánk megnyugodhatni; épp oly kevéssé bírnánk megnyugodni a IV. törvénycikk azon határozmányában, mely szerint az országgyűlés feloszlatása a költségvetés megállapítása előtt nem volna foganatosítható.

Hisszük, hogy azon okoknál fogva, melyek az országnak alkotmányos jogai iránti ragaszkodását a kegyelet oly magas fokára emelik, az ország alkotmánya sarkkövét képező királyi jogainknak és tekintélyünknek épségét és sérthetetlenségét is szentül fogja fenntartani.

Mellőzhetetlennek tartjuk továbbá az országosan egybegyűlt képviselők figyelmét azon nehézségekre irányozni, melyekbe a helyhatóságok rögtöni helyreállítása ütközik, már azért is, mert az 1848. évi XVI. és XVII. törvénycikkek ideiglenes és egyedül az akkori pillanat igényeihez mért szabványainak sikeresítése – tekintettel a társas viszonyok közbejött átalakulására – a beligazgatás követelményeinek legnagyobb veszélyeztetése nélkül lehetetlenné vált. A megyei rendszer az ország első alapítójának uralkodásától kezdve folytonos gyakorlat által a nemzet életébe szövődött, s az 1848. évi törvények, midőn az ország közkormányzatának alakját megváltoztatták, anélkül hogy azt ezen ősi intézménnyel összhangzásba helyezték volna, oly elvi ellentétet állapítottak meg, melynek megoldása csak a legbehatóbb tanulmányozás és komoly megvitatás alapján várható. Óhajtjuk tehát, hogy az országosan egybegyűlt főrendek és képviselők ez állapotok rendezését kiváló figyelmük tárgyává tevén, tanácskozásaik eredményét elénk terjeszteni sürgős feladataik közé sorolják.

Okvetetlen szükséges továbbá, hogy a nemzetőrségről szóló XXII. törvénycikk eltöröltessék, miután létezésének rövid időtartama alatt a nép fölösleges terheltetését s a békés foglalkozástól elvonatását okozta, célját pedig – a közbiztosság fenntartását – tévesztve, éppen ellenkező irányban gyakorolta hatását.

Kívánatos ezenkívül, hogy az 1848. évi törvények mindazon határozmányai, melyek általunk eddig foganatosítva nem lettek, annak idején gondosan átvizsgáltassanak, miután azok világrendítő viszonyok nyomása alatt keletkezvén, a rögtönzés jelleget viselik magokon, mit az elmélet feltüntet és a gyakorlat még azoknál is megerősít, amelyeknek foganatba vétele, mint pl. a választási törvényé, két ízben lőn megkísérelve.

Ezekből önkényt foly, hogy e törvényeknek a jogfolytonosság alapján igénybe vett tettleges helyreállításába, azoknak szorgos átvizsgálása, a tényleges viszonyok igényeihez leendő idomítása, a tapasztalás tanúságához mért tökéletesbítése előtt, fejedelmi hivatásunk érzetében, nem egyezhetünk.

Nem pillanatnyi megnyugtatás, hanem állandó célszerű intézkedések létrehozatala fekszik atyai szívünkön, és a közszolgálat különböző ágai jövendő rendének megállapítása előtt a létező szerkezetet felbomlásnak indítani, az államgépezet kerekeit zavarba hozni, egy ideiglenes állapotot a másikkal felváltani, s ez által a csillapodni indult kedélyek nyugalmát szélesebb körben megingatni, uralkodói tisztünk és összes népeink irányábani kötelmeink egyaránt tiltják. Az országosan egybegyűlt képviselők magok is érzik ez átmenet nehézségeit, s azok irányában a szigorú törvényesség helyett a körülmények méltányos figyelembe vételét helyezik kilátásba. Tőlük függ

elősegíteni alkotmányuk helyreállítására irányzott atyai törekvéseinket, ha e méltányosság fokozott mérvét a jelen állapotok bírálata körül is alkalmazni hajlandók.

Nálunk senki sem érezte inkább azon nehézségek és akadályok súlyát, melyek nem egy oldalról gördültek a kiegyenlítésnek általunk kezdeményezett műve elé; mégis öntagadással és szilárd eltökéléssel léptünk az ország bizalmának lelkesült nyilvánulásai között e térre, melyen – hinni szeretjük – az országos főrendek és képviselők szívélyes támogatásával találkozni fogunk, már azért is, mert a siker dicsősége épp úgy, mint a felelősség terhe, reánk és az országra egyaránt fog háramlani.

A jogfolytonosság gyakorlati alkalmazásának a jelen rendkívüli körülmények között csakis abban látjuk lehetőségét, hogy a törvények változtatása egyedül a törvényhozás jogosult tényezői közreműködése mellett eszközlendő országgyűlési megállapodások alapján történjék. Igazolja ezt a történelem, melynek lapjai nem egy példát hoznak fel a felől, hogy hason körülmények között hasonló eljárás követtetett, mely példák követése annál inkább ajánlható, minél áthatóbb volt a rázkódtatás, melynek sajnos következményeit elhárítani közös törekvéseink feladatát képezi.

Ekképpen létre fog jöhetni az értesülés, ki fognak egyenlíttethetni a nehézségek és rendeztethetni mindazon viszonyok, melyeknek, ha a jövendő bonyodalmak forrását végleg el akarjuk rekeszteni, tisztába hozatni és elintéztetni szükséges.

Mélyen érezzük mi is a reánk háruló kötelmek súlyát, érezzük a királyi felavatásnak közjogi jelentőségét és a hitnek szentségét, mellyel a koronázott király fogadalmat tesz az alkotmány sértetlen megtartására. De éppen azért, mert a koronázást nem tartjuk egyedül ünnepélyes szertartásnak, tartózkodunk oly törvényes határozmányok helyreállításától, melyek sértetlen fenntartását eskünkkel erősíteni vallásos hitünk és lelkiismeretünk sugallata egyaránt tiltják. És úgy vagyunk meggyőződve, hogy az országosan egybegyűlt főrendek és képviselők e vallásos érzelmeinkben fogják az ország alkotmányos létének legbiztosabb zálogát felismerni.

Miután ez ünnepélyes cselekmény remélhetőleg véget vet a politikai élet ingatagságának, aggálytalanul fogjuk követhetni kegyelemre mindenkor kész atyai szívünk hajlamát, s a közrend veszélyeztetése nélkül gyakorolhatni teljes mérvben királyi jogaink legnemesebbikét.

Az országgyűlés kiegészítését tárgyazó, s Dalmáciára, Fiuméra és azon kerületekre, melyeket az 1848. évi V. törvénycikk az országgyűlésre meghivatni rendel, vonatkozó kérelmüket illetőleg: miután e kérdések Horvát- és Tótországok közjogi viszonylatának szerencsés megoldásával állnak szoros kapcsolatban, azok tüzetes tárgyalását akkorra véljük halasztandónak, midőn a folyó évi február hó 27-én Horvát- és Tótországok gyűléséhez intézett kir. leiratunk következtében megnyitandó országgyűlési tanácskozmányok során erre vonatkozó javaslataik fognak elénk terjesztetni. Kedvesen vettük az országosan egybegyűlt főrendek és képviselők azon ígéretét; miszerint „a hon polgárainak minden osztályai iránt, vallás- és nyelvkülönbség nélkül, az igazság és méltányosság elveit fogják mindenkor irányadókul tekinteni, és hogy jelesül Magyarországnak nem magyar ajkú lakosai irányában mindazt, amit e részben az ő érdekeik és a haza közérdeke megkíván, törvény által óhajtják biztosítani". Uralkodói tisztünk teljesítésének sorában legkedvesebb teendőink közé fog tartozni mindaz, amivel az ország területi épségének fenntartása mellett az általunk buzgón óhajtott eredmény valósítását előmozdíthatjuk; mert az ország lakosainak békéjét, egyetértését és érdekekben egybeforrását mindenkor élénk örömmel fogjuk szemlélni és hathatósan gyámolítani.

Az országosan egybegyűlt főrendek és képviselők erélyes tevékenysége- és bölcs gondoskodásától függ immár, siettetni azon időpontot, amelyben fejedelmi jogaink épsége, birodalmunk jogos követelményei és a társországok méltányos igényeivel összhangzó javaslataik elénk terjesztetni fognak; és mi életünk legszebb pillanatai közé fogjuk sorolni azt, midőn megnyugtató öntudattal mondhatjuk: miképpen ezek szentesítésével kedvelt Magyarországunk és népeink összegének valódi javát mozdítot-

tuk elő és talpkövét raktuk le birodalmunk ereje emelkedésének, jóléte gyarapodásának és biztossága öregbedésének.

Kikhez egyébiránt császári királyi kegyelmünk és kegyelmességünkkel állandóan hajlandók maradunk.

Kelt Magyarországunk fővárosában, bőjtmáshó 3. napján, ezernyolcszázhatvanhatodik évben.

Ferenc József m. k.

Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. Pest, 1866. 16. sz. 1. köt. 44–47. o.

Jegyzet

1. A magyar országgyűlés első válaszfeliratát lásd e kötetben a *Források* között.

AZ ORSZÁGGYŰLÉS MÁSODIK VÁLASZFELIRATA

(Pest, 1866. március 24.)

Fölséges Császár és Király!

A legmagasabb királyi leiratot, melyet Fölséged alázatos válaszfeliratunk folytán hozzánk intézni méltóztatott,[1] mély tisztelettel vettük, s egyaránt szem előtt tartva polgári kötelességünket és azon ingatlan hűséget, mellyel a Királynak és Hazának tartozunk, a helyzet fontosságához mért komolysággal tanácskoztunk annak tartalma felett.

E legmagasabb királyi leiratnak egy része a közös viszonyok iránt ezentúl hozandó határozatokra s az 1848. évi törvények némely részeinek átvizsgálására vonatkozik. Kapcsolatban állnak e tárgyak azon javaslattal, melyet – mint alázatos válaszfeliratunkban is kijelentettük – a közös viszonyok meghatározására és azok mikénti kezelésére nézve ki fogunk dolgozni. A legmagasabb királyi leirat ezen részét tehát említett javaslatunkkal együtt fogjuk tüzetesen tárgyalni, s azzal együtt adjuk elő annak idejében ezek iránt is nézeteinket és megállapodásainkat. Alapunk és kiindulási pontunk a Pragmatica Sanctio lesz, melyre nézve a válaszfeliratban már előadtuk nézeteinket. Mellőzve e nézetek ismétlését egyszerűen jelentjük ki újabban is hű ragaszkodásunkat mindazokhoz, amiket e részben ott elmondtunk.

De ami a legmagasabb királyi leirat azon részét illeti, mely a jogfolytonosság, a felelős minisztérium kinevezése és a törvényhatóságok alkotmányos hatalmának visszaállítása iránti kérelmünket megtagadja, erre nézve kötelességünk haladék nélkül felszólalni, s tartózkodás nélkül feltárni Fölséged előtt nézeteinket és fájdalmas érzelmeinket. Tesszük ezt azon tiszteletteljes őszinteséggel, melyre a legmagasabb királyi leirat is hivatkozik.

Mi a legmagasabb trónbeszédre fölterjesztett alázatos feliratunkban azt kértük Fölségedtől, ami kétségtelen alapelve és mellőzhetetlen kelléke minden alkotmánynak, hogy a jogilag fennálló törvények hajtassanak végre. Kértük ezt alkotmányunk alapján, világos törvények rendeleténél fogva, sőt célszerűség tekintetéből is. Alkotmányunk 17 év óta fel van függesztve, törvényeink félretétettek, s oktrojált rendeletekkel cseréltettek fel, s még most is abszolút hatalom alatt állunk. Összehívatott az országgyűlés, hogy alkosson új törvényeket, holott az eddigi törvények sem tartatnak meg; módosítsa törvényeink lényeges részét, holott e törvények tettleg hatályon kívül tétettek, nem a törvényhozás, hanem a végrehajtó hatalom által.

Nemcsak az 1848. évi törvények vannak tettleg felfüggesztve, nemcsak azon törvények, melyeknek átvizsgálása követeltetik, hanem mindazon korábbi alaptörvények is, melyek a végrehajtó hatalom körét és korlátjait szabják meg, s az alkotmány lényeges részét képezik.

Az 1865–1866. évi országgyűlés emlékmű-lapja, a vezető politikusok arcképével. Litográfia

Nem akarjuk mindezen törvényeket elsorolni, csak azt említjük meg, hogy még most is föl van függesztve az 1790/1791. évi 10. törvénycikk, mely azt mondja, hogy Magyarország független ország, saját önállással és alkotmánnyal bír, saját törvényei szerint kormányzandó és igazgatandó.

Föl van még most is függesztve a királyi hitlevelek azon ünnepélyes biztosítása, hogy az ország alkotmányos jogait, törvényeit a király megtartja s másokkal is megtartatja.

A Pragmatica Sanctiót, azon ünnepélyes alapszerződést, mely a trónnak szintúgy, mint a nemzet jogainak legszilárdabb alapja, elismerte ugyan a legmagasabb trónbeszéd, de fájdalom, ez elismerés még eddig csak elvileg történt, mert az alkotmánynak visszaállítása, melynek ez elismerést nyomban kellett volna követnie, csak föltételesen ígértetett, azon időre és azon esetre, ha az 1848. évi törvények némely részét átalakítjuk. A Sanctio Pragmaticának azon része tehát, mely az 1715. évi 3. törvénycikkre hivatkozva kimondta, hogy „őfelsége az ország karai és rendjei felett nem akar másképp uralkodni és kormányozni, mint magának Magyarországnak eddig hozott vagy jövendőben országgyűlésileg hozandó saját törvényei megtartásával", még most sincs tettleg és valósággal életbe léptetve.

Ezek támasztották bennünk azon aggodalmat, melyet válaszfeliratunkban őszinte bizalommal elmondottunk, midőn kijelentettük, hogy „törekvéseinknek csak úgy lehet sikere, ha törvényhozási működéseinkben azon erős hit kíséri lépteinket, hogy amit a király és nemzet együtt megállapítottak, azt csak a király és nemzet egyesült

akarata változtathatja meg". Ez volt egyik alapja buzgó kérésünknek; vigasztalást kerestünk a trónnál, tettleges megnyugtatást kértünk Fölséged királyi hatalmától.

Aggodalmunkat a legmagasabb királyi leirat sem oszlatja el, sőt növeli annak súlyát, midőn *„a jogfolytonosság gyakorlati alkalmazásának a jelen rendkívüli körülmények között csakis abban látja lehetőségét, hogy a törvények változtatása egyedül a törvényhozás jogosult tényezői közreműködése mellett eszközlendő országgyűlési megállapodások alapján történik"*.

A törvényhozási jog legszebb alkotmányos joga a nemzetnek. Fontos és üdvös az országra nézve, ha nem létezhetik más törvény, mint amelynek alkotásába az ország is beleegyezett. De hogy e jog valóság legyen, múlhatatlanul szükséges, hogy az ekképp alkotott törvények végrehajtassanak és megtartassanak mindaddig, míg azokat az alkotmányos törvényhozás a rendes úton el nem törli vagy meg nem változtatja. Ha a végrehajtó hatalomnak joga volna a törvényhozás rendes útján a törvényeket végre nem hajtani, azok erejét felfüggeszteni, rendeletekkel cserélni föl, s a törvényt és alkotmányt mindaddig függőben tartani, míg a rendes törvényhozás azokat meg nem változtatja, akkor magát a törvényhozási jogot is valósággal a végrehajtó hatalom gyakorolná, vagyis a törvényhozás és végrehajtás tettleg ugyanazon hatalom kezében volna. Fölséged az abszolutizmust fenntartani, úgy hisszük, nem akarja. Márpedig a törvényhozó és végrehajtó hatalomnak ily egyesítése, még ha ideiglenesen történik is, valóságos abszolutizmus.

Nem ilyen jogfolytonosság az, melyet az alkotmányos elv, a törvények, a királyi hitlevelek és fejedelmi eskük megalapítottak. A valóságos jogfolytonosság nemcsak a törvények alkotásának módjára, hanem azok megtartására és végrehajtására is egyaránt kiterjed.

Hivatkozik a legmagasabb leirat a történelemre is, állítva, hogy annak *lapjai nem egy példát hoznak fel, hogy hason körülmények között hasonló eljárás követtetett*, s ajánlja nekünk e példák követését.

Tudunk igenis példákat a történelemben, hogy Magyarország alkotmányának lényeges részei megsértettek, sőt az egész alkotmány is felfüggesztetett; de tudjuk azt is, hogy midőn a fejedelem abszolút hajlamú tanácsosai ellenére a törvényt és saját igazságérzetét követve az alkotmányt ismét visszaállította, a visszaállítás nem volt azon föltételhez kötve, hogy az ország valamely, a törvényhozás rendes útján alkotott s királyi szentesítéssel megerősített törvényt, melyet a fejedelem talán károsnak vélt, előbb módosítson; nem mondatott, hogy míg a módosítás meg nem történik, addig sem a károsaknak vélt törvények, sem az országnak egyéb lényeges törvényei, melyek a végrehajtó hatalom körére és korlátjaira vonatkoznak, tettleg visszaállíttatni nem fognak.

I. Lipót, midőn a magyar alkotmánynak közel tíz évig tartott felfüggesztését 1681. évben megszüntette, azonnal teljesen visszaállította az alkotmányos törvényeket. Nem kötött e visszaállításhoz föltételeket, nem kívánta a törvények bármely részének előleges átalakítását, még az Aranybullának az ellenállásról szóló záradékát sem jelölte ki mint előlegesen eltörlendőt, pedig e záradék csakugyan veszélyes volt, zsibbasztólag hatott a királyi hatalom erélyes használatára.

II. József uralkodása alatt is fel volt az alkotmány függesztve. S mikor ő rendeleteit élte végnapjaiban visszavonta, s utána II. Lipót lépett a trónra, az alkotmány minden megszorítás, minden előleges föltétel nélkül még koronázás előtt, azonnal teljesen vissza lőn állítva.

Ferenc császár és király Őfelsége némely alkotmányos törvényeket mellőzött 1822-ben, s midőn a törvény ellen kiadott rendeleteit visszavonta, minden föltétel nélkül tette azt, s visszaállítván ismét a törvényeket az 1825/1827. évi 3. törvénycikkben kijelentette azon meggyőződését, hogy a *király és az ország boldogsága a törvények pontos megtartásán s épségén alapszik*.

Hivatkozik Fölséged a legmagasabb királyi leiratban saját vallásos érzelmeire, s azt mondja, hogy az *országosan egybegyűlt főrendek és képviselők e vallásos érzelmekben fogják az ország alkotmányos létének legbiztosabb zálogát fölismerni.*

Hódoló tisztelettel hajlunk meg e szent érzelmek előtt, s ha föladatunk az volna, hogy csupán egy nemzedék életidejére biztosítsuk a nemzet jogait és alkotmányát, mint egyes polgárok megnyughatnánk Fölséged nyilatkozatában. De mi a magyar alkotmányt, mely fokonkint fejlődött a nemzet életéből, mint századok művét vettük által őseinktől, s kötelességünk azt a lehetőségig állandóul biztosítva adni át utódainknak; kötelességünk oly biztosítékról gondoskodni, mely ne csak egyes halandónak életére legyen szorítva, hanem kiterjedjen, s mint erős jogalap ingatlanul átszálljon maradékról maradékra. Azon támasz, melyet Fölséged vallásos érzelmei nyújtanak, Felséged magas személyéhez s életéhez van kötve. Közvetlen utódjára nézve táplálhatjuk azon reményt, hogy szülőitől hasonló érzelmeket fog örökölni. De a később kor bizonytalanságai ellen mindez még nem elegendő oltalom. Jöhet egykor a trónnak oly örököse, ki az alkotmányt saját hatalmával fölfüggeszti, s annak visszaállítását megtagadja mindaddig, míg a nemzet meg nem változtatja leglényegesebb törvényeit. És akkor az ország sikertelenül hivatkozik a jogfolytonosság sérthetetlen elvére. Hivatkozása ellenében fölhozzák majd korunk példáját, s el fogják mondani, hogy íme, a XIX. század második felében is föl volt a magyar alkotmány függesztve, s annak a végrehajtó hatalomra vonatkozó része mindaddig nem állíttatott vissza, míg a törvények lényeges részét a nemzet meg nem változtatta; fölhozzák, hogy a nemzet képviselői megnyugodtak ebben, s megnyugvásuk által tettleg elismerték a fejedelemnek ily messze terjedő hatalmát.

Meg lennének ily módon fosztva utódaink azon egyetlen békés fegyvertől, melyet a hatalom szava ellenében használni szabad és kell: a jognak és törvénynek szelíd, de erős fegyverétől. Képviselői állásunkban ily súlyos felelősséggel lelkiismeretünket nem terhelhetjük.

Azt mondja a legmagasabb királyi leirat, hogy Fölséged *„éppen azért, mert a koronázást nem tartja egyedül ünnepélyes szertartásnak, tartózkodik oly törvényes határozmányok helyreállításától, melyek sértetlen fenntartását esküjével erősíteni vallásos hite és lelkiismeretének sugallata egyaránt tiltja"*.

De Magyarország alaptörvényei szerint nemcsak a koronázott király van kötelezve a törvények és az alkotmány megtartására, hanem minden uralkodó, ki az örökösödési törvény szerint a trónra lép, már koronázás előtt is köteles arra. E kötelezettség nem egyedül a királyi hitleveleken és koronázási eskün alapszik, hanem össze van az kötve az öröklési joggal. Az 1790/1791. évi 3. törvény azt mondja, hogy Magyarország örökös királyát a hat hónap alatt teljesítendő koronázás előtt is illetik mindazon jogok, melyek az országnak *alkotmány szerinti* kormányzására vonatkoznak. A törvény tehát e jogokat egyenesen az alkotmány megtartásához kötötte. Maga a Sanctio Pragmatica pedig, különösen a 3. cikk 1. §-ában azt rendeli, hogy Őfölségének utódai, Magyarország s a hozzá kapcsolt részek törvényesen *megkoronázandó* királyai az ország törvényeit sértetlenül meg fogják tartani.

Ha ez közjogilag nem így állana, ha a fejedelem csak a koronázási eskü letétele után tartoznék teljesíteni az előbb alkotott törvényeket, akkor minden trónváltozásnál egy oly időköz állana be, melyben a törvények ereje egyedül az uralkodó akaratától függene, minden trónváltozásnál újra kellene szerződni az uralkodóval, s egymást váltanák fel időnkint az alkotmányosság és abszolút uralkodás. Amit mi Fölségedtől kérünk, nem azon királyi eskünél fogva kérjük, melyet megkoronáztatásakor letesz, hanem kérjük azon ünnepélyes alapszerződésnél fogva, mely a trónöröklésnek szakadatlan folytonosságát és alkotmányunk sértetlen fenntartását egyaránt biztosította; kérjük azon szent és sérthetetlen eskünél fogva, melyet Fölséged elődei és ősei ezen alkotmányra letettek.

A királyi hitlevélnek törvény szerint a koronázás előtt kell kiadatnia, s abban a fejedelem ünnepélyesen ígéri a már alkotott s az ezután országgyűlésileg alkotandó törvények megtartását. A magyar közjog szerint csak a koronázott király szentesíthet törvényeket; addig tehát, míg a koronázás meg nem történt, jogilag az eddigi törvények állnak fenn, s a célba vett változtatások csak a koronázás után emelkednek törvény erejére. Ha tehát Fölséged az eddigi törvényeket tettleg el nem ismerné, új törvények pedig a koronázás előtt sem tettleg, sem jogilag még nem léteznek, a koronázás előtt már kiadandó hitlevélnek tárgya sem lenne.

Kimondtuk alázatos válaszfeliratunkban, hogy nem kérünk politikai lehetetlenséget. Elmondtuk azt is, hogy átlátjuk a visszaállítás nehézségeit, s készeknek nyilatkoztunk megtenni mindent, ami hatalmunkban áll, e nehézségek elhárítására. Mert azt hittük, hogy midőn a nemzet egész politikai élete forog kérdésben, mikor az alkotmány jövendő biztosságát kell a jogtalan előzménynek egykor majd előfordulható káros következményeitől megóvni, a legnagyobb nehézségektől sem szabad visszarettennünk.

Fájdalommal látjuk azonban a legmagasabb királyi leiratból, hogy Fölségedhez fölterjesztett kérelmünk sikeretlen volt. Óhajtásaink semmi részben sem teljesíttettek, a jogfolytonosság még azokra nézve is megtagadtatott, amiknek azonnali visszaállítása a jelen körülmények közt sem fekszik a lehetőség határain kívül; s még azon törvényeink sem állíttattak vissza, melyekre a királyi leiratban felhozott ellenvetések éppen nem alkalmazhatók. Egyszóval megtagadtatott alkotmányunk helyreállítása, s arra vagyunk utasítva, hogy az abszolút kormányzat súlya alatt gyakoroljuk a törvényhozás alkotmányos jogát, s változtassuk és módosítsuk alaptörvényeink lényeges részét azon remény mellett, hogy ha e módosításokat Fölséged legmagasabb akarata szerint hozzuk javaslatba, akkor, de csakis akkor fog alkotmányunk ismét visszaállíttatni.

Felhozza a legmagasabb királyi leirat azt is, hogy az 1848. évi 2., 3. és 4. törvénycikkek némely rendeletei egyenesen a királyi jogokba ütköznek.[2]

Kimondtuk alázatos válaszfeliratunkban, hogy fejedelmünk törvényes jogait csorbítani nem akarjuk, s meg vagyunk győződve, hogy a törvények alkotásánál mindig komolyan megfontolandó, ha célszerű-e valamely királyi jognak megszorítása. De a végrehajtó hatalom körében magok a törvények határozzák meg a királyi jogokat, s ezeket a törvényekkel ellentétbe állítani nem lehet. Minden alkotmány első keletkezésekor is, kifejlődésében is korlátozza egyszer-másszor az előbb gyakorlott fejedelmi jognak valamely részét, de azért az ily törvényt is meg kell tartani mindaddig, míg a törvényhozás meg nem változtatja. Magyarországban a királynak minden joga szintúgy a törvényen alapszik, mint a nemzet jogai, s a legfőbb hatalmat is a törvény adta a magyar királynak. Elismerte ezt azon fejedelem is,[3] ki a dicsőségesen uralkodó házból elsőként lépett a Pragmatica Sanctio alapján a magyar trónra, midőn az 1741. évi 11. törvénycikk 2. szakaszában e kifejezést használja: „azokban, melyek a *neki engedett* legfőbb hatalomtól függenek".

Kétségtelen királyi jog a törvények szentesítése, s e jogával él a fejedelem, ha valamely törvénytől, mely a királyi jogot korlátozná, a szentesítést megtagadja; de ha már szentesíttetett a törvény, annak végrehajtását megtagadni nem tartozhat a királyi jogok közé. Ha tehát eddigi törvényeink módosításáról vagy újak alkotásáról fogunk majd tanácskozni, figyelembe vesszük mindig a királyi jogokat is, s törvényjavaslatainkat aszerint készítjük, amint a Király és Haza egyesült érdeke kívánja. De a legmagasabb királyi leiratban felhozott ellenvetést nem lehet úgy értelmeznünk, hogy az a törvények végrehajtását is gátolná.

Azt mondja a legmagasabb királyi leirat, hogy *„a megyei rendszer az ország első alapítójának uralkodásától kezdve folytonos gyakorlat által a nemzet életébe szövődött, s az 1848. évi törvények, midőn az ország közkormányzatának alakját megváltoztatták, anélkül, hogy*

azt ezen ősi intézménnyel összhangzásba helyezték volna, oly elvi ellentétet állapítottak meg, melynek megoldása csak a legbehatóbb tanulmányozás és komoly megvitatás alapján várható".

Igenis, Fölséges Urunk, az 1848. évi törvények lényegesen megváltoztatták az ország közkormányzatának alakját, megváltoztattak több ősi intézményt is, mert átalakították Magyarország arisztokratikus alkotmányát, s azt a nép egyenjogúságának szélesebb alapjára fektették. Megértették az 1848-as törvényhozók az örök igazság intő szavát, s nem akartak ellenállani a haladó kor követeléseinek, nem várták be azon, bizonyosan bekövetkező időpontot, midőn annak akarva sem tudtak volna ellenállani. Sok baj és veszély követte határozataikat, de sokkal súlyosabbak azon veszélyek, melyeket előrelátásukkal e hazáról elhárítottak.

Az alkotmánynak ezen átalakítása tette szükségessé azt is, hogy az előbb fennállott testületi kormányzat helyett a kormányzatnak oly alak adatott, mely Európának más alkotmányos népeinél is az alkotmányos szabadság legnagyobb biztosítékának s a célszerű közigazgatás legjobb eszközének tartatik.

Azon másfél század, mely alatt a kormányszékek testületileg igazgatták Magyarországot, meggyőzte az 1848-as törvényhozókat, hogy nem volna célszerű még továbbra is fenntartani oly kormányzatot, mely törvényszegései által az ország sérelmeit folyvást szaporodó óriási halomra növelte, s hozzáférhetetlen volt, mert a nemzet panaszai ellenében mindig a fejedelem magasztos nevét, szentséges személyét állította előtérbe, saját hibáit, sőt bűneit is a királyi palásttal igyekezett takargatni.

Visszaemlékeztek a törvényhozók azon időre, midőn I. Ferenc királyunknak a nem felelős magyar kormányszék férfijai törvénysértést tanácsoltak, s az ő tanácsukra kiadott rendeleteknek eszközlői voltak, és e bűnökért feleletre nem vonathattak, mert védte őket a király neve, s ámbár a jó és igazságos fejedelem az ország rendjei által felvilágosítva nemes őszinteséggel kijelentette, hogy fájnak a történtek atyai szívének, vétkes tanácsosai mégis hivatalban maradtak.

A testületi kormányzatnak ezen hibáit s a káros következményeket, melyek e hibákból származtak, az alkotmányos felelősség hiánya okozta, s e hiány a kormányzat testületi rendszerében feküdt. Voltak ugyan a kormányszékeknek tiszteletreméltó, jeles tagjai, kik híven ragaszkodtak a törvényhez és alkotmányhoz, de még azok sem voltak képesek elhárítani vagy orvosolni a hibákat, melyek a felelősség nélküli testületi rendszernek voltak következményei.

Az 1848-as törvényhozás tehát, midőn a népet fölemelte, s jogegyenlőség alapján szabaddá tette, biztosítani kívánta egyszersmind a néppel megosztott alkotmányos szabadságot s a közjogilag újjászületett ország ezernyi fontos érdekeit, s e biztosítás tekintetéből is felelős kormányról kellett gondoskodnia, nehogy a felelősség nélküli testületi kormány kezei között lassankint hanyatlásnak induljon, amit a nemzet és fejedelem egyesült akarata a hon javára megállapított.

Változott időnkint hazánkban is, mint másutt a kormányzat alakja. A testületi kormányzat nem a régibb korból származott által mireánk, hanem itt is, mint máshol csak a közelebb lefolyt pár században fejlett ki, de majd mindenütt csak addig állott fenn, míg az arisztokratikus intézményeknél fogva a rendi alkotmány fennállott. A tapasztalás és a történelem ezen tanúsága bizonyítja, hogy a nép egyenjogúságára alapított alkotmányos szabadságnak s népképviseleti rendszernek mellőzhetetlen követelménye a felelős minisztérium s parlamenti kormány. Testületi kormányzat, mely mellett a felelősség kivihetetlen, és a népképviseleti rendszer együtt meg nem állhatnak. Midőn tehát az 1848-as törvényhozás a népképviseletet megállapította, a testületi kormányzat alakját tovább fenn nem tarthatta.

Magyarország alkotmányának egyik legszebb gyöngye a megyei rendszer. Ősi intézmény ez, valamint alkotmányunk is ősi, mindenik a nemzet életéből fejlődött ki, s éppen azért egyik úgy, mint a másik időnkint a nemzet életének fejlődése szerint alakult. Szent István idejében valamint az alkotmány, úgy a megyei rendszer is bizonyo-

san sokban különbözött a mostanitól. Fejlődő nemzeti életünk hozta létre azon átalakulást, mely 1848-ban a nép jogegyenlőségére fektette alkotmányunkat. Ez átalakulás után a megyei rendszer sem maradhatott többé arisztokratikus, s az önkormányzat azon jogát, mely a megyei rendszerben fekszik, a kiváltságos osztály kizárólag többé nem gyakorolhatta, ki kellett azt terjeszteni a népre is. Tehát ugyanazon ok, mely a közkormányzat alakját megváltoztatta, tette szükségesekké azon változtatásokat is, melyeket a megyei rendszer alkatrészeire nézve tett az 1848. évi 16. és 17. törvénycikk.

De meg vagyunk győződve, hogy a közkormányzat alakjának megváltoztatása a megyei rendszerrel semmi elvi ellentétben nincs, sőt hitünk szerint e kettő egymással összhangzásban van. Azon lényeges változtatást, ami az 1848. évi törvények folytán a megyének követválasztási s utasítási jogára nézve közbejött, nem a törvényben felállított felelős miniszteri rendszer okozta, hanem az a demokratikus alapra fektetett népképviseleti rendszernek szükséges következménye.

Egyébiránt nem kívánunk jelenleg e tárgy felett bővebb elméleti fejtegetésekbe bocsátkozni, csak a tapasztalásra hivatkozunk. A felelős minisztérium s az 1848. évi törvények szerint alakított megyék öt hónapig állottak fenn együtt, és ezen öt hónap alatt a minisztérium és megyék között súrlódás nem volt, a kormányzat emiatt fel nem akadt, elvi ellentét közöttük nem mutatkozott, s a közigazgatás gyorsabb, olcsóbb és a népre nézve is kielégítőbb volt, mint azon időnkint egymást váltó provizóriumok alatt, melyekkel azóta kísérletek tétettek.

Voltak azon idő alatt is bajok és súlyos nehézségek az országban, de azok nem a felelős minisztérium és a megyei rendszer közötti viszonyból származtak, hanem azon átkos belháborúból, melynek okairól és okozóiról most hallgatni kívánunk. Azon rendetlenségek pedig, melyek az 1861. évi megyei élet ellen fölhozatnak, egyenesen azon félszeg eljárásnak voltak következményei, mely a megyei hatóságokat felelős minisztérium nélkül állította vissza, megszorította azok alkotmányos hatáskörét, s magában a megyében a megyétől különálló s attól és a magyar kormánytól egészen független, idegen hivatalnoki testületet hagyott meg.

Bizonyítja e példa, hogy a felelős minisztérium és a megyei rendszer nincsenek egymással ellentétben, s megállhatnak együtt, de csakis együtt állhatnak meg célszerűen. Ugyanez áll a kerületekre és városokra nézve is, melyekre maga a legmagasabb királyi leirat sem terjeszti ki fentebb érintett észrevételeit.

Azon ellenvetés, hogy a megyék rendezéséről szóló törvények hiányosak és ideiglenesek, csak arra szolgálhat ösztönül, hogy e törvények országgyűlésileg javíttassanak, de nem elegendő ok arra, hogy addig is, míg ki nem javíttatnak, meg ne tartassanak. Nincs emberi mű, melynél tökéletesebbet alkotni ne lehetne; nincs alkotmány, melynek hiányai ne legyenek. S ha emiatt alkotmányt és törvényt föl lehetne függeszteni, akkor lehetetlen volna minden alkotmányosság, s bizonytalan és ingatag általában minden államgépezet. Ideiglenes, igenis, az említett két törvény, de ez ideiglenességnek valódi értelme nem az, hogy a törvényt időközben is föl lehet függeszteni mindaddig, míg a törvényhozás újra nem készíti, hanem az, hogy a legközelebbi országgyűlésen teendő intézkedésig ezen törvényt kell megtartani.

Hivatkozva tehát mindazokra, miket válaszfeliratunkban a felelős minisztérium kinevezését s a megyék, kerületek és városok alkotmányos hatóságának visszaállítását illetőleg előadtunk, újabban is kérjük Felségedet, hogy ezek iránti kérelmeinket kegyelmesen teljesíteni méltóztassék.

Válaszfeliratunknak az országgyűlés kiegészítését tárgyaló részére a legmagasabb királyi leirat azt mondja, hogy miután az erre vonatkozó kérdések Horvát- és Tótországok közjogi viszonylatának szerencsés megoldásával állnak kapcsolatban, azok e viszonylatokkal együtt lesznek tüzetesen tárgyalandók. De mivel a mi kérelmünk nemcsak oly részekre és tartományokra vonatkozott, melyek közvetlen Horvátországhoz s azzal együtt a magyar koronához tartoznak, hanem olyanokra is, melyek köz-

vetlen Magyarország területének részeit képezik, kénytelenek vagyunk e részben ismételni a válaszfeliratban foglalt kérelmünket.

Fájdalommal látjuk a legmagasabb királyi leiratból, hogy azon kérelmünk, melyet politikai vádak folytán elítélt vagy száműzött honfitársaink érdekében Fölségedhez alázatosan fölterjesztettünk, ezúttal szintén sikeretlen volt, s annak teljesítése a koronázás utáni időre halasztatott. Vegye Fölséged kegyelmesen tekintetbe, hogy a szenvedőnek minden órája kínos, és engedje remélnünk, hogy amit kérő szavunk Fölségedtől kieszközölni gyenge volt, azt saját atyai szívének sugallata mielőbb valósítani fogja.

Feladatunk, melynek szerencsés megoldásától függ a hazának boldogsága, rendkívül fontos és nehéz. Nyugodt kebel, csüggedést nem ismerő kitartás s a szebb jövőnek állandóságába vetett bizalom szükséges azon munkához, mely minden erőnket s igyekezetünket igénybe veszi. De zavarja keblünk nyugalmát, zsibbasztja erőnket annak tudása, hogy alkotmányunk s törvényeink most is fel vannak függesztve, s midőn a nehéz munkához fogunk, minden egyebekre nézve alkotmányon kívül állunk. Jogfolytonosságot kértünk, s felfüggesztett törvényeink visszaállítását; kimondtuk, hogy nem kérünk politikai lehetetlenséget, és kérelmünk teljesen, minden részeiben kivétel nélkül megtagadtatott nehéz föladatunk sikeres megoldásáig. Ismét kérjük Fölségedet, mentsen meg bennünket s az egész országot azon súlyos aggodalomtól, hogy a jogfolytonosság tettleges elismerése nélkül mindaz, amiben komoly megfontolás után s talán áldozattal is megállapodnánk, oly alapra lenne építve, mely a jelen példa folytán egykor ingataggá válhat.

Bizalmunkat egyedül Fölséged atyai szívébe vetjük. Egyedül Fölséged fejedelmi bölcsességétől reméljük alkotmányos életünknek oly biztosítását, mely ismét visszaadja keblünknek azon hitet, hogy amit a Király és Nemzet egyesült akarata megállapított, fönn fog az állani a távol jövőben is jogilag és tettleg mindaddig, míg a Király és Nemzet egyesült akarata ismét másképpen nem intézkedik.

Kelt szabad királyi Pest városában ezernyolcszáz hatvanhatodik évi Szent György hava huszonharmadik és huszonnegyedik napjain tartott üléseikből.

Kik egyébiránt mély tisztelettel vagyunk
Császári Királyi Fölségednek
legalázatosabb szolgái

Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. Pest, 1866. 29. sz. 1. köt. 67–73. o. A jegyzetek elkészítéséhez a következő szövegkiadást is felhasználtuk: Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek.* II. Szerk. Deák Ágnes. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 375–385. o.

Jegyzetek

1. Lásd az előző dokumentumot.
2. E cikkek rendelkeznek István főherceg nádorrá választásáról, a független magyar felelős minisztérium megalakításáról és az országgyűlés évenkénti összehívásáról.
3. Mária Terézia.

A 67-ES BIZOTTSÁG ALBIZOTTSÁGÁNAK JAVASLATA A KÖZÖS VISZONYOK TÁRGYÁBAN

(Pest, 1866. június 25.)

1. Azon kapcsolat, mely egyrészről a magyar korona országai, másrészről őfelségének többi országai és tartományai között jogilag fennáll, a Pragmatica Sanctión alapszik.

2. Megállapítván ez ünnepélyes alapszerződés a Habsburg-ház nőágának trónöröklési jogát, kimondta egyszersmind, hogy azon országok és tartományok, melyek a megállapított öröklési rend szerint egy közös uralkodó alatt állnak, feloszthatatlanul és elválhatatlanul együtt birtoklandók. E határozottan kimondott elv folytán a közös biztonság és annak együttes erővel leendő védelme és fenntartása oly közös és viszonyos kötelezettség, mely egyenesen a Pragmatica Sanctióból származik.

3. De ezen megállapított kötelezettség mellett határozottan kikötötte a Pragmatica Sanctio azon föltételt is, hogy Magyarország alkotmányos közjogi és belkormányzati önállása sértetlenül fenntartassék.

4. E két alapeszmét kell tehát egyaránt tekintetbe vennünk azon viszonyok meghatározásánál, melyek Magyarországot a közös fejedelem uralkodása alatt álló többi országokkal közösen érdeklik. S valamint egyrészről kész volt Magyarország a múltban, úgy kész lesz jövendőben is mindenkor teljesíteni mindazt, amit a Pragmatica Sanctio szerint a közös biztonságnak együttes erővel védelme és fenntartása múlhatatlanul megkíván, úgy másrészről oly kötelezettségeket, melyek e célon túlterjednek, s annak elérésére nem elkerülhetetlenül szükségesek, magára nem vállalhat.

5. Ezelőtt Magyarországot illetőleg mindazokra nézve, mik az érintett viszonyokra vonatkoznak, a magyar országgyűlés s a magyar király közegyetértéssel intézkedtek, és ez intézkedések megállapításánál más ország befolyással nem bírt, mert a magyar király, mint az uralkodása alatt álló többi országok abszolút fejedelme, azon országoknak érdekeiről és teendőiről abszolút hatalommal rendelkezett. Most azonban a legmagasabb trónbeszéd szerint lényegesen változott a helyzet azáltal, hogy őfelsége „alkotmányos jogokkal ruházta föl többi országait is", azokat tehát abszolút hatalommal ezentúl nem képviselheti, s azok alkotmányos befolyását nem mellőzheti. Kijelentette jelen országgyűlésünk is a válaszfeliratban,[1] hogy ezt figyelembe veszi.

6. Irányadóknak tekintette az albizottság e szempontokat, midőn megbízatásához képest kijelöli a fő elveket, melyek véleménye szerint a közös viszonyok megállapításánál alapul szolgálnak, s ez elvek folytán összeállítja a készítendő javaslat vázlatát. Kiindulási pontja tehát e részben a Pragmatica Sanctio, melyet mind őfelsége legmagasabb trónbeszédében, mind az országgyűlés többszöri fölirataiban közösen elismert kiindulási pontul tűzött ki.

7. A Pragmatica Sanctio szerint közös ugyan az uralkodó, amennyiben Magyarország koronája is ugyanazon fejedelmet illeti, aki a többi országokban is uralkodik, de még ez nem teszi szükségessé, hogy a fejedelem udvartartásának költségei közösen állapíttassanak meg. Ily közös megállapodást a Pragmatica Sanctióban kitűzött cél nem igényel; Magyarország alkotmányos önállásával pedig s a magyar király fejedelmi magas tekintélyével sokkal inkább megegyez, hogy a magyar országgyűlés, a felelős magyar minisztérium előterjesztésére, külön szavazza meg a magyar király udvartartása költségeit. Se kár, se jogsérelem nem okoztatik ezáltal őfelsége többi országainak. Az udvartartás költségeinek megszavazását és kiszolgáltatását tehát közös ügynek nem tekinthetjük.

8. A Pragmatica Sanctióból folyó közös és együttes védelemnek egyik eszköze a *külügyek* célszerű vezetése. E célszerű vezetés közösséget igényel azon külügyekre nézve, melyek az őfelsége uralkodása alatt álló *összes* országokat *együtt* illetik. Ezen külügyeket tehát mi is közöseknek tekintjük, s készek vagyunk azoknak közösen meghatározandó költségeihez azon arány szerint járulni, mely az alábbi 20., 21., 22., 23. és 24. pontokban körülírt módon fog megállapíttatni.

9. A közös védelemnek másik eszköze a hadsereg s az arra vonatkozó intézkedések, egyszóval a *hadügy*.

10. Tekintetbe véve mindazt, amit fentebb, különösen az 5. pont alatt elmondottunk, a hadügynek közösségére nézve következőket véljük mint elveket megállapítandóknak.

11. Őfelségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai sértetlenül fennmaradván, mindaz, ami az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is egységes vezérletére, vezényletére és belszervezetére vonatkozik, közös intézkedés alá tartozónak ismertetik el.

12. De a magyar hadseregnek időnkénti kiegészítését s az újoncok megajánlásának jogát, a megajánlás föltételeinek és a szolgálati időnek meghatározását, úgyszintén a katonaság elhelyezését, élelmezését illető intézkedéseket eddigi törvényeink alapján mind a törvényhozás, mind a kormányzat körében az ország magának tartja fönn.

13. Kijelenti továbbá az ország, hogy a védelmi rendszernek szabályozása vagy átalakítása Magyarországra nézve mindenkor csak a magyar törvényhozás beleegyezésével történhetik.

14. A magyar hadsereg egyes tagjainak mindazon magyarországi polgári viszonyai, jogai és kötelezettségei fölött, melyek nem a katonai szolgálatra vonatkoznak, a magyar törvényhozás és illetőleg a magyar kormányzat fognak intézkedni.

15. A hadügynek összes költségei olyképpen közösek, hogy azon arány, mely szerint ezen költségekhez Magyarország járulni fog, az alábbi 20., 21., 22., 23. és 24. pontokban körülírt előleges értekezés után, kölcsönös egyezkedés által állapíttatik meg.

16. A közös hadiköltségekhez nem számítandók azon hadiköltségek, melyeket őfelségének a Német Szövetséghez tartozó országai mint szövetségi tagok tartoznak viselni.

17. A *pénzügyet* annyiban kívánjuk közösnek tekinteni, amennyiben közösek lesznek azon költségek, melyek a fentebbiekben közöseknek elismert tárgyakra fordítandók. Ezt azonban úgy értelmezzük, hogy az említett tárgyakra megkívántató összes költségek közösen határoztassanak meg azon módon, mely a kezelésről szóló alábbi szakaszokban előadatik, de azon összegnek, mely e költségekből az alábbi 20., 21., 22., 23. és 24. pontokban körülírt módon megállapítandó arány szerint Magyarországra esik, kivetéséről, behajtásáról s az illető helyre leendő beszolgáltatásáról Magyarország gyűlése és felelős minisztériuma intézkedjenek oly módon, amint a kezelésről szóló alábbi pontok megállapítják.

18. Magyarország minden egyéb államköltségeit a magyar felelős minisztérium előterjesztésére az országgyűlés alkotmányos úton fogja elhatározni; azokat, valamint minden egyéb adókat is a magyar minisztérium, minden idegen befolyás teljes kizárásával, saját felelőssége alatt hajtja be és kezeli.

19. Ami azonban az indirekt adókat illeti, miután az esetben, ha mindkét fél most vagy jövendőben célszerűnek tartja, hogy az egyes országok között a közbenső vám- vagy zárvonalak föl ne állíttassanak, megtörténhetnék, hogy az egyik félnek határozatai által a másik résznek ilynemű jövedelmei megsemmisíttetnének, kész a magyar országgyűlés a másik résszel időről időre kötendő közös egyezkedés által állapítani meg oly elveket, melyek ezen eshetőségnek elejét vegyék.

20. Ezek azon tárgyak, melyeknek a fent írt módoni közössége a Pragmatica Sanctióból folyónak tekintethetik. Ha ezekre nézve mindkét fél egyetértésével megtörténik a megállapodás, kölcsönös alku által előre meg kell határozni azon arányt, mely szerint a magyar korona országai a Sanctio Pragmatica folytán közöseknek elismert ügyek terheit és költségeit viselik.

21. Ezen alku s megállapítás oly módon történhetik, hogy egyrészről a magyar korona országainak gyűlése, másrészről őfelsége többi országainak gyűlése, mindenik a maga részéről, egy hasonló számú küldöttséget választ. E két küldöttség az illető

felelős minisztériumok befolyásával részletes adatokkal támogatott javaslatot fog kidolgozni az említett arányra nézve.

A képviselőház 1867-es bizottságának ülése a Magyar Tudományos Akadémián. Újságillusztráció, 1867

22. E javaslatot mindenik minisztérium az illető országgyűlés elé terjeszti, hol az rendesen tárgyalandó. Mindenik országgyűlés az illető minisztériumok útján közli határozatait a másik országgyűléssel, s a két félnek ily módon eszközlendő megállapodásai szentesítés végett őfelsége elé fognak terjesztetni.

23. Ha a két küldöttség a javaslatra nézve nem tudna egymással megegyezni, mindenik félnek véleménye mind a két országgyűlésnek elébe terjesztetik. Ha pedig a két országgyűlés nem tudna egymással kiegyezni, akkor a kérdést az előterjesztett adatok alapján őfelsége fogja eldönteni.

24. Az arányra nézve kötendő egyezkedés csak határozott időre terjedhet, annak elteltével ismét ugyanazon módon új egyezkedésnek lesz helye.

25. Ami a fentebb körülírt tárgyak kezelését illeti, megjegyezzük mindenekelőtt, hogy az e részben ezelőtt törvényesen fennállott módnak megváltoztatása szorosan véve nem a Pragmatica Sanctióban meghatározott kötelezettségből foly, hanem a helyzetnek azon változása, melyet a fentebbi 5. pont alatt elmondottunk, teszi azt célszerűvé. Kimondta mind az 1861. évi, mind a jelen országgyűlés többszöri fölirataiban, hogy őfelsége többi országaival érintkezni akar, mint alkotmányos népekkel, mindkét fél függetlenségének megóvása mellett. Midőn tehát mi ez érintkezés módjára nézve javaslatot teszünk, mind az országgyűléseknek fentebbi kijelentéseit, mind a gyakorlati célszerűség tekintetét egyaránt szemünk előtt kívánjuk tartani.

26. Előrebocsátjuk, hogy bármi legyen a közös ügyekre s azok mikénti kezelésére nézve az országgyűlés megállapodása, véleményünk szerint az tettleg életbe nem léphet mindaddig, míg az ország alkotmánya egész terjedelmében tettleg vissza nem állíttatik. És ez az egyik alapfeltétele javaslatunknak.

27. A másik alapfeltétel az, hogy a teljes alkotmányosság őfelsége többi országaiban és tartományaiban is tettleg életbe lépjen, mert mi azon országokkal csak mint alkotmányos országokkal léphetünk bármi közös viszonyokra nézve érintkezésbe. S őfelsége maga is azért kívánta ez ügyek tárgyalásának eddigi módját megváltoztatni, mert alkotmányos jogokkal ruházta föl többi országait is, s a közös ügyek kezelésénél ezek alkotmányszerű befolyását sem tartja mellőzhetőnek.

28. Ha tehát Magyarország alkotmánya teljesen és tettleg helyre lesz majd állítva, s őfelsége többi országai is tettleg valóságos alkotmánnyal bírnak, s a törvényszerű felelős kormány itt is, ott is átvette a kormányzatot, akkor, de csakis akkor lehetne azon ügyeket, melyek a megállapodás szerint közöseknek lesznek tekintendők, a következő módon közösen kezelni.

29. Egy közös minisztériumot kell fölállítani azon tárgyakra nézve, melyek mint valósággal közösek se a magyar korona országainak, se őfelsége többi országainak külön kormányzata alá nem tartoznak. E minisztérium a közös ügyek mellett se egyik, se másik résznek külön kormányzati ügyeit nem viheti, azokra befolyást nem gyakorolhat. Felelős lesz e minisztérium minden tagja mindazokra nézve, amik köréhez tartoznak; felelős lesz az egész minisztérium is együtt oly hivatalos intézkedéseire nézve, melyeket együtt állapított meg.

30. A közös ügyek azon részére nézve, mely nem tisztán a kormányzat köréhez tartozik, se teljes birodalmi tanácsot, se bármi néven nevezhető közös vagy központi parlamentet célszerűnek nem tartunk, s ezeknek egyikét sem fogadjuk el; hanem azt óhajtjuk, hogy miután őfelsége legmagasabb trónbeszéde szerint is közös kiindulási pontunk a Pragmatica Sanctio, egyrészről a magyar korona országai együtt, másrészről őfelsége többi országai és tartományai együtt úgy tekintessenek, mint két külön s teljesen egyenjogú fél. Következve: a két fél között a közös ügyek kezelésére nézve mellőzhetetlen föltételnek tartjuk a teljes paritást.

31. Ezen paritás elvénél fogva Magyarország részéről a magyar országgyűlés válasszon saját kebeléből egy meghatározott számú bizottságot (delegáció), éspedig az országgyűlés mindenik házából. Válasszanak őfelsége többi országai és tartományai is hasonlóul alkotmányos módon egy éppen annyi tagból álló bizottságot a magok részéről.

32. E bizottságok csak egy évre, vagyis az országgyűlésnek egy ülésszakára választandók, s az év leteltével, vagyis az új ülésszak kezdetével azoknak minden hatásköre teljesen megszűnik. Tagjaik azonban ismét megválaszthatók.

33. A bizottságok mindegyike külön, saját kebeléből, szabadon választja elnökét, tollvivőjét, s amennyiben szüksége lesz más hivatalos személyzetre is, annak minden tagját, s maga állapítja meg ügyrendét.

34. A bizottságokat mindenkor őfelsége fogja összehívni bizonyos határnapra, éspedig fölváltva, egyik évben Pestre, másik évben Bécsbe, vagy ha őfelsége többi országainak gyűlése és őfelsége így akarná, azon országok másvalamelyik fővárosába.

35. Mindenik bizottság külön tart üléseket, s azokban fejenkénti szavazással s a bizottsági összes tagok abszolút szótöbbségével határoz, s amit a többség elhatározott, az egész bizottság határozatának tekintendő. Különvéleményt az egyes tagok saját igazolásuk végett iktattathatnak ugyan a jegyzőkönyvbe, de az a határozat erejét nem gyöngíti.

36. A két bizottság egymással együttes ülésben nem tanácskozhat, hanem mindegyik írásban közli nézeteit és határozatait a másikkal, s írott üzenetek által igyekeznek véleménykülönbség esetében egymást fölvilágosítani. Ezen üzeneteket mindenik bizottság saját nyelvén készíti el, oda mellékelve a hiteles fordítást is.

37. Ha ezen írásbeli üzenetek által nem sikerülne a két bizottságnak véleményét egyesíteni, akkor a két bizottság együttes ülést tart, de egyedül csak egyszerű szavazás végett. Ez együttes ülésben a két bizottság elnökei együtt elnökölnek, kiknek azonban hatáskörük nem leend egyéb, mint a szavazás aktusára felügyelni s a többséget kijelenteni. A határozat hozatalára a két bizottság összes tagjainak abszolút többsége kívántatik. A jegyzőkönyv mindenik félnek nyelvén fog vezettetni a két fél tollvezetői által, s közösen hitelesíttetik.

38. Ha három üzenetváltás sikeretlen maradt, joga van mindenik félnek a másik részt felszólítani, hogy a kérdés közös szavazás által döntessék el, mit a felszólított fél nem tagadhat meg; s akkor a két fél elnökei együtt állapítják meg a szavazási ülés helyét, napját és óráját, s arra mindenik elnök meghívja a maga bizottsága tagjait.

39. E bizottságok hatásköréhez csak azon tárgyak tartozhatnak, melyek a közös ügyeket kijelölő törvényben mint közösek határozottan e bizottságokhoz vannak utasítva. Ezeken túl a bizottságok intézkedéseikben nem terjeszkedhetnek, s a magyar országgyűlés és magyar kormányzat részére fenntartott ügyekbe nem avatkozhatnak.

40. A közös ügyek tárgyalására kiküldött bizottságot úgy kívánjuk tekinteni, mint oly testületet, mely az országgyűlés által szabadon választva a törvény által kijelölt és körvonalozott ügyekben és módon éppen úgy képviseli az országgyűlést őfelsége többi országainak irányában, amint mi egyes képviselők, kerületenként szabadon választva, képviseljük az országot s annak érdekeit a magyar országgyűlésen. Ugyanazért nem tartjuk célszerűnek, hogy a bizottság előleges utasítások által legyen megkötve, mert ily utasítások mellett a két fél közötti érintkezés nem vezetne célra, s gyakran megtörténnék, hogy midőn a két félnek ilynemű bizottságai határozott, de egymáséitól eltérő utasításokkal volnának lekötve, lehetetlen volna egyezkedés útján eredményre jutni; márpedig éppen azon tárgyak, melyek a közös ügyeket képezik, oly természetűek, hogy azoknak végelhatározását mellőzni vagy halasztgatni gyakran annyi volna, mint az állam gépezetét megakasztani.

41. Az eljárás módjára nézve, úgy hisszük, célszerű lesz megállapítani, hogy azon tárgyat, mely törvény szerint e bizottságok elé tartozik, a közös minisztérium mindenik bizottságnak külön adja elő. Mindenik bizottságnak joga lesz kérdéseket intézni a közös minisztériumhoz, vagy a szakok szerint annak illető tagjához; kérhet azoktól feleletet s felvilágosításokat; ugyanazért a közös minisztériumnak jogában áll, s midőn arra felszólíttatik, köteles is lesz egyik bizottságnál úgy, mint a másiknál megjelenni, felelni, a kívánt iratokat előterjeszteni és felvilágosításokat adni.

42. A közös költségvetés megállapítása lesz e bizottságok feladatának évenként előforduló legfontosabb része. E költségvetést, mely egyedül azon költségekre terjedhet, amelyek az ezen közös ügyek megállapítására nézve alkotandó törvényben közöseknek lesznek kijelölve, a közös minisztérium mind a két külön felelős minisztériumnak befolyásával fogja készíteni, s úgy adja azt át mindenik bizottságnak külön. A bizottságok a fentebb körülírt mód szerint fogják azt külön tárgyalni, s észrevételeiket egymással írásban közlik, s amely pontra nézve nézeteik meg nem egyeznének, azt együttes ülésben szavazattal határozzák el.

43. Az ily módon megállapított költségvetés többé az egyes országok által tárgyalás alá nem vétethetik, hanem köteles mindenik azon arány szerint, mely (a javaslatunk 20., 21., 22., 23. és 24. pontjaiban körülírt módon) előre megállapíttatott, a közös költségvetésből reá eső részt viselni. De mivel ezen közös költségekre nézve a kivetés, behajtás s az adórendszernek megállapítása Magyarországra nézve a magyar országgyűlés és magyar felelős minisztérium köréhez tartozik, a magyar minisztérium a magyar országgyűléshez terjesztendő költségvetésébe is fölveszi mindig azon összegeket, melyek a már megállapított közös költségvetésből az említett arány szerint Magyarországra esnek; csakhogy ezen rovatok a mennyiségre nézve vitatás alá többé nem vehetők. Behajtatván az ekként megállapított közös költségekre szükséges összeg a

Közös ügyeink. Karikatúra, Üstökös, 1865

magyar felelős minisztérium által, az ezen összeget az illető közös miniszternek kezéhez szolgáltatja, ki felelős lesz az általvett összegnek a kitűzött célokra leendő fordításáért, magában értetődvén, hogy az, aki az összegeket kezeli, szoros számadással fog tartozni.

44. Az efféle számadások megvizsgálása hasonlóul az említett bizottságokat illeti, azok e számadásokra nézve is a fentebb körülírt módon fognak eljárni.

45. Hasonló eljárás követendő minden egyéb tárgyakban is, melyek mint közös ügyek az érintett bizottságok köréhez tartoznak. Ezeket is a közös minisztérium mindenik bizottságnak külön adja be, a bizottságok külön tárgyalják, nézeteiket egymással írásban közlik, és ha ily módon egymással meg nem egyezhetnének, akkor, mint fentebb mondatott, szavazó együttes ülésben határoznak. Magában értetődik, hogy határozataik, amennyiben fejedelmi jóváhagyás alá tartoznak, őfelségének fölterjesztendők, s ha őfelsége által megerősíttetnek, kötelező erővel bírnak. Az ily fejedelmi jóváhagyással megerősített határozatokat azonban őfelsége mindenik országgyűlésnek az illető külön felelős minisztérium által adatja tudtára. Azon határozatokat, melyek a delegációkban a fent írt módon hozattak, s őfelsége által szentesíttettek, miután a magyar országgyűlésnek tudtára adattak, Magyarországban őfelsége csak a felelős magyar minisztérium által hajtathatja végre. Ugyanazért mindazon költségeket is, melyek a bizottságok ily módon hozott és szentesített határozatának folytán Magyarországra háramlanak, a magyar felelős minisztérium fogja az országgyűlésileg megállapított magyarországi budgettel együtt kivetni és behajtani.

46. Azokon kívül, amiket a közös felelős minisztérium terjeszt elő a közösügyi bizottságoknak (delegáció), e bizottságok mindegyike bír kezdeményezési joggal, de csak oly tárgyakra vonatkozólag, melyek mint közös ügyek törvény szerint szorosan e bizottságok köréhez tartoznak. Mindegyik bizottság tehet ilynemű javaslatot, s azt a másik bizottsággal írásban közölheti. Az ekképp indítványozott javaslat pedig szintúgy lesz tárgyalandó, mint egyéb, a bizottságok köréhez tartozó kérdésekre nézve már fentebb elmondatott.

47. A bizottságok ülései nyilvánosak lesznek.

48. Az esetben, ha őfelsége valamelyik országgyűlést föloszlatná, a föloszlatott országgyűlésnek delegációja is megszűnik, s az újabb országgyűlés új bizottságot (delegáció) választ.

49. A bizottságok tagjai a törvény szerint közösekül kijelölt ügyeknek tárgyalása közben tett nyilatkozataikért feleletre sohasem vonathatnak; sőt megbízatásuk megszűntéig se adóssági követelés, se bűntény vagy vétség miatt, a tettenérés esetét kivéve, az illető országgyűlésnek, ennek együtt nem léte esetében pedig azon bizottságnak, melynek tagjai, előleges jóváhagyása nélkül se le nem tartóztathatnak, se közkereset alá nem vétethetnek. Tagjai tettenérés esetében történt letartóztatásának folytathatása vagy megszüntetése iránt az illető országgyűlés együtt nem létében hasonlóképpen maga az illető bizottság rendelkezik.

50. Ha az egyik vagy másik bizottságnak valamely tagja időközben meghalna, vagy törvényes ítélet által fosztatnék meg szabadságától, úgyszintén ha állásáról alapos okoknál fogva lemondana, az ekképp megüresedett állás az illető országgyűlés részéről azonnal betöltendő. Erre nézve legcélszerűbb lesz, hogy midőn az országgyűlés a bizottságot megválasztja, válasszon a kitűzött számon felül egyszersmind póttagokat is, meghatározván egyúttal azon sort, mely szerint a póttagok a megürült állásra az illető bizottság elnöke által meghívandók.

51. Lemondás esetében a lemondás okainak alaposságáról s a lemondás elfogadásáról az illető országgyűlés vagy annak együtt nem létében az illető bizottság fog ítélni.

52. Ami a közös minisztérium felelősségét s annak módját illeti, mindenik bizottságnak joga lesz oly esetekben, midőn az alkotmányos törvények megsértése miatt szükségesnek látja, a közös minisztériumnak vagy e minisztérium egyes tagjának pörbe fogását indítványozni, s ezen indítványát írásban a másik bizottsággal is közölni. Ha a pörbe fogást mindenik bizottság elhatározza, vagy ha az az eltérő vélemények miatt a fentebbiek szerinti szavazó ülésben többséggel elhatároztatik, e határozat azonnal jogérvényesnek tekintendő.

53. Az ily módon elhatározott pörnek bírósága következő módon lesz alakítandó: mindenik bizottság nem ugyan saját kebeléből, hanem azon országoknak, melyeket képvisel, független állású s törvénytudó polgáraiból külön-külön 24 tagot hoz javaslatba. Mindenik bizottság bírni fog azon joggal, hogy a másik bizottság által javaslatba hozott 24 tag közül 12-t okadás nélkül kitörölhet. A vádlottaknak szintén joguk van együtt és összesen 12 tag kitöröltetését követelni, úgy mindazonáltal, hogy a megmaradt tagok számában mindenik bizottság választott bíráinak száma egyenlő legyen. S az így fennmaradt tagok lesznek a pörnek bírái.

54. Azon fentebb körülírt közös tárgyakon kívül, melyeket a Pragmatica Sanctióból kiindulva tekintettünk közösen elintézendőknek, vannak még más nagy fontosságú közügyek, melyeknek közössége nem foly ugyan a Pragmatica Sanctióból, de amelyek részint a helyzetnél fogva, politikai tekintetből, részint a két fél érdekeinek találkozásánál fogva célszerűebben intéztethetnek el közös egyetértéssel, mint szorosan elkülönözve.

55. Az államadósságokat illetőleg Magyarország alkotmányos állásánál fogva oly adósságok, melyek az ország törvényszerű beleegyezése nélkül tétettek, szorosan jogilag nem terhelhetik.

56. De kijelentettük már ezen országgyűlésen is a legmagasabb trónbeszédre fölküldött válaszfeliratunkban, hogy „ha a valóságos alkotmányosság hazánkban is, őfelsége többi országaiban is minél előbb tettleg életbe lép, készek vagyunk, mint már 1861. évi feliratunkban is nyilvánítottuk, azt, amit tennünk szabad, s önállásunk és alkotmányos jogunk sérelme nélkül tehetünk, a törvény szabta kötelesség mértékén túl is, méltányosság alapján, politikai tekintetekből megtenni, hogy azon súlyos terhek alatt, melyeket az abszolút rendszer eljárása összehalmozott, őfelsége többi or-

ságainak jólléte s azzal együtt a miénk is össze ne roskadjon, s a lefolyt nehéz időknek káros következési róluk és rólunk elháríttassanak".

57. E tekinteteknél fogva tehát, s egyedül ezen alapon kész most is az ország az államadósságok terhének egy részét elvállalni, s az iránt előleges értekezés folytán őfelségének többi országaival is mint szabad nemzet szabad nemzettel egyezkedésbe bocsátkozni. Ezen egyezkedés által lesz az is meghatározandó, hogy azon rész, melyet Magyarország az államadósságokból elvállal, miképp kezeltessék.

58. Jövendőre nézve pedig közös lesz a hitelügy oly esetekben, midőn mind Magyarország, mind őfelségének többi országai a fennforgó körülmények között saját érdekükben célszerűnek látják valamely új kölcsönt együtt s közösen venni föl. Ily kölcsönöknél mindaz, ami a szerződés megkötésére s a fölvett pénznek miként használására és visszafizetésére vonatkozik, közösen fog elintéztetni. De annak előleges elhatározása, hogy valamely kölcsön közösen vétessék-e föl, Magyarországra nézve minden egyes esetnél a magyar országgyűlést illeti.

59. Egyébiránt ünnepélyesen kijelentjük e helyen is, hogy a valóságos alkotmányosság azon alapelvénél fogva, miszerint az országot saját beleegyezése nélkül adóssággal terhelni nem lehet, jövendőre sem fogunk semmi oly államadósságot Magyarországra nézve kötelezőnek elismerni, melynek fölvételéhez az országnak törvényszerűen s határozottan kijelentett beleegyezése hozzá nem járult.

60. A kereskedelmi ügyek közössége sem foly a Pragmatica Sanctióból, mert annak értelmében a magyar korona országai mint a fejedelem többi országaitól jogilag különálló országok saját felelős kormányuk és törvényhozásuk által intézkedhetnének, s vámvonalak által szabályozhatnák kereskedelmi ügyeiket.

61. Miután azonban közöttünk és őfelsége többi országai között az érdekeknek kölcsönös érintkezései fontosak és számosak, kész az országgyűlés arra, hogy a kereskedelmi ügyekre nézve egyrészről a magyar korona országai, másrészről őfelségének többi országai között időnkint vám- és kereskedelmi szövetség köttessék.

62. E szövetség állapítaná meg azon kérdéseket, melyek a kereskedelemre vonatkoznak, s meghatározná az egész kereskedelmi ügy kezelési módját.

63. A szövetség megkötése kölcsönös alku által történnék, oly módon, mint két egymástól jogilag független országok hasonló egyezkedései által történnek. A két fél felelős minisztériumai közös egyetértéssel készítsék meg a szövetségi részletes javaslatot, s terjessze azt mindenik az illető ország gyűlése elé, s a két országgyűlésnek megállapodásai lesznek őfelsége szentesítése alá terjesztendők.

64. Magában értetődik, hogy ha és amennyiben ez egyezkedés nem sikerülne, az ország törvényes jogai e részben is sértetlenek maradnak.

65. Azon kérdésre nézve, hogy a közös tárgyaknak és azok mikénti kezelésének tekintetéből törvényeinkben netalán szükséges módosítások kijelöltessenek-e, úgy vélekedik az albizottság, hogy e kijelölés célszerűen csak a vázlat megállapítása után történhetik, mert csak akkor lesz világosan látható, hogy miben és miképpen kell az eddigi törvényeket módosítani s az újabb megállapodásokkal összhangzásba hozni.

Gróf Andrássy Gyula[2]
elnök
Csengery Antal[3]
bizottsági jegyző

Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek.* II. köt. Szerk. Deák Ágnes. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 391–401. o. Eredetileg megjelent: *A magyar országgyűlés képviselőháza által a közös viszonyok tárgyában kiküldött hatvanhetes bizottság tárgyalásai.* Pest, 1867. 4. sz. 5–11. o.

1. Ferenc József trónbeszédét az 1865–1868-as országgyűlés megnyitása alkalmából és a képviselőház első válaszfeliratát lásd e kötetben a *Források* között.
2. Andrássy Gyula, gróf (1823–1890), a reformkori liberális ellenzék tagja, 1848–1858 között emigrációban élt, azután Deák legszűkebb körének tagja, 1867–1871 között magyar miniszterelnök, majd 1879-ig az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztere.
3. Csengery Antal (1822–1880), a centralista csoport tagja, 1845-től a *Pesti Hírlap* főszerkesztője, 1849-ben belügyminiszteri tanácsos. Deák legközelebbi munkatársa.

Jegyzetek

A 67-ES BIZOTTSÁG ALBIZOTTSÁGA KISEBBSÉGÉNEK KÜLÖNVÉLEMÉNYE

(Pest, 1866. június 25.)

Mindenekelőtt megjegyezzük, hogy amennyiben ezen vélemény folytán a Pragmatica Sanctióból ránk háramló kötelességekről lesz szó, mi ezen kötelességeket egyedül azon esetben tartjuk létezőknek, ha Magyarország irányában is teljesítve lesz mindaz, aminek a Pragmatica Sanctio, illetőleg az 1723. 1. és 2. tc. értelmében – amely képezi minket illetőleg a Pragmatica Sanctiót – teljesíttetni kell.

Megjegyezzük továbbá, hogy mindaz, mi a közös viszonyok tárgyában e vélemény értelmében megállapítandó lenne, tettleg életbe nem léphet mindaddig, míg

a) Magyarország alkotmánya egész terjedelmében visszaállítva nem lesz,

b) míg a valódi teljes alkotmányos élet őfelsége többi országai és tartományaiban is tettleg életbe nem lépett.

A Pragmatica Sanctióban a trónöröklés rendjének s a fölosztathatatlan és elválhatatlan birtoklásnak meghatározásán kívül két fő eszme van kimondva: az egyik a közbiztosság s ebből folyólag a kölcsönös védelem; a másik Magyarország közjogi és belkormányzati önállásának, mint, az egész elfogadása föltételének, sértetlen fenntartása.

Mindkettőnek egyformán figyelembevételével állapítottuk meg jelen véleményünket.

A kölcsönös védelem tekintetében vannak kötelezettségeink: Magyarország mindenkor eleget tett azoknak, most is eleget tenni szándékozunk.

Eddig Magyarország ezekre nézve is egyedül saját országgyűlése és törvényes fejedelme által intézkedett, ki, mint többi országai- és tartományainak abszolút fejedelme, azokat ezen viszonyokra nézve is önmaga, teljhatalommal, képviselte. Miután azonban őfelsége legmagasabb trónbeszéde értelmében ezen országait is alkotmányos jogokkal ruházta föl, nem ugyan kötelességszerűleg, de a célszerűség szempontjából készek vagyunk arra, hogy, önállásunk teljes megóvása mellett, velük egyetértőleg intézkedjünk mindazokra nézve, mik a közbiztosság valósítására okvetlenül szükségesek.

Ilyenek:

a) a külügy,

b) a hadügynek némely részei,

c) a fent említett két tárgyra szükséges költségek.

Egyetértőleg intézendők ezek szerint:

I. Azon külügyek, melyek a magyar korona országait és őfelsége többi országait és tartományait egyformán illetik.

Ezekre való alkotmányos befolyását Magyarország a IV-dik szakaszban megállapítandó módon gyakorolja.

II. A hadügy annyiban, amennyiben mindaz, mi őfelsége egész hadseregének, és így a magyar hadseregnek is vezérletére, vezényletére és belszervezetére vonatkozik, őfelsége mint legfőbb hadparancsnok által a IV-dik pontban előadandó módon fog intéztetni.

Ellenben magának tartja fönn az ország az intézkedést a hadügyre vonatkozólag minden egyebekben, magának tartja fönn jelesen:

a) a magyar hadseregnek időnkénti kiegészítését, az újoncok megajánlásának jogát, a megajánlás föltételeinek s a szolgálati időnek meghatározását, úgyszintén a katonaság elhelyezését s élelmezését illető intézkedéseket eddigi törvényeink alapján, mind a törvényhozás, mind a kormányzat körében;

b) a védelmi rendszernek megállapítását, melynek újabb szabályozása vagy átalakítása Magyarországra nézve, azontúl is mindenkor csak a magyar törvényhozás beleegyezésével fog megtörténhetni; végre

c) saját törvényhazása, illetőleg kormányzata útján az intézkedést a magyar hadsereg egyes tagjainak mindazon magyarországi polgári viszonyai, jogai s kötelességei felett, melyek nem a katonai szolgálatra vonatkoznak.

III. A föntebbiekre szükséges költségek mennyiségének megállapítása.

Mire nézve meghatároztatván időnként az V. szakaszban leírandó módon az arány vagy hányad, amelyben ezen költségekhez Magyarország járulni fog, az évenként szükségelt összegek meghatározása a IV. szakasz értelmében egyetértőleg fog eszközöltetni.

Ezen összegeknek miként kezeléséről is az említett IV. szakasz határoz; de aziránt, hogy mi módon vettessenek ki és hajtassanak be, Magyarországra nézve egyedül a magyar törvényhozás s illetőleg a magyar felelős minisztérium fog intézkedni.

Magyarországot se a külügynek, se a hadügynek olyan költségei, melyeket őfelségének többi országai és tartományai mint a német szövetség tagjai tartoznak viselni, nem illetik.

Magyarországnak minden egyéb államköltségeit a magyar felelős minisztérium előterjesztésére a magyar törvényhozás teljesen függetlenül fogja elhatározni, s azokat, valamint minden egyéb adókat is, a magyar minisztérium saját felelőssége mellett hajtja be és kezeli.

IV. 1861. évi első föliratunkban kimondtuk, hogy az örökös tartományok alkotmányos népeivel csak úgy, mint önálló szabad nemzet más önálló szabad nemzettel, függetlenségünk teljes megóvása mellett, vagyunk hajlandók esetenként érintkezni.

Ezen elv meghatározása mellett a külügy s a hadügy meghatározott részeire és az ezekre szükséges költségekre nézve az egyetértő intézkedés következőleg lesz eszközlendő:

A) A törvényhozásra teendőket illetőleg:

A magyar korona országainak és őfelsége többi országai- és tartományainak minisztériumai kölcsönös értekezés folytán elkészítik az egyértelmű javaslatokat, és azokat, vagy ha megegyezni nem tudtak volna, az eltérő javaslatokat és az azokra vonatkozó észrevételeket és ellenészrevételeket, mindenik az illető törvényhozás elé terjeszti.

A törvényhozások önállólag tanácskoznak felettük, meghatároztatván, hogy egy és ugyanazon országgyűlés két háza között, nehogy túlságos üzenetváltások által az idő elpazaroltassék, minden egyes esetben csupán két üzenetváltásnak van helye.

Ha ily úton nem jött a két ház között egyetértés létre, a kettőnek tagjaiból szabad választás útján a törvény által meghatározandó arány szerint egy országos küldöttség alakíttatik, mely a kérdéses pontok fölött – ha egyetértésre jönni nem tudott – tagjai abszolút többségének szavazatával határoz, és így létrejött határozata az őt kiküldött országgyűlésnek bejelentetvén, annak megállapodásává válik.

Határozatait a két törvényhozó testület az illető minisztériumok által közli egymással.

Ha Magyarország gyűlése és őfelsége többi országai és tartományai ezen ügyekre nézve jogosult, teljesen alkotmányos törvényhozó testületében létrejött megállapodás eltér egymástól, mindenik választ a paritás elve alapján saját kebeléből egy javaslatkészítő küldöttséget, mely két küldöttség az egyetértés létrehozását megkísérli, s a javaslatot, vagy ha egyező értelemre nem juthatott, az eltérő javaslatokat, további tárgyalás és megállapodás végett az őt kiküldött testülethez beadja.

E küldöttség felváltva Pesten, vagy őfelsége többi országai- és tartományainak önmagok által őfelsége beleegyezésével kijelölt valamely városában jön össze.

Ezen küldöttség javaslata felett ugyanazon egy országgyűlés két háza már csak egy üzenetet válthat, s ha egyetértés nem jött létre, a nevében határozó országos küldöttség megválasztásának kell bekövetkeznie.

Így kelt újabb határozatait a két törvényhozó testület ismét illető minisztériuma által közli egymással.

Az országos küldöttség, mint a javaslatkészítő küldöttség, önmaga választja elnökét, tollvivőit stb. és mindeniknek ülései nyilvánosak.

Megjegyezzük végül, hogy ha mind a magyar korona országaiban, mind őfelsége többi országai- és tartományaiban érvényre jut amaz, Angolhonban gyakorlatban lévő alkotmányos elv, hogy a felsőház a budgetet egészben elvetheti ugyan, de egyes tételeiben nem módosíthatja azt: az előadott eljárás éppen azon tárgyra, a költségekre nézve, mely minden évben rendszeresen elő kell hogy forduljon, jórészt sohasem lévén az országgyűlés két házából választandó országos küldöttségre szükség, sokkal egyszerűbbé és rövidebbé válik.

Ha ily módon egyértelmű határozat jött létre, az mindenik törvényhozó testület által őfelsége elé terjesztetvén, ha a sanctiót [szentesítést] megnyeri, törvénnyé lesz.

Azon rendkívüli esetben pedig, ha a magyar országgyűlés és őfelsége többi országai és tartományai erre jogosított törvényhozó testülete között egyetértés ily módon sem jött volna létre, mindenik fölterjeszti megállapodását a közös fejedelem elé, ki is, mindkét minisztérium meghallgatása után, az egyiket vagy a másikat az eltérő pontokra nézve is szentesítheti, mely esetben az általánosan kötelező erejűvé válik.

B) A végrehajtást illetőleg:

a) A külügyekre nézve a közös fejedelem az oldala mellé rendelt magyar miniszter és többi országai és tartományai hasonló minisztereinek tanácsával él.

Jogában áll a közös fejedelemnek, magát ez ügyekben az uralkodóház minisztere által helyettesíttetni, ki se Magyarországnak, se őfelsége többi országai és tartományainak külön minisztere nem lehet.

A Magyarországot és őfelsége többi országait és tartományait egyformán illető okmányoknál mindkét kijelölt miniszter ellenjegyzése szükséges, míg az egyiket vagy másikat külön érdeklőknél, a körülményekhez képest, egyiké vagy másiké kívántatik csupán.

b) A hadügyet illetőleg a közös fejedelem mint legfőbb hadparancsnok egy főhadparancsnokság útján az országok erre megbízott minisztereinek ellenjegyzése mellett intézkedik mindazokban, mik a hadügy körében a közbiztosság szempontjából törvény által egyetértőleg kezelendőkül kijelöltettek.

Magyarországon csak az oly rendeletek lévén végrehajtandók, melyek saját miniszterének ellenjegyzésével vannak ellátva.

c) A szükséges költségek a fentebb leírt módon megállapíttatván, azok illető részét mindegyik minisztérium behajtja a kormányzata alá tartozó országokban, és beszolgáltatja rendeltetésükhöz képest a külügyek és a főhadparancsnokság pénztárába.

Ezen pénztárak fölött az ellenőrködést mind a magyar korona országainak, mind őfelsége többi országai- és tartományainak illető minisztere gyakorolja. Az azokról szóló számadások a törvényhozó testület elé terjesztés végett mindeniknek átadatnak, és a jövő budget megállapítására szükséges adatok kiszolgáltatnak.

V. Ha az elöl kijelölt föltételek teljesedésbe menetele után a föntebbiek szerint meg lesz állapítva, hogy mik azon ügyek, amelyek a közbiztosság érdekében célszerűség szempontjából egyetértőleg intézendők, és hogy mi legyen azoknak elintézési módja: szükséges lesz kölcsönös alku útján meghatározni azon hányadot, mely szerint ezen ügyek terheit s költségeit a magyar korona országai viselik.

Ezen alkumegállapítás oly módon történhetik, hogy a magyar korona országainak

és őfelsége többi országai- és tartományainak felelős minisztériumai kölcsönös értekezés folytán részletes adatokkal támogatott javaslatot fognak az említett arányra nézve kidolgozni.

E javaslatot mindenik minisztérium az illető országgyűlés elé terjesztendi, hol az rendesen tárgyalandó; mindenik országgyűlés az illető minisztériumok útján közli határozatait a másik országgyűléssel, és mindkettőnek ily módon eszközlendő megállapodásai szentesítés végett őfelsége elé fognak terjesztetni.

Ha a két minisztérium a javaslatra nézve nem tudna megegyezni: mindeniknek véleménye mind a két országgyűlésnek elébe terjesztetik; ha pedig a két országgyűlés nem tudna egymással kiegyezni: akkor a kérdést az előterjesztett adatok alapján őfelsége fogja eldönteni.

Az arányra nézve kötendő egyezkedés csak határozott időre terjedhet; annak elteltével ismét ugyanazon módon új egyezkedésnek lesz helye.

A föntebbi öt szakaszban elő van sorolva, hogy minő tárgyakat és minő terjedelemben vagyunk készek a közbiztosság érdekében és célszerűség szempontjából egyetértőleg intézendőknek tekinteni; meghatároztuk azoknak kezelése módját, meg azt, mi úton lesz majd a terhek- és költségekből Magyarországot illető hányad megállapítandó.

Vannak ezen kívül még oly ügyek, melyekre nézve az országot semminemű kötelezettség nem terheli, de melyekre nézve politikai tekinteteknél, érdekek találkozásánál fogva, célszerűbb egyetértőleg, mint szorosan elkülönítve intézkednünk. Ilyen:

VI. Az államadósságok ügye.

Ezeket illetőleg Magyarországot alkotmányos állásánál fogva oly adósságok, melyek az ország törvényszerű beleegyezése nélkül tétettek, jogilag nem terhelhetik.

De kijelentettük már ezen országgyűlésen is a legmagasabb trónbeszédre felküldött válaszföliratunkban[1], hogy „ha a valóságos alkotmányosság hazánkban és őfelsége többi országaiban is minél előbb tettleg életbe lép, készek vagyunk, mint már 1861. évi föliratunkban is nyilvánítottuk, azt, amit tennünk szabad és önállásunk s alkotmányos jogaink sérelme nélkül tehetünk, a törvény szabta kötelesség mértékén túl is, méltányosság alapján, politikai tekintetekből megtenni, hogy azon súlyos terhek alatt, melyeket az abszolút rendszer eljárása összehalmozott, őfelsége többi országainak jóléte s azzal együtt a mienk is össze ne roskadjon, s a lefolyt nehéz időknek káros következései róluk és rólunk elháríttassanak".

E tekinteteknél fogva tehát, s egyedül ezen alapon, kész most is az ország az államadósságok terhének egy részét elvállalni, s ez iránt előleges értekezés folytán őfelségének többi országaival is, mint szabad nemzet szabad nemzettel, felelős minisztériumának közbejöttével egyezkedésbe bocsátkozni. Ezen egyezkedés által lesz az is meghatározandó, hogy azon rész, melyet Magyarország az államadósságokból elvállal, miképp kezeltessék.

Jövőre lehetnek esetek, midőn célszerű lesz, hogy valamely új kölcsön fölvételére nézve Magyarország őfelsége többi országai- és tartományaival egyetértőleg intézkedjék. Az ily eset jelenlétének meghatározása, valamint az egyetértő intézkedés mikénti eszközlésének megállapítása azonban Magyarországra nézve minden egyes alkalommal a törvényhozást fogja illetni.

Egyébiránt ünnepélyesen kijelentjük e helyen is, hogy a valóságos alkotmányosság azon alapelvénél fogva, miszerint az országot saját beleegyezése nélkül adóssággal terhelni nem lehet, jövendőre sem fogunk semmi oly államadósságot Magyarországra nézve kötelezőnek elismerni, melynek fölvételéhez az országnak törvényszerűen és határozottan kijelentett beleegyezése hozzá nem járul.

Ilyen továbbá a kereskedelmi ügy.

VII. A kereskedelmi ügyekben, a Pragmatica Sanctio, valamint számos egyéb törvényeink szerint is, a magyar korona országai, mint a fejedelem többi országaitól jo-

gilag külön álló, azoktól független országok, saját felelős kormányuk és törvényhozásuk által intézkedni s azokat vámvonalak által is szabályozni teljes joggal bírnak.

Miután azonban közöttünk és őfelségének többi országai között az érdekeknek kölcsönös érintkezései fontosak és számosak, s a kereskedés szabadsága minden tekintetben jótékony: kész az országgyűlés arra, hogy egyrészről a magyar korona országai, más részről őfelségének többi országai között, más vámegyletek alapelvének figyelembevételével, bizonyos, számosabb évek tartamára kötendő és időnkint megújítandó vámszövetség köttessék, melyben egyszersmind annak kezelési módja is meghatároztassék.

Ezen szövetség megkötése kölcsönös alku által történnék oly módon, mint két egymástól jogilag független országok hasonló egyezkedései történnek: a két félnek felelős minisztériumai közös egyetértéssel készítsék meg a szövetségi részletes javaslatot, s terjessze azt mindenik az illető országgyűlés elé, s a két országgyűlésnek megállapodásai lesznek őfelségének szentesítése alá terjesztendők.

Minthogy azonban vannak még a kereskedelmi üggyel kapcsolatban lévő más fontos tárgyak is, melyeknek egyetértve leendő elintézése célszerűbb lehet: szükséges, hogy az országgyűlés, saját törvényhozási jogát a kereskedelmi ügyet illetőleg minden egyebekre nézve is fenntartván, nevezet szerint jelölje ki azon ilyetén tárgyakat, melyeket a megállapítandó módon és határok között őfelsége többi országaival kötendő kölcsönös egyezmény tárgyaivá tenni hajlandó; s mivel mindezen tárgyaknak részletes megvitatása és kijelölése több időt igényel, mint a mennyivel az alválasztmány a fennforgó körülmények között rendelkezhetett, azért azok iránti észrevételeinket mi is a tárgyalások további folyamára tartjuk fenn.

Ezen egyezkedések esetenként oly módon létesüljenek, mint feljebb a vámszövetség megkötésének módjára nézve előadatott. Magában értetődvén, hogy ha ez egyezkedések nem sikerülnének, az ország törvényes intézkedési jogát magának minden tekintetben fenntartja.

Ilyen végül:

VIII. A közvetett adók ügye.

Magyarországnak joga: ezekre nézve saját törvényhozása és saját kormánya által intézkedni, kétségbe vonhatatlan és jövendőre is sértetlenül fenntartandó.

Kész azonban az országgyűlés arra, hogy ezekre vonatkozólag kölcsönös egyezkedés útján időről időre oly elvek állapíttassanak meg, melyek lehetővé tegyék a közbenső vámsorompók vissza nem állítását, anélkül hogy a magyar korona országai és őfelsége többi országai és tartományai a közvetett adók iránt hozott határozataik által egymásnak azokból eredő jövedelmeit megsemmisíthessék.

Mely utóbbi eshetőségnek elkerülésére, ha az elvekbeni egyetértés bármikor nem sikerülne, nem maradna más mód fenn, mint a jogilag úgy is soha meg nem szűnt közbenső vámvonalnak, úgy mint zárvonalnak, visszaállítása.

Az ennek elkerülése céljából szükséges elvek megállapítása feletti alkudozások ugyanazon módon lesznek vezetendők, mely a kereskedelmi ügyekre vonatkozólag a VII. szakaszban megállapíttatott.

•

Ezek azon nézeteink, melyekben az albizottság többségétől némelyekben eltérő véleményünket, a fennforgó körülmények között rögtönözve, előterjesztjük.

Nyáry Pál, Ghyczy Kálmán, Ivánka Imre, Tisza Kálmán[2]

A magyar országgyűlés képviselőháza által a közös viszonyok tárgyában kiküldött hatvanhetes bizottság tárgyalásai. Pest, 1867. 5. sz. 11–15. o.

Jegyzetek

1. A képviselőház első válaszfeliratát lásd e kötetben a *Források* között.
2. Nyáry Pál (1806–1871), Ghyczy Kálmán (1808–1888), Ivánka Imre (1818–1896) és Tisza Kálmán (1830–1902) balközép párti képviselők.

(Bécs, 1866. november 17.)

FERENC JÓZSEF LEIRATA AZ ELNAPOLT ORSZÁGGYŰLÉS EGYBEHÍVÁSÁRÓL

Első Ferenc József, Isten kegyelméből ausztriai császár, Magyar-, Cseh-, Halics- és Lodomér országok apostoli, úgy Illíria stb. királya, Ausztria főhercege stb.

Hű Magyarországunk, s ahhoz kapcsolt részek zászlósainak, egyházi és világi főrendjeinek és képviselőinek, kik az Általunk 1865. évi karácson hó 10. napjára Pest sz. kir. városunkba összehívott országgyűlésen egybegyűlvék, üdvöt és kegyelmünket!

Kedvelt híveink! Az isteni gondviselés és népeink hű ragaszkodása iránt meg nem ingatott bizalommal vesszük fel az országgyűlési értekezések fonalát, melyeknek kiindulási pontját trónbeszédünkben[1] körvonalaztuk, s melyeknek magasztos és előttünk változatlan célját a birodalom egyes részei közötti kapcsolatnak alkotmányos rendezése és kedvelt Magyarországunk közjogi önállásának mielőbbi helyreállítása képezi.

A hadjáratnak déli seregünk és hajóhadunk fényes diadalai által ki nem egyenlíthetett kedvezőtlen fordulata[2] meghiúsítá ama reményeket, melyeket az ellenünk szövetkezett hatalmak túlnyomó erejének ellenére is ügyünk szentségébe és hősies kitartásban töretlen hadseregeink vitézségébe fektettünk.

A balsors csapásaival szemben, miknek helyreütése egyedül népeink feláldozó készségének, szellemi és anyagi erejének végső megfeszítésével lett vala eszközölhető, nem késtünk, habár súlyos feltételek alatt, visszaadni nekik a béke áldásait, miket számukra biztosítani atyai szívünk leggyengédebb, uralkodói tisztünk legfőbb kötelmeihez soroztuk mindenkoron.

A múltnak viszontagságai s a változott nemzetközi viszonyok iránti tekintetek immár még inkább és valóban elutasíthatatlanul követelik, hogy a birodalom belszervezésének függőben lévő ügyét azon alapon, melyet népeink alkotmányos jogai- és érzületének általunk őszintén óhajtott kielégítése céljából kijelöltünk, tőlünk telhetőleg siettessük.

Már a folyó évi Szent Iván hava 24. napján kelt királyi leiratunkban[3] méltányoltuk volt ama munkásságot, mellyel kedvelt Magyarországunk országosan egybegyűlt főrendjei és képviselői, fejedelmi célzatainkat elsajátítva, a közös feladat rájuk eső részének megoldásához járulni indultak.

Annál inkább kellett sajnálnunk, hogy épp azon időpontban valánk kényszerülve elnapolni a magyar országgyűlést, midőn e munkásság a képviselők közösügyi bizottságának előkészítő tárgyalásai folytán oly javaslatot[4] eredményezett, melynek kiindulása és végirányzata felett mi – dacára annak, hogy az még a nyilvános megvitatás és országgyűlési megállapodás törvényes fokozatain át nem haladt – elismerésünket ezúttal már előlegesen kijelenteni nem tartózkodunk: mert hivatásunkban fekvőnek hisszük éber figyelemmel kísérni az ellentétes irányzatok kiegyeztetése körüli mindazon mozzanatokat, miknek fejlesztése a végfeladat mielőbbi jogos és méltányos megoldásához vezethet.

Megnyugvással látjuk mi e javaslatban kifejezve országaink együvé tartozásának élénk öntudatát, és vezérelvül felkarolva ama legfőbb tekintetet, hogy a monarchia fennállása legfontosabb érdekeiben biztosíttassék.

Amiért is, viszonzandók az őszinte nyíltságot és bizalmat, mit az országosan egybegyűlt főrendek és képviselők hozzánk intézett legalázatosabb feliratai kban irányunkban kifejeztek, eleve biztosokká tenni kívántuk, hogy az érintett javaslatnak a közös

ügyek tárgyalására és kezelésére vonatkozó módozatait olyaknak tekintjük, melyek az alkotmányos kiegyezés létesítésére alkalmas csatlakozási pontul szolgálhatnak.

Hogy az e részbeli tárgyalások gyors és kedvező eredményét mindinkább biztosítsuk, célravezetőnek véljük kijelölni ama főbb szempontokat, mikre nézve szükséges, hogy az országosan egybegyűlt főrendek és képviselők a közös ügyek tüzetes meghatározása körül kiváló figyelmet fordítsanak.

Mit múlhatatlanul megóvni tartozunk, az a hadsereg egysége, mihez a vezénylet és szakszerű belszervezet egységén túl még a szolgálati időnek meghatározására s a hadsereg kiegészítésére vonatkozó elvek összhangzása okvetlenül megkívántatik.

Szintoly elkerülhetetlenül igénylik a nemzetközi forgalomnak ez idő szerinti fejlettsége és az iparnak feltételei, hogy a vámügy és ezzel kapcsolatban az iparos termelésre lényeges behatással bíró közvetett adók s az állami egyedárúság ügye előleges kiegyezés útján kijelölendő azonos elvek alapján rendeztessék.

És végre szükséges, hogy az államadósságok és ezzel oly szoros kapcsolatban lévő államhitel ügye belső lényegénél fogva egységesen kezeltessék, hogy a pénzforgalom érdekei, melyek a birodalom minden részeiben egyaránt életbevágók, az e téren oly válságos ingatagságtól megóvva legyenek.

Óhajtjuk, miszerint ez alapokon megindult tanácskozásaik eredménye minket mielébb ama helyzetbe juttasson, hogy a nehézségeket, melyek a birodalmi kapcsolatnak magából a Pragmatica Sanctióból folyó s általunk bármi körülmények közt fel nem adható biztosítékaira nézve fennforognak, elvben megoldottakul tekinthessük; és viszont mi is az országosan egybegyűlt főrendek és képviselők legalázatosabb felirataiban előtérbe állított kívánalmak teljesítéséhez járulva, a felelős minisztérium kinevezésével s a helyhatósági önkormányzás helyreállításával kedvelt Magyarországunk népeinek alkotmányos igényeit kielégíthessük.

Minthogy pedig el vagyunk határozva a felelős kormányzati rendszert nem egyedül Magyarországban, hanem általánosan érvényre emelni, fenntartjuk magunknak, hogy a közös ügyekre nézve megállapított elvek részletes kivitelét és foganatosítását, úgy az 1848. évi törvények ama szabványainak módosítását, amelyek iránti aggályainkat f. évi böjtmás hava 3. napján kelt királyi leiratunkban[5] elősoroltak, kinevezendő felelős minisztereink útján az országosan egybegyűlt főrendek- és képviselőkkel egyetértőleg eszközölhessük.

Reméljük, hogy kedvelt Magyarországunk országosan egybegyűlt főrendjei és képviselői minden elfogultságtól ment érzéssel fogadják atyai szándékaink ím ez őszinte nyilvánítását, s az általunk kiemelt szempontokat szintoly beható, mint az időnek intő szavára ügyelő tanácskozásaik tárgyává teszik, miáltal birodalmunk alkotmányos belszervezetének életbe léptetésére irányult legbensőbb vágyaink valósulását részükről siettetni fogják.

Küszöbén áll immár az ország óhajai teljesülésének.

Érzelmeink, melyek által indíttatva eszközölni kívántuk, hogy helyesen felfogott önérdekében határozhasson saját jövője felett, nem változtak.

Hinni szeretjük, hogy a jóakaratnak üdvös találkozása képes lesz e jövőt oly alapokra fektetni, melyek a múltnak kegyeletes hagyományait a jelen helyzet követelményeihez idomítva, azoknak újabb fölvirágzását tartósan biztosítják.

Hozzátok egyébiránt császári királyi kegyelmünk- és kegyelmességünkkel állandóan hajlandók maradunk.

Kelt birodalmunk fővárosában, Bécsben, Ausztriában, Szent-András hava tizenhetedik napján, ezernyolcszázhatvanhatodik esztendőben.

Ferenc József m. k.

Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. Pest, 1867. 42. sz. 2. köt. 1–3. o.

Jegyzetek

1. Ferenc József trónbeszédét az 1865–1868-as országgyűlés megnyitása alkalmából lásd e kötetben a *Források* között.
2. Utalás az 1866 nyarán kirobbant porosz–osztrák háborúra, illetve a július 3-án Königgrätznél elszenvedett súlyos vereségre.
3. Ferenc József 1866. június 24-én bocsátott ki leiratot az országgyűlés elnapolásáról. E dokumentumot válogatásunkban nem közöljük.
4. A 67-es bizottság albizottságának javaslatát a közös viszonyok tárgyában lásd e kötetben a *Források* között.
5. Ferenc Józsefnek a magyar országgyűléshez intézett és 1866. március 3-án kelt leiratát lásd e kötetben a *Források* között.

(Pest, 1866. december 11.)

A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS FELIRATA AZ 1866. NOVEMBER 17-ÉN KELT KIRÁLYI LEIRATRA

Fölséges Császár és Király!

Midőn a jelen országgyűlés megnyitásakor Fölséged a királyi székről ünnepélyesen kijelentette élénk óhajtását, „vajha sikerülne a kiegyenlítés nagy művét szerencsésen befejeznünk", mi, a nemzet képviselői bizton reménylettük, hogy a fennforgó súlyos nehézségek „megnyugtató, tartós és maradandó megoldását" rövid időn elérhetjük.[1]

Reménylettük ezt, mert a legmagasabb trónbeszédben Fölséged maga is határozottan a Pragmatica Sanctiót mint kölcsönösen elismert jogalapot választotta kiindulási pontul.

Meg voltunk győződve, hogy miután Fölséged oly kiegyenlítést óhajt, mely „tartós és maradandó" legyen, azt a jogalapot, mely nélkül alkotmányos úton minden kiegyenlítés lehetetlen, azt a jogalapot, melyet Fölséged maga is elismert és kiindulási pontul választott, azonnal és mindenekelőtt teljesen ismét vissza fogja állítani.

De, fájdalom, e reményünk mind ez ideig nem teljesült! A Pragmatica Sanctio, melynek a nemzet jogait és alkotmányát biztosító része egyoldalú hatalomszóval fölfüggesztett, tettleg még most is föl van függesztve, alkotmányunk nem állíttatott vissza, s a jogfolytonosságnak általunk ismételve kért és sürgetett életbe léptetése nincs teljesítve!

Minő alapra építsük tehát a kiegyenlítés művét, midőn az egyetlen biztos alap még most is hatályon kívül van? Mely úton törekedjünk a kitűzött cél felé, ha az az egyetlen út, melyet nekünk mint a nemzet képviselőinek követnünk szabad, az alkotmányosság útja, el van előttünk zárva?

Kifejtettük ez országgyűlésről Fölségedhez alázatosan fölterjesztett feliratainkban[2] mindazon fontos okokat, melyeknél fogva joggal sürgettük alkotmányunk haladéktalan visszaállítását. Elmondtuk, hogy az alkotott törvényeket, míg a törvény szabta úton el nem töröltetnek, sértetlenül fenn kell tartani, és tettleg végre kell hajtani. Életfeltétele ez az állam létének, mely nélkül se az egész, se az egyesek a törvényben biztos támaszt nem találhatnak. A törvények elismerése s azok tettleges teljesítésének megtagadása jogilag egymás mellett meg nem állhatnak.

Aggódva látjuk, hogy fölhozott okaink és ismételt kérelmeink sem voltak eddig képesek Fölségedet arra bírni, hogy teljesítse a nemzetnek azon jogos kívánatát, amelynek megtagadása egyszersmind tagadása a Pragmatica Sanctio által biztosított jogoknak s mellőzése a Sanctio Pragmatica lényeges feltételének.

A kegyelmes királyi leirat, melyet Fölséged második feliratunkra legközelebb válaszul hozzánk küldeni méltóztatott,[3] az abban foglalt legmagasabb ígéretek és elismerés által sem képes ez aggodalmunkat megszüntetni. Mert mi az alkotmánynak s a teljes jogfolytonosságnak azonnali tettleges visszaállítását kértük, s e kérelmünk a királyi leirat által nem teljesíttetett. Időhöz és feltételekhez van abban az is kötve, ami határozottan meg nem tagadtatott, pedig a jogilag fennálló törvények fenntartását

Az országgyűlés küldöttsége Erzsébet császárnénál. Újságillusztráció, 1866

és teljesítését más időre halasztani vagy ezután teljesítendő feltételekhez kötni nemcsak a mi alkotmányunkkal, hanem általában a törvényesség és alkotmányosság alapelveivel ellenkezik.

Hódoló tisztelettel kérjük Fölségedet, ne tegye alkotmányunk visszaállításának s a jogfolytonosság életbe léptetésének halasztásával lehetetlenné a megnyugtató kiegyenlítés nagy művét. Míg alkotmányon kívül állunk, a törvényhozásnak alkotmányos jogát nem gyakorolhatjuk. Célravezetők csak oly egyezkedések lehetnek, melyek a nemzet és fejedelem között az alkotmány alapján történnek. Abszolút hatalom egyrészről, alkotmányos szabadságától megfosztott nemzet másrészről megnyugtató, tartós és maradandó megoldáshoz jutni sohasem fognak. Nekünk, a nemzet képviselőinek azt a jogot, hogy a trón és haza érdekében a fejedelemmel mint a törvényhozás másik részével egyezkedjünk, az alkotmány adja, s alkotmány nélkül e jognak gyakorlása nem nyugszik biztos alapon.

Vannak helyzetek az államok életében, amelyeket hosszasan fenntartani lehetetlen anélkül, hogy veszélyt hozók ne legyenek. Vannak helyzetek, melyek újabb bonyodalmak nélkül is megmérgezik, fölemésztik az állam erejét, s képtelenné teszik azt, hogy erősebb rázkódtatásoknak ellenálljon, vagy ily rázkódtatások után magát sokáig fenntarthassa. Ilyen állapot az, ha valamely államnak belviszonyai sok ideig ziláltak, rendezetlenek, ha az egésznek, mint az egyeseknek anyagi ereje ki van merítve, hite és bizalma meg van ingatva. Hol találjon biztos támaszt a trón és állam, ha saját népei nem bírnak támaszul szolgálni? Minden időben veszélyes ily állapot, de veszélyes az kivált korunkban, midőn elintézetlen nagy kérdések, fölizgatott érdekek és kedélyek minden oldalról végtelen bonyodalmakkal fenyegetik Európa népeit.

Belviszonyaink, sőt Fölséged egész birodalmának viszonyai sincsenek oly szilárd és rendezett állapotban, hogy teljes biztosság érzetével, nyugodtan nézhessünk azon eshetőségek elé, melyeket a külbonyodalmak s a ki nem számítható véletlen hozhatnak reánk. Sok, igen sok, ami múlhatlanul és gyorsan teendő, s aminek elhalasztására talán már nincs idő. Ne engedje Fölséged, hogy a bekövetkezhető események ily állapotban találjanak bennünket; nyújtson módot és alkalmat a megnyugtató kiegyenlítés eszközlésére, saját belviszonyainak oly rendezésére, mely az egésznek úgy, mint az egyeseknek már kimerült anyagi erejét s jóllétét a végsüllyedéstől megmentse, sőt a lehetőségig emelje és kifejtse, a hazánk minden nemzetiségű és vallású polgárainak igazságos, méltányos és megnyugtató kielégítése által az országot ismét erőssé tegye, hogy ingatlan támasza lehessen a trónnak és államnak.

E cél elérésére mindenekelőtt múlhatatlanul szükséges, mint eddigi feliratainkban is kifejtettük, alkotmányunknak azonnali teljes visszaállítása s a jogfolytonosság tettleg életbe léptetése. Midőn tehát ezt kérjük és ismételve sürgetjük, saját hazánknak, Fölségednek s uralkodóházának és egész birodalmának érdekében tesszük azt. Kívánatunk jogossága törvényeken alapszik, és azon alapszerződésen, mely a közöttünk és Fölséged uralkodóháza között fennálló kölcsönös jogviszonyoknak is alapja; alapszik az alkotmányosság általános elvén, s alapszik a célszerűségen is, melyet a jelen politikai helyzet s a könnyen bekövetkezhető események óvatos figyelembevétele igazol.

A legmagasabb királyi leirat azon részét, mely a közös érdekekből eredő viszonyokra s a tizenöt tagú albizottság javaslatára[4] tesz észrevételeket, jelenleg nem vehetjük tárgyalás alá. Mi folyó évi március 1-jén hatvanhét tagból álló küldöttséget bíztunk meg e tárgyban. E küldöttség nevezte ki saját kebeléből az említett albizottságot, melynek munkája ez okból a hatvanhetes küldöttség által lesz előbb tárgyalandó, s mihozzánk ennek véleménye fog beadatni. Ennélfogva mi a legmagasabb királyi leirat említett észrevételei iránt is csak akkor adhatjuk elő nézeteinket, ha majd azon helyzetben leszünk, hogy az egész javaslat fölött országgyűlésileg tanácskozhatunk és határozhatunk.

Ismételve terjesztettünk föl kérelmet Fölségedhez politikai vádak folytán elítélt vagy száműzött honfitársaink érdekében, s fájdalom, még e kérelmünk is teljesületlen maradt. Megújítjuk e kérelmet, s hódoló tisztelettel kérjük Fölségedet, adja vissza e honfitársainkat hazájuknak és családjaiknak. A kiegyenlítésnek megnyugtató hatása csak engesztelődés által remélhető, s ez annál könnyebb és valószínűbb, minél kevesebb honpolgár kebelében marad fenn fájdalom és keserűség.

Ezek azok, amiket Fölségednek legközelebb hozzánk küldött kegyelmes királyi leiratára őszinte bizalommal előadni kötelességünknek tartottunk. Ragaszkodunk e részben mindazokhoz, amiket alkotmányunk visszaállítására s a jogfolytonosság teljes életbe léptetésére nézve eddigi feliratainkban előadtunk. Csak e kérelmek teljesítése nyugtathatja meg a nemzetet, csak az tesz minket képesekké a törvényhozás terén ránk váró legszentebb kötelességünk teljesítésére, csak az nyújthat reményt a kiegyenlítés áldást hozó sikeréhez. Ugyanazért e jogos kívánatainktól semmi részben nem állhatunk el, mert azt képviselői állásunk, a törvény, az alkotmányosság, hazánknak és a trónnak érdeke s lelkiismeretünk egyaránt tiltják.

Ne tagadja meg Fölséged a nemzet kívánatát; ne kösse alkotmányunk visszaállítását feltételekhez, amelyek fölött az alkotmány visszaállítása nélkül úgysem volnánk jogosítva a törvényhozás terén határozni! Vegye kegyelmesen fontolóra, hogy a Pragmatica Sanctióban a nemzet jogainak, alkotmányának fenntartása a trónöröklés megállapításával viszonos, és semmi egyéb feltételhez nincsen kötve! Ne halassza kérelmünk teljesítését, melyet nemcsak a jog és törvény követel, hanem a trón és haza érdeke s a válságos idők intő szava egyaránt sürget.

Örömmel üdvözöltük mi Fölségednek azon legmagasabb fejedelmi elhatározását, hogy egész birodalmában alkotmányosan akar kormányozni; örömmel látjuk legkö-

zelebb hozzánk bocsátott kegyelmes leiratában is, hogy az alkotmányosság egyik alapfeltételét, a felelős minisztériumot többi országaiba és tartományaiba is be akarja vinni. Meg vagyunk győződve, hogy egyedül ezen út lehet az, melyen Fölséged a trón biztosságát s az állam erejét és hatalmát megszilárdíthatja. Mert csak így lesz elérhető, hogy minden egyes ország, midőn külveszélyek ellen áldozatkészséggel védi az államot, egyszersmind saját jogait és alkotmányát védje, s egyik országnak szabadsága a többiek szabadságának is támaszul szolgáljon.

Nem lehet, hogy amidőn Fölséged e magas cél elérésére törekszik, a századok óta fennállott s ünnepélyes alapszerződés által biztosított magyar alkotmány teljes visszaállítását megtagadja! Nem lehet, hogy Fölséged kegyelmesen figyelembe ne vegye azon közjogi alapelvet, mely szerint jogilag fennálló törvényeket, míg a törvényhozás rendes útján el nem töröltetnek, sértetlenül fenntartani s végrehajtani a hatalomnak első és legszentebb teendője! Nem lehet, hogy Fölséged ezen elv mellőzésével megingassa népeinek hitét és bizalmát alkotmányos szabadságuk biztos jövője iránt!

Adja vissza tehát Fölséged mindenekelőtt alkotmányos szabadságát a magyar nemzetnek, hogy az, jogaiban biztosítva, egyetértésben megszilárdulhasson, anyagi erejében gyarapodhassék, s biztos támasza lehessen Fölséged trónjának is minden veszélyek közt!

Kelt szab. kir. Pest városában ezernyolcszázhatvanhatodik év karácson hava huszadik napján tartott országos üléseinkből.

Kik egyébiránt mély tisztelettel vagyunk

Császári Királyi Fölségednek
legalázatosabb szolgái

Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek.* II. köt. Szerk. Deák Ágnes. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 415–419. o. Eredetileg megjelent: *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai.* Pest, 1867. 49. sz. 2. köt. 22–24. o.

Jegyzetek

1. Ferenc József trónbeszédét az 1865–1868-as országgyűlés megnyitása alkalmából lásd e kötetben a *Források* között.
2. A képviselőház első (1866. febr. 24.) és második (1866. márc. 24.) válaszfeliratát lásd e kötetben a *Források* között.
3. Lásd az előző dokumentumot.
4. A 67-es bizottság albizottságának javaslatát a közös viszonyok tárgyában lásd e kötetben a *Források* között.

FRIEDRICH FERDINAND BEUST KÜLÜGYMINISZTER MAGYARORSZÁGI TÁRGYALÁSAI

(Pest, 1866. december 20.)

1. Beust visszaemlékezése a magyar politikusokkal folytatott tárgyalásaira

December közepe táján fölkeresett Mailáth udvari kancellár, s őfelsége azon kívánságát tudatta velem, hogy menjek le Pestre; Belcredi gr. ezzel nem ért egyet és magára nézve zálognak tartja, ha az ő – Mailáth – kíséretében utazom. Annál kevésbé volt ez ellen kifogásom, mivel az ismereteinél épp úgy, mint szeretetreméltóságánál fogva kitűnő kancellár társasága igen kellemetes volt reám nézve, s nem akadtam fönn azon, hogy némiképp rendőri felügyelet alatt éreztem magamat. Este hagytuk el Bécs városát és reggel érkeztünk Budára, s itt Sennyey[1] tárnokmesternél szálltunk meg. Néhány óra múlva gyalog Pestre készültünk menni. A szoba elhagyásánál Mailáth

így szólott hozzám: „Úgy látom, hogy kalapját veszi föl. Rendesen így teszek – feleltem én – valahányszor az utcára megyek. Igen ám, de a cilinder? Úgy tudom, hogy igen szép prémes sapkája van. Örömmel – mondottam – ha azt jobban szereti" s így prémes sapkában indultam el körutamra a pesti előkelő személyiségekhez. Mailáth mindjárt megérkezésünk után szűk nadrágba bújt. Gyönyörű téli nap volt, a budai hegyet hó és jég borította, úgy hogy volt alkalmam megszokni a síkos talajt.

Meglátogattuk a különböző árnyéklatok [politikai árnyalatok, irányzatok] kitűnőségeit, Eötvös mellett Czirákyt[2] is és Apponyi Györgyöt,[3] legutoljára Deákot. Nem mondhatom, hogy itt nagyon előzékeny fogadásban részesültem; a mód, a hogyan magát kifejezte, inkább rideg volt; de magatartása nem volt visszataszító, s fejtegetéseiben igen nyílt volt. Mikor elmentünk tőle, Mailáth azt mondta nekem: „Ön aligha találta őt túlságosan udvariasnak. – Mégis – feleltem én – ő maga adta reám felöltőmet. – Óh – mondta erre Mailáth – ez nagyon sok."

Este ebéd volt Sennyeynél. Andrássy, Lónyay és Eötvös velem szemben ültek, s észrevettem, hogy éles megfigyelésnek vagyok a tárgya. Állhatatosan megmaradtam azon kívánságom mellett, hogy még az éjjeli vonattal térjünk vissza Bécsbe, s hogy egy napon túl ne időzzünk Pesten, nehogy a hírlapok tárgyalásokról fecsegjenek. Ebéd után tehát eltávoztunk a tárnokmester házából, melynek a szép háziasszony szeretetreméltóságától fokozott vendégszeretetét nem felejthetem el.

Általánosságban szólva, a fogadás, melyben első megjelenésemkor Magyarországon részesítettek, nem igazolta Mailáthnak Teleki[4] miatt táplált aggályait. Igaz, hogy előbb a Pesti Naplóban figyelemre méltó cikk jelent meg, amely kijelentette, „hogy az utolsó kir. leiratot azért hajlandók bizalommal fogadni, mert én léptem be, oly férfiú, akinek nevéhez a népek rokonszenve és reményei kötvék".

Másnap reggel, csakhamar visszaérkezésünk után, a császárhoz hivattam. Őfelsége türelmetlenül várta az értesítést benyomásaimról. Ezeket a következő szavakban voltam bátor összefoglalni: „Mióta itt vagyok – mondottam a császárnak – nem látok mást, mint siker nélkül való váltását a leiratoknak, amelyek Pestre mennek, s a határozatoknak és föliratoknak, amelyek Pestről jönnek. Ezen az úton felséged nem jut előbbre. Felséged el van reá határozva és ki is jelentette, hogy bizonyos föltevések mellett kinevezi a magyar minisztériumot. Az egyéneket is, akikből az alakuljon, már kiszemelte. Hivassa hát őket felséged ide, hogy velük tárgyaljunk." Ezt a tanácsot megfogadta őfelsége, s Andrássy, Eötvös és Lónyay Bécsbe hivattak. Ez volt a kezdete, mondhatom a döntő kezdete a végre létrejött kiegyezésnek, s az 1867. és 1868. években Andrássy nemegyszer mondta nekem: „Ha ön nem jött volna, sohasem hoztuk volna létre a kiegyezést."

Deák Ferenc beszédei. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Budapest, 1897, Franklin, 4. köt. 153–154. o. Eredetileg megjelent németül: Friedrich Ferdinand Graf von Beust: *Aus drei Viertel-Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen.* Stuttgart, 1887. II. Band. 84–86.

2. Csengery Antal visszaemlékezése Beust látogatására Deák Ferencnél

Este nyolc órakor ment Beust[5] külügyminiszter Deákhoz. Mailáth kancellár jelenté be. A bemutatás után nem nyújtottak egymásnak kezet. Deák Beustot a pamlagra ültetvén, vele szemközt, az asztal előtti karosszéken, Mailáth a pamlag végén levő karosszéken foglaltak helyet. A beszélgetés igen merev volt. Többször, több percnyi félbeszakítással folyt. Deák nem akarta mellékkérdésekkel megszakasztani. Beust hosszasan gondolkozott közben azon, amit Deák mondott, s azon, hogy fűzze tovább a beszélgetést. Mindenekelőtt Beust kezdte meg a beszédet. Mondá, hogy főleg azért jött Pestre, hogy Deákkal értekezhessék. Érinté Deák rendkívüli hatalmát, befolyá-

sát az országban. Deák mondá, hogy minden befolyása onnan van, mivel oly szerencsés, hogy sokan vannak vele egy véleményen; vagy ő van oly véleményen, melyben sokan osztoznak. De a befolyás nem terjed oda ki, hogy ő képezhesse a véleményeket. Magyarországon, hosszas közélete folytán, minden műveltebb embernek jó vagy rossz – nem vitatja –, de határozott politikai véleménye van a közügyek körül.

A véleménykülönbségek csakhamar felmerültek a két államférfiú közt.

Beust mondá, hogy a kormány őszintén óhajtja a kiegyenlítést. Deák hasonló biztosítást tőn a nemzet részéről. Beust kiemelte a kormány nagy közeledését. Deák azt mondá, hogy a nemzet, nézete szerint, szintén megtett mindent a kiegyenlítés előmozdítására, amit alkotmánya visszaállítása előtt tehet. Gyakori eset az életben, veté hozzá Deák, hogy két viszálykodó fél közül, kik egymással ki akarnak egyezni, mindegyik azt hiszi, hogy részéről mindent megtett, amit lehetett, a kiegyenlítés valósítására. Hogy legalább az egyik csalódik, onnan tetszik meg, mivel a kiegyezés mégsem jött létre. Melyikünk csalódik kettőnk közül, Isten tudja!

Beust mondá, hogy a kormány hajlandó föltételeinek előleges teljesítése mellett több engedményre is, hajlandó a minisztériumot is megadni.

Deák megjegyzé, hogy a kormány körében hibás nézet uralkodik a jogfolytonosságról. Két eszmét zavarnak egybe. Az alkotmány visszaállítását és a közös viszonyok rendezését. Az előbbit a végrehajtó hatalomtól föltétlenül követeli a nemzet, az utóbbi az, ami egyezkedés tárgya. Az alkotmány visszaállítása, a minisztérium kinevezése nem engedmény, hanem jogszerű kívánat, mely a Pragmatica Sanctióból s az alkotmányosság elméletéből foly. A Pragmatica Sanctióban az uralkodóház, midőn örökösödési jogát elismerte a nemzet, a nemzet jogainak, alkotmányának fenntartására kötelezte magát; s minden alkotmány, sőt a jól rendezett abszolutizmusnak is alapelve, hogy a törvényeket, míg újak nem alkottatnak, végre kell hajtani.

Beust arra figyelmeztette Deákot, bár igen gyöngéden, hogy e visszaállítandó törvények közt vannak az 1848. éviek is, s hogy az uralkodó, ki alatt hozattak a törvények, imbecillis [gyengeelméjű] volt, hogy e törvények a körülmények nyomása alatt hozattak, hogy azokat forradalom, belháború, népek támadásai követték.

Deák részletesen válaszolt az ellenvetésekre. Ha, úgymond, a 48-as törvények ellen azt hozzák föl, hogy a körülmények nyomása alatt hozattak: akkor ez ellenvetésben fenyegető intést látunk, hogy a jelen viszonyok közt, melyek a birodalomra nézve sokkal nyomasztóbbak, mint 48-ban voltak, ne lépjünk egyezségre. Mert bármi lesz, amiben megállapodunk, ugyanazon logikával, amellyel a 1848. évi törvények érvényességét megtámadják, meg fogják támadhatni bármikor az újonnan létesítendő egyezkedéseket is. Ami az 1848. évi törvények alkotását követő belviszályokat illeti: e vádakat legkevésbé tanácsos felhozni, úgymond Deák, előttem, a kinek szerencsétlenségem volt állásomnál fogva az akkori eseményeket legközelebbről, közvetlen figyelemmel kísérnem. Nem a 48-as törvények, hanem azon reakció, mely a törvények következtében hatalmát elvesztette, idézte föl az érintett belháborút, a népek támadásait s a forradalmat. E törvények alig hozattak meg, s már fegyverben állottak ellenünk a reakció által felizgatott népfajok. A fejedelem s törvényes kormánya rendeletéből ott harcoltak a rendes sorkatonák a lázadók ellen, s e sorkatonákkal szintén osztrák katonaság állott szemben a lázadók élén. Midőn emiatt én, úgymond Deák, Batthyányval[6] panaszt emeltünk Bécsben, azt válaszolta gúnyosan Latour,[7] osztrák hadügyminiszter: Töröljük el a 48-iki törvényeket, s azonnal rendet fognak csinálni. Az osztrák minisztérium egy másik tagja, Wessenberg,[8] kinél szintén előadtuk panaszunkat, határozottan kimondta: hogy Bécsben jelenleg két kormány van, egy nyilvános és egy titkos. Ő, Wessenberg, csak az előbbinek, a nyilvánosnak tagja. Amik Magyarországon történnek, az ő tudta nélkül, a titkos kormány rendeletéből történnek. Miután a magyar minisztérium már ki volt nevezve: egy hét múlva, e minisztérium tudta és megkérdezése nélkül, történt egy bevallott illír izgatónak, Jellasicsnak[9] horvátországi bánná kinevezése. Az hozatott föl mentségül, hogy a törvények akkor

még nem voltak forma szerint szentesítve. A magyar minisztériumnak mindamellett első teendője volt meghívni miniszteri tanácsába a mellőzésével kinevezett bánt, felszólítva, hogy Horvátország érdekében közösen tegyenek meg mindent, ami a horvát nép megnyugtatására szükséges. A bán megvetéssel utasította vissza a jóakaratú fölhívást. Magas állású egyének kézre került levelezései mutatták, honnan szíttatott a belviszály tüze. Oly dolgok ezek, melyeket nem tanácsos ellenünk felhozni, mert a dinasztia tagjaiig nyúlik fel a compromissio [itt: gyanú]. Ez okból nyilvánosan nem akar e tárgyról szólani Deák; de amidőn négyszemközt, oly férfiú részéről hozatik föl, mint őexcellenciája, kit nála tisztel, lehetetlen elfojtani észrevételeit. A 48-as törvények csak ráma volt, melyet még ezután kell vala betölteni. Ha a sajnos belviszályok be nem következnek: a körvonalak rég kiegészíttettek volna, rég tisztába jött volna az ország a közös viszonyokra nézve is. Hogy ez eddig nem történhetett: éppen nem nemzetünkön múlt.

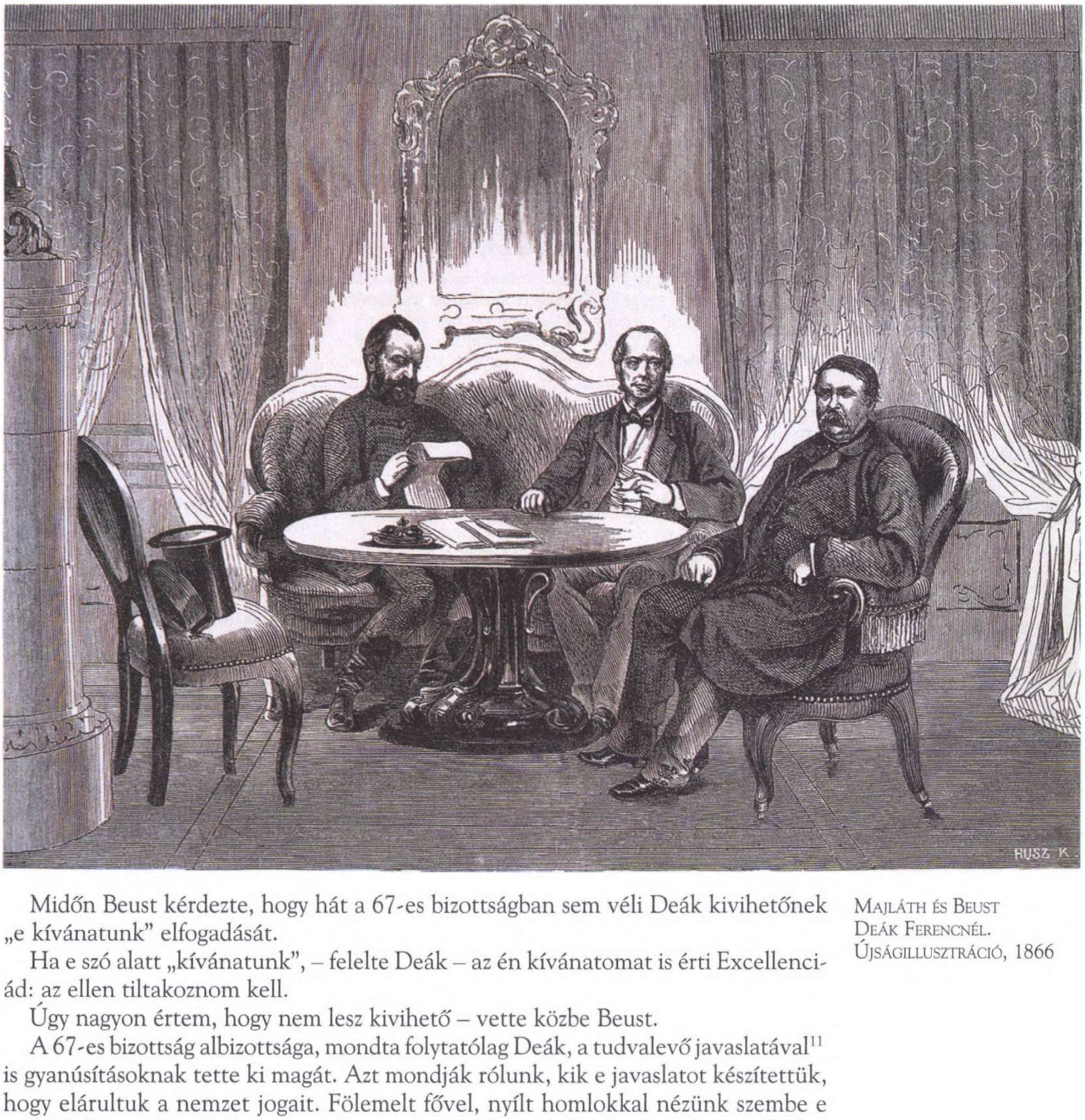
Beust kifejezéstelen diplomataarccal igyekezett hallgatni Deák beszédét, de mégis fel-felgyúlt a vér arcában, s többször orrát is pír futotta el.

Érinté, hogy a 48 óta közbejött bevégzett tényeket mégsem lehet ignorálni. Deák a jog ellenében sohasem fogadhatja el a bevégzett tények döntő erejét, annál kevésbé oly tényekét, melyek éppen nem tudtak bevégzettekké lenni, szüntelen változtak, s melyek mindannyiszor feltarthatatlanoknak bizonyultak.

A beszélgetés sarkpontját főleg a hadügy képezte.

Beust mint mellőzhetetlen föltételt emelte ki, hogy a hadseregnek egységesnek kell lenni, s ezzel – a legjelesebb katonai kapacitások egyenlő véleménye szerint – nem fér össze Magyarország külön újoncajánlási joga, nem lehet, hogy Magyarországon a hadkiegészítés módja másképp történjék, a honvédelmi rendszert Magyarország a magyar országgyűlésen szabályozza.

Deák viszonzá, hogy azon katonai tekintélyek ellen, kik így nyilatkoznak, 150 év tanulsága szól. 150 éve, hogy az állandó hadsereg Magyarországon behozatott, s az időtől fogva mindig gyakorolta a magyar országgyűlés az érintett jogokat, s ez idő alatt a birodalom súlyos európai háborúk közepett jobban meg volt védve, mint a közelebb lefolyt időszakban az egységes hadsereg által. Azon régibb időkben három különböző rendszer állott fel csak a capitulatióra [itt: a katonai szolgálat időtartamára] nézve is. Hat év Olasz-, nyolc Magyarországon és tíz év a német-szláv örökös tartományokban. A magyar törvényhozás hozzászólási joga a honvédelem rendszert illetőleg nem zárja ki azt, hogy a birodalom két része által, a két minisztérium által előterjesztendő egyforma védrendszer ne fogadtassék el. Ellenkezőleg. A honvédelmi rendszer oly tárgy, melyben egy európai állam sem különítheti el magát a többitől Az átalakítást kénytelen mindenik elfogadni, önérdekében. Mint két ember, akik egymással bottal küzdenek. Ha egyik puskát szerez, a másik is kénytelen szerezni, ha veszni nem akar. Magyarország eddig sem maradt el e részben az európai reformoktól. A condottierek korában megvolt nekünk is fekete seregünk. S midőn XIV. Lajos behozta az állandó hadsereget: a banderialis rendszert őseink is csakhamar állandó katonasággal cserélték föl. Előbb örökös volt a hadiszolgálat; majd a capitulatio rendszere váltotta föl. E részben is követtük Európát. Az újabb fejlődéseket sem fogja hazánk visszautasítani. De jogáról a nemzet se az újoncajánlást, se a védrendszer meghatározását illetőleg nem mondott le. Minden alkotmány biztosítékául tekinti e jogokat. Angliában fogadott katonaság van. Ott a mutiny bill[10] évenkénti megszavazása pótolja az újoncajánlást. Nem szól a többi európai alkotmányokról; csak a francia császári alkotmányt említi, még ez oktrojált alkotmány sem vélte a nemzettől elvonhatni, minden hiányai dacára s a conscriptio [katonai összeírás] rendszere mellett se, az újoncajánlás jogát. Oly jog ez, melyről egy alkotmányos nép sem fog soha önként lemondani. Hasonló a fegyverhez, melyet önvédelemre tartunk szobánkban; meglehet, évekig nem használjuk, de azért nem örömest válnánk meg tőle, mert nem éreznők többé magunkat bátorságban.

Majláth és Beust Deák Ferencnél. Újságillusztráció, 1866

Midőn Beust kérdezte, hogy hát a 67-es bizottságban sem véli Deák kivihetőnek „e kívánatunk" elfogadását.

Ha e szó alatt „kívánatunk", – felelte Deák – az én kívánatomat is érti Excellenciád: az ellen tiltakoznom kell.

Úgy nagyon értem, hogy nem lesz kivihető – vette közbe Beust.

A 67-es bizottság albizottsága, mondta folytatólag Deák, a tudvalevő javaslatával[11] is gyanúsításoknak tette ki magát. Azt mondják rólunk, kik e javaslatot készítettük, hogy elárultuk a nemzet jogait. Fölemelt fővel, nyílt homlokkal nézünk szembe e vádakkal, mert ki tudjuk mutatni, hogy semmit föl nem adtunk, sőt új biztosítékokat szereztünk. De ha a katonaajánlás jogát föladnók: nem mernénk ily bátran szembe nézni, mert igaz volna az ellenünk emelt vád. S azt hiszi Excellenciád, hogy ha sikerülne is a 67-es bizottságban ilyesmit keresztülvinni, lehet oly törvényes magyar országgyűlés, mellyel azt elfogadtathatnánk? Ellenkezőleg. Az az egy pont, mely e részben a nemzet jogát föladná, meg fogná buktatni az egész közösügyi javaslatot.

Beust igen lehangoltnak látszott, bármiképp igyekezett indulatán uralkodni.

„De hát hogy álljon az osztrák kormány a Lajtán túli képviselet elé, ha Magyarországon nem tud eredményt felmutatni!" – mondta mintegy szemrehányótag a külügyminiszter. Az alkotmány „sistirozása" [felfüggesztése] túl a Lajtán Magyarország érdekében történt. S mit mondjon a kormány, ha nem tud eredményt fölmutatni?

Hogy eredmény legyen, – viszonozta Deák – csak a kormánytól függ. Állítsa vissza a magyar alkotmányt, ismerje el a nemzet sarkalatos jogait: s tüstént lesz eredmény!

Ami az alkotmány sistirozását a Lajtán túl illeti: nem ismerheti el Deák, hogy az Magyarország érdekében történt volna.

Legalább – mondta Beust –, a magyarok is örültek annak!

Különböztessünk – válaszolta Deák –, Magyarország örvendett annak, hogy a februári pátens Magyarországra vonatkozó része, mely Magyarországot be akarta olvasztani, fölfüggesztetett. Hogy a lajtántúliakat illető része fölfüggesztetett, hogy az alkotmány általában szüneteljen ott, azt Magyarország nem óhajtotta, annak Magyarország soha sem örvendett.

Hosszas idei szünet után ismét visszatért Beust azon biztosításra, hogy a kormány nem idegen engedményeket adni, amint hogy eddig is tett már ily engedményeket Erdély és Horvátországnak a magyar országgyűlésre meghívásával, de viszont garanciákat kíván a nemzettől. Garanciákat kívánnak a Lajtán túli országok is Magyarországtól.

Deák mindenekelőtt megjegyezte, hogy aminek megtagadása jogtalanság, annak teljesítése nem engedmény, hanem kötelesség. Így Erdély és Horvátország jogtalanul szakíttattak el a magyar koronától, ezeknek meghívása a magyar országgyűlésre törvényes kötelesség volt. A kötelesség teljesítése fejében pedig nem követelhetni, hogy a nemzet legfontosabb alkotmányos jogairól mondjon le. E lemondást még azzal sem lehetne igazolni, hogy legalább anyagi jólétet nyerünk azok helyett. – Ami a garanciák kívánását illeti: régóta hallja és lapokban is olvassa ezt Deák, de mind ez ideig nem tudta fölfogni, *mire* kívánnak tőlünk garanciákat és *minő* garanciákat kívánnak. Arra nézve kívánnak garanciákat, hogy nem fogunk elszakadni? E részben jogi tekintetben soha sem nyújthat a nemzet jobb garanciát, mint aminőt azon kétoldalú ünnepélyes szerződésben nyújtott, mely az „indivisilibiter" és „inseparabiliter" [föloszthatatlan és elválaszthatatlan] birtoklást biztosítja. Ha ez nem elég biztosíték, hogyan nyújtson a nemzet újabb törvényes biztosítékot, míg a törvényhozás útja el van előtte zárva. Nem adják vissza a nemzetnek alkotmányát, mielőtt újabb biztosítékot nem nyújt; s a törvényhozás útját, melyen ily biztosítékok adhatók volnának, elzárják a nemzet előtt. Circulus vitiosus, melyből nincsen kigázolás. S az örökös tartományok kívánnak tőlünk garanciákat az elszakadásra nézve. Excellenciád maga mondta, hogy a kapocs fenntartása, mely köztünk és azon országok közt van, Magyarországra nézve életszükség. E meggyőződés erősen nyilatkozott a magyar országgyűlés közelebbi vitáiban is. Egy szónok csak távolról érintette azon politika veszélyes eredményeit, mely elszakadásra vezethetne; s mily erélyesen utasították vissza a ház baloldalának legszélső árnyalatú szónokai is, csak árnyékát a gyanúnak, mintha ők elszakadást terveznének. Ellenkezőleg, a Lajtán túli országok Landtagjain és hírlapjaiban nyíltan kimondták, nyíltan tárgyalták az elszakadás eshetőségét. Valóban e nyilatkozatok és a közelebbi események után, úgy tetszik, rajtunk volna inkább a sor, biztosítékokat kívánni a Lajtán túli országoktól az elszakadás ellen s azon kapocs fenntartására nézve, amely, mint Excellenciád maga elismeri, reánk nézve életkérdés.

Beust a Pragmatica Sanctióra nézve megjegyezte, hogy e biztosíték nem akadályozta meg azon eseményeket, melyek 49-ben bekövetkeztek.

Értem, válaszolta Deák. Az április 14-i nyilatkozatot[12] érti Excellenciád. Sajnos esemény, egyaránt helytelen lépés politikai és jogi tekintetben. Részemről ugyanis azt hiszem, s Excellenciádnak is csak azt felelhetem, hogy egy kétoldalú szerződést azon okból, mivel a másik rész megsértette, egyik fél sincs jogosítva teljesen felbontottnak tekinteni. Követelni kell, hogy tartsa meg a másik fél is. Nem lehet e mellett Excellenciádat, nem ugyan mentségül, de a dolog földerítése végett, nem emlékeztetnem, hogy április 14-ét március 4.,[13] oly nap és oly okmány kibocsátása előzte meg, mely egy tollvonással eltörölte Magyarország alkotmányát, önállóságát, teljesén félretéve a Pragmatica Sanctio azon részét, mely ez alkotmányt, ez önállóságot biztosította.

Beust kifogyván ellenvetéseiből, melyekben nem tanúsított több bölcsességet azon elődeinél, kik 18 év óta vezették a birodalom kül- és belső ügyeit, sokáig hallgatott.

Végre fölállott – búcsúzni. Kezét nyújtá, s aztán sajnálkozását fejezte ki, hogy nem vihet kellemes választ őfelségének.

S én még inkább sajnálom – mondta Deák –, hogy a nézetek, melyeket elmondék, őfelsége előtt nem kellemesek.

Deák az ajtón kikísérte vendégeit. Mailáth az ajtón kívül visszafordult, még egyszer köszönni. Beust visszatekintés nélkül távozott.

Másnap gróf Szécsennek[14] mondta Beust, hogy beszélgetése Deákkal igen „szőrellenes" volt. Eötvös sokkal jobb benyomást tett rá.

Vajon mivel nyerhette meg a szász tetszését a kis Eötvös? – kérdeztem Deáktól. – Nem tudom – válaszolt Deák –, de bármit ígért, nincsen bátorsága arra, hogy tőlünk különváljék.

Igaz, csakhogy ígéretekkel, melyeket nem lehet beváltani, legföljebb a csalódások számát növeljük, s a kiegyenlítés ügyét nem mozdítjuk elő.

Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Közzéteszi Csengery Lóránt. Budapest, 1928, Magyar Történelmi Társulat, 84–91. o. /Magyarország újabb kori történetének forrásai. Hivatalos iratok és levelek./

Jegyzetek

1. Sennyei Pál (1824–1888) báró magyar királyi főtárnokmester, a királyi Helytartótanács elnöke (1865–1867).
2. Cziráky Nepomuki János (1818–1894) gróf a főrendiház alelnöke (1865–1875), tárnokmester.
3. Apponyi György (1808–1899) gróf királyi udvari kancellár, majd országbíró (1860–1863), Deák-párti országgyűlési képviselő (1865–1868).
4. Utalás arra, hogy az emigrációban élő gróf Teleki Lászlót (1811–1861), a Battyhány-kormány párizsi követét 1860-ban a szász rendőrség letartóztatta és átadta Ausztriának. Ekkor a szász miniszterelnök Beust volt (1853–1866).
5. Beust, Friedrich Ferdinand (1809–1886) előbb Szászországban miniszterelnök, majd 1866-tól 1871-ig a monarchia külügyminisztere.
6. Batthyány Lajos (1806–1849) gróf miniszterelnök.
7. Latour, Theodor Baillet (1780–1848) gróf osztrák hadügyminiszter, akit a felizgatott tömeg 1848. október 6-án Bécsben meggyilkolt.
8. Wessenberg–Ampringen, Johann (1773–1858) báró, 1848-ban osztrák miniszterelnök és külügyminiszter.
9. Jelačić, Josip (1801–1859) báró altábornagy, 1848-ban horvát bán.
10. Az angol törvényhozás által 1689-től 1879-ig évenként elfogadott törvény elnevezése, melyben az adott időszakra szólóan megadta a kormánynak a jogot állandó hadsereg fenntartására. Az angol törvények ugyanis tiltották, hogy béke idején állandó hadsereg álljon fenn.
11. A 67-es bizottság albizottságának javaslatát a közös viszonyok tárgyában (1866. június 25.) lásd e kötetben a *Források* között.
12. 1849. április 14-én a debreceni országgyűlés megszavazta Magyarország függetlenné nyilvánítását. A Függetlenségi Nyilatkozat elfogadására április 19-én került sor.
13. Az olmützi oktrojált alkotmány közzétételének dátuma: 1849. március 4.
14. Szécsen Antal (1819–1896) gróf konzervatív államférfi, 1860-ban a Reichsrathban, mint kinevezett képviselő vett részt, 1861-ben tárca nélküli miniszter volt. Nagy része van az októberi diploma kiadásában. 1865 óta mint a főrendiház tagja, vett részt a kiegyezési tárgyalásokban és a delegációkban.

(Bécs, 1867. február 14.)

AZ OSZTRÁK MINISZTERTANÁCS FERENC JÓZSEF ELNÖKLETÉVEL, A KIJELÖLT MAGYAR MINISZTEREK RÉSZVÉTELÉVEL TARTOTT ÜLÉSÉNEK JEGYZŐKÖNYVE – (RÉSZLETEK)

Jelen vannak: Beust báró miniszterelnök, Mailáth György magyar kancellár, Komers lovag igazságügy-miniszter, Wüllerstorf báró kereskedelmi miniszter, John báró altábornagy hadügyminiszter, Andrássy Gyula gróf, Eötvös József báró, Mikó Imre gróf, Gorove István, Lónyay Menyhért, Festetics György gróf, Wenckheim Béla báró, Horvát Boldizsár.[1] Jegyzőkönyvvezető: Meyer lovag.

I. A hadsereg vonatkozásában: Őfelsége kegyeskedett az ülést azzal a megjegyzéssel megnyitni, hogy a tanácskozás tárgya oly fontos természetű, hogy a tanácskozás eredményét a legszigorúbb szolgálati titokként kell kezelni. Arról van szó, hogy a hatvanhetes bizottság munkálata alapján[2] Magyarországgal kötendő kiegyezés horderejével teljesen tisztába jöjjenek mind a hadsereget, a pénzügyek, mind pedig a kereskedelmi és közlekedési viszonyokat illetően. Ezután Őfelsége felszólította báró John hadügyminisztert, tárja az értekezlet elé mindazon pontokat, amelyeknek elismerését Magyarország részéről is sürgetendőnek véli.

John báró erre a következő pontokat jelölte meg. Először:

„Őfelsége a császár minden vonatkozásban feltétlenül a hadsereg katonai főparancsnoka marad."

Andrássy Gyula gróf mint a jövendő magyar minisztérium Őfelsége által kijelölt elnöke kinyilvánította, kész a hadügyminiszter mind ezen, mind következőkben érintendő pontjaira valamennyi kollégája nevében megadni a szükséges felvilágosításokat és magyarázatokat. Ami a kérdéses 1. pontot illeti, az a magyar törvényeken alapul, és így azt Magyarország teljes egészében elismerte.

Másodszor: „A hadsereg az alkotmányra való felesketésére nem kerül sor."

Andrássy gróf: Erről nincs Magyarországban törvény, és ha ilyet javasolnának, a minisztérium teljes határozottsággal ellene nyilatkozna. Ha azonban a birodalom másik felében felmerülne a kívánság, hogy a hadsereget eskessék fel az alkotmányra, ott szintén hasonló elhatározottsággal kellene ez ellen fellépni. Szükséges viszont, hogy az országnak biztosítékokat nyújtsanak, hogy a hadsereg alkalmazására a belső rendzavarások megfékezése és a közrend fenntartása érdekében csak a polgári hatóságok felkérésére kerülhet sor. John báró megjegyezte, hogy ezt már itt is törvénybe foglalták, és semmilyen kifogás nem merül fel a törvényes garanciákkal szemben.

Harmadszor: „Az egész határőrvidék, mint eddig, továbbra is a hadügyminisztérium alá lesz rendelve."

Andrássy gróf: A minisztérium nem vállalhat kötelezettséget, hogy elvben elfogadja a határőrség fenntartását, sőt, ha a határőrvidék maga megszüntetését kívánná, a minisztériumnak támogatnia kell ezt a kívánságot. A minisztérium azonban e kérdésben semmiféle kezdeményezést nem fog tenni, és nem fog alkalmat szolgáltatni arra, hogy a határőrvidék fennállását megingassák. Őfelsége kérdésére, mit szándékozik tenni a minisztérium, ha a magyar országgyűlés azt kívánná, hogy küldöttválasztást és képviselőket kívánna a határőrvidék részéről, Andrássy gróf kijelentette, hogy e kívánság mint nem időszerű ellen nyilatkoznának, és arra hivatkoznának, hogy ilyen küldöttválasztásra még nem került sor, és ezért az ügyet inkább hagyják függőben.[3]

Negyedszer: „A következő újoncozásnak azonnal meg kell történnie, ennek során Magyarországnak 40 000, Erdélynek 8000 embert kell állítania, éspedig olyan sorállományú szolgálatra és tartalékos kötelezettségre, amelyet a birodalmi törvényhozással történt megállapodás nyomán fog az új véderőtörvény megállapítani. A hadseregen belüli kettősséget elkerülendő a jelenleg szolgáló legénység tartalékba való átlépésére vonatkozó átmeneti rendelkezéseket, a tartalékos szolgálati idő két évvel való

Báró Beust birodalmi kancellár.
Újságillusztráció, 1867

meghosszabbítását, a szabadságoltak polgári joghatóság alá kerülését most azonnal ki kell mondani, és a felmentési kedvezményeknél az 1866. december 28-i rendelethez kell igazodni."

Andrássy gróf: A minisztérium feladata, hogy meggyőzze az országgyűlést a kívánt újoncozás szükségességéről. Arra szorítkoznának, hogy az országgyűlés elé egy röviden megfogalmazott törvénytervezetet terjesszenek elő, amelybe csupán az újoncoknak a hadügyminiszter által megadott számát és a szolgálati időt vennék fel. A dolog végrehajtása azonban a minisztérium dolga, és nem érinti az országgyűlést. A tervezetnek mindössze egy feltételt kellene tartalmaznia, azt ugyanis, hogy a most belépők minden kedvezményben, egyben minden kötelezettségben részesülnek, amit az új véderőtörvény meg fog határozni. A most szolgálók szolgálati idejének két évvel történő meghosszabbítását lehetetlennek, mindenesetre az országgyűlésben kivihetetlennek ítéli. A fennálló törvények értelmében és az országgyűlés valószínű követeléseire való tekintettel el kellene ismertetni azt a kívánságot, hogy az újoncokat, amennyire csak megengedhető, magyar ezredekbe sorozzák be és magyar tisztek alá rendeljék. Ezt a kívánságot azonban csak elvi kívánalomnak kell tekinteni.

John báró erre megjegyezte, hogy a szóban forgó pont a most szolgálók szolgálati idejét nem hosszabbítaná meg, mivel a két évvel hamarább tartalékos állományba lépőknek ezért cserében kell két évvel tovább tartalékban szolgálniuk. Az újoncokat már most is magyar ezredekbe sorolják, a technikai fegyvernemek kivételével, ahol a nemzetiségek teljes elválasztása nem lehetséges. A csak magyar tisztek alá rendelés azon okból nem lehetséges, hogy magyar tisztek nem állnak kellő számban rendelkezés-

re, és azon okból sem engedhető meg, hogy nem lehet kötelezni az ezredtulajdonosokat, hogy tisztjei megválasztásánál kizárólag a nemzetiségi elvet vegyék figyelembe.

Ötödször. „A magyar minisztérium csak a közigazgatási-katonai ügyekben érintkezik a (katonai) országos hatóságokkal; csapatokra, intézetekre, erődítményekre, hadianyagra vonatkozó parancsot adni nincs joga; a parancsnokok és a hadsereg-igazgatás közegei kinevezésénél nem kerül sor ellenjegyzésre."

Andrássy gróf: A magyar minisztérium illetékessége a hadseregre vonatkozóan az újoncozásra, a beszállásolásra, a hadsereg elhelyezésére, ellátására és a polgári szférával való érintkezésre vonatkozik. Ezért csak egyetérteni tud ezzel a ponttal, amely a 3. pont további kifejtése. Mindössze a tiszti kinevezések ellenjegyzését illetően kell azt a nyomatékos kívánságot kifejeznie, hogy ebben ne nehezíttessék meg a minisztérium helyzete. Az ellenjegyzés teljesen gyakorlatiatlan szó ugyan, ami az új véderőtörvénnyel[4] ki is fog küszöbölődni, de szerepel a 48-as törvényekben,[5] és így törvényesen fennáll. A minisztérium egyáltalán nem tervezi, hogy alkalmazza azt, és így arról van szó csupán, hogy az új véderőtörvény elfogadásáig hátralévő rövid időre megtalálják a középutat, amely megóvja a minisztériumot attól, hogy törvényellenesen járjon el, egyben megakadályozza egy nem gyakorlatias törvény végrehajtását. E középút abban állhatna, hogy ebben az átmeneti időben nem neveznek ki tiszteket. John báró határozottan ellene szólt a tiszti kinevezések ellenjegyzése jogának. Őfelségének mint a hadsereg főparancsnokának korlátlan teljhatalma van tiszteket kinevezni, leváltani, áthelyezni vagy ezt a jogot másra átruházni. A magyar minisztérium által gyakorlandó ellenjegyzés e teljhatalom korlátozását jelentené, és így ellentétes lenne az 1. ponttal. Ezenfelül a hadseregben, sőt az egyes fegyvernemeken belül kettősséget vezetne be, és a legártalmasabb következményekkel járna a hadsereg egységére nézve. Ezért lehetetlen ilyen korlátozást elvben vagy gyakorlatilag akár csak egy rövid időre is elismerni. Ha a kiegyezés hamarosan létrejön, a kinevezéseket vissza lehet tartani, nagyon kérdéses azonban, hogy teljesen el kell őket kerülni, mert igen könnyen állhat elő az a helyzet, hogy a szolgálat ilyen kinevezésekkel frissíti fel az előmenetelt.

Őfelsége e pontról így kegyeskedett nyilatkozni: A hatvanhetes bizottság elaborátumában e tárgy nincs említve; a dolog kényes természete miatt nem is tanácsos azt feltűnővé tenni, hanem inkább hallgatással kell mellőzni. Ha a kiegyezési tárgyalások elhúzódnak, elkerülhetetlen, hogy ellenjegyzés nélkül kerüljön sor kinevezésekre; mivel azonban kilátás van a kiegyezés közeli létrejöttére, arra kell törekedni, hogy a minisztérium törékeny helyzetét szem előtt tartsuk és a kinevezések elhalasztása révén kíméljük.

Hatodszor: „A »magyar hadsereg« mint ténylegesen nem létezőt jelölő kifejezést el kell hagyni, mivel a technikai fegyvernemek mind vegyes nemzetiségűek."

Andrássy gróf: A magyar törvényekben előjön ugyan a „exercitus" [hadsereg], meg a „legiones" [ezredek] kifejezés, de az helytálló, hogy valóságos magyar hadsereg nem létezett; ezért választották a hatvanhetes munkálatban is a „mint az összes hadsereg kiegészítő része" kifejezést. Őfelsége megjegyzi, hogy a hadsereggel szemben nem lehet „magyar hadseregről" beszélni, csak „magyar ezredekről".

Hetedszer. „Az új véderőtörvény elfogadásával a 67-es munkálat XII. cikkelye amúgy is módosul, mégis mindenesetre a hadsereg »időnkénti« kiegészítését rendszeresen, minden évben ismétlődő kiegészítésnek kell tekinteni, és törvényben is szabályozni."

Andrássy gróf: Az újoncok megajánlásának joga elvben az országnak van fenntartva, a gyakorlatban azonban ez arra a jogra szorítkozik, hogy minden évben vagy megegyezés szerint több évre megszavazza a három korosztály kiállítását. Erre John báró megjegyezte, hogy ha az új véderőtörvény a birodalom mindkét felében jogerőre emelkedik, minden vitának meg kell szűnnie az újoncállításról, és akkor a törvényt egyszerűen végre kell hajtani.

Gróf Andrássy Gyula miniszterelnök. Újságillusztráció, 1867

Nyolcadszor: „Az elhelyezés és élelmezés kifejezés alatt a XII. cikkelyben nem más értendő, mint az ország ezzel kapcsolatos kötelezettségének teljesítése a katonai vezetés és a katonai igazgatás kívánságára az országos hatóságok útján."

John báró: A csapatok katonai diszlokációja, az egyes ezredek összpontosítása vagy áthelyezése kizárólag a hadseregvezetés ügye lehet. A diszlokációnak erre a fajtájára a XII. cikkelyben nem gondolhattak, mivel ebben az egységes hadseregvezetés megsemmisítése rejlene. A „elhelyezés" szó így semmi másra nem vonatkozhat, mint a magasabb katonai parancsra egy vidéken elhelyezett csapatok a vidék viszonyainak megfelelő elszállásolására és a helységek közötti szétosztására. Ugyanígy az „élelmezés" szó sem vonatkozhat másra, mint az eddig szokásos országos kötelezettségre. Andrássy gróf kijelentette egyetértését. A hatvanhetes munkálat csupán az ország eddigi jogainak megállapítását célozta, és semmiképpen sem szándékozott beleavatkozni Őfelségének a csapatok állomáshelye és útvonala fölötti rendelkezési jogába.

Kilencedszer. „A 13. szakaszban az országgyűlés fenntartja magának a védelmi rendszer megállapításának a jogát, a birodalom másik felével megállapított egyenlő elvek szerint ugyan, ha azonban a kétoldali nézetkülönbségeket küldöttségek útján nem lehetne kiegyenlíteni, Ő császári királyi apostoli felsége mint a hadsereg főparancsnoka döntene."

John báró: A hatvanhetes munkálat 13. szakaszában a védelmi rendszer megállapításának a jogát az országgyűlésnek tartják fenn, és csak arra az esetre adják meg

Őfelségének a döntés jogát, ha a két küldöttség nem tud egymással megegyezni. Ebben az esetben tehát az országgyűlésnek, anélkül hogy a továbbiakban az üggyel foglalkozna, a legfelső döntéshez kell magát tartania. Ha azonban a küldöttségek egyezségre jutnak, ebben az esetben meg akarják adni a jogot az országgyűlésnek, hogy a küldöttségek által egyeztetett munkálatot ismét megtárgyalja, módosítsa vagy akár teljesen elvesse. És milyen állást szánnának itt Őfelségének?

Andrássy gróf: Küldöttségeket mindig csak abban az esetben neveznek ki, ha a két minisztérium nem tudni egyetértésre jutni valamely intézkedés végrehajtásában. Ez vonatkozik az új véderőtörvényre is, ahol küldöttségek felállítására csak akkor kerül sor, ha a két minisztérium nem tud megegyezni a végrehajtandó intézkedésekről. A küldöttségeknek mindig az lesz a feladatuk, hogy lehetőség szerint egyetértésre jussanak, hogy megkíméljék Őfelségét attól, hogy a döntőbíráskodás kedvetlen feladatának kelljen eleget tennie. Ami magát a véderőtörvényt illeti, teljes joggal feltehető, hogy vagy a minisztériumok vagy a küldöttségek meg fognak egyezni a végrehajtandó rendszabályokról, mivel a véderőtörvény rendelkezései kedvezőbbek, mint a hadkiegészítésről szóló eddigi rendelkezések. Ha azonban az a hadügyminiszter úr által említett eset állna elő, hogy a két küldöttségnek kell egymással egyezségre jutni, véleménye szerint ekkor a két törvényhozó testület a küldöttségek tanácskozása eredményéhez van kötve. Mindenesetre fennmarad Őfelségének a két törvényhozó testület irányában, amennyiben egyikük vagy másikuk nem foglalna el Őfelsége célzatainak megfelelő álláspontot, az alkotmányos monarchia lényegében gyökerező azon joga, hogy az illető minisztériumot felmentse vagy az országos törvényhozó testületet feloszlassa.

Tizedszer: „A katonai joghatóságnak a megállapított határok között az egész császári királyi hadsereg számára egyformának kell maradnia, csak a Magyarországon birtokos katonák esetében alkalmazható a 14. szakasz."

Itt az egész értekezlet egyetértett abban, hogy a birodalom mindkét felében a katonák összes személyes és büntetőügyei a katonai bíróságok, anyagi követelései viszont a polgári bíróságok elé tartoznak.

Tizenegyedszer: „A hadügy költségeinek tekintetében a hadügyminiszternek csak a birodalmi pénzügyminiszterhez kell magát tartania."

John báró magától értetődőnek tünteti fel, hogy a haditengerészetre, a nyugdíjakra, hadianyag-beszerzésre, az erődítményekre fordított kiadásokat mint birodalmi kiadásokat a birodalmi költségvetésbe kell felvenni.

Andrássy gróf: A hadügyminiszter a jövőben saját költségvetését a birodalmi költségvetésbe fogja iktatni, amit aztán a két bizottság elé kell terjeszteni. Magyarország a maga kiszámított hányadát a véglegesen megállapított összköltségvetésnek rója le, és a hadügyminiszternek a birodalmi pénzügyminiszternél kell igényelnie az előirányzott kiadások fedezését.

Tizenkettedszer: „A birodalom valamennyi vasútja feletti katonai rendelkezési jog mint az egységes hadvezetés része eddigi teljes kiterjedésében fennmarad."

John báró ezzel kapcsolatban a gyűlés tudomására hozta az idevágó porosz törvénytervezetet, amelyet az északnémet parlament elé fognak terjeszteni, és amely az egységes katonai vezetés rendelkezési jogát kiterjesztett formában biztosítja. Az értekezlet egyetértését fejezte ezzel a ponttal.

II. Szükséges-e a saját magyar honvédelmi minisztérium helyreállítása? Ezt a kérdést Őfelsége azon megjegyzéssel kegyeskedett felvetni, hogy saját magyar hadügyminisztérium felállítása a birodalom másik felében nagy feltűnést keltene, és hamis értelmezésekre adhatna okot. A magyar honvédelmi minisztérium teendői ráadásul olyan jellegűek, hogy azok valójában mind a belügyminiszter ügyköréhez tartoznak. John báró hozzáfűzte, hogy nem alaptalanul vetődik fel majd a kérdés, hogy minek két hadügyminisztérium felállítása, ha az 1. pont tényleg megvalósul.

Andrássy gróf: A teljes törvényes alap visszanyeréséről van szó, és pusztán ezért jelenik meg a hatvanhetes munkálatban a saját magyar honvédelmi minisztérium felállítása. Mihelyst ennek teendőit pontosan megállapítják, semmiféle veszélye nem áll fenn annak, hogy a minisztérium felállítása bármilyen módon is kárára lenne a hadsereg egységének és egységes vezetésének. Amíg az új véderőtörvény nem lép életbe, a magyar honvédelmi miniszternek igen kevés dolga lesz; később, a törvény bevezetése után azonban tevékenységi köre számottevően ki fog bővülni.

Őfelsége erre kifejezte legmagasabb óhaját, hogy az új hadkiegészítési törvényt[6] mielőbb a magyar országgyűlés elé terjesszék. Andrássy gróf kijelentette, a magyar minisztérium megalakulását közvetlenül követően első dolga lesz, hogy a törvényre vonatkozóan egyetértést eszközöljön a két minisztérium között, amikor minden kilátás megvan arra, hogy a törvényt a birodalom mindkét felében elfogadják.

[...]

V. Leirat a magyar országgyűléshez: Mailáth magyar kancellár felolvasta a magyar országgyűléshez intézendő leirat tervezetét.[7] Csak egy pont fölött adódott vita. Komers lovag, Wüllerstorf báró és John báró miniszterek komoly aggodalmuknak adtak hangot a leirat azon helyével kapcsolatban, amely az alkotmány helyreállításáról szól. A 48-as alkotmány és törvények a korona legfontosabb jogaiba avatkoznak; miféle biztosítékokat lehet nyújtani a korona és a birodalom részére, hogy miután helyreállítják az alkotmányt tale quale [bármilyen is az], a magyar országgyűlés beleegyezik az alkotmány oly irányú módosításába, amilyent a korona elidegeníthetetlen jogai, az egység fenntartása és a monarchia hatalmi állása követelnek. A miniszterek ezért szívesebben vették volna, ha a korábbi leiratokhoz hasonlóan az alkotmány helyreállítása helyett csak az alkotmányos viszonyok helyreállításáról lenne szó.

Andrássy gróf a többi magyar úrral együtt hangsúlyozta, hogy az országnak csakis úgy lehet teljes megnyugvást nyújtani, ha az alkotmány helyreállítását királyi leiratban jelentik ki. Nem ők, a jövőbeli miniszterek óhajtanak egy ilyen nyilatkozatot a maguk számára vagy hogy állásukat megkönnyítsék; éppen ellenkezőleg, utóbbi rendkívüli módon megnehezedik azáltal, hogy az uralkodót illető jogok visszaszerzésével kapcsolatban kötelezettségeik a korona irányában lényegesen megnövekednek. Mindannyian kifejezték meggyőződésüket, hogy az országgyűlés teljes készséggel meg fogja adni a kívánt felmentést az alkotmány és a törvények azon elemei alól, melyeknek további fennállását ők maguk is összeegyeztethetetlennek tartják a korona jogaival, ha a királyi ajkakról hangzik el az alkotmány helyreállítása.

Ez annál is inkább megtörténhet, mivel magyar felfogás szerint az alkotmány jogfolytonosan mindig is fennmaradt. A jog vonatkozásában így a kijelentés semmin sem változtat, eszköz azonban az egész nemzet megnyeréséhez.

VI. A magyar minisztérium megalakítása. Az értekezlet egyetértett abban, hogy a magyar minisztérium kinevezésének nyilvánosságra hozatalára hétfőn, folyó hó 18-án Pesten kerüljön sor, amikor e kinevezést a Wiener Zeitung ugyanaznap esti kiadásában szintén meg lehet jelentetni.

Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerk. Pajkossy Gábor. Budapest, 2003, Osiris Kiadó, 450–456. o. Eredetileg megjelent németül: *Die Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1867–1870.* Bearbeitet von Éva Somogyi. Budapest, 1999, Akadémiai Kiadó, 385–396.

Jegyzetek

1. A magyar kormány megalakulására 1867. február 20-án került sor. Andrássy Gyula (1823–1890) miniszterelnök, Eötvös József (1813–1871) vallás- és közoktatásügyi, Mikó Imre (1805–1876) közmunka- és közlekedési, Gorove István (1818–1881) földművelés-, ipar- és kereskedelmi, Lónyay Menyhért (1822–1884) pénzügyminiszter, Festetics György (1815–1883) a király személye körüli miniszter, Wenckheim Béla (1811–1879) belügyminiszter és Horvát Boldizsár (1822–1898) igazságügy-miniszter lett. (*A szerk. jegyz.*)

2. A bizottság tanácskozásait lásd *Deák Ferenc beszédei.* Összegyűjtötte Kónyi Manó. IV. köt. Budapest, 1903. (2. kiad.) 217–297. o.
3. Az 1848:5. tc. a határőrvidékre nézve is elrendelte a képviselő-választást. A magyar kormány 1867. május 28-án az országgyűléssel határozatot fogadtatott el „az 1848:5. tc. 5. § a csajkás kerület és a bánsági végvidék országgyűlési képviseletével kapcsolatos intézkedései ideiglenes felfüggesztéséről".
4. Lásd az 1868. december 8-án szentesített véderőtörvényt (1868:40. tc.).
5. Az 1848:3. tc. 8. §-ában.
6. Lásd az 1867. június 12-én szentesített törvényt a magyar ezredek kiegészítésére szükségelt újoncok megajánlásáról (1867:9. tc.). *(A szerk. jegyz.)*
7. Lásd a következő dokumentumot.

(Bécs, 1867. február 17.)

FERENC JÓZSEF LEIRATA AZ ALKOTMÁNY VISSZAÁLLÍTÁSÁRÓL

Első Ferenc József, isten kegyelméből ausztriai császár, Magyar-, Cseh-, Halics- és Lodomér országok apostoli, úgy Illíria stb. királya, Ausztria főhercege stb.

Hű Magyarországunk, s ahhoz kapcsolt részek zászlósainak, egyházi és világi főrendjeinek és képviselőinek, kik az Általunk 1865-ik évi karácson hó 10-ik napjára Pest sz. kir. városunkba összehívott országgyűlésen egybegyűlvék, üdvöt és kegyelmünket.

Kedvelt Híveink! Az országosan egybegyűlt főrendek és képviselők f. é. Boldogasszony hó 17-én kelt legalázatosabb feliratukban foglalt azon kérését, hogy a védrendszer törvényhozói befolyásukkal állapíttassék meg, annál szívesebben teljesítjük,

Az Andrássy-kormány csoportképe. Litográfia, 19. század második fele

minthogy az e részbeni javaslatot, már múlt évi karácsony hó 28-kán hadügyminiszterünkhöz bocsátott kéziratunkkal alkotmányszerű tárgyalásra utaltuk, és a felmerült aggályok eloszlatásául ezennel is nyilvánítjuk, hogy az érintett javaslat tárgyalását és törvényerejű végelhatározását az országos főrendek és képviselők közreműködésével kívánjuk eszközöltetni.

De a birodalom biztonsága okvetlenül igényli az utóbbi hadjárat által hadseregünk soraiban támadt hézagok betöltését épp úgy, mint az eddigi védrendszer gyökeres átalakítását. Az európai hatalmasságok részint már eszközlésbe vett, részint közelálló hasonnemű intézkedéseik mellőzhetetlenné teszik saját védrendszerünk oly módosítását, mely az állam pénzerejének kellő kímélete mellett a véderő fokozott mérvbeni kifejtését lehetővé tegye.

Összes népeink biztonsága iránti atyai gondoskodás vezérelt tehát, midőn a múlt évi karácsony hó 28-án közzétett rendeletünkben a hadkiegészítést oly módon céloztuk foganatba vétetni, mely az eddig fennállott rendszerből az átmenetet könnyíteni, s a megállapítandó új rendszer életbe léptetését előkészíteni képes legyen.

Midőn az országos főrendek és képviselők e rendelet felfüggesztését kérnék, a *történelem* példáira utalva, felemlítik, miszerint Magyarország mindig kész volt e téren a kor igényeinek megfelelő változásokat eszközölni, és királyi trónunkat minden fenyegető vész ellen megoltalmazni.[1]

Méltányló kegyelettel ismerjük el mi is ama hazafiúi készséget, mellyel őseik a veszély perceiben mindig tántoríthatatlan hűséggel siettek a fenyegetett trón és birodalom védelmére. Annál inkább készek vagyunk tehát feliratukban foglalt kérelmüket teljesíteni, mert a múltak e lelkesítő emlékeiből lehetetlen azon reményt nem merítenünk, hogy az ősök utánzásra méltó erényei a jelen nemzedékre is átszállottak, s mert ennélfogva meg vagyunk győződve, hogy az országos főrendek és képviselők, számba véve a helyzetnek saját érdekeiket is kiválólag érintő komolyságát, atyai szándékainkat egész őszinteséggel támogatni, s amit a trón és a birodalom biztonsága igényel, önként teljesíteni fogják.

Az országos főrendek és képviselők fennérintett legalázatosabb feliratukban megújítják az alkotmány tettleges helyreállítása iránt ismételve előterjesztett kérelmüket, s azt ezúttal a sürgető szükség elutasíthatatlan követelményeivel is indokolják.

Tudjuk és érezzük mi is, hogy az általunk megkezdett kiegyenlítési és békítési mű befejezésre vár; érezzük, hogy a kölcsönös jogalapon, melyen az e részbeni tárgyalások megindultak, elméletileg megállapodnunk nem szabad, hanem hogy azon a gyakorlati alkalmazásban is egyetértőleg tovább haladnunk szükséges.

E kölcsönös jogalap kifolyásaként pedig egyrészt a birodalom fennmaradásának biztosítását és az erre vonatkozó viszonyok rendezését, másrészt a magyar alkotmány helyreállítását tekintjük.

Trónbeszédünkben[2] szintúgy, mint későbbi leiratainkban teljes őszinteséggel feltártuk atyai keblünket, nyíltan kijelöltük azon kételyeket és nehézségeket, melyek a kölcsönös kiegyezést eddig késleltették.

Az országosan egybegyűlt főrendek és képviselők legalázatosabb feliratairban méltánylandó készséggel tűzték feladatukul e kételyek eloszlatását.

Ismételve kijelenték, hogy a birodalom biztonságát veszélyeztetni, fennállását kockáztatni nem akarják, sőt lehetetlen akarniuk, hogy azon támasz, melyet a közös biztonság érdekében kölcsönösen nyújtanak és várnak, erős támasz lenni megszűnjék.

Ismételve biztosítottak arról, hogy a közös ügyekre s azok mikénti kezelésére nézve oly javaslatot fognak elénk terjeszteni, mely a birodalom életfeltételeinek megfeleljen hogy az 1848-ik évi törvények némely szabványainak Általunk kívánt s felelős magyar minisztériumunk útján előterjesztendő módosítását haladéktalanul tanácskozás alá veszik, hogy a társországok jogosult igényei iránt méltányos figyelemmel

A MAGYAROK ÁLDOZATA. KARIKATÚRA, *LUDAS MATYI*, 1868.
„A KÖZÖSÜGYEKEN RÁGÓDÓ BÖLCSEINK EGY NEMZET LÉTELÉT ÁLDOZZÁK FEL AZ Ő BÁLVÁNYUKNAK."

lesznek, s hogy az átmeneti nehézségek elhárítására szükséges intézkedésekről gondoskodni fognak.

A magyar országgyűlésnek e komoly, higgadt és ünnepélyes kijelentéseivel szemközt, kell, hogy aggodalmaink megszűnjenek; minélfogva örömmel ragadjuk meg az alkalmat, hogy Magyarország alkotmányát helyreállítsuk s e célból a magyar felelős miniszteri kormányt megalakítsuk.

E szilárd eltökélésünk zálogául kedvelt hívünket, nagyságos és tekintetes csikszentkirályi és krasznahorkai gróf Andrássy Gyulát egyúttal miniszterelnökül kinevezzük, megbízván őt, hogy a kormány alakítása iránti javaslatát Hozzánk haladéktalanul felterjessze.

A midőn ezáltal elhárítjuk azon akadályt, mely az országos főrendek és képviselők törvényhozási működésének eddig útjában állott, másrészt politikai bölcsességükbe fektetett őszinte bizalmunknál fogva elvárjuk, hogy készséggel és tettleg is teljesítik mindazt, amit felirataikban a kiegyenlítésnek olyképpeni eszközlésére felajánlottak, miszerint az a Pragmatica Sanctio céljainak biztosítása s a kölcsönös érdekek kiegyeztetése által tartós és maradandó mű legyen.

Elvárjuk ezt annál inkább, mert feliratQaikban ismételve kijelentették, hogy nem fognak politikai lehetetlenséget kívánni, s magyar felelős kormányuknak a közigaz-

gatás mindazon ágaiban, amelyek tettleges átvétele és rendezése több időt és nagy óvatosságot igényel, megadják azon kivételes felhatalmazást és segédeszközöket, melyek nélkül a kibontakozás számos és komoly nehézségeinek elhárítása a lehetetlenségek közé tartoznék.

Elvárjuk végre, hogy valamint mi szilárdul el vagyunk határozva az ország alkotmányát minden megtámadás ellen oltalmazni és sértetlenül fenntartani, úgy Magyarország hű népei ezentúl is erős támaszai lesznek királyi székünknek és vész idején elszánt védői mind a magyar Szent Korona országai, mind pedig a birodalom területi épségének.

Kikhez egyébiránt császári királyi kegyelmünk- és kegyelmességünkkel állandóan hajlandók maradunk.

Kelt birodalmi fővárosunkban, Bécsben, Ausztriában ezernyolcszázhatvanhetedik év böjtelő hó tizenhetedik napján.

Ferenc József s. k.

Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. Pest, 1867. 60. sz. 2. köt. 49–50. o.

Jegyzetek

1. Az uralkodó 1866. december 28-án kiadott hadkiegészítési pátensében ugyan továbbra is fenntartotta a birodalom védelmi rendszerét szabályozó törvények alkotmányos tárgyalását, de az általános hadkötelezettség alapján azonnali hadkiegészítést rendelt el a birodalom teljes területén. A magyar országgyűlés 1867. január 17-én elfogadott feliratában tiltakozott a törvénytelen újoncozás ellen.
2. Ferenc József trónbeszédét az 1865–1868-as országgyűlés megnyitása alkalmából lásd e kötetben a *Források* között.

A MAGYAR MINISZTERTANÁCS ÁLTAL ELFOGADOTT TITKOS SZABÁLYZAT

(Buda, 1867. március 17.)

Azon ügyeletek, melyek miniszteri ellenjegyzéssel ellátandó végelhatározás végett Őfelségéhez terjesztendők

1. § Az 1848:III. tc. 7. §-ában érintett nevezéseket tárgyazó legalázatosabb felterjesztések, melyekhez még a székes- és társaskáptalanbeli kanonokok nevezése is sorolandó, s a kegyelmezés esetei kivétel nélkül.

2. § A királyi és miniszteri tisztviselők nevezése a VI. díjosztálytól bezárólag fölfelé, valamint a miniszteri titkároké is.

3. § Az iskolai kerületi főigazgatók, egyetemi tanárok, jogakadémiai s hason minőségű más államtanintézetek s középtanodák (gimnáziumok) igazgatóinak s az egyházmegyei iskolai főfelügyelők, továbbá bányai igazgatók, főtisztviselők nevezése.

4. § Az egyetemi magántanárok (Dozenten) s egyéb tanárok megerősítése, mennyiben külhoniak lennének.

5. § A legfelsőbb nevezéstől függő államtisztviselők nyugdíjaztatása, fölmentése, áthelyezése, elbocsátása, a szabályszerűleg járó nyugdíj felemelése.

6. § Tisztviselők és szolgák számára engedélyezendő jutalmazások, ha 1000, illetőleg 200 forintot meghaladnak.

7. § A tisztviselői kötelékhez nem tartozó egyének jutalmazása 1000 forintnyi összegen túl.

8. § Theresianumi[1] s katonanöveldei alapítványi helyek adományozása.

9. §. Legfelsőbb kegyuraság alatt álló vagy alapítványi javadalmakon megürült plébániák adományozása, ha az évi jövedelem 2000 forintnyi összeget meghalad, vagy

ha az illető szakminiszter nem azon egyént akarná kinevezni, mely a püspök által első helyre jelöltetett.

10. § Bérleti, eladási szerződések, egyezkedések, kártalanítások, törlések s kártérítési felmentések, ha

a) bérleti s adásvevési szerződéseknél a bér- vagy vételi összeg 20 000 forintot meghalad, s a bérlet tartama 10 éven túl terjed,

b) kétes esetekbeni egyezkedéseknél az elengedendő összeg 10 000 forintot,

c) kártalanítási címen teljesítendő fizetéseknél 5000 forintot,

d) leiratásoknál s kártérítések elengedésénél 10 000 forintot, illetőleg 5000 forintot túlhalad.

11. § Oly előzményileg fedezett építkezések jóváhagyása, melyek 25 000 forinton, út-, víz- s vaspálya-építkezéseknél pedig 50 000 forinton túl terjednek.

Vallási vagy iskolai célokra történt építkezések közalapokbóli fedezésének engedélyezése 10 000 forinton túl.

12. § Törvényjavaslatok, országgyűlési előterjesztések, országgyűlési bemutatásuk előtt, vagy ezeket pótló lényegesebb ideiglenes rendelvények tervezetei.

13. § Új hivatalok vagy hivatali állomások végleges rendszeresítése iránti javaslatok. A minisztérium által ideiglenesen szervezett tiszti állomások iránt, mennyiben azok végleges betöltése Őfelségének fenntartva nem lenne, csak utólagos feljelentés szükségeltetik.

14. § Koronai s kamarai javakat s bányakezelést érdeklő szerves intézkedések.

15. § Papi vagy egyházi javadalmak elidegenítése s terheltetése.

16. § Törvényesítési esetek, mind nemes, mind nemtelen egyénekre nézve.

17. § Nemes egyének névváltoztatása s örökbefogadása.

18. § Hitbizományok alakítására s megerősítésére vonatkozó javaslatok.

19. § A görögkeleti hitfelekezetbeliek azon ügyei, melyek az 1790:27. tc. által Őfelségének fenntartattak.

20. § Oly új egyletek, ipar- vagy hitelintézetek engedélyezése s alapszabályaiknak jóváhagyása vagy a jóváhagyottak módosítása, melyekre nézve eddig is Őfelsége legfelsőbb elhatározása kikérendő volt.

21. §. Közép- és főtanodák engedélyezése.

22. § Vasúti engedélyezésekre vonatkozó intézkedések.

23. § Legfelsőbb kézjegyzettel ellátott mindennemű kérvényi ügyek.

24. § Különös fontosságú eseményekről Őfelségének jelentés teendő.

Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerk. Pajkossy Gábor. Budapest, 2003, Osiris Kiadó, 458–460. o. Eredetileg megjelent: *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából.* Összeállította Iványi Emma. Budapest, 1960, 531–532. o.

Jegyzet

1. A Theresianum még Mária Terézia által alapított elitképző intézmény volt, az osztrák közoktatási miniszter felügyelete alatt, meghatározott számú alapítványi (ingyenes), illetve fizető hellyel.

(Pest, 1867. március 20–28.)

A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS KÉPVISELŐHÁZÁNAK ÁLTALÁNOS VITÁJA A KIEGYEZÉSI TÖRVÉNYEKRŐL – (RÉSZLETEK)

Madarász József[1] : T. Ház! Magyarország függetlenségének, önállóságának, állami életének kérdése az, mely küzdelmet követel életre halálra. *(Zaj. Nem halljuk!)* Voltak e nemzetnek szenvedésteli harcai csatatereken, voltak vészteljes tanácskozásai... *(Zaj. Nem hallunk egy szót sem! Hangosabban!)* Bocsánatot kérek, hogy közbeszólok. Mél-

tóztatnak emlékezni, hogy egészségem szakában bizonyára föl szoktam emelni hangomat, amennyire csak tudtam. Most, lehet hogy tisztán az anyagi test tört meg, de lehet, hogy megtört a lelki szenvedés is. Legyenek tehát szívesek, hazánk e legnevezetesebb korszakának kérdésében, béketűrésük által lehetővé tenni azt, hogy beszédem, bár hangom gyenge, melyet azonban tőlem telhetőleg emelni fogok, hallható legyen. *(Halljuk! Halljuk!)*

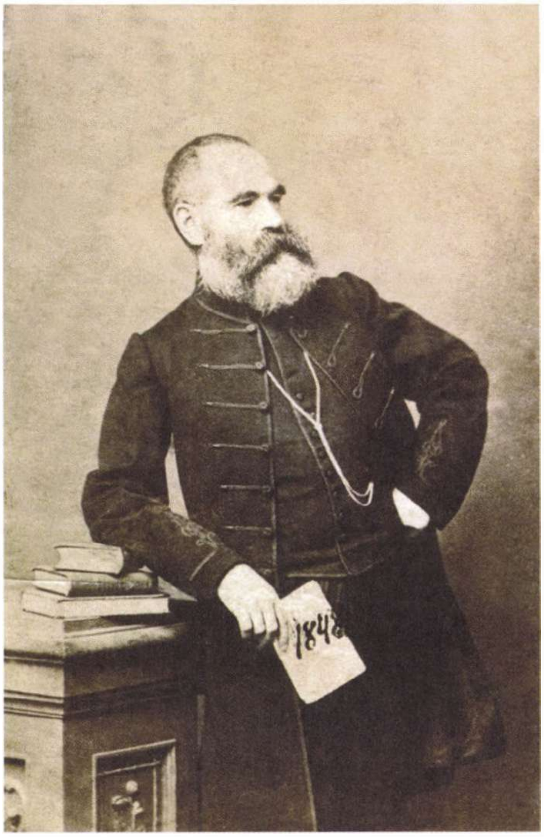
Voltak vészteljes tanácskozásai országos termeiben; de ezredéves történelmében és törvénykönyveiben hazámnak nem akadtam, a mostanit kivéve, egyetlen egy oly munkálat elveire sem, melyek haladás helyett visszaesést, a fejedelmi hatalom alkotmányos korlátozása helyett a korlátozás tágítását állapítanák meg. De leltem biztosítékait annak, miként dúlt ugyan irgalom nélkül a hatalom, de amint elviharzott a szilaj vész, a nemzet országgyűlése sietett nem eltörülni az abszolút hatalom érdekében a hon függetlenségét, de inkább épp az abszolút hatalom megtámadásai ellenében biztosítani megrohant és meg is rongált ugyan, de önmaga az ország által föl nem adott önálló állami éltünket. A mohácsi vész óta kezdődtek hazánknak rendszeresített nyomorai, mert a nemzet nem bírt fölemelkedni az igazságos Mátyás korának azon nagyságához, miként oly fejedelmet választ vala királyul, ki csakis kizárólag Magyarországnak lesz királya, és mert a Habsburg-házból választván fejedelmeit, azok pedig előbb a római birodalom császárai, később a német szövetség tagjai levén, örökös tartományaik érdekének alárendelték hazánk jóllétét. És mégis, ha a több százados nyomorban, ha ama gondolatra: mi lehet most szegény, nyomorult hazánkból, ha ennek minden ereje szellemi és anyagi fölvirágoztatására fordíttatik? Ha szívünk összeszorul is fájdalmában, be kell ismernünk, hogy őseink sokat érő jogokat adtak ugyan föl, de hazánk önálló függetlenségét nem adták föl soha. Több ízben kísértetett meg a nemzetnek önálló állami életéhez való ragaszkodása. Íme I. Lipót kora volt a legrémletesebb, s dacára ennek, meg nem törhette a nemzetnek ragaszkodását függetlenséghez. II. József alatt szelídebb volt a kísérlet. E fejedelem nemes jelleme megkímélte a véráldozatokat, és mégis halála után, mintegy fölvillanyozva, a nemzet kimutatta az 1791. [évi] törvényekben az európai polgárosultság és alkotmányos szabadság iránti törhetetlen ragaszkodását. I. Ferenc alatt még szelídebb volt a kísérlet, és íme önmaga a fejedelem elismerve atyai szíve fájdalmát a volt törvénytelenségek fölött, az 1827. évi 3. törvénycikkben kijelentetett, hogy „a király és az ország boldogsága a törvények szigorú megtartásán és sértetlenségén alapszik".

És mégis, uraim! Mi történt az 1827. évi törvények meghozása után 21 évvel? Nem bolygatom a történteket; de tudom, hogy hazánk alkotmánya fölfüggesztetett, hazánk ügye meghódított tartományként kezeltetett, mígnem 1861-ben összehívatott az országgyűlés, és a hatalom parancsolta a nemzetnek, írja be törvénykönyvébe azt, mit az erőszak nem eszközölhetett.

A nemzet képviselői tiltakoztak a törvénytelenségek ellen, és követelve, hogy az abszolút hatalom minden fennlévő maradványai megszüntessenek, nyilvánították, hogy egyezkedés és tanácskozás addig lehetetlen; és kérték az alkotmány teljes helyreállítását. Az országgyűlés szétparancsoltatott.

Ötévi súlyos szenvedés után újra egybehívatott az: és mit kellett tapasztalnunk? Azt, hogy ez évben – noha még akkor a minisztérium sem volt kinevezve, noha épp úgy volt meg az abszolút hatalomnak minden maradványa, mint 1861-ben – mégis 1861-ben kimondott elveink ellenére jónak látták kiküldeni a képviselők azon küldöttséget, melynek munkálata a mai vitatkozás tárgya,[2] és mely munkálat elvei olyanokat ajánlanak a képviselőháznak elfogadás végett, milyenek, a történet és törvényeink bizonyítása szerint, még a tisztán nemesek által választott karok és rendek országgyűlése elé királyi előadásokként sem terjesztettek a kormány által soha elő. *(Fölkiáltások a szélső bal oldalon: Igaz! Úgy van!)*

T. Ház! Ismerem én a pár évtized óta elharapózott és a haza sok jeleseit is tévesz-mékre vezetett abszolút rendszer irányzatának vészeit; ismerem hazánk középvagyo-

Madarász József, 1860 körül

nú egyéneinek majdnem elszegényedését; ismerem a hivatalokért esengők kiszámíthatatlan seregét; és így hazámnak e közínségéből és közerkölcsi süllyedéséből eredő nyomorát nem bírom kicsinyelni; de ismerem egyúttal nemzetemnek az 1848-diki törvényekkel körülsáncolt alkotmányhoz való ragaszkodását: és nemzetemnek e határozott akaratára támaszkodva kelek megtámadni a bizottsági többség munkálatának elveit.

Nem támadom meg a t. képviselők szándékát, sem hitét: a hit mindenkié, önmagáé; de jogosan megtámadhatom a hit alaposságát és a munkálat elveinek helyességét; és ismerve a parlamenti azon kötelességet: nem támadni egyéneket soha, de igénybe véve a jogot, hogy a kimondott nézeteket lehető eréllyel támadjam meg, csakis a mennyiben némi idézeteket célszerűnek látok fölhozni, annyiban a nevek fölemlítését nem nélkülözhetem.

Jól tudom, uraim, miképp hazánk átalakulási korszakában különösen bátorságunknak hallgatnia kell az okosság szavára; de tudom azt is, hogy tántoríthatatlanoknak kell lennünk a kitartásban, mert egyesek, mint nemzetek, minden haladást, minden alkotmányos vívmányt csak kitartással biztosítottak magoknak.

Indítványom[3] igazolására három fő kérdést tartok megvitatandónak: először kiegészítő része-e Magyarország az osztrák birodalomnak, vagy önálló külön birodalom? Másodszor, van-e Magyarország törvényeivel kötelezve az örökös tartományok küls belellenségei elleni védelmére? Harmadszor, föladatik-e a bizottsági többség munkálata által hazánk alkotmánya, föladatnak-e törvényeink vagy sem?

Az első kérdésre: kiegészítő része-e Magyarország az osztrák birodalomnak, két ellentétes birodalmi tan áll előttünk.

A bizottsági többség tana szerint Magyarország megosztandván a legfönségesebb s eddig kizárólag bírt jogokat az örökös tartományokkal, képezne egy hason jogú felet, paritást, a másik hason jogú felet képeznék a megmaradt örökös tartományok. És e két hason jogú fél, paritás, képezné a birodalmat, az osztrák birodalmat. Szabatosan

jelezve tehát: a bizottsági többségnek tana a közosztrák birodalmi tan, kiindulási pontjául véve a Pragmatica Sanctiót.

A másik birodalmi tan, melyet én követek, az önálló független Magyarország birodalmi tana, amely és az örökös tartományok, mint külön birodalom, között egyedüli törvényes kapocs a fejedelem ugyanazonossága. Szabatosan jelezve tehát: e tan nem egyéb, mint az önálló magyar birodalom tana. Kiindulási pontom minden, nemzetem törvényeivel és így az 1723-mal is biztosított Szent István koronája birodalmának önállósága.

Vitassuk már most meg, t. képviselők, melyik e két birodalmi tan közül helyesebb, jogosabb és életrevalóbb? Megismerem, miszerint Pest belvárosa érdemes képviselője, Deák Ferenc úr, 1866. évi február 22-én már e közbirodalmi tan felé hajlott, azt mondván: „Úgy tekintem én a birodalmat s annak két külön álló, de egy célra egyesült országait, mint egy ívnek két erős oszlopát. Biztosan nyugszik ezek fölött az ív, melyeken a trón áll." No természetes, nem gondolhatta akkor a képviselő úr, hogy nem egészen öt hó lefolyása alatt, s az általa oly erősnek hitt egyik oszlopot úgy megrongálja Königgrätz, hogy Velence – a tengerek királynéja – abból kidől, és a többi még megmaradt halmaz sem képezheti többé az annyira biztosnak hitt ív oszlopát. De én azt hiszem, hogy a t. képviselő úr önmaga is be fogja látni, hogy az egy birodalom és egy trón felé halás csakis szóvirágként használtatott akkor: mert önmaga az igen t. képviselő úr a 61-diki föliratban mondta, és a t. ház elfogadta, hogy „Ausztria császárja egyszersmind Magyarország királya, de nem úgy s nem azért, mert császárja Ausztriának, hanem egyedül azért, mert a Pragmatica Sanctio szerint a két külön trón azon egy fejedelmet illeti."

Én erősen hiszem, miután a képviselő úr által kiindulási pontul választott Pragmatica Sanctio két külön birodalmat és így két külön trónt is különböztet meg, önmaga a képviselő úr által választott kiindulási pont ellenkezik az egy birodalom és egy trón eszméjével, és így a bizottsági többség közosztrák birodalmi tanával.

Megengedem, miként önálló birodalmak és trónjaik beolvadhatnak egy birodalomba és egy trónba, de ez vagy csak erőhatalommal, vagy beleegyezéssel létesíthető; ennek azonban törvényes oklevél a következménye; és miután itt erőszakról most szó nincs, ama törvényes tény pedig, hogy Magyarország lemondott volna régi függetlenségéről, hála ég, ez ideig még föl nem mutatható: az osztrák birodalmi tan jogos voltát és helyességét annál kevésbé ismerhetem el, mert I. Ferenc önmaga, a midőn az osztrák császári címet fölvéve az osztrák birodalmat alkotta, a függetlenségökre mindig éber figyelemmel őrködő Magyarország karait és rendjeit biztosította, hogy Magyarországnak előbbi önálló állami élete fennmarad.

Akik, uraim, az osztrák birodalmi tant fölállítják és elfogadják, azok Magyarország önállóságát csak szóval tarthatják fen, de valósággal nem; biztosíthatnak az országnak csekélyebb tartományi önállóságot, de meg nem menthetik Magyarországot attól, hogy érdekei az osztrák birodalom érdekeinek ha föl nem áldoztatnának, legalább is alá ne rendeltessek: mert senki sem tagadhatja, hogy a fele rész az egész érdekében csak is alárendelten intézkedhetik, s amely ország csak alárendelve intézkedhetik, annak önállósága csak névleges lehet.

Akik tehát az osztrák birodalmi tant elfogadják, s Magyarország önállóságát is állítják, azok önmagokkal ellenkezésben vannak: mert amely ország egy birodalomnak csak hasonjogú fele, az a birodalom közös célú ügyeiben csak is a másik paritással együtt intézkedhetik; az együtt intézkedés lehet minden más, de önintézkedés nem lehet; s ahol önintézkedés nincs, ott nincs önállóság.

Aki tehát az osztrák birodalmi tant elfogadja, az nem hivatkozhat a Pragmatica Sanctióra mint kiindulási pontjára: nem 1. azért, mert az külön birodalomként különböztette meg Magyarországot, külön az örökös tartományokat; nem 2. azért, mert az kikötötte Magyarország régibb függetlenségét; és nem 3. azért, mert az osztrák birodalmi tan fölállítása, ellentétes Magyarország önállóságával és szuverenitásával, mert

a birodalmi tan Magyarország eddigi kizárólagos szuverénsége legfenségesebb jogait, a kül, had, pénz és külkereskedelem ügyeit a birodalomnak adja föl; akik tehát az osztrák birodalmi tant elfogadják, azok föladják Magyarország önállóságát, föl szuverénségét: mert birodalmi tanuk elfogadása után Magyarország nem lesz többé az, a mivé a Pragmatica Sanctio rendeli, szuverén állam, nem lesz fenségi jogokkal bíró önálló állam, mint volt; de lesz az összes fenségi jogokat bírandó, a szuverenitást gyakorlandó osztrák birodalom tartománya.

A bizottság többségének osztrák birodalmi tana tehát hazánkra és alkotmányára nem csak kárhozatos, de önmagával a bizottság által kiindulási pontul választott Pragmatica Sanctióval ellenkező; és így önkiindulási pontjuk által törvénytelenné jelölt eszme.

Nézzük most már, t. képviselők, azon birodalmi tant, amelyet én követek.

Az önálló, a külön magyar birodalomnak tana az, mely, a fejedelem ugyanazonossága, a törvényes kapcsolat mellett, törvényes. Az hivatkozik egyúttal a Pragmatica Sanctióra és 1723-ra, de nem kiindulási pontul, hanem csakis mint ezredéves önállóságnak és függetlenségnek kikötött biztosító tényére.

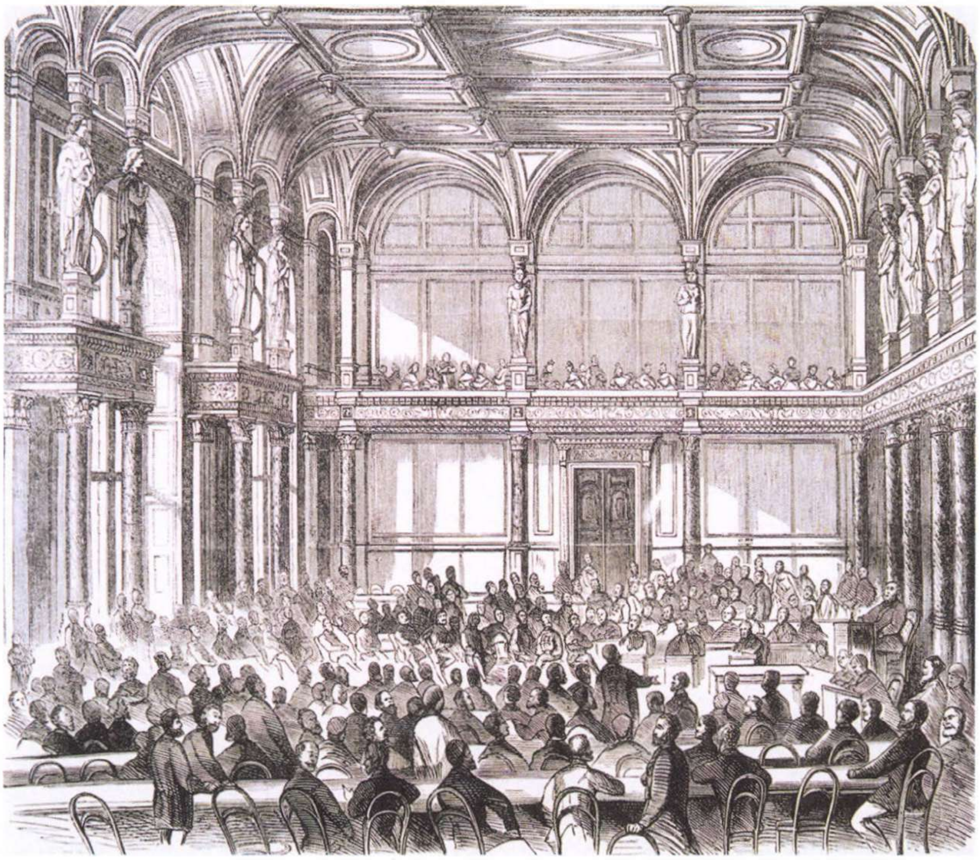
Én azt hiszem, t. képviselők, nincs senki, nemcsak e házában, de széles e világon – ki csak egy kevéssé is jártas Magyarország történetében –, ki azt merné állítani, hogy Magyarország, addig, amíg fejedelmeit a Habsburg-házból választotta, nem volt önálló; nem hiszem, hogy tagadni merné bárki, hogy háborút viselhetett, békét köthetett, egy szóval bírt az önálló államok minden kellékeivel. Ismét azt mondom tehát, hogy ez önállóságot bármely állam csak akkor nem bírja, ha arról lemond. Kérdem már most a t. képviselőházat, hol van azon törvény, melyben Magyarország azon régibb függetlenségéről, önállóságáról, élete legfőbb biztosítékáról és kellékeiről lemondott? Úgy hiszem, be fogják látni a t. képviselők, hogy ily törvény nincs. *(Zaj a jobb oldalon.)* Mivel tehát ily törvény nincs, a mely világos szavakban azt mondja, hogy Magyarország régibb önállóságáról lemond, ennek következése, és pedig megtámadhatatlan következése, az, hogy Magyarország a Habsburg-házbeli királyok megválasztása után is régibb függetlenségének kikötésével önállóságát biztosította; és ha ezzel ellenkező törvényt föl nem mutathat, én fölmutathatom az 1723. és 1715. évi törvényeket, melyekben e függetlenség és a régibb függetlenség biztosíttattak. Mert azt állítani, hogy 1723 korlátozza Magyarországnak a közbirodalom irányában önkormányzatát, nemzetközi jogait, önmagában ismét ellentétes. Mert nézzük ama törvényt, minő lemondás és minő korlátozás találtatik abban? Én két lemondást lelek benne. Az egyik: a nemzet lemond szabad királyválasztási jogáról bizonyos megszakadások esetéig; és e részben korlátozta magát a nemzet. A másik lemondás: a fejedelem lemond az örökös tartományokra nézve előbbi rendelkezhetési jogáról; ez korlátozza a fejedelmet. Több korlátozást én e törvényben nem látok; de látom a függetlenség fenntartása általi hivatkozást arra, miként Magyarország óhajtotta a Habsburg-házi fejedelemnek királlyá választatását, de óhajtotta egyúttal azon önállóságát is, melyet e választás előtt és régebben is bírt.

Úgy hiszem, képviselők, megítélhetik önmagok, megítélheti a nemzet és az egész világ, miként a bizottsági munkálatban előadott birodalmi tan Magyarország törvényeivel, történelmével, szokásaival nem ugyanazonos, és egy új közjogra épített; míg a magyar birodalmi tan mind Magyarország törvényeivel, mind annak történelmével, a nemzetnek hajlamaival és szokásaival is megegyező.

Ami a második kérdést illeti: van-e Magyarország kötelezve az örökös tartományok kül- és belellenség elleni védelmére, erre nézve azon kérdést vagyok bátor a t. házhoz intézni: van-e oly törvény, mely azt világos szavakkal parancsolja?

Én azt hiszem, senki sem fogja megtámadhatni azon állításomat, hogy ily törvény ismét nincs.

Mivel tehát ily törvény nincs, következik most már azon másik kérdés: van-e Magyarország oly törvényszerű helyzetben, miképp törvényekből következtessen,

Az országgyűlés ülése a Magyar Tudományos Akadémián. Újságillusztráció, 1867

vagyis törvényeket magyarázhasson? Úgy hiszem, a t. képviselőház előtt épp oly ismeretesek hazánk törvényei e részben, miként előttem, és így épp úgy tudják, mint én, hogy e helyzetben jelenleg Magyarország nincs. E térre lépni, képviselők oly előzmény volna, mely minden újból koronázandó királynak megadhatná az alkalmat, a koronázás előtt a nemzetnek még megmaradt alkotmányos jogai fölötti küzdelemre lépni.

A védkötelezettség eszméjét, uraim! először Pest belvárosa érdemes képviselője Deák Ferenc által hallottam fölemlíttetni 1866. febr. 22-én. Az akkori beszédének három tételére figyelmezvén, azt mondta az érdemes képviselő úr akkor elsőben is, hogy ki van a Pragmatica Sanctióban határozottan és világosan fejezve az elválhatatlanul és föloszthatatlanul együtt birtoklás és ennek következtében a közös és kölcsönös védelem elve. Beszéde második részében azt mondta: „Inkább akartam mégis a Pragmatica Sanctióban kifejtett közös védelem, és az abból származó közös biztonság eszméjét venni föl a föliratba". A harmadik tételben pedig ezt mondja: „A közös és kölcsönös védelem kötelezettsége, melyet egymás irányában elvállaltunk".

T. képviselők! Ha figyelemmel kísérem Pest belvárosa érdemes képviselőjének ebben mondatait, azt találom, hogy ez nem volt egyéb, mint törvényes alap, törvényes szín keresése és az 1861-ben fölállított egyedüli törvényes personal unio és az 1866/67-ki szorosabb kapcsolati unio közti ingadozás; figyelemmel kísérve azonban az 1723-as törvényt, vizsgáljuk, uraim, vajon maga azon tétel, melyből ama következtetést Deák Ferenc úr leszármaztatja, oly világos-e, miként nem eshetik magyarázás alá, és az esetben, ha az országgyűlés törvényes intézkedhetés esetében volna, nem kellene-e azt szintén magyarázni?

Ő az elválaszthatatlan együttbirtoklásra alapította következtetését. Már most aki fölriasztva ama következtetések által, be akart hatolni az 1723-as törvénybe, fölta-

lálhatta, hogy az I. törvénycikkben e két szó együtt sehol elő nem fordul. Fordul elő az elválaszthatatlanság 3. szakaszában ez I. törvénycikknek az örökös tartományokra nézve; tehát külön; és fordul elő a 4. szakaszban a föloszthatatlanság Magyarország és kapcsolt részeire nézve külön. A II. tc. 7. szakaszában előfordul egyetemesen mind a kettő, de arra nézve meg nem lehet állítani, hogy az Magyarország és az örökös tartományokra nézve oly szabatosan volna kifejezve, mert a 7. szakaszban ellenkezőleg csak is az örökös tartományok viszonylataira vonatkozható, mert közbeveti a tc. e szavakat: „ac una", és csak ezután jön Magyarország kapcsolt részeivel.

Én egyébiránt erre határozott érvet fektetni nem is akarok; csak azt akartam kimutatni, hogy önmaga azon tétel is, a miből következtetni akar Pest belvárosának érdemes képviselője és a többség munkálata, nem oly önkényt folyó, nem oly tiszta, szabatos és világos, hogy abból valamit lekövetkeztetni lehetne.

1723-ban, képviselők, se az nincs kimondva hogy az örökös tartományok kötelesek védeni Magyarországot, de még kevésbé van kimondva az, hogy Magyarország volna köteles védelmezni az örökös tartományokat kül- és belellenség ellen. Hogy ezt nem is lehet se érteni, se következtetni, bizonyítja önmaga a minden törvény alkotásának célja és a történelem.

A történelem alkotásának célja ellenkezik a bizottsági többség munkálatával. Mert miért alkottatott ama törvény? Azért-e, hogy az értessék alatta, ami ott kifejezve nincs, a védelemkötelezettség? Vagy azért-e, hogy ne az értessék alatta, ami kifejezve van, Magyarország önálló függetlensége? Nem. A törvények alkotásának célja, uraim, az, miként minden törvény alatt csak azt lehet, és csak azt jogos érteni, ami világos szavakkal benne kifejeztetik, és azt se jogosan, se helyesen nem lehet érteni, ami világos szavakkal kifejezve nincs. *(A szélső bal: Igaz! Úgy van!)* Mivel tehát az 1723 védkötelezettségről nem szólt, az által akarták megmutatni azt, hogy nem is akarták azt; és mivel kikötötték a függetlenséget, akarták az önállóságot, amely a védkötelezettséget nem is engedi.

Ezt bizonyítja, képviselők! maga a történelem is: megmutatta, uraim, azért, mert úgy hiszem, mi, akik most élünk, egyikünk sem fogja igényelni magának azt, hogy mi inkább tudjuk, mit értettek 1723-ban ama törvényekben. Azt hiszem, azok kik akkor éltek, vagy pedig 18 évvel későbben élhettek, mindenesetre jobban fogják tudni, akarták-e a védkötelezettségét vagy nem.

Legyenek szívesek meghallgatni, Mária Terézia királyné miként hívta föl Magyarország rendjeit a legelső esetben. Mária Terézia így szólt Magyarország karai- és rendjeihez: „Ügyeinket minden részről veszedelmek környezik, melyeket, mivel általa kedvelt Magyarország is fenyegettetik, a nemes rendek előtt tovább eltitkolni nem akarunk. Veszélyben van az ország koronája, veszélyben saját személyünk s kedves gyermekeink. Elhagyatva mindenkitől. Magyarországnak a történelem által oly híressé vált fegyveréhez, ősi vitézségéhez folyamodunk. Hűségökre bízzuk magunkat és gyermekeinket, bennük helyezzük minden reményeinket, azon szilárd hittel vigasztalván magunkat, hogy minden kitelhető tanácsukat és segélyüket meg nem vonják." T. képviselők! Hiszen ítéljen a t. ház bölcs belátása szerint; de azt hiszem, hogy a történelemnek e műve, a királynőnek önmagának a nemzethez segedelemért folyamodása kizár minden oly fogalmat, mely 1741-ben, meg 1723-ban követelhette volna a védkötelezettséget. Úgy hiszem, az előadottak után világos, miként a védkötelezettség nemhogy lekövetkeztethető az 1723-ból, de az által halomra döntetik.

Áttérek a harmadik kérdésre. Föladatik-e a bizottsági többség munkálata által Magyarország alkotmányos elve, vagy föladatnak általa törvényeink? E tekintetben, úgy hiszem, a legfőbb pontokban össze kell hasonlítani a munkálat elveit Magyarország törvényeivel: ha ugyanazonosak, vagy ami még jobb, azok haladási szempontból fejlődési törekvések, akkor nem adatik föl semmi; ha azon törvényekkel nem azonosak, ha azon törvények helyébe nem az alkotmányos szempontból kiindulás célozta-

tik és így nem haladás, de mitől Isten mentsen meg, az én véleményem szerinti visszaesés lenne, akkor a föladás nem tagadható.

Mielőtt a fő pontokra áttérnék, szabatosan és röviden – a közvetett adókról nem is nyilatkozván, mert azok is az országgyűlés későbbi tárgyalásaira vannak fölhagyva – az államadósságokra nézve mégis kötelességemnek tartom néhány szót nyilvánítani.

Én azt hiszem, minden állam hitele attól függ, ha kötelezettségeinek minél pontosabban eleget tesz az állam. Azon hitem van, hogy kötelezettségeinek annál inkább képes megfelelni, minél kevesebb teher nyomja. És így ha azon 4 ezer milliócskaféle osztrák államadósság közösen találtatnék az országgyűlés által elvállaltatni, azon szerencsétlen következtetésben kellene élnem, hogy Magyarországnak amennyi terhet magára vállalna, annyival kevesebb hitele lesz. Eltekintve ettől, hajlandó vagyok, hazám régi önálló függetlenségének az 1848. évi törvényekkel körülsáncolt alkotmányának teljes valóságos helyreállítása esetében, egyszer mindenkorra mindazon pénzbeli segélyezést szabad ajánlatként megtenni, amit e részben Magyarország megbírhat. De e föltét teljesítése előtt és a közös osztrák államtartozás elfogadásával, mint az a bizottsági munkálatban van, egyetlenegy fillért sem adok.

És most áttérve, T. Ház, a főbb pontokra: ezek közt első a külügy. Megismerem, uraim, miként Magyarország külügyi jogait, minden külügyek iránti jogait mindazon mérvben, amelyben az ez országot 1723. évi törvény szerint megillette, vagy csak ritkán vagy egészben nem is gyakorolta. De itt jogról lévén szó, azt hiszem, nem tagadhatja meg senki, miként az 1681, 1608 és később azt megerősítő 1741. évi törvény is Magyarországnak külügyi önálló befolyását biztosította, melyet a nemzet a törvényes fejedelemmel gyakorolt. 1848. évben nem állított a nemzet külügyi tárcát; igaz, de nézzék meg önök 1848-tól fölfelé a Habsburg-ház trónra választatásáig, Magyarország nem minden törvényei tiltakoznak-e az ausztriai férfiak külügyi beavatkozásai ellenében?

És éppen azért, mert 1848-ban azt akarta a nemzet, ami őt jogilag illette, hogy tényleg is biztosíttassék, vagyis biztosíttassék az osztrák állam férfijainak Magyarország külügyeibe való beavatkozása ellen, ha azért nem állított is föl külügyi tárcát, de igen a felség személye melletti miniszter és független felelős magyar minisztériuma által akart befolyni önállólag külügyeibe. Azt vagyok bátor kérdezni, ha 1848-ban a nemzet ezzel megelégedett, az-e a haladás követelménye, hogy most ezt is adja föl s állítson birodalmi külügyminisztert? Én azt hiszem, hogy ez nem a haladásnak, hanem egy államnak önállóságára nézve a visszaesésnek jele.

A bizottság többsége föladja tehát a külügyre nézve az országnak eddig ön országgyűlésein rendelkezhetési jogát az által, hogy ezt delegációkra bízza; és birodalmi miniszterre bízván, föladja az országnak e részbeli önálló önkormányzatát, vagyis föladja a minden önálló államot megillető külügyi szuverenitást.

Ami a külkereskedelmet illeti: Magyarország azért rendelt 1848-ban kereskedelmi minisztert, hogy a minden önálló nemzetet joggal megillető kereskedelmet önállóan rendezze és kormányozza. Amely ország lemond külkereskedelmének, e minden nemzetek pénzbeli életterének önálló intézéséről, az lemond egyúttal nemcsak kereskedelme, de földművelése és ipara biztosításáról is; és mivel a bizottsági többség Magyarország ebbeli önálló létét is a közbirodalomra és miniszterre óhajtja átruházni: az e részbeli föladás szintén nem tagadható.

Ami a pénz- és hadügyet illeti: az 1848. évi törvények miért rendelték a pénz- és hadügyi minisztereket? Azért, hogy a nemzet ne csak tényleg, de jogilag is önállóan rendelkezzék vagyona és élete fölött; épp azért, hogy az osztrák kormányférfiak jogtalan beavatkozásai meggátoltassanak.

Rendelt pénzügyminisztert, mert akarta, hogy Magyarország pénzügye elválasztassék az osztrák állam pénzügyétől, és önállóan kezeltessék s egyedül a nemzet érdekében.

Rendelt honvédelmi minisztert azért, mert akarta, hogy a magyar hadsereg teljesen elválasztassék az osztrák hadseregtől, és az Magyarország régibb törvényei szerinti önálló hadsereg legyen.

A nemzet vére és vagyona fölötti kizárólagos önrendelkezés és önkormányzás, minden önálló állam alkotmányának legfőbb biztosítékai: e megtámadhatatlanul jogos és törvényes alkotmányos nemzeti kincseket adja föl a bizottsági többség munkálata, elvévén az e fölötti rendelkezést még az országgyűléstől is.

Uraim! Vádolni szoktak bennünket, hogy nem bírunk fölemelkedni az új kor gyakorlati eszméihez, s nem tudjuk feledni a régit.

Tisztelem én az új kor szellemi és anyagi haladásait; de ha az új kor dívó szabadelvűségének hirdetői az alkotmány gyakorlatát abban találják föl, hogy eddig önálló, független államnak legfenségesebb jogai más állammal megosztassanak, hogy azután azokat egyik állam se gyakorolhassa, ami pedig történnék – itt is a delegációkkal, mert sem Magyarország, sem az örökös tartományok parlamentjei nem fejthetnék ki s nem élvezhetnék minden állam legfenségesebb jogaiban a szabadelvű vitatás és határozás jogát – ha a modern szabadelvűség férfijai, abban találják az alkotmányosság gyakorlati érvényre jutását, hogy a kül-, pénz- és hadügyekben parlamentek ne, de csakis delegációk határozhassanak: akkor, uraim! igen, én akkor e modern gyakorlati szabadelvűség és alkotmányosság férfijaihoz fölemelkedni nem bírok; s akkor nem feledhetem azt, hogy az angolok már a XII., a magyarok a XIII. század elején – amott a Magna Chartában, ím itt hazánkban az Aranybullában – hirdették és alapították meg az alkotmányosságnak azon gyakorlati elveit, melyeket én feladni nem tudok. Igen, uraim! Akkor én azt mondom ama modern szabadelvűség híveinek, hogy eleink a XIII. és az angolok a XII. században inkább értették már 6 századdal előbb azt, mi az alkotmányosságnak gyakorlati tana, mint értik ők a XIX. század vége felé; akkor azt mondom, hogy az, amit ők most hirdetnek, alkotmányos visszaesés, és amit akkor eleink tettek, az alkotmányos haladás.

Bevégezhetem vala indítványom támogatását, és még sem tehetem azt. Nem pedig azért, mert én tisztelem mindenki meggyőződését, még a politikai következetlenséget sem támadom meg – nem azért, mert a politika az exigentiák tudománya lévén, ha annak változtatása hazánk valódi javát eszközölné, az meg nem támadható –; de azon tényt, képviselők, hogy Deák Ferenc képviselő úr 1861-ban mint jogtalant és törvénytelent mutatott be a Sanctio Pragmaticából a personal unión kívül minden szorosabb kapcsolatot, törvényeinkkel ellenkezőnek a vád kötelezettséget; és most 1867-ben ugyanazon Sanctio Pragmaticából mint törvényest következteti le a védelem kötelezettségét, s ennek kapcsában szorosabb birodalmi összeköttetést, ennek, uraim illő megvitatását, és annak kimutatását, hogy képviselő úr mostani állításai törvényellenesek, nem mellőzhetem, annyival inkább nem, mert Deák Ferenc képviselő úr, a képviselőház többségének tisztelt vezére lévén, ha képes lennék bemutatni mostani elvei törvényellenességét, az lenne leghatásosabb és legnyomatékosabb bebizonyítása mind nemzetem, mind a művelt világ előtt annak is, hogy a bizottság többsége munkálatának elvei is törvényellenesek.

Hazánk és önállóságának érdeke forog tehát fenn, képviselők! A legcsekélyebb féreg is védi magát tőle kitelhetőleg a megsemmisítés ellenében; így honom függetlensége érdekében végig kell küzdenem egész eréllyel.

Az 1861. évi föliratok egészben cáfolatai mind Deák Ferenc képviselő úr, mind a bizottsági többség kikövetkeztetett elveinek. Belőlük csakis azt említem föl, miként e föliratokban foglalván bizonyítékaim. És miként ő tette velem, meg fogja nekem engedni Pest belvárosa érdemes követe, Deák Ferenc úr, hogy lelkiismeretes kérdést bátorkodom hozzá intézni. Helyes-e az: hirdetni és be is mutatni a nemzet és világ előtt 1861-ben, hogy a Sanctio Pragmatica, és törvényeink Magyarország önállóságát, függetlenségét követelik és ha ezt, ha vére és vagyona fölötti kizárólagos önrendelkezését föladná, önmagát semmisítené meg, hogy a nemzet védkötelezettségre nem

hogy kötelezve volna, de sőt az ellen, mint minden szorosabb kapcsolat ellen, tiltakozott, hogy Magyarország és az örökös tartományok közt az egyetlen törvényes kapocs a personal unio? És ennek ellenében 1867-ben mint a Sanctio Pragmaticából kifolyót védeni, a bizottsági többség elveit is hirdetni, hogy a vérről és vagyonról rendelkezést meg kell osztani az örökös tartományokkal, és ez önállóságunkat nem semmisíti meg? Egy szóval 1867-ben ugyanazon Pragmatica Sanctióból törvényesekül hirdetni azokat, amiket 1861-ben ugyanazon Pragmatica Sanctióval törvénytelennek nyilvánított.

Ítéljen e fölött nemzetünk, ítéljen a művelt világ! Én e T. Ház engedélyével, bocsásson meg nekem Deák Ferenc úr, úgy az őt követő többség, hogy emléküket, zárszavaimat, a történet egyik fényes lapjához vezetem.

Róma, dicsőségének korában, egyszer megbántottnak hitt önfia által vezérelt elleneit látta kapui előtt; én hazám önállóságának önálló állami életének szuverénségének kapuja előtt látom önöket, kik megosztandók az osztrák közbirodalomban eddig a hon kizárólag bírt legfenségesebb jogait.

Volnék nő – jelező mindnyájunk édes anyját, a hazát – szívem legédesebb anyai hangján mondanám: „Gyermekeim, hagyjátok érintetlenül hazátok ezredéves önállóságának kapuját! És ha áldozatul kellene esnetek azért, hogy szeplőtlenül adhassátok azt át az utókornak, gyermekeiteknek azt, amit nektek átadtak apáitok, legyen erőtök, tudjatok meghalni mind, csak mentsétek meg hazátok állami önálló életét!" És ha oly magasztos szív dobogna e férfiakban, mint akkor dobogott Róma Coriolanjában[4]: mint amaz Rómát, úgy emezek megmentenék hazámat!

Miként Coriolánnak ott Rómában, ha megtámadta azt, édes anyja szívét kellett átdöfnie az első tőrnek; úgy itt hazánkban e bizottsági többség munkálata csakis önálló állami életünk szívén át törhet magának utat.

Coriolánt ott Rómában átok helyett áldás követé, hogy benneteket is áldhasson az utókor: Legyetek hazánk Coriolánja! Legyetek, hogy éljen hazánk, mint élt ezredévekig függetlenül! és legyetek hogy e hazának egyetlen gyermekét se mondhassák Magyarország önálló állami élete föladójának! *(Éljenzés a szélsőbaloldalon.)*

[...]

Tisza Kálmán[5]: T. Ház! Most, midőn a 67-es bizottságnak munkálata képezi tanácskozásunk tárgyát, azt hiszem, inkább, mint valaha, elmondhatjuk azt, hogy a perc komoly, és hogy fontos határozatok hozatalára vagyunk hivatva: mert – ha ugyan valaminek, ami most keletkezik, állandóságot lehet tulajdonítani – legalább is évtizedekre ezen határozatok fogják hazánk sorsának alapját megvetni.

Meggyőződésem, hogy ha a közösen érdeklő viszonyokat tisztán körvonalazni tudjuk, ha meg tudjuk állapítani azoknak kezelési módját úgy, hogy hazánk törvényes függetlenségét és alkotmányát amellett sértetlenül megőriztük, nagy szolgálatot tettünk a jövendőnek: mert ezen közösen érdeklő viszonyok voltak szerintem egyik fő oka azon három századnál tovább, hol titokban, hol nyíltan hazánk fennállása és alkotmányunk ellen folytatott küzdelemnek, mely miatt elődeink az ország létének fenntartására, az alkotmányon ejtett sérelmek orvoslására voltak kénytelenek fordítani azon erőt, mely hazánk fölvirágzását lett volna hivatva előmozdítani.

Meg vagyok győződve, hogy ha egyéb a bizottság javaslatában foglalt tárgyakra nézve is helyesek lesznek megállapodásaink, hazánk anyagi jobblétének vetjük meg alapját; sőt még maga az államadósságok elvállalásának terhes kérdése is megoldható úgy, hogy míg egyfelől nagy terhet rovunk a nemzetre, addig másfelől Magyarország önállásának adhatunk tagadhatatlan kifejezést; azonban meg vagyok győződve arról is, hogy ha nem vesszük kellő figyelembe hazánk függetlenségének és alkotmányosságának okvetlen kellékeit, ha a közvetlen siker után törekedve, nem fontoljuk meg kellőleg határozataink horderejét, önmagunk segítjük lerombolni a törvényesen független Magyarország jogalapját és anyagi emelkedésünk elébe is gátakat emelünk.

Ezen meggyőződés az, mely arra indít, hogy bár a bizottság kebelében is volt alkal-

mam e tárgyra nézve nyilatkozni, mindamellett itt a t. ház előtt is, kerülve ugyan a lehetőségig az ismétléseket, teljes tárgyilagossággal, de teljes őszinteséggel elmondjam nézeteimet. *(Halljuk!)*

Véghetetlenül fognám sajnálni, ha, mint ezt a tegnapi napon egy képviselőtársunk tette, a vélemények ellen intézett támadások a személyek ellen intézett támadásoknak tekintethetnének; nagyon fognám sajnálni, ha a nézetek ellenében kimondott őszinte szó a szándék gyanúsítására magyaráztatnék. Azonban remélem, hogy ily kiskorú politikai nézet nem uralkodik e házban: és épen azért, míg részemről mindent elkövetek arra, hogy méltán e váddal ne illethessem, addig másfelől azon félelem, hogy mégis lehetnének tán olyanok, akik – méltatlanul bár – e váddal fognának illetni, nem tartóztathat vissza attól, hogy véleményemet nyíltan kimondjam.

Három nyilatkozat fekszik előttünk a fennforgó tárgyakra vonatkozólag. Az egyik a 67-es bizottság többségének, illetőleg magának a bizottságnak véleménye; a másik a bizottság kisebbségének ellenvéleménye; a harmadik azon indítvány, melyet Madarász József képviselőtársunk többedmagával beadott.

Ezen utóbbira nézve nem szándékozván bővebben szólani, egész általánosságban csak azt jegyzem meg, hogy részleteiben sokat találok, mi véleményemmel meg nem egyezik, alapelve azonban, miszerint köztünk és a fejedelem többi országai és tartományai között csak a personal unio kapcsolata létezik, egyezik a kisebbség véleményével, egyezik az enyémmel is.

Általában én főleg a többség véleményét akarom némely pontjaiban megvilágosítani, s csak mintegy összehasonlítólag ezzel fogom a kisebbség véleményét is fölemlíteni. Még itt sincs szándékomban a Pragmatica Sanctio magyarázatát megújítani, mert úgy gondolom, hogy az meglehetősen ki van már merítve, s különben is nem attól fog függni, hogy helyesen járunk-e el, hogy mennyiben egyezik vagy nem egyezik meg a Pragmatica Sanctio egyik vagy másik magyarázásával, hanem attól függ, hogy az által, amiben megállapodunk, mennyire lesz hazánk függetlensége, alkotmányossága biztosítva, mennyire lesznek a jövendő jóllétének alapjai letéve.

Tekinteni fogom én ezen tárgyat hazánk függetlenségének, az alkotmányosságnak és végül a célszerűségnek szempontjából. *(Halljuk!)* Ez utolsó szempontból is szükségesnek tartom megérinteni, mert meg lévén győződve, miként mondám, hogy óhajtandó, hogy a közösen érdeklő viszonyok, ezen lappangó láz, mely századokon keresztül sorvasztotta nemzeti létünket, valahára tisztába hozatva, ártalmatlanokká tétessenek: nem tartom elégségesnek kimutatni, hogy egyik vagy másik javaslat függetlenségi és alkotmányossági szempontból az én nézetem szerint nem helyes; de szükségesnek tartom megkísérteni kimutatni azt is, hogy lehet a függetlenség és alkotmányosság minden sérelme nélkül kellő célszerűséggel intézkedni.

Függetlenségi szempontból tekintve a dolgot, kénytelen vagyok teljes őszinteséggel kimondani, hogy meggyőződésem szerint, ha a 67-es bizottság többségének véleménye elfogadtatik, Magyarország függetlensége veszélyeztetve, sőt csonkítva lesz. Én részemről azt hiszem, hogy függetlennek csak addig lehet egy államot tartani, amíg törvényeket, törvényes erejű határozatokat senki más nem alkothat számára saját törvényhozásán kívül; addig, míg a végrehajtást keblében egyedül és kizárólag saját országos hatóságai gyakorolhatják. És mihelyt jogilag meg lesz engedve, hogy azon államnak ügyeire más államok képviselői befolyást gyakorolhassanak, mihelyt jogilag meg lesz engedve, hogy azon ország keblében a végrehajtásra mások is, mint kizárólag országos hatóságai, befolyást gyakorolhassanak: ezen államnak viszonya lehet ama más országokhoz képest a teljes egybeolvadástól kezdve a leglazább szövetségi viszonyig minden, aszerint, amint a részletek megállapíttattak, de függetlennek tartani ezen államot azontúl a legnagyobb képzelődés. Már pedig a bizottság többségének javaslata nagy fontosságú kérdésekben a határozati jogot oly delegációra bízza, a melyekben elég lesz az, hogy a hazai tagok közül csak egyetlen egy járuljon a más országok képviselőinek szavazásához, és létrejött a határozat, mely Magyarországot

Tisza Kálmán, 1861

is kötelezi; a végrehajtást pedig ugyanezen ügyekben egy közös minisztériumra bízza, mely nem magyarországi hatóság.

Igaz, hallottam említtetni, hogy se nem törvényhozásiak, se nem nagy fontosságúak azon ügyek, melyekkel a delegációk foglalkozni fognak. De ha igaz volna is ezen állítás, még akkor sem ronthatná le azon mondatom igazságát, mely szerint ezen delegációk szervezése által Magyarország függetlensége veszélyeztetik: mert a veszélyeztetés maga a szervezés által követtetik el; az pedig, hogy szűkebb vagy tágabb lesz azon hatáskör, mellyel a delegációk és a minisztérium fölruháztatnak, azaz elkövetett sérelmeknek csak fokozatára bírhat befolyással.

Azonban meggyőződésem szerint nem is áll ez. Hogy törvényhozásiak lesznek azon teendők – legalább részben – melyek a delegációkra ruháztatni szándékoltatnak, mutatja az, hogy az adók megszavazásának, vagyis az adó mennyisége megállapításának joga is egy részben ezen delegációkra bízatik. Már pedig alkotmányos országban a törvényhozás köréhez tartozik az adók megajánlása és megszavazása. De elismeri ezt maga a többség javaslata is, midőn 43-dik szakaszában a delegációk oly határozatairól szól, melyekhez a fejedelemnek szentesítése, sanctiója szükséges: mert – legalább tudtomra – a szentesítés, a sanctio, csak a törvényhozás körébe vágó határozatokhoz szükségeltetik.

De nem is csekély fontosságúak azon teendők, mert azon kívül, hogy – mint mondám – az adók egy részének megszavazása ezen delegációkra bízatik, rájuk bízatik ép-

pen a hadügyi budgetnek nagy részben megállapítása, mely budget megállapításának joga pedig egyike azon jogoknak, melyek által alkotmányos országok a külügyek vezetésére, a béke és háború nagy fontosságú kérdéseire szoktak befolyást gyakorolni; mely jognak fontosságát a jelen helyzetben emeli még az is, hogy az által, hogy ezen jog a delegációknak átadott, a magyar országgyűlésnek egyebekben fenntartott budgetmegajánlási joga igen nagy részben képzeletivé válik. Mert az országnak jövedelmi forrásai nem kimeríthetetlenek, mert a többség javaslata szerint a delegációkban megállapított hadügyi költségvetés, mennyiségére nézve, az országgyűlésen többé tárgyalás alá nem jöhet, lehet pedig ezen költségvetés oly nagy, hogy általa az ország anyagi eszközei kimeríttetvén, alig marad még valami, ami fölött az országgyűlés intézkedhessék.

De hogy fontosak ezen teendők, mutatja a többség javaslata maga is, midőn 39. szakaszában azt mondja, hogy a közös miniszterek tartoznak a delegációknak fölvilágosítást adni, tartoznak a fennforgó ügyekre nézve az iratokat előterjeszteni, de csak úgy tartoznak, ha ez az államnak kára nélkül megeshetik. Már kérdem, hogy ha oly csekélységek azon ügyek, melyekkel a delegációk foglalkozni hivatva vannak, miképp fordulhatnak elő a rájuk vonatkozó iratok között olyanok, melyeket az állam kára nélkül nem lehet előterjeszteni?

Meggyőződésem szerint nem helyes a többség javaslata függetlenségi szempontból azért sem, mert midőn a külügyekre vonatkozólag kimondja, hogy azokban Magyarország közös fejedelme által együttesen fog képviseltetni, elmulasztja kikötni egyúttal azt, hogy ezen közös képviseltetésnél Magyarország önálló helyzete mégis a világnak bemutattassék. Veszélyezteti pedig meggyőződésem szerint a függetlenséget, midőn, ellenkezőleg minden eddigi törvényeinkkel, azt mondja ki, hogy a magyar hadsereg az egész hadseregnek csak egy része. Mert én nem is tudok képzelni független államot, melynek ne volna önálló hadserege: mert még a mienkhez hasonló viszonyban élő Svéd- és Norvégországnak is megvannak önálló hadseregeik. Hasonlóan nem tartom egészen helyesnek azt, mi a többség javaslatában a kereskedelmi ügyekre nézve mondatik. Hiányosnak tartom ezt, amennyiben nem eléggé tisztán fejezi ki, hogy ha a projectált [tervezett, javasolt] vámszövetségek megkötése nem sikerülne, nem csak most, de jövőben is: hogy akkor Magyarországnak önálló intézkedési joga előáll, hogy intézkedhetni fog úgy, mint bármely más állam, ha kell, a vámsorompók fölállítása által is. Még inkább helytelennek találom pedig, a mi a közvetett adókra, az állam-monopóliumokra és a pénzrendszerre nézve mondatik, hol is e javaslat azt óhajtja, hogy a most kötendő egyezségben határoztassék meg az, hogy jövőre bármikor a netalán szükséglendő reformok a két törvényhozás egyetértése útján miként legyenek eszközölhetők. Mert ha egyszer ez kimondatik, ha egyszer ez megállapíttatik, Magyarország lemondott arról, hogy ezen ügyekben bármikor is önállóan intézkedhessék, és oly helyzetbe jutott, hogy ha a kötött egyezség idejének leteltével amaz egyezség némely pontjait magára nézve sértőnek találja, csak úgy fogja megváltoztathatni azokat, ha más országok képviselői beleegyeznek, mit ha kinyernie nem sikerül, kénytelen lesz azokat továbbra is érvényben levőknek elismerni.

Veszélyezteti végre függetlenségünket az által is, hogy a méltányosság alapján és politikai tekintetekből elvállalni ígért, tehát elvállalandó állami adósságokat, mint egy elválaszthatatlan egészet, egységes kezelés alatt akarja meghagyni. Mert ily módon amily bizonyos az, hogy az országra terhek rovatnak, ép oly bizonyos az is, hogy azok fölött az ország azért önállóan intézkedhetni nem fog.

De én részemről ennek még más nagy politikai fontosságot is tulajdonítok. Tudjuk azt, hogy Európának államai mennyire érdekeltetnek más európai államok államadósságainak biztosítása által. Természetes is, mert nincs állam, melynek adósságkötvényei tán az egy Angliát kivéve, szorosan a hazafiak birtokában volnának. Az ausztriai államadósságokra nézve pedig tudjuk, hogy azok legnagyobb része külföldiek birtokában van; érdekeltetniük kell tehát a külhatalmaknak ezen államadósságok biztosítá-

sa iránt, mert ellenkező esetben saját fiaiknak befektetett tőkei fognának elveszni. Ezen érdek az – legalább részben – véleményem szerint, amely okozza, hogy alkotmányos szabad államok gyakran abszolút államoknak védelmére kelnek, azok saját népeinek szabadsága ellen. Ez volt bizonnyal egyik oka annak is, hogy mi, megfontolva bár a roppant terhet, mely ebből az országra háramlani fogna, azt mondjuk, hogy az államadósságok részben elvállalását visszautasítani nem lehet, nem lehet, mert nem akarhatjuk, hogy az osztrák államadósságok által érintett érdekek mind, körülbelül minden európai hatalom hazánk fejlődése ügyének ellenségévé váljék. Ha már most ezen államadósságok ismét, mint egységes osztrák államadósságok, elválaszthatatlanul egységes kezelés alatt megmaradnak, ezen érdekek ismét a jövendőben is csak arra lesznek fölhívva, hogy az osztrák monarchiának sértetlen fennállását föltámogassák, arra lesznek fölhívva, hogy saját biztosságuk érdekében arra törekedjenek, hogy örüljenek annak, ha Magyarország mentül szorosabb és mentül tömörebb kapcsolattal szoríttatik Ausztriához, örüljenek annak, hogy ha Magyarországot, az anyaországot magát nem lehetne is, legalább Szent István koronájának egyes részei Ausztriába beolvasztatnak. Míg ellenben, ha elvállaljuk ugyan az államadósságok terhét részben, amennyire azt erőnk megengedi, de egyszersmind azon adósságokat, melyeknek terhét elvállaltuk, a magyar állam önálló adóságává tesszük: nemcsak kifejezést adunk az által az egész világ előtt ezen önálló magyar állam létezésének, de mindazon érdekek, melyek az általunk elvállalt államadósságok által érintetnek, oda lesznek irányozva, hogy Szent István birodalmának területi épségében fennmaradását óhajtsák és azt igyekezzenek előmozdítani.

Alkotmányos szempontból az elmondottak után keveset szándékozom szólni, mert azt hiszem, hogy az eddigiekből is körülbelül kitűnik, hogy a többség véleménye e tekintetben sem egészen korrekt. Alig lehet ugyanis korrektnek nevezni azt, hogy nagy fontosságú államügyek, az országgyűlés hatásköréből kivonatván, az országgyűlés választmánya által legyenek eldöntendők. Tegnap, igaz, mondatott e házban, hogy hiszen minden nap megteszi azt az országgyűlés, hogy valamely nagy fontosságú tárgyban választmányt vagy küldöttséget alakít. De úgy gondolom, nem nehéz e kettő közt megtenni a különböztetést: az egyik választmány – milyeneket a ház kiküldeni szokott – javaslatokat készít, a másik pedig, minő a delegáció, határoz; így tehát az analógia egyáltalán nem áll. De még kevésbé egyeztethető meg a valódi alkotmányossággal, hogy a végrehajtásra egy oly közös minisztérium bírjon befolyással, mely Magyarországnak, a magyar országgyűlésnek közvetlen éppen nem felelős, de mely már csak azért is, mert nem áll parlamenttel szemben, valódi alkotmányos értelemben felelős nem is lehet.

Mindkét tekintetben én sokkal helyesebbnek, s azt mondhatnám, egyedül helyesnek tartom a kisebbség véleményét. Mindazokat, mik a törvényhozás körébe vágnak, e véleményt fenntartja eldöntés végett hazánknak, illetőleg a magyar országgyűlésnek, a végrehajtásra nézve pedig kiköti, hogy hazánkban csak oly rendeletek legyenek végrehajthatók, melyek felelős minisztereinek ellenjegyzését bírják. A külügyekre nézve elismeri ugyan a közös fejedelem általi közös képviseltetést, de feltüntetni kívánja Magyarország külön állását. A hadügyet illetőleg, míg megadja a módot, miszerint a fejedelem mint közös főhadparancsnok útján a kellő összefüggés fönntartassék, addig a magyar hadsereg létezéséhez is híven ragaszkodik. A kereskedelmi ügy, indirekt adók, monopóliumok, pénz- és vámrendszerre vonatkozólag pedig, míg hódolva a helyes közgazdasági elveknek, késznek nyilatkozik arra, hogy mindezek őt felsége többi országai és tartományaival időnként kötendő szerződések útján intéztessenek el, fönntartja sértetlenül az ország azon jogát, hogy ne csak most, de bármikor jövőben is ezen netán kötendő szerződések idejének letelte után önállóan intézkedhessék. Az államadósságokat pedig, melyeknek terhét elvállalni késznek nyilatkozik, elkülöníti. Mindezen tekinteteknél fogva tehát én a kisebbségi javaslatot helyesnek tartom.

Mielőtt a célszerűségre nézve szólanék, legyen szabad megemlítenem, hogy én nem úgy értem helyzetünket, hogy elvontan a fennálló viszonyoktól, a történelmi fejlődéstől, a létező jogi alapoktól, vagy honnan is elvontan, legalább úgy, hogy ezeket ne vegyük kellő figyelembe, kellene nekünk egy szerintünk célszerű módozatokat megállapítani, és azután ezen módozat által hazánk függetlenségét és alkotmányosságát korlátoztatni engednünk.

Hiszen a viszony, mely köztünk s fejedelmünk többi országai és tartományai közt létezik, nem úgy jött létre, hogy egy egységes birodalomnak fejedelme, függetlenséget, alkotmányt adott volna birodalma egy részének oly kikötéssel, hogy bizonyos kijelölt államügyekben az előtte legcélszerűbbnek látszó eljárási módozat ez által ne veszélyeztessék, de igen is úgy, hogy a független, a szabad Magyarország késznek nyilatkozott a személyes unio kapcsának létesítésére oly kikötéssel, hogy függetlensége és alkotmánya ne veszélyeztessék: *(Élénk helyeslés)* nem a célszerűség tehát az, melynek szempontjából a függetlenséget és az alkotmányosságot korlátozni kelljen; de igen is az alkotmányosság és függetlenség azok, amelyek megszabják a korlátot, amelyen túl, a célszerűség szempontjából, menni nem szabad. *(Élénk tetszés.)* Én részemről meg is vagyok győződve arról, hogy ezen korlátok teljes épségben tartásával lehet ezen ügyekben célszerűen intézkedni.

Két föltevésből indulhatunk ki. Ugyanis vagy azon föltevésből indulunk ki, hogy Magyarországnak, és a fejedelem többi országai és tartományainak érdekei természetszerűleg gyökeresen, alaposan ellentétesek. Ha ezen föltételből indulunk ki, akkor természetes, hogy azt kell mondani, hogy szükséges egy oly intézkedés, mely által egyiknek érdekeit egyszer az egyikért, másszor a másikért erőszakkal is alá lehessen rendelni; de ha ebből a föltevésből indulunk ki, akkor a delegációk által e célt teljesen elérni nem fogjuk, akkor nem marad más mód fenn, mint azt mondani: hogy ezen országok és tartományok egy uralkodó alatt megmaradhatnak mindaddig, míg az oly abszolút hatalommal bír, mely elég erős arra, hogy őket erőszakkal összekapcsolja, amely percben pedig az abszolút hatalom ezen erejéből veszít, azon percben szét kell válniuk. Vagy pedig azon föltevésből indulunk ki, mely szerintem egyedül helyes, hogy ily gyökeres, természetszerű, ily állandó ellentét nincs az érdekek között. Ha abból indulunk ki, akkor úgy hiszem, hogy minden körülmények között létre fognak jönni a szükséges intézkedések azon az úton, melyet a kisebbség véleménye is ajánl, s melyhez hasonlót ajánl maga a többség véleménye is a védrendszer megállapításánál. Ezen módozat jelesen az, hogy a felelős miniszterek kölcsönös egyetértéssel készítik a javaslatokat, úgy terjesztik azokat az országgyűlés elé; azon rendkívüli esetben pedig, ha az országgyűlés mindjárt a miniszteri előterjesztések folytán egyetértő határozatokra nem juthatnának, fennhagyatik ezen országgyűléseknek a javaslatkészítő küldöttségek által esetről esetre az értekezés: mert ha meggondoljuk, minő befolyást gyakorolnak a felelős miniszteriumok mindenütt a világon az országgyűlésekre, ha ehhez hozzátesszük magának az alkotmányos fejedelemnek jogszerű befolyását, azt hiszem, alig lehet kételkedni, hogy az eshetőleges differenciákat sikerülni fog mindenkor elintézni. Azt mondom, hogy ha már föltételből indulunk ki, a delegációk általa célt el nem érjük. Bátor leszek ezt röviden indokolni. *(Halljuk!)* Nem vitatom azt – pedig nem éppen lehetetlen – hogy a delegációkban is megtörténhetik az, hogy egyenlő számú tagokból állván a két delegáció, nem jön létre megállapodás, de ezt nem vitatom: mert átlátom – és éppen ez egyik oka, hogy a delegációkat magunkra nézve elfogadhatónak nem tartom, s hogy nem csodálkoznám rajta egy cseppet sem, ha azt a másik fél sem tartaná elfogadhatónak – átlátom, mondom, hogy igen gyakran fog lehetni egyik vagy másik ország érdekeivel ellenkező oly intézkedéseket elhatározhatni a delegációk és végrehajtatni a közös minisztérium útján, amelyeket elhatározni nem fogott volna az illető országgyűlés, és végrehajtani nem fogott volna az illető felelős minisztérium; de ha ez megtörténik is, ha a delegáció jelen hatáskörét veszem föl, azt hiszem, a cél ez által elérve nincs. Én úgy gondolom, hogy az úgynevezett közös biz-

tonság az, mely alapját, vagyis fő részét képezi a közösen érdeklő viszonyoknak, vagy az úgynevezett közös ügyeknek. Már most, megengedem, lesz szó egy háborúról, mely vagy Magyarországnak, vagy a fejedelem többi tartományai és országainak érdekeivel gyökeresen ellenkezik. A delegáció, igaz, elhiszem, meg fogja szavazni a költségeket; de miután, miképp az másképp nem is lehet, ha csak hazánk önállásáról egészen lemondani nem akarunk, maga a többség is az újoncmegajánlási jogot megtartotta a magyar országgyűlésnek, ha ily, Magyarország érdekeivel gyökeresen ellenkező háborúról lesz szó, megengedem, hogy a delegációk meg fogják szavazni a költségeket, de az országgyűlés megtagadja az újoncokat, és én nem hiszem, hogy így a közös biztonság fönn lesz tartva: azon nézetben vagyok tehát, hogy ha vannak ily gyökeres ellentétek, híjába, és minden eredmény nélkül követtetnék el a sérelem a delegációk által az ország függetlenségén; a célt pedig még sem érnők el, mert az országgyűlés az újoncokat meg fogná tagadni. Ha nincsenek ily gyökeres ellentétek – pedig hiszem, hogy nincsenek – ugyanazon országgyűlés, mely az újoncokat megszavazza, bizonyosan nem tagadja meg a költségeket sem. Megjegyzem még, hogy az által, hogy, mint magam is kimutatni igyekeztem, még ha a delegációk életbe léptettetnének is jelen jogkörükben, még meg lehetne olykor érdekeinkkel nagyon ellentétes esetekben akadályozni a rossz következések teljes életbe léptetését, azáltal mondom, előttem a delegációk intézménye semmit sem nyer: mert én azt tartom, hogy ha helytelen valamely bárminemű cél miatt Magyarország függetlenségét megsérteni, sokkal helytelenebb lesz ez akkor, ha ezen cél el sem éretik; és én igen félek attól, hogy ha egyszer elismerjük azt, hogy a közösen érdeklő viszonyoknál fogva, szükség van egy oly intézményre, mely oly esetekben is biztosítsa a határozat létrehozatalát, midőn ezen határozat létrehozatala az ellentétes érdeknél fogva, az országgyűléstől nem volna várható; ha, mondom, elismerjük ezt: akkor a dolog egyszerű természeténél fogva oda fogunk jönni, hogy miután az élet bebizonyítja, hogy a cél a delegációknak ezen hatásköre mellett, mely nekik adatni szándékoltatik, nem éretik el, még többet fogunk azokra ruházni, és ha nem mi, mások Magyarország függetlenségét e delegációk örvényébe fogják temetni. *(Úgy van! bal felől.)*

A többség javaslata 38. pontjában, midőn arról szól, hogy a delegációk utasítással miért nem láttathatnak el, azt mondja, hogy ez azért nem lehet, mert éppen a közös ügyek körül fölmerülő tárgyak olyanok, melyek végelhatározásának elhagyása vagy halasztása gyakran az államgépezet megakasztása nélkül nem volna lehetséges. Én úgy hiszem, hogy ezen eszme szolgált alapjául a delegáció létesítésének is; de utoljára, ha fölvesszük a dolgot, minden alkotmányos országban, ha az országgyűlés megtagadja a budgetet, természetesen meg kell állnia az állam gépezetének; de éppen azért, mert a budget megtagadása azt okozná, hogy megáll az államgépezet, nem szokott e jog ily végletekig alkalmaztatni soha, csak oly esetekben, midőn a fennálló államgépezet, a fönnálló kormány az ország érdekeire nézve annyira sérelmes, hogy az ország fiai készek magokat inkább minden veszélynek kitenni, semhogy ennek további fenntartására igyekeznének. És én részemről azt hiszem, hogy amilyen ez eset másutt, olyan az itt nálunk is, és bizonyára itt sem fogna soha ily végzetes eset bekövetkezéséig az államgépezet megakasztásán igyekezni senki sem. Én pedig itt és ott részemről, mint alkotmányos ember, csak örülni tudok azon, ha a népeknek kezükbe adatik mód, lehetetlenné tenni az erejével visszaélni akaró hatalomnak, hogy őket saját érdekeik és jóllétük ellen kormányozhassa; örülök ezen, és nem keresek oly módot, melynél fogva lehetségessé tétetnék a hatalomnak a népek érdekei ellen kormányozni. *(Helyeslés.)*

De nem folytatom tovább *(Halljuk!)*, hiszen ha egyes pontokra nézve még némelyeket elmondani szükségesnek tartanék, ez a részletes vitatkozás alkalmával is lehetséges lesz.

Most engedje meg nekem a t. ház nem azért, mintha azt szükségesnek tartanám, de saját lelkiismeretem megnyugtatásául – hogy fölkérjem, miszerint fontoljuk meg

azt, amit tenni fogunk. Nehéz megpróbáltatás napjait éljük. Megengedem, ha tántoríthatatlanul mindenekben ragaszkodni fogunk hazánk teljes, törvényes függetlenségéhez és alkotmányához, úgy mint azoknak jogaink szerint állniuk kell – megengedem, mondom – hogy egy, bár nem hosszú időre, ismét a szenvedések korszakát idézzük föl hazánkra, idézzük föl igazság szerint mindnyájunkra, kik e házában ma élünk; megengedem azt is, hogy ha e tekintetben engedékenyebbek leszünk, egy aránylag boldogabb, szabadabb időszakot idézünk föl hazánkra, idézünk föl ismét magunkra, kik ma e házában élünk. De ha az első utat fogjuk követni, nézetem szerint – igaz! saját szenvedéseink árán – fönntartjuk sértetlenül a jogi alapot, melyen a törvényesen független Magyarország dicső épülete fog fölemelkedni; míg ellenben, ha beleegyezünk azokba, amik a 67-es bizottság javaslatában is elmondatnak, ha a második utat követjük, hiszem, hogy boldogabbak, nyugodtabbak leszünk mi, kik ma élünk hazánkban, több szabadságot fogunk élvezni, de önmagunk tettük lehetetlenné azt, hogy a törvényes független Magyarország, mint ilyen, valaha fennállhasson. *(Ellenmondás a jobb oldalon. Élénk helyeslés a balon.)*

Nem az első eset az, t. ház, midőn annyira zaklatott hazánknak fiai ily nehéz megpróbáltatásnak vannak kitéve. Történelmünk lapjai ragyognak a haza iránti áldozatkészség, a törvényhez, joghoz, függetlenséghez való ragaszkodás dicső példáitól; és a most lefolyt 18 év története is ily példákban gazdag. Ne engedjük, kérem, ne engedjük, hogy történelmünknek mindeddig a nemzeti önlemondás által nem homályosított lapjaira azt írhassa föl az utókor, hogy 1867-ben a nemzet képviselői, belefáradva a küzdelembe, nem bízva többé az ország erejében és kitartásában, oly módon szereztek ideiglenes jobblétet a hazának, hogy önmagok beleegyeztek függetlenségi jogalapjának korlátozásába. *(Ellenmondás a jobb oldalon. Úgy van! a balon.)*

Én, T. Ház! ebbe bele nem egyezem, és azért a 67-es bizottság többségének javaslata ellen szavazok. *(Éljenzés a bal oldalon.)*

Tóth Vilmos jegyző: Eötvös József báró! (*Halljuk!*)

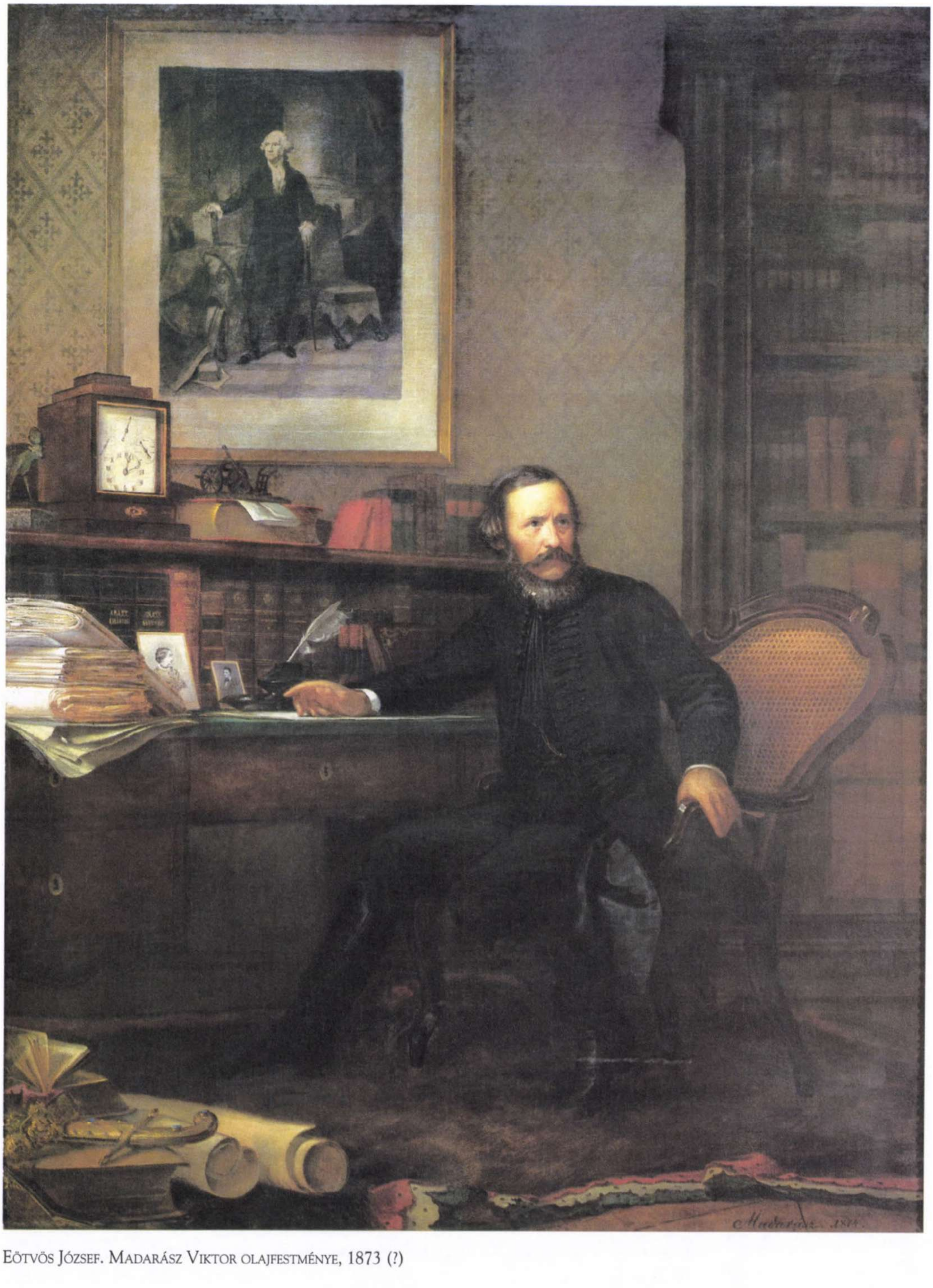
Eötvös József[6]: T. Ház! T. barátom, Debrecen városa képviselője, azon meggyőződést fejezte ki, hogy a tárgy, mely előttünk fekszik, egyike a legfontosabbaknak, melyekről törvényhozásunk valaha intézkedett. Egészen osztom ezen meggyőződését. De éppen azért szükségesnek tartom, hogy a kérdést, mely előttünk fekszik, a lehetőségig tisztán fogjuk föl, és tisztán és világosan állítsuk föl azon elveket, melyek az előttünk fekvő kérdésben irányadók.

A kérdés, melyről a 67-es bizottság munkálata szól, melyre javaslatot tesz, a közöttünk és a birodalom közt létező közös ügyeknek, azon ügyeknek, melyek közös érdekeinkből fejlődnek, miként leendő kezelésére vonatkozik.

Ezen föladat két kérdést foglal magában. Elseje az, vajon a mód, mely szerint ezen ügyek eddig intéztettek, s azon törvények, melyek ezen ügyek elintézéséről törvénykönyvünkben foglaltatnak, megfelelnek-e föladatuknak? És így kívánatos-e, hogy ezen ügyek mikénti rendezéséről új törvényeket alkossunk? A második kérdés az, vajon, ha meggyőződvén arról, hogy ezen ügyekről törvények által rendelkeznünk kívánatos, mily szempontokat kell ezen törvényes rendelkezésnél szemünk előtt tartanunk?

Ami az első kérdést illeti, úgy tartom, véleményeink nem lehetnek különbözők. Alig hiszem, hogy valaki legyen, ki azon módot, mely szerint hazánk és őfelsége többi országainak közös ügyei 1848-ig rendeztettek, kielégítőnek tartaná.

Ugyanazt mondhatjuk meggyőződésem szerint az ezen ügyekre vonatkozó törvényekről is. Mert habár a nemzet természetes jogáról, mely minden alkotmányos nemzetet megillet, soha nem mondott le, és minden ügyekben, melyek a nemzetet érdekelték, befolyást követelt, kétségtelen, hogy azon törvények, melyek által ezen jognak érvényesítése az 1848-at megelőzött korszakban céloztatott, ezen föladatnak csakugyan nem feleltek meg. Én legalább azt hiszem, hogy törvényeinknek azon rendelkezései, melyek szerint a felséges Portához Magyarország részéről is külön követ küldendő, fontosabb ügyekben a magyar tanács kihallgatandó, az udvari és hadi ta-

EÖTVÖS JÓZSEF. MADARÁSZ VIKTOR OLAJFESTMÉNYE, 1873 (?)

nácsba magyar tanácsnokok kinevezendők és a diplomáciában magyar ifjak alkalmazandók, hogy ezen törvények mai fogalmaink szerint nem felelnek meg azon igényeknek, melyekre mint alkotmányos nemzet jogosítva vagyunk.

Az 1848. évi törvényekről nézeteink talán eltérhetnek egymástól. Az 1848. évi törvények, mint másban, úgy ebben is, sok létező bajokon segítettek. Azonban, ha ezen törvényeket elfogultság nélkül tekintjük, azon meggyőződésre jutunk, hogy azon két föladat közül, melyet az akkori törvényhozás magának kitűzött – s melyeknek elseje az volt, hogy Magyarország beldolgaiba teljes önállását biztosítsa, a második az, hogy országunkat és a birodalmat közösen érdeklő ügyekben hazánknak befolyása biztosíttassék tökéletesen – csak az első cél éretett el. Én részemről legalább azon befolyást, az ő felségének személye mellé rendelt miniszter és a honvédelmi minisztériumnak adott hatáskör által, melyet az 1848. évi törvény kijelölt, még nem tartom elegendőnek azon igények kielégítésére, melyek a nemzetet arra nézve megilletik, hogy mindenre, amiben áldozataival részesülnie kell, befolyást is bírjon: s éppen azért, mert ezen igényekről nem mondhatunk le, mert ezen befolyást mint alkotmányos nemzet nemcsak elvben követelhetjük, hanem mert annak gyakorlati alkalmazását is követelnünk kell, meggyőződésem szerint semmi esetre sem állhatunk meg az 1848. évi törvények mellett, hanem gondoskodnunk kell arról, hogy azon elvek, melyek a 48-as törvényekben kimondattak, gyakorlatilag is alkalmazhatókká váljanak, és így azon ellentétek elkerültessenek, melyek mindig előfordulnának, ha a törvényben oly elvek mondatnak ki, melyeknek mikénti alkalmazásáról a törvényben gondoskodva nincs.

Akár azon módot tekintjük tehát, mely szerint a közös ügyek 1848 előtt kezeltettek, akár régibb törvényeinket, akár azokat, melyek 1848-ban alkottattak, részemről meg vagyok győződve, hogy azon jogoknak és kötelességeknek, melyek a Pragmatica Sanctióból folynak, törvény által szabatosabb körülírása minden tekintetből érdekünkben fekszik, s pedig annál inkább, miután ő felsége többi országait alkotmánnyal ajándékozván meg, garanciákat kell magunknak szereznünk az iránt, hogy azon kötelességek, melyek érdekünk közösségéből folyván, őfelsége többi tartományait illetik, irányunkban épp úgy fognak teljesíttetni ezentúl, mint azok akkor teljesíttettek, midőn őfelsége, mint e tartományoknak abszolút ura, azokról egész erejével rendelkezett.

Ami a második kérdést illeti, azaz azt, hogy ha azon viszonyoknak törvény általi szabatos körülírását szükségesnek tartjuk, mily szempontok azok, melyeket szemünk előtt kell tartanunk? Véleményeink szintén nem igen térhetnek el egymástól. Mert miután oly viszonyoknak rendezése forog kérdésben, melyeket mi állandóknak kívánunk, fölfogásom szerint az első és legfontosabb érdek, melyet szemünk előtt kell tartanunk, csak az országnak függetlensége lehet. Minden más egyes érdek, sőt anyagi érdekeinknek összessége, ezzel szemközt háttérbe szorul. *(Helyeslés.)* Az ország függetlenségének két föltétele van. Az első: hogy mind arról, ami csak az országot illeti, csak az ország határozzon; a második: hogy mindenben, amiben a nemzet közreműködése kívántatik, a nemzet befolyást gyakoroljon. Függetlenségünknek föltétele az országnak teljes autonómiája és valóságos alkotmányossága, azaz oly alkotmányosság, melynek első elve, hogy semmi, mire nézve az ország áldozata, vagy tette kívántatik, az ország befolyása nélkül ne történhessék.

És más viszonyok alatt, igen tisztelt ház! ha e kettőt, azaz az ország autonómiáját teljes alkotmányosságot biztosítottuk, és így azt értük el, ami után a nemzet századokon át hasztalan törekedett, teljesen meg lehetnénk elégedve, mert teljesen biztosítva láthatnók függetlenségünket. A jelen viszonyok között, meggyőződésem szerint, ez azonban nem elég. Mert, ha föladatunk nem lehet az, hogy az országnak önállását és függetlenségét csak bizonyos veszélyek ellen biztosíthassuk, hanem az, hogy azt minden veszély ellen biztosítsuk, nem csak a jelen pillanatban, hanem előreláthatólag a jövőben is; és miután e hazának önállását, függetlenség és szabadságát a jelen pillanatban nem csak azon veszélyek fenyegetik, melyek ellen azt őseink oltalmazták, oly veszélyek, melyek ellen autonómiánk elismerése és alkotmányosságunk még

nem biztosítanak: kétségtelen, hogy függetlenségünk biztosítására most még más valamire van szükségünk. *(Helyeslés.)* Ha tekintetbe vesszük Európának jelen helyzetét, a nagy átalakulást, melyen az egész világrész a jelen pillanatban keresztülmegy, és melynek az utolsó nagy események csak kezdetét képzeték, de melyeknek határát bizonyosan a jelen pillanatban senki sem ismeri; ha tekintetbe vesszük azon elveket, vagy inkább azon jogelveknek, melyeken az európai államrendszer eddig pihent, teljes megtagadását: nem titkolhatjuk el magunk előtt, hogy oly jövőnek megyünk elébe, hol függetlenségünk biztosítására, alkotmányos törvényeinken és autonómiánk elismerésén kívül még valamire lesz szükségünk *(Helyeslés)* és ez az erő, hogy alkotmányosságunkat és autonómiánkat megvédhessük. *(Helyeslés.)* És miután Európa hajlama nagy államok alakításához vezet, és szomszédunkban óriási államokat látunk, amelyek mind nagy nemzetiségekre alapítvák; és miután kétségtelen, hogy ezen biztosabb alapon mi egy ezekhez nagyságban hasonló államot alkotni képesek nem vagyunk; mi ezen erőt csak abban kereshetjük, hogy másokkal egyesüljünk. *(Helyeslés.)* Ugyanazon okok, melyek elődeinket a XIV. és XV. században arra bírták, hogy Cseh-, Lengyel- és Németország fejedelmeit válasszák királyukká, és így Magyarországnak az akkor fenyegetni kezdő török veszély ellen biztosítékot és támaszt szerezzenek; ugyanazon okok, melyekért a nemzet a mohácsi vész után koronáját a hatalmas V. Károly császár testvérének és annak családjának adta át: ugyanazon okok teszik szükségessé most, hogy azon szövetséget, melyben mi őfelsége többi tartományaival állunk, ne csak fenntartsuk, hanem hogy azt képessé tegyük arra, hogy a célnak, melyre az köttetett, tökéletesen megfeleljen, azaz Magyarországnak territorialis integritását s alkotmányos önállását és függetlenségét biztosítsa.

Eszerint, T. Ház! a föladat, melynek megoldása a 67-es bizottságnak kitűzetett, kettős volt: biztosítani Magyarország önállását és függetlenségét a nélkül, hogy a birodalomnak hatalmi állása veszélyeztessék; és biztosítani a birodalomnak hatalmi állását anélkül, hogy függetlenségünk és önállásunk ez által szenvedjen. És miután ez csak úgy lehető, ha egy részről a közös birodalom biztosíttatik az iránt, hogy minden veszélyek ellen, melyek hazánkat és ő felségének többi tartományait fenyegethetnék, s minden közös érdekek támogatására Magyarországnak egész ereje számolhasson; más részről Magyarország is biztosíttatik az iránt, hogy saját s a birodalom ereje csak saját érdekében, állami egyénisége teljes elismerése mellett fog fölhasználtatni. *(Helyeslés.)* E szerint a bizottságnak munkálatában három szempontot kellett szeme előtt tartani: először biztosítani kellett az ország önállását s alkotmányosságát, vagy, mi azzal egyértelmű, biztosítani kellett azt, hogy az ország ügyei mindig csak alkotmányos törvényhozás és ennek felelős kormány által fognak elintéztetni; másodszor biztosságot kellett szerezni az iránt, hogy azon szövetség, melyben a Sanctio Pragmatica értelmében őfelsége többi tartományaival állunk, azon célnak, melyre az köttetett, tökéletesen megfeleljen, és azon áldozatokért, melyeket eddig ezen szövetség fenntartására hoztunk, és melyek ezentúl tőlünk kívántatni fognak, az országnak integritását és függetlenségét minden megtámadás ellen megoltalmazni képes legyen; röviden, biztosítani kellett a közös birodalom hatalmi állását; végre harmadszor, miután kétségtelenül se akkor, midőn a Pragmatica Sanctio köttetett, se a jelen pillanatban senkinek szándoka nem lehet, hogy midőn territoriális integritásunkat külső ellenségek ellen biztosítjuk, ezért alkotmányos önállásunkat áldozzuk föl, biztosítani kellett a nemzetet az iránt, hogy mindenben, miben tettre vagy áldozatra fölhívatik, befolyását gyakorolni fogja.

Fölfogásom szerint a közös ügyeknek minden oly rendezése, mely mellett Magyarországnak autonómiája és függetlensége nem ismertetik el, vagy mely mellett Magyarországnak befolyása a közös ügyekre nem biztosíttatik, ép úgy nem felel meg céljának, mint minden oly rendezés, mely által a birodalom azon eszközöktől megfosztatnék, melyekre a közös védelem eszközlésére szüksége van. S én részemről nagy csalódásnak tartom, ha valaki azt gondolná, hogy e második érdek, azaz a birodalom hatalmi

állása... *(Nyáry Pál: Micsoda birodalom?)* A közös birodalom, azon birodalomé, mely Magyarország és őfelsége többi tartományainak a Pragmatica Sanctio által biztosított szövetségéből alakult. Ismétlem, én nagy tévedésnek tartom, ha valaki ezen utóbbi érdeket, azaz azt, hogy a közös birodalom a védelemre szükséges eszközöktől ne fosztassék meg, kevésbé fontosnak tekinti. Miután egy hajóban evezünk, meggyőződésem szerint, mi, kikre a nemzet legtöbb kincseit bízta, igen rosszul teljesítenők kötelességeinket, ha azokat csak azok ellen oltalmaznók, kik velünk együtt eveznek, azon kérdést pedig, hogy milyen a hajó és miként kormányoztatik az, mint minket nem illetőt tekintenők *(Helyeslés)*, miután fejedelmünknek egysége által őfelségének többi tartományaival szövetségben állunk, és ameddig szövetségben állani fogunk, addig a közös birodalom hatalmi állásának érdeke ránk nézve közönyös soha nem lehet, legkevésbé most, miután az utolsó események által azon nagy veszélyekre tétettünk figyelmessé, melyek hazánkat s a birodalmat közösen fenyegetik.

Ezek azon szempontok, melyek a közös ügyek elintézésénél nézetem szerint irányadók. És a bizottság javaslata, mely előttünk fekszik, megfelel mindezeknek. Megfelel az elsőnek, mert midőn föltételül köti ki, hogy mindaz, ami a közös ügyek mikénti elintézésére nézve a javaslatban indítványoztatik, csak akkor léphet életbe, ha Magyarországban az alkotmányosság tökéletesen helyreállíttatott, ez által biztosítja alkotmányos önállásunkat. A javaslat gondoskodik az eszközökről is, melyek arra, hogy a birodalom közös céljának, közös védelmének tökéletesen megfelelhessen, szükségesek. Végre a javaslat a delegációk és az azokban fölállított paritás elve által biztosítja hazánkat arról, hogy mindazon ügyekre, amelyekhez áldozataival és tetteivel járul, nem csak befolyást, hanem nagy és elhatározó befolyást fog gyakorolni. Ennélfogva én ezen javaslatot a részletes tárgyalás alapjául elfogadom. *(Helyeslés.)*

[...]

Deák Ferenc[7]: Tisztelt Ház! *(Halljuk! Halljuk!)*

Azon fontos kérdések, melyek fölött jelenleg tanácskozunk, valószínűleg elhatározó befolyással lesznek hazánk jövőjére. Vitatkozásaink tehát rövidek nem lehetnek.

Nem új előttünk e kérdések lényege. Közel két éve már, hogy az alapeszmék szóba hozattak, hónapok óta közkézen forog a tizenötös bizottság javaslata, s hat hete már, hogy a hatvanhetes bizottság bevégezte nyilvános tanácskozásait.

Időnk is volt tehát, de valóban okunk is volt arra, hogy a munkálatot egészben s minden részeiben higgadtan megfontoljuk.

Megfontoltam én is e kérdéseket minden oldalról, számot vetettem magammal mindazon aggodalmakra nézve, melyek egyik vagy másik részről fölmerültek, s azon következésekre nézve, melyek e kérdéseknek egyik vagy másik módon leendő eldöntéséből származhatnak. E megfontolásnak eredménye lett azon meggyőződésem, hogy a hatvanhetes bizottság többségének javaslata a fennforgó nehéz kérdések békés kiegyenlítésének oly módját foglalja magában, mely helyzetünkben s a jelen viszonyok között leginkább célszerű s valószínűleg kivihető is. *(Élénk helyeslés a középen.)*

Nem azért szólalok föl, mintha számítanék arra, hogy előadásom e ház tagjainak nézetét más irányba vezeti, mert tudom, hogy ki-ki komoly megfontolás után már elhatározta véleményét, s követni fogja saját meggyőződését s lelkének belső sugallatát. Fölszólalok mégis, hogy elmondjam a tisztelt ház előtt, s elmondjam az ország előtt azon okokat, melyek véleményemet elhatározták. *(Halljuk! Halljuk!)*

Nagy részben olyanokat fogok talán mondani, miket én is, más is e házban már fölhoztunk. De mégis elmondom azokat, mert okaim láncolatához tartoznak, és meggyőződésem alapjául szolgálnak.

Magyarország közjogának történelmében legfontosabb korszakot képez azon átalakulás, mely 1847–1848-ban tétetett, mert e nélkül a kornak igényei s a fejlődő eszmék hatalma rég elsöprötték volna alkotmányunkat. *(Középen: Úgy van!)*

Ha akkor az országgyűlés ragaszkodva ősi arisztokratikus intézményeinkhez szabaddá nem teszi a népet s a földet, nem osztozik a néppel jogoknak és terhekben, ha szé-

lesebb alapra nem fekteti az alkotmányt, a ránk következett nehéz évek súlyát el nem bírtuk volna, s összeroskadtunk volna a szenvedések alatt anélkül, hogy a művelt világ szánalma és részvéte kísérné végsüllyedésünket. *(Helyeslés a középen.)* Ezen átalakulást össze fogja kötni a történelem azon férfiúnak[8] nevével, ki azt 48-ban megindította, és ernyedetlen eréllyel keresztülvitte. *(Éljenzés.)* Dacára a bekövetkezett szerencsétlen eseményeknek, művének ezen része fönnmaradt, és fenn fog maradni, míg nemzetünk él, és országunk áll, s ahhoz a nemzet emléke és hálája lesz mindig csatolva. *(Éljenzés.)*

De az 1847. és 1848. évi törvények ezen átalakulást be nem végezhették. Csak az alap volt letéve, s a további fejlődés a legközelebbi országgyűlés föladata lett volna. Magok azon országgyűlésnek rendjei tudták és érezték ezt, midőn első föliratuk után néhány nappal, március 18-án egy ünnepélyes nyilatkozatban azt jelentették ki, hogy „a jelen országgyűlést nem tartják hivatva lenni arra, hogy mindazon törvényeknek részletes kidolgozásába és megállapításába ereszkedjék, melyek a nemzet boldogságának fölvirágozására általában szükségesek, sőt úgy vannak meggyőződve, hogy törvény által meghatározván az alapokat, melyeken a képviseleti rendszer szerint néhány hónap alatt Pesten tartandó országgyűlés alakíttassék, mindazon törvényeknek alkotása, melyek az ország belbékéjének s a nemzet szabadságának biztosítása végett rögtön intézkedést nem kívánnak, az ezen Pesten tartandó nemzeti gyűlésre halasztassék".

Mutatja említett törvényeink szövege is, hogy azok egy része részletesebb kifejtésre vár, és hogy sok viszonyok, melyek azokban csak említtetnek, szabatosan nincsenek meghatározva. Ezek közé tartozik kétségtelenül azon viszony is, melyben őfelsége többi országai irányában állunk.

A 48-as pesti országgyűlés szívesen folytatta volna az elkezdett munkát, és továbbfejlesztette volna a megkezdett átalakulást. De elleneink fegyverrel támadták meg ezen kezdetet, és nekünk a szükséges fejlesztés helyett védenünk kellett a meglevőt. A munka fennakadt, és éppen azok vetették szemünkre, hogy ama törvényeink hiányosak, kik ezen hiányoknak célba vett pótlásában fegyverrel gátoltak bennünket. *(Élénk tetszés.)*

A küzdelem szerencsétlen véget ért; alkotmányunk fölfüggesztetett, és mi számos évekig az abszolút hatalom súlya alatt szenvedtünk, melynek fonákul vezetett kormánya fölemésztette anyagi erőnk nagyrészt anélkül, hogy a birodalom többi részeinek fölvirágzását elősegítette volna. *(Helyeslés.)*

Tizenkét hosszú és nehéz év után elhatározta őfelsége, hogy alkotmányos úton fogja népeit kormányozni, de fájdalom, ezen szép szándék sikere meghiúsult, mert félszeg volt az intézkedés, mellyel ezen szándékot életbe akarták léptetni, és magában hordta magvát a sikertelenségnek, mely minden félszeg intézkedésnek átka szokott lenni. *(Tetszés.)* Azon ünnepélyes alapszerződés, mely alkotmányunkat biztosította, a Sanctio Pragmatica lényegében ignoráltatott, és fölfüggesztett alkotmányunk helyett más alkotmányt akartak nekünk oktrojálni, mely merőben ellenkezett ősi alkotmányunkkal.

Mi ezen oktrojált alkotmányt el nem fogadhattuk, a Sanctio Pragmaticát mellőznünk szabad nem volt, s a 61-es országgyűlésről fölküldött két föliratunkban kifejtettük az ország jogait, és bebizonyítottuk ügyünk igazságát. Ez volt a 61-es országgyűlés föladata, és ezen föladatát híven teljesítette. Föliratainknak nem sikerült ugyan kivívni akkor alkotmányunk visszaállítását, de ügyünknek bebizonyított igazsága előtt elnémult a jogvesztésnek fonák elmélete, melyből előbb kiindultak, és ezen elmélet ellenünkben se itt, se másutt többé visszhangra nem talált. Azonban bebizonyított igazságunk sem menthetett meg bennünket attól, hogy ismét abszolút kormány alá ne kerüljünk, s a provizóriumok egymást váltó rendetlenségei ne nehezedjenek ránk. Fölhagytak ugyan a jogvesztés elméletével, de azt hozták föl ellenünk, hogy ha jogaink kétségtelenek és ügyünk igazságos volna is, alkotmányunkat a 48-as események után s a 48-as törvények szerint visszaállítani nem lehet, mert ezen visszaállítás a birodalom fennállásának biztonságát veszélyeztetné. Nemcsak elleneink itt, hanem

a külföldön is számosan hitték és vitatták, hogy a mi kívánalmaink teljesítése a birodalom biztonságával ellentétben áll, és ezen kívánalmak megtagadása a birodalom fenntartásának életföltétele, midőn tehát a fejedelem ezen kívánalmakat megtagadja, önmagát védi, és összes birodalmát. Hasonlók voltak őfelségének is aggodalmai, és az ő megnyugtatása, az ő beleegyezése nélkül reményünk sem lehetett, hogy békés úton a fölfüggesztett alkotmány ismét visszaállíttassék.

Fölhozták sok oldalról ellenünk azt is, hogy Európa vagy legalább legnagyobb része az osztrák birodalom fennállását politikai szükségnek tekinti; azon kívánalmainkban tehát, melyek ezt veszélyeztetnék, és emiatt Európa közvéleményével és érdekeivel ellenkezésben állanának, annak se részvétére, se támogatására nem számíthatunk. Nem felelhettük mindenkor azt, hogy mi nem törődünk a birodalom fennállásával, nem törődünk Európa közvéleményével, magunk is ki fogjuk vívni, ha kell, erővel is, mit tőlünk békés úton megtagadtak. Ezt mondani se erőnk, se akaratunk nem volt. *(Élénk helyeslés a középen.)*

E helyzetben csak három út állott előttünk: vagy fegyverrel vívni ki jogainkat; vagy várni a véletlentől és oly eseményektől, melyeket se előidézni, se irányozni és vezetni képesek nem voltunk; vagy arra törekedni, hogy meggyőzzük a fejedelmet és az el nem fogult közvéleményt arról, miszerint alkotmányunk visszaállítása a birodalom fönnállásának biztonságával is összhangzásba hozható.

Fegyver és forradalom még a siker reménye mellett is oly eszköz, melyhez csak a kétségbeesés küszöbén nyúlhatna a nemzet. *(Élénk helyeslés.)* És annyi szenvedéssel, annyi veszteséggel jár, hogy azt még áldozattal is kész kerülni az, kinek szívén fekszik a honpolgárok sorsa. *(Tetszés.)* Nem szükséges megemlítenem, hogy e veszélyes eszköznek sikere is helyzetünkben a lehetetlenségek közé tartozott volna.

Bizonytalan eseményektől várni a kétes jövendőt, és eközben a nemzet erejét, jóllétét, bizodalmát és reményét napról napra mindinkább enyészni engedni, helytelen, sőt káros számítás lett volna, mert könnyen megtörténhetik vala, hogy a várt esemény be nem következik, vagy majd akkor következik be, mikor a segély elgyengült nemzetünkre már késő. *(Hosszas, élénk éljenzés a középen.)*

Nem vala tehát egyéb hátra, mint a harmadik módot megkísérelni. Tartoztunk ezzel hazánknak, melyet egyrészt a forrongások és kétes eredményű véres harcok veszélyétől megóvni, másrészt a fokonkint inkább érezhető süllyedéstől megmenteni kötelességünk volt. *(Úgy van!)*

Összehívta őfelsége a jelen országgyűlést, és trónbeszédében határozottan félrevetve a jogvesztés káros elméletét, a Pragmatica Sanctiót tűzte ki nekünk is kiindulási pontul; fölszólított, hogy a birodalom fenntarthatásának biztonságára vonatkozó aggodalmait szüntessük meg, és terjesszünk elő célszerű javaslatot a Pragmatica Sanctio értelmében köztünk és őfelsége többi tartományai közt létező közös ügyek szabatos meghatározására és mikénti kezelésére nézve.

Valamint az 1861. évi országgyűlésnek föladata volt kifejteni az ország jogait, bebizonyítani ügyünk igazságát, úgy a jelen országgyűlésnek föladata sikert szerezni az igaz ügynek azáltal, hogy megmutassa, hogy alkotmányunk visszaállítása a birodalom fennállásával is összhangzásba hozható, szóval föladata megszüntetni a fejedelem aggodalmait, és ezáltal az alkotmány visszaállítását békés úton lehetővé tenni. *(Úgy van! A középen.)*

Országgyűlésünk e föladatát teljesen fölfogta, és egy hatvanhét tagból álló választmányt küldött ki a kívánt javaslat elkészítésére. Mi, kik e bizottságnak tagjai voltunk, teljesítettük megbízásunkat; a Pragmatica Sanctióból indultunk ki, mert azt tekintettük legbiztosabb, sőt egyetlen jogalapnak a közös viszonyok meghatározására.

E javaslatunk a tisztelt ház előtt fekszik. Nem állítjuk mi, kik mint a bizottság többsége azt készítettük, hogy művünk tökéletes. Tudjuk, hogy annak hiányai vannak, de célszerűbbet, mely helyzetünkben gyakorlatilag is kivihető lett volna, készíteni nem tudtunk. *(Úgy van! Helyeslés.)*

Több ellenvetések és aggodalmak merültek föl vitatkozásaink folytán e javaslat lényeges pontjai ellen. Méltánylom minden honfinak aggodalmát, ki az ország sorsát elhatározó fontos ügyekben a tárgynak másik oldalát megvizsgálva nehézségeket keres és talál, és azokat a törvényhozás terén figyelmeztetésül előadja. Hiszen ez is teljesítése a hazafiúi kötelességnek, és igen természetes, hogy a féltett kincsnek megőrzése sok óvatosságot igényel. De engedje meg a tisztelt ház, hogy ezen ellenvetések és aggodalmak lényegesebb részére megtehessem én is ellenészrevételeimet. *(Élénk fölkiáltások: Halljuk!)*

Azt mondják némelyek, a Pragmatica Sanctio köztünk és őfelsége többi országai között csak perszonáluniót hozott létre, és ez nem terjed ki egyébre, mint egyedül a trónöröklés megállapítására, közös ügyek tehát nem is léteznek.

Igenis perszonálunió az, melyet a Pragmatica Sanctio létrehozott, de a trónöröklésen kívül még az is benne foglaltatik ezen ünnepélyes alapszerződésben, hogy mind Magyarország és az ahhoz kapcsolt részek és országok, mind őfelségének többi országai és tartományai ugyanazon közös uralkodó által föloszthatatlanul és elválaszthatatlanul együtt birtoklandók. Midőn az ország ezen elvet kimondta, magára vállalta egyszersmind azon kötelezettséget, hogy ezen föloszthatatlan és elválaszthatatlan birtoklást fenn is fogja tartani, különben ezen elvnek kimondása csak üres szó lett volna. A föloszthatatlanság és elválaszthatatlanság fönntartása pedig magában foglalja annak, ha megtámadtatik, fegyveres megvédését is. A Pragmatica Sanctio tehát midőn a trónörökléshez kötve az elválaszthatatlanság és föloszthatatlanság elvét kimondta, kimondta egyszersmind a védelmi kötelezettséget. Nevezze bárki, ha tetszik, ezen kötelezettséget nem perszonál-, hanem reáluniónak, én azt a perszonálunióhoz kötött és most kifejtett föltétel egyenes következésének tartom. De bárminek nevezzük azt, annyi mindenesetre igaz, hogy az határozottan ki van mondva a Pragmatica Sanctióban. *(Úgy van! Helyeslés a jobb oldalon.)*

Egyébiránt az 1848. 3. törvénycikknek 13. szakasza is világosan elismeri, hogy köztünk és őfelségének többi országai közt csakugyan léteznek közös viszonyok; azt pedig senki, úgy hiszem, állítani nem fogja, hogy az ott említett közös viszonyok egyedül a trónöröklésre vonatkoznak, hiszen az említett törvény a fejedelem személye melletti miniszterre bízza, hogy ezen viszonyokra nézve Magyarországot képviselje; a trónöröklés pedig rég elhatározott dolog, az kérdés alá nem is jöhet, az szakadatlan folyamatában semmi képviseletet nem tett szükségessé.

Egyébiránt maga az 1847/48. évi országgyűlés is így fogta föl a Pragmatica Sanctio értelmét. Ugyanis azon föliratában, mely az 1848-i törvények alapjául szolgált, a március 14-i föliratban azt mondták az ország rendjei: „A legújabb időkben kifejlett események mulaszthatatlan kötelességül teszik figyelmünket azokra fordítani, miket Felséged uralkodóháza iránti hűségünk, az összes birodalom iránti törvényes viszonyaink és hazánk iránti kötelességünk megkíván." És ugyanazon fölirat folytában ismét azt mondják: „E tekintetben lehetetlen aggodalommal nem tapasztalnunk a nyugalom bomladozásának azon jeleit, melyek a Pragmatica Sanctiónál fogva velünk egyesült birodalom némely részeiben mutatkoznak." Íme, ezen fölirat is az összes birodalomról és ezen birodalom iránti törvényes viszonyainkról szól; aggodalommal említi a nyugalom bomladozásának jeleit a Pragmatica Sanctiónál fogva velünk egyesült birodalom némely részeiben. Kérdezem: egyedül a trónöröklési viszonyra vonatkoznak ezek? Hiszen az bomladozni akkor sem kezdett, annak megállapított rendje fenyegetve nem volt. *(Élénk tetszés a középen.)*

Léteztek tehát és léteznek közös viszonyok; és ha azok csakugyan léteznek, nem természetes-e, hogy azon ügyek is közösek, melyek ezen viszonyokra vonatkoznak vagy azokból erednek? *(Fölkiáltások a középen: Úgy van!)* Közös viszony közös ügyek nélkül se az állam, se a magánosok életében nemigen létezhetik.

Azt mondják, hogy eddig is voltak közös viszonyok, és mégsem léteztek közös ügyek. Bocsánat, uraim, ez tévedés. Azon ügyek, melyek e közös viszonyokból származtak,

eddig is közös ügyek voltak, csakhogy tárgyalásuk történt más alakban. Eddig őfelségének többi országai nem bírtak alkotmánnyal, az ő érdekeiket irányunkban is a fejedelem képviselte; midőn tehát azon ügyeket, melyek a közös viszonyokra vonatkoztak, a magyar országgyűlés a magyar királlyal tárgyalta, ugyanazon magyar király mint egyszersmind amaz országoknak fejedelme figyelembe vette azok érdekeit is, és ő képviselte azok részéről e tárgyalásoknál a közösséget. *(Helyeslés a középen.)*

Tekintsünk bár végig az országgyűlési föliratokon és válaszokon, sok helyütt föltaláljuk világos nyomát annak, hogy a magyar király az ország valamely kívánatának megtagadásánál egyenesen örökös tartományainak érdekeire hivatkozott, melyeket ő képviselt. De most már azon országok is alkotmánnyal lesznek fölruházva, nem fejedelmük, hanem ők magok fogják képviselni saját érdekeiket azon ügyekre nézve is, melyek a velünk közös viszonyokból származnak. Akarhatjuk-e, hogy ők e jogot ne gyakorolhassák?

A közös ügyek tehát nem most születtek, hanem most azok eddigi kezelésének módját különösen az osztrák tartományoknak alkotmányossága miatt szükséges megváltoztatni. *(Úgy van! A középen.)*

Ha valaki a Pragmatica Sanctiót figyelemmel végigolvassa, nem fog kétkedni azon, hogy annak megkötésénél egyik fő cél a viszonyos védelem is volt. Az 1723:1. cikkben megköszönik az ország rendjei őfelségének, hogy Magyarország javára a szomszéd országokkal és örökös tartományokkal külerőszak ellen is megállapítandó egyességre irányozta gondoskodását és igyekezetét. A 2. törvénycikkben hasonlóul meg van különösen említve a külső erő elleni védelem.

Némelyek a Pragmatica Sanctiónak ezen, a föloszthatatlan és elválhatatlan birtoklásra vonatkozó értelmét is kétségbe vonják; de ha tekintetbe vesszük először a Pragmatica Sanctio megkötésének azon egyik célját, a külerő elleni védelmet, melyet előbb említettem, másodszor ha figyelemmel olvassuk az 1723:2. törvénycikknek 3., 4., különösen pedig 7. szakaszát, látni fogjuk, miszerint ott világosan ki van mondva, hogy őfelségének Németországon kívül és belül fekvő örökös országai és tartományai Magyarországgal és a hozzá kapcsolt részekkel, országokkal és tartományokkal együtt föloszthatatlanul és egymástól elválhatatlanul örökösödésileg birtoklandók. E szavak értelme, úgy hiszem, lehetetlenné tesz minden más magyarázatot, mint az elválaszthatatlan és feloszthatatlan birtoklás elvének elismerését. *(Úgy van! Helyes! A középen.)*

Így tekintették ezt a későbbi országgyűlések is. 1741-ben a 4. cikkben, midőn Mária Terézia férjének, Ferenc császárnak corregensségét [társuralkodóságát] elfogadták az ország rendjei, kimondták egyszersmind, hogy ezáltal az 1723:1. és 2. cikkek az elválhatatlanságra nézve csorbát ne szenvedjenek. 1790-ben pedig azon törvénycikkben – a 10.-ben –, melyre annyiszor hivatkoznak, s mely az ország törvényes függetlenségéről szól, újabban és határozottan ki van mondva a föloszthatatlan és elválhatatlan birtoklás elve.

Így értelmezte a Pragmatica Sanctiót annak keletkezése óta a folytonos gyakorlat is. Sohasem késett Magyarország őfelsége birodalmát bármely megtámadás ellen megvédeni még akkor is, midőn az ellenség nyíltan kijelentette, hogy a háborút nem Magyarország ellen kívánja folytatni, mint például 1809-ben, midőn a győzelmes francia császárnak ily tartalmú proklamációja hatástalanul hangzott el.

Így értelmezte a Pragmatica Sanctiót s az ebből származó védelmi kötelezettséget az 1847–1848-i országgyűlés is. Akkor Somogy vármegye egyik követének[9] interpellációjára Batthyány Lajos gróf miniszterelnök az összes minisztérium nevében kinyilatkoztatta, hogy a Pragmatica Sanctiót oly értelemben veszi, miszerint azon esetben, ha az osztrák birodalom külellenség által megtámadtatik, Magyarországot segedelemadásra kötelezettnek hiszi, és ez értelmezésben az egész országgyűlés megnyugodott. Az 1848. évi pesti országgyűlés 15. ülésében Batthyány Lajos gróf szavait Eötvös báró miniszter idézte. Ugyanazon ülésben Kossuth Lajos miniszter fölolvasta a miniszteri

tanács jegyzőkönyvének azon pontját, melyben a minisztérium kijelenti, „hogy a Pragmatica Sanctióból Magyarországra háramló azon kötelezettséget, miszerint őfelségét külmegtámadás ellen védeni tartozik, kétségbe vonni nem akarja". Hasonlóul azon ülésben Kossuth Lajos azt is kijelentette, hogy a minisztérium összesen és egyenkint állását kész ahhoz hozzákötni, „hogy az országbeli rendes hadseregnek azon része, mely az országbeli rendnek, békének és a nemzet jogainak, szabadságának védelmére nem szükséges, őfelségének külmegtámadtatása ellen diszpoziciójára [rendelkezésére] bocsáttassék a Pragmatica Sanctio értelmében". A Pragmatica Sanctio ezen magyarázatát a háznak nagy többsége hasonlóul helybenhagyta, noha azon háború, mely akkor folyt, Magyarországban populárisnak nem tartatott, és sokak rokonszenve inkább a szabadságért küzdő olaszok felé hajolt.

Tévedett tehát Madarász József képviselő úr, midőn múltkori beszédében azt mondta, hogy a védkötelezettség eszméjét először énáltalam hallotta fölemlíttetni 1866. február 22-én, és láthatja hogy nem én említettem azt föl először. *(Élénk tetszés.)* Lehet, hogy mivel ő a 47–48-as országgyűlésen jelen nem volt, azt, mi ott történt, nem tudta; de jelen volt a 48-as pesti országgyűlésen, midőn Eötvös József báró a Batthyány Lajos gróf szavait idézte, jelen volt Kossuth Lajos említett előadásainál, részt vett azon napon is, a következő napokon is a tanácskozásokban, tudhatta tehát, hogy nem én voltam az első, ki ezen régen ismert dolgot megemlítettem. Azonban én ezt tévedésnek vagy megfeledkezésnek tekintem. *(Élénk derültség.)*

Némelyek nem tagadják ugyan a védelmi kötelezettséget, de kétségbe vonják a védelem közösségének elvét.

Őseink, midőn a Sanctio Pragmaticában kimondott föloszthatatlan és elválhatatlan birtoklás elvének kimondásával kötelezve lőnek annak fenntartására és megvédésére, jól tudták, hogy a védelemnek olyannak kell lenni, mely célra vezessen; márpedig csak az együttes erővel folyó közös védelem lehetett sikeres az állandó rendes katonaság fölállítása óta minden időben, a különvált seregeknek külön működése pedig zsibbasztó lett volna a szükséges védelem hatására.

Tekintsük bár a folytonosan fennállott gyakorlatot, minden ellenség ellen, mely őfelségének birodalmát megtámadta, a rendes magyar katonaság közösen és együtt harcolt őfelsége többi seregeivel, ugyanazon vezérlet alatt állott, és elkülönözve nem működött.

Hajdan Magyarország védelmi erejét főképp a banderiális és insurrectionális [a főnemesek bandériumaira és a nemesi felkelésre épülő] seregek képezték, és akkor a nádor volt törvényeink szerint a magyar hadak főkapitánya. De 1715-ben a 8. törvénycikkben kimondták az ország rendjei, hogy „miután a nemesek és mindazok, kiket a törvény ezen nevezet alatt ért, az ország védelmére katonáskodni, következve személyesen fölkelni (insurgere), illetőleg bandériumaikat előállítani kötelesek, őfelsége, valamikor szükségesnek tartja ezt, a törvények értelmében jövendőre is megkívánhatja és követelheti; de mivel egyedül ezáltal az országot elegendőleg megvédeni nem lehetne, bennszülöttekből és külsőkből álló erősebb rendezett katonaság lesz minden eshetőségre tartandó", stb. Az állandó rendes sereget nem rendelte a törvény a nádor vezérlete alá, sőt ugyanazon országgyűlésen elhatároztatott a 21. törvénycikkben, hogy „amidőn az említett 8. cikknek és más törvényeknek értelmében az országnak insurgálni [felkelni, hadba vonulni] kell, azon esetben a nádor marad jövendőben is az ország főkapitánya". Tehát csak az insurrectiónak marad főkapitánya, s nem az egész magyar seregnek. E különböztetés is mutatja, hogy a rendes magyar katonaság őfelsége többi seregeivel együtt s közösen teljesítette mindenkor a védelmi kötelezettséget.

És ha már akkor szükségesnek tartották ezt őseink, mennyivel szükségesebb ez jelenben, midőn a hadvezetés újabb módja s a hadtudományok fejlődése nagy erők összpontosítását s egységes működését igényli, s a régi modorú rendszert egyáltalában lehetetlenné teszi! Hajdan, ha két hatalmasság hadat üzent egymásnak, hóna-

pok múltak el, míg seregeiket a harctérre vezették; akkor még országgyűléseket is lehetett tartani a háború megüzenése és megkezdése között. Most oly harcképes seregnek kell mindig készen állani, amely együtt és közösen működhessék, mert még időnk sem volna a háború fölött tanácskozni, már annak vége s talán szerencsétlen vége is lehetne. Mutatták a közelebb lefolyt események, hogy alig volt néhány hét szükséges egy nagyszerű háború befejezésére. *(Úgy van! Helyes! A középen.)*

Meggyőződésem tehát az, hogy a közös és viszonyos védelem oly kötelezettség Magyarországra nézve is, mely egyenesen a Pragmatica Sanctióból foly, melyet az ország soha kétségbe nem vont, melynek hű teljesítését soha meg nem tagadta. Ha kötelesek vagyunk fenntartani és megvédeni az elválhatatlan birtoklás elvét, kétségtelenül tartozunk a védelemnek oly módjáról is gondoskodni, mely célszerű legyen, különben a Sanctio Pragmaticának ezen föltételét magunk játszanók ki. *(Élénk helyeslés a középen.)*

Megütköztek némelyek azon, hogy javaslatunk 11. szakaszában a magyar hadsereg mint az egész hadsereg kiegészítő része említtetik, és azt állítják, hogy miután ez még eddig a törvényben világosan kimondva nem volt, e kifejezés az ország jogait csorbítja. De hiszen az említett 11. szakasz őfelségének azon alkotmányos fejedelmi jogairól szól, melyek a hadseregnek egységes vezérletére, vezényletére és belszervezetére vonatkoznak, e jogokat pedig a kisebbség különvéleménye sem vonja kétségbe. Mind a magyar katonaság, mind pedig őfelségének egyéb seregei összevéve képezik azon fegyveres erőt, melynek föladata megvédeni minket úgy, mint a többi tartományokat. E hadsereg mindig közösen és együtt működött a birodalom védelmében, és kérdem, nem része-e a magyar sereg is ezen fegyveres erő összegének. Én ezen eszmében és ezen szavakban az ország jogainak csorbítását nem találom. Egyébiránt az eszme, mely e szavakban fekszik, nem is új törvényeinkben, és nem is példátlan, hogy a törvényhozás, midőn az egész császári királyi hadseregről szólott, abba a magyar katonaságot is belefoglalta. Különösen 1796-ban a 2. cikkben „2 400 000 mérő rozsot ajánlott az országgyűlés a 340 000-ből álló császári királyi hadsereg tartására"; e 340 000-ben pedig a magyar katonaság is bennfoglaltatott, mert ez volt akkor a fejedelem egész hadseregének száma, és ez egészet együtt császári királyi hadseregnek nevezi a törvény; nem említ az kétféle katonaságot elkülönítve, nem mondja, hogy az egyiknek vagy másiknak ajánlja az említett gabonaösszeget, szól együtt az egész császári királyi hadseregről. 3 760 000 mérő zabot is ajánlott az országgyűlés, és ezt ismét az egész hadsereg 80 000 lova számára. Lehet-e kételkedni, hogy az említett törvény is úgy tekintette a magyar katonaságot, mint őfelsége összes hadseregének kiegészítő részét? És nem keresett, nem talált ezen eszmében semmit, mi az ország jogaival ellenkezett volna. *(Élénk tetszés a középen.)*

Legsúlyosabb vád, mely ellenünk az eddigi vitatkozások folytában fölhozatott, kétségtelenül az, hogy javaslatunk az ország alkotmányos függetlenségét megsemmisíti, és Magyarországot némi autonómiával bíró osztrák tartománnyá teszi.

Súlyos e vád, és nagy horderejű e kifejezés: „az ország alkotmányos függetlenségének megsemmisítése", és visszariadnék tőle magam is, ha csakugyan alaposnak tekinthetném azt.

Melyek azon tárgyak, melyeket mi a Sanctio Pragmatica alapján közösöknek ismertünk, és a delegációk elhatározására bíztunk? Először a külügy, másodszor megállapítása az évenkénti költségvetésnek azon költségekre nézve, melyeket a külügy és a hadsereg igényelnek.

A külügy békés eszköze az állam védelmének, és az olyan országokra nézve, melyek ugyanazon uralkodó alatt állnak, és viszonyos együttes védelemre kötelesek, csak közösen és együtt vezettethetik célszerűen. *(Helyeslés a középen. Fölkiáltások: Úgy van!)* Közös uralkodó és közös védelem mellett két külön vezetett külügyet képzelni alig lehet anélkül, hogy a legnagyobb zavarok és fonák ellentétek, sőt mondhatnám, rövid időn gyakorlati lehetetlenségek be ne álljanak. Mióta a trónöröklés s az elválaszt-

hatatlan és föloszthatatlan birtoklás meg van állapítva, nem is gyakorolta, nem is követelte Magyarország a külügyek külön vezetését. Az 1790. évi 17. törvénycikk azt mondja, hogy „őfelsége magához a státusminisztériumhoz is fog magyarokat alkalmazni, és oly rendeléseket teend, miszerint azok, kik a magyarok közül külkövetségekre kívánnak alkalmaztatni, magokat az állam titkos kancelláriájában kiképezhessék". A törvénynek ezen szavai nem mutatnak azon szándékra, hogy a külügyek különválasztva kezeltessenek, hanem inkább azok közösségének elismerését foglalják magokban. Az 1848. évi törvények sem szólnak külön külügyekről és külön külügyminisztériumról, s az 1861. évi fölirat is fejedelmi jognak ismerte el a külügyek vezetését. A mi javaslatunk tehát a külügyekre vonatkozólag nem semmisítette meg az ország alkotmányos függetlenségét, sőt ha az elfogadtatik, Magyarország szabadon választott delegációja által, tehát saját meghatalmazottjai által közvetve a külügyekre oly befolyást fog gyakorolni, minőt eddig se közvetve, se közvetlenül nem gyakorolt. *(Élénk helyeslés a középen.)* Mert hiszen azt, hogy újoncállításkor az országgyűlés a külügyek állásáról is értesítve lőn, a külügyek külön vezetésének tekinteni talán senki nem fogja, minthogy ez amúgy is csak ritkábban és néha csak minden tizedik évben fordult elő.

A másik tárgy, melyet javaslatunk a delegációkhoz utasít, a költségvetés megállapítása mind a külügyekre, mind a hadsereg költségeire nézve; és e pont ellen van leginkább irányozva azon vád, hogy az ország alkotmányos függetlenségét megsemmisíti, mert azt mondják, hogy Magyarország eddig saját adójáról maga rendelkezett, javaslatunk szerint pedig az adónak egy tetemes részét a delegációk fogják megállapítani, tehát ahhoz mások delegációja is hozzászól.

De tekintsük mindenekelőtt, miképp alakulnak az említett delegációk, s miképp fogják a költségvetést megállapítani. *(Halljuk!)* A delegáció tagjait mindenik fél alkotmányos úton, a paritás alapján, hasonló számmal szabadon választja meg. Választjuk tehát mi a magunk delegátusait oly férfiakból, kikben az országgyűlés többségének bizalma van, választjuk csupán egy évre, tehát egyévi költség megállapítására. Mindenik félnek delegációja saját elnökét megválasztja, mindenik külön ül össze, csupán írásban közlik egymással nézeteiket, s ha így egyetértésre nem juthatnak, egyszerű többséggel határoznak. És mi fölött határoznak? A két fél felelős minisztériumának befolyásával kiszámíttatik, hogy a következő évre mennyi költséget igényelnek a közös védelemnek eszközei, tudniillik a védelem békés eszköze, a külügy és a védelem fegyveres eszköze, a hadsereg. E kiszámítás közöltetik külön mindenik delegációval, és azok azt megvizsgálván vagy közegyetértéssel, vagy többséggel elhatározzák, hogy mennyi legyen a következő évre az ezen tárgyakra fordítandó költség. Minthogy az így megállapított költségvetés azt a kötelezettséget vonja maga után, hogy mindenik fél az abból reá eső összeget tartozik fizetni, kétségtelen az, hogy a költségvetésnek vagy, ha tetszik, az adónak ezen részét Magyarország ezentúl nem az eddigi mód szerint és nem maga közvetlenül fogja meghatározni, hanem szabadon választott megbízottjai által azon alkotmányos országok megbízottjaival, kikkel közös azon kötelezettsége, hogy a birodalom feloszthatatlan és elválhatatlan birtoklását minden megtámadások ellen megvédje. Mind a két fél alkotmányos lesz, mind a két félnek érdeke ugyanaz lesz, hogy tudniillik a védelem célszerű legyen, s minél kevesebbe kerüljön.

Magyarország tehát ezentúl is fogja gyakorolni adómegajánlási jogát a külügy és hadsereg költségeire nézve is, csakhogy nem közvetlenül, hanem közvetve gyakorolja azt, saját megbízottjai által. Nem vitatom, hogy e változtatás magában csekély, de azt állítom, hogy mégsem foglalja magában az ország alkotmányos függetlenségének megsemmisítését. *(Élénk tetszés a középen.)*

Attól félnek némelyek, hogy a másik fél delegációja, ha szorosan összetart, s a mi delegációnkból csak egy tag szavaz is vele, oly terheket róhatna miránk, melyeket majd el nem bírunk. De hiszen mindazon teher, melyet miránk rónának, őket is éppúgy nyomná, mint minket, mert nem külön fogják meghatározni a mi terhünket, hanem

az egész költségvetést együtt állapítják meg, s az arány, mely szerint mi abban részesülünk, javaslatunk szerint nem is a delegáció által, hanem előre több évre, kölcsönös alku mellett, mindkét országgyűlés befolyásával fog meghatároztatni. *(Helyeslés a középen.)*

Azon ellenvetésre, hogy hátha érdekeik ily megterheltetésünket kívánnák, egyszerű a felelet. *(Halljuk!)* Hiszen a delegációk se vasutakról vagy kereskedelmi ügyekről, se pedig oly dolgokról nem határoznak, melyekben nekik különvált érdekeik lehetnének. Ők csupán a külügynek és a hadseregnek költségvetését állapítják meg. Ebben pedig nekik is csak abból van hasznuk, ha ezen költségvetés a védelem célszerűsége mellett minél kisebb lesz. *(Helyeslés.)*

Törvényt sem fognak ezen delegációk alkotni.

Azt állítják némelyek, hogy az adó megajánlása is törvényhozási tény. Nálunk Magyarországon, szorosan véve, törvényhozási ténynek ezt nem lehet mondani, hanem inkább csak országgyűlésinek, mert Magyarország a közvetlen adók megállapítását nem szokta törvényben kimondani. Azonban nevezzük ezt akár országgyűlési, akár törvényhozási ténynek, annyi mindenesetre igaz, hogy a törvény ereje jogilag mindaddig fennáll, míg azt a törvényhozás mindkét fele közös együttértéssel meg nem szünteti. A törvény erejének megszüntetéséhez tehát törvény kell, a megajánlott adó pedig csak esztendő végéig tart, és annak megszüntetéséhez nem kell új törvény, sőt újabb megajánlása újabb határozatot kíván. *(Helyeslés.)*

Se az adórendszernek, se az indirekt adóknak megállapítása, változtatása, se kivetése vagy behajtása fölött nem fognak a delegációk rendelkezhetni. Ők csak a költségvetést állapítják meg.

Minden egyéb intézkedés a két fél külön országgyűléseinek és felelős minisztériumainak köréhez tartozik, és így azokat, azok működését némileg mint a 61-es föliratban kimondott esetenkénti érintkezést lehet tekinteni, mert csak egy évre választatnak, és évenként csak egyszer fordul elő a költségvetés megállapítása.

Tekintsünk vissza a múlt időkre, különösen azon korra, midőn a függetlenségről szóló törvény, amelyre annyiszor hivatkozunk, alkottatott, 1790-re és azon számos évekre, melyek e törvény alkotását követték.

Hogy állottunk akkor közjogi tekintetben?

Igaz, hogy a hadiadót Magyarország saját országgyűlésén ajánlotta meg, de ezen hadiadó az ország összes jövedelmének egyötöd részét sem tette. Az országgyűlésnek semmi elhatározó befolyása nem volt a magyar állam jövedelmeinek többi részeire, azt a kormány beszedte, és legnagyobb részét Bécsbe küldte föl. Költségvetés se a külügy és katonaság szükségeiről, se egyéb jövedelmekről és kiadásokról az országgyűlés elé nem terjesztetett; és még a közadó is minden költségvetés nélkül ajánltatott meg, és soha ki nem lőn mutatva, sőt az országgyűlés által nem is követeltetett; hogy kimutattassék, mennyi a katonaságnak valóságos költsége. Az 1790. évi 20. törvénycikk megállapítja ugyan, hogy a só árát csak az országgyűlésen lehet fölemelni, de hozzáteszi: „hacsak a sürgető szükség mást nem kíván". Ki határozta meg azonban e sürgető szükség eseteit? Van-e példa reá, hogy azoknak megítélésébe az országgyűlés belebocsátkozott volna? 1819-től 1842-ig több mint ezer kisebb-nagyobb kamarajószág eladatott, nagy része a hozzákötött nemességgel. Ezen eladásból több mint 25 millió forint jött be. Mindezek iránt az országgyűlés még nem is értesíttetett; számadás az ország jövedelmeiről – legalább az országgyűlésnek – soha nem adatott.

Azt mondja talán valaki, hogy ezek a törvénnyel ellenkező visszaélések voltak; de nem is létezett világos törvény, melynél fogva ezt az ország követelhette volna. Sőt 1792-ben a 14. törvénycikkben fölemelték az ország rendjei a só árát mázsánként 11 krajcárral, és azt határozták, hogy az ebből befolyó összeg a kamara által a helytartótanácsnak adassék kezére, és közcélokra fordíttassék; ezen összegről számot is adott időnkint a helytartótanács az országgyűlésnek, de a só többi jövedelméről és általában az államjövedelmekről se nem kért, se nem kapott számadást az országgyűlés. *(Úgy*

van!) És mégsem mondja senki, hogy Magyarország alkotmányos függetlensége azon korban meg volt semmisítve, és hogy Magyarország némi autonómiával bíró osztrák provincia volt; hiszen éppen akkor keletkezett az 1790. évi függetlenségi törvény, melyre, mint említettem, annyiszor hivatkozunk. *(Zajos helyeslés a középen.)*

Ezen állapottal szemben legyen szabad kérdeznem: meg van-e semmisítve alkotmányos függetlensége azon országnak, mely saját országgyűlésén alkotja minden köz- és magánjogi és közigazgatási törvényeit; saját országgyűlésén állapítja meg védrendszerét és annak minden változtatását; ő rendelkezik a szükséges újoncokról, azoknak számáról, kiállítási föltételeiről, a katonaság elhelyezéséről és élelmezéséről? *(Élénk tetszés. Úgy van! Helyeslés a középen.)* Meg van-e semmisítve azon országnak alkotmányos függetlensége, mely maga határoz államjövedelmei, adórendszere, az adó kivetése és behajtása fölött, melynek parlamentáris felelős kormánya van, és melynek e kormány felelni tartozik minden tettéért, számolni minden fillérnek hováfordításáról? *(Élénk tetszés, éljenzés a középen.)* Meg van-e semmisítve csupán azáltal, hogy a költségvetésnek egyik pontját, a hadseregnek költségeit nem közvetlenül, hanem közvetve, szabadon választott meghatalmazottjai által egy más alkotmányos országgal együtt, a paritás és az érdekek ugyanazonossága által védve annak minden túlnyomósága ellen mindig csak egy évre közösen határozza meg? *(Viharos tetszés a középen.)* És teszi ezt azért, mert azon országgal vagy országokkal egy ünnepélyes alapszerződésnél fogva közös és viszonyos védelmi kötelezettségben áll, oly kötelezettségben, melyet a hadtudomány jelen állásában a régi módon célszerűen teljesíteni már alig lehetne, és melynek eszközeit bizonytalanságnak vagy időnkint bekövetkezhető halasztgatásnak kitenni káros, sőt veszélyes volna. *(Élénk tetszés a középen.)* Kérdezem: oly nagy-e a különbség az alkotmányos függetlenség mértékére nézve e két helyzet közt, hogy midőn az egyikre – a korábbira – úgy mint az ország függetlenségének korszakára hivatkozunk, a másikat, mely javaslatunk elfogadása esetére állana be, az alkotmányos függetlenség megsemmisítésének tekinthessük? *(Hosszas, lelkes éljenzés. Zajos tetszés a középen.)*

Függetlenségnek függés az ellentétele, és midőn a függetlenség megsemmisül, függésnek kell beállni, a függés pedig azon állapot, midőn az egyik fél parancsol akár hatalommal, akár többsége által, a másik pedig engedelmeskedik. De midőn két teljesen egyenjogú fél egyedül a közös kötelezettség teljesítését a paritás alapján, hasonló számú meghatalmazottjai által intézi el, és a meghatalmazottak egy meghatározott tényre és kiszabott időre vannak megválasztva, még azonfelül érdekeik is hasonlók, habár a kérdés a szavazatok többségével dől is el, ezt szoros értelemben függésnek nevezni nem lehet. *(Élénk helyeslés a középen.)* Ily esetben melyik fél függ a másiktól? Azt mondja talán valaki, hogy függenek egymástól; de hisz ily értelemben minden szövetkezés, mely közös védelemre köttetik, megsemmisítése volna a függetlenségnek. *(Helyeslés a középen. Fölkiáltások: Úgy van!)*

A védelmi kötelezettséget nem a mi javaslatunk állapította meg, annak alapja a Pragmatica Sanctio, melynek értelmét a későbbi törvények, az országgyűlések és a folytonos gyakorlat éppúgy magyarázták, mint mi. *(Fölkiáltások a középen: Úgy van!)* Hogy a védelmi kötelezettséget úgy kezelni, mint előbb kezeltetett, most már nem lehet, mert a hadviselés módja változott, és az örökös tartományok alkotmányosak lettek, azt mint valóságos tényt ignorálnunk nem szabad. Vagy azt kellene mondanunk, hogy mi a védelmi kötelezettség kezelésének eddigi módjától el nem állunk, habár az célravezető nem is lesz, vagy az osztrák tartományok alkotmányosságát figyelembe sem véve követelnünk kellene, hogy azoknak a közös védelmi kötelezettségre vonatkozó jogait és érdekeit irányunkban ezután a fejedelem képviselje, és ők magok e fontos ügyhöz ne szólhassanak és velünk együtt ne működjenek. Se az egyik, se a másik nem volna jogos, nem volna méltányos. *(Élénk helyeslés a középen.)*

Azon vád, hogy javaslatunk szerint Magyarország népének vérével nem a magyar országgyűlés rendelkezik, merőben alaptalan. Hiszen a mi javaslatunkban is egyene-

sen és határozottan fenn van tartva az újoncok megajánlásának országgyűlési joga; fenn van tartva az állítás föltételeinek, a katonaság elhelyezésének meghatározása; ki van mondva, hogy a védrendszernek megállapítása vagy bármi változtatása Magyarországra nézve csak a magyar országgyűlés beleegyezésével történhetik. E vád tehát – úgy hiszem – tévedésből származott, és elég azt egyszerűen és határozottan visszautasítani. *(Élénk helyeslés a középen.)* Mert aki javaslatunkat olvasta, meggyőződhetett arról, hogy e vád alaptalan.

A külügyeken és az említett költségvetés megállapításán kívül semmi egyéb tárgyra nézve nem mondtuk mi, hogy annak közössége a Sanctio Pragmaticából foly, semmi egyéb tárgyat nem bíztunk mi e delegációkra. Azokra nézve, mik részint a helyzetnél fogva politikai tekintetből, részint a két fél érdekeinek találkozásánál fogva célszerűbben intéztethetnek el közös egyetértéssel, mint szorosan elkülönözve, szabad alkut és egyezkedést javasoltunk, oly egyezkedést, melyet szabad ország köt más szabad országgal. Kimondtuk, hogy ezen egyezkedések időről időre kötendők, és világosan fenntartottuk, hogy azok csak a magyar országgyűlés beléegyezésével lesznek ránk nézve érvényesek.

Ez sem sérti, úgy hiszem, az ország alkotmányos függetlenségét, és nem teszi Magyarországot osztrák provinciává *(Helyeslés a középen)*, mert a legnagyobb hatalmú és önálló országok is kötnek ily egyezkedéseket szabadon és alku mellett más hatalmakkal.

Ha tekintjük például a kereskedést azon korban, midőn a függetlenségi törvény alkottatott, egész az újabb időkig, Magyarországnak még módjában sem állott akár az örökös tartományokkal, akár a külfölddel kereskedelmi szerződéseket kötni. A szomszéd tartományok vámszabásai súlyosan nyomták termelésünket, iparunkat és kereskedésünket, és még törvényre sem hivatkozhattunk, melynél fogva azon szomszéd országok vámszabásainak leszállítását joggal követelhettük volna; sőt az országgyűlések föliirataira a válasz rendesen az lőn, hogy őfelsége többi országainak érdekeit kénytelen oltalmazni.

Nem oszthatom tehát azon aggodalmakat, melyeket némelyek javaslatunk ellen fölhoztak. Nem hiszem, hogy e javaslat életbe léptetése alkotmányos önállásunkat megsemmisítené, s Magyarországot osztrák provinciává tenné; de hiszem azt, hogy alkotmányunk azon visszaállítása, mely javaslatunk elfogadásának reményében tettleg életbe léptetett, sokkal inkább megóvja nemzetünket a végsüllyedéstől, mint a bizonytalan eseményekre épített számítások s azon sorvasztó várakozás, mely addig halasztgatja az orvoslást, míg az végsüllyedéssel fenyegető helyzetünkben késő lesz. *(Lelkes éljenzés a középen.)* Hiszem azt, hogy jelen viszonyaink között a fennforgó nehéz kérdéseknek más békés megoldását remélni nem lehet. *(Élénk helyeslés a középen.)*

Ha a ház azt hiszi, hogy mi csalódunk, és e megoldás káros, sőt veszélyes, még most kezében van az ügy, oda könnyen visszamehet, hol pár hónappal ezelőtt voltunk. *(Élénk tetszés.)*

De vizsgáljuk meg a dolog minden oldalát, nehogy az aggodalmak más irányban újabb s talán súlyosabb aggodalmakba döntsenek bennünket. *(Halljuk! Halljuk!)* Én csak saját véleményemet mondom el, a tisztelt ház ítéljen és határozzon. *(Élénk éljenzés.)*

Meg vagyok győződve, hogy ha akkor, midőn az 1848. szeptember 18-án a magyar országgyűlés megbízásából mint küldöttek a bécsi országgyűlést fölszólítottuk *(Halljuk! Halljuk!)*, „bízza meg minisztériumát a magyar minisztériummal leendő egyezkedésre, hogy köztünk s Ausztria között a kölcsönös viszonyok végleges elhatározása által minden ezentúli súrlódások s egyenetlenségeknek eleje vétessék"; ha, mondom, akkor nekünk a kiegyezkedés oly módját ajánlották volna, minőt a mi javaslatunk tartalmaz, a magyar országgyűlés azt valószínűleg nem utasította volna vissza. *(Élénk tetszés. Úgy van! Helyeslés a középen.)* Meg vagyok győződve, hogy akkor, midőn 1848-ban október 8-án a mi országgyűlésünk alsóháza végzésileg kimondta többek közt azt,

hogy „Magyarország és annak képviselőháza szabad néphez illőleg bizonyosan az ausztriai néppel mindazon érdekeket, amelyek háromszázados viszonyaikból erednek, a legbarátságosabb úton fogja kiegyenlíteni”, jelen javaslatunk elvei szerint kiegyeztünk volna. (*Úgy van! A középen.*) Meg vagyok győződve, hogy ha akkor, midőn minket az országgyűlés herceg Windischgrätz táborába küldött egyezkedés végett (*Halljuk!*), a herceg ahelyett, hogy föltétlen megadást követelt, jelen javaslatunk szerinti kiegyezkedéssel kínált volna meg, a nemzet képviselői nem lettek volna idegenek azt elfogadni. (*Úgy van! A középen.*) Meg vagyok győződve, hogy Buda várának visszavétele után s a nagysarlói ütközet után is, melyek fénypontjai voltak a küzdelemnek, hozzájárult volna ily egyezkedéshez. (*Úgy van! A középen.*) És mennyi vér, mennyi szerencsétlenség, mennyi szenvedés lett volna megelőzve! Hol állnánk most erőben, tehetségben, fejlettségben, hol állana a birodalom? Most békés úton juthatunk ily kiegyenlítéshez, ne utasítsuk azt el magunktól! Más-e most a jog, mint akkor volt, vagy talán erősebbek vagyunk, és több erőfeszítést, több szenvedést megbírunk? Ha sikerült politikai létünk roncsolt hajóját egy kis révpartra juttatnunk, visszalökjük-e azt ismét a zajgó tenger hullámai közé csupán azon kétes reményben, hogy talán, de csak talán, majd ha a vész el nem sodor, egy szebb, nagyobb, biztosabb kikötőbe juthatunk? (*Lelkesült éljenzések a középen.*)

Azon aggódnak némelyek, hogy az osztrák birodalmat fölbomlás veszélye fenyegeti, és azért nem kívánják Magyarország sorsát hozzákötni. (*Halljuk!*) Állítják, hogy ha egykor Európa politikai szükségnek tartotta is az osztrák birodalom fennállását, most ezen nézet nagyrészt megváltozott.

Szabad legyen megjegyeznem, hogy nagy birodalom végfölbomlása nem oly könnyen és nem oly hamar történik, kivált ha annak fejedelme népeinek alkotmányos szabadságában keresi trónjának legerősebb támaszát. (*Hosszas, lelkesült éljenzés.*)

Megjegyzem azt, hogy azon politika, mely figyelembe nem veszi a jelent, és egyedül eshetőségekre akar építeni, éspedig oly eshetőségekre, melyek el is maradhatnak, másképp is alakulhatnak, nem célszerű politika. (*Úgy van! A középen.*)

Van-e, ki óhajtja Ausztria fölbomlását, nem tudom, de ha vannak ilyenek, azok azt bizonyosan nem a mi érdekünkben óhajtják. (*Úgy van! A középen.*) Félek, nagyon félek, hogy e fölbomlás által nem mi nyernénk, s a mi sorsunk jobbra nem változnék. (*Élénk helyeslés a középen.*)

És ha kiszámíthatatlan események ezen katasztrófát egykor csakugyan előidéznék, mi volna jobb ránk nézve: az-e, hogy ezen katasztrófa Magyarországot államilag rendezett állapotban találja, vagy az, hogy erejében megfogyva, a folytonos provizóriumok zavarának közepette kelljen szembeállanunk a végzetszerű eseményekkel? Az első esetben könnyebben és biztosabban szolgálhatnánk szilárd magvául egy új alakulásnak; a másik esetben csak rendezetlen anyagnak tekintenének bennünket, melyet szétbontva, más építkezésre használnának föl, és ez ellen aztán sikertelenül hivatkoznánk törvényeinkre és alkotmányos függetlenségünkre. (*Helyeslés.*)

Föltűnő előttem az, hogy éppen azok, kik a fölbomlás lehetőségét fölteszik, leginkább idegenek a delegációk eszméjétől. Hiszen, ha a birodalom fölbomlanék, a delegációk is megszűnnének, mint minden egyéb viszonyaink (*Úgy van!*), és ily esetben vagy mint önálló, külön állam, teljes erejében függetlenül alakulna Magyarország, vagy több népekkel egyesülve új szövetkezési államot alkotna.

Az elsőt nem számítom a politikai lehetőségek közé. Örülne minden magyar, és örülnék én is, ha oly erővel és hatalommal bírnánk, minőt ily önállás megkíván. Nem becsülöm én kisebbre nemzetünk erejét a valónál.

Azt mondta valaki, hogy ne mondogassuk mi magunkat gyöngéknek. Úgy hiszem, önérzetünk ettől meg fog óvni bennünket. (*Úgy van! Élénk tetszés a középen.*) Egyébiránt a történelemben nem tudok példát arra, hogy hazánkat azért érte volna veszély, mert erősebb volt, mint amilyennek magát hitte; ellenben abból, hogy erősebbnek

hitte magát, mint amilyen volt, szomorú következések származtak, a mohácsi vész egyik oka erőnknek éppen ezen túlbecsülése lehetett. *(Úgy van! Tetszés.)*

Az államok ereje nem abszolút fogalom. Lajos és Mátyás korában nemcsak azért volt Magyarország nagy és erős, mert fejedelmei bölcsek, népe vitéz volt, hanem azért is, mert akkor Európa legnagyobb országai közé tartozott. *(Úgy van!)* Anglia Skóciával nem volt egyesülve, a mostani Franciaország több részre volt szakadva, Németországnak, Olaszországnak sok ura volt, Oroszország Lengyelországgal sem bírt megküzdeni, csak a török erő volt hatalmas és tekintélyes. Most azonban mily nagyok az európai államok dimenziói! A 20 millió népességű Olaszországot értelmes népével, virágzó kereskedésével, sok jó kikötőjével még nagyhatalomnak sem tekinti a világ! Föl bírna ezek közt állani Magyarország beékelve a hatalmas orosz és német birodalom közé? *(Élénk tetszés a középen.)*

Ha pedig más népekkel együtt szövetséges államot akarnánk akkor majd alakítani, nem volnának-e közös ügyeink, melyeket azokkal együtt kellene intéznünk? Nem kellene-e azokat közösen kezelnünk? És nem volnánk-e kénytelenek a delegációk eszméjével akkor is megbarátkozni? *(Élénk tetszés a középen.)*

Ismétlem, tisztelt ház, ne taszítsuk el magunktól a békés kiegyenlítés ezen módját. Félek, igen félek, hogy annak félrevetése által jövőre az ország alkotmányos függetlenségét nagyobb veszélynek tennők ki, mint elfogadása által. *(Élénk helyeslés a középen.)*

Némelyek javaslatunk ellenében a közvéleményre hivatkoznak. Tisztelem én is a közvéleményt, és teljesen méltánylom annak hatalmát, mert tudom, hogy azzal szembeszállni rendesen sikertelen küzdelem, de politikai életem folytán azt tapasztaltam, hogy alig van nehezebb föladat, mint igen sok tárgyra nézve a valóságos közvéleményt megtudni. Ki-ki azon körnek véleményét ismeri legjobban, melyben él, mellyel társalog, csak néha vonja magára figyelmét egy-két hang a távolból; és igen hajlandó az ember saját körének véleményét közvéleménynek tekinteni. Tévedtem én is e részben nemegyszer, és tévedtek, úgy hiszem, mások is. *(Úgy van!)* Gyakran megtörténik, hogy midőn a vélemények sokfelé ágaznak, minden árnyéklatnak vannak pártolói számosak, és ki fogja megmondani tudni, hogy melyik mellett áll valósággal a közvélemény? *(Élénk helyeslés.)* Megszámítani pedig azt a közvéleményt vajmi nehéz volna! *(Tetszés.)*

Egyébiránt midőn minket a nép megválasztott, hogy képviselői legyünk, nem azt várta, hogy tőle kérjünk tanácsot, hanem azt, hogy mi adjunk neki tanácsot. *(Zajos helyeslés.)* Törvényhozói dolgokkal, melyek készültséget, szakavatottságot igényelnek, nem minden ember foglalkozhat; és nekünk, kik azzal foglalkozunk, kötelességünk a nép érdekét is szívünkön viselni, és azt tenni, mit e tekintetben legcélszerűbbnek látunk. *(Hosszas, élénk helyeslés a középen.)*

Nem vitatom tehát, hogy a közvélemény mily mértékben van jelenleg javaslatunk mellett. De azt mégis hiszem, hogy a nép nem fogna nekünk köszönetet mondani, ha meghiúsítva a békés kiegyenlítés sikerét visszaesnénk vele együtt ismét a bizonytalanságnak, a zavarnak, rendetlenségnek örvényébe, melyből a szabadulás oly nehéz; és a szenvedésekért, melyeket tűrt és még tűrnie kellene, semmi egyebet nem nyújthatnánk neki, mint azon kétes vigaszt, hogy az európai eseményeknek egy véletlen fordulata ránk még tán jobb sorsot is hozhat, mint amit jelenben e békés kiegyenlítés által elérhetünk. *(Zajos éljenzés a középen.)*

Azt mondják tán némelyek, hogy ez az opportunitás politikája. Igenis az. Midőn arról van szó, hogy a fennálló törvényt a végrehajtó hatalom megtartsa és teljesítse, akkor az opportunitás nem irányadó, mert a jogilag meg nem változtatott törvényt szorosan meg kell tartani, de a törvények alkotásánál éppen az opportunitás az, amelyet mellőzni nem lehet. Amely törvényhozó ezt figyelembe nem veszi, üdvös, célszerű törvényt alkotni ritkán fog. *(Helyeslés a középen. Fölkiáltások: Úgy van!)* Minden alkotmány, minden törvény, minden institúció az opportunitás posztulátumánál fogva

jött létre, és addig célszerű, míg annak megfelel. Ezt mondtam én akkor is, midőn a jelen országgyűlésen fölszólaltam azok ellenében, kik a jogfolytonosságban a törvények megtartására nézve is az opportunitás szempontjából indultak ki.

Egyes kifejezéseket, mik a vitatkozások folytában ellenem tán élesebben is voltak intézve, hasonlókkal viszonozni nem fogok. Ily feleselések se a vitatkozás tárgyát tisztába nem hozzák, se az ország javát elő nem mozdítják; az el nem fogult közvéleménynek józan tapintata meg fogja mérni azok jelentőségét. *(Élénk tetszés a középen.)*

Végzem szavaimat azzal, mit beszédem elején mondottam, hogy én a hatvanhetes bizottság többségének javaslatát helyzetünkben a békés kiegyenlítés legcélszerűbb módjának tartom, és ugyanazért pártolom. *(Szűnni nem akaró viharos éljenzés. A ház tagjainak nagy része föláll. Éljenzés. Szavazzunk!)*

Az 1865-dik évi december10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 3–4. köt. Pest, 1867. CVI–CXII. ülés, 1867. március 20–28. 3. köt. 344–350., 360–365., 366–368. o. és 4. köt. 108–118. o.

A jegyzetek elkészítéséhez a következő szövegkiadásokat is felhasználtuk: *Sorsdöntések*. Szerk. Gerő András. Budapest, 1989, Göncöl Kiadó, 41–84. o., valamint Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek*. II. köt. Szerk. Deák Ágnes. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 443–463. o.

Jegyzetek

1. Madarász József (1814–1915) a sárkeresztúri kerület (Fehér vm.) szélsőbaloldali országgyűlési képviselője.
2. A vita a 67-es bizottság többségének a közös viszonyok tárgyában elkészített véleményéről folyt, mely 1867. március 9-én került benyújtásra a képviselőházban.
3. Lásd *Indítvány a közös érdekű viszonyok tárgyában kiküldött bizottsági többség véleménye ellen, az 1848-ki III-ik törvény épségben tartásával.* E javaslatot Madarász József tíz képviselőtársával közösen 1867. március 9-én nyújtotta be a képviselőházban.
4. Utalás Coriolanus, Gnaeus Marcius (Kr. e. 5. sz. első fele) római hadvezér történetére, aki miután száműzetésbe kényszerült, Róma ellenségeivel szövetkezett és szülővárosa ellen fordult. Csak feleségének és anyjának a szavai tudták eltéríteni attól a szándékától, hogy megostromolja Rómát. Végül a csalódott ostromlók megölték.
5. Tisza Kálmán (1830–1902) a debreceni első kerület balközép párti országgyűlési képviselője, a párt vezére.
6. Eötvös József (1813–1871) báró a budai első kerület Deák-párti országgyűlési képviselője, vallás- és közoktatásügyi miniszter (1867–1871).
7. Deák Ferenc (1803–1876) Pest első kerületének országgyűlési képviselője, a Deák-párt vezére.
8. Kossuth Lajosnak.
9. Madarász Lászlónak (1811–1909).

AZ ÁLLAMJOGI KIEGYEZÉS: AZ 1867. ÉVI 7–12. TÖRVÉNYCIKK

(Pest, 1867. június 12.)

1867:7. törvénycikk

Az 1847/8:III. tc. azon intézkedéseinek, melyek a nádor mint királyi helytartó jogkörére vonatkoznak, módosításáról és a nádorválasztás elhalasztásáról

1. § Miután Ő császári s apostoli királyi felsége a végrehajtó hatalmat a törvények és az alkotmány alapján, a magyar minisztérium által személyesen gyakorolja; az 1847/1848:III. tc. pedig Ő császári s apostoli királyi felsége távollétében a végrehajtó hatalmat a nádorra mint királyi helytartóra ruházta: az 1847/8:III. tc. 2., 3., 9., 11., 17., 19., 24. és 38. §-ainak a nádor mint királyi helytartó jogkörére vonatkozó intézkedései érvényen kívül helyeztetnek.

2. § Mindaddig, míg a nádori méltóság hatásköre a felelős kormányzat elveivel megegyezően, törvény által szabályozva nem lesz: a nádorválasztás elhalasztatik.

1867:8. törvénycikk
A minisztérium alakítására vonatkozó 1847/8:3. tc. 12. § módosításáról

Az 1847/8-dik III. tc. 12. §-a, mely a magyar felelős minisztérium alakulásának módjáról rendelkezik, következőleg módosíttatik:

1. § A miniszterelnök előterjesztésére, annak minisztertársait Őfelsége nevezi ki.

[...][1]

1867:10. törvénycikk
Az 1847/8. évi 4. törvénycikk 6. §-ának módosításáról

Az 1847/8. évi IV. tc. 6. §-a következőképp módosíttatik:
Minthogy az évi költségvetésnek országgyűlésileg történendő megállapítása mindig csak egy évre terjed, s újabb megállapítás s megajánlás nélkül adót kivetni s behajtani nem lehet: oly esetben, midőn Őfelsége az országgyűlést bármi okból előbb feloszlatja vagy annak ülését előbb elnapolja vagy berekeszti, mint a befejezett számadások beadása és a jövő évi költségvetésnek előterjesztése a minisztérium által teljesíttetett s az országgyűlésen e tárgyak iránt határozat hozathatott volna: az országgyűlés még azon év folytán, éspedig oly időben összehívandó, hogy mind a befejezett számadások, mind a jövő évi költségvetés az évnek végéig országgyűlésileg tárgyaltathassanak.

1867:11. törvénycikk
A nemzetőrségről szóló 1847/8:22. tc. felfüggesztetik

Míg a törvényhozás a védelmi rendszer átalakítása és megállapítása iránt határozand, a nemzetőrségről szóló 1847/8-ik XXII. törvénycikk felfüggesztetik.

1867:12. törvénycikk
A magyar korona országai és az Őfelsége uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokról s ezek elintézésének módjáról

Ő császári s apostoli királyi felsége, miután többi országait és tartományait alkotmányos jogokkal ruházta fel, legmagasabb trónbeszédében[2], mellyel a jelen országgyűlést megnyitni méltóztatott:

Felszólítá az országgyűlést, hogy a Pragmatica Sanctiónak mint kölcsönösen elismert jogalapnak elveiből kiindulva, gondoskodnék oly módokról, melyeknél fogva mind Magyarország és társországainak a Pragmatica Sanctio által is biztosított közjogi és belkormányzati önállósága, mind a birodalom biztosságának és együtt maradásának életfeltételei sértetlenül megóvassanak, egyszersmind pedig a fennérintett közös ügyek alkotmányos elintézésénél egyrészről a magyar korona országai, másrészről Őfelsége többi országai és tartományai alkotmányos befolyása biztosíttassék.

Őszinte örömmel üdvözölte az országgyűlés Ő császári s apostoli királyi felségének ezen legmagasabb elhatározását, mely szerint az alkotmányos kormányzat rendszerét az egész birodalomban megállapítani óhajtván, ezáltal trónjának fényét s a birodalom erejét és hatalmát mindannyi népeinek a közügyek iránti érdekeltségére mint természetszerű s ennélfogva legszilárdabb alapra kívánta fektetni.

Ez okból Magyarország főrendjei és képviselői nem mulaszthaták el gondoskodni oly módokról, amelyek lehetővé tegyék, hogy azon alapszerződés, amely az 1723. évi I., II. és III. törvénycikkek által a felséges uralkodóház és Magyarország közt létre-

jött, amely egyrészről a birodalmi kapcsolathoz tartozó országok és tartományoknak az 1723. I. és II. törvénycikkek értelmében együttes és elválaszthatatlan birtoklását, másrészről pedig Magyarországnak önálló törvényhozási és kormányzati függetlenségét biztosította, lényegében jövőre is sértetlenül fenntartassék.

Ennélfogva szükségessé válván, hogy a magyar korona országai és az Őfelsége uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyok pontosan és határozottan kijelöltessenek, s hogy a két egymástól független alkotmányos képviselet közti érintkezés módja eme közös viszonyok elintézése körül szabatosan megállapíttassék: az országgyűlés erre vonatkozólag a következőkben állapodott meg:

1. § Azon kapcsolat, mely egyrészről a magyar korona országai, másrészről Őfelségének többi országai és tartományai között jogilag fennáll, az 1723:I., II. és III. törvénycikkek által elfogadott Pragmatica Sanctión alapszik.

2. § Megállapítván ez ünnepélyes alapszerződés a Habsburg-ház nőágának trónöröklési jogát, kimondta egyszersmind, hogy azon országok és tartományok, melyek a megállapított öröklési rend szerint egy közös uralkodó alatt állnak, feloszthatatlanul és elválhatatlanul együtt birtoklandók. E határozottan kimondott elv folytán a közös biztosság együttes erővel leendő védelme és fenntartása oly közös és viszonyos kötelezettség, mely egyenesen a Pragmatica Sanctióból származik.

3. § De ezen megállapított kötelezettség mellett határozottan kikötötte a Pragmatica Sanctio azon föltételt is, hogy Magyarország alkotmányos közjogi és belkormányzati önállása sértetlenül fenntartassék.

4. § E két alapeszmét tartotta szem előtt a magyar országgyűlés azon viszonyok meghatározásánál, melyek Magyarországot a közös fejedelem uralkodása alatt álló többi országokkal közösen érdeklik. S valamint egyrészről kész volt Magyarország a múltban s kész lesz jövendőben is mindenkor teljesíteni mindazt, amit a Pragmatica Sanctio szerint a közös biztosságnak együttes erővel védelme és fenntartása múlhatatlanul megkíván: úgy másrészről oly kötelezettségeket, melyek e célon túlterjednek, s annak elérésére nem elkerülhetetlenül szükségesek, magára nem vállalhat.

5. § Ezelőtt Magyarországot illetőleg mindazokra nézve, mik az érintett viszonyokra vonatkoznak, a magyar országgyűlés s a magyar király közt egyetértéssel intézkedtek, és ez intézkedések megállapításánál más ország befolyással nem bírt, mert a magyar király, mint az uralkodása alatt álló többi országok abszolút fejedelme, azon országoknak érdekeiről és teendőiről abszolút hatalommal rendelkezett. Most azonban, a legmagasabb trónbeszéd szerint, lényegesen változott a helyzet azáltal, hogy Őfelsége „alkotmányos jogokkal ruházta föl többi országait, azokat tehát abszolút hatalommal ezentúl nem képviselheti, s azok alkotmányos befolyását nem mellőzheti".

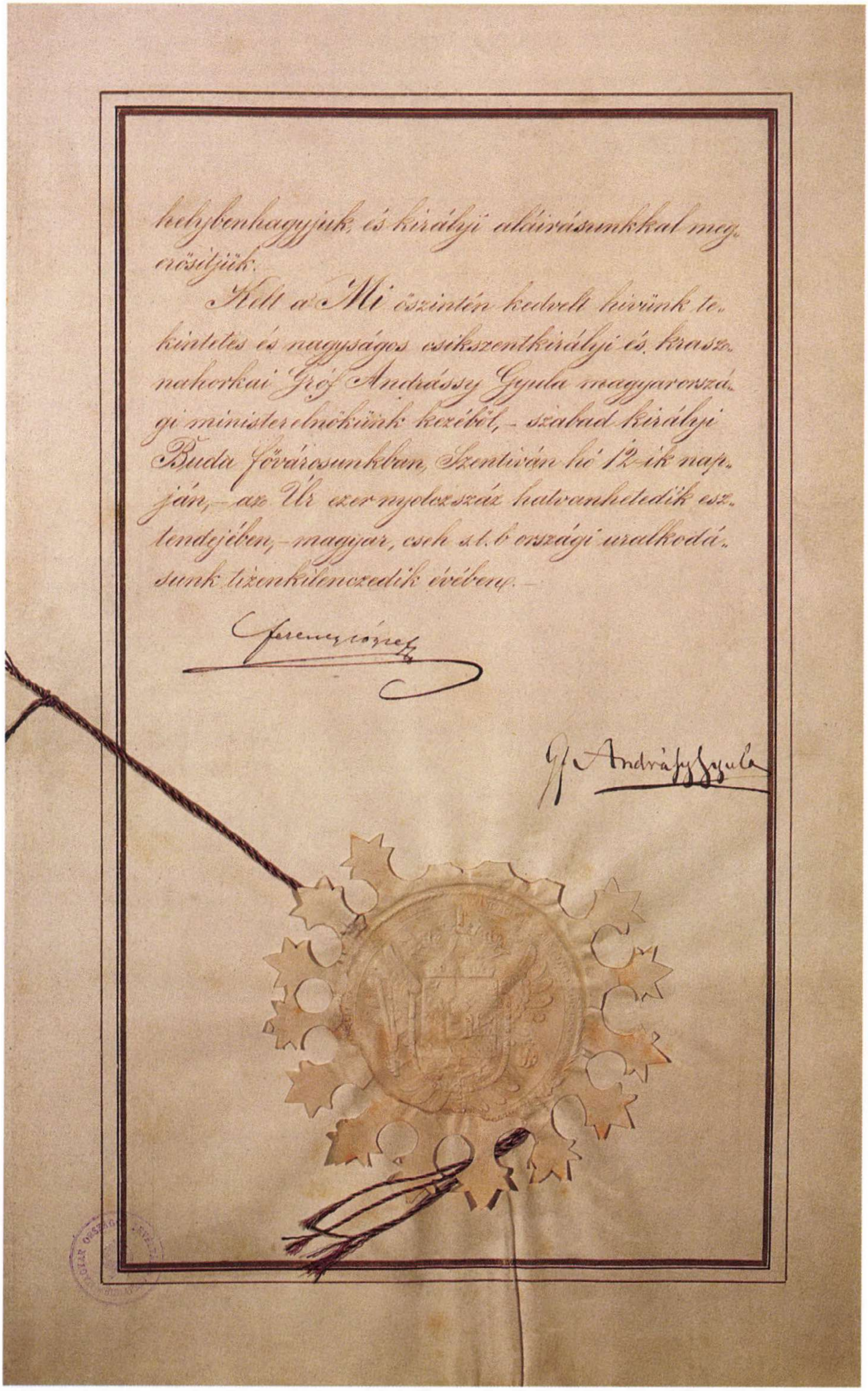
6. § Irányadóknak tekinti az országgyűlés e szempontokat, midőn kijelöli a főelveket, melyek a közös viszonyok megállapításánál alapul szolgálnak. Kiindulási pontja e részben a Pragmatica Sanctio, melyet mind Őfelsége, mind az országgyűlés közösen elismert kiindulási pontul tűzött ki.

7. § A Pragmatica Sanctio szerint közös ugyan az uralkodó, amennyiben Magyarország koronája is ugyanazon fejedelmet illeti, aki a többi országokban is uralkodik; de még ez nem teszi szükségessé, hogy a fejedelem udvartartásának költségei közösen állapíttassanak meg. Ily közös megállapodást a Pragmatica Sanctióban kitűzött cél nem igényel, Magyarország alkotmányos önállásával pedig s a magyar király fejedelmi magas tekintélyével sokkal inkább megegyez, hogy a magyar országgyűlés, a felelős magyar minisztérium előterjesztésére, külön szavazza meg a magyar király udvartartása költségeit. Az udvartartás költségeinek megszavazása és kiszolgáltatása tehát közös ügynek nem tekintetik.

8. § A Pragmatica Sanctióból folyó közös és együttes védelemnek egyik eszköze a külügyek célszerű vezetése. E célszerű vezetés közösséget igényel azon külügyekre nézve, melyek az Őfelsége uralkodása alatt álló összes országokat együtt illetik. Ennélfogva a birodalom diplomaticai és kereskedelmi képviseltetése a külföld irányá-

MI
ELSŐ
Ferencz József,
Isten kedvező kegyelméből
AUSZTRIAI
CSÁSZÁR,

Az 1867. évi törvénykönyv első és utolsó oldala

helybenhagyjuk, és királyi aláirásunkkal megerősitjük.

Kelt a Mi őszintén kedvelt hivünk tekintetes és nagyságos csikszentkirályi és krasznahorkai Gróf Andrássy Gyula magyarországi ministerelnökünk kezéből, – szabad királyi Buda fővárosunkban, Szentiván hó 12-ik napján, – az Úr ezernyolczszáz hatvanhetedik esztendejében, – magyar, cseh s. t. b. országi uralkodásunk tizenkilenczedik évében. –

Ferencz József

Gr. Andrássy Gyula

ban és a nemzetközi szerződések tekintetében fölmerülhető intézkedések, mindkét fél minisztériumával egyetértésben és azok beleegyezése mellett, a közös külügyminiszter teendői közé tartoznak. A nemzetközi szerződéseket mindenik minisztérium saját törvényhozásával közli. Ezen külügyeket tehát Magyarország is közöseknek tekinti, s kész azoknak közösen meghatározandó költségeihez azon arány szerint járulni, mely az alábbi 18., 19., 20., 21. és 22. pontokban körülírt módon fog megállapíttatni.

9. § A közös védelemnek másik eszköze a hadsereg s az arra vonatkozó intézkedések, egyszóval: a hadügy.

10. § Tekintetbe véve mindazt, ami fennebb, különösen az 5. pont alatt elmondatott, a hadügynek közösségére nézve következő elvek állapíttatnak meg:

11. § Őfelségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai folytán mindaz, ami az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadsereg kiegészítő részének egységes vezérletére, vezényletére és belszervezetére vonatkozik, Őfelsége által intézendőnek ismertetik el.

12. § De a magyar hadseregnek időnkénti kiegészítését s az újoncok megajánlásának jogát, a megajánlás föltételeinek és a szolgálati időnek meghatározását, úgyszintén a katonaság elhelyezését, élelmezését illető intézkedéseket, az eddigi törvények alapján, mind a törvényhozás, mind a kormányzat körében az ország magának tartja fenn.

13. § Kijelenti továbbá az ország, hogy a védelmi rendszernek megállapítása vagy átalakítása Magyarországra nézve mindenkor csak a magyar törvényhozás beleegyezésével történhetik. Miután azonban az ily megállapítás éppen úgy, mint a későbbi átalakítás is, csak egyenlő elvek szerint eszközölhető célszerűen: ennélfogva minden ily esetben, a két minisztérium előleges megállapodása után, egyenlő elvekből kiinduló javaslat fog terjesztetni mindkét törvényhozás elé. A törvényhozások nézeteiben netalán fölmerülhető különbségek kiegyenlítése végett a két törvényhozás egymással küldöttségek által érintkezik.

14. § A magyar hadsereg egyes tagjainak mindazon magyarországi polgári viszonyai, jogai és kötelezettségei fölött, melyek nem a katonai szolgálatra vonatkoznak, a magyar törvényhozás és illetőleg a magyar kormányzat fognak intézkedni.

15. § A hadügynek összes költségei olyképpen közösek, hogy azon arány, mely szerint ezen költségekhez Magyarország járulni fog, az alábbi 18., 19., 20., 21. és 22. pontokban körülírt előleges értekezés után, kölcsönös egyezkedés által állapíttatik meg.

16. § A pénzügyet annyiban ismeri a magyar országgyűlés közösnek, amennyiben közösek lesznek azon költségek, melyek a fennebbiekben közöseknek elismert tárgyakra fordítandók. Ez azonban úgy értelmezendő: hogy az említett tárgyakra megkívántató összes költségek közösen határoztassanak meg azon módon, mely a kezelésről szóló alábbi szakaszokban előadatik; de azon összegnek, mely költségekből az alábbi 18., 19., 20., 21. és 22. pontokban körülírt módon megállapítandó arány szerint Magyarországra esik, kivetéséről, beszedéséről s az illető helyre leendő áttételéről Magyarország országgyűlése és felelős minisztériuma fognak intézkedni, oly módon, amint a kezelésről szóló alábbi pontok megállapítják.

17. § Magyarország minden egyéb államköltségét, a magyar felelős minisztérium előterjesztésére, az országgyűlés alkotmányos úton fogja elhatározni; azokat, mint általában minden adót, a magyar minisztérium, minden idegen befolyás teljes kizárásával, saját felelőssége alatt veti ki, szedi be és kezeli.

18. § Ezek azon tárgyak, melyeknek a fennírt módon közössége a Pragmatica Sanctióból folyónak tekintetik. Ha ezekre nézve mindkét fél egyetértésével megtörténik a megállapodás: kölcsönös alku által előre kell meghatározni azon arányt, mely szerint a magyar korona országai a Sanctio Pragmatica folytán közöseknek elismert ügyek terheit és költségeit viselendik.[3]

19. § Ezen alku s megállapítás oly módon történik, hogy egyrészről a magyar korona országainak gyűlése, másrészről Őfelsége többi országainak gyűlése, mindenik a

maga részéről, egy hasonló számú küldöttséget választ. E két küldöttség, az illető felelős minisztériumok befolyásával, részletes adatokkal támogatott javaslatot fog kidolgozni az említett arányra nézve.

20. § E javaslatot mindenik minisztérium az illető országgyűlés elé terjesztendi, hol az rendesen tárgyalandó. Mindenik országgyűlés az illető minisztériumok útján közlendi határozatait a másik országgyűléssel, s a két félnek ily módon eszközlendő megállapodásai szentesítés végett Őfelsége elé fognak terjesztetni.

21. § Ha a két küldöttség a javaslatra nézve nem tudna egymással megegyezni: mindenik félnek véleménye mind a két országgyűlésnek elébe terjesztetik. Ha pedig a két országgyűlés nem tudna egymással kiegyezni: akkor a kérdést, az előterjesztett adatok alapján, Őfelsége fogja eldönteni.

22. § Az arányra nézve kötendő egyezkedés csak határozott időre terjedhet; annak elteltével ismét ugyanazon módon új egyezkedésnek lesz helye.

23. § Ami a fennebb körülírt tárgyak kezelését illeti: az e részben ezelőtt törvényesen fennállott módnak megváltoztatása szorosan véve nem a Pragmatica Sanctióban meghatározott kötelezettségből foly: hanem a helyzetnek azon változása, mely a fennebbi 5. pont alatt elmondatott, teszi azt célszerűvé. Kimondja az országgyűlés, hogy Őfelsége többi országaival érintkezni akar, mint alkotmányos népekkel, mindkét fél függetlenségének megóvása mellett.

24. § Ez lévén a közös ügyekre és azok kezelési módjára vonatkozó jelen határozat indoka és célja, önként következik, hogy annak egyik alapfeltételét Magyarország alkotmányának fenntartása képezi.

25. § A másik alapfeltétel az, hogy a teljes alkotmányosság Őfelsége többi országaiban és tartományaiban életbe lépjen: mert Magyarország azon országoknak csak alkotmányos képviseletével léphet bármi közös viszonyokra nézve érintkezésbe. S Őfelsége maga is azért kívánta ez ügyek tárgyalásának eddigi módját megváltoztatni, mert alkotmányos jogokkal ruházta föl többi országait is, s a közös ügyek kezelésénél ezek alkotmányszerű befolyását nem tartja mellőzhetőnek.

26. § Ezen két alapfeltétel mellett a közös ügyek kezelési módja a következő lenne:

27. § Egy közös minisztériumot kell felállítani azon tárgyakra nézve, melyek, mint valósággal közösek, se a magyar korona országainak, se Őfelsége többi országainak külön kormányzata alá nem tartoznak. E minisztérium a közös ügyek mellett se egyik, se másik résznek külön kormányzata ügyeit nem viheti, azokra befolyást nem gyakorolhat. Felelős lesz e minisztérium minden tagja mindazokra nézve, amik köréhez tartoznak, felelős lesz az egész minisztérium is együtt, oly hivatalos intézkedéseire nézve, melyeket együtt állapított meg.

28. § A közös ügyek azon részére nézve, mely nem tisztán a kormányzat köréhez tartozik, Magyarország se teljes birodalmi tanácsot, se bármi néven nevezhető közös vagy középponti parlamentet célszerűnek nem tart, s ezeknek egyikét sem fogadja el; hanem ahhoz ragaszkodik, hogy, miután Őfelsége legmagasabb trónbeszéde szerint is, közös kiindulási pont a Pragmatica Sanctio: egyrészről a magyar korona országai együtt, másrészről Őfelsége többi országai és tartományai együtt úgy tekintessenek, mint két külön s teljesen egyenjogú fél. Következve: a két fél között a közös ügyek kezelésére nézve mellőzhetetlen föltétel a teljes paritas.

29. § Ezen paritas elvénél fogva Magyarország részéről a magyar országgyűlés válasszon saját kebeléből egy meghatározott számú bizottságot (delegatio), éspedig az országgyűlés mindenik házából. Válasszanak Őfelsége többi országai és tartományai is hasonlóul alkotmányos módon egy éppen annyi tagból álló bizottságot a maguk részéről. Ezen bizottságok tagjainak száma a két fél egyetértésével fog meghatároztatni. Ezen szám egy-egy részről hatvanat meg nem haladhat.

30. § E bizottságok csak egy évre, vagyis az országgyűlésnek egy ülésszakára választandók, s az év leteltével, vagyis az új ülésszak kezdetével azoknak minden hatásköre teljesen megszűnik. Tagjaik azonban ismét megválaszthatók.

Előkészületek I. Ferenc József koronázáskor a Lánchíd pesti hídfőjénél, 1867

31. § A bizottságok mindegyike külön, saját kebeléből, szabadon választja elnökét, tollvivőjét, s amennyiben szüksége lesz más hivatalos személyzetre is, annak minden tagját; s maga állapítja meg ügyrendjét.

32. § A bizottságokat mindenkor Őfelsége fogja összehívni bizonyos határnapra és azon helyre, hol Őfelsége azon időben tartózkodik. Óhajtja azonban a magyar törvényhozás, hogy az ülések fölváltva, egyik évben Pesten, másik évben Bécsben, vagy ha Őfelsége többi országainak gyűlése és Őfelsége így akarná, azon országok más valamelyik fővárosában tartassanak.

33. § Mindenik bizottság külön tart üléseket s azokban fejenkénti szavazással s a bizottsági összes tagok abszolút szótöbbségével határoz, s amit a többség elhatározott, az egész bizottság határozatának tekintendő. Különvéleményt az egyes tagok, saját igazolásuk végett, iktattathatnak ugyan a jegyzőkönyvbe, de ez a határozat erejét nem gyöngíti.

34. § A két bizottság egymással együttes ülésben nem tanácskozhat, hanem mindenik írásban közli nézeteit és határozatait a másikkal, s írott üzenetek által igyekeznek véleménykülönbség esetében egymást fölvilágosítani. Ezen üzeneteket mindenik bizottság saját nyelvén készítendi el, odamellékelve a hiteles fordítást is.

35. § Ha ezen írásbeli üzenetek által nem sikerülne a két bizottságnak véleményét egyesíteni: akkor a két bizottság együttes ülést tartand, de egyedül csak egyszerű szavazás végett. Ez együttes ülésben a két bizottság elnökei felváltva, egyszer az egyik, másszor a másik, fognak elnökölni. Határozat csak úgy hozathatik, ha mindenik delegatio tagjainak legalább kétharmada jelen van. A határozat mindenkor abszolút többséggel hozandó. Mivel pedig a paritas elvének gyakorlati alkalmazása mindkét félnek érdekében éppen a szavazásnál legfontosabb: az esetben, ha az egyik vagy másik fél delegatiójából bármely okból egy vagy több tag hiányzik, a másik fél delegatiója is tartozik tagjainak számát leszállítani olyképpen, hogy mindkét fél delegatiója tagjainak számára nézve teljesen egyenlő legyen. A leszállítást a többségben levő delegatio a maga keblében sorshúzás útján eszközli. A jegyzőkönyv mindenik fél nyelvén fog vezettetni a két fél tollvivői által, s közösen hitelesíttetik.

36. § Ha három üzenetváltás sikertelen maradt: joga van mindenik félnek a másik részt felszólítani, hogy a kérdés közös szavazás által döntessék el; mely esetben a két fél elnökei együtt állapítják meg a szavazási ülés helyét, napját és óráját, s arra mindenik elnök meghívja a maga bizottsága tagjait.

37. § E bizottságok hatásköréhez csak azon tárgyak tartozhatnak, melyek a jelen határozatban, mint közösek, határozottan e bizottságokhoz vannak utasítva. Ezeken túl a bizottságok intézkedéseikben nem terjeszkedhetnek s a magyar országgyűlés és magyar kormányzat részére fenntartott ügyekbe nem avatkozhatnak.

38. § A közös ügyek tárgyalására kiküldött bizottság az országgyűlés által szabadon választva, a jelen határozatban kijelölt és körvonalazott ügyekben és módon, az országgyűlést Őfelsége többi országainak irányában képviseli. E bizottság előleges utasítások által meg nem köthető.

39. § Az eljárás módjára nézve megállapíttatik, hogy azon tárgyat, mely a jelen határozat szerint e bizottságok elé tartozik, a közös minisztérium mindenik bizottságnak külön adja elő. Mindenik bizottságnak joga lesz kérdéseket intézni a közös minisztériumhoz vagy a szakok szerint annak illető tagjához, kérhet azoktól feleletet s felvilágosításokat; ugyanazért a közös minisztériumnak jogában áll, s midőn arra felszólíttatik, köteles is lesz egyik bizottságnál úgy, mint a másiknál, megjelenni, felelni és szóval vagy írásban, s ha az kár nélkül történhetik, a szükséges iratok előterjesztése mellett is, felvilágosításokat adni.

40. § A közös költségvetés megállapítása lesz e bizottságok feladatának évenként előforduló legfontosabb része. E költségvetést, mely egyedül azon költségekre terjedhet, amelyek a jelen határozatban közöseknek vannak kijelölve, a közös minisztérium mind a két külön felelős minisztériumnak befolyásával fogja készíteni, s úgy adja azt át mindenik bizottságnak külön. A bizottságok a fennebb körülírt mód szerint fogják azt külön tárgyalni, s észrevételeiket egymással írásban közlik, s amely pontra nézve nézeteik meg nem egyeznének, azt együttes ülésben szavazattal határozzák el.

41. § Az ily módon megállapított költségvetés többé az egyes országok által tárgyalás alá nem vétethetik, hanem köteles mindenik azon arány szerint, mely (a jelen határozat 18., 19., 20., 21. és 22. pontjaiban körülírt módon) előre megállapíttatott, a közös költségvetésből reá eső részt viselni. De mivel ezen közös költségekre nézve a kivetés, beszedés s az adórendszernek megállapítása Magyarországra nézve a magyar országgyűlés és magyar felelős minisztérium köréhez tartozik, a magyar minisztérium a magyar országgyűléshez terjesztendő költségvetésébe is fölveendi mindig azon összegeket, melyek a már megállapított közös költségvetésből az említett arány szerint Magyarországra esnek, csakhogy ezen rovatok, a mennyiségre nézve, vitatás alá többé nem vehetők. Beszedetvén az ekként megállapított közös költségekre szükséges összeg a magyar felelős minisztérium által, a havonként befolyt államjövedelmekből a közös költségek fedezésére szolgáló rész a magyar pénzügyminiszter által havonként a közös pénzügyminiszterhez áttétetik, azon arány szerint, amely arányban áll a

közös költségek összege az országos költségek összegéhez. A közös pénzügyminiszter felelős lesz az általvett összegnek a kitűzött célokra leendő fordításáért; magában értetődvén, hogy az, aki az összegeket kezeli, szoros számadással fog tartozni.

42. § Az efféle számadások megvizsgálása hasonlóul az említett bizottságokat illeti; azok e számadásokra nézve is a fentebb körülírt módon fognak eljárni.

43. § Hasonló eljárás követendő minden egyéb tárgyakban is, melyek mint közös ügyek, az érintett bizottságok köréhez tartoznak. Ezeket is a közös minisztérium mindenik bizottságnak külön adja be, a bizottságok külön tárgyalják, nézeteiket egymással írásban közlik, és ha ily módon egymással meg nem egyezhetnének, akkor, mint fennebb mondatott, szavazó együttes ülésben határoznak. Magában értetődik, hogy határozataik, amennyiben fejedelmi jóváhagyás alá tartoznak, Őfelségének fölterjesztendők, s ha Őfelsége által megerősíttetnek, kötelező erővel bírandnak. Az ily fejedelmi jóváhagyással megerősített határozatokat azonban Őfelsége mindenik országgyűlésnek az illető külön felelős minisztérium által adatja tudtára. Azon határozatokat, melyek a delegatiókban a fennírt módon hozattak s Őfelsége által szentesíttettek, miután a magyar országgyűlésnek tudtára adattak, Magyarországban Őfelsége csak a felelős magyar minisztérium által hajtathatja végre. Ugyanazért mindazon költségeket is, melyek a bizottság ily módon hozott és szentesített határozatának folytán Magyarországra háramlanak, a magyar felelős minisztérium fogja az országgyűlésileg megállapított magyarországi budgettel együtt kivetni és beszedni.

44. § Azokon kívül, amiket a közös felelős minisztérium terjeszt elő a közösügyi bizottságoknak (delegatio), e bizottságok mindegyike bír kezdeményezési joggal, de csak oly tárgyakra vonatkozólag, melyek mint közös ügyek, a jelen határozat szerint szorosan e bizottságok köréhez tartoznak. Mindegyik bizottság tehet ilynemű javaslatot, s azt a másik bizottsággal írásban közölheti. Az ekképp indítványozott javaslat pedig szintúgy lesz tárgyalandó, mint egyéb, a bizottságok köréhez tartozó kérdésekre nézve már fennebb elmondatott.

45. § A bizottságok ülései rendesen nyilvánosak lesznek. A kiviteli szabályok e részben az ügyrend által fognak megállapíttatni. Határozat azonban csak nyílt ülésben hozathatik.

46. § Az esetben, ha Őfelsége valamelyik országgyűlést föloszlatná, a föloszlatott országgyűlésnek delegatiója is megszűnik, s az újabb országgyűlés új bizottságot (delegatio) választ.

47. § A bizottságok tagjai a jelen határozat szerint közösekül kijelölt ügyeknek tárgyalása közben tett nyilatkozataikért feleletre soha nem vonathatnak; sőt megbízatásuk megszűntéig se oly kereset miatt, mely személyes letartóztatást vonhat maga után, se bűntény vagy vétség miatt, a tettenérés esetét kivéve, az illető országgyűlésnek, ennek együtt nem léte esetében pedig azon bizottságnak, melynek tagjai, előleges jóváhagyása nélkül, se le nem tartóztathatnak, se közkereset alá nem vétethetnek. Tagjai tettenérés esetében történt letartóztatásának folytathatása vagy megszüntetése iránt, az illető országgyűlés együtt nem létében hasonlóképpen maga az illető bizottság rendelkezik. Egyébiránt a tanácskozások alkalmával netalán történhető rendetlenségek megelőzése végett az ügyrendi szabályzat által fognak intézkedések tétetni.

48. § Ha az egyik vagy másik bizottságnak valamely tagja időközben meghalna vagy törvényes ítélet által fosztatnék meg szabadságától, úgyszintén ha állásáról alapos okoknál fogva lemondana, az ekképp megüresedett állás az illető országgyűlés részéről azonnal betöltendő. Ennek eszközlése végett az országgyűlés, midőn a bizottságot megválasztja, a kitűzött számon felül egyszersmind póttagokat is választ, meghatározván egyúttal azon sort, mely szerint a póttagok a megürült állásra az illető bizottság elnöke által meghívandók.

49. § Lemondás esetében a lemondás okainak alaposságáról s a lemondás elfogadásáról az illető országgyűlés vagy annak együtt nem létében az illető bizottság fog ítélni.

I. Ferenc József királlyá koronázása Budán. Színezett litográfia, 1867

50. § Ami a közös minisztérium felelősségét s annak módját illeti: mindenik bizottságnak joga lesz oly esetekben, midőn az alkotmányos törvények megsértése miatt szükségesnek látja, a közös minisztériumnak vagy e minisztérium egyes tagjának perbefogását indítványozni s ezen indítványát írásban a másik bizottsággal is közölni. Ha a perbefogást mindenik bizottság elhatározza, vagy ha az, az eltérő vélemények miatt, a fennebbiek szerinti szavazó ülésben többséggel elhatároztatik: e határozat azonnal jogérvényesnek tekintendő.

51. § Az ily módon elhatározott pernek bírósága következő módon lesz alakítandó: mindenik bizottság, nem ugyan saját kebeléből, hanem azon országoknak, melyeket képvisel, független állású s törvénytudó polgáraiból külön-külön 24 tagot hoz javaslatba. Mindenik bizottság bírni fog azon joggal, hogy a másik bizottság által javaslatba hozott 24 tag közül 12-őt, okadás nélkül, kitörölhet. A vádlottaknak szintén joguk van együtt és összesen tizenkét tag kitöröltetését követelni, úgy mindazonáltal, hogy a megmaradt tagok számában mindenik bizottság választott bíráinak száma egyenlő legyen. S az így fennmaradt tagok lesznek a pörnek bírái.

52. § Azon fennebb körülírt közös tárgyakon kívül, melyek a Pragmatica Sanctióból kiindulva tekinthetők közösen elintézendőknek, vannak még más nagy fontosságú közügyek, melyeknek közössége nem foly ugyan a Pragmatica Sanctióból, de amelyek, részint a helyzetnél fogva, politikai tekintetből, részint a két fél érdekeinek találkozásánál fogva célszerűbben intéztethetnek el közös egyetértéssel, mint szorosan elkülönözve.

53. § Az államadósságokat illetőleg Magyarországot, alkotmányos állásánál fogva, oly adósságok, melyek az ország törvényszerű beleegyezése nélkül tétettek, szorosan jogilag nem terhelhetik.

54. § De kijelentette már ezen országgyűlés, hogy: „ha a valóságos alkotmányos-

ság hazánkban is, Őfelsége többi országaiban is minél előbb tettleg életbe lép, kész azt, amit tennie szabad s mit az ország önállása és alkotmányos jogainak sérelme nélkül tehet, a törvényszabta kötelesség mértékén túl is, méltányosság alapján, politikai tekintetekből megtenni, hogy azon súlyos terhek alatt, miket az abszolút rendszer eljárása összehalmozott, Őfelsége többi országainak jólléte, s azzal együtt Magyarországé is össze ne roskadjon, s a lefolyt nehéz időknek káros következései elháríttassanak."

55. § E tekinteteknél fogva tehát, s egyedül ezen alapon, kész az ország az államadósságok terhének egy részét elvállalni, s aziránt, előleges értekezés folytán, Őfelségének többi országaival is, mint szabad nemzet szabad nemzettel egyezkedésbe bocsátkozni.[4]

56. § Jövendőre nézve pedig közös lesz a hitelügy oly esetekben, midőn mind Magyarország, mind Őfelségének többi országai, a fennforgó körülmények közt saját érdekükben, célszerűnek látandják valamely új kölcsönt együtt s közösen venni föl. Ily kölcsönöknél mindaz, ami a szerződés megkötésére s a fölvett pénzek miként használására s visszafizetésére vonatkozik, közösen fog elintéztetni. De annak előleges elhatározása, hogy valamely kölcsön közösen vétessék-e föl, Magyarországra nézve minden egyes esetnél a magyar országgyűlést illeti.

57. § Egyébiránt ünnepélyesen kijelenti az ország jelen határozata által is, hogy a valóságos alkotmányosság azon alapelvénél fogva, miszerint az országot saját beleegyezése nélkül adóssággal terhelni nem lehet, Magyarország jövendőre sem fog semmi oly államadósságot magára nézve kötelezőnek elismerni, melynek fölvételéhez az országnak törvényszerűen s határozottan kijelentett beleegyezése hozzá nem járult.

58. § A kereskedelmi ügyek közössége sem foly a Pragmatica Sanctióból: mert annak értelmében a magyar korona országai, mint a fejedelem többi országaitól jogilag külön álló országok, saját felelős kormányuk és törvényhozásuk által intézkedhetnének s vámvonalak által szabályozhatnák kereskedelmi ügyeiket.

59. § Miután azonban Magyarország és Őfelsége többi országai között az érdekeknek kölcsönös érintkezései fontosak és számosak, kész az országgyűlés arra, hogy a kereskedelmi ügyekre nézve egyrészről a magyar korona országai, másrészről Őfelségének többi országai között időnkint vám- és kereskedelmi szövetség köttessék.

60. § E szövetség állapítaná meg azon kérdéseket, melyek a kereskedelemre vonatkoznak, s meghatározná az egész kereskedelemügy kezelési módját.

61. § A szövetség megkötése kölcsönös alku által történnék, oly módon, mint két egymástól jogilag független ország hasonló egyezkedései történnek. A két fél felelős minisztériumai közös egyetértéssel készítsék a szövetségi részletes javaslatot, s terjessze azt mindenik az illető ország gyűlése elé, s a két országgyűlésnek megállapodásai leszznek Őfelsége szentesítése alá terjesztendők.[5]

62. § Ugyanazért, midőn a közös költségek aránya a fennebbi 18., 19., 20., 21. és 22-dik szakaszokban körülírt módon meghatároztatik, azzal egyidejűleg a fennebbi 59. és 61-dik szakasz által megállapított mód szerint, egyrészről a magyar korona országai, másrészről Őfelsége többi országai és tartományai között vám- és kereskedelmi szövetség lesz kötendő, melyben kimondatik egyszersmind az is, hogy a külfölddel eddig kötött kereskedelmi szerződések érvénye Magyarországra is kiterjed.

63. § Ez alkalommal, szintén a fennebbi 59. és 61. § szerinti egyezkedés által határoztathatnak meg az ipartermeléssel szoros kapcsolatban levő közvetett adók nemeire, egyforma arányára és azok kezelésére nézve oly szabályok, melyek kizárják annak lehetőségét, hogy egyik törvényhozásnak vagy felelős kormánynak e részbeli intézkedései a másik fél jövedelmeinek csonkítását vonhassák maguk után; megállapíttathatik egyszersmind jövendőre azon módozat, mely szerint az ezen adóknál behozandó reformok a két törvényhozás által egyetértőleg fognának eldöntetni.

64. § Meghatároztatnék az is, hogy az összes vámvonalak egyforma kezelése fölött ki által és miképp gyakoroltassék a felügyelet, s kimondatnék, hogy a vámokból be-

BELÉPŐJEGY A KORONÁZÁSI ÜNNEPSÉGEKRE, 1867

folyó jövedelmek a közös költségek fedezésére fordítandók; e jövedelmi összeg tehát mindenekelőtt le fog vonatni a közös költségek összegéből.

65. § A kereskedelem előmozdításának egyik leglényegesebb eszköze levén a vasutak, ugyanakkor, midőn a vám- és kereskedelmi szövetség megköttetik, a fennebbi 59. és 61. § értelmében létesítendő egyezkedés által határoztathatik el, hogy melyek azon vasútvonalak, melyekre nézve mindkét fél érdekében közös intézkedések szükségesek, és hogy ezen intézkedések mennyire terjedjenek. Minden egyéb vasúti vonalak fölött kizárólag azon minisztériumot és országgyűlést illeti az intézkedés, melynek területén ezek keresztülmennek.

66. § A kereskedelemmel szoros kapcsolatban áll a pénzrendszernek (Münzwesen) és általános pénzlábnak megállapítása is. Nemcsak kívánatos tehát, hanem mindenik fél érdekében szükséges is, hogy mind a pénzrendszer, mind a pénzláb a kötendő vámszövetséghez tartozandó országokban egyenlő legyen. Ugyanazért a vám- és kereskedelmi szövetség megkötése alkalmával a pénzrendszer és pénzláb fölött is szükséges lesz, az 59. és 61. § értelmében, egyezkedés útján intézkedni. Ha pedig az így megállapított intézkedések megváltoztatása vagy új pénzrendszernek és pénzlábnak megállapítása utóbb szükségesnek vagy célszerűnek mutatkoznék, ez a két minisztérium kölcsönös egyetértésével s a két országgyűlés helybenhagyásával fog történni. Magában értetődik, hogy a pénzverésre és kibocsátásra nézve a magyar király fejedelmi jogai teljes épségükben fennmaradnak.

67. § A quota meghatározásával s a vámszövetség megkötésével egyidejűleg lesz egyszersmind az államadósságok után Magyarország által elvállalandó évi járulék az 55. és 61. szakaszokban kijelölt módon, szabad egyezkedés által megállapítandó.

68. § Magában értetődik, hogy ha, és amennyiben a fennebbi 58–67. §-okban elsorolt tárgyak fölött az egyezkedés nem sikerülne: az ország önálló törvényes intézkedési jogát magának fenntartja, s minden jogai e részben is sértetlenek maradnak.

69. § Azon mód és arány, mely szerint a magyar korona országai részéről ezen határozat folytán kiküldendő bizottságban (delegatio) a társországok résztveendenek, később fog megállapíttatni.

Ezen, a fönnebbiekben elősorolt megállapodás Őfelségének királyi jóváhagyásával szentesíttetvén, törvénybe iktattatik.

E törvénycikknek azon rendeletei azonban, melyek a közös ügyek kezelésének módjára vonatkoznak, tettleg csak akkor fognak hatályba lépni, midőn azok tartalmához Őfelségének a magyar koronához nem tartozó országai részükről is alkotmányos úton hozzájárultak.[6]

Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici. Milleniumi emlékkiadás. 1836–1868. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Budapest, 1896, Franklin, 327–344. o.

Jegyzetek

1. Az 1867:9. törvénycikket a magyar ezredek kiegészítésére szükségelt újoncok megajánlásáról nem közöljük.
2. Ferenc József trónbeszédét lásd e kötetben a *Források* között.
3. Vö. 1867:14. törvénycikk azon arányról, amely szerint a magyar korona országai az 1867:12. törvénycikkben a Sanctio Pragmatica folytán közöseknek ismert államügyek terheit ezentúl viselik. Lásd e kötetben a *Források* között.
4. A két birodalomfél tárgyalásai nyomán megszületett 1867:15. törvénycikket az államadósságok után a magyar korona országai által vállalandó évi járulékról lásd e kötetben a *Források* között.
5. Vö. Az 1867:16. törvénycikket a magyar korona országai és Őfelsége többi királyságai és országai közt kötött vám- és kereskedelmi szövetségről. Lásd e kötetben a *Források* között.
6. Ferenc József 1867. december 21-én szentesítette a birodalmi tanács által elfogadott törvényt az osztrák monarchia valamennyi országát érintő közös ügyekről és azok kezelési módjáról. Lásd e kötetben a *Források* között.

(Bécs, 1867. november 12–14.)

AZ OSZTRÁK BIRODALMI TANÁCS KÉPVISELŐHÁZÁNAK ÁLTALÁNOS VITÁJA A KIEGYEZÉSI TÖRVÉNYRŐL – (RÉSZLETEK)

A bécsi birodalmi tanács képviselőháza 1867. november 12-én tartott ülésében kezdette meg alkotmánybizottsága jelentésének tárgyalását „az osztrák monarchia valamennyi országaira nézve közös ügyekről és kezelésük módjáról".

Brestel dr.[1] előadó elmondta, hogy a kormány a közös ügyek kezelésének módjáról, azaz a delegációk intézményéről, törvényjavaslatot terjesztett elő, de elmulasztotta oly törvényjavaslat előterjesztését, amely meghatározná, minő ügyek kezeltessenek Magyarországgal közösen. Mivel pedig a közös ügyeknek előbb kell törvényesen megállapíttatniuk, mielőtt a kezelésüket szabályozó törvény életbe léphetne, ennélfogva a bizottság akként egészítette ki a kormány javaslatát, hogy ez, úgy mint a magyar törvény, magában foglalja a közös ügyekre vonatkozó összes határozmányokat. A bizottság megfontolás tárgyává tette, hogy a közös ügyek terjedelmére nézve egyszerűen elfogadja-e a magyar törvény határozmányait, vagy hogy tegyen-e és minő változtatásokat tegyen rajtok. A bizottság nem ismerhette félre, hogy a dolgok mai állásában a magyar törvénynek bármely módosításától tartózkodnia kell, különben nem jön létre és hosszú időre elodáztatik a kiegyezés Magyarországgal, s ezzel az állami viszonyoknak sürgősen szükséges rendezése. Mivel ugyanis a szóban levő határozmányok annak idején a birodalmi kormány és Magyarország közt állapíttattak meg, s őfelsége által mint magyar király által szentesíttettek, nem számíthatni reá, hogy Magyarország hajlandó lesz bármely lényeges módosításuk elfogadására. Akármennyire fájlalni való is, hogy a birodalom e felének nem adtak rá alkalmat, hogy véleményét a kérdéses ügyekben oly időben nyilvánítsa, amikor ezt a sikerre való kilátással tehette volna, s amikor egy és más dolgot a birodalom mindkét fele érdekében megfelelőbb módon lehetett volna szabályozni, a fönnforgó viszonyok közt a birodalmi tanács nem tehet egyebet, mint hogy meghajolva a tények előtt, konstatálja a kényszerhelyzetet, amelyben van, s a szóban levő határozmányokért azokra hárítsa a felelősséget, akik azokat tervezték és megállapították. A bizottság tehát a tőle szövegezett törvényjavaslatban, a közös ügyek megállapítását illetőleg, híven a magyar XII. törvénycikkhez[2] tartotta magát, s csak a formára nézve gondolta, hogy el kell térnie a történeti fejtegetésektől és az indokolásoktól, amelyek a magyar törvény sok helyén előfordulnak.

Ami a közös ügyek delegációk útján való tárgyalásának a magyar törvényben javasolt és az osztrák kormánytól mindenben elfogadott módját illeti, ezt a bizottság nemcsak hogy nem ismerheti el célszerűnek, hanem komoly aggodalmakat keltőnek

tartja. A delegációkban tárgyalandó ügyeket sokkal egyszerűbben úgy lehetne elintézni, hogy a közös minisztérium előterjesztené azokat tanácskozás és határozathozatal végett a birodalmi tanácsnak és a magyar országgyűlésnek, s a határozatok közt netalán levő eltérések küldöttségi tárgyalások útján egyenlíttetnének ki, miként ezt a magyar törvény nem ugyan a közöseknek nyilvánított, de a közös elvek szerint kezelendő több tárgyra nézve megszabja. De az egész gépezet nehézkes voltáról nem is szólva, a közös szavazás könnyen kárukra válhat a birodalmi tanácsban képviselt országoknak. A magyar delegátusok minden nevezetesebb kérdésben mindig egyet fognak érteni, ellenben a birodalmi tanácsban képviselt országok delegátusainál ez ebben a mértékben nem lesz így. Megtörténhetik ennélfogva, hogy külügyi kérdések, valamint megtakarítások a hadseregnél oly módon dőlnek majd el, mely az egész monarchia lakói többsége érdekének éppen nem felel meg. Ugyanazon okoknál fogva azonban, amelyek miatt a bizottság javasolja a közös ügyek terjedelmére vonatkozó határozmányok elfogadását, ajánlja ezt a delegációkra vonatkozó rendelkezésekre nézve is. Abban a várakozásban teszi ezt, hogy a magyar korona országai elismerik, hogy a többi országok minden ajánlatukat föltétlenül elfogadták, s arra az esetre, ha a tapasztalás a tőlük javasolt delegationális intézmény célszerűtlenségét mutatná ki, nem fognak vonakodni a közös ügyek tárgyalása eme módjának közösen megállapítandó módosításától.

A bizottságtól szövegezett törvényjavaslat e szerint minden lényegesebb határozmányára nézve megegyezik a magyar törvénnyel, s csak egy pontban, amelyben a magyar törvény hézagos, tér el attól. A magyar törvény ugyanis elhatározza, hogy ha a két képviselőtestület közt a közösen viselendő terhek arányára nézve nem jönne létre megállapodás, őfelsége döntsön; a magyar törvény azonban nem állapítja meg, hogy ez a döntés mennyi időre terjedjen. A bizottság indítványozza, hogy őfelségének ilyetén döntése mindig csak egy évre legyen érvényes.

A bizottság hozzájárult ahhoz, hogy a delegáció tagjainak száma 60 legyen, noha sok ok szól kisebb szám mellett.

A kormánynak az az indítványa, hogy a 60 tag egyharmada az urak házából, kétharmada a képviselőházból vétessék, valószínűleg abból a föltevésből ered, hogy Magyarország hasonlóképpen fog cselekedni, mert Magyarországon vegyes küldöttségeknél ez a szokásos arány. Más azonban a magyar képviselőház összealkotása, s más a birodalmi tanács képviselőházáé, amennyiben az elsőben tisztán a népességből választott képviselők ülnek, az utóbbiban pedig a városi és vidéki községek képviselői mellett a nagybirtok képviselői is, tehát oly személyekéi, kik Magyarországon képviseletüket legnagyobbrészt a főrendiházban találják. Mivel pedig a birodalmi tanács képviselőházából a delegációba küldendő tagok közt kétségen kívül a nagybirtoknak is lesznek képviselői, látszólagos és nem valóságos egyenlőség volna, ha a birodalmi tanács képviselőháza csak ugyanannyi tagot küldene a delegációba, mint a magyar képviselőház. Ez okból azt ajánlja a bizottság, hogy a delegátusok egynegyede az urak házából, háromnegyede a képviselőházból vétessék, a mi annál igazoltabb, mivel a delegációknak majdnem valamennyi határozatánál kiadásokról, tehát az adózók érdekeiről van szó, e kérdések pedig más alkotmányos országokban kizárólag a képviselőház döntésének vannak fönntartva.

A kormány előterjesztésében az van, hogy a két delegáció közös ülésében szavazás előtt a közös kormánynak minden tagja szót emelhet. Mivelhogy azonban e határozmány a magyar törvényben nincs meg, sőt ez minden vitát a közös ülésben kifejezetten tilt, a bizottság a kormány javaslatának ezen pontját töröltetni kívánja.

[...]

Plener Ignác dr.[3] csehországi képviselő nem azért fogadta el a bizottság előterjesztését, mintha a delegationális tervet különösen üdvösnek tartotta volna. Mindenki meg van győződve, hogy e terv hibás és fogyatékos, s csak a kényszerhelyzet viheti rá a házat elfogadására. Segédkezet nyújtunk – így szólott – hogy az osztrák monarchiá-

FOLGEN DER RENOVIRUNG. A RENOVÁLÁS KÖVETKEZMÉNYEI. OSZTRÁK KARIKATÚRA, *DER KIKERI*, 1869.
„UGYANCSAK SZÉPEN NÉZ KI AZ A HÁZ ODAÁT A SOK RENOVÁLÁSTÓL."

nak kettéosztása hosszabb időre formailag kimondassék, s hogy az osztrák állameszme helyébe oly kísérlet lépjen, amelynek benső életrevalóságáról a legkevésbé sem vagyunk meggyőződve, sőt amelynek életrevalóságát teljes okkal kétségbe kell vonnunk. A delegationális terv, abban a furcsa alakjában, amelyben azt Magyarország nekünk nyújtja, nevezetes aggodalmakat támaszt. A jogi aggályok közé Plener azt az államjogi abnormitást számította, hogy valamely képviselőtestület egyik részének – s a delegáció végre is a törvényhozásnak csak egy része – lényegesen különb, messzebbmenő jogok biztosíttatnak, mint az összességnek, amelynek ez a rész a kifolyása, s hogy ezt a részt bizonyos tekintetben az összességnek föléje rendelik. A delegationális terv oly alakot teremt, amelyben a törvényhozás jogokról mond le, amelyeknek gyakorlására, habár közvetve, a néptől választatott. A delegationális terv nemcsak, közönséges alkotmányváltoztatást foglal magában a szónak formális értelmében, hanem magában foglalja az igaz népképviselet elvének csorbítását. A képviselőház tagjai azért választattak meg, hogy a nép nevében és mint ennek képviselői gyakorolják az adómegajánlás jogát, s gyakoroljanak más törvényhozási jogokat, s most arról van szó, hogy mondjanak le ezekről a rájuk ruházott jogokról egy harmadik testület javára, amely az ő keblükből kerül ugyan ki, de nem tulajdonképpeni képviselet, s mely nem tekinthető a népakarat kifolyásának. Az államjogi abnormitás a legkirívóbban abban jelentkezik, hogy a delegációktól megszavazott közös kiadások nincsenek többé alávetve a birodalmi tanács szavazatának, s a birodalmi tanácsnak csak az a föladata, hogy a delegációktól eléje terjesztett kiadások fedezéséről gondoskodjék, s hogy ennélfogva a tulajdonképpeni döntő és az összegeket megajánló testület és az a testület, amely ez összegeket előteremti, nem azonos.

A jogi aggályoknál még szembeszökőbbek a gyakorlatiak. A testület, mely oly fontos jogok gyakorlására van hivatva, minők a közös kiadások engedélyezése és a birodalmi kormány vád alá helyezése, e jogok gyakorlásánál híjával van minden parlamentáris formának, s két fele, amelyeknek benső működése megint lényegesen különbözik az egésznek működésétől, csak esetleg egyesül néma szavazó testületté. A magyaroknak aggodalmaskodása és ellenszenve, a mellyel a delegationális terv teremtésénél eljártak, magyarázhatja csak meg ezen alkotást, amely magában véve egészségtelen, csupán mesterségesen és gyakorlatilag nehezen működhetik, s az egész államjogi irodalomban és gyakorlatban példa nélkül való. A delegációk a paritás elvén alapulnak, azon paritásén, amely szerint a birodalomnak egyik fele adóban és katonában oly nagyon és oly sokszorosan fölülhaladja a másikat, szavazatát azonban a nálánál annyival hátrább álló másik félével egyenlő mértékkel mérik. De még ez a paritás is csak formális lesz, s gyakorlati hatásában a birodalmi tanácsban képviselt országokra nézve igen sokszor az ellenkezővé válhat. A delegáció tagjainak többsége a törvényjavaslatban provideált [előre biztosított] üzenetváltásnál véleményét mint az egész delegációnak döntő és elhatározó véleményét fogja kifejezésre juttatni, a közös ülésekben azonban megtörténhetik, hogy a kisebbség tagjai a magyarok véleményéhez csatlakoznak, s ezzel a többséget kisebbséggé változtatják át. Ami tehát az üzenetváltásnál többség volt, a teljes ülésben kisebbséggé lesz. Ezt a benső ellentétet csak némileg magyarázhatják meg azon különböző kiinduló pontok, amelyeken a két különböző mód, ti. az üzenetváltás és a teljes ülés alapul. Az üzenetváltás, amelynek talán némi történeti analógiájára akadhatni a régi német birodalmi rendek relációiban és korrelációiban, az alkotmányjog rendi fölfogásán alapul, s innen magyarázható, hogy Magyarország, ahol a rendi hagyományok sokkal tovább és élénkebben maradtak fönn, mint bárhol egyebütt, oly módot javasol, amely mellett a delegálandó testületek önállósága meg van óva, a belsejükben különbözőképpen összealkotott rendeknek egységes testületté való egyesülése azonban nem engedtetik meg. De a magyaroknak a delegationális terv megfogamzásánál csakhamar be kellett látni, hogy az írásbeli üzenetváltással gyakorlatilag nem sokra mehetni. A teljes ülések kiegészítő módjának

segédeszközéhez nyúltak tehát, oly intézményhez, amely a szavazatok abszolút többsége útján való döntésnek egyszerű formájánál fogva a modern parlamentarizmushoz tartozik. Ez az ellentét, ez a különbözősége az elemeknek, amelyeket a delegáció alkotásánál egymással egyesíteni akartak, okozta az egész szervezetnek hibás és mesterséges voltát.

Világosan látta e szerint Plener a veszélyeket, amelyek a két delegációnak közös szavazásra való egyesüléséből a birodalmi tanácsban képviselt országokra származnak; másfelől azonban kijelentette, hogy éppen ezen közös szavazásra való egyesülésben ismeri föl azon pontot, amelyhez, szerencsés viszonyok bekövetkeztével, talán az egész delegationális terv célszerűbb reformját a jövőben fűzni lehet. Úgy vélekedett, hogy már a legközelebbi évek tapasztalatai tetemesen fogják növelni azon gyakorlati nehézségek sorát, amelyek a delegationális móddal egybekötvék; hogy az egészen egészségtelen és mesterséges alkotás nagyon nehézkesen fog működni; s köztudomásúnak mondta azt is, hogy a birodalmi tanács tagjai közt csak úgy, mint a népességben, sokan vannak, akiknek egyszerű és gyakorlatias észjárása sokkal ajánlatosabbnak tartja a perszonálunió következetes keresztülvitelét a két törvényhozás jogainak éles és teljes meghatárolásával, amely törvényhozások csak esetről esetre, küldöttségi tárgyalások alakjában, érintkeznének egymással, mindegyik fönntartván magának a végleges elhatározást. Ámde – így folytatta – nem azoknak lehet föladatuk, akik az osztrák állameszmének régi hívei, hogy ezen eszme maradékát, ha ez nekik, noha kedvetlenül, más kéztől nyújtatik, föladják és maguktól elutasítsák. Mindenki tudja, hogy a többség Magyarországban a delegationális eszmét a birodalomnak adott engedménynek tekinti. A birodalmi tanácsban képviselt országoknak ez ajánlat mértéke teljes joggal igen csekélynek tetszik; de még sem utasíthatják azt el maguktól, mert éppen a közös delegáció tervében megvan, habár ki nem fejlődve, a közös parlamenti képviselet eszméje. Remélhetni, hogy Magyarország, a tapasztalás útmutatása mellett, megérti majd a birodalom másik felével való egyesülés értékét; hogy megérti, mily kevéssé igazolják az európai viszonyok a kisebb államok prätentiosus [elbizakodott, önhitt], önálló előlépését, s éppen ezen okból, minden káröröm nélkül, üdvös tanulságnak tekinthetni Magyarországra nézve, hogy vasúti kölcsöne rosszul sült el.[4] Remélhetni, hogy a bensőbb csatlakozás szüksége idővel megint együvé vezeti a birodalom két felét, s hogy lehetővé fog válni, hogy a mai államjogi megállapodások szorosabb politikai unióvá változtassanak át. Ez a remény bírja őt arra, hogy ne utasítsa el magától a delegationális tervet, mint amelyben a fönnforgó viszonyok között az egyetlen alapot látja egy jövőbeli jobb új-alkotás számára. De az egész törvényjavaslatnak nagyban és egészben való elfogadása mellett sokkal gyakorlatibb okok is szólnak. Mind élénkebbé válik a szükség, hogy az államjogi viszonyok végre valahára rendeztessenek és hogy költségvetésszerű kormány alakuljon, ehhez pedig a törvényjavaslat elfogadása az első és szükséges lépés.

[...]

Skene[5] morvaországi képviselő indítványozta, hogy csak a két állam közt fönnforgó anyagi kérdésekre vonatkozó törvényjavaslatok elintézése után tárgyaltassék a napirenden levő törvényjavaslat. Ha e háznak sok tagja ég is a kívánságtól, hogy a birodalmi tanácsban képviselt országok összes érdekeit föláldozza a dualizmusnak, nincs kizárva a lehetőség, hogy az anyagi kérdésekre vonatkozó kiegyezés elvettetik, ez esetben pedig a most folytatandó vita egészen hiába való lenne. Mendével[6] szemben, aki a delegációt a közösség egyedül lehető formájának mondta, megjegyezte, hogy még a delegationális terv elejtésének sem volna semmi köze a kiegyezéshez, mert igen sok ok szól amellett, hogy a két állam közt oly meg állapodás jöjjön létre, amely szerint a közös ügyek elintézésére esetről esetre küldöttség választassék.

Maga a magyar törvény, amellyel a birodalmi tanácsban úgy bánnak el, mintha az új osztrák államjog vezérfonala lenne, 18. §-ában azt mondja, hogy „ha a közös ügyekre nézve mindkét fél egyetértésével megtörténik a megállapodás, kölcsönös alku által

előre kell meghatározni azon arányt, mely szerint a magyar korona országai a Sanctio Pragmatica folytán közöseknek elismert ügyek terheit és költségeit viselendik". A magyar törvény tehát határozottan úgy szól, hogy előbb kell az alkunak megköttetnie, még mielőtt a közös ügyek mikénti tárgyalásának módjába egyáltalán be kellene bocsátkozni.

A vita elhalasztása ajánlatos továbbá azért, mert a törvényjavaslat különböző két tárgyat foglal magában, a közös ügyeket és kezelésük módját, ez az összevegyítés pedig a ház sok tagjára nézve lehetetlenné teszi, hogy megszavazzák az egész törvényjavaslatot. Végre azért kell elhalasztani a vitát, mert a birodalmi képviseletről szóló megváltoztatott alaptörvény, amely 11. §-ában azt mondja, hogy a törvényhozás a Magyarországgal közös ügyek kezelésének módjáról birodalmi ügy, még nem szentesíttetett, s nagyon sajátságos eljárás, ha egy még nem szentesített törvény tartalma egy másik törvényjavaslatban idéztetik, mert ezen különös esetben a szavazásnak nagyon furcsa módja következhetik be.

Ezeken kívül célszerűségi okok is javasolják a vita elhalasztását. Emlékeztetett a fölirati vitára, amelyben erősen hangoztatták a birodalmi tanácsban képviselt országok anyagi jogait, s kérdezte, mivé lettek ezek a jogok. Oly módon képviselték azokat, amint senki, a legnagyobb pesszimista sem várta volna. Később a deputációk tanácskozásainak elvéül a paritást fogadtatták el. Határozottan kijelentették, hogy ez a paritás csak a deputationális tárgyalásokra szól, s mi lett belőle? A napirenden levő törvényjavaslat bizottsági tárgyalásai alkalmával még csak komoly indítvány sem tétetett, hogy visszautasíttassék az a lealázó föltevés, hogy sem az adóképesség, sem az intelligencia, sem a nagyobb népszám nem elegendők arra, hogy a delegációban oly állást adjanak a birodalmi tanácsban képviselt országoknak, amely fontosságuknak megfelel.

Mendével szemben, aki azt mondta, hogy az alkotmányosság eszméje diadalra jutott, előadta, hogy midőn a birodalmi tanács összeült, az volt a jelszó, hogy ha szabadelvű intézmények biztosíttatnak, akkor meg lehet majd vizsgálni, kell-e értök áldozatokat hozni, s kérdezte, e részben mi történt, ez irányban emelkedik-e egyetlenegy hang is? A birodalmi tanács belebocsátkozik mindazon ügyek tárgyalásába, amelyek érdekeit a legerősebben érintik és sértik.

Mende nyilatkozatát az alkotmányosságról igen szerencsétlennek mondta. A törvényjavaslatnak minden osztrák szemében, aki komolyan gondol az osztrák állammal, az a nagy hibája, hogy az állameszmét még jobban aláássa, mint eddig történt. A törvényjavaslatba belecsempészték ugyanis a föderalizmus elvét, oly elvet, amely az államot majdnem lehetetlenné teszi, mindenesetre pedig teljesen kizárja a szabadelvű fejlődést. Lehetetlen, hogy egyes tartományok kis képviseleteinek hatalmuk legyen a korona és az adminisztráció ellenében, s csak akkor találhatni súlypontot, ha az egész nép összeáll és képviselői útján gyakorolja az ellennyomást a koronára és az adminisztrációra. Ezt a törvényjavaslat egészen föladja, ezentúl nem lesz hatalom a kormány ellenében, s a delegationális terv nem egyéb, mint a magyar uralom a régi abszolutizmussal. Tiltakozott ellene, hogy költségvetési jog nélkül lehetőnek gondolják az alkotmányosságot, hogy e jog nélkül egyáltalán lehetőnek tartsanak a nép érdekeinek megfelelő bármely benső fejlődést. A delegationális terv a legfontosabb ügyekre nézve megszünteti a birodalmi tanács költségvetési jogát, delegációjával pedig bármely kormány azt teheti majd, amit akar. Attól tartott, hogy a történelem azt fogja a ház egyik nagy pártjáról mondani: a szabadságot írta zászlajára, hogy a szabadságot és az általa képviselt országok és népek politikai jogainak kifejlődését eltemesse. Ez súlyos vád lenne, de Istenére mondta, hogy a birodalmi tanács azon az úton van, hogy megérdemelje e vádat.

Mivel a birodalmi tanács ügyrendje szerint minden indítványnak, hogy szavazásra bocsáttassék, támogattatnia kell, az *elnök* föltette Skene indítványára nézve az előzetes kérdést. 25-en támogatták az indítványt. Az elnök kijelentette, hogy az ügyrend értelmében az elhalasztó indítványt az általános vita befejezése után fogja szavazás alá bocsátani.

[...]

Pratobevera[7] br. alsó-ausztriai képviselő jelezni kívánta a szempontot, amelyből ő és egynémely elvtársa, akiknek régebben a merev centralizmus vádját kellett elszenvedniük, a napirenden levő kérdést megítélik. A birodalom fájdalmas kettéosztása befejeztetvén, a nem magyar országok képviselőinek az a nehéz föladat jutott, hogy elvérzésüket ezeken a sebeken megakadályozzák, s egyúttal keressék a tartós kapocs alapjait a másik féllel. A birodalmi tanács szemben áll oly tényekkel, amelyek hozzájárulása nélkül jöttek létre, oly helyzettel, amelyet mások teremtettek számára, elhatározásokkal de nobis sine nobis [rólunk, nélkülünk]. Nem ő okozta a birodalom két fele közt tátongó szakadást, amelyet semmiféle Curtius halálos ugrásával[8] eltüntetni képes nem volna. De ha végleg nem akarja széttépni az ősrégi kapcsolatot, amely a két felet egymáshoz fűzte, s mely jövőre mindkét fél szabadelvű intézményeinek biztosítékául van hivatva szolgálni, becsületesen kell igyekeznie az örvény áthidalásán. Íme, Magyarország ehhez kezét nyújtotta, s ha a birodalmi tanács ezt a kezet nyíltan és becsületesen megragadja, nem minden bizalom nélkül, hogy a magyaroknak is tiszta a szándékuk, ritka példáját adja önmegtagadásának és osztrák hazafiságának, ami nem maradhat visszahatás nélkül. Mert ha a birodalmi tanács elfogadja a kiegyezést a nyilvánvalóan fiktív paritás alapján, ez az önmegtagadásnak és az önmagán való uralomnak ritka jele, s csak az a meggyőződés igazolhatja, hogy a nagy összbirodalomnak tesz vele szolgálatot. Az áthidalás, amelyről szólott, legelső sorban a közös ügyekről és a kezelésük módjáról szóló törvényjavaslat elfogadása által jönne létre.

Osztozott mindazon aggodalmakban, amelyek a delegációkra nézve fölhozattak, az adott helyzetben azonban mégis elfogadta ez intézményt, remélve, hogy a szükség és a kényszerűség érzete idővel át fogja alakítani és meg fogja javítani.

Giovanelli br.[9] tiroli képviselő Magyarországnak azon beteges érdességét, amelynél fogva a közös ügyek körét a lehető legszűkebbre szorította, az irányában a birodalom másik fele által érvényesített jogtalan centralizáció el nem maradhatott visszahatásának mondta. Ezen eredményt ama hazug és egyoldalú rendszer szülte, amely egy pontról központosította az összes országokat, s ezeknek külön jogaival, szabadságaival és önállásával könyörület nélkül bánt el. Remélte, hogy az idők folytában Magyarország megint közeledni fog a többi országokhoz; ez be fog következni, mihelyt itt a testületeknek és országoknak viszonyairól, szabadságairól és önállásáról a központi hatalommal szemben egészségesebb fölfogások és elméletek fognak tért hódítani. Az adott viszonyok közt nem lehet mást tenni, mint elfogadni az alkotmánybizottság javaslatát, amely a magyar törvényeket foglalja magában.

A delegációkban a birodalom legfontosabb testületét látta, mert ez, közvetíti a birodalom egységét és hatalmát, s mert benne jutnak kifejezésre az összmonarchia legfontosabb érdekei és szükségei. Ausztriának éppen ezen egysége és hatalma érdekében remélte, hogy a kölcsönös viszonyoknak helyes fölfogásánál fogva lassankint tágulni fog a delegációk hatásköre, s tárgyalásai módját is megfelelőbb fogja fölváltani. Az előadótól szóba hozott módot, hogy a közös ügyeket a birodalmi tanács és a magyar országgyűlés tárgyalják, s a határozatok közti eltéréseket küldöttségek egyenlítsék ki, igen károsnak és igen egyoldalúnak mondta. Ez a legfontosabb állami föladatokra nézve végleg széttépné a birodalom két fele közt a közösség kötelékét, köztük még nagyobb elidegenítésre vezetne, s végre ama dualizmus megkoronázása volna, amelyet itt egyrészről sajnálnak, másfelől meg arra használnak föl, hogy elnyomják

a birodalom eme fele országainak szabadságait és önállását. A delegáció hatáskörének tágítása és tárgyalásai módjának javítása idővel be fog következni, mert ettől függ Ausztria jövője. Aki meggondolja, hogy a birodalom egyik felében az országgyűlések és országok önállóságukért és létükért fognak küzdeni, mellettük meg a birodalmi tanács a maga hatalmát akarja majd tágítani, amint ez minden parlamenti intézmény természetében van, s fölöttük lesz a felelős minisztérium, Magyarországnak pedig meglesz főrendi- és képviselőháza és felelős minisztériuma, s ezen apparátus fölött lesz a közös minisztérium, s hogy ezek mindegyikének más a hatásköre – annak szeme előtt az osztrák államgépezetnek olyan zavaros képe tűnik föl, hogy azt kell mondania: e gépezet nem működhetik, ennek meg kell állnia, s rövidebb vagy hosszabb idő múlva a legnagyobb zavaroknak kell bekövetkezniük. A megoldást csak a delegációk fejlesztésében látta, amely intézmény már fogalmánál fogva a birodalom két fele, a két képviselőtestület fölött áll, s amelynek tagjai a birodalmi tanácstól és a magyar országgyűléstől függetlenek. [...]

Rechbauer dr.[10] stíriai képviselő Skene indítványa ellenében folytatni kívánta a tanácskozást, de azon kikötéssel, hogy a végső szavazás csak a többi kiegyezési törvény tárgyalása után legyen meg, s hogy ehhez képest a kiegyezési műnek ne csak alaki, hanem anyagi része is egyidejűleg fejeztessék be; továbbá, hogy előbb járuljon hozzá a többi törvényhozási tényező azon törvényjavaslatokhoz, amelyeket a birodalmi tanács képviselőháza a szabadság kérdéseire, az alkotmányjogra, az állampolgári jogokra és a többi alaptörvényre nézve megállapított.

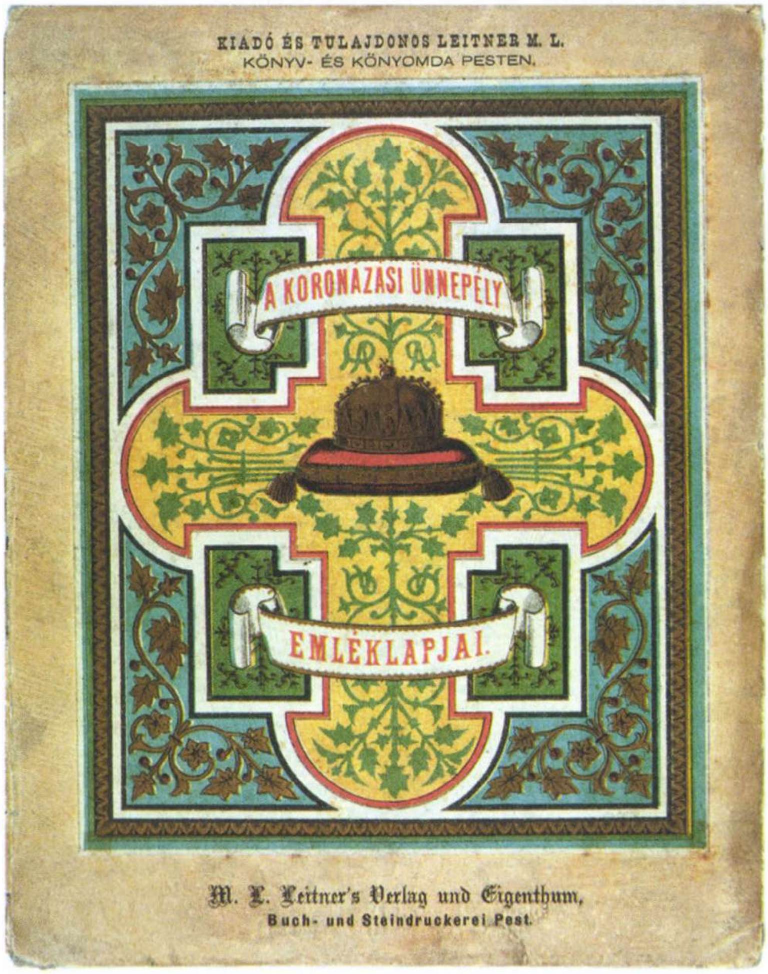
Határozottan pártolta a kiegyezést Magyarországgal. Ő már akkor szólalt föl Magyarország jogai mellett, amikor a birodalmi tanácsban még egészen más nézetek uralkodtak, amikor azt hitték, hogy egy pátens segítségével túltehetik magukat a jogokon, amelyekért egy nemzet századokon át küzdött. Kész volt a kiegyezésért anyagi áldozatokat is hozni, de mindezt csak azon föltevésben, hogy valósággá válik az alkotmányos szabadság, amely lehetővé fogja tenni az áldozatok hozatalát. A magyar XII. törvénycikk a kiegyezés alapföltételéül a többi országok teljes alkotmányosságát tűzi ki, ehhez az alapföltételhez tehát ragaszkodni kell.

Ő is elfogadta volna a delegáció helyett a perszonáluniót, ha ettől nem tartóztatta volna két aggály. A magyar törvény határozottan kijelenti, hogy Magyarország nem ismer el jogi kötelezettséget az államadósság fizetésére, s csak méltányossági tekintetekből akar benne részt venni. A magyar kiegyezési javaslatok elvetésével és a perszonálunió elfogadásával az a veszély támad, hogy Magyarország visszavonul sokszor hangoztatott rideg jogi álláspontjára, s az államadósság a többi ország terhe marad. Másodszor, a perszonálunió mellett ketté kellene osztani a hadsereget, s minden tekintetben különálló két állam lenne.

Giovanelli báróval szemben, a ki panaszkodott, hogy mindent központosítani akartak, hogy az egyes országok jogait és szabadságait semmibe se vették, s hogy most is ezt az irányt követik, megjegyezte, hogy nagy a különbség Magyarország és Tirol közt. Magyarország nemcsak meg tudta őrizni jogait és szabadságait, hanem idején szabadelvű szellemben át is alakította azokat. Tirol nem tudta megőrizni jogait, s ezek idővel árnyképekké váltak; e mellett Tirolban fönn akarják tartani a középkort, s az újkor elutasíthatatlan követeléseire nem figyelve, úgy akarnak élni, mint éltek a XV. században; hogy ezekért konzervatívan nem lehet síkra szállni, magától érthető. [...]

A november 13-án tartott ülés első szónoka *Szábel* lovag[11] morvaországi képviselő volt. Alaposan foglalkozott, úgy mondta, lényegével és következéseivel a kiegyezésnek, amely az alkotmánybizottság különös eljárása következtében már most van egész nagyságában és jelentőségében napirenden, s az összes viszonyok lelkiismeretes megfontolása után nem foglalhatta el a legyőzött álláspontját a győzőével szemben, ha-

A koronázási ünnepély emlékLapjai. Kétnyelvű kiadvány, 1867

nem csak egy álláspontot ismert el jogosnak: a törvényhozásét, a szerződő fél álláspontját. Ha az első fölfogás fogadtatnék el, akkor a birodalmi tanácsra nézve nem volna más hátra, mint a meghódolás, ennek pedig nem szabad megtörténnie. Sokkövetkezésű mulasztások, gyengeség és habozás az egyik oldalon, a pillanatnak diplomáciai fölhasználása, utána pedig határozott és kíméletlen előrehaladás a másik oldalon – körülbelül ez a magyar kiegyezési mű keletkezése. Első sorban Skene halasztó indítványát támogatta. Mivel azonban ennek elfogadására nem volt reménye, hozzászólott a tárgyhoz.

Ha a birodalmi tanács a kiegyezés összes kérdéseinek kifejtése előtt fogadná el a napirenden levő javaslatot, a következő négy elvi kérdés megoldásába bonyolódnék bele: 1. a közös ügyek terjedelmére, 2. egy még soha nem létezett nemzetközi viszony elismerésére vonatkozólag, 3. a paritás kérdésének megoldásába, s 4. a közjóval válhatatlan kapcsolatban levő nagy államügyek olyatén tárgyalási módjának elfogadásába, amely se nem parlamentáris, se nem alkotmányos, hanem egyenesen megtámadja a birodalom ezen felének alkotmányát, s ezt legfontosabb határozmányaira nézve majdnem semmivé teszi.

A magyarok a közös ügyek terjedelmének alapjául a Pragmatica Sanctiót veszik, tehát az 1723. esztendőt, szemben az 1867. esztendővel. Lehetséges, hogy a múlt század kezdetén a hadkötelezettség és a külső képviselet a közösségnek elégséges alapjai voltak; de óriás a különbség az akkori és a modern állam között. Az állam összes életére vonatkozó ügyek megállapításánál még csak egy évtizedre sem lehet visszanyúlni, ha az azóta alakult viszonyoknak meg akarunk felelni, a magyarok pedig egy századnál idősebb elvekkel akarják beérni. Csak magát a hadügyet tekintve, nem mu-

tatkoznak-e máris jelek e közös ügynek olyatén alakulásáról, hogy az az összeségnek inkább kárára, mint javára fog fejlődni? Nem kell-e éppen a közös ügyekben emeltyűt keresni, mely az ilyen törekvéseket ártalmatlanokká tegye? A közös ügyeknek a Pragmatica Sanctio alapján való megállapítása a legkárosabb következésű határozmányok egyike, melyek a törvényjavaslatban foglaltatnak.

A föltevést, hogy ugyanazon birodalom egyes országai között nemzetközi viszony állapíttassék meg, a legmegszégyenítőbbek egyikének mondta, s mikor először értesült róla, azon érzésénél fogva, amely őt mint az összállamhoz tartozót hevíti, nem szabadulhatott a szégyenpírtól. Minő következései lesznek az ily viszonynak ugyanazon egy birodalomban? Ha a két fél között szerződés kötéséről lesz szó, a császár meghatalmazza az innenső fél minisztériumát – s ilyen meghatalmazásnál a szerződés alapjai is kijelöltetnek – a szerződés megkötésére. Nemsokára ezután a császárnak, aki időközben királlyá változott át, meg kell hatalmaznia magyar minisztériumát, hogy kezdjen tárgyalásokat a már előbb meghatalmazott császári minisztériummal, s e meghatalmazásnál is szükségesek bizonyos utasítások. Összejönnek a meghatalmazottak, s az egyik képviseli ez innenső, a másik a túlsó fél érdekeit. Ha nem tudnak megegyezni, az egyik a császár, a másik a király elé viszi az ügyet, s a császár és a király konfliktusba, talán súlyos konfliktusba jutnak egymással az ügy elintézésére nézve. De még kirívóbbá válik a dolog, ha valamely szerződés fölbontásáról lesz szó. A szerződésekben meg szokták állapítani, hogy az esetre, ha valamely félre nézve a szerződés megváltoztatása szükségesnek mutatkozik, a szerződés lejárta előtt milyen időben kell azt fölmondani. Ez idő bekövetkeztével a császár fölmondja a szerződést a királynak, vagy a király a császárnak. Az ilyen nemzetközi viszony megörökítené a

birodalom két népcsoportja között létező válaszfalat, s maguk közt a népek között is viszályokat idézne elő.

Paritást akarnak teremteni ott, a hol nincs paritás. A szavazók paritása nyilvánvaló ellentétben van a szavazás tárgyainak paritásával. A paritásnak egy másik akadálya, hogy Magyarország híjával van a harmadik osztálynak, s hogy még sok idő fog elmúlni, míg ott meglesz ez az osztály, amely a birodalom eme részében a fejlődésnek tulajdonképpeni magva, a modern államhatalomnak tulajdonképpeni alapja, amely a munkából támadt, s amelyben a munka és az alkotás szelleme lakozik. Ezt a disparitást csak egyetlen módon lehetne kiegyenlíteni, ez a kiegyenlítés azonban nincs meg a kiegyezési javaslatban. Csak a birodalom két felének egymáshoz való csatlakozásában, csak a közös parlamenti képviseletben van meg a lehetőség, hogy Magyarországon a jólét kifejlődésének szelleme termékennyé váljék. A birodalom ezen fele pótolhatná a birodalom másik felében, ami ott még nincs meg és a harmadik osztály fejlődésének természeténél fogva még sokáig nem lesz meg, s a törvényhozás közösségében van az egyetlen correctivum [valamely hiba vagy hiányosság kiküszöbölésére alkalmas tényező] magára Magyarország jólétére nézve.

A delegációk intézménye különös egészen a képtelenségig, a min még túltehetné magát az ember; de nem gyakorlati és veszedelmes. Nem gyakorlati a gazdasági és pénzügyi törvényhozás terén, mert olyan nehézkes a gépezete, hogy majdnem lehetetlenné teszi az üdvös törvényhozói működést. Veszedelmes pedig annál fogva, mert ha föl is lehetne tenni, hogy a magyarok az ő 30%-ukkal éppen úgy fognak takarékoskodni, mint a másik fél az ő 70%-ával, számba kell venni, hogy a politikai életben a gazdasági megfontolásokon kívül más tényezők is vannak. Ott vannak a kompromisszumok, és sokkal könnyebben vásárolni meg kompromisszumot, ha terhe csak 30%, mintha ennél nagyobb. A birodalom eme fele, az ellenállás lehetősége nélkül, 70% teherrel oly háborúba keveredhetik, amely, nem szólva arról, hogy szükséges-e háború, természeténél fogva egyenes ellentétben van e fél érdekeivel. A kompromisszum ezen fél érdekeit agyon fogja szavazni, s oly szerződésre, amely talán más irányban kedvezményeket nyújt, könnyebben fogják magukat rászánni, habár az a birodalom eme felének érdekeit lábbal tiporja is. De mellőzve a kompromisszumokat, kérdezte, hogy ennyire ellentétes érdekek lehetősége mellett kinek kezében van a háború esetének, a háború esete oktrojálásának eldöntése, mely háború ellen talán a birodalom e fele népességének egész belseje föllázad? A korona kezében van, mert ha a két delegáció a legfontosabb kérdésekre nézve nem jut megegyezésre, akkor az abszolutisztikus csúcs az, amely a delegációk fölött a döntő. Az ellenmondásra, amellyel a birodalmi tanács képviselőházának *bal oldala* e kijelentést fogadta, Szábel azzal felelt, hogy nemcsak a szavazás az, amely ily kérdésekben dönt, hogy nemcsak az az elhatározott dolog, amit a delegáció ma kimond, ma más lehet a határozat, s holnap oly állapotot teremthetni a delegációban, hogy egyetlenegy szavazat fog dönteni, s kérdezte, tudják-e mit jelent az, ha ily fontos kérdésekben a birodalom érdekei egyetlenegy szavazathoz vannak kötve? Ekkor az abszolutisztikus csúcs határoz.

Giovanelli beszédével foglalkozva, Szábel a magyar kiegyezés egyik legveszélyesebb következésének mondta, hogy megrendíti Ausztria államelve alapjait, amennyiben a többi országokban fölébreszti a vágyat, hogy hasonló álláshoz jussanak. Azzal szemben, amit Rechbauer a Magyarország és Tirol közti különbségről mondott, Szábel kérdezte, vajon a jogfolytonosság csak rebellió és revolúció által tartatik-e fönn, s hogy a jogfolytonosság valamely államalakulásnak egyáltalában lehetséges elve? Úgy, a mint Rechbauer fölfogja, a jogfolytonosság a forradalomnak dicsőítését, sőt jutalmazását jelenti. Mert egy népet, amely a legszélsőbb határokon is túlmenő ellenállásig ragadtatta el magát, oly ellenállásig, hogy elszakadt a birodalomtól, a jogfolytonosság nem helyezhet vissza minden jogaiba.

Ha mégis tenné, ez a forradalmi jog dicsőítése és jutalmazása volna. Mai napság különben az államalakulás nem függ régi pergamenektől, s akár eljátszattak ezek a

pergamenek, akár nem, a fejlődés nem szorítható valamely alkotmány szűk határai közé. Egy másik veszélyes következése a delegationális tervnek, hogy fölébeszti a birodalmi tanácsban az illetékességi harcot, amint ezt az első nap vitája is bizonyítja.

Arra, hogy oly helyzet teremtetett, amelynek engedni kell, Szábel azt felelte, hogy aki teremtette, annak föladata azt úgy alakítani, hogy a népképviseletnek ne kelljen lábbal taposni mindazon érdekeket, amelyek megvédelmezése szent kötelessége. A törvényjavaslatot „alkotmányos tárgyalás" végett terjesztették a ház elé. Vajon ez az alkotmányos tárgyalás abban áll, hogy meg kell hajolni a létrehozott tények előtt? A birodalmi tanácsnak tehát föladata, hogy módosítsa és javítsa meg a törvényjavaslatot.

Szemükre vetette a javaslat védőinek, hogy míg az 1866 nyarán az osztrák németek nevében kibocsátott ausseei programjukban[12] a közös ügyek *parlamenti* tárgyalását követelték, rövid idővel reá beérték ez ügyek *alkotmányos* tárgyalásával, most pedig elfogadnak oly munkálatot, amelyben a közös ügyek a legszűkebb határok közé vannak szorítva, tárgyalásukról meg beszélni sem lehet, mert az a tárgyalás, amelyet a delegációk útján akarnak elérni, nem tárgyalás. Sajátságosnak tartotta, hogy a javaslat védőinek egyike sem jutott tovább a kényszerhelyzet stádiumánál. Sőt ama párt döntő tagjait még nem is hallotta beszélni; oly tartózkodás ez, amely érthető, amikor valamely ügyet nehéz megvédelmezni; csakhogy pártnál, mely oly célokat tűzött ki, mint a javaslat támogatói, államférfiúi okoknak is döntőknek kell lenni, s nem csupán helyzeteknek.

A delegationális terv nemcsak hogy nem alap arra, hogy a birodalom eme felében az alkotmányosság megerősödősét lehessen remélni, ellenkezőleg, az erre a félre nézve az alkotmányosság sírja. Rechbauernek azon állítására, hogy a magyar hatvanhetes munkálat biztosítéka az osztrák alkotmánynak, Szábel megjegyezte, hogy ama munkálatban az alkotmányosságnak még csak árnyéka sincs, s ezért ő a biztosítékot üres szónak tartja. Mendének panaszával szemben, hogy Ausztriában álalkotmányosság van, kérdezte, ki ennek az oka, miért nem nyúltak Mende elvtársai a kormány gyeplői után, amelyeket nekik fölajánlottak, s miért nem igyekeztek azon, hogy az alkotmányosság valósággá legyen?

Beszédét azzal fejezte be, hogy a birodalmi tanácsnak nem szabad röviden és könnyedén áttérnie a rögtönözve közéje dobott elvi kérdésekre; vissza kell utasítania bizottságát, amely tőle az elvi kérdés megoldását most várja, s azt kell mondania: nem fogom delegationális törvényedet előbb tárgyalás alá venni, amíg nem tanácskoztam magáról a kiegyezési műről, s míg alaposan nem ismerem az előföltételeket, amelyeken ezen elvek nyugszanak, s ezért ajánlotta az elhalasztó indítvány elfogadását.

Berger Nepomuk János dr.[13] alsó-ausztriai képviselő a kiegyezés keletkezéséről, amelyről az előtte szólott beszéde elején megemlékezett, azt tartotta, hogy Szábel pártja szintén oka a helyzet végzetes fejlődésének. 1849-től 1861-ig azon uraknak nem volt részük a birodalom alakulásában; de 1861-től 1865-ig elzárták fülüket a kiegyezési mű elől. Ők voltak, akik makacs nyakassággal ragaszkodtak a centralisztikus irányhoz, s ők azok, akik még ma is a jogeljátszás elméletét hirdetik, oly elméletet, amely ellenkezik minden jogfogalommal. Szábel azt mondta, hogy a jogfolytonosság elismerése a forradalom elismerése. „Őfelsége elismerte – folytatta Berger – a magyar alkotmány jogfolytonosságát, még pedig bizonyosan nem azzal a szándékkal, hogy megjutalmazza a forradalmat, hanem hogy azt bezárja. Ha önök nyitva tartották volna fülüket, amikor önökkel szemben annak a szükségét hirdették, hogy vegyék kezükbe a magyar kiegyezést; ha önök nem lettek volna acéllal és érccel övezve és páncélozva: a magyar kiegyezés kérdése nem öltötte volna azt az akut alakot, amelyet azóta, külügyi viszonyoktól is támogatva, fölvett. Nem bennünket terhel a felelősség e helyzetért, hanem nagy és súlyos részben önöket, akik az álalkotmányosság rendszerének hódoltak, akiknek nem volt rá bátorságuk, hogy az álalkotmányossággal szakítsanak, akik azt hitték, hogy oly népet, minő a magyar, álalkotmányossággal e terembe csa-

logathatnak. És most bátor indítvánnyal állnak elő – az elnapolás indítványával. Tehát ez a centralisztikus bátorság: a kérdést elnapolni, elodázni, nem pedig a kiegyezés nyílt elutasítását indítványozni? Van-e önöknek reá bátorságuk, hogy elvállalják a felelősséget a kiegyezés visszautasításáért? Meg tudják-e mondani, hogy mi lesz ezután? Azt mondják önök, „államférfiúi okokat hozzunk föl a javaslat elfogadása mellett, a helyzet oka nem kényszerítő ok". Ez a mondat csillogónak tetszik, de amilyen csillogó, éppen olyan lapos. Valamely helyzet igenis államférfiúi ok. Vagy azt hiszik önök, hogy vitatkozásokkal és módosítgatásokkal elmellőzhetik a fejük fölött fenyegetően meggyűlt helyzetet? Ám módosítsák a kiegyezési javaslatot, a helyzet mégis ugyanaz marad, a szorongató, a kényszerítő, amint önök segítették teremteni. És valóban, aki olyanokat ért meg, mint Magyarország, attól nem vehetem rossz néven, hogy mindennel szemben non possumusszal [itt: elutasítással] áll elő, s engedményeit a neki lehetőnek látszó legszűkebb mértékre szorítja. Csupán módosítgatásokkal, csupán elnapolással, anélkül, hogy megvolna önökben az egyenes visszautasítás bátorsága, önök a helyzeten nem fognak változtatni.

Amit az elnapolás okául adnak, tisztán szofisztika, minden igaz alap híjával. A delegationális törvény, tartalmánál fogva, teljesen független a többi kiegyezési munkálattól, az államadósságoktól és a közös költségek viselésének arányától. Amit a birodalmi tanács a kiegyezés anyagi részére nézve határozni fog, az a delegationális törvényt semmiben sem fogja érinteni. A fönnforgó kérdéssel nem úgy vagyunk, mint a közmondás különben tartja, s ami az elnapoló indítvány titkos gondolata, hogy „idő nyerve, minden nyerve", hanem megfordítva „idő vesztve, minden vesztve". Ő sem rajong, ő sem lelkesedik a delegationális törvényért. De államférfiúi munkálatoknak ez nem is a föladatuk. Ha valami okosat, az államra nézve hasznosat, üdvöset kell alkotni, a lelkesedés minden kérdésnél, még ha ezen kérdések valamelyike alkalmatos volna is lelkesedés keltésére egyelőre háttérbe szorulhat. Aminek előtérben kell állania, az az okos meggyőződés, hogy ami alkotandó, célszerű vagy éppen szükséges-e.

„Akinek már előzetesen az a meggyőződése, hogy a delegationális mű illuzórikus, hogy nincs tartóssága, hogy csupán kísérlet, annak legyen meg a bátorsága, hogy ezt egyenesen ki is mondja, s hogy az egész kiegyezés ellen, beleértve a delegationális törvényt is, szavazzon. De a delegáció helyébe mit állítanak elénk a kiegyezés ellenzői? Majd kisebb, majd nagyobb félénkséggel, soha azonban azzal a bátorsággal, amelyet a másik párt tőlünk követel, fölhangzott a házban és egyebütt is a perszonálunió szava. Mégis szeretném egyszer hallani, vajon az urak teljesen tisztába jöttek-e magukkal a perszonálunió szóval az ő nagykövetkezésű egész tartalmához képest. Vannak, akik mindjárt úgy beszélnek a perszonálunióról, mint amely mellett a közös ügyek küldöttségek útján tárgyaltatnának.

Nekem a perszonálunióról eddig egészen más volt a fölfogásom. Küldöttségek útján való tárgyalás perszonálunió mellett – többé már nem perszonálunió. Ha önök azt hiszik, hogy az esetről esetre való küldöttségben, miként Deák eredetileg akarta, jobb közegük lesz, mint a delegációkban, csalódnak, s a küldöttségekkel a delegációk összes zavarait állandókká tennék. A küldöttségeknél minden egyes esetben, amikor a küldöttségnek meg kell választatnia és tárgyalnia kell, visszatérne a delegációk minden nehézsége, az utóbbiak előnyei nélkül. És én nem tartózkodom annak a kijelentésétől, hogy a delegationális tervben éppen olyan pozitív előnyöket látok, amelyeket centralisztikus részről leginkább kellene elfogadni. A perszonálunió ellenben semmi más, mint a hajótört centralizációnak duzzogó zuga; ebből a zugból kétségbeeséssel, ciánkálival egészséges politikát nem űzhetni. A delegációkban életrevaló, fejlődésre képes gondolat rejlik. A delegációk és különösen illetékességük az anyagi részben a birodalmi egység gondolatát óvják meg. A delegációkkal az egész alkotmányépületnek csúcsán a császár elképzelhető. Léptessék ma életbe a perszonáluniót, s Magyarország királyával többé nem áll szemben Ausztria császára; talán egy ausztriai főherceg, talán egy cseh király, talán egy tiroli gróf, de nem Ausztria császára. A biro-

dalom nyugati felének tömör összessége a maga tömörségében csak mint a tömör keleti féltől követelt ellensúly képzelhető el. Léptessék életbe a perszonáluniót minden közös ügy nélkül – és a perszonáluniónak ez az értelme – s a nyugati fél parányaira bomlik szét, s akkor nyugaton a centrifugális elemek kerekednek fölül, és így a perszonálunióban a birodalom fölbomlásának kezdetét látom. A delegációkban ellenben legalább a birodalmi gondolatot látom megóvva, a császárt, a felelős minisztériumot, valóságos közös ügyeket, a külügyet, a hadügyet, s költségvetésnek a kiadásokra vonatkozó részében a birodalmi pénzügyet, Ezek fejlődésre képes magvak, oly magvak, melyek a birodalmi közösségnek nagyobb általánosítására vezethetnek."

„A delegációk tárgyalásának formájáról sincs oly pesszimisztikus fölfogásom, mint aminőt különösen Szábel kifejtett. Eddig mindig csak egyik oldalukról tekintették a delegációkat, hogy milyen az érintkezés közöttük, amely részben írásbeli, ami mellett Plener a német birodalmi rendeknek ama bizonyos relációira és korrelációira mutatott reá, részint pedig parodisztikus módon gúnyolódva szóltak az egyesült delegációk hallgatókamara-rendszeréről mint szavazógépről. De a dolognak egy másik oldala is van. Olvassák el a magyar országgyűlés XII. törvénycikkét, ami delegationális törvényünknek azzal egészen megegyező tervezetével, s még egészen más valamit is találnak. Találják az elkülönített delegációkat mint teljes parlamentáris apparátust, az élő szót, amely a mi delegációnkban nyilvánosan mondatik el, s találják ezeket a parlamentarizmus minden attribútumával éppen úgy a túlsó fél delegációjában. Azt hiszik önök, hogy ez az élő munkásság hatás nélkül marad; azt hiszik, hogy az egyik delegációban kiejtett szó nem fog viszonzásra találni, s hogy nem támad majd az a meggyőződés, hogy jobb lesz négy fal, mint elkülönített nyolc fal között beszélni? Az a meggyőződésem, hogy a parlamentarizmus, amint az elkülönített két delegációban ki fog fejlődni, hatalmas lökés lesz arra, hogy kifejlessze az elkülönített két testület egyesülését egy testté, természetesen nem a bizalmatlanságnak, nem a jogeljátszásnak bénító útján, ezen illuzórikus úton, amelyen talán gondolják, hogy kezükben a centralizációval, nem tudom valahol elrejtett hadseregekkel, nem tudom valahol elrejtett kincsekkel Magyarország ellen indulhatnak, hogy a magyar merev képviselőket e terembe kényszerítsék."

Sokan a delegationális rendszer bonyolódottsága ellen fordultak. Igaz, a tartománygyűlések, a birodalmi tanács és a delegáció rendszere nem egyszerű. De már a természet körében törvény, hogy mentől kifejlődöttebb valamely szervezet, mentől nagyobbak a föladatai, annál bonyolultabb ez a szervezet, s annál több benne az árnyéklat. Poroszország tartománygyűléseivel, porosz országgyűlésével, az észak-német szövetség birodalmi gyűlésével, amikhez még a vámparlament fog járulni, még bonyolódottabb rendszert mutat. Meggyőződése, hogy az alkotmány épületének elkészülte után Ausztriában az illetékességek sokkal jobban körül lesznek határolva, mint vannak Poroszországban, s nem fogják azokat a viszályokat előidézni, amelyektől Szábel fél.

A magyar kiegyezés elfogadása a birodalmi tanácsban képviselt országok szabadságának is érdeke. Berger a dualizmusban a szabadság biztosítékát, s éppen a centralizmusban a szabadság legnagyobb ellenségét látta. A centralizáció bebizonyította, hogy Ausztriában csak abszolutisztikus vagy álalkotmányos lehet. A dualizmus mellett lehetetlen lesz két alkotmányt megsemmisíteni. A birodalom egyik fele biztosítja a másiknak alkotmányosságát.

[...]

Skene egészen valótlannak mondta, hogy az előbbi kormányzat és hogy Schmerling okai a helyzetnek. A viszonyok olyanok voltak, hogy ha még csak kevés időt is lehetett volna nyerni, a magyar országgyűlés mindenesetre összegyűlt volna és lehetséges, hogy elküldte volna követeit az akkori birodalmi tanácsba. De éppen azért, mert a dolog közel jutott kifejlődéséhez, s mert erre nézve megtétetett minden előleges intézkedés, pattant el a cselszövény és következett be a válság, amely megfosztotta Ausztriát alkotmányától. Tehát nem az előbbi minisztérium az oka, hogy a magyarok

nincsenek itt, hanem az erőszak, amellyel az alkotmányt fölfüggesztették. Meg volt róla győződve, hogy a kísérlet, amelyet most tenni készülnek, hajótörést fog szenvedni. Beust föl akarja áldozni Ausztria jogait és érdekeit a magyaroknak. A delegationális terv csak egy javításra képes, arra a módosításra, hogy a testület sötétben tartsa üléseit; mert gyülekezet, amely némán ül össze és némán szavaz, tisztán csak szavazógép; egy lóerővel hasonlót lehetne mozgásba hozni, s ez a két országnak sokkal kevesebbe kerülne.

Kaiserfeld[14] stíriai képviselő előadta a kiegyezés történetét, s ezután reátért annak a bizonyítására, hogy a napirenden levő törvényjavaslatot el kell, de el is lehet fogadni. El kell fogadni, mert a dualizmus nem tegnapi keletű, hanem létezik, mióta Magyarország a dinasztia által a többi országokkal kapcsolatban van, s beállhat oly eset is, amikor még ez a kapcsolat is teljesen törvényes módon megszűnik. A dualizmust elismerték az októberi diploma és a februári pátens is. Abból, hogy az abszolutizmus megszűnt és Ausztriában is alkotmányosság uralkodik, nem következik, hogy Magyarország lemondjon jogairól és alkotmányáról, hogy Ausztriában is alkotmányosak lehessünk, s hogy a birodalmat kényelmesen lehessen kormányozni. Éppen azért azonban, mert a jog itt is, ott is így szemben áll egymással, el kell fogadnia delegáció elvét. Mert ez elvben van legalább valami egy reálkapcsolatból, s ma már azt mondani, hogy e valamiből semmi se lesz, mégis korai. El kell fogadni a törvényjavaslatot azért is, mert módosításával célt nem érhetni. Nincs párt Magyarországon, amely belebocsátkoznék a szóban levő ügyeknek közös parlamenti tárgyalásába.

Skene és Szábel pártja négy éven át többségben volt, s minő eredményt mutathat föl, vagy most mit állíthat a javasolt kiegyezés helyébe? Ha a javaslatot módosítják vagy elvetik, azt a keveset is elveszítik, ami benne nyújtatik. „Azon urak nem mondják ugyan meg, hogy mit állítanak a javaslat helyébe, de föl kell tennem, hogy a perszonálunióba, vagy pedig az erőszakba helyezik reményüket. Azzal, uraim, nem lehetne mint okos emberrel beszélni, aki e pillanatban azt hinné, hogy őfelsége, aki Szent István koronájával megkoronáztatott, amivel mindent megadott és mindent megerősített, ami ezen ünnepélyes cselekmény előföltétele volt, megint azon helyzetbe juthatna, hogy visszavegye, amit az országnak adott, még pedig saját nyilatkozata szerint mint az ország jogát adta. Fontolják meg jól, uraim, mi az a perszonálunió. Azt hiszik, hogy azon kérdésben, perszonálunió legyen-e vagy ne legyen, nincs-e még más valaki is érdekelve, mint mi? Azt hiszik önök, hogy képzelhetni osztrák császárt, aki beleegyeznék abba, hogy Ausztria képviselete a külföldön kettős legyen? Azt hiszik önök, hogy képzelhető osztrák császár, aki hadseregének kettéosztását megengedné? Nem hiszik-e önök, hogy ha életbe léptetik a perszonáluniót, nem telik bele öt esztendő, s Magyarország koronája nem azon a főn lesz, amely a többi országok koronáját viseli? És azt hiszik önök, hogy lesz olyan osztrák császár, aki, a Pragmatica Sanctio ellenére, dinasztiája minden érdeke ellenére, ilyen eszmébe, hacsak kényszerítve nem, belenyugodnék? S ha mindez nem képzelhető el, okos-e, fölidézni oly veszélyt, mely ennyi meggondolni valóra ad okot? Okos-e, fölidézni mindazon elemeket, amelyek talán csak arra várnak, hogy föléledjen a viszály közöttünk és Magyarország között, hogy itt is, ott is a birodalmat az örvénybe taszítsák? Okos-e a császárt kihívni, hogy a maga védelmére más emberek és más eszközök után nyúljon, emberek és eszközök után, akiktől félni és tartani talán senkinek sincs annyi oka, mint éppen e ház többségének? Azt hiszik önök, hogy okos ilyen utakra térni, s ezzel nem az ürügyet, a jogot megadni a reakcióra? És ha szemük előtt tartják, hogy a reakció lehetetlenség, s hogy minden reakciónak a birodalom fölbomlásához és bukásához kell vezetnie, hazafias-e oly eszmét követni, amelynek ezen bukáshoz kell vezetnie?"

„Ámde önök azt mondják, hogy megalázó a helyzet, ha olyan az alternatíva, hogy el kell fogadni, ami és ahogyan nyújtatik, s hogy ez méltatlan helyzet, s önök azt hiszik, hogy nagy bátorsággal segítenek magukon, midőn azt mondják: Most csak azért sem fogadom el, justament [éppen hogy] nem fogadom el. Vizsgáljuk meg tehát a

kérdést, megalázó-e az elfogadás? Ha valaki hibáján kívül oly helyzetbe jut, amelyben csak két rossz közül választhat, egy kisebb és egy nagyobb közül, s a kisebbet választja, föltéve, hogy ez nem ütközik bele a becsületbe és a törvénybe: azt fogják-e önök róla mondani, hogy nem szabadon cselekedett, a nagyobb rossznak kellett volna magát alávetnie, s ha ezt tette volna, nem egyenesen azt mondanák-e róla, hogy ostoba? Hasonló helyzetben vagyunk mi is." A si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae [ha a világ összeomolva rászakad is, ő akkor is rettenthetetlenül áll a romok felett], nem államférfiúi jelszó.

De a javaslatot el is lehet fogadni. Ha a kiegyezés létrejön, a birodalomnak ezen fele is hozzáláthat megint szervezéséhez. Míg előbb minden erejét arra kellett pazarolnia, hogy megtörjön oly ellenállást, amely mindenütt jelentkezett, de amelyet sehol nem lehetett megfogni, ma összes erejét ama bajok orvoslására fordíthatja, amelyekkel Ausztriának egy húsz évig tartott anarchiát kellett megfizetnie. Ha van veszély a dualizmusban, van legalább némi remény a több mint háromszáz éves kapcsolatban, amelyben Magyarországgal állunk, az ezen kapcsolat következtében támadt kölcsönös viszonyokban személyek és családok közt, az elválaszthatatlan anyagi és politikai érdekekben, oly érdekekben, amelyeket ápolni és fejleszteni nem lesz tilos, s amelyek ápolására és fejlesztésére éppen a kiegyezés adja meg az alkalmat. Az államjogi kibékülés Magyarországgal Ausztria nemzetközi viszonyainak is javukra fog válni. Az alkotmányos Ausztria számot tarthat Európa művelt népeinek rokonszenvére, s ebben a monarchia a maga integritásának erősebb védbástyáját fogja találni, mint valaha találta költséges hadseregeiben.

Az eszményi közösség gondolata, mely a napirenden levő javaslatot és a magyar hatvanhetes munkálatot átlengi, mindkét fél körül erősebb köteléket fog fűzni, mint aminőt egy erőszakolt és soha fönn nem tartható egységes összeolvadás valaha létrehozhatott volna, mert a béke szellemét fogja mindkét félre árasztani, minthogy mindkettőnek ugyanaz az érdeke: minden viszály elmellőzése, nehogy az abszolutizmus vagy a fölbomlás és velük a nemzeti és a politikai halál legyen a tusának a vége.

[...]

A november 14-én tartott ülésben elsőnek *Hanisch* dr.[15] csehországi képviselő szólott. A jogeljátszás elmélete hívének mondta magát. Miután a debreceni határozatokat a törvényhatóságok gyűlései kihirdették és elfogadták, önérzetes államnak úgy kellett volna Magyarországgal szemben eljárnia, mint ahogy ily esetekben az észak-amerikai szabad államok teszik: forradalmi országgal úgy bánnak el, mint territóriummal, míg csak alá nem veti magát, azaz, míg az állami lét föltételeit nem fogadja el és nem biztosítja. Akik ez elméletet nem fogadták el, hanem az alkotmány érvényessége elvét vallják, mint a törvényjavaslat pártolói, nagyra növesztették a föderalizmus hidráját. A mi készülőben van, ez: odaát dualizmus, itt föderalizmus, s a birodalomban abszolutizmus. A nemzetiségi töredékek e házban azért szavaznak a delegációkra, mert velük egészen biztosan agyonüttetik a birodalmi tanács, különösen, ha a csoportválasztások fogadtatnak el. „Azt mondják erre, hogy ez bizalmatlanság a Lajtán túli urak ellen, mint akik csak az ide való képviselettel akarnak tárgyalni, nem pedig e képviseletekkel. Arról azonban mi nem tehetünk, hogy ezt barbár nyelven nyújtják nekünk. Bocsánatot kérek, én nem tudok magyarul, és csak fordításokat kapunk; hogyan kössünk biztos alkut nemzettel, amely nem érintkezik oly nyelven, amelyet tudunk, vagy amelyet a kultúra törvényeinél fogva tudnunk kellene?" Köztudomású tény, hogy Magyarország sohasem volt tekintettel az ide való országokra, s hogy érdekükben a magyar országgyűlésen soha egyetlenegy hang nem emelkedett. Ismeretes dolog, hogy Magyarország a bankrott [(állam)csőd] által csak nyerne. Itt a letéti-, az árvapénztárak, az intézetek és bankházak tömvék osztrák papírokkal; odaát ez nincs így. Azoknak az uraknak tehát nem érdekük, hogy a birodalom hitele fönntartassék. A delegációk és a deputációk az abszolutizmus reetablirozása [újra létesítése], még pedig nem a fügefalevelű, hanem a meztelen abszolutizmusé, homöopathi-

kus [itt: csekély] adagokban ugyan, évről évre. Sokkal szívesebben bízná a közös ügyekben a döntést esetről esetre a két parlamentre.

„Fontos jogi ok a javaslat ellen a következő: Meg kell engedni, hogy a magyar törvényhozás, ha connivens [egyetértő, összetartó] minisztérium áll az élén, az egész megállapodást egyoldalúan megszünteti, mert ez nem megállapodás, ellene nekünk még csak vétónk sincs. Igaz, hogy másfelől mi is ugyanezt tehetjük, csakhogy nálunk ezen eszköz használatánál mindig híjával leszünk a connivens minisztériumnak. Vajon ez nem tiszta perszonálunió-e, az előttünk levő javaslat ellenére? Még csak annyi hiányzik, hogy ezenfelül valamely államszerződéssel köttessünk le; de államszerződésre nem lépnek, mert nem akarják magukat lekötni. A javaslat ellen ez a jogi aggálya s ennek gyökeréből kiforgatását mindenesetre óhajtania kell. Az úgynevezett megállapodás ugyanis itt is törvény, ott is törvény, de úgy, hogy ideát az ide való, odaát az odavaló szabályok szerint változtatható meg, anélkül, hogy az egyik a másikkal törődnék. Tehát nem szerződés, nem mindkét felet kölcsönösen kötelező államszerződés, s azt hiszik-e, hogy ez nem perszonálunió? A belső törvényhozásban Magyarország Ausztriára nézve külföld, a két fél vám- és kereskedelmi szövetséget köt egymással, s azt mondják, hogy ez nem perszonálunió? Csak a perszonáluniónak kisebb vagy nagyobb mértékéről lehet szó, s noha ilyen unió fönnáll, a közösügyek tárgyalásának közös módjáról."

Arra a megjegyzésre, hogy a németek, ha nem állnak reá az előterjesztett javaslatra, állásukat veszélyeztetik, azt felelte, hogy a németek állása Königgrätz után kedvezőbb, mint volt Königgrätz előtt. Ma számolni kell velük. Az elhalasztó indítványt pártolta.

[...]

Herbst dr.[16] csehországi képviselő, Skenével szemben fejtegette, hogy mielőtt a birodalmi tanács tudná, mennyivel kell járulnia a közös ügyek költségeihez, tudnia kell, mik a közös ügyek. Mert amíg ezt nem tudja, lehetetlen megítélnie, hogy a közös ügyekhez való hozzájárulás aránya helyes-e. Arról a kérdésről azonban, mely ügyek legyenek közösek, a birodalmi tanács még sohasem nyilatkozott, s éppen a delegationális törvényjavaslat adja meg neki az első alkalmat, hogy ezen alapvető előzetes kérdéshez hozzászóljon. A legegyszerűbb logika szerint e kérdésnek kell mindenekelőtt eldöntetnie, s ennélfogva a többi javaslat előtt a delegationális törvényt kell tárgyalni. Skene helytelenül hivatkozott a magyar törvény 18. §-ára, mert ez világosan azt mondja, hogy a két félnek előbb arra nézve kell megállapodnia, hogy mik a közös ügyek, s csak ezután kell a hozzájárulás arányára nézve alkura lépni. A birodalmi tanács alkotmánybizottságának nemcsak szemrehányást nem lehet tenni, hogy a kormány törvényjavaslatát a közös ügyek felsorolásával kiegészítette, hanem ez érdeme, mert vele nagy mértékben előmozdította a kiegyezés művét.

Az elnapoló indítvány nem is volt egészen komoly. Aki az elnapolás mellett szól, de csak az egésznek az elvetésére hoz fel okokat, annak talán csak az a célja, hogy időt nyerjen, s e közben az a nézet jusson érvényre, hogy a kiegyezési tárgyalások anyagi része annyira kedvezőtlen, hogy ennélfogva később a birodalmi tanács talán az egész delegationális terv elvetésére fogja magát rászánni. De hisz a kiegyezési tárgyalások anyagi része már nem ismeretlen; a jelentés róla régóta a birodalmi tanács előtt van. Mindenki tudja, minők az erre vonatkozó tárgyalások eredményei, s ez eredményeket elfogadhatni, vagy visszautasíthatni, vagy módosíthatni. Egészen más az a kérdés: mik a közös ügyek és miképpen tárgyaltassanak.

Az elnapolás mellett mondott beszédeket tehát úgy fogta föl, hogy tulajdonképpen a delegationális törvény elvetésére irányultak, s ezért ki akarta fejteni az okokat, amelyeknél fogva e törvény elfogadandó. Nem értett ugyan egyet Bergerrel, mert ha a delegációknak kevésbé bonyolult volna a szervezetük, senki sem hihetné róluk, hogy hivatásuk teljesítésére kevésbé alkalmatosak. A tervet nem ezen a módon kell megvédelmezni, hanem mint oly intézményt, amely az adott helyzetnek megfelel. A ha-

sonlat Poroszországgal nem szerencsés, mert az ott levő bonyolult gépezetnek nem lehet tartósságot jósolni, s midőn valaki a delegáció mellett szól, nem szabad oly valamire hivatkozni, ami általános fölfogás szerint csak rövid életű. De ezenfelül a porosz országgyűlésen Poroszország a döntő, az északnémet parlamentben Poroszország a döntő, és a vámparlamentben szintén Poroszország a döntő. A poroszok tehát e gépezetet könnyen elviselhetik; hogy azonban a többiekre nézve hasonló kellemetességeket nyújt-e, természetesen más kérdés. Nálunk ilyen viszony nem forog fönn, s ne is forogjon fönn, mert ha azon reményből indulnánk ki, hogy ugyanaz lesz a szerepünk a delegációban, mint amilyen Poroszországé az északnémet parlamentben, akkor nem bona fide [jóhiszeműen] mennénk bele a dologba.

De azt sem kell hinni, hogy a delegációk parlamenti testületté fogják magukat kinőni. Az intézmény atyja, Deák, erre nézve a hatvanhetes bizottságban a következőleg nyilatkozott: „Mi azt javasoltuk, hogy a külügy és az összes hadsereg évenkénti költségei egy közös külügy- és hadügyminiszter által a két fél külön minisztériumainak befolyásával kidolgoztatván, a tervezett költségvetés fölött a delegációk határozzanak." Tehát úgy gondolta, hogy a kül- és hadügyi minisztériumok költségvetése fölött a delegációk határozzanak; nyilvánvalóan úgy vélekedett, hogy ez nem nagyon sok, legkevésbé sok pedig parlamentre nézve. S ezután így folytatta Deák: „És kikből állnának ezen delegációk? Magyarország országgyűlése a maga kebeléből ugyanannyi tagot választ, mint a másik résznek országgyűlése; választ egy esztendőre, s e delegáció fogja Magyarország országgyűlését képviselni. A két delegáció nem tart közös tanácskozásokat; mindenik szabadon választott elnök elnöklete alatt külön ül össze; megvizsgálja az elébe tett tárgyat; közli a saját többsége által elhatározott nézetét a másik féllel; átveszi ennek véleményét; két vagy három üzenetet vált, s ha a két delegáció valamely pont fölött megegyezni nem tudna, közösen összeülnek, s egyszerű szavazással döntik el a kérdést. Sem törvényt nem hoz, sem az ország egyéb érdekei fölött intézkedési joggal nem bír. Mi veszély van ebben az ország önállóságára és érdekeire nézve?" Az izgatott magyar kedélyek megnyugtatására mondott ezen védelem arról tanúskodik, hogy a delegáció nem parlament, hogy egyáltalában nem nagyon sok, s nincs meg jelentőségének azon mértéke, hogy létrehozatala miatt különösen kellene aggódni. Ha tehát csak a legkorlátoltabb mértékben látta a nyereséget, melyet a delegációkban a parlamenti elv tekintetében némelyek találtak, másfelől még kevésbé osztozhatott azon pesszimisztikus túlzásokban, amelyeket hallani lehetett. Aki azt mondta, hogy a jognak a delegációra való ruházása következtében az abszolutisztikus csúcs fog dönteni, nyilvánvalóan összetévesztette a delegáció határozatait a döntéssel, mely a hozzájárulás arányára nézve javasoltatik, ez arány kérdése azonban soha a delegáció elé nem kerül. S ha ugyanaz továbbá azt mondta: „Igen, de akkor lehetséges, hogy egyetlenegy szavazat fog dönteni", erre az a felelet, hogy éppen ebben van a parlamenti elv elismerése, mert ha ez elvet akarjuk, el kell fogadnunk azt is, hogy utoljára egy szavazat döntsön.

Amit a helyzetről mondtak, arra azt jegyezte meg, hogy a politikusnak mindig számolnia kell az adott viszonyokkal, s mindig tekintettel kell lennie a helyzetre, amelyben van, s ha ezt nem teszi, akkor lehet elméleti tudós, aki az államtudományok rendszerét írja meg, de komoly politikusnak nem mondható. Ő a helyzetet adottnak és befejezettnek látta a magyar alkotmány visszaállításának pillanata óta. Most az a kérdés, mi történnék, ha ezen helyzetben a birodalmi tanács vonakodnék a kiegyezés tárgyalásától? Meggyőződése szerint ennek a legkedvezőtlenebb következései volnának. De elfogadta a legkedvezőbb feltevést, hogy ti. az alkudozások Magyarországgal megújulnának, mert másra még Skene álláspontjából sem lehet gondolni; azt csak nem lehet elképzelni, hogy Skene a teljesen változatlan februári alkotmányra akar visszanyúlni, hogy Magyarországot meg akarja hódítani, s ott a februári pátenst akarja érvényre juttatni; még Hanisch is, aki pedig fölfogásában igen messze ment, tartózkodott ennek kimondásától. Tehát újra rá kellene lépni az alkudozások útjára.

A szónok tagja volt a hozzájárulás aránya és az államadósságok tárgyában kiküldött deputációnak, s egyáltalában a magyar kérdést régtől fogva figyelemmel kíséri, s egyéni nézete határozottan az, hogy újabb alkudozásoktól semmit sem várhatni. De ő tévedhet, s talán mégis el lehetne valamit érni, és Skenének ebből a feltevésből kell kiindulnia, midőn a delegationális terv ellen készül szavazni. Mire vonatkozik tehát az, amit talán el lehetne érni? A közös ügyek terjedelmére és kezelésük módjára bizonyára nem. A delegationális terv minden pontjára nézve azon bizalmatlanságból és azon félelemből keletkezett, hogy az ide való országok a közös ügyek körét tágítani fogják, s hogy Magyarországnak és érdekeinek kárára a magyar ügyekbe be fognak avatkozni. Hogy e részben a magyarok bizalmatlansága igazolatlan, ezt az utolsó századok történetének fonalán egész biztossággal éppen nem lehetne állítani. Ezen meggyökerezett bizalmatlanság természetes következése az idegenkedés a közös ügyek körének kitágításától, s e részben egyetlenegy ember sincs Magyarországon, aki ráállana a közös ügyek körének tágítására. Ugyanezen és közelfekvő néhány más okból most Magyarországon nem állnak rá a központi parlamentre; hogy valaha eljön-e ennek az ideje, e részben sem táplál vérmes reményeket; de hogy ez most nem fog megtörténni, az bizonyos. A delegationális törvényben rendezett ezen két pontra nézve tehát változtatást a további tárgyalásoktól semmi esetre sem várhatni, s éppen ezért ezen törvényjavaslat elvetése lehetetlenség még arra nézve is, aki azt reméli, hogy további tárgyalások útján a kiegyezés anyagi részében jobb eredményeket érhetni el, mert ez az utóbbi minden körülmények között csak akkor lehetséges, ha megelőzte annak elismerése, hogy ezen és nem több ügyek közösek, s ezek nem parlamentben, hanem delegációkban tárgyaltatnak.

De teljesen hibás az a számítás is, hogy a kiegyezés anyagi részében jobb feltételeket lehetne elérni. Az államadósságok kérdésében Magyarországnak jogi álláspontját elismerte egy, a birodalmi tanácstól egészen független tény, s a jogi állásponttal, amelyet Magyarország elfoglal, megegyezik Magyarország érdeke is. De még ha lehető volna is, amiben ő nem hisz, ezen az úton néhány százezer forintot nyerni, mi lenne ennek az ára a pénzügyi és az alkotmánybeli viszonyokra nézve? S éppen ez a körülmény teszi a birodalmi tanács kötelességévé, hogy belebocsátkozzék a delegationális terv és a magyar kiegyezés tárgyalásába.

A legőszintébb hazafiúi meggyőződésből szavazta meg a delegationális tervet; de midőn ezt tette, azok jogaira is gondolt, akiket képvisel, s ezért csatlakozott Rechbauer indítványához.

[...]

Beust báró birodalmi kancellár, miniszterelnök, nem tartotta a delegationális intézményt az alkotmányos tökéletesség eszményének; megalkotójának nem is mondja magát a kormány; hiábavaló fáradság volna, fogyatkozásait eltakarni; de ezen fogyatkozások nem magában az intézményben rejlenek, hanem képzelődésekben és föltevésekben, amelyekről még be kell várni, hogy megvalósulnak-e? Különösen áll ez arról az axiómává vált állításról, hogy az amúgy is terhes paritás ezen felül csak látszólagos lesz, hogy az idevaló delegáció nem lesz egyértelmű, a túlsó azonban igen, s hogy az idevaló delegáció többsége a közös ülésekben kisebbséggé fog válni. Emlékeztetett arra, hogy a magyar kiegyezési deputáció sem volt a magyar többség kivonata, hanem hogy tagjai között a többségen kívül álló jelentékeny férfiak is voltak, s ha e küldöttség tárgyalásainál nagyon természetesen közös érdek egyesítette a különböző pártállásokat, ez a delegációban előforduló tárgyaknál aligha mindig lesz így. Még kevésbé lehet határozott biztossággal álltani, hogy az idevaló delegáció szemben a magyarral meg fog oszlani. Az ellenkezőjét hitte; azt hitte, hogy a pártoskodások, melyek a birodalmi tanácsban néha észlelhetők, a delegáció szűkebb körében kevésbé lesznek érezhetők, mert az itt tárgyalandó ügyek kevesebb anyagot szolgáltatnak pártoskodásokra és nemzetiségek szerinti csoportosulásokra. Ehhez járul, hogy tapasztalás szerint szűkebb körben a nézetek és pártállások különbözősége mindig könnyeb-

ben egyenlíthető ki, mint tágabb körben. Különösen alap nélkül valónak tartotta, hogy a háború és a béke kérdéseit tekintve, a delegációkban kevesebb biztosíték van a kormány ellenőrzésére és ellenállásra, mint volna valamely tágabb és közös képviseletben. Ha a háború és a béke kérdéseiben a delegáció illetékessége aggályt kelthetne, sokkal igazoltabb volna ez a kormány, minta népképviselet részéről. Minthogy a jelenlegi kormány a béke megóvását tűzte ki feladatául, reá nézve ez az aggodalom nem nyugtalanító. De ha elvontan és tárgyilagosan gondolkodik a dologról, elképzelheti, hogy ezen illetékesség nagyon alkalmatlanná válhat oly kormányra nézve, amely a háború kérdésével áll elő, még pedig a következő okokból: Ha valamely kormány ilyen helyzetbe jut, azon kell iparkodnia, hogy a népképviseletet a háború lehetőségére, szükségességére, elkerülhetetlenségére hevítse és föllelkesítse. Ez nagyobb gyülekezetben a körülményekhez képest lehetséges, ellenben szűkebb körben, ahol inkább kerekedik fölül a józan fölfogás, sokkal nehezebb, s kétszeresen nehéz ott, ahol még szakadás is van, ahol egymás mellett két képviseletnek van szava. S ehhez járul, ami nemcsak a háború és a béke kérdésére vonatkozik, hanem a takarékosság kérdésére is mindazon fontos ügyekben, amelyek a delegációk elé utalvák, hogy a delegációk mindig kifolyásai lesznek a birodalmi tanácsnak, hogy a birodalmi tanács iránt mindig bizonyos erkölcsi felelősségük lesz, ha ez papiroson nincs is megírva, s hogy ennélfogva elhamarkodott, könnyelmű eljárást különösen a háború és a béke kérdéseiben tőlük nem várhatni.

Úgy a bizottság jelentése, mint több szónok a „kényszerhelyzet"-hez szemrehányásokat fűzött, s a kormányra meglehetősen súlyos felelősséget hárítottak a kiegyezés fogyatkozásaiért és hátrányaiért, s azon tények beálltáért, amelyek a helyzetet alkotják. Nem személyes érzékenységből sajnálkozott ezen, mert e gyöngeségtől mentnek vélte magát. Itt különben is nem a minisztériumról van szó, s még kevésbé az ő személyéről, noha ki kell jelentenie, hogy a jelenlegi összes miniszterek között ő az egyetlen, akit e részben felelősség érhetne. Szó van az ügyről, a kormányrendszerről, amely főbb vonásaiban a birodalmi tanács helyeslésének örvend, sőt szó van az alkotmánybeli állapotról, amely ezen házban találja támaszát. Meg akarja ezt magyarázni. A föliratí vita alkalmával a ház helyeslése közben tüzetesen kifejtette az okokat, amelyeknél fogva a kormány a kiegyezést Magyarországgal sürgősen szükségesnek tartja. Ami azóta történt, nem volt reá alkalmatos, hogy ezen a fölfogáson változtasson. Mind inkább kiderült, hogy a megegyezés Magyarországgal kiindulópontja volt egy jobb kornak, az alkotmányosan rendezett állapotnak, a szabadelvű haladásnak, s a dolgok olyatén alakulásának, amely mellett Ausztria tekintélye és állása kifelé növekedett és erősödött. Ama fejtegetések közben nem mulasztotta el annak kiemelését, hogy a Magyarországgal létrejött megállapodások egyik-másik pontja elégtelen és ki nem elégítő, s hozzátette, hogy noha a felelősséget nem utasítja el magától, mégis meg kell jegyeznie, hogy ő az azokra vonatkozó tárgyalásokat nem első, hanem csak másodsorban vezette. Ama tárgyalások ugyanis, melyek a kiegyezés visszavonhatatlan alapjává váltak, ez év január havában tartattak, oly időben, midőn ő csakis a császári ház és a külügyek minisztere volt, úgyhogy tevékenysége ama tárgyalásoknál inkább diplomáciai természetű lehetett, amennyiben abban állott, hogy a tárgyalások megindúljanak és meg ne szakadjanak. A tárgyalások anyagi részének vezetése nem felelt meg sem az ő akkori állásának, sem az ő akkori képességeinek, mert hisz csak rövid idővel előbb jött Ausztriába. Tartozik azonban az ügynek, valamint egy férfiúnak, aki e háznak nem tagja, ennek kijelentésével, hogy ha ama tárgyalásoknál ezen részről szívósabbaknak és makacsabbaknak mutatkoztak volna, nem jutottak volna eredményhez, s Ausztria ma még messze állana azon fordulattól, amely bekövetkezett, amelyet örömmel üdvözöltek, s amely ama megállapodásoknak közvetlen következése volt. Már most meg fogják érteni, hogy midőn a kiegyezés fogyatkozásaiért és hátrányaiért a jelenlegi minisztériumot teszik felelőssé, ezzel azon ellenzéket erősítik, amely nem ezen teremben és nem is a másik házban, nem csupán a minisztérium el-

len, nem csupán a szónok személye ellen, hanem a kormányrendszer ellen, a fönnálló alkotmánybeli állapot ellen irányul, azon ellenzéket, mely a kiegyezés ódiumáért és terheiért a jelenlegi rendszert a bukottal ellentétben teszi felelőssé. Nem kívánta, hogy fegyver adassék azok kezébe, kik a népesség egy részét visszatartják attól, hogy képviselői itt helyt foglaljanak.

Azon vádra, hogy miért járt el a kormány egyoldalúan, miért nem adott a birodalmi tanácsnak idején módot reá, hogy szavát hallassa, s ezzel jobb föltételek elérését tegye lehetővé, Beust azzal felelt, hogy ez a dolgok menetén semmit sem változtatott volna, csak az a kettős eset állott volna be, hogy vagy egészen úgy alakultak volna a viszonyok, ahogyan alakultak, vagy pedig megdőlt volna az egész kiegyezés Magyarországgal, s ezzel még sok más.

Hogy tökéletesen megértesse magát, visszatért a januári tárgyalások menetére és végső eredményére. Midőn a Magyarországgal megindított egyezkedések útján, amelyen igen messze mentek előre, oly messze, hogy előbbre kellett menni, s visszafordulni már alig lehetett, a magyar országgyűléshez intézett királyi leiratoknak és a magyar országgyűlés föliratainak és határozatainak eszközével még sem lehetett előbbre jutni, elhatároztatott – s erre ő adott alkalmat, s ezzel dicsekszik is – hogy a magyar országgyűlésnek néhány befolyásos tagja meghivassék Bécsbe, hogy velük egyenes és szóbeli tanácskozásokba bocsátkozzanak. E tanácskozások eredménye az volt, hogy az úgynevezett tizenötös bizottságtól kidolgozott munkálat alapos revízió alá vétetett, s miután a rajta teendő módosítások iránt megegyezés jött létre, megállapíttatott, hogy ha Magyarországon a hatvanhetes bizottság ebben az értelemben változtatja meg a munkálatot, ki fog neveztetni a magyar minisztérium, s ha a minisztérium a magyar országgyűléssel is elfogadtatja e munkálatot, ez szentesíttetni is fog. Ebből világos, hogy nagyon határozott kötelezettségek vállaltattak el, s ha azt vetik szemére, hogy e mellett sok mulasztás történt, megjegyzi, hogy ő is érezte e hézagot; ekkor azonban már csupán akörül forgott a kérdés, hogy előre akarnak-e, előre kell-e menni, vagy pedig nem, s noha ő a tárgyalásoknál csak másodsorban állott, ki kell mondania azon meggyőződését, hogy sem az államadósságok kérdésében, sem a delegációk elvére nézve mást nem lehetett elérni. Minthogy a magyar alkotmány álláspontjára állottak, s minthogy ezt az alapot elfogadták, el kellett ismerni ezen pragmatikus helyzet követeléseit is, s *ezen* alapon állva, a magyar országgyűlés képviselői sohasem egyezhettek volna bele, hogy az adósság kérdésében más álláspontból bocsátkozzanak alkudozásba, mint a tárgyaláséból, s nem a kötelezettségéből. Ami pedig a delegationális tervet illeti, tudva levő, hogy a vestigia terrent [a (régi) emlékek ijesztenek] volt az oka, hogy az ellenállás minden forma ellen, mely parlamenti lett volna, Magyarországon annyira erőssé vált. De miután elvállalták az előbb említett kötelezettségeket, amelyek Magyarországgal szemben becsületesen meg is tartattak, a kormány feladatául tűzte ki, hogy amint Magyarországon helyreállíttatott az alkotmány, az itt is teljesen korlátlanul visszaállíttassék.

Brestel előadó záróbeszéde után az *elnök* befejezettnek nyilvánította az általános vitát. Skene halasztó indítványát a birodalmi tanács képviselőháza elvetette.

Kónyi Manó tartalmi kivonata. *Deák Ferenc beszédei.* Összegyűjtötte Kónyi Manó. Budapest, 1903, Franklin Társulat, 5. köt. 281–314. o. Eredetileg megjelent németül: *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathes.* IV. Session 2. Band Wien, 1869, 49–51. Sitzung, 1320–1403.

Jegyzetek

1. Brestel, Rudolf (1816–1881) liberális politikus, 1867. december 31-től 1871-ig osztrák pénzügyminiszter.
2. Lásd az előző dokumentumot.
3. Plener, Ignaz (1810–1908) osztrák pénzügy- (1860–1865), majd 1867. december 31-től 1870-ig kereskedelmi miniszter.

4. Utalás arra, hogy Lónyay Menyhért magyar pénzügyminiszter vasúti beruházások fedezésére 40 millió forintnyi kölcsönért fordult egy párizsi bankhoz. A kölcsönügylet azonban különböző okok miatt sikertelennek bizonyult.
5. Skene, Alfred (1815–1887) liberális politikus.
6. Mende, Leopold (1816–1893) liberális politikus, alsó-ausztriai képviselő. Felszólalásának tartalmi kivonatát nem közöljük.
7. Pratobevera, Adolf (1806–1875) báró, 1861-ben tárca nélküli, majd igazságügy-miniszter, liberális politikus, az alsó-ausztriai tartománygyűlés elnöke (1867–1869).
8. A monda szerint Marcus Curtius Kr. e. 362-ben Rómában egy földrengés alkalmával egy nagy mélységbe ugrott, hogy ezen áldozatával vessen véget a pusztításnak és töltse be a keletkezett szakadékot.
9. Giovanelli, Ignaz (1815–1889) báró, konzervatív képviselő (1867–1875, 1879–1889).
10. Rechbauer, Karl (1815–1889) liberális politikus, a birodalmi tanács képviselőházának elnöke (1873–1879).
11. Szábel, Balthasar (?–1868) morvaországi képviselő (1861–1865, 1867–1868).
12. Utalás az 1866. szeptember 9–10-én Bad Ausseeban megtartott tanácskozásra, melyen az osztrák–német politikai erők az ún. korlátolt dualizmus (azaz a közös ügyek közös parlamenti kezelése) mellett tettek hitet. Bővebben erről lásd Somogyi Éva *Königgrätz után* című tanulmányát e kötetben a *Tudományos emlékezet* dokumentumai között a *Napjaink történetírása* című fejezetben.
13. Berger, Johann Nepomuk (1816–1870) liberális politikus, 1867. december 31-től 1870-ig tárcanélküli miniszter.
14. Kaiserfeld, Moritz (1811–1885) liberális politikus, 1861-től stájerországi képviselő, 1871–1884 között Stájerország tartományfőnöke.
15. Hanisch, Julius (1827–1886) csehországi képviselő (1864–1868 és 1873–1885).
16. Herbst, Eduard (1820–1892) cseh liberális politikus, 1867. december 31-től 1870-ig igazságügy-miniszter.

TÖRVÉNY AZ OSZTRÁK MONARCHIA VALAMENNYI ORSZÁGÁT ÉRINTŐ KÖZÖS ÜGYEKRŐL ÉS AZOK KEZELÉSI MÓDJÁRÓL

(Bécs, 1867. december 21.)

A birodalmi tanács mindkét házának egyetértésével a birodalmi képviseletről szóló állami alaptörvény kiegészítéseként a következő törvényt bocsátom ki:

1. § A következő ügyeket nyilvánítom a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok, illetve a magyar korona országai közötti közös ügyeknek:

a) A külügyeket, beleértve ebbe a birodalom diplomáciai és kereskedelmi képviseletét a külföld irányában, valamint a nemzetközi szerződések tekintetében esetleg szükségessé váló intézkedéseket; a nemzetközi szerződések jóváhagyása azonban, amennyiben az az alkotmány értelmében szükséges, a két birodalomfél képviselőtestületeinek (a birodalmi tanácsnak és a magyar országgyűlésnek) a jogkörébe tartozik.

b) A hadügyeket, beleértve a haditengerészet ügyeit is; kivéve azonban az újoncok megajánlásának jogát, a hadkötelezettség teljesítésének útjára és módjára vonatkozó törvényalkotást, a hadsereg elhelyezéséről és ellátásáról intézkedő rendelkezéseket, valamint a polgári viszonyoknak s a hadsereg tagjainak nem katonai szolgálatukkal kapcsolatos jogainak és kötelességeinek szabályozását.

c) a pénzügyeket a közösen viselendő kiadások tekintetében, elsősorban az ezekre vonatkozó költségvetés elfogadását és az idevágó elszámolások ellenőrzését.

2. § Ezenkívül a következő ügyekben, bár azok nem közösen intéztetnek, időről időre közösen meghatározandó alapelvek szerint kell eljárni:

1. a kereskedelmi ügyekben, különösen a vámrendszerre vonatkozó törvényhozásban,
2. az ipari termeléssel szoros kapcsolatban álló közvetett adókat illető törvényhozásban,
3. a pénzrendszernek és az általános pénzlábnak a megállapításában,

Az osztrák miniszterium (1868).

Dr. Giskra, belügyminiszter. Herczeg Auersperg Carlos, miniszterelnök. Dr. Brestel, pénzügyminiszter.
Gróf Potocki, földmivelési miniszter. Gróf Taaffe, miniszterelnöki helyettes és honvédelmi miniszter.
Dr. Berger, tárczanélküli miniszter. Dr Herbst, igazságügyminiszter. Dr. Hasner, oktatásügyminiszter. Dr. Plener, kereskedelmi miniszter.

Az osztrák kormány miniszterei. Újságillusztráció, 1868

4. a mindkét birodalomfél érdekeit érintő vasútvonalakat illető rendelkezésekben,
5. a védelmi rendszer megállapításában.

3. § A közös ügyek költségeit (1. §) a két birodalomrész azon arány szerint viseli, amelyet a két képviselőtestület (a birodalmi tanács és az országgyűlés) a császár által szentesítendő megállapodása időről időre megszab. Amennyiben a két képviselőtestület között nem jön létre megállapodás, a császár határozza meg ezt az arányt, de csak egyévi időtartamra vonatkozóan. Az egyes birodalomrészekre eső teljesítések előteremtése azonban a birodalomrészek kizárólagos belső ügye.

A közös ügyek költségeinek fedezésére azonban közös kölcsönt lehet felvenni, melynél mindaz, ami a szerződés megkötésére, a kölcsön felhasználásának és visszafizetésének módjára vonatkozik, közösen intézendő.

Annak eldöntése azonban, hogy sor kerüljön-e közös kölcsön felvételére, a két birodalomfél törvényhozó testületeinek hatáskörébe tartozik.

4. § A jelenlegi államadósságok terheihez való hozzájárulást a két birodalomfél között kötendő megállapodás szabályozza.

5. § A közös ügyek igazgatásáról egy közös felelős minisztérium gondoskodik, amely azonban a közös ügyek mellett nem viheti az egyes birodalomrészek külön kormányzati ügyeit is.

Az egész hadsereg vezérletére, vezényletére és belszervezetére vonatkozó intézkedés kizárólag a császárt illeti.

6. § A két birodalomfél képviselőtestületei (a birodalmi tanács és a magyar országgyűlés) törvényhozási jogukat a közös ügyek vonatkozásában kiküldendő delegációk által gyakorolják.

7. § A birodalmi tanács delegációja 60 tagból áll, melynek egy harmadát az urak háza, kétharmadát pedig a követek háza választja.

8. § Az urak háza a delegáció tagjaiból rá eső 20 főt abszolút többséggel saját köréből választja meg.

A követek házára eső 40 tagot oly módon választják, hogy az egyes tartománygyűlések követei az alábbi elosztási arány szerint delegálnak tagokat akár saját körükből, akár a követek házának más tagjai közül.

Az abszolút többséggel megválasztandó képviselők száma: Cseh Királyságból 10, Dalmát Királyságból 1, Galícia Királyságból, Ladomériából és a Krakkói Nagyhercegségből 7, Enns alatti Főhercegségből 3, Enns fölötti Főhercegségből 2, Salzburgi Hercegségből 1, Stájer Hercegségből 2, Karintia Hercegségből 1, Krajna Hercegségből 1, Bukovina Hercegségből 1, Morva határgrófságból 4, Felső- és Alsó-Szilézia Hercegségből 1, Tirol hercegített grófságból 2, Vorarlbergből 1, Isztriai határgrófságból 1, Görzi és Gradiskai hercegített grófságból 1 Trieszt városából és annak területéből 1, [Összesen:] 40.

9. § Hasonlóképpen választ a birodalmi tanács mindkét háza a delegációkba póttagokat is, akiknek száma az urak háza esetén 10, a követek háza esetén 20.

A követek háza által választandó póttagok számát oly módon kell elosztani a kiküldendő delegátusok között, hogy minden 1–3 delegációtagra 1-1, négy vagy annál több delegációtagra pedig 2-2 póttag jusson. Minden egyes póttagot külön kell megválasztani.

10. §.A delegáció tagjait és a póttagokat a birodalmi tanács mindkét háza évenként választja meg.

Addig a delegáció tagjai és a póttagok megtartják tisztségüket.

A delegáció tagjait újra lehet választani.

11. § A delegációkat évente a császár hívja össze; az ülések helyszínét a császár határozza meg.

12. § A birodalmi tanács delegációja saját tagjai közül választja meg elnökét, alelnökét, jegyzőkönyvvezetőjét és további tisztségviselőit.

13. § A delegációk hatásköre a közös ügyeket illető valamennyi tárgyra kiterjed.

Más tárgyak azonban hatáskörükön kívül esnek.

14. § A kormányjavaslatokat a közös minisztérium külön-külön terjeszti a két delegáció elé.

Mindkét delegációnak joga van arra is, hogy a hatáskörükbe tartozó ügyekben indítványt tegyen.

15. § A delegációk hatáskörébe tartozó ügyekben minden törvényhez a két delegáció egyetértése vagy annak hiányában a két delegáció közös teljes ülésén hozott igenlő határozata, s minden esetben a császár szentesítése szükséges.

16. § A közös minisztérium felelősségre vonásának jogát a delegációk gyakorolják.

A közös ügyeket illető alkotmányos törvény megsértése esetén bármelyik delegáció a másikhoz intézendő indítványban vádat emelhet a közös minisztérium vagy annak valamely tagja ellen.

A vádemelés akkor jogerős, ha azt mindkét delegáció külön-külön vagy egy közös teljes ülésen elfogadja.

17. § Mindegyik delegáció javasol 24 bírót, de nem saját köréből, hanem az általa képviselt országok független állású és törvénytudó állampolgáraiból, amelyekből a másik delegáció 12-t kitörölhet. A vádlottnak, vagy ha többen vannak, a vádlottaknak együttesen szintén joguk van 12-t elvetni, azonban úgy, hogy az egyes delegációk által javasolt tagok egyenlő számban essenek ki.

Az ily módon maradó bírók alkotják a meginduló per bíróságát.

18. § A közös minisztérium felelősségéről szóló külön törvény fogja megállapítani a vádemelésre, az eljárásra és az ítéletre vonatkozó részletes rendelkezéseket.

19. § Mindegyik delegáció külön ülésben tárgyal, tanácskozik és hoz határozatot. Ez alól kivételt képez a 31. §-ban meghatározott eset.

20. § A birodalmi tanács delegációjának határozatképességéhez az elnökön kívül legalább harminc tag jelenléte, a határozat érvényességéhez pedig a jelenlevők abszolút szavazattöbbsége szükséges.

21. § A birodalmi tanács delegációjának tagjai és póttagjai nem fogadhatnak el választóiktól utasításokat.

22. § A birodalmi tanács delegációjának tagjai szavazati jogukat személyesen gyakorolják; a 25. § szabályozza, mikor kerül sor póttag behívására.

23. § A birodalmi tanács delegációjának tagjai ebben a minőségükben ugyanazon sérthetetlenséget és felelősségre vonás alóli mentességet élvezik, amelyet számukra mint a birodalmi tanács tagjai számára a birodalmi képviseletről szóló alaptörvény 16. §-a biztosít.

Az ebben a paragrafusban az illető háznak biztosított jogosítványok, amennyiben a birodalmi tanács egyidejűleg nem ülésezik, a delegáció tagjai vonatkozásában a delegációt illetik meg.

24. § A birodalmi tanácsból való kiválás a delegációból való kiválást is maga után vonja.

25. § Amennyiben a delegáció valamely tagja vagy póttagja elhalálozik, új választást kell tartani.

Ha a birodalmi tanács nem ülésezik, a delegáció hiányzó tagjának helyére póttagja lép.

26. § Amennyiben a követek háza feloszlatásra kerül, a birodalmi tanács delegációjának működése is megszűnik.

Az újra összeülő birodalmi tanács új delegációt választ.

27. § A delegáció ülésszakát a delegáció elnöke az ügyek befejezése után császári engedéllyel vagy a császár megbízásából berekeszti.

28. § A közös minisztérium tagjainak jogukban áll a delegáció minden tanácskozásán részt venni s előterjesztéseiket személyesen vagy megbízott útján képviselni.

Kívánságukra minden alkalommal meg kell őket hallgatni.

A delegációnak joga van a közös minisztériumhoz vagy annak egyes tagjaihoz kérdéseket intézni, azoktól feleletet és felvilágosítást kérni, továbbá bizottságokat kinevezni, amelyek számára a minisztériumok kötelesek a szükséges információkat megadni.

29. § A delegáció ülései nyilvánosak.

Kivételképpen kizárható a nyilvánosság, ha azt az elnök vagy legalább öt tag kívánja, és a hallgatóság eltávolítása után a delegáció elhatározza.

Határozatot azonban csak nyílt ülésen lehet hozni.

30. § Mindkét delegáció közli egymással határozatait s szükség esetén azok indokait.

Az érintkezés írásban történik, a birodalmi tanács delegációja részéről német, a magyar országgyűlés delegációja részéről pedig magyar nyelven, mindkét részről mellékelve ahhoz a másik delegáció nyelvén fogalmazott hitelesített fordítást.

31. § Mindkét delegáció jogosult indítványozni, hogy az adott kérdést közös sza-

vazással döntsék el, s ezt az indítványt a másik delegáció, amennyiben háromszori üzenetváltás sikertelen marad, nem vetheti el.

A két elnök megállapodik a két delegáció közös szavazás céljából tartandó teljes ülésének helyében és idejében.

32. § A teljes ülésen a két delegáció elnöke felváltva elnököl.

Sorshúzás útján kell eldönteni, hogy kettejük közül melyik kezdje az elnöklést. A további teljes üléseken mindig annak a delegációnak az elnöke elnököl, aki a közvetlenül megelőző ülésen nem látta el az elnöki teendőket.

33. § A teljes ülés csak akkor határozatképes, ha mindkét delegáció tagjainak legalább kétharmada jelen van.

Határozathozatalhoz a szavazatok abszolút többsége szükséges.

Amennyiben valamelyik delegáció részéről több tag van jelen, mint a másik részről, a többségben lévő delegáció tagjai közül csak annyian vehetnek részt a szavazásban, hogy a két részről leadott szavazatok száma egyenlő legyen.

Sorshúzás útján kell eldönteni, ebben az esetben mely tagok nem szavazhatnak.

34. § A két delegáció teljes ülései nyilvánosak.

A jegyzőkönyvet a két fél jegyzőkönyv-vezetői mindkét nyelven vezetik, s közösen hitelesítik.

35. § A birodalmi tanács delegációjának ügymenetét illető részletes rendelkezéseket a delegáció által elfogadott ügyrend fogja majd szabályozni.

36. § Azokban az ügyekben, amelyek nem közösen kezeltetnek ugyan, de közös

A KÖZÖSÜGYES KAPOCS. KARIKATÚRA, *LUDAS MATYI*, 1868.
„A HAZA BÖLCSE AZT MONDJA, HOGY A KIEGYEZÉS MŰVE ÖSZVETARTÓ KAPOCS LEEND MAGYARORSZÁG NEMZETISÉGEI KÖZÖTT. PERSZE HOGY AZ... MÉG PEDIG ÍGY LA!"

alapelvek szerint szabályozandók, a megállapodás oly módon születik, hogy vagy a felelős minisztériumok dolgoznak ki közös egyetértéssel törvényjavaslatot, s azt mindegyik benyújtja az illető országgyűlés elé, majd azok egybehangzó döntését terjesztik a császár elé szentesítésre; vagy a két képviselőtestület választ saját köréből egy-egy azonos számú tagból álló küldöttséget [deputációt], amelyek a két minisztérium közreműködésével javaslatot dolgoznak ki, amelyet aztán a minisztériumok az illető képviselőtestületek elé benyújtanak, melyek azokat megtárgyalják, s a két testület egybehangzó javaslatát terjesztik az uralkodó elé szentesítés végett. E második eljárás alkalmazandó speciálisan a közös ügyek fedezésére fordított közös költségek viselési arányának megállapításánál.

37. § Ez a törvény a birodalmi képviseletről szóló 1861. február 26-i alaptörvény módosításával, az állampolgárok alapjogairól, a kormányzati és végrehajtó hatalom gyakorlásáról, a bírói hatalomról és a birodalmi ítélőszék felállításáról szóló állami alaptörvényekkel egyidejűleg lép hatályba.

Az 1867. decemberi ausztriai törvénycikkek a közös ügyekről és azok kezelési módjáról. Ford. Deák Ágnes. *Aetas*, 2001. 3–4. sz. 239–243. o.

(Vöslau–Bécs, 1867. szeptember 12–13.)

A MAGYAR ÉS AZ OSZTRÁK PÉNZÜGYMINISZTER TITKOS MEGÁLLAPODÁSA

Egyezmény a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok minisztériuma és a magyar királyi minisztérium között, azon ügyek tárgyalása iránt, melyeknél az 1867:XII. törvénycikk szerint a két minisztérium kölcsönös egyetértése feltételeztetik.

A két minisztérium kölcsönös kötelezettséget vállal minden rendelkezésére álló eszközökkel az illető képviselőtestületeknél (küldöttségek, birodalmi tanács, országgyűlés) odahatni, hogy a pénzügyi és nemzetgazdasági ügyek kiegyenlítése eszközlésénél következő elvek emeltessenek érvényre:

1. A Magyar közösügyi törvény 18–21. §-aiban a Sanctio Pragmaticából származó közös költségek fedezésére szolgáló hozzájárulási arány a birodalmi tanácsban képviselt királyságoknál és országoknál 70%, a magyar korona országaira nézve 30%-ban állapíttassék meg, 10 évi, jövő 1868. évi január 1-től 1878. évi december 31-ig terjedő időszakra.

Ha ezen kormányi előterjesztések alapján, melyek a küldöttségeknek sürgősen ajánlandók, a küldöttségeknél és képviselőtestületeknél egyezmény létre nem jöhetne, s ennélfogva Ő cs. apost. kir. Felsége legmagasabb nyilatkozmányára történnék hivatkozás: a két minisztérium oly egyértelmű felterjesztést tesz Őfelségének, hogy az 1867:XII. törvénycikk 21. §-a szerint gyakorlandó eldöntésnél a fent említett 70:30 arány határoztassék el.

2. Az államadósságokra nézve a két pénzügyminiszter legfeljebb 1868. évi május 1-ig az illető törvényhozó testületeknek egy, közegyetértéssel szerkesztett előterjesztést tesz, azon célból, hogy a jelenlegi különböző adóssági címekből származó tételek egységes évjáradéki adóssággá (Rentenschuld) változtassanak át, az eddigi kamatélvezet alapján és a fennálló törlesztési járadékok kivihető megszüntetésével.

3. Egyébiránt már most megállapíttatik, hogy a két pénzügyminiszter, mindenik saját törvényhozása elé, oly egyenlő alapokon nyugvó törvényjavaslatot terjeszt, mely szerint az államadósság szükséglete fedezésére a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok évenként 25 millió forintot tevő előzetes megterheltetést vállaljanak és a fennmaradt teherrészlet ezek közt és a magyar korona országai közt akképp osztassék fel, mint 70 áll 30-hoz. Ez elvek szerint fog a fennálló kötelezettség fedezésére szolgáló 1868-iki szükséglet az illető költségvetésekben a jövő évre előíratni.

4. Hogy mindkét részre nézve az államadósság fejében teljesítendő fizetési kötelezettség véglegesen és szám szerint meghatároztathassék, egy vegyes küldöttség fog alakíttatni, mely az államadósságot ellenőrző bizottság eddigi kimutatásai alapján, az államadósságok 1867. évi december 31-iki állapotát kiszámítja és az összes hitelkönyveket akképp zárja be, hogy kapcsolatban az 1. pontban említett s a különböző tehercímeknek az egységes évjáradéki adóssággá történendő átváltoztatása után és a 2. pontban kifejezett hozzájárulási arány szerint, mindkét félnek meghatározott és többé semmi változás alá nem jöhető évi járuléka kitűnjék.

5. Amennyiben a fentebbi határozmányok folytán az 1868-ik évben a birodalom mindkét felének budgetjében hiány mutatkoznék, ezen átmeneti év hiánya közös pénzügyi műtét, még pedig a függő adósság növelése által fedezendő. Ez adósságszaporulat a két rész által azon arány szerint viselendő, mint áll 70:30-hoz.

Azonban határozottan megállapíttatik, hogy az 1869. év január 1-től fogva, rendes viszonyok közt, az államszükségletnél ily hiánynak s a deficit hasonló módon fedezésének, nem szabad előfordulnia; sőt mindkét részről, minden erővel arra kell törekedni, hogy az államadósságok konverziójának keresztülvitele folytán, az adóképesség emelése és ennek a birodalom mindkét felében igazságos igénybevétele mellett, s végre az államkiadások lehető alábbszállítása által, az egyensúly a bevételek és kiadások közt helyreállíttassék.

6. A földtehermentesítési adósság iránt fennálló jótállása az állampénzügynek érvényben marad; azonban mindkét minisztérium számára határozottan fenntartatik az a jog, hogy az igazgatása alatt levő területek földtehermentesítési kötvényeinek új, évjáradéki kölcsönné, részletes vagy egészbeni átváltoztatását alkotmányos úton eszközölhesse, mely esetben az ebből eredő államadóssági évjáradék többlete az illető ország által fedezendő.

7. Ha mindazonáltal az egyik vagy másik birodalmi rész pénzügyi vezetése azon helyzetbe jönne, hogy saját szükségletét a rendes jövedelmekből nem fedezhetné és ennélfogva saját költségei vagy a közösügyi kiadások fedezése végett a birodalmi államhitelt kívánná igénybe venni, az esetben azt csak a másik fél alkotmányos beleegyezése folytán teheti és ha ezen beleegyezés be is következett, az ily kölcsönből eredő kamattöbblet kizárólag az illető rész terhére esik.

8. Ami azon rendkívüli szükséglet fedezését illeti: mely a közös védelem és a birodalom hatalmi állásának fenntartása céljából igényeltetik, ha annak fedezése a két rész rendes budgetjéből ki nem telik, ezen összegek közös pénzügyi műtét által is fedezhetők, azonban csakis a birodalmi tanács is a magyar országgyűlés beleegyezése után. Az akképp támadt terhek azon arány szerint lesznek viselendők, mint 70 áll 30-hoz.

9. Azon függő adósság állandósítására nézve, mely államjegyekből áll, a két minisztérium közt külön határozmányok fognak keletkezni és 1868. évben az ez iránti javaslatok a törvényhozások elé terjesztetnek.

10. Míg a birodalom két fele, közös egyetértéssel az osztrák birodalmi bank és bankjegy ügyére nézve új, törvényes határozatokat nem hoz, kötelezi magát a magyar királyi minisztérium, hogy a magyar királyságban jegybankot nem fog engedélyezni és az osztrák nemzeti bank jegyeinek, az államjegyekhez hasonlóan, a magyar korona országaiban kényszerforgalmat enged s megengedi, hogy azok, mint eddig történt, ezentúl is, minden állampénztárnál elfogadtassanak; határozottan kiköti azonban a maga részére azt a feltételt, hogy a nemzeti bank köteleztessék a magyar minisztérium által szükségesnek talált fiókbankok létesítésére és azoknak a kereskedelmi forgalom szükségleteihez megfelelő ellátására; továbbá, hogy a nemzeti bank alapszabályai oly módon bővíttessenek, hogy fel legyen a bank hatalmazva a birodalom két felének külön értékpapírjaira, valamint egyéb biztos és a tőzsdén jegyzett értékpapírokra is előlegeket adni.

11. A két képviseleti testületnek egy további, közösen megállapítandó törvényjavaslat fog előterjesztetni az államadósságoknak az állampénzügyminiszter [közös pénz-

ügyminiszter] általi kezelésére s azok kezelésének alkotmányos ellenőrzésére vonatkozólag.

12. A vasúti társaságoknak szerződésileg kötelezett biztosítások az állampénzügy segélyező jótállása mellett változatlanul fenntartatik. Az ezen biztosításokból eredő kötelezettségek azonban mindenekelőtt az illető terület pénzügyi hatósága által teljesítendők.

A mindkét birodalmi részt átmetsző vasutakra, nevezetesen a déli vaspálya, az államvasút-társaság és az építendő kassa–oderbergi vasútra nézve külön megállapodás eszközlése fenntartatik.

13. A két pénzügyminiszter megállapodik abban, hogy a két képviseletnek a pénzlábra vonatkozólag – kizárólagosan az aranyértéknek alapul felvétele mellett és $^{900}/_{1000}$ finomságú daraboknak, a frank-láb szerint 10, 20 és 25 frankos aranyoknak és 40 krajcáros és egyforintos ezüstpénzeknek, mint váltópénzeknek, verése mellett, egyenlő előterjesztéseket tesz és hogy e tekintetben magát a párisi éremtanácskozmányban (Münzkonferenz) megállapított elvekhez fogja lehetőleg tartani.

14. Hasonló törvényjavaslatoknak tételére és a szabályoknak egyforma kezelésére nézve, a vámok beszedését, kezelését, az égetett szeszes folyadékok, sör és cukor fogyasztási adóját, valamint a só és dohányegyedárúságot illetőleg, a már felvett s részben ezentúl felveendő jegyzőkönyvekre utaltatik. Hasonlóképpen a vám- és kereskedelmi szerződés kidolgozás alatt levő tervezete is, mihelyt e részben az egyesség létre jő, a jelen egyezmény kiegészítő részeiül tekintendő.

15. Az állampénzügy aktíváinak igazságos felosztása és felszámítása végett külön leszámoló-bizottság (Liquidirungs-Commission) alakíttatik. Azonban már előre megállapíttatik, hogy a kivetett adóból 1867. év végén fennmaradó aktív hátralékok az adóbeszedésre illetékes pénzügyi hatóság javára esnek minden további beszámítás nélkül.

Aláírva: Becke[1] m. p. [manu propria: saját kezűleg] Lónyay m. p. Mit vorstehendem Übereinkommen einverstanden. [A fenti egyezménnyel egyetértvén.] Beust m. p. Andrássy m. p.

Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Közzéteszi Csengery Lóránt. Budapest, 1928, Magyar Történelmi Társulat, 142–145. o. /Magyarország újabbkori történetének forrásai. Hivatalos iratok és levelek./

Jegyzet

1. Becke, Franz Karl (1818–1870) osztrák (1867), majd 1867. december 24-től haláláig közös pénzügyminiszter.

(Pest, 1867. december 27.)

A GAZDASÁGI KIEGYEZÉS: AZ 1867. ÉVI 14–16. TÖRVÉNYCIKK

1867:14. törvénycikk
azon arányról, amely szerint a magyar korona országai az 1867:12. törvénycikkben a Sanctio Pragmatica folytán közöseknek ismert államügyek terheit ezentúl viselik

1. § Az arány, mely szerint a Pragmatica Sanctio folytán az 1867:12. törvénycikkben közöseknek ismert államügyek[1] költségei a magyar korona országai és Őfelsége többi országai által viselendők, az idézett törvénycikk 19. és 20. szakaszában körülírt módon kölcsönös egyezmény útján, a magyar korona országaira nézve 30, s Őfelsége többi országaira nézve 70 százalékban állapíttatik meg.

2. § Ezen hozzájárulási arány, szintén a magyar korona országai és Őfelsége többi országai közös megállapodása szerint, 10 évig marad érvényben, éspedig 1868. január 1-jétől 1877. december 31-éig.

3. § Az 1867:12. tc. 64. §-ának azon intézkedése, mely szerint a vámokból befolyó jövedelmek mindenekelőtt a közös költségek fedezésére fordítandók, akképp egészíttetik ki, hogy a vámok tiszta jövedelméből előbb a közös vámvonalon átvitt, adó alá vetett tárgyak után járó adó-visszatérítések fedeztetnek, és az azután fennmaradó felesleg fordíttatik a közös költségek közös fedezésére.

4. § Mind a magyar korona országai, mind Őfelsége többi országai kötelesek a közös kiadási járulékok fedezésére havi bevételeik egy részletét, mely ezen bevételekhez oly arányban van, mint összes járulékuk összege az illető évi kiadási budgetjük főösszegéhez, minden hónapban beszolgáltatni. Ha a havi részletek ama hozzájárulási tartozás összegét nem érnék fel: kötelezik az említett országok magukat a különbözetet, bevételeikre való tekintet nélkül, teljesen beszolgáltatni, éspedig oly időközökben, hogy a közös pénzügyi háztartás fenn ne akadjon.

5. § Jelen törvény akkor lép életbe, ha mindazon föltételek, melyekhez az 1867:12. törvénycikk életbe léptetése magában az idézett törvénycikkben kötve van, teljesülnek.

1867:15. törvénycikk
az államadósságok után a magyar korona országai által vállalandó évi járulékról

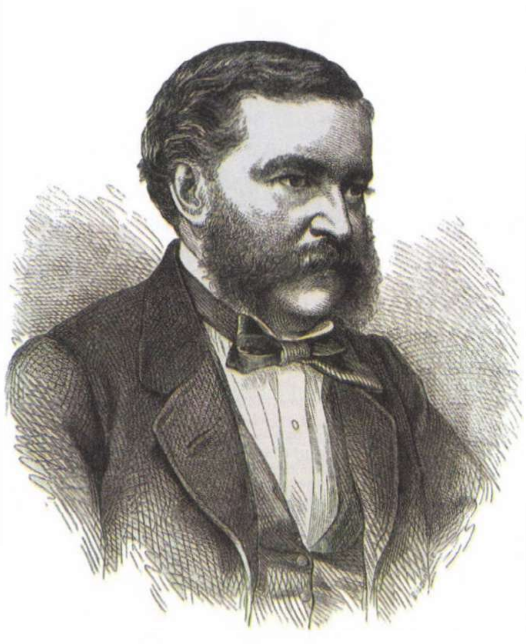
Az államadósságok után az 1867:12. tc. 53. és 54. §-aiban kikötött föltétel alatt és módon elvállalandó évi járulék iránt, az idézett tc. 55. §-ában érintett előleges értekezés a magyar korona országainak s Őfelsége többi országainak küldöttségei közt megtartatván, miután az egyezmény, mely e tárgyban a magyar felelős minisztérium és Őfelsége többi országainak minisztériuma által, ugyanazon törvény 61. és 67. §-ai szerint, egyetértőleg készíttetett, országos tanácskozás alá vétetett és országos határozat erejére emeltetett: ez egyezmény s illetőleg országos megállapodás Ő császári s apostoli királyi felsége szentesítésének hozzájárultával ezennel az ország törvényei közé iktattatik, amint következik.

1. § Az 1868. január 1-jétől kezdve a magyar korona országai az eddigi államadósságok kamatainak fedezéséhez 29 188 000 forintnyi állandó, további változás alá nem eső évi járulékot fizetnek, ebből 11 766 000 forintot ércpénzben.

2. § Egyszersmind egyezésileg megállapíttatik, hogy 1868. május 1-ig törvényjavaslat terjesztessék elő alkotmányos tárgyalás végett, mely által a jelenleg létező különféle adóssági címek lehetőleg kimerítő módon egységes járadékadóssággá változtassanak át, s a pénzügyeknek tőkevisszafizetések általi terheltetése lehetőleg kevesbíttessék. Ami azon adósságcímek tőkevisszafizetéseit illeti, melyek természetüknél fogva ily egységes járadékadóssággá átváltoztatásra nem alkalmasak, ezekre nézve törvényesen megállapítandó, hogy a visszafizetésükre megkívántató összegek jövőbeli egységes járadékadóssági kötvények kibocsátása által szereztessenek évenként be, s hogy az ezen beszerzésből származó tehertöbbletet Őfelsége többi országai és királyságai vállalják el, s hozzá a magyar korona országai által évenként egymillió egyszázötvenezer forintnyi állandó összeg fizettessék, és ebből 150 000 forint ezüstben; ellenben minden, e törlesztések folytán eleső kamatoknak, valamint a statusadóssági kamatszelvények és sorsjáték-nyeremények után fizetendő adóknak is Őfelsége többi országai és királyságai javára kell esniük.

A fennebbi, ezüstben járó 150 000 forint által azonban az osztrák általános földhitelintézettel kötött s mintegy feléig magyar kincstári uradalmakra kebelezett államjószágkölcsön határoztatik törleszteni, melynek kamatai az 1. §-ban megállapított állandó évjárulékban bennfoglaltatnak.

A magyar kincstári uradalmaknak ezen bekeblezett kölcsön alóli teljes felszabadí-

Karl Becke osztrák pénzügyminiszter. Újságillusztráció, 1867

tása után tehát ama 150 000 forintnyi, ezüstben járó fizetés megszűnik, s a tervszerű törlesztés vagy az egész kölcsönnek korábbi visszafizetése szerint az évi kamatjárulék is az államjószágkölcsön kamatainak Magyarországra eső részéhez képest kevesbítendő.

A magyarországi állampénztárakban elhelyezett biztosítékokat és letéteményeket annak idején a magyar pénzügyi igazgatás fogja visszafizetni. Az ezekért járó kamatok azonban a 29 188 000 forintnyi állandó évjárulékban bennfoglaltatnak, s amennyiben a fizetés Magyarországban történik, ezen összegbe beszámítandó.

3. § Határozottan megállapíttatik, hogy 1869. január 1-jétől kezdve a két pénzügyi kormányzat vezérelvét a bevételek és szükségletek közti egyensúly helyreállításának kell képeznie.

Ha mindamellett a magyar korona országai s Őfelsége többi országai és királyságai pénzügyi kormányzatai közül valamelyik oly helyzetbe jutna, hogy szükségleteinek vagy hozzájárulási kötelezettségeinek fedezését a rendes jövedelmi forrásokból kiteremteni nem bírná: akkor az erre megkívántató rendkívüli forrásokról saját hitelére köteles gondoskodni.

4. § Midőn mindkét fél érdekében s különösen oly szükségletek fedezésére, melyek a Pragmatica Sanctio értelmében a közös ügyekhez tartoznak, rendkívüli kiadások teendők, s netalán célszerűnek mutatkozik ezekre az 1867:12. tc. 56. és 57. §-ai értelmében a két törvényhozás (birodalmi tanács és országgyűlés) jóváhagyásával új kölcsönt közösen venni fel: ily esetekben a kamatok, és azon esetre, ha a tőkevisszafizetés volna kikötve, ez utóbbi is a magyar korona országai s Őfelsége többi országai és királyságai között azon arányban fognak megosztatni, amely a kölcsön felvételekor a Pragmatica Sanctióból folyó közös ügyek költségeinek fedezéséhez járulásra nézve fennáll.

5. § Az államjegyekből és váltó-pénzjegyekből álló s összesen 312 000 000 forintot tevő függő adósság mindkét fél közös jótállása alá helyeztetik.

Mivel pedig a gmundeni, ausseei és halleini sóbányákra bekeblezett 100 000 000 forintnyi zálogjegyek, amelyeknek kamatoztatásához és törlesztéséhez szükséges összegekből a Magyarországra eső évi járulék az 1. és 2. §-okban megállapított állandó és változhatatlan összegekben már befoglalva van, oly összefüggésben állnak az államjegyek forgalmával, hogy a zálogjegyek és az államjegyek együttvéve 400 milliót meg nem haladhatnak ugyan, de ezen véghatáron belül a zálogjegyek időnkénti kevesbedése a forgalomban államjegyekkel pótolandó: a két fél jótállása az államjegyeknek ez összefüggéséből időnkint eredhető többletére is kiterjesztetik.

Az államjegyekből és váltó-pénzjegyekből álló függő adósságnak minden más szaporítása, valamint jövőben a megalapítására (Fundirung) szolgáló rendszabályok csak a két minisztérium kölcsönös beleegyezésével s a két törvényhozás (birodalmi tanács és országgyűlés) jóváhagyása mellett jöhetnek létre.

6. § Mind a magyar korona országainak, mind Őfelsége többi országainak tetszésökre hagyatik, államadóssági kamatjárulékukat adóssági kötvények törlesztése vagy készpénzbeli tőke visszafizetése által csökkenteni. A törlesztett adósságösszeg kamatainak megfelelő összeg ez esetben a törlesztő pénzügyi kormányzat hozzájárulási tartozásából levonatik.

7. § Ami azon kötelezettségeket illeti, melyek a vasúttársulatokat illető szerződésszerű biztosítékokból származnak, ezeket a magyar korona országai és Őfelsége többi országai és királyságai közül azon fél viseli, amelynek területén fekszenek a vasutak, s ennek megfelelőleg azon visszafizetések is, melyek netalán valamely társulattól az eddigelé nyert előlegnek fejében járnak, ugyanazon országokat illetik.

A mindkét fél területén átvágó vasutakra, név szerint a déli-, az állam- és az építendő kassa–oderbergi vonalakra, továbbá a Duna-Gőzhajózási Társaságra vonatkozólag külön egyezmény fog köttetni.

8. § Külön leszámolási bizottság küldetik ki megvizsgálni és megállapítani a központi pénzügyek követelési tételeit, melyek, az illető feleknek fenntartott adóhátralékokat és az előbbi §-ban említett vasúttársulatok iránti követeléseket kizárva, az 1867. évi december hó utolsó napján már lejárt s még ki nem vett kamatok és tőkevisszafizetések fedezésére vannak határozva.

9. § Mind a magyar korona országai, mind Őfelsége többi országai kötelezik magukat a közös kiadási és államadóssági járulékok fedezésére havi bevételeik egy részletét – mely ezen bevételekhez oly arányban van, mint összes járulékuk összege az illető évi kiadási budgetjük főösszegéhez – minden hóban beszolgáltatni.

Ha a havi részletek ama hozzájárulási tartozás összegét nem érnék fel: kötelezik az említett országok magukat a különbözetet, bevételeikre való tekintet nélkül, teljesen beszolgáltatni, éspedig oly időközben, hogy a központi pénzügyi szükséglet fenn ne akadjon.

Ez esetben a közös pénzügyminiszter a magyar korona országainak s illetőleg Őfelsége többi országainak pénzügyminiszterével kellő egyezményre fog lépni.

Jelen törvény akkor lép életbe, ha tartama, valamint a közös költségek fedezési aránya iránt létrejött egyezmény s a magyar korona országai és Őfelsége többi országai közt kötendő vám- és kereskedelmi szerződés Őfelsége többi országai és királyságai által is elfogadtatott, s Ő császári és apostoli királyi felsége által az utóbb érintett országokra és királyságokra nézve is szentesíttetett.

1867:16. törvénycikk
a magyar korona országai és Őfelsége többi királyságai és országai közt kötött vám- és kereskedelmi szövetségről

Miután a magyar minisztérium s Őfelsége többi királyságainak és országainak minisztériuma az 1867. évi 12. törvénycikk 61-dik §-a szerint 1867. évi szeptember hó 26-án az általuk képviselt országok közt kötendő vám- és kereskedelmi szövetség iránt, tekintettel a fennidézett törvény 62., 63., 64., 65. és 66. §-ainak rendeletére is, a javaslatot közös egyetértéssel elkészítették, s miután a javaslat mind a magyar országgyűlés, mind Őfelsége többi királyságai- és országainak törvényhozása által elfogadtatott: Ő császári s apostoli királyi felsége szentesítésének hozzájárultával e vám- és kereskedelmi szövetség az ország törvényei közé iktattatik.

Mely vám- és kereskedelmi szerződmény szövege a következő:

Vám- és kereskedelmi szövetség
A magyar korona országai és Őfelsége többi királyságai és országai közt vám- és kereskedelmi szövetség köttetik következő feltételek alatt:

I. cikk. Mindkét fél államterülete e szövetség idejére és annak értelmében egy vám- és kereskedelmi területet képez, melyet egy közös vámhatár vesz körül.

Ennek következtében e szövetség ideje alatt a két fél egyikének sem lesz joga azon forgalmi tárgyakra, melyek az egyik fél területéből a másik fél területére vitetnek, bárminemű beviteli, kiviteli vagy átviteli vámilletéket vetni és avégből közbenső vámvonalat állítani.

Bárminemű és bárki részére szedett belső adókkal az egyik fél a másik fél területéből bevitt cikkeket csak oly mérvben terhelheti, amilyenben ily adókkal saját területe hasonló ipar-készítményeit vagy termékeit terheli.

A közös vámhatárból kizárva maradnak a jelenlegi vámkülzetek (Zollausschlüsse).

II. cikk. A jelen vám- és kereskedelmi szövetség életbelépte előtt idegen államokkal kötött szerződések, melyek a közgazdasági viszonyokat a külföld irányában szabályozzák, jelesül kereskedelmi, vám-, hajózási, konzulátusi, posta- és távirdaszerződések, tartamuk egész idejére, mind a magyar korona országaira, mind Őfelsége többi királyságaira és országaira nézve egyaránt kötelező erővel bírnak.

III. cikk. Ilynemű újabb szerződésekre nézve az alkudozás és szerződés megkötése, mindkét törvényhozó test alkotmányos jóváhagyásának fenntartása mellett, csak a külügyminiszter által történik, azon megállapodások alapján, melyek a két fél illető szakminiszterei közt eszközlendők.

IV. cikk. A jelenleg fennálló vámdíjszabályzatok (tarifák) és vámtörvények, továbbá a vámszedési és vámkezelési rendszabályok mindkét állam területén teljes érvényben maradnak, és csak a két törvényhozás, illetőleg a két felelős minisztérium közös egyetértésével változhatnak vagy szűnhetnek meg.

Új vámkülzetek felállítása szintén csak közös egyetértéssel történhetik.

V. cikk. A vámok szedése és kezelése a két fél kormányainak egyaránt fenntartatik az alájuk rendelt államterületek határai közt. A vámok kezelésében és szedésében követendő összhangzatos eljárás feletti kölcsönös ellenőrködés végett mindkét fél részéről felügyelők alkalmaztatnak, kiknek joguk van a túlsó vám- és pénzügyi hatóságoknak a vámügyre vonatkozó ügyvitelébe betekinteni és a tapasztaltakat az illető szakminisztereknek tudomásukra juttatni.

VI. cikk. Mindkét fél kereskedelmi hajói egy és ugyanazon lobogót használnak, mely az eddigi jelvényekkel a magyar korona alatti országok színeit és címerét egyesíti.

Mindazon ügyeket illetőleg, melyek a tengeri hajózásra és egészségügyre vonatkoznak, egyforma törvényes rendszabályok fognak a két fél között egyetértőleg megállapíttatni, addig pedig a jelenlegi szabályok maradnak érvényben.

A kereskedelmi hajók, tekintet nélkül azoknak, valamint legénységüknek illetőségére, mindazon ügyekben, melyek külföldön való oltalmukra és érdekeik képviseletére vonatkoznak, az ott székelő császári királyi konzulátusoktól és felsőbb vonalban a közös külügyi minisztertől függenek.

Minden egyéb tekintetben a tengerészeti és kikötői közigazgatás a két államterület mindegyikében az illető kereskedelmi miniszter legfőbb vezetése alatt áll, mely lehetőleg összhangzatos módon fog intéztetni.

A két fél hajói a két államterület kikötőiben egyenlő bánásmódban részesülnek; mindkét államterület tengerészei mindkét fél hajóin vállalhatnak szolgálatot, és minőségi bizonyítványaik mind a két államterületen egyenlő érvénnyel bírnak.

A kikötői, egészségügyi és egyéb hajózási illetékek addig, míg törvényesen összhangzólag szabályoztatnak, a két államterület kikötői hatóságai által az eddigi határozmányok szerint fognak szedetni, s a beszedő résznek javára esnek. Hasonlóképp fog tör-

Lónyay Menyhért,
magyar pénzügyminiszter
1870 körül

ténni a világító tornyok illetékeinek beszedése, melyeknek felszámolása és végleges odautalása külön egyezkedésre hagyatik fenn.

Mind a két államterület tengerpartjain és mindkét fél kereskedelmi tengerészeténél egyforma tengeri magánjog fog alkalmaztatni.

Az „Ausztriai Lloyd" cím alatt működő s mindkét fél forgalmi érdekeit előmozdító nemzetközi, tengeri postaszállító és hajózási vállalat a külügyi miniszter vezetése alatt áll, ki az ezen intézetet illető tengerészeti és postaügyekben a két kereskedelmi miniszterrel egyetértőleg fog eljárni.

Az ezen vállalatnak szerződésileg biztosított államsegély a külügyminisztérium költségvetésének egyik részét képezi.

VII. cikk. Mindazon ügyek, melyek oly folyók hajózására vonatkoznak, amelyekre a bécsi kongresszus-okmány s az 1857-iki dunai szerződés határozmányai alkalmaztatnak, amennyiben ez ügyek az idegen államokhoz való viszonyt illetik, a jelen szerződés 3-dik cikkében körülményesebben meghatározott kikötések mellett, a külügyminiszter által kezeltetnek.

Mindazon belső vizeket illetőleg, melyek folyásukban mindkét fél területét érintik, a hajózásra, folyamrendőrségre, javításra vagy jó karban tartásra nézve egyetértő eljárás fog követtetni.

Valamennyi belső vizeknek hajók- vagy talpakkal használatára nézve a két államterület lakói teljesen egyenlő bánásmódban részesülnek.

VIII. cikk. A létező vasutak mind a két államterületen egyenlő elvek szerint kezelendők.

Az újon építendő vasutakra nézve, amennyiben a kölcsönös forgalom érdekei megkívánják, egyforma építési és üzleti szabályok veendők alkalmazásba. Különösen az 1851. november 16-i vasúti üzletrend és az 1863. június 30-i vasúti üzletszabályzat mind a két államterületen változatlanul meghagyatnak mindaddig, míg kölcsönös egyetértéssel mind a két félre nézve egyforma módon meg nem változtatnak.

IX. cikk. Az összes konzulátusi ügyet a közös külügyminiszter vezérli. Konzulátusok felállításánál és a konzulátusok számára kereskedelmi ügyekben adandó utasításoknál a külügyi miniszter a két kereskedelmi miniszterrel egyetértőleg fog eljárni.

Egyébiránt a két kereskedelmi miniszter mindegyikének joga van, valahányszor szükségesnek látja, a konzulátusokkal egyenes levelezésbe bocsátkozni, s ezek kötelesek kereskedelmi ügyekben készséggel megadni a kellő felvilágosítást.

A konzulátusok időszaki kereskedelmi jelentései a külügyminiszter által mind a két kereskedelmi miniszterrel közlendők.

X. cikk. Mind a két fél minisztériuma egyetértőleg fog gondoskodni arról, hogy a két állam területéről származó statisztikai anyag egy statisztikai főmunkálatban összeállíttassék.

XI. cikk. A só- és dohányjövedék és azon közvetett adók, melyek az ipartermelésre közvetlen befolyással vannak, név szerint a pálinka-, sör- és cukoradó, mindkét államterületen e szerződés ideje alatt egyenlő törvények és igazgatási rendszabályok szerint fognak kezeltetni.

Az evégből a két pénzügyminiszter által máris egyetértőleg megállapított törvényjavaslatok még a jelenlegi ülésszak alatt, alkotmányos tárgyalás végett, mindkét törvényhozás elé fognak terjesztetni, s magától értetődik, hogy az akképp alkotott törvények ismét csak közös egyetértéssel törvényes úton változtathatók meg.

Hogy az egyenlő rendszabályok kezelésében az összhangzat megóvassék, a két fél pénzügyminiszterének joga lesz a másik fél vezérlő és beszedő hatóságainak ügyvitelébe időről időre betekinteni. Az e célra kijelölt közegek a másik rész pénzügyminisztere által a szükséges igazolvánnyal ellátandók.

XII. cikk. Az ausztriai érték, míg törvényesen meg nem változtattatik, közös érték marad; azonban mind a két törvényhozó testnek az aranyérték behozatalára nézve egyforma előterjesztések fognak mielőbb tétetni, miben a párizsi pénzértekezlet elvei lehetőleg érvényre lesznek emelendők.

Szabadságában áll mind a két félnek 10 krajcáros és azon alóli váltópénzt is veretni, mely a másik államterületen is a forgalomba fel fog vétetni. E váltópénz finomsági tartalma és súlya, valamint a mindenik fél által veretendő összeg mennyisége iránt a két minisztérium közt egyetértés lesz eszközlendő.

XIII. cikk. Mindkét fél késznek nyilatkozik lehetőleg egyforma mérték- és súlyrendszert hozni létre mind a két állam területén, s ennélfogva a két fél minisztériumai a mérték- és súlyrendszer tökéletesítésére nézve egyenlő törvényjavaslatokat fognak illető törvényhozásaik elé terjeszteni; mindaddig pedig a két államterületen jelenleg fennálló mértékek és súlyok fenntartatnak.

Hasonlóképp az arany- és ezüstáruk finomsági tartalmára vonatkozó szabályok és azok feletti őrködés iránt egyenlő elvek fognak mind a két államterületen gyakorlatba vétetni.

XIV. cikk. Az egyik államterület lakosai, kik a másik államterületen kereskedést és ipart akarnak űzni vagy munkát keresnek, az iparüzlet megkezdésére és folytatására, valamint a fizetendő adóra nézve a bennszülöttekkel egyforma bánásmódban részesülnek.

Az egyik terület iparosai s kereskedői fel vannak jogosítva a másik területen gyártmányaikat bizományba adni, fióktelepeket s raktárakat állítani, megrendelésre dolgozni, megrendelt munkát mindenütt végezni, megrendeléseket és aláírásokat gyűjteni és vételeket eszközölni; továbbá az egyik terület lakosai a vásárforgalomra nézve a másik terület lakosaival tökéletes egyenjogúságot élveznek.

Öt forint – Fünf Gulden. Államjegy, 1881

Az egyik államterületbeli iparos, ki a törvény által kijelölt esetekben iparüzlete folytatására megkívántatott műtani képességét bebizonyította, ha üzletét a másik államterületre helyezi át, e képesség újbóli bebizonyítására nem szorítható.

XV. cikk. Az egyik államterületen annak lakói számára szabályszerűen kiadott házalási engedélyek a másik államterületen az ennek lakóira nézve fennálló korlátozások mellett, a házalási engedélynek az illetékes hatóság által történt láttamozása után, jogot adnak a házalás gyakorlására.

A házalási engedélyek kiadására nézve mind a két területen lehetőleg összhangzó elveknek kell alkalmaztatniuk.

XVI. cikk. A szabályszerűen kieszközlött találmányi szabadalmak mindkét állam területén érvénnyel bírnak.

E célból a szabadalmi engedélyezés feltételei mindkét állam területén egyforma elvek szerint lesznek kölcsönös egyetértéssel törvényhozási úton megállapítandók, és ha a szükség kívánná, hasonló úton megváltoztatandók. Addig, míg ez megtörténhetik, az e részben mindkét államterületen jelenleg fennálló, lényegben egymástól el nem térő rendszabályok maradnak érvényben. A szabadalmak kiadásában követendő eljárást illetőleg a szabadalom iránti kérvény azon terület minisztériumánál nyújtandó be, melyben a feltaláló lakik. Külföldieknek szabadságukban áll találmányi szabadalomért az egyik vagy a másik államterület minisztériumához folyamodni.

Azon minisztérium, melynél a szabadalomérti kérvény benyújtatott, a kérvényt szabályszerűen megvizsgáltatván, azt azon esetre, ha a szabadalmat megadhatónak véli, a második terület minisztériumához elfogadás eszközlése végett hivatalból átteszi.

A szabadalomlevelet mindenik minisztérium a kormányzása alatti államterületre nézve külön állítja ki, de a két okmánynak ugyanazon kelte lesz, és mindkettő egyszerre adatik ki a kérvényezőknek azon minisztériumnál, hol folyamodását benyújtotta.

A találmányi szabadalmak meghosszabbítása vagy érvénytelenítése hasonlóképp közös egyetértéssel történik.

XVII. cikk. Az árubélyeg- és mustraoltalomra nézve jelenleg fennálló rendszabályok érvényben maradnak, és azoknak megváltoztatása csak a két fél egyetértésével eszközölhető.

Az árubélyeg-, mustra- vagy mintának a két államterületen levő akármelyik iparkamaránál történt letéteményezése és lajstromozása az illető részére mindkét fél területén törvényes oltalmat biztosít.

Az iparos vagy termelő telepítvényének neve, címe, címere vagy megnevezése úgy az egyik, mint a másik állam területén a törvény által adott oltalmat élvezi.

Az e részben jelenleg fennálló szabályok alapján szerzett jogok mind a két fél területén teljes érvénnyel bírnak.

A két államterületen bejelentett árubélyegek nyilvántartása végett mindkét kereskedelmi minisztériumban árubélyeglajstrom fog a két kereskedelmi miniszter kölcsönös havi közleményei alapján vezettetni.

XVIII. cikk. A posta- és távirdaügy a két államterületen külön, de amennyiben a forgalom érdeke kívánja, egyforma elvek szerint fog rendeztetni és igazgattatni.

Az állami posta- és távirdaintézet részére fenntartott jogok, az ezen intézeteknek a közönség részéről használata, a postaküldeményekért való jótállás, a díjszabás (tarifák), kezelés és számvitel iránt jelenleg fennálló határozmányok és szabályok csak a két törvényhozás, illetőleg a két kormány közös egyetértése útján, és mindkét területre nézve egyenlő módon változtathatók meg.

XIX. cikk. Az írói és művészi tulajdonnak mindkét államterületen leendő kölcsönös oltalmazása iránt a két törvényhozás útján fog megállapodás történni.

XX. cikk. Hitel- és biztosítóintézetek engedélyezése azon minisztériumot illeti,

melynek államterületén az illető társulat székhelyét választja; ha azonban működését a másik államterületre is ki akarja terjeszteni, alapszabályainak előmutatása mellett az ezirányti engedélyt az ottani minisztériumnál köteles megszerezni.

XXI. cikk. A második cikkben érintett nemzetközi kereskedelmi szerződések, a vámok, a közvetett adók és az ezen vám- és kereskedelmi szövetségben foglalt egyéb tárgyak egyforma alapjainak előkészítése és közvetítése végett vám- és kereskedelmi értekezlet fog egybegyűlni, melyet a két részről való kereskedelmi és pénzügyi miniszterek, s amennyiben a tanácskozás tárgya a külföldhöz való viszonyt érinti, a közös külügyminiszter, illetőleg mindezek helyettesei képeznek, s amelyhez, ahányszor a tárgy megkívánja, mindkét államterületbeli szakférfiak s különösen kereskedelmi kamarai tagok hívatnak meg.

Mindkét fél minisztériumai fel vannak jogosítva, valahányszor szükségesnek tartják, a vám- és kereskedelmi értekezlet egybehívását igénybe venni.

XXII. cikk. E vám- és kereskedelmi szövetség a kihirdetés napján s 10 évi időre lép érvénybe, s ha fel nem mondatik, további 10 évre, s így 10 évről 10 évre folyton fennállónak ismertetik el. A felmondás mindenkor csak a 9. év végén történhetik meg, s ez esetben a szerződés megújítása iránti egyezkedés hasonló úton haladék nélkül megkezdendő.

Mindazonáltal a szerződési idő öt első évének elteltével mindenik félnek szabadságában álland e határozmányok megváltoztatására alkudozást indítványozni, mely alkudozást a másik fél vissza nem utasíthat. Ha ezúton az egyezség 6 hónap alatt el nem érhető, mindkét fél szabadságában áll egyévi felmondással élni. Ez esetben a szerződés megújítása iránti egyezkedés haladék nélkül megkezdendő.

Ha e szerződés egyes határozmányai azonnal nem lennének végrehajthatók, a két részről való felelős minisztériumok a szükséges átmeneti intézkedéseket közös egyetértéssel fogják megállapitani.

Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici. Milleniumi emlékkiadás. 1836–1868. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Budapest, 1896, Franklin, 346–354. o.

Jegyzet

1. Az 1867:12. törvénycikket lásd e kötetben a *Források* között.

FERENC JÓZSEF LEGFELSŐ KÉZIRATA BEUST KÖZÖS KÜLÜGYMINISZTERHEZ AZ „OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA" ELNEVEZÉS BEVEZETÉSÉRŐL

(Bécs, 1868. november 14.)

Miután az újonnan rendezett alkotmányos viszonyok igénylik, hogy a felségi jogaim körébe tartozó cselekvényeknél, s különösen az idegen hatalmakkal Nevemben kötendő államszerződésekben megfelelő címzések és elnevezések vétessenek alkalmazásba: rendelem, hogy ezen szerződések bevezetésében, ott, hol Személyemre mint szerződő félre s meghatalmazóra történik hivatkozás, Címem jövőre a következő szerkezetben használtassék: *„Ausztriai császár, Csehország királya stb. és Magyarország apostoli királya"*, a szerződések szövegében pedig a diplomáciai gyakorlathoz idomítandó rövidebb szerkezet alkalmaztassék, név szerint e cím: *„Ausztriai császár és Magyarország apostoli királya"*; rövid megnevezésül pedig: *„Őfelsége a császár és király"*; vagy: *„Ő császári és apostoli királyi felsége"*. Elhatároztam továbbá, hogy az uralkodásom alatt alkotmányosan egyesült királyságok és országok összességének megjelölésére felváltva ezen elnevezések használtassanak: *„Osztrák–Magyar Monarchia"* és *„Osztrák–Magyar Birodalom"*.

Az Osztrák–Magyar Monarchia országai és tartományai 1913-ban

Ezen elhatározásomról Ön mind a birodalmi tanácsban képviselt királyságok s országok minisztertanácsát,[1] mind magyar minisztériumomat értesítendi s intézkedni fog aziránt, hogy a megváltoztatott címnek megfelelő kifejezések és elnevezések követségeim által a külföldön notificáltassanak [hivatalosan tudtul adassanak] s hogy azok az államjogi és diplomáciai okmányokban is egyaránt használatba vétessenek.

Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerk. Pajkossy Gábor. Budapest, 2003, Osiris Kiadó, 501–502. o. Eredetileg megjelent: *Magyarországi Rendeletek Tára, 1868.* 2. kiad. Pest, 1871, 540–541. o.

Jegyzet

1. 1867 után ez az elnevezés honosodik meg Ausztriára vagy a Lajtán túlra (németül Cisleithanien, azaz „Lajtán innen").

II. POLITIKAI ÉS KÖZÉLETI EMLÉKEZET

A KIEGYEZÉS A KORTÁRSI KÖZBESZÉDBEN

KOSSUTH LAJOS NYÍLT LEVELE DEÁK FERENCHEZ (A „KASSZANDRA-LEVÉL")

(Párizs, 1867. május 22.)

Barátom!

Engedd meg e megszólítást azon múlt emlékének nevében, mely a hosszú számkivetés keservei, a hazafi bánat s a családi bú minden súlya alatt előttem mindig szent maradt.

Mi nemcsak elvrokonok, de barátok is valánk, a szó nemesebb értelmében, férfikorunk szebb szakán keresztül, midőn még egy irányban haladtunk a hazafiúi kötelesség ösvényén.

Együtt állottunk őrt a nemzet jogai mellett az 1848. évi válság előestéjén,[1] midőn mint minisztertársak közegyetértéssel megköveteltük a bécsi udvartól s kormánytól, hogy „hazánknak törvényes önállása és szabadsága minden tekintetben, a pénz- és hadügyek önálló, független és minden idegen avatkozástól ment kormányzatát is világosan odaértve, nyíltan elismerve és megóvva legyen".

És együtt üzentük meg e jogszerű követelés folytán a bécsi kormánynak, hogy „az összes nemzettel egyetértőleg változhatatlanul el vagyunk határozva, a magyar nemzetnek önállásából semmi áron egy hajszálnyit sem engedni, s a szövetséges barátságra hasonló barátsággal, ellenségeskedésre jogszerű visszatorlással felelni".

A perc csakhamar elkövetkezett, midőn választanunk kellett, ha beváltsuk-e a jogszerű visszatorlás változhatatlannak nyilatkoztatott határozatát, vagy védtelenül fogadjuk a halálos csapást, mit az önkény hazánk nemzeti s állami életére mért.

Te, mert nem bíztál nemzetünk erejében, a visszavonulást választottad.[2]

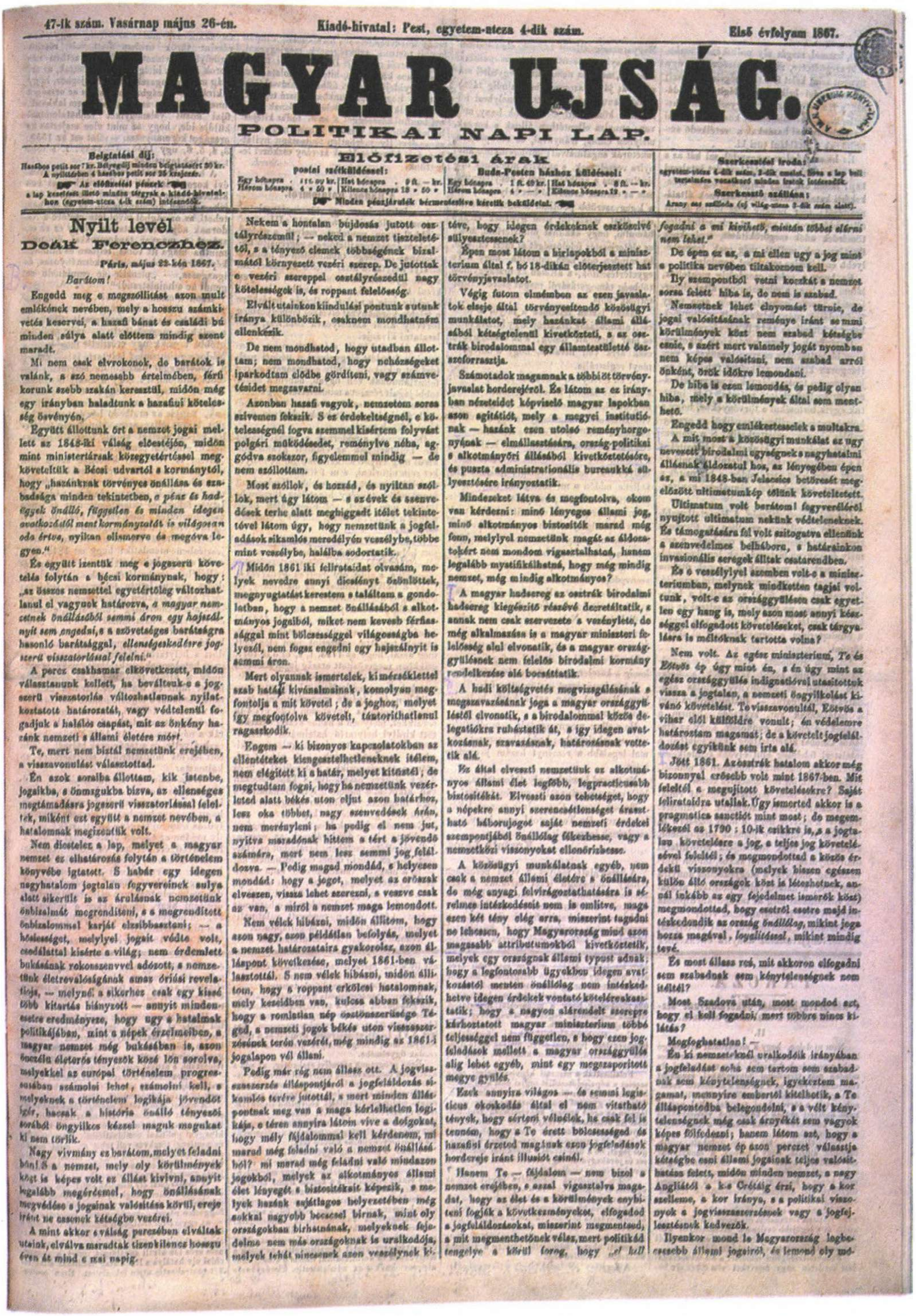
Én azok soraiba állottam, kik Istenbe, jogaikba, s önmagukba bízva az ellenséges megtámadásra jogszerű visszatorlással feleltek, miként ezt együtt, a nemzet nevében a hatalomnak megüzentük volt.

Nem dicstelen a lap, melyet a magyar nemzet ez elhatározás folytán a történelem könyvébe iktatott. S habár egy idegen nagyhatalom jogtalan fegyvereinek súlya alatt sikerült is az árulásnak nemzetünk önbizalmát megrendíteni, s a megrendített önbizalommal karját elzsibbasztani, a hősiességet, mellyel jogait védte volt, csodálattal kísérte a világ, nem érdemlett bukásának rokonszenvvel adózott, s nemzetünk életrevalóságának amaz óriási revelációja – melynél a sikerhez csak egy kissé több kitartás hiányzott – annyit mindenesetre eredményezett, hogy úgy a hatalmak politikájában, mint a népek érzelmeiben a magyar nemzet még bukásában is azon öncélú életerős tényezők közé lőn sorolva, melyekkel az európai történelem progressusában számolni lehet, számolni kell, s melyeknek e történelem logikája jövendőt ígér, hacsak a história önálló tényezői sorából öngyilkos kézzel maguk magukat ki nem törlik.

Nagy vívmány ez, barátom! melyet feladni bűn. S a nemzet, mely oly körülmények közt is képes volt ez állást kivívni, annyit legalább megérdemel, hogy önállásának megvédése s jogainak valósítása körül ereje iránt ne essenek kétségbe vezérei.

Amint akkor a válság percében elváltak útjaink, elválva maradtak tizenkilenc hosszú éven át mind e mai napig.

Nekem a hontalan bujdosás jutott osztályrészemül; neked a nemzet tiszteletétől s a tényező elemek többségének bizalmától környezett vezéri szerep. De jutottak e vezéri szereppel osztályrészedül nagy kötelességek is és roppant felelősség.

47-ik szám. Vasárnap május 26-én. Kiadó-hivatal: Pest, egyetem-utcza 4-dik szám. Első évfolyam 1867.

MAGYAR UJSÁG.

POLITIKAI NAPI LAP.

Beigtatási díj: A nyilttérben 4 hasábos petit sor 25 krajczár.

Az előfizetési pénzek a lap kezelését illető minden tárgyak a kiadó-hivatalhoz (egyetem-utcza 4-ik szám) intézendők.

Előfizetési árak

postai szétküldéssel:			Buda-Pesten házhoz küldéssel:		
Egy hónapra	Hat hónapra	9 ft. — kr.	Egy hónapra 1 ft. 49 kr.	Hat hónapra	8 ft. — kr.
Három hónapra 4 » 50 »	Kilencz hónapra	13 » 50 »	Három hónapra 4 » — »	Kilencz hónapra 12 » — »	

Minden pénzjárulék bérmentesítve kéretik beküldetni.

Szerkesztői iroda: egyetem-utcza 4-dik szám, 2-dik emelet, hova a lap belltartalmára vonatkozó minden iratok intézendők.

Szerkesztő szállása: Arany sas szálloda (uj világ-utcza 2-dik szám alatt).

Nyilt levél
Deák Ferenczhez.

Páris, május 22-kén 1867.

Barátom!

Engedd meg e megszóllitást azon mult emlékének nevében, mely a hosszu számkivetés keservei, a hazafi bánat és családi bú minden súlya alatt előttem mindig szent maradt.

Mi nem csak elvrokonok, de barátok is valánk, a szó nemesebb értelmében, férfi korunk szebb szakán keresztül, midőn még egy irányban haladtunk a hazafiui kötelesség ösvényén.

Együtt állottunk őrt a nemzet jogai mellett az 1848-iki válság előestéjén, midőn mint ministertársak közegyetértéssel megköveteltük a Bécsi udvartól s kormánytól, hogy „hazánknak törvényes önállása és szabadsága minden tekintetben, *a pénz és hadügyek önálló, független és minden idegen avatkozástól ment kormányzatát is világosan oda értve*, nyiltan elismerve és megóva legyen."

És együtt izentük meg e jogszerü követelés folytán a bécsi kormánynak, hogy: „az összes nemzettel egyetértőleg változhatlanul el vagyunk határozva, *a magyar nemzetnek önállásából semmi áron egy hajszálnyit sem engedni*, s a szövetséges barátságra hasonló barátsággal, *ellenségeskedésre jogszerü visszatorlással felelni.*"

A percz csakhamar elkövetkezett, midőn választanunk kellett, ha beváltsuk-e a jogszerü visszatorlás változhatlannak nyilatkoztatott határozatát, vagy védtelenül fogadjuk a halálos csapást, mit az önkény hazánk nemzeti s állami életére mért.

Te, mert nem biztál nemzetünk erejében, a visszavonulást választottad.

Én azok soraiba állottam, kik istenbe, jogaikba, s önmagukba bizva, az ellenséges megtámadásra jogszerü visszatorlással feleltek, miként ezt együtt a nemzet nevében, a hatalomnak megizentük volt.

Nem dicstelen a lap, melyet a magyar nemzet ez elhatározás folytán a történelem könyvébe igtatott. S habár egy idegen nagyhatalom jogtalan fegyvereinek sulya alatt sikerült is az árulásnak nemzetünk önbizalmát megrenditeni, s a megrenditett önbizalommal karját elzsibbasztani; — a hősiességet, melylyel jogait védte volt, csodálattal kisérte a világ; nem érdemlett bukásának rokonszenvvel adózott, s nemzetünk életrevalóságának amaz óriási revelatioja, — melynél a sikerhez csak egy kissé több kitartás hiányzott — annyit mindenesetre eredményeze, hogy ugy a hatalmak politikájában, mint a népek érzelmeiben, a magyar nemzet még bukásában is, azon önczélu életerős tényezők közé lőn sorolva, melyekkel az európai történelem progressusában számolni lehet, számolni kell, s melyeknek a történelem logikája jövendőt igér, hacsak a história önálló tényezői sorából öngyilkos kézzel magok magokat ki nem törlik.

Nagy vivmány ez barátom, melyet feladni bün! S a nemzet, mely oly körülmények közt is képes volt ez állást kivivni, annyit legalább megérdemel, hogy önállásának megvédése s jogainak valósitása körül, ereje iránt ne essenek kétségbe vezérei.

A mint akkor a válság perczében elváltak utaink, elválva maradtak tizenkilencz hosszu éven át mind e mai napig.

Nekem a hontalan bújdosás jutott osztályrészemül; — neked a nemzet tiszteletétől, s a tényező elemek többségének bizalmától környezett vezéri szerep. De jutottak e vezéri szereppel osztályrészedül nagy kötelességek is, és roppant felelősség.

Elvált utainkon kiindulási pontunk s utunk iránya különbözik, csaknem mondhatném ellenkezik.

De nem mondhatod, hogy utadban állottam; nem mondhatod, hogy nehézségeket iparkodtam elődbe gördíteni, vagy számvetésidet megzavarni.

Azonban hazafi vagyok, nemzetem sorsa szivemen fekszik. S ez érdekeltségnél, e kötelességnél fogva szemmel kisértem folyvást polgári működésedet, reménylve néha, aggódva szokszor, figyelemmel mindig — de nem szóllottam.

Most szóllok, és hozzád, és nyiltan szóllok, mert úgy látom — s az évek és szenvedések terhe alatt meghiggadt itélet tekintetével látom úgy, hogy nemzetünk a jogfeladások sikamlós meredélyén veszélybe, többe mint veszélybe, halálba sodortatik.

Midőn 1861 iki felirataidat olvasám, melyek nevedre annyi dicsfényt özönlöttek, megnyugtatást kerestem s találtam a gondolatban, hogy a nemzet önállásából s alkotmányos jogaiból, miket nem kevesb férfiassággal mint bölcsességgel világosságba helyezél, nem fogsz engedni egy hajszálnyit is semmi áron.

Mert olyannak ismertelek, ki mérsékelettel szab határt kivánalmainak, komolyan megfontolja a mit követel; de a joghoz, melyet igy megfontolva követelt, tántorithatlanul ragaszkodik.

Engem — ki bizonyos kapcsolatokban az ellentéteket kiengesztelhetleneknek itélem, nem elégitett ki a határ, melyet kitüztél; de megtudtam fogni, hogy ha nemzetünk vezérleted alatt békés uton eljut azon határhoz, lesz oka többet, nagy szenvedések árán, nem merénylení; ha pedig el nem jut, nyitva maradónak hittem a tért a jövendő számára, mert nem lesz semmi jog feláldozva. — Pedig magad mondád, s helyesen mondád: hogy a jogot, melyet az erőszak elveszen, vissza lehet szerezni, s veszve csak az van, a miről a nemzet maga lemondott.

Nem vélek hibázni, midőn állitom, hogy azon nagy, azon példátlan befolyás, melyet a nemzet határozataira gyakorolsz, azon állàspont következése, melyet 1861-ben választottál. S nem vélek hibázni, midőn állitom, hogy a roppant erkölcsi hatalomnak, mely kezeidben van, kulcsa abban fekszik, hogy a romlatlan nép ösztönszerüsége Téged, a nemzeti jogok békés uton visszaszerzésének terén vezérét, még mindig az 1861-i jogalapon véli állani.

Pedig már rég nem állasz ott. A jogvisszaszerzés álláspontjáról a jogfeláldozás sikamlós terére jutottál, s mert minden álláspontnak meg van a maga kérlelhetlen logikája, e téren annyira látom vive a dolgokat, hogy mély fájdalommal kell kérdenem, mi marad még feladni való a nemzet önállásából? mi marad még feladni való mindazon jogokból, melyek az alkotmányos állami élet lényegét s biztositékait képezik, s melyek hazánk sajátlagos helyzetében még sokkal nagyobb becscsel birnak, mint oly országokban birhatnának, melyeknek fejedelme nem más országoknak is uralkodója, melyek tehát nincsenek azon veszélynek kitéve, hogy idegen érdekeknek eszközeivé sülyesztessenek?

Épen most látom a hirlapokból a ministerium által f. hó 18-dikán előterjesztett hat törvényjavaslatot.

Végig futom elmémben az ezen javaslatok elseje által törvényesitendő közösügyi munkálatot, mely hazánkat állami állásából kétségtelenül kivetkózteti, s az osztrák birodalommal egy államtestületté összeforrasztja.

Számotadok magamnak a többi öt törvényjavaslat horderejéről. És látom az ez irányban nézeteidet képviselő magyar lapokban azon agitátiót, mely a megyei institutiónak — hazánk ezen utolsó reményhorgonyának — elmállasztására, ország-politikai s alkotmányőri állásából kivetkőztetésére, és puszta administrationális bureaukká sülyesztésére irányoztatik.

Mindezeket látva és megfontolva, okom van kérdezni: minő lényeges állami jog, minő alkotmányos biztositék marad még fenn, melylyel nemzetünk magát az áldozatokért nem mondom vigasztalhatná, hanem legalább mystifikálhatná, hogy még mindig nemzet, még mindig alkotmányos?

A magyar hadsereg az osztrák birodalmi hadsereg kiegészitő részévé decretáltatik, s annak nem csak szervezete s vezénylete, de még alkalmazása is a magyar miniszteri felelősség alul elvonatik, és a magyar országgyülésnek nem felelős birodalmi kormány rendelkezése alá bocsáttatik.

A hadi költségvetés megvizsgálásának s megszavazásának joga a magyar országgyüléstől elvonatik, s a birodalommal közös delegatiókra ruháztatik át, s igy idegen avatkozásnak, szavazásnak, határozásnak vettetik alá.

Ez által elveszti nemzetünk az alkotmányos állami élet legfőbb, legpracticusabb biztositékát. Elveszti azon tehetséget, hogy a népekre annyi szerencsétlenséget árasztható háborujogot saját nemzeti érdekei szempontjából önállólag fékezhesse, vagy a nemzetközi viszonyokat ellenőrizhesse.

A közösügyi munkálatnak egyéb, nem csak a nemzet állami életére s önállására, de még anyagi felvirágoztathatására is sérelmes intézkedéseit nem is emlitve, maga ezen két tény elég arra, miszerint tagadni ne lehessen, hogy Magyarország mind azon magasabb attributumokból kivetkőztetik, melyek egy országnak állami typust adnak; hogy a legfontosabb ügyekben idegen avatkozástól menten önállólag nem intézkedhetve idegen érdekek vontató kötelére akasztatik; hogy a nagyon alárendelt szerepre kárhoztatott magyar miniszterium többé teljességgel nem független, s hogy ezen jogfeladások mellett a magyar országgyülés alig lehet egyéb, mint egy megszaporitott megye gyülés.

Ezek annyira világos — és semmi logisticus okoskodás által el nem vitatható tények, hogy sérteni vélnélek, ha csak fel is tenném, hogy a Te érett bölcsességed és hazafiui érzeted magának ezen jogfeladások horderejе iránt illusiót csinál.

Hanem Te — fájdalom — nem bizol a nemzet erejében, s azzal vigasztalva magadat, hogy az élet és a körülmények enyhiteni fogják a következményeket, elfogadod a jogfeláldozásokat, miszerint megmentsed, a mit megmenthetőnek vélsz, mert politikád tengelye a körül forog, hogy *„el kell fogadni a mi kivihető, miután többet elérni nem lehet."*

De épen ez az, a mi ellen ugy a jog mint a politika nevében tiltakoznom kell.

Ily szempontból vetni koczkát a nemzet sorsa felett hiba is, de nem is szabad.

Nemzetnek lehet elnyomást türnie, de jogai valósitásának reménye iránt semmi körülmények közt nem szabad kétségbe esnie, s azért mert valamely jogát nyomban nem képes valósitani, nem szabad arról önként, örök időkre lemondani.

De hiba is ezen lemondás, és pedig olyan hiba, mely a körülmények által sem menthető.

Engedd hogy emlékeztesselek a multakra.

A mit most a közösügyi munkálat az ugy nevezett birodalmi egységnek s nagyhatalmi állásnak áldozatul hoz, az lényegében épen az, a mi 1848-ban Jelacsics betörését megelőzött ultimatumkép tőlünk követeltetett.

Ultimatum volt barátom! fegyverélről nyujtott ultimatum nekünk védteleneknek. És támogatására fel volt szitogatva ellenünk a szenvedelmes belháboru, s határainkon invasionális seregek álltak csatarendben.

És e veszélylyel szemben volt-e a ministeriumban, melynek mindketten tagjai voltunk, volt-e az országgyülésen csak egyetlen egy hang is, mely azon most annyi készséggel elfogadott követeléseket, csak tárgyalásra is méltóknak tartotta volna?

Nem volt. Az egész ministerium, *Te* és *Eötvös* ép úgy mint én, s én úgy mint az egész országgyülés indignatióval utasitottuk vissza a jogtalan, a nemzeti öngyilkolást kivánó követelést. Te visszavonultál, Eötvös a vihar elől külföldre vonult; én védelemre határoztam magamat; de a követelt jogfeláldozást egyikünk sem irta alá.

Jött 1861. Az osztrák hatalom akkor még bizonnyal erősebb volt mint 1867-ben. Mit feleltél a megujitott követelésekre? Saját felirataidra utallak. Úgy ismerted akkor is a pragmatica sanctiót mint most; de megemlékezél az 1790: 10-ik czikkre is, s a jogtalan követelésre a jog, a teljes jog követelésével feleltél; és megmondottad a közös érdekü viszonyokra (melyek bizony egészen külön álló országok közt is létezhetnek, annál inkább az egy fejedelmet ismerők közt) megmondottad, hogy esetről esetre majd intézkedendik az ország *önállólag*, mikint joga hozza magával, *loyalitással*, mikint mindig tevé.

És most állasz reá, mit akkoron elfogadni sem szabadnak sem kénytelenségnek nem itéltél?

Most Szadova után, most mondod azt, hogy el kell fogadni, mert többre nincs kilátás?

Megfoghatatlan! —

Én ki nemzeteknél uralkodóik irányában a jogfeladást soha sem tartom sem szabadnak sem kénytelenségnek, igyekeztem magamat, mennyire embertől kitelhetik, a Te álláspontodba belegondolni, s a vélt kénytelenségnek még csak árnyékát sem vagyok képes fölfedezni; hanem látom azt, hogy a magyar nemzet ép azon perczet választja kétségbe esni állami jogainak teljes valósithatása felett, midőn minden nemzet, a nagy Angliától a kis Grétáig érzi, hogy a kor szelleme, a kor iránya, s a politikai viszonyok a jogvisszaszerzésnek vagy a jogfejlesztésnek kedvezők.

Ilyenkor mond le Magyarország legbecsesebb állami jogairól, és lemond oly mó-

KOSSUTH LAJOS NYÍLT LEVELE DEÁK FERENCHEZ. *MAGYAR UJSÁG*, 1867. MÁJUS 26.

Elvált útjainkon kiindulási pontunk s utunk iránya különbözik, csaknem, mondhatnám, ellenkezik.

De nem mondhatod, hogy utadban állottam; nem mondhatod, hogy nehézségeket iparkodtam elédbe gördíteni vagy számvetéseidet megzavarni.

Azonban hazafi vagyok. Nemzetem sorsa szívemen fekszik. S ez érdekeltségnél, e kötelességnél fogva szemmel kísértem folyvást polgári működésedet, reménnyel néha, aggódva sokszor, figyelemmel mindig – de nem szólottam.

Most szólok, és hozzád, és nyíltan szólok, mert úgy látom – s az évek és szenvedések terhe alatt meghiggadt ítélet tekintetével látom úgy –, hogy Nemzetünk a jogfeladások sikamlós meredélyén veszélybe, többe mint veszélybe, halálba sodortatik.

Midőn 1861-ki feliratаidat[3] olvasám, melyek nevedre annyi dicsfényt özönlöttek, megnyugtatást kerestem s találtam a gondolatban, hogy a nemzet önállásából s alkotmányos jogaiból, miket nem kevesebb férfiassággal, mint bölcsességgel világosságba helyezél, nem fogsz engedni egy hajszálnyit is semmi áron.

Mert olyannak ismertelek, ki mérséklettel szab határt kívánalminak, komolyan megfontolja, amit követel; de a joghoz, melyet így megfontolva követelt, tántoríthatatlanul ragaszkodik.

Engem, ki bizonyos kapcsolatokban az ellentéteket kiengesztelhetetleneknek ítélem, nem elégített ki a határ, melyet kitűztél; de meg tudtam fogni, hogy ha nemzetünk vezérleted alatt békés úton eljut azon határhoz, lesz oka többet, nagy szenvedések árán, nem merényleni; ha pedig el nem jut, nyitva maradónak hittem a tért a jövendő számára, mert nem lesz semmi jog feláldozva. Pedig magad mondád, s helyesen mondád, hogy a jogot, melyet az erőszak elveszen, vissza lehet szerezni, s veszve csak az van, amiről a nemzet maga lemondott.[4]

Nem vélek hibázni, midőn állítom, hogy azon nagy, azon példátlan befolyás, melyet a nemzet határozatira gyakorolsz, azon álláspont következése, melyet 1861-ben választottál. S nem vélek hibázni, midőn állítom, hogy a roppant erkölcsi hatalomnak, mely kezeidben van, kulcsa abban fekszik, hogy a romlatlan nép ösztönszerűsége Téged, a nemzeti jogok békés úton visszaszerzésének terén vezérét, még mindig az 1861. évi jogalapon vél állani.

Pedig már régen nem állasz ott. A jogvisszaszerzés álláspontjáról a jogfeláldozás sikamlós terére jutottál, s mert minden álláspontnak megvan a maga kérlelhetetlen logikája, e téren annyira látom vive a dolgokat, hogy mély fájdalommal kell kérdenem, mi marad még feladni való a nemzet önállásából? mi marad még feladni való mindazon jogokból, melyek az alkotmányos állami élet lényegét s biztosítékait képezik, s melyek hazánk sajátlagos helyzetében még sokkal nagyobb beccsel bírnak, mint oly országokban bírhatnának, melyeknek fejedelme nem más országoknak is uralkodója, melyek tehát nincsenek azon veszélynek kitéve, hogy idegen érdekeknek eszközeivé süllyesztessenek?

Éppen most látom a hírlapokból a minisztérium által f. hó 18-án előterjesztett hat törvényjavaslatot.[5]

Végigfutom elmémben az ezen javaslatok elseje által törvényesítendő közösügyi munkálatot, mely Hazánkat állami állásából kétségtelenül kivetkőzteti, s az Osztrák Birodalommal egy államtestületté összeforrasztja.

Számot adok magamnak a többi öt törvényjavaslat horderejéről. És látom az irányában nézeteidet képviselő magyar lapokban azon agitációt, mely a megyei institúciónak – hazánk ezen utolsó reményhorgonyának – elmállasztására, országpolitikai s alkotmányőri állásából kivetkőztetésére és puszta administrationalis bürókká süllyesztésére irányoztatik.

Mindezeket látva és megfontolva, okom van kérdezni: minő lényeges állami jog, minő alkotmányos biztosíték marad még fenn, mellyel nemzetünk magát az áldozatokért – nem mondom – vigasztalhatná, hanem legalább misztifikálhatná, hogy még mindig nemzet, még mindig alkotmányos?

A magyar hadsereg az osztrák birodalmi hadsereg kiegészítő részévé decretáltatik [rendeltetik], s annak nemcsak szervezete s vezénylete, de még alkalmazása is a magyar miniszteri felelősség alul elvonatik, és a magyar országgyűlésnek nem felelős birodalmi kormány rendelkezése alá bocsáttatik.

A hadi költségvetés megvizsgálásának s megszavazásának joga a magyar országgyűléstől elvonatik, s a birodalommal közös delegációkra ruháztatik át, s így idegen avatkozásnak, szavazásnak, határozásnak vettetik alá.

Ezáltal elveszti nemzetünk az alkotmányos állami élet legfőbb, legpraktikusabb biztosítékát. Elveszti azon tehetséget, hogy a népekre annyi szerencsétlenséget árasztható háborújogot saját nemzeti érdekei szempontjából önállólag fékezhesse vagy a nemzetközi viszonyokat ellenőrizhesse.

A közösügyi munkálatnak egyéb, nemcsak a nemzet állami életére s önállására, de még anyagi felvirágoztathatására is sérelmes intézkedéseit nem is említve, maga ezen két tény elég arra, miszerint tagadni ne lehessen, hogy Magyarország mindazon magasabb attribútumokból kivetkőztetik, melyek egy országnak állami típust adnak; hogy a legfontosabb ügyekben idegen avatkozástól menten, önállólag nem intézkedhetve, idegen érdekeknek vontató kötelére akasztatik; hogy a nagyon alárendelt szerepre kárhoztatott magyar minisztérium többé teljességgel nem független, s hogy ezen jogfeladások mellett a magyar országgyűlés alig lehet egyéb, mint egy megszaporított megyegyűlés.

Ezek annyira világos – és semmi legisticus okoskodás által el nem vitatható – tények, hogy sérteni vélnélek, ha csak fel is tenném, hogy a Te érett bölcsességed s hazafiúi érzeted magának ezen jogfeladások hordereje iránt illúziót csinál.

Hanem Te – fájdalom – nem bízol a nemzet erejében, s azzal vigasztalva magadat, hogy az élet s a körülmények enyhíteni fogják a következményeket, elfogadod a jogfeláldozásokat, miszerint megmentsed, amit megmenthetőnek vélsz, mert politikád tengelye akörül forog, hogy „el kell fogadni, ami kivihető, miután többet elérni nem lehet".

De épp ez az, ami ellen úgy a jog, mint a politika nevében tiltakoznom kell.

Ily szempontból vetni kockát a nemzet sorsa felett hiba is, de nem is szabad.

Nemzetnek lehet elnyomást tűrnie, de jogai valósításának reménye iránt semmi körülmények közt nem szabad kétségbeesnie, s azért, mert valamely jogát nyomban nem képes valósítani, nem szabad arról önkényt, örök időkre lemondani.

De hiba is ezen lemondás, éspedig olyan hiba, mely a körülmények által sem menthető.

Engedd, hogy emlékeztesselek a múltakra.

Amit most a közösügyi munkálat az úgynevezett birodalmi egységnek s nagyhatalmi állásnak áldozatul hoz, az lényegében éppen az, ami 1848-ban Jellasics betörését megelőzött ultimátumképp tőlünk követeltetett.[6]

Ultimátum volt, Barátom! fegyver éléről nyújtott ultimátum, nekünk védteleneknek. És támogatására fel volt szítogatva ellenünk a szenvedelmes belháború, s határainkon invasionalis seregek álltak csatarendben.

És e veszéllyel szemben volt-e a minisztériumban, melynek mindketten tagjai voltunk, volt-e az országgyűlésen csak egyetlenegy hang is, mely azon most annyi készséggel elfogadott követeléseket csak tárgyalásra is méltóknak tartotta volna?

Nem volt. Az egész minisztérium, Te és Eötvös épp úgy, mint én, s én úgy, mint az egész országgyűlés, indignatióval utasítottuk vissza a jogtalan, a nemzeti öngyilkolást kívánó követelést. Te visszavonultál, Eötvös a vihar elől külföldre vonult, én védelemre határoztam el magamat; de a követelt jogfeláldozást egyikünk sem írta alá.

Jött 1861. Az osztrák hatalom akkor még bizonnyal erősebb volt, mint 1867-ben. Mit feleltél a megújított követelésekre? Saját feliratidra utallak. Úgy ismerted akkor is a Pragmatica Sanctiót, mint most;[7] de megemlékezél az 1790:10-ik cikkre[8] is, s a jogtalan követelésre a jog, a teljes jog követelésével feleltél; és megmondottad a közös érdekű viszonyokra (melyek hiszen egészen különálló országok közt is létezhetnek, annál inkább az egy fejedelmet ismerők közt), megmondottad, hogy esetről esetre

Népünnepély Budán
I. Ferenc József
koronázásának napján,
1867. június 8.
Újságillusztráció

majd intézkedendik az ország önállólag, miként joga hozza magával, lojalitással, miként mindig tevé.

És most állasz reá, mit akkoron elfogadni sem szabadnak, sem kénytelenségnek nem ítéltél? most, Sadowa után?[9] most mondod azt, hogy el kell fogadni, mert többre nincs kilátás?

Megfoghatatlan!

Én, ki nemzeteknél uralkodóik irányában a jogfeladást sohasem tartom sem szabadnak, sem kénytelenségnek, igyekeztem magamat, mennyire embertől kitelhetik, a Te álláspontodba belegondolni, s a vélt kénytelenségnek még csak árnyékát sem vagyok képes felfedezni; hanem látom azt, hogy a magyar nemzet épp azon percet választja kétségbeesni állami jogainak teljes valósíthatása felett, midőn minden nemzet, a nagy Angliától a kis Krétáig[10] érzi, hogy a kor szelleme, a kor iránya s a politikai viszonyok a jogvisszaszerzésnek vagy a jogfejlesztésnek kedvezők.

Ilyenkor mond le Magyarország legbecsesebb állami jogairól, s lemond oly módon, lemond magát oly politikának eszközéül szegődtetve, mely szomszédainkat úgy nyugat, mint kelet felé ellenségeinkké teszi; a nemzetiségi belkérdés kielégítő megoldását, a Horvátországgali kiegyezkedést lehetetleníti, s a szemlátomást közelgő európai bonyodalmaknál hazánkat a vetélkedő ambícióknak céltáblájául tűzi ki.

És ha azt kérdem magamtól, mi hát az, amit nemzetünk annyi feláldozásért jutalmul kap? látom azt, hogy kapja az idegen érdekekérti katonáskodás kötelességének általánosítását;[11] ezernéhányszáz millió forint államadósságot, s vele az elviselhetetlen tömérdek adók megörökítését, melyeknek ily viszonyok mellett még csak legcsekélyebb enyhítésére sem lehet gondolni.

És hogy a pohár csordultig megteljék, látom azt, hogy a minisztérium által előterjesztett törvényjavaslatok még ama nagy jogfeladások után felmaradott gyöngyöcskéket is kitépik az 1848-ki törvényekből.

Hazánknak, s éppen hazánknak alkotmányos biztosítékokra nagyon is szüksége van; hangosan kiáltja e szükséget füleinkbe saját szomorú tapasztalásunk, s negyedfél század történelmének intő szózata. Odaiktattuk egyik biztosítékul a törvényekbe, hogy a költségvetés megállapítása nélkül az országgyűlés el nem oszlattathatik. S a magyar királyi minisztérium ki akarja e biztosítékot is a törvénykönyvből törültetni.[12] És miért? azért, mert lehet eset, midőn e biztosíték a hatalmat terjeszkedési vágyában genirozhatja.

Ott volt a nemzetőrség. A legártatlanabb institúció a világon szemben a törvényt tisztelő hatalommal. Sőt a rendnek, a személy- és vagyonbiztonságnak legsikeresebb őre, mert azt magának a népnek oltalma alá helyezi. De van ezen institúció eszméjében valami, ami fékül szolgálhat a hatalomnak, hogy ne merje túlfeszíteni az önkénnyé fajulás húrját. S mert ez van benne, a minisztérium a nemzetőrséget el akarja törülni.[13]

Én nem gondolom, hogy az országgyűlésnek missiói közé tartozzék a hatalom útjából az önkénnyé fajulás akadályait elhárítgatni. Biztosítékokra nem a hatalomnak van szüksége, hanem a népnek; s én nem gondolom, hogy az általános katonai kötelezettség kapcsolatban a miniszteri felelősség alul elvont rendelkezés hatalmával, biztosíték dolgában a nemzetőrségi institúciót mellőzhetővé tenné.

A törvény némi politikai jogokat ruházott a határőrvidéki lakosságra. A minisztérium – ahelyett hogy, amint jogszerű is, tanácsos is volna, e jogokat kifejlesztené –, korunk irányának derisiójára [megcsúfolására] eltörültetni indítványozza.[14] És ezt épp akkor, midőn Horvátország, mellyel a kiegyezkedés annyira kívánatos, a Határőrvidék politikai állásának biztosítását még az inaugurale diploma [koronázási hitlevél] feltételei közé is iktatandónak véli.

Általában a minisztérium által előterjesztett törvényjavaslatok annyira ellenkeznek Magyarország állami létének életfeltételeivel; annyira összeütköznek azon politikai iránnyal, melyhez nemzetünk negyedfél századon át jó- s balszerencsében mindig tántoríthatatlanul ragaszkodott, s melyhezi hűségének köszönheti nemzetünk, hogy még van; annyira ellentétben állnak a kornak, melyben élünk, irányával, az európai konjunktúrák sugalmaival; horderejükben annyira veszélyesek, s annyira nincsenek motiválva sem a szükség, sem a kénytelenség, sem az osztrák uralkodóház helyzete, sem a legegyszerűbb politikai számtan kívánalmai által, miszerint nem győznék eléggé bámulni, hogy akadhat minisztérium, mely ez előterjesztés felelősségét el meri vállalni, ha minden oda nem mutatna, hogy a Te egyetértésedről s általad az országgyűlési többség támogatásáról magát eleve biztosítottnak tudja.

Lassan-lassan lelebben a fátyol a Béccseli alkudozások titkairól. Úgy látszik, mindez már kicsinált dolog, s az országgyűlés csak arra van hivatva, hogy a bevégzett tényt regisztrálja.

De én e tényben a nemzet halálát látom; s mert ezt látom, kötelességemnek tartom megtörni hallgatásomat, nem avégett, hogy vitatkozzam, hanem hogy Isten, a Haza s az utókor nevében esdekelve felszólítsalak, nézz körül magasabb államférfiúi tekintettel, s fontold meg a maradandó következéseket, melyek felé vezeted a Hazát, melynek élni kellene, midőn a mi csontjaink már régen elporlottak; a Hazát, melyben nemcsak a jelen röppenő percét, de a változhatatlan múltat s a közelgő jövőt is szeretnünk kell.

Ne vidd azon pontra a nemzetet, melyről többé e jövőnek nem lehet mestere.[15]

Megőszültem a tapasztalásokban gazdag szenvedések iskolájában, az évek súlya s a bú és bánat alatt. Nem személyes érdek, nem ingerültség, nem fontoskodási viszketeg szól belőlem. Nekem személyemre nézve nincs semmi várni, nincs semmi kívánni valóm, sem a nemzettől, sem az élettől. De keblemben fiatal eréllyel él s fog élni halálomig a kötelesség érzete Hazám iránt. E kötelességérzet ösztönzött e felszólamlásra. Bocsásd meg azt a kútfő kedvéért, melyből eredt.

Ha a siker megnyugvását nem vihetném magammal síromba, hadd vihessem legalább magammal a reményt hazám jövendője iránt.

Ne vezesd hazánkat oly áldozatokra, melyek még e reménytől is megfosztanának.

Tudom, hogy a Cassandrák[16] szerepe hálátlan szerep.

De Te fontold meg, hogy Cassandrának igaza volt.

Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerk. Pajkossy Gábor. Budapest, 2003, Osiris Kiadó, 460–466. o. alapján. Eredetileg megjelent: *Magyar Ujság,* 1867. május 26.

Jegyzetek

1. Kossuth az osztrák kormány emlékirata [*Az osztrák kormány emlékirata a Magyarország és Ausztria többi tartománya között fennálló egység kötelékéről*, 1848. augusztus 27. – *A szerk. jegyz.*] nyomán 1848. augusztus végén, szeptember elején kibontakozó válságra utal. Kossuth ezt követően – minden valószínűség szerint – nem idéz, legfeljebb összefoglal; s idézőjeleket, a korban szokásos módon, az elkülönítés és a kiemelés céljából alkalmaz.
2. Kossuth itt pontatlan (meglehet, célzatosan); Deák 1848. december 31-ig részt vett a (törvényellenesen) feloszlatott országgyűlés tanácskozásaiban.
3. Az országgyűlés mindkét feliratát köztudomásúlag Deák fogalmazta. Szövegük: *Deák Ferenc beszédei*. III. köt. Összegyűjt. Kónyi Manó. 2. kiad. Budapest, 1903, Franklin Társulat, 36–60., 220–272. o.
4. Vö. a második felirat záró fordulatával: „...amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják; de miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz s mindig kétséges." *Deák Ferenc beszédei*. III. köt. I. m. 272. o.)
5. Pontosabban öt törvényjavaslatot (a későbbi 1867:7–8. és 10–12. tc. tervezetét) és egy határozati javaslatot (az 1848:5. tc. 5. § a csajkás kerület és a bánsági végvidék országgyűlési képviseletével kapcsolatos intézkedései ideiglenes felfüggesztéséről).
6. Ti. az osztrák kormány emlékirata által.
7. Kossuth a Deák közjogi nézeteiben beállott fordulatra utal: Deák a kiegyezés jogi alapját keresve 1865 tavaszára – 1861-ben is vallott álláspontjához képest – átértelmezte az 1723. évi 1–3. törvénycikket, másrészt azt a többi törvénynél – így az 1791:10. törvénycikknél – szinte magasabb értékű jogforrásnak tekintette. Lásd erről Hanák Péter: Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása. A Pragmatica Sanctio újraértelmezése. In *Tanulmányok Deák Ferencről*. Zalaegerszeg, 1976, 305–334. o. [Hanák Péter e tanulmányát lásd e kötetben a *Tudományos emlékezet* dokumentumai között a *Napjaink történetírása* című fejezetben. – *A szerk. jegyz.*]
8. A törvény szerint ugyanis „Magyarország [...] szabad, [...] független, [...] saját állami léttel és alkotmánnyal bíró [...] ország".
9. A Königgrätz és Sadowa között lezajlott ütközet után.
10. Az Oszmán Birodalomhoz tartozó Krétán egy nemzetgyűlés 1866 júliusában kikiáltotta az egyesülést Görögországgal; a török megtorlás nyomán hosszan tartó gerillaháború bontakozott ki. Kréta végül 1913-ban egyesült Görögországgal.
11. Azaz az általános hadkötelezettség bevezetését. Lásd az 1868:40. tc-t.
12. Lásd a későbbi 1867:10. törvénycikket. [A törvényt lásd e kötetben a *Források* között. – *A szerk. jegyz.*]
13. Lásd a későbbi 1867:11. törvénycikket. [A törvényt lásd e kötetben a *Források* között. – *A szerk. jegyz.*]
14. Kossuth a kormánynak az 1848:5. tc. 5. § a csajkás kerület és a bánsági végvidék országgyűlési képviseletével kapcsolatos intézkedései ideiglenes felfüggesztéséről szóló határozati javaslatát bírálja.
15. Így Kossuth fogalmazványában. A *Magyar Ujságban*: a jövőnek.
16. Azaz a végzetes jövőt tisztán látó, de meg nem hallgatott jósok.

PULSZKY FERENC
VÁLASZ KOSSUTH LAJOS NYÍLT LEVELÉRE

(Pest, 1867. május 28.)

„Minden egyes Duna völgyi nemzet, még ha más nemzetiségek töredékeit is maga köré csoportosítja, magában legföljebb másodrendű államot képezhet, melynek függetlensége folytonos veszélyben forogna, s mely e szerint szükségképpen idegen befolyás alá kerülne."

Kossuth Lajosnak Turinban május 1. 1862. kelt manifesztuma a Dunaszövetség tárgyában. (Lásd a milanói „Allenzá"-t azon év és hóból.)

Azon pillanatban, midőn már csak hetek és napok választanak el a békés kiegyenlítés ünnepélyes megpecsételésétől, Kossuth Lajos jónak látta felszólalni. A nemzethez szól, ámbár Deák Ferenchez címezte nyílt levelét, hogy felszólamlásából ne hiányozzék azon drámai érdekesség, mellyel fellépését mindig körül szokta venni, szól

mostan, midőn szava izgatást szülhet ugyan, de meg nem változtatja többé a tényeket. Úgy látszik, hogy ingerültséget akar csak okozni, nem meggyőződést idézni elő; vagy miért hallgatott tehát, midőn azon eszmék, melyek most törvénybe iktattatnak, először is hírlapokban pendíttettek meg? Miért nem szólt akkor, midőn a tizenötös bizottság munkálatát kinyomtatta, vagy midőn a hatvanhetes azt megvitatta, vagy midőn az országgyűlés felette tanácskozott? Hanem éppen azért, mivel Kossuth izgatásával az országgyűlést discreditálni [lejáratni, hitelét aláásni] akarja, kötelességünk higgadtan megbírálni mesterségesen szerkesztett manifesztumát; a nemzet megérti az igazság szavát még akkor is, ha nem aranyszavú ajkakról hangzik.

Konstatírozzuk előbb a tényeket:

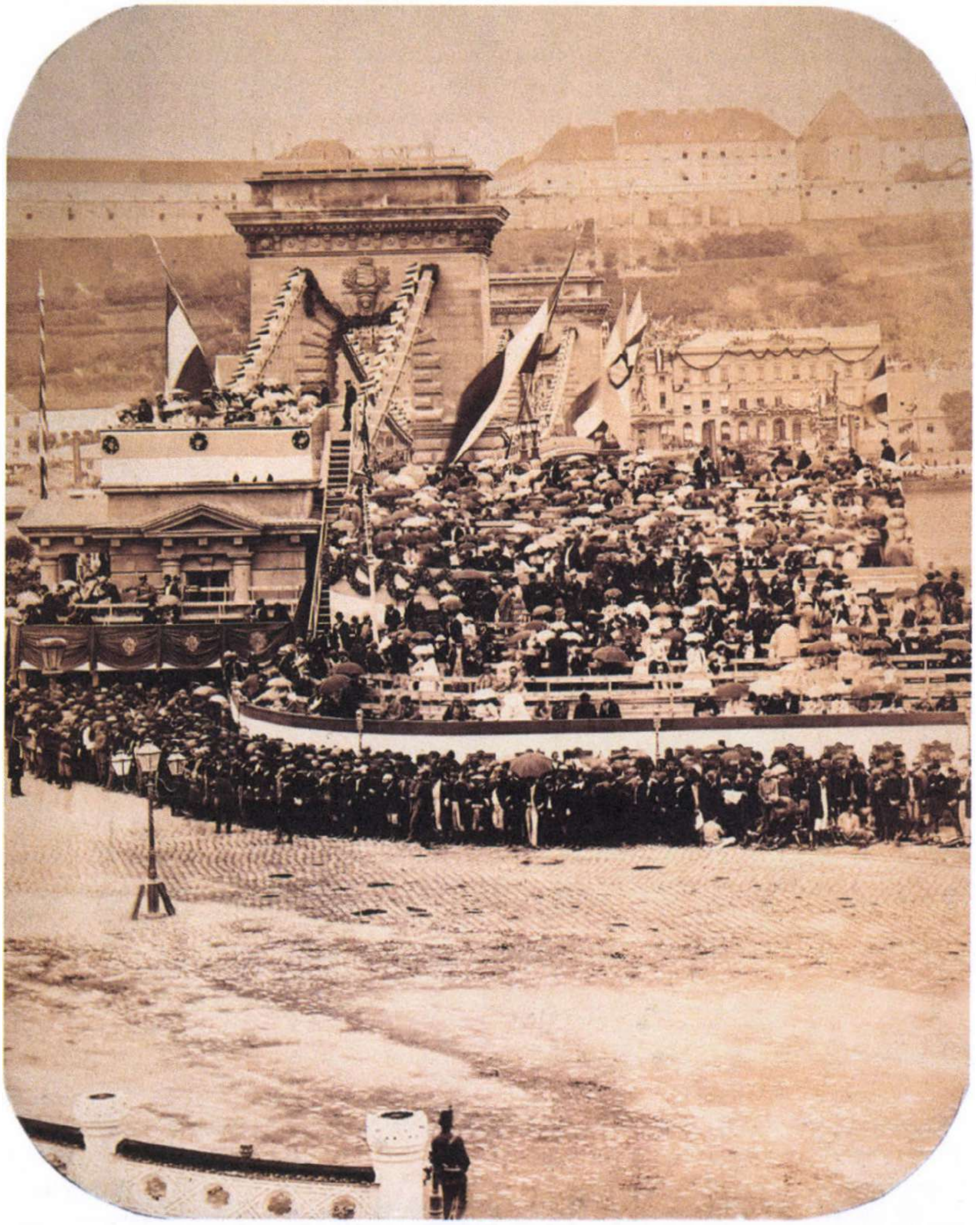
Deák harmincnégy évvel ezelőtt lépett mint országgyűlési követ a politikai térre; mint Nehémiás[1] Jeruzsálem falainak építésénél egyik kezével fegyvert tartott, a másikkal építette a szabadság templomát, ernyedetlen buzgósággal védette a fennálló törvényeket, midőn azokat a végrehajtó hatalom megtámadta, a törvényhozás körében pedig minden beszédjét, melyet a népért és a nép érdekében tartott, a tiszta demokrácia szelleme lengte át. Midőn 1848-ban az ország alkotmányának nagyszerű átalakulása megtörtént, Deák csak az országgyűlés végére mehetett fel; akkor lőn Csuzy Pál[2] zalai követ helyébe megválasztva. Az 1848. évi törvények nagy részben már fel valának terjesztve, s Deák örült az átalakulásnak; s ámbár voltak ama törvényeknek némely pontjai, melyeket másképp óhajtott volna látni, mégis, mint alkotmányos ember, hódolt a többség akaratának, s minthogy ama törvények szelleme, s egyes pontjainak legnagyobb része meggyőződésével egyezett, kész volt belépni a minisztériumba. Tudjuk ezt mindnyájan, kik ekkor Deákkal együtt álltunk a működés terén.

De azon törvények, melyek 1848-ban alkottattak, s azon rendszer, mely akkor megállapíttatott, később élesen lőn megtámadva; kitört a belháború, s Deák mindaddig megmaradt állásában, míg lehetőnek vélte a veszélynek békés, törvényes eszközök általi elháríthatását, mert ő soha nem volt a harc s a forradalom embere. Midőn pedig a békés kiegyenlítés a minden oldalról felzaklatott indulatok viharában elérhető többé nem volt, Deák visszalépett, mert a belháborút még a siker valószínűsége mellett is súlyos csapásnak tekintette, a sikerhez pedig reménye nem volt. Nem a nemzet hazafiságában kételkedett, hanem erejében, melyről azt hitte, hogy az ellenfélnek külföld által is támogatott hatalmával megküzdeni képes nem lesz.

Kossuth ellenben bízott s remélt; talán nagyobbnak számította anyagi erőnket, mint amekkora volt, talán több támogatásra számított külföldről, mint amennyit nyert, s valószínűleg nyerhetett. Egy szóval, bízva s remélve, a dolgok élére állott, s a nemzet, fellelkesítve biztató szavai által, örömest követte, s Deák tért engedett Kossuth politikájának, melyet meg nem gátolhatott, de melynek merészségét veszélyesnek tartotta. A két férfiú e pontban tért el egymástól: egyik aggodalommal telve nem mert mindent kockáztatni; a másik reményeinek közepette mindenre kész volt. Kérdezzük, melyik csalódott? A merész politikát, melynek folytatásában Deák Kossuthot sem szóval, sem tettel nem gátolta, sikertelenség követte és bukás és tizenkilenc évi szenvedése szegény hazánknak.

Igaz, hogy ezen bukás nem volt dicstelen; igaz, hogy a nemzetek millióinak szemében könnycsepp ült: e nagyszerű tragédia felköltötte a külföld szimpátiáit, s emlékezetbe hozta vissza a magyar nemzet régi dicsőségét. De a békés kiegyenlítés, melyet a nyugati civilizáció élén álló nemzetek örömmel üdvözölnek, nem szakítja ki történetünkből azon lapot, melyre a história az 1849. évi hőstetteket feljegyezte, hanem megmutatja, hogy nemzetünk szintoly erélyes tud lenni a politika terén, mint hősies a harc mezején.

Azt mondja Kossuth, hogy neki a hontalan bujdosás jutott osztályrészül, Deáknak a nemzet tiszteletétől s a tényező elemek többségének bizalmától környezett vezéri szerep. Senki sem tudja jobban, mint én, mily szomorú a bujdosás idegen földön, hol

Dísztribün a Lánchíd pesti hídfőjénél a koronázáskor, 1867. június 8.

senki sem érti nyelvünket, eszünk járását, szívünk dobogását. Az összeköttetés a házával lassan-lassan megszakadt, reményeink egyenkint elhaltak, a krími háború[3] nem hozott vigasztalást, a szövetkezés a francia császárral, mely méltán oly nagy várakozást gerjesztett, hogy annak fejében Kossuth Mazzinival szakított s Pietri társaságát eltűrte, Villafrancánál felbomlott,[4] nagyszerű tervek temettettek el Cavour sírjába, s Kossuth végre odajutott, hogy két kalandornak sikerülhetett őt önző cselszövényeikkel Bismarcknál s Ricasolinál háttérbe szorítani.[5] Ez minden tekintetben szomorú sors; s mégis voltak a bujdosásnak lélekemelő pillanatai is: a tisztelet, melyben a szultán foglyai részesültek, az angol diadalmenet, az amerikai fogadtatás, a világ legkitűnőbb férfijainak elismerése elfeledtették velünk néha a száműzés nyomorát. De higgye el Kossuth, hogy az is, ki itthon maradt s naponkint szenvednie kellett a nemzet keserűségeit, minden órában rettegnie a nemzet utolsó kincsének, a nemzetiségnek elvesztésétül, minden nap látnia, miként süllyed a nemzet anyagi és szellemi ereje az iszonyú nyomás alatt, miképp van megingatva a népnek bizodalma egy szebb jövendő iránt, miképp tekintenek számosan sóvárgó szemekkel azon biztató

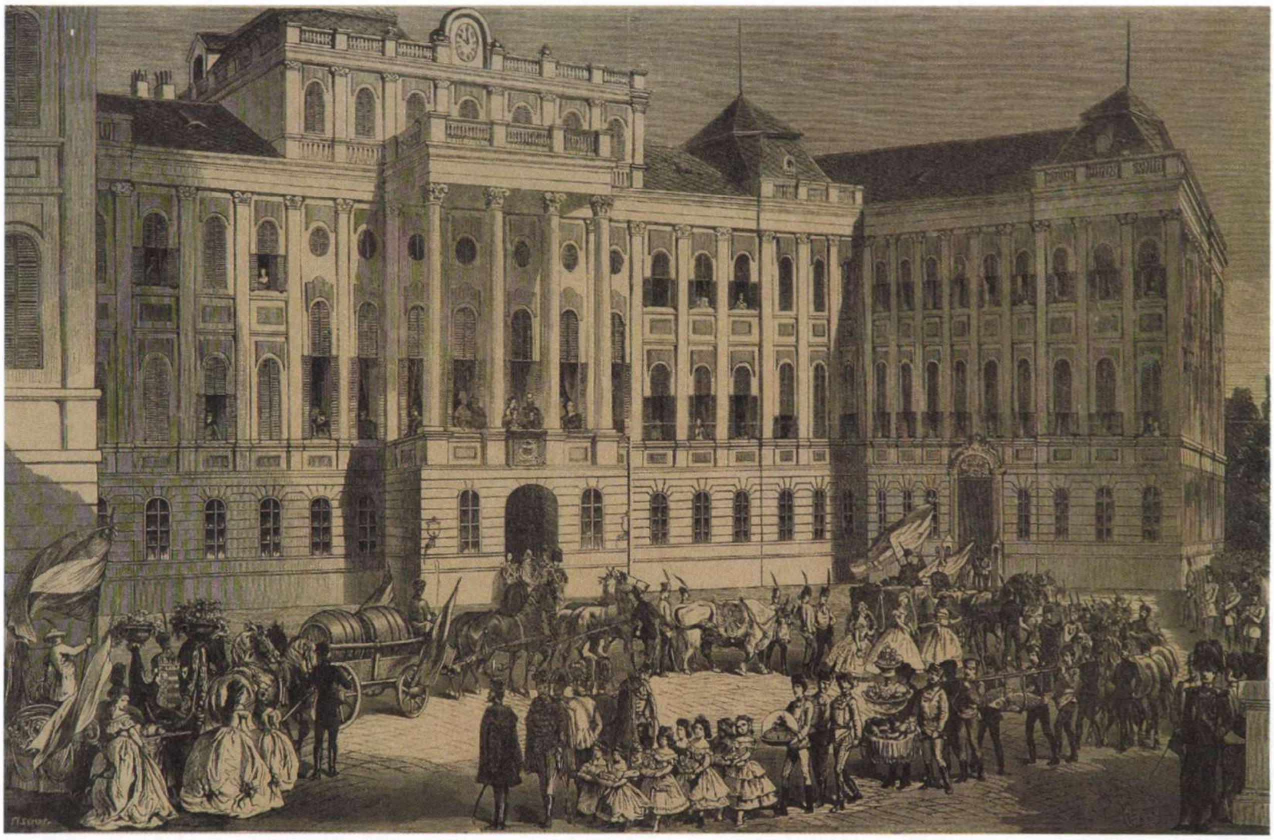
hírek után, melyek segélyt és szabadulást a külföldről ígérgettek, és látni egyszersmind, hogy ezen ígéretek vagy hiúk voltak, vagy egymásután meghiúsultak, kinek mindezt látnia kellett s a néppel együtt éreznie, az sem feküdt rózsákon.

Deák, ki tizenkét évig szintúgy, mint más hazafiak némaságra volt kárhoztatva, ismét a politika terére lépett 1860–1861-ben, midőn az októberi diploma s februári pátens után az országgyűlés egybehivatott. Ez a februári pátens, mellyel a magyar országgyűlést is megkínálták, egy összes birodalmi tanácsban akarta felolvasztani Magyarország alkotmányát, s ezen birodalmi tanács hatáskörét kiterjesztette nemcsak a közvédelemből származó kötelességekre, hanem minden ügyekre, melyek a pénz-, hitel-, vám- s kereskedési kérdéseket, a posta, vasút s táviratozás rendezését illetik, s főleg a birodalmi pénzügyekre, s e részben még a birodalmi tanácsnak sem adta meg az adó-megszavazási jogot egész kiterjedésben, hanem csak az adófelemelést, s új direkt vagy indirekt adónemek behozatalát bízta határozatára.

Ezt az ország nem fogadhatta el, mert ez az egész magyar alkotmányt megsemmisítette volna. De a hatvanhetes munka mit tartalmaz? Mi által vetkőzteti az ki hazánkat állami állásából? Az által-e, hogy a hadi költség megvizsgálásának s megszavazásának joga a magyar országgyűléstől elvonatik, s a birodalommal közös delegációkra ruháztatik? Emlékezzünk Kossuthról, milyen hévvel védte meg 1848-ban a Pragmatica Sanctiónak azon értelmét, hogy Magyarország, ha a birodalom bármely része megtámadtatik, azt védelmezni köteles; minő keserűséggel nevezte akkor ellenfeleit *törpe minoritásnak*. És mikor tette ezt? Mikor Ausztriának háborúja volt Piemont ellen, oly háborúja, melyre Magyarország beleegyezése nem kéretett, oly háborúnál, mely Magyarországban populáris éppen nem volt.[6] És a hatvanhetes bizottság munkálata s az országgyűlés határozata ugyanazon szempontból indult ki: a Sanctio Pragmaticából származó védelmi kötelezettség szempontjából. E kötelezettség nem új, nem változtatása a réginek, ezt Kossuth maga is védelmezte, midőn ő volt miniszter; újítás e részben csak az, hogy a mit előbb Magyarország a magyar királlyal elvégzett, ki egyszersmind Ausztria császára is volt, s a nem magyar tartományokat abszolút hatalommal képviselte, azt ezen munkálat szerint, miután azon tartományok is alkotmányosak lettek, azon tartományokkal tartozik elvégezni.

Ha ez kivetkőzteti a hazát állami állásából, mennyivel inkább kivetkőztette volna azt Kossuthnak terve a Duna-konföderációról, mely a közös védelmen túl a külpolitikát, a kereskedelmi rendszert, a vámokat, a fő közlekedési vonalakat, a pénzt, mértéket és mindent, ami a seregre s hajóhadra, az erősségekre s hadi kikötőkre vonatkozik, a közös végrehajtási hatalom szabályozására bízza; mely összparlamentet tervez Magyarországnak Horvátországgal, Szerbiával, Bolgár-, Bosnyákországgal s Romániával együtt, s ezen parlamentet felváltva Pesten, Bukarestben, Zágrábban s Nándor-Fejérvárott akarja összehivatni. Hasonlítsuk össze Kossuthnak e tervével a hatvanhetes munkálatot, kérdezzük, mik azon intézkedések, melyek ezen munkálatban a nemzet állami életére, önállására, de még anyagi felvirágozhatására is sérelmesek? Hiszen a külügyön, melyet még Kossuth sem mert 1848-ban elkülönzött magyar ügynek követelni, s a külügyi s hadügyi költségek megállapításán kívül, a delegációkra semmi sincs bízva, minden egyéb tárgyra nézve szabad egyezkedés van fenntartva és kölcsönös alku, milyen mellett két egymástól jogilag független ország egyezkedései történnek, s mindenik országgyűlésnek fönn van tartva az ily kölcsönös alku útján létesült egyesség jóváhagyása.

Azt hozza fel Kossuth, hogy Jellasics beütése előtt ugyanazon követeléseket, melyekbe most a hatvanhetes munkában beleegyeztünk, a minisztérium s annak sorában Deák akkor visszautasította, s hogy 1861-ben, midőn az osztrák hatalom erősebb volt, mint most, szintén visszautasíttattak azon követelések; miért fogadtatnának azok el most, Sadowa[7] után, midőn Ausztria gyengébb? Egyszerű feleletünk erre az, hogy mind 1848-ban Jellasics beütése előtt, mind 1861-ben egyéb követelések tétettek ellenünk, mint most; jelesen birodalmi parlament kívántatott, mely az egész hadügyet

A természetbeni ajándékok átadása, 1867. június 10. Litográfia

s pénzügyet, adó-, kereskedelmi- s közlekedési rendszert absorbeálja [elnyeli, felszívja]; és mert Jellasics ellenében megvolt a közlelkesedés, a törvényes kormány, s annak folytán fegyver, sereg, felszerelt erősségek, s mi ennél még több volt, a koronás fejedelem neve, mik felbuzdították a nemzetet, hogy a hallatlan megtámadásnak ellent álljon. Most ellenben sem Solferino[8], sem Sadowa után nem mutatkozott semmi hajlam fegyverhez nyúlni, s azok, kik a külföldről jött ígéreteknek hittek, csalódtak reményeikben. Mi vala tehát ezután teendő? Eszélyes volt-e, szabad volt-e továbbá is azon szerencsétlen állapotot fenntartani, melybe a nemzet süllyedt oly hiú biztatások mellett, melyek soha nem valósultak, s nem fognak valósulni? A nemzet kijózanodott ábrándjaiból; nem érti többé Kossuth politikáját, amint viszont Kossuth nem érti többé a hazai viszonyokat. Az alkotmányos ellenzéknek véleménye az előterjesztett miniszteriális törvényjavaslatok iránt legjobban illusztrálja azon meredélyt, mely közte és Kossuth felfogása között tátong. Kossuth az 1848. évi IV. tc. 6. §-át s a nemzetőrséget az epochális [korszakalkotó, nagy fontosságú] törvények utolsó fennmaradt gyöngyöcskéinek tekinti, az ellenzék pedig az osztályüléseken a legnagyobb lojalitással elismerte, hogy az 1848. évi IV. tc. 6. §-ának miniszteriális módosítása több biztosítékot nyújt a nemzetnek, mint az eredeti 1848-diki törvény, úgyszintén ismervén, mennyire népszerűtlen a nemzetőrség instituciója Magyarországban, s mennyi veszedelmet rejt magában az ország több nemzetiség lakta vidékein, nem ellenezte a javaslott felfüggesztést.

Kossuth mindazt, mi Magyarországban másképp történik, mint ahogy ő azt óhajtaná, Deák példátlan befolyásának tulajdonítja, melyet a nemzet határozataira gyakorol, s úgy hiszi, hogy ezen befolyás azon álláspont következése, melyet Deák 1861-ben választott, s melyről Kossuth nézete szerint a jogfeláldozás sikamlós terére jutott. Ismerjük ezen nézetet, mellyel a baloldal némely tagjai takargatják magukat; nekik azonban, Kossuthnak is, csak azt felelhetjük, hogy azon politika, melyet az országgyűlés követ, s melynek már annyiban lett is sikere, hogy felelős minisztériumunk van, nem

Deák politikája, hanem az országé. Nemzetünk nem oly éretlen, hogy bármi nagy név varázsától elkábíttatva, lemondjon tulajdon független ítéletéről közdolgaink ügyében. Hiszen az események jelenlegi fordulatát már két év óta várta s óhajtotta az egész ország, Deák eljárása mindenki előtt világos volt, s politikája nem kereste az árnyékot. A lapok még a követválasztás előtt tárgyalták az országgyűlés programját, s a szabad választás útján mégis oly többség jött az országgyűlésre, mely Deák békés útoni kiegyenlítési politikáját pártolta. S most ismét, midőn a tizenötös s hatvanhetes munka mindenki kezében volt, még pedig a baloldal kommentárja által illusztrálva, hatvan új választásnál a Deák-párt nem vesztett egy országgyűlési szavazatot sem, s a megyei választásokban a roppant többség ismét helybenhagyta Deák politikáját. Az ellenzék szeretett volna az országgyűléstől a megyékre apellálni; de a megyék, ötnek-hatnak kivételével, pártolták az országgyűlést, mert meg voltak győződve, hogy ez az összes nemzet kívánságainak leghívebb tolmácsa. S ki Deákot ismeri, tudja, hogy ő nem csábítgat senkit nézeteinek elfogadására, nem ír cikkeket még akkor sem, midőn méltatlanul megbántatik, s országgyűlési beszédein kívül nem érintkezik a nagyközönséggel; s a nemzet mégis ösztönszerűleg hozzája fordul azért, mert higgadt ítéletében bízik, azért, mert kívánja a békés, törvényes kiegyenlítést, azért, mert nincs hite a forradalomban. A nemzet tudja, hogy a forradalom vagy bukással végződnék, s még nagyobb nyomorral, mint amilyen az utolsó két évtizedet jellemezte; vagy pedig az ausztriai birodalom felbomlásával, magától Kossuthtól pedig azt hallók, hogy Magyarország magában csak másodrendű államot képezhetne, mely az idegen befolyást soha ki nem kerülhetné.

Ezek az én individuális nézeteim Kossuth nyílt levelére nézve. Meglehet, hogy Deák, kihez az címezve van, maga is előadja véleményét e tárgyban,[9] s hogy a különböző nézet egyenlő fegyverrel meg fog védetni. Kossuth a nemzetben bízik; bízom abban én is; és ha arról volna szó, kit választ a magyar nemzet vezetőjének a mostani körülmények közt, Kossuthot-e vagy Deákot, nem kételkedem egy percig sem, hogy mindazon kegyelet mellett, mellyel a nép Kossuth emléke iránt viseltetik, a dévényi várromoktól a Verestoronyig felharsogna a millióknak szájából: Éljen Deák Ferenc, az ország bölcse.

Pulszky Ferenc

1848, 1867. május 28. (1. évf.) 72. sz.

Jegyzetek

1. Az Ószövetség egyik könyvének szerzője, a perzsa uralom alatt Júda tartomány helytartója (Kr. e. 440–420). Újra felépíttette Jeruzsálem falait.
2. ifj. Csuzy Pál Zala megye országgyűlési követe (1847. okt. 4. – 1848. márc. 22.), aki Deák megválasztatása érdekében lemondott mandátumáról.
3. Utalás az 1853-ban kitört orosz–török háborúra és a magyar emigrációnak a konfliktushoz fűzött abbéli reményére, mely szerint Ausztria Oroszország szövetségeseként belesodródik a háborúba. Ez utóbbi azonban elmaradt.
4. Utalás a Kossuth és III. Napóleon között létrejött megállapodásra, melyben a francia uralkodó anyagi támogatást ígért egy kirobbantandó magyar függetlenségi harchoz. Mindez a Villafrancában megkötött francia–osztrák fegyverszüneti megállapodás (1859. júl. 11.) következtében érvényét veszítette. Pietri, Joseph Marie (1809–1864) francia rendőrminiszter (1852–1858).
5. Utalás arra, hogy az 1866. évi osztrák–porosz–olasz háború idején a Bismarck porosz kancellár által nyújtott anyagi támogatást Kossuth helyett Komáromy György (1817–1872) és gr. Csáky Tivadar (1834–1894) vették igénybe. Ricasoli, Bettino (1809–1880) báró, olasz miniszterelnök (1861–1862, 1866–1867).
6. Utalás az országgyűlés ún. „olasz segély" vitájára 1848 júliusában. V. Ferdinánd az itáliai forradalmak leveréséhez a Pragmatica Sanctióra hivatkozva újoncokat kért a magyar törvényhozástól. Az országgyűlés elismerve a Pragmatica Sanctióból fakadó kötelezettségeket végül a segély megadása mellett döntött, ám azt Kossuth javaslatára feltételekhez (például az olasz nép szabadságjogainak a biztosításához) kötötte.
7. Az osztrák csapatok súlyos vereségének helyszíne az 1866-ban kirobbant porosz–osztrák háborúban (július 3.).

8. Az osztrák csapatok vereségének helyszíne az 1859-ben kirobbant piemonti–francia–osztrák háborúban (június 24.).
9. Deák nyilatkozatát lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* című részben *A kiegyezés a kortársi közbeszédben* című fejezetben.

KEMÉNY ZSIGMOND
NYÍLT VÁLASZ KOSSUTH NYÍLT LEVELÉRE

(Pest, 1867. május 28. – június 4.)

A „Pesti Hírlap" egykori munkatársainak, kik közül a legcsekélyebb befolyású én voltam, lekötelezettséget kell érezni Kossuth Lajos iránt, annál fogva is, mert ő, midőn a „Pesti Hírlap" a dicasteriális [dicasterium: kormányszék] rendszert folytonosan ostromolta, s a felelős minisztérium létesítése mellett küzdött, egy darabig ábrándozóknak nyilatkoztatott ki ugyan minket; de később, megváltoztatva nézeteit, a parlamenti kormányzáshoz csatlakozott, s leginkább neki köszönhetjük, hogy a 48-as pozsonyi országgyűlésen törvénybe iktatták az, mit a „Pesti Hírlap" évek óta sürgetett. Igaz ugyan, hogy mi talán másképp formuláztunk volna e nagy átalakulás alatt némely megoldásokat, s részemről nem átallom megvallani azt is, hogy akkor még nem ment annyira vérébe a nemzetnek ez a reform, mint most, midőn az alkotmány fogalmával teljesen azonosított. De csalhatatlanul Kossuth érdemei közé tartozik, hogy előmozdítá, mintegy előlegezte a jövőt.

S egyszersmind mi, kik a mérsékelt demokrácia tagjai közé számítottuk magunkat, könnyíteni akartunk a nép terhein, s csekély erőnk szerint támogattuk Széchenyit és társait, kik egész ciklusát a reformoknak sürgették; Deákot, ki az alsóház ellenzékének ünnepelt vezére volt; Wesselényit és Bezerédj Istvánt[1], ki meleg kebelének minden dobbanásával a nép érdekein csüggött. E részben is méltánytalanok volnánk Kossuth iránt, ha őszintén nem vallanók meg, hogy a nép felszabadítására végtére is legtöbbet ő tőn. A forradalom történetét bírálat alá venni nem feladata e cikkeknek.

Kossuth hontalanná lőn, s a száműzetés keserű kenyerét eszi.

Ha Őfelsége magas kegyelme a koronázás után vagy bármikor később, általános amnesztiát adna is, talán egyedül ő volna az, ki ezt igénybe nem vehetné anélkül, hogy barátai és ellenségei ne mondanák, hogy nimbusza ezáltal egészen szétfosztott.

Őt az egykori érdem és a mostani szerencsétlenség védi, a kíméletlen bírálattól.

De vajon ebből következik-e az, hogy aki 18 év óta hazájától távol volt, ismeri annak helyzetét, közvéleményét, reményeit, törekvéseinek irányát, kielégíttetésének eszközeit? Következik-e, hogy aki egy nagy forradalmat szerencsétlenül végzett be, s még azután háromszor hirdetet cassandrai jóslatot, mely tökéletesen meghiúsult: már most negyedszer a krétai lázadást a többek közt auguriumnak [előjelnek, jóslatnak] adja ki oly ország számára, mely a Pragmatica Sanctio alapján törekszik viszonyait a birodalom többi országaival és tartományaival, függetlenségének megóvása mellett kiegyenlíteni, s melynek uralkodója iránti ragaszkodását őszintén az sem vonhatja kétségbe, kit e tény reményeitől teljesen megfosztana?

Kossuth mindezen tekinteteket számítás alá nem vette. Azon ügyességnél fogva, mely neki sajátja, gondosan kitűzte éppen azon időt, midőn az országgyűlési vitatkozásokat a koronázástól csak néhány nap választotta el, s akkor veté be a bombát közénk, oly reményben, hogy az nagy pusztításokat fog előidézni. A bomba szétpattant, de senkinek épen semmi sérelmet sem okozott.

A többség által védett minisztérium, nem tartá szükségesnek Kossuth cikkének egy baloldali pártorganban megjelenését akadályozni; sőt abban sem látott semmi felötlőt, hogy fővárosunk utcáin colportáltassék [terjesztessék] több ezerre menő példányban, s a vidéken szép mennyiségben osztassék ki választóink és a nép között.

Kossuth, ki több államnak sajtó és rendőri viszonyait ismeri, jól tudja, hogy a nála

csekélyebb befolyású Ledru-Rollainnek[2], Victor Hugónak és más kibujdosott tekintélyeknek manifesztumait Franciaországban tüstént lefoglalták, s a kontinentális országok legnagyobb részében, ezen szokás van divatban. Kossuth két tanulságot vonhatott ki e tényből: először ezt, hogy a szabadság nem csekély öszletével kell bírni oly országnak, melyben nemcsak útlevelet nem kérnek senkitől, hanem még a szubversiv [felforgató] eszmék behatásai ellen sem emelnek sorompókat; másodszor pedig azt, hogy a magyar nemzet szakított, ama törekvésekkel, melyek az alkotmányos kérdések megoldását a kard élével akarnák eszközölni.

Mi köszönettel tartozunk s minisztériumnak azért, hogy az eszmék küzdelmének szabad tért enged, s az emigránsi tüntetéseknek sem tulajdonít súlyt, míg a vita csak szavakkal és betűkkel vívatik.

Követve kormányunk példáját és saját hajlamunkat, mely a szenvedélyes invectivák [nyilatkozatok, kirohanások] ellenében is a higgadt tárgyalást szokta fegyverül választani, Kossuth Lajosnak a „Magyar Újság" május 26-i számában megjelent Nyílt levelét Deák Ferenchez,[3] egész malíciával és nyugodt objektivitással fogjuk bonckés alá vetni.

II.

A „Nyílt levél" híres írója az országgyűlés többségének politikáját kárhoztatja.
Ezt tenni kétségtelen joga van.
De az ellen meg nekünk kell tiltakoznunk, kik az úgynevezett Deák-párt többségét alkotjuk, hogy Kossuth a többség helyett mindig csak Deák nevét említi, mintha minden érdem, vagy – mint ő elhitetni akarja – minden gyalázat, egy névre lenne ruházható.

Igaz, hogy volt a 48-iki pesti országgyűlésnek oly időszaka, midőn a horvát szélekről és a cislajthanus vidékekről seregek közeledvén hazánk fővárosa felé, tettleg Kossuth kezébe ment át a teljhatalom, s a szavakkal visszaélés lett volna Kossuth neve helyett a többséget emlegetni.

De ami akkor elérhető volt, azt minden ok nélkül hiszi Kossuth most ismét megtörténtnek.

1848 második felében az ő gyújtó szónoklata a gyúlékony anyagok közt, hatalmasan működött, s csaknem tündércsapással bírta az általa törpének nevezett minoritást többséggé varázsolni.

De bír-e a szónoklat izgató és mámorító hatalmával Deák? Nem jellemzi-e kiválólag az ő előadását bizonyos antik egyszerűség minden csattanó ellentételektől, bizonyos óvakodás a szenvedélyekre hivatkozástól?

S azon évek, melyek folyama alatt mi a passzív ellenállás terén, hogy úgy szóljak, hollandiai szívósággal működtünk, kedvezők voltak-e oly felpezsgő, hivékeny lelkesülésre, oly önlefedésre, mely zengzetes szavak, orátori virágok, költői képek által ragadtatik? S nem vette-e észre Kossuth, hogy mostani országgyűlésünk fejtegető modorú szónoklataiba elvétve sem vegyül költői elem, s ha prózai stílben a szenvedélyekre hivatkozások olykor fordulnak is elő, azok nem a többség padjairól keletkeznek?

S vajon micsoda rendkívüli körülmények, micsoda fenyegető veszélyek, a kétségbeesésnek mely indokai kényszerítettek volna csaknem háromszáz képviselőt arra, hogy egyéniségéről lemondjon s Deák által sodortassa magát?

Ezen tekintetek is meggyőzhették volna Kossuthot arról, hogy Deák hatalma, pártjának vele közös meggyőződésében fekszik; fekszik azon tényben, hogyha árnyalatokban egyikünk, vagy másikunk különbözik is az ő felfogásától, az egészben vele összhangozunk; fekszik végre abban, hogy midőn – bár ez ritkán történik – a transactiónak [előzetes egyezkedés, tárgyalás] szüksége felmerül, Deák szintén kész véleményét a nyert benyomások szerint módosítani.

Nálunk a pártok előleges és magánjellegű tárgyalásai nélkül semmi sem vitetik az

országgyűlésbe, s miután a pártfegyelmet a helyes mértékig mindnyájan szemünk előtt tartjuk, nem történnek meglepetések, átcsapások a másik félhez.

Deák hatalma leginkább csak abban áll, hogy véleményei az ország nagy többségének nézeteivel összefolynak, s hogy úgy szóljunk, egy testet és lelket képeznek.

Tiltakoznunk kell tehát az ellen, hogy Kossuth Deákot vádolhassa a többség helyett.

Amiért ő megtámad egy egyént, az a többség műve: annak, ha valóban rossz, a felelőssége, ha pedig, dacára a gáncsnak, jó, a dicsősége ránk, a többségre háramlik.

Kossuth nyílt levele által a többséggel jött összeütközésbe.

III.

Kossuth sok szellemmel és gyönyörű irállyal ragyogó Nyílt levelében a többek közt ezt mondja: „Amit most a közösügyi munkálat az úgynevezett birodalmi egységnek és nagyhatalmi állásnak áldozatul hoz, lényegében éppen az, ami 1848-ban Jellasics betörését megelőzött ultimátumkép tőlünk követeltetett. Ultimátum volt, barátom, fegyver éléről nyújtott ultimátum, nekünk, védteleneknek. És támogatásra fel volt szítogatva ellenünk a szenvedelmes háború, s határainkon invasionális seregek álltak csatarendben. És e veszéllyel szemben volt-e a minisztériumban, melynek mindketten tagjai voltunk, volt-e az országgyűlésen csak egyetlen hang is, mely azon most annyi kétséggel elfogadott követeléseket csak tárgyalásra is méltónak tartotta volna."

Kossuth egy novellának csak érdekes kezdetét beszélte el; elmesélem tehát én a végét is. Szeptember 19-én Strobach[4], az elnök, jelenté a bécsi Reichsrathnak, hogy a magyar deputáció egyezkedés végett megérkezett, s átadta felhatalmazó levelét és kéri, hogy a gyűlésbe bevezettessék. Ekkor Sierakowski[5], a baloldal egyik szóvivője indítványozta, hogy a házszabályok mellőzésével fogadja el a birodalmi tanács a pesti országgyűléstől a kibékülés megkísértésére küldött bizottságot. Borrosch[6] pártolta az indítványt. Hosszú és szenvedélyes vita támadt. „Azért jöttek-e a magyarok Bécsbe – kiáltá a cseh jobboldal vezére – hogy az államadósság egy részét elvállalják, s Magyarország nem magyar törzseit nemzeti jogaikba visszahelyezzék? Nem. Ők most is a régi szeparatisztikus politikájukat űzik a bécsi kormánnyal szemben, és zsarnokilag bánnak a szlávokkal." Ezen mély gyűlöletet lehelő nyilatkozatot a birodalmi tanács német eleme megtámadta. Több óráig tartott a parlamenti vihar, s oly kitörésekbe végződött, hogy az elnöknek többször kellett az ülést felfüggeszteni. Késő este Wessenberg[7] miniszter kijelenté, hogy a magyar országos bizottság kellő utasításokkal nem lévén ellátva, a birodalmi tanács által el nem fogadtathatik.

Szeptember 22-én a Pestre visszaérkezett bizottság jelentést tőn a történtekről.

Erre Kossuth, ki e deputáció kiküldését indítványozta, a Reichsrath kíméletlen és rövidlátó eljárásán fel lőn ingerülve, s a többek közt így nyilatkozik: „Azt gondoltam, hogy célszerű lesz, hogy szóljunk, mint nemzet nemzethez, kiknek közös az ügyünk, közös az ellenségünk és szabadságunknak kincse önállásunk fenntartása mellett szintén közös és mindkettőnké. Elment tehát a küldöttség baráti kezet nyújtani és elmondani, mert sok érdektalálkozás foroghat fenn köztünk jövendőben, hogy egyenlítsük ki hát barátságosan a dolgokat.

Ők a küldöttséget el nem fogadták.

Ha hottentottákhoz küldött volna a nemzet, barátsággal hajolt volna meg előttük.

Ez csak azáltal történhetett, mert a bécsi országgyűlés sem érdekben, sem érzelemben, sem elemeiben nem német, hanem a többségre nézve szláv országgyűlés.

Ha az ausztriai birodalmi gyűlés német gyűlés volna, lehetetlen volna a magyar barátságot magától eltaszítani."

Ezen elbeszélésemből végtére is az sül ki, hogy Kossuth eleinte ugyan az országgyűléssel együtt visszautasította azon bécsi államiratot, mely mint most írja, fegyver élé-

ről nyújtott ultimátum volt; de néhány nappal később megváltoztatja gondolkozását, s ha az osztrák minisztérium reaktionarius és a magyar alkotmány ellen intézett emlékiratának követeléseit elfogadni nem is hajlandó, késznek mutatkozott a közös érdekek kiegyenlítésére oly lépést tenni, mely elég szerény volt, s elég durván utasíttatott vissza.

Nem akarok gáncsoskodni, de azt hiszem, hogy tán jobb lett volna Kossuthnak nem hozni fel éppen ezen történetet; ámbár azt szintén értem, hogy miután felhozta, megrövidítette, s csak az első részét adta elő.

Kossuth azt állítja miként a közösügyi munkálatunk lényegében éppen az, mi a Wessenberg-minisztérium emlékirata.

Hogy mily sajátságos párhuzamokat találhat ki a felhevült képzelődés, annak elég tanúbizonysága Kossuth e nyilatkozata.

Röviden említem tehát olvasóimnak, hogy az Emlékirat a birodalmi kormányzás egységét követelte, az összes pénzügyet teljesen centralizálni akarta, megszüntetését kívánta a magyar kereskedelmi minisztériumnak, a nagyobb közlekedési vonalak irányát a Reichsrath által határoztatta vonta el, s a magyarországi postaügyet is az álamegységbe visszakebelezte volna. Wessenberg emlékiratához képest rendkívül bőkezű volt irányunkban az októberi diploma, s a februári alkotmány sem volt oly mostoha.

Úgy hisszük ezen tapintatlanságra válaszolt tegnapi országgyűlésünk, midőn noha több napi vitákat vártunk, az egész és eléggé terjedelmes közösügyi munkálatot egy délelőtti vita alatt változtatás nélkül elfogadta.[8]

IV.

Kossuth azon nézeten van, hogy Magyarország magára fenn nem állhat, kivált a mostani világviszonyok között, melyek csak a nagy államok alakulását mozdítják elő.

Ez az én meggyőződésem is.

De hogyan tudom Kossuthra vonatkozólag e merész állítást bebizonyítani? – kérdezhetik sokan megnyugvással, s némelyek tán aggodalommal.

A bebizonyítás könnyű.

Kossuth 1862-ben, május első napján ezt írja: „Ha minden Duna-nemzet, a területén lakó többi népek töredékeit is magához kapcsolná, még akkor is csak oly másodrendű államot alakítana, melynek függetlensége veszélyekre tétetnék ki, s következőleg kényszerítve volna idegen befolyásnak vetni alá magát."

Ő tehát csak úgy érezte, mint őseink, kik a trón üresedésekor Szent István koronáját rendszerint egy szomszéd uralkodónak ajánlották fel, hogy csak a kölcsönös védelem biztosíthatja Magyarországot az alárendeltségtől és a hódítás veszélyeitől.

Hasonló érzettől voltak áthatva III. Károly uralkodása alatt azon honatyák, kik a Pragmatica Sanctiót elfogadták.

Némi vonakodás után mondottak ugyan le a fiág kihalása esetében a királyválasztás jogáról; de mihelyt ezen változás feletti megütközésük lecsillapult, sarkalatos törvényeik biztosítása mellett, örömmel fogadták el a leányörökösödéssel együtt a kölcsönös védelem kötelezettségét, s nyilvánították azon kívánatukat is, hogy III. Károly többi országának és tartományának népeivel szövetségre léphessenek. De az uralkodó ezt tőlük megtagadta, oly következményektől tartván, melyek az abszolutizmus érdekeit támadhatnák meg.

S mi, kik a Pragmatica Sanctióhoz az önfenntartás éber és folyvást őrködő érzetével ragaszkodunk, s állami önállóságunk megóvása mellett a közös érdekek kívánalmait tekintetbe vesszük, mélyen át vagyunk hatva azon meggyőződéstől, hogy Ausztria nélkülünk, hogy mi Ausztria nélkül vagy általában nem, vagy csak nagy alárendeltség és megaláztatások közt tarthatnók fenn magunkat. Mert abban csakugyan igaza

Kemény Zsigmond. Stróbl Alajos portrészobra, 1896 körül

van Kossuthnak, hogy a Duna völgyében külön egyik nemzet sem eléggé erős arra, hogy nagy szomszédainak vagy bilincsét, vagy legalább pórázát áldandóan ne érezze.

Minket, mint már említettük, az önfenntartás ösztöne buzdított arra, hogy egyenlítsük ki viszonyainkat Ausztriával. E törekvés eredménye volt a közösügyi munkálat, mely az alsóház mai ülésén nagy szótöbbséggel végképp elfogadtatván, a főrendi rövid tárgyalás után legfeljebb három hét múlva csalhatatlanul szentesíttetni fog.

Úgy látszik, hogy a közösügyi munkálatnak a delegációkat szervező része az, mely Kossuthot Deák – vagy tulajdonképp a többség ellen hadviselésre nógatá. Levelében, mely ingerült idegrendszerének szembeszökő bizonyítványa, többek közt így szól: „A jogvisszaszerzés álláspontjáról a jogfeláldozás sikamlós terére jutottál, s mert minden álláspontnak megvan a maga kérlelhetetlen logikája, e téren annyira látom víve a dolgokat, hogy mély fájdalommal kell kérdenem, mi marad még feladni való mindazon jogokból, melyek az alkotmányos állami élet lényegének biztosítékait képezik?"

Engedje meg Kossuth, hogy mielőtt erre feleljek, én kérdezzem tőle mély fájdalommal: vajon maradt-e volna fenn csak egy rongydarab, egy foszlány is Magyarország önállóságából azon alkotmány által, melyet ő a dunai konföderáció számára dolgozott ki, s 1862-ben, május 1-jén, Turinban közzétett.

A dunai szövetség ezen elhírhedt Magna Chartája szerint a közös ügyek a következők lettek volna: 1. A szövetségi terület védelme, a külpolitika, a kereskedelmi rendszer képviselete, a vámok, a nagyobb összekötő vonalak, pénz, mérték és súly. 2. Minden, mi a szárazföldi és tengeri haderőre, erődökre és hadikikötőkre vonatkozik. 3. A diplomácia. 4. A vámrendszer, mely egységes, s melynek jövedelme az államok között egy alkotmányozó gyűlés által megszabott arány szerint osztatnék el a szövetségre lépett államok közt. 5. Az egész konföderáció számára csak egyetlen egy keres-

kedelmi törvényhozás lesz érvényes. 6. A közös ügyekhez tartozik a pénzláb, a mérték és súlyegység elhatározása.

Szóval: a dunai államszövetségben, melyben a magyar, délszláv és román nemzet szerepelne, valamivel még szorosabb volna a beolvasztás, s még inkább vesztené el hazánk függetlenségét, önállóságát, mint a bécsi minisztérium azon Emlékiratának elfogadásával, melyről mondja Kossuth Deáknak: „Ultimátum volt ez, barátom, fegyver éléről nyújtott ultimátum, nekünk védteleneknek!"

Tulajdonképp tehát Deáknak kellett volna Kossuthot figyelmeztetni, hogy ne búsítson minket olyan alkotmányterv pontozataival, melyek Wessenbergék Emlékiratának szövegénél gyarlóbbak. Hiszen Kossuth legjobban tudja, a levelében említi is, hogy a Memorandumot 1848-ban Jellasics fegyver élén hozta Magyarországba, s mégsem fogadtatott el.

S mennyivel nem volna még nehezebb az eredetinél is hiányosabb kiadásban elfogadni?

Azon konföderációnak, melyet Kossuth ígért híveinek, s mely 22 millió magyart, szlávot és románt foglalna magában, még csak egy nagy európai háborúval lehetne foganatosítást eszközölni.

Valóban sok zaj volt ez egy tojáslepényért.

S nem is az szomorít el minket, mintha tartanánk, hogy ő nem dobta már rég a megillető helyre azon alkotmányt, mely csak egy szerencsétlen ballépés következtében született; hanem az, hogy ő oly kevés figyelmet fordított a mi közösügyi munkálatunkra, hogy még tán azt sem vette észre, miként az általa kárhoztatott delegációink törvényhozási joggal sem bírnak, a paritásra vannak fektetve, üzenetek által közlekednek egymással, közös ülésre csak ritka esetben jelenhetnek meg, s akkor is csak szavazhatnak, de nem szavalhatnak.

Kötelességük ez esetben a némaság.

V.

Kossuth, olvasva azon polémiát, mely három megyének eljárása ellen hazai hírlapjainkban bizonyos élénkséggel folyt, célszerűnek vélte e részben is kétségtelenül súlyos véleményét a latba verni.

Nem csodáljuk, hogy midőn az országgyűlés többségét ignorálva minden tényért, minden eszméért, minden mozzanatért egyedül Deák ellen emelt vádat; ugyanakkor a nézete szerint megrovást érdemlő hírlapcikkekért is őt vonja felelősség alá.

Valóban nagy bámulat tárgya lehet oly ember, ki, Kossuth bizonyításai szerint, a többség helyett egész széles országban egyedül gondol és cselekszik!

Deák a kormány, Deák az országgyűlés, Deák a napisajtó.

Ha ő vádoltatik, felesleges volna a többségből mást vétkesnek képzelni; felesleges még a zsurnalisztikában is, mely midőn a többséghez tartozik, minden eszmét, minden lendületet Deáktól kölcsönöz.

Úgy látszik, ilyennek képzeli Kossuth Deákot, s ebből következik, hogy az országgyűlési többséget pártoló lapokért is őt vonja kérdőre.

Felhozza, hogy szomorúan látja a Deák nézeteit képviselő magyar lapokban azon agitációt, mely a megyei institúciónak – hazánk utolsó reményhorgonyának – elmállasztására, országpolitikai és alkotmányőri állásából kivetkőztetésére és puszta adminisztrationális bürókká süllyesztésére irányoztatik.

Szeretnők tudni, hogy Kossuth, ki a felelős minisztérium létesítésére oly döntőleg folyt be a megyék felelősség nélküli országpolitikai és alkotmányőri állását miképpen tudná kiegyeztetni a felelős minisztérium országpolitikai, de egyszersmind alkotmányőri állásával is?

I. Ferenc József kardvágása a koronázási dombon. Színezett litográfia, 1867

„Fejtsd meg, óh gróf Orindur a természet ezen meghasonlását", deklamálnák színpadunkon, ha a Schuld című tragédia ki nem hullott volna a repertóriumból.[9]

S lehet, hogy e felszólításra Kossuth sem találna megoldást.

De akár könnyű, akár nehéz a régi jogú magyar megyei rendszernek a parlamentáris kormány jogaival és kötelességeivel egyesítése, annyi bizonyos, hogy a megyerendszer számára mi még semmi törvényt nem alkottunk. Egy határozat, csak arra hatalmazta fel a minisztériumot, hogy az 1861-es állandó bizottmány visszaállítván, még egyszer tisztújítás tartassék a törvényhozás intézkedéséig, s hogy e XVI. cikk 2-dik §-ának *e)* betűje alatt előforduló azon tilalma, hogy a megyei tanácskozási nyelv a magyaron kívül más ne lehessen, felfüggesztethessék a kormány által.

Az országgyűlés a megyei kérdésben még eddigelé semmi egyebet nem tett és nem is tehetett.

Voltak azonban számos megyék, melyek a Kossuth döntő befolyása alatt formulázott XVI. törvénycikket, bár hiányos volt, kegyelettel és kötelességérzettel igyekeztek fenntartani; de viszont volt három, vagy négy oly megye, mely – mint látszik – nem volt megelégedve Kossuth és elvtársai művével, mely az 1848-iki pozsonyi országgyűlésen szentesítést nyert. Ezen csekély minoritás azt akarta keresztülvinni, hogy a megyék rosszallásaikat az országgyűlés politikája ellenében hatóságilag gyakorolhassák, a kormány iránti bizodalmatlanságukat, mint jogosított közegek hirdethessék ki, s a miniszteri felelősséget semmiért nem felelhető álláspontokra szorítsák.

Azon hírlapírók, kik a miniszteri felelősséget megalapító 1848. évi III. törvénycikkhez és a megyei hatóság ideiglenes gyakorlatát meghatározó XVI. törvénycikkhez ragaszkodtak, hibáztatták a kisebbségnek az eljárását, mely a III. és XVI. törvénycikket egyformán tenné lehetetlenné. A III.-at ti. a felelősségnek illuzórikussá tételével;

a XVI.-at pedig oly revindikációja [visszaszerzése] által a dikaszteriális rendszer alatt dívó szokásoknak és részint jogoknak is, melyek más kormányforma alatt nem tarthatják fenn magukat, melyek a 48-iki törvényhozás reformjaival ellenkeznek, s melyeket Kossuth maga sem tűrt el.

Vagy tán tévedünk, ha azt állítjuk, hogy alig van időszak, melyben annyi teljhatalmú kormánybiztost küldtek volna a megyékbe, mint Kossuth idejében és pedig alig volt idő, midőn oly igénytelen, oly szerény, oly hallgatag lett volna a megye, mim éppen 1848-ban.

Ez egyenesen azt bizonyítja, hogy Kossuth, legislatori eljárásához híven arra törekedett, hogy a megyék a XVI. cikk által emelt korlátok közt működjenek.

Íme, most megváltoztatván nézeteit, ellenünk fordul, kik azon dicséretre méltó művet s azon szabadelvű irányt védjük, melynek élén ő állott.

Minek tulajdonítsuk ezt?

S ha nem tettünk többet, mint amennyit a III. és XVI. cikk kíván, akkor csak kötelességünket teljesítettük.

De mi a megyék hátrányára magyaráztuk a 48. év intézkedéseit, a kormány felelősségét és a megyei autonómiát illetőleg: ezt mondhatná Kossuth.

Azonban szóljon mellettünk maga 1848.

Lépjünk be az országterembe.

Éppen Pázmándi Dénes[10] kezd szónokolni, az a Pázmándi Dénes, kit akkor Kossuth még kitűnőleg kegyelt, ki egyike volt a hangadó egyéniségeknek.

Halljuk, mit beszél az április 3-i kerületi ülésben:

„A municipiumot, melynek emlőjén nőttem fel, én is oly erős védbástyának tartom, mely külső ellenség ellen megtartott és mostanáig megőrzött. De valamint a legnemesebb gyümölcs csiráját kemény héj fedi, mely azt a tél zivatarai közt a romlástól megőrzi, ezen héjnak azonban tavasszal fel kell pattanni, hogy a csira előbújhasson, így a municipiumnak is, mely annakidején védő kéreg volt, most, midőn erősebb biztosítékok, sajtószabadság, felelős minisztérium állottak helyébe, szét kell pattanni, különben nem fog a csira ég felé lövelleni és megnőhetni. És mi a municipiumot, éppen ezen nagyobb institúciók által azon helyzetbe hoztuk, hogy azt most, mint száraz hohlhippont [hohlhippe (ném.): holipni, édes ostya], szét kell zúznunk. A nagyobb és erősebb institúciók absorbeálják [elnyelik] a kisebbet és gyöngébbet. Azokkal tehát, kik e mostani amabilis confusiót [kedves összevisszaságot, fejetlenséget] akarják fenntartani, legkevésbé sem lehetek egy véleményben, s ha a megyét fenn lehet tartani, csak en miniature [kicsiben] a szóban lévő törvényjavaslat szerint lehet fenntartani; különben úgy áll a dolog, mintha egy kis verébnek sasszárnyakat adnánk, hogy repüljön. A municipium barátai tehát gondolják meg hidegen, hogy ez az egyetlen mód annak fenntartására, semmi más, legkevésbé pedig azon amabilis confusió. Figyelmeztetem továbbá önöket a végtelen nagy különbségre, mely a megyei és községi rendszer közt létezik. Magyarország alkotmányos jövendőjének alapja főképpen a nagy községekben van letéve. Községi rendszert kell tehát kifejteni, ez a szabadság valódi bázisa, nem pedig a megyei rendszer, hol a törvényjavaslat szerint egyenesen nem is folynak be az emberek, 800 lévén képviselve egy által, hol fontos politikai kérdések ezentúl nem fognak tárgyaltatni, s az adminisztráció is csak kisebb helybeli dolgokra terjedhet. Mert ha a megyék a minisztériumot megakaszthatják, ha ezentúl is azt mondják: „nos uviversitas", akkor a kormányzás lehetetlenné tétetik. Ha Franciaország el lett volna szakadozva municipiumokra, soha sem lett volna nagy francia nemzetiség. Akármi szépeket beszéljünk is a megyékről, lehet talán azokat egy darabig mintegy moschussal [illatanyag] tartogatni, de ha magunkat ámítani nem akarjuk, meg kell vallani, hogy ha a megyék mostani hatóságukban megmaradnak, eltemettetik a magyar nemzetiség. Vagy megye, vagy magyar nemzetiség. Ha a jövő törvényhozás többre becsüli a municipiumot, mint a magyar nemzetiséget, ám állítsa ezt helyre, addig azonban sem restauratió [tisztújítás], sem közgyűlések ne tartassanak."

Megvallom, Pázmándi Dénes nézeteit nem osztom.

Én valódi felelős kormányt kívánok és valódi megyei autonómiát saját belügyeiben. S nem is kell említenem, hogy a nagy községek szabadelvű szervezését sem feledem ki csekély törekvéseim sorából.

De meg kell vallanom, hogy Pázmándi Dénes beszéde az akkori szellemet fejezte ki.

S vajon Kossuth, ki most minket azzal vádol, hogy adminisztrationalis bürókká akarjuk süllyeszteni a megyéket, s ki hazánk utolsó reményhorgonyának címezi a megyei intézményt, lesújtó ékesszólását felemelte-e Pázmándi Dénes ellen?

Nem tudok ennek nyomára akadni; aki rátalál, kérem, közölje velem.

VI.

Kossuth Deáknak szemére veti, hogy „Magyarország éppen a sadowai csata után mond le legbecsesebb állami jogairól, és lemond oly módon, lemond, magát oly politikának eszközéül szegődtetve, mely szomszédainkat úgy nyugat, mint kelet felé, ellenségeinkké teszi, a nemzetiségi belkérdés kielégítő megoldását, a Horvátországgali kiegyezkedést lehetetleníti, a szemlátomást közelgő európai bonyodalmaknál hazánkat a vetélkedő ambícióknak céltáblájául teszi."

Ha forradalmi téren működtünk volna, a sadowai szerencsétlenség kétségkívül másképp hatott volna reánk, mint amidőn a Pragmatica Sanctio alapján törekvénk viszonyainkat kiegyenlíteni.

De azt ne képzelje Kossuth, hogy a nép hangulata mámoros lelkesedéssel karolta volna fel törekvéseinket, s ne képzelje, hogy az ő működésének is szembeszökőbb eredménye lett volna, mint az olasz háború alatt. Bismarck csak úgy köszönte volna meg Kossuth működését Königgrätzben, mint Napóleon Villafrancában.

Poroszország körülbelül oly okokból kötötte meg Ausztriával a békét Prágában, mint Franciaország Zürichben.

Világ-conflagratiót [világégést, végromlást] egyik sem akart, s ne is reméljen Kossuth egy uralkodótól is ily eltökélést. S ne higgye, hogy a népek, ha helyzetük békés úton való javítására kilátásuk van, eszményképül tűzzék ki a Lengyelország sorsára juthatás szerencséjét.

Kossuth arra is figyelmeztet, hogy nyugati és keleti szomszédainkat ellenségeinkké tesszük, mihelyt ügyeinket rendezzük. De én úgy vélem, hogy ha a Kossuth által említett szomszédaink csakugyan ily izgágák volnának, mihelyt saját belügyeinket rendezni mernők; akkor bizony nem mulasztanák el még rakoncátlanabbul viselni magukat, ha látnák, hogy ügyeinket rendezni nincs sem vágyunk, sem eszünk.

Ami Kossuth azon vágyát illeti, hogy Deák oly politikának eszközéül szegődtette magát, mely a nemzetiségi kérdés kielégítő megoldását lehetetleníti; csak azt válaszolhatom, hogy a koronázás után országgyűlésünk első gondjai közé fog tartozni: a nemzetiségi kérdések célszerű megoldása.

Arról azonban, kezeskedni nem mernék, hogy törvényhozóink éppen azt kölcsönöznék át Kossuthtól, amit ő a dunai konföderációba bekebelezett Magyarországnak a nemzetiségi kérdésekben ajánl.

Ajánlatai ti. következők: Erdély, legyen csak személyes unióban Magyarországgal. Minden tagja a végrehajtó hatalomnak és a törvényhozásnak azon nyelven fejezhesse ki véleményét, amelyen tetszik; minden község maga határozza meg, hogy iskolájában minő nyelven tanítsanak; minden törvényhatóság szótöbbséggel maga döntse el, mi legyen a közigazgatás és a kormánnyal közlekedés nyelve. Ezen nyelven szerkesztessék a jegyzőkönyv, ezen expediáltassanak a kormány válaszai és rendeletei.

Továbbá: minden népiség saját nemzetiségeinek érdekeiben roppant egyesüléseket alakíthat; választhat nemzetiségi vezéreket: bán, vajda, hospodár és más ily nevek alatt.

Kossuth ezen eszméi egy füzetbe foglalva, nagybecsűek lehetnek azoknál, kik a joglemondás sikamlós örvényén már oly messze haladtak, hogy a magyar nemzet történeti állását tekintetbe venni feleslegesnek tartják. És Kossuth, midőn ily ajánlatok összegével állott elő, kétségkívül már többé nem bízott a magyar nemzet erejében, s legfeljebb azzal vigasztalta magát, hogy az élet és körülmények enyhíteni fogják e jogfeláldozások gyászos hatásait. De mi megjegyezzük, hogy ily szempondból vetni kockát a nemzet sorsa felett hiba is, de nem is szabad.

VII.

Deák politikája – Kossuth szerint – Horvátországgal lehetetlenné leszi a kiegyezkedést. De ha most sok akadályba ütközik, vagy éppen leheletlenné van téve a kiegyezkedés, ki állíthatja azt, hogy Deák folyt volna be a horvát-magyar viszályok fejlesztésére?

Fitymálással tekintett-e ő Gaj[11] és ez illírpárt azon nemzetiségi agitációira, melyek még Haller Ferenc gróf[12] bánsága alatt fürgén űzték propagandájukat? Mondta-e Deák – s éppen azon pillanatban, midőn a horvátok a gyakori súrlódások miatt legszenvedélyesebbekké váltak – mondta-e Deák, hogy Magyarországnak egy reggelire sem elég Horvátország?

A horvát felkelésnek okul vagy ürügyül az V. cikknek azon pontjai szolgáltak, melyek e nemzet képviseleti viszonyát rendezik a magyar országgyűlésen A horvátok tartományi országgyűlésük jogát és autonómiájukat állították eltiportnak, s egyszersmind cislajthanus izgatásoknak hódolva, előbb fenyegetőztek, utóbb harcoltak ellenünk.

Kossuth nem állíthatja, hogy midőn az 1848. évi pozsonyi országgyűlésen az V. cikk alkottatott, Deák befolyt oly módosításokra, melyek érdesebbé tették volna e cikknek Horvátországra vonatkozó pontjait. Kossuth nem mondhatja, hogy az 1848. évi pesti országgyűlés alatt Deák, vagy bárki, gátolta őt oly lépésektől, melyek kiegyenlítésre vezethettek volna. Azonban Kossuth, mint egyik szónoklatában említi, a törvényen túlmenve, a minisztériummal elfogadtatá, hogy a Horvátországgali érintkezésekben a diplomáciai magyar nyelven írt okmányokhoz csatoltassék a horvát fordítás is. Ez egyébiránt akkor történt, amidőn a két nemzet közt a békés érintkezések tettleg már megszűntek.

Deák szerepe a horvát ügyben tulajdonképp az 1861. évi országgyűlés kihirdetését megelőző időre esik, midőn egy hangadó horvát megye körlevelére a kiengesztelődés szellemében válaszolt; midőn a vele értekező horvát urakkal őszinte és békítő nézeteit közölte; midőn a 61-es országgyűlés felirataiban alkotmányunk visszaállítását oly meghatóan sürgette azért is, hogy a nemzetiségekkel és különösen a horvát nemzettel testvériesen rendezhessük viszonyainkat.

S kívánt-e többet azon javaslat, melyet Deák a mostani országgyűlés folyama alatt a horvát ügyben előterjesztetett, mint azt, hogy az őket is velünk egyaránt kötelező Pragmatica Sanctio értelmében jelenjenek meg a horvátok is kiküldöttjeik által országgyűlésünkön a koronázásra, s a Pragmatica Sanctióból folyó közös érdek elintézése végett a delegációnak magyar részében vegyenek részt.

Ennél többet – a teljes elszakadáson kívül – leheletlen ígérni.

Kossuth semmi alaptörvény által sem korlátoztatva, a dunai konföderációban Horvátországot mint külön államot szerepeltetné ugyan, sőt Szerbiához kapcsolt részekkel is gyarapítaná; de már ez nem kibékítés, hanem a Pragmatica Sanctio államjogi kapcsolatából erőszakos kiszakítás volna; ez oly tény volna, melyre Deák sohasem vállalkozhatnék, s midőn Kossuth e szerint a Pragmatica Sanctio kötelezettségében keresi a kibékülés lehetetlenségét, a horvátokat igen szigorú vádakkal terheli, s meg vagyunk győződve, hogy igazságtalanul.

Kossuth megtámadja a minisztérium által előterjesztett törvényjavaslatok közül

azokat is, melyeket Tisza és Ghyczy[13] jobban szerkesztetteknek ismertek el, mint ama 48-as cikkeket, melyek módosítás alá estek.

Kossuth a nyomtatott betűk dacára sem akarja látni, hogy az újoncok megajánlásától kezdve, többképpen folyunk be, és nemcsak a delegációk útján, a hadügyekre.

Felriad azért, mert a nemzetőrség életbeléptetését felfüggesztettük; noha éppen ő Szeged városában a Kárász-ház erkélyéről a nemzetőrség ellen heves szónoklatban fakadt ki.

Ha Kossuth tudakozódni fog, meggyőződhetnék arról, hogy a nemzetőrség intézménye nálunk csakugyan népszerűtlen, kivált a köznépnél.

Nem tudom folyt-e be ezen ellenszenvre Kossuth szónoklata is; de az iránt nincs kétségem, hogy viszonyainkba avatott államférfiak aligha sietnének oly intézmény visszaállításával, mely veszélyes mozgalmakat idézhetne elő; vagy pedig a végrehajtásnál az ország nagyobb részében papíroson maradna.

A jól szervezett honvédrendszer azon biztosítékok mellett, melyek a mozgósítás megrendelésének jogát kezünkben hagyják, sokkal jobb szolgálatot tenne nekünk, mint a nemzetőrség.

„Ha kérdem magamtól – sóhajtja Kossuth – mi hát az, mit nemzetünk ennyi feláldozásért jutalmul kap? Látom azt, hogy kapja az idegen érdekérti katonáskodás kötelességének általánosítását, ezer néhány százmillió forint államadósságot, s vele ez elviselhetetlen temérdek adók megörökítését, melyeknek ily viszonyok mellett még csak legcsekélyebb enyhítésére sem lehet gondolni."

Az idegen érdekekért katonáskodás Kossuthnál azt teszi, hogy mind mi, mind pedig Őfelsége többi országainak és tartományainak összege, 1723 óta kölcsönös védelemre vagyunk kötelezve.

Kossuth 1848-ban, július 5-én, a minisztérium jegyzőkönyvében, mely általa fogalmaztatott kijelenti, hogy a kormány javasolni fogja Őfelségének: a trónbeszédben az olasz dolgokra vonatkozólag csak azt említeni meg, hogy a szardíniai királlyal[14] a háborút még bevégezni nem lehetett. Midőn azonban a minisztérium Őfelségének ezen javaslatot leszi, egyszersmind közakarattal jegyzőkönyvbe iktatni elhatározta, hogy „a Pragmatica Sanctióból Magyarországra háruló azon kötelességet, miszerint Őfelségét külmegtámadás ellen védeni tartozik, kétségbe vonni nem akarja."

Ily vallomásból önként következik, hogy Kossuth szerint is a közös védelemre mi szerződésileg vagyunk obligálva [kötelezve], s következőleg felesleges minket azért faggatni, hogy kap-e a magyar nemzet elég jutalmat feláldozásáért? – miután a kötelességszerű feláldozást nem szoríthatja meg, vagy tágíthatja ki a jutalmazási díj.

Kossuth az idegen adósság egy részének elvállalása iránti készségünket is alkalmasint együgyűségnek tartja, miután megjegyzi, hogy szintén feláldozásunk jutalmául rovatik ránk e teher.

Mintha bizony tettleg nem vettünk volna mindig részt az államadósság terheiből, mintha indirekt adóink nagy része és az állami egyedáruk nem fordíttattak volna, megkérdeztetésünk és ellenőrzésünk nélkül, a kamatok fizetésére, s mintha a nagy financiai válságok, melyek időnként az államadósságok szertelen szaporítása és a valuták elértéktelenítése miatt kiöntöttek, nem okoztak volna temérdek kárt Magyarországnak is, s nem lettek volna lassú anyagi haladásunknak és külkereskedésünk pangásainak főokai.

A különbség csak az, hogy az államadósságoknak bizonyos hányadát elfogadván, jogunk lesz a ránk esendő összeg kezelését ellenőrizni, jogunk lesz a törlesztést szemügy alá venni, jogunk lesz produktív célokra kölcsönt venni fel, s új, közös adósságokat ezentúl csak akkor köthet a cislajthanus rész, mikor világos beleegyezésünket adtuk rá. Ezt tudni fogja az egész pénzvilág és ahhoz szabja magát, ha kölcsönét elveszteni nem akarja.

Bárcsak Kossuth is, midőn 1848-ban a most ránk eshető államadóssági kvóta harmadával egyezkedhetett volna ki, ne mellőzte volna el ez alkudozást azon kérdés fe-

letti merengés miatt, hogy e feláldozásért kap-e a nemzet valami más speciális díjat? Ami pedig a nagy adók megörökösítését illeti, arra a legszomorúbb kilátásunk akkor volna, ha midőn becsülettel, midőn alkotmányos jogaink és függetlenségünk biztosításával tehetnők, akkor mondanánk le azon törekvésről, hogy financiailag is a helyzetnek urai legyünk. Csak ekként apadhat lassanként az adó; különben elapadt volna nemzeti erőnk.

De érzem, hogy máris visszaéltem a közönség kegyével, midőn a kellőnél hosszasabb ideig vontam figyelmét oly megtámadás taglalására, mely végtére is semmit sem változtatott sem a közvélemény irányán, sem teendőink során.

A nemzet komolyan gondolkozik és férfiasan cselekszik.

Eltűnt az a varázs, mely hangzatos szavak által bódít, vagy visszadöbbent.

Kossuth megtámadta Deákot; de eredmény nélkül.

Sajnáljuk, hogy a lépése által egy hitető reménnyel kevesebbje van.

És sajnáljuk, hogy róla is el lehet mondani a latin költővel:

Bella geri placuit nullos habitura triumphos![15]

Kemény Zsigmond

Pesti Napló, 1867. május 28–29–30., június 1–2. és 4. 123–128. sz.

Jegyzetek

1. Bezerédj István (1795–1856) Tolna megye liberális követe a reformkori országgyűléseken.
2. Ledru-Rollin, Alexandre Augusta (1814–1874) francia radikális politikus, rövid ideig a második köztársaság belügyminisztere (1848), majd Angliába emigrált.
3. Kossuth Lajos nyílt levelét lásd e kötetben a *Források* között.
4. Strobach, Antonín (1814–1856) az osztrák alkotmányozó birodalmi tanács tagja 1848-ban.
5. Sierakowski, Ladislaus (? –1863) galíciai birtokos, 1848-ban az osztrák alkotmányozó birodalmi tanács tagja.
6. Borrosch, Alois (1797–1869) prágai vállalkozó, az osztrák alkotmányozó birodalmi tanács tagja 1848-ban.
7. Wessenberg-Ampringen, János Fülöp (1773–1858) báró, diplomata, majd osztrák miniszterelnök (1848).
8. 1867. május 29-én a képviselőház 209:89 arányban (83 tartózkodás mellett) végleg elfogadta a közösügyi törvényt.
9. Utalás Müllner, Amadeus Gottfried Adolf (1774–1829) német drámaíró *Die Schuld* című sorstragédiájára.
10. Pázmándi Dénes (1816–1856) országgyűlési követ, a képviselőház elnöke 1848-ban.
11. Ljudevit Gaj (1809–1872) író, a horvát nemzeti mozgalom egyik vezetője, 1841-ben az Illír Párt megalapítója.
12. Haller Ferenc (1796–1875) gróf, horvát bán (1841–1846), altábornagy, Albrecht főherceg hadsegéde (1856–1860).
13. Ghyczy Kálmán (1808–1888) 1848-ban igazságügyi államtitkár, 1867-től az ellenzéki balközép párt egyik vezetője, később pénzügyminiszter (1874–1875), végül a képviselőház elnöke.
14. Károly Albert (1798–1849) szárd király (1831–1849).
15. „Harcot kelle, minek nem lesz diadalma, viselni." Marcus Annaeus Lucanus (Kr. u. 39–65) római költő. Fő műve a 10 kötetből álló *Bellum civile (Pharsalia)* történelmi eposz. (Az idézet e mű 1. könyvének 12. sora.)

DEÁK FERENC NYILATKOZATA KOSSUTH „KASSZANDRA-LEVELÉRŐL”

(Pest, 1867. május 30.)

Pest, május 29. 1867.

A *Pesti Napló* szerkesztője lapjának 123. számában, Pulszky Ferenc az „1848”-nak[1] 72. számában elég érthetőleg vetik fel azon kérdést, hogy Kossuth Lajosnak hozzám intézett és hírlapilag is közlött nyílt levelére fogok-e felelni,[2] s elmondom-e részletesen annak tartalmáról véleményemet.

E kérdésre egyszerűen és teljes tisztelettel nyilvánítom, hogy azt tenni nem szándékom.

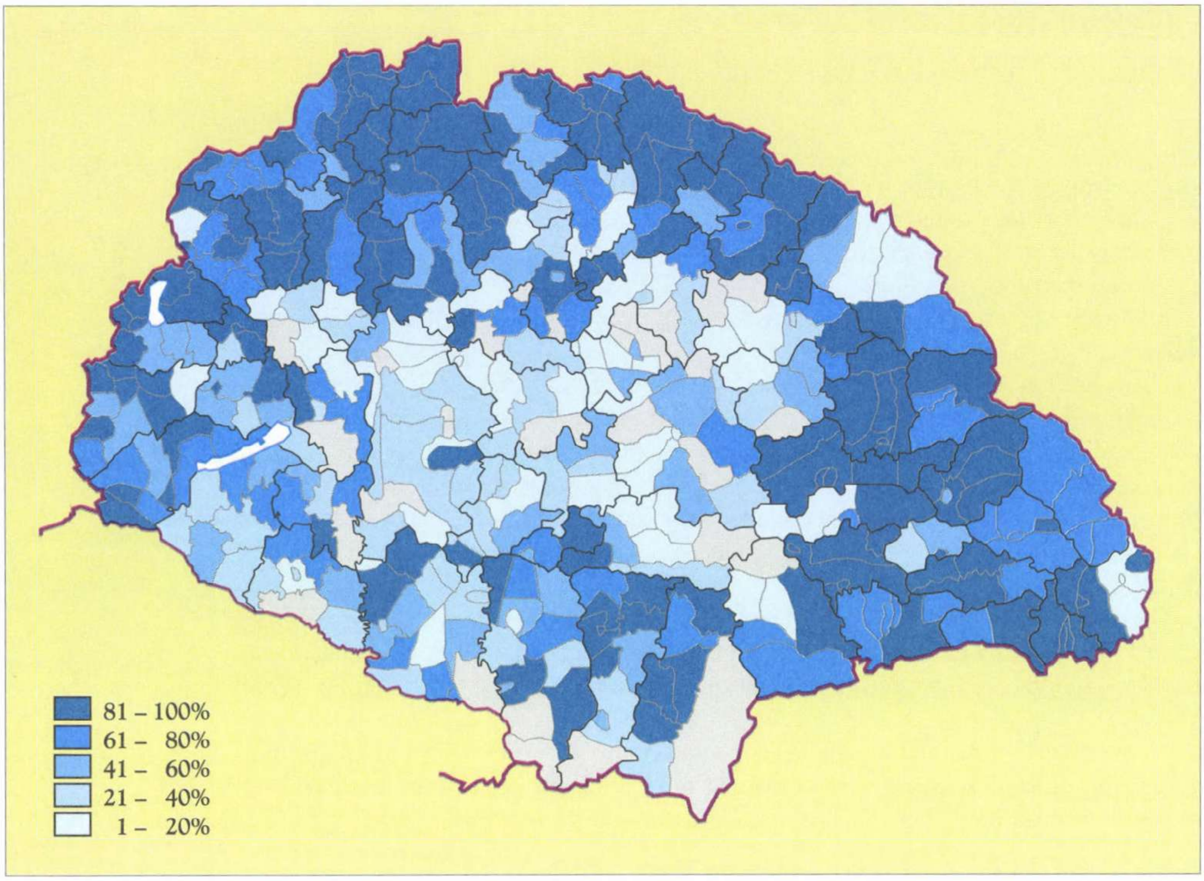
Ha az említett levél magán, barátságos levél volna, ha Kossuth Lajos azért írt volna nekem, hogy előadva nézeteit, kifejtve okait engem is meggyőzzön azoknak alaposságáról és saját véleményem helytelenségéről, s megróva eljárásomat eltérítsen azon politikától, melyet eddig követtem, tisztelet és egykori barátságunk emléke arra ösztönöznének, hogy részletesen válaszoljak soraira, s vádjainak ellenében igazoljam azon eljárást, melyet ő kárhoztat. Mert a barátságos megrovás még akkor is figyelmet érdemel, midőn keserű és alaptalan.

De Kossuthnak hozzám intézett levele nem magánlevél, ő maga is nyílt levélnek nevezi azt. Kossuth nem nekem akart írni, hanem ellenem, s midőn levelét postán hozzám küldötte, egyszersmind megküldte azt a *Magyar Ujság*nak[3] is hírlapi közlés végett.

Nem tekinthetem tehát e levelet egyébnek, mint hírlapi cikknek, mellyel mint vádirattal lép fel a közönség előtt Kossuth ellenem és eddigi eljárásom ellen, hogy nevének és múltjának súlyát ő is a mérlegbe vesse kárhoztatásomra.

DEÁK FERENC, 1870 KÖRÜL

A DEÁK-PÁRT (KORÁBBAN FELIRATI PÁRT) VÁLASZTÁSI GYŐZELMEINEK FÖLDRAJZI MEGOSZLÁSA 1861 ÉS 1875 KÖZÖTT (A MEGNYERT VÁLASZTÁSOK SZÁZALÉKÁBAN)

E vádirat ellenében magamat és eljárásomat igazolni nem tartom szükségesnek. Politikai eljárásom nyilvános volt. Elveim, nézeteim és minden állításomnak, minden javaslatomnak okai tudva vannak a közönség előtt, mert őszintén és tartózkodás nélkül kifejtettem azokat ott, hol képviselői állásomnál fogva jogom és kötelességem volt felszólalni; védtem a jogilag fennálló törvényeket az abszolút hatalomnak egyoldalú eljárása ellen, s midőn arról kellett tanácskoznunk, hogy hazánk érdekében szükséges-e az eddigi törvények valamely pontját a törvényhozás rendes útján módosítani, és ha szükséges, minő módosítás lesz a legcélszerűbb, elmondottam én is meggyőződésemet és ennek okait. Kifejtettem azon egyéni véleményemet, hogy én helyzetünkben a békés kiegyenlítést üdvösebbnek tartom, mint oly politikát, mely bizonytalan ígéretek mellett várakozásra, további szenvedésre utalva csupán véletlen eseményektől, talán forradalomtól s a birodalom szétbomlásától, külföldi segélytől, melynél bizonyosan nem a mi érdekünk volna a fő tekintet, új és idegen szövetkezéstől, melynek sem alakja, sem célja, sem haszna még tudva nincs, függesztené fel sorsunk jövendőjét. Kifejtettem, hogy a kiegyenlítésnek azon módja, melyet én is javaslok, alkotmányos szabadságunkat nem veszélyezteti, s hazánkra nézve sok tekintetben előnyös.

E felszólalásaim, melyeket nem a szenvedélyekhez, hanem a higgadt megfontoláshoz intéztem, nyilván történtek. Ott vannak azok az országgyűlés naplójában, s közöltettek annak idejében a hírlapok hasábjain is. E felszólalások foglalják magukban az én igazolásomat az ország előtt. Ezeken felül más igazolást keresni vagy vádat váddal viszonozni s azokkal, kik az országgyűlés többsége által elfogadott kiegyenlítési javaslatot a februári pátenssel s az 1861. évi országgyűlésre küldött királyi leiratokkal ugyanazonosaknak tartják, vagy legalább hirdetik, hírlapi vitatkozásokba bocsátkozni sem szükségesnek, sem helyesnek nem tartom.

Az országgyűlési többség védelmére felszólalnom vétek volna azon derék férfiak ellen, kik e többséget képezték. Felel közülük mindenki Isten előtt és önlelkiismerete előtt, s ha kell, egy ország előtt azért, mit meggyőződésből cselekedett.

Kit sem a hatalomnak parancsszava, sem becstelen érdekek, sem hiúság és a pillanatnyi népszerűség hajhászása nem vezetnek, hanem keresi a haza javát és követi saját meggyőződését, az könnyen viseli a felelősség terhét. Saját véleményemért, szavazatomért felelek én is. Meri-e valaki állítani, hogy véleményemet másokra kívántam erőszakolni akár ámításokkal és csábító ígéretekkel, akár szemrehányásokkal? Felszólítottam-e bárkit, hogy azon párthoz álljon, melynek tagja én vagyok? Akartam-e bárkit gátolni saját meggyőződésének követésében? Kértem-e valakitől szó- és kézadást arra nézve, hogy velünk tart, és tőlünk el nem fog válni? Használtam-e valaha a pártszerzésnek sok helyütt szokásos, de általam soha nem helyeselt eszközeit? Nem voltam-e azoknak egyike, ki még a pártdiszciplína presszióját sem helyeseltem lényeges tárgyakban és elvi kérdésekben? Ha mindemellett a többség véleménye és az én véleményem találkoztak, ennek egyszerű magyarázata csak az, hogy az én meggyőződésem is az volt, ami az övék. Az én igazolásomra tehát a többség nem szorult.

Ezek azon okok, melyeknél fogva Kossuth Lajos nyílt levelének hírlapi cáfolgatásába bocsátkozni nem szándékom.

Deák Ferenc

Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek.* II. köt. Szerk. Deák Ágnes. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 340–354. o. Eredetileg megjelent: *Pesti Napló,* 1867. május 30. 125. sz.

Jegyzetek

1. Az *1848* című lap 1867 márciusától néhány hónapig jelent meg Frankenburg Adolf szerkesztésében.
2. Kossuth Lajos „Kasszandra-levele", valamint a *Pesti Napló* szerkesztőjének, Kemény Zsigmondnak és Pulszky Ferencnek a válaszcikke egyaránt olvasható e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *A kiegyezés a kortársi közbeszédben* című fejezetben.
3. A *Magyar Ujság* a szélsőbal, majd a Negyvennyolcas Párt lapja volt 1867–1874 között.

KOSSUTH LAJOS LEVELE A VÁCI VÁLASZTÓKHOZ

(Turin, 1867. augusztus 20.)

Tisztelt Elnök úr![1]

Tartozó tisztelettel vettem a választási jegyzőkönyvet, melynek átküldésével tudtomra adni méltóztatott, hogy a váci kerület országgyűlési képviselőjévé közakarattal megválasztattam.

És megilletődéssel olvastam a hozzá mellékelt szívélyes felhívó levelet, mely által annak 597 aláírói, a jóakaratnak csekély személyemet érdemen túl megtisztelő kifejezéseivel, szólítanak fel, hogy a reám ruházott képviseleti tisztet vállaljam el.

Engedje Elnök úr! Önt s Ön által a haza jó- és balszerencséjében mindig határozott hazafias szellemű váci választókat becses bizalmukért őszinte hálaérzetemről azon kijelentéssel biztosítanom, hogy tekintetbe véve a fennforgó körülményeket, lehetetlen volt a váci választás tényéből, polgári törekvéseim irányát illetőleg a múltra nézve megnyugtatást, a jövőre nézve bátorítást s a végsikerre nézve biztató reményt nem merítenem.

A váci kerület érdemes választói nemcsak politikai múltamat ismerték, midőn választásukkal megtiszteltek, és ismerték az irányt és elveket, melyeknek életem szentelve van, hanem ismerték különösen azt is, hogy minő meggyőződéssel vagyok a fontosságban minden egyebet túlhaladó napi kérdés felől, értem: az úgynevezett közösügyi egyezkedést. Mert nagy nyilvánosságot nyert hazánkban ama nyílt levél, melyet Deák Ferenchez intéztem.[2] Tudták tehát, hogy én a jelen országgyűlés többsége által immár, fájdalom! törvény erejére emelt közösügyi munkálatot nemcsak

Kossuth Lajos, 1877

határozottan rosszalom, de sőt, ha a részletekben is gyakorlati foganatba vétetik s a nemzet belenyugvásával érvényesíttetik, a nemzeti öngyilkolással határosnak ítélem.

Másrészt a váci kerület alkotmányos érzelmű választói igen jól ismerik azon elemi igazságot is, miként a képviseleti rendszernek alapját és lényegét azon kétségbevonhatatlan elv képezi, hogy a választók oly szándokkal választanak országgyűlési képviselőt, miszerint az ország dolgainak intézése körül saját politikai irányuknak s vezérelveiknek szerezzenek érvényt és befolyást, úgy a törvényhozásban, mint általa az ország kormányzatában.

Ezek így levén, a váci választásnak értelme csakis az lehet: hogy azért esett választásuk csekély személyemre, mert a közös ügyek kérdésében nyíltan kifejezett nézeteimmel választóim egyetértenek, s általában közéletem politikai irányában s elveiben saját politikai irányukat és elveiket ismerik fel.

Ez az, aminek lelkemből örvendek. Úgy érzem magam, amidőn e sorokat írom, mintha a vigasztalásnak egy fénysugara tört volna be hazafiúi bánatom éjjelébe.

Mert habár az országgyűlés többsége által követett politika nagy veszély felé, s tömérdek bajba és szenvedésekbe sodorja is hazánkat, ez azonban végképp halálossá mégis csak az által válhatnék, ha a nemzet magatartása annak szolgálna bizonyítványául, hogy ezen politika valóban a nemzet akaratát képviseli.

S mert ez lehetetlen, hogy így legyen, azért tartom én rendkívülileg fontosnak, hogy a nemzet közéletében minél sűrűbben nyilvánuljanak oly jelenségek, melyek tanúságot tehetnek Európa előtt, hogy a jogfeláldozási készség, mely az alkotmány visszaállításának csalóka hangoztatásával pillanatnyilag túlsúlyra vergődött, nem bír állandó talappal a nemzetnek sem véleményében, sem érzelmeiben.

Ez hazánk érdekeire nézve igen kedvező befolyást gyakorolhat még külföldön is.

A jelenségek között, melyek ez irányban nyilvánulni kezdenek, bizonyosan nem utolsó fontossággal bír a váci választás; minthogy az annyit mindenesetre bizonyít, hogy az a híresztelt megelégedés az osztrák birodalommali összeforrással nem oly általános Magyarországon, s a politikai irány, mellyel csekély nevem azonosítva van,

még nincs annyira száműzve a nép szívéből, mint azt a bécsi lapok által „jó osztrák-magyar"-nak nevezett oldalról színlelik vagy elhitetni iparkodnak.

A váci választás – tagadhatatlanul – egy igen határozott értelmű nyilatkozványa a nép józan ösztöneiben rejlő ellenárnak, mely előbb-utóbb a felszínen is érezhetővé, s – hiszem – döntővé is válik.

Köszönöm a váci kerület független jellemű választóinak, hogy ily határozott alakban kívántak kifejezést adni ragaszkodásuknak azon politikai irányhoz és elvekhez, melyeknek életem szentelve van.

Hogy vajon ezen elvek országgyűlésbeni képviseletének kötelessége én reám vagy más valakire fog-e hárulni? ez igen alárendelt tekintet; kivált ha meggondoljuk, hogy minő tér az, melyre már elfogadott határozatok után *ezen* országgyűlésen a képviselők befolyása szorítva van.

Ha ezen tér nem olyan volna, aminőre lépni tiltanak elveim, tilt lelkiismeretem s tilt az európai viszonyoknak is számbavételével komolyan átgondolt polgári kötelességérzete; *büszkeségemnek tartanám magamat, a váci kerület országgyűlési képviselőjének nevezhetni.*

Hanem hogy én olyan Magyarországba térjek vissza, mely magát az osztrák birodalommal politikailag összeolvasztotta, s az ország pénzéveli rendelkezést idegen avatkozásnak, annak elköltését s az ország haderejéveli rendelkezést az osztrák birodalmi minisztériumnak alája vetette; hogy én ily viszonyok közt haza menjek, s haza menjek a végett, hogy mint képviselő részt vegyek a költséghányad megszavazásában, mely hazánk kizsarolt népeinek véres verejtékéből az osztrák miniszterium számára be fog hajtatni (mert hiszen már csak ezen hatóság maradt fenn az országgyűlés számára a közösügyi alku körül), hogy én ily körülmények között s ily célból menjek haza, ez nemcsak célszerűtlen volna, hanem teljes erkölcsi lehetetlenség is, mert hiszen ekként cselekedve nemcsak a többet, de még az 1848. évi törvényeket is megtagadnám, melyeknek őszinte kiegyezkedési szándokkal megalkotásában nem csekély részem vala.

Nem is tartom szükségesnek ez elhatározásomat bővebben indokolni, kivált azok után, miket a jászladányi kerület megkeresésére írott s eddig – bár, mint látom, csonkítva – nyilvánosságra is jutott válaszomban elmondottam.[3]

E helyett inkább engedelmet kérek tisztelt Elnök úrtól, hogy a helyzet felderítése végett a közügyek iránt némely észrevételeimet közölhessem.

•

Én úgy látom, hogy azokra, a mik Magyarországon történtek, két dolog igen nagy befolyással volt.

Egyik: az orosztóli félelem, mely mesterségesen terjesztetett s ügyesen felhasználtatott.

Másik: a nagy szavak hangoztatásával s látványos ceremóniákkal előidézett fogalomzavar, melynek folytán sokan a jelen állapotot az 1848-ki alkotmány visszaállításának hitték, s azért azt, ami állami függetlenségünk napjának alkonya, „egy szebb jövendő hajnala" gyanánt üdvözölték.

Hallottuk nyíltan felállíttatni a doktrínát, hogy azért szükséges a közösügyi jogfeláldozások árán is kiegyezkedni a bécsi hatalommal, mert csak az osztrák birodalommali szorosabb egyesülés biztosíthatja hazánkat az orosz ellen.

És a nemzet megijedt és sietett az osztrák sas szárnyai alá bújni.

Ne higgyen a nemzet ez ámításnak. A félelem mindig rossz tanácsadó. Ez esetben pedig már éppen a dőreséggel határos. Mert a tény az: hogy az osztrák birodalommali összeolvadás nemcsak hogy nem biztosítja hazánkat az orosz ellen, hanem éppen ez az összeolvadás vagy reálunió, vagy szorosabb egyesülés, vagy akárminek nevezzük, *éppen ez az: ami az orosz inváziót nyakunkra hozza.*

Úgy van vele a nemzet, mint ama kis madár, mely a krokodilustóli félelmében a krokodilusnak szájába repül.

Ez a szorosabb egyesülés az osztrákokkal nemcsak nem villámhárító, de sőt villámvonzó. S azonkívül nemcsak hogy nem tesz minket erősebbekké a védelemre, de sőt gyöngékké s tehetetlenekké tesz, mert a maga által provokált kültámadás veszélyét a belső szétbomlás kilátásával komplikálja.

Figyelmet kérek az orosz agitációk tényére, melyek nagyon sűrűdnek, minthogy termékeny mezőt készített számukra az osztrák birodalommali szorosabb egyesülés. Hallom, nem hiányoznak kapacitátorok, kik azzal nógatják a magyar madarat a krokodilus torkába, hogy ilyen meg amolyan szövetség segítségével Ausztria helyre fogja állítani Lengyelországot, és ez majd biztos védfala lesz hazánknak az orosz ellen.

Senki nálamnál nem óhajtja forróbban, hogy a lengyel nemzetnek a rajta elkövetett irtózatos bűnért Európa igazságot szolgáltasson; követeli ezt az örök igazság s az európai szabadság közérdeke; és megérdemli ezt a lengyel nemzet bámulatos erélye, melyet sem az idő, sem a szenvedés nem képes megtörni. Irtják, mint az erdőt! és a dűlő fák virágporából s a földbe szakadt gyökérszálakból új erdő nő, szilárdabb mint valaha. Magasztos látvány! Le kell előtte borulnunk, bár ha – magunkra gondolva – elpirulunk is önkénytelenül.

Hanem én azt mondom a nemzetnek: ne higgyen az ámításoknak. Ha Lengyelország *ily kombinációk kíséretében* visszaállíttatnék is (ha visszaállíttatnék), nem szolgálhatna védfalul Magyarországnak – mert amikorra Lengyelország *így* visszaállíttathatnék, Magyarország jutott Lengyelország jelen sorsára s nem lesz mit védfalaznunk.

Ennyit röviden ama félelemre, mely a közösügyi egyezkedés elfogadásánál oly átokterhes befolyást gyakorolt.

Ami pedig az alkotmány körüli fogalomzavart illeti: nem győzök eléggé bámulni, hogy akadhat ember az országban, aki csak egy pillanatig is képes magát azzal misztifikálni, hogy az alkotmány vissza van állítva Magyarországon.

Aki a had- és pénzügyre és általában az országkormányzati politikára nézve összehasonlítja az 1848. évi törvényes állapotot a mostanival, teljes lehetetlen nem látnia, hogy a közjogi helyzet, melyet a közösügyi egyezkedés teremtett, nemcsak hogy nem visszaállítása, s még csak nem is módosítása, az 1848. évi alkotmánynak, hanem annak egyenes negációja, sőt annak valóságos eltörlése.

Általában azon közjogi helyzetben, melyet a mostani országgyűlés teremtett, nem is lehet alkotmányról szólani. Institúciókról igen, de konstitúcióról nem. – Adminisztrációról igen, de országkormányzatról nem. Legkevésbé parlamentáris kormányzatról. Mert a feladott államattribútumok nélkül sem ország nincs, sem parlament nem lehet. Csak osztrák birodalmi magyar tartomány van s csak tartományi gyűlés lehet.

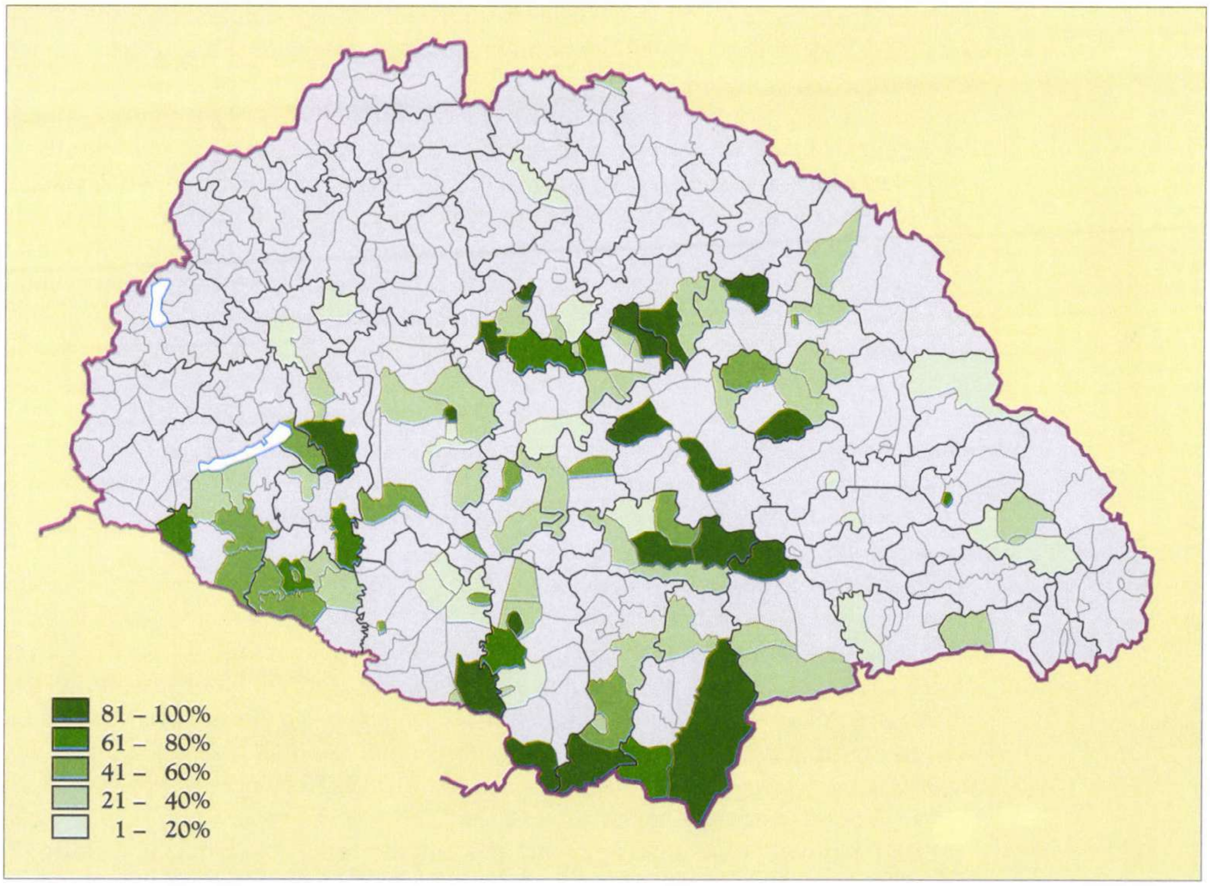
Ezen állapotnak ellene kiált a jog, az igazság, az ősi hagyomány religiója, a történelem törvénye, a nemzet géniusza, a szellemi ösztön, az anyagi érdek és az önfenntartás kötelessége.

És pedig ellene kiált nemcsak Magyarországon, hanem az osztrák birodalomhoz tartozó nemzetek nagy részénél is.

Mert nemcsak Magyarország államjogi személyisége sequestráltatik [kerül zár alá] az osztrák birodalmi egység számára, hanem a birodalmi nemzetek személyisége is sequestráltatik ama fantasztikus új állameszme számára, melyet Cislajthániának kereszteltek.

Elégedés nélkül nincs kiengesztelődés. – Pedig veszélyesen téved az uralkodóház, ha azt gondolja, hogy ily állapottal lehetséges oly igazi tartós elégedést előidézni, aminőre szüksége van, hogy hatalmas lehessen, sőt hogy magát csak biztosnak is érezhesse.

A könnyen magyarázható illúziók mámora hamar elszáll a ruinosus [romboló] valóság fagyos ujjainak nyomása alatt; és tapasztalni fogja a bécsi udvar, hogy e nagyon rossz számítású experimentatio [kísérletezés] által az elégedés pohara helyett Pandora átkos szelencéjét ürítette ki Magyarországra is, a birodalomra is; – ki senkit nem elégített, meg senkit nem nyugtatott, hanem támasztott magának ellenséget benn és künn, és jobbra és balra mindenfelől és veszélyeket idézett elő, nagyobbakat mint

A Szélsőbal párt választási győzelmeinek földrajzi megoszlása 1861 és 1875 között (a megnyert választások százalékában)

valaha ért, veszélyeket, melyekkel szemben még a barátság, még a szövetségek is csak a bukás kútforrásai lehetnek.

Mondhatja Elnök úr, hogy ismert elveim mellett nem éppen hivatásom nagyon aggódni afelett, hogy a bécsi udvar magát veszélybe dönti. Elismerem. De igenis hivatásomnak tartom inteni nemzetemet, ne hagyja magát oly útra tereltetni, melyen a bécsi udvar bukásába Magyarország is beletemettetik. Ne ajánlkozzék Magyarország máglyának, melyen a történelem kérlelhetetlen logikája az osztrák sast elégeti. És én lojális ellen vagyok. Engedjen nekem a hatalom egy tartalékgondolat nélküli szabad szót.

Igaz – és nem újságot mondok, mert hirdettem azt ezernyi ezrek hallatára két világrészben éveken át –, igaz, én az osztrák ház uralmát hazám függetlenségével és önállásával inkompatibilisnek hiszem.

De hát cáfoljon meg engem a bécsi udvar. Övé az ország és a hatalom. Győzze meg nemzetemet, hogy nincs igazam! Állítsa helyre az 1848. évi alkotmányt csonkítatlanul és tartsa meg hűségesen.

Ekkor a magyar nemzet elégedettnek érzendi magát, bármi legyen is az én véleményem.

Higgye el, jobban – szerencsésebben fog gondoskodni saját javáról és hatalmáról ezáltal, mint minden által, amit birodalomegységi rögeszméjének hízelgő tanácsosai javasolhatnak.

Hanem arról is legyen meggyőződve a bécsi udvar, hogy ama történelmi problémát, mely a bécsi politika s a magyar nemzet önfenntartási ösztöne közt 350 év óta vitattatik, ily experimentatiókkal, mint ez a közösügyi tranzakció, megoldani lehetetlen.

Fontolja meg a hatalom e szavakat, mert bennük a nemzet géniusza, a történelem logikája szól. A lojális ellen szava bizony érdemel annyi megfontolást, mint a hízelgő barátoké.

•

Valóban különös fátum, hogy azt, ami a valódi hatalom egyetlen lehetséges kútforrása: a népek elégedését a bécsi udvar annyi átalkodottsággal feláldozza egy képtelen inpraktikus rögeszmének.

Századok óta követi különféle formák alatt a birodalmi egységre törekvés politikáját.

Századok óta tapasztalja, hogy nem megyen. Mégis ragaszkodik hozzá. Azt gondolja, csak a formát nem találta el, és fájdalom, mindig akadnak hízelgő tanácsadói, kik új meg új formákat szuggerálnak neki a lehetetlenség experimentatiójának folytatására.

Nem mehet semmi forma alatt; nem fog menni a dualisztikus forma alatt sem, mint nem menne trialisztikus, föderalisztikus vagy akárminő forma alatt, mert az eszmének, amellett hogy inhaerens bűne az igazságtalanság, még azon orvosolhatatlan hibája is van, hogy lehetetlent akar.

Egy létező nemzetnek politikai egységét a faj-, nyelv-, valláskülönbség nem teszi lehetetlenné. Legvilágosabb példa erre a politikai organizáció két ellentétes véglete: az orosz birodalom és a republikánus Észak-Amerika.

De kifejlett s külön személyiségük teljes öntudatával bíró nemzeteket egy állammá összeolvasztani lehetetlen.

Felejti a bécsi udvar, hogy nem a nyugati római birodalom szétbomlására következett kaotikus századokat éljük.

Aztán – Istennek a történelem minden betűjéből kimennydörgő szava kiáltja, hogy amely uralkodó biztos és hatalmas akar lenni, népeit elégedettekké kell tennie.

A bécsi udvar pedig – fület dugva Isten e szava előtt – biztonsága s hatalma forrását még mindig csak a hadseregben s annak a nemzetek különböző géniuszait violentáló [sértő, meggyalázó] hadszervezeti s vezénynyelvi egységében keresi, mely őt Solferinóhoz és Sadowához vezette.

Kutatja az okot mindenhol, csak ott nem, a hol fekszik. – Hadseregek: organizmusok, nem mechanizmusok. Erkölcsi rugókra van szükségük. Csak lelkesedett sereggel lehet győzni, már pedig a birodalmi egység abszurd eszméje, akár abszolutisztikus formában nyilatkozzék, akár alkotmányos színű köpönyegbe drapirozza magát, akár Reichsrathban, akár delegációkban legyen személyesítve, lelkesedést teremteni bizony soha sem fog, legkevésbé most, midőn az öncélra jogosítottság érzete annyira kifejlett a népekben, miszerint a diszciplínának [fegyelemnek] semmi vaspálcája sem képes megakadályozni, hogy a szuronyok is gondolkozzanak.

Sem a magyar koronának, sem az osztrák birodalomnak népei nem szolgalelkű barbár népek, melyeket láncon vezetni lehetne. – Nincs itt és nem lehet a trón biztonságára s hatalmasságára más mód, mint tiszteletben tartani a népek jogait – kielégíteni legitim aspirációit, és szabad kezet engedni nekik, hogy magukat öncéloknak tekintve, boldogságukat saját módjuk szerint eszközölhessék.

És ennek praktikuma az adott helyzetben? – *Országolni, de hagyni a népeket, hogy maguk kormányozzák magukat.* Nem adminisztrációt értek, hanem kormányzatot a szó teljes értelmében.

Önkormányzat nemcsak Magyarországnak az 1848. évi törvények értelmében, hanem önkormányzat az osztrák birodalom minden külön nemzeteinek is a mi 1848. évi törvényeink hasonlatára.

Ebben van a biztonság s a hatalom titka. – Minden más rendszert vagy kinevet az élet, vagy megtöri.

A perszonális unió eszméjét, ha nem léteznék, a bécsi udvarnak fel kellene találnia. Nemcsak nem kellene azt bántania a magyar korona irányában – hol a kétoldalú kötések ellenére hozzányúlni vétek –, hanem a birodalom nemzeteire is ki kellene azt terjesztenie.

A bécsi udvar más úton jár.

Ha az volt célja, hogy magát jobbra-balra, mindenfelé elégedetlenséggel vegye körül, azt elérte – mesterileg.

S még mást is elér. Azt, hogy a háborúkban, melyekre a követett rendszer okvetlenül vezetni fog, maga készít ellenségei számára oly támaszpontokat, melyekre a belső szétbomlasztás emeltyűit hatalmasan reá fektethetik.

Legyen neki az ő hite szerint.

Hanem a nemzet nézzen maga körül és ébredjen fel az önfenntartás ösztönének bölcsességére.

Legfőbb szükségnek tartom ez idő szerint, hogy a fennforgó nagy politikai kérdések iránt a nemzet véleménye félreismerhetetlenül nyilatkozzék.

Azoknak a jobbra-balra küldött bizalmi nyilatkozatoknak nincs semmi határozott értelmük, s azért nem is nyomnak semmit.

Nézetem szerint az égető speciális napi kérdéseket kell a megyékben, kerületekben, városokban és népgyűlésekben diszkusszió tárgyává tenni, s azok iránt kell a közvéleménynek határozott alakban nyilatkozni. – Csak így remélheti a nemzet, hogy magatartása befolyással lehet a viszonyok alakulásánál, úgy benn a házában, mint a külföldön is.

1. Ezen égető kérdések között én legégetőbbnek látom a háború veszélyét, mely hazánk felett lebeg, akár a németkérdés, akár a keleti kérdés miatt, akár (ami több mint valószínű) a kettőnek egymással komplikálása folytán.

Én ugyan meg vagyok győződve, hogy ez a közösügyi egyezkedés – ha csak a nemzet erélyes magatartása annak élét el nem tompítja – előbb-utóbb háborút hoz szegény hazánkra, még pedig olyat, melytől a nemzet semmi jót nem várhat, sőt melyben nemzetünkre úgy a győzelem, mint a megveretés egyaránt halálos veszéllyel jár.

Ha foganatba megyen a magyar országgyűlésnek (soha eléggé nem rosszallható) lemondása azon magas attribútumokról, melyekkel az udvari politikát fékezhetné, tökéletesen bizonyos, hogy a bécsi udvar Németországbóli kizáratásában nem fog megnyugodni; a keleti kérdésbe pedig – amint az a válságra kerül – oly irányban fog avatkozni, melynek már csak puszta kilátása is ellenségeinkké teszi a keleti népeket; s őket és velük hazánkbani fajrokonaikat s még a horvátokat is az orosz karjaiba fogja hajtani.

De én életkérdésnek tartom, hogy a magyar nemzet ne csak ne identifikálja magát azon politikával, mely ily háborúra vezet, de sőt mérlegbe vesse közvéleményét teljes erővel, miszerint a háború akadályozva legyen, mert oly helyzetbe juttatta hazánkat az országgyűlési többség, hogy, ha a bécsi udvar most hamar háborúba hagyja magát kevertetni, a legközelebbi Szent István-napkor már nem lesz Magyarország!

Teljes elismeréssel méltánylom a tényt, hogy a magyar időszaki sajtó egyhangúlag ellene nyilatkozik minden oly szövetségnek, melynek célja s iránya az lehetne, hogy a magyar nemzet vére és pénze a német kérdésbe avatkozásra pazaroltassék.

Hanem a veszély oly nagy a következményeiben éppen hazánkra nézve annyira fenyegető, hogy ennek ellenében az időszaki sajtó dicséretes magatartását elegendő óvszernek nem tarthatom.

És tekintve a működésben levő hatalmas befolyásokat, fajunk keleties indolentiája [közönyössége, egykedvűsége] igen rémületes jelenségének tartanám, ha nemzetünk amúgy törökösen megnyugodnék Allah oltalmában, vagy abban, hogy úgy is megteszi a minisztérium, amit tenni kell (szegény! nagyon keveset tehet!); vagy abban, hogy beldolgaink rendezetlensége s financiális zavarai úgy is visszatartják a bécsi udvart a háborútól. Tavaly sem voltak sem beldolgai rendezettebbek, sem financiái virágzóbbak, mégis belekeverte magát a német felsőbbségi vágyak miatt a háborúba.

Itt élet-halál kérdés forog fenn. – Ébredjenek fel a municipiumok hivatásuknak, kötelességüknek érzetére. – Hangozzék országhosszant, a megyék termében a honmegmentésnek szabad szava, mint hangzott sokszor a múltakban. – Mondja ki a nemzet megyéről megyére, kerületről kerületre, városról városra határozatokban, felírásokban a kormányhoz, kérelmekben az országgyűléshez, hogy a magyar nemzet örömmel üdvözli Németországot az egységre törekvés útján; – s hogy annak megzavarására magát eszközül nem fogja felhasználtatni, s hogy előre tiltakozik minden lépés ellen,

mely egy csepp magyar vért, s a magyar nép véres verejtékének csak egyetlen egy fillérét is ily célra akarná igénybe venni.

Hangozzék a municipiumokon végig a honmegmentésnek szabad szava. Mondják ki országszerte, hogy a magyar nemzet a keleti kérdést olyannak tekinti, melyet elintézni a török kormány s a török birodalom népeire tartozik, s hogy, bár hálás elismeréssel van a porta nagylelkűsége iránt, melyet 18 év előtt a magyar menekvők irányában tanúsított, de valamint egyrészről határozottan visszautasít minden terjeszkedési politikát; úgy előre tiltakozik minden avatkozási szándék ellen, mely keleti szomszédaink szabadsági törekvéseik ellen lehetne irányozva.

Ezt tartom én most a legégetőbb szükségnek. Vajha fölemelkednék nemzetünk a fenyegető veszély színvonalára. Vajha ne hangoznék el száműzött hű fiának intése, mint a pusztában kiáltó szava!

2. Ezzel kapcsolatban szükségesnek látom, mind a béke politikájának biztosítéka szempontjából, mind a nemzet anyagi végromlásának eltávoztatása végett, hogy a municipiumok – a jelenlegi adók elviselhetetlenségét constatirozva [tapasztalva] – a hadsereg megkevesítését s vele az adók tetemes leszállítását sürgessék az országgyűléshez intézendő kérelmekben. – Tény, hogy a hatalom a legszigorúbban alkalmazott adóexecutiók [adóvégrehajtások] mellett annyira nem volt képes a mostani adókat behajtani, hogy az adóhátralékok – ha nem csal emlékezetem – közel 28 millió forintra, mindenesetre tömérdek milliókra mentek, ámbár maga a bécsi fináncminiszter is bevallotta, hogy a kivetett adókkal már a nemzeti vagyon tőkéje van megtámadva, ami anyagi tekintetben a lehető legkétségbeejtőbb állapot, melynek folytatását a világon senki iránti kíméletességből nem lehet, nem szabad tűrni.

Valóban bámulatos, hogy szemben ezen kiáltó nyomorral az országgyűlés többsége még idegen státusadósságok elvállalására is ígérkezett! – Ha mégis e nagylelkűség árán az 1848-ki alkotmánynak s vele hazánk törvényes függetlenségének helyreállítása volt volna megvásárolva! de hogy a függetlenségért az osztrák birodalmi minisztériumtóli függés törvényesítését, s a nemzet pénzével minden idegen avatkozástól ment rendelkezés joga helyett a közös delegációkat kapja nemzetünk cserébe, s ráadásul még idegen adósságokat is vállaljon az adók által már vagyona tőkéjében megtámadott nemzet, ez az önfeltartási kötelesség feledésének oly példája, amihez hasonlót hiába keresnénk az emberi aberrációk történelmében.

De hát hallassa a nemzet, hallassa hangosan nyomorának panaszszavát, s adjon az országot végig rezgő szavával támaszt az országgyűlésnek, hogy a közösügyi hányad- s adósságfizetési generositás meghatározása körül a nemzetről a romlást elháríthassa.

3. Szükségesnek tartom, hogy a hevesi eseten[4] fel nem akadva, mondják ki a megyék s egyéb municipiumok, az országgyűléshez intézendő kérelmekben, hogy a közösügyi törvény azon intézkedései, melyek az 1790:X. alaptörvénnyel ellenkeznek, a nemzetben mély és méltó megütközést okoztak; s hogy az ország önállásának s egész kormányzati rendszerében minden avatkozástól ment függetlenségének helyreállítása nélkül megnyugvás és elégedés nem eszközölhető. Ne komplikálják e nyilatkozatokat a megyék eljárására vonatkozó külön kérdésekkel; és szóljanak tisztelettel, mint az országgyűlés irányában szólani illik, de szóljanak határozottan, mint kötelesség.

4. Általában pedig nem ismerek semmi fontosabbat ez idő szerint, mint hogy a nemzet a megyei institúcióhoz egész törvényes kiterjedésben, a municipális hatósághoz s az önkormányzati jogokhoz, nagyban, kicsinyben, mindig és minden körül örök éber figyelemmel s megtörhetetlen eréllyel ragaszkodjék. Ragaszkodjék az életmentés ösztönének azon erélyével, mellyel a hajótörést szenvedett ragaszkodik a mentő csónakhoz, s még a deszkadarabhoz is, mint menekülésének utolsó eszközéhez.

Legyen hű a nemzet önmagához; – még mindent meg lehet menteni. Veszve csak azon nemzet lehet, amely lemondott önmagáról.

Ezen megjegyzésekre kívántam a jelen alkalmat felhasználni. – Hosszadalmasságomat menteni fogja – remélem – a fennforgó érdekek fontossága.

Engedje, tisztelt Elnök úr s engedjék tisztelt választóim hinnem, miként az, hogy a reám esett választást ezúttal el nem fogadhatom, nem fog irántami jó indulatukban csökkenést okozni.

Fogadják szívesen hálás köszönetemet, és engedjék, hogy magamat jóakaratukba s becses emlékezetükbe mély tisztelettel ajánlhassam.[5]

Kossuth Lajos

Magyar Ujság, 1867. augusztus 28. (121. szám); javítva a következő nap megjelent hibajegyzék szerint (augusztus 29., 122. szám).

Jegyzetek

1. A címzett Rudnay József (1828–1909) 48-as honvéd főhadnagy, a váci választókerület választási elnöke.
2. Kossuth Lajosnak 1867. május 22-én Deák Ferenchez írott levelét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *A kiegyezés a kortársi közbeszédben* című fejezetben.
3. Kossuth Lajosnak a jászladányi választókhoz 1867. augusztus 5-én írt levelét a *Magyar Ujság* néhány kényesebb rész kihagyásával közölte. A levél csonkítatlanul csak augusztus 25-én jelent meg a *Szabadság* című lapban. A levelet jegyzetekkel közli: *„Nemzeti újjászületés”. Válogatás Kossuth Lajos írásaiból és beszédeiből.* Szerk. Pajkossy Gábor. Budapest, 2002, Új Mandátum, 201–207. o.
4. Heves vármegye 1867. június 26-án elfogadott közgyűlési határozata elutasította a kiegyezést, továbbá a kormány rendeleteinek végrehajtását megyei jóváhagyáshoz kötötte. A kormány rendeletben követelte a határozat visszavonását, ősszel pedig felfüggesztette a határozata mellett kitartó megye autonómiáját és királyi biztost nevezett ki élére.
5. A kormány augusztus 29-én elrendelte a *Magyar Ujság* e lapszámának (és különnyomatainak) lefoglalását. Később a lap tulajdonosa és szerkesztője ellen sajtóper indult, melyben Böszörményi László szerkesztőt egyévi fogházra ítélték.

DEÁK FERENC BESZÉDE A KIEGYEZÉS VÉDELMÉBEN

(Pest, 1869. június 1.)

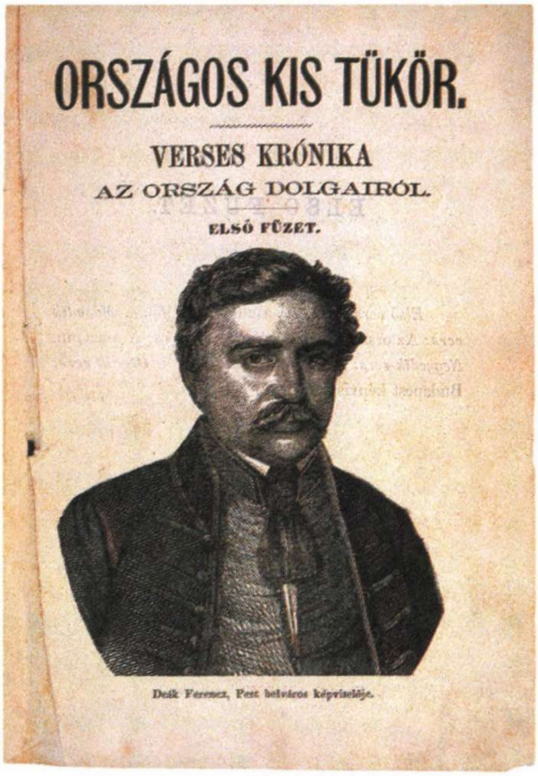
Tisztelt Ház![1] *(Halljuk! Halljuk!)*
Négy válaszfelirati javaslat[2] van előttünk, s én a négy közül a képviselőház bizottságának javaslatát pártolom.

Valamennyien egyetértünk, úgy hiszem, abban, hogy belviszonyaink lényeges reformja szükséges, mégpedig sürgetve szükséges, hogy ennek elhalasztása az ország fejlődésének akadálya. Valamennyien egyetértünk abban is, hogy a trónbeszédben kitűzött pontok az ország érdekében szintén múlhatatlanul és halaszthatatlanul szükségesek. Valamennyien egyetértünk abban, hogy szent kötelességünk haladék nélkül az ország összes erejét a kor igényeinek és hazánk szükségeinek megfelelő benső átalakítására fordítani.

De lényeges különbség köztünk és a három más fölirati javaslat pártolói közt az, hogy míg mi a múlt országgyűlésen létrejött kiegyenlítést oly közjogi alapnak tekintjük, melyre a reformok szükséges elintézését bizton építhetjük, a három más felirat pártolói ezen hitben nem osztoznak.

Ők azt hiszik, hogy a múlt országgyűlésen létrejött kiegyenlítés hazánkra nézve káros, sőt veszélyes; azt hiszik, hogy azon államjogi viszonyok, melyeket e kiegyenlítés létrehozott, a reformok biztos alapjául nem szolgálhatnak. A kiegyenlítést támadják tehát meg lényegében, s többen azt akarják, hogy mielőtt az államjogi viszonyok át nem alakulnak, a reformokba se bocsátkozzunk.

Nem festem azon helyzetet, melyben hazánk 1849-től fogva egész a kiegyenlítésig az abszolutizmus súlya alatt szenvedett. Él keblünkben még ezen szenvedések szomorú emléke. Csak annyit mondok, hogy az ország szellemi és anyagi fejlődése lehetetlenné volt téve; ipar, kereskedelem s a polgárok vagyoni állapota naponkint alább szállott. E fokonkénti folytonos süllyedés méltán aggodalmat keltett minden kebelben a

ORSZÁGOS KIS TÜKÖR.
DEÁK FERENC KÉPMÁSÁVAL.
ELSŐ FÜZET

haza jövendője fölött, s midőn 1865-ben legelsőbben szóba hozatott a kiegyenlítés, nem volt, tudtomra, a honpolgárok között más vélemény, mint hogy a helyzet megváltoztatása s e változtatás akadályainak elhárítása, szóval a békés, becsületes kiegyenlítés halasztást többé nem szenved. Csak a kiegyenlítés módjai s pontozatai fölött voltak eltérők a vélemények.

Nem szólok azokról, mik az 1865. év nyarán a hírlapokban e kiegyenlítés módjára nézve mondattak, csak ott kezdem el, midőn őfelsége maga az 1865. évi országgyűlést megnyitó trónbeszédében[3] fölszólította az országgyűlést, hogy a Pragmatica Sanctiót tekintve kiindulási pontul, terjesszen elő javaslatot a fennforgó kérdések megoldására nézve.

Az országgyűlés bizottságot választott, hatvanhét tagból állót a javaslat elkészítésére. E számos tagú bizottság saját tagjai közül tizenötöt bízott meg e munkával, s ezen albizottságban mindkét politikai párt képviselve volt.

Sok hétig dolgozott az albizottság, megvitatta egészben is, részleteiben is a kiegyenlítést s annak föltételeit minden oldalról higgadtan, szenvedély nélkül, s munkájának eredményét, tudniillik mind a többségnek megállapodását, mind a kisebbségnek némely pontokra nézve eltérő különvéleményét a hatvanhetes bizottságnak az 1866. év június havában bemutatta.[4] Ekkor ez kinyomatott, s mivel az országgyűlés több hónapra el volt napolva, s a hatvanhetes bizottság össze nem ült, a kinyomatott javaslat hónapokig közkézen forgott, s a hírlapok által is hirdettetett. Az országgyűlés összejöttével a hatvanhetes bizottság ismét hetekig tanácskozott, míg végre megállapodását s a kisebbség különvéleményét az országgyűlésnek benyújtotta. 1867. évi március hóban tárgyaltatott – ha nem csalódom – a hatvanhetes bizottság munkája a tisztelt képviselőházban, s e tárgyalás hetekig tartott.

Nem volt tehát rögtönözve a kiegyenlítés, volt ideje mindenkinek azt átvizsgálni, tanulmányozni, mert a tizenötös bizottság javaslatának kinyomatásától kezdve a végtárgyalásig több mint nyolc hónap folyt le. Mégpedig megjegyzem azt, hogy a tizenötös bizottság munkájának elkészítése és a hatvanhetes bizottságnak tanácskozásai

közt oly háború jött közbe, mely a birodalomra nézve szerencsétlenül folyt le: a porosz háború.

Mind a bizottságok tanácskozásaiban, mind a képviselőház tárgyalásainál higgadt megfontolással adtuk elő nézeteinket a kiegyenlítésnek ily módon leendő elfogadása iránt. Hatalmunkban sem volt, nem is akartunk bármi pressziót gyakorolni bárkinek meggyőződésére. Előadtam én is nézeteimet, szenvedély nélkül, önérdek nélkül; nem szólottam a szenvedélyekhez, sőt még a szónoklat elragadó fegyverét sem akartam, ha bírtam volna is, használni. Midőn okaimat, melyek engem a kiegyenlítési javaslat pártolására bírtak, elmondottam, jól emlékszem, hogy a következő szavakkal is éltem: „Ha azonban a ház azt hiszi, hogy mi csalódtunk, s a kiegyenlítésnek általunk javaslott módja káros, sőt veszélyes lehet az országra nézve, kezünkben van még az ügy, oda, hol előbb állottunk, minden pillanatban visszamehetünk."[5]

De a képviselőház nem akart oda visszamenni, s nem akarta kitenni a hazát újabb küzdelmeknek, újabb szenvedéseknek, s elfogadta a kiegyenlítést jelentékeny többséggel, s így lett abból őfelsége szentesítése mellett törvény.

Nem azért hozom én föl ezeket, mintha azt hinném, hogy a törvényt s a paktumot többé megváltoztatni nem lehet. Ugyanazon tényezők, melyek azt alkották, meg is változtathatják, ha károsnak s veszélyesnek hiszik. Azt sem hozom kétségbe, hogy az egyes képviselőnek teljes joga van valamely törvény megváltoztatását szóba hozni, a többség határoz pártolva vagy elvetve kívánatát. Sohasem zártam el keblemet s értelmemet az okok és érvek előtt, mert ki lehetne oly szemtelenül vakmerő hinni magáról, hogy nem csalódhat.

Meggyőződésem a kiegyenlítésre nézve, mint említém, hosszas s higgadt megfontolásnak, szenvedély s önérdek nélküli elhatározásnak volt eredménye; s mégis, ha valaki olyan érvekkel, melyek a tárgyból magából merítvék, s magára a kérdésre vonatkoznak, s melyeket én a vitatkozások hosszas folyama alatt nem hallottam, nem ismertem, meggyőz arról, hogy e kiegyenlítés káros, sőt veszélyes; vagy hogy nemcsak képzeletben, nemcsak elméletben, hanem gyakorlati valóságban is keresztülvihető egy más, jobb, célszerűbb módja a kiegyenlítésnek, mely nagyobb veszély nélkül hazánk jövendőjét inkább biztosítja, s az országot boldogabbá teszi, kész vagyok minden pillanatban azokkal egy térre lépni, kik az ily jobb módot javaslatba hozzák. *(Élénk tetszés.)* De míg meggyőződésem érvekkel megingatva nincs, első és szent kötelességem ahhoz ragaszkodni.

Két körülmény változtathatja meg nézetemet: vagy újabb s eddig nem ismert alapos érvek és okok, vagy azon tapasztalás, hogy csalódtunk, midőn a kiegyenlítést veszélytelennek hittük, mert a gyakorlat igazolta az ellenkező véleményűek aggodalmait.

Figyelemmel kísértem s olvastam az előttünk levő válaszfelirati javaslatokat és a tárgy fölött most elmondott beszédeket, de nem találtam bennük semmi új érvet, mi a kiegyenlítésnek 1866-ban és 1867-ben részint a bizottsági, részint az országos ülésekben hosszasan folyt tárgyalásánál – talán még több szabatossággal – el nem mondatott volna. Mindazon érvekre pedig elmondtuk mi is akkor terjedelmesen ellenokainkat és cáfolatunkat. A kétévi gyakorlat sem mutat arra, hogy a kiegyenlítés ellen fölhozott aggodalmak valósulnának, mint például hogy az közös parlamentre vezet, hogy Magyarország mintegy abszorbeáltatik [elnyeletik] a többi tartományok delegációja által, s nem lesz az a kellő befolyása a tárgyalásokra és határozatokra, melyet mi attól a paritás alapján reménylünk; mert íme, két delegáció működött már azóta, s ellenkezőt bizonyított.

Fölhozták részünkről a kiegyenlítés jótékonyságának bizonyítására az élénkebb forgalmat, iparunk és kereskedésünk emelkedését. Nem úgy értjük mi azt, mint egy képviselőtársunk cáfolatában fölhozta, mintha mi ezen élénkebb forgalmat és kezdődő emelkedést magunknak tulajdonítanók. Jól tudjuk mi is, hogy ez még csak első kezdete az emelkedésnek. Jobb termések, jobb árak s a más országokban is megindult élénk forgalom okozták ezt nem csekély részben, s elemi viszontagságok vagy más

szerencsétlenségek egy időre ismét visszalökhet[nek] bennünket. Magunknak s egyedül magunknak tulajdonítani mindazt, ami e téren kedvező bekövetkezett, éppen oly fonákság volna, mintha valaki azt akarná elhitetni másokkal, hogy a közelebbi földrengéseket a többség, a kormány és a kiegyenlítés okozták. *(Derültség.)* De annyi mégis igaz, hogy ha a kiegyenlítés meg nem történik, vagy ha a kiegyenlítés oly káros és veszélyes volna, mint némelyek hiszik, még a jó termés mellett is aligha bekövetkezett volna még annyiban is, amennyiben ez megtörtént, a hitel, a forgalom, a keresetmód, az ipar és kereskedés emelkedése.

De valamint az ez alkalommal előadott szónoklatokban semmi új érvet nem találtam a kiegyenlítés ellen, melyet már a múlt években nem vitattunk volna meg, úgy fölöslegesnek tartanám régi érvekre, melyeket hallottunk, és tehetségünk szerint megcáfoltunk, most újabban felelni. Előkereshetném én is akkori felszólalásaimat, adhatnék azoknak újabb alakot, felékesíthetném szóvirágokkal, de azért beszédem magva, az okok és az érvek csak azok maradnának, amik akkor voltak. Ily beszédek több kárt okoznának, mint hasznot, mert csak az időt rabolnák el szükség és cél nélkül.

Ami a reform kérdéseinek némelyek által követelt ideiglenes elhalasztását illeti, véleményem szerint a dolog következőképp áll: van egy kiegyenlítés, mely a törvényhozás rendes útján jött létre, és mely államjogi viszonyaink alapját vetette meg. Ez a kiegyenlítés sokaknak nem tetszik. Okkal, nem okkal, azt most nem vizsgálom, de nem tetszik. Mi ugyan nem tartjuk okaikat alaposaknak, de ők alaposaknak tartják azokat, mert játékot ily komoly dologból bizonyosan ok nélkül nem űznének. Szóval nekik a kiegyenlítés nem tetszik, azt a reformok biztos alapjának nem tekinthetik, és mindenekelőtt a kiegyenlítést óhajtják megváltoztatni. Ha már mi csak azért, mert vannak, akik ezen kiegyenlítést lényegében meg akarják változtatni, a reformokat, melyek az egész ház nézete szerint oly sürgetőleg szükségesek, el akarnók halasztani, és előbb a kiegyenlítést vennők ismét tüzetes tárgyalás alá, sajátságos cirulus vitiosusba jutnánk; mert hiszen ha új kiegyenlítés jönne is létre, ha az az ellenzék kedve szerint történnék is meg, bizonyosan lenne egy minoritás, mely azzal sem volna megelégedve, és akkor évről évre újra és ismét újra a már megkötött kiegyenlítés megtartása vagy megváltoztatása felett vitatkoznánk, úgyhogy a szükségeseknek ismert reformokra idő nem maradna. *(Helyeslés jobb felől.)*

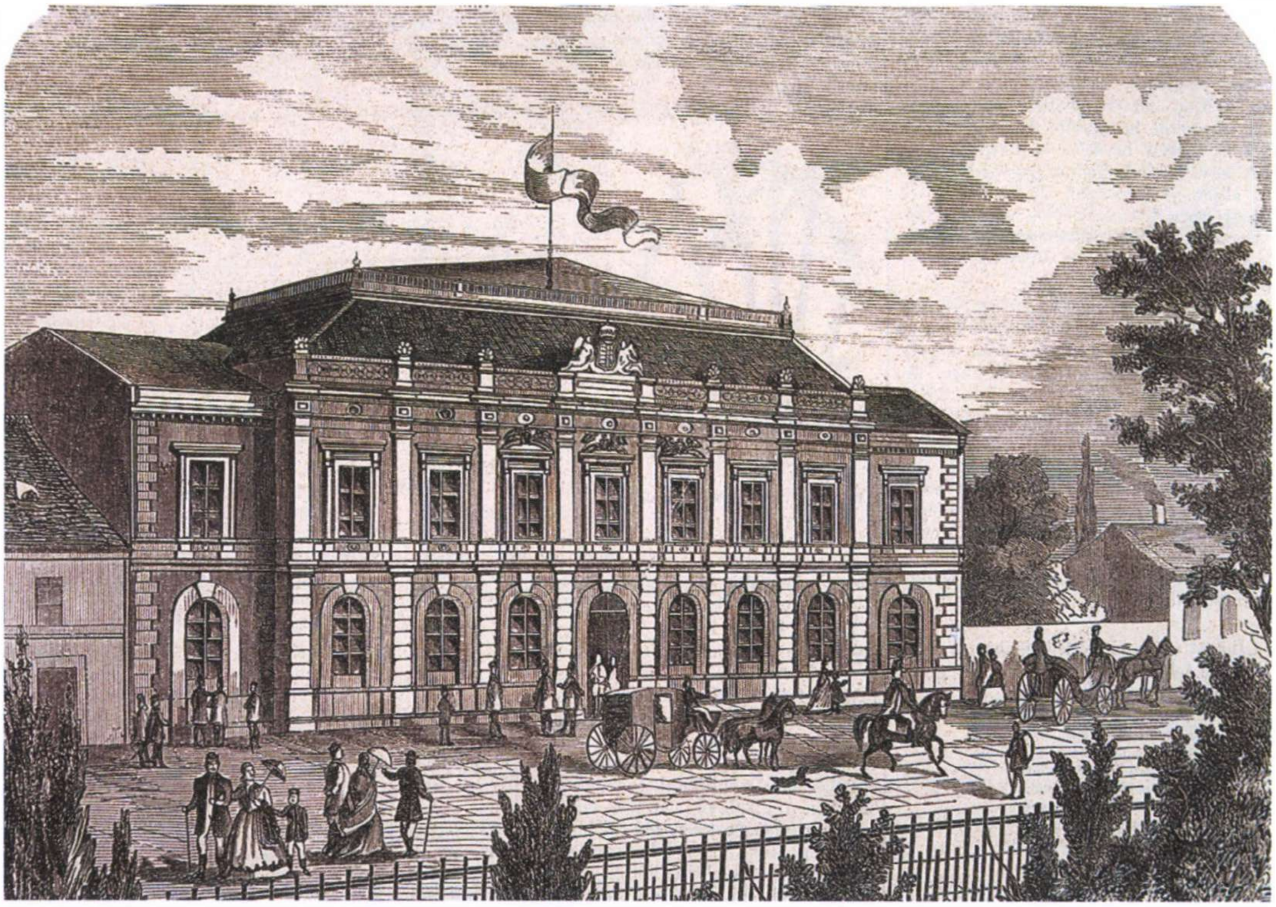
Hozatott fel az ez alkalommal elmondott beszédekben számos kifakadás törvényeink, institúcióink hiányaira, sőt hibáira vonatkozólag. Hiszen ki tagadja azt, hogy számos ily hiba, sőt hiány létezik? De ezek nem a kiegyenlítés következései; és éppen azért kell a szükséges reformokat mielőbb létesíteni, hogy ezen hibák orvosolva, ezen hiányok célszerűen pótolva legyenek.

Sokat emlegették a közelebbi választások alkalmával történt visszaéléseket. De hiszen ezek nem a kiegyenlítés következései, nem a válaszfelirattal állnak kapcsolatban. A jövőre nézve a választási törvények átdolgozása által kell hasonló bajokat megelőzni, a múltra nézve pedig, ha ki jogában sértve volt a választások helytelen vezetése által, adhatott kérvényt, és efelett a bíróság ítélt. Lehet, hogy valakinek valamely bíróság ítélete nem tetszik; lehet, hogy valamely esetben a bírónak egyéni nézete különbözik az enyémtől vagy másétól, de a bírói ítélet előtt meg kell hajolnunk, mert a bíróságokat a ház maga ruházta fel ítélő hatalommal.

Nem kétlem és tudom is, hogy a választások előtt és azok alkalmával számos izgatás történt, olyanok is, melyek semmi tekintetben nem helyeselhetők.

Egy képviselőt sem vádolok ezzel, egyik ellen sem tudnék én effélét felhozni, de tudom azt, hogy egy képviselőnek sem áll hatalmában, midőn mint jelöltet följéptetik, előre látni vagy határozottan meggátolni, hogy pártolói közül egyik vagy másik oly eszközöket is ne használjon mellette, melyeket azon képviselő nem helyesel, és melyekről talán nem is tud semmit.

Nem tudnám bebizonyítani, mert soha nem jártam utána, de közhírből tudom és

A képviselőház épülete Pesten. Újságillusztráció, 1865

van okom hinni, hogy az izgatások egyik igen veszélyes neme a birtokviszonyok megzavarására, fölosztásra vonatkozott.

Egyik képviselőtársunk kijelentette, hogy ők földet ígértek, de nem holdanként, hanem a Kárpátoktól az Adriáig: a szabad hazát. Hiszek szavainak, nincs okom kételkedni bennük; de hiszem azt is, hogy a népnek egy része nem ily magasztos költői értelemben, hanem igenis anyagilag kívánta és várta a földosztást.

Egy másik neme a káros izgatásoknak az adó terhének megszüntetésére vonatkozott. Nem kételkedem, hogy ily izgatások is történtek, noha hiszem, hogy nem képviselőktől eredtek; pedig az ily izgatások veszélyesek is és magukban véve fonákok is. Mindenki tudja, hogy belszervezetünk korszerű átalakítását az egész ország kívánja: jobb és gyorsabb igazságszolgáltatás, jobb és gyorsabb közigazgatás, nevelés, iskolák, sok más közhasznú intézet felállítása, hasznos beruházások múlhatatlanul szükségesek. Mindezek tetemes költséggel járnak. Ha valaki azt mondja, az indirekt adók eltörlését, az egyenes adók tetemes alábbszállítását, de egyszersmind a fennebb említett szükséges javításokat is várhatja a nép, az önmagával ellentmondásban van, mert tetemesen megszaporítani az állam költségeit és ugyanakkor tetemesen alábbszállítani az állam jövedelmeit valóban fonák felfogás. De a szegény nép, mely nem képes államtudományi számításokat tenni, hiszi a csalóka ígéretet, s az után indul, ami lehetetlen.

Általában véve két veszélyes neme van az ámításnak.

Egyik az, ha valaki elérhetetlen vágyakat ébreszt a népben. Vágyak az emberi természetben feküsznek, s míg azok a lehetőség vagy valószínűség körében vannak, emelik a tevékenységet; de oly vágyak, melyeknek létesülése nem valószínű, sőt nem is lehető, elégületlenséget szülnek még azoknál is, kik sorsukkal előbb meg voltak talán elégedve, elvonják őket azon ösvényről, melyen biztosabban juthattak volna vagyo-

nokhoz: a munkásság és takarékosság ösvényéről. A sorstól és ajándékképp másoktól várják vagyoni állásuk javulását, melyet becsületes munka által inkább elérhettek volna. Sem a népnek, sem az országnak nem barátja az, aki elérhetetlen vágyakat ébreszt a könnyen hívők kebelében. *(Élénk tetszés.)*

A másik káros eljárás, amivel ismét nem vádolok név szerint senkit, a hatalom minden nemének, a kormánynak úgy, mint a törvényhozásinak keserű, gúnyos s gyakran rágalmazó megtámadása s ezáltal azok tekintélyének a kevesebb műveltségű népnél káros aláásása. Megróni a hibát jog és kötelesség, de történjék ez oly módon, mely több kárt ne tegyen, mint hasznot. Az államhatalom minden ágában szükséges a tekintély; jusson bár kormányra egyik vagy másik párt, ily tekintély nélkül kormányozni képtelen lesz. Akik oda szeretnék vinni a dolgot, hogy a megalkotott törvénynek is csak kételkedve, vonakodva engedelmeskedjenek a hon polgárai, azok nem a kormányt, nem az egyik vagy másik pártot, hanem minden kormányt, minden pártot, magát az államot kívánják veszélybe dönteni. *(Élénk helyeslés.)*

Végre merültek fel többféle keserű kifakadások a közigazgatás terén elkövetett visszaélések s a felelős kormánynak állítólag törvénytelen eljárása ellen. De ismétlem, hogy ha még valók volnának is, azok szintén nem a kiegyenlítés következései, s általában ez a modor nagyon emlékeztet engem a régi gravaminális diéták [sérelmi országgyűlések] korára. Akkor nem volt felelős minisztérium, sem közvetve, sem közvetlenül nem függött tőlünk, hogy őfelsége kit nevezzen kancellárnak, országbírónak vagy valamely kormányszék tagjának; és ha ezen tisztviselők vagy kormányszékek sértették a törvényt, nem volt más eszköz, mint az országgyűlésen felszólalni ellenük, és bepanaszolni őket őfelségénél. De a parlamentáris kormány e tekintetben is lényegesen különbözik előbbi állapotainktól. Most a közigazgatásban elkövetett visszaélések iránt interpellálhatjuk a minisztériumot – és ezen joggal, úgy látszik, a tisztelt képviselők nemigen gyéren élnek; törvénysértések miatt bizalmunkat vonhatjuk el tőle; vád alá helyeztetését követelhetjük. És ez magától az országgyűléstől függ. Tehát az országgyűlés nem szorult arra, hogy egyes esetekért panaszt emeljen a felség előtt, a bajt törvényes hatalmával orvosolhatja. Nem látom tehát sem helyét, sem idejét a válaszfelirati vita alkalmával ily vádak és panaszok tárgyalásának. Meg fog a kormány ezekre felelni annak rendje szerint, és úgy hiszem, igazolni fogja magát; de nem látom helyesnek, hogy ezt bármi tekintetben a válaszfelirattal összeköttetésbe hozzuk.

Az eddigi vitatkozásokban részünkről sokan felszólaltak az ellenfél okai és előadásai ellen, és megcáfolták azokat, és én sem újabbakat, sem fontosabbakat felhozni nem tudnék.

Bocsánat, ha máris hosszadalmasabb voltam, mint lenni óhajtottam. *(Halljuk! Halljuk!)*

Elegendőnek tartom szavaimat azzal végezni, hogy a bizottság felirati javaslatát pártolom és óhajtom, hogy a többség mielőbb szavazással határozzon a kérdés felett, és vessen véget a már úgyis hosszúra terjedt vitatkozásoknak. *(Élénk éljenzés a jobb oldalon.)*

Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek.* II. köt. Szerk. Deák Ágnes. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 568–575. o. Eredetileg megjelent: *Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* 1. köt. Pest, 1869, 303–307. o.

Jegyzetek

1. Deák Ferenc beszéde az 1869–1872-es országgyűlést megnyitó uralkodói trónbeszédre küldendő válaszfelirati javaslatról folytatott képviselőházi vitában hangzott el. *(A szerk. jegyz.)*
2. Az országgyűlési központi bizottság mellett külön felirati javaslatot nyújtott be Tisza Kálmán, Simonyi Ernő és Svetozar Miletić.
3. Ferenc József trónbeszédét az 1865–1868-as országgyűlés megnyitása alkalmából lásd e kötetben a *Források* között.
4. A 67-es bizottság albizottságának javaslatát és a bizottság kisebbségének különvéleményét lásd e kötetben a *Források* között.

5. Deák Ferencnek a kiegyezési törvényekről folytatott képviselőházi általános vitában, 1867. március 28-án elmondott beszédét teljes terjedelmében lásd e kötetben a *Források* között. Deák itt nem szó szerint idézi saját szavait.

SCHVARCZ GYULA
MAGYARORSZÁG HELYZETE A REÁLUNIÓBAN – (RÉSZLET) (1870)

[...]
Csalódik, ki azt hiszi, még egyszer elmondjuk, hogy Magyarország államgazdászati helyzetén – a tehervonó milliók sanyarú helyzetén – javítani, hogy Magyarországon a kellő korszerű reformot fölavatni lehet, míg a „közös ügyek" fönnállnak.

Másik nagy akadálya a korszerű reformnak azon folytonos nyomás, melyet a bécsi patrimonialis [itt: kizárólag az uralkodói akarattól függő] kamarilla és a hűbéri soldatesca [erőszakos (katonai) uralom] államéletünkre a „közös ügyek által" gyakorol.

Azt mondják: a kamarilla s a soldatesca már nem létezik.

S tudni akarják, hogy e százados kamarillát saját szülötte a bürokrácia ölte meg.

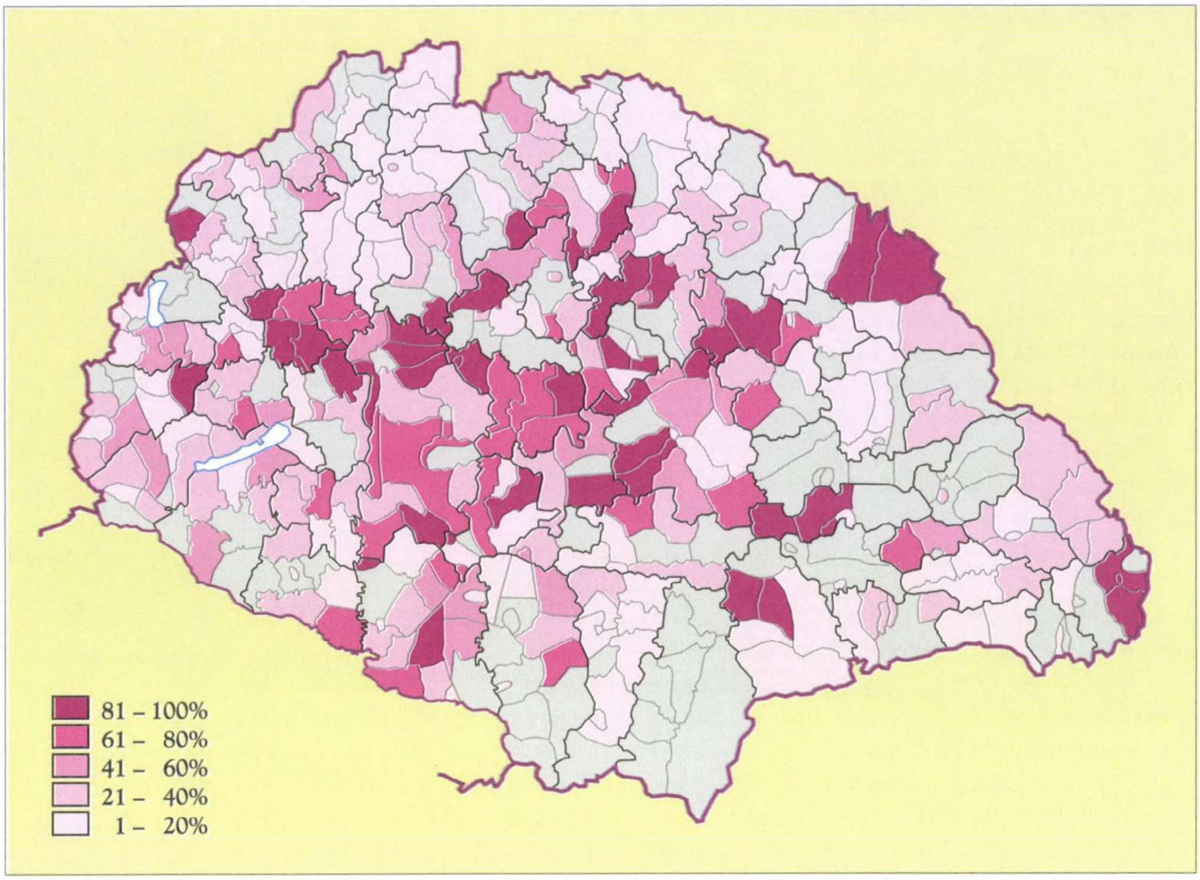
Hát ki hozatta létre az 1867:8. törvénycikket[1], mely az 1848:12. törvénycikk módosításával a miniszterek kinevezését udvari befolyás-harcoktól teszi függővé, kizárván lehetőségét annak, hogy a többségre jutott ellenzék feje, mint természetes miniszterelnök azokból alakíthassa meg kabinetjét, akikben a nemzet többségének közbizalma leginkább megnyugodnék, föltéve, hogy e férfiaknak az udvarnál az utat senki sem egyengeti, sőt tán éppen ellenkezőleg őket az udvarnál egy vagy más érdekből, vagy merő ellenszenvből, kasztgyűlölségből sötéten rajzolják?

Ki parancsolta rá parlamenti többségünkre a nemzetőrség és a nádori méltóság intézményének fölfüggesztését?

Ki csempészte be a „birodalmi kancellári" méltóságot és a „birodalmi" jelzőt dacára az 1867. évi kiegyezésben föltételül vallott „paritás"-nak a „közös" minisztériumok elé? Kinek a műve, hogy a budai hadparancsnokság a m. királyi minisztériumot merő helytartósági intézménynek tekintgeti és azt „löbliches k. ungarisches Ministerium"-nak címezgeti?[2] Ki parancsolt rá a magyar k. minisztériumra, hogy az oly törvényjavaslatot terjesszen a képviselőház elé, mely az egész magyarországi katonaköteles korú, szolgálatban nem levő férfinemzedéket is katonai bíróságoknak volt alárendelendő oly értelemben, miszerint bármely magyar hazafit, bármely ellenzéki követjelöltet bármely dragonyos hadnagynak jogában állott volna akár az utcán elfogatni és deresre húzatni vagy legalább vasra veretni, vagy megkardlapozni, föltéve hogy a dragonyos hadnagynak azt tetszett volna állítani, miszerint a katonaköteles korú, szolgálatban nem álló ellenzéki követjelölt lenéző, nem elég tiszteletteljes pillantást vetett rá, s ezáltal a katonai fegyelmet, mely alá a katonabíróságokróli törvény értelmében a katonaköteles korú, szolgálatban nem álló, ellenzéki követjelölt is tartozni fogott, érzékenyen megsértette?

Ki gátolta meg, hogy a magyar király budai várlakára, az országgyűlés megnyitása ünnepélyes pillanatában a háromszínű lobogó a fekete-sárga lobogó helyére fölhuzassék?

Ki erőszakolta rá a honvédségre a fekete-sárga kardbojtokat? Ki gátolja, hogy a honvédség szerves hadegészet képezzen és ne csak gyalogzászlóaljakból, lovasszázadokból, hanem tüzérségből, hadmérnökségből, táborkarból is álljon? Ki az oka, hogy dacára a miniszterelnök által adott ígéretnek, sem a sorhadnál – noha a magyar oly fényesen bebizonyította, hogy másra is való, nem csak nyers hadanyagnak, – magyar tüzér- és műszaki ezredek még mindig nem alakíttatnak, sem meglevő magyar gyalog- és lovasezredeink a hazába vissza nem hozatnak és a fajgyűlölség lecsitítására, az idegenek e hazából el nem távolíttatnak? Kinek a műve, hogy a honvédtiszti kineve-

A BALKÖZÉP PÁRT (KORÁBBAN HATÁROZATI PÁRT) VÁLASZTÁSI GYŐZELMEINEK FÖLDRAJZI MEGOSZLÁSA 1861 ÉS 1875 KÖZÖTT (A MEGNYERT VÁLASZTÁSOK SZÁZALÉKÁBAN)

zéseknél legképzettebb, legérdemdúsabb szakférfijaink mellőztetnek, s patrimoniális hűbéri elemek, sőt Haynau[3] korábóli egyének is a legmagasabb állomásokon a nemzeti közhangulat megsebzésével alkalmaztatnak?[4]

Kinek a műve, hogy csekély számú nem magyar nevű magyarországiakon kívül tábornagyul 0, aktív szolgálatban levő lovassági tábornokul csak 1, táborszernagyul 0, altábornagyul csak 1, vezérőrnagyul csak 8, ezredesül csak 13, gyalog alezredesül csak 6, gyalogőrnagyul csak 14, határőr alezredesül csak 1, határőr őrnagyul 0, vadász alezredesül 0, vadász őrnagyul is 0, az egészségi csapatoknál törzstisztül 0, lovasezredesül csak 4, lovasőrnagyul csak 4, tüzérezredesül 0, tüzérőrnagyul 0, hadmérnök alezredesül 0, hadmérnök őrnagyul 0, hadépítész alezredesül csak 1, hadépítész őrnagyul 0, utász alezredesül 0, utász őrnagyul 0, szekerész alezredesül 0, szekerész őrnagyul 0, ménesszaki alezredesül csak 1, ménesszaki őrnagyul 0, ruházatszaki alezredesül 0, ruházatszaki őrnagyul ismét 0, magyar nevű se forduljon elő az egész jelenlegi „concretual-status"-ban?[5]

Kinek a műve, hogy a „közös" hadseregben a polgári tábornagyok, táborszernagyok és lovassági tábornokok száma 0%, a polgári altábornagyoké $^1/_{20}$%, a polgári vezérőrnagyoké $^1/_7$%, a polgári törzstiszteké a gyalogságnál $^2/_5$%, a lovasságnál $^1/_4$% és csak a tüzérségnél $^2/_3$%, a hadmérnökségnél $^1/_2$%?

Kinek a műve, hogy a budai várőrségi laktanyában még mindig azon utasítások az irányadók, melyek Haynau korában voltak irányadók, s hogy Budapestet a Gellérthegy váracsának lövegei még mindig elhamvasztással fenyegethetik?

Kinek a műve, hogy a szlavón, határőrvidéki erdők kérdését országgyűlési kormánypártunk kénytelen volt hazaellenes értelemben elejteni, dacára, hogy a horvát képviselők maguk tették ez ügyben a legszembeszökőbb leleplezéseket?

Kinek a műve, hogy törvényhozásunk a 40 milliónyi tiszti kaució kérdésének végleges kitisztázásához sem a delegáció útján, sem különben nem juthat?

Kinek a műve, hogy míg a m. kir. igazságügyminiszter a fejedelem aláírásával szentesített rendeletet ad ki, mely a nyugdíjas katonatiszteket magán jogi ügyeikre nézve a polgári törvényszékek hatósága alá helyezi, addig a bécsi katonai lapok egész éven át azt állítják, hogy b. Kuhn[6] közös hadügyminiszternek egészen ellenkező rendelete van a nyugdíjas katonatisztekre nézve érvényben, s egyes hazánkfiai, mint többek közt az Aradról fölszólaló nyugdíjas katonatiszt is, egész éven át hasztalan várakoznak, míg sürgős ügyök érdemében a kölcsönös hivatalos és félhivatalos démentik [cáfolatok] folytán az illetékes bíróságra ráakadnak?

Kinek a műve, hogy a „közös" hadseregnek hazánk földéről született fiai nem eskettetnek föl a magyar alkotmányra, melyre pedig a fejedelem, a közös hadsereg hadura, fölesküdött? Kinek a műve, hogy b. Kuhn a „másik fél" katonaruhába bujtatott szülötteinek is megtiltja az államalaptörvényekre s egyáltalán másra mint a katonai rendeletekre hivatkozni?

Kinek a műve, hogy fizetnünk kell a „közös" nyugdíjakat több mint kétmillió értékig, nyugdíjakat azoknak, kik 1848/49-ben hazánk földét tűzzel vassal pusztították és segédkeztek a magyar nép hóhérainak, míg honvédeinknek még csak az erkölcsi elismerést sem meri országgyűlési többségünk törvénybe iktatni?

Kinek a műve, hogy majd valamennyi minisztériumunk kénytelen volt átvenni Bach és Schmerling hivatalnok személyzetét, mely legnagyobb részt még nyelvünket sem érti?

Kinek a műve, hogy az egyesületi és gyülekezési jog teljes elnyomására dolgozik a kormány, s miszerint csak hogy Kossuth Lajost és Böszörményit[7] elítéltethessék, nem törvényszerűleg szervezett esküdtszéki intézményt léptettek életbe?

Kinek a műve, hogy dacára az 1867. évi „alap"-ban kikötött „paritás"-nak, Magyarországnak mindig meg kell hátrálnia, sőt sok esetben egészen elnémulni a nemzetközi érintkezésekben az „Osztrák–Magyar Birodalom", nemegyszer csupán az „Ausztriai Császárság" előtt?

Kinek a műve, hogy az 1867. évi 12. törvénycikk[8] közösen kezeltetni csak azon külügyeket rendeli, melyek a monarchia mindkét felének államterületét közösen érdeklik, magyar konzulságokat állítani kormányunk mégsem bátorkodik, sőt még a külhatalmaknak is hosszas küzdelmükbe kerül, míg hazánkban kereskedelmi érdekeik képviseltetésére maguknak egy-egy konzulsági ügynökséget kivívhatnak?

Kinek a műve, hogy – miként már föntebb említém – dacára mind a Lajtán túli, mind a Lajtán inneni népek határozottan nyilatkozó közóhajának, a parlamentileg tulajdonképpen felelősségre nem vonható „birodalmi kancellár" nem a népek érdekeit tartja szem előtt, hanem majd a Németország ellen fondorkodó párisi kényuralommal, a törökkel és a pápával szövetkezik, majd ismét hajlandónak mutatkozik még arra is, hogy a „szent szövetség"-et fölújítsa?

Kinek a műve mind ez, tán kizárólag a magyarországi vagy a „másik fél" parlamenti többségéé és a keblükből kifolyt kormányoké?

Bizonyára ezek is vétkesek benne. De vajon ők-e egyedüli okai, hogy mindez ekként történik?

Ez ellen ők maguk is tiltakoznak. Mentegetik magukat. Azt mondják, ők is belátják, hogy ez rosszul van, ahogy van – eleget küzdenek –, de ha másként nem lehetséges?

Ezt mi is tudjuk.

Igen, de hát mért nem lehetséges?

Vajon a fejedelem egyéni fölfogásán, hajlamain törik-e meg minden jóakaratuk?

Alkotmányos fogalmak szerint, a fejedelem személyét nem szabad belevonni a játékba.

Ha a fejedelem tényleg mégis ellentétbe helyezné magát a közérdekkel, a közóhajjal: alkotmányos fogalmak szerint akkor ezért csakis tanácsosait szabadna hibáztatni: és ugyan hibáztatni azon címen, miszerint ők a fejedelmet rosszul értesítik.

Magyar lovasság. Karikatúra, *Bolond Miska*, 1868. „Íme azon nemzeti lovassági hadsereg, mellyel a mi hadügyminiszterünk rendelkezik."

Ha tehát nálunk a kormánypártnak magának folytonos akadályai vannak a rosszul értesített fejedelem „szent és sérthetetlen" személyével szemközt: lehet-e, sőt szabad-e alkotmányos értelemben föltennünk, miszerint az a láthatatlan hatalom, az a kamarilla, mely a fejedelem rosszul értesítése által századokon át, le egész a legújabb időkig befolyásolta a legfőbb hatalom gyakorlását, sőt közvetlenül magát a kormányügyek vezetését, a gr. Andrássy-kabinet kineveztetése óta, vagy ha úgy tetszik, a kibékülés óta végleg megszűnt létezni.

Ezt föltennünk az alkotmányos fölfogás fogalomkörén belül nem is szabad; de föltennünk józanul nem is lehet, sőt ellenkezőleg mind az, amit fölhoztunk, maga az egész helyzet, félreérthetetlenül azt bizonyítja, hogy a kamarilla nem szűnt meg, s nem is fog megszűnni mindaddig, míg csak a „közös" fejedelem oly nyers erőre támaszkodhat, mely a népérdekekkel nem csak hogy nem azonos, de igen gyakran merőben ellentétes érdekeknek áll szolgálatában.

Csak akkor, ha a „közös" fejedelem, még ha akarna, sem támaszkodhatnék egyébre, mint népei szeretetére; csak akkor, ha a hadsereg föl lenne esketve az alkotmányra, s ha a miniszteri felelősség elve a felől is biztosíthatná a nemzetet, miszerint az alkotmányra föl nem esketett hadsereg nem fog sem az országgyűlés, sem a köztörvényhatóságok, sem a törvény korlátjait át nem lépő népgyűlések szétkergetésére vagy megfélemlítésére használtatni: csak ekkor mondhatnók el, hogy már most nincs mit tartanunk a kamarillától, s hogy már most meg van vetve legalább alapja a valódi alkotmányosságnak, parlamentarizmusnak. De addig, ki biztosíthat afelől bennünket, hogy a nemzet akarata ellenére nem sodortatunk ránk nézve, közömbös, sőt tán egyenesen magyar ellenes háborúba, s ha pl. a jelen fejedelem netáni elhunytával országgyűlésünk nem lesz oly gyáva, hogy az 1866. évi országgyűlés nyomorú példáját utánozza, hanem híven a nemzeti közbizalomhoz, férfiasan tiltakozni talál az ellen, hogy népünk fiai oktalanul mészárszékre ne hurcoltassanak, a nép vagyona kétségbeejtő válságoknak ki ne tétessék, ki biztosít bennünket ez esetben a felől, hogy az alkotmányra föl nem esketett „közös hadsereg" – melynek a „közös" hadügyminiszter még az államalaptörvényekrei hivatkozást is vétkül számítja föl, mint vak engedelmességhez szoktatott hűbéri had nem fog-e elsősorban az országgyűlés ellen fordulni. Ki biztosít, hogy nem fogja-e megújítani a Caraffa-[9], Ampringen-[10], Haynau-féle személyi politikát?

Ki biztosít, hogy amint a külviszonyok a kamarillára nézve kedvezőbbekké változtak, nem fog-e az egész mostani „alkotmányos” állapot egy „patent” vagy napi parancs által ismét a történelem körébe utasíttatni?

Avagy tán nem elég világosan szólott azon leirat, mely a custozzai győzelem[11] napján a magyar országgyűlést azonnal haza küldötte?

Parlamentarizmus nem lehetséges addig Magyarországon, míg a közös ügyek fönnállnak.

Parlamentarizmus a szó jóhiszemű értelmében csak ott létezhetik, hol a törvény uralmának minden, tehát még a hadsereg, a bank és a diplomácia is alávetve vagyon.

Épp oly kevéssé lesz lehetséges a demokrácia hazánkban, míg a közös ügyek el nem töröltetnek.

Kell-e még ezt bizonyítgatnunk?

Meg fog-e szűnni hűbéri patrimoniális hadsereg lenni a közös hadsereg, míg fölötte nem népbizalmából kifolyt felelős kormány hanem hűbéri, patrimonialis tetőzet, felelősségre nem vonható kamarilla fog létezni?

És ha a „közös” hadsereg, ezen kolosszerű [kolosszus, hatalmas] nyers erő, mely életsorvasztólag nehezedik összes államintézményeinkre, egész társadalmunkra, ha mondom e „közös” hadsereg eddigi hűbéri, oligarchikus, patrimonialis színezetét a jövőre is megtartja, vajon nem merő önámítás-e a demokrata reformok lehetőségébeni bizakodás?

És – ha kihagyjuk is számításból a hadsereget – vajon lehetséges-e a reform meghamisítatlan demokrata szellemben ott, hol maga a „delegációk” intézménye is csak az oligarchia mesterkélt túlsúlyának bejátszatásával képes megfelelni azon célnak, mely végett fölállíttatott? Lehetséges-e itt a demokrácia, míg a „közös ügyek” fönnállnak?

[...]

Schvarcz Gyula: *Magyarország helyzete a reálunióban*. Pest, Stolp O. K., 1870, 61–69. o.

Jegyzetek

1. A törvényt lásd e kötetben a *Források* között.
2. „Tekintetes kir. magyar minisztérium”. A budai hadparancsnokság parancsnoka, Liechtenstein herceg 1867. február 21-én és 22-én kiadott sértő hangú körrendeletében kétségbe vonta a magyar kormány (azon belül is elsősorban a honvédelmi minisztérium) hadseregre vonatkozó hatásköreit.
3. Haynau, Julius Jakob (1786–1853) báró, osztrák táborszernagy, Magyarország teljhatalmú katonai parancsnoka (1849–1850).
4. Azt is kérdhetnők: Ki az oka, hogy a honvéd tisztikarnak oly költséges ruházattal kell küzdenie, mely a nem vagyonos legjóravalóbb hazafiakat is a végromlás szélére sodorja, miután honvédségünktől még azon fölruházkodási segélyt is, melyet az önkéntes csapatoknak bőven kijuttattak, csak későn, elégtelen mérvben juttatják ki, mintha csak arra számítanának, hogy a gazdag idegen hűbéri elemen kívül csak azok kívánkozzanak hazánkfiai közül honvédtiszti állomásokra, kik maguknak a felsőbbség pártfogását, tán politikai meggyőződésük árán is biztosítják? *(Schvarcz Gyula jegyzete.)*
5. Még ha azt tesszük is föl, hogy 3 annyi nem magyar nevű magyarországi van is alkalmazva mind e rangfokozatokon, mint magyar nevű, még ez esetben is jelentéktelen töredéket nyerünk csak a Lajtán túli tábornokon és törzstisztek óriási számához képest. Azon ellenvetés, miszerint azért nem volna a magyarországi elem nagyobb számarányban képviselve, mert az 1848/9-es nemzedék elmaradása okozná ezt, nem alapos: mert a kétévi előléptetési rések nem hathatnak vissza az összes rangfokozatokra ily arányban, kezdve a tábornagytól le az őrnagyig. *(Schvarcz Gyula jegyzete.)*
6. Kuhn, Franz (1817–1896) báró, táborszernagy, közös hadügyminiszter (1868–1874).
7. Böszörményi László (1824–1869) szélsőbaloldali országgyűlési képviselő, a *Magyar Ujság* szerkesztője. Kossuth váci választókhoz írott levelének közzététele miatt a sajtóesküdtszék börtönbüntetésre ítélte.
8. A törvényt lásd e kötetben a *Források* között.

9. Caraffa, Antonio (1643–1693) gróf, Habsburg-szolgálatban álló önkényeskedéseiről hírhedt generális, felső-magyarországi főkapitány.
10. Ampringen, Johann Caspar (1619–1684) Magyarország kormányzója (1673–1679).
11. Az osztrák csapatok győzelmének színhelye az 1866-ban kirobbant porosz–osztrák–olasz háborúban (június 24.).

(1892) BEKSICS GUSZTÁV

LEHET-E FEJLESZTENI A DUALIZMUST?

Nemzeti aspirációink megvalósítása nem a közjogi alap bolygatásában, hanem e rendíthetetlen alapon a magyar állam teljes kiépítésében, a magyar nemzet végleges megszilárdításában áll.

A közös intézményekben történhetnek, mint 1867 óta ismételten történtek is, nemzeti vágyainkra nézve igen kedvező mozzanatok, ezek azonban nem a dualizmus fejlesztését, hanem betűjének, vagy szellemének megvalósítását, végrehajtását képezik.

Nem gondolható kedvezőbb mozzanat, mint volt két „és" szócskának először a király és a monarchia, majd újabban a hadsereg címébe való beiktatása.

Az első „és" megszüntette a birodalom eszméjét, mely még a 12. törvénycikk megalkotása után is kísértetett. A másik „és" megszüntette a birodalmi hadsereget, mely régi címével még mindig az abszolút Ausztriára emlékeztetett.

És e nagy átalakulások még sem voltak a *dualizmus fejlesztése, hanem egyszerű végrehajtása.* Jelentették az utolsó bizalmatlanság megszűntét minden faktornál, a dualizmus elvének és szellemének teljes és őszinte elfogadását.

Annál kevésbé képezhetik a dualizmus, a közjogi alap fejlesztését azok a viszonylag sokkal kisebb jelentőségű kérdések, melyek minduntalan a vitatkozás napirendjére kerülnek.

Amennyiben ugyanis ezek a dualizmus és paritás szelleméből folynak, *megvalósíthatók egyszerű végrehajtás* és nem a közjogi alap fejlesztése által. Amennyiben pedig az 1867:12. törvénycikkel ellentétesek, meg nem valósíthatók és feszegetésük káros a nemzet közszellemére és békés fejlődésünkre.

De a megvalósításnak módszere és fóruma tekintetében is a helyes közjogi alapot kell választani. A közjog egyáltalán nem alkalmas a fejlesztésre, csak a végrehajtásra; új jogokat lehet szerezni, de a régieket fejleszteni nem lehet. A politikai eszély néha azt követeli, hogy a létező jog megvalósítása elhalasztassék; de mikor a megvalósítás ideje elérkezik, s a jog a gyakorlatba átlép, ez nem a létező alap fejlesztése, hanem az elvi jog gyakorlati kivitele. Közjogunk és történelmünk tele van e tekintetben bizonyítékokkal.

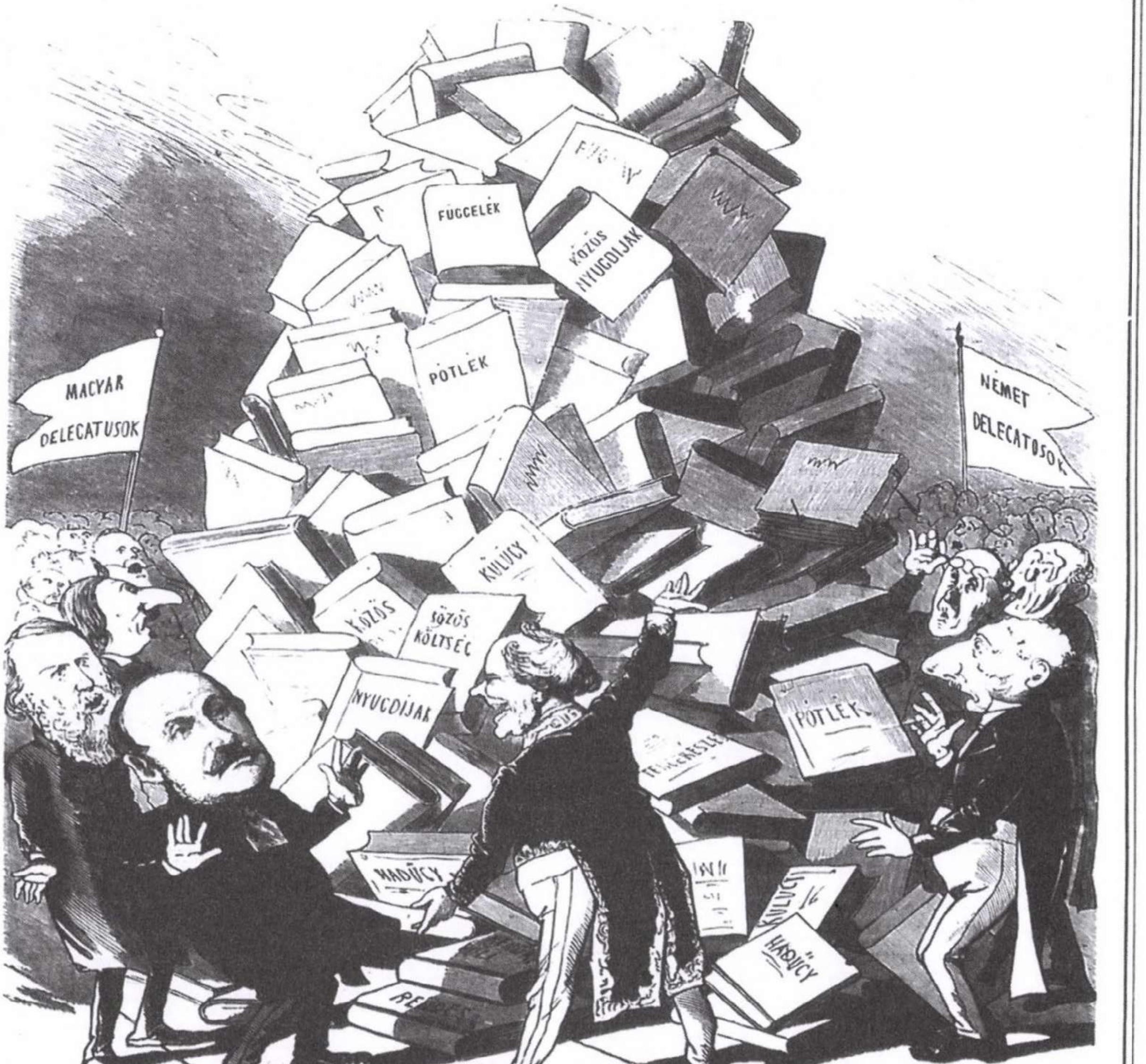
A magyar nemzet joga nem mindig az volt, ami politikája. De jogánál többet sohasem követelt, ellenben, bár az elvet soha fel nem adta, bölcsen tudott várni világos jogainak érvényesülésére. Az elnyomási törekvésekkel és a jogfosztással sohasem alkudott meg, de mindig tudott számolni a tényleges viszonyokkal. A magyar közjog és a magyar politikai bölcsesség mindig karöltve jártak; az előbbi magasan lobogtatta az elv zászlaját, az utóbbi eleget tett a gyakorlati élet követelményeinek.

Csak a kettőnek szerencsés kombinációja mellett lehetett keresztülevezni három század zivatarai közt anélkül, hogy a magyar államiság hajótörést szenvedjen, különben ma ennek tán csak roncsaival bírnánk.

A politikai okosság vezette még közjogi törvényeink alkotását is, a Habsburg-dinasztiával való egyesüléstől kezdve a dualizmusig, sőt ezen túl. A közös ügyek kétségkívül benne lappangtak a perszonálunióban kezdettől fogva, de őseink óvakodtak ezeket meghatározni, és mint kifejtettem, helyesen tettek ekképp.

A múlt századokban Magyarország nem lehetett más viszonyban a hatalmas Ausztriához, mint a meg nem határozott, pusztán csak elvi perszonálunió viszonyában. Egy

Közös budget.

— Uraim, itt van a közös költségek részletes kimutatása. — Hisz ezt lehetetlen mind ily rövid idő alatt átolvasni. — Hiszen nem is épen muszáj az, nem kell azt mind átolvasni. — Hát? — Csak megszavazni.

KÖZÖS BUDGET. KARIKATÚRA, *BOLOND MISKA,* 1868.
„URAIM, ITT VAN A KÖZÖS KÖLTSÉGEK RÉSZLETES KIMUTATÁSA. – HISZ EZT LEHETETLEN MIND ILY RÖVID IDŐ ALATT ÁTOLVASNI. – HISZEN NEM IS MUSZÁJ AZ, NEM KELL MIND ÁTOLVASNI. – HÁT? – CSAK MEGSZAVAZNI."

kis és gyenge állam, ha naggyal és hatalmassal szövetkezik, ennek mindig tartományává lesz. Egyenrangú szövetség csak egyenrangú, egyenlő erejű államok közt lehetséges, anélkül, hogy valamelyiknek államisága csorbát szenvedjen. Finnországban tapasztaljuk, mire vezet a túl erős állammal, ez esetben Oroszországgal való egyesülés.[1]

A Pragmatica Sanctio óvakodott a kölcsönös védelem organizmusáról beszélni. Csak odavetőleg, alig néhány szóval beszél a kölcsönös védelemről, midőn a rendek megígérik a feloszthatatlan és együtt birtoklandó monarchia védelmét külerő ellenében.

Midőn a dualizmus formulázására kerül a sor 1866-ban, illetőleg 1867-ben, mennyi közjogi zűrzavarral küzdöttek, különösen kezdetben, a formulázók.

De minél bővebben foglalkoztak a dualizmus megalkotói a közös ügyekkel, a Magyarország és Ausztria közt való viszonnyal, annál inkább rájöttek, hogy a teljes magyar államiság kiépíthető a Pragmatica Sanctio alapján, hogy a közös ügyeket most már meg lehet határozni, azon veszély nélkül, miképp Magyarország Ausztria provinciájává legyen. Sőt hogy az ekképp felépített magyar állam törvényes befolyást nyerhet a közös ügyek intézésére, mely befolyással a Pragmatica Sanctio alapján tényleg soha sem bírt.

A dualizmus és paritás ekképp gyakorlati megvalósításává lett Magyarország elvont virtuális jogainak; a magyar állam, mint egy hatalmas monarchia egyenjogú állama, nemzetközi tényezővé lett, ami előbb, Mohács óta, sohasem volt. Ha ellenben a magyar nemzet e jogait ideje előtt akarja érvényesíteni, a jogért való küzdelemben valószínűen elbukik vala.

A közös ügyek tisztázatlan állapota miatt nagy szerencsétlenség következett ugyan 1848-ban, mert a politikai eszély nem pótolta az erő hiányát; de mégis igen helyesen történt minden úgy, ahogy történt. Őseink igen helyesen burkolták el a Corpus Juris latin zsargonjába a közösen érdeklő viszonyokat és igen helyesen csak Magyarország függetlenségét deklarálták egészen határozottan. Ha a közös ügyeket már századok előtt determinálják, akkor, midőn az impérium hatalmas és Magyarország gyönge volt, ez utóbbi kétségkívül a provincia színvonalára nyomatott volna le. De a kényes kérdéseket ekkor hagyták a gyakorlati életre. A kölcsönös védelem kérdését fényesen oldották meg, mikor erre került a dolog, p. o. Mária Terézia korában, de az első meghatározásokba nem mentek bele. Az előleges determinációk helyett jobbnak tartották a gravamenező [sérelmi] politikát, mely utólag lépett fel, mert e mellett a tiszta perszonáluniót teljes jogalapon lehetett védelmezni.

A világos meghatározások kerülése egyébiránt keleti természetünk restségével is összefüggésben van.

A közjogi bizonytalanság ezen állapotán túl vagyunk, habár még az 1867:12. törvénycikk is óvakodik a teljes részletezéstől, a homályból még itt is megmaradt valami, s ez is a gyakorlati életre és politikai bölcsességre bíz egyes dolgokat. De csak ismételhetem, hogy őseink okosan és bölcsen jártak el: csűrhető-csavarható törvényeikkel, pláne a sokszor napirendre került nagyszavú deklarációkkal, a magyar államiságot és a magyar nemzet szuverenitását három század zivatarain keresztül érintetlenül hagyták a jelen nemzedék számára.

E közjogi állapot azonban kétségkívül befolyt nemzetünk szellemére. Ez is egyik oka, hogy nem szeretjük a doktrínákat, hogy nem keressük a filozófia ködös vagy napsugaras magaslatait, hogy a szuverenitás elvont modern tanait nem alkalmazzuk közjogunkban, mert még mindig – és igen helyesen – a történeti fejlődés alapján állunk. Nem lettünk filozóf, hanem praktikus nép. És jobb volt nekünk megélnünk gyakorlati politikai érzékünkkel, mint elveszni az államjogi filozófiával.

A dualizmusban még mindig vannak elvont jogok, melyek elvileg léteznek, megvalósításukat azonban eddig halasztatta velünk a politikai eszély vagy saját érdekünk. Ilyen p. o. Magyarországnak az a joga, hogy külön vám- és kereskedelmi területet képezzen, hogy Ausztriától gazdaságilag teljesen külön váljék s igen sok más, ezzel kapcsolatos vagy

nem kapcsolatos joga, mint a szétválás esetén a külön kereskedelmi képviselet stb. Vagy például magának a magyar udvartartásnak az osztrák udvartartástól való teljes és végleges különválasztása s más effélék.

TULIPÁN-JELVÉNY

Ilyen a kettős monarchia címere, a zászlókérdés, a hadsereg nyelvkérdése, a magyar katonai akadémia.

A kettős monarchiának valóban címerre, de oly címerre van szüksége, mely a perszonáluniót tükrözze vissza és nem reáluniót. A külföldnek e címerből azonnal fel kell ismernie, hogy Ausztria és Magyarország államjogi viszonya két teljesen független államnak csak is a közös védelemre való egyesülése.

A zászlókérdés úgy oldandó meg, hogy a magyar állam színei egy szuverén állam színeinek méltóságával, tehát magának az uralkodónak családi zászlajával egyenlő ranggal bírjanak. A magyar királynak lehetnek, mint vannak, családi színei; de a magyar lobogó egyszersmind a magyar király lobogója. *A hadsereg nyelvkérdése gyakorlatilag sokkal nehezebben oldható meg.* Ez már nem csak *közjogi*, hanem egyszersmind *vezényleti* kérdés. Megoldása attól függ: *vajon lehetséges-e, a hadsereg harcképességének veszélyeztetése nélkül érvényteleníti a magyar nyelvnek kétségtelen jogait. És ha lehet: mily méretekig juthat el az érvényesítés?*

A közjognak nem feladata e határok feltalálása: ez a politikára és a hadi technikára tartozik. Ugyanez mondható a magyar katonai akadémiáról is. Az 1867:12. törvénycikk teljesen elég széles alap arra, hogy azon még a magyar katonai akadémia is elférjen.

Mindez megvalósítható a törvény keretében, fejlesztés és megváltoztatás nélkül. Hisz mindez, mint kimutattam, nem is közös kérdés, hanem a magyar parlamentnek és ő felségének (tehát nem a delegációnak) ügye. Azért szóltam fentebb a delegáció hatáskörének tágítása és az ellen, hogy a delegáció legyen a nemzeti aspirációk hordozója.

A politikai bölcsesség azonban nemcsak a Pragmatica Sanctio idején volt kiegészítője közjogi felfogásunknak, hanem az volt a dualizmus megalkotásakor. Az lesz jövőre is. Jogainkat nem kell érvényesítenünk, minden esetben elmenve a legszélső határig, habár az érvényesítés érdekeink ellen van vagy veszélyes bonyodalmakat idézhetne fel. A vám- és kereskedelmi különválást sem valósítottuk meg, mert nagy érdekeinket tettük volna kockára.

De akkor is, midőn elvi jogainkat a gyakorlatba átvisszük, nem a közjogi alapot fejlesztjük, hanem csakis virtuális jogainkat érvényesítjük. Jogunk van magának a dualizmusnak megváltoztatásához s pedig, egyoldalúan, az osztrák törvényhozás hozzájárulása nélkül. De mégsem tesszük, mert nincs érdekünkben.

A fejlesztési elmélet tehát egészen hibás. Közjogot vagy közjogi alapot s így a dualizmust sem lehet fejleszteni. Vagy érvényesíteni lehet azt, amennyiben csak elvont jog, vagy megváltoztatni, amennyiben többé nem felel meg az ország érdekeinek.

Harmadik mód, ti. a fejlesztés nem lehetséges. Közjogi képtelenség.

A közjogi villongásoktól pedig óvakodnunk kell. *Nemzeti céljainkat csak úgy valósíthatjuk meg, ha képzelt közjogi sérelmek miatt le nem kötjük tetterőnket, melyre másutt van szükség.*

A politikai bölcsességnek jövőre is tényezőnek kell maradnia a magyar politikában.

A nemzetnek, nehéz századaiban, a politikai eszély és okosság voltak vezérei. Jobb vezérek voltak ezek azoknál, akik ellenséget vertek, csatákat nyertek. A hadiszerencse forgandó, a ma győztesek holnap legyőzöttekké lesznek, Jenát Szedan bosszulta meg[2] és valamikor Szedan is bosszulva lesz. E békés vezérek kalauzolták nemzetünket Mohács óta a századok ködében, zivatarában, járatlan utakon, a nagy politikai földingások romjai és hegyszakadékai közt. Géniuszunk az önfenntartásra fegyverzett fel általuk bennünket. Nagy Lajos és Mátyás félelmes kardja Mohácsnál kettétörött, katonai zsenink elhomályosodott, bírnunk kellett tehát más eszközökkel, amelyek amazokat pótolták. Ezek voltak a politikai eszély és okosság.

Ha ezek nem vezérelnek, a bel- és polgárháborúk emésztik vala fel a török által amúgy is megrontott erőnket. Jogaink csaknem mindig sértve, alkotmányunkon csak-

nem mindig rés volt ütve. A beolvasztó törekvés oly világos, félreismerhetetlen volt csaknem állandóan, hogy a nemzet egy pillanatig sem lehetett ez iránt kétségben.

De nemzetünknek a politikai eszély és okosság türelmet tanácsoltak. Nem lemondást vagy a változhatatlanba való belenyugvást, hanem a jogainak elvi fenntartása mellett, a jobb időkre, jobb alkalomra való várakozást. És a nemzet a jó tanácsot megfogadta, különben nem két nagy szabadságharcunk leendett, hanem több. Szinte állandó láz emészt vala bennünket s ez feldúlta volna egész organizmusunkat.

Két politikai vezérünk sugallmára hallgattak mindazok a nagy férfiak, akik a nemzet élén álltak s a kibontakozás útján útmutatók voltak. Széchenyi és Deák, bár maguk is géniuszok, a nemzeti géniusz megtestesülései voltak. A politikai eszély és okosság hiánya okozta negyvenkilencediki nagy katasztrófánkat; de e kettő együtt hozta létre a közjogi kiegyezést és ezzel alkotmányunknak teljesebb helyreállítását, minő az Mohács óta valaha volt.

De vajon azért, mert államiságunk immár nincs, csak a Corpus Juris artikulusaiban, hanem örvendetes tény és valóság, mert ismét erősek vagyunk s mert nem tartozunk többé Európa elnyomott, kiirtásra szánt nemzetei közé, szabad-e lecsapni a vezérségből a politikai eszélyt és okosságot, melyeknek elért nagy sikereinket köszönjük? Szabad-e, lehet-e szakítanunk a nemzet hagyományaival? Széchenyi és Deák szellemével, akik soha sem keresték a nehézségeket, hanem mindig a kiegyenlítést, akik soha sem kötöttek csomókat, hanem mindig a csomók megoldásán fáradoztak? Szabad-e a viszályok tévetegeibe visszamennünk, mikor a kiegyezés onnét már kivezetett bennünket? Szabad-e a nemzeti problémát a dualizmus folytonos bolygatásában keresnünk, mikor ennek széles alapja teljesen elégséges legmerészebb vágyaink megvalósítására?

Huszonöt év alatt többet fejlődtünk, mint azelőtt egy századon keresztül. Nemzeti ébredésünktől 1867-ig nagy átalakulásokon mentünk keresztül, a feudalizmus páncéljait és bilincseit eldobtuk, az osztályok uralmát megdöntöttük, a magyar alkotmány a rendek kiváltságából a nemzet köztulajdonává lett, a megyékből megalakult a magyar állam, az osztályokból a magyar nemzet.

Ez átalakulásban kétségkívül szintén nagy haladás rejlett; de mily csekély az az út, melyet nemzeti céljaink felé akkor, és melyet huszonöt év óta tettünk. A negyvennyolcban megalakult magyar nemzetet szörnyű katasztrófa sújtotta, több mint félszázad munkája romba dőlt. Jogunk nem veszett el, csak vissza kellett szerezni. A politikai eszély és okosság vissza is szerezték, mit a zsarnoki elnyomás, s a meggondolatlanság kockára tett. A joggal a magyar állam területi épsége is vissza volt szerezhető, de nagyon kérdéses volt, vajon visszaszerezhető-e magának a nemzetnek egysége? És kérdéses volt, vajon az 1867-ben létesült magyar állam elbírja-e a modern államiság terheit?

E két kérdésre az események által adandó választól függött a magyar nemzeti probléma.

De bebizonyult, hogy a *dualizmus elég széles alap nemzeti céljaink megvalósítására. Ezt tehát nem szabad bolygatni.* A jövő problémája attól függ, *tud-e Magyarország átalakulni nemzeti állammá?*

Beksics Gusztáv: A *dualizmus. Története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink*. Budapest, 1892, Athenaeum, 275–282. o.

Jegyzetek

1. Finnország 1808-tól autonóm nagyhercegségként Oroszország részévé vált.
2. Utalás egyrészt az 1806-os jénai ütközetre, melyben I. Napóleon súlyos csapást mért a porosz seregekre, majd bevonult Berlinbe. Másrészt a francia hadsereg fegyverletételére a porosz csapatok előtt Sedannál 1870. szeptember 2-án, melyet Párizs körülzárása követett.

SZILÁGYI DEZSŐ KÉPVISELŐHÁZI BESZÉDE AZ 1867. ÉVI 12. TÖRVÉNYCIKK JOGI TERMÉSZETÉRŐL –(RÉSZLET)

(Pest, 1893. október 12.)

[...]

Tisztelt képviselőház! Először is nyilatkozni szándékozom az 1867:12. törvénycikk jogi természetéről, *(Halljuk!)* s ennek folyamán azokra a nyilatkozatokra térek át, melyek a kőszegi, a kormány által tanácsolt és felelőssége alatt mondott válaszokra[1] tétettek.

Akár formáját, megalkotásának körülményeit, akár az annál nyilvánuló egyező jognézeteket, szóval, egész létrejöttét tekintsem az 1867:12. törvénycikknek, az nézetem szerint nem szerződés Ausztria és Magyarország között *(Élénk helyeslés a bal- és a szélsőbalon)*, és éppen ezért, uraim, ez a jognézet, mely magának a törvénycikknek tételeiben is ki van fejezve, a törvény megalkotásakor úgy a kormány, mint midőn még nem volt kormány kinevezve, az előkészítő stádiumokban, az akkori többségben levő párt vezérei részéről és a kisebbségben levő pártok vezéreinek felfogása szerint is egyező volt.

Madarász József: Csak az egyik ellenzéki párton!

Igen, ha megengedi a tisztelt képviselő úr, a volt balközépre és annak vezéreire céloztam. Igaz, hogy maga azon törvénycikk, nem létrejöttére és megalkotására nézve – mert erre nézve elemeiben semmi különbség nincs –, hanem hatályba lépésére nézve tesz különbséget. Az egyik az, hogy szövege arra mutat, hogy annak körülírása: mi ismertetik el mint a Pragmatica Sanctio folyománya közös ügynek, deklaratív természetű. Ez a Pragmatica Sanctio tartalmának, mely az 1723:I., II. és III. törvénycikkek által törvénybe iktattatott, a kifejtése, s erre nézve nem egyszer nemcsak a házban, nemcsak a bizottságokban, hanem közjogi okiratokban is, minők a bizottsági jelentések, melyek ellenmondás nélkül elfogadtattak, az a jognézet fejeztetett ki, hogy Magyarország azt, hogy a Pragmatica Sanctio folyományai szerint mik tekintessenek közös ügyeknek, a magyar közjog szerint önállóan, függetlenül minden más faktortól, királyával egyetértőleg határozza meg. És e felfogásnak kifejezése lett a törvénycikknek az az intézkedése.

Egy második alkatelemre, ti. a kezelési módozatokra nézve is, a megalkotás – kérem erre figyelmüket – önálló volt a Magyarország és a király között létrejött törvény alakjában.

Ezen módozatokra vonatkozó jogtételek nem deklaratív természetűek, hanem a 23. § szerint a helyzet azon változásából váltak célszerűvé, hogy Ausztria alkotmányos jogokkal ruháztatott fel.

A hatályba lépés erre a részre nézve feltételhez *(Felkiáltások a szélsőbaloldalon: De nem az egészre!)* – ismétlem: a hatályba lépés a törvénycikk utolsó szakasza szerint világosan ahhoz a feltételhez köttetett *(Mozgás és zaj a szélsőbaloldalon)* – és itt kérem, méltóztassanak a feltételre vigyázni –, hogy ha Őfelségének többi országai és királyságai alkotmányos úton annak tartalmához hozzájárulnak. *(Úgy van! – jobb felől.)*

Tisztelt Ház! Ez a keletkezése a törvénycikknek. Igaz, kétszer szóba került a képviselőházban és két alkalommal felvettetett az a kérdés is: vajon a törvény azon részének hatályához – nem megalkotásához, hanem hatályához –, hogy mik tekintessenek közös ügyeknek a Pragmatica Sanctio folyományaként, nem szükséges-e a Lajtán túli, az ausztriai állammal való egyetértés és közös megállapodás. *(Halljuk! Halljuk!)*

Arra, hogy e kérdés felvettessék, támpontot szolgáltatott és alkalmat nyújtott főleg a törvénynek 18. §-a, mely így hangzik: „Ezek azok a tárgyak, melyeknek a fent írt módon közössége a Pragmatica Sanctióból folyónak tekintetik. Ha ezekre nézve mindkét fél egyetértésével megtörténik a megállapodás: kölcsönös alku által előre kell meghatározni azon arányt, mely szerint a magyar korona országai a Sanctio Pragmatica

I. Ferenc József eskütétele a koronázáskor. Litográfia, 1867

folytán közöseknek elismert ügyek terheit és költségeit viselendik".[2] Tehát: ha ezekre nézve mindkét fél megállapodásával megtörténik az egyetértés...

Ugron Gábor[3]: A kvótára!

Nem a kvótára, hanem „azon tárgyakra nézve, melyeknek közössége a Pragmatica Sanctióból folyónak tekintetik" – mondja a törvény. *(Úgy van! – jobb felől.)* Ez adott némi támpontot annak a véleménynek, hogy a mindkét fél egyetértésével történt megállapodásnak meg kell lenni, mielőtt a kvótára nézve az előkészítő bizottság kiküldetik. Ezen bizottság által a törvény 19. §-ában meghatározott módon alkudozásba lépünk már most a törvény alapján az ausztriai államnak alkotmányos képviseletével.

Itt felvilágosításként meg kell mondanom, hogy midőn e kérdés érintetett, megint úgy a Deák-párt, mint a balközép minden felszólalása abban konkludált, hogy itt a két fél egyetértése és megállapodása alatt a magyar király és a magyar országgyűlés értendő *(Úgy van! – a jobboldalon.)*, nem pedig Őfelsége többi országai és tartományai és a magyar állam, és hogy ennélfogva, mihelyt a törvény meg van alkotva a két fél egyetértésével, – mert másként úgy sem lehet törvényt alkotni – elérkezett az időpont arra, hogy a kvóta meghatározása iránt a bizottság kiküldessék.

Ez a jognézet az akkori, a Csengery Antal által beterjesztett jelentésben nyíltan ki van fejezve, és ez – mint mondom – még azok részéről is, akik a balközépen ültek és akik a kvóta-bizottság az idő szerinti kiküldését ellenezték, – nem ebből az okból, hanem más alapon – mint helyes és mint a magyar országgyűlés jognézete ismertetett el.

Ennyit tehát e törvény jogi természetéről. *(Élénk helyeslés a bal- és a szélsőbaloldalon. Halljuk! Halljuk!)*

De már most...

(Egy hang a szélsőbaloldalon: Itt be kell fejezni!)

Ezt a szolgálatot nem tehetem meg *(Tetszés a jobboldalon.)*, mert a kérdés leglényegesebb részét hagynám homályban.

(Egy hang a szélsőbaloldalon: Ez lesz aztán a csavarás!)

Szokjunk egy kicsit, ha nem is kölcsönös tiszteletre, hanem egymás iránt a türelemre; hiszen a képviselő úr még azt sem tudja, mit fogok mondani *(Derültség jobbról.)*, és máris egy divinációval [sejtéssel, jóslással] kisüti, hogy az csavarás lesz. Hogyha az lesz, majd álljon fel a képviselő úr és cáfoljon meg. *(Élénk helyeslés a jobboldalon. Halljuk! Halljuk!)*

Hasonló nézet nyilváníttatott korábban, egy más alkalommal, az ellenzék egyik vezére részéről, akkor, midőn az országos megállapodás alapján formulázott törvényjavaslat került tárgyalás alá.

Ha tehát ezek a jogtételek kétségtelenek: a kérdés, mely tulajdonképpen előtérbe lépett, az, hogy mely módon – jogi módokról van szó – lehetséges az 1867-iki úgynevezett kiegyezésnek megváltoztatása.

Erre is nyíltan és határozottan megfelelek, tisztelt ház. (*Halljuk! Halljuk!*)

Nézetem szerint erre két alkotmányos mód kínálkozik. (*Halljuk! Halljuk!*) Mindkettő alkotmányos, ennélfogva a kettő közt a választás célszerűségi szempontoktól függ.

Ha a 12. törvénycikkre nézve egyáltalában a változtatás kérdése felmerülne: követhetjük, mert semmi sem gátol ebben, a szerződési módot, melyet 67-ben jó okokból nem követtek: kiküldhetünk bizottságot, mely érintkezhetik a másik állam törvényhozásának bizottságával, oly célból, hogy egyértelmű javaslatot terjesszenek elő, vagy bízhatnók az előkészítést a kormányok érintkezésére, és e javaslatok alapján határozna, természetesen magára nézve kötelezően, mindegyik államnak törvényhozása.

De ez a mód nem az egyedüli és nem kizárólagos. Történhetik a törvény megváltoztatása úgy is, amint a törvény létrejött. (*Halljuk! Halljuk!*) Miként ti. a törvény megalkotása, mint minden más törvénynél, a király, a fejedelem egyetértésével is történik, annak megváltoztatása is így történhetik...

(*Több hang a szélsőbalon: Egészen helyes!*)

...s ugyanazon tekintetek, melyek 1867-ben irányadók voltak, fogják javasolni azon clausula felvételét is, hogy a két állam közti alkotmányos érintkezési módok meghatározásánál, úgy amint 1867-ben történt, azoknak az intézkedéseknek nem létrejötte, hanem hatálya tétessék függővé a másik állam parlamentjének hozzájárulásától. Ezt különben, hogy megjegyezzem, annyira természetesnek tekintették 1867-ben a balközép vezérei részéről is, hogy midőn az indítványoztatott, hogy ez a feltétel hagyassék ki, ezt azzal indokolták, hogy az úgyis magától értetik, mert a kezelési módozatok a közös ügyek elintézésénél abban állnak, hogy az elintézésre részint közös orgánumok állíttatnak fel – ezek a közös miniszterek –, részint az egyik államnak a másikkal való érintkezése delegációk útján történik, és azt mondták, hogy a dolog természetében van, hogy ha Őfelsége többi országai és tartományai nem választanak delegációkat, akkor delegáció által intézkedni nem lehet. Magam is azt tartom, hogy egyik állam a másikra kötelezően nem szabhatja meg, hogy mi tekintessék közös orgánumnak; nem állapíthatja meg, mi a közös orgánumnak hatásköre; és ha ott a delegáció hatáskörébe nem mennek bele, akkor az érintkezésnek ez a módja meghiúsult, mert nem volna kivel érintkezni. Ez volt az akkori, az én nézetem szerint helyes felfogás, és részemről ma is helyeslem azt, hogy ezt a törvényben ki is fejezték.

Mondom tehát, a megváltoztatásnak ugyanaz a módja is teljesen alkotmányos volna, mely 1867-ben követtetett. De tisztelt ház – s erre súlyt kell helyeznem – 1867-ben sem éltek abban a csalódásban, 1867-ben sem hitte senki, sem az ellenzéken, sem a Deák-párton, hogy e törvény megalkotásával a közös ügyek, a Pragmatica Sanctióból kifolyó közös viszonyok mindkét államra kiterjedő hatállyal rendezve vannak. (*Úgy van! – a jobboldalon.*) Ezt senki sem mondta akkor. Magyarország vette át a kezdeményezést; rendezte önállóan, rendezte királyával, rendezte törvény alakjában; de tudta, hogy ez a rendezés csak Magyarországra nézve teremt jogállapotot, csak Magyarországra nézve foglal magában rendezést. Hogy a rendezésnek mindkét államra kiterjedő hatálya legyen, arra szükséges az, hogy a Lajtán túli, az ausztriai állam éppen oly önállóan, saját alkotmánya szerint, ezen törvénnyel egyező törvényeket hozzon. Ekkor van a közös viszonyok és ezek kezelési módozatainak műve befejezve és létesítve.

És politikailag is van két oldala a dolognak. (*Igaz! Úgy van! – jobb felől.*) Mert ha csak az egyik állam változtat, ha csak az egyik állam nyúl ehhez a rendezéshez – hiszen senki az ő jogát, hogy törvényt alkothat, kétségbe nem vonhatja; ez még nem a

rendezés. Mert rendezés csak akkor van, ha az mindkét állam részéről saját alkotmánya szerint kötelezően mint annak jogrendje megalkottatik. *(Igaz! Hogy van! – a jobboldalon.)*

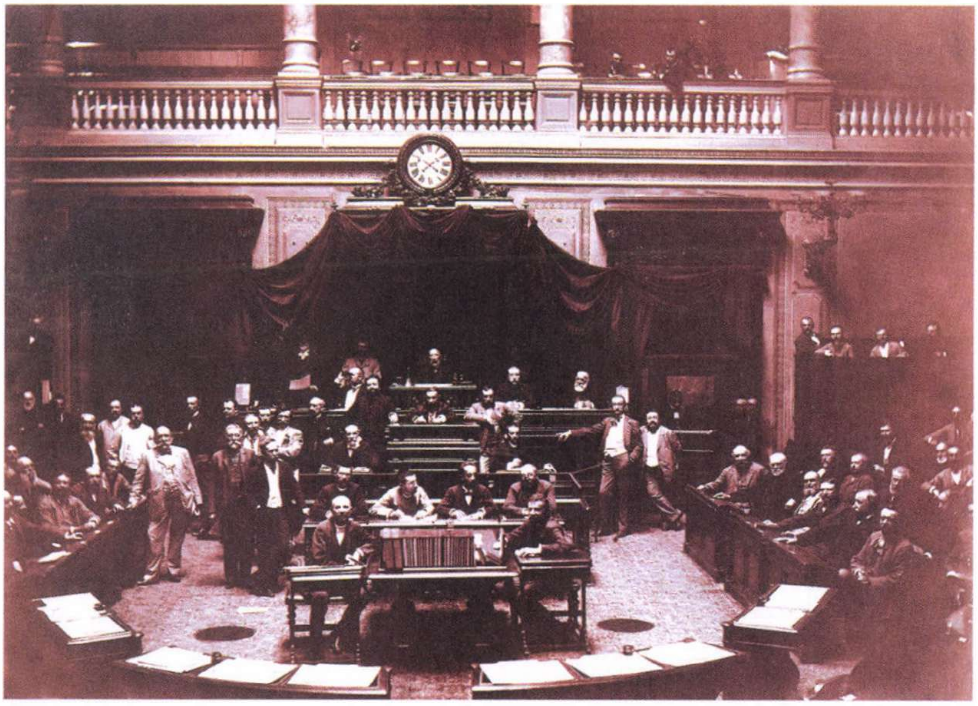
Éppen ezért ne méltóztassék a kőszegi választ abban az értelemben venni, nem is úgy volt az tanácsolva, és ennélfogva nem is úgy volt mondva, és ennélfogva nem is úgy illet bennünket a felelősség, mintha ott a 12. törvénycikkelynek jogi karakterisztikuma volna előadva. *(Általános helyeslés.)* A közös ügyek rendezésének karakterisztikuma politikai jellemzése foglaltatik abban, még pedig oly politikai jellemzése, amelyet, midőn ezen törvény létrejött, sem az azt megalkotó, azaz indítványozó Deák-párt, sem az azt ellenző balközép vezérei mint politikai jellemzést kétségbe nem vontak. *(Általános élénk helyeslés.)*

Ennek a megállapítása után legyen szabad kérnem a tisztelt háznak nyugodt és hűvös figyelmét a válasznak szerkezetére és szavaira. A válasz ily értelemben veszi kétoldalú megállapodásnak; feltünteti azt, hogy a közös ügyek teljes hatályú rendezéséhez, a probléma gyakorlati megoldásához mindkét oldalon, ha nem is azonos, de lényegileg egybehangzó megállapodás kellett mindegyik államban, kellett a megállapodás a maga alkotmánya és törvénye szerint önállóan, és a 12. törvénycikk nem mint szerződés, mely tisztán jogi fogalom, lett feltüntetve.

Most, tisztelt ház, mi volna ennek a megingatása? *(Halljuk! Halljuk!)* Nem jogilag való megingatása, hanem politikailag való megingatása, amire itt célzás történik. Megvan rá a jogi lehetőség, és bizonyára egy publicista se tagadja, se itt, se másutt, hogy az egyik állam alkot egy törvényt fejedelmével ezen közös viszonyok tekintetében, megvan rá a jogi lehetőség, hogy az a törvény létrejött, és mondjuk pl. érinti a közös ügyeket vagy a közös ügyek kezelési módozatát, de mert egy megfelelő törvény ott nem alkottatik, miként áll a dolog? Nem megváltoztatva, nem módosítva, nem kicserélve van az alap, hanem meg van ingatva. *(Igaz! Úgy van! – jobb felől.)* Miért? Mert itt, az egyik államban – mert hiszen ez mind a két államban lehetséges – létrejön egy módosító rendezés, a másik államban pedig nincs módosító rendezés. Míg ennek a módosító rendezésnek, mely, mondjuk, korrekten, alkotmányos úton jött létre, jogi érvényességét kétségbe vonni nem lehet, de kétségtelen, hogy politikai hatása az alapnak megrendítése, az alapnak megingatása volna, nem pedig egy új rendezés, nem a rendezésnek módosítása. *(Tetszés.)* És ha a kormány tanácsával Őfelsége arra utal, hogy ennek az alapnak megingatása Magyarország és a monarchia érdekével ellenkezik – hogy miért van az egész monarchia említve, ha megengedi tisztelt képviselőtársam, később rátérek –, mert konstatálja a monarcha, amit konstatált a trónbeszéd is, szintén a mi felelősségünk mellett: hogy mily örvendetes fejlődésnek indultak ezen az alapon az ország ügyei; *(Mozgás a szélsőbaloldalon. Igaz! Úgy van – jobb felől.)* ha, mondom, konstatálja ezt, és ha azt mondja a fejedelem, hogy úgy a monarchia, mint az állam érdekei ellenzik ezt a megingatást, ami felett kétség még nem is lehet, még azoknál sem, kik a megváltoztatására törekszenek, s ennélfogva, mert az állam és a monarchia érdekeivel ellenkezik, a király kötelességével is ellenkezik – nem a legalkotmányosabb téren marad-e a király, midőn az ország érdekeit, a monarchia érdekeit veszi királyi kötelessége mértékéül? *(Élénk tetszés és helyeslés jobb felől. Mozgás bal felől.)* Honnan egyébből merítse egy kötelességtudó, alkotmányos király kötelességeit, mint az ország és a nemzet érdekéből? *(Élénk tetszés és helyeslés jobb felől.)*

Mi nemcsak a megingatást, de a megváltoztatást se tartjuk az ország érdekében állónak. Az idő, e nagy kritikus, huszonöt év tapasztalata szól mellettünk. Ez meggyőződésünk, amint ismerjük a magyar állam érdekeit jelenben és emberi tehetség szerint előreláthatjuk a jövőben.

De, tisztelt ház, legyen szabad itt mellékesen – ez alkalommal nem említve többet a jogi fejtegetésekből; hiszen ha kétségbe vonatnak, a tisztelt ház bizonyára újra megajándékoz türelmével *(Halljuk! Halljuk!)* – egy ezzel nem válhatatlan összefüg-

A KÉPVISELŐHÁZ ELNÖKI EMELVÉNYE, 1886

gésben levő, de mégis összeköttetésben álló tévedést itt revelálnom, melyet Visontai Soma[4] tisztelt képviselőtársam nézetem szerint elkövetett. Ő úgy nyilatkozott beszédében, hogy a Pragmatica Sanctio, mely az 1723. évi I., II. és III. törvénycikkben be van iktatva, nem Ausztria és Magyarország közt is ünnepélyes szerződés, hanem csak a nemzet és királya közt.

Nem szándékom, tisztelt ház, e kérdést a vitába bevonni, de a jogi, különösen a közjogi nézetekben bizonyos folytonosság igen szükséges, és ennek ellenében engedje meg tisztelt képviselőtársam azt, amit e háznak legrégibb tagjai nagyon jól ismernek: hogy az 1861-es, de különösen 1867-es tárgyalások alkalmával azon párt ismételt kijelentései szerint, mely mint országgyűlési többség az 1867. évi 12. törvénycikket megalkotta és amelyet mind annak értelmére, mind az azt kísérő közjogi felfogásra vonatkozólag mégis irányadónak kell tekinteni – mondom, úgy Deák Ferenc ismételt kijelentései, mint különösen az igazságügyi miniszter kijelentései szerint Magyarország úgy tekinti a Pragmatica Sanctiót...

Visontai Soma: Én is azt mondom!

...én csak örülök, ha egyetértünk, mert én nem keresek különbségeket – mondom, a Pragmatica Sanctiót úgy tekinti, mint ünnepélyes alapszerződést, mely nemcsak a fejedelem és az ország közt, hanem a monarchia két állama közt is létrejött és mint ilyen fennáll.

Madarász József: Másképpen jött létre Ausztriában!

Ugron Gábor: Akkor egy csomó állam volt Ausztriában, sőt 1727-ben Karinthia alkotmányára is megesküsznek!

Én most e kérdésről nem bocsátkozom vitába, csak ismétlem azt a jogi nézetet, melyet akkor mondtak, amelyet teljes mértékben vallok és magamévá teszek. Mert azt mondták akkor, hogy midőn Őfelségével az az ünnepélyes alapszerződés köttetett, Őfelsége nemcsak magyar király, hanem ausztriai tartományaiban abszolút uralkodó is lévén, a túlsó államot alkotó országok és népek képviseletében fejedelmi teljhatalommal intézkedett. *(Nagy zaj és mozgás a szélsőbaloldalon. Halljuk! Halljuk! – jobb felől.)*

Hogy a szorosan vett közjogi résszel végezzek, legyen szabad Ugron Gábor tisztelt képviselőtársam két idevonatkozó állítását felemlítenem. Az egyik a határozati javas-

latban foglaltatik, amelyben az van mondva, hogy megütközést keltett az, hogy az egész „monarchia" kifejezés az összbirodalom értelmében úgy használtatott, hogy Magyarország is beleértetett. Már most, tisztelt, ház, nem tudom, hogy miért keltett volna megütközést, hogy az egész monarchia kifejezés használtatott.

Ugron Gábor: Mert fél nincs.

Rájövök erre is. *(Halljuk! Halljuk!)*

Általános, és közjogilag semminemű félreértésre okot nem szolgáltató szólásmód az, hogy beszélünk az egész országról, pedig nincs fél ország; beszélünk az egész nemzetről, pedig nincs fél nemzet; miért kelljen hát szükségképp fél monarchiának lenni akkor, ha az egész monarchia említtetik? *(Mozgás bal- és a szélsőbalon. Helyeslés a jobboldalon.)*

Tudom én, hogy a képviselő úr arra utal, hogy az egész monarchia kifejezés az összbirodalom értelmében használtatik. Ez a szó, hogy összbirodalom, vagy talán, hogy a ház tisztelt tagjainak fülében megszokottabban csengjen, a „Gesammtmonarchie" – ez, uraim, egy kifejezés, amely az abszolút korszakban használtatott bizonyos politikai színezéssel, és amely azt az alkotmányellenes tényt akarta jelenteni, hogy a monarchián belül Magyarország függetlensége megszüntettetett és beolvasztatott az összbirodalomba. De ha nem akarunk a kákán is csomót keresni, ma, midőn nem is az „összbirodalom" szó, hanem az „egész monarchia" kifejezés használtatik egy rövid válasz néhány sorában, amelyben egyenesen a Magyarország függetlenségét ünnepélyesen újra konstatáló törvénycikkre is allusio [utalás, célzás] történik – miért jelentse itt az „egész monarchia" kifejezés nem az Osztrák–Magyar Monarchiát mint közjogi fogalmat, hanem attól eltérő valamit, és mi ok van s letűnt, remélem örökre letűnt abszolút korszak szólásmódjának használatát ebben keresni és találni? *(Helyeslés a jobboldalon.)*

Van még egy körülmény, amire a közjogi fejtegetést ki kell terjesztenem, és ez Ugron tisztelt képviselőtársamnak az a nyilatkozata, melyben, midőn a különbségeket fejtegeti az 1867. évi 12. törvénycikk határozmányai és a közös ügyekről és azok kezelési módjáról alkotott ausztriai törvény közt, azt mondja, hogy a magyar törvény 24. és 25. szakaszaiban egyenesen alapfeltételéül tűzi ki az úgynevezett kiegyezésnek – rövidség okáért így nevezem – azt, hogy Magyarország alkotmánya fenntartassék és Ausztriának is alkotmánya legyen, mert csak alkotmányos állammal és alkotmányos nemzettel akarják a javaslatba hozott érintkezési módot. Ez eddig így van. Hanem ebből tisztelt képviselőtársam azt következteti, hogy ha a magyar alkotmány eltöröltetnék – természetesen nem törvényes módon –, akkor eo ipso [magától értetődően] érvényét vesztené az 1867. évi 12. törvénycikk, a törvénynek erejénél fogva, és eltörléséhez semmi törvényhozási aktus kívántató nem volna. És azt is mondja, hogy elégséges, hogy Ausztriában megszűnjék az alkotmányosság, hogy ez a törvény Magyarországra nézve érvénytelen legyen, anélkül, hogy a törvényhozás újabb intézkedéseket hozna.

Hát, tisztelt ház, hasonló állítást Ausztriára nézve itt fejtegethetőnek nem tartok. De amit Magyarországra mond, az én nézetem egészen más. Hiszen az egyszerűen rendkívüli abnormitás volna, hogy egy törvény érvényességét ne azáltal veszítse el, ha a király és a nemzet az 1791. évi törvény[5] nagy alapelvének megfelelően azt eltörli, hanem elveszítse lojális, törvényes érvényességét ez a törvény egy abszolutisztikus hatalmi aktus által, ami nem is itt, hanem egy más államban történik. Hiszen én nem mondom, hogy gyakorlati eshetőségekről beszélek; csak azt akarom jelezni, hogy hova visz ez az alkotmányos teória. Hiszen akkor nem volna-e kényelmesebb módja a hatalomnak az 1867. évi 12. törvénycikktől menekülni, mint az, hogy az országnak egész alkotmányát eltörülje?

Igaz, hogy Magyarország mindig azt tartotta, hogy az alkotmánynak, de nemcsak alkotmánynak: egy törvénynek is egyetlen sorát hatalmi aktussal el nem lehet törülni, és ha tényleg azok hatályuktól megfosztatnának, csak azok hatályának in integrum

restitutióját [eredeti állapotában való visszaállítását] követelheti a nemzet; de hogy azért, mert ilyen hatalmi aktus az alkotmányt hatályától megfosztotta, ez a törvény jogilag eltörültnek tekintessék és ehhez további törvényhozási aktus ne legyen szükséges: ez, uraim, bocsássanak meg, oly jogi abnormitás, amely sem az 1867. évi 12. törvénycikkben nincsen benne, sem semmiféle alkotmány alapelvével össze nem egyeztethető.

Ha értelmét akarjuk keresni az idézett szakaszoknak, ennek értelme fel van világosítva azáltal, hogy midőn az 1867. évi 12. törvénycikk keletkezett, az országos megállapodásból szövegeztetett, és ez az országos megállapodás azt fejezi ki a 23. és 25. szakaszokban, hogy: „bármi legyen a közös ügyekre és azok miként kezelési módjára nézve az országgyűlés megállapodása, véleményünk szerint az tettleg életbe nem léphet mindaddig, míg az ország alkotmánya egész terjedelmében vissza nem állíttatik". Ez az egyik alapfeltétele a javaslatnak. A másik alapfeltétel az, hogy: „a teljes alkotmányosság Őfelsége többi országaiban is életbe lépjen, mert mi ezen országokkal csak mint alkotmányos országokkal léphetünk bánni közös viszonyra nézve érintkezésbe; Őfelsége maga is azért kívánja ez ügyek tárgyalásának eddigi módját megváltoztatni, mert a közös ügyek kezelésénél ezen országok alkotmányszerű befolyását nem tartja mellőzhetőnek".

Ez foglaltatott törvénybe mint országos megállapodás. Igaz, ennek a törvénynek is a sorsa az egész alkotmánnyal össze van forrva. De soha a magyar törvényhozás nem is akarta az abszolút hatalmi szót és erőszakot azzal a hatállyal felruházni, hogy ezt a nagy alaptörvényt vagy bármely törvényt egy hatalmi aktussal, mely az egész alkotmányra kiterjed, jogilag is eltörülje. *(Élénk felkiáltások a bal- és a szélsőbalon: Egyet se! Egyet se és ezt se!)*

Ezen különben sem vonzó közjogi fejtegetések során áttérek most a határozati javaslat többi részére, azon részére, amely már ezeket mondja: „Miután az 1867. évi 12. törvénycikk fenntartása képezi az egyik, megváltoztatása a másik országgyűlési párt létének alapját, a korona nyilatkozata pártállásfoglalásnak tűnik fel, miáltal tiszteletlenül megkísértetett a korona tekintélyének párttusákba vonása és pártcélokra való kihasználása. És másodszor, éppen mert ilynemű nyilatkozat tétetett, az alkotmányos kormányforma alapelvét a kormány megsértette az adott királyi válasszal, amelyért természetesen csak a kormány felelős."

Hát, tisztelt ház, megengedem, hogy Ugron képviselő úr ezen okoskodásának elméleti alapjait adta. De én azokat az elméleti alapokat hamisaknak tartom; én azokat sem Magyarország közjogának, de többet mondok, még a képviseleti kormányformának alapelveivel sem tartom így általánosságban összeegyeztethetőknek.

Mindenekelőtt legyen szabad a királyi nyilatkozatokra nézve a magyar közjogra hivatkoznom. Bölcsen méltóztatik tudni, hogy a magyar király politikai kérdésekben az ország ügyeiben mindig nyilatkozott 48 előtt is, 48 után is, a parlamenti kormányforma behozatala óta. Én a király állását a kormányzásban és a törvényhozásban a parlamenti képviseleti kormányforma és a jelenleg érvényben levő alkotmánytörvények alapján tartom meghatározhatónak. Ez a döntő, ez az irányadó. Csak mint történeti reminiszcenciát legyen szabad megemlítenem, hogy még 48 előtt is azt tartották, hogy a koronának minden nyilatkozata és kormányzati cselekvénye tanácsosainak felelőssége alatt áll. És midőn Ferenc császár alatt kifogások, nyilatkozatok és cselekvények történtek, Ulászló egyik dekrétumáig mentek vissza az országgyűlésen, különösen a Karok és Rendek Tábláján, hogy a király tanácsosainak felelősségét ezekért a nyilatkozatokért, cselekvényekért megállapíthassák. És méltóztatik tudni, hogy abban a korszakban, amelyet Beőthy Ákos[6] tisztelt képviselőtársam mint patriarchális korszakot jellemzett, királyi megrovások és nyilatkozatok történtek egyes egyénekhez, testületekhez, politikai magatartásukért.

A Rendek Táblája felszólalt ez ellen. Nem tagadta ugyan Őfelségének nyilatkozási jogát, de aggodalmát fejezte ki, hogy nyilatkozatai kényszerként és fenyegetésként

Dísztribün az Andrássy úton I. Ferenc József 25 éves uralkodásának jubileumi ünnepsége alkalmával, 1892. június 8.

foghatók fel, amely a közszabadságnak korlátozása volna. Az akkori aulikus kormány azt állította, hogy aki megtámadja a kormány cselekvényeit, ha a királyt nem is említi, mert a kormány a király által adott hatalommal jár el, az a királyt támadja meg. És mi lett ennek a kontroverziának a Karok és Rendek és a főrendek közt a vége? Az, hogy Ferenc császár boldogult József nádor[7] által kijelentette, hogy a királyi szándéktól és intenciótól távol volt és nem is tehette, hogy a politikai magatartást, vagy amint akkor kifejeztetett, a voksoknak libertását egyáltalában korlátozza. *(Felkiáltások a szélsőbaloldalon: Most tessék ilyen nyilatkozatot megcsinálni!)*

A képviseleti kormány behozatalával hazánkban a király helyzete nem változott azzal, amit Ugron tisztelt képviselő úr mondott; megmaradt, mint eddig volt, a törvényhozás tényezője. Nemcsak alkotmányunk ősi alaptételei, hanem az 1848. évi III. törvénycikk is az akkori szólásmód szerint a végrehajtó, helyesebben kormányzati hatalmat egyenesen Őfelsége jogának nyilvánítják. De a képviseleti kormányforma másik alapelve az, hogy Őfelsége ezt a hatalmat gyakorolhatja, de hatályossága cselekvényeinek azáltal áll elő, hogy kormánya ellenjegyzi, tehát e jogot kormánya útján és annak felelőssége mellett kell gyakorolnia. *(Helyeslés jobb felől. Egy hang a szélsőbaloldalon: Csak amellett!)*

Már most, ha ebből azt következtetnék, hogy a képviseleti kormányforma mellett a fejedelmet pusztán alkotmányi ceremóniákat teljesítő orgánumnak tekintik, nem pedig mint a törvényhozásnak egyenjogú faktorát és mint a kormányhatalom bírlalóját, tehát mint jogokkal felruházott, ennélfogva akarattal és véleménnyel felruházott tényezőt, akkor nem állnának sem a magyar közjog alapján, de nem az általános teória alapján sem. Lehetséges az, hogy a fejedelmek a képviseleti kormányformában időlegesen háttérbe lépnek a politikai tényezők sorából. Ez az állapot előállhat múlólag vagy tartósabban; ez lehet – hogy úgy mondjam – egyik árnyalata a képviseleti kormányformának; de hogy el kelljen nekik tűnniük, hogy ez következnék a képviseleti kormányformából: ezt határozottan kétségbe vonom.

(Egy hang a szélsőbaloldalon: Következik, hogy a nemzettel együtt legyen!)

Jó szót mondott, aki közbeszólott a képviselő urak közül; nem tudom, ki volt.

A képviseleti kormányforma lelke abban áll, hogy a király és a nemzet nemcsak a törvény megalkotásában, hanem hogy a kormányzás irányának megszabásában, a kormányzás konkrét céljainak felállításában és az eszközök megválasztásában egyértelműleg működjék. Az orgánum, amely ezen egyetértést hivatásánál fogva kell hogy létrehozza és fenntartsa: az a felelős kormány, amely bizalmi orgánuma a fejedelemnek, aki odahívja, és bizalmi orgánuma az országgyűlésnek.

Madarász József: És a nemzetnek!

És csak addig teljesíti hivatását, amíg a harmóniát, míg a harmonikus együttműködést a nemzet és a fejedelem közt ez irányban fenntartja. De a harmonikus együttműködés nem a parlamenti kormányformának azon állítólagos elve szerint történik, melyet Ugron tisztelt képviselő úr felállított. Hiszen a királynak és az országgyűlésen kifejezett nemzeti akaratnak harmóniába olvadása nem az egyik vagy a másik résznek feltétlen megadásában, hanem a kölcsönös és készségesen elfogadott egymásra hatásban áll. És mert kölcsönösen egymásra kell hatniuk: igazán alkotmányos érzésű király sohasem fog végképpen és feltétlenül elutasító álláspontra helyezkedni, midőn meggyőződött arról, hogy érett, megfontolt és nemcsak pillanatnyi fellobbanásában vagy múló áramlatok hatása alatt keletkezett, hanem megértett nemzeti akarattal és óhajtással áll szemben. *(Általános élénk helyeslés.)* És igazán alkotmányos nemzet sohasem fogja kívánni alkotmányos királyától azt a szerepet, melyet Helfy[8] tisztelt barátom szán neki: hogy a többség akaratának egyszerű regisztrálója legyen; hanem, valamint ő hatni óhajt a királyi meggyőződés képzésére: elfogadja a hatást a király részéről is, keresi vele kölcsönös megértés és engedékenység alapján is az egyetértést, és törekszik ő is a harmóniára, miként a királynak alkotmányos kötelessége arra törekedni. *(Élénk helyeslés jobbról.)* Lehetséges és előfordul, hogy ez a harmónia nehezebben jő létre, de állandóan ki nem maradhat, mert akkor az állam válságoknak megy eléje.

Ezzel elesnek azok a következtetések, melyeket az ellenkező elméletre Ugron tisztelt képviselő úr épített. Hamis az a következtetés, hogy a képviseleti kormányforma csak oly királyt ismer, aki csak akkor szólal meg, mikor az, amit mond, mindenki által elismert igazság. Akkor közügyekben, hol a vélemények súrlódásából keletkeznek a meggyőződések, sohasem szólhatna; akkor csak egy közhelyeket mondó, akarat nélkül regisztráló árnyékkirály volna, *(Élénk tetszés a jobboldalon.)* ami a királyi álláshoz, mint az ország és nemzet személyesítőjéhez kötött magas kívánalmaknak sem más országokban, de ilyen király és ilyen királyság hivatásának Magyarországban legkevésbé felelne meg. *(Élénk helyeslés a jobboldalon.)*

Tisztelt Ház! Ily korlátolt értelemben kell venni azt a másik kijelentését is, hogy a király nem azonosíthatja magát egy párttal. Igaz, hogy ő a pártokon kívül, a pártokon felül áll. De a képviseleti formára alkalmazva e kijelentést, jöjjünk tisztába annak tartalma és értelme felől.

A képviseleti kormányforma működésében pártokra van építve. Minden párt formulázza a maga meggyőződését az ország konkrét céljai és az arra szükséges eszközök tekintetében. És ha megnyerte a nemzet többségét politikai irányának, akkor ezen képviseleti kormányforma maximája szerint a nemzeti parlamentben, mint többség, az egész ország nevében cselekszik. És midőn a királynak harmóniában kell eljárnia a nemzeti akarattal; midőn a cél a képviseleti kormányformában az, hogy a királyi és nemzeti működés kölcsönös hatás és megegyezés alapján összhangba hozassék: akkor igenis azt a politikát, amelyet, mondjuk, csak egy párt, de többségben levő párt vall, és amely szerint közös egyetértéssel intézik az ország sorsát, igenis, vallja a király is, és ezt a meggyőződését politikai cselekményében, midőn alkotmányos szokás szerint nyilatkozni hivatva van, nyilatkozataiban meg is mondhatja. *(Helyeslés a jobboldalon. Ellenmondás a szélsőbalon.)* Ez a képviseleti forma folyománya.

Mikor Őfelsége törvényeket szentesít, kormánycselekményeket ajánl – mert ajánl a trónbeszédben, igaz, a kormány felelősségére ajánl –, midőn bizonyos, a törvényho-

zásban és kormányzásban megállapított irány mellett egyes alkalmakkor nyilatkozik: harmóniában jár el a kormányzó párttal, és lehet-e mondani, hogy midőn ily nyilatkozatok tanácsoltattak, pártirányba vonatik be a fejedelem? Tényleg azonban mi történik? Tényleg az történik, hogy miután a képviseleti kormányforma a nemzeti akarat és irány nyilvánulásának más módját nem ismeri, mint a többség által való nyilvánulást, és minthogy a kölcsönös egymásra hatás útján célja a képviseleti formának a harmónia: nem a többségben levő párttal azonosítja magát a király, de a nemzettel, amelynek kifejezője a többség. *(Zajos helyeslés és tetszés jobbról. Ellenmondás a szélsőbalon.)*

Nem hízelgek magamnak azzal, nem is törekszem reá, hogy kimerítsem ezt a másik oldalát a tárgynak. Egy észrevételt azonban az eddigiekhez hozzáfűzök. Arra nézve illúziót ne tápláljunk: a pártok, a kisebbségben levők, úgy mint a többségben levők, én megengedem, hajlandók arra, hogy pártérdekben eltérjenek az ország érdekétől, a kisebbségben levők a maguk módja szerint, a többségben levők a maguk módja szerint; hajlandók arra is, hogy ha attól az igazságosságtól, ha attól az egyenlő mértékkel való méréstől, melyet a kormányhatalom kezelésében az állampolgárok irányában pártkülönbség nélkül kell gyakorolni, ha ettől eltér a kormány, ezt pártérdekben helyeseljék. Megengedem, erre is van eset. Sőt arra is hajlandók a pártok, hogy a törvényeknek nem jogi, hanem tényleges mellőzésére szemet hunynának, hogy a pártérdeknek kedvezzenek. S hajlandó erre úgy a többségben, mint a kisebbségben levő párt.

Ily értelemben lehet a kormányt befolyásolni; hiszen a kormány nemcsak saját pártjának, hanem, amint máltóztatnak tapasztalni, az ellenzéknek hatása alatt is áll. A fejedelem magas állásában – és ezt is teszi az, hogy a király párthoz nem tartozik és hogy azok felett áll – a pártéletnek és a pártnak túlzásait és visszaéléseit mérsékelheti. *(Helyeslés jobb felől.)* És még egy mást is, tisztelt ház. Ha az a teória állana, amelyet Helfy Ignác tisztelt képviselő úr felállított: hogy a többségben nyilvánuló akarat előtt akár a törvényhozásban, akár a kormányzati irányban, meg kell hajolnia a fejedelemnek, és ezen túlzásokkal szemben önálló álláspontot nem foglalhat el: ez vezetne oda, hogy a fejedelem a párttörekvések körébe levonatik. Különben is a párttörekvések visszaéléseit elvégre az alkotmányos élet meggyógyítja. A pártok nincsenek gránitból; a nemzet csinálja a pártokat.

Meszlényi Lajos[9]: A kassza! *(Derültség a baloldalon.)*

Tisztelt uraim! Önök is tapasztalhatták, hogy ez igazság. És ahol alapjában egészséges élet van, ily túlzások és visszaélések megszülik eredményüket, mely nemcsak a fejedelem elfordulásában, hanem a kormányt és a pártot fenntartó másik tényezőnek, a nemzet többségének elfordulásában is áll.

De ne képzeljük, tisztelt ház, hogy mindig megvannak ezek az állapotok, mikor azokat egyik vagy másik párt akarja vagy óhajtja. *(Élénk tetszés jobb felől.)* Ennek sokkal nagyobb bírája van, mint az egymással dulakodó, szükségképen az érdek és önzés befolyása alatt álló pártok, s ez a bíró: a nemzet; és ezzel olyan nagyon könnyen visszaélni, mint önök hirdetik és állítják, még saját hitük szerint sem lehet. *(Helyeslés a jobboldalon.)*

De levonja a fejedelmet a képviseleti formában elismert pártok feletti állásából az is, ha az történnék, hogy a királyt is így azonosítaná a kisebbségben levő párt magával; hogy akkor, amidőn egy párt már megszűnt a nemzeti akarat kifejezője lenni, még mindig magához számítja őt, hogy még akkor is mint a királlyal harmóniában levő irány kifejezője szerepel. Ez csak ott áll, tisztelt ház, ahol azt mondják, hogy a fejedelemnek két akarata van: az egyik, melyet a kormány képvisel és mely harmóniában van az országgyűlés és ennélfogva a nemzet többségével, a másik a magánakarat, mely nem azzal, hanem a kisebbséggel, a kisebbség által képviselt nézetekkel van harmóniában.

Gróf Apponyi Albert[10]: Ezt nem mondta senki!

Nem mondom, hogy ezt itt mondta valaki, de annyira még sem hiszem, hogy a tisztelt képviselő urak ignorálják a nyilvános életben és a sajtóban történteket, hogy azt a tünetet, mely határozottan ellenkezik a képviseleti kormány alapelveivel, mely határozottan levonja a fejedelmet magas alkotmányos állásából, hogy ezt a tünetet ne észlelték, ne hallották és kétségkívül kárhoztatással ne tapasztalták volna.

És most legyen szabad a kormány helyzetére a felhozottak alapján visszatérni. *(Halljuk! Halljuk!)* [...][11]

Szilágyi Dezső beszédei. Szerk. Fayer Gyula. 4. köt. Budapest, 1913, Athenaeum, 269–286. o. Eredetileg megjelent: *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* XIII. köt. 237. ülés, Budapest, 1893, 216–223. o.

Jegyzetek

1. Az uralkodó 1893. szeptember 17-én Kőszegen az őt felkereső dunántúli törvényhatóságok küldöttsége előtt tartott beszédében a kiegyezést „kétoldalú megállapodásnak" nevezte. A Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt ezért az alkotmányellenesnek tartott királyi nyilatkozat miatt a kormány felelősségre vonását követelte. Apponyi Albert pedig a Nemzeti Párt nevében feliratban kívánta a nyilatkozat veszélyére felhívni az uralkodó figyelmét. A képviselőház október 13-án elvetette a függetlenségiek kérvényét.
2. Az 1867. évi 12. tc. teljes szövegét lásd e kötetben a *Források* között.
3. Ugron Gábor (1847–1911) a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt képviselője, majd az ún. Ugron-frakció vezetője.
4. Visontai Soma (1854–?) ügyvéd, a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt képviselője.
5. Az 1791. évi 12. törvénycikk a törvényhozó és végrehajtó hatalom gyakorlásáról.
6. Beőthy Ákos (1838–1904) a Nemzeti Párt képviselője.
7. József (1776–1847) Habsburg főherceg, 1796-tól haláláig Magyarország nádora, Ferenc császár testvére.
8. Helfy Ignác (1830–1897) függetlenségi képviselő, a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt egyik vezére.
9. Meszlényi Lajos (1852–1901) a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt képviselője.
10. Apponyi Albert (1846–1933) gróf, ekkor a Nemzeti Párt vezére, később vallás- és közoktatásügyi miniszter (1906–1910 és 1917–1918).
11. A beszéd további részében Szilágyi a kormány felelősségéről és az ellenzéki képviselők által benyújtott bizalmatlansági indítványról szólt.

GRÓF ANDRÁSSY GYULA
A KIEGYEZÉS MÓDOSÍTÁSÁNAK VESZÉLYEIRŐL

(1896)

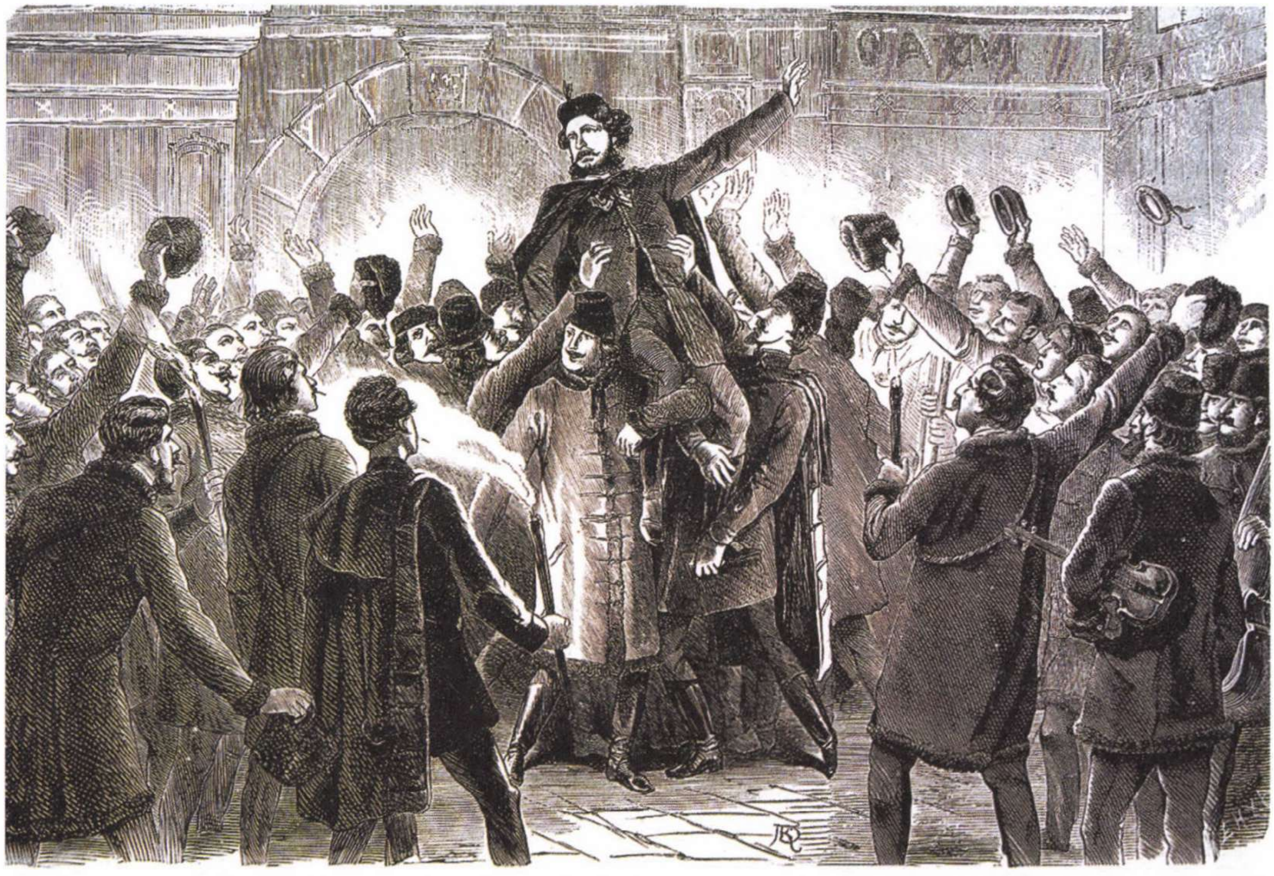
Amíg legalábbis kétséges, vajon az, amit a kiegyezés helyébe akarnánk tenni, jó lesz-e, jobb lesz-e, mint az, amink ma van – hisz egy ki nem próbált rendszer eredménye mindig bizonytalan, főleg midőn oly nehéz feladatról van szó, mint aminőt mi akarunk megoldani –, addig biztosan tudhatjuk, hogy a jelenlegi alap ledöntése és a monarchia új szervezése nagy küzdelmekre és súlyos krízisekre vezetne, s hogy e kísérlet Magyarországot ismét nehéz megpróbáltatásoknak, nagy veszélyeknek tenné ki. A mai szövetség felbontása és új alapokra fektetése, élő organizmusok kettétépése, új organizmusok teremtése, elfogadott rendszerek lerombolása, újak elfogadása, oly fontos kérdések új megoldása, amelyek két állam, több nemzet, a dinasztia létérdekeit érintik, mindez minden valószínűség szerint kölcsönös gyűlölet ébresztésével, csúnya szenvedélyek fölkeltésével járna és csak nagy rázkódások útján volna keresztülvihető, amelyek ha el is múlnak, állandó nyomot hagynak hátra, s oly szellemet fejlesztenek, mely mindenre alkalmatos, csak arra nem, hogy az új rendszer, bárminő legyen az, kedvező viszonyok között léphessen életbe. Ezen szellem megnehezítené az együttes működést és megakadályozná, hogy az új kísérletnek esetleges előnyei érvényre jussanak. Egészen biztosra vehetjük ez eredmény bekövetkezését, ha meg-

gondoljuk, hogy máris hány ilyen kísérlet zajlott le, hogy ennek következtében máris mennyire feszült a helyzet és milyen gyönge az összetartás szelleme a szövetségesek között; ha továbbá meggondoljuk, hogy a mostani rendszer sem Európa közvéleményének, sem a dinasztiának, sem az irányadó többi tényezőnek szemében magát le nem járta, s hogy annak lerombolását mindenütt csak a magyar sovinizmusnak tulajdonítanák, annak, hogy a magyar fajjal állandóan nem lehet megélni, mert szeles és könnyelmű, annak, hogy nem is akar szövetségben maradni, hanem kifelé gravitál.

A közös ügyek szervezése kérdésének újból való felvetése a legkülönbözőbb aspirációkat, a horvát, szláv, oláh, cseh, lengyel vágyakat hozná fölszínre, mint hozta a múltban is minden krízis, mely a monarchia létalapjait, szervezetét érintette.

A centralista típus mesterségesen felkeltetnék azon koporsóból, amelyet neki a kiegyezés készített, mihelyt a magyar elem megragadná az offenzívát azon intézmények ellen, melyek a centralizációt megfosztották létalapjától, mert jobban biztosították azon célokat, amelyeket amaz eredménytelenül szolgált, ti. a dinasztia tekintélyét és a monarchia hatalmi állását; s egyenkint feltűnnének a népek életének mélyéből a szláv jellegű föderalizmus eszméje, a központi parlament gondolata, a paritás helyett a majorizálás lehetőségével, a cseh államjog érvényesülésének hite, s mindazon túlzások, a melyeket a múlt emléke és a jövő kába reményei ébreszteni képesek. A társadalom, az állam rendjét gyakran hasonlították egy vékony humuszréteghez, amely forrongó vulkánt takar, s amely lángoló, pusztító lávák fölött gazdag termést ad, de ha megrázkódtatják, egyszerre összeomolhat és helyt adhat a pusztító elemek féktelen garázdálkodásának. Ehhez hasonlítható azon rend is, a melyen a monarchia jelenlegi élete alapul. Míg a kapcsolat megállapítása, minden kétségen felül álló jogi szilárdsága háttérbe szorította a dissolvens [bomlasztó], a centrifugális erőket; míg vasabroncsok közé zárta a sok széthúzó kívánságot és ábrándot: e rend megbontása egyszerre megint napfényre hozná a különféle sok ideált és irányzatot, s a népekben és törzsekben azt a hangulatot ébresztené, amelyben olyankor vannak, amidőn tudják, hogy sorsuk, létük ismét a bizonytalannak van kitéve, hogy talán percek, órák alatt elérhetik minden kívánságukat, veszélyeztethetik minden vívmányukat, amely hangulat a nagy átalakulások korában szokott a népeken erőt venni, amikor fokozott sebességgel élnek, amikor percek fontosság dolgában évekkel felérnek, amikor az idők nagy eseményekkel terhesek, amikor minden érdek egyszerre van kockán. Ilyenkor minden önzés, minden ellentét egyszerre felébred és érvényesülni akar. Pedig minden rend, minden társadalom, állam vagy államszövetség egyaránt az igaz és a vélt ellentéteknek, az igaz és a vélt ellenfeleknek, konkurenseknek egymással való megférésén alapul. Minden ember, az emberek csoportjából álló minden szervezet csak az ellentétek kiegyenlítése mellett élhet meg. Midőn az ellentétek egymással többé nem tudnak megférni, midőn a régi modus vivendi felmondja a szolgálatot, midőn az ellentéteknek újra meg kell egymással alkudniuk, midőn a megzavart egyensúly új alapon törekszik helyreállani: mindig és mindenütt veszélyeztetve van az együttélés, a társulás lehetősége. Ki tudná előre megmondani, hogy a régi harmónia helyreáll-e valaha, hogy a széthúzó ösztönök új kompromisszumra fognak-e lépni, hogy megtalálhatni-e majd a módot, amellyel a lefelé rohanó lavinát meg lehet állítani? Ki tudná előre megmondani, hogy akik a széthúzó erőket megindították, képesek lesznek-e mozgásukat ott megállítani, ahol akarják? Régi tapasztalat, hogy könnyebb a szellemeket felidézni, mint azután eltüntetni, hogy könnyebb rombolni, mint a széthányt anyagból újat építeni.

Ilyen krízisnek csak akkor szabad a nemzet életét kitenni, valamely államszövetséget csak akkor szabad a teljes átalakulás kísérletével veszélyeztetni, midőn a szükség elutasíthatatlanul parancsolja, midőn a status quo tényleg fölmondja, a szolgálatot, midőn igazán érezhető, hogy a további fejlődést zavarja, megakadályozza. De holmi szépen kigondolt elméleti igazságok kedvéért, melyek, sajnos, gyakran illúzióknak

bizonyulnak, könnyelműen odahagyni oly alapot, amelyen megélhetünk és fejlődhetünk: ez oly frivol eljárás volna, a melynek párját a világ története ritkán mutatja. Így eljárnunk hiba lenne még akkor is, ha a válsággal járó veszélyek bekövetkezése nem is volna valószínű, ha nem is volna könnyen előrelátható. Nagy bajoknak már elméleti lehetősége is elegendő ok az óvatosságra. De ez esetben nemcsak erről van szó, nemcsak attól kell tartanunk, hogy az emberi elme fogyatékosságánál fogva, a politikai tudomány kezdetlegessége miatt, talán mégsem fognak beválni a legbiztosabbaknak látszó remények sem, s hogy a legtudósabb számítással is kudarcot vallhatunk: hanem valósággal szemmel láthatók, félre nem ismerhetők azon veszélyek, a melyek a monarchia újjáalakításának kísérletét környezik. Nem abban áll a veszély, hogy a legbölcsebb okoskodás is csalódhat, hanem ellenkezőleg, attól kell tartanunk, hogy ha nem bizonyul minden előrelátás, minden politikai kombináció hibásnak, s ha nem következik be valamely non putarem [váratlan dolog], akkor a kísérletnek, a mellyel a monarchiát erőszakosan át akarjuk alakítani, elkerülhetetlen következménye lesz a nagy katasztrófa. Igaz, hogy a függetlenség szószólói ezt tagadják. Reményekkel, illúziókkal telt képet formálnak ők maguknak a dolgok valószínű fejlődéséről. De tartok tőle, a krízis egészen más eredménnyel járna, mint aminőt heves vérű apostolaink várnak. Ők a dolgot igen szépen kigondolták és kibonyolódását igen egyszerűnek látják. Úgy képzelik, hogy a közös sereg egyszerre megoszlik két seregre, a külügyi képviselet két szervezetre, a delegáció megszűnik működni és a mostani védrendszer helyett egyszerre egy új támad, mégpedig jobb az előbbinél; hogy parancsszavunkra dinasztiánk azonnal be fogja látni az új rendszer előnyeit és magát azzal teljesen azonosítani fogja; hogy a réginek kettétépéséből alakult két sereg egymással azonnal a legjobb egyetértésre fog jutni, a legbensőbb fegyverbarátság fog közöttük kifejlődni; hogy az osztrák rész azonnal elfeledi, hogy tönkretétetett azon sereg, amely

Fáklyásmenet és tisztelgés Andrássy Gyula miniszterelnöknél. Újságillusztráció, 1867

tagjainak büszkesége volt, amelyet tagjai szerettek, amelyhez ragaszkodtak, amely feladatának megfelelt, a hadúr, a külföld elismerését ki tudta vívni, monarchiánkat tiszteltté, féltté tudta tenni; hogy a monarchia mai formájának szétzúzása és a sereg kettészakítása nyom nélkül marad a dinasztia és a népek lelkében; hogy e szervezetek ki fognak múlni, mint magukat túlélt intézmények; ki fognak dőlni mindenkinek örömére, sajgó sebek hátrahagyása nélkül, s hogy így azonnal meglesz mindkét államban az a hangulat, amely mellett oly kényes kérdések, mint aminő a véderő szervezete, objektív alapon lesznek megoldhatók. Úgy képzelik e vérmes hazafiak, hogy a centralista irány Ausztria népeinél minden talaját, a dinasztiánál minden támaszát el fogja veszíteni; hogy hasonlóképpen meg fog semmisülni a szláv föderalizmus iránya; hogy a dinasztia csupa hálából nemzetünk iránt, mely egy sereg helyett kettővel gazdagította meg, végre valahára a magyar befolyásnak lesz igaz szószólója; hogy így az osztrák parlamentben ellenségeink le lesznek fegyverezve és ott azon magyarbarát elemek fognak dominálni, melyek a dualizmust védték, sorsukat ahhoz kötötték, s amelyeknek állásfoglalását a magyarok hű kitartása a szövetség ezen formája mellett oly fényesen igazolta; hogy szövetségeseink, a németek, megerősödvén az által, hogy nyelvüket a magyar seregből kidobták, hatalmasabbak lesznek és nagyobb hűséggel fognak bennünket támogatni, mint eddig. Vagy ha mindez nem történnék meg és valahogy mégis jelenlegi ellenfeleink, Lueger[1], Schönerer[2] vagy Hohenwarth[3], vagy Schwartzenberg[4] jutnának éppen a mi akciónk következtében túlsúlyra, ez elemek sokkal jobban fognak egy Kossuthtal[5], egy Ugronnal[6] megférni, mint tudott Tisza[7] egy Auersperggel[8] vagy Taafféval[9], Bánffy[10] Badenivel[11] megélni. Végül azt remélik merész reformereink, hogy a külföld, látván e fenséges harmóniát, régi ellenfelek kibékülését, aminőhöz hasonló jelenetet a francia forradalmat megelőzött testvéresedés, kölcsönös ölelkezés szép napjai óta az emberiség nem látott, s meghatva azon kitartástól, amellyel a magyar nemzet az oly örömmel üdvözölt kiegyezéshez ragaszkodni tudott, a külföld, mondom, rendíthetetlenül fog bízni az új kombináció állandóságában és ennélfogva szövetségünk keresettebb is lesz, mint amilyen ma. Szépen és elmésen van mindez kigondolva; de, sajnos, kevés benne az emberismeret és sok az utópia. Sajnos, hogy a mesék világából való. Nem kell jósnak lenni, hogy az ember megmondhassa, hogy mindez másképp lesz.

Nem valószínű-e, hogy a dinasztia, mely európai állása biztosítékát a külpolitikának és a seregnek egységében látja, nemzeti offenzívánk következtében újra el fog tőlünk idegenedni, hogy a nemzet és a korona között újra diszharmónia fog keletkezni? Nem valószínű-e, hogy a dinasztia azon célt, amelyért már a múltban annyit áldozott, a védelem egységének megóvását, nem fogja azonnal elejteni, hanem támaszát azon elemekben fogja keresni, amelyek szívesen működnének közre a sereg egységének visszaállításában, ha ez egység nem is a paritás alapján nyugodnék, hanem talán a föderalizmusén, tehát oly alapon, amelyen mi majorizáltatnánk, amely szláv és nemzetiségi színezetet adna a monarchiának? Nem valószínű-e, hogy Ausztriában a dualizmussal együtt végleg lejáratnák magukat barátaink, mert ők mind e rendszernek a hívei, s hogy akik helyükbe jönnének, azok centralisták vagy föderalisták volnának, de mindenesetre elleneink? Ők ma is elleneink és ugyan miért változnának meg? Nem valószínű-e, hogy azon magyar párt, a mely abból indul ki, hogy huncut a német, amely dogmává emeli, hogy lemondani valami követelésről, ráállani valami kompromisszumra hazaárulás, amely tehát lényegében antiszociális, lényegében megférhetetlen és egyenjogú tényezőkkel meg nem élhet s mely ezen kívül speciálisan antiosztrák, nem valószínű-e, mondom, hogy ezen magyar párt és az osztrák soviniszták a szláv túlzók, akik e részben méltó párjaik a mi szélsőinknek és legalábbis annyira antimagyarok, mint a mi radikálisaink antiosztrákok, sohasem fognak egymással békésen megférni, hogy hamarább fog az ezen elemek vezetése alatt álló két parlament egymás ellen casus bellit találni, mint a casus foederisre nézve megállapodásra jutni?

A szétválás processzusában felhevült kedélyek nem lesznek-e inkább háborúra

előkészítve egymás ellen, mint egymásnak hű és állandó támogatására? Lehet-e azon objektív hangulat uralmára számítanunk, amely nélkül a közös érdekek igazságos, célszerű megoldása merő képtelenség? Van-e kilátás arra, hogy az új alakulások nem a gyűlölet, a bizalmatlanság túlnyomó befolyása alatt fognak állani?

Ízlelőül szolgálhat az, ami jelenleg a gazdasági kiegyezés megújításának tárgyában a Lajtán túl történik.[12] Mennyi szenvedélyt, mennyi új gyújtóanyagot hozott fölszínre ez ügy napirendre tűzése. A közjogi rendezés megváltoztatása pedig még sokkal nagyobb hullámokat támasztana.

És a két hadsereg harmóniája nem kézzelfogható utópia-e? Ha a két állam viszálya, egymással való megférhetetlensége teremtené meg a két sereget az egyből, nem valószínű-e, hogy ez eredet mélyen a szívekbe vésődnék? Nem erősödnék-e meg kiirthatatlanul azon meggyőződés, hogy ha a közös seregből kettőt alakítottak, ez nem a külföld miatt történt, mert hisz mindazon tényezők, amelyek a sereg erejét és harcképességét hivatásuknál fogva megfigyelik és a legilletékesebbek annak megítélésére, a kettéválasztásnak ellenei, amint hogy az egész szakértő Európa ítélete szerint a régi sereg föladatának teljes magaslatán állott; mondom, nem fog-e okvetetlenül lábra kapni az a meggyőződés, hogy e kettéosztásnak célja más nem lehet, mint a két testvérországot egymással szemben is felfegyverezni?

Az osztrák seregből sohasem lehet majd azon meggyőződést kiirtani, hogy a magyar rész kiválása csakis őellene van irányozva, csakis Magyarország védelmét célozza Ausztriával szemben.

Ezen kölcsönös bizalmatlanság pedig kizárja a fegyvertársaknál okvetetlenül szükséges fegyverbarátságot. Ha fél szemmel egymásra ügyelnek, egymást lesik, ha egymásra gyanakodnak, nem lesz meg közöttük azon teljes és tökéletes harmónia, s nem várhatni tőlük azon minden hátsó gondolattól ment lojális összeműködést, amely nélkül siker nem képzelhető, amely csak a teljes bizalom talajából fakadhat. És ha még hozzávesszük azt, hogy a közös hadúr szíve sem oszlanék meg teljes pártatlansággal az akarata ellenére keresztülerőszakolt, a szemefénye, büszkesége, a régi közös sereg romját okozó magyar sereg és az osztrák sereg között, mely utóbbit magát tartaná a régi örökösének; ha hozzávesszük az összes vezéregyéniségeknek személyes érzelmét, akiknek hatásköre, hatalmi tere a felére redukálódnék, akik a sereg egységében látták harcképességének biztosítékát is; ha így ténnyé válnék az összes vezető körökben a magyar sereg iránt azon rosszakarat, amellyel ma alaptalanul vádolják a fővezényletet; ha igazán megjelennék a ma csak falra festett ördög, a bizalmatlanság és a rosszakarat a magyar erő ellen, s ha ennek hatása seregünk elsatnyulásában érezhető is volna: akkor kérdezem, nem látnánk-e több gyúanyagot összehalmozva az emelendő új építmény körül, mint a tervcsinálók gyanítják?

Mindezt meggondolva, ki merne jót állani azért, hogy a honboldogító tervek megvalósulásuk esetében nem fognak-e testvérvérbe kerülni, hogy a seregek nem fognak-e megbízhatatlan barátokból ellenfelekké válni? És ha erről jótállani nem lehet, ki merné nemzetét ezen krízisnek kitenni, ha a jelenlegi alapon a nemzet erősödése lehetségesnek bizonyult?

A monarchia átalakulásával járó bizonytalanság, félek, azon reményeket is kegyetlen kézzel tépné széjjel, amelyeket az új monarchia szövetségeinek tekintetében vérmes hazafiak táplálni látszanak. Már magában az, hogy a mai rendszernek csak rövid élet adatik, lehűtően hatna szövetségeseinkre. A változékony politikai iránynak hódoló, a könnyelmű kísérletekre hajlandó nyugtalan népek nem azok, a melyekkel független népek össze szeretik sorsukat kötni. Nem szólva a véderő szervezetének megváltoztatásáról, nem szólva ez erőnek az átalakulás idejében elkerülhetetlen gyöngeségéről: az újjáalakítás már azért sem hatna biztatóan, mert önkénytelenül fölmerülne az a kérdés, hogy az új rendszert, amely esetleg még képes volna bizalmat gerjeszteni, nem fogja-e rövid idő múlva egy olyan felváltani, amely már nem adja meg a harcképességnek azt a biztosítékát sem?

I. Ferenc József a millenniumi tenyészállat-kiállításon, (jobbra Darányi Ignác), 1896. május 25–31. között

Ezenkívül tagadhatatlan tény, hogy az európai katonai szakkörök mind azon nézetnek hódolnak, hogy egy nagy sereg többet ér, mint több kis sereg kooperációja, hogy monarchiánk összetartása biztosabb alapon nyugszik, ha nincs két serege, mely még egymással is harcba keveredhetnék, mint ha megvannak az egymás elleni küzdelemnek kész eszközei, s hogy külügyi politikánk következetesebb lehet, s ezért megbízhatóbb barát, hatalmasabb ellenség, kiszámíthatóbb és ezért állandó politika folytatására alkalmatosabb, ha a vezetés egységes, mint ha két külügyminiszter van. Tagadhatatlan tény, hogy Európában a védelmi eszközök kettéválasztását a monarchia gyöngülésének vennék és hogy benne mindenütt a két állam végleges szétválásának első lépését látnák, amelyre a második minden valószínűség szerint mihamarabb következnék. Lehet, hogy e felfogás előítéletből ered; lehet, hogy Európa csak azért tévelyeg ily ferde utakon, mert nem figyel elég gonddal függetlenségi politikusainkra, akik megmagyaráznák neki, hogy az igazi, a benső harmónia Ausztria és Magyarország között csak az ő uralmuk idejében fog előállani; hogy nincs biztosabb módja két állam állandó szövetségének, mintha az ügyek a legintranzigensebb, a legsoviniisztikusabb szellemben vezettetnek; hogy nincs biztosabb módja közös érdekek elintézésének, mint a közös érdekeket szervezet nélkül hagyni, azokat a véletlenre bízni. Mindez meglehet, de nem változtat azon a tényen, hogy míg Európa népei és kormányai a magasabb politika ez iskoláján át nem mentek, az erőnkbe vetett bizalom a fagypontra süllyedne, s hogy szövetségesre igen nehezen találnánk. Hogy ez tény, nem pedig puszta állítás, bizonyítja azon aggódó figyelem, amellyel legbensőbb szövetségesünknek, a német államnak diplomáciája ma a közös sereg jövőjét érinthető minden mozzanatot kísér.

Akinek alkalma volt a német császárság képviselőivel találkozni, tudhatja, hogy ők a sereg egységében látják a szövetség előfeltételét, s hogy mihelyt ez veszélyeztetve volna, a német politika új szövetségben keresné létérdekei biztosítékát. Joggal mondhatjuk ezzel szemben, hogy ez reánk nézve irányadó nem lehet, hogy mi nem vagyunk a németthez kötve, hogy mi csak oly könnyen találhatunk más szövetségest, mint ők. Ez igaz. De csak ha erősek vagyunk és ilyeneknek tartanak is bennünket. Nem vagyunk inkább utalva a német birodalomra, mint a német mi reánk. Ebben

van a szövetségnek egyik ereje. De, kérdem, hogy ha odahagy bennünket a jelenlegi szövetséges, mert gyengének tart, van-e akkor reményünk ahhoz, hogy újat kapjunk? Nem valószínű-e, hogy új alakulásunkról, másutt is ugyanaz a nézet fog uralkodni, mint Németországban?

És ezen kívül lehet-e, szabad-e számításon kívül hagyni azon eshetőséget, hogy a belső krízis percében, a sereg és a diplomácia átalakulásának idejében, midőn a legjobb esetben a legoptimisztikusabb fölfogás szerint, is gyönge lesz védelmi szervezetünk a belső bonyodalomhoz, az átmeneti korszak nehézségeihez külső komplikáció is járulhat? Szervezetünknek ezen ideiglenes gyöngesége már önmagában is elég ok arra, hogy ezen eshetőség valószínű legyen. Véderőnknek ideiglenes dezorganizációja már egymaga is szülhetne ilyen komplikációkat. Ideiglenes gyengeségünk ellenségeinket bátorítaná, barátainkat pedig elidegenítené tőlünk. Egymagában ez, a különben legbékésebb időben is, zavart és háborút idézhetne elő.

Sajnos, egészen mások tehát, sokkal veszélyesebbek azon következmények, amelyek minden valószínűség szerint a kiegyezés megbolygatásával járnának, mint aminőket ettől a függetlenségi párt vár. A magyar nemzet elszánt akarata, hogy viszonyát Ausztriához új alapra fekteti, meggyőződésem szerint oly krízisre vezetne, mely a monarchiát alkotó elemeire bontaná föl, talán fegyverre is szólítaná őket egymás ellen, s e szerint a végromlás veszélyének tenné ki hazánkat, a monarchiát, a dinasztiát. A gyermekbetegség az új szülöttet vagy megölné, vagy gyöngévé, satnyává tenné egész életére, önmagában bármilyen erős és helyes konstitúciójú volna is, s bármilyen életrevalónak látszanék is a szervezet, amely napvilágra jött.

Azon reménynek, hogy a mai rendszer helyébe könnyű lesz egy újat állítani, olyant, mely a monarchia elemeit igazibb és bensőbb kapcsokkal lesz képes egymáshoz fűzni, egy nagy tévedés az oka. Szélső politikusaink Ausztria viszonyaira nézve vannak csalódásban. Azt hiszik, hogy a decentralizáció híveiben, akiknek súlya és hatalma a Lajtán túl emelkedőben van, természetes szövetségesre találnak, s hogy ezek politikai elvüket a monarchia közös szervezetére is ki akarják terjeszteni. A kép, amelyet szélsőink maguknak alkotnak, a következő. A függetlenségi párt és az osztrák föderalisták egyet akarnak: a szövetkező államok teljes függetlenségének érvényesülését az egész vonalon. Azt hiszik, hogy e két párt szövetsége természetes és igaz alapjára fogja a monarchiát helyezni. A monarchia, amely ma két állama közös védelmén alapul, ezen terv szerint több kisebb államnak kölcsönös védelmén nyugodnék. A mai forma a magyarok bizonyos aspirációinak és az osztrák szlávok összes politikai ambíciójának áldozata árán tartható csak fönn és ezért gyönge; az új rendszer mindezen kívánságok érvényesülésére vezetne és ezért lenne erős. A szabad nemzetek szövetségének ezen képe azonban ábránd. Aki róla álmodozik, félreismeri az irányzatokat, amelyek Ausztriában uralkodnak. Ott csak azok szövetségeseink, akik a dualizmus hívei. A többi tényezővel nehezebb lesz a megélés. A föderalisták célja és a szélbal ideálja nem ugyanegy politikai gondolatnak a kifolyása. Decentralizálni akar ugyan mind a kettő; de az egyik a közös ügyekben, a másik a külön, az autonóm ügyekben. És ez nagy különbség. A cseh, a morva, a szlovén nem akar külön, önálló nemzetközi életet élni. Amint történelme, úgy mai kívánsága is szerényebb. Közvetlen célja: nagymértékű önkormányzat, a Reichstag helyett a Landtagok hatáskörének terjedése s a delegáció függése ezen testületektől, nem pedig a központi osztrák parlamenttől. E kívánságaik mellett ők is csak erősíteni akarják a birodalmi kapcsolatot. Törekvésükben azon remény vezeti őket, hogy megnyervén tervüknek a dinasztiát is, ők arra is képesek lesznek, amit a német faj már el nem érhet. Azzal kecsegtetik magukat és a dinasztiát, hogy ők képesek lesznek a birodalmi ügyek nagyobb centralizációjára és egy központi törvényhozás kifejlesztésére. Ha van magasabb politikai ambíció eszméjükben, ez nem a külön államiság teljes kifejlésének alakjában nyilvánul, hanem abban, hogy kezet fogva a mi szlávjainkkal, monarchiánkból szláv birodalmat alakítanak. Ez ideáljuk éppen azt fenyegeti, ami nekünk a legszentebb kin-

csünk, nemzeti jellegünket. Hol van itt az érdekszövetség, a természetes harmónia? Hol van a közös cél, a rokonszenvről nem is beszélvén? Egy Strossmayer[13], egy Starčević[14] természetes szövetségese lehet egy Klamarcnak[15], Heroldnak[16], de Kossuth vagy Ugron nem. Az összes analógia a szélsőbal és a Lajtán túli szláv irányzat között az, hogy mindegyik túloz, hogy jelszavakat lanciroznak [terjesztenek], amelyek egymáshoz hasonlítanak, hogy „népszabadság, népakarat, decentralizáció és föderalizmus" van ajkukon, szívükben azonban ott honol a kiegyenlíthetetlen ellentét.

Gyakran láttuk már, hogy ily csillogó szavak kábító hatása alatt azok ölelkeztek, akiket legyőzhetetlen ellentétek választanak szét egymástól. Gyakran láttuk már, hogy e rövid barátkozás és a közös jelszó alatt végbevitt rombolások után csakhamar beállott a reakció. A mámorból nemegyszer vérfürdők józanították ki a feleket.

Még ha a mi esetünkben talán nem is következnék be ily rettenetes áron a kiábrándulás e képzelt szövetségből, annyi mindenesetre kétségtelen, hogy a monarchia összetartozását és harmonikus életét ezen elemek uralma mellett sokkal nehezebb lenne fönntartani, mint aminő nehézséggel jár e feladat ma.

Különben lehet, hogy föntebbi nézetemben csalódom, lehet hogy túl feketén látok; csalhatatlanságot magamnak természetesen nem vindikálok; egyet azonban a föntebbiek alapján kétségtelennek tartok, azt, hogy oly veszélyről van itt szó, amely nem agyrém, nem falra festett ördög, hanem komoly lehetőség, mely annyira valószínű, hogy a politikai számításnak egyik föltétlen tényezője.

Aki kizártnak mondja, hogy a monarchia átalakulása végzetessé válható nagy megrázkódással járhat; aki a nemzetet e vállalkozásnak könnyű vérrel és azon biztatással viszi neki, hogy az egész dolog veszélytelen, hogy nincs meg annak a lehetősége, hogy a fölidézett krízis a lét és nem lét kérdésévé fajuljon: az nem önt tiszta vizet a pohárba, az vak vagy szemfényvesztő, az a tagadhatatlanul lehetséges összeütközést, a komoly veszélyt nem látja vagy letagadja. Az a szeme előtt lebegő ideáltól megvakítva, képzelődésének csillogó sugaraitól hipnotizálva, olyan rohamra készül vezetni nemzetünket, aminőt látunk a lepkéknél, amelyek azon erőlködnek és azért küzdenek, s csodálatos kitartással és ügyességgel minden akadályt le is győznek, hogy beröpülhessenek a ragyogó fényű, a tündéries lángok közé, hogy ott elpusztuljanak.

Aki rohamra vezeti nemzetét a kiegyezés ellen, legyen annak tudatában és juttassa nemzetét is annak érzetére, hogy ha nem is kilátás nélkül való a küzdelem, ha lehet is reménység reá, hogy kedvező viszonyok között, nagy szerencse mellett halálos sebek nélkül érjük el az ígéret földjét: mégis minden körülmények között oly politikai vállalkozásról van szó, mely a nemzetet ki nem számítható komplikációkba sodorhatja, oly akcióról, amely igen nagy kockázattal jár.

Én, mint már kifejtettem, erősen hiszem, hogy azon rázkódásból, mely életszerveinket érné, ha a kiegyezés megszakításának egész ódiumát, összes felelősséget magunkra vennők és nemzetünk bebizonyított szükség nélkül szánná el magát, hogy az Európa egyensúlyára nézve is annyira fontos monarchia mai formájának újjáalakítását keresztülerőszakolja, tűrhető állapotok többé ki nem fejlődhetnek. Szilárdul meg vagyok győződve, hogy e rázkódás után harmonikus együttlét dinasztiánkkal és Ausztriával többé lehető nem volna, s hogy az erőszakos reform a vég kezdetét jelentené. De megérthetem azon vérmesebb nézetet is, hogy e szomorú következmény kikerülhető; megérthetem, hogy van, aki szerencsés megoldásban hisz vagy remél. Azt azonban kizártnak tartom és nem tekinthetem komoly politikai megfontolás eredményének, ha valaki el akarja hitetni a közvéleménnyel, hogy e változás veszéllyel nem jár, hogy az egész egyszerű codificationális kérdés, amelyet épp oly simán lehet a magyar törvényhozásnak megoldania, mint ahogyan például egy új büntetőtörvényt vagy mezőrendőri törvényt alkothat. Komoly politikusnak, a legvérmesebbnek, a legoptimisztikusabbnak is úgy kell a kérdést saját lelkiismerete és a nemzet előtt fölvetnie, hogy azon remélt előny, azon várt haszon, melyet a tiszta perszonálunió megalapítása ígér, fölér-e azon komoly veszéllyel, mely a fölidézett krízis méhében rejtőzhetik?

EZREDÉVES ORSZÁGOS KIÁLLÍTÁS. PLAKÁT, 1896

Ha nem így teszi fel a kérdést, akkor a nemzetet félrevezeti és beleviszi oly küzdelembe, amelyet a nemzet nem akar, veszélyeknek teszi ki, amelyeket nem kockáztatna meg, ha tudná, hogy mit tesz, ha figyelmeztetnék arra, hogy a merész vállalkozásnak mik lehetnek a következményei. Aki nem így cselekszik, attól kérdezem, hová lesz majd a lelki nyugalma, ha mégis bekövetkezik az, ami nem lehetetlen, amit semmi körülmények között sem mondhatni a fantázia szülöttjének, ha bekövetkezik az, hogy a nekiszabadított centrifugális erők végleg széttépik a keretet, amelyben vagyunk, vagy ha ez áramlat reakciója, a centripetális erők, a magyar alkotmány árán biztosítanák az összetartást? Honnan venné e honboldogító az erkölcsi jogot a további életre, az önbecsülésre, ha még azon mentsége sem lenne, hogy a nemzet tudta, hogy mit akar, tudta, hogy mindenét veszélyezteti, de megtette a nagy ugrást nyílt szemmel; ha a szerencsétlennek e szomorú perciben az a vigasza sem lenne, hogy a nemzet teljesen fölvilágosítva a helyzetről, öntudatosan fogadta el a nagy kockázatot, mert a meglevő állapotot oly rossznak, annyira elviselhetetlennek találta, hogy szívesebben tette ki magát a veszélyeknek, mint hogy azt eltörje.

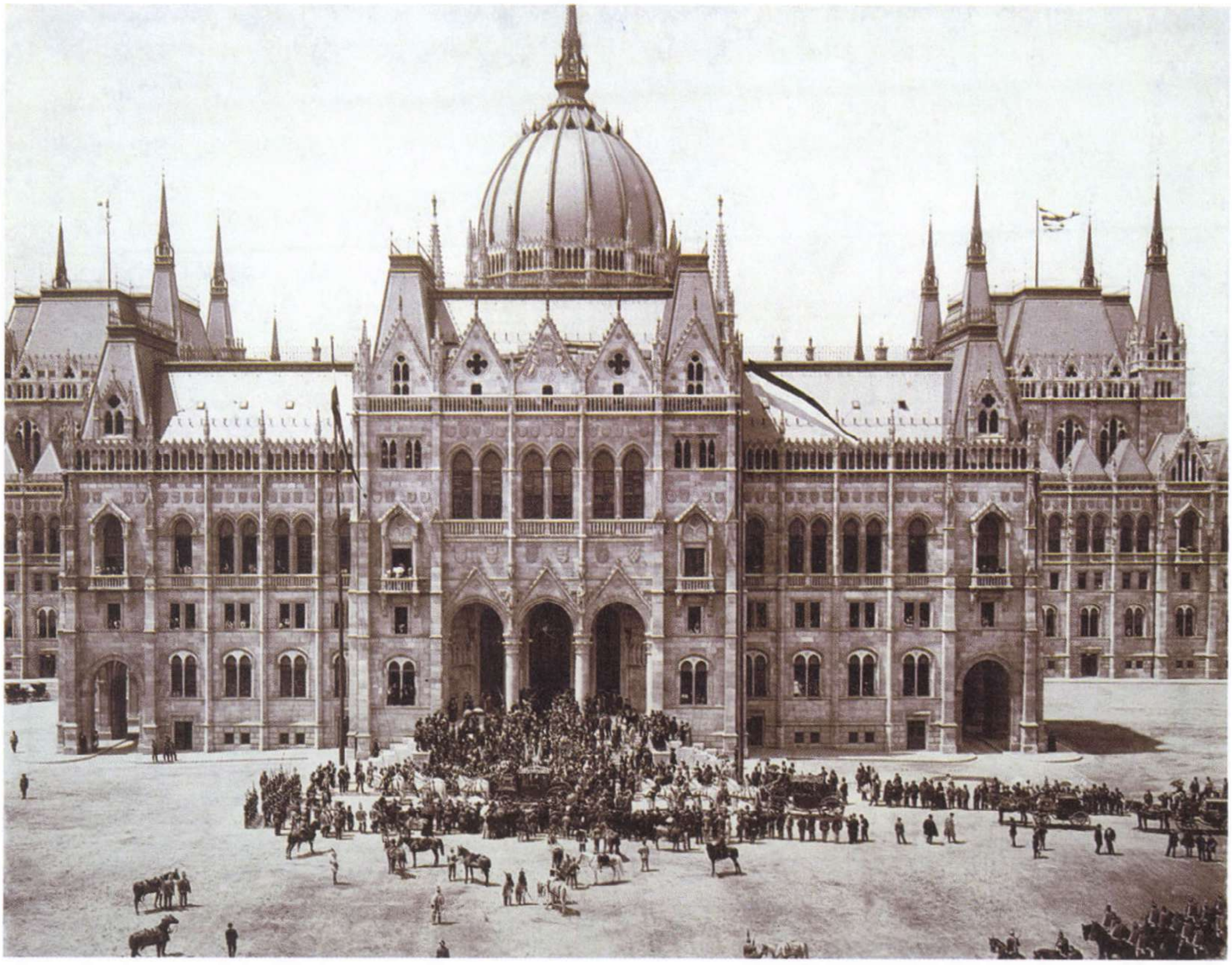
De végezze ezt el ki-ki saját lelkiismeretével. Az én célomra elé volt rámutatni azon megdönthetetlen igazságra, hogy a dualizmus lerombolása oly komoly veszélyekkel jár, amelyeknek jó lélekkel csak az teheti ki nemzetét, akinek az a meggyőződése, hogy a mai rendszer a nemzet fejlődését végképp megakasztja és ezért fönn nem tartható. Elméleti légvárak alapján, optimisztikus remények fejében a nemzetet a krízis ki nem számítható esélyeinek kitenni, bűnös, hazafiatlan cselekedet volna.

A politikai etikának, a hazafiságnak legelemibb szabálya, hogy nemzetet nagy veszélyeknek csak hasonló nagy veszélyek elhárítása céljából szabad kitenni, hogy a létet csak a lét védelme kedvéért szabad kockáztatni. Vannak percek a nemzet életében, midőn szükséges és ennélfogva helyes, hogy kész legyen mindenét föláldozni, hogy így mindenét meg lehessen mentenie. Ilyen perc akkor forog fönn, midőn létérdeke, a nemzet becsülete van veszedelemben. Ilyen volt 1848–1849. Ekkor nem volt szabad óvatosnak lenni; a történtek után, midőn már csak a harc és a föltétlen megadás között lehetett választás, nem volt szabad mást tenni, mint bátran, vakmerően nekimenni akár a falnak is, elveszni, meghalni a becsületért. Így megóvhattuk a föltámadás lehetőségét. Érintetlen önérzetünk, becsületünk fönntarthatta bennünk a jobb jövő reményét. De a mostani perc nem ilyen. Most erősödünk, haladunk, senki sem veszélyeztet bennünket, a heroikus elhatározások tehát nincsenek igazolva. Ma minden politika végleges elítélésére elégséges azon tény, hogy nagy kockázattal jár. Ha szép és jó is volna a terv, amelyet a nemzet elé tárnak, mihelyt megvalósítása veszélyezteti a biztos alapot, amelyen állunk, vissza kell azt utasítani. Nem is fog a nemzet ily merész kalandra vállalkozni. Föltétlenül megbízhatni józanságában. A történelem is azt bizonyítja, hogy a nemzet csak akkor vesztette el higgadtságát, csak akkor szánta el magát nyaktörő vállalatra, midőn provokálták, midőn szabadságát, létét látta veszélyben. De ma ki nyom el, ki provokál bennünket? Sem szabadságunk, sem létünk nincs veszélyben.

Érdekes tüneménye a népek lélektanának, hogy a kockáztató politikát a kiváltságos hazafiság dicsfényével szokták övezni; hogy az ilyen merész vállalkozók magukat szokták a legigazabb, a leghamisítatlanabb, a legnagyobb hazafiaknak tartani; hogy a közvélemény nagy része is rendesen magáévá teszi e fölfogást, s még ha nem is adja meg a túlzóknak a kizárólagosság címét, nekik ítéli oda a pálmát, azt hiszi róluk, hogy annyira, mint ők, senki sem szereti hazáját. Ha azt látják, hogy bennük a józan higgadtság nem tud fölülkerekedni, ezt a hazafias érzelmek túláradó erejének tulajdonítják. Ahol megfontolást látnak, ott hideg, rideg szívet keresnek. Pedig milyen csalódás. Milyen ellentéte ez annak, amit egyebütt tapasztalunk. Miben szokott a szeretet nyilvánulni? Abban-e, hogy könnyű vérrel kockázatnak tesszük ki szeretetünk tárgyát? Dicsőség, ragyogó hírnév vagy más javak kivívása kedvéért veszélybe küldi-e az anya, a szerető hitves, a hű gyermek azt, akit mindenek fölött imád? Szívesen magukra vállalják-e ezek a felelősséget, hogy igaz szeretetük tárgyát rávegyék a veszélyekkel járó nagy kockázatra, még ha ez előnyökkel kecsegtet is és vele esetleg dicsőséget szerezhetni?

Ellenkezőleg, nem tapasztaljuk-e mindig, hogy a szeretet gondos aggódásban nyilvánul, hogy aki igazán szeret, inkább óv a kalandoktól és szívesebben lebeszél a várható előnyökről, mint hogy azt lássa, hogy akit imád, az éppen az ő tanácsára indul neki nagy veszélyeknek? Aki igazán szeret, csak akkor szánja el magát a merészség tanácsolására, amikor meggyőződik róla, hogy a merészség a legbiztosabb módja az önvédelemnek, vagy amikor meggyőződik róla, hogy becsülettel a veszélyt többé nem lehet elkerülni.

Míg mindez meg nem változik, nem tehetek róla, a túlcsigázott követeléseket támasztó és túlságosan bátor politikusokat nem tudom a hazafiság ideáljaiként elismerni. Nem akarok senkinek hazaszeretetében kételkedni; főleg nálunk magyaroknál elképzelhetetlen szörnyalak volna az, ki a minden tagjának ragaszkodására annyira rászorult kis népünket szíve egész melegével ne szeretné. Istennek hála, a közöny a nemzet iránt nálunk igen ritka tünemény. Csak abban vagyok Tamás, hogy ama nagy hősiesség, amaz intranzigens szellem, amaz önteltség, amely minden óvatosságot lenéz és minden kompromisszumot perhorrescál [elítél, elutasít], a fennköltebb hazafiságnak a bizonyítéka-e? Ha valaki saját dolgában hasonló chevalier sans peur et sans reproche [félelem és gáncs nélküli lovag]; ha az élet minden vonatkozásában a túlsá-

A KORONA BEVITELE AZ ÚJ ORSZÁGHÁZBA A MILLENNIUMI ÜNNEPSÉGEK IDEJÉN, 1896. JÚNIUS 8.

gig merész és kockáztató; ha saját érdekeit és bőrét is könnyen veszélyezteti: akkor, de csakis akkor vagyok hajlandó elhinni, hogy fantáziájának túltengése, vérmérsékletének hevessége, esetleg könnyelműsége viszi őt arra, hogy hazafisága ellenére hazáját kényszer nélkül is kiteszi nagy veszélyeknek. Azt azonban, hogy hazafiságánál fogva hajtja túl a bátorságot, ekkor sem hiszem el, mert ez, homlokegyenest ellenkezik a szeretet örök törvényeivel.

Meglepő, hogy az efféle tanok nálunk még kelendők, mert történelmünk egy oly alakkal gazdagította az emberiséget, akinek talán gondviselésszerű hivatása volt, hogy keserves mártíriuma révén megváltsa a népeket és főleg a magyart, a melynek első sorban kell a túlzásoktól óvakodnia, az álpróféták varázshatalmától; aki aggódó, tépelődő, utolérhetetlen hazafiságával élő cáfolata azon tannak, mintha a hazafiság s a nagy követelések, a soviniszta politika egymást föltételeznék, egymástól elválaszthatatlanok volnának. Ott legalább, ahol Széchenyi István élt és működött, nem volna többé szabad e hitnek terjednie. Ott abszolút igazság számba kellene annak mennie, hogy a politikai önmérséklet a legforróbb, a leghevesebb hazafisággal is megfér.

Különben, bármi legyen is a közvélemény ítélete, én tisztában vagyok magammal arra nézve, hogy megbocsáthatatlan hiba lenne, államunkat ily veszélyeknek kitenni, ha a jelenlegi szervezet elfogadható állapotokat teremtett. Erre a konklúzióra vezet eddigi okoskodásom összes eredménye.

Ha sikerült az államszövetségekkel járó veszélyeket a mai formával elkerülnünk, ragaszkodjunk hozzá, mert kevés a remény arra, hogy jobbal válthatjuk föl. A változás kísérletével járó veszélyek szintén óvatosságra intenek bennünket.

Azon fordul meg tehát az egész kérdés, hogy mik voltak következményei az 1867-es alkotásoknak? Beváltak-e ezek, vagy pedig nagy veszélyeknek is helyesebb nekimennünk, mint azokat tovább is eltűrnünk?

Gróf Andrássy Gyula: *Az 1867-iki kiegyezésről.* Budapest, 1896, Franklin Társulat, 98–118. o.

Jegyzetek

1. Lueger, Karl (1844–1910) osztrák keresztényszocialista politikus, Bécs polgármestere (1897–1910).
2. Schönerer, Georg von (1842–1921) radikális jobboldali osztrák politikus, országgyűlési képviselő.
3. Hohenwart, Karl S. (1824–1899) gróf, befolyásos konzervatív-föderalista osztrák politikus, miniszterelnök (1871), majd az osztrák számvevőszék elnöke.
4. Feltehetően Schwartzenberg, Adolf Jozeph (1824–1904) herceg, országgyűlési képviselő, a csehországi gazdasági tanács elnöke.
5. Kossuth Ferenc (1841–1914) Kossuth Lajos fia, a Függetlenségi Párt elnöke, kereskedelemügyi miniszter (1906–1910).
6. Ugron Gábor (1847–1911) a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt képviselője, majd az ún. Ugron-frakció vezetője.
7. Tisza Kálmán (1830–1902) a határozati, majd a balközép párt vezetője, 1875-től belügyminiszter, majd miniszterelnök (1890-ig) és a Szabadelvű Párt vezére.
8. Auersperg, Karl (1814–1890) herceg, két ízben a birodalmi gyűlés felsőházának elnöke, osztrák miniszterelnök (1868).
9. Taaffe, Eduard (1833–1895) két ízben osztrák miniszterelnök (1868–1870, 1879–1893).
10. Bánffy Dezső (1845–1911) báró, főispán, képviselőházi elnök, majd miniszterelnök (1895–1899), később az ellenzéki Új Párt alapítója és elnöke (1903–1906).
11. Badeni, Karl F. (1846–1909) gróf, osztrák miniszterelnök és belügyminiszter (1895–1897).
12. Utalás az 1897-ben lejáró gazdasági szövetség megújítása körüli bonyodalmakra. A két birodalomfél érdekellentétei és az osztrák belpolitika válsága miatt a tárgyalások csak 1899-ben fejeződtek be.
13. Strossmayer, Josip J. (1815–1905) diakovári katolikus püspök (1849-től), a délszláv nemzeti mozgalmak támogatója, a horvát nacionalista párt, a Nemzeti Párt vezetője.
14. Starčević, Ante (1823–1896) a horvát Jogpárt alapítója, a horvát nemzeti törekvések egyik szószólója.
15. Feltehetően Kramář, Karel (1860–1937) az ifjú-cseh párt egyik vezetője, országgyűlési képviselő.
16. Herold, Jozef (1850–1908) az ifjú-cseh párt egyik vezére, országgyűlési képviselő.

(1909) RÉZ MIHÁLY

A MAGYAR SZUPREMÁCIA ÉS A HATVANHETES ALAP

1. Mérleg

Az általános kiábrándulás mai időszakában, a vérmes remények füstbementének idején, szétfoszlott illúziók, beválthatatlan ígéretek, varázsvesztett jelszavak között a mai kormányrendszer hívei csupán csak egy gondolatban találnak vigasztalást. A mai rendszer hibáit a régiével hasonlítják össze s megnyugszanak a gondolatban, hogy több vívmányt a régi sem hozott.

Mennyi ábrándnak, mennyi reménynek, mennyi vakhitnek kellett – míg ide eljutottak – semmivé válnia. Más parlamenti kormányok sikereikből merítenek erőt, *ez a kormány balsikereiben leli legszilárdabb támaszait. Annyira kivihetetlennek bizonyította elveit, hogy senki azoknak beváltását már tőle nem követeli.* Ha csak egy kis eredményt el bírtak volna érni a közjogi kérdések terén: föllángolt volna ismét a nemzet bizakodó önérzete s megújult reményekkel követelte volna, hogy programjuk többi részéért tovább harcoljanak. Már nem kívánja.

A DELEGÁCIÓ ÜLÉSE A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉPÜLETÉBEN, IFJ. ANDRÁSSY GYULA ELNÖKLETE ALATT, 1900

Vizsgáljuk elfogulatlanul a tényeket.

Az a kapocs, mely Magyarországot Ausztriához köti – az uralkodó személyének közössége – külpolitikai nagy előnyei mellett belpolitikai szempontból számos nehézséget okoz. A hadsereg azon egysége, mely külbiztonságunknak hatalmas garanciája, a magyar nyelv érvényesülésének erős akadálya. Nem teljes ugyan Magyarország közigazgatási, kulturális és egyházi életében sem a magyar nyelv érvényesülése, de a nemzet széles rétegei, midőn belügyeinkben közönnyel nézték e szomorú tényt, a hadsereg körében azon megütköztek s tűrhetetlennek tartották a magyar nyelv háttérbe szorítását egy Ausztriával *közös* intézménynél, midőn *a magyar törvényhatóságok* egy részénél azt természetesnek találták. Sajnálatos volt mindazáltal a magyar nyelv eme mellőzése a hadseregben is s a német vezényszóért, a Gotterhalte-ért és a kétfejű sasért bizonyára senki sem lelkesült. De nyilvánvaló volt, hogy e helyzet erőszakos megváltoztatása – ha lehetséges – csak a dinasztiával való összeütközés árán remélhető.

A lojalitás alapja Magyarországon nemcsak tradicionális érzés, hanem egyszersmind igen reális politika. Magyarország királya a közös hadsereg legfőbb hadura s a hadsereg szelleme a legfőbb hadúr által irányíttatik. Törvény meg nem változtatja, támadások özöne barátságosabbá nem teheti.

Nem törvény, nem vezényszó teremti a hadsereg szellemét: a legfőbb hadúrtól függ az csupán. Mondhatjuk, hogy ez nem helyes. De nem tagadhatjuk, hogy tény, mellyel számolni kell.

Magyarország királya – továbbá – császárja Ausztriának is s mindazon ügyekben, melyek közös egyetértéssel intézendők el, döntő tényező. A két állam közötti vitás kérdések eldöntésénél mindig az uralkodó akarata adja meg egyik vagy másik túlsúlyát.

A dinasztia – végül – egyetlen reménysége Horvátországnak és a nemzetiségeknek is nagyra törő reményeik között. A dinasztiával való egyetértésünk: törekvéseik bukása; a dinasztiával való egyenetlenségünk: minden bontó elemnek biztató reménye.

Ez okok teszik oly szükségessé nálunk a dinasztikus politikát; ez okok, melyeknél fogva – bármely nemzeti vívmányért – egy kiütő konfliktus igen nagy ár. De legsajná-

Magyar és osztrák delegátusok a Sándor-palota teraszán a gazdasági kiegyezési tárgyalások idején. Darányi Ignác magyar és Auersperg osztrák földművelésügyi miniszter beszélget, mögöttük balra, Wekerle Sándor miniszterelnök, 1907. október

latosabb és eredményeiben legkárosabb az oly politika, mely semmi vívmányt elérni nem bírt, bár fölidézte a konfliktust és annak minden hátrányait.

A vámkérdésben, a kvótakérdésben, minden kérdésben, mely Ausztriával összefügg, ellenünk fordult az uralkodói elhatározás döntő súlya. Pedig azt vagy le kell győzni vagy meg kell nyerni.

Végül – ami legfontosabb – meg kellett éreznünk belső konszolidációnk terén is e konfliktus hátrányait. Hogy a királlyal való konfliktusban diadalmaskodjanak, szükséges volt megnyerni a horvátokat. A diadal nem következett be, de a horvátkérdésben elkövetett súlyos hibák következményei megmaradtak. A szerb barátkozásra nézve ugyanez áll. A pártérdekeket épp oly mértékben szolgálta, mint ártott a nemzet érdekeinek.

Ezek a nemzet és király közötti konfliktus káros következményei. Üdvös eredményei sehol sem láthatók. A helyzet nem a régi; a helyzet rosszabbodott. Vesztett csata után ne álljon elő a harci párt a béke áldásaival s a béke régi hirdetőivel egy sorba magát ne tegye. Számlálják meg a vereségeket, melyeket a nemzetnek miattuk kellett elszenvednie; nézzék a letört nemzeti önérzet szomorú vergődését s vesztett presztízsünkről és vesztett illúziónkról meg ne feledkezzenek. Egy elvesztett ütközet után – igaz – a béke helyreáll megint. De ez nem oly béke, milyet egykor hirdettek a megfontolatlan támadás ellenségei, hanem *oly béke, melyet veszteségekkel kellett megvásárolni.*

Az a konfliktus nemcsak a dinasztia és nemzet egyetértését zavarta meg – kihatván ezáltal a hadsereg szellemére s az Ausztriával egyetértőleg elintézendő ügyekben történő döntés irányára is – *de erőhöz juttatott nálunk minden bontó elemet.* Ez az eredmény nem átmeneti. Horvátország viszonyainak rosszabbodása, nemzetiségeink erősbödése nem átmeneti és nem átmeneti a bomlás ama szelleme, mely a konfliktus *szükségképpeni* kísérője volt. A pénzügyi helyzet aggasztó volta, az államélet minden ágában mutatkozó fegyelmetlenség szorosan összefügg vele. *Szükségük volt ebben a konfliktusban minden bontó elemre* s szükségük volt arra, hogy minden elégedetlenkedőt kecsegtessenek.

Az államvasutak terén mutatkozó példátlan fegyelmetlenség szükségképpeni következménye egy oly párttaktikának, mely a szociális elégedetlenség szítását korteseszköznek tekintette.

Egyes osztályok szociális érdekeinek, egyes vidékek vicinális érdekeinek ezért kellett kielégíttetniük. Ez a szövetség ára. Hasznát a pártpolitika vette, költségeit az ország fizeti. Szükség volt más szövetségesekre is. A felekezeti béke megingattatott, kormányzó párttá lettek annak ellenségei. Egyesületeket alkotnak, hogy szétválasszák a hívők ezreit s a szeretet elve nevében hirdetik a gyűlöletet. Rájuk is szükség volt; a vesztett csatában az ő segítségük sem volt nélkülözhető.

A király és nemzet közötti konfliktus szükségessé tette mindeme bontó elemek igénybevételét, *az ő megerősödésük az a hadisarc, amit – vesztett csata után – az országnak fizetni kell.*

Ennek a konfliktusnak a következménye az is, hogy az uralkodó az általános választói jog megvalósítását erőszakolja. Magyarország meg akarta bontani a Monarchia egységét; a Monarchia egységének hívei Magyarország nemzeti egységét igyekeznek megbontani. Ez a reváns. Ez a vezényszó-politika eredménye.

Mi a hadsereg egységét nem tudtuk megbontani; de az uralkodó megmutatta, hogy *van* eszköz, mellyel Magyarország nemzeti egységét meg lehet.

Ezt a fenyegető veszedelmet a közjogi politika hozta reánk. Ha elháríthatjuk, csak a közjogi politika teljes megtagadásával tehetjük azt; ha el nem háríthatjuk: teljes egészében ezt a politikát terheli annak ódiuma.

A nemzet agresszív közjogi politikájának *szükségképpeni* következménye a király agresszív nemzetiségi politikája; nem helyes, nem védelmezhető, nem célravezető, de szükségképpeni. Minden ily irányú akcióra mindig ez lesz a reakció. Oly szükségképpeni ez, mint amily természetes, hogy akit ütnek, az visszaüt.

Tanuljunk tehát a múltakból s – nagy későn végre – értsük meg azt, hogy *a vezényszó-politika,* végeredményében *nem a Monarchia egységét, hanem Magyarország egységét bontja meg.*

Választani kell: vagy vezényszó-politika vagy magyar szupremácia. A kettő együtt inkompatibilis.

2. Osztrák demagógia

Az a súlyos politikai válság, melybe egy oktalan politika túlzásai sodorták a nemzetet, minden irányadó politikus egybehangzó véleménye szerint csakis olyképpen nyerhet megoldást, ha a jövendő kormány bizonyos eredményeket is bír fölmutatni a nemzeti aspirációk terén. Katonai és gazdasági engedmények szükségességéről hallunk, melyeknek kivívását óhajtandónak és üdvösnek tartjuk. Hibás taktika és rossz számítás volna a megtagadásuk; hiábavaló kísérlet, melynek eredménye nem lehet.

De ama vívmányok közt, melyeket szükségeseknek tartanak, nem hallunk egyet említeni, mely pedig valamennyinél fontosabb és értékesebb. Csak az képes igazán megszilárdítani a 67-es alapot; a Monarchia nagyhatalmi pozíciójának csak az lehet Magyarországon igazi biztosítéka. Anélkül a 67-es alap fönntartása egy kényszerhelyzet parancsa csupán, melynek semmi erkölcsi ereje nincs; anélkül a Monarchia nagyhatalmi pozíciója látszat csupán, melynek nincs meg a belső ereje.

Azok a férfiak, akik az 1867. évi kiegyezésnek buzgó hívei voltak, mindig abból a meggyőződésből indultak ki, hogy a 67-es alap Magyarország békés fejlődhetésének legbiztosabb záloga lesz. Úgy voltak meggyőződve, hogy ezen az alapon, a dinasztia segítségével, építhetjük föl a magyar szupremáciát s az ország belső egységének kialakulása után gazdaságilag és kultúrailag megerősödve foglalhatjuk el a monarchiában a minket megillető szerepet. A magyar faj uralmának biztosítását, Magyarország erősbödésének elősegítését, Ausztria békés barátságát várták ez alap fenntartásától. Az ő szemükben a 67-es kiegyezés nemzeti egység s a zavartalan reformalkotások biztos bázisa volt. Ez a mi meggyőződésünk ma is; ehhez a hitünkhöz ma is ragaszkodunk.

Ha azonban azt kell látnunk, hogy a 67-es alap a békés reformalkotásoknak s a

magyar szupremácia megerősítésének többé már nem garanciája, ha azt kell látnunk, hogy a nemzet régi vágyainak elfojtása s a körülményekkel való higgadt leszámolás még mindig nem elég arra, hogy Magyarország belső nemzeti egységének zavartalan munkálhatását biztosítsák: akkor a mi egész politikai hitvallásunk elveszti erkölcsi erejét s a *67-es alap már csupán egy kényszerhelyzet következménye, melyet tűrni kell, de melyért lelkesülni nem lehet.*

Ha mi azt látjuk, hogy Bécsből még most is erőszakolják az általános választói jogot, midőn már megszűnt a nagy konfliktus nemzet és király között, midőn maga a függetlenségi párt is – *mind a két* csoportja – a 67-es alapra helyezkedik, akkor nem mondhatjuk, hogy a közjogi harcok felfüggesztése szükségképp biztosítja a magyar szupremáciát. Akkor nem mondhatjuk, hogy a dinasztiával való egyetértés úrrá teszi a magyarságot a saját hazájában s kezünkbe adja a horvátokat és a nemzetiségeket. Akkor nem mondhatjuk, hogy a közjogi viták felfüggesztése a békés, alkotásokban gazdag reformmunkásságot teszi lehetővé. Mert ha Bécsből erőszakkal ránk tolják az *általános* választói jogot: veszélyeztetik általa a jövő reformmunkásságát és veszélyeztetik a magyar szupremáciát.

És akkor miért küzdöttek a 67-es alap fenntartása érdekében a mi vezéreink, miért állották nehéz szenvedélyes tusákban honfitársaik keserű vádaskodásait? Miért szakítottak a nemzet régi, jogos vágyaival, miért nyugodtak bele ama nemzeti irányzat korlátozásába, melynek maguk voltak legerősebb hívei? Annyi félreismertetésnek, annyi vádaskodásnak, a legnemesebb intenciók meggyanúsításának miért kellett magukat kitenniük? Talán azt hiszik Bécsben, hogy valami ideális nagy ragaszkodás, talán azt hiszik, hogy valami irántuk érzett csodálatos vonzalom lelkesítette e férfiakat? Legyenek meggyőződve, hogy tisztán a maguk fajának önző érdeke diktálja nekik e politikát s hogy abban a percben, amelyben az többé nem biztosítja Magyarország belső fejlődését s a magyar szupremáciát: úgy el fog tűnni belőlünk minden osztrákbarátság s a békés kiegyenlítésnek és egyetértésnek minden hajlama, mint egy rossz álom, s a magyarság uralmát *mindenáron* megfogjuk védeni. Magyarországon senki sem szerelmes a kétfejű sasba s a sárga-fekete lobogóért senki sem lelkesül. És ha mi azt látjuk, hogy meg nem elégszenek azzal, amit a Monarchia nagyhatalmi pozíciójának nélkülözhetetlen követelményeiként magunk is elismerünk s melyeknek érdekében mi is föltétlenül szükségesnek tartunk minden áldozatot, még ha az nemzeti aspirációinkba is ütközik: akkor nincs semmi okunk arra, hogy a 67-es alapért lelkesüljünk és a magyar szupremácia biztosítékát abban lássuk.

Jól vigyázzanak erre Bécsben, nehogy midőn már Magyarországon a 67-es alap ellen megszűnt minden támadás, ennek a kiegyezésnek az *erkölcsi* alapját maguk ássák alá.

•

Azok a férfiak, akik a kiegyezésnek és a magyar szupremáciának régi hívei s kik e meggyőződésükért nyugodtan tűrték a népszerűtlenséget, a támadásokat s a megvádoltatást: az uralkodói kegyvesztéstől sem fognak visszarettenni s a Lajtán túli és a Lajtán inneni demagógia támadásait egyforma megvetéssel fogják viselni. Ezek nem bankhazafiak, akiket félre lehet vezetni s tudatlanságuknál fogva birodalmi célok igájába hajtani, nem klikkpolitikusok, akiket személyi motívum ösztökél: ezek államférfiak, akik tisztán látják a célt, melyet az általános választói joggal el akarnak érni a bécsiek. Ezek a férfiak, akik meg fognak állni a maguk meggyőződése mellett s a közérdek mellett személyes harcaikat és keserűségeiket háttérbe tudják szorítani.

Az a nemzeti vívmány tehát, amelyre Magyarországnak ma elsősorban szüksége van: *az általános választói jog elvének elejtése.* Csak akkor lehet őszinte a kibékülés király és nemzet között, ha az uralkodó eláll egy oly követeléstől, melyet egy konfliktus idején fegyverül használt ellenünk s melyről nem is tagadják, hogy eredménye a mi megrontásunk lesz csupán.

Hogyha azt várják tőlünk – és joggal várják –, hogy a nemzet vezérei kíméletlen

A MAGYAR DELEGÁCIÓ ÜLÉSTERME BÉCSBEN. SEMSEY LÁSZLÓ A JEGYZŐKÖNYVET OLVASSA, 1906. JÚNIUS

energiával törjenek le minden hazafias frázisokba öltöző demagógiát: Magyarország is joggal elvárhatja, hogy az udvar is dobja el kezéből a demagógia veszélyes s mindig kétélű fegyverét. Nemzetiségeinkkel, szocialistáinkkal ne szövetkezzenek; belső ellenségeinktől segítséget ne várjanak. És törjék le *Ausztriában is* – ez conditio sine qua non [elengedhetetlen feltétel] – azt a féktelen demagógiát, mely a Monarchia nagyhatalmi állásának sokkal nagyobb ellensége, mint a magyar pártok követeléseinek legszélsőbbike. *Ezek a 67-es alapnak igaz ellenségei s nem a magyar pártok*, melyek már egytől egyig a 67-es alapon állnak. Ez a féktelen osztrák demagógia az, mely Magyarországon a túlzó izgatásoknak tápot ad, mert magatartása által a leghiggadtabb és legjózanabb politikusokban is fölforralja a vért. Ezekkel mi soha nem egyezhetünk. Meg tudunk egyezni a dinasztiával; meg tudunk egyezni egy józan osztrák parlamenttel is. *De ezzel* a parlamenttel, amely az általános választójog alapján összeült, melyben hiába keressük a régebbi osztrák pártok mérsékletét, békésen együttműködni nem lehet. *Ez a parlament ellensége a 67-es alapnak, ellensége a nagyhatalmi pozíciónak is.* Nemcsak változtatni kíván a 67-es alapon, hanem akképpen viselkedik, mintha már sikerült is volna. Egy nem létező összbirodalom nem létező hatalmának öntudatával beszél, beleszólva egy idegen állam belső ügyeibe s tárgyalva oly kérdéseket, melyek túllépik illetékessége körét.

Meg fogunk egyezni a dinasztiával; közös érdekünk a megegyezés. Az, amit kíván a dinasztia és a Monarchia nagyhatalmi érdeke: higgadt, reális számítás következménye, melynél objektív szempontok irányadók. Ezek a számítások sokszor igen tévesek, óhajtásainkba is sokszor beleütköznek. De a meglévő közjogi alapot nem támadják, s objektivitásukat tagadni nem lehet. Az a féktelen demagógia azonban, mely ma Ausztriában uralkodik, nem ismer tárgyilagosságot és nem ismer határt. Nemcsak a 67-es törvény végrehajtásának ellensége, hanem Magyarország függetlenségének is. Alá akarja ásni nemzeti egységünket, országunk belső erejét, Magyarország belkormányzati önállóságának világos megsértésével belügyeinkbe avatkozik. Ezzel az iránnyal meg nem egyezhetünk.

Magyarország számos kérdésben nem látja kielégítve óhajtásait; maga a kiegyezés nincs teljesen végrehajtva. A külügyekben és a hadügyekben is még nélkülözzük a paritást. De azt már joggal elvárhatjuk – s e nélkül nincs békés együttműködés –, hogy

valamint mi nem avatkozunk Ausztria belügyeibe, azonképpen Ausztria is tartózkodjék a magyar kérdések bolygatásától. Ebben a tekintetben már most követeljük a teljes paritást és azt, hogy elfojtassék minden oly irány, mely sérti a kiegyezésnek emez alapfeltételét. Kívánjuk a *politikai józanság tekintetében való paritást:* kívánjuk a demagógia elfojtását a Lajtán innen is a Lajtán túl egyaránt; kívánjuk a higgadtság és tárgyilagosság ama szellemét, mely nélkül nagy kérdéseket nem lehet megoldani.

Az 1867. évi kiegyezés egy nagyszabású alkotás; de igen komplikált és igen kényes természetű gépezet. Irányításához higgadt, megfontolt államférfiak kellenek. A rúgók erejének félreismerése a józanul mérlegelő ítélőtehetségnek csak pillanatnyi megtévedése beláthatatlan zavarokat von maga után. Az érdekek és érzelmek annyi ellentétessége, a törekvések annyi különfélesége a politikai feladatok legnehezebbikévé teszik a Monarchia kormányzatát. Szükséges leszámolnia a tényekkel, néha az érzelmek rovására is; és szükséges az érzelmekkel is számolni, mert azok is tényezők. Két, belső viszályoktól zaklatott, parlamenti krízisekkel vesződő, fajilag sem egységes állam politikája között harmóniát kell teremteni, összhangot kell teremteni a múltak minden harca s a tradíciók minden ellentéte ellenére is. Súlyos, nehéz problémák ezek, az államférfiúi bölcsességet kemény próbára tevők. Semmiképpen sem alkalmasak arra, hogy a demagógia fogyatékos bölcsességű vezérei és katonái által helyes megoldást nyerhessenek.

Itt *tényekkel* kell számolni és leszámolni tudni; itt *erőket* kell fölismerni tudni s megállapítani egymáshoz való viszonyukat. Itt csődöt mond a bécsi sörházak logikája s a mi népgyűléseink bankot követelő hangos közvéleménye sem segít. A kétszer kettő négy; ennek az igazságát népszavazás alá bocsátani nem lehet. Az egyszeregyet lehet *nem tudni*, de megobstruálni [agyonbeszélni; itt: vitatni] – lehetetlen.

Azon a napon, amelyen – Lajtán innen és Lajtán túl – a demagógia ereje megtörik; midőn belső és külső ellenségeink nem nyernek az udvar részéről támogatást; midőn ismét visszatérnek a dualizmus alapeszméjéhez, mely Magyarországon a magyar s Ausztriában a német hegemóniában keresi a kiegyezés legfőbb támaszát; midőn megvalósul a kiegyezés másik nagy alapgondolata s Magyarország belügyeibe idegen állam nem avatkozik: Ausztria és Magyarország viszonya ismét egészséges lesz s a kiegyezési mű régi szilárdságát ismét visszanyeri. Annak alapján állva, Magyarország ismét a reformmunkásság mezejére léphet s a belső nemzeti egység megépítésének nagy munkájához teljes erővel hozzáfoghat. Legyen a dinasztia segítségére a nemzetnek ebben s nemzetiségi viszonyaink között ne ellenségünk, de támogatónk legyen.

Ha a magyarság meg fog győződni, hogy megerősödésében, szupremáciájának megalapításában, belső ellenségeinek letörésében az uralkodó támogatására biztosan számíthat: híve fog lenni annak a kiegyezési műnek s ez a meggyőződése lesz a hatvanhetes alap legerősebbik oszlopa. Mert mi itt *magyar* országot akarunk látni s hívei vagyunk annak, aki bennünket ebben megsegít.

Azok pedig, akik csupa hazafiságból tönkre tudnák tenni ezt a nemzetet; akik csupa nagy magyarságból oláhok, tótok és szerbek országává tennék ezt a hazát; kiknek féktelenségével csak államférfiúi bölcsességük hiányának megdöbbentő foka versenyez: legyenek elkészülve arra, hogy a frázisok ideje lejár s egy józanul ítélő közvélemény ki fogja mondani rájuk azt az ítéletet, melyet meggondolatlan, személyeskedő s végeredményében *magyarellenes* politikájukkal méltán megérdemeltek.

Réz Mihály: *A magyarság uralma és a kor szelleme. Publicisztikai dolgozatok.* Budapest, 1909, Pallas Rt., 103–117. o.

IGNOTUS

(1910)

A DUALIZMUS TRAGIKUMA

Nem megy ki fejemből Halász Imrének a Nyugat múlt számába írt Széchenyi-cikke.[1] Halász Imre régi Deák-párti publicista; még az a bölcs, nemes és jószemű táblabíró-fajta, melyben a magyarság politikai vagyis alkalmazkodóképessége teljesedik művészetté, s mely, mint minden adottságot, amihez alkalmazkodni kell, a mindenkori legújabb idők legújabb fejleményeit és követeléseit is menten fel tudja érni ésszel, meg tudja mérni gyakorlottsággal, s ha két emberöltő óta figyeli látó szemmel nemzete életét, csak tapasztalatban öregszik, nem látóképességben. Előttünk, kik az alkotmány helyreállítása után születtünk, s az egy kis bosnyák epizódon kívül háborút sem értünk meg, különös és idegen a politikában az az ősi, még tán az ázsiai pusztákról magukkal hozott pásztormozdulat, aminővel ezek a bajusznyi szemöldökű régi magyarok fel-felnéznek az égre, hogy milyen időt várhatni. Negyven esztendő óta annyira egyforma biztonságban éltünk, hogy hiányzik idegzetünkből, pontosabban szólva: nem nevelődött idegzetünkbe a lehet másképp is érzése, mint ahogy, mikor a Vezúv húsz esztendeig békességben marad, a felcseperedő nemzedék el-elfelejti, hogy lávaföld, ami a borát termi, s legény meg lyány vasárnaponként betű szerint vulkánon táncol. A harminc-negyven éves embereket még különben is a magánélet sem tanította ki eléggé arra, hogy a világ s az élet mindenben és mindenek számára csupa bizonytalanság, változandóság s leszegezhetetlenség. Így hát az öregebb magyarok kétszeresen, s ha, mint Halász Imre, politikai ítélettel és publicista erővel elhivatottak, háromszorosan mestereink és figyelmeztetőink lehetnek, hogy a piac elmerüléséből jó lesz egy kicsit fölnéznünk, nem készül-e valami. Halász Imre olyan ködöt lát, mint aminővel üstökös szokott közeledni. Minden trónváltozás, úgymond, afféle üstökösjárást jelent Magyarország számára. Vagyis: vért, viszálykodást, halálveszedelmet. Márpedig királyunk idestova nyolcvanesztendős, a főherceg[2] meg, aki utódja lesz...

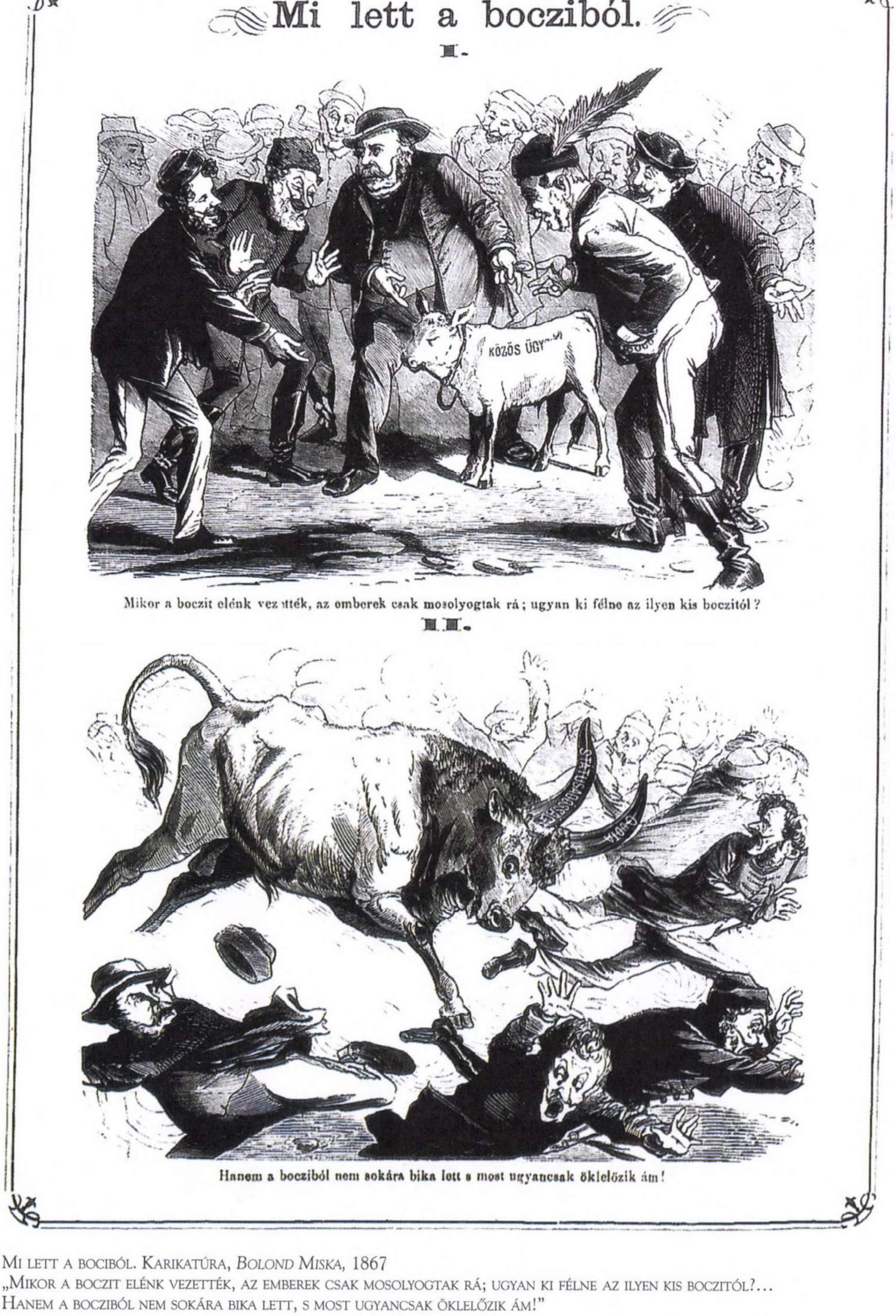
Itt megszakad a régi deákista gondolatmenete, jobban mondva át- és visszatér a széchenyiség kritikájába, mely nagy hőséhez képest gondolatba ejtően fatalista és materialista, s legkevésbé sem héroszimádó. Halász Imre elég kimondottan naivnak bélyegzi azt a felfogást, hogy „el lehetett volna kerülni", vagyis elmaradhatott volna Kossuth, Világos és Bach és Schmerling, ha a nemzet megmarad a Széchenyi útjain. S mikor a múltra nézve megállapítja, hogy nem lehet „utakon megmaradni", a jelenre nézve maga sem esik naivságba, s mikor a máról s a holnap várhatóságairól példálódzik, ő, a dualizmus megteremtésének egyik tanúja és munkatársa, mélyen hallgat arról a neodualista tanításról, mellyel teszem a Tisza István fanatizmusa akarja mederbe terelni a magyar politika vadvizeit. Nem mondja ugyan, hogy a politikában is, mint a természetben, non bis in idem [nem szabad kétszer ugyanabban az ügyben eljárni]; nem lehet visszatérni, mert ugyanaz másodszor már nem ugyanaz. De: hallgat. Üstököst lát és elhallgat.

Üstökös – még a metafora is találó. Az üstökös nem véletlenség, hanem elkerülhetetlenség. Pályafutás, amely előre látható, elkövetkezés, amely kiszámítható. Törvényszerű; erők és anyagok mennyiségéből s egymásra való hatásából származó. A magyar összeomlások törvényszerűen következnek a magyar reneszánszokra, a magyarság anyagi, erőbeli és helyzeti körülményeiből. Hogy éppen a trónváltozások váltják ki, az csak szekunder jelenség. A mi magunk glóbusa erejének nagysága vagy csekélysége az, melynél fogva a ködgomoly úgy száguld felénk, ahogy száguld. Ki lehet számítani.

Voltak is, akik kiszámították. Boldogult Falk Miksától[3] tudom, hogy mikor a Deák kiegyezési munkálata eléjük került, a császár osztrák tanácsosai közül a különben nem nagyeszű Belcredi menten rámutatott arra, hogy a dualista szerkezet s ezen belül a magyar jogi teljesség éppen békeszerzésre nem való, mert a magyar nemzetnek az önállóságra, a paritásra, a magyar hadseregre, a gazdasági különbségre s egységre

vonatkozóan beleágyazott jogai nem sokáig szendereghetnek e szép üvegkoporsóban, hanem hamar akadnak majd királyfiak, akik életre akarják verekedni vagy csókolni. De ez végre is az osztrák centralista rosszmájúsága volt. Ám Tisza István épp a minap említette a legnagyobb magyar politikai elméket; Eötvös József bárót, aki nem félt volna bemenni a Reichsratba, s Andrássy Gyulát, aki félt, hogy a Deák Ferenc jogászkodása meghiusítja majd a megegyezést, s nem bánt volna olyan kiegyezést sem, mely nem épp ily teljesen biztosítja, papiroson, a magyarság minden lehetséges jogait. Pedig hogy Andrássy nem ismert tréfát, mikor a nemzet igazi jogairól volt szó, azt megmutatta húsz évvel később, amikor is az 1889-es véderőtörvénybe visszavétette a nemzetnek veszedelemben forgó újoncmegállapító jogát, nem bánva, hogy ez ellenzéki fellépésével láthatóan megingatja a dualizmust addig fenntartott egész kormányrendszert. E nagy embernek a nevéhez fűződő dualizmussal szemben való tragikus helyzetére és szerepére e sorok rendjén még egyszer vissza kell térnem; itt csak azt a sejtelmemet írom le, hogy ő, aki lesve, felismerve és hasznosítva egy szerencsés pillanatot, a Deák memorandumát hirtelen törvénnyé improvizáltatta, ezt a szédületesen nagy ajándékot körülbelül olyan érzéssel hozhatta le nemzetének, mint aminővel negyven évvel később a fia fogadta a függetlenségi párt többségbe jutását. La mariée est trop belle! [Túl szép a menyasszony!] Mintha a menyecske akkor is túlságos szép lett volna! Ahogy az 1867:12. törvénycikket az ember papiroson elolvassa, könnybe lábad a szeme. Es wär zu schön gewesen, es hat nicht sollen sein! [Túl szép lett volna, hogy így legyen!]

Sokat írtunk az utóbbi években arról, hogy az osztrákok rosszhiszeműen mentek bele a dualizmusba; hogy soha komolyan a végrehajtására nem gondoltak, hogy az ő kiegyezési törvényük más szövegű is, mint a mienk, s valójában a centrális birodalom alapján áll – s különben is azt hitték, hogy az egész svindli egy-két évig tarthat, majd visszacsinálják minél elébb. Nem vétek tán az akkori legnagyobb magyarok emléke ellen, ha azt érzem, hogy ők sem vették túlságosan betű szerint a kiegyezést. Maga Andrássy abban az ő elébb pedzett 1889-es végrendeletszerű véderőbeszédében, mikor kimutatja, hogy a nemzetnek a magyar hadseregre való minden joga biztosítva van a kiegyezésben s mikor maga is sarkára áll egy igazi nemzeti jognak, mert nemzeti erőeszköznek, az újoncmegajánlásnak, tervbe vett konfiskálása ellen, egyben nem győz erősködni, hogy a kiegyezést ők örökös és végleges szerkezetnek tervezték, s meg lehet érezni, hogy ilyen véglegesnek gondolja ő, legalább nagyjában, azt az állapotot is, melyben a kiegyezés és a dualizmus de facto végrehajtatott. A gyakorlati deákizmus, melyben a vezetés mindinkább Tisza Kálmánra ment át, a dualizmus igazi veszedelmét nem is a kérlelhetetlenségük folytán meddő függetlenségi törekvésekben látta, hanem abban a régi negyvenhetességből, ellenzékbe ment deákizmusból s disszidenciába sodródott Tisza-pártiságból alakult mérsékelt ellenzékiségben, mellyel Szilágyi, Apponyi és Pulszky Ágost[4] a dualizmus fejlesztésének lehetőségét és szükségét proklamálta. Nyilvánvaló, hogy a dualizmus egyik alkotójának végrendeletszerű beszéde főképp ennek a törekvésnek, ez ellen a tanítás ellen szólott – pedig, mai szemünkkel nézve s ma; eszünkkel átgondolva, azt kell mondanunk, hogy a kiegyezési szerkezet és törvény ezt a törekvést valósággal provokálja. Jogokat nem lehet kámforba eltenni, hogy meg ne molyosodjanak, s egy nemzetnek az ő önállósága nem lehet lopott sapka, amiben csak éjszaka járhat, hogy valahogy meg ne lássák rajta. A kiegyezési szerkezet pedig ezt tervezte s a dualista államférfiak különösen ezt akarták. Igazuk volt és igazuk van ma is, mert hiszen a dualizmus végrehajtásának minden legkisebb kísérlete katasztrófákat idéz fölénk, s a kiegyezés gyakorlati kiépítésének minden megpróbálkozása után a dualista állapot in pejus [rosszabbra] módosul. Ám a történet e tanításában aztán rettenetes kritikája is foglaltatik a dualizmusnak. Híd, amely csak addig teherbíró, amíg fel nem építik: az nem híd, hanem szivárvány. Pia fraus [kegyes csalás], a világ legkegyesebb, legnemesebb, legszentebb célú csalása. De ábránd. Az ábrándok néha nevelőek, néha termékenyek. Hazugság nélkül

Mi lett a bociból. Karikatúra, *Bolond Miska*, 1867
„Mikor a boczit elénk vezették, az emberek csak mosolyogtak rá; ugyan ki félne az ilyen kis boczitól?… Hanem a bocziból nem sokára bika lett, s most ugyancsak öklelőzik ám!”

meghalhatnánk aznap, amikor születünk. Ám örökké nem lehet ábrándban tartani sem magunkat, sem másokat, sem az életet, sem a világot.

Valamikor azt tanították, hogy a tragikum ott van, ahol a hőst erényei buktatják el; a tragikai hőst kincsei juttatják koldusbotra s nemes törekvései viszik megsemmisülésbe. A dualizmus végzetében van valami efféle tragikum. Kincsei juttatják koldusbotra. S nemes törekvései viszik megsemmisülés felé. Ez két külön mozzanat, mely párhuzamban, két úton mutatja a végzet fejlődését. Érdemes mindkettőt nyomon követni.

Ami a kincseket illeti: ezek az a sok jog, az önálló életet tevő jogoknak az a teljessége, melyet a kiegyezés a nemzetnek biztosít. A Deák kérlelhetetlensége, mellyel inkább a megegyezés lehetőségét vetette kockára, hogysem a jogok teljességéből engedjen, abból a halhatatlan tételéből következett, mely szerint amit az erőszak elvesz tőlünk, idők javultával s körülmények kedveztével visszaszerezhetjük, de amiről a nemzet maga mondott le, azt örökre elveszítette.

Mellesleg mondom, hogy ez a szent tétel, amily szent, olyan hamis – csakúgy, mint Deák Ferencnek az a másik szent tétele, mellyel az újságíró elé azt szabja első és egyetlen törvénynek, hogy hazudni nem szabad. Az újságírónak, ha hazafias és becsületes újságíró, éppúgy, mint a politikusnak, sokszor hazafiságába és becsületébe vágó kötelessége, hogy hazudjon, amennyit s amekkorát csak tud – s míg Romániától Norvégiáig egy csomó nemzet példája mutatja, hogy idők javultával s körülmények kedveztével azt is visszaszerezhetik, amiről akárhányszor lemondtak, viszont a finnek esetéből az a tanulság, hogy a jogokról való le nem mondás egyenesen fölidézheti e jogok gyökeres megsemmisítését. De bármint legyen ez elméletben a gyakorlatban mi történt? A jogok, melyeket a kiegyezés biztosít számunkra, a dualizmus gyakorlatában egy sejtnyivel is alig öltöttek több testet, mint a dualizmus megindultakor, de a magyar ellenzékeknek mindig megadták a törvényes, az ellenállhatatlan, a visszaverhetetlen lehetőséget arra, hogy a leggyönyörűbb többségi, alkotmányossági és parlamentáris elvek ellenére ne hagyják megállapodásra jutni a kormányzatot, s egyre fölidézzék azokat az életünket bizonytalanná tevő konfliktusokat, amelyeknek örökre elejét venni eszelték ki megteremtői a dualizmust. Önállóság dolgában pedig mit értünk el a dualizmus jogfenntartásaival? Mit, például, azzal az irtózással valami centrális parlament félétől, melynek helyébe a dualizmus megalkotói a delegációkat tették? Azt, hogy a birodalom azért megvan; van miniszterelnöke, van külügyminisztere, hadügyminisztere és pénzügyminisztere, csak éppen hogy ezek az urak nem igazán alkotmányos miniszterek, nem a nemzet, hanem a császár miniszterei, s az állam legfontosabb ügyei, a külügyek, a hadügyek, s egy részben a pénzügyek is kikerülnek a parlamenti ellenőrzés s ezzel a nemzeti hatalom alól. A centrális parlament hiánya éppoly kevéssé biztosítja önállóságunkat, csak éppen a birodalmi alkotmányosság helyett a birodalmi abszolutizmusnak és kabinetpolitikának nyakunkba varrója, mint alkotmányunknak az a másik nagyszerű biztosítéka, mellyel különösen szegény Beksics Gusztáv[5] volt nagyra: hogy nekünk de jure semmi közünk Ausztriához, még az osztrák császárhoz sem; nekünk csak a mi magyar királyunkkal van dolgunk. Ez így papiroson és de jure gyönyörű állapot. Ám de facto? De facto az a magyar király mégiscsak az osztrák császár; mihelyt dolgunk, vagyis elintézni valónk vele, ipso facto mint osztrák császárral van; az osztrák császár pedig nem egy ember, hanem megszemélyesítője azoknak a rétegeknek, melyek Ausztrián uralkodnak. Vagyis: míg egy centrális parlamentben legalább számíthatnánk arra, hogy természetes túlsúlyunkkal s természetes, mert ránk szoruló szövetségesekkel (mint amilyenek a németek s a lengyelek volnának) meg tudnók tartani azt, ami a mienk, s míg a dualizmus mai rendjében is, de a közös dolgok felől nyíltan von Parlament zu Parlament tárgyalván és egyezvén meg, számíthatnánk a parlamentarizmus, a nyilvánosság, a do ut des [adok, hogy adj; itt: kölcsönös engedmények] kedvezéseire és tehetőségeire: ebben a mi mostani nagyszerű állapotunkban állami és nemzeti életünk legfontosabb dolgai tekintetében a

magyar király személye, hatalma és felségjogai révén Ausztria uralkodik rajtunk ellenőrizetlen, visszatorlástól nem tartva és abszolút hatalommal, megsúlyosodván helyzetünk még azzal is, hogy Ausztriával, zsarnokságával s kizsákmányolásával szemben való legcsekélyebb ellenállásunk is menten a magyar király s a magyar nemzet közt való hatalmi konfliktussá vadul, amely elől hogy kitérjünk, azonnal meg kell mindig állanunk, azonnal ki kell ejtenünk kezünkből még azt is, ami már benne volt.

Így lett, a magyar király döntő joga révén, Ausztria még annak is ura, hogy Magyarország mekkora kvótával járuljon a közös költségekhez. Így lett, egyszóval, jogfenntartásaink és önállóságbeli biztosítékaink révén Ausztria olyan urunk és parancsolónk, amilyen egy nyíltan centrális birodalomban sohasem lehetne, s e végzetnek a legjobb szándékú magyar király sem állhatja útját, mert mentül alkotmányosabb magyar király, annál alkotmányosabb osztrák császárnak kell lennie, vagyis annál inkább számba kell vennie a leggaládabbul magyarellenes osztrák közvéleményt is. Ezért vagyunk eleve vesztesek minden legkisebb ellentétben vagy birokban is, melybe Ausztriával szemben belesodortatunk. Ezért módosul a dualizmus gyakorlata ciklusról ciklusra in pejus, s hogy e romlásnak eleje vétessék s hogy a magyar kormányzatot az ellenzék ne szoríthassa olyan helyzetekbe, melyekben Ausztriával szembe kell találkoznia, arra csak egy lehetőség van: a magyar többségi abszolutizmus, mely nem tűr bírálatot, nem tűr lélegzetvételt, s mely, míg maga némán vállalja, amivel Bécsben megbízzák, itthon a közös dolgokra vonatkozó minden javaslatát s a dualizmus egész gyakorlatát szentségnek véteti, amelyen változtatni nem szabad, amelyet bírálni akadékoskodás, amelytől a priori és mindenestől el kell ragadtatva lenni.

Tisza Kálmán próbált is ilyesmit. Megpróbálta ezen az egyedül lehetséges módon megtartani a dualizmus zavartalan uralmát Magyarországon. S itt érte utol a végzet, itt érte utol a tragikum a dualizmust. Ugyanaz az Andrássy Gyula, aki megteremtette a dualizmust s akinek a külügyminiszteri zsenije szolgálatában őrlődött volt meg a Tisza Kálmán miniszterelnöki tekintélye: azt az osztrák igényt, mely az 1889-es véderőjavaslat újoncmegajánló jogunkat konfiskáló 14. §-ában foglaltatott, nem állhatta meg szó nélkül; kilépett magánemberi elvonultságából, s abban a bizonyos végrendeletszerű beszédében, mely oly fenséges apológiája a dualizmusnak, egyúttal ezt az osztrák igényt is visszaveri. A dualizmus Toldi Miklósának sikerült is megmentenie az ország címerét; a 14. §. megbukott, de vele bukott (mert valójában akkor bukott meg) Tisza Kálmán is, vele bukott (mert akkor ingott meg) a szabadelvű párt is, és vele bukott, igazában, a dualizmus is, megbukván s éppen az Andrássy kezétől ejtetvén el az a pia frausos csalhatatlansági rendszer is, mellyel egyedül lehet Magyarországon a dualizmust békésen és megrendülések és konfliktusok nélkül fenntartani. Sokat szidták, majd húsz évvel később, ifjabb Andrássy Gyulát, hogy mily hűtlen apjának emlékéhez, mikor a magyar katonai követelődzés élére áll. A valóság az, hogy ugyanazon helyzetbe került, mint húsz évvel ezelőtt az édesapja; hogy tragikuma van a dualizmusnak, s ezzel tragikumuk van a dualistáknak, mentül igazabbak, annál igazibb.

Így áll befelé a dualizmus tragikuma; a kincseké, amelyek koldusbotra juttatják. Kifelé pedig? A Monarchia felé és Európa felé? Nemes törekvésé, amely a megsemmisülés felé viszi? Egy birodalom vagy monarchia, vagy államszövetség, vagy akár perszonális unió is nem áll meg egy helyben, nem is marad meg egy összetételben; vannak piaci érdekei, ezeknek megfelelő terjeszkedései, s régi összetételéből bizonyos fejlődési folyamatok indulnak és vivődnek tovább. Nos, a mi monarchiánk minden piaci és politikai terjeszkedése s belül, kivált Ausztriában, minden népi eltolódása a szlávságot erősíti. Erősíti annyira, hogy a Monarchia mai szerkezete már nem bírja meg. Maga a dualizmus nem bírja, nem sokáig bírja. A változás vagy alakulás tehát két irányban történhetik. Vagy abban a centralista irányban, melytől Deák a nemzet életét féltette s amely ellen a dualizmus szerkezetét alkotta meg. Vagy tovább is abban az irányban, amelyben a dualizmus indult – de ez akkor a trializmus felé visz. Hogy

ez mit jelentene Magyarország számára, arra nem kell sok szót vesztegetni. Jelentené nemcsak Horvátország elvesztését, nemcsak a tengertől való fuldoklásos elzáratást, hanem jelentené, főképp, az állandó majorizáltatást a monarchián belül, mert míg egy centrális birodalomban a magyar legalább a németekre, a lengyelekre, az olaszokra, sokszor a ruténokra, sőt alkalomadtán az oláhokra számíthatna, egy triális monarchiában mindig és minden esetben szemben találná magával a két versenytársat. Ez elől a kilátás elől igazán nincs hova nézni egyebüvé, mint az égre, meggondolván, kivált, hogy védekezés ellene csak a másik irányra való áttérés lehetne, amely viszont a centralizmus felé vinne. S a dualizmusnak alkotóira átterjedő tragikuma e vonatkozásban is megmutatkozik. A dualizmus megteremtette Osztrák–Magyar Monarchia az ő legbelsőbb élettörvényeinek megfelelő legnagyszerűbb terjeszkedését akkor érte el, mikor Boszniára rátette kezét.[6] Az Andrássy zsenialitása, zsenijének ereje és hatalma itt szökkent virágba, itt érte el delelőjét. Itt, ahol tovább is magyar elme munkája, a Kállay Bénié,[7] teremtett a semmiből valamit. Itt, ahol a magyar vérből és magyar észből nőtt valami, az a pont, ahol a trializmus megveti lábát. Ez az arkhimédészi pont, ahonnan, ha nem a magyar életet, de a dualizmus életét mindenesetre ki lehet hibbantani sarkaiból.

Íme az üstökös, melynek közeledő ködgomolyát meg kell látnia mindenkinek, aki nem vak, vagy nem meredt bele köldöke szemléletébe. A fásultságot, mellyel az ország a választást, a választás óriási témáját, a választójogot nézi, csakis az üstökösjárásnak a levegőben való önkéntelen megérzése magyarázhatja meg. Kinek van ilyenkor kedve tenni, venni, határozni és válogatni? Micsoda nagy dolog nem nevetségesen kicsiny ehhez a megérzéshez képest? A középkorban, mikor üstökös közeledett, próféták támadtak, akik látnoki szemmel prédikáltak megtérést, magukba szállást, alázatos lemondást minden javakról. Ahogy a Tisza István savonarolai alakját elnézem, ránehezedik lelkemre a dualizmus egész tragikuma. Az életöröm, a virágzás, a terjeszkedés szerkezetének volt gondolva, s most mint a töredelem, a bűnbánat, a visszaalázkodás szerkezetét prédikálják. A megszületés termőföldjéből negyven év alatt a gyásznak lett hamuja. Álljunk vissza a dualizmus talajára, hogy keményen megállhassunk, prédikálja Tisza István. Valójában negyven éven át sohasem léptünk le igazán erről a talajról, s ha állapotunk bizonytalan, az azért van, mert ez az alap ingatag. Mégpedig, s ez a tragikuma, éppen a támasztékok miatt, melyekkel a Sion hegyénél megingathatatlanabbá akarták tenni.

Ignotus: A dualizmus tragikuma. Jegyzetek – A politika mögül. *Nyugat*, 1910. (III. évf.) 10. sz. 698–703. o.

Jegyzetek

1. Halász Imre (1841–1918) újságíró. A *Nyugat* 1910. 9. számában megjelent cikkének címe: Széchenyi nyomdokain. (569–592. o.) Halász a későbbiekben válaszolt Ignotus itt közölt írására. Lásd A dualizmus tragikuma. *Nyugat*, 1910. 11. sz. 765–767. o.
2. Ferenc Ferdinánd (1863–1914) Habsburg főherceg, 1889-től a trón várományosa, magyarellenesség hírében állt.
3. Falk Miksa (1828–1908) újságíró, országgyűlési képviselő.
4. Szilágyi Dezső (1840–1901), gr. Apponyi Albert (1846–1933) és Pulszky Ágost (1846–1901) országgyűlési képviselők.
5. Beksics Gusztáv (1847–1906) publicista, politikai gondolkodó, szabadelvű párti képviselő (1884–1894). A dualista közjogi rendszerről írott munkájának egy részletét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *A kiegyezés a kortársi közbeszédben* című fejezetben.
6. Az Osztrák–Magyar Monarchia 1878-ban okkupálta Bosznia–Hercegovinát, e terület annexiójára 1908-ban került sor.
7. Kállay Béni (1839–1903) belgrádi konzul, majd országgyűlési képviselő, végül 1882-től haláláig közös pénzügyminiszter.

GRÓF TISZA ISTVÁN

(1911)

OSZTRÁK MŰ A 67-IKI KIEGYEZÉSRŐL

Dr. Zolgernek a 67-es kiegyezésről írott tanulmánya[1] előnyösen üt el az e tárgyban megjelent osztrák megnyilatkozások legnagyobb részétől. Szerzője magántanár a bécsi egyetemen s egyúttal az osztrák miniszterelnökségben magas hivatalos állást foglal el. A kérdést tudományos színvonalon, objektív modorban tárgyalja. Alaposságra törekszik, mi már abból a tényből is kitűnik, hogy megtanult magyarul, hogy eredetiben olvashassa az idevágó magyar forrásokat s ha felfogásában, amit alább kimutatni igyekszünk, olykor vastag tévedéseket követ is el, ezt annál kevésbé írjuk jóhiszeműségének rovására, mert maga közöl művében számos olyan eredeti adatot, amelyből következtetéseinek téves volta megállapítható.

A munka túlnyomó nagy része az 1867:12. törvénycikket közli hasábosan, magyarul és német fordításban, a szöveg nyelvtani értelmére és jogi tartalmára vonatkozó számos glosszával ellátva. Ezt rövid történelmi bevezetés előzi meg s a közös ügyekre vonatkozó osztrák törvény szövege, valamint két hasábos összehasonlítás követi, amelyek egyike a mi 1867:12. törvénycikkünket az osztrák törvénnyel, másika ugyanazon törvénycikket a 67-es bizottság szövegével veti egybe.

A mű leglényegesebb fejtegetései az 1867:12. tc. szövegéhez fűzött megjegyzésekben vannak elszórva, látszólagos rendszertelenséggel, de vörös fonálként húzódik rajtuk végig az az alapgondolat, hogy a 67-es kiegyezés Ausztria és Magyarország között jött létre, a két államot kötelezi és az 1867:12. tc. ezt a nemzetközi jellegű megállapodást inarticulálta [becikkelyezte], amely az osztrák törvényhozás hozzájárulása nélkül nem módosítható. Valóságos wagneri Leitmotiv [vezérmotívum] ez; előbukkan sokszor egész váratlanul a legkülönbözőbb fejtegetések közben és nem vélünk csalódni, ha, azt hisszük, hogy az egész munka raison d'être-je [létjogosultsága, oka] ez és szerzo ennek bebizonyítása végett mozgósította egész tudományos apparátusát. Művének 295. lapján foglalja össze annak eredményeit.

Fentebbi fejtegetésekből kitűnik – úgymond – hogy „az Ausztria és Magyarország közötti közjogi kiegyezés, a két kiegyezési törvény által inarticulált kötelező megállapodás a magyar korona országai és Őfelsége többi országai között, úgy hogy, a jog álláspontjáról nézve, a kiegyezési törvényeknek egyoldalú eltörlése, vagy változtatása a szerződésszerűleg megállapított kölcsönös jogokat és kötelességeket nem érintheti." Az az állítás, mintha az 1867:12. tc. a közös viszonyoknak önálló és egyoldalú rendezése lett volna, ellentétben áll szerinte

1. a kiegyezés létrejöttének tényeivel és körülményeivel,

2. az albizottságban, bizottságban és plénumban valamennyi párt részéről tett kijelentésekkel és

3. magának a törvénycikknek tartalmával.

Ellentmond ennek az állításnak

a) „a kiegyezési akciónak a magyar országgyűlés beleegyezésével megállapított modus procedendije [eljárási módja], amely szerint a kiegyezésnek egy magyar részről készített javaslat alapján a magyar korona országai és Őfelsége többi országai közötti tárgyalások és megegyezés útján kell létrejönnie,

b) az a tény, hogy a kiegyezési javaslat megállapításánál az osztrák örökös tartományok kormányuk és uralkodójuk személyében döntően közreműködtek s a javaslat az osztrák kormány követelései értelmében lényeges pontokban meg lett változtatva és ezen megváltoztatott szövegben közösen kötelező végleges alakban megállapítva,

c) azon tény, hogy a XII. tc. tartalma kétszer tűzetett parlamenti tárgyalás és határozat céljából a magyar országgyűlés mindkét házának napirendjére:

először, amidőn az mint megegyezési ajánlat, mint szerződési Offert, mint szövetségi tervezet formuláztatott és elhatároztatott,

Az osztrák parlament épülete Bécsben, 1900-as évek

másodszor, hogy a másik állam kormánya által történt elfogadás után mint magyar törvény inarticuláltassék,

d) a javaslatok parlamenti tárgyalásánál egyetértelműleg kifejezésre jutott azon felfogás, hogy a kiegyezésben új szerződés, új megegyezés, új államszerződés köttetett Őfelsége többi államaival és hogy ez a szerződés csak a többi országokkal egyetértőleg változtatható meg." Íme itt vannak a szerző állításai. Lássuk azokat egyenkint és mérlegeljük az azok mellett felhozott indokokat.

Végezzünk először a törvényjavaslat szövegével. Egész nyelvészeti apparátust hoz szerző mozgásba annak megállapítása céljából, hogy a „megállapodás", nem egyszerű határozatot jelent, hanem különböző, egymással szemben álló tárgyaló feleknek kölcsönös akaratkijelentését, s hogy éppen ezért ezt a kifejezést a magyar törvényhozás csak ott alkalmazza, ahol nem a magyar állam tényezőinek egyszerű határozatáról, hanem más idegen faktorokkal való közös megegyezésről van szó. Szerző a megállapodás szót „Einigwerdung"-nak fordítja, nem egészen helyesen, mert „Einigwerdung" inkább a „megegyezés" szó etimológiai értelmét adja vissza. Úgy megegyezés, mint megállapodás csak több fizikai vagy jogi személy között jöhet létre. A megegyezés szó helyesen ott alkalmazandó, ahol különböző nézetekkel, szándékokkal bíró személyek egyenlítik ki az ezek között fennállott különbségeket és hoznak létre eltérő álláspontjaik között bizonyos kompromisszumszerű kiegyenlítést. „Megállapodás" helyesen inkább olyanok tanácskozásának eredményét jelenti, akik előre elfoglalt, határozott álláspont nélkül fogtak valamely kérdés taglalásába és annak vitatása közben, a lefolyt eszmecsere gyümölcseként érleltek meg bizonyos határozatot. „Megegyezés" eltérő nézetek kiegyenlítése, „megállapodás" valamely kérdés meggondolása, megvitatása alapján szülemlő állásfoglalás. Ennélfogva „Einigwerdung"-gal inkább a megegyezés fogalmát fejezzük ki, megállapodást „Schlüssigwerdung" vagy „Schlussfassung" szóval lehetne leghívebben visszaadnunk, aminthogy maga szerző is a törvény bevezetésében található „állapodott meg" kifejezést „schlüssig geworden" szónak, műve 222. lapján pedig „megállapodásait" szót „ihre Schlussfassungen"-nek fordítja. Egyébként egészen helyesen jegyzi meg szerző műve 127. és 128. lapján, hogy „megállapodás" valamely ideánál, tervnél, szándéknál, nézetnél való állva maradást jelent, amely

habozás, kételyek, megfontolás, tanácskozás, tárgyalás befejezteként jelentkezik. Az ő nézete szerint is ez valamely tanácskozó testületnek egyoldalú állásfoglalása, vagy egyezkedő feleknek kétoldalú megegyezése lehet. Hogy valamely konkrét esetben a megállapodás szó e két jelentés melyikét fejezi ki, az nézete szerint questio facti [ténykérdés], amely a speciális esetnél a szövegből vagy egyéb ténykörülményekből állapítandó meg.

Helyezkedjünk mi is erre az alapra s tegyük vizsgálat tárgyává, hogy a törvény azon pontjaiban, amelyekre szerző hivatkozik, megállapodás alatt tényleg az osztrák és magyar törvényhozás kétoldalú megállapodását értette-e? Téves szerzőnek az az állítása, hogy a törvény a megállapodás szót csak ott használja, ahol a magyar és osztrák törvényhozás közös akaratnyilvánítását kívánja kifejezni. Ellentmond ennek magának a törvénynek 61. szakasza, amely szerint a vám- és kereskedelmi szövetség megkötésekor a két országgyűlésnek *megállapodásai* lesznek Őfelsége szentesítése alá terjesztendők. Ha itt a megállapodás szó a két országgyűlés közös határozatára vonatkoznék, úgy annak egyes számban kellene állania; a használt többes szám világosan bizonyítja azt, hogy úgy a magyar, mint az osztrák országgyűlés határozatát a törvény külön-külön megállapodásnak nevezi. Ugyanilyen értelemben használja a megállapodás szót az 1867. évi kvótaküldöttség is, amely az osztrák kvótaküldöttséggel abban egyezett meg, hogy mindenik deputáció a *maga megállapodásait* elnöke útján szóval vagy írásban közli a másik küldöttséggel (2. pont). Közli ezt szerző is műve 222. lapján, ahol azonban, ellentétbe jőve saját magával, a megállapodás szót Schlussfassungnak fordítja le. Nem áll tehát, hogy az 1867. évi kiegyezés megalkotói a megállapodás szót csakis közös akarat kijelentésekre használták volna és téved szerző azon további okoskodásaiban is, amelyekkel a 12. tc. 18. §-ában és záradékában használt megállapodás szónak ilyen értelmet tulajdonít.

Elismerem, hogy a 18. § szövege az annak tulajdonított értelmezést megengedi. E szakasz így szól: „Ezek azon tárgyak, melyeknek a fentírt módon közössége a Pragmatica Sanctióból folyónak tekintetik. Ha ezekre nézve mindkét fél egyetértésével megtörténik a megállapodás, kölcsönös alku által előre kell meghatározni azon arányt, amely szerint a magyar korona országai a Pragmatica Sanctio folytán közösnek elismert ügyek terheit és költségeit viselendik."[2] E szöveg maga nem dönti el, hogy ki az a két fél, akinek a közös ügyekre vonatkozó megegyezése megkívántatik és plauzibilisnek kellene tekinteni szerző magyarázatát, ha annak a magyar országgyűlés hiteles törvénymagyarázata és tényleges eljárása ellent nem mondana.

Tudvalevőleg mind a két országgyűlés megválasztotta a maga kvótaküldöttségét hónapokkal, mielőtt az osztrák kiegyezési törvényjavaslat még csak el is készült volna. E küldöttségek 1867 szeptemberében megegyezésre jutottak. A kormány október 5-én beterjesztette e megegyezésre fektetett törvényjavaslatát s a központi bizottság november 25-én elfogadásra ajánlotta azt a háznak, dacára annak, hogy még mindig nem készült el a közös ügyekről szóló osztrák törvény, amely tudvalevőleg csak 1867. december 21-én szentesíttetett. A bizottság előadója Csengery Antal a bizottság jelentésében tehát annak nevében kijelenti, hogy téves a 18. § olyan magyarázata, miszerint a kvóta fölötti tárgyalás mindaddig elhalasztandó volna, amíg a magyar országgyűlés és Őfelsége többi országai között a közös ügyekre nézve egyetértő megállapodás nem jönne létre. A Pragmatica Sanctióból folyó közös ügyek tartalma és kiterjedése magyar közjog szerint – úgymond – csak a magyar országgyűlés s a magyar király között lehet egyezkedés tárgya. Az 1867. évi XII. tc. záradéka világosan kijelenti, hogy csak a közös ügyek tárgyalási módjára vonatkozó rendelkezések gyakorlati hatályba léptéhez szükséges a többi országok alkotmányos hozzájárulása, a 18. § ennélfogva a két fél alatt csakis a magyar törvényhozás fenti két faktorát érthette.

Ezt a törvénymagyarázatot tette magáévá az országgyűlés többsége. De – ami a dolog lényegét illeti – ugyanazon jogi felfogásnak adott kifejezést az ellenzék eltérő álláspontját képviselő Ghyczy Kálmán is. Ő szerinte a 18. § „két fél" alatt tényleg Magyar-

országot és Ausztriát érti, de csak azon értelemben, hogy a közös ügyek körére vonatkozó magyar törvényt Ausztriának is utógondolat nélkül el kell ismernie. „Azon kérdések eldöntését – úgymond –, hogy a Pragmatica Sanctio folytán mely államügyek legyenek közösek, magam is egyedül a magyar királyt és országgyűlést illetőnek tartom, amely egyezmény tárgya Magyarország és Őfelsége többi országai között nem lehet." És alább: „Magyarország ezen elvre nézve Őfelsége többi országaival egyezkedésbe bocsátkozni soha nem fog."

Fejtegetésének második részében éppen a törvény záradékára hivatkozik szerző s a nyelvészeti okoskodások és félreértett idézetek egész halmazával – amelyekről alább többet – igyekezik bebizonyítani, hogy a törvény záradékának ezen passzusában „ezen, a fentebbiekben elősorolt *megállapodás* Őfelségének királyi jóváhagyásával szentesíttetvén törvénybe iktattatik", a „megállapodás" szó csakis a magyar és osztrák állam közötti megegyezésre vonatkozhat.

Fentebb kimutattuk már, mennyire téved szerző azon állításában, hogy a megállapodás szót a 67-es törvényhozás csakis ilyen értelemben – a magyar törvényhozás egyoldalú *határozatával* kontradisztingválva [határozottan szembeállítva, megkülönböztetve attól] – használja.

Világosan ellentmond e magyarázatnak a záradék második bekezdése is, amely szerint: „E törvénycikknek azon rendeletei azonban, melyek a közös ügyek kezelésének módjára vonatkoznak, tettleg csak akkor fognak hatályba lépni, midőn azok tartalmához Őfelségének a magyar koronához nem tartozó országai részükről is alkotmányos úton hozzájárultak."

Nyugodtan kérdezhetjük minden elfogulatlan olvasótól: mi értelme volna ennek a rendelkezésnek, ha az első bekezdésben „megállapodás" alatt Ausztria és Magyarország közötti megegyezés értetnék? Az a tény, hogy a törvény e második bekezdésében, az eljárási módra vonatkozó rendelkezések hatályba léptét Ausztria alkotmányos hozzájárulásához köti, világos bizonyítéka annak, hogy e hozzájárulás a törvény meghozatalakor még nem létezett, hogy tehát az első bekezdés „megállapodás" alatt nem a két állam kölcsönös megállapodását értette.

De napnál világosabban mutatja ezt, ha e záradékot a törvény bevezetésével vetjük egybe. Úgy a záradék, mint a bevezetés a 67-es bizottság munkálatának elfogadása után jött létre. E munkálat a törvény tulajdonképpeni tartalmát alkotó hatvankilenc szakasz szövegét tartalmazta. Ezt a hatvankilenc szakaszt némi stiláris módosítással, tehát lényeges változtatás nélkül foglalta bele a kormány a maga törvényjavaslatába, amelyet bevezetéssel és záradékkal látott el. A bevezetés utolsó két bekezdése szerint: „Magyarország főrendjei és képviselői nem mulaszthatták el gondoskodni oly módokról, amelyek lehetővé tegyék, hogy azon alapszerződés, amely az 1723. 1., 2., 3. törvénycikkek által a felséges uralkodóház és Magyarország közt létrejött, jövőre is sértetlenül fenntartassék. Ennélfogva, szükségessé válván, hogy a magyar korona országai és az Őfelsége uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyok pontosan és határozottan kijelöltessenek s hogy a két egymástól független alkotmányos képviselet közti érintkezési módok ezen közös viszonyok elintézése körül szabatosan megállapíttassanak, *az országgyűlés erre vonatkozólag a következőkben állapodott meg.*" E szavakkal végződik a bevezetés, utána jön a bizottsági munkálat hatvankilenc szakasza és a 69. § után a törvénynek ekként kezdődő záradéka: „Ezen a fentebbiekben elősorolt *megállapodást*..." Világos tehát, hogy úgy a bekezdés, mint a záradék megállapodás alatt az országgyűlésnek, vagyis Magyarország főrendjei és képviselőinek a közös ügyekre vonatkozó megállapodását értette.

Menjünk tovább. Szerző szerint őmellette bizonyítanak a kiegyezési akció tényei és körülményei is. Szerinte a magyar országgyűlés beleegyezésével az a modus procedendi állapíttatott meg, hogy magyar részről készült javaslat alapján megegyezés jöjjön létre Magyarország és Őfelsége többi országai között. Olyan állítás, amely nemcsak mellette szóló tényekre nem hivatkozhat, hanem az idevágó tényekkel s az ille-

A MAGYAR HÓDOLÓ KÜLDÖTTSÉG FELVONULÁSA BÉCSBEN, A MARIAHILFER STRASSÉN, SCHÖNBRUNN FELÉ, 1915

tékes férfiak kijelentéseivel merőben ellentétben áll. Azt állítja szerző, hogy már 1865-ben ez volt az egész kiegyezési akció kiindulási pontja; ez jut kifejezésre a magyar országgyűlést megnyitó trónbeszédben,[3] ez nyilvánul azon dekrétumban, amellyel Őfelsége Belcredi tanácsára az osztrák alkotmányt szisztirozta [felfüggesztette (ti. az 1861-es februári pátenst)] s ezt bizonyítja az osztrák rendkívüli Reichsrathnak 1867. január másodikán történt összehívása is. Hát szó sincs róla, mindez bizonyítja azt, hogy Őfelségének azon tanácsosai, akik 1865-ben a magyar országgyűlés összehívása által ez újabb kiegyezési akciót megindították – az osztrák föderalisták csakúgy, mint a magyar ókonzervatívok –, olyan valami kiegyezést képzeltek, amellyel Magyarország – ha talán az összbirodalmi kapcsok némi lazításával is – be fog illeszkedni az ő birodalmi alkotmányukba s bele fog egy olyan új rendbe nyugodni, amely e birodalmi alkotmánynak csak némi módosítását fogja igényelni. Ezt a módosítást természetesen az összbirodalom törvényhozásának kellett volna elfogadnia.

Ez volt Belcrediék álláspontja. Kénytelen-kelletlen belenyugodtak ebbe a kormányon levő magyar ókonzervatívok is, de a Deák vezetése alatt álló magyar nemzetnek nem volt álláspontja soha. A magyar nemzet igenis békét, kiegyezést akart, békét és kiegyezést *királyával;* helyreállítását a magyar alkotmánynak s a helyreállott jogfolytonosság alapján megalkotását mindazon magyar törvényeknek, amelyek a 48-iki törvények és a Pragmatica Sanctióban lefektetett kölcsönös védelmi kötelezettség közötti harmóniát hivatvák megvalósítani. De soha sehol, a tárgyalások egyetlen stádiumában sem nyilvánul a magyar nemzet bizalmának letéteményesei részéről az a gondolat, hogy az osztrák állam képviselőivel kezdjenek tárgyalásokat.

És amint fokról fokra, lépésről lépésre diadalmaskodott a magyar álláspont, amely szerint a magyar nemzet a jogfolytonosság alapján, ősi alkotmányának épségben tartásával egyezzék ki királyával és visszanyert önrendelkezési jogával önmaga állapítsa meg a közös ügyek intézésének új módozatait, aszerint szorul mindjobban háttérbe az a gondolat, hogy a birodalmi tanács felülbírálja ezt e kiegyezést. A rendkívüli birodalmi tanácsot összehívó 1867. január 2-i pátens a bukását közeledni érző Belcredi utolsó sakkhúzása volt. Alig egy hónap múltával, az ő távozásával egyidejűleg ez a pátens is visszavonatott, azzal a február 4-i rendelettel, amely mint befejezett tényt közli Ausztria népeivel a magyar nemzet és az uralkodó közt létrejött kiegyezést.

Hogy semmit ne mellőzzünk, ami látszólag szerző mellett bizonyít, megemlítem, hogy szerző idézeteinek egész halmazában egyetlen egy van, amely látszólag mellette

szól. Művének 260. lapján hivatkozik Deáknak a 15-ös albizottság 1866. január 4-i ülésében tett kijelentésére, amely szerint azt mondta volna, hogy a jelenlegi országgyűlés feladata bebizonyítani, miszerint Ausztria fennállhat Magyarország jogai mellett és erre vonatkozólag a *lajtántúliaknak* modalitásokat [módozatokat] javaslatba hozni.

Deáknak e felszólalását Kónyi műve harmadik kötetének 712. lapjáról veszi szerző,[4] ahol Lónyay[5] sebtében írt naplója nyomán Deák fejtegetése a következő kivonatban olvasható: „Az 1861. évi országgyűlés feladata volt az általunk el nem fogadott októberi diplomával szemben kimutatni a jogállapotot. Nem volt egészen sikertelen. A jogot most már nem igen hozzák kétségbe, még Őfelsége is lemondott a Verwirkungstheoriáról [jogeljátszás-elméletről]. Az európai közvélemény a jogalapot elfogadta, de Ausztriát európai szükségnek tartván, az ő fennállásával ellenkezőnek hiszi a mi szoros jogi követeléseinket. A jelen országgyűlés feladata bebizonyítani, hogy a mi jogaink mellett fennállhat Ausztria, feladatunk *nekik* eziránt módokat javasolni."

Mint látható a „nekik" szó legalábbis kétértelmű, mert hiszen fentebb Őfelségéről és az európai közvéleményről van szó. Nem járt el tehát helyesen szerző, midőn ezt „lajtántúliak"-kal helyettesítette. Annyival kevésbé, mert ezen magyarázatával Deáknak számtalanszor tett ünnepélyes kijelentései merőben ellenkeznek, amelyekkel szemben Lónyaynak sebtében csinált kivonatos feljegyzései mit sem bizonyíthatnak. Csak két példára hivatkozom:

Ugyanezt a gondolatmenetet fejezi ki Deák, a Deák-pártnak az alkotmányos minisztérium kinevezését ünneplő február 17-i értekezletén: „Most teendőnk volt bebizonyítani és meggyőzni a világot arról, hogy a magyar alkotmány és Magyarország törvényes önállása nem ellenkezik Ausztria fennállásával és hatalmával, sőt ez a kettő egymás mellett igen jól megfér, bebizonyítani, hogy midőn mi saját alkotmányunkat és önállásunkat követeljük, azzal semmi olyant nem kívánunk, ami Ausztria fennállását és Őfelsége többi országai jóllétét lehetetlenné tenné, vagy ami Európa érdekeivel ellenkeznék. Törekvésünket követte némi siker, mert íme *Őfelségét* meggyőztük arról, hogy követeléseink nemcsak jogosak, hanem a birodalom érdekével össze is egyeztethetők. Őfelsége leiratban adta tudtunkra, hogy felterjesztéseinket meghallgatja, a törvénytelen állapotot megszünteti, a magyar minisztériumot kinevezi...[6] Hogy állunk tehát, mi a helyzetünk? Az útban, melyen jogaink visszaküzdésére indultunk, egy kőszikla feküdt. Hogy a kősziklát egyszerűen félretoljuk, erőnk meghaladta; azt félremozdítanunk sem sikerült. Mi azt Őfelsége hozzájárulásával elsüllyesztettük."

A 67-es munkálat képviselőházi tárgyalása alkalmával 1867. március 28-án mondott nagy beszédében pedig ugyancsak azt mondja: „Valamint az 1861-iki országgyűlésnek feladata volt kifejteni az ország jogait, bebizonyítani ügyünk igazságát, úgy a jelen országgyűlésnek feladata sikert szerezni az igaz ügynek azáltal, hogy megmutassa, hogy alkotmányunk visszaállítása a birodalom fennállásával is összhangzásba hozható, szóval feladata megszüntetni *a fejedelem aggodalmait* és azáltal az alkotmány visszaállítását békés úton lehetővé tenni."[7]

Világos tehát, hogy a fejedelem aggodalmainak megszüntetéséről és oly javaslat készítéséről volt szó, amely *a fejedelmet* meggyőzze arról, hogy Magyarország jogainak teljes épségben tartása a monarchia fennállását és hatalmi érdekeit nem veszélyezteti.

Circulus vitiosusból kellett az ország s a monarchia helyzetét kirántani. Deák s a mögötte sorakozott magyar nemzet a jogfolytonossághoz szilárdul ragaszkodva vonakodott mindenféle törvényhozási akciótól mindaddig, amíg a 48-as törvények hatálya vissza nem állíttatott. A fejedelem pedig a magyar alkotmány helyreállítását attól tette függővé, hogy megszüntettessenek a 48-as törvények változatlan életbe léptetéséhez fűzött aggályai. E kérdésen csakis akként lehetett segíteni, hogy a magyar országgyűlés részletesen előadja a közös ügyek körére, tartalmára s azok alkotmányos kezelési módjára vonatkozó nézeteit, körvonalazza azon elveket, amelyeket a jogfolytonosság helyreállítása után törvénybe iktatni hajlandó, s ezáltal eloszlatván a Felség

aggodalmait, megegyezésre jusson, kiegyezést kössön királyával és ennek keretében lerakja a közös ügyek kezelésének helyes alapjait.

Ezt a munkálatot készítette el a 67-es bizottság 15-ös albizottsága. Ennek alapján indultak meg a tárgyalások Őfelsége és a magyar nemzet bizalmi férfijai között. E tárgyalásban csak két fél állott szemben egymással: nemzet és király, s mint e két fél megbízottai vettek abban részt Andrássy, Eötvös és Lónyay egyfelől s Őfelségének akkori magyar és nem magyar tanácsosai a másik oldalon.

Merőben téves szerzőnek az az álláspontja, hogy e tárgyalásokban egyfelől az osztrák kormány s másfelől a magyar kormányférfiak és a magyar országgyűlés többségének megbízottai vettek részt mint Ausztria és Magyarország képviselői. Osztrák kormány a szó mai értelmében, vagyis Őfelsége Szent István koronájához nem tartozó országainak kormánya, akkor nem létezett. Összbirodalmi kormány volt, amelynek tagjai voltak magyarok és németek egyaránt. Sehol semmi nyoma, hogy e kérdésben bárki is Ausztriát, vagy Őfelsége nem magyar országainak álláspontját és érdekeit képviselte volna. Személyesen vette fel őfelsége már 1866. augusztus havában a tárgyalások fonalát. Az ő parancsára, mint az ő bizalmi férfijaival és felelős tanácsadóival érintkeztek a magyar nemzet vezetői azokkal, akiket Őfelsége kijelölt, s magában az 1867. január 9-én kezdődött döntő bécsi tanácskozásokban is Andrássyék alkották az egyik, Őfelsége megbízottjai – Beust, Belcredi, Mailáth és Sennyey – a másik tárgyaló felet.

Merőben légből kapott szerzőnek az az állítása, hogy ez alkalommal az osztrák kormány ellenjavaslatai vétettek volna tárgyalás alá s a megállapodások a magyarok és az osztrák kormány között jöttek volna létre. Az akkori kereskedelemügyi miniszter, Wüllersdorf báró[8] felpanaszolja, hogy az osztrák szakminiszterek tudta és közreműködése nélkül folytak Magyarországgal a tárgyalások s hogy már akkor, amidőn *Belcredi* a rendkívüli birodalmi tanácsnak szerencsétlen eszméjéhez jutott (1867. január 2-án), a császár meg volt nyerve a megállapított kiegyezésnek, amely Magyarországgal szemben szentesítettnek volt tekinthető. A Kónyi által összeállított forrásmunkából pedig konstatálhatjuk, hogy az osztrák kormánynak ezen állítólagos tervezetéről először Őfelsége szólt Andrássynak, felhíván őt, hogy fontolja meg jól „azon törvényjavaslatot, melyet a mostani kormány emberei a 15-ös bizottság munkálatai alapján készítettek".

E munkálatról Lónyay naplója azt mondja, hogy azt „Őfelsége készítette a kiegyezés tárgyában", Andrássy Gyula pedig „Mailáth operátumának" nevezi. Tárgyalásában, mint már jeleztük, Őfelsége képviseletében két magyar és két német tanácsos vett volna részt, de e munkálat voltaképpen nem is tárgyaltatott, mert Andrássy kívánatára annak mellőzésével a 15-ös albizottság munkálata[9] vétetett a tárgyalások alapjául. A tárgyalások befejezte után Beust azzal zárja be a tanácskozást, hogy elő fogják az értekezések eredményét Őfelségének és a miniszteri teljes tanácsnak terjeszteni és ezután fog *Őfelsége* felette határozni. Őfelsége tudvalevőleg hozzájárult e munkálathoz, a magyar megbízottak ellenben komoly nehézségekre találtak Deáknál, aki nem csupán a vasutaknál és a valuta ügyénél, amint szerző mondja, hanem az indirekt adóknál is mélyreható változtatásokat tett a javaslaton, amelyekhez Andrássy eszközölte ki Őfelsége hozzájárulását. Így jött létre a teljes megegyezés a magyar nemzet megbízottai és a fejedelem között a 15-ös albizottsági munkálat alapján, úgy hogy a 67-es bizottságnak 1867. január 28-tól február 6-ig lefolyt tárgyalásai már azt a kész megegyezést foglalták határozatba, amellyel a magyar nemzet és király közötti kiegyezési mű befejeztetett.

Érthetetlen, hogyan ragadtathatja magát szerző arra az állításra, hogy a magyar országgyűlés a 12. tc. tartalmát először mint szerződési ajánlatot tárgyalta és fogadta el, másodszor *a másik állam kormánya által történt elfogadása után* mint e megállapodást inartikuláló törvényjavaslatot. Hiszen ennek valótlansága szembeszökő: 1867. január 9., 10. és 11-én folytak le a bécsi tárgyalások, január 12-től 18-ig a Deákkal

folytatott eszmecserék. Január 19-én megy Andrássy Bécsbe, hogy a Deák által kívánt lényeges módosításokhoz megszerezze Őfelsége jóváhagyását, amelynek alapján január 26-án és 27-én szövegezik végleg Deákkal a vele létrejött megállapodásokat. Ezen teljesen perfekt kiegyezési művet tárgyalja a 67-es bizottság január 28-tól február 6-ig s Andrássy már február 4-én Bécsbe hivatik, hogy a minisztérium kinevezésének előmunkálatait Őfelségével megbeszélje.

A kiegyezésre vonatkozó további tárgyalásoknak nyoma sincs, nem is lehet többé s a magyar miniszterjelölteknek a német kormányférfiakkal való eszmecseréi csakis a már elhatározott kiegyezés életbe léptetésének részletkérdéseire vonatkoznak. A minisztérium február 17-én kineveztetik s a képviselőház csak hetek múlva, 1867. március 20-tól 30-ig tárgyalja *először* a 67-es bizottság munkálatát.[10] Hogyan lehet tehát ezen márciusi tárgyalásokra azt mondani, hogy azok egy függő alkura vonatkozó ajánlatot, szerződéstervezetet készítettek, amely a másik állam kormánya által történt elfogadás után került újból becikkelyezés végett a magyar országgyűlés elé?

Ez a szerencsétlen teória, hogy a két állam kormánya között megegyezés jött létre, amely azután a két törvényhozás által becikkelyeztetett, valósággal hipnotizálja szerzőt s a legképtelenebb állításokra ragadja. Láttuk már, mennyire ellentétben áll a tényekkel a két kormány megegyezésére vonatkozó elmélet. Épp oly merészen helyezi magát ellentétbe velük, amidőn azt mondja, hogy e megegyezés törvénybe cikkelyezésénél ugyanazon eljárást követték a kormányok, amelyeket Ausztria és Magyarország közötti más megállapodásoknál követni szoktak.

Lássuk a tényeket. Magyarországon létrejött s az országgyűlés által elfogadtatott a 67-es bizottsági munkálat. Annak elfogadása után még csak látszata sem fordult elő többé a két kormány közötti tárgyalásnak. A magyar kormány törvényjavaslat spanyolcsizmáiba szorította bele e munkálatot, lehetőleg mit sem változtatva rajta azon okból, mert ehhez már Őfelsége hozzájárult volt s újabb szövegezés által nem akartak további nehézségeket támasztani és időveszteséget okozni, hanem egy Őfelsége által approbált [jóváhagyott] szöveg törvénybe iktatása által akarták elejét venni minden huzavonának. Létrejött tehát a magyar 1867:12. tc. mint a magyar király és a magyar országgyűlés közötti megegyezés gyümölcse.

Az osztrák kormány, illetőleg az osztrák ügyeket akkor még intéző birodalmi kormány ennek megfelelő törvényjavaslatot nem is terjesztett a birodalmi tanács elé. Már az 1867. február 4-én megjelent kormányrendeletben, amellyel a január másodiki pátens hatályon kívül helyeztetett, tudatja a kormány az összes tartománygyűlésekkel, hogy a végleges kiegyezés Magyarországgal létrejött és hogy ennek folytán a kormánynak nem lehet más feladata, minthogy az annak idején összehívandó alkotmányszerű Reichsrath előtt felvilágosításokat adjon és eljárását igazolja. Szó sincs megállapodásokról s azok inartikulásáról, aminthogy a május hóban egybegyűlő birodalmi tanács elé nem is terjeszt a kormány más javaslatot, mint egyet a birodalmi tanács összealkotására vonatkozó 1861. évi alaptörvény módosításáról s egy másikat a delegációkról. Ezen 1867. június 17-én benyújtott törvényjavaslatokhoz egyszerű melléklet gyanánt csatolja az időközben szentesített magyar 12. tc. szövegét.

Nem is a kormány, hanem a Reichsrath alkotmányjogi bizottsága készíti el a közös ügyekről szóló osztrák törvény javaslatát, amely azután az év utolsó hónapjaiban kerül tárgyalás alá s 1867. december 21-én szentesíttetik.

Látjuk tehát, hogy először nyoma sincs a két kormány közötti szerződésszerű megállapodásnak, másodszor a magyar törvény a 67-es küldöttség javaslata alapján, az osztrák törvény az osztrák Reichsrath alkotmányjogi bizottságának kezdeményezésére jön létre. Egyik ház elébe sem terjeszt az illető kormány valamely a másik kormánnyal kötött megállapodást. Egymástól függetlenül, más időben és lényegesen eltérő szöveggel jön két egészen külön törvény létre. Az egyikben a magyar, a másikban az osztrák törvényhozás mondja ki a közös ügyekre vonatkozó, egymástól sokban eltérő rendelkezéseit. Hát lehet ezt valamely nemzetközi jellegű megegyezés inartikulá-

lásának nevezni és nem helyezi-e magát vakmerően ellentétbe a tényekkel az, aki azt mondja, hogy ez az eljárás éppen olyan, mint aminőt a két kormány a két állam között megállapodásszerűleg rendezett ügyekben követni szokott?

Nem szerencsésebb szerző azon idézetekben sem, amelyekkel magyar politikusok nyilatkozataiból igyekezik állítását bebizonyítani. Valóban eláraszt bennünket idézeteivel, de azokban három kardinális hibát követ el. Tévúton jár és tévútra vezeti olvasóit, amidőn a kiegyezési mű hivatott interpretálói gyanánt tünteti fel a Deák-párthoz csatlakozott ókonzervatívokat (Bartal,[11] Zichy Antal[12]) és az egész kiegyezés elvi ellenfeleit s ezek között gyakran egészen jelentéktelen politikusokat. Mosolyra késztet, amidőn egy helyen Böszörményit[13] teszi meg az ellenzék vezérszónokának, másutt lapokra menő idézeteiben szegény boldogult Csiky Sándorra[14] hivatkozik. A Deák-párt irányadó férfijainak nyilatkozataiból vett idézeteiben pedig kettős fogalomzavarba esik. Valahányszor azok alkuról, ajánlatról, megállapodásról, kiegyezésről beszélnek, mindig úgy tünteti fel, mintha Ausztriával mint másik féllel szemben használnák e kifejezéseket, holott azok egész világosan a nemzet és király közötti alkura, megállapodásra, kiegyezésre vonatkoznak. Mindazon állításaikat és okoskodásaikat pedig, amelyekben kimutatják, hogy jövőre, az alkotmányt kapott osztrák népekkel folytatott tárgyalások útján velük egyetértőleg kell a közös ügyeket intéznünk, úgy értelmezi, mintha ezeket a tárgyalásokat, ezt a megegyezést, már magára az 1867:12. tc. létrejövetelére vonatkoztatnák. Éppen oly téves az 1867:12. tc. szerződésszerű jellegére vonni következtetést Horváth Boldizsár azon okfejtéseiből, amelyekkel kimutatni törekszik, hogy a Pragmatica Sanctio létesített kölcsönös kötelezettségeket Magyarország és Őfelsége többi tartományai között.

Ha ezeket a tévedéseket kihámozzuk, nem marad jelentékeny Deák-párti embernek egyetlen olyan állítása sem, amelyből az 1867:12. tc. szerződésszerű jellegére vonhatnánk következtetést. Szerző azon állítását pedig, hogy mindenki egyetértett abban, miszerint ezen szerződés csak a többi országokkal egyetértőleg változtatható, még csak nem is próbálhatja bizonyítékokkal támogatni, mert a lefolyt hosszú viták folyamán egyetlen egy olyan állítás sem található, amely az 1867:12. tc. megváltoztatásának feltételeire vonatkoznék.

Éppen oly tévesek szerzőnek azon fejtegetései is, amelyekben későbbi magyar kormányférfiaknak a 67-es kiegyezésre vonatkozó nyilatkozataival foglalkozik. Ezek között joggal helyezi Szilágyi akkori igazságügy-miniszternek 1893. október 12-én a kőszegi küldöttségek fogadásánál adott királyi válaszok felett megindult vitában tett kijelentéseit előtérbe.[15] A 67-es kiegyezés jogi természetére vonatkozó precíz nyilatkozatok ezek, amelyek minden későbbi kormánynyilatkozatnak is joggal vétettek alapjául. E beszéd közjogi fejtegetéseinek lényege a következő:

Konstatálja, hogy az 1867:12. tc. nem szerződés Ausztria és Magyarország között, s hogy az, létrejöttére és megalkotására nézve más törvényektől semmiben nem különbözik, csakis hatályba lépésére nézve tesz a benne foglalt rendelkezések között különbséget. E rendelkezéseknek azon része ugyanis, amely körülírja, hogy mi ismertetik el a Pragmatica Sanctio alapján közös ügynek, deklaratív természetű s ezekre nézve minden magyar tényező részéről egyhangúlag nyilvánul az a jognézet, hogy Magyarország azt, hogy a Pragmatica Sanctio folyományai szerint mik tekintessenek közös ügyeknek, a magyar közjog szerint önállóan, minden más faktoroktól függetlenül, királyával egyetértőleg határozza meg. E rendelkezések másik alkateleme, ti. a közös ügyek kezelési módjának megállapítása szintén önállóan alkottatott meg Magyarország és a király között létrejött törvény alapján. Ezeknek hatályba lépése azonban a törvénycikk utolsó szakasza szerint világosan azon feltételhez köttetett, hogy Őfelsége többi országai és királyságai alkotmányos úton annak tartalmához hozzájáruljanak. A törvény ezen rendelkezéseinek megváltoztatására két mód kínálkozik. Történhet az a két parlament bizottságai, vagy a két kormány előkészítése alapján mindkét állam törvényhozásának, egybehangzó eljárása útján, de történhet úgy is,

amint a törvény létrejött, mert hiszen ha a törvény létrejöttéhez csak az országgyűlés és a fejedelem egyetértése kívántatott meg, az ugyanezen módon, ugyanezen tényezők által meg is változtatható. Ezen esetben azonban a két állam közötti alkotmányos érintkezés módját meghatározó rendelkezések hatályba lépte újból a másik állam parlamentjének hozzájárulásától volna függővé teendő, mert hiszen létrejöhet ugyan törvény az egyik állam törvényhozásának egyoldalú eljárása útján is, amely a közös ügyek kezelési módozatát érinti, de ha a másik államban megfelelő törvény nem alkottatik, akkor ez a rendelkezés nem megváltoztatja, nem módosítja, hanem megingatja az alapot.

A magyar országgyűlés pártkülönbség nélkül helyesléssel tette magáévá az 1867: 12. tc. jogi természetének ezt a magyarázatát. Alapjául szolgált az minden későbbi fejtegetésnek is. Az 1903. év őszén elhangzott magyar kormánynyilatkozatok jóformán szó szerint ebből a beszédből vétettek. Szerző igen nagy ellentétet lát Szilágyi fenti álláspontja és az akkori dezignált miniszterelnök[16] által 1903. október 29-én tett nyilatkozat között, holott e nyilatkozat egészen Szilágyi fent idézett beszédének parafrázisa, s attól csak annyiban tért el, hogy Szilágyi fent közölt okoskodásának végpasszusát a következő formába öntötte: „A közös ügyek kezelésének megváltoztatását célzó magyar törvény a szentesítés ténye által teljesen formai jogerőre emelkednék, annak a közös ügyekre vonatkozó határozmányai azonban hatályba csak akkor léphetnének, a célba vett új rend csak akkor valósulhatna meg, ha a másik államban is megfelelő törvény jönne létre. Ellenkező esetben nem új rendet alkotna, de a meglevő rend *alapjait bontaná meg.*" Ehhez november 22-én mint időközben végleg kinevezett miniszterelnök következő további magyarázatot fűzte: „Tehát érvényes törvény lenne s az a hatálya is meglenne, hogy megbontaná a meglevő rendet, csakis az a hatalma nem volna meg, hogy létre is hozza az új rendet, amit létre akar hozni, mert ez természetszerűleg csak akkor valósulhatna meg, ha arra vonatkozólag Ausztriában megfelelő törvény alkottatnék." Azt hiszem, ha talán valamivel élesebb formában is, de teljesen ugyanaz a gondolat nyer kifejezést ezekben a kormánynyilatkozatokban is s közöttük és Szilágyi álláspontja között nagyítóüveggel sem lehet ellentétet felfedezni.

Ha már e pontnál vagyunk, talán nem lesz érdektelen kissé felfrissíteni emlékezetünkben az 1903. év közjogi bonyodalmainak történetét. A Széll-féle létszámemelési javaslat[17] felébresztette a közös hadseregnek nemzeti irányban való reformálására célzó törekvéseket. Lavinaszerűen nőtt az országban az izgalom, amelyet az időközben kinevezett Khuen-kormány azzal sem tudott lecsillapítani, hogy a változatlan újonclétszám megszavazását kérte az országgyűléstől. A kormánynak le kellett mondania, a mozgalom mind nagyobb hullámokat vetett és tetőpontra hágott az izgatottság, midőn az a chlopyi napiparancsban[18] mélyreható félreértésekre és aggodalmakra okot szolgáltató visszautasításra talált. A Khuen-kormány újból kineveztetését kérte, hogy egy teljes felelőssége által fedett királyi nyilatkozatban oszlassa el ez aggodalmakat és nyugtassa meg az ország közhangulatát. Alig jelent meg ez a nyilatkozat és kezdte éreztetni jótékony hatását, valóságos bomba gyanánt hatott az osztrák miniszterelnöknek[19] szeptember 23-án tartott beszéde, amelyben döntő ingerenciát követelt a katonai kérdések olyan vonatkozásaira is, amelyek az 1867:12. tc. értelmében kizárólag a magyar országgyűlés és királya között intézendők el. Jelezte, hogy a magyar követelések némely részét vitathatónak és megengedhetőnek tartja, de ezek közé a hadsereg szolgálati és vezérnyelvére vonatkozó kívánalom nem tartozik. Kijelentette, hogy *a kiegyezési törvény* szerint a hadsereg egységes vezetése, vezénylete és belszervezete *kizárólag* Őfelségének van fenntartva.

E nyilatkozat tartalma és hangja által egyaránt olyan felháborodást okozott, hogy annak a Khuen-kormány újból áldozatául esett s a szabadelvű párt katonai programját megállapítani hivatott 9-es bizottság munkálkodásának egyik lényeges faladata volt ezzel a praetenzióval [túlzó igénnyel, követelődzéssel] szemben kifejezésre jut-

A MAGYAR ÉS AZ OSZTRÁK DELEGÁCIÓ ELNÖKE A POLAI ARZENÁLBAN, A DELEGÁCIÓK ADRIAI KIRÁNDULÁSA ALKALMÁVAL, 1907

tatni az ország rendelkezési jogát. Ekként született meg a kilences bizottsági program nyolcadik pontja a szabadelvű párt plénuma által elfogadott következő szövegben: A párt fenntartja azt az álláspontját, hogy a királynak jogában áll az egész hadsereg kiegészítő részét képező magyar hadsereg vezényleti és szolgálati nyelvét az 1867: 12. tc. 11. §-ában elismert alkotmányos fejedelmi jogai alapján meghatározni. A minisztérium politikai felelőssége, mint a korona minden tényére, erre is kiterjed és az országgyűlésnek törvényszerű befolyása mint minden jogra, erre nézve is fennáll. *Ezt az állapotot a törvényhozás: a korona és az országgyűlés együtt megváltoztathatja.*

E sorok írójának jutott a feladat Őfelsége hozzájárulását biztosítani a szabadelvű párt katonai programja számára. Egyenesen e program alapján kapta a kormányalakítási megbízást és 1903. október 29-én a szabadelvű párt értekezletén tartott beszédében mint Őfelségének kormányalakítással megbízott bizalmi férfija jelentette ki, hogy e programhoz csatlakozik és tette meg az 1867:12. tc. közjogi természetére vonatkozó fent idézett kijelentést. Ezzel az ügy teljesen befejezettnek látszott. Konstatálva lett Őfelségének hozzájárulása ahhoz a felfogáshoz, hogy az 1867:12. tc. 11. §-ában lefektetett alkotmányos fejedelmi jogok körére vonatkozó rendelkezés kizárólag a magyar törvényhozást: királyt és országgyűlést együtt illeti meg.

A dolog azonban nem ment olyan simán. November 18-án az osztrák miniszterelnök újabb nyilatkozatokat tett a Reichsrathban. Citálta a közös ügyekre vonatkozó osztrák törvényt, amely szerint a hadsereg vezetése, vezénylete és balszervezetére vonatkozó rendelkezések az egész hadseregre nézve *kizárólag* a császárt illetik meg. Hozzátette, hogy a magyar törvény a „kizárólag" szót nem használja ugyan, de másrészről a hadsereg *egységes* vezérletéről, vezényletéről és balszervezetéről beszél, úgy, hogy e két kritérium együtt az egységesség és a kizárólagos fejedelmi jog fogalma alkotja a mindkét államra nézve kötelező jogszabályt és teremt olyan jogállapotot, amely csakis a két állam egyetértő elhatározásával változtatható.

E felfogás a magyar miniszterelnök részéről kötelességszerűen a legerélyesebb visszautasításra talált. Ez utóbbi november 19-i nyilatkozatában konstatálta, hogy ez a kérdés kizárólag magyar közjogi kérdés, abba beleszólása csakis a magyar államélet illetékes tényezőinek van s erre vonatkozólag bármely más faktornak nyilatkozatai nem bírhatnak gyakorlati politikai horderővel és kijelentette, hogy állásában csak addig marad, amíg ezen felfogásnak érvényt tud szerezni.

E kijelentésre az osztrák miniszterelnök a Reichsrath november 20-i ülésében újból válaszolt. Kifejezte, hogy ő a kiegyezési törvények szószerinti szövegét citálta, amelyek a *monarchia alaptörvényeit* alkotják. Hiába hivatkozik – úgymond – a magyar miniszterelnök a magyar országgyűlés azon jogára, hogy ezeket a koronával egyetértésben önállóan módosíthatja; ezen módosításoknak éppen semmi gyakorlati foganatja nincs mindaddig, amíg azok törvényes úton Ausztriában is el nem határoztatnak. A kiegyezési törvények tartalma mindkét részre nézve kötelező marad mindaddig, amíg mindkettő által törvényes úton nem módosíttatott.

Ezt ismét a magyar miniszterelnök nem hagyhatta szó nélkül. Konstatálta, hogy nincs a monarchiának kiegyezési törvénye, hanem igenis két egymástól teljesen önálló törvény van, a magyar törvény és az osztrák törvény, amely különböző időpontban jött létre, tartalmára nézve is több lényeges pontban különbözik, azonban oly diszpozíciókat [rendelkezéseket] tartalmaz, amelyeknél fogva a közös ügyeknek a paritás útján való kezelése lehetővé tétetik. Felolvasta továbbá az egyoldalú megváltoztatás hatályára vonatkozó fentebb idézett nyilatkozatot. És most e polémia befejezéseként az osztrák miniszterelnök november 25-i nyilatkozata következett, aki a dolog lényegére vonatkozólag a következő kijelentéseket tette: „Ami a hadseregkérdések kezelését illeti, erre vonatkozólag az osztrák és a magyar kiegyezési törvény – osztrák–magyar kiegyezési törvény nincs – elkülönített rendelkezéseket (getrennte Bestimmungen) tartalmaz a korona hatáskörére és az országgyűlések jogaira nézve." Továbbá: „Ezen törvények egyoldalú változtatása gyakorlatilag nem lép hatályba, hacsak azt nem akarjuk, hogy egy eddig meg nem állapított űrhöz vezessen, vagy – ami fontosabbnak látszik előttem – a dualizmus megszüntetése mellett a perszonálunió révpartjára jusson."[20]

Ezzel a kijelentéssel illetékes osztrák részről is teljes mértékben honoráltatott a magyar álláspont. Két kiegyezési törvény van: osztrák és magyar, különböző rendelkezésekkel, a felségjogokra vonatkozó különböző tartalommal. Ezek a rendelkezések nem közös természetűek; hiszen az 1867:12. tc. 11. §-a az albizottság által tudatosan módosíttatott oda, hogy az eredeti szöveg helyébe, amelyben a hadsereg vezérletére, vezényletére és belszervezetére vonatkozó rendelkezések *közösen intézendőknek* állíttattak oda, a közösen intézendő szó helyébe az „Őfelsége által intézendő" tétetett.

Ami pedig e közös ügyek kezelésére vonatkozó rendelkezések egyoldalú változtatását illeti, az osztrák miniszterelnök kijelentésének is világosan az az értelme, hogy ez az egyoldalú változtatás lehetséges, járhat is azzal a hatállyal, hogy vákuumot teremt, vagy a perszonáluniót valósítja meg, csak a jelenlegit helyettesítő új paritásos rendet nem alkothat a másik állam hozzájárulása nélkül.

Talán azt gondolhatnók, hogy gyakorlatilag meddő politikai szőrszálhasogatás ez az egész vita. Hiszen nem képzelhető, hogy a közös fejedelem mint egyik állam uralkodója szentesítsen olyan törvényjavaslatokat, amelyek a másik állam megfelelő akciója nélkül kaotikus viszonyok közé sodornák a monarchiát. Igaz, ebből a szempontból véve elméleti diszkusszió, Streit um des Kaisers Bart [fülemülefüttyért való pörlekedés] az egész, de a dolognak más, nagy horderejű gyakorlati jelentősége van. Tudjuk mindannyian, hogy a magyar és osztrák törvény tartalma között lényeges eltérés mutatkozik, nemcsak a hadseregre vonatkozó fejedelmi jogok körét és természetét illetőleg, de egyéb vonatkozásokban is. És minden lépten-nyomon nyilvánul osztrák részről az a törekvés, hogy mi reánk nézve kötelező erővel ruházzák fel a közös ügyekre vonatkozó osztrák törvény rendelkezéseit. Ha közös törvényről volna szó, kétségtelenül felmerülne a kérdés: melyik szöveg hiteles, melyiknek rendelkezései legyenek irányadók? Ezzel a kiszámíthatatlan horderejű komplikációval szemben feltétlenül szükséges kimutatnunk és kétségtelen világosságban tartanunk azt a tényt, hogy a közös ügyek körére és kezelési módjára vonatkozó rendelkezések két független államnak egymástól teljesen függetlenül hozott önálló törvényében vannak lefektetve, amelyekkel mindenik csakis saját magára nézve állíthatott fel jogszabályt

és kötelezettséget. Az osztrák törvénynek éppoly kevéssé lehet bárminő joghatályt vindikálni Magyarországra nézve, mint ahogy megfordítva a magyar törvény nem lehet Ausztriára nézve irányadó.

Két egymástól független törvényhozás egymástól függetlenül állapította meg, mindenik saját magára nézve, miket tekint közös ügyeknek és hogyan kívánja azokat kezelni. Egyik törvény sem bírhat nagyobb súllyal a másiknál, egyik sem kötelezheti a másik államot, ennélfogva közös ügynek csak azok az ügyek tekinthetők, amelyeknek közösségét mind a két törvény elismeri. Ott tehát, ahol egy vagy más kérdésben a közösség körét a két törvény nem egyenlően vonja meg, a dolog természeténél fogva s a két törvényhozás egyenjogúsága következtében az a szöveg lesz irányadó, amely szűkebbre vonja azt, mert tényleg csak erre a szűkebb körre vonatkozólag áll fenn mindkét államnak rendelkezése, érvényesülhet a közösség mindkét állam területén. Ennek a kétségtelen igazságnak csorbítatlan fenntartása létérdeke a magyar nemzetnek, mellőzhetetlen attribútuma közjogi függetlenségünknek, amelyhez feltétlenül ragaszkodnunk kell, s amelyet – higgyék el nekünk a Lajtán túl – az ő jól felfogott érdekükben sem tanácsos bolygatniuk.

A magyar nemzet túlnyomó nagy többsége utógondolat nélkül fogadta el a 67-es kiegyezést. Azt híven és lojálisan kívánja fenntartani; kerülni óhajtja a meddő közjogi harcokat. De arra, hogy a 67-es kiegyezés alapján valóban béke legyen a két állam között, hogy helyreálljon a nyugalom, a kölcsönös bizalom s közös érdekeinknek vállvetett erővel való sikeres szolgálata, feltétlenül szükséges, hogy végre valahára megszűnjenek azok a törekvések odaát, amelyek jogainkat elhomályosítani s amit nyílt erővel elvenni nem lehet, azt erőltetett, körmönfont jogi magyarázatok által megnyirbálni próbálják. Ha biztonságban érezzük nemzeti jogainkat és függetlenségünket, bizonyára nem fogjuk azokat a Monarchia gyengítésére, a nagyhatalmi állás megingatására felhasználni. Hiszen a Monarchia ereje a mi erőnk; a nagyhatalmi állás nekünk létérdekünk. De a biztonság érzetéhez kölcsönös bizalom, kölcsönös lojalitás, a jogoknak hátsó gondolat nélküli nyílt elismerése szükséges. Minden ellenkező törekvés, minden ellentétes kísérlet a régi bizalmatlanságot ébreszti fel, megingatja a magyar nemzetnek a kiegyezési politika sikerébe vetett hitét, e politika ellenfeleinek malmára hajtja a vizet és mentől előkelőbb, objektívebb és tudományosabb formák között nyilvánul, annál veszélyesebb.

Magyar Figyelő, 1911. június 16. (I. évf. II. köt.) 433–454. o

Jegyzetek

1. Dr. Ivan Zolger: *Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn.* Leipzig, 1911, Dunkel & Humblot.
2. Az 1867. évi 12. tc. szövegét lásd e kötetben a *Források* között.
3. Ferenc József trónbeszédét (1865. december 14.) lásd e kötetben a *Források* között.
4. Utalás a Kónyi Manó által összeállított *Deák Ferenc beszédei* című hatkötetes munkára (3. köt. Budapest, 1903, Franklin).
5. Lónyay Menyhért (1822–1884) Deák-párti képviselő, majd pénzügyminiszter (1867–1870), később miniszterelnök (1871–1872).
6. Ferenc József 1867. február 17-én kelt leiratát lásd e kötetben a *Források* között.
7. Deák Ferenc 1867. március 28-án elmondott beszédét teljes terjedelmében lásd e kötetben a *Források* között.
8. Wüllersdorf, Bernhard (1816–1883) báró, kereskedelmi miniszter (1865–1867).
9. A 67-es bizottság (15-ös) albizottságának javaslatát lásd e kötetben a *Források* között.
10. A képviselőházi tárgyalás fontosabb beszédeit lásd e kötetben a *Források* között.
11. Bartal György (1820–1875) Deák-párti képviselő.
12. Zichy Antal (1823–1898) Deák-párti képviselő.
13. Böszörményi László (1823–1869) szélbalpárti képviselő.
14. Csiky Sándor (1805–1892) szélbalpárti képviselő.

15. Szilágyi Dezső (1840–1901) igazságügyminiszter (1889–1895) beszédét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *A kiegyezés a kortársi közbeszédben* című fejezetben.
16. Azaz Tisza István.
17. Utalás Széll Kálmán (1843–1915) miniszterelnök (1899–1903) újonclétszám-emelési javaslatára.
18. Utalás Ferenc Józsefnek a galíciai Chlopyban tartott hadgyakorlat alatt kiadott napiparancsára (1903. szeptember 17.) a hadsereg egységéről és a Monarchia néptörzseiről.
19. Koerber, Ernst von (1850–1919) több minisztérium vezetője, majd osztrák miniszterelnök (1900–1904).
20. Eine einseitige Änderung dieser Gesetze praktisch nicht wirksam wird, wenn se nicht zu einem bisher nicht definierten Vacuum führen, oder – was mir wichtiger scheint – bei der Aufhebung des Dualismus; bei der Personalunion landen soll. *(Tisza István jegyzete.)*

AZ UTÓKOR EMLÉKEZETÉBEN

SZEKFŰ GYULA

(1920)

A KÖZJOGI KIEGYEZÉS – (RÉSZLET)

[...]

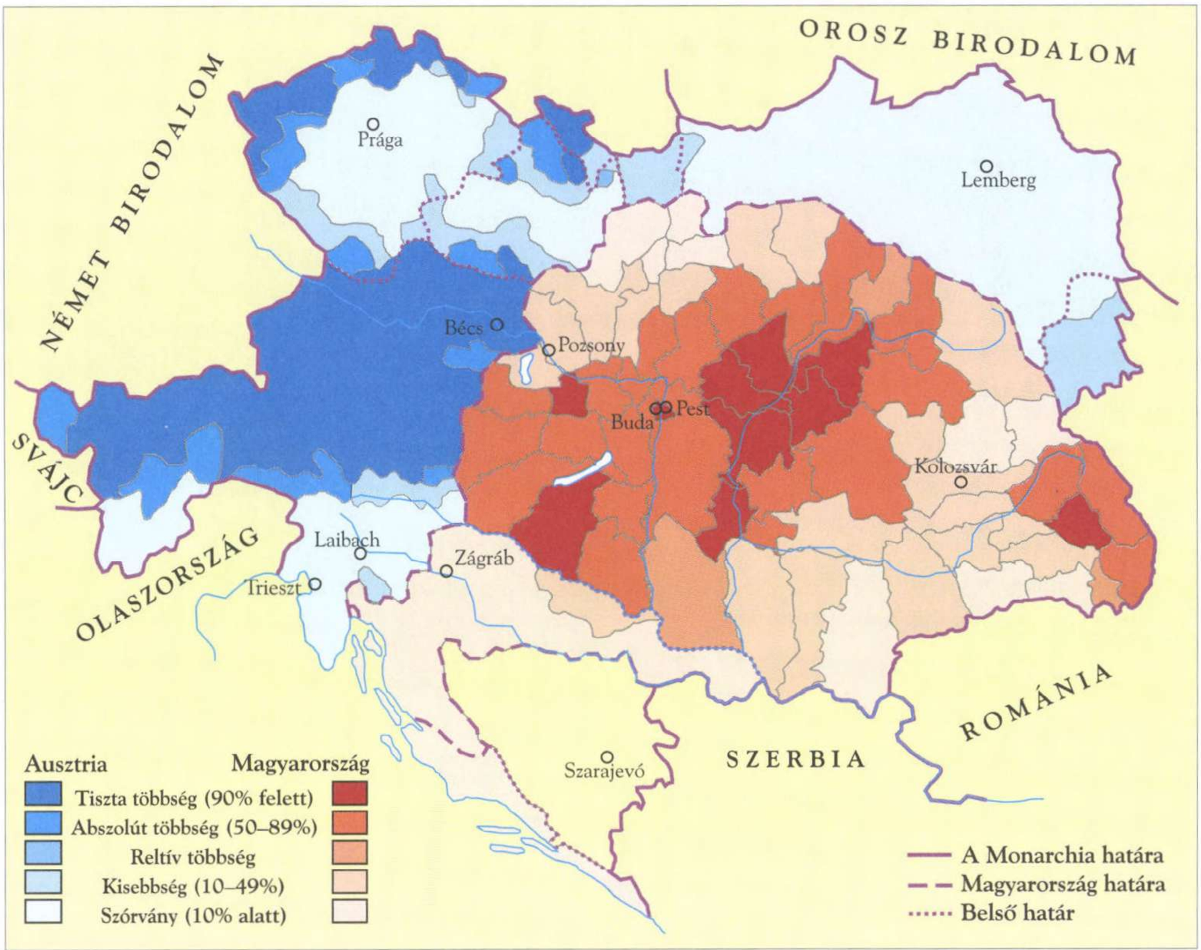
Ha most a föntebbieket tekintetbe vesszük; ha meggondoljuk, hogy Ausztriával fennálló kapcsolatunkból évszázadokon át változhatatlan szükségszerűséggel következtek a magyar államterület csonkasága és a magyar szuverenitás lényeges hiányai; ha meggondoljuk, hogy e vigasztalan helyzetet utolsó feltámadásunk ahelyett, hogy javította volna, még vigasztalanabbá tette és hogy újabb fölkelés Ausztria nagyhatalmi helyzete és az európai konstelláció miatt beláthatatlan időkre lehetetlen merény, öngyilkossággal egyenértékű lett volna, ha mindezen momentumokat összefogjuk, fölemelkedtünk azon történeti horizontra, melyen Deák kiegyezését újkori történetünk egyik legszerencsésebb alkotásának, az ősi probléma legjobb megoldásának látjuk. Ezt megvilágítani elég a kiegyezés rövid analízise.

Az erőmegosztás történetileg adva lévén, kivezető útnak egyedül a megegyezés, a kibékülés, a kompromisszum kínálkozott. Erre az útra tért Deák, midőn az ellenfél, belső és külső komplikációk miatt, hajlandónak mutatkozott az abszolutizmust elhagyni s a múltakat jóvátenni. A kiegyezés előkészületei, a hozzá szükséges tárgyalások hosszabb-rövidebb megszakításokkal szinte hét évig folytak, míg végre 67-ben törvénybe lehetett iktatni a nemzet és uralkodóház végleges megegyezését. Deáknak tárgyalási alapja kezdettől fogva az 1848. áprilisi törvények és a Pragmatica Sanctiónak nevezett 1722–1723. évbeli I–III. törvénycikkek voltak.[1] Alkotmányunk szerint mindkettő érvényes, kötelező törvényünk volt, mindkettő a törvényhozás hivatott faktorai, a király és országgyűlés közreműködésével, alkotmányos úton jött létre. A Pragmatica Sanctio kimondta Magyarországnak föl nem oldható és szét nem választható kapcsolatát az örökös tartományokkal, melyek vele együtt ugyanazon Habsburg-uralkodó kormánya alatt élnek, kimondta egyúttal a közös védelem kötelezettségét is. A 48-as törvény viszont elismerte a Pragmatica Sanctio hatályát s Magyarországnak állami függetlenségét és modern parlamenti kormányformáját határozta meg. A nehézséget e két törvény rendelkezéseinek összeegyeztetése és az életbe átültetése okozta.

Deák e nehéz problémát páratlan zsenialitással és puritán igazságérzettel oldotta meg a 67-es törvény 12. kiegyezési cikkében. Ez a törvénycikk kőkemény piramisként áll a közjogi Szaharában, melyet a kiegyezéssel foglalkozó osztrák és magyar politikai és publicisztikai irodalom termékei képeznek. Mert 67 óta szenvedélyek és politikai irányok, pártszellem és önző csűrés-csavarás szinte szétoldhatatlan tömkeleggé kuszálták a finom szálakat, melyek Deák kristálytiszta gondolatmenetében elejétől végig világosan láthatók.

Gondolatmenete a Pragmatica Sanctióból, ez „ünnepélyes alapszerződésből" indul ki, melynek két alapeszméje van. Egyik azon közös és viszonyos kötelezettség, mely szerint a közös uralkodó alatt álló, feloszthatatlanul és elválhatatlanul együtt birtoklandó Magyarország és osztrák tartományok egymást együttes erővel tartoznak védelmezni. Másik, hogy ezen kötelezettség mellett is Magyarország alkotmányos, közjogi és belkormányzati önállása sértetlenül fenntartatik.

„E két alapeszmét tartotta szem előtt a magyar országgyűlés – mondja tovább a törvény szövegében Deák Ferenc – azon viszonyok meghatározásánál, melyek Ma-

Az Osztrák–Magyar Monarchia államalkotó nemzetei (1910)

gyarországot a közös fejedelem uralkodása alatt álló többi országokkal közösen érdeklik. S valamint egyrészről kész volt Magyarország a múltban s kész lesz a jövőben is mindenkor teljesíteni mindazt, amit a Pragmatica Sanctio szerint a közös biztosságnak együttes erővel védelme és fenntartása múlhatatlanul megkíván: úgy másrészről oly kötelezettségeket, melyek e célon túlterjednek s annak elérésére nem elkerülhetetlenül szükségesek, magára nem vállalhat."

Melyek tehát azon viszonyok, mik e két alapeszme értelmében Magyarországot és az osztrák tartományokat közösen érdeklik? Közös először az uralkodó, másodszor a védelem. Az uralkodó közösségéből sem az udvartartásnak, sem az udvartartás költségeinek közössége nem következik. De már a védelem közössége kétségtelenül feltételezi a védelmi eszközök közösségét. A védelem egyik eszköze a külügyek célszerű vezetése, amiből már a külügyek közössége folyik. Ezeket tehát a közös külügyminiszter fogja intézni. A védelem másik eszköze a hadsereg és arra vonatkozó intézkedések, szóval a hadügy. A hadügy közösségére nézve megállapítja a törvény, hogy a magyar hadsereg az összes hadsereg kiegészítő része s annak egységes vezérletére, vezényletére és belszervezetére nézve Őfelsége intézkedik a hadügy körébe tartozó magyar alkotmányos fejedelmi jogai alapján. Más szóval a nemzet a hadügyi közösség végrehajtását a közös uralkodóra mint magyar királyra bízza. Fenntartja azonban magának az időnkénti kiegészítés és az újoncok megajánlása jogát, a megajánlás föltételeinek és a szolgálati időnek meghatározását, a katonaság elhelyezésére és élelmezésére vonatkozó intézkedéseket, végül azon jogot, hogy a védelmi rendszer megállapítása és átalakítása mindenkor a magyar országgyűlés beleegyezésével történjék. Közösek azonban a kül- és hadügyön kívül azon költségek is, melyek a kül- és hadügy fenntartására szükségesek.

A Pragmatica Sanctióból folyó ezen közös tárgyak felismerése után a kezelés módját is meg kellett állapítani. A kezelés dolgában teljes és tökéletes paritás érvényesül a két érdekelt fél, Magyarország és az osztrák tartományok közt. E paritás előfeltétele az, hogy mind a két államban ugyanazon alkotmányos kormányforma uralkodjék. Mivel Magyarországnak már az 1848-i törvények szerint megvan a népképviselete és parlamentáris kormányformája, a paritás érdekében ugyanezeket vezeti be az uralkodó Ausztriában is. Már most a közös ügyeket közös miniszterek kezelik: közös kül-, had-, pénzügyminiszter, akik felelősek, nem valamely birodalmi tanácsnak vagy központi közös parlamentnek, ami a magyar függetlenséggel és a 48-as törvényekkel ellentétben állott volna, hanem a teljes paritásnak megfelelően a két, magyar és osztrák parlament egy-egy bizottságának, melyeket a közös ügyek intézésére és a közös miniszterek ellenőrzésére küld ki a két országgyűlés. E bizottságok az úgynevezett delegációk, melyek évenként, a két országgyűlés székhelyén felváltva gyűlnek össze, a közös miniszterek mindegyik előtt külön tesznek jelentést működésükről s a két delegáció egymással mint két külön egyenjogú fél üzenetek útján érintkezik. Csakis meg nem egyezés esetén gyűlnek össze együttes ülésre, de kizárólag szavazás, nem pedig közös tárgyalás végett. A két bizottság határozatait Magyarországra nézve a magyar, Ausztriára az osztrák felelős minisztérium hajtja végre. A közös költségeket azonban a két állam nem egyenlően, hanem gazdasági erejének megfelelően viseli, a megosztási kulcsot vagy arányt, kvótát a két országgyűlés egy-egy küldöttsége állapítja meg időről időre. Ugyancsak időleges és kölcsönös alku, minő két jogilag független állam közt szokásos, határoz a vám- és kereskedelmi szövetség, továbbá pénzláb és pénzrendszer közössége dolgában is. Végül még elvállalja Magyarország az államadósságok egy részét is, mire ugyan jogilag kötelezve nincsen, de politikai okból jónak látja, nehogy a súlyos teher alatt Ausztria összeroskadjon, s bukásába Magyarországot is belerántsa.

Ezek a kiegyezés főbb rendelkezései. Vegyük hozzá, hogy az államélet mindazon viszonyaiban, melyeknek közössége külön ki nem mondatott, Magyarország tökéletesen megszabadult Ausztria befolyásától, miután mindezek a felelős magyar kormány és országgyűlésnek rendeltettek alája; hogy a közös hadsereg mellett külön magyar hadsereg, a honvédség állíttatott fel, minő nekünk nem volt 1526 óta;[2] hogy az ország területe helyreállíttatott, Erdély visszakerült az anyaországhoz, a határőrvidék „polgárosíttatott", a granicsárok [a Határőrvidéken szolgálatot teljesítő, elsősorban szerb nemzetiségű határőrök] magyar állampolgárok lettek, s a kiegyezés után tíz évre magyar területen egyetlen exponense sincs többé a régi osztrák összmonarchiának. Ausztria összeszorult az eredeti osztrák provinciákra, Magyarország egysége és függetlensége végképp helyreállt. Ha mindezt végigtekintjük, akkor ismerjük fel Deák kiegyezésének végtelen horderejét.

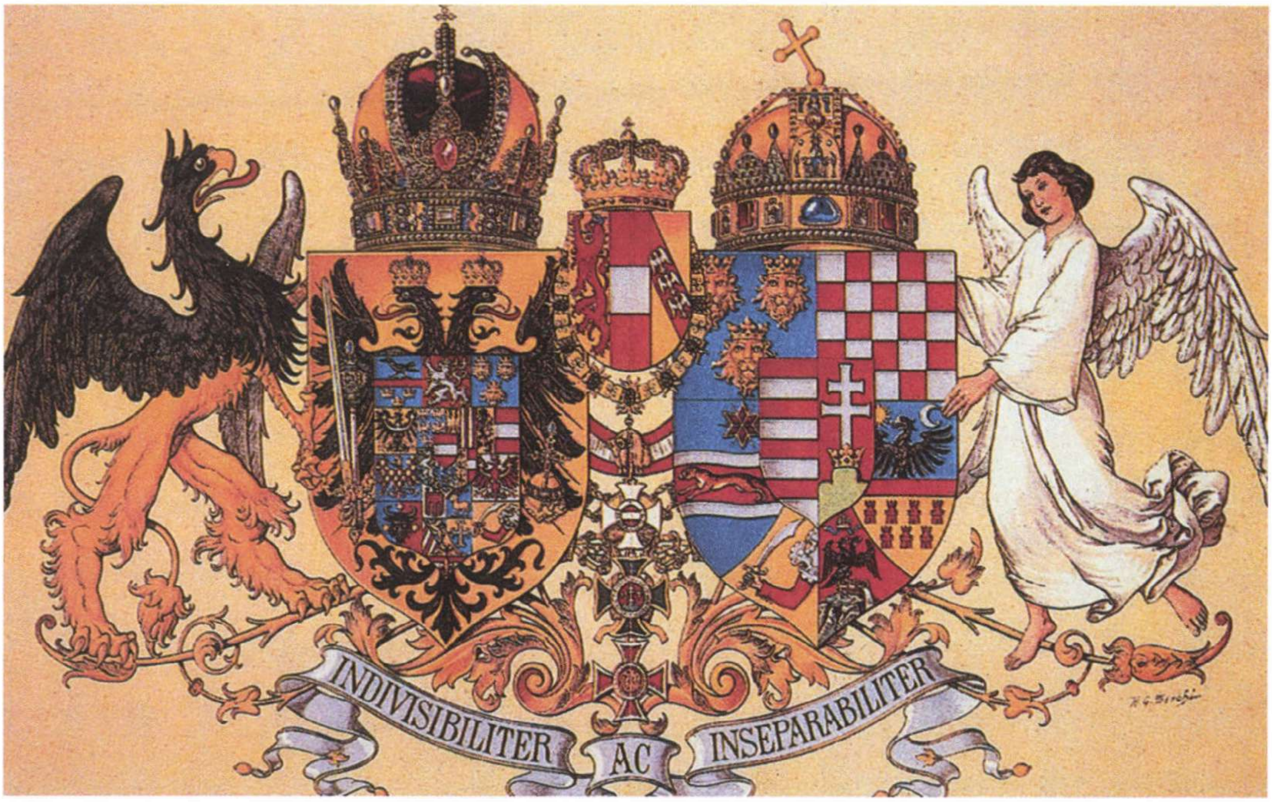
Valósággal: négyszáz éves közjogi történetünknek 67 a tetőpontja. Ausztriával történt egybeházasíttatásunk óta állami függetlenségük soha nem volt oly reális és biztos, mint a kiegyezési törvény folytán. Deák bölcs méltányossága jobban biztosítta azt, mint győzelmes szabadságharcaink, Bocskai és Bethlen támadásai. Mert közös ügyeink Ausztriával négyszáz év óta folyton-folyvást voltak, de e közös ügyek intézésére mimagunk soha eléggé be nem tudtunk folyni, a közös ügyeket Ausztria és a dinasztia tényleg nélkülünk intézte. Viszont a bécsi kormány a közös ügyeken kívül tiszta magyar ügyeinkre is befolyást gyakorolt, mely alól tiltakozásaink és papiroson maradt törvényeink, még a híres 1790:X. törvénycikk[3] sem tudott bennünket megszabadítani. Egyedül Deák kiegyezése mentette fel belügyeinket Ausztria és az összmonarchia befolyása alól, egyedül az szerezte meg a magyar országgyűlésnek azon törvényes és tényleg gyakorolható hatáskörét, hogy a közös ügyeket Ausztriával együtt mint egyenjogú fél paritás alapján intézze.

A kiegyezés a lehető legnagyobb mértékben biztosította függetlenségünket. Sokkal inkább, mint 48. A két törvényhozás, 67 és 48 közt közjogi szempontból nincs eltérés, csak fokozatbeli különbség. 48 megállott feleúton. Elismerte alaptörvényün-

ket, a Pragmatica Sanctiót, elismerte a kapcsolatot Ausztria és Magyarország közt s nem tagadta a tényleg és jogilag fennálló közös viszonyokat, de már ezek rendezésére és arra, hogy reájuk a magyar államnak intézményes befolyást biztosítson, nem maradt ideje. 48 külügyeinket továbbra is osztrák hatóság kezén hagyta,[4] magyar hadsereget törvényes úton, az alkotmányos tényezők közreműködésével nem tudott felállítani, viszont elismerte kötelezettségünket az osztrák tartományok védelme iránt és hajlandónak nyilatkozott az osztrák államadósságokban osztozni, Ausztriával kereskedelmi és vámszövetséget kötni. 48 elvállalta a terheket és kötelezettségeket, mik a Pragmatica Sanctióból folytak, az egyik alapeszmét, de a másiknak, államunk függetlenségének biztosítására sem ideje, sem ereje nem volt. Állami függetlenségünk egyetlen szankciójának 48-ban a magyar kard éle bizonyult, erős fegyver Ausztria ellen, de a hosszú játszma végén csorba, elgyengült, elégtelen. Békés úton 48-at nem tudtuk végrehajtani, végrehajthatóvá csak akkor lett, miután a 1867:12. törvénycikkben kiegészítést nyert. 67 nem egyéb tehát, mint gyakorlatilag lehetővé tett, végrehajtott 48.

A kiegyezés alkotói maguk is tudatában voltak annak, hogy érdemes munkát végeztek, mellyel állami függetlenségünket négyszáz év óta nem látott mértékben biztosították. Midőn a 49-es ellenzék vezére, Madarász József a történeti tények csodálandóan merész elfacsarásával azt állította, hogy a nemzet a hadügy körében törvényhozási jogát ezer éven át függetlenül gyakorolta, védrendszeréről függetlenül rendelkezett, de most, a közösügyes törvényhozásban, feladni készült azt. Gróf Andrássy Gyula ezt hangzatos frázisnak nyilvánította, hisz 1526 óta mindig közös volt a védelem, de úgy, hogy a mi hadügyeinkbe Ausztria beleavatkozott, mi azonban az övébe soha.[5] Jogos büszkeséggel jelenté ki Andrássy, Deákkal együtt a kiegyezés nagy alkotója: „Magyarországnak mindig voltak közös ügyei az összes monarchiával; a különbség csak az, hogy 1867 előtt mások intézték ezeket nálunk nélkül és ellenünkre, most pedig mi intézzük közösen azokkal, akiket illet." 67-et Andrássy nem 48 mellé, de fölébe helyezte, 48 nincs és nem is lesz helyreállítva, mert Erdélyben nem Janku az úr, Fiume nincs horvát kézen, Horvátország áll fegyveresen velünk szemben, a nemzetiségi kérdést nem bunkó és kasza kezdi kettévágni, mint 48-ban, országgyűlésünk nem zarándokol az osztrák parlamenthez, hogy attól ne is fogadtassék, hanem paritásos delegációk intézik közös ügyeinket; honvédségünk nem kénytelen védekezni a közös hadsereg ellen, hanem ez utóbbira is megvan teljes és törvényes befolyásunk.[6] Negyvennyolc szenvedései, az abszolút elnyomás keserűségei ott rezegtek még minden patrióta lelkében s örömmel töltötte el a változás, méltánylással Deákék működése iránt. A kiegyezés e történeti távlatát erkölcsi felelősségérzettel rajzolta meg a nemzet akkori történetírója, Horváth Mihály; szerinte „alkotmányunk negyedfélszáz év óta sohasem nyugodott biztosabb alapon, szabadságunk sohasem bírt annyi biztosítékkal, annyi szabadsággal és függetlenséggel, közös ügyeink fölött századok óta sohasem rendelkezhettünk, dacára minden 1790. évi X. féle törvényeknek, s magoknak a 48-as törvényeknek is ide kell vala fejlődniük, hogy a vészes belháborút elkerülhessük." A történetíró, egykor debreceni miniszter, most ünnepélyesen kijelenti: „Ki történelmünket harminc év óta minden irányban behatóan búvárlom, úgy hiszem, teljesen fel vagyok jogosítva határozottan állítani, hogy negyedfélszázad viszontagságteljes küzdelmei után csak most lőnek valahára oly alapokra fektetve közjogi viszonyaink, melyen alkotmányunk s nemzeti függetlenségünk, mennyire az bennünket, kisszámú és éppen nem kedvező viszonyok közt létező népet okszerűleg megillethet, teljesen biztosítva van olyféle megtámadások ellen, minők azt a múltban minduntalan veszélybe döntötték."[7]

A negyedfélszáz éves közjogi küzdelem a kiegyezés alkotóinak óhajtása szerint a 67-es törvénnyel végleges befejezést nyert. Történeti kritikával megállapítható, hogy sem Deák és Andrássy, sem Ferenc József király, sem pedig 67 bármely befolyásos alkotója nem gondolt a hatvanhetes alap megváltoztatására, revíziójára vagy tovább-

Az Osztrák–Magyar Monarchia középcímere, 1915

fejlesztésére. 67 az ő szemükben változatlan alaptörvény volt, nem oly ünnepélyes talán, mint a Pragmatica Sanctio, de éppúgy változatlan. Klasszikus kifejezését adja e felfogásnak Andrássy az ő utolsó parlamenti beszédjében, 67-et egyenesen alaptörvénynek nevezvén, melytől sem a magyar, sem az osztrák törvényhozás el nem térhet. E fennálló jogszabályhoz rendíthetetlen ragaszkodást ajánl, mi „érdekében van nemcsak Magyarországnak, hanem a monarchia minden népének egyformán; mert csak úgy teljesíthetők az egyes részek kívánságai az egész veszélyeztetése nélkül, ha minden oldalról elismerik, hogy a Monarchia alaptörvényei kérdésbe nem hozhatók. Ez volt álláspontom a korona tanácsában és ez álláspontom itt; ennél tovább nem terjedt és nem fog terjedni."[8]

Mi sem természetesebb ez álláspontnál. Mert vajon mi értelme lett volna esztendőkön át küzdeni a megegyezésért, ha e megegyezés csak néhány évre, esetlegnek kitett időpontra szól, s a szenvedélyek tengerében védelem nélkül alámerülhet!

Deákék józan pillantását ki nem kerülhette, hogy revízió esetén Ausztria sincs többé kötve a mi függetlenségünk elismerésére és hogy ez esetben ismét összbirodalmi tendenciákat fog ellenünk szegezni. Ha mi a kiegyezés lényeges pontjaitól elállunk, megszűnik a megegyezés, és újra fellángol az áldatlan küzdelem. Márpedig 67-nek az a célja, hogy a küzdelem örökre elüljön és ne zavarja többé a nemzet békés fejlődését. Itt, ezen a ponton, érintkezik Deák és Andrássy politikai bölcsessége Széchenyi nemzeterkölcsi programjával, mely szerint az Ausztriához való viszonyt nem szabad fenyegetni, nehogy a belőle feltörő láng és szenvedélyek a békét megszakítsák. Nincs benne kétség, Széchenyi lelkes örömmel csatlakozott volna a kiegyezéshez, benne programjának közjogi részét megvalósítva látta volna, Andrássyhoz hasonlóan követelvén, hogy 67 alaptörvény, változatlan és meg nem másítható legyen.

Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.* Budapest, 1920, „Élet" Irodalmi és Nyomda Rt. Kiadása, 170–177. o.

Jegyzetek

1. Kossuth Lajos alaptalanul vádolja meg a kiegyezés alkotóit azzal, hogy a Pragmatica Sanctióra helyezkedvén az 1713. évi Habsburg házitörvénynek, mely Magyarországot nem kötelezi, vetették alá magukat.
2. Ezt Deák Ferenc után külön kiemeli gróf Andrássy Gyula: *Az 1867-iki kiegyezésről*. Budapest, 1896, Franklin, 170. o.
3. 1790:X. törvénycikk Magyarország és a hozzá kapcsolt részek függetlenségéről. *(A szerk. jegyz.)*
4. Lásd erre Réz Mihály: *Magyarország és Ausztria közjogi viszonya*. Budapest, 1910. Ez a könyv Andrássynak idézett munkájával együtt történeti távlat dolgában messze kiemelkedik közjogi irodalmunk egyéb termékei közül. Egyébként a kiegyezés forrásai Kónyi nagyszabású művében (*Deák Ferenc beszédei*. I–VI. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Budapest, 1903.) találhatók meg; döntő szava van Deák két felirati javaslatának és az *Adalék a magyar közjoghoz* című munkájának, továbbá Wertheimer Ede nagy Andrássy-életrajzának (Wertheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. I–III. köt. Budapest, 1900, MTA kiadása).
5. *Gróf Andrássy Gyula beszédei*. I. köt. Kiadta Lederer Béla. Budapest, 1891, Franklin, 346. o.
6. Gróf Andrássy Gyula sátoraljaújhelyi beszámolója. *Gróf Andrássy Gyula beszédei*. i. m. II. köt. 13–14. o.
7. Horváth Mihály nyílt levele a szegedi szabadelvű körhöz. *Szegedi Híradó*, 1868. ápr. 19.
8. Andrássy 1871. november 7-i beszéde. *Gróf Andrássy Gyula beszédei*. i. m. II. köt. 507. sk.

(1929) JÁSZI OSZKÁR

AZ ÁLALKOTMÁNYOSSÁG KORSZAKA: A DUALISTA RENDSZER – (RÉSZLET)

Mint Ausztriában minden nagyszabású alkotmányos változás, a dualizmus rendszere is egy történeti katasztrófa eredménye volt. A dualista rendszer a königgrätzi csatamezőn született 1866. július 3-án, amikor az osztrák abszolutizmus végérvényesen összeomlott nemzetibb és liberálisabb porosz vetélytársának csapásai alatt. A Habsburg Birodalom válsága olyan mély volt, hogy a prágai békében nemcsak a német birodalommal szemben táplált igényeiről volt kénytelen lemondani, hanem az olasz csatamezőkön aratott sikerei ellenére Velencét is át kellett adnia Itáliának. Talán ez volt a Monarchia történetének legnagyobb válsága és legvégzetesebb fordulópontja. Most, hogy kizáratott a német birodalomból, és elvesztette itáliai birtokait, a szent római birodalom régi délibábja szertefoszlott, és nyitva állt az út Ausztria történeti missziója felé, amely abból állt volna, hogy otthont, védelmet és nemzeti fejlődési lehetőséget nyújtson a Közép-Európában teljes elszigeteltségben vagy honfitársaiktól elszakadva élő kisebb nemzetek számára.

A politikai légkör azonban sajnos nem kedvezett a valóban alkotó politikának. Az abszolutizmus hosszú uralma fásulttá és cinikussá tette a tömegeket. Szinte kísérteties, hogy azon a napon, mikor a königgrätzi katasztrófa híre eljutott a császárvárosba, több ezer bécsi mulatott, dalolt és ivott vidám jelmezben, barátságos vendéglők kerthelyiségeiben. Még a vezető német burzsoázia is habozva állt, dermedten a kétségbeeséstől, e végzetes válság láttán. Patetikus kérdésfeltevéssel jellemzi ezt a reagálást Grillparzer: „Németnek születtem, de az vagyok-e még?" És odakiált a győztes poroszoknak: „Azt gondoljátok, hogy egy birodalomnak adtatok életet, de csak egy népet tettetek tönkre!"

A magyarok is csak saját nemzeti államuk problémájával törődtek. Nem fogták fel igazán az új helyzet következményeit, s nem tették fel a kérdést, mi fog történni a Monarchia többi országával és nemzetével, amelyekkel a Pragmatica Sanctio összeköti őket. Mikor Deák Ferenc, a nagy magyar liberális vezér először meghallotta az osztrák vereség hírét, a hagyomány szerint így kiáltott fel: „Elvesztettük a háborút!... Akkor hát győztünk!" Ugyanígy a csehekben is újra fellángolt egykori függetlenségük tudata. A közelmúlt háborús eseményei alaposan felerősítették a hazafias érzelmeket mindkét országban. Klapka tábornok Bismarck által támogatott magyar légiója

Az Osztrák–Magyar Monarchia etnikai térképe (1910)

a porosz seregek oldalán harcolt a gyűlölt Ausztria ellen, a poroszoknak „a dicsőséges Cseh Királyság" népeihez intézett proklamációja pedig olajat öntött a cseh nacionalizmus tüzére.

Még tovább mérgesítette a helyzetet az a tény, hogy a dinasztia és az uralkodó körök még mindig kizárólag a Habsburg patrimoniális hatalom régi problémáját tartották szem előtt, s legfőbb céljuk nem egy új, kiegyensúlyozottabb rend megteremtése volt Ausztriában, hanem inkább egy bosszúhadjárat előkészítése a győztes porosz vetélytárs ellen. Ezért nevezték ki a königgrätzi vereség után von Beust bárót, Bismarck korábbi szász ellenfelét a Monarchia külügyminiszterének. Ő félretette Belcredi gróf föderalista elképzeléseit (Schmerling után ugyanis újra történt egy szlávbarát politikai kísérlet), és utat engedett a dualista kiegyezésnek. A revánspolitika megvalósításához elkerülhetetlennek látszott a kiegyezés a magyarokkal.

A Poroszországgal szembeni, lobogó revánsvágy, a nemzetközi helyzet bizonytalansága, a magyarországi állapotok tarthatatlansága és Erzsébet császárné (a magyarok „szép Gondviselése") hatékony közbenjárása a magyar álláspont érdekében végül is legyőzte a császár ellenállását, s az uralkodó végre elfogadta az 1848-as alkotmány visszaállítását, a magyar függetlenség platformját, amely ellen véres háborút hirdetett, s amely miatt két évtizedre az egyesítő, németesítő abszolutizmus Prokrusztészágyába kényszerítette a Monarchia népeit. Ezzel a politikával ellentétben a dualista berendezkedés a németek ausztriai és a magyarok magyarországi vezető szerepének biztosítására tett határozott kísérlet volt. Ez az új egyensúly születése pillanatában – legalábbis időlegesen – lehetségesnek látszott, mivel Ausztriában a német gazdasági

és kulturális hegemónia még erőteljes volt, Magyarországon pedig a magyar nemesség csaknem feltétlen ura volt a politikai életnek és a helyi közigazgatásnak. Ennek ellenére igazi alkotmányos utakon sohasem nyert volna többséget a dualizmus sem Ausztriában, sem Magyarországon. Ausztriában csakis a kuriális rendszer[1] mesterséges manipulációi nyomán létrejött parlamentben válhatott törvénnyé az új alkotmány. De még ennek az áltöbbségnek sem volt lehetősége a tisztességes vitára, mert kész helyzet elé állították. A császár – azaz a magyar király – gyakorlatilag már megkötötte az egész dualista kiegyezést a magyar felsőbb osztályokkal, az osztrák parlamentnek pedig el kellett fogadnia a császár akaratát. Igaz, Deák Ferenc állhatatosan kitartott ama felfogása mellett, hogy Magyarország csak egy alkotmányos Ausztriával létesített kapcsolatba egyezhet bele, s a német liberálisok valóban politikai ajándékként kapták az 1867. decemberi alkotmányt, mely egy sor jogi garanciát nyújtott. De a valóságban a teljesen mesterséges német többség mellett semmiféle igazi alkotmányos életre nem nyílt lehetőség, annál is kevésbé, mivel az új alkotmány 14. paragrafusa szükségállapot esetére jogot adott a császárnak olyan rendelkezések kibocsátására, amelyek különben a parlament hatáskörébe tartoztak. (Ezzel a joggal 1897 és 1904 között 76 esetben élt az uralkodó.) Magyarországon is csak álalkotmányosságról beszélhetünk, mivel a nemzetiségi és a dolgozó tömegek – erről később még részletesen szó lesz – sohasem részesedtek megfelelően a politikai és törvényhatósági jogokból. Ezért az 1867-es kiegyezés és a rá alapozott dualista rendszer a közvélemény szemében nem volt más, mint az osztrák császár és a magyar feudális osztályok kompromisszuma, amelyet a liberális német nagyburzsoázia komoly latolgatások után végül is elfogadott annak érdekében, hogy biztosítsa saját hegemóniáját a szláv többség akaratával szemben.

A Monarchia szláv népei kezdettől fogva nagyon jól tudták, mit jelent számukra a dualizmus, s bár az új alkotmány meglehetősen titokban készült, a szlávok ismételten kifejezték a dualista tervek miatti elkeseredésüket. František Palacký – ugyanaz, aki 1848-ban a szlávok szempontjából történeti szükségszerűségnek nevezte a Habsburg-monarchiát – a már Königgrätz előtt elkezdett dualista megbeszélések első hírére még 1865-ben kijelentette, hogy „a dualizmus kihirdetésének napja egyúttal elkerülhetetlenül és szükségszerűen a pánszlávizmus legkevésbé kívánatos formájának a születésnapja is lesz". S hozzátette: „Mi, szlávok, őszinte fájdalommal, de félelem nélkül nézünk elébe. Mi léteztünk már Ausztria előtt, és létezni fogunk utána is." A szlávok pontosan tudták, mit kívánnak. Az ún. második bécsi szláv kongresszus rögtön Königgrätz után állást foglalt a Monarchia öthatalmi berendezkedése mellett, és a magyar dualista elképzeléssel a Monarchia öt nagy nemzete közötti föderáció tervét állította szembe. S ugyanabban a hónapban, mikor a dualista kiegyezés tervezete az osztrák parlament elé került, Palacký és Rieger vezetésével jelentős számú cseh, horvát, rutén és szlovén politikus zarándokolt Moszkvába, hogy kifejezze a világ közvéleménye előtt azt a meggyőződését, hogy a dualizmus győzelme után a szlávok csak Oroszországban reménykedhetnek. A parlament liberális német „többsége" hamarosan egyedül maradt, minden más nemzet elhagyta a gyülekezetet, melyet összeegyeztethetetlennek tartott nemzeti szabadságjogaival. Csak később tértek vissza, amikor már nyilvánvalóvá vált a dualista rendszer „tartóssága".

A szlávok kivonulása a Monarchiából így elég korán elkezdődött, s erősödött az a meggyőződés, hogy sorsukon csak egy nemzetközi bonyodalom könnyíthet. Ezeket az érzéseket nem csak a korszak romantikus pánszlávizmusa táplálta, a dualizmus miatt elkeseredett csehek ugyanis hamarosan lelkes támogatóra találtak a francia közvéleményben is. Egy sor lelkes és kiváló francia író lett a cseh ügy patrónusa, s együttérzésük nemcsak a husziták utódainak szólt, hanem összhangban volt a francia reálpolitikával is, amely jól látta, hogy a szlávellenes német–magyar dualizmus elkerülhetetlenül a pángermán imperializmus bástyájává válik, míg a föderatív alapokon álló Monarchia képtelen lenne bármiféle agresszív németpolitika folytatására.

Lónyay Menyhért pénzügyminiszter pénzt szór az emberek közé, miközben a koronázási menet bevonul a budai helyőrségi templomba, 1867. június 8. Litográfia

A dualista berendezkedés igazságtalanságai nemcsak a csehek gyűlöletét szították Ausztria ellen, hanem még a maximálisan lojális délszlávok soraiban is nőtt a bizalmatlanság annak következtében, hogy az osztrák–magyar kiegyezéssel egy időben egy új magyar–horvát kiegyezést kényszerítettek rá a horvát nemzetre. A délszláv közvélemény szerint ez lehetetlenné tette a horvátok és a szerbek alkotmányos fejlődését. Így az osztrák és magyar álalkotmányt egy horvát álalkotmány egészítette ki, amely csak mesterséges többséget kapott a manipulált zágrábi parlamentben. Ettől az időtől fogva a horvát közélet nyíltan vagy burkoltan abszolutista volt, s gróf Khuen-Héderváry húszéves rendszere idején (1882–1903)[2] a Habsburg *divide et impera* elv legrosszabb módszereit alkalmazta, nemzeti gyűlölködést szítva a közeli rokon horvát és szerb nép között.

A Monarchia szláv népei közül igazában csak a lengyelek nyertek a dualista rendszerrel, mert az osztrák kormánynak sürgősen szüksége volt a segítségükre a működőképes többség kialakításához az osztrák parlamentben, hogy tízévenként megújíthassa a gazdasági és katonai kiegyezést Magyarországgal. A közreműködést biztosítandó Galícia – ha nem is *de jure,* de legalábbis *de facto* – állami függetlenséget nyert: a lengyel *szlachta* [nemesség] csaknem korlátlan lehetőséget kapott a lengyel kulturális élet fejlesztésére és az ország rutén felének gazdasági és politikai kizsákmányolására. Ekképpen a dualista alkotmány – Schücking professzor képletes kifejezésével élve – két *kiváltságos* nemzetet teremtett (a németet és a magyart), és két *mediatizált* nemzetet[3] (a lengyelt és a horvátot), mely álalkotmánya ellenére még mindig eléggé kiterjedt helyi autonómiával rendelkezett.

Ezekkel az „arisztokrata" nemzetekkel szemben a Monarchia többi nemzete csak harmadrendű szerepet játszhatott, még megfelelő elnevezése sem volt az alkotmányos keretek között; névtelenül, zavaros konglomerátumként, a *„die im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder"* (a parlamentben képviselt királyságok és országok) címen szerepelt.

De nem csak a szlávok érezték súlyos tehernek a dualista rendszert. Az „elsőrendű" nemzetek maguk is nagyon vegyes érzésekkel kötötték meg ezt a politikai érdekházasságot. A liberális németek – a Monarchia akkortájt legműveltebb eleme – kezdettől bizalmatlanok voltak a dualista rendszerrel szemben. Az osztrák-németség megfontoltabb része megértette, hogy a dualista kiegyezés csak pirruszi győzelem a számára. Ignatz Plener, a német liberálisok egyik kiemelkedő vezére az új alkotmányt „rövid felmondási időre szóló monarchiának" *(Monarchie auf Kündigung)* nevezte, egy másik liberális pedig *a parlamentáris rendszer königgrätzi csatájáról* beszélt, értve ezen az ún. delegációk antidemokratikus intézményét. Még meg sem kötötték a kiegyezést, mikor egy névtelen, nagy feltűnést keltő könyvecskében egy magát „német-osztráknak" nevező szerző megjósolta, hogy a dualista rendszer következményeként Ausztria fel fog bomlani. Mihelyt ugyanis a Monarchia keleti felében az összes többi nemzetet alárendelik a magyarnak, megismétlődnek az 1848-as forradalom véres eseményei: a magyarok jogtalan szupremáciája ellen nemcsak Magyarország nemzetei lázadnak majd fel, hanem a csehek, a lengyelek és a délszlávok is, és ugyanazt az alkotmányos függetlenséget fogják követelni, amelyet a magyar felsőbb osztályok magukénak mondhatnak. Ilyen körülmények között Ausztria történeti szükségessége értelmetlen jelszóvá válik, sőt: Európa nemzeteinek és államainak léte és békéje Ausztria felbomlásától fog függeni.

Két évvel a dualista rendszer küzdelmes elfogadtatása után a fentebb idézett Adolf Fischhof ez a nagy és független politikai gondolkodó, akit kortársai „az emmersdorfi bölcsnek" neveztek, minden politikai tisztánlátását latba vetve figyelmeztette a vezető köröket a dualista politika veszélyeire. Így írt:

„Ausztria egyik nagy nemzetisége sem tudná önmagában garantálni a Monarchia létét, de ellenállásával mindegyik veszélybe sodorhatja a birodalmat. Destruktív irányba hatni mindegyik tud külön-külön is, de *konstruktív módon előbbre jutni csak egyesült erővel lehet*...

Ausztria csak az igazságosság elve alapján állhat fenn.

Ezért a soknemzetiségű állam létérdeke, hogy tiszteletben tartsa népei érzéseit, és távol tartson tőlük mindent, ami idegen uralom benyomását keltheti; s tanácsos kielégítenie vágyaikat, amennyire csak saját biztonsága megengedi. Az államnak ezért garantálnia kell, hogy egy nemzet sem lesz alárendelve a másiknak, de mindegyik mellérendelt viszonyba kerül a másikkal, annak érdekében, hogy ne egymás ellen meneteljenek, hanem szövetségesekként, váll váll mellett a közös ügyért; a nemzetállamban ugyanis a nemzeti egység az, ami egy soknemzetiségű államban a nemzetek közötti harmónia..."

Az ilyen nemzetek fölötti állam Fischhof szerint a németek jól felfogott érdeke is lenne. S a nagy próféta figyelmeztette kortársait, hogy vegyék figyelembe Svájc példáját. Elismételte azt az igazságot, amit német liberálisok már évtizedekkel korábban megfogalmaztak, miszerint Svájc egy miniatűr köztársasági Ausztria, míg Ausztria egy felnagyított monarchikus Svájc. De micsoda különbség van a két ország belső társadalmi és kulturális élete között!

Fischhof rámutatott, hogy a belpolitikai megfontolásokon túl nemzetközi szempontok is sürgetik a Monarchia korszerű átalakítását, de nem a dualista rendszer erőszakos, kényszerítő szellemében, hanem a népi föderalizmus elvei alapján, mely egyedül tudna békét teremteni a nemzetek között. A Monarchia igazi küldetése kelet felé érvényesülhetne, ezt a küldetést azonban a centralizált Ausztria nem tudja megvalósítani. Egy ilyen Monarchia hatalmának a Duna alsó folyása mentén, vagy a délszlávok

irányában mutatkozó növekedése ugyanis csak megbénítaná a benne élő fejlettebb nemzeteket anélkül, hogy a vele kapcsolatba kerülő civilizálatlan népeknek hasznára lenne. Egészen más lenne a helyzet egy föderatív Monarchia esetében, mert az lehetőséget adna a Monarchián kívüli népeknek arra, hogy csatlakozzanak a már a határokon belül élő rokonaikhoz. Sohasem tárták még ilyen világosan Ausztria problémáját a közvélemény elé, s Fischhof axiómaszerű javaslata (*„a centralizáció csak a centrifugális erőket fokozza a nemzetek között; decentralizáljunk, és akkor a centripetális erők fognak hatni...”*) a Habsburg-probléma tényleges kulcsának tekinthető. Ezeknek az elveknek a figyelmen kívül hagyása okozta végül is a Monarchia vesztét.[4]

Nemcsak az uralkodó német nemzet soraiban jelentkeztek hatalmas dualizmusellenes áramlatok, hanem – bár Magyarország vezető osztályai élvezték az új rendszer legtöbb előnyét – a magyar közvéleményben is kialakult és egyre nőtt egy olyan tábor, amely kezdettől ellenszenvvel fogadta a dualista alkotmányt, amiért ez nem biztosítja a magyar állam teljes függetlenségét. De nemcsak a nemzeti sovinizmus táplálta ezt a meggyőződést, voltak olyan előretekintő férfiak is, akiket a dualizmus mesterséges volta tett bizalmatlanná. Maga Kossuth Lajos, a magyar 1848 nagy vezére is hevesen tiltakozott száműzetése magányából az új alkotmány ellen, amely elkerülhetetlenül fölkelti majd a szlávok haragját és gyűlöletét a két kiváltságos nemzettel szemben. Ugyanakkor ismételten figyelmeztette a magyar közvéleményt, hogy Magyarország függetlensége Ausztriától mindaddig holt betű marad, amíg a magyarok nem biztosítanak ugyanolyan szabadságot minden más velük élő nemzetnek. A magyar nemzetiségi politikának ezt az alapvető dilemmáját másutt fogom tárgyalni. Itt csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy évről évre nehezebben lehetett ezt a helyzetet fönntartani, és minden kritikus megfigyelő világosan látta, hogy csak egy korrupt és korlátozott választási rendszer, a nyílt szavazás s a közigazgatásban és hadigépezetben alkalmazott terrorisztikus módszerek tartják a rendszert a felszínen. Sőt, századunk elején már maga ez az anakronisztikus álparlamentarizmus sem tudta megmenteni a dualista rendszert. Mikor egy új többség a magyar parlamentben azzal a programmal lépett fel, hogy tágabb hatáskört kell biztosítani a magyar nemzeti hadseregnek, az uralkodó, akit az ország szervilis sajtója „Európa legalkotmánytisztelőbb császárának" nevezett, 1906 februárjában nem habozott fegyveres erővel feloszlatni a testületet. Nyilvánvalóvá vált, hogy a dualizmust a Monarchia népeinek döntő többségével szemben csak nyílt abszolutizmussal lehet fenntartani. A csúcsára állított piramis egyre labilisabbá vált, és nemcsak az alap, hanem a csúcs is lázadni kezdett a rendszer ellen. Az uralkodó magyarok még hevesebben támadták, mint az alkotmányból kirekesztett szlávok.

Ennek a furcsa jelenségnek a pszichológiai oldalát (ami a Monarchia felbomlásának egyik legalapvetőbb oka lett) később fogom elemezni. Itt csak azt óhajtom megjegyezni, hogy a császár környezetében kezdettől fogva voltak éles szemű megfigyelők, akik előre látták a katasztrófát. amelyet a dualista berendezkedés fog a Monarchiára zúdítani, s kétségbeesett erőfeszítéseket tettek a hanyatló piramis új alapokra állítására. Ezt a törekvést erősítette az a meggyőződés is, hogy a német birodalomban megvalósuló német egység veszélyes hatást gyakorolhat Ausztria német lakosságára. Viktor Bibl így írt:

„A dinasztia legtöbb tagjának az volt a meggyőződése, hogy a Monarchia létérdeke a németség két részre osztása, s hogy a Szudétákban élő németeket a cseh állam megbízható védőőrizetére bízza. Ekképpen az elszlávosodó cseh tartományok birtoklása kevésbé lesz kívánatos a Hohenzollern-állam számára."

De mint Ferenc József uralkodása alatt mindig, most is új külpolitikai kényszerhelyzet kellett ahhoz, hogy a belpolitika új irányba forduljon. 1871 februárjában, tizennégy nappal a német birodalom létrejötte után, Ferenc József Hohenwart grófot nevezte ki miniszterelnöknek, aki Albert Schäffle, a ragyogó német közgazdász és szociológus közreműködésével határozott lépéseket próbált tenni a Monarchia föderatív

I. Ferenc József összetört szobrának eltávolítása a Hősök terén a Millenniumi-emlékműről, 1919

átalakítása felé. Miután Poroszország végső győzelme után a német hegemónia végképp elveszett Ausztria számára, a Habsburgok felújították szláv kapcsolataikat. Előkészületképpen kiterjesztették a választójogot, a kormány leengedte a szavazati joghoz szükséges vagyoni határt, és az ún. *Zehnguldenmänner* [tízforintos emberek] útján a polgárok új tömegei szólhattak bele a politikába. A kormányzat ugyanakkor teljesen tisztában volt azzal, hogy a választójog kiszélesítése egyértelműen véget vet a német hegemóniának. Első lépésként a legfontosabb a csehek kibékítése volt, és Schäfflének sikerült is kidolgoznia a kiegyezés alapját híres *Fundamentalartikel*jével [alapcikkellyel], amelynek eredményeképpen a császár ünnepélyes nyilatkozatban ígérte meg a cseh tartománygyűlésnek, hogy a cseh korona jogainak elismeréséül leteszi a koronázási esküt. Az alapcikkely 9. pontja a következőképpen körvonalazza ezeket a jogokat:

„A Cseh Királyságra vonatkozó minden ügy, amely nem nyilváníttatik közösnek a birodalom többi királyságával és országával, elvben a cseh országgyűlés hatáskörébe tartozik, és benne a cseh hatóságok járnak el."

Ugyanakkor benyújtottak a tartománygyűlésnek egy nemzetiségi törvénytervezetet, amely teljes jogegyenlőséget biztosított a német és a cseh népnek a királyságban. Döntő fontosságú javaslatként hangzott el, hogy a jövőben csak mindkét nyelven író és beszélő hivatalnokokat és bírákat nevezzenek ki. S hogy a nemzetek egyenlősége ne maradjon holt betű, intézkedés történt, hogy az országgyűlést osszák nemzeti szekciókra.

Ezeknek az alapvető gondolatoknak a részletekbe menő és a dualista kiegyezés megfelelő revíziójával párosuló végrehajtása kétségtelenül új korszakot jelentett volna a Monarchia történetében. Kitárta volna a kapukat a birodalom föderatív átszervezése előtt, fenntartva az összes nemzetek közös érdekeit érintő ügyek közösségét.

A németeket azonban annyira áthatotta hegemóniájuk gondolata, és oly nagy tehernek érezték a tervezett kétnyelvű adminisztrációt, hogy a kormány terveit ellenük intézett támadásnak fogták fel; az alapcikkelyeket „destruktív cikkelyeknek" nevezték, s Bécsben csaknem forradalmi hangulat alakult ki. Ez az irányzat egyedül nem lett volna elég erős Hohenwart elűzéséhez, de ezzel egy időben a dualizmusért reszkető, Beusttal szövetkezett magyar vezetők is olyan heves ellenállást fejtettek ki az új alkotmánytervezettel szemben, hogy a császár meghátrált, és letéve az összebékítés egész tervéről, menesztette Hohenwart kabinetjét. Hiába bizonygatta Schäffle a császár elnökletével tartott ülésen, mennyire mérsékeltek és óvatosak voltak előterjesztései, és milyen távol álltak a svájci vagy amerikai rendszerű konföderációtól. A föderalizmus legmérsékeltebb tervéhez való mégoly félénk közeledés is kiváltotta a kiváltságos nemzetek ideges méltatlankodását.[5] Így a franciák fölött aratott porosz győzelem végleg stabilizálta a dualista berendezkedést, s gróf Károlyi Mihálynak igaza van, amikor azt mondja, hogy a dualista rendszer két csata következményeként jött létre: Königgrätz vetette meg az alapjait, Sedan pedig konszolidálta.[6]

[...]

Jászi Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása.* Budapest, 1982, Gondolat, 181–189. o. Eredetileg megjelent angolul: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy.* Chicago, 1929, Univ. of Chicago.

Jegyzetek

1. Az osztrák választási rendszer 1861 és 1907 között a választójogosultakat ún. kúriákba osztotta. *(A szerk. jegyz.)*
2. Khuen-Héderváry Károly (1849–1918) gróf, későbbi miniszterelnök húsz évig volt Horvát-, Szlavón és Dalmátországok bánja (1883–1903). *(A szerk. jegyz.)*
3. A „mediatizált" fogalom a régi német jogban azokra a területekre értendő, melyek nem közvetlenül, hanem feudális uraik közvetítésén keresztül álltak a birodalom fennhatósága alatt.
4. Ezt a profetikus művet (*Österreich und die Bürgschaften seines Bestandes.* Wien, 1869) a Habsburg-probléma minden kutatójának ismernie kellene.
5. E jelentős epizód részleteit magának A. E. F. Schäfflének nagy morális őszinteséggel megírt *Aus meinem Leben* (Berlin, 1904) c. kétkötetes művéből ismerhetjük meg.
6. Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen.* Budapest, 1965, Gondolat Könyvkiadó, 44. o.

GRATZ GUSZTÁV
A KIEGYEZÉS ÉS MEGALKOTÓI – (RÉSZLET)

(1934)

Az 1848/49. évi szabadságharc szerencsétlen befejezése után a magyar nemzet – mint oly gyakran története folyamán – ismét válaszúton állt. Hogy Magyarországnak az egységes osztrák birodalomba való beolvasztását, amellyel az osztrák kormány akkor kísérletezett, minden rendelkezésre álló eszközzel meg kell akadályozni, az a magyarság körében jóformán nem volt vita tárgya. Fényesen bebizonyosodott, hogy válságos időkben Magyarországon nincsenek pártok, hanem csak magyarok vannak. De igenis választania kellett a magyarságnak aközött, vajon engesztelhetetlenül folytassa-e az ellenállást mindaddig, míg Ausztriától való teljes elszakadását és függetlenségét ki nem vívta, avagy pedig kompromisszum útján keresse az uralkodóházzal való kibékülés és az osztrák néppel való együttműködés útjait. A világosi fegyverletételt követő évtizedben ennek a kérdésnek nem volt gyakorlati jelentősége. A kibéküléshez mindig két fél egyező akarata szükséges, már pedig ez az akarat a bécsi kormánynál nem volt meg. A hatvanas évek elején azonban mind világosabbá vált, hogy Magyarországnak az osztrák birodalomba való beolvasztása nem járhat sikerrel. Közeledett tehát az idő, amikor a kétféle politikai irány között választani lehetett és feleletet kellett találni arra a kérdésre, hogy Magyarország mely úton biztosíthatja jobban fennállását, területének épségét és alkotmányos jogainak érintetlenségét: úgy-e,

hogy egy méltányos kiegyezés útján leszereli a vele szemben álló erőket, avagy pedig úgy, hogy hosszú, küzdelmes és talán kockázatos ellenszegüléssel kivárja azt az időt, amikor Ausztriától teljes elválása lehetővé fog válni.

A kibékülés hívei abból indultak ki, hogy a számszerűleg kis és ezért gyenge magyar nép abban az exponált nemzetközi helyzetben, amelybe a sors állította, egyedül a maga erejéből nem képes megküzdeni az őt fenyegető veszélyekkel. Európa ama részében, amelyhez Magyarország is tartozik, nem álltak fenn és nem állnak fenn ma sem kiegyensúlyozott és megállapodott erőviszonyok. Nemcsak a nyugat, nemcsak Ausztria fenyegette Magyarország önállóságát. Délkeletről, a török birodalom helyébe lépett Balkán-államok nemzeti egységre való törekvése és északkeletről a szláv népeknek valamilyen egységbe való összefogására irányuló, a XIX. században nagy erővel jelentkező tendenciák szintén veszélyeket rejtettek magukban. E veszélyek közül mindegyik külön-külön is olyan komolynak látszott, hogy kérdéses volt, vajon Magyarország azzal szemben képes lesz-e eredményesen védekezni; több ilyen ellenséges tendenciának Magyarországgal szemben való egyesülése pedig jóformán kilátástalanná tette volna a magyar nemzetnek önállósága megóvására irányuló törekvéseit. Ez a helyzet különösen azért volt aggodalomkeltő, mert Magyarország nem volt fajilag egységes állam és számolni kellett azzal, hogy az országot fenyegető törekvések egyike-másika benn az országban is szövetségeseket fog találni. A magyarság helyzetének ez a veszélyeztetett volta teljesen áthatotta a vezető magyar államférfiakat. Azt a következtetést vonták le belőle, hogy Magyarországnak szövetségest kell keresnie a maga érdekeinek megvédésére. Alkura kell lépnie a vele szemben álló és létét fenyegető tendenciáknak legalább egyikével, hogy azután ennek segítségével ellenszegülni tudjon a két másik veszedelemnek, amellyel állandóan számolnia kell. Az uralkodóházzal való kibékülés hívei szerint ily szövetségesként leginkább Ausztria jött tekintetbe, mert a vele való együttélésnek évszázados tradíciói voltak, amelyek a magyar alkotmányba is beeresztették gyökereiket, hiszen egyedül az Ausztriával való szövetség felelt meg a magyarság ama törekvéseinek, hogy inkább legyen a nyugatnak utolsó védvára kelet felé, mint a keletnek legmesszebb kitolt őrszeme nyugat felé; végül pedig Ausztria éppen elég erős volt ugyan arra, hogy Magyarországgal együtt nagyhatalmat alkosson, de nem elég nagy arra, hogy Magyarországot állandóan elnyomja. Teljes különállása esetében Magyarország tekintettel arra, hogy számbeli erejének fogyatékosságánál fogva nem lehet az európai politikában semmi irányban sem döntő tényező, kénytelen lett volna számolni azzal, hogy a nagyhatalmak versengésének játéklabdájává fog válni és ki lesz téve annak, hogy felváltva fogja kijátszani egyszer a nyugat a kelet ellen, máskor a kelet a nyugat ellen, hogy tehát az európai politikában érvényesülő idegen akaratok objektumává leszen. Mint egy nagyhatalom részese ellenben Magyarország azon a lehetőleg tágan megszabandó körön belül, melyet ennek a nagyhatalomnak egyéb részeire való tekintettel túllépni nem szabad, a külpolitikának egy saját akaratát érvényesítő szubjektumává lehet. Ilyesféle elgondolások vezették a magyarságot a múltban a Habsburg-ház elismerésére, majd Pragmatica Sanctióra és ezek irányították azoknak a magyar államférfiaknak gondolkodását is, akik a XIX. század hatvanas éveiben a kiegyezés gondolatával foglalkozni kezdtek.

Az uralkodóházzal való kibékülés ellenzői másként érveltek. Nézeteiket a legalaposabban Kossuth Lajos fejtette ki. Szerinte Magyarországra nézve nem jelentett volna kedvezőtlen fordulatot, ha Ausztria 1866 után végleg feloszlik. Magyarország szerinte ebben az esetben elfoglalta volna helyét Európa független államai sorában és az európai egyensúlynak tekintélyes tényezőjévé vált volna már csak azért is, mert Románia, Szerbia és tán Csehország is a Magyarországgal való védszövetségben találhatnák meg függetlenségük legbiztosabb támpontját. De Kossuth nézete szerint, Magyarországnak Ausztria megmaradása esetében is kerülnie kell a vele való szövetséget, mert az uralkodóház Königgrätz után mindenekfelett arra fog törekedni, hogy visszaszerezze állását Németországban, ami Magyarországot háborús bonyodalmak-

MEGHIVÓ.

Ő CS. KIR. APOSTOLI FELSÉGE

folyó évi Deczember hó 16-án

leendő magas látogatása alkalmára a pesti polgári lövölde helyiségében

T. cz. Weinberger István

megjelenni kéretik.

A hely szükvolta miatt a lőhelyiségekbe csak ő Felsége eltávoztával léphetni be.

Kéretik mindenki az ünnepélyhez méltó öltözetben megjelenni.

Pest, 1865. Khor és Wein

Meghívó I. Ferenc József látogatása alkalmából a pesti polgári lövöldébe, 1865

ba ránthatja, melyek annál veszélyesebbek, mert a Hohenzollern-uralom alá került Románia ez esetben szintén meg fog minket támadni. Ami pedig az orosz veszedelmet illeti, azt Kossuth szerint az Ausztriával való szövetség nem ellensúlyozza, hanem fokozza. Magyarország Ausztria nélkül is elég erős lehet a védelemre, mert belereje kompakt volna és szövetségeseknek sem volna híjával. Az Ausztriával való szövetség azonban „gyengékké tesz – mondta Kossuth –, mert belerőnket megoszlatja, természetes barátainkat, szomszédjainkat, sőt polgártársaink egy részét is ellenségeinkké teszi, izolál a világtól és elkülönít azoknak érdekeitől, kikre különben a veszély órájában számíthatnánk." A szorosabb egyesülés az osztrákokkal ilyformán az oroszokkal szemben „nemcsak nem villámhárító, de sőt villámvonzó." „Az osztrák birodalommali egybeolvadás nemcsak hogy nem biztosítja hazánkat az orosz ellen, hanem éppen ez az összeolvadás... az, ami az orosz inváziót nyakunkra hozza." Ami végül a keleti kérdést illeti, abba Kossuth Lajos szerint a bécsi udvar „oly irányban fog beavatkozni, amelynek már csak puszta kilátása is ellenségeinkké teszi a keleti népeket, s őket és velük hazánkbeli fajrokonaikat s még a horvátokat is az orosz karjaiba fogja hajtani." Ennélfogva Kossuth Lajos meg van győződve, hogy „ha nemzetünk rendületlenül ragaszkodnék az álladalmi függetlenséghez, nemzeti létünk semmi szétbomlasztással, állami konzisztenciánk semmi külmegtámadással, országunk földterületi épsége semmi csorbítással nem volna s nem lehetne az európai komplikációk folytán fenyegetve;... ellenben ha nemzetünk az osztrák birodalommal összeolvad s magát a bécsi udvar nagyhatalmi végzelmes politikájával azonosítja, oly hatalmas érdekeket zúdít fel maga ellen s oly vihart von magára, hogy hazánk belülről szétbomlással, kívülről szétdarabolással vagy végenyészettel lesz fenyegetve."

Kossuth Lajos azonban nem gondolt arra, hogy az Ausztriától elvált Magyarországnak elszigetelt helyzetben kellene megmaradnia, mert ő is tisztában volt a veszélyekkel, amelyekkel ez járna. Ő Magyarországot Ausztria helyett Romániával és Szerbiával, a nyugat helyett a kelettel akarta egy „dunai szövetség"-ben összefoglalni. E terv szerint a szövetséghez tartozó országok szabad megegyezése alapján közös ügyeknek volnának tekintendők: a szövetséges terület oltalma, a külpolitika, a külképviselet, a kereskedelmi rendszer (beleértve a kereskedelmi törvényhozást) a vám, a főbb köz-

lekedési vonalak, a pénz, a súlyok és a mértékek. A szövetségben a végrehajtó hatalmat egy szövetségi tanács gyakorolná. Ez adna irányt a szövetség külpolitikájának és a szövetségi hatóság székhelye váltakozva volna majd Pesten, majd Bukarestben, egyszer Zágrábban, másszor Belgrádban. Összehasonlítva az osztrák–magyar kiegyezéssel ez a dunai terv nem több, de kevesebb önállóságot hagyott volna Magyarországnak.

Az utolsó évtizedek története Kossuth Lajos aggodalmát különben sem igazolta. Az uralkodóház nem törekedett Németországban régebben elfoglalt pozíciójának visszaszerzésére, a Magyarország ellen irányuló német–román szövetség nem jött létre, Magyarországot a kiegyezés nem izolálta a külvilágtól és a bécsi politika nem is akasztotta meg a keleti népek békés fejlődését. Ha ezek végül is a világháborút megelőzően, illetve annak folyamán „az oroszok karjába" vetették magukat, ezt nem az uralkodóház politikája okozta, hanem az, hogy ezekben a népekben oly expanzív erők hatottak, amelyeknek a földrajzi viszonyoknál fogva Magyarország ellen kellett érvényesülniük. Ezért illúzió volt Kossuth hite, hogy egy független Magyarország az ellene irányuló támadások kivédésére szomszédai körében könnyen fog szövetségeseket találni, hiszen azokat a szomszéd népeket, amelyekre Kossuth mint szövetségesekre gondolt, ellenállhatatlan, immanens erők bármilyen általános konstellációban a Magyarországon élő fajtestvéreikkel való egyesülésre, tehát az ország földterülete épségének csorbítására hajtották volna. Az Ausztriával való szövetség ezeket a törekvéseket sokáig visszaszorította – és a világháború is csak erre irányuló utolsó kísérlet volt –, de semmi támpont nincs arra, hogy ezek az expanzív törekvések elmaradtak, vagy sikerük elodázódott volna, ha Magyarország Ausztriával szakít. Inkább ennek az ellenkezője állítható. Igaz, hogy az Ausztriával való szövetség sem biztosította minden időkre Magyarország épségét, de biztosította azt legalább egy félszázadra és minden valószínűség amellett szól, hogy abban az esetben, ha Magyarország nem valamely nagyhatalom egyenjogú tagja, de független állam, ez a katasztrófa már régebben bekövetkezik.

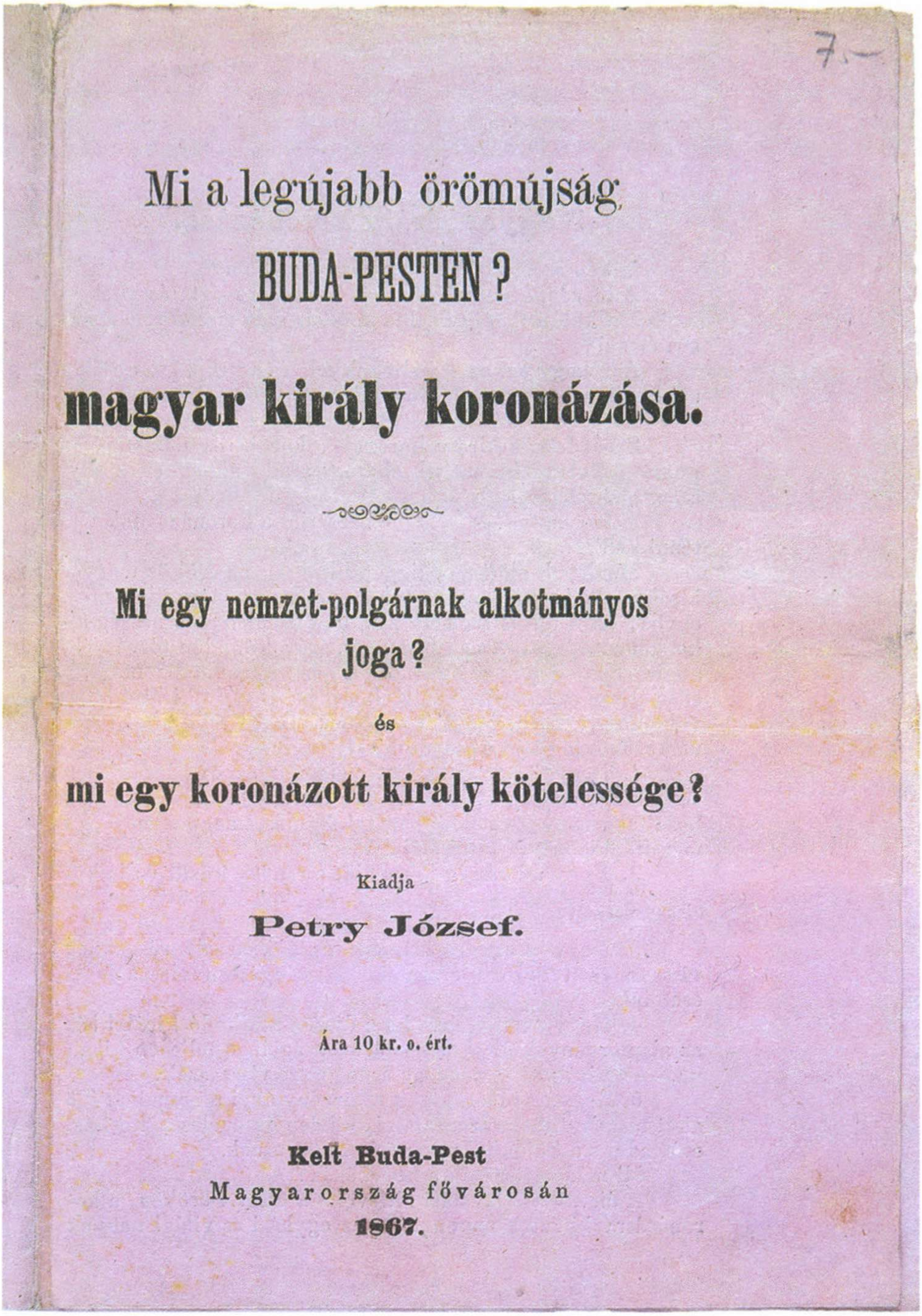
A hatvanas években a magyar nemzet mindinkább az Ausztriával való szövetség gondolata felé hajlott. E politika követésének azonban még útját állották nemcsak azok az érzelmi ellentétek, amelyek akkoriban – kivált a szabadságharc emlékeivel kapcsolatban – a nemzet és az uralkodó között fennálltak, hanem azok a tárgyi nehézségek is, amelyeket e két tényező eltérő közjogi felfogásának közös nevezőre való hozatala okozott. Ezeknek az ellentéteknek áthidalását megkönnyítette az a körülmény, hogy Magyarország – Deák Ferenc befolyása alatt – szigorúan jogi alapokon építette fel a maga igényeit.

A magyar nemzet történetében a jogi szempontok mindig rendkívül nagy súllyal estek latba és a régi alkotmányhoz és jogintézményekhez való ragaszkodásnak nagy része volt abban, hogy a magyar nemzet súlyos megpróbáltatások dacára is évszázadokon keresztül fenn tudta tartani a maga függetlenségét. Exponált helyzetben élő, viszonylag kicsi nemzeteknek törekvéseik állandósága és változatlansága olyan erőt ad, amely hatalmasabb tényezőkkel szemben is védelmet nyújt. Azt az erőt, amelyet a kis magyar nemzet számbeli gyengeségénél fogva nem tudott mindig az őt környező veszedelmekkel eredményesen szembehelyezni, pótolta azzal, hogy alkotmányos intézményeinek megóvására irányuló céljai sohasem változtak és évtizedekig tartó erőszakos elnyomatás után is mindig újra feltámadtak, amíg a mindenkori ellenfél, aki politikáját célszerűségi szempontok által irányíttatta, el nem fáradt vagy egyéb okokból kénytelen nem volt a nemzettel megalkudni. A már számbeli erejüknél fogva is mindig félelmes hatalmat alkotó nagy nemzetek, amelyekkel senki sem mer könnyelműen kikezdeni, nem szorulnak rá hasonló mértékben politikájuk állandóságára, hisz elég erősek arra, hogy a viszonyok átalakulásával változó céljaikat saját erejükből mindig meg tudják valósítani. Az olyan kis országok, amelyek a nagyhatalmi vetélkedések érintkezési pontjaitól távoli területen élnek és ezért sohasem gerjesztették

fel nagyobb mértékben idegen vetélytársaik étvágyát, talán szintén nincsenek erre reá utalva. A magyarhoz hasonló kis nemzetre nézve azonban, amely exponált földrajzi fekvésének veszélyeit állandóan ott látja szeme előtt, nagy erőt jelentett az, hogy céljai nem változtak opportunitási szempontokból, mintegy ötletszerűen, hanem alkotmányában és történeti hagyományaiban állandóan le voltak fektetve. Ennek a helyzetnek átértése adott átütő erőt a jogfolytonosság elvének, amelyet Deák Ferenc a kiegyezés előkészítése során úgy a bécsi udvarral, mint a magyar nemzet egy részével szemben eredményesen képviselt. A régi magyar alkotmányos elv szerint, amely már 1514-ben Verbőczy tripartitumában is mint régóta fennálló jogszabály szerepel, sem a magyar országgyűlésnek akaratnyilvánítása, ha azt a koronás király nem szentesíti, sem pedig a királynak az országgyűlés hozzájárulása nélkül kifejezett akarata nem bír kötelező erővel és nem tekinthető a nemzet akaratának. Az alkotmánynak minden megváltoztatása, amely nem a két tényező együttes akaratából jön létre, nem jogszerű úton keletkezik, hanem forradalmi tény. Forradalmak más nemzeteket gyakran előbbre vittek a fejlődés útján. Magyarországra nézve azonban a nemzet számszerű gyengeségére való tekintettel nagyobb érték a régi alkotmányhoz való ragaszkodás, mint a forradalmi kísérletezés, mert az alkotmány megingathatatlan alap, forradalmi tények pedig labilis állapotot teremtenek; az első a nemzet ellen irányuló támadásoknál biztos bástyát alkot, amely mögé mindig vissza lehet vonulni, a forradalmak alakjában létrejött erőszakot pedig más erőszak mindig hatálytalaníthatja. Abban a viszályban, amely az 1848/49. évi események óta az uralkodó és a nemzet között fennállt, ez a két tényező nem találkozhatott másutt, mint a régi alkotmányosság alapján. Vissza kellett menni az 1848. évi törvényhozásig, azaz az utolsó törvényhozási aktusig, amely a király és nemzet egyetértésében jött létre. Ami azóta más úton történt – tehát úgy az 1849. évi debreceni országgyűlés határozatai, amelyeket király sohasem szentesített, mint a bécsi kormánynak a szabadságharc leveretése után a magyar országgyűlés hozzájárulása nélkül foganatosított intézkedései –, jogilag érvénytelenek. A kiegyezésnél az 1848. évi törvények érvényének újból való elismeréséből kellett kiindulni, de a magyar nemzet késznek nyilatkozott, hogy „törvényszabta úton saját törvényeit a birodalom szilárd fennállhatásának biztosságával összhangzásba fogja hozni."

Az Osztrák–Magyar Monarchia dualisztikus szervezetét megállapító kiegyezési törvény (1867:12. tc.), amelyet a magyar országgyűlés és az uralkodó között folytatott hosszabb tárgyalások után a magyar képviselőház 1867. május 29-én 209 szavazattal 89 ellen elfogadott, és amelynek elfogadása után június 8-án Ferenc József császár magyar királlyá koronáztatta magát, szigorú jogi alapon állapítja meg azokat a módozatokat, amelyek mellett egyfelől a Pragmatica Sanctióban Magyarország és Ausztriára nézve kimondott együttes és elválaszthatatlan birtoklás, másfelől Magyarországnak önálló törvényhozási és kormányzási függetlensége lényegében sértetlenül fenntarthatók. Alapgondolata az, hogy a monarchia egységességéből annyit kell megőrizni, amennyi szükséges ahhoz, hogy a monarchia nagyhatalmi állása érintetlen és kifelé való fellépése erőteljes maradhasson, ezen a határon túl azonban Magyarország önállóságát érinteni nem szabad. A korona tehát megóvta a kiegyezésben mindazokat az érdekeket, amelyek a monarchiának nemzetközi vonatkozásokban való egységes fellépését tették kívánatossá, de ezen túlmenően a magyar politikai élet szabad fejlődésére nem kívánt többé befolyást gyakorolni. Viszont Magyarország érvényre emelte azt az elvet, hogy ezentúl parlamenti formák között önmaga fogja magát kormányozni, de lemondott arról, hogy önálló intézkedési jogát olyan területekre is kiterjessze, amelyeken ezzel a monarchia hatalmi állása került volna veszélybe.

Egy erős kötelességérzettől áthatott uralkodónak, súlyos tapasztalatok tüzében kiformált akarata és egy korlátlan tekintélynek örvendő magyar államférfiú bölcsessége egyesültek arra, hogy a kiegyezésben megkíséreljék az Ausztria és Magyarország közötti viszonyok maradandó szabályozását, mindkét fél jogainak és érdekeinek gon-

Mi a legújabb örömújság

BUDA-PESTEN?

magyar király koronázása.

Mi egy nemzet-polgárnak alkotmányos joga?

és

mi egy koronázott király kötelessége?

Kiadja

Petry József.

Ára 10 kr. o. ért.

Kelt Buda-Pest
Magyarország fővárosán
1867.

RÖPIRAT A KORONÁZÁSRÓL, 1867

dos tekintetbevételével és az évszázados fejlődés tanulságainak körültekintő felhasználásával.

Első Ferenc József a magyar ügyek terén több tapasztalatot szerzett, mint elődeinek bármelyike. A „magyarkérdés" megoldására az elmúlt századokban alig hoztak javaslatba olyan rendszert, amelyet Ferenc József saját uralkodása idejében önmaga ki ne próbált volna. Amikor 1848. december másodikán trónra lépett, már éles volt az ellentét Magyarország és az uralkodóház között. Néhány hónappal később a debreceni országgyűlésen Magyarország megkísérelte a teljes elszakadást az uralkodóháztól. Az ott elfogadott trónfosztási javaslat és azok az események, amelyek azt követték, alkalmat adtak Ferenc Józsefnek, hogy megfigyelhesse annak az ellenállásnak, amelyre Magyarország képes volt, legélesebb formáit, de megismerhesse azokat a határokat is, amelyeken túl ez az ellenállás eredményesen nem folytatható. A következő években viszont – az ún. Bach-korszakban – Ferenc Józsefnek nyílt alkalma arra, hogy kísérletet tegyen a legélesebb eszközök alkalmazására, amelyek az uralkodóháznak Magyarországgal szemben rendelkezésére álltak, amikor Magyarországot Ausztriába bekebelezte és egy ideig az osztrák tartományok mintájára kormányoztatta. De meg kellett győződnie arról, hogy az ő hatalma Magyarország felett szintén nem korlátlan és hogy a nyílt küzdelemben levert magyar nép még mindig elég erős arra, hogy teljesen megbénítsa a monarchia erejét. Az eszköz, amellyel a magyar nép e célból élt, a „passzív ellenállás" volt, amely kivált az országgyűlés által meg nem szavazott adók és újoncok megtagadásában állt és amely a hatalom birtoklóinak minden lépésével szemben számtalan egymagukban nem döntő, de egészükben erejüket szétforgácsoló és idegeiket megőrlő nehézséget támasztott. A monarchiának olaszországi területi veszteségei után nyilvánvalóvá vált az abszolutisztikus és centralisztikus rendszer gyengesége, amely Ferenc Józsefben is felkeltette a meggyőződést, hogy a Magyarországgal való kiegyezés nélkül Ausztria sohasem lesz abban a helyzetben, hogy valamilyen nagyobb nemzetközi konfliktusban eredményesen állhassa meg a maga helyét. Ezért az 1860. évi októberi diplomával és a Schmerling-rendszer inaugurálásával [bevezetésével] Ferenc József új útra lépett. A centralisztikus rendszert lényegében ugyan fenn akarta tartani, mert enélkül veszélyeztetve látta a monarchia nagyhatalmi pozícióját, de az abszolutizmust parlamenti formákkal akarta helyettesíteni. Ez az út azonban Magyarországgal szemben szintén nem vezetett célhoz. Ferenc Józsefnek meg kellett győződnie arról, hogy Magyarország törekvése nem az, hogy valaminő alkotmányos jogokat és szabadságokat kapjon, hanem az, hogy visszanyerje saját régi alkotmányának érvényét és biztosítva lássa saját belső függetlenségét és önállóságát. Mind világosabbá vált egyfelől az, hogy Magyarországgal csakis ezen az áron lehet békét kötni, de másfelől az is, hogy abban az esetben, ha a béke ezen az áron létesül, a mindkét félre nézve káros, mindkettőnek érdekeit veszélyeztető és mindkettőt gyengítő konfliktus maradandó elintézése komolyan remélhető.

A hatvanas évek második felében az európai helyzetben beállt változások teljesen megérlelték a Magyarországgal való kiegyezés gondolatát, mely e tapasztalatok hatása alatt Ferenc Józsefben gyökeret vert. Ausztria olaszországi veszteségeivel és a Német Szövetségből való kiválásával a Habsburg Birodalomnak energiája ezekben a vonatkozásokban felszabadult. Az osztrák politika előtt egyszerre széjjelfoszlottak azok a célok, amelyek a múltban Németország és Olaszországgal szemben állandóan szeme előtt lebegtek és ettől kezdve nagyobb figyelmet tudott fordítani kelet felé. Ez a változott helyzet két irányban éreztette a hatását. Egyfelől abban a pillanatban, amikor a monarchia a maga külpolitikai tevékenységét olyan területre helyezte át, melyen a monarchia érdekei egyúttal magyar érdekek is voltak és amelyen ezért Magyarország egész erejére lehetett és kellett támaszkodni, egy megelégedett Magyarország fokozottan vált a sikeres politikának elengedhetetlen feltételévé, sokkal nagyobb mértékben, mint akkor, amikor Ausztria olyan célok után is futott, amelyek Magyarországra nézve többé-kevésbé idegenek voltak. Másfelől azonban Magyarországra

nézve is az Ausztriával való szorosabb kapcsolat annál előnyösebbé vált, minél inkább szorítkozott a monarchia külpolitikája olyan feladatokra, amelyek a két ország összhangzó és közös érdekeiből folytak, mert ezzel elmúlt az a veszély, hogy Magyarország fiai kénytelenek lehetnek, vérüket olyan célokért is áldozni, amelyek Magyarország biztonságával semmiféle közvetlen kapcsolatban nem állnak. Ezt az új helyzetet Ferenc József talán világosabban érezte meg, mint bárki osztrák kortársai között és hajlandó volt ennek a megismerésnek minden következését levonni.

A kiegyezés és az ezen alapuló osztrák–magyar dualizmus nagymértékben Ferenc József személyes műve volt. Sem az udvari körök előtt, sem a hadseregben, sem az osztrák politikai körökben ez a gondolat akkoriban nem volt rokonszenves. Az udvarnál és a hadseregben a magyarokat húsz év óta „rebellis nép"-nek tartották, a velük való kibékülés tehát itt nem lehetett népszerű. A német-osztrákok vezetőinek szintén aggályaik voltak a kiegyezéssel szemben és többen közülük ama nézetüknek adtak kifejezést, hogy a kiegyezés eredménye inkább a teljes szétválás lesz, mint a teljes egybeolvadás. De nem volt barátságosabb a kiegyezéssel szemben Ausztria nem német népeinek magatartása sem. Kivált a csehek saját közjogukra való tekintettel sanda szemmel nézték a magyarok által elért sikereket és a magyarországi tótok mozgalmaival való összeköttetéseik szintén nem voltak alkalmasok a magyarság iránti rokonszenv fokozására. Ha még tekintetbe vesszük, hogy Ferenc Józsefnek a kiegyezés megkötésekor sok keserű emlékre kellett fátyolt vetnie – ami különben még fokozottabb mértékben állt a magyar nemzetről –, hogy szakítania kellett az uralkodóház hagyományaival és hogy eddig ki nem próbált útra tért, akkor nem tagadható, hogy sok bátorságra, férfias elhatározása, saját ítéletében való szilárd bizalomra volt szüksége, amikor Magyarországgal szemben követett politikáját új alapokra fektette. Hogy akkori kancellárja, Beust báró, aki külföldi létére mentes volt az osztrák politikai körök előítéleteitől és hangulataitól és abbeli törekvésében, hogy Poroszországon bosszút álljon, Ausztriát Magyarország kiengesztelése révén is meg akarta erősíteni, hasonló álláspontot foglalt el, az bizonyára szintén jelentőséggel bírt.

A kiegyezés megkötésénél Ferenc Józsefet egyedül az államrezon [államérdek] vezette. Hosszú uralkodása alatt különben is mindig ez volt vezércsillaga. A döntése alá kerülő kérdéseket oly komolysággal kezelte, mely távol állt minden frivolitástól és cinizmustól, de egyúttal oly józanul és szárazon is, hogy hangulatok nála nem érvényesültek, politikai ideológiák visszhangra nem találtak. Éppen mert ezektől a politikai ideológiáktól távol állt, tudott időnként szövetkezni a legellentétesebb politikai eszmékkel. A makacsság, amely arra ösztönözhette volna, hogy mindenáron kitartson valamely politika mellett akkor is, ha az elhibázottnak vagy a fejlődés által túlhaladottnak bizonyul, teljesen hiányzott benne. Viszont rendszerető volt, sőt pedáns és nem tűrt sokáig kuszált helyzeteket.

Gyakran szemére is vetették, hogy bonyolult kérdésekben túlságosan türelmetlen, sőt olykor-olykor elhamarkodva keres megoldásokat annak érvényesítésére, amit az államrezon szempontjából szükségesnek tartott. Hogy ez az államrezon mit követel tőle, azt megmutatták neki családjának hagyományai. Felületes szemlélők azt a monarchiát, amelyen Ferenc József uralkodott, gyakran mesterkélt politikai alakulatnak tartották, valami történeti anakronizmusnak, amelyet nem annyira erőszakkal, mint inkább ügyes családi politikával – bella gerant alii, tu, felix Austria nube [Csak hadakozzanak mások, te, boldog Ausztria, házasodjál!] – hoztak össze az uralkodócsalád európai tekintélyének, fényének és hatalmának, a gyakran emlegetett „Hausmacht"-nak növelése és emelése érdekében. Ferenc József azonban – és vele együtt házának minden feladata magaslatán állt tagja, – másként és mélyebben fogták fel a dinasztia hivatását. Szerintük az uralkodócsalád feladata, amelyet az isteni gondviselés ruházott reá, az volt, hogy együtt tartsa a birodalomhoz tartozott különböző népeket, amelyek különben egymás ellen fordulnának és egymás békéjét zavarnák, hogy közös munkára egyesítse azokat és megszerezze nekik e békés munka számára

azt a biztonságot, amelyet csak az összes népek együttmaradásán alapuló nagyhatalmi állás adhat meg. Ez volt Ferenc József jelmondatának, a „Viribus unitis" [egyesült erővel] jelszónak mélyebb értelme. Ferenc József úgy látta, hogy a monarchia különböző népei között az uralkodóház közössége volt a leghatalmasabb összekötő kapocs és tudta, hogy mihelyt ez a kapocs meglazul, ezek a népek egymással szembe fognak fordulni és erőiknek javarészét egymás gyengítésére fogják fordítani. Ezért Ferenc József felfogása szerint minden helyes volt, ami ezeknek a népeknek együttműködését és összetartozását erősítette. Szemében mindig az volt az államrezon, ami ezt a célt szolgálta. Az ilyen értelemben felfogott államrezonnak engedett az 1867. évi kiegyezés megkötésénél is, amely uralkodói pályájának talán legnagyobb és legtermékenyebb cselekedete volt.

Magyar részről Deák Ferenc vitte az Ausztriával való megegyezés gondolatát érvényre. A kiegyezés elsősorban az ő művének tekinthető.

Deák Ferenc személyében mintegy megtestesült a magyar nemzet erős jogérzéke. Sohasem tért el attól, amit jogosnak és igazságosnak tartott, sem ha magánérdekről, sem ha közügyről volt szó. Már pályájának elején, 1843-ban erről tett tanúbizonyságot. Barátai akkor a választóknak általában dívó, de nem éppen kifogástalan eszközökkel űzött befolyásolásával keresztülvitték az országgyűlésbe való beválasztását. Deák azonban a nem tiszta eszközökkel megszerzett mandátumot nem fogadta el, dacára annak, hogy ezzel nemcsak politikai pozícióját veszítette el, hanem még barátainak megbecsülését is, akik, nem értvén meg lelki nagyságát, nyilvánosan árulónak bélyegezték. A szabadságharc válságos idejében csak addig vállalt aktív szerepet, amíg a küzdelem szigorúan a jog alapján folyt. Jogérzetével nem tudta összeegyeztetni, hogy egy nemzet az uralkodó tényezők önkényéből a saját önkényére való jogot vezesse le. Bölcsessége azonban visszatartotta attól, hogy Kossuth Lajossal, a szabadságharc vezérével nyíltan szembehelyezkedjék, ami nem is vezetett volna sikerre. Ő maga ezt a magatartását a következő szavakkal indokolta: „Ha a lovak megbokrosodnak, a szekérnek nem kell okvetlenül felfordulnia, de egészen biztosan felfordul, ha ketten tartják a gyeplőt és az egyik jobbra, a másik balra akar hajtani." Az 1849. év forradalmi eseményei idejében és azt követően az abszolutizmus alatt visszavonultan birtokán élt. Változatlanul kitartott a Magyarország és az uralkodóház egymáshoz való viszonyáról táplált, később a kiegyezésben megrögzített meggyőződése mellett és nyugodtan várt, amíg egyfelől az udvar, másfelől az ország közeledni fognak e felfogása felé. Ha Bécsből azoknak a törekvéseknek előmozdítását kívánták tőle, amelyek a szabadságharc leverése folytán elért előnyök kihasználására és a magyar alkotmánynak a monarchia keretei közé való beszorítására irányultak, Deák Ferenc azzal válaszolt, hogy egy múló politikai konstelláció okából nem szabad feladni semmit sem az ország maradandó és állandó jogaiból, mert amit a nemzettől elvesznek, azt alkalmas időben vissza lehet venni, amiről azonban a nemzet önként mond le, az örök időre elveszett. Ha viszont magyar részről nyilvánultak meg törekvések a magyar nemzeti követelések túlfeszítésére, ami kivált Ausztria königgrätzi veresége után sűrűn történt meg, Deák azzal válaszolt, hogy jobban szereti hazáját, mint ahogyan ellenségeit gyűlöli és ehhez hozzátette, hogy sohasem szabad szerződést kötni, sem a köz-, sem a magánéletben, ha az ember biztosan tudja, hogy a szerződést az, akivel azt megkötjük, nem képes betartani és hogy sohasem szabad sem a köz-, sem a magánéletben másnak szerencsétlenségét előnyök elérésére kihasználni. Álláspontja mindvégig változatlanul az volt, hogy a létező ellentéteket a törvény alapján kell kiegyenlíteni, mégpedig – mivel az utolsó szentesített törvények 1848-ból erednek – ezeknek az 1848-as törvényeknek előbb elismerésével, majd azonnali módosításával. Ez a felfogás eredetileg elfogadhatatlannak látszott az osztrák politikai körök előtt, akik akkor a „Rechtsverwirkung" [jogeljátszás] elméletéből kiindulva azt vitatták, hogy Magyarország az 1849. évi forradalom folytán minden régebbi alkotmányos jogát elveszítette. „Miként képzelhető el – mondta Schmerling Deáknak –, hogy ennyi

befejezett tény után most Magyarországon mindent újra kezdjünk?" Deák Ferenc így válaszolt: „Aki rosszul gombolta be kabátját, annak újból ki kell gombolnia és jobban kell begombolnia." „Inkább levágjuk a gombokat" – mondta Schmerling. „Akkor a kabát egyáltalában nem lesz begombolható" – válaszolt Deák. Magyarországon, ahol ebben az időben szívesen álmodoztak arról, hogy a nemzet külföldi segítséggel vissza fogja nyerni teljes önállóságát, Deák Ferenc megfontolt magatartása szintén nem találkozott mindenütt megértéssel és helyesléssel. Azokkal szemben, akik saját hazájában elégedetlenek voltak vele, azt hangoztatta, hogy egyedül a törvény az a biztos talaj, amelyen egy nép fegyveres erő nélkül is fenn tudja magát tartani még a fegyveres erővel szemben is. Ha osztrák részről fényes színekkel ecsetelték előtte azokat az előnyöket, amelyek az ott kidolgozott, az összmonarchia egységének elvén álló alkotmánytervezetek elfogadása esetében Magyarországra háramlani fognak, Deák azt mondta, hogy még annak is, aki hisz a mennyei üdvösségben, nem kell éppen öngyilkosságot elkövetnie. De éppen olyan kevéssé szoríttatta magát a hazai közvélemény által olyan lépésekre, amelyek szerinte elhibázottak voltak. „Van egy hű barátom – szokta volt mondani –, akinek szavát többre tartom a közvélemény szavánál és ez a barátom a lelkiismeretem".

Kortársai helyesen jellemezték azt a szerepet, amelyet Deák Ferenc betöltött, amikor őt „a haza bölcsé"-nek megtisztelő jelzőjével ékítették. Római szabású alakja megingathatatlan sziklaként állt az események forgatagában, mialatt úgy a korona, mint a nemzet a legnagyobb változásokon mentek át. Nagy ellenfele, Kossuth Lajos akkor, amikor Deák halálának hírét vette, azt mondta róla, hogy republikánus erényeket tanúsított egy monarchia keretében. Megvesztegethetetlen volt. Nővéreivel együtt örökölt atyai birtokának szűkös jövedelméből élt és sohasem fogadott el semmit, amiből anyagi előnyt húzott volna. Amikor a kiegyezés után az a gondolat merült fel, hogy az ország nemzeti adománnyal rója le vele szemben érzett háláját, Deák ezt a gondolatot felháborodással utasította vissza és élete utolsó három évében, amikor súlyos betegsége meggátolta őt az országgyűlésen való megjelenésben, még képviselői napidíjait sem vette fel. Amint ment volt anyagi haszonleséstől, úgy ment volt mindenfajra hiúságtól is. Mikor őt akarták megbízni azzal, hogy a koronázás alkalmával a koronát a király fejére feltegye, azzal fenyegetőzött, hogy inkább lemond a mandátumáról. A koronázás napját a legnagyobb visszavonultságban töltötte, nehogy ünneplések középpontjába kerüljön. Amikor a király megkérdezte tőle, nincsen-e valamilyen óhaja, csak azt mondta: „Szeretném, ha felsége halálom után azt mondhatná rólam: Deák Ferenc becsületes ember volt." A miniszterelnöki tisztet is, amely bizonyára legalább ugyanolyan mértékben teher, mint méltóság, visszautasította. Úgy vélte, hogy a kiegyezés megkötése után még fennmaradt feladatokat most már másokra lehet bízni. Mindenben maga az ügy volt az, ami őt érdekelte, a külső tisztességeket szívesen engedte át másnak. Számtalanszor ő maga készített el gondosan mindent az országgyűlés tárgyalásaira, de azután nem törődött vele, ha eszméit mások sajátjukként képviselték és sikert arattak vele. Teljesen igénytelen volt. Ritkán élt olyan ember, akitől az emberi gyengeségek távolabb álltak volna.

[...]

Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918.* 1. köt. Budapest, 1934, Magyar Szemle Társaság, 5–21. o.

RÉVAI JÓZSEF A KIEGYEZÉSRŐL

1. 1848–1867: Magyarország nemzeti jövője – Részlet (1937)

[...]

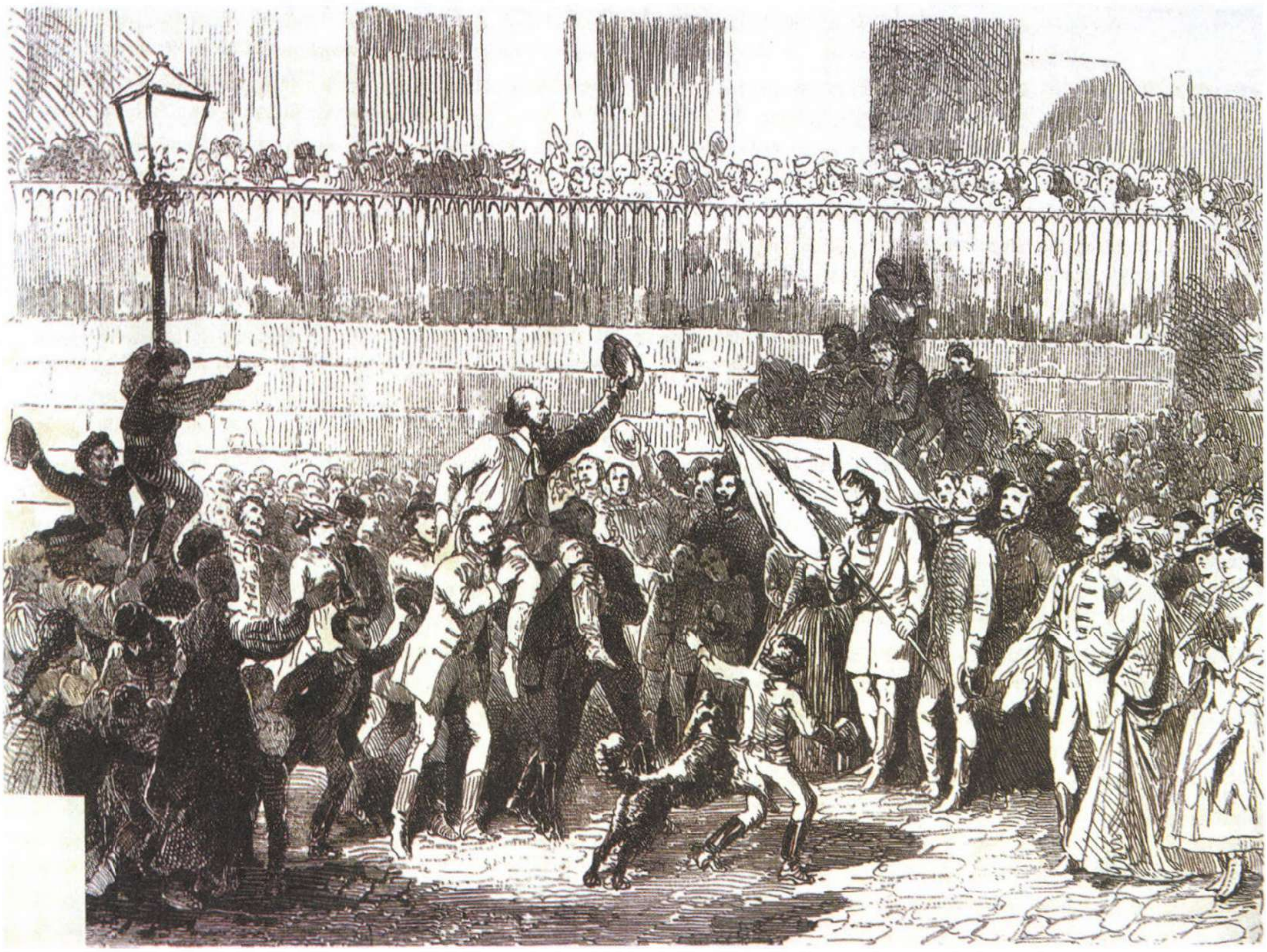
A dualizmus és a „vöröstollas" emigráció

Magyarország háború előtti politikai harcaiban a 48-asok és a 67-esek között sokat vitatott kérdés volt, hogy vajon a kiegyezés elárulása-e 48-nak, vagy csak helyreállítása, szerves folytatása-e. Kossuth Lajos az emigrációból élesen tiltakozott a kiegyezés ellen, kijelentvén, hogy 67 elárulása 48-nak. Deák Ferencék ellenkezőleg azt vitatták, hogy 67 semmi más, mint 1848-nak – ha nem is 1849-nek – folyománya, betetőzése. Mert – mondták – az 1848-as márciusi törvények Ausztria és Magyarország egymáshoz tartozását nem szakították szét – mint a 49-es detronizáció –, csak nem szabályozták részleteiben a „közös ügyeket". Ezt a mulasztást, szerintük, pótolta a kiegyezési törvény, amely létrehozta a dualizmust, azt a politikai formát, amely nem ismer sem egységes Ausztriát, sem független Magyarországot, hanem egyiket is, másikat is, mindegyikből valamit, egyszóval az „Osztrák–Magyar Monarchiát". Felületesen nézve a dolgot, az 1867-es kiegyezés valóban nem sokban különbözött 1848-tól. A 48-as törvényhozások belpolitikai részét visszaállították, tehát visszatértek ahhoz az alkotmányhoz, amely már 1848-ban is széles tömegeket kirekesztett a politikából. Ami a jobbágyfelszabadítást illeti: az úrbéri rendezést a teljes kártalanítás alapján, még a Bach-korszak hajtotta végre. 1867 éppen úgy nem adott földet a parasztnak, mint ahogy 1848 nem adott.

Volt-e hát akkor különbség 1848 és 1867 között? Alapvető, döntő különbség volt: 1848 forradalom volt és az európai forradalmak lehetővé tették, hogy Magyarország megkísérelje nemzeti függetlenségének kérdését radikálisan, forradalmi módon megoldani. 1867-ben ennek a radikális megoldásnak nem volt meg a lehetősége.

Kossuthék az emigrációban megpróbálták ugyan napirenden tartani a magyarkérdést, és nem mondtak le a teljes nemzeti függetlenség kivívásáról. De ez az emigrációs radikalizmus már más volt, mint az 1848-as. Nem az európai forradalmak szövetségét keresték, hanem az európai kabinetekét: III. Napóleonét, Bismarckét, Cavourét. A magyar nemzeti ügy nem része volt az európai elnyomott nemzetek felszabadulási harcának, hanem a francia, a porosz bonapartizmus kezében lett eszköz. Amikor III. Napóleon 1859-ben, Bismarck 1866-ban cserbenhagyta Kossuthot és Klapkát, akkor a magyar emigráció felszabadítási koncepciója összeomlott.

A független Magyarország 1848-ban az európai demokrácia számára nemcsak lehetséges, de szükséges is volt. Marx és Engels sokszor hangsúlyozták, hogy Ausztria történelmi szerepe az volt, hogy Délkelet-Európa, a Duna völgye kis szláv népeit összefogja – német és magyar vezetés mellett – előbb a török hódítással, aztán a cárizmus pánszláv jelmezben fellépő imperializmusával szemben. De 1848-ban Ausztria nem ellenfele, hanem szövetségese volt a cárizmusnak. 1848-ban Ausztria összeomlása nem lett volna a cárizmus haszna, mert egy forradalmi Németország, egy forradalmi Magyarország és egy forradalmi Lengyelország erősebb gátat alkottak volna a pánszláv veszedelemmel szemben, mint amilyent Ausztria alkotott. 1848 után az európai demokráciának ez a koncepciója lekerült a napirendről. 1863-ban a lengyel felkelés veresége, 1866-ban és 1870-ben a német egység megteremtése Ausztria nélkül, egyelőre véget vetettek egy forradalmi Lengyelország és egy köztársasági Németország lehetőségének. Forradalmi Németország és forradalmi Lengyelország nélkül a független Magyarország megteremtése Ausztria romjain már nem volt érdeke az európai demokráciának, de magának Magyarországnak sem, mert a független Magyarország az akkori Európában múlhatatlanul a cárizmus vazallusává lett volna. Magyarországnak le kellett mondania nemzeti függetlensége egy részéről, mert Európában akkor nem voltak olyan forradalmi nemzeti mozgalmak, melyekkel szövetségben teljes nem-

A száműzetésből hazatért Perczel Mór fogadása Pesten, 1867. július 27-én. Újságillusztráció

zeti függetlenségét kivívhatta volna. Ebben rejlik az 1867-es kiegyezés történelmi szükségszerűsége. 1848 is, 1867 is történelmi tanúság amellett, hogy Magyarország nemzeti függetlensége és az európai demokrácia elválaszthatatlanul együvé tartoznak.

Az 1848-as Kossuthnak igaza volt az 1867-es Deák Ferenccel szemben, de az emigrációs Kossuthtal szemben Deák Ferencnek volt igaza. Mert az 1848-as független Magyarország történelmileg magasabb rendű, demokratikus koncepció volt az 1867-es megnyirbált önállóságú Magyarországhoz képest, de ez a koncepció 1867-ben idejét múlta. Az 1867-es kiegyezés azonban – ha szükségszerű volt is – nem volt demokratikus megoldása a magyar nemzeti kérdésnek. Ezért van az, hogy Marx és Engels és velük az európai munkásság, az európai demokrácia az 1848-as Kossuthért lelkesedtek, de Deák Ferenccel szemben közömbösek voltak. A kiegyezésért nem volt okuk lelkesedni, bár ellene sem foglaltak állást.

Az európai demokrácia a magyar függetlenség kérdésében elsősorban a cárizmus elleni harc szempontjából volt érdekelve. Az 1848-as független Magyarország a pánszlávizmus elleni demokratikus harc bástyája volt. Az 1867-es dualizmus is gát volt ugyan a pánszlávizmus, a cárizmus ellen, de többé nem a demokrácia jegyében.

Míg az 1848-as forradalom az európai demokratikus mozgalmak és népek felé orientálódott, az 1867-es Magyarország előharcosa lett a dualizmus Osztrák–Magyar Monarchiája új hatalmi politikájának a Balkánon. Andrássy Gyula gróf, 1867 első magyar miniszterelnöke, nem véletlenül lett közös külügyminiszterré. Ő vetette meg az alapját a monarchia új külpolitikájának, a német szövetségnek, a Balkán szláv népei nemzeti önrendelkezése elleni évtizedes harcnak, melynek gyümölcse aztán a világháború lett. A magyar burzsoáziát, nagybirtokosokat, dzsentrit jórészt az Oroszország-

tól való félelem hajtotta vissza 1867-ben a Habsburgok karjaiba. A cárizmus balkáni politikája, mely Törökország igájából fel akarta „szabadítani" a balkáni szláv népeket, hogy a cári Oroszország vazallusává tegye őket, Magyarország „területi integritását" is fenyegette. Ezért volt a hivatalos Magyarország mindig törökbarát, szlávellenes. De ez a szlávellenesség akkor már reakciós volt. Wesselényi Miklós, Kossuth Lajos harca a pánszlávizmus ellen, az európai és a magyar demokrácia jegyében folyt. Andrássy Gyula, Tisza Kálmán harca a pánszlávizmus ellen már a magyarországi nemzeti elnyomás és félfeudális imperializmus ideológiája volt. És ha ma Bethlen István gróf és a magyar reakció többi vezére újból a „pánszláv veszedelem" mumusával próbálja ijesztgetni a magyar népet, a Szovjetuniót „pánszláv" hatalomnak rágalmazva, akkor ez a svindli csak arra való, hogy a hitleri Németország oldaláról valóban fenyegető „pángermán" veszedelemről tereljék a figyelmet és Magyarországot háborúba vigyék az ellen a Szovjetunió ellen, amely ezzel a hitleri pángermán fenyegetéssel szemben Magyarország nemzeti függetlenségének is egyedüli komoly támasza lehet.

Az 1867-es dualizmus az Osztrák–Magyar Monarchiát nem szülte újjá, hanem siettette szétmállását. Mert a dualizmus alapgondolata az volt, hogy Ausztriában a német, Magyarországon a magyar legyen az uralkodó nemzet. A centralista Ausztria helyett a dualista monarchia azt jelentette, hogy Ausztria lemond arról, hogy német nagyhatalom legyen és helyette mint „Ausztria–Magyarország" balkáni nagyhatalommá válik. A cári Oroszország elleni harc a Balkánon csak akkor lehetett volna sikeres, ha az Osztrák–Magyar Monarchia is a szláv népek „felszabadítójaként" próbál fellépni, vagyis ha a szláv népek számára magában a Monarchiában ad több szabadságot. Ferenc Ferdinánd megpróbálta ezt a politikát, amely a dualizmusból a trializmusra és később a monarchia föderatív átszervezésére jelentett volna átmenetet. De a magyar uralkodó osztály, az ausztriai német burzsoázia a végsőkig szembeszólt ezzel a tervvel. A dualizmus így zsákutcába jutott. A XX. század első éveitől a dualizmus válsága állandósult, magában Magyarországon is mind szélesebb rétegek látták be, hogy hovatovább Magyarország nemzeti léte forog veszélyben, ha sorsa a Monarchia sorsához marad odakötve.

A magyar nép tömegei mindig gyűlölték az 1867-es kiegyezést. Az Alföld parasztsága a kiegyezési korszak fél évszázada alatt hű maradt Kossuth zászlajához. A teljes nemzeti függetlenség programjához való ragaszkodás formájában utasították vissza a magyar paraszttömegek azt a rendszert, amelyben a latifundium megfojtotta a parasztgazdaságot és a Nemzeti Kaszinó mágnásaié volt a döntő szó a politikában. A 48-as program az ő számukra az új jobbágyfelszabadítás programja lett, egy demokratikus Magyarországé, melytől földet és szabadságot vártak. A XX. század első évtizedében, de különösen a világháború alatt aztán újból napirendre került a polgári demokratikus forradalom, 1867 demokratikus revíziójának kérdése.

A háborúban szenvedő népek harca a békéért, a munkásság forradalmi küzdelme az imperializmus ellen, de elsősorban a nagy orosz proletárforradalom győzelme újból olyan világpolitikai helyzetet teremtett, amelyben megint lehetségessé vált a magyar nemzeti kérdést az európai haladás ügyével egybekapcsolni. Azt a szerepet, amelyet 1848-ban a demokratikus nemzetek szabadságmozgalmai játszottak a Habsburgok és a cárizmus ellen, játszotta 1918–1919-ben az európai proletariátus és Szovjet-Oroszország harca az imperializmus ellen. Az 1918. októberi burzsoá demokratikus forradalom nagy tévedése abban állt, hogy az európai haladás erőit, amelyekkel a magyarkérdést össze akarta kapcsolni, az antantimperializmusban vélte felfedezni. Bukását ennek a tévedésének is köszönhette. Az 1919-es proletárforradalom is elbukott, de a magyar nép lelkében kitörölhetetlen nyomokat hagyott az a forradalmi külpolitikája, mely a magyar történelem legszebb hagyományait folytatta.

A fasizmus hatalomra jutása Németországban, a német és olasz fasizmus háborús fenyegetése újra felvetette a magyar nép előtt azt a kérdést, amely az 1848–1849-es

forradalomban és az 1867-es kiegyezésben is fel volt már vetve: a nemzeti igények és a demokrácia összekapcsolódásának kérdését a belső és a külső politikában egyaránt. A történelmi tanulságok azt mutatják, hogy az a kísérlet, mely a nemzeti követeléseket Magyarországon a demokrácia belső és külső erői *ellen* akarja megvalósítani, az országot romlásba viszi. Mert az 1848–1849-es forradalom elbukott ugyan, az 1867-es kiegyezés pedig hosszú évtizedekig látszólag egészségben virult, a valóság mégis az, hogy a bukott forradalom jelölte meg a magyar népnek a demokratikus és nemzeti szabadság útját, a kiegyezés pedig kezdete volt annak az útnak, mely a világháborúba, a nemzeti összeomlásba torkollott bele.

Engedni fogja-e a magyar nép, hogy az ország urai újra rávigyék egy új nemzeti katasztrófának az útjára?

Révai József: *Válogatott történelmi írások.* Vál. F. Majláth Auguszta. Budapest, 1966, Kossuth Kiadó, 1. köt. 276–280. o. Eredetileg megjelent: *Szabad Szó* [Párizs], 1937. március 27. (II. évf. 13. sz.) 7–8. o.

(1944) 2. Kossuth Lajos – Részlet

[...]

Kossuth Duna-föderációs terve a magyar függetlenség külpolitikai biztosítékait kereste, és jelentősége abban áll, hogy tulajdonképpen az 1867-es osztrák–magyar kiegyezésnek volt történelmi ellenlábasa, annak ellenére, hogy tíz évvel előbb keletkezett. A Duna-föderáció nem valósult meg, a kiegyezés megvalósult, és több mint fél évszázadig alapja volt Magyarország állami létének az Osztrák–Magyar Monarchia keretében. Jelenti ez azt, hogy Deák Ferenc reálpolitikus államférfi volt, Kossuth Lajos pedig utópiákat hajhászó idealista? Volt-e egyáltalában értelme Kossuth hajthatatlan ellenzékének a kiegyezéssel szemben? Nem szélmalomharc, donquijotizmus volt-e ez?

Hogy az 1867-es kiegyezés az akkori helyzetben történelmileg elkerülhetetlen volt, tagadhatatlan. Az 1848–1849-es forradalom veresége, az 1858-as és 1866-os válságok lezajlása után azokat a kérdéseket, amelyeket *alulról,* forradalmi népi erőkkel nem lehetett megoldani, megoldották *felülről,* az abszolutizmus és a burzsoázia paktuma útján. Az 1848-as forradalmak örökségének felülről való végrehajtása volt a kiegyezés is, csakúgy, mint Bismarck műve, a „kisnémet" egység, porosz vezetéssel. A magyar nagy- és középbirtokosok kiegyezése a Habsburgokkal, a magyar burzsoázia kiegyezése a magyar feudálisokkal az akkori Európa osztályerőviszonyaiban gyökerezett. Ennélfogva 1867 – bár demokráciaellenes, antidemokratikus megoldása volt a magyar nemzetiségi kérdésnek – mégis valamelyes megoldása volt, befejezett tény, az akkori viszonyok között elkerülhetetlen. Egy ellenforradalmi Európában, nem lévén kilátás a magyar függetlenség kivívására forradalmi úton, tehát következetesen és teljesen, a kiegyezés, tehát a magyar függetlenség biztosítása, ha csonkán és felemásan is, a magyar szuverenitás jókora darabjáról való lemondás, a magyar nép kisemmizése árán is, elkerülhetetlen volt. Ezt Lenin is elismerte. A nemzeti kérdésről írva, a cári Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségi viszonyainak különbségeit fejtegetve, mély indokokkal magyarázza, miért mondtak le a magyar uralkodó osztályok 1867-ben a nemzeti függetlenség egy részéről. Lenin ezzel a megállapításával természetesen nem helyezkedett „67-es alapra", mint ahogy Marx és Engels sem léptek be a német nemzeti liberális pártba csak azért, mert Liebknecht Vilmossal szemben 1866 és 1870 után azt hangoztatták, hogy „befejezett tényről" van szó, melyet tudomásul kell venni.

De a „befejezett tényeket" kétféleképpen lehet „tudomásul venni". Tudomásul lehet venni úgy, mint a harc új kiindulópontját, és tudomásul lehet venni, mint ürügyet a

behódolásra. Az 1867-es kiegyezés teremtette helyzetet, a dualista monarchiát, a nem teljesen független Magyarországot tudomásul lehetett venni mint a demokráciáért való harc egyelőre adott keretét, és tudomásul lehetett venni mint örökre szóló állapotot, mint a magyar nép és a nemzetiségek elnyomására kitűnően alkalmas hatalmi helyzetet. A magyar földkérdés megoldásáért lehetett volna harcolni a dualizmus azonnali robbantása nélkül is, a magyar népi demokrácia kivívásáért, a magyar nagybirtokosok uralmának megdöntéséért szintén lehetett volna. És e harc közben megfelelő nemzetközi viszonyok mellett, fel lehetett volna később vetni a teljes magyar függetlenség kivívását is.

Kossuth az 1867-es kiegyezést *ebben az értelemben sem* akarta „tudomásul venni", és *ennyiben* volt álláspontjában bizonyos utópizmus. De még utópizmusa is toronymagasan állt azoknak az álláspontja fölött, akik a kiegyezést úgy vették „tudomásul", mint ürügyet a behódolásra, a magyar függetlenségről örökre szóló lemondásra. Mint a reformkorszakban, mint a szabadságharc alatt, Kossuth 1867 után sem alkudott, nem állt át a „béképárthoz". Pedig hívei szinte valamennyien elhagyták. Klapka György, Türr István, Perczel Mór, emigrációs harcának társai mind elfogadták a 67-es „alapot". Kossuth hajthatatlansága Deák Ferenc és a 67-esek álláspontjával szemben elsősorban a „jogfeladásra", a teljes nemzeti függetlenség elalkuvására vonatkozott, nem pedig az 1867-es kiegyezéssel teremtett belpolitikai reakcióra. Ez volt álláspontjának gyengéje. De hajthatatlan ellenzékének még így is történelmi érdeme, hogy a magyarságban ébren tartotta azt a tudatot, hogy „lesz ez még másképp is", hogy a dualista monarchia nem örökre szóló kerete a magyar nemzet létének, hogy a magyar népnek fel kell készülnie nagy megrázkódtatásokra, amikor újra alkalom nyílik, hogy maga vegye kezébe nemzeti sorsát. Kossuth érdeme, hogy 1918-ban Magyarországon volt függetlenségi tábor, mely a háborús vereséget, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását nem egyszerűen vak katasztrófának tekintette, hanem alkalomnak a független Magyarország megteremtésére.

Kossuth hajthatatlan ellenzékének az 1867-es kiegyezéssel szemben azonban mégsem ebben áll igazi jelentősége. Nem az a döntő Kossuth álláspontjában Deák Ferencék ellen, hogy ellenezte a „közös ügyeket", a delegációkat, a német vezényleti nyelvet, a közös vámterületet, az Osztrák–Magyar Bankot. A döntő az, hogy Kossuth előre látta az 1867-es kiegyezéssel járó *külpolitikai,* európai veszedelmeket.

Az 1867-es Magyarország előharcosa lett a Habsburg-monarchia új hatalmi politikájának a Balkánon. Nem véletlenül lett a kiegyezés miniszterelnöke, Andrássy Gyula gróf, közös külügyminiszterré. Az ő műve volt a Monarchia külpolitikáját a poroszokkal szemben való revans helyett a Balkánra irányítani. Megakadályozni a szláv népek önrendelkezését az Osztrák–Magyar Monarchiában, megakadályozni a szláv népek önrendelkezését a Monarchián kívül: ez volt a magyar reakció külpolitikájának és belpolitikájának az alapgondolata 1867 után.

Ezért ellenzett a Monarchián belül minden engedményt a szláv népeknek, ezért fordult szembe a Monarchia föderatív átszervezésére irányuló legszerényebb kísérlettel is. Magyarországon magyar, Ausztriában német „hegemónia": ezt vallotta a magyar reakció 1867-től 1918-ig változatlan makacssággal. De ezt a kül- és belpolitikát csak a Németországgal való szövetség révén lehetett folytatni. A szlávellenesség befelé és kifelé: múlhatatlanul a német imperializmus karjába kergette Magyarországot. Nem utolsósorban a magyar reakció műve volt, hogy a Habsburg-monarchia a német keleti terjeszkedés hídjává vált, a német hódítás ugródeszkájává.

Kossuth ezt valóban látnoki szemmel már 1867-ben előre látta. „A meglepetéshez a jelen fölött – írta 1867-ben – aggodalom csatlakozik a jövendő felől, mert a lemondás logikai következetessége oly politikának eszközévé tette a magyar nemzetet, mely őt vihar felé sodorja, minővel létele fenyegetve még a múltnak legszomorúbb viszontagságai közt sem volt soha."

A német szövetséggel járó veszedelmek előrelátásában volt Kossuth Lajos valóban

a magyarság Kasszandrája, aki óvott, figyelmeztetett, jósolt – mindhiába. Kossuth jóslatait arról a „viharról", amely még a múltak legnagyobb viszontagságai közt sem fenyegette soha a magyar népet, nem vette senki komolyan, egy emigráns rémlátásának tartották, egy országtól elszakadt rém agyrémének. A magyarság ment vakon a veszedelembe. 1918-ban elszenvedte első vereségét a német imperializmus oldalán.

És most itt tombol a fejünk fölött másodszor is az a vihar, amelyet Kossuth Lajos már nyolc évtizeddel ezelőtt előre látott. Soha oly komoly veszélyek nem fenyegették nemzeti „létünket", mint a mostani háborús viharban. Elszenvedjük-e második vereségünket a német imperializmus oldalán? Ha igen, ha Horthyék műve sikerül, mi lesz a kis magyar néppel?

Nem sikerülhet. A magyar: Kossuth Lajos népe. Századok szabadságharcos nevelését, hagyományait huszonöt év szolgasága, reakciós nevelés nem teheti semmivé. Ebben hinnie kell minden haladó magyarnak, aki népével akar együtt menni jóbanrosszban. Ezért harcolnia kell minden haladó magyarnak, Kossuth Lajos szabadságharcos hajthatatlanságával, szívósságával. A magyar fejlődés 1849-től Kossuth Lajos programjával, eszméivel ellentétes irányban haladt. Az 1918-as háborús katasztrófa igazolta az emigrációs, az 1867-tel szemben álló Kossuthot. Nem akarjuk, hogy Kossuth Lajost másodszor is nemzeti katasztrófa igazolja. Azt akarjuk, hogy a reformkorszak, a szabadságharc Kossuthja igazolódjék egy új, győzelmes magyar szabadságharcban.

Révai József: *Válogatott történelmi írások.* Vál. F. Majláth Auguszta. Budapest, 1966, Kossuth Kiadó, 1. köt. 264–267. o. Először megjelent: Révai József: *Kossuth Lajos.* h. n. [Moszkva] 1944, Szikra Könyvkiadó.

NÉMETH LÁSZLÓ A KIEGYEZÉSRŐL

(1939) 1. Kisebbségben – Részlet

[...]

A harmadik feltűnőbb bukás: a kiegyezés. Nem is a szerződés, hanem a szellemi és erkölcsi roppanás, amely megelőzte. Kossuth jogosan lobbantja Deák szemére, hogy amit 1867-ben feladott, ugyanaz, amit 1861-ben még védett. Olvassuk el 1861-es feliratát s utána az 1866-os, kiegyezést találó beszédét: két politikus a meggyőződések két végéről nem beszélhetett eltérőbben ekkora dologban. Tagadhatatlan, hogy Deák Ferenc ez alatt a kritikus öt év alatt lett „hatvanhetes", 1861-ben a leghatározottabban negyvennyolcas volt. Amit akkor a királynak ajánl: tiszta perszonálunió Svédország és Norvégia mintájára, tehát minden közös ügy nélkül. Amit 1867-ben megköt, a reálunión felül: felelősség egy beteg birodalomért. Kossuth kintről nem érti: megerősítette tán Königgrätz a Habsburg-házat, hogy amit akkor győztünk meg nem adni, az egyszerre nekünk lett sürgős? De kintről e változást nem is lehet megérteni, csak bentről, a „fokonként mindinkább érezhető süllyedés"-ből, melyre Deák céloz. Ők, akik benn vannak, tudják, hogy nemcsak a császár roppant meg Csehországban, hanem a nemzet is lelkében. S egyetlen mentségnek azt érezték, ha a két megroppant szövetkezik. Így jött létre a magyar történet legvégzetesebb szerződése.

A kiegyezés a magyar népet a Habsburg-ház szövetségesévé tette. Egy uralkodóház, mely alól népei vonzalma kicsúszott, e kiegyezéstől haladékot, a magyarság pedig azért, hogy jövőjét a haldoklóhoz hozzákötötte egyetlenegy irányban, nemzetiségei felé szabadságot kapott. Kossuth, akit a száműző messzeség hozzászoktatott a századokban való gondolkozáshoz, Kasszandra-levelében jól írja a kiegyezési törvényekről, hogy azok „ellentétben állnak a kornak, melyben élünk, az irányával, az európai konjunktúrák sugalmaival – szomszédainkat úgy nyugat, mint kelet felé ellenségeinkké

Felekezetek az Osztrák–Magyar Monarchiában (1910)

teszi, a nemzetiségi belkérdés kielégítő megoldását lehetetleníti, s szemlátomást közelgő európai bonyodalmaknál hazánkat a vetélkedő ambícióknak céltáblául tűzi ki”.[1] A XIX. század elejével a kis népek övébe is betört a nacionalizmus eszméje, s körülöttünk nyolc-tíz népcsoport verte ki magát hozzánk hasonlón a mienkéhez hasonló zsibbadásból. Ahogy Eötvös-idézetünk mondta, ennek a korlátjait nem ismerő nemzeti eszmének e törpe népek közt súlyos sebet kellett ejtenie az államon, melyet önmaga nem gyógyíthatott. A két felelősséggel sújtott magyarság, örököse egy népek fölötti államnak, s testvére más népek szabadságvágyának, aligha találhatott magatartást, melyet a történeti siker utólag igazol. Mindabban, amit Kelet-Európában a nacionalizmus csinált, van valami végzetszerű, s a megindult folyamat nem szűnhet meg, amíg e terület olyan eszmét nem vajúdik ki, amely a nemzeti eszmét a birodalmi gondolattal összhangba nem hozza. De ne higgyük, hogy a történelemben csak a siker igazol, s egy eredménytelen, de komoly erőfeszítés nem lehet tőkéje a nemzeti léleknek, amely vállalta. A megegyezés a nemzetiségekkel, amelyet Kossuth „az európai konjunktúrák sugalmá”-nak érzett, hozhatott volna csalódásokat, de még egy országfelosztás után is más erkölcsi kondícióban talált volna. A kiegyezésbe csak olyan népnek lett volna szabad belemennie, amely tudja, mi az, amit vállalt, s el van szánva rá, hogy azt, amit ilyen áron nyert, komoran és szívósan kiaknázza. De erre talán még Keményben sem lett volna elég realizmus és sötétség. Akik a kiegyezést „süllyedésükkel” kierőszakolták, erről az erkölcsi alternatíváról mit sem tudtak, őket az új államgründolás fénye és sápja vonzotta; megelégelték a félreállítást, az eladósodást, a terhes gyakorlati pályákat, egy telt tőgyű államra volt szükségük, amely minden éhes szájba lógat egy csecset. A szellem, amely mindezt ellenőrizhette volna, megsemmi-

sült, s politikusok és írók megkönnyebbülten vetették maguk ebbe a halálba vivő vaspálya-alapításba. Az új részvénytársaságba bekéredző asszimilánsoknak nem ahhoz kellett igazodniuk, ami nem volt, hanem ahhoz, ami volt. Nem a magyar szellemhez, hanem a magyar világhoz. [...]

Németh László munkái. Sorskérdések. A szövegeket gondozta Grezsa Ferenc, Budapest, 1989, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 439–440. o. Eredetileg megjelent: Németh László: *Kisebbségben*. Kecskemét, 1939, Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Rt. /Tanú könyvtár 1./

(1940) 2. Miért nem boldogulunk? – Részlet

[...]
Milyen lehetett volna a magyar elit, ha nem irtott növényként, nem a benne rekedt gyökérdarabból kell újra és újra kinőnie, hanem a maga hagyományai szerint élhet apáról fiúra, mind szélesebb rétegeket vonva be a kormányzásba. Tönkre így sem a kiirtás tette – hanem a kiegyezés. A 67-es kiegyezésnek még ma is vannak magasztalói – holott legföljebb azokat lehet menteni és kell is szeretnünk, akik megkötötték. Maga a szerződés csak szerencsétlenséget hozott. Egy halálraítélttel sose jó egy zsákba varratni magunk: a Habsburg-uralmat pedig halálra ítélte az, hogy a birodalom népei nemzeti tudatra ébredtek. Tákolmánynak nevezte egy horvát író azt az állapotot, amelyet a kiegyezés megteremtett. A magyar kormányoknak pedig fedezniük kellett ezt a tákolmányt, melyet lelkében a magyar nép fogadott el a legkevésbé. Ennek több rossz következménye lett. A modern alkotmányos államot a magyar kormányoknak egy kontraszelekciós vezetőséggel kellett fölépíteniük. Politikában, közigazgatásban, gazdaságban elsősorban azt használhatták, aki az abszurdumot elfogadta, s a gondolkodásba ejtőn nem gondolkozott. Minthogy az új alkotmányos, központosított államnak tízszer vagy ötvenszer annyi hivatali, gazdasági vezető rétegre volt szüksége, mint a réginek: e megnőtt kádert onnan egészítette ki, ahonnan legkészségesebben jött: a kormányt támogató nem magyar elemből. Annak, hogy az országnak nem a magyar Debrecen, hanem a vele egynépes német-zsidó Pest-Buda lett a fővárosa, már a hatvanas évekre is megvolt az eredménye: legjobbjaink szinte vadidegennek érezték magukat a fővárosban, amely a központosítás jóvoltából lassan az országot jelentette. A kiegyezéses kormányok még tovább erősítették ezt az így-úgy magyarrá mázolt elemet, s tovább nyomták az ellenzéki törzsmagyarságot. Galícia és Budakeszi magyar vezetőket termelt, vezetőnek való magyarok pedig Amerikába hajókáztak. Hivatal, egyház, tudomány, gazdaság: mindaz, ami a hatalomtól függött, egy tarka, sok népből összeszedett, inkább Habsburg, mint magyar nemzetiségű réteg fellegvára lett a magyar tömegek felett.

Ilyen Habsburg-arisztokráciája s Habsburg-középosztálya a birodalom minden népének volt – de egynek sem annyi s olyan otthonos, mint nekünk, akik kiegyeztünk. Ezzel magyarázható, hogy ők 1918-cal valamennyien lerázták magukról, Ausztriában a Schuschnigg-uralom vetette föl utoljára őket. Nálunk a leváltás máig sem ment végbe. Pedig mi lett volna természetesebb, mint hogy a háború szerencsétlen befejezése után mi is ezt értsük forradalmon: lebontani, ami a Habsburg Birodalomból ránk szakadt, levegőt nyitva az elborított kicsiny magyarságnak. Ez a réteg azonban oly gyenge és kicsiny volt akkor már, hogy a forradalmat nem ők, hanem a Habsburg-kor zsidó bevándorlói csinálták meg – nemzetközi mezben. Következmény: kommün, ellenforradalom s a Habsburg-elit nagy pompával történt visszafogadása. A királypuccsokat az antant leintette, de mi húsz év óta valójában egy Habsburg-államban éltünk, amelyhez hogy teljes legyen, voltaképpen csak egy ember hiányzott. A vezető réteg a Ferenc-kori eszményekre esküszik, történészeink Mária Terézia korát festik ki aranykorul, építkezésünk a Habsburg-barokkot utánozza. Az ember azt

SZÁMŰZETÉSBEN.
ÚJSÁGILLUSZTRÁCIÓ, 1867

hinné, hogy egy egynépű országban, ahol a lakosság kilenctizede magyar, ez az állapot nem tarthat sokáig – az alulról jövők magukba olvasztják a múltból ittfeledtet. De erre volt jó az intellektuális pályák túlzsúfoltsága: a középosztály fölemelte a tandíjat, s önmaga zárta el magát a népi felfrissülés elől.

Természetes, hogy egy ilyen talmi vezető réteg: egy történelmi forgószélben magától szétszakad. Aki nem hallja azt, ami lentről jön – annál jobban fülel arra, ami kinn történik. Zsidóságunk egy része 1919-ben fülelt túlságosan. Azóta volt egy bal- és jobboldalunk: az elsőn a politikából kirekesztett s a gazdaságban megerősödött zsidók várták a fordulatot, a jobbon: a konstruktívok őrizték a Habsburg-államot. 1938-ban egy másik vezető csoportnak támadt kitűnő füle. A jobboldal kettéhasadt. Habsburgok legyünk vagy pángermánok, kavarta a kedélyeket az új guelf-ghibellin meghasonlás – amelyhez persze a magyarságnak alig volt köze. A történelem megindult, s a magyar álelit háromfelé szakadtan várta, hogy mit szabad elkövetnie nemzete ellen. A szerencse pillanatnyilag a Habsburg-pártnak kedvez. Nagy viharok forgóiban van egy-egy folt, ahol tökéletes a szélcsend. Magyarország ma ilyen vihar-köldökben áll, s a szélcsöndben Mária Terézia mintha már a szétszaladt csibéket is lassacskán megint szárnya alá venné.

Hova szorult ebben a császártalan restaurációban a magyar elem? Teljesen letett a vezetésről, belenyugodott, hogy töltelék legyen az államnak, melyet róla neveztek el? Nem, nem mondott le: a szellemben ő is megépítette királyságát. A kiegyezés, majd az 1918–1919-i események két évtizedre biztosították, hogy gazdaságban és politiká-

ban egyre kevesebb s egyre gyengébb képviselőkkel vezethessen. A szellemben azonban: annak ellenére, hogy kiadó, újság, társaságok, egyetem, stipendiumok, a szellem egész alkotmánya kiesett a kezéből, nem megtartotta, de visszaszerezte a vezetést, amelyet a nyolcvanas években elvesztett. Ugyanaz a hajtóerő, amely Zrínyi, Rákóczi, Hajnóczy és Kossuth nemzedékét feldobta, az utolsó félszáz évben Vajdákban, Adykban, Bartók Bélákban, Móricz Zsigmondokban, Szabó Dezsőkben és Tamási Áronokban formálta meg igényét a vezetésre. Ez is bámulatos látvány: egy szellemi elit, amely szinte társadalom nélkül is megáll, hódít és visszakövetel. S ne mondják azt, hogy más a szellem és más a politika vagy a gazdaság. Nem: a szellem csak a legbelsőbb kör – az egyetlen, amelyen az új Magyarország megszervezhető volt.

Ritka dolog ez, amelyhez hasonlót én csak az Ószövetségben láttam. Ott választhatta el magát így egy nemzet lelke a beteg testből, amelyben benn kellett lakni, a nemzeti, majd Jézussal – az emberi jövő érdekében. Azonban lássunk tisztán, ez nem tarthat sokáig így. Ennek a belső alkotó emigrációnak, amelyet a magyar szellem vállalt a magyar középosztályban: így vagy úgy véget kell most már érnie. Vagy a Habsburgrom fojtja meg a magyar regenerációt – vagy a szellemi vezérek nevelnek új vezető réteget, most már nemcsak az irodalomnak, hanem a magyar népnek is. Legyünk kis nép, de legyünk élő nép. A magyarsággal azt akarják elhitetni, hogy birodalmi hivatása van. De kik? Akik egy halott birodalomból maradtak fölötte. A magyar szellem nem ilyen nagyralátó: mi megelégszünk azzal a nagysággal, amelyről a kis finn nép tesz napjainkban bizonyságot. Mi azt állítjuk, hogy az úgynevezett nagy magyar útnak a kis magyar út nem az ellentéte, hanem a feltétele. Hogy akar az másokat vezetni, aki magát nem vezeti? Sokat tapogattam az ország bajait, s becsületesen nem mondhatok mást, minthogy akik ma fiatalok, legyenek boldogok, ha mint egy megtisztult, maga lelke szerint élő szabad kis népnek a fiai mehetnek örököt aludni.

Németh László munkái. Életmű szilánkokban. 1. köt. Szerk. Grezsa Ferenc, Budapest, 1989, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 591–594. o. Eredetileg megjelent: Németh László: *Téli hadjárat.* Kecskemét, 1940, Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Rt. /Tanú könyvtár 2./

(1940)

3. Szekfű Gyula – Részlet

[…]

Szekfűnek a szabadságharcról alkotott véleménye némi leplező ködből szól, de annyi ezen át is kivehető, hogy a fejjel falnak rohanást elítéli. 1849 volt a liberalizmus első nagy „debacle"-ja [összeomlása, csődje], 1918 a második. E felfogásnak a nevelő eredménye máris mutatkozik: középosztályunkat nem kell új szabadságharcoktól félteni. A szabadságharc szikrája, elismerem, nem a magyar nép lelkéből pattant ki, nem a „mélymagyarság", hanem egy ragyogó magyar kozmopolitizmus kisded kohója volt, ami kidobta. Vitatkozni lehet azon is, hogy ez a szikra isteni ajándék volt-e, vagy mint Kemény látta, idegen varázs. Egy múltba rakott utópia írója eltűnődhetnék rajta, hogy viselkedett volna egy Debrecen fővárosú, Berzsenyi–Kemény-lelkű magyar reformkor 1848 nagy nemzetközi alkalmában. Magyar lapítás lett volna, vagy nehézkesebb mozdulatok után visszavehetetlenebb eredmény? Mi egyet akarunk leszögezni: 1848–1849 nem volt csak szerencsétlenség, s egy gondos történelmi könyvelőnek, azt hiszem, inkább nyereségre kellene a mérlegét állítani.

1849 erkölcsileg s végül materiálisan is kamatozó bukás volt. A finn ellenálláshoz lehetne hasonlítani, ha erkölcsi alapja (az 1918-as finn forradalomra gondolok) még tisztább nem volna. Akik vezették: egy nagyobb szempont előtt nem követtek el hibát. A debreceni trónfosztás is csak taktikai hiba lehetett, a döntést az egész múlt igazolta, s a nép örök érvénnyel szentesítette. Az 1867-es kiegyezést a szabadságharc-

nak „köszönhetjük", ez adta a presztízst, hogy velünk, a monarchia legerősebb népével kell megegyezni. A magyar fejlődést nem is a szabadságharc billentette ki, még csak nem is Bachék elnyomása (mily tündéri elnyomás a ma láthatókhoz), hanem a magyar szellem pesti rabsága, középosztályunk hibás kiválogatása s a magyar urbanitás idegensége. Mindez pedig régibb eredetű végzetszerű folyamat volt, és semmi sem siettette úgy, mint az, amit Szekfű a magyarság utolsó nagy sanszának tekint: a kiegyezés.

Szekfű szerint az uralkodó kegye s a vezetők bölcsessége: a magyarságnak olyan szerződést juttatott, amely szellemi és gazdasági föllendülését most már igazán biztosíthatta. Soha a magyarságnak ilyen kiváltságos helyzete a monarchiában nem volt, s a szerencsés nép most sem értette meg Széchenyi bólintását. A királyt megkoronáztuk, de a hízelgő Száműzött erősebb volt – káprázata oktalan ellenzékiségbe vitte a népet szerencséjével szemben. Kossuth 48-at mondott, és 49-et gondolt: e „zseniális" fogással döntötte meg Deákék művét; holott 67 pontosan 48 volt, s a kiegyezés az áprilisi törvényeket állította helyre bölcs foglalatban.

Ha Szekfűnek szabad volt Kossuthot politikai zseninek magasztalva rosszhiszemű játékosként beállítani, talán én is megdicsérhetem itt Szekfű politikai zsenialitását. 67 nem volt 48. Arra, hogy 48 mi volt, Deák 1860-as álláspontja a mérvadó. Ő 1860-ban még az áprilisi alkotmány visszaállítását követeli, s Ausztria és Magyarország viszonyát Svédország és Norvégia példája szerint akarja szabályozni. Az pedig akkor a tiszta perszonálunió volt. 48 két független állam közös királlyal. Az elkerülhetetlen közös ügyek: a kiegyezési alku később megnyílt mezeje, melyen Deák még 1860-ban sem gondolt az 1867-es fegyverletételre. Hogy ez a perszonálunió nálunk éppoly véget ért volna, mint Norvégiában, valószínű; de ez csak 48 és 49 közt csökkenti és 48 és 67 közt növeli a távolságot. Mert 67 aztán igazán nem perszonálunió volt. A népi függetlenség négy nagy kritériuma közül: önálló hadsereg, önálló politika, önálló gazdasági rendszer, önálló belkormányzat – ez a k. u. k. ballplatzi, vámuniós monarchia csak egyet hagyott meg: a magyar állam belső kormányzását a kiegyezést elfogadó, császárhű kormányok alatt.

67 igazi átka azonban mégsem ez a háromnegyed vagy hétnyolcadnyi függőség volt. Függő, sőt leigázott népek megerősödtek és fölemelkedtek. 67 erkölcsi csapda volt, amelyből nem nyílt szabadulás. A Habsburg-monarchia szerkezete: volt a császári ház, és voltak a népek – „népeim", ahogy Ferenc József mondja kiáltványaiban. A császári háznak „népeim"-ből annyi katonai, közigazgatási, gazdasági, szellemi vezetőt kellett kiszívnia és maga köré gyűjtenie, amennyivel e népek fölött az állam fenntartható volt. A népek (s ez alól az osztrák nép sem volt kivétel) igazi vezetőik alatt kievickélőben voltak a megoldásokra képtelen Monarchiából, ebből az élő romból és örök tákolmányból. A Monarchia viszont jól fizetett álelitjével, a korrupció, csendőrtoll és szolgaerkölcs nemességével beléje igyekezett szorítani. Krleža, a horvátok nagy írója Glembajevi című dráma- és elbeszélésciklusában félelmetes rajzát adta ennek a rendszernek.[2] Lefordítandó mű – olyan munkát végzett el, amelyhez a magyar regénynek, sajnos, szűk volt a látószöge. A magyar népre 67 ebben a Habsburg-tákolmányban egész lehetetlen szerepet osztott ki: felelős lett azért, ami legjobban őt nyomta. A magyar nép ösztöneiben éppoly kevéssé fogadhatta el a Monarchiát, mint akármelyik másik nép. Nemcsak azért, mert ha a román, szerb, bolgár, dán nép maga képezhette lelkét és jövőjét, e néplelkeket kibontó században mért mondott volna le éppen ő az önállóság nagy álmáról. A Monarchiát egy élni akaró népnek sem lehetett elfogadni, mert az nem volt élő idea többé, csak itt maradt keret, mely minden órában széthmállhatott. A magyarság politikai ösztöne éppúgy kievickélőben volt e halott államból, mint a többi népé (tekintet nélkül arra, hogy a kárpáti határ is vele omlik), s közben sokkal jobban benne volt, benne kellett lennie, mint a többinek, hisz a Habsburg-sas egyik feje piros-fehér-zöld sapkát viselt. A Habsburg-ház az elnyomás felét

albérletbe adta a magyar álelitnek, amelybe (minthogy a magyarság ellenzékben maradt) egyre több renegátot kellett bevonni az ország leggyengébb vagy legközömbösebb „népeiből": svábból, tótból és zsidóból. Az első ragyogó hígulás után, melyet az idegen városokban folyó urbanizálódás okozott, így jön meg a második, kevésbé ragyogó, melyet a Habsburg-állam magyar felének a megszervezése kívánt meg – gazdaságban, közigazgatásban, egyházban, tudományban. S a nagy hátrány még mindig nem az volt, hogy más népek hulladékát kellett a vérünkbe bocsátani (akiket most már nem a libertás, hanem a préda eszméje festett magyarrá), még az sem, hogy a magyarságból levált Habsburg-elit a hazafi színében tehette, amit Horvátországban mint „magyarón" szemérmetlenül kellett tennie. A nagy baj az volt, hogy a magyar ellenzék is benn volt abban, amiből a többi nép „ellenzéke" kinn lehetett. Közjogi harcokat folytathatott – de a Monarchia elintézetlenül elintézett létkérdéseihez, állam és „népeim" viszonyához nem nyúlhatott hozzá. Míg a magyar egyik legmostohább népe lett a róla elnevezett országnak, a magyar állam teste sérthetetlen volt, s hazaárulás színe nélkül senki sem vethette fel a „gyökeres rendezés"-nek még csak a problémáját sem. A cseh, a román, a horvát, még az osztrák nép jobb fele is úgy láthatta a Monarchia dolgát, ahogy valóban volt – a magyaroknak nem volt szabad gondolkozniuk rajt. Nem gondolkozni: ez persze mindig meddőség és mindig hátrány. Míg a magyar képviselőházban nemzetiségiektől vett korrupt többségek s lármázó, de nem-gondolkozásukkal egyre bűnrészesebb ellenzékek dulakodtak: a Monarchia biztosan haladt a megoldás felé, amelynek a magyarságra évről évre rosszabbul kellett kiütnie. Tévedés azt hinni, hogy Trianont csak a győztes antant csinálta volna meg – megcsinálta volna azt a Habsburg-ház is. Ferenc Ferdinánd nem szörny volt, hanem egy bátrabb Ferenc József. S hogy ez a Trianon ilyen borzalmasan sült el – és sült volna el akkor is –, annak épp a magyar alkotó ellenzék hiánya volt az oka. Mi sem természetesebb, mint hogy az igazi, a magyar államot földadó ellenzék szerepét éppúgy egy ellenzékbe csapó asszimilánsréteg vette át, mint ahogy a kormányt is az szolgálta ki.

Kossuthtól Kun Béláig tehát nem olyan egyszerű az út, mint Szekfű beállította: a magyarokat elvakította a liberalizmus, számolatlan engedték be a zsidókat, és a realitásokról megfeledkezve addig szónokoltak, amíg a Parlament a szovjetház pincéibe nem esett. Nem, a kiegyezéses magyar államnak szüksége volt a zsidóféle elemre – előbb az államcsinálásban, aztán az ellenzéken. A mi zsidóságunk mind Habsburg-területről jött, előbb Morvából, aztán Galíciából, s a Habsburg-főurak, majd a Habsburg-állam szolgálatán át jutott el a Galilei-körbe.[3] Hogy Szekfű a magyar liberalizmus számlájára írja őket: lehet hibás gondolkozás, az azonban, hogy a magyar állam idegen haszonélvezői közül csak őket akarja észrevenni: aligha szemhiba. Farkas Gyula asszimilációs könyvéről írva Szekfű azzal a vallomással lepte meg olvasóit, hogy ő a német és szláv beolvadottak nagy számát annak idején nem vette észre.[4] Ha ez igaz: mint történész kap rossz osztályzatot. Micsoda színvakság ez: a zsidó bárót igen, a tót hercegprímást nem. Bródy Sándort igen, Herczeget nem. Ady Endre és Szabó Dezső nem elég hangosan figyelmeztették? Attól félek, hogy Szekfű jobb történész ennél, s csak a színvaksága kormányozható alkalmak szerint. [...]

Németh László munkái. Sorskérdések. A szövegeket gondozta Grezsa Ferenc. Budapest, 1989, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 544–547. o. Eredetileg megjelent: Németh László: *Szekfű Gyula.* Tanulmány. Budapest, [1940], Bolyai Akadémia.

Jegyzetek

1. Kossuth Lajos Deák Ferenchez írott ún. Kasszandra-levelét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *A kiegyezés a kortársi közbeszédben* című fejezetben.
2. Krleža, Miroslav (1893–1981): horvát író, költő. Drámai fő műve a *Glembay-ciklus* (1928–1930), melynek történetét később prózában is feldolgozta: *A Glembay-család* (1932).

3. 1908-ban Budapesten alakult polgári radikális értelmiségi kör.
4. Utalás Szekfű Gyula Időszerű történeti munkák című recenziójára (*Magyar Szemle*, 1939. márc. 35. köt., 222–230. o.), melyben Farkas Gyula könyvét (*Az asszimiláció kora a magyar irodalomban. 1867–1914.* Budapest, [1938], Franklin) is ismertette.

BIBÓ ISTVÁN

(1948)

ELTORZULT MAGYAR ALKAT, ZSÁKUTCÁS MAGYAR TÖRTÉNELEM

Az alkati meghasonlás kérdése

A századforduló óta, de különösen az utolsó két évtizedben a magyar közösségi élet egyik központi kérdésévé lett az, hogy milyen a magyar alkat, milyen a magyar. Nem volna ebben a kérdésfeltevésben semmi feltűnő, ha csak arról volna szó, hogy a jellegzetes népi alkat vonásait próbáljuk megkeresni a hitelnek azon a széles skáláján, mely a pillanatnyi ötlettől a mély művészi meglátásig terjed; vagy arról, hogy különös gonddal kutassunk, ápoljunk és őrizzünk minden jellegzetes népi megnyilvánulást; vagy akár egyenesen arról, hogy a magyar népiség feltárásával egyben a különállás, az önállóság általános igényét véljük alátámasztani. Joggal feltehetjük ugyan, hogy a kérdésnek ilyen felfogása nem mindig termékeny, s különösen azok a várakozások, melyek a népiség feltárásától és irányadóvá tételétől az egész magyar kultúra megújulását vagy politikai igények megerősödését várják, nagymértékben túlzottak. Mindez azonban nem kizárólagosan magyar jelenség: bizonyos fokig minden nemzetnél, főleg pedig minden Rajnán inneni nemzetnél megtalálható. A magyar alkat, a magyar jelleg keresése azonban az utolsó évtizedekben egy ezen túlmenő, hangsúlyozottan tragikus vonást is felvett: immár arról van szó nálunk, hogy a magyar történelem utolsó száz esztendejének sorozatos katasztrófáiért, a magyar politikai fejlődés egyenetlenségéért, a magyar társadalmi értékrend és szellemi fejlődés szívósan, újból meg újból kiütköző egészségtelen vonásaiért a magyar alkat, a magyar jelleg valamiféle meghasonlását, megromlását tegyük felelőssé. Ahogyan Németh László felteszi a kérdést, meg kell találnunk, hogy „hol veszett el a magyar a magyarban".

A kérdésnek ilyen feltevése szerint a bajok gyökerét ott kell keresnünk, hogy a magyarság olyan útra lépett, olyan formákat vett fel, olyan hatásokat fogadott be, melyek alkatának belső sajátosságaival ellenkeznek; vagyis a magyar a magyarban valamiféle nem magyarnak a hatására veszett el. Ez a valamiféle nem magyar legközelebbről háromféle módon érvényesülhetett: idegen *uralom*, idegen *beolvadás* és idegen *hatás* útján. Hogy az összes felsorakozó kóros jelenségek végső oka vagy így, vagy úgy a négyszáz esztendős idegen uralom volt, arra végül mindenki rábukkan, aki egy kicsit megpróbálja az előzményeket sorra szedni. Ezzel azonban senki sem elégszik meg, s nem is elégedhetik meg, mert hiszen 1918 óta nem álltunk idegen uralom alatt, sőt az idegen uralom már 1867-től kezdve lényegesen kevésbé közvetlen módon nyilvánult meg; mégis a közösségi alkat megromlásának tünetei éppen a XIX. század közepén sűrűsödnek meg, s 1918 után válnak egészen végzetesekké. Az alkat kérdésének feltevése tehát kényszerűen továbbvisz az idegen beolvadás és az idegen hatás kérdéseihez. Ilyen módon áll elő az a helyzet, hogy pl. Németh László, miközben a magyar közösségi fejlődés és a magyar szellem belső megroppanásának az okait nyomozza, úgy érzi, hogy ennek során pontos mérleget kell készíteni a XIX. századi sváb és zsidó asszimiláció sikeres vagy nem sikeres voltáról is: ennek következtében egész gondolatmenete, melynek alapvető válságérzékelése mélyen igaz és hiteles, reménytelenül belekerült akkor is, ma is az asszimiláció körüli viták ingerültségei közé, s aligha fogja bárki ezek közül kihámozni tudni. Ugyanennek a kérdésfeltevésnek egy másik válto-

zatát adja Karácsony Sándor, aki a kérdést túlnyomó részben német–magyar viszonylatban veti fel: a kiindulópont az idegen *uralom*, a *gyarmati* viszony, azonban a baj döntő tünetei a magyartól idegen német *észjárás*, sőt általában a nyugati észjárás deformáló hatásán méretnek le. A példák, melyeken ezt bemutatja, nagyon találóak, de vajon a magyar történelemben nem játszott szerepet olyan gyarmati viszony, olyan társadalmi elnyomás, melynél a kizsákmányoló történetesen magyar, tehát hasonló vagy azonos „észjárású" volt? Pedig ők mindketten világosan tudják, hogy az észjárás, az alkat nem mozdulatlan és egyetlen kulcsra járó, hanem fejlődő, sokágú valami. Mit szóljunk a magyar alkat náluknál kisebb méretű elemzőiről, akik magukban vagy kis csoportokban ápolják a magyar jelleg s a magyar sors rejtélyének megoldására hivatott tételeiket, melyek abban az egyben egyeznek meg egymással, hogy a nemzeti alkat jelenvaló állapotát tragikusan megromlottnak, igazi alkatát viszont különlegesen értékesnek vagy legalábbis eredetinek és érdekesnek tudják.

Ha le akarunk jutni ezekről a vakvágányokról anélkül, hogy süketté válnánk a valóban meglevő problémával szemben; akkor először közelről meg kell jelölnünk azt, amit bajnak érzünk. Milyen tapasztalatok alapján állíthatja valaki, hogy ez a közösség elvesztette önmagát? Jó, tudjuk, hogy az ország ifjúságának nagyobb része nemzetközi zenére nemzetközi táncokat táncol, hogy a beszélt és írott magyar nyelv számtalan vonatkozásban ízét-színét vesztette, hogy sokkalta több alárendelt mondatot használunk, mint őseink, hogy a magyar társadalom közösségi formái megzavarodtak és megbizonytalanodtak. Ezek azonban többé-kevésbé európai és világjelenségek, nem magyar különlegességek, még ha egyes hazai tünetek az átlagosnál súlyosabbak is. Különleges magyar jelenség azonban az, hogy ez az ország történetének legújabb kori szakaszában, különösen pedig a XIX. század végétől kezdve, döntő történeti pillanatokban, mindenekfelett 1914–1920 között és 1938–1944 között végzetes módon képtelennek bizonyult arra, hogy saját helyzetének valóságos adottságait és az ebből adódó feladatokat meglássa. Túl azon, hogy két háborúban „rossz oldalra állott", amit mások is megtettek, a magyar nemzet ezekben a döntő pillanatokban, politikai, társadalmi és szellemi téren egyaránt, nem tudta megtalálni vagy nem tudta hatalomhoz juttatni azokat a vezetőket vagy olyan vezetőket, akik szükségleteit, érdekeit, útját jól kifejezték s jól megtalálták volna. Vezetőkben és a közösség egyes tagjaiban döntő pillanatokban végzetesen hiányzott vagy megzavarodott a közösség érdekeinek felismerésére irányuló normális ösztön – ami nem valami misztikus kollektív jelenség, hanem a közösség egyes tagjainak ép ítélőképességéből tevődik össze –, s úgy láttuk, hogy ugyanakkor más népek hasonló kritikus helyzetekben „ösztönösen" helyesebben, igazabban s a maguk közösségi érdekeinek megfelelőbben viselkednek. Nem az a lényeg ebben, hogy más népek csodálatos egységben és egyetértésben élnek, szemben a „széthúzó" magyarral. Hanem az, hogy a magyar nemzeti közösségben újból meg újból olyan módon vetődtek fel a döntő, az egész közösséget foglalkoztató és megosztó kérdések, hogy annak következtében a közösség terméketlen, sehová sem vezető harcokba bonyolódott, és a valóságos feladatokkal, valóságos problémákkal szemben vakká lett. A magyar alkat megzavarodásának jelenségei is elsősorban ezekben az összefüggésekben megdöbbentőek, hiszen nemzetünk, mely magamagáról helyesen vagy tévesen, de úgy tudta, hogy lovagias, bátor, könnyen lelkesedő, passzív ellenállásban erős, önérzetes stb., néhány éve a szemünk előtt s az egész világ szeme előtt mutatott be a maga kialakult képétől határozottan eltérő vonásokat.

Mindezek a történeti helyzetekben megjelenő jelenségek arra utalnak, hogy ha a magyar alkat válságának okait keressük, úgy először a történelemben kell körülnéznünk. Ezért akarjuk röviden áttekinteni azoknak a feltételeknek és eseményeknek a sorozatát, melyek a magyar nemzetnek mint közösségnek a tájékozódását a történelem folyamán meghatározták.

A magyar fejlődés útja a szabadságharcig

A magyar politikai és társadalmi fejlődés megzavarodásának kezdő időpontjául nyugodtan vehetjük a XVI. század elejét. A Dózsa-forradalom leverése után Werbőczy művében[1] először kap tartós formát Magyarországon a társadalmi erőviszonyoknak az az egyensúlya, hogy a köznemesség és kisnemesség szigorúan elkülöníti magát a parasztságtól, és a főnemességgel való minden társadalmi szembenállása ellenére is döntő pillanatokban azzal alkot közös *nemesi* frontot. Ekkor indul útjára az újkori magyar társadalmi fejlődés legkártékonyabb jelensége, a paraszttól alig különböző és mégis uralmi szellemmel és társadalmi kiváltságigénnyel telített, *parasztgyűlölő kisnemes.*

A Dózsa-forradalom leverését követő mohácsi vésszel a magyar főnemesség és rendiség ellenfeleként számba jövő királyi hatalom is kikapcsolódik az ország életéből. Ettől kezdve Magyarország végleg egy kelet-európaibb, jobbágyelnyomáson és rideg rendiségen alapuló társadalmi szerkezet vonásait vette fel, s ugyanakkor mint politikai egység szétesik, és politikai súlypontja külföldre, éspedig végül is Bécsbe kerül. E katasztrófák ellenére a következő két évszázadban az ország szellemi téren igen nagy mozgékonyságot és teljesítőképességet mutat, sőt éppen ekkor kapcsolódik bele nagyobb lendülettel és tömegerővel az európai szellemi áramlatokba. Jele ez annak, hogy a középkori előkészítő és beleilleszkedő magyar erőfeszítések a XIV–XV. századi nagy politikai fellendülés után a XVI–XVII. századra jutottak, illetőleg jobb feltételek mellett jutottak volna oda, hogy Magyarországot az európai közösség egy saját lábán álló és önálló teljesítményekre képes politikai és kulturális egységévé tegyék. Politikai síkon a XVI. és XVII. század az önálló magyar politika mind nehezebbé és mind illuzórikusabbá váló erőfeszítéseivel telik el. Társadalmi síkon a polgári fejlődés megakadása vagy szűkössége miatt a nagy szellemi áramlatoknak nem sikerült a rendiség mozdulatlan kereteit komolyan veszélyeztetniük, de a korszak végére a Rákóczi-forradalomban a nemzeti önállóságért folyó nagy erőfeszítésben társadalmi forradalmi elemek is megjelennek rövid időre. A Rákóczi-forradalom bukásával a külön magyar politika egyelőre lelép az európai politika színpadáról, az ország belenyugszik, hogy a Habsburg Birodalom egyik tartománya lett, s ennek megfelelő zárt, provinciális politikai, társadalmi és szellemi keretek között igyekszik az elszenvedett vérveszteségből helyrejönni és anyagilag összeszedelőzködni. A XVIII. század második felére már egészen komoly tünetei mutatkoznak egy nemzet feletti, vegyes nyelvű, de német irányítású dinasztikus keretbe való beleilleszkedés készségének, amire ma azért nem emlékezünk eléggé, mert ennek dokumentumait, nem lévén folytatásuk, immár nem tartja számon sem a magyar, sem az osztrák-német világ. Tovább él ugyan a magyar önállóság helyreállítására irányuló törekvés is, egyelőre azonban a politikai önállóságra való törekvés merőben rendi keretek között marad, a társadalmi és szellemi haladás erői viszont nem állnak a rendi nacionalizmus oldalán. Kiderül ez II. József uralma alatt, aki némileg megkésve, a Habsburgok birodalmából is egy olyan központosító, rendiségellenes, papságot az állam alá vető, polgárságot és ipart pártoló, jól adminisztrált, egynyelvű birodalmat akart alakítani, amilyenné Franciaországot évszázadok királyi abszolutizmusa tette. A Habsburg-háznak ezt a politikáját igazában nem a rendiség ellenállása és II. József halála törte derékba, hanem pár évvel később a francia forradalom visszahatása, mely elveszi a dinasztia kedvét a reformerkedéstől. Ebből a visszahatásból születik meg I. Ferencnek és Metternichnek a rendiséggel kiegyező, reakciós, konzervatív Szent Szövetség-i politikája.

A Szent Szövetség korában, mikor a francia forradalom nyomán Európa-szerte sorra felvetődik a demokratikus politikai közösségalakítás problémája, ekkor válik nálunk is közös üggyé a politikai és társadalmi önállóság ügye. A Habsburgok *dinasztikus* közösségalkotó erőfeszítései sokkal újabb keletűek és sokkal gyökértelenebbek voltak annál, semmint hogy a *demokratikus* közösségalakulás új tendenciái a Habsburgok által éppen csak kiépíteni és kikerekíteni kezdett keretet magukra nézve kötele-

zőnek elfogadták volna. A demokratikus közösségalakítás összes erőfeszítései az itt élő, már előbb kialakult nemzetek kereteit tették magukévá elsősorban nyelvi alapon, s az egész társadalmi, politikai és szellemi életet is ebben az irányban ragadták magukkal. A demokratikus közösségalakítás célkitűzésének jegyében kapcsolódott össze a nemzeti függetlenség ügye a politikai és társadalmi fejlődés ügyével Magyarországon is. Így hozta létre a XVIII. században összegyűlt magyar energiáknak a nagy európai mozgalmakba való belekapcsolódása a politikai és szellemi teljesítményeknek azt a magyar történelemben azelőtt és azóta meg nem ismétlődő sorát, amit magyar *reformkor* neve alatt ismerünk. A politikai és társadalmi önállóság ügye egymást erősítik, és egyik a másiknak szerez híveket: a nemzeti önállóság programja sikeresen megbontja a rendi nacionalizmusnak a társadalmi reformokkal szemben való ellenállását, a társadalmi reformprogram lendülete pedig a magyarság körén kívül is vonzóerőt gyakorol. Ekkor formálódik ki egy mindinkább kiszélesedő magyar radikalizmus is, mely megpróbálja a reformkor politikai vezetőinek óvatos célkitűzésein túlmenve felbontani Magyarország teljességgel megmerevedett társadalmi hierarchiáját s az ország társadalmi fejlődését teljes erővel belevinni az európai demokratikus és forradalmi fejlődés nagy folyamatába. Ezt a radikalizmust ma már mindenki mást elhomályosító módon csak Petőfi életműve képviseli számunkra, mely azonban a maga korában nem volt sem szervetlen, sem izolált jelenség; csak éppen e radikalizmus többi megnyilvánulására és többi szereplőjére azért nem emlékszünk eléggé, mert nem volt folytatásuk, hiszen igazi szerepük az önállósági harc *sikeres* megvívása *után* kezdődött volna.

Kétségtelen, hogy az a társadalmi, politikai és szellemi folyamat, amely 1848–1849-hez vezetett, közelről nézve nagyon sokféle diszharmóniát is felmutat. Hiányzott a rendi, uralmi nacionalizmus és a demokratikus nacionalizmus szempontjainak és követelményeinek a világos elválasztása, ami a nemzetiségi kérdésben vezetett végzetes következményekre. A döntő szerepet vivő köznemesség, noha történelmének legjobb, legtermékenyebb korszakát élte, végül mégiscsak egy rendiségtől vagyis hierarchikus társadalmi szemlélettől át- meg átjárt társadalmi képződmény volt, mely a neki kiosztott „polgári" szerepet csak félig-meddig játszhatta. A nekilendült polgári és értelmiségi fejlődés minden igyekezet és biztató kezdet ellenére is nagyon felületes és előzményekben eléggé meg nem alapozott volt. Hiányoztak a politikai akcióra vállalkozni kész kézműves- és parasztttömegek. Az egész vállalkozás nem épült mindig jól előkészített és tovább épített teljesítményekre, hanem sok hirtelen elhatározott, akart és szándékolt erőfeszítésből állott. Ugyanilyen összhangtalanságokat olvas le Németh László irodalmi síkon arról, amit a nyelvújítás mint probléma, mint program és mint módszer jelentett és károsított a magyar szellemi életben,[2] s ebből kiindulva a reformkor egész fejlődésében – elsősorban irodalmi megnyilvánulások elemzése alapján – már annak a felhígulásnak a kezdetét látja, amely a század második felében vált teljessé és súlyossá. Félrevezető azonban ennek s a következő korszaknak egy kalap alá vétele. Egészen 1849-ig az egész folyamat, minden bomlási jelenség ellenére, azok közé a nagyon is termékeny felhígulások közé tartozik, amelyek az új politikai, társadalmi vagy szellemi vállalkozásba belefogott közösségeket jellemzik, s amelyekből siker esetén a szóban lévő közösségnek új elemekkel gazdagodott, de egyben még jellegzetesebb és határozottabb arculata tud kiemelkedni. Kétségtelen pl., hogy az optimizmusnak és racionalizmusnak az a foka, melyet Petőfi képvisel, kiütközött abból az alkatból, melyet a magyar történelmi fejlődés addigi és azótai megnyilvánulásait összegezve magyar alkatnak ismerünk. Optimizmus és racionalizmus azonban a modern európai fejlődés döntő elemei, s minden nemzetnek, mely ebben részt akar vállalni, a maga alkatát ezekkel a vonásokkal az eddiginél erősebben meg kellett színeznie. Petőfi tehát egészben a magyar fejlődés egészségének, nem pedig válságának volt a tünete; az volt politikai és társadalmi magatartásának tisztaságában, de az volt – hogy egy pillanatra irodalmi területre merészkedjünk – a nyelv-

újítás olvashatatlan prózája után szinte váratlanul megjelenő kristálytiszta s mai írásként is olvasható prózájában is!

Az ilyen módon összegyűlt erőkkel vállalkozott a magyarság 1848–1849-ben elsőnek arra, hogy a demokratikus közösségalakítás szempontjából immár minden nemzetnek útjában álló Habsburg Birodalmat felrobbantja. Ez a kísérlet akkor a magyarság erején felül valónak bizonyult, részben az európai helyzet meg nem változásában érdekelt erők túlereje miatt, részben pedig azért, mert az önállósági harc folyamán a magyarság a történelmi Magyarország más nyelvű lakosainak nemzeti mozgalmaival a közös akció útját végül is nem tudta megtalálni. A magyar függetlenségi harc tehát az európai reakció összefogásán és a hazai nemzetiségek ellenállásán összeomlik, s romjain az osztrák abszolutizmus rendezkedik be.

A szabadságharctól a kiegyezésig

Az 1849–1860 közötti osztrák abszolutizmus a dinasztia utolsó kísérlete volt arra, hogy heterogén birodalmából egységet formáljon. Sokan rámutattak az abszolutizmus e kísérletének rendiségellenes, népbarát, modernizáló vonásaira úgyannyira, hogy bizonyos vonatkozásban a magyar szabadságharc rendiséggel elegyes nacionalizmusánál haladottabb rendszernek próbálták feltüntetni. Valóban radikális kísérlet volt, mert teljesen meg akarta szüntetni a monarchia alkotórészeinek a történeti különállását; mégis merő anakronizmus volt, mert minden lépését bizonytalanná tette a népektől való félelem, hiszen minden reformja, mely a rendiség épületén bontott egyet, akár akarta, akár nem, végső sorban nem a dinasztia, hanem a népek ügyét vitte előre. Ezért ez a megbizonytalanodott abszolutizmus a II. József rendiségellenes, reformer és felvilágosodott abszolutizmusának a sivár, bürokratikus és klerikális árnyéka volt csak: lebonyolította a *jobbágy*felszabadítást, de a *társadalmi* felszabadulási folyamat továbbfolytatásának a legkisebb szándéka nélkül, modernizálta és egyes rendi maradványoktól megtisztította az *állami* kormányzatot, de a *társadalom* rendi hierarchiájának az érintése nélkül, leintette a *nemzeti* torzsalkodásokat, de a *népek* felszabadulási igényeinek a legkisebb elismerése nélkül.

E kísérlet lehetetlensége tíz év alatt napvilágra került: kiderült, hogy nem lehet a XIX. században egy olyan aránylag haladott országban, mint a Habsburgok birodalma, valamiféle alkotmányosság nélkül kormányozni. Az uralkodó tehát kiadja az 1860. évi októberi diplomát, mely elejti az abszolutizmus „forradalmi" rendszerét, és a dinasztia túlsúlyának a szigorú fenntartásával bevezet egy óvatos alkotmányosságot. Ez az alkotmányosság a *történeti* – ami annyit tesz, hogy *arisztokráciával* bíró – országok kereteire, történeti intézmények helyreállítására és konzervatív társadalmi erőkre támaszkodik, országonként rendies vagy szűk választójogú gyűlésekkel és fölöttük egy Bécsben székelő birodalmi tanáccsal. A dinasztia tehát, miközben alkotmányt ad népeinek, egyben megpróbál az egyes országok rendi vagy rendies társadalmi erőivel kiegyezni, vagyis legalább annyit lép hátra, mint előre, s lényegében I. Ferenc és Metternich politikájához tér vissza modernizált kiadásban. Minthogy az egész elgondolás lényege az egyes országok történeti jogaival való kiegyezés, ennek jegyében elkezdődik a Habsburg-ház alkudozása a történelmi nemzetek, elsősorban a magyar nemzet igényeivel. Ezen a ponton azonban akadály lép fel: a magyar rendi alkotmány 1848-ban törvényesen átalakult modern parlamentáris alkotmánnyá, méghozzá egy független állam parlamentáris alkotmányává, Magyarország számára tehát nehéz komoly alkotmányos eredményként feltüntetni egy olyan engedményt, mely ennél kevesebbet ad. Magyarország tehát nem küld képviselőket a birodalmi tanácsba, s Deák Ferenc a kiegyezés előfeltételeként a negyvennyolcas törvények elismerését kívánja. A dinasztia viszont éppen a negyvennyolcas folyamat folytatódását vagy újrakezdését akarja elkerülni, tehát a kiegyezés első kísérlete meghiúsul: párévi köz-

beeső konzervatív kormányzás után újabb alkudozás kezdődik, melynek során egy újabb vesztett háború teszi a dinasztiát engedékenyebbé.

Mi történt ezenközben Magyarországon? Az abszolutizmus alatt a nemzet politikai helyzete tiszta ügy volt. Zsarnokság alatt nyögött, méghozzá egy idegen nyelvű, bürokratikus és kicsinyes zsarnokság alatt, tehát passzív ellenállásba lépett. A passzív ellenállás tíz esztendejének végére azonban a magyar társadalmi fejlődés síkján egy végzetes folyamat bontakozik ki: a nemzeti értelmiség és a haladó köznemesség megtorpanása.

Ez az a pont, amelytől kezdve érdemes különös figyelemmel követni a magyar fejlődés megzavarodásának a tüneteit. Mert eddig mind a rendi, mind az abszolút korszakban semmi kétség nem volt abban, hogy mi az ország valóságos helyzete: a Habsburg-keretbe való beletartozás, a társadalom megmerevedett rendi szerkezete, összes viszonylatainak szűk és vidéki jellege súlyos tehertételek voltak, de olyanok, melyek mindenki előtt tisztán állottak; nyílt, intézményes, bevallott módon meg voltak szervezve, s lehetett őket annak nevezni, sőt maguk is annak nevezték magukat, amik. Röviden: nyílt, világos, kétségkívüli részei voltak az ország politikai, társadalmi és szellemi helyzetét meghatározó *valóságnak*. A zavar a hatvanas években kezdődik, pontosabban abban az időpontban, ahová Németh László a magyar szellem megroppanását lokalizálja: csak abban kételkedhetünk, hogy a katasztrófa mibenlétének megragadására alkalmasak a hatvanas évek irodalmi folyóiratainak azok a zsákutcái és nehézségei, amelyekről Németh László a magyar szellem e láthatatlan katasztrófájának tüneteit le próbálja olvasni. A bajt valahol az egész közösség feltételeinek és tájékozódásának a megváltozásában kell keresnünk.

Az 1848–1849. évi magyar forradalom bukásának nagy megrázkódtatása a magyarság politikai, társadalmi és értelmiségi vezető rétegeibe két döntő, s mindjárt hozzátehetjük, félrevezető tanulságot rögzített bele a tapasztalat kitörölhetetlen élességével. Az egyik tanulság az volt, hogy a Habsburgok birodalma olyan európai szükségszerűség, melynek hatalmi köréből sikeresen nem vonhatjuk ki magunkat, mert hiába próbálnók széttörni, egész Európa együttes erővel rakná újból össze. Ez így már akkor sem volt igaz, még kevésbé volt örök igazság. A másik döntő és megtévesztő tanulság az volt, hogy ha netalántán mégis sikerülne a Habsburgok birodalmát szétrobbantani, akkor vele együtt törne darabokra a történeti Magyarország is, melynek soknyelvű nemzetiségei 1848–1849-ben világosan megmutatták elszakadási szándékukat. Ez viszont nagyobbrészt igaz volt, ezen azonban végsőleg a Habsburg Birodalom fennmaradása sem segíthetett. A magyar nemzeti értelmiség azonban e két megrendítő tanulság hatására elvesztette a vállalkozókedvét, s inkább a megmenthető biztosítására gondolt, semmint arra, hogy egy új forradalom számára újból egy bátor elitet állítson ki. Ezzel pedig megszűnt az a lehetőség is, hogy a nemzeti értelmiséggel több ponton kapcsolódó magyar köznemesség vagy akár csak annak egy része még egyszer komoly erővel és elszántsággal a haladás ügye mellé álljon. Annyival kevésbé, mert a köznemesség időközben rájött, hogy a jobbágyfelszabadítás a tönk szélére juttatta, s csak a reformokat körömszakadtig ellenző nagybirtokosságnak használt. A köznemesség tehát, ha már társadalmi hatalma földjeivel együtt kicsúszott vagy kicsúszóban volt lábai alól, arra szedte össze erejét, hogy a megyei és állami hivatalokban bírt régi politikai hatalmát szerezze vissza, s azokat a közben megismert modern bürokrácia szabályai szerint fizetésessé alakítva, egyben gazdasági létalapot is szerezzen magának. Mindjobban égetővé vált tehát számára a kiegyezés, s az 1860–1861. évi sikertelen országgyűlést követő újabb várakozást már alig-alig győzte türelemmel. Ennek a türelmetlenségnek a szorongató hatása döntő tényező volt abban, hogy Deák Ferenc 1867-ben engedékenyebb volt, mint 1861-ben.

A kiegyezés zsákutcája

A dinasztiát és Deákékat tehát egyaránt a kiegyezés irányába szorította a saját helyzetük. Két védekezésre kényszerült, félelembe merevedett politikai erő egyezik ki egymással 1867-ben, amint arra Németh László is találóan rámutat. A Habsburgok kiegyeznek a magyar nemzettel, mert úgy tudják, hogy a magyarok a legenergikusabb és legfélelmetesebb, önállóságra törő népe a monarchiának, s nem veszik észre, hogy e nemzet vállalkozókedvét közben súlyos törés érte. A magyarok pedig megkötik a kiegyezést, mert úgy tudják, hogy a Habsburgok birodalma kikerülhetetlen szükségessége az európai államrendnek, s nem veszik észre vagy nem merik észrevenni, hogy éppen az a két vesztett háború, mely a dinasztiát a kiegyezésre kényszerítette, egyúttal éppen a szabadságharcot és Kossuthot igazolja abban, hogy a monarchia egyáltalán nem sebezhetetlen. A dinasztia és a magyar politikai vezető réteg kölcsönösen túlbecsülte a másik fél erejét, s ebben tévedett; ez azonban azért történt így, mert mind a kettő érezte, hogy saját erejéből nem tudja megőrizni helyzetét, s ebben nem tévedtek. Kiegyeztek tehát, hogy ki-ki megmentse és megóvja azt, ami neki fontos: a Habsburgok birodalmukat, a magyarok államukat. E kettő azonban továbbra is szöges ellentétben volt egymással; sőt a XIX. században, a demokratikus közösségalakulások sodrában inkább ellentétben volt, mint valaha. A dinasztia által az októberi diplomával megindított, de keresztülvinni nem tudott modernizált metternichi politika alapja az az elgondolás volt, hogy a monarchia minden történeti nemzete, országa és tartománya a rendies önkormányzat és a birodalmi védettség arányos adagolását élvezve „a dinasztia iránti hűségben forrjon össze". A Deákék által vallott, de keresztülvinni nem tudott negyvennyolcas politika alapja a magyar függetlenség és liberális alkotmányosság volt, legfeljebb perszonálunióban az uralkodó többi országával. A közös formulát csak azért sikerült végül mégis megtalálni, mert 1866 után rövid időre halvány, vérszegény és mindenkire ártalmatlan formában az 1848-as helyzet látszott megismétlődni: Ausztriában a vesztett porosz–osztrák háború után a konzervatívak háttérbe szorultak, s rövid időre a nagynémet szabadelvűek kerültek kormányra, akik szabadelvű politikával remélték Ausztria németországi helyzetét visszaállítani, s a német politikai kereten kívül eső Magyarország aránylag nagyfokú különállását tudomásul vették. A kiegyezés tehát formailag úgy jelent meg, mint a szabadelvűek diadala a Lajta mindkét oldalán. Valójában a német szabadelvűek kormányzása az osztrák politikában rövid közjáték volt, s hamarosan újból s véglegesen konzervatív kormány váltotta fel őket; a magyar liberálisok pedig olyan félelmekben éltek, amelyek mindinkább beoltották őket komoly reformtervekkel szemben. A kiegyezés vérbeli konzervatív cselekedet volt, s éppen ezért volt lehetséges a sok belső ellentmondás ellenére is: a megegyező feleket nem a célok és tervek, hanem a félelmek és aggodalmak közössége hozta össze. A liberálisok csak a formula megtalálásához kellettek, a létrejött szerkezetet kezelni csak konzervatív alapon lehetett, de úgy is csak ideigóráig.

Az a műfogás, mellyel a kiegyezés a szemben álló álláspontok ellentétét áthidalta, a „közös ügyek" kérdésének a rafinált „megoldása" volt. A közös ügyeket, a külügyet és a hadügyet a birodalmi tanácsnak és a magyar országgyűlésnek delegáció nevű különbizottságai intézik, melyek szigorúan úgy voltak megszervezve, hogy senki se nézhesse őket együtt valamiféle közös parlamentnek. Az azonban, hogy a delegációk együtt nem tárgyalhattak, csak szavaztak, gyakorlatilag nem azt jelentette, mintha a delegációkon keresztül a külügy és hadügy kérdésében is az osztrák és magyar parlament határozott volna. Hanem az igazi célnak megfelelően azt, hogy a külügy és hadügy, a delegációk csökevényes parlamentpótlékától alig zavarva, a dinasztia fenntartott területei maradtak. A közös ügyeknek az ilyetén rendezését azután teljesen különböző módon, két egymással ellentmondó konstrukció révén s egymástól eltérő szövegekkel illesztették bele a két ország közjogába. Az osztrák kiegyezési törvény[3]

úgy van megfogalmazva, mint ami csupán módosítja az egész birodalomnak egységesen alkotmányt adó 1860. évi októberi diplomát oly módon, hogy bevezeti a magyar szent korona országai számára azt a különleges privilégiumot, hogy azoknak a birodalmi tanácsban nem kell képviseltetniük magukat. Az osztrák kiegyezési törvény továbbra is a birodalomról beszél, amelynek azonban ettől kezdve van egy (onnan nézve) Lajtán inneni fele, „a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok", és egy Lajtán túli fele, a magyar szent korona országai. Ezzel szemben a magyar kiegyezés[4] egy önálló és minden birodalmi kerettől független magyar államról beszél, melynek egy Ausztria nevű másik állammal néminemű közös ügyei vannak. Ezt az álláspontot támasztotta alá az is, hogy az egész monarchiát a kiegyezéstől kezdve Ausztria–Magyarországnak hívták. Hiába hívták azonban így, s hívtuk mi a magunk felét a *magyar* korona országainak, a Lajta másik oldalán lévő országot *ott* sohasem hívták *Ausztriá*nak, hanem csak a „birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok"-nak vagy rövidesen Ciszlajtániának, az Ausztria elnevezést pedig az osztrák kiegyezési törvénynek megfelelően továbbra is az *egész* monarchiára értették. Ez *ott* azt az illúziót keltette, hogy a régi Ausztria érintetlenül megmaradt, holott közelebbről megnézve kétségessé vált, hogy egyáltalán létezik-e; a magyar nemzet illúziója viszont az volt, hogy Ausztria egy szomszéd ország; holott a szó mögött álló *igazi* realitás a dinasztia nemzetközi és katonai hatalma volt, ami egyáltalán nem csak a szomszédban létezett, hanem éppen úgy itt Magyarországon is. Az egész konstrukció jogilag magyar oldalon, tényleg a dinasztia oldalán volt erősebb, de mindkét irányban mindenekfelett *hazug* volt.

A dinasztiának azt hazudta a kiegyezés, hogy megmaradt a birodalma, mert nemzetközi és katonai teljhatalmát komoly korlátozástól mentesen megtartotta. Valójában azonban ahhoz, hogy egy monarchiát államnak lehessen nevezni, a külügyön és hadügyön kívül, amelyeknek révén az uralkodó inkább csak „fenntartja" államát, nagyon sok minden más is szükséges, amelyeken keresztül az uralkodó „jót tehet" népeivel. Ezek azonban magyar vonatkozásban a különálló magyar állam kezében voltak, ezzel pedig egy olyan politikai egység alakult meg a monarchia kellős közepén, melyben a dinasztikus lojalitás mindinkább megszűnt közösségképző tényező lenni. Ez azonban visszahatott a monarchia kimondhatatlan nevű másik felére is. Az osztrák-németek számára a kiegyezés azt jelentette, hogy megszűntek az *egész* monarchiában vezető nép lenni, s nemsokára, 1871-ben szétfoszlott az a reménységük is, hogy ehelyett Ausztria a német birodalomban fogja visszaszerezni egykori vezető helyét. A többi népek, mindenekelőtt a cseh nemzet számára pedig mind kevésbé volt megindokolható, hogy ha egyszer a magyaroknak szabad önálló országot játszani, annak igen sok külsőleges és nem kevés lényeges kellékével, akkor ők miért nem kaphatják meg ugyanezt vagy valami hasonlót. Különös élességgel kiderült ez az ellentmondás a kiegyezés után négy évvel, 1871-ben, mikor a dinasztia az októberi diplomával elkezdett politika logikus továbbfolytatásaképpen a „rangban" következő történelmi nemzetnek, a cseheknek a történelmi közjogával is ki akart egyezni. Ezt Andrássy Gyula, a magyar miniszterelnök akadályozta meg, aki az önálló magyar államiság nevében emelt vétót a cseh közjogi törekvések érvényesülésével szemben. Ezt az ellentmondó és a „történelmi" nemzetek közti szolidaritást is arcul csapó közbelépést csak úgy lehet megérteni, ha értjük a dualizmus rafinált és hazug építményének a szerkezetét: amíg az osztrákon kívül csak magyar közjog van, addig elhihető az a fikció, hogy Budapest egyenrangú Béccsel, de ha már van cseh közjog s mögötte a többieké is, akkor egyszerre kiderül, hogy Budapest helyzete sokkal inkább hasonlít Prágáéhoz, s annál legfeljebb árnyalatnyilag jobb. A cseh kiegyezés meghiúsulása pedig a dinasztia számára annyit jelentett, hogy a dinasztia a német érzelmű osztrák-németek bizalmának elvesztése után szembekerült birodalmának szláv többségével is. De nem kevésbé végzetes volt ez a magyar nemzet számára is, mely ettől kezdve úgy volt érdektársi viszonyban a halálra ítélt monarchiával, hogy ebben a viszonyban a mo-

narchia összes népei között egyedül maradt benne, méghozzá presztízskérdést csinált abból, hogy *egyedül* maradjon.

A másik oldalon a magyar nemzetnek azt hazudta a kiegyezés, hogy megvan az önálló magyar állam, csak éppen a külügy és hadügy terén hiányzik az önállóság – vagyis ott, ahol az önállóság kérdése kritikus pillanatokban eldől. Deák Ferenc a Kossuthhoz írott válaszában[5] s őt követve egy fél század múlva Szekfű Gyula az érvelés minden fegyverével igyekezett azt bebizonyítani, hogy negyvennyolc szellemét hatvanhét valósította meg, s hatvanhétben nem történt más, mint a negyvennyolcas törvények által megoldatlanul hagyott közös ügyek rendezése. Valójában éppen ez a gondolatmenet volt az egész kiegyezés belső hazugságának az alapépítménye; hogy miért lehetett éppen 1920-ban feleleveníteni, azt majd látni fogjuk.[6] Miért hagyta nyitva 1848 a külügy kérdését, s miért beszélt világosan, minden „nyitva hagyás" nélkül *magyar* honvédelemügyről? Éppen azért, mert legfeljebb perszonáluniót, további szándéka szerint teljes függetlenséget akart. Mit jelent az, hogy a kiegyezés ezeket a részben nyitva hagyott, részben nyitva sem hagyott kérdéseket a szoros unió irányában „oldotta meg"? Talán azt, hogy közben tizennyolc évig a kérdés „megoldatlan" volt, tehát kétséges volt, hogy ki intézze Magyarország külügyét és hadügyét? Szó sincs róla! Ezt a „kérdést" rég eldöntötte a szabadságharc elvesztése és a nemzet forradalmi vállalkozó kedvének a lelohadása. Hazugság és öncsalás volt, hogy ennek ellenére 1867-ben s azóta az egész közjogi kérdésről úgy beszélt és úgy vitázott mindenki, mintha hatvanhétben a liberalizmus jegyében valami ott folytatódnék, ahol negyvennyolcban abbamaradt, mintha az 1848 és 1867 között eltelt időszak a magyar fejlődésből valahogy kiesett volna, *valamiképpen nem volna érvényes*. Valójában a közbülső idő a magyar politikai fejlődésből egyáltalán nem esett ki. Valójában a kiegyezés ott folytatta, ahol az osztrák provizórium abbahagyta, az pedig ott folytatta, ahol Metternich kormányrendszere abbahagyta, de úgy, hogy a forradalom és az abszolutizmus közjátékának néhány tanulságát levonta az 1860. évi októberi diplomában. A kiegyezés tulajdonképpeni tartalma az, hogy a magyar nemzet a közös ügyek rafináltan kétértelmű megszerkesztésében megkapja azokat az engedményeket, melyeknek árán azután elfogadhatja... *az októberi diplomát*. A magyar közjogban egy szó sem esik az októberi diplomáról, annak dinasztikus és rendi erők kompromisszumán alapuló óvatos alkotmányosságáról, holott a kiegyezéses magyar alkotmányosságnak az üres vázzá vált negyvennyolcas törvények mellett az volt az igazibb, szellemében közelállóbb, *láthatatlan alapokmánya*. Ez pedig nemcsak azt jelentette, hogy nincs magyar külügy és hadügy. Hanem ezen keresztül illuzórikussá tette a legfontosabb negyvennyolcas vívmány, a parlamenti kormányzás fennmaradását is. Magyarország ugyan felelős parlamenti kormányt kapott, de azzal a feltétellel, hogy parlamentje mindenkor olyan többséggel rendelkezzék, amely a kiegyezést magára nézve kötelezőnek elfogadja. Mi történik, ha nincs ilyen többség? Akkor jön a dinasztia katonai ereje, amint az világosan kiderült az 1905. évi válság alkalmával!

Mi vitt rá olyan szellemeket, mint Deák Ferenc, Kemény Zsigmond és Eötvös József, hogy ebbe a kiegyezésbe belemenjenek, sőt ezt mint a magyar nemzet kívánságainak teljesülését ünnepeljék és ünnepeltessék a nemzettel? Nem jutunk messzire, ha azt mondjuk, hogy a reakció zsoldjába állottak, vagy akár enyhébben azt, hogy behódoltak a reakciónak. Valóban történt valami ilyesféle velük, ez azonban nem oka, hanem következménye annak a mélyebben fekvő és nemcsak őket, hanem szélesebb rétegeket is érintő megtorpanásnak, melyről már szólottunk. Hogyan volt azonban lehetséges, hogy ők és hozzájuk hasonló élességű gondolkodók nem vették észre a kiegyezésnek ezeket az ellentmondásait, melyek az értelem számára nyilván akkor sem voltak rejtettebbek, mint ma? Ennek a megértéséhez tudnunk kell, hogy akkor az ő számukra egyáltalán milyen kérdések formájában vetődött fel a probléma.

Az első kérdés mindnyájuk számára csakúgy, mint 1848-ban, az volt, hogy akarnak-e független, alkotmányos, szabadon kormányozott Magyarországot. Nem vitás,

hogy ők erre 1867-ben is teljes és őszinte meggyőződéssel igennel feleltek. A másik kérdés azonban mindjárt az volt, hogy az alkotmányos monarchia hívei-e avagy republikánusok. Nem volt vitás számukra, hogy az alkotmányos monarchia hívei és nem a köztársaságéi. Még ha nem lelkesedtek is a Habsburgokért, az alkotmányos monarchia felelt meg egész politikai és társadalmi szemléletüknek s temperamentumuknak is; tudjuk, hogy maga Kossuth sem volt feltétlenül republikánus. Végül a harmadik kérdés, amelyik felvetődött számukra, az volt, akarják-e a történeti Magyarország területi épségének a megmaradását. Erre a kérdésre is feltétlenül igennel feleltek. Ez a két utóbbi igen azonban, amely elvben megfelelt a forradalmi fejlődésben meglehetős szünetet tartó akkori Európa korszerű politikai közfelfogásának, Magyarország esetében kibékíthetetlen ellentmondásban volt az első igennel. Ami először a monarchiát illeti, a XIX. századi alkotmányos monarchia funkcionálásának az volt az előfeltétele, hogy a monarchia *egy* nemzettel, *egy* közösséggel hajlandó legyen magát azonosítani. Magyarország számára azonban a monarchia a Habsburg Birodalom formájában volt adva, mely *öt* történelmi nemzetből s ezen felül még *hat* önállóságra törő népből tevődött össze, tehát a siker reményével alkotmányos, nemzeti monarchiává átalakítani nem lehetett. A független, alkotmányos Magyarország követelése tehát magában foglalta a monarchia felrobbantásának követelményét, márpedig Deák, Eötvös és Kemény, akik az egész nemzettel együtt a forradalmi harc bukásának és feleslegesnek érzett vérpazarlásának a benyomása alatt voltak, ezt a következményt nem merték vállalni. Ezt csak Kossuth vállalta, aki emigrációjában egy életre azonosította magát a bukott magyar forradalom ügyének igazságával. Ami pedig a történelmi Magyarország ügyét illeti, e tekintetben azzal kellett volna a nemzet vezetőinek szembenézniük, hogy a demokratikus szabadság egyben a népek önrendelkezési jogát is magában foglalja, ebből pedig a történelmi Magyarország kisebb-nagyobb mértékben való megcsonkulása vagy legalábbis annak a kockáztatása következik. Ezt a következtetést pedig így, ilyen határozottan megint csak nem merték levonni. Ezt is csak az emigráns Kossuth közelítette meg egyszer, a maga dunai konföderációs tervével, de annak a visszhangja olyan volt, hogy nem nagyon tért vissza reá többet, bár elejteni nem ejtette el. A magyar vezető réteg többsége azonban nem tudott, nem mert szembenézni ennek a három tételnek, a független; szabad országnak, az alkotmányos monarchiának és a történeti határoknak Magyarország számára való kibékíthetetlen ellentétével, mert túlontúl félt a Habsburgok hatalmától, és túlontúl félt a nemzetiségek elszakadási szándékától. Aki pedig e félelmeket elfogadta kiindulási alapnak, annak a számára hibátlan logikával levezetődött az, hogy ismerje el a kiegyezésben megvalósult szerkezetet alkotmányosságnak, holott nem volt az, függetlenségnek, holott nem volt az, és a történeti Magyarország biztonságos meglétének, holott nem volt az. Klasszikus példája ez annak, hogyan nyűgözi le a politikában a félelem mechanizmusa az értelem mechanizmusát.

Ha ezt látjuk, akkor többet tudunk, mintha csak azt tudjuk, hogy a kiegyezés reakciós mű; akkor azt is értjük, hogyan tudott ez a reakciós mű nem reakciós erőket a maga szolgálatában lekötve tartani. A kiegyezés azt jelentette, hogy általa egy fél századon keresztül azok az energiák, melyek 1848–1849-ben nálunk s általában minden egészségesebb fejlődésű országban a haladás tényezői voltak, jó fele-háromnegyed részükben a kiegyezés üresen őrlő malmában használódtak fel, abban az üres malomban, mely ellentmondó célkitűzésekből, politikai fikciókból, hazug formulákból és hamis kényszerűségekből épült fel. Minthogy ez az egész zsákutca az ország közjogi és politikai szervezésének a mikéntje körül alakult ki, ezért volt érdemes pontról pontra végigkövetni azt a *közjogi és politikai* jellegű konstrukciót, melyben ez testet öltött. A politikum területe ugyan nem annyira közvetlenül anyagi jellegű, hogy ott minden hazugság oly közvetlenül és hamar megbosszulná magát, mint pl. a műszaki alkotás vagy a termelés területén, azonban nagyon is központi jelentőségű ahhoz, hogy hazugságai idővel végzetesekké ne váljanak. Az általánosan elterjedt ellenkező nézet-

tel szemben le kell szögeznünk, hogy *a politikában hazudni nem lehet*. Pontosabban: lehet itt-ott hazugságokat *mondani*, de nem lehet hazugságra politikai konstrukciókat, politikai *programot* felépíteni. A kiegyezés további sorsa különös világossággal megmutatja, hogy a hazugság a politikában hogyan bosszulja meg magát.

A kiegyezéstől a Monarchia összeomlásáig

A dinasztiának és a magyarságnak 1867-ben leszögezett kiegyezése, mely kölcsönös becsapáson, pontosabban kölcsönös öncsaláson alapult, mindenekelőtt *politikai* síkon vezette zsákutcába az egész fejlődést. Ötven esztendőn keresztül a Lajtán innen és a Lajtán túl minden közjogásznak az lett a feladata, hogy a jog összes eszközeivel a maga országa javára értelmezzen egy olyan közös alapokmányt, amelyről minden értelmezés előtt azt kellett volna megállapítani, hogy alapjában hazug és ellentmondó. Ötven esztendőn keresztül a magyar nemzet óriási energiát fordított olyan harcokra, melyekkel a kiegyezés nemzeti vívmányait akarta továbbfejleszteni, holott a kiegyezés olyan nyakatekert, *konzervatív* kompromisszum volt, amelyet lehetett betűről betűre megtartani, és lehetett *volna* felborítani, csak éppen fejleszteni nem. Ötven esztendőn keresztül a politikai bölcsesség abban merült ki Ausztriában és Magyarországon, hogy hogyan lehet olyan politikai intézkedéseket találni, melyeket Ausztria és az uralkodóház felé a kiegyezés szigorú tiszteletben tartásának, Magyarország felé pedig a kiegyezést túlhaladó, eget rengető nemzeti vívmányoknak lehet feltüntetni. Az egész helyzet a vezető rétegek politikai értelmességének a fokozatos romlását idézte elő, a nép politikai értelmességének a visszafejlesztéséről pedig gondoskodott a magyar politika ekkor kibontakozó és állandósuló legdemoralizálóbb jelensége, a választások megrontása. Aki ugyanis egyszer elfogadta a kiegyezést s mindazt, amit az jelentett, annak három okból is el kellett fogadnia a magyar választások tisztaságának és a magyar választóknak a megrontását: azért, mert a kiegyezés szellemében sem a teljes függetlenség, sem a társadalmi forradalom, sem a nemzetiségi önrendelkezési jog híveinek *nem volt szabad* többségre jutniuk. Azok az alkotmányos intézmények tehát, melyeknek 1848 elgondolása szerint a politikai nevelődés iskoláinak kellett volna lenniük, így váltak a népbutítás intézményes eszközeivé.

A politikai és közjogi zsákutcával teljesen párhuzamos volt a *társadalmi* fejlődés megrekedése is. A társadalmi fejlődés bizonyos zavarai, mint láttuk, részesek a kiegyezés létrejöttében, viszont a kiegyezés konstrukciójának a megmerevedése maga is tovább segítette a társadalmi fejlődés elakadását. Ahogyan a kiegyezés politikailag nem negyvennyolcat folytatta, hanem negyvenhetet, ugyanúgy társadalmi téren is az a lényege a kiegyezés utáni társadalmi fejlődésnek, hogy a negyvennyolcas vívmányok formai átvételével, de a negyvennyolcas lendület teljes elhagyásával a magyar társadalmi erőviszonyok százados mozdulatlanságát őrzi tovább. A társadalmi viszonylatoknak az a folyékony és mozgásban lévő volta, amely 1848 előtt azt mutatta, hogy köznemesség haladó része a polgársággal európai értelemben vett s a feudalizmussal szembeszállni tudó polgári osztállyá, a köznemességből származó értelmiség a nem nemes származású értelmiséggel együtt szabad és a társadalmi reform ügyének rendelkezésére álló modern értelmiséggé képes átalakulni, teljességgel megszűnt. Az egybeolvadási folyamat tovább folyt, de ellenkező értelemben: a megfélemledett értelmiség a magyar nép tömegeitől izolált, nagyobbrészt német eredetű polgárság olvadt bele a köznemességbe, mely visszahúzódott a maga régi társadalmi kereteinek a sáncai közé. Így jött létre a felfelé követelődző, lefelé rangtartó *úriember*nek az a típusa, amely nem hasonlított sem egy nyugat-európai értelemben vett burzsoáziához, még kevésbé valamilyen, a társadalmi reform szempontjából jelentős értelmiségi réteghez, annál inkább a werbőczyánus magyar köznemességhez. Ez az úriemberi réteg tehát immár nem a polgári fejlődés és a társadalmi mozgás közegeként, hanem, a

werbőczyánus köznemesség helyzetét megörökölve, zárt és mozdulatlan testként ékelődött a feudális országvezetés és a felemelkedni akaró kispolgári, proletár- és paraszti tömegek közé.

A kiegyezés korszakának belső megrekedése azonban sehol sem mutatkozik meg olyan élességgel, mint azon a területen, ahonnan az egész zsákutca mögött álló félelem kibontakozott: a *nemzetiségi politika* és a *nemzetiségi asszimiláció* területén. Az a magyar történeti és értelmiségi vezető réteg, mely a demokratikus közösségalakítás egész erkölcsi és ideológiai fegyvertárát felvonultatta avégből, hogy Magyarország különállóságának az indokoltságát bizonyítsa, ugyanakkor a demokratikus közösségalakítás jogát elvitatja Magyarország nemzetiségeitől, azon a vékony jogcímen, hogy a magyar államnak vannak folytonos történeti intézményei, tehát van történeti jogcíme a létezésre, a nemzetiségeknek pedig nincsen. A nemzetiségeknek tehát nem jár politikai, közjogi önrendelkezési jog, csak egyéni és kulturális jogok: ők az egységes magyar politikai nemzet „más ajkú" tagjai, ahogyan ez Deák Ferenc szép törvényében s a reá épített politikai konstrukcióban kimondatott. Egy többnyelvű, de egyérzésű magyar nemzet azonban elhihető lett volna 1848 előtt, de az 1848–1849-es események óta mindenki tudta, hogy a magyar történeti terület akkor volna minden veszéllyel szemben biztosítva, ha egynyelvű volna. Ugyanaz a félelem tehát, mely arra indította az ország vezető rétegét, hogy a kiegyezésbe belemenjen s az attól várt biztonságban megrekedjen, egyben arra is indította, hogy ezt az átmeneti és hamis biztonságot a nemzetiségi törvényre való tekintet nélkül az egynyelvű ország létrehozására, a nemzetiségek asszimilálására használja fel. Itt kezdődnek az asszimiláció hazugságai. A magyar társadalom úgy, ahogyan 1867-ben minden téren mozdulatlanná merevedett, szerkezetének alapjellegében, ha jogi intézményeiben nem is, feudális, pontosabban rendi társadalom volt. A rendi társadalom pedig általában nem asszimilál, pontosabban nem az egész közösséghez asszimilál, hanem egyes kasztokhoz, csoportokhoz. Az egész közösséghez való asszimilálás csak a polgári társadalomban kezdődik meg, és csak az osztály nélküli társadalomban folyik teljes szélességben. Nem akarom ezzel azt mondani, hogy az asszimiláció *csak* társadalmi kérdés, és a társadalmi kérdések megoldása az asszimilációt probléma nélkülivé teszi. Az azonban bizonyos, hogy az asszimiláció legelső kérdése mindig az: mi az a társadalmi közeg, ami asszimilál? A múlt század második felének magyar társadalma pedig a feudalizmusból éppen kibontakozni kezdett, ezen a fokon megrekedt, tehát egy szűken és részlegesen asszimiláló társadalom volt. Nem is történt asszimiláció másutt, mint a magyarországi polgárosodás gyér gócaiban, a városi német és zsidó lakosság körében. Ezeknek nyelvi és érzelmi asszimilációja gyorsnak és sikeresnek mutatkozott, ez a siker azonban azonnal bele is épitődött a magyar politikai illúziók építményébe: a szétszórtan lakó s így a történeti Magyarország területi státusát nagyobbrészt nem érintő németség és zsidóság asszimilációjában az igazán veszélyes – és valóságban nem asszimilálódó – többi nemzetiség asszimilációjának az illúzióját lehetett tovább ápolni. Aki akkor ezeket is komolyan asszimilálni akarta volna, csak egyféleképpen próbálhatta volna meg: egy nagy lendületű s a forradalomtól sem visszariadó polgári és demokratikus fejlődés sodrában, a jövőbe, a haladás felé mutató teljesítmények versenyében. Ez azonban ugyanúgy jelenthette az asszimiláció lehetőségét, mint az elszakadás veszélyének a felidézését, ezt a veszélyt pedig ez a félelemben élő vezető réteg nem bírta el. Így tehát azok is, akik nem adták fel a magyar társadalom demokratikus fejlődésének a célját, de ugyanakkor benne éltek a történeti Magyarország szétesésétől való félelemben, abban az irányban kezdtek el tervezgetni, hogy úgy irányítsák a magyar tömegeket a szabad társadalmi fejlődés, emberi felemelkedés, gazdasági megerősödés útjára, hogy ugyanakkor a nemzetiségi tömegekkel mindez ne történjék. Azoknak a társadalmi erőknek viszont, amelyeknek a rendi társadalmi szerkezet fenntartása volt az érdekük, nem volt más dolguk, mint mozdulatlanul várni, hogy az előbb említett törekvések a maguk belső ellentmondásán hajótörést szenvedjenek. A hatalom bir-

tokosai ebben a helyzetben nem tudtak okosabbat tenni, mint azt, hogy nacionalizmusukat és asszimiláló buzgalmukat a nemzetiségekkel szembeni tüntető jellegű rendőri, politikai és kultúrpolitikai akciókban mutassák meg, a magyar társadalom demokratizálásától pedig – ha nem riadtak vissza tőle már eleve saját társadalmi előítéleteik folytán – visszariadjanak, annak nemzetiségi következményei folytán. Innen az a furcsa ellentmondás, hogy ez a korszak úgy él a magyar történeti tudatban, mint amelyben a magyarság megerősítésére még azok között a határok között, melyeket a legtisztább demokrácia és a nemzetiségek szabadságának a teljes elismerése szabott volna meg, sem történt semmi; a nemzetiségek emlékezetében pedig úgy él ugyanez az időszak, mint amelyben minden megtörtént, ami a nemzetiségek politikai és kulturális felemelkedésének a megakadályozására szükséges. Mind a két tétel igaz, és egymás mellett igaz: a végeredmény az volt, a magyarság lényegében feudális, jobbágyi feltételek között élt tovább, az ugyancsak feudális paraszti mozdulatlanságban élő nagy nemzetiségi tömegekben semmiféle asszimiláció nem történt, a történeti Magyarország belső nyelvi határai teljes változatlanul maradtak, a nemzetiségek ellenben lényegesen öntudatosabban és ellenségesebben állottak szemben a magyar állammal, mint kezdetben.

A kiegyezés belső ellentmondása és belső korhadtsága különösen láthatóan napvilágra jött az 1905. évi nagy alkotmányválság idején s utána. Az egyesült ellenzék, mely a független magyar államiság jelszavával nyerte meg a választási küzdelmet, végül csakis azon az áron juthatott kormányra, hogy elfogadta a kiegyezést, és a lényeges kérdésekben teljesen behódolt az uralkodónak, aki a darabontkormány[7] kinevezésével megmutatta, hogy a hatalom végső ütőkártyái a kezében vannak. Az így uralomra került koalíció sovány elégtétele az volt, hogy a darabontkormányt kiszolgáló közéleti férfiakat és tisztviselőket megbélyegezhette és félreállíthatta, amiből viszont a dinasztia helyzetének a gyengesége derült ki. Hogy a zűrzavar teljes legyen, a munkásság a függetlenségi pártok *ellen* s az általános választójog *mellett* tüntet, amit a darabontkormány helyezett kilátásba. Nemzetiségi síkon pedig a magyar koalíció előbb a szerb–horvát koalícióhoz közeledik, mely alig burkoltan elszakadáspárti; később viszont óriási horvát válságot idéz elő egy hajánál fogva előrángatott vasúti nyelvrendelettel,[8] melyet itthoni eredménytelenségének elpalástolására, nagy nemzeti vívmányként akart beállítani; s ugyanilyen célból viszi keresztül az Apponyi-féle népiskolai törvényt,[9] mely a nemzetiségek elfordulását véglegessé teszi. Ilyen s hasonló kudarcos nemzeti vívmányok közepette járja le magát a koalíció, s adja át a helyét ismét Tisza István szigorúan hatvanhetes kormányainak.

A kiegyezés ötvenéves mérlege tehát az volt, hogy mindenféle reménytelen továbbfejlesztési kísérletek után egy tapodtat sem jutottunk, mert nem juthattunk túl a kiegyezésen, erkölcsileg és politikailag azonban a kiegyezés hitele teljesen semmivé vált. A világháború kitörésének pillanatában nem volt a kiegyezésnél gyűlöltebb politikai jelszó a Lajta egyik oldalán sem. A hazugságnak azok a vaskos oszlopai, melyeken a kiegyezés nyugodott, már belülről teljesen elkorhadt, féreg rágta holmik voltak, s a világháborútól függetlenül is teljes élességében állt egymással szemben a két tiszta álláspont: Ferenc Ferdinándnak a népek egyenlőségén alapuló dinasztikus összbirodalmi elgondolása és a Habsburg-házzal mindenestül szembeforduló függetlenségi álláspont. A közjogi álláspontoknak ez a szembenállása távolról sem volt simán párhuzamos a társadalmi-politikai ellentétekkel, a reakció és a politikai radikalizmus szembenállásával, mert voltak reakciós függetlenségiek és a demokráciával legalábbis kacérkodó összbirodalom-pártiak. A századforduló politikai radikalizmusának írói és publicistái maguk között sem döntötték el végleg, hogy a demokratizálódás folyamatát összbirodalmi keretben, osztrák–magyar keretben, történeti magyar keretben avagy pedig teljesen új népi keretekben képzeljék-e el. Azzal azonban, hogy a kérdéseket tömegmozgalmi, társadalmi és gazdasági síkon vetették fel, nem pedig közjogi, szövegmagyarázati és történeti síkon, maguk is lényegesen hozzájárultak az álláspontok tisztá-

zásához. A világháború előtt már világosan látszott, hogy akár Ferenc Ferdinánd jut uralomra, akár a Monarchia bomlik fel, a magyar nemzet kénytelen lesz szembenézni a történeti Magyarország további létének a kérdésével. A trónörökös halála s a világháború az egyik alternatívát, a dinasztiának a történeti Magyarország ellen fordulását elodázta, majd tárgytalanná tette. Ennek később értek be a súlyos következményei, mert így születhetett meg a történeti Magyarország felosztása után a dinasztia, a Monarchia s a kiegyezés új legendája.

A magyar ellenforradalmi kormányzás zsákutcája

1918-ban elkövetkezett a magyar függetlenség és a demokratikus forradalom pillanata. Úgy látszott, hogy a győztes forradalom megoldja a függő kérdéseket, és feloldja az ország közösségi életét lenyűgöző hazugságok hálózatát. A reá következő huszonöt esztendőn keresztül megtanultuk ugyan ezt a forradalmat mint forradalmat is kicsinek és jelentéktelennek tartani; ha azonban megnyilvánulásait közelről nézve összevetjük az azóta lezajlott fasiszta álforradalmakkal, akkor észre kell vennünk, hogy mennyi felszabadult, ép, spontán erő mutatkozott meg benne a félszázados hazug konstrukció felrobbantása után. Ezeket az erőket azonban két hónap alatt teljességgel megbénította a történeti Magyarország szétesésének a rettenetes megrázkódtatása. Pontosan azért, amiért a magyar vezető réteg fél századon keresztül éppen ettől félt a leggörcsösebben, s csinált olyan politikát, melynek révén ezzel a veszéllyel nem kellett szembenéznie, pontosan ezért érte ezt a vezető réteget oly nagy megrázkódtatásként a történeti Magyarország szétesésének a látványa. Ez a megrázkódtatás indította az októberi forradalom vezetőit, akik a várható békeszerződést nem akarták aláírni, arra, hogy a fegyveres ellenállást megkísérlő proletárszocializmusnak adják át a hatalmat. Ez pedig meghozta a magyar úriemberi réteg s a benne felolvasztott és önállótlanná vált értelmiség és polgárság számára a politikai készületlenség nagy megrázkódtatása után a társadalmi készületlenség nagy megrázkódtatását is. Mikor 1919 nyarán az antant közbelépése a Tanácsköztársaság bukását vonta maga után, akkorra már együtt volt minden ahhoz, hogy azokon a keveseken kívül, akik életüket a demokrácia vagy a szocializmus ügyére tették fel, Magyarországon nemcsak demokrácia és szocializmus, de függetlenség se kelljen senkinek. Mindenekelőtt ne kelljen az úriember tokjába újból visszahúzódó és végleg megzavarodott értelmiségnek és polgárságnak. A következtetés oly világos és egyszerű volt, hogy alig lehetett neki ellenállni: a népek önrendelkezésének demokratikus alapelve darabokra törte a történelmi Magyarországot, tehát elvetendő, s annál könnyebben elvethető, mert hiszen az egész humbug és világcsalás, hiszen hárommillió magyart juttattak ennek nevében idegen uralom alá; a demokratikus belső forradalom pedig egyenes vonalban vezetett az értelmiséget és a polgárságot kiirtani készülő proletárforradalomhoz, tehát reszketnünk kell tőle, s annál nyugodtabban elvethetjük, mert szintén humbug és világcsalás, hiszen szabadságon kezdte, és diktatúrán végezte. Hogy messziről nézve mindez félrecsúszás vagy átmenet, ami nem érinti az alapelvek és a nagy fejlődési tendenciák érvényességét, azt nehéz volt megmagyarázni azoknak, akik ezeket a részletjelenségeket élték meg.

1918–1919 tapasztalatainak ez az értelmezése pedig nem jelentett mást, mint annak az emberfajtának a politikai mennybemenetelét, a teljes igazolását, amelyik hatvanhetet csinálta, és a hatvanhetes hazugságok hínárjai között oly biztonsággal lavírozott. Dinasztia már nem volt, Habsburg Birodalom már nem volt, de nélkülük is sikerült, amint azt Németh László mesterien leírta, hatvanhét bukása után egy olyan hatvanhetes világot berendezni, amelyben a kiegyezés egész eszmei és politikai konstrukciójának nagyobb becsülete volt, mint tényleges érvényességének idején bármikor. Ezért kísérelhette meg Szekfű Gyula 1920-ban a kiegyezés utólagos igazolását,

éppen akkor, amikor kívülről nézve mindaz, ami történt, visszamenőleg is a kiegyezés haszontalanságát, sőt kártékonyságát igazolta; amikor szóról szóra beteljesedtek Kossuth Lajos prófétai szavai, aki megjósolta, hogy a kiegyezés legvégzetesebb következménye az lesz, hogy ha majd a népek megindulnak a Habsburg Birodalom felszámolására, akkor lesz cseh, lengyel, román, szerb, horvát légió, csak magyar légió nem. Az események *értelme* ezt a jóslatot igazolta, de az 1918–1919-es „tapasztalatok" *félelme* az 1867-es kiegyezés félelmét igazolta a magyar úriemberi réteg előtt: az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával *valóban* bekövetkezett az, amitől való féltükben a magyar vezető rétegek, köztük demokratikus tényezők is, a kiegyezésbe végül is belementek: a történeti Magyarország szétdarabolása. Így lehetett felállítani azt a tételt, hogy Magyarország feldarabolásáért az a két forradalom felelős, amely az Osztrák–Magyar Monarchia felrobbantásában részt vett, illetőleg azt vállalta. A konstrukció a félelem logikája szerint oly teljes és zárt volt, hogy nyugodtan fittyet hányhatott a tényeknek; annak, hogy éppen a trianoni bűnbakként odaállított Károlyi Mihály volt az, aki azért adta át a hatalmat a Tanácsköztársaságnak, hogy az a várható békeszerződés feltételeit, amelyet Károlyi nem volt hajlandó aláírni, fegyverrel korrigálja, s a Tanácsköztársaság elsősorban abba bukott bele, hogy ezt megpróbálta; ezzel szemben Horthyékat az antant azért és azzal a feltétellel juttatta uralomra, hogy a trianoni békeszerződést elfogadják és aláírják. Az ellenforradalmi kormányzat ezt a súlyos születési hibát a sérelmi irredentizmus ápolásával egyenlítette ki, amely az egész konstrukcióba tökéletesen beleillett.

Társadalmi síkon az úriember réteg a proletárforradalomtól való félelem közös platformja alapján további polgári elemeket asszimilált magához a „keresztény középosztály" közös neve alatt: az elnevezés az úriembernél polgáribban hangzik, de valójában a proletárforradalom élménye után az egykori köznemesség mozdulatlan, hierarchikus társadalmi szemlélete sokkal elszántabban és nyíltabban jelentkezik, mint azelőtt. A társadalmi mozdulatlanság kibírhatatlanságát a haladás*ellenes* erők radikalizmusa, a fasizmus fából vaskarikája kezdi ellensúlyozni. Rengeteg félreértés és rengeteg jó szándéknak a felőrlődése származott abból, hogy az egész ellenforradalmi konstrukciónak ezt az alapvető mozdulatlanságát nem vették észre. Az ellenforradalmi garnitúrának mind reakciós, mind fasiszta árnyalata, sőt a gyérszámú européer árnyalata is elszakíthatatlanul el volt kötelezve ennek a mozdulatlanságnak, s közöttük a különbség csak annyi volt, hogy az egyik következetesen végigvitte, a másik álreformokkal és álforradalmakkal spékelte meg. *Fejleszteni* azonban demokratikus irányban az ellenforradalom politikai platformját éppen úgy nem lehetett, mint ahogyan nem lehetett a kiegyezését, mert mind a kettőnek éppen az volt a lényege, hogy ne lehessen fejleszteni.

Csakis ennek a mozdulatlanságnak az ismeretében érthetjük meg azt, hogyan volt képes a magyar társadalom vezető rétege a húszesztendős trianoni revizionizmus ideje alatt a kiegyezés *nemzetiségi* szemléletét is a maga teljes megkövültségében megőrizni. Ennek megfelelően akkor, amikor a világpolitikai helyzet a visszacsatolások lehetőségét megnyitotta, első reakciója az volt, hogy az igazságtalanság jóvátétele címén rávetette magát erre a lehetőségre, anélkül hogy az igazság bajnokához illően egy kicsit megkérdezte volna, hogy azok a feltételek, azok a körülmények és azok az erők, melyek a visszacsatolási lehetőség mögött állanak, hogyan viszonyulnak az igazság ügyéhez. Másodszor válogatás nélkül elfogadta a történeti Magyarország bármely területének a visszacsatolási lehetőségét, egészen Muraközig bezáróan, tekintet nélkül arra, hogy milyen gyűlöletet és milyen ellenségességet arat ezzel az ottani lakosság körében s a szomszéd országban. Végül az ily módon bekebelezett nemzetiségekkel szemben, akik időközben megtapasztalták az önálló állami élet előnyeit, pontosan, sőt lényegesen durvábban megismételte a régi magyar nemzetiségi politika összes ellentmondásait, balfogásait és brutalitásait; egyik oldalon a Szent István-i államesz-mével, mely már akkor is kevés volt, mikor Deák Ferenc-féle nemzetiségi törvény-

nek hívták[10]; másik oldalon a Szent István-i–Deák Ferenc-i állameszmére való minden tekintet nélkül folyó otromba és visszafelé elsülő magyarosítási kísérletekkel és végzetes karhatalmi atrocitásokkal. S a werbőczyánus köznemesség uralmi szellemének és kiváltságtudatának a továbbélése gondoskodott arról, hogy elegendő számban álljanak rendelkezésre felsőbbrendűségi tudattal áthatott kisemberek is mindeme esztelenségek végrehajtásához.

Mialatt így az ellenforradalmi politika tovább kergette Nagy-Magyarország helyreállításának és a benne élő nemzetiségi paraszttömegek megmagyarosításának a fantomját, ezenközben az asszimiláció ügye a magyar társadalmon belül kerül súlyos válságba. Az 1918–1919-es forradalmak nyomán fellépő ellenforradalmi antiszemitizmus mellett ekkor kap formát az a szélesebb, a német asszimilációt sem kímélő fajvédelmi magyarázat, mely szerint a bajok oka a magyar politikai, társadalmi és szellemi vezető réteg összetételének az asszimiláció folytán való irreális eltolódása. Ez az arányszám-eltolódás összehasonlításban valóban feltűnő, azonban a magyar társadalmi fejlődés megakadását ismerve ebben a világon semmi rejtelmes nincsen. Tudjuk, hogy a magyar társadalom, mindenekelőtt a magyarság túlnyomó többségét kitevő parasztság egészen rendi vagy rendies, keretek között élt tovább. Ezzel szemben a magyarországi németség és magyarországi zsidóság külön társadalma egy rendi elemektől nagyobbrészt mentes, lényegében polgári jellegű társadalom. Így a német parasztság és a zsidóságnak zárt közösségben tovább élő része, mely természetesen éppen úgy nem asszimilálódott, mint a többi nemzetiség, aránylag szabadon közlekedett a maga asszimilálódó felső és városi rétegével, a közlekedésnek azokkal a nem teljes, de a rendi világhoz képest nagyon is szabad lehetőségeivel, melyet általában a polgári társadalom jelent. Ez pedig azt jelentette, hogy ezeket a tömegeket a maguk asszimilálódó felső rétege felé való törekvésükben az anyagi akadályokon kívül, melyeken némi tehetséggel, erős akarattal és átmeneti nyomorgással át lehetett törni, más akadály, belső gátlás nem akadályozta. Nem így a rendies magyar társadalomban, ahol a feltörekvés, taníttatás, vállalkozás kérdéseiben az anyagi nehézségek már csak a végső nyomatékát jelentették az anyagi nehézségektől függetlenül is meglévő emberi és társadalmi akadályoknak és gátoltságoknak. A rendies magyar társadalomnak és polgárias német és zsidó társadalomnak ebből a nagyon egyszerű különbségéből adódott az, amit gazdasági, hatalmi és hivatali téren sváb és zsidó *térfoglalásként* ismerünk. A társadalmi hátteret ismerve azonban végzetes és félrevezető ebben a „térfoglalók" energiájának, összetartásának különös jelentőséget tulajdonítani, s azzal sem jutunk messzire, ha ezzel kapcsolatban magyar alkat, német alkat, zsidó alkat, szláv alkat egymástól különböző távolságát vagy közelségét méregetjük. A kérdést egyáltalán nem az alkati különbség foka dönti el. Nyilván feltehető például, hogy egy köznemes származású magyar úriember alkata, még ha számba vesszük is, hogy az alkatnak a társadalmi különbség is fontos tényezője, közelebb áll egy magyar parasztéhoz, mint egy sváb hivatalnoké vagy zsidó kereskedőé. Ez azonban az ég egy világon nem változtat semmit azon, hogy a magyar parasztot *azért* igazgatták aránylag igen magas százalékban tőle alkatban többé-kevésbé *különböző* német származású hivatalnokok, s búzáját azért vásárolták alkatban tőle többé-kevésbé *különböző* zsidó kereskedők, mert a hozzá alkatban *közelebb álló* magyar urak, s az *általuk berendezett társadalom* olyan volt, amilyen volt. Minden nemzeti aggodalom, mely az egész folyamatban a magyar faj háttérbe szorulását látta lényegesnek, de ugyanakkor a magyar nép teljes felszabadulásának a társadalmi tartalmát nem gondolta radikálisan végig, óhatatlanul oda vezetett, hogy örülnie kellett mindenféle hatalmi és arányszámbeli változásnak, mely német vagy zsidó származásúakkal szemben a magyar származásúakat juttatja előtérbe. Ilyen változásoknak azonban a magyar társadalmi fejlődés mozdulatlansága folytán nem a magyar tömegek, hanem nagyobbrészt csak a magyar származású úriemberek lehettek a haszonélvezői. Tekintsünk most el az ellenforradalom rosszhiszemű, németbérenc fajvédelmétől, s nézzük csupán azt a következetesebb és kétsé-

gen kívül őszintébb magyar fajvédelmet, mely zsidó és német térfoglalástól egyaránt menteni akarta az országot: ha közelebbről megnézzük e fajvédelem társadalmi összetevőit és közösségi beidegzéseit, akkor a nem is mindig meglévő parasztromantika mögött megint csak a magyar úriembernek egy „tősgyökeres", fajmagyar változata tűnik elénk, mely a werbőczyánus kisnemesség ismerős uralmi igényeit és ingerült felsőbbrendűségi tudatát őrzi tovább.

Az ellenforradalom politikai, társadalmi és nemzeti szemléletének ez az újabb zsákutcája vezető rétegünk politikai értelmességét és erkölcsi ítélőképességét végleg aláásta. Ennek végső következményei 1944-re értek be; azonban az azt megelőző időknek most napvilágra kerülő adatai mind élesebb fénnyel világítják meg, hogy már a harmincas évektől, mikor a területi változások lehetősége megjelent a láthatáron, az ország eszesnek, ravasznak és erélyesnek látszó vezetői milyen elképesztő könnyelműséggel és vaksággal hozták meg a legvégzetesebb döntéseket. Ennek következtében történt azután, hogy az egész ellenforradalmi konstrukció hazugsága ismét felidézte azt a veszedelmet, melytől való félelemben létrehozták: az ország a területi változások biztosításáért s a társadalmi mozdulatlanság megóvásáért belemanövrírozta magát egy olyan háborúba, melynek eredménye a területi változások teljes visszacsinálódása és az évszázados társadalmi hierarchia összeomlása lett.

A magyar közélet százesztendős fordított kiválasztása: hamis realisták és túlfeszült lényeglátók

A politikai és társadalmi zsákutcáknak ezen a sorozatán bukdácsolt végig a magyar nemzet attól a pillanattól kezdve, hogy forradalmi szabadságharca elbukott, egészen odáig, amikor a második világháború végén a maga fikciókból, feltevésekből, követelésekből és vágyképekből épült államépítményének a romjai között újból szembekerült a valósággal. Ez alatt a csaknem száz esztendő alatt a magyar nemzet olyan politikai és társadalmi konstrukciókban élt, amelyekben a dolgokat a maguk nevén nevezni nemcsak hogy nem lehetett, hanem nem is volt szabad, ahol a tényeket nem az okok és okozatok egyszerű láncolatában, hanem azon kívül álló feltevések és várakozások jegyében kellett értelmezni és magyarázni, ahol álbajokra kellett pazarolni jó erőket s ráolvasással gyógyítani valóságos bajokat, ahol a valóságos tennivalók körén kívül s azokra való tekintet nélkül lehetett és kellett cselekedni, s ahol hiányzott a cselekedetek helyességének az objektív mértéke, és helyette a félelmek és sérelmek egy bizonyos rendszere szerepelt erkölcsi értékmérőként. Minden eltorzulás, ami ez alatt az időszak alatt a magyar közösségi élet különböző területein megmutatkozott, valamilyen módon visszavezethető az alapvető politikai és társadalmi konstrukció hamisságára. Hogyan lehetséges, kérdezhetné valaki, hogy egy egész közösség arculata megváltozzék attól, hogy 1867-ben király és nemzet milyen kiegyezést kötöttek egymással? Nagyon egyszerűen: egy hamis konstrukció, akármilyen területen, közjogi, politikai, ideológiai, társadalmi vagy gazdasági területen épül is ki, ha egyszer valamilyen szerencsétlen okból beleépül az illető közösség szerkezetébe, akkor abban megindít egy fordított kiválasztást, amint arra már Németh László is ugyanezzel a kérdéssel foglalkozva nagyon helyesen rámutatott. A kiegyezéses, majd utóbb az ellenforradalmi magyar közéletben sem miniszter, sem községi jegyző, sem bankelnök, sem ipartestületi elnök, sem akadémiai elnök, sem tanfelügyelő nem lehetett olyan ember, aki döntő pillanatban nem volt hajlandó vagy nem volt képes egy rendeletben, egy fegyelmi határozatban vagy egy pohárköszöntőben magáévá tenni a közösségi hazugságoknak azt a rendszerét, melyen ez az egész közélet felépült. Lehet, hogy csak kis engedmény kellett hozzá, de már ez a kicsi is megindította a fordított kiválasztás folyamatát, mert a legigazabb, legszenvedélyesebb és leglényeglátóbb embe-

rek számára már ez is lehetetlenné tette, hogy hazugsághoz adjanak igaz erőket. Hosszú lejáratra pedig ez a fordított kiválasztás az egész közösség vezető rétegét kicserélte, s logikusan vezetett egész vezető rétegünk erkölcsi és értelmi lezülléséhez. Közösségi vezetéshez és irányításhoz, mint általában minden alkotáshoz, két dolog szükséges: a ténylegesen keresztülvihető dolgokat szem előtt tartó gyakorlati realizmus és a feladatok belső törvényeit jól felismerő lényeglátás. Ha egy közösség a hazugságnak valamiféle zsákutcájába beleszorul, annak első következménye az, hogy nem talál realista és lényeglátó embereket, akikre a maga vezetését rábízhassa. Talál bőségben gyakorlatias embereket, akiknek a számára a gyakorlati munka vagy érvényesülés lehetősége áll mindenekfelett, s ennek érdekében hajlandók abban az értelemben „realisták" lenni, hogy a hazugság fennálló és érvényesülő konstrukcióját elfogadják valósának. Realizmusuk ilyen módon egy alapvetően hazug építmény megtámasztásában, erősítésében és a tényleges lehetőségek hamis feltételei között való ide-oda tologatásban merül ki. A másik oldalon a lényeglátás adományával megáldott emberek vagy más kifejezési formát keresnek, vagy szűkebb, kisebb közösségekbe vonulnak, majd mind nagyobb mértékben izolálódnak, duzzogásba, sértődöttségbe, különcségbe vagy ádáz prófétaságba szorulnak; egyidejűleg a különcök és az ádáz próféták válnak arra alkalmassá, hogy a lényeg megmondását magukra vállalják. E tekintetben érdemes megfigyelni a magyarság vezetőinek és a magyar problémákat megfogalmazó közírói személyiségeknek a sorában egyrészt a kiegyezés és az ellenforradalom híveit, másrészt azok ellenfeleit. Az egyik oldalon állnak a kiegyezéses Deák Ferenc követői: Salamon Ferenc, a két Andrássy, Apponyi Albert, Tisza István, Pethő Sándor, Szekfű Gyula, hogy a legjobbakat említsem; emelkedett szellemű, a lehetőségeket józanul számba vevő, mértéktartó, gyakorlati közíróknak olyan sora, akiknek a magyar közösség akkori problémáiról mondott tételeiből ma úgyszólván a világon *semmi, de semmi nem érvényes.* Mintha a holdban és a hold lakóinak mondták volna mindazt, amit a dinasztiáról, Ausztriáról, a kiegyezésről, a nemzetiségekről, magyarosodásról, revízióról, Szent István-i állameszméről, demokráciáról, földreformról oly sok mértéktartással, oly szép nemzeti szellemben végigmondtak. Nem azért, mert konzervatívak voltak, s az idő túlhaladt rajtuk; egy teljességgel elavult, de igazi, magvas konzervativizmusból is megmarad az, ahogyan a dolgokhoz, kérdésekhez hozzáfogott, ha jól, *igazán* fogott hozzájuk. De amit ezek mondtak, az mind arra volt felépítve, hogy koruk mozdulatlan és hazug politikai konstrukciói, amelyek elég hosszú ideig *valóban* érvényesülni tudtak, egyenlők magával a politikai és társadalmi *realitással.* Amint ezek a konstrukciók összeomlottak, mindaz, amit róluk mondtak, tárgytalanná vált. A másik oldalon állnak az emigráns Kossuth követői vagy belső emigránstársai, Táncsics Mihály, Vajda János, Tolnai Lajos, Ady Endre, Szabó Dezső. Olyan embereknek a sora ez, akiknek írásai és tételei kétségbeesett szenvedéllyel, máig is érvényes hatóerővel, az idő múlásával mind fokozódó hitellel megjelenítik és megfogalmazzák a fennállott konstrukciók hazugságát és kibírhatatlanságát; akiket azonban politikai vezetőknek, irányítóknak, gyakorlati, sorrendi kérdések eldöntőinek, az „exigenciák" [elvárások, szükségletek] tudóinak alig lehet elképzelni. Mindkét irányban csak a legjobbakat neveztük meg: hol vannak még az árral úszók, karrieristák, üres közhelyek hangoztatói, uszítók, magyarkodók, ködcsinálók, búsmagyarok, rögeszmések, szektások, összeesküvők! A közösséget vezető vagy a közösség problémáit megfogalmazó egyéniségeknek e kétirányú fordított kiválasztása tömegével veti fel s helyezi előtérbe egyrészt az elmosódott, jellegtelen, silány, másrészt a görcsös és torz emberi alkatokat, s ezeken keresztül mindinkább egy megzavarodó, eltorzuló *közösségi* alkat képét mutatja. Németh Lászlónak a magyar alkat ilyen értelmében vett megzavarodásával kapcsolatos jelzői, *hígság*ról és *mélység*ről, mindent megérdemelnek, csak azt a kárhoztatást nem, hogy zavarosak. Nagyon is reális, semmiképpen sem ködös jelenségek azok, amelyeket ő ezekben a képekben elevenít meg. *Vitatkoznunk* ellenben lehet ezekkel a képekkel, mindenekelőtt azzal a tétellel, mintha a szenve-

délyes lényeglátók, beleértve a legnagyobbat közöttük, Adyt, egyben az igazibb, jellegzetesebb, mélyebb magyar alkat jegyeit is megmutatnák. Ahhoz, hogy *igazabb* magyarok, nem tartozik hozzá, hogy *igazibb* magyaroknak is kell lenniük: abban a sokféle lehetőségben, melyeknek összességét magyar alkatnak érdemes nevezni, bizonyosan nem az ép, befejezett, mintául ajánlható, szabállyá emelhető típusokat testesítik meg, hanem egyugyanazon eltorzulásnak az *egyik*, nem vitásan a szimpatikusabb; mélyebb, igazibb oldalát. Abban tehát, hogy ők és társaik mindinkább elesnek az ország minden irányú vezetésétől, nem az a lényeges, hogy az ő igazi *magyarságuk* kerül hatvanhét után fokozatosan *kisebbségbe,* hanem az, hogy általában ép értelem, ép ítélőerő, ép erkölcsi szenvedély, ép közösségi érzék kerül minden vonalon kisebbségbe, a tényleg érvényesülők és láthatóan szereplők hamis realizmusával szemben. Mindennek azonban nincs szerves köze az asszimiláció folyamatához és az asszimiláltak térfoglalásához, mert a magyar közéletbe beérkező asszimiláltak a magyar közéletnek – színmagyarok által kidolgozott – alapvető hamisságait már készen találták. Arra azonban jók voltak ezek a hamisságok, hogy az asszimiláció folyamatát is megzavarják, mert hiszen az asszimiláció zavartalansága elsősorban az asszimiláló közösség formáinak az épségén múlik; Magyarországon pedig hatvanhét óta fokozatosan, tizenkilenc óta rohamosan, kasztonként külön és országosan együttvéve általános *elformátlanodás* következett be a megszólítási formáktól egészen a közéleti formákig, vagy *álformák kialakulása* a cigányozó mulatástól a hatvanhetes kiegyezésig, vagy *a formák rákos túlburjánzása* a mezőkövesdi népviselettől az Emericana dominus avatásáig. Az ugyanekkor folyó *asszimiláció* különböző összhangtalanságaiban is tehát az *asszimiláló* közösség belső zsákutcája a döntő, az okozó momentum.

A történelem ilyen zsákutcás helyzeteiben, az irányadó s irányt mutató jellemek e szélsőségei, a közösségi formák eltorzulása, az értékmérők általános megbizonytalanodása közepette sokkalta nagyobb és fáradságosabb erőfeszítésbe kerül a valóság érzékelésének közvetlenségét, a bajok és veszedelmek lemérésének a félelemmentességét, az erkölcsi mértékek tisztaságát és a helyes cselekvés lendületét megőrizni. A megakadt magyar fejlődés ilyen értelmű továbbmozdítását függetlenségiek, radikálisok, szocialisták, kommunisták, falukutatók, ellenállók próbálták sorra magukra vállalni, sokkalta nehezebb feltételek, sokkal több zavaró körülmény s a sikernek lényegesen rosszabb kilátásai mellett, mint más, egyenesebb fejlődésű országokban. E nekifutamodásokat is fenyegette hol az egyik, hol a másik kátyúba való leragadás ha túl hidegre, túl racionálisra, túl dogmatikusra szabták az igazi valóság feltárását és a realista szempontok érvényesítését, akkor az fenyegette őket, hogy doktriner, dogmatikus csoport maradnak, melynek tételei hatástalanul pattannak vissza a félelmek és fikciók zárt körében élők érzelmi kötöttségeiről, s így azt felbontani nem tudják, sőt felingerlik és megerősítik; ha pedig túlságosan beleélik magukat a többiek félelmeibe, hamis vágyképeibe, túlságosan magukévá teszik mindennek az érzelmi és fogalmi nyelvezetét, akkor támadásuk értelmi átütőereje csökken meg annyira, hogy azáltal válik hatástalanná. A munka, amit végeztek, el nem múló értéke a magyar politikai gondolkodás fejlődésének, de végül a döntő lökést a történelemnek kellett megadnia, mely a magyar ellenforradalmi uralom páratlanul dicstelen összeomlásában s az országgyarapítási illúziók véres szétfoszlásában mutatta be a nemzetnek, hogy urai nem urak, s eszményei nem eszmények.

Mai problémák

Magyarország a felszabadulással radikálisan és véglegesen kiesett azokból a hamis konstrukciókból, melyekben addigi életét berendezte. Ezeknek összeomlásával megszűnt két dolog, amelynek a megléte idestova száz esztendő óta megakadályozott nálunk minden előrehaladást: a magyar rendi társadalmi világ időn túli fennmara-

dása és a történeti Magyarország illúziójának a fenntartására irányuló erőfeszítés. A rendi világ hatalmi, gazdasági és lélektani szerkezetének az összeomlása mérhetetlen megkönnyebbülést jelent emberi életek és életfeltételek százezrei és milliói számára. S ez a megkönnyebbülés néha láthatatlanul, sőt a duzzogás és elégedetlenség felszíne alatt is valahol jelen van mindenben, ami a felszabadulás óta Magyarországon lendületben, optimizmusban és újjáépítésben megmutatkozik. Nem bizonyos azonban, hogy egy olyan mértékben rossz beidegzésű közösség, amilyen a miénk, a valósággal való összeütközés nagy megrázkódtatásaiból feltétlenül jó és termékeny tanulságokat formuláz meg magának. Érdemes tehát megkérdeznünk, hogy a közelmúlt megrázkódtatásaiból nem fenyegetnek-e a fejlődésnek újabb görcsei és zsákutcái.

A közelmúlt két nagy megrázkódtatást, éspedig teljesen ellenkező értelmű megrázkódtatást tartalmaz a magyarság különböző csoportjai részére. Mind a két megrázkódtatás tanulsága máris azon az úton van, hogy a régiekhez kapcsolódva új, nehezen kioldható görcsöket okozzon. Az egyik, a későbbi megrázkódtatást az okozta, hogy az ellenforradalmi kormányzás s a rendi világ összeomlása egy vesztett háború következtében, egy hadszíntérré vált ország katonai megszállása formájában zajlott le. Ez a megrázkódtatás nemcsak középosztály-értelmiségi ügy volt, hanem általában mindenkié, aki a felszabadulás pillanatában nem volt feltétlenül baloldali. Ez alkalmat adott arra, hogy az ellenforradalom jellegzetesen középosztályi eredetű szovjet-kommunista-zsidó rémképét felélessze, sőt annak az eddiginél szélesebb tömegbázist adjon. A koalíció jobboldalának a leválása és emigrációja ezt a félelmet inkább megerősítette, mint gyengítette, még ha ennek látható és tüntető jelei meg is gyérültek. Ma azt mondhatjuk, hogy az emigrációban láthatóan, itthon kevésbé láthatóan újjászületett és újból formát kapott az egész hatvanhetes ellenforradalmi eszmevilág. Külsőleg inkább hatvanhetes ízű ez az új külső és belső emigráció, a maga formai demokratizmusával és a mögötte rejlő társadalmi-politikai mozdulatlansággal, amit stílszerűen kiegészít a legitimista orientáció lehetőségének a fel-felbukkanása; a gyakorlati érvényesülés azonban elsősorban az ellenforradalmi vonásokat, éspedig nemcsak a keresztény-nemzeti ellenforradalmi, hanem a fasiszta ellenforradalmi vonásokat hozza és hozná felszínre; végül, hogy a kép teljes legyen, a politikai hatalom hiánya, a külső és belső emigráció állapota furcsa módon tragikus, búsmagyar, Szabó Dezső-i gesztusokkal színezi ezt a Szabó Dezsőtől oly gyűlölt s most újra jelentkező hatvanhetes ellenforradalmi eszmevilágot.

Közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy a régi világ továbbélése nemcsak annak tudatos hívein keresztül fenyeget, hanem tömegessé vált beteg beidegződésein keresztül is. Mindenekelőtt a társadalom hierarchikus szemlélete, az emberek rangkórsága, a hatalomgyakorlásban az uralmi szellem túltengése a szolgálat szelleme felett, a „képesítés"-ben és az „állás"-ban rejlő rang- és kiváltságtudat túltengése a feladat és szolgálat tudata felett, mindezek oly módon át- meg áthatották egész társadalmunkat, hogy politikai fordulatok és személycserék magukban el nem törölhetik őket, s ezek számos vonatkozásban akadályozzák, és egyben kompromittálják is társadalmunk folyamatban lévő nagy átalakulását.

A másik megrázkódtatás a magyar baloldaliság nagy megrázkódtatása 1944-ben: az, hogy ez az ország ilyen ellenállóképtelennek, ilyen közösségi szellem híjával valónak, ilyen korlátoltnak, ilyen reakciósnak, ilyen jobboldalinak mutatkozott. Láttuk, hogy sok minden előzménnyel meg tudjuk magyarázni ezt a helyzetet, még ha nem is tudjuk menteni és magunknak megbocsátani azt a viselkedést és azt az összképet, amely ebből befelé és kifelé megformálódott. Ez a félelemkeltő tanulság azonban minden baloldalinak az idegeibe bele van írva, amit a reakció és fasizmus azótai fel-felbukkanásai csak megerősítettek. Félő, hogy mindennek következtében végül a baloldal ki nem mondott közmeggyőződésévé válik, hogy az ország többsége tudatosan és határozottan jobboldali. Valahogy olyanféleképpen, ahogyan a Tanácsköztár-

saság után az ellenforradalom huszonöt esztendeje alatt minden magyar úr szíve mélyén meg volt győződve, hogy az ország többsége kommunista, vagy ahogyan még régebben, a szabadságharc után a dinasztia meg volt győződve, hogy az ország többsége radikális kossuthista; pedig mindkét esetben számukra csakugyan ijesztő és nem vitásan valóságos, de egyoldalú és félrevezető tapasztalatok okozta optikai csalódásról volt szó. Ma is erről van szó: nem igaz, hogy az ország többsége a Nagybirtok, a Nagytőke és a Nagyhivatal szövetségének uralmát kívánná vissza; legfeljebb akkor, ha sikerül vele tartósan elhitetni, hogy csak akkor szabadulhat meg különböző félelmeitől, ha ezeknek a visszafelé vivő erőknek az uralmát újból elfogadja. Ez azonban éppen abban az esetben fenyegetne leginkább, ha a magyar baloldalban 1944 emléke tartósan elültetne egy görcsös félelmet attól, hogy az ország spontán erőit teljes szélességben mozgósítsa. Ez a mozgósítás ugyanis alapvető feltétele annak, hogy az 1945-ben megindult felszabadulási folyamat politikai-önkormányzati, gazdasági és kulturális téren teljessé váljék. E vonatkozásban számos siker és eredmény mellett nem hiányoznak a nyugtalanító tünetek. Ami a politikai-önkormányzati felszabadulást illeti, az 1945–1946-os évek fejetlen, de hallatlanul eleven önkormányzati életét mostanra egy meglehetősen letompított és felülről szervezett önkormányzati élet váltotta fel; államvezetésünknek pedig, mely a központi hatalom erősítésének útjátmódját keresi, abban az esetben, ha a spontán társadalmi erőkre valóban nem számíthatna, úgy egyedül a keresztes-fischeri *bürokratikus* központosítás történeti mintái állnak rendelkezésre. Gazdasági életünkben a földreform nyomán kiépültek vagy helyreálltak a szervezés, készletgazdálkodás, értékesítés, hitel központi szervei, de ehhez képest aránylag igen kis mértékben nőttek fel a helyi, spontán gazdasági erőfeszítések szervei; ennek következtében a központi szervek kísértetiesen kezdenek emlékeztetni a Hangyára, Futurára, Meteszre és társaira, amelyek olyan csodálatos szintézisben egyesítették a bürokrácia néppel közömbös nehézkességét a nagykereskedelem néppel közömbös kizsákmányoló hajlandóságával. Végül a kulturális felszabadulás terén biztató jelül ott van a népi kollégiumok mindjobban szélesedő hálózata, de ott van az is, hogy ez a hálózat ma nem annyira úgy jelenik meg, mint egész iskolarendszerünk és egész iskolázásunk társadalmi hátterének a gyökeres megmozdítása és teljes kiszélesítése, hanem sokkal inkább úgy, mint egy élgárdát nevelő harci szervezet.

Mindezek a hiányosságok nyilvánvaló, tudott dolgok, nagyon sok történt és történik az orvoslásukra, és rengeteg jó energia van munkában és készenlétben, hogy e bajokon segítsen. Valahányszor azonban azt kérdezzük, miért nem lehet az ország spontán erőit mindeme vonatkozásokban szélesebb körben, bátrabban mozgósítani, akkor a felelet az 1944. évi sötét emlékek jegyében mindig az, hogy ehhez nincs még elég megbízható ember, a spontán erők pedig szabadjára hagyva esetleg visszafelé jönnek mozgásba. Való, hogy politikai harcokra a tömegek nem mutatnak egyértelmű spontán lendületet. De éppen az önkormányzati, gazdasági és kulturális élet mozgósítása az, mely akkor is előrefelé visz, ha a mozgásban részt vevő tömegek politikai, ideológiai irányulása ingadozó is. Csak ezzel lehet teljessé tenni az 1945-ben csak megindult, de be nem fejeződött felszabadulási folyamatot. Teljessé tenni a politikai felszabadulást egy olyan közügyek intézésében forrongó, aktív önkormányzati élettel, melynek során a tömegek nemcsak vezércikkben, de közvetlen tapasztalatban megtanulják, hogy a köz ügye az ő ügyük is. Teljessé tenni az ország gazdasági felszabadulását azzal, hogy az a föld, amit a parasztság megkapott, s az az üzem, amit a közösség birtokba vett, valóban közvetlenül egy gazdaságilag is tájékozódni tudó, magát nemcsak nagybirtokosoktól és csendőröktől, de bürokratáktól és közvetítőktől is kizsákmányolni nem engedő parasztságnak és munkásságnak váljék a létalapjává. Teljessé tenni végül az ország társadalmi és kulturális felszabadulását is egy olyan nevelési rendszerrel, mely sikeresen elszakítja az iskolatípusok értékrendjét minden-

féle társadalmi ranglétrától és kiváltságtudattól, s mostantól kezdve hatévestől harminc-harmincöt éves korig mindenki számára a legszélesebbre nyitja a pályaválasztás szabadságát, s ezen keresztül lehetővé teszi minden lappangó képesség teljes kifejlesztését.

Egyéni alkat és közösségi alkat

A magyar történeti fejlődésnek s a magyar alkat eltorzulásának elegendő adatát vettük sorra eddig ahhoz, hogy most már általános érvénnyel felvessük alkat és adottságok, alkat és hatások, alkat és fejlődés összefüggésének az elvi kérdéseit. Mielőtt azonban ezt tennénk, tisztáznunk kell egy kérdést: azt, hogy hogyan függenek össze, miben egyeznek és miben különböznek e tekintetben az *egyéni* alkat és a *közösségi* alkat kérdései.

Mindmostanáig egyénre és közösségre teljesen azonos módon alkalmaztuk *lélektani* jelenségek kifejezéseit, s csupa azonosnak látszó vagy legalábbis párhuzamos folyamatot írtunk le. Fontos tudnunk és fontos leszögeznünk, hogy miben áll ez a párhuzamosság, meddig mehetünk, ha valami közösségi misztikába nem akarunk tévedni. A határ nagyon egyszerű. Lelke, tudata, félelme, cselekedete csak az egyénnek van. A közösség tudata, a közösség félelme, a közösség reagálása, a közösség alkata csak az, ahogyan ezek az egyéni adottságok összetevődnek, akár egyszerűen összegeződve, akár valamilyen szabályozás szerint szerveződve. Az ilyen módon létrejött közösségi folyamatok néha meglepő sorokban párhuzamosak egyéni lélektani folyamatokkal. Az, hogy egy ember megijed, ijedtében nem mer valamilyen feladatba belevágni, viszont handabandázni kezd, s más irányban feleslegesen támadóvá válik, ez pontosan így és ebben a sorban megtörténhetik egész közösségekkel is. Csak azt kell tudnunk, hogy mindez nem azért történik meg, mintha a közösségnek olyan lelke volna, mint az egyénnek; és nem is ugyanolyan törvényszerűségek szerint történik. A közösségi folyamatnak az egyének reagálásán túl még összegeződnie vagy összeszerveződnie is kell, ami egyrészt azt jelenti, hogy sokkal több és változatosabb lehetőség és kombináció jöhet létre, másrészt azt, hogy sokkal nagyobb szerepe van a tudatosságnak, szándékoltságnak, közösségi magyarázatoknak, konvencióknak és célkitűzéseknek. Azonos lélektani előzmények mellett tehát a közösségi folyamat lejátszódhat teljesen másképpen; például a közösség vagy a közösség tagjainak a nagyobb része elszenved ugyan valami megrázkódtatást, azonban nem merül fel, nem fogalmazódik meg a közösségben olyan értelmezés, olyan közfelfogás, mely a közösségben elterjedjen s annak meglévő képzeteibe beilleszkedjék; ennek révén a közösségi folyamatban az ijedelem esetleg rövid idő alatt nyom nélkül eltűnik. Ezért tartottuk fontosnak állandóan számon tartani azokat a politikai, ideológiai konstrukciókat, melyekben a különböző történeti megrázkódtatások, helyzetek, követelmények az adott társadalmi környezetben megfogalmazódtak, értelmeződtek, objektívvé váltak. Ha nem vigyázunk annak a szüntelen számontartására, hogy az egyéni folyamatok összegeződnek-e s hogyan összegeződnek közösségiekké, akkor az egyéni lélek képeivel óhatatlanul valamilyen közösségi misztikába jutunk. De nem kerülhetjük el ezt magában azzal sem, ha a közösségi folyamatok értelmezésénél mindenfajta lélektani elemet vagy lélektani eredetű képet mellőzünk. Ekkor ugyanis ellenkező irányba kerülünk tévútra, tudniillik azt tesszük fel, hogy a közösség valami egészen más, mint az egyén. Ez éppen úgy közösségi misztika, mintha azt mondanók, hogy a közösség egy nagy egyéniség. A közösség nem egyén, de egyénekből tevődik össze, tehát sem egészen azonos, sem egészen más nem lehet, mint az egyének.

Alkat és fejlődés, alkat és reagálóképesség

Amikor *alkatról* beszélnek, valakiben vagy valakikben meglévő, körülhatárolható, megnevezhető, határozott tulajdonságok összességére szoktak gondolni, amit bizonyos testi, lelki, temperamentumbeli, tehetségbeli adottságok megléte vagy emez adottságok arányszáma, kombinációja *meghatároz*, s amit ennek alapján némelyek tévesen, mások helyesen, egyesek pedig telibe találva, örök érvényűen fel tudnak ismerni. Az alkat valójában ennél lényegesen kevesebb és lényegesen több. Lényegesen kevesebb annyiban, hogy sokkal kevésbé körülrajzolt, világos és meghatározható, és lényegesen több annyiban, hogy sokkal gazdagabb és változékonyabb. Azok a testi, lelki, temperamentumbeli és tehetségbeli vonások, melyek minden egyén vagy közösség számára alapvető adottságok, nem azt határozzák meg, hogy az egyénből vagy közösségből mi *lesz*, vagy minek *kell* lennie, hanem azt, hogy mi minden *lehet* belőle. Azt, hogy ezek között a sokféle és gazdag lehetőségek között *valóban* mi lesz belőle, azt már nem eleve meglévő adottságok, hanem társadalmi környezet, nevelés, személyes fejlődés, élmények, tapasztalatok, munkák, teljesítmények határozzák meg. Eközben és ezáltal alakul ki, formálódik meg és válik határozottá az a jellegzetesség, amely végül kifelé egy ember, egy közösség *alkataként* mutatkozik, ami tehát egészséges állapotban nem valami mozdulatlan, hanem mozgásban, fejlődésben lévő dolog. Így az alkat épsége sem meghatározott adottságok őrzéséből, hanem elsősorban a reagálóképesség épségéből áll. Ha egy egyén vagy közösség meghasonlik önmagával, elveszti önmagát, ez nem úgy történik, hogy valamelyik napon valahol elveszti azt a kiskátét, amelybe be van írva, hogy neki milyennek kell lennie. Hanem úgy, hogy valamilyen okból, valamilyen megrázkódtatás, valamilyen meggyávulás, valamilyen megzavarodás folytán elveszti az ép reagálóképességét, elveszti azt a képességét, hogy a valóságos helyzetet felmérje, ennek alapján a szükséges vagy lehetséges tennivalókat felismerje, s azokba bele is vágjon. A magyar alkat megzavarodásának összes lényeges tünetei elsősorban az ilyen értelemben vett reagálóképesség zavarait mutatják. Alkatnak és reagálóképességnek nem az a viszonya tehát, hogy alkatunk örök tulajdonságainak elemzésével jutunk el a helyes cselekvés irányelveihez, hanem pontosan fordítva, az ép reagálóképesség aktív alkotó működése során formálódik ki az ép alkat. Persze, a reagálás épsége nem a cselekvés hevességében, erőltetett igyekezetében és mutatós eredményében mutatkozik, hanem a valóság érzékelésén alapuló helyes feladatválasztásban és vállalásban, abban, hogy „a dolgot őmagát nézzük", s azután „körmösen nyúlunk a magunk dolgához", ahogyan ezt Bocskai és Zrínyi oly egyszerűen megmondták.

Mindez közösségekre még fokozottabban áll, mint egyénekre. Egy közösség lényegét nem az adja meg, hogy a közös jelleget, a közös jegyeket a tagok valamiképpen a homlokukon viselik, hanem a közösségben mint közös vállalkozásban való részesség. Alkati vonások, nemzeti jellegzetességek tudatosítása helyett sokkal fontosabb azt tudatosítani, hogy mi mindent csinálhat egy közösségből a valóság helyes érzékelése, a tehetetlenség, hazugság és félelmek zárt köreiből való kitörés, feladatok vállalása, értük való helytállás, közös erőfeszítés és közösségi teljesítmény. Ezért haszontalan, sőt szánalmas az a közkeletű beállítás, mely azzal búsong a magyar alkotóerők különböző akadályain, hogy „milyen kár pedig, mert milyen tehetséges, milyen eredeti, milyen zseniális ez a nemzet". Mondjuk meg végre egyszer, hogy ennek így semmi értelme nincsen, sőt *egyszerűen nem igaz*. Tehetségről, eredetiségről, zsenialitásról csak kibontakozóban lévő adottságokkal kapcsolatban érdemes és lehet beszélni: hogy bedugult lehetőségekből milyen csodák lehettek volna vagy lehetnének, azt mondhatja, aki akarja, és hiszi, aki akarja, de ez nem tehetség, nem eredetiség, nem zsenialitás. Semmi sem terméketlenebb, mint magunknak ez az érdekességgel való felsallangozása, ez az „elátkozott királyfi" módjára való viselkedés, mely egyrészt a tehetetlenség önmagát ünneplő kibúvója, másrészt a régi, Nagy-Magyarországra méretezett

magyar és úri felsőbbrendűségi tudatnak egy kósza maradványa. E lelki beállítás számára mindig megrázkódtatást jelent, hogyha szembekerül azzal a ténnyel, hogy egy bizonyos távolságról nézve magyarnak lenni semmivel sem érdekesebb, mint mondjuk lettnek vagy albánnak. Ami pedig egyáltalán nem borzasztó, mert ha lettek vagy albánok vagyunk, akkor sincs más dolgunk, mint az, hogy a valóságot szemügyre vegyük, s a dolgunkhoz hozzáfogjunk, s ha ezt meg tudjuk tenni, akkor tehetségesek vagyunk, akkor érdekesek vagyunk, s akkor kibontakozik igazi alkatunk.

Így látva a dolgokat, minden *hatás,* minden *beolvadás* teljességgel másodlagos, tüneti jelenséggé válik az alkat zavarainál. Az alkat pontosan abban, hogy reagál, hogy cselekszik, hogy alkot, egyben asszimilál is: idegen hatást, idegen beolvadást, mindent. Magyarországon az asszimiláció kérdése éppen azért van annyira érzelmi és irracionális síkra tolva, azért esik annyi szó arról, hogy az idegen miért zárja szívébe, miért *szereti meg* ezt a csodálatos, érdekes, megnyerő, elbájoló és egyéb, Isten tudja, még miféle erényekkel ékes nemzetet, mert az asszimiláció nálunk, mint mondtuk, éppen a közösségi formák szétesésének a korában folyt a legerősebben. A magyar nemzet tehát a világon mindenféle sallangjával asszimilált, csak éppen azzal az eggyel nem, ami az egyetlen igazi és egyetemes asszimiláló közeg: a közösségi életének a sodrával. Az asszimiláció lehet fáradságos és lehet fájdalmas, de távolról sem olyan rejtelmes és irracionális folyamat, mint ahogy azt nálunk be szokták állítani. Éles, határozott profilú, kirajzolt alkatú közösségek nem úgy asszimilálnak, hogy titokzatos rendüléseket keltenek fel az idegen szívében, amitől az mindinkább ellágyul, míg végre puhán beolvad. Hanem úgy, hogy világos, határozott szokásaik és tételeik vannak arról, hogy hogyan kell szavakat kiejteni, köszönni, udvarolni, elnökölni, elégtételt venni, gyűlést tartani és versenyezni, s az idegen hol elbájolódik, hol durván fejbe verettetik, de mindenképpen belekerül ennek a közösségi életnek a sodrába.

Hogy mennyire nem a nemzeti eredetiség, nemzeti jelleg keresése a döntő és termékeny, annak bemutatására érdemes utalni arra, hogy Európa két legkirajzoltabb jellegű nemzete, az angol és a francia, a maguk mai ismert alkatát éppen oly módon alakították ki, hogy egy történelmi pillanatban addig kialakult alkatukkal, addigi közösségi orientációjukkal bizonyos fokig szembefordulva egészen nagy közösségi vállalkozásokba fogtak bele. Az angol nemzetnél ez a fordulópont a reformáció felvétele s az angol puritanizmus ezt követő kialakulása volt, a franciáknál pedig a francia forradalom s a már előzőleg, majd párhuzamosan kialakult francia racionalizmus. Mindkét vállalkozás a maga történeti pillanatában a régi, ismert nemzeti jellegnek igen nagy mértékben való feladását vagy megváltoztatását is jelentette: a reformáció utáni Anglia, a forradalom utáni Franciaország a kortárs szemében egy csomó színnel szegényebb volt az azelőttinél. Mégis ezekkel a vállalkozásokkal lettek ezek a nemzetek azzá, amik ma, és ezen az úton bontakoztak ki bennük olyan lehetőségek, melyek eredeti, középkori, színesebb, de szétfolyóbb állapotukban nem tudtak kifejlődni. Egy újabb keletű, de ugyanilyen jelentőségű óriási közösségi vállalkozás az, ami 1917 óta Oroszországban történik, s ami ugyancsak azt jelenti, hogy számos dolog megszűnik az „orosz néplélek" tulajdonsága lenni, melyet ahhoz elszakíthatatlanul hozzá tartozónak gondoltak.

Az egyéni vagy közösségi fejlődés ilyen példáival kapcsolatban persze időnként azt is érezhetjük, hogy az egész fejlődésben, túl azokon a hatalmas alkati változásokon, melyek egy-egy új feladatvállalás és feladatvégzés során egyének és közösségek arculatán kirajzolódnak, időnként valami még mélyebb szabályosság, ismétlődés, önmagával való azonosság, alkati jellegzetesség is megmutatkozik, mely félelmes erejű visszahatásokat tanúsít olyanokkal szemben, akik nem igazodnak hozzája, s nem értik vagy nem tanulják meg kialakult magatartásformáit és követelményeit. Ilyenkor hajlunk arra a feltevésre, hogy az alkat több, mint adottságok, lehetőségek és statisztikai arányszámok puszta halmazából kifejlődött egyéniség, hanem egy ezen túlmenő, mindezeket összegező és összefoglaló, belső szabályozó és regulázó *törvényszerűség* is. Ilyen

gyanúink lehetnek, de jaj annak, aki nekiáll, és konkretizálni akarja, tételekbe akarja foglalni, kötelező erőre akarja emelni azt, amit ilyen törvényszerűségként felismerni vél. Úgy kell lennünk ezekkel, mint a természettudósnak az Istennel: nem azért, mintha egy természettudósnak nem lehetne Istenben hinnie, sőt ezt a hitét alapozhatja a természettudományok egészének valamiféle szemléletére is; de nem szabad neki Istent a maga természettudományi munkahipotéziseibe, a maga feltevéseinek rendszerébe, a maga problémalátásának az indokai közé belekevernie; nem takarózhat Istennel, ha valamit nem tud megmagyarázni, és nem hivatkozhat Istenre, ha valamit így vagy úgy akar megmagyarázni. Hasonlóképpen az egyéni vagy közösségi alkat törvényszerűségeire való hivatkozás is mindig gyanús, ha valamilyen cselekedetre vagy cselekedet elmulasztására igazolásul veszik elő. Nem jó azt hallanunk, amikor már minden érv kifogy, hogy ez vagy az a politikai rendszer, ez vagy az a megoldás azért nem jó, mert a magyar lélekkel ellenkezik, vagy azért jó, mert azzal egyezik. Ha valóban jó vagy valóban rossz, akkor kell, hogy ezt meg lehessen indokolni a magyar lélekre való hivatkozás nélkül is. Sohasem tudhatjuk, hogy az, amit ma mélyen jellegzetesnek ismerünk fel, holnap nem bizonyul-e olyan akadálynak, melynek az elvetésével a jelleg még mélyebb, gazdagabb és nagyobb lehetőségei bontakoznának ki. Persze abból is baj lehet, ha valakiben vagy valakikben az állandóság ösztöne megcsökken, s racionális, dogmatikus alapon bármi változást lehetségesnek képzel. A baj azonban ekkor sem az, hogy az „ősi jelleg"-gel került szembe, hanem akkor is a *valóság* érzékelésének egy másik, ellenkező irányú zavaráról van szó. Az ép valóságérzék és az ép reagálóképesség az „ősi" és az „új", a tartósság és az újítás, a hagyománytisztelet és forradalmiság adagolását mindig meg tudja találni, anélkül hogy a maga alkatáról tételes szabályokat állapítana meg.

Alkat és politika

Le kell tehát teljes határozottsággal szögeznünk, hogy a magyar jelleg *megismerésére* irányuló törekvés és a magyarságnak mint közösségnek a *megújítására* irányuló erőfeszítések között nincs magától értetődő, egyértelmű kölcsönhatás. Felkutathatunk sokféle magyar jellegzetességet anélkül, hogy mindezeknek a fenntartása és ápolása egyben feltétlenül a magyar közösség megújulását és megerősödését is jelentené. Azt, hogy mi jelenti a magyar közösség megújulását, ettől függetlenül, más módszerekkel kell felismernünk, és ebben minden jelenséget, régit és újat, elsősorban nem a népiség szempontjából, hanem társadalmi és politikai szempontokon kell lemérnünk. Ha igaz, hogy az alkat olyan valami, ami elsősorban reagálásban, a valóság érzékelésében, feladatok vállalásában és feladatok elvégzésében mutatkozik, akkor a közösség életére alkalmazva nyugodtan mondhatjuk úgy is, hogy az alkat mineműsége, az alkat épsége, az alkat regenerálódása elsősorban *politikában* mutatkozik meg. Politika alatt természetesen nem a politikusok működését magában, hanem a közösségi feladatok megoldásának az egész folyamatát értve.

Ha mindebből most a mai helyzetre vonatkozó következtetésként azt s nem többet von le valaki, hogy a magyar léleknek önmagával való meghasonlása ellen többet ér a földreform vagy a népi kollégium, mint a magyar lélek mineműségén való bármiféle töprengés, akkor ezt a végkövetkeztetést csak helyeselni lehet. Az a megnyugtató megállapítás azonban, hogy az előző korszakok tévútjait immár elhagytuk, nem ment fel az alól, hogy éberen ne figyeljük újabb megrázkódtatások és megakadások ama tüneteit is, melyekre fentebb már rámutattunk.

Bibó István összegyűjtött munkái. Szerk. Kemény István és Sárközi Mátyás. Bern, 1981, Európai Protestáns Szabadegyetem, 1. köt. 255–286. o. Eredetileg megjelent: *Válasz*, 1948. április (VIII. évf. 4. sz.), 289–319. o.

Jegyzetek

1. Utalás Werbőczy István (1458/1460 k. –1541) királyi személynök *Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae* című 1514-ben elkészített és 1517-ben kinyomtatott szokásjoggyűjteményére.
2. Bibó István itt és a későbbiekben Németh László *Kisebbségben* című, először 1939-ben megjelent munkájának néhány gondolatát vizsgálja. Egy részletét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *Az utókor emlékezetében* című fejezetben.
3. Az osztrák kiegyezési törvény szövegét lásd e kötetben a *Források* között.
4. A magyar kiegyezési törvény szövegét lásd e kötetben a *Források* között.
5. Deák Ferenc 1867. május 30-án megjelent nyilatkozatát lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *A kiegyezés a kortársi közbeszédben* című fejezetben.
6. Utalás Szekfű Gyula 1920-ban megjelent *Három nemzedék* című könyvére. A munka egy részletét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *Az utókor emlékezetében* című fejezetben.
7. Utalás a báró Fejérváry Géza (1833–1914) korábbi honvédelmi miniszter és a magyar darabont testőrség parancsnoka által 1905 és 1906 között, országgyűlési felhatalmazás nélkül vezetett kormányra.
8. Utalás az 1907-ben kiadott új vasúti szolgálati rendtartásról szóló törvényre (1907:59. tc.), amely az országgyűlésben a horvát képviselők obstrukciójára vezetett.
9. Utalás a gróf Apponyi Albert (1846–1933) vallás- és közoktatásügyi miniszter által beterjesztett népoktatási törvényre (1907:27. tc.).
10. Utalás az 1868. évi 44. törvénycikkre a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában.

(1951) MÓD ALADÁR

A KIEGYEZÉS ÉS A MAGYAR REAKCIÓ URALMÁNAK STABILIZÁCIÓJA – (RÉSZLET)

Az új forradalom belső és külső feltételeinek hiányában a kiegyezés mint a monarchia uralkodó osztályainak kiegyezése, a hatalmon való osztozkodás új formája jött létre. A kiegyezés politikai tartalmát az arisztokráciával szövetkezett osztrák burzsoázia, bürokrácia és a magyar nagybirtokos osztály kiegyezése képezte. Ennek lényege az volt, hogy az osztrák érdekeltségek külpolitikai, katonai és pénzügyi vezető szerepének fenntartása mellett a magyar birtokos osztály az ország belső kormányzatát, politikai, közigazgatási és gazdasági vezetését tekintve visszanyerte önállóságát. A hatalom kettős megosztása egyben azt is magában foglalta, hogy az osztrák burzsoázia korlátlan uralmat nyert a monarchia Magyarországon kívül élő népei és nemzetiségei, a magyar birtokos osztályok pedig Magyarország népei és nemzetiségei felett. A bécsi reakció a Monarchia nyugati felében az osztrákokra, keleten a magyarokra támaszkodva nyomta el az ország többi, főképpen szláv népét. Az ilyen jellegű kormányzásról állapította meg Sztálin elvtárs: „Van a nemzetek kormányzásának egy régi, különleges rendszere, amely abban áll, hogy a burzsoá hatalom egyes nemzetiségeket magához édesget, kiváltságokkal ruház fel, más nemzeteket pedig lealacsonyít, nem akar velük bajlódni."[1] Sztálin a következőképpen magyarázza meg ezzel kapcsolatban az osztrák-magyar monarchia különleges nemzeti elnyomási rendszerét: „Mindenki emlékszik Beust osztrák miniszter kijelentésére, aki magához hivatta a magyar minisztert és ezt mondta: Te kormányozd a te hordáidat, én meg majd elbánok az enyéimmel. Azaz te csak nyomd és szorítsd magyarországi nemzetiségeidet, én pedig majd megszorítom ausztriai nemzetiségeimet. Te meg én – mi kiváltságos nemzet vagyunk, a többit el kell nyomni."

A kiegyezés gazdasági alapját a magyar nagybirtoknak és az osztrák nagyburzsoáziának a mezőgazdasági termények szabad ausztriai bevitelére, illetve az ipari termékek szabad magyarországi behozatalára vonatkozó érdekazonossága alkotta. A hatvanhetes magyar országgyűlés elvileg fenntartotta ugyan a vámkérdésben való önállóságát, gyakorlatilag azonban a tízévenként megújítandó vámszövetség nem volt más,

mint az 1849-ben császári pátenssel bevezetett közös vámterület további fenntartása és a tényleges gazdasági önállóságról való lemondás.

A kiegyezéssel újra a magyar nagy- és középbirtok vette kezébe az ország politikai vezetését. Ennek legfőbb törekvése az volt, hogy politikai hatalmát Ausztriával és a tömegekkel szemben megerősítse és e pozíciója birtokában a gazdasági lehetőségeket a lehető legjobban kiaknázza. A lehetőségek pedig igen jelentősen kiszélesedtek: az osztrák és nyugati piacok növekvő szükségletei igen kedvező mezőgazdasági konjunktúrát teremtettek, ugyanakkor a politikai helyzet stabilizációja az idegen tőke nagyarányú áramlását indította meg. Mindez, valamint a közlekedési hálózatnak és a hitelszervezetnek a konjunktúra kihasználása érdekében szükségessé váló kiépítése nagyarányú kapitalizálódási folyamatot indított el Magyarországon.

A kiegyezés így az uralkodó osztályok számára *politikailag* a hatalomban való részesedés, az ország belső életében a vezető szerep biztosítása által, *gazdaságilag* pedig a hitelviszonyok megváltozása, a kapitalizálódás feltételeinek kiszélesítése által lényeges változást jelentett. A birtokos osztály számára lehetővé vált a konjunktúra jobb kihasználása, a mezőgazdaság kapitalizálódásának meggyorsítása. A dolgozó osztályok szempontjából a kiegyezés közvetlenül sem politikailag, a hatalomban való részesedés, sem gazdaságilag, a termelési viszonyok megváltozása szempontjából lényeges változást nem jelentett. Ennek ellenére a politikai és gazdasági helyzet megváltozása, a kapitalizálódás meggyorsulása alapvető jelentőségű volt a dolgozó osztályok helyzetének és politikai fejlődésének szempontjából is.

A kiegyezés, későbbi súlyos gazdasági és politikai következményei ellenére, reális kompromisszum volt, melynek mind az adott nemzetközi helyzet, mind az ország belső fejlődése szempontjából megvolt a maga pozitív jelentősége. Nemzetközi szempontból korlátja lett egyrészt a porosz junkerek és nagytőkések frigyéből születő német kapitalizmus uralma közvetlen kiterjesztésének, másrészt a cári reakció hatalmi terjeszkedésének. Az ország belső életét tekintve, ha korlátozott formában is, de lehetőséget nyújtott a kapitalista fejlődés meggyorsítására, a belső politikai küzdelem kibontakozására, a helyreállított szabadságjogok keretében a munkásmozgalom szervezeti és politikai fejlődésének megindulására. 1867 végzetes következményei nem magából a kompromisszumból fakadtak, hanem abból, hogy a kompromisszumot a középbirtokos osztály és képviselője, Deák Ferenc a nagybirtokkal szövetségben, az 1849-es békepárti politika jegyében, nem pedig a középbirtokos osztály 1848-as, a dolgozó osztályokra támaszkodó politikáját követve kötötte. A vezető szerep a középbirtok és nagybirtok szövetségében a nagybirtok és banktőke kezébe ment át, az ország politikai berendezését és vezetését ennek érdekei szabták meg és az alsó osztályoknak – mert hiányzott a politikai szövetségesük, vezetőjük – nem volt elégséges erejük, hogy a belső politikai élet feltételeit a maguk javára, a demokratikus és nemzeti erők javára változtassák meg. A kiegyezés így a birtokos osztály érdekeinek egyelőre megfelelt ugyan, de éppen a nagybirtokos osztállyal való kompromisszum ez osztály vezető szerepe következtében az ország egészének gazdasági és politikai fejlődésére igen súlyos következményekkel járt, és csakhamar ellentétbe került a birtokos osztály jelentős részének érdekeivel is. A kapitalizálódás kiszélesedése és meggyorsulása megmutatkozott a tőkekoncentráció fokozódásában, elsősorban a nagybirtok és banktőke jelentős megerősödésében, a banktőke és a nagybirtok összefonódásában, ezzel párhuzamosan a dolgozó osztályok és a nemzetiségi területek fokozott elnyomásában és kisajátításában, az osztályellentétek és a nemzetiségi kérdés jelentős kiéleződésében, továbbá az ipari munkásság és a munkásmozgalom fejlődésében.

Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért.* 6. bőv. kiad. Budapest, 1951, Szikra, 217–220. o.

1. *Sztálin művei.* 5. köt. Budapest, 1951, Szikra, 274. o. *Jegyzet*

A BIBÓ-PROBLÉMA

(1991) Kovács András

KÉT KIEGYEZÉS

Az ötvenes évek csikorgóan ideologikus történetírása után az olvasó megkönnyebbülve vehette kezébe a hatvanas évek történettudományi munkáit. Úgy érezte, végre ideológiai ballasztoktól mentes tudományos műveket olvas, még az olyan, száz éve nyugtalanító, s korántsem csupán tudományos indulatokat felkavaró kérdésről is, mint a kiegyezés és a dualizmus problémaköre.

Ha viszont ugyanez az olvasó véletlenül hozzájut Bibó István 1945 és 1948 közötti tanulmányaihoz, pontosan ellentétes benyomások érik: a szerző leplezetlenül ideologikus, normatív szempontokat alkalmaz a múlt századi magyar történelem nagy kérdéseire.

Nem mintha a hatvanas évek történetírói nem minősítenék a kiegyezéses korszakot. De egyben meg is nyugtatják a történelem „pártos" tárgyalásától viszolygó olvasót: szükségből fanyalodtak rá, hogy értékeljék, progresszív, illetve regresszív korokként tartsák számon a történelem egyes periódusait; ez az ötvenes évek történetírásával folytatott vitának, a tudományosság és „historizálás" polémiájának kényszerű következménye.[1]

Logikusnak látszik tehát a feltételezés, hogy Bibó és a hatvanas évek történészei azért értékelik ellentétesen a dualizmust, mert az előbbi ideológusi kézzel nyúlt ugyanahhoz a témához, amelyhez az utóbbiak tudósi kézzel nyúltak.

Kétségtelen, hogy Bibót a történelmi kérdések elsősorban nem önmagukban érdeklik; mindenekelőtt az foglalkoztatja, hogy a 45-ös fordulat után milyen esélyei vannak a demokratikus kibontakozásnak Magyarországon. Ledöntötte-e például a felszabadulás a politizálás régi kereteit, amelyek között a társadalomvezetés és a különböző társadalmi rétegek nem reagálhattak adekvát módon a történelmi kihívásokra, vagy pedig továbbra is fennmaradtak a politikai viselkedés hagyományos formái, azzal a különbséggel, hogy most egy új uralmi rendszer ölti magára őket?

Bibó sajátos műfajt művel, a tudományos politológia és a politikai publicisztika határán. A történelmi érvelésnek ezekben az írásokban az a szerepe, hogy megvilágítsa az adott politikai helyzet, valamint a benne működő politikai mechanizmusok, reflexek, viselkedésformák genezisét, és a kibontakozás lehetőségeit a magyar történelem egészébe ágyazza be. Ez a kérdésfeltevés nem kényszerít teljességre törő történelmi vizsgálódásra, hanem megengedi a történelmi anyag erőteljes szelekcióját a lényegi politikai mondanivaló szempontjából. A történettudomány kétségkívül nem járhat el ily módon. Vizsgálódásainak a kérdésfeltevés megszabta határokon belül a lehető legteljesebb leírásra és magyarázatra kell törekednie, ragaszkodva a tudományos objektivitás kritériumaihoz.

A kétféle kérdésfeltevés, illetve az érvelés és az alkalmazott módszer ebből fakadó különbségei azonban még nem magyarázzák kielégítően a kiegyezés és a dualizmus értékelésének homlokegyenest ellentétes voltát. Elsősorban azért nem, mert a két álláspont által felhasznált tudásanyagban a jelentős ellentétek ellenére sincsenek lényegbevágó különbségek.

Természetesen a hatvanas években született történeti munkák sokkal többet mondanak el a kiegyezés létrejöttének körülményeiről és a dualizmus koráról, mint Bibó

írásai. Nemcsak azért, mert szisztematikus kutatások eredményeit adják közre, hanem azért is, mert számos új tényt, összefüggést fedeztek fel, és modernebb kutatási módszerekkel dolgoztak, mint azok a történészek, akiknek munkáira Bibó támaszkodott. Mindez azonban nem változtatta meg a tárgyalt korszakról már évtizedekkel korábban kialakult általános képet. Nyilvánvaló: Bibó is tisztában volt azzal a ténnyel, amely a hatvanas évek történeti kutatásainak középpontjában állt: a dualizmus kora sok területen és sok tekintetben prosperitást hozott. Másfelől nem kétséges, hogy a hatvanas évek történészei is jól ismerték azokat a tényezőket, amelyeket Bibó tart a korszak alapvető jellemzőinek – műveikben itt-ott egyenesen Bibótól származó megállapításokkal is találkozhatunk. S ennek ellenére: Bibó számára a kiegyezés és következményei egyértelműen negatív fejlemények a magyar történelemben, a hatvanas évek történetírása szerint viszont a dualizmus kora alapjában véve progresszív korszak. Bibó a XX. századi magyar történelem tragikus fordulatait nem kis részben a kiegyezésből és következményeiből származtatja; a hatvanas évek történészei szemében viszont ez a korszak a modern Magyarország megszületésének időszaka.

Jogosnak látszik tehát a kérdés: nem mégiscsak két egymással szemben álló történetszemlélettel van-e dolgunk – csak míg Bibó a magáét nyíltan megfogalmazza, a hatvanas évek történetírásában a szemléleti föltevések elrejtőznek a tárgyszerű érvelés mögött –, s nem ebből magyarázhatók-e az értékelésbeli különbségek?

1.

Bibó István szerint az egészséges úton haladó történelmi fejlődés feltétele, hogy a modern társadalom megszületése során a nemzeti közösség birtokbavétele és az ember felszabadulása – a rendi szabadságoknak „egyetemes érvényű, egyenlő emberi szabadsággá való összegzése" – összekapcsolódjon, mégpedig egy olyan aktusban – mint például a francia forradalom –, amelyben a nép megtapasztalja saját szuverenitását. Ez a tapasztalat az új politikai rendszer nemzeti intézményeinek legitimációs bázisa.

A kelet-európai – így a magyar – fejlődés torzulásait Bibó arra vezeti vissza, hogy itt ez a folyamat nem ment végbe. A magyar fejlődés esetében Bibó két hosszú távon ható történelmi okot azonosít, amelyek miatt az ország letért a modern polgári állam és társadalom kialakulásának „normális" útjáról: a társadalmi fejlődés elakadását – azaz a feudális formák konzerválódását – és a nemzetté válás ellentmondásait. De ezt a két tényezőt önmagában még nem tartja elégséges oknak arra, hogy a magyar fejlődés nem tudta elkerülni az 1944-es végkifejlethez vezető utat. Bibó felfogása szerint a történelmi cselekvők előtt elvben mindig nyitva áll a hosszú távú irányzatok korrekciójának lehetősége. A politika nemcsak a fejlődés hosszú távú irányát megszabó hatóerők kifejeződése; saját problémái vannak, s ezeket aktívan oldja meg: kérdéseket tesz fel, válaszokat dolgoz ki. S így lehetőség nyílik olyan tényezők felhalmozódására – egy értékes politikai kultúra kialakulására –, amelyek beleszövődve a fejlődést meghatározó okok szövetébe, biztosíthatják a fejlődés útjának korrekcióját.

Ahhoz tehát, hogy a társadalmi fejlődés megakadása és a nemzetté válás zavarai zsákutcába szorítsák a magyar fejlődést, egy harmadik tényezőre is szükség volt: egy olyan politikai mechanizmusnak kellett kialakulnia, amely megakadályozta, hogy a politikában részt vevő csoportok viselkedése a valóságos problémák kihívására adott válasz legyen. Ennek következtében a politikai élet álproblémák köré szerveződött, a politikai magatartások deformálódtak, és a politikai kultúra elsorvadt.

Ezt a politikai mechanizmust Bibó szerint a kiegyezés teremtette meg. Létrejöttében szerepet játszott ugyan az első két tényező, de azoknak nem szükségszerű következménye. S a politika autonómiája azt is jelenti, hogy ha egyszer már kialakultak a „hamis" politikai mechanizmusok, akkor önálló, önmagukat állandóan újratermelő hatóerőként épülnek be a történelmi fejlődésbe, külön – s a magyarázathoz nélkü-

lözhetetlen – okaivá válnak a későbbi fejleményeknek. Ezért játszanak a kiegyezés és a kiegyezés politikai következményei kiemelkedő szerepet Bibónál a magyar fejlődés kisiklásának elemzésében.

Bibó szerint Magyarország a XVI. században tért le a modern társadalom- és nemzetfejlődés útjáról, és a korrekcióra első ízben a reformkorban nyílt lehetőség. A reformkori demokraták úgy gondolták, hogy a polgári szabadságjogok kiharcolása egyben megteremti a soknemzetiségű ország nemzeti egységét is, mégpedig a történelmi Magyarország keretei között. Ez a remény az 1848–1849-es szabadságharc bukásával szertefoszlott.

A szabadságharc bukásából a magyar társadalom vezető rétegei hamis tanulságokat vontak le: túlbecsülték a Habsburg Birodalom sérthetetlenségét és a történelmi területek megtartásának lehetőségeit. Ez a téves következtetés kompromisszumra bírta őket a függetlenség és a társadalmi demokrácia kérdésében. A másik oldalon viszont a dinasztia becsülte túl a magyarok elszántságát – s azért szintén készen állt a kiegyezésre. Bibó szerint azonban az a szándék, amely két rossz következtetésre épült, nem hozhatott valódi kompromisszumot: olyan tények összeegyeztetése lett volna a feladat, amelyek természetüknél fogva összeegyeztethetetlenek. A Habsburgok modern centralizált államot akartak, a magyarok a 48-as státus elnyerését, de ez a két törekvés kölcsönösen kizárta egymást, és csakis egy olyan megegyezés jöhetett létre, amely – ha verbálisan mindkét fél fenntartja alapelveit – mindkettőnek hazudik: Ausztriának azt, hogy változatlan maradt régi birodalma, Magyarországnak pedig azt, hogy önálló ország.

A kiegyezés tehát ellentéte a valódi politikai kompromisszumnak: nem az alapelvek fenntartásával tett kölcsönös engedmények végösszege, hanem alapvetőnek tekintett pozíciók feladása verbális fenntartásuk mellett. Ezért mond ellent a kiegyezés után létrejövő parlamenti rendszer működési elve a parlamenti demokrácia lényegének: fennmaradásának az a feltétele, hogy a kiegyezése a mindenkori többség kötelező érvényűnek fogadja el. Ezen az alapon nevezi Bibó a kiegyezést „hamis" konstrukciónak, amely a „kompromisszumot" kötő feleket zsákutcába csalja. A kiegyezés feltétele ugyanis éppen az volt, hogy az alku után kialakult konstrukció megváltoztathatatlan, fejleszthetetlen; vagy megtartani lehet, vagy felborítani. Ezért nem vezethetett kibontakozásra a nemzeti függetlenség kérdésében a közjogi kérdés körül zajló politikai élet, hiszen ezen a területen csak egyetlen változtatási lehetőség lett volna: a dualizmus rendszerének felrúgása. Egy olyan parlamentarizmus viszont, amelyben a többség megszerzésének feltételei eleve meg vannak szabva, formálissá teszi a parlamentáris demokráciát, „felfelé" a hazug konstrukcióban való politizálás szétzülleszti a vezető réteg politikai kultúráját, „lefelé" pedig a választások manipulálása a tömegeket visszariasztja mindenfajta politikától.

Kedvezőtlen következményekre vezetett a kiegyezés a társadalomfejlődés területén is. A reformkor és 48 bizonyos fejleményei azt ígérték, hogy az 1515 után kasztszerűen megmerevedett magyar társadalom elindul az európai mintájú polgárosodás útján: a köznemesség haladóbb része és a feudális eredetű polgárság modern polgári osztállyá olvad össze, s a nemesi és nem nemesi származású értelmiség modern értelmiséggé formálódik. Bár ez a folyamat 48-ig nem volt zavartalan, a szabadságharc bukása után pedig a köznemesség magatartását a kiegyezés felé hajlította, hogy a jobbágyfelszabadítás miatt egzisztenciája megrendült, Bibó szerint a társadalomfejlődést 1867 billentette véglegesen vissza a kasztosodás folyamatába. A kiegyezés után nem a polgári elem integrálta a bomló nemességet, hanem a jobbára idegen eredetű polgárság igyekezett integrálódni a rangtartó, nemesi-úri középosztályba, ebbe a mind az arisztokráciától, mind az alsóbb néprétegektől teljesen elszigetelt, zárt alakzatba.

Végezetül a kiegyezés tovább rontotta a nemzetiségekkel való megbékülés amúgy is gyenge esélyeit. Nemcsak azért, mert a magyar társadalom vezető rétegei a cseh kiegyezés megtorpedózásával szembeállították magukkal azokat a nemzetiségeket is

(szlovák, ruszin), amelyeknek nem a feltétlen elszakadás volt a programjuk. Elsősorban az rontotta meg a politizálás levegőjét a nemzetiségi kérdésben, hogy míg Ausztriával szemben a magyar különállás igazolására a demokratikus közösségalakítás teljes erkölcsi és ideológiai érvkészletét csatasorba állították, addig ezt az érvelést a nemzetiségekre nem tekintették érvényesnek, és a „politikai nemzet" fogalmával asszimilációs ideológiát hirdettek meg; s ráadásul egy olyan társadalomban, amely rendies jellegénél fogva az asszimilációra képtelen volt.

Bibó nem azért bírálja a kiegyezést és értékeli negatívan a dualizmust, mintha úgy látná, hogy az adott pillanatban más, kedvezőbb alternatívák is kínálkoztak volna. Ezt a kérdést tulajdonképpen fel sem veti. Kritikájának éle a politikai konstrukció ellen irányul, amelyben a cselekvők számára nem világos, hogy ki milyen engedményeket tett, és mit kapott ezek fejében. Bibó tisztában volt azzal, hogy 1867 után a viszonylagos gazdasági és kulturális prosperitás korszaka köszöntött Magyarországra. De a prosperitás keretéül szolgáló politikai rendszerben indulhattak meg a magyar fejlődés akut problémáinak megoldásához vezető folyamatok. S Bibó történelemszemléletében ez a mérce a korszak értékeléséhez.

Nem véletlenül. Bibó úgy látta, hogy 1945 és 1948 között a történelem ugyanazt a kérdést tette fel Magyarországon, mint a reformkortól a kiegyezésig tartó korszakban: létrejönnek-e végre azok a politikai formák, amelyek lehetőséget teremtenek az ország történelmi pályájának korrekciójára. Azonnal szembetűnik a fogalmi párhuzam az 1867-hez vezető út és az 1945-ös esélyek elemzésében. Bibó 1945-ben attól tart, hogy a politikai arénában küzdő feleket kölcsönös félelmeik és nem jól felfogott érdekeik fogják tetteikben irányítani; megmutatja, hagy 1867-ben is ez történt, s azóta, egészen az 1944-es összeomlásig a „félelem" és nem az „értelem" logikája uralta a magyar politikát.

Bibó tehát nem leplezi, hogy azok a szempontok, amelyek a kiegyezés és a dualizmus értékelésében vezetik, az 1945 utáni helyzetről kialakított álláspontját is meghatározzák. Ez azonban nem azt jelenti, hogy politikai mérlegeléseinek alátámasztásához keres történelmi analógiákat. Az 1945-ös alternatívák politikai elemzését és az 1867-es kompromisszum történeti magyarázatát egy mindkét esetben következetesen érvényesített szemlélet helyezi el egy történelmi kontinuum két pontján. Ezt a szemléletet akkor rekonstruálhatjuk, ha feltesszük a kérdést: miért áll módjukban a politikai cselekvőknek korrigálni a hosszú távú kedvezőtlen történelmi trendeket abban az esetben, ha cselekvéseik során érdekeik vezetik őket?

Láttuk, hogy Bibó szerint a kiegyezés a magyar társadalom egyik csoportjának sem állt érdekében. A nemzetnek nyilvánvalóan nem, hiszen rátaszította arra az útra, amely a történelmi Magyarország szétesésén át az 1944-es katasztrófáig vezetett. De nem állhatott érdekében az uralkodó rétegeknek sem, hiszen siettette a történelmi Magyarország széthullását. A magyar társadalom vezető rétegei a kiegyezés megkötésekor nem az „értelem", hanem a „félelem" logikája szerint cselekedtek – állítja Bibó –, cselekedeteiket nem valódi, hanem vélt érdekeik diktálták.

Mit jelent az „értelem" és a „félelem" logikájának megkülönböztetése? Bibó szerint kialakulhatnak olyan történelmi helyzetek, amelyekben a történelmi cselekvők érdekei háttérbe szorulnak a cselekvés motívumai között, „hamis" motiváció alakul ki, a valódi és a vélt érdek divergál. Ilyen történelmi helyzetként fogja fel 1867-et. A 48-as nemességet és értelmiséget részben szűken felfogott gazdasági érdekei, részben pedig a történelmi területek elvesztésétől való megrögzött félelmei hajtották a kiegyezés zsákutcájába. Ha távolabbra látnak, sem az ország, sem pedig a tradicionális „nemzetalkotó" osztály nem zuhant volna oly mélyre, mint az elkövetkező hetven évben. A kiegyezés nyomán létrejött konstrukcióról Bibó igen jellemző, elemzésre méltó leírást ad: „Ez alatt a csaknem száz esztendő alatt a magyar nemzet olyan politikai és társadalmi konstrukciókban élt (...), ahol a tényeket nem az okok és okozatok egyszerű láncolatában, hanem azokon kívül álló feltevések és várakozások jegyé-

ben kellett értelmezni és magyarázni, ahol álbajokra kellett pazarolni jó erőket, s ráolvasással gyógyítani valóságos bajokat, ahol a valóságos tennivalók körén kívül, s azokra való tekintet nélkül lehetett és kellett cselekedni, s ahol hiányzott a cselekedetek helyességének az objektív mértéke és helyette a félelmek és sérelmek egy bizonyos rendszere szerepelt erkölcsi értékmérőként."[2]

Ez az idézet a politikai cselekvést leíró fogalmak két elkülönülő csoportját tartalmazza. Az egyik oldalon állnak a „valódi bajok", ezek ok-okozati magyarázata, a bajok orvoslására felvonuló „jó erők" és a cselekvések szilárd, objektív gyakorlati és erkölcsi mércéje. A másik csoportban sorakoznak az „álbajok", a „ráolvasás" mint gyógymód, a vágyakból és aggodalmakból szőtt feltevések, mint a „bajok" magyarázatai, és a „félelmek és sérelmek rendszere" mint értékmérő. Egészséges politikai kultúrájú közösségben, ahol a cselekvők képesek az „értelem" – vagyis valódi érdekeik – logikáját követni, a cselekvés a valódi „bajokat" veszi célba, a helyzetet az okok és okozatok valós láncolatát feltáró magyarázatok világítják meg, a kihívásokra adekvát eszközökkel válaszolnak, és a cselekedeteket mindig szilárd mércével mérhetik. Megromlott politikai kultúrájú közösségben viszont a cselekedeteket a „félelmek" – azaz vélt érdekek – diktálják. Sem a cselekvést orientáló okmagyarázatok, sem az alkalmazott eszközök nem adekvátak, s nincs olyan normarendszer sem, amelyen mindez kimutatható lenne.

Bibó tehát a politikai cselekvés két ideáltípusát alkotja meg, egy „értékpozitív" és egy „értéknegatív" típust. Az első típust érdekkövető politikai magatartásnak is nevezhetjük, míg a másodikat érdektévesztőnek. Az érdekkövető magatartás a legkedvezőtlenebb történelmi helyzetekben is lehetőséget nyújt a korrekcióra, az érdektévesztő viszont viszonylag kedvezőbb helyzetekből is zsákutcába vezet. Ezért állítja Bibó, hogy a rendiség és az abszolutizmus korszaka egy alapvető szempontból kedvezőbb volt, mint a kiegyezéses korszak: „...semmi kétség nem volt abban, hogy mi az ország valóságos helyzete: a Habsburg-keretbe való beletartozás, a társadalom megmerevedett rendi szerkezete, összes viszonylataink szűk és vidéki jellege súlyos tehertételek voltak, de olyanok, melyek mindenki előtt tisztán állottak; nyílt, intézményes, bevallott módon meg voltak szervezve, s lehetett őket annak nevezni, sőt maguk is annak nevezték magukat, amik. Röviden: nyílt, világos, kétségkívül részei voltak az ország politikai, társadalmi és szellemi helyzetét meghatározó *valóságnak*."[3] Amíg a valóságos problémák állnak a politikai és kulturális élet középpontjában, és a „valódi" érdekek vezérlik a cselekvéseket, mindig van esély a bajok orvoslására, bármekkorák legyenek is ezek.

Ennek az álláspontnak a hátterében egy értéktartalmú érdekfogalom áll. Miért bizonyos ugyanis az, hogy az érdekkövető magatartás minden esetében járható kiutat talál a történelmi vagy politikai konfliktusokból? Miért ne volna lehetséges, hogy a következetes érdekkövető magatartás nem egy magasabb szinten létrejövő kompromisszumra, hanem a társadalom szétesésére, válságra vezet?

Bibó szerint egészséges történelmi fejlődés esetében szükségszerűen kialakulnak olyan politikai mechanizmusok, amelyek kizárják, hogy a társadalmon belüli érdekkonfliktusok általános destrukcióban végződjenek. A modern értelemben vett érdekkövető magatartást az tette lehetővé, hogy a társadalom rendi alapon tagolt csoportjai egyetlen közösséggé váltak, korlátozott feudális szabadságaikat egyetemessé tették, szűk körű közösségeiket nemzeti közösséggé szélesítették. S a nemzeti keretek meghódítása nem járt azzal, hogy a különféle szabadságokat egy felsőbb instancia önkényesen korlátozza. A „meghódítás" itt annyit is jelent, hogy bármi, ami bizonyos érdekek kibontakozásának medret szab, legitimitását csakis „meghódított" voltából, azaz a népszuverenitásból vezetheti le. Az érdekérvényesítést szabályozó intézményrendszer ily módon az érdekek hordozói számára nem puszta külső kényszert jelent, hanem olyan korlátozás, amelyet a népszuverenitás állandóan jelen lévő történelmi élménye legitimál. Az összeütköző érdekeket tehát nem valamilyen külső tényező

akadályozza meg abban, hogy felbomlasszák a társadalmat; a kompromisszum nem kényszer következménye. A korlátok legitimitása a történelmi cselekvők élménye, a racionális érdekkövető magatartás belső tényezője. Azokban a társadalmakban, amelyekben a népszuverenitásra épülő nemzeti intézmények kiépülése zavartalan folyamat volt, az újra és újra megbomló, majd magasabb szinten helyreálló társadalmi harmóniát belső, a történelmi cselekvésbe beépült tényezők biztosítják. A történelmi cselekvők tehát akkor követik valóban érdekeiket, ha legitimnek tekintik az ellentétes érdekek érvényesülését is, nem megsemmisítésükre, hanem racionális kompromisszumra törekszenek. Amikor Bibó a 48-as nemesség radikalizmusának a szabadságharc bukása utáni lassú megszűnéséről ír, és ennek okai között a „szűk" érdekkövető magatartást – a nemesi birtok megtorpanásából levont politikai következtetéseket – is felemlíti, vagy amikor a marxizmus osztályérdek alapú nemzetértelmezését vitatja, az előbbi értelemben használja az érdek fogalmát. Ezekben az esetekben a követett érdekek különféle okokból nem tartalmazzák az „egész" szempontjait. De Bibó számon tart olyan eseteket is, amikor az „egész" szakad el legitimációs bázisától: egy levelében, az 1918 utáni csehszlovák politikáról szólva, a csehszlovák demokrácia legnagyobb hiányosságául azt rója fel, hogy az 1918-as békekötés során hajlandó volt elfogadni olyan területeket, amelyeken nem a cseh vagy szlovák etnikum volt többségben.[4] Bibó szerint ez a döntés arról tanúskodik, hogy a demokratikus elvek valójában nem hatották át a csehszlovák államberendezkedést és a csehszlovák politikusok gondolkodását. Bibó fogalmi rendszerében mindkét eset az „értelem logikájából" a „félelem logikájába" való átcsúszást példázza.

Összefoglalva: a modern társadalom kialakulásával az emberiség belépett történelmének abba a korszakába, amelyben a cselekvők előtt megnyíltak a lehetőségek sorsuk aktív alakítására. A korábban kis körű szabadságok általánossá válnak; ez az általánosodás egy forradalmi aktus, amely megteremti a népszuverenitáson alapuló, nemzeti keretű intézményeket. Az eltérő érdekű embereket cselekvési szabadságuk forradalmi megteremtésének élménye és szuverenitásuk állandó érvényesítésének lehetősége olyan közösségbe fogja össze, amelynek fenntartása maga is a cselekvők érdekében áll. Ez szavatolja, hogy a közösségen belüli különböző törekvések sohasem fordulhatnak a közösség mint egész ellen, másfelől viszont a közösségre mint egészre hivatkozva sem lehet erőszakot tenni kisebb csoportjainak törekvésein.

A történelmi fejlődés bizonyos esetekben eltérhet ettől a „természetes", „normális" úttól, mint ez Magyarországon is történt. Ilyenkor is lehetséges azonban a korrekció, a „normális" fejlődés feltételeinek hiánya esetén is találhatnak a történelmi cselekvők olyan eszközöket, amelyek mozgósításával pótolhatják a hiányzó feltételeket, és visszavezethetik a fejlődést a harmonizáló polgári és nemzeti szabadságjogok felé vezető útra. De ha ez nem történik meg, akkor összezavarodnak a politikai viselkedés elkülönülő kategóriái, és működésbe lép a „félelem logikája".

Ez történt Magyarországon 1867-től fogva. A magyar társadalom vezető rétegeit „szűk" érdekeik – félelmeik – vezették a politikai cselekvésben, s nem következhetett be az eltorzult fejlődési pálya korrekciója. Ezért vezetett a magyar fejlődés útja az 1918-as, majd 1944-es tragédiákhoz. Bibó számára mindezek alapján 1945-ben nem lehet kétséges, hogyan értékelje 1867-et: hiszen a kérdés most is ugyanaz – felülkerekedik-e végre az értelem logikája a magyar történelemben, végbemegy-e e fejlődési pálya helyesbítése?

Bibó mai olvasójában okkal merül fel a kérdés: jogos volt-e az „értelem logikájához" rendelni azokat a kétségtelenül vonzó perspektívákat, amelyeket a Bibó-írások célba vesznek? Nem azok látták-e világosabban a helyzetet, nem azok voltak-e realisták, akik 1945 és 1948 között „félelmeikre" hallgattak, s akik 1957-ben kételkedtek benne, hogy az „értelem logikája" diktálta *Emlékirat* reményeit a „hatalmi logika" is igazolja?[5] Ez a kérdés végkifejlet felől tekintve jogosultnak látszik ugyan, mégis Bibó realizmusának félreértésén alapul. Bibó eszményeinek megválasztásában nem reál-

politikus volt, hanem történelmi realista: olyan ideálokat választott, amelyek megvalósítását a történelem minden kétséget kizáróan a nép feladatává tette. Ezután pedig makacs politikai realizmussal azt kereste, hogyan lehet Magyarországon az eszményekből valóság.

2.

A hatvanas évek történelemszemléletét nem könnyű rekonstruálni. A nehézséget elsősorban az okozza, hogy az idevágó szakmunkákat vezető szemlélet – a marxizmus külsődleges, deklarált fenntartása ellenére – nem rendszeres, különféle szemléleti elemek keverednek benne, s ráadásul nem is mindig érvényesül tudatosan. Az elemzésnek gyakran kell merítenie a puszta hallgatásból vagy polemikus oldalvágásokból – értékhangsúlyok eltűnéséből, elhatárolódásokból, ellenérvekből –, ami természetesen magában rejti a túlinterpretálás veszélyét. Ezért ilyesmire csak olyan téma ad alkalmat, amelyről viszonylag hosszú időn keresztül és rendszeresen fejtették ki a különböző álláspontokat. A kiegyezés és a dualizmus kora ezek közé a témák közé tartozik.

Hogy összegyűjthessük azokat a szempontokat, amelyek a hatvanas években a kiegyezésről kiadott munkák szerzőit vezették, vázlatosan bár, de fel kell idéznünk az álláspontok hátterét: az ötvenes évek történetírását.

Az ötvenes évek „hivatalos" történészei a „függetlenségi" történetszemlélet és a tankönyvmarxizmus tételeinek összeötvözésére tettek görcsös kísérleteket. E nyilvánvalóan agitprop szándékú történetírás ideológiai irányítói a nemzeti ideológia integratív hatását akarták kiaknázni, amikor a néha a nevetségességig mereven alkalmazott marxista sémák és a „patrióta" történetírás kliséinek elegyítésére törekedtek. Ahogy Szűcs Jenő jellemzi,[6] az ötvenes évek történetírása úgy járt el, hogy feltett egy történelem feletti nemzeti princípiumot, és kijelölte a mindenkori elnyomott osztályokat, melyek – úgymond – a nemzeti ügyet is képviselték, míg az uralkodó osztályok osztályönzésük miatt erre eleve képtelenek voltak.

Az ilyenfajta történetírás nemcsak tudományosan, hanem ideológiailag is teljes kudarcot vallott: 1956-ban a nemzeti tudat a rezsimmel szembeni integráció eszközének bizonyult. Ez a tény határozta meg elsősorban a történettudomány szemléletmódjának megváltozását. 1956 után a hivatalos ideológia szabad utat adott a „dogmatikus szemlélet" kritikájának. Ebben több szempont is vezette. Egyrészt demonstrálni kívánta a diszkontinuitást az 1956 előtti és utáni kormányzat között. Másrészt az ötvenes évek „függetlenségi" marxizmusának diszkreditálása egy füst alatt alkalmat adott az 56-os nacionalizmus megbélyegzésére, mégpedig úgy, hogy 56 ideológiai ódiuma a „dogmatikusokra" hárult. A „dogmatizmus" kritikájának motívumai között valószínűleg utolsó volt a sorban – ha egyáltalán szerepelt a listán – az a szempont, amely a társadalomtudósok számára oly vonzóvá tette az újonnan kijelölt ideológiai irányvonalat: a tudományűző értelmiség úgy érezte, hogy ez az az út, amelyen járva kisebb engedmények árán megszabadulhat a tudományos tevékenység aprólékos ideológiai kontrolljától.

A történettudományban a „dogmatikus történetírással" folytatott polémia két egymástól független és egymásnak ellentmondó szálon bontakozott ki – már ezzel is előrevetítve a kialakulóban lévő új szemlélet heterogén voltát. Az ún. Molnár Erik-vitában a historizáltan nemzetközpontú történetírással egy szigorúan marxista alapozású, a nemzeti történelmet osztályharcok történeteként értelmező történetszemléletet állítottak szembe.[7] Másfelől sokasodtak azok az érvek, amelyek a modern tudományosság és szakszerűség igényeit hangoztatták. Míg a Molnár-vita ideológiai célja kifejezetten az ötvenes évek történetszemléletével való leszámolás volt, és a marxista történetszemlélet eredeti intencióihoz való visszatérést hirdette meg, addig a mo-

dern tudományosság nevében fellépők többé vagy kevésbé nyíltan arra törekedtek, hogy mindenfajta kötelező ideológiától megszabaduljanak. Mivel a marxizmus történettudományos hasznáról való érdemi vitára nem volt lehetőség, verbálisan fenntartották a marxista fogalmakat, de különféle interpretációs fogásokkal – „tendenciajellegük" hangoztatásával, érvényességüket befolyásoló speciális, helyi sajátosságok felsorolásával stb. – annyira kiszélesítették a fogalmak értelmezési tartományát, hogy valójában minden tartalmuktól megfosztották őket. Ezzel megnyílt az út azok előtt, akik más forrásokból származó fogalmi eszközöket próbáltak összeegyeztetni a kötelező ideológiával. Így alakult ki az a sajátosan eklektikus fogalmi rendszer, amelyben a kiegyezés körüli, 1958-tól újraéledő viták is zajlottak.

Az ötvenes évek történetírása a kiegyezést árulásnak tekintette: a kizsákmányoló osztályok önös érdekeiket követve eladták az országot a külföldi gyarmatosítóknak. A nemzeti függetlenség elvesztésével együtt elvesztek az önálló polgári fejlődés esélyei is. Magyarország gyarmati függésbe került, s ennek terheit csak a felszabadulással rázta le. Ez volt röviden az az álláspont, amellyel a hatvanas évek történészei szembefordultak.

A hatvanas éveknek a kiegyezés körüli vitáiról Hanák Péter 1973-ban lényegre törő, tömör áttekintést adott.[8] Az alábbiakban e vitáknak csupán egyetlen vonatkozásával foglalkozom: a korszak értékelésében ható *szemléleti* tényezők alakulásával.

Első lépésként ideológiai legitimitást kellett szervezni a kiegyezés új értékeléséhez. A vita kezdetén központi szerepet játszott az az érv, hogy a kiegyezés után Ausztria és Magyarország között kialakult kapcsolatok nem felelnek meg a gyarmati függés marxi fogalmának – tehát az értékelés az ideológiai paradigmán belül maradt.

Az érvelés második szakasza több logikai lépésre bontható. Először a kiegyezést árulásnak tekintő nézetekkel szemben sorakoztattak fel érveket, amelyek a kompromisszum történelmi szükségszerűségét voltak hivatva bizonyítani. Ezután a kiegyezést és a XX. századi magyar történelem tragikus fordulatait közvetlen összefüggésbe állító tételek kerültek revízió alá, majd pedig fokozatosan kialakult egy olyan érvrendszer, amely mind a kiegyezést, mind pedig a rákövetkező korszakok sorsfordulóit egy általános fejlődési trendből vezette le és magyarázta.

Először a korábbi ideálkép, a Habsburg Birodalom forradalmi megdöntése tűnik el az elemzések horizontjáról, és kerül az utópiák birodalmába. Az Ausztriától való függést eleinte még senki sem vitatta, de a „gyarmati" jelző – mint láttuk, erősen ideologikus érvel alátámasztva – elsüllyedt a lomtárban. A lassan formálódó új gondolatmenetben ez a „függés" és a 67-es kompromisszum egyre inkább objektív – szükségszerű, elkerülhetetlenül érvényesülő – történeti tényezők működésének eredménye, nem pedig szubjektív motívumok, „árulás" következménye. Egyre inkább a „külső" okokkal indokolják, hogy a kiegyezés elkerülhetetlen volt: Ausztriának és a birodalom egyéb részeinek osztályviszonyaival, az osztrák parlament pártpolitikai csatározásaival és mindenekelőtt a nagyhatalmi politika fejleményeivel. A hatvanas évek történetírása végső soron arra a következtetésre jut, hogy a nagyhatalmi érdekek eleve eldöntötték a magyar függetlenség sorsát: az adott politikai helyzetben az európai hatalmaknak létérdekük volt a Habsburg Birodalom fennmaradása, tehát a független magyar állam létrejöttét a nagyhatalmi konstelláció eleve lehetetlenné tette.

A kiegyezés azonban belső okok miatt is elkerülhetetlen volt. A hatvanas évek történetírói meggyőzően és plasztikusan sorakoztatták fel azokat a tényezőket, amelyek a konkrét történelmi helyzetben a magyar uralkodó rétegeket a kiegyezésre ösztönözték. Rámutattak arra is, hogy hiába lett volna logikailag lehetséges a kiegyezés általános kereteinek „más" tartalmakkal való megtöltése, a politikai hatalmon osztozó társadalmi rétegektől ennyi és csak ennyi tellett. Ezért a kiegyezéses kompromisszumot – érvelnek a hatvanas évek történetírói – nem a nemzeti függetlenség kérdésében tett engedmények miatt kell bírálni, hanem a kiegyezés „osztálytartalma" alapján.

Ez az érvrendszer alapjában véve kerek: kétségbevonhatatlan tényeket vonultat fel azokkal szemben, akik a kiegyezés romantikus alternatíváit keresték, s ezek a tények azt bizonyítják, hogy a kiegyezésnek 1867-ben valóban nem volt alternatívája. Ha azonban alaposabban szemügyre vesszük ezt az érvelést, azt találjuk, hogy a fentieknél többet sejtet. Ha feltesszük a kérdést, hogy *mikortól* is szűnt meg az alternatív fejlődés lehetősége a magyar történelemben, az előbbi gondolatmenetből nem kapunk explicit választ. De ha továbbgondoljuk az olvasottakat, elsősorban azoknak a problémáknak a mentén, amelyeket az „osztálytartalom", illetve „osztályérdek" kategóriájának használata vet fel, arra a következtetésre juthatunk, hogy a hatvanas évek történészeinek van válaszuk az alábbi kérdésre is.

Az osztályérdekekkel való érvelés az első problémát a kiegyezés és a Monarchia felbomlása, az 1867 és 1918 közötti viszony megítélésében okozza. Ha ugyanis a kiegyezés egyfelől a magyar uralkodó osztályok érdekeit szolgálta, másfelől viszont első láncszeme volt annak az okozati sorsnak, amely végezetül az 1918-as felbomláshoz vezetett, akkor valamelyik állítás nyilvánvalóan nem tartható fenn, hiszen a történelmi Magyarország szétesése nem lehetett az uralkodó osztályok érdeke, sőt részben ettől való félelmeik hajtották őket a kiegyezés megkötésére.

Az ellentmondás kiküszöbölésére alkalmas érvek közül fokozatosan azok kerültek előtérbe, melyek a kiegyezés és az 1918-as végkifejlet közötti okozati összefüggések gyengítésére irányulnak. Lassanként kibontakozott az a felfogás, amely szerint mind 1867, mind 1918 ugyanannak az objektív történelmi folyamatnak egymástól többé-kevésbé független következménye.

A második probléma, amely az osztályérdek kategóriájának magyarázó tényezőként való bevezetéséből adódik, 1848 és 1867 viszonya körül rajzolódott ki. El kellett kerülni ugyanis az abból fakadó ellentmondást, hogy a forradalom és a kiegyezés politikai ágense ugyanaz az osztály volt, jóllehet annak „osztályérdeke" nyilván nem változott.

Ez az ellentmondás az 1848 és 1867 közötti folytonosság, illetve törés tárgyalásában oldódik fel. A forradalom és a kiegyezés folytonosságát egy mélyről ható, objektív, belső tényező hordozza: azoknak a nemesi rétegeknek az érdekei, amelyek már 1848-ban is fékezték a forradalmi folyamatot, szembeszegültek a radikális polgári átalakulással, és igyekeztek feudális kiváltságaik minél nagyobb részét átmenteni. Ezek az érdekek a fejlődést tartósan meghatározó tényezők.

Ám 1848 és 1867 között törés is van: a forradalom idején bizonyos feltételek egybeesése lehetővé tette, hogy a népi tömegek a nemességet sok kérdésben érdekeinél radikálisabb megoldásra szorítsák, s ezek a feltételek 1867-ben már nem állnak fenn. Más szóval: a nemesség mindkét alkalommal csak egy bizonyos határig kívánt elmenni a feudális rendszer felszámolásában, de a forradalom idején engedményeket kellett tennie a nemzeti függetlenségi harc tömegeit adó parasztságnak. A nemzetiségi jogok kérdésében pedig a háborús helyzet ugyancsak nagyobb engedékenységre kényszerítette a magyar vezető rétegeket, mint az 1867-es körülmények.

Ami tehát a magyar történelmi fejlődést hosszú távon meghatározó, tartós elemeket illeti – ez esetben a politikai hatalmat gyakorló nemesi osztály objektív érdekeiről van szó –, ezek mind 1848-ban, mind 1867-ben ugyanazt a végkifejletet implikálták. Egy esetleges 48-as „jobb" megoldás lehetőségét – illúzióját – csak történelmi véletlenek csillantották fel – időlegesen.

Figyelemre méltó ebben a gondolatmenetben a 48–49-es forradalom helyi értékének megváltozása a korábbihoz képest: egyre kevésbé korszakforduló, a fejlődés további menetét alapvetően meghatározó esemény, egyre inkább csak fontos epizódja egy hosszú távon kibontakozó történelmi vonulatnak, a polgári átalakulásnak, amelynek végső formáját azonban lényegileg nem sokban befolyásolta.

Az 1867-es kompromisszummal végleges alakot öltő rendszernek tehát nem volt alternatívája – de nem azért, mert 1849-ben, 1861-ben vagy 1867-ben különféle tör-

ténelmi okok véletlen egybeesése minden más lehetőséget kizárt. A hatvanas évek történetírásának érveléséből az olvasható ki, hogy ez az alternatívanélküliség – vagyis az, hogy a magyar kapitalizmus feudális terheket hordozó torz formában jöhetett csak létre – a magyar történelemnek évszázadok óta elrendelt végzete, századokra visszamenő általános gazdasági és társadalmi elmaradottság következménye. Ez az elmaradottság az, amelyből 1867 és végső soron 1918 (vagy akár 1944) is magyarázható, ez az az általános és objektív ok, amelyre a történelmi zsákutcák visszavezethetők.

A történetszemlélet alakulásának vizsgálata szempontjából érdemes megfigyelni, hogy milyen alakváltozásokon megy át az elmaradottság fogalma az ötvenes évekhez képest. Magyarországot már az ötvenes évek történetírása is Ausztriánál (és a Nyugatnál) fejletlenebb területként tartotta számon. A kiegyezés és „következménye", a gyarmati függés úgymond ezt az elmaradottságot konzerválta – egészen az első ötéves tervig. A hatvanas évek történetírásában az elmaradottság fogalma lassan új értelmezést kap. Ezekben a munkákban már nem mennyiségi lemaradásról van szó, hanem minőségi, strukturális elmaradottságról. A 48-as forradalom bukásával nem a nyugat-európaihoz hasonló fejlődés lehetősége foszlik szét – ez eleve nem állt fenn –, hanem legfeljebb egy „jobb" kelet-európai változat esélye. A kvalitatív Kelet-Európa-fogalom, miközben általános fogalmi keretet ad a kelet-európai történelem és politika csomópontjainak hosszú távú történelmi trendekre építő, „objektív" magyarázatához, egyszersmind azt sugallja, hogy félrevezető a nyugat-európai fejlődéssel való minden összehasonlítás – mármint az olyan, amely nemcsak az eltéréseket, hanem a perspektívákat is számba veszi. A Kelet-Európa-fogalom a következő lépésben Közép-Kelet-Európa fogalmává „finomodik", jelezvén, hogy a tárgyalt terület, bár történelmi fejlődése során nem a nyugati utat járja, mégsem oly mértékben elmaradott, mint Oroszország vagy a Balkán.

A hatvanas években született történeti munkákat forgatva az olvasónak az a benyomása támadhat, hogy a magyarországi polgári demokratikus átalakulás korlátait taglaló gondolatmenetekben a századforduló polgári radikálisainak és Szabó Ervinnek az érvei éledtek újjá – a velük a harmincas években rokonszenvező Révai[9] korai írásainak közvetítésével. A nemesség hordozta polgári átalakulás ellentmondásaival és korlátaival foglalkozó írások, valamint azok a társadalomtörténeti tanulmányok, amelyek a magyarországi középosztály és ipari munkásság kialakulását és fejlődését elemezve mutatnak rá a polgári demokrácia társadalmi bázisának hiányára, valóban mintha a századfordulós érvelést elevenítenék fel. Míg azonban a polgári radikálisok a társadalmi demokrácia aktuális esélyeit kutatva vizsgálták a történelmi kérdéseket, addig a hatvanas években keletkezett művek mintha *eleve* leírnák bármiféle demokratikus politikai rendszer kialakulásának lehetőségét, s ezt a társadalmi struktúra elmaradott jellegével, a demokratikus törekvések társadalmi hordozóinak hiányával indokolják. Szemléletes illusztrációja ennek, hogy a hatvanas évek történetírói, akik oly gyakran hivatkoznak „speciális körülményekre", „kelet-európai sajátosságokra", nagyon kevéssé érdeklődnek azok iránt a tényezők iránt, amelyek egy nem „klasszikus" típusú fejlődésnél esetleg helyettesíthetik a politikai demokrácia kialakulásának bizonyos hiányzó feltételeit. Ezért állnak tanácstalanul az előtt az kérdés előtt, hogy egy ilyen fejletlen országban hogyan lehetett a 48 előtti reformnemzedék legbefolyásosabb képviselőinek nagy hatású politikai programja, hogyan jöhetett létre náluk egy európai színvonalú liberalizmus – magyarázatként legfeljebb a nyugati eszmék hatására hivatkoznak.[10]

Abból a gondolatmenetből, amely a dualizmus kori fejlődés valamennyi lényeges fordulópontját és az esetleges alternatívákat a nagy gazdaság- és társadalomtörténeti trendekre vezeti vissza, kibontható a hatvanas évek történetszemléletének egyik legfontosabb, a dualista korszak értékelését alapvetően meghatározó alkotórésze. *A hatvanas évek történészeinek gondolkodásmódjából hiányzik a politikai elem.* A korszak történetírói természetesen foglalkoztak hagyományos értelemben vett politikatörténet-

tel, s jó néhány színvonalas elemzés született a XIX. század második felének kül- és belpolitikai viszonyairól. De mint 1867 és 1918 viszonyának és az 1848-as forradalom szerepének átértékelése kapcsán illusztrálni próbáltam, a politikum mint a fejlődési utakat önállóan is befolyásoló tényező, egyre inkább háttérbe szorul. A nagy, több „politikai" korszakon átívelő gazdaság- és társadalomtörténeti trendek kizárólagos meghatározó szerepet kapnak a történelmi magyarázatban. A politikai cselekvés nem nyithat alternatívákat, nincs autonóm mozgása, a „nagy trendek" árnyjátéka csupán. Ez az álláspont *redukcionista szemléletről* tanúskodik, persze kifinomultabb és körültekintőbb redukcionizmusról, mint a vulgáris marxizmusé, amely a „felépítmény" valamennyi jelenségét az „alapra" vezette vissza. Nehéz feladat lenne a redukcionista eljárás összes forrásának és motívumának felkutatása. Egy tényezőt mégis érdemes kiemelni. Könnyen belátható, hogy a Közép-Kelet-Európa fogalom mögött, amely a hatvanas évek történetírásának konceptuális keretét adta, egy korlátozott fejlődéskoncepció rejlik. Ez a fogalom arra utal, hogy a vizsgált területen megindulhat ugyan a „modernizálódás" folyamata, de ennek lényeges jegyeit a gazdasági és technikai fejlődésben és nem a politikai rendszerek változásában kell keresni. A külső kihívásra meginduló és külső tényezőket hasznosító gazdasági modernizálódást, ha egyáltalán, csak lassan követi a társadalmi struktúra modernizálódása.

Aki a dinamikus, fejlődő tényezőket akarja feltárni a modern magyar történelemben, annak nem a hosszú stagnálásra vagy csak lassú változásra ítélt társadalmi vagy politikai szférákra kell figyelnie, hanem elsősorban a gazdaság fejlődésére. Ahhoz viszont, hogy az e téren érzékelhető haladást elegendő alapnak tekintse a változások feltételeit biztosító korszak pozitív értékeléséhez, olyan történetszemlélettel kell tárgyához fordulnia, amely eleve korlátozott fejlődési lehetőségekkel számol, és *elválasztja egymástól a gazdasági és társadalmi fejlődést.* A hatvanas években a dualista korszak értékelésével kapcsolatban ennek a tendenciának a végérvényes felülkerekedését a gazdaságtörténeti szemlélet áttörése jelentette.

A XIX. századi magyar történelem gazdaságtörténeti szempontú periodizációja már kifejezetten azokra a „hosszú távú trendekre" épül, amelyeket a korábban tárgyalt történeti munkák is kimondva-kimondatlanul interpretációs eszközként használtak. Eszerint a XIX. századi magyar történelem két korszakra bomlik: a modern gazdasági növekedésre való felkészülés korszakára, amely 1820–1830-tól 1857–1867-ig tart, majd a modern ipari növekedés megindulásának korszakára, amely 1857–1867-től 1913-ig terjed. Azok a gazdasági folyamatok, amelyek a modern ipari növekedés kezdeteit jelzik, már a XIX. század elején mozgásba jönnek, és 1867-ig megteremtődnek a tartós, rendszeres növekedés külső feltételei is. Ezeknek az előfeltételeknek a létrejöttében 1848–1849 és 1867 csupán állomások: a nemzeti programmal rendelkező, modernizáló szándékú politikai vezetés már a reformkortól ugyanazokat a politikai kereteket igyekezett megteremteni: a gazdasági modernizálódás, az ipari forradalom politikai kereteit. Ez a folyamat 1867-tel zárul le, felszámolják a feudális intézményeket, létrejön az önálló magyar kormányzat, a nemzeti intézmények hálózata stb. A kiegyezés azonban nemcsak a modern gazdasági növekedés előtt tornyosuló feudális akadályok végérvényes leomlását jelenti, az Ausztriával és a birodalom többi tartományával kialakuló új viszony egyenesen kedvező feltételeket teremt a gyors kapitalista fejlődés számára.

A gazdaságtörténeti szemlélet áttörése a magyarországi kapitalizmus vizsgálatában módszertani újítások meghirdetésével járt. A hatvanas évek gazdaságtörténészei a modern növekedéselméletek kvantitatív módszereinek segítségével próbálták elemezni a dualizmus kori gazdaság fejlődését, és bizonyos fogalmi elemeket – elsősorban a periodizációt és az ipari fejlődés stádiumait leíró fogalmakat – is átvettek ezektől az elméletektől. Az új kutatási módszer igényének bejelentése kétségtelen ideológiai jelentőséggel bírt, s ez nem is kerülte el a konzervatív ellenlábasok figyelmét.[11] Az új történetírás a kvantitatív eljárások ideológiamentességét hangsúlyozottan szembe-

állította az ötvenes évek historizált történetfelfogásával; ezzel is hangsúlyozta, hogy bár a magyar történelem számos kérdésének átértékelésére vállalkozott, nem új ideológiai szempontokat hozott a régiek helyébe, hanem a tudományosság követelményeit állítja szembe a napi politikai-ideológiai elvárások által vezérelt történetírással. Mégis, élünk a gyanúperrel, hogy a dezideologizálás programja mögött kimondatlan ideológiai meggondolások lappangtak. Gyanakvásunk két dolgon alapul. Egyrészt azon a módon, ahogy a magyar történetírás a kvantitatív eljárást alkalmazni kezdte, másrészt azon a módon, ahogyan a történészek a kvantitatív módszert értelmezték.

A modern történetírásban a kvantitatív kutatásokra épülő fogalomrendszer széles körű és intenzív alapkutatások eredménye. A hatvanas évek magyar történetírása azonban úgy kísérelte meg ezt a fogalomrendszert a magyar történelemre alkalmazni, hogy az azonnal szintetizáló igénnyel fellépő munkák nem támaszkodtak – hogyan is támaszkodhattak volna – olyan kutatásokra. Ez az oka, hogy a szakirodalom komoly kételyeket fogalmazott meg e művekkel szemben.[12] Kvantifikált fogalomrendszer kvantitatív kutatások nélkül: a kvantitatív elemeket így csak látszólag küszöbölték ki. Tehát az ideológiamentességet is csak látszatra sikerült elérni.

A szóban forgó írások módszertani gondolkodása is hasonló belátásra indít. Ezekben a művekben a kvantitatív és kvalitatív tényezők az absztrakció fokozataiként jelennek meg. A kvantifikáló eljárás ezek szerint egyszerű empirikus generalizáció: ha a mennyiségi mutatókkal leírt modellt kiegészítjük az elvonatkoztatás során a vizsgálatból kitárt kvalitatív tényezőkkel, akkor teljes társadalomleírást kapunk. Ez a felfogás feltételezi, hogy a kvalitatív és kvantitatív tényezők teljes mértékben elkülöníthetők egymástól. Ezért nem vizsgálja, hogy a tisztán kvantitatív növekedési folyamatok társadalmi-történeti összefüggéseikbe ágyazva milyen kvalitatív vonatkozásokat rejtenek. Itt módszertani vonatkozásban fedezhetjük fel azt a szemléletet, amely szerint a gazdasági és társadalmi fejlődés egymástól elválasztható, és elkülönítve elemezhető.

A gazdaságtörténeti szemlélet felülkerekedése a kiegyezés és a dualizmus értékelésében nem egyszerűen a már korábban megindult átértékelés tendenciáinak folytatását, megerősítését jelentette. Az értékhangsúlyok további változása következett be. Az addigi vizsgálatok elsősorban rehabilitálták a kiegyezés aktusát és a dualista rendszert azokkal a vádakkal szemben, amelyek a függetlenségi történetírásban és ennek ötvenes évekbeli változatában elhangzottak: érveik szerint a kiegyezés nem árulás volt, hanem szükségszerű, elkerülhetetlen kompromisszum, amelynek nem volt történelmi alternatívája, s a nyomában kialakult társadalmi-politikai rendszer, ha nem biztosított is minden téren ideális feltételeket a magyarországi polgári fejlődés számára, nem jelentett gyarmati függőséget, sőt voltak előnyös oldalai.

A gazdaságtörténeti érvelés, az előbbi gondolatmenetet folytatva, a közjogi szemlélettel való szakítás nevében szétválasztotta a kiegyezés kérdéskörét és a kapitalista fejlődés problémáit. Erre volt jó például a növekedéselméleti kategóriák vagy az új periodizáció bevezetése. Amikor azonban a kiegyezéssel előállott új helyzetet is bevonták a vizsgálódások körébe, a kiegyezést egyértelműen előnyös politikai fejleményként értékelték. Ezen az állásponton kizárólag a gazdasági növekedés mutatói szabják a mércét. Az elvégzett számítások szerint Magyarország gazdasági növekedése a dualizmus éveiben gyorsabb volt a fejlett kapitalista országokénál, és meghaladta az osztrák gazdaság növekedési ütemét is. A gyors növekedés a kiegyezés nyomán megnyíló lehetőségek kiaknázásából eredt. Ezeket a kedvező lehetőségeket egyrészt a kapitalista gazdasági növekedéshez szükséges – már említett – intézményi előfeltételek létrejötte teremtette meg, másrészt gazdasági téren a Monarchia nagy kiterjedésű integrált piacának kialakulása, ami utat nyitott a termelési tényezők szabad áramlása, elsősorban a magyar gazdaság számára oly fontos tőkeimport előtt. Harmadrészt, s itt már egyenesen az újonnan kialakuló politikai feltételek kedvező voltáról van szó, a dualizmus államának, a függetlenség és a szuverenitás korlátai dacára rendelkezés-

re állottak mindazok a gazdaságpolitikai eszközök, amelyekkel az állam a gazdasági fejlődést ösztönözheti, s élt is velük. Kétségtelen – szögezik le a Monarchia gazdaságtörténetének kutatói –, hogy a gyors növekedés ellenére a magyar gazdaság strukturális elmaradottsága – elsősorban mezőgazdasági jellege – a korszak végéig konzerválódott. Ez azonban nem a Monarchiában megindult folyamatok következménye, hanem a középkorig visszanyúló hosszú távú trendeké, amelyek hatását az 1867 után nekilendülő gazdasági fejlődés sem tudta kiküszöbölni.

Az eddigiekből összeáll a hatvanas évek történészeinek standard felfogása a kiegyezésről és a dualizmusról, amely a nagy szintézisekben is érvényesül, és jelentős mértékben meghatározza a történelmi közgondolkodást. Eszerint a kiegyezés szükségszerű aktus volt, a külső körülmények – a belső feltételek romlásától kísérve – kizárták a nemzeti függetlenség kérdésének radikálisabb megoldását. Viszont a nemzeti függetlenség ügyében kötött kompromisszum ellenében a kiegyezés megnyitotta Magyarország előtt a polgári fejlődés lehetőségeit. Kifejezetten kedvező feltételeket teremtett a kapitalista gazdaság fejlődése számára, és előmozdította egy olyan politikai rendszer kialakulását, amely az elmaradott magyar társadalmi struktúra korlátai között az elképzelhető legliberálisabb alapelvek szerint működött, s ráadásul lehetővé tette a kulturális és tudományos élet kibontakozását is. A kiegyezés tehát több előnnyel, mint hátránnyal járt. Annál is inkább, mivel azok a negatív következmények, amelyeket az 1867-es kompromisszum folyományaként szoktak számon tartani, nem a kiegyezésre vezethetők vissza. Nem a kiegyezés az oka a történelmi Magyarország 1918-as szétesésének, és azért sem kárhoztatható a kiegyezés, hogy a magyar gazdaság és társadalom strukturális elmaradottsága konzerválódott. Mindez hosszú távon kibontakozó és ható fejlődési tendenciák következménye,

A kiegyezés értékelése tehát az ötvenes évektől a hatvanas évekre az ellentétébe fordult, az újabb történetírás a magyar fejlődés számára alapjában kedvező esélyeket teremtő politikai konstrukcióként értékeli. Méghozzá azon az alapon, hogy megnyitotta a gazdasági növekedés lehetőségeit.

A kapitalista gazdaság létrejötte természetesen fontos tényezője valamennyi ország történelmi fejlődésének. Az ideológiakritikai vizsgálódás számára azonban lényeges kérdés: miért éppen a gazdasági növekedés szempontjai érvényesülnek a történelmi mérlegkészítésben, hiszen – mint ezt Bibó esetében is látjuk – az értékelés másfajta mértékrendszeren is alapulhatna, a magyar fejlődés szempontjából sorsdöntő tényezőkön.

Azt hiszem, az értékelési szempont megválasztása egyenesen következik a hatvanas évek történetírásának szemléletéből. Az ötvenes évek ideologikus történettudományával szembeállított „objektivitási" norma itt azt jelenti, hogy a fejlődés lehetőségeit adott határok között kell vizsgálni. Ezeket a határokat egyrészt a nemzeti függetlenség elérhetetlen volta, másrészt Magyarország közép-kelet-európai státusa – kvalitatív elmaradottsága – rajzolja ki. Ez utóbbi, mint láttuk, annyit jelent, hogy Magyarországon eleve korlátozottak a polgári fejlődés lehetőségei, az önerőből való dinamikus és demokratikus irányú fejlődésnek nincs megfelelő gazdasági és társadalmi bázisa. Ha azonban szétválasztjuk a fejlődés gazdasági és társadalmi mutatóit, akkor a gazdasági növekedés az adott körülmények között is dinamikus tényezőnek bizonyulhat – igaz, megindulásához idegen erőforrásokra és tudatos állami gazdaságpolitikára van szükség. Az adott korlátok között ez az a maximum, amit a magyar fejlődés elérhet. A történelmi cselekvők akkor élnek az előttük feltáruló lehetőségekkel, ha nem utópiákat kergetnek, hanem mindent megtesznek a reális esélyek valóra váltásáért. S ez egyben a történelmi cselekvés megítélésének mércéje is. A kiegyezés ilyen, a realitásokkal számoló történelmi döntés volt, tehát magától értetődik, hogy pozitívan kell értékelni.

A dinamikus gazágsági növekedés és a társadalmi-politikai stagnálás elkülönítéséből fontos következtetések adódnak. A hatvanas évek történetírói egészen nyíltan

sehol sem vonják le ezeket a következményeket, de céloznak rájuk, vagy a premisszák megfogalmazásával sugallják. Mint láttuk, az említett történeti munkák szerint a társadalmi struktúra feudális jellege folytán Magyarországon sohasem sorakozhattak fel elégséges társadalmi erők a demokratikus alternatívák mögött. A radikális demokratikus törekvéseket képviselő csoportok – kulturális teljesítményeik és morális kiválóságuk ellenére – politikailag jelentéktelenek maradtak, nem tudták befolyásolni a lényeges történelmi események alakulását. Ha pedig bizonyos történelmi fordulópontokon a politikai hatalom közelébe jutottak – így 1849-ben vagy 1918–1819-ben –, akkor a radikális veszélyre sokszorozott energiával válaszoló konzervatív reakció súlyosan visszavetette a gazdasági és társadalmi fejlődést. Magyarországon ugyanis a strukturális elmaradottság következtében csak a konzervatív erők kezében voltak kijátszható hatalmi kártyák, ebben az országban hosszú távra csakis konzervatív politikai rendszerek rendezkedhettek be. Mindebből az következik, hogy ha Magyarországon csak a gazdasági növekedésnek vannak bizonyos esélyei, viszont a társadalmi harcokban semmiféle demokratikus tendencia nem kerekedhet felül, akkor a társadalmilag-politikailag viharos időszakok a „realista", „objektív" esélyek felől nézve kedvezőtlen jelenségek a magyar történelemben: megzavarják, sőt esetleg – a fennállónál is konzervatívabb politikai rendszerek kiprovokálásával – vissza is vethetik a hosszú távon kibontakozó, s ezért zavartalan, csendes „békeidőket" igénylő gazdasági, technikai és kulturális evolúciót. Az állami gazdaságpolitikának nagy szerepe van a tartós kapitalista gazdasági növekedés megindításában; ezt a tevékenységét a stabilitás körülményei között fejtheti ki a leghatékonyabban, s ekkor van a legnagyobb esély arra, hogy politikai arculatából is a legkevésbé konzervatív vonásokat mutassa. Példa erre a dualista korszak vezető nemesi politikusainak például az oktatásügy vagy a vallásügy területén érvényesülő liberális politizálása. A destabilizáló hatású politizálás esélytelen és nemkívánatos a magyar történelemben. Ebben a történetszemléletben tehát a redukcionista felfogáshoz a konszolidáció ellen ható politikai folyamatok negatív, s a konszolidációs korszakok pozitív értékelése társul.

A demokratikus fejlődés lehetőségeinek kizárásából, a konfliktusteremtő, stabilitást megbontó politikai mozgalmak elutasításából logikailag még egy lényeges szemléleti elem következik: a *felvilágosult paternalizmus*. Ha ugyanis a demokratikus társadalmi erők gyengék, és az optimális fejlődés – a lassú gazdasági, technikai és kulturális evolúció – számára a konszolidált rezsimek biztosítják a legkedvezőbb feltételeket, akkor előnyösebb, ha a központi kormányzat racionálisan korlátozza a demokratikus tartalmakkal amúgy sem kecsegtető, bár formálisan autonóm intézmények működését.

Hosszú távú fejlődési trendekre építő determinizmus, a történelem sajátos „politikátlanítása", a gazdasági növekedés és a társadalmi fejlődés szétválasztása, felvilágosult paternalizmus – íme a hatvanas évek történetírásának szemléleti háttere: nyíltan is megjelenő ideológiai elemek, illetve ezek hallgatólagos következményei. Ezt a történetszemléletet a leginkább talán *felvilágosult konzervativizmusnak* lehetne nevezni.

E vázlatos rekonstrukció lehetőségeit meghaladja annak a csábító kérdésnek az elemzése, hogy vajon mennyire tükrözi ez a szemlélet képviselőinek viszonyát koruk – korunk – kérdéseihez, hogy a tudományűző értelmiség és az 1956 utáni társadalmi-politikai rendszer viszonya hogyan hatott ennek a szemléletnek a kialakulására. Mindenesetre, ha a „felvilágosult konzervativizmust" a mai korkérdésekre vonatkoztatjuk, markáns álláspontot kapunk.

A hatvanas évek történetírását nem azért illetheti kritika, mert egy más korban másként látta a magyar történelem egyik fontos korszakát, mint elődei. Csakhogy e történetírás „öntudata" nem így ad számot az eltérésekről. Saját fejlődését az ötvenes évektől a hatvanas évek végéig mint a historizálástól a tudományosságig vezető utat írja le. Vitathatatlan, hogy az újabb magyar történetírás sok fontos tudományos eredményt hozott, többek között a dualizmus korára vonatkozóan is. Sokszor azonban a vizsgálódásait vezető szemléletet is tudományos igazságként, a tudomány tekintélyé-

vel megerősítve szőtte bele mondandójába. S ezzel nemcsak a más lehetséges történelemszemléletekkel való vitát akadályozza, nemcsak saját tudományos eredményeire vet rossz fényt, hanem egyúttal olyan ideológiai funkciót vállal magára, amelytől önmagáról alkotott képe szerint rég megszabadult.

Bibó emlékkönyv. II. köt. Szerk. Réz Pál. Budapest, 1991, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem – Századvég Kiadó, 118–139. o.

Jegyzetek

1. A hatvanas évek történetírásának jellemzéséhez a kiegyezésről és a dualizmusról szóló, 1958 és 1973 között megjelent munkákat vettem figyelembe. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy ebben az időszakban a tárgyalt kérdésekről megjelentek olyan írások is, amelyekre az itt rekonstruált szemléletmód nem jellemző. Ebben a tanulmányban a „hatvanas évek történetírása" *ideáltípus*, a jellemzett történelemszemlélet *logikai rekonstrukció* eredménye. Nem a hatvanas évek történészeinek *átlagos* felfogását írtam le, hanem a hatvanas évek domináló, a történettudományi közmegegyezést erősen meghatározó, *tipikus* felfogását. Azok a művek sem okvetlenül tartalmazzák e szemlélet valamennyi elemét, amelyekben egy-egy jellemzője előfordul. Ám a sorra vett elemek logikai összefüggésben állnak egymással, még ha nem is szerepelnek együtt egy-egy történettudományi szakmunkában. S ez – véleményem szerint – megengedhetővé teszi, hogy egységükben tárgyaljam őket.

2. Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In *Harmadik út*. London, 1960, 213. o. Bibó István tanulmányát lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *Az utókor emlékezetében* című fejezetben.
3. Uo. 197. o.
4. Bibó István levele Szalai Pálhoz, Budapest, 1978. Lásd például a *Nemzet és emlékezet* sorozat *Trianon* kötetében. Szerk. Zeidler Miklós. Budapest, 2003, Osiris Kiadó, 614–620. o.). *(A szerk. jegyz.)*
5. Utalás Bibó István Emlékirat: Magyarország helyzete és a világhelyzet című írására (1957. január–április). Lásd például *Bibó István összes munkái*. S. a. rend. Kemény István – Sárközi Mátyás, Bern, 1983, 3. köt. 885–899. o. *(A szerk. jegyz.)*
6. Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest, 1974, 42–46. o.
7. Molnár Erik (1894–1966) akadémikus, egyetemi tanár, 1944 és 1956 között különböző minisztériumok vezetője, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója (1949–1966). Az általa kezdeményezett vita 1960 és 1964 között zajlott a tudományos fórumokon és a társadalomtudományi folyóiratok lapjain. *(A szerk. jegyz.)*
8. Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában*. Budapest, 1975, Gondolat. Utalás Hanák Péter *Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában* című tanulmányára. Lásd e kötetben a *Tudományos emlékezet* dokumentumai között *Az osztrák és a magyar történettudomány változó megítélése* című fejezetben. *(A szerk. jegyz.)*
9. Révai József (1898–1959) kiegyezésről alkotott véleményét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *Az utókor emlékezetében* című fejezetben.
10. Lásd például *Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről*. Budapest, 1971, 18. o.
11. Uo. 114. o.
12. Lásd például M. R. Palairet recenzióját az *Economic History Review* 1975. augusztusi számában (28. évf. 554–555. o.) Berend T. Iván és Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a XIX–XX. században* című könyvének angol nyelvű kiadásáról (*Economic development of East-Central Europe in the 19–20. century*. New York, 1974).

(1999)

Gergely András
BIBÓ ISTVÁN A KIEGYEZÉSRŐL ÉS A DUALIZMUS RENDSZERÉRŐL

A Monarchia berendezkedésének, egész korszakának aligha volt kérlelhetetlenebb szavú kritikusa Bibó Istvánnál. Vajon fundamentuma volt-e ez a kritika egész életművének, avagy – miként Oltványi Ambrusnak a Bibó-emlékkönyvbe írott tanulmánya bizonygatja[1] – csupán esetleges, egyéni elem, amelynek történettudományos „korrekciója" nem befolyásolja életművének lényegét? Az alábbiakban, publikált írásai

segítségével, megkíséreljük rekonstruálni azt az utat, amely Bibónak a dualista monarchiával kapcsolatos nézetei kialakulásához vezetett, s egyszersmind értelmezzük azokat eszmerendszere egészében.

I.

Amikor Bibó István az 1940-es években kialakította az 1867-es kiegyezéssel, illetve a dualizmus korával kapcsolatos nézeteit, a kérdéskör alapos történettudományi feldolgozásai még hiányoztak. Bőségesen el volt látva ugyanakkor a XX. század közepének érdeklődő magyar olvasója forráskiadványokkal (pl. Kossuth, Deák, Tisza István beszédei, írásai, levelei, parlamenti naplók, „közösügyes" irományok, emlékiratok), továbbá a korszakot minősítő határozott értékhangsúlyú kijelentésekkel.

1918-ig a dualizmus rendszere a közélet, a politika mindennapjainak nem csupán egyik, hanem a központi vitakérdése volt (amelyet néha leegyszerűsítetten csak a kiegyezési törvények elfogadásával vagy továbbfejlesztésével, netán elutasításával azonosítottak). A kettős monarchia rendszerének összeomlása után pedig történészek és publicisták, politikusok és közéleti gondolkodók, írók és újságírók (Jászi Oszkártól Szekfű Gyuláig, Károlyi Mihálytól Gratz Gusztávig, Herczeg Ferenctől Németh Lászlóig) igen határozott elismerő vagy elutasító véleményt fogalmaztak meg – az árnyalt mérlegelések ugyanakkor már jóval ritkábban fordultak elő.

A kiegyezés értékelését még a fél évszázados dualista rendszer működésének megkezdődése előtt, mindjárt megkötésekor, jelentős és színvonalas politikai vita alapozta meg. A diszkussziót Kossuth kezdeményezte a koronázás előtt néhány nappal, 1867. május 26-án publikált nevezetes *Kasszandra-levelével*.[2] A *nyílt levél* megszólítottja, Deák Ferenc közvetlenül nem válaszolt, de arra, a kiegyezés parlamenti vitája kapcsán, képviselőházi felszólalásaiban reflektált, a sajtóban pedig többen polemizáltak magával Kossuthtal – legrészletesebben és legszínvonalasabban a *Pesti Napló* szerkesztője, Kemény Zsigmond.[3] Nincs terünk arra, hogy a vita tartalmi elemeit (illetve Kossuth újabb és újabb megszólalásait) ismertessük. Nagy nyomatékkal kell viszont hangsúlyoznunk, hogy a vitában szinte minden lényeges szempont előkerült, amelyet a kiegyezést követően a dualista *rendszer* mellett vagy ellen felhoztak: így a politikai érvek és ellenérvek közül a külpolitikai lehetőségek mérlegelése; a nemzeti szuverenitás megléte, visszaszerzése vagy feladása; a nemzetiségi kérdés; a demokratikus továbbfejlődés esélyei; a gazdasági előnyök és hátrányok. – A már csak részben politikai, sokszor inkább morális alapzatú (ha úgy tetszik: „meta"-szempontú) argumentumok közül pedig a későbbi évtizedek ugyancsak kevés újat tudtak hozzátenni, hiszen már ebben a nagy vitában mérlegelésre került a világtörténeti tendenciák felismerése vagy fel nem ismerése, azok elfogadása vagy elutasítása; a jogvisszaszerzés vagy jogfeladás; a következetesség vagy megalkuvás; a jövő lehetőségeinek megnyitása vagy eltorlaszolása. A politikai pártpropaganda, a politikai publicisztika lényegében évtizedeken keresztül ezeket az érveket variálta, vulgarizálta, mélyítette, aktualizálta, koptatta. Egyszersmind az álláspontok többszólamú regisztere alakult ki a Deák, illetve Kossuth nevével fémjelezhető következetes nézetek között: a kiegyezés lassú átalakításának hívei például jelen voltak a „67-es", a perszonális unió pártolói pedig a magát „függetlenséginek" hirdető táborban. A korszak vitáiban mindenesetre az *államjogi* szempontok domináltak.

1918 után e politikai diszkusszió elveszítette időszerűségét. A Habsburg-monarchia is, a történelmi Magyarország is összeomlott; semmifajta „közjogi vitának" nem volt értelme többé. Az oly sokakat foglalkoztató „korkérdést" a történelem a múlt mérlegelésének folyton gyarapodó köreihez utalta. Az 1918 utáni közhangulat, mivel a kiegyezéses birodalom és a történelmi Magyarország felbomlása egybeesett, illetve azért, mivel a felbomlás első hónapjait a Függetlenségi Párt vezette koalíció asszisz-

tálta végig, 1918 után inkább „67-es" irányba fordult, a „boldog békeidők" Magyarországát kezdte emlegetni – amelynek utolsó évtizedei a valóságban súlyos konfliktusokkal telítettek voltak, s utolsó éveit már vérözön borította.

A közhangulatnak megfelelt, s az uralkodó tendenciát a szaktudományos hitelesség pecsétjével látta el Szekfű Gyula először 1920-ban megjelent *Három nemzedék* című műve[4], amely közjogi szempontból, vagyis Magyarország és az egész Habsburg Birodalom viszonyát illetően egyértelműen a 67-es kiegyezési mű mellett foglalt állást. Érdemes felfigyelnünk egyszersmind a *Három nemzedék* egy igen erőteljes kritikai mozzanatára, amely belpolitikai értelemben csaknem megkérdőjelezi az államjogi elfogadott 1867-es megoldást. Szekfű szerint ugyanis a kiegyezés és az általa meghatározott korszak *liberális* volt, liberális államférfiak hozták létre, a rendszer a liberalizmusnak biztosított teret – márpedig Szekfű szerint a liberális állami és társadalmi rend érvényesítése végzetes volt a magyar fejlődés számára, sőt egyenesen abban keresendő az összeomlás egyik oka, hogy a kiegyezés megalkotói részben akarva, részben akaratlanul a liberalizmusnak engedtek teret. Paradox módon tehát Szekfű a kiegyezési mű dicsőítése mellett részben éppen magából a kiegyezésből vezette le a dualista rendszer összeomlását. Mivel azonban Szekfű a modern magyar fejlődés végzetes „elkanyarodását", helytelen, liberális úttévesztésének kezdetét 1830-ra datálta (amely folyamatból ismeretesen csak Széchenyit emelte ki), és ebből fakadóan a reformkort, 1848–1849-et és 1867-et egyaránt „liberalizmusa" okán marasztalta el, a kiegyezéskritikának ez a sajátos eleme a *Három nemzedék*ben nem kapott nagyobb hangsúlyt: a függetlenségi 1848-as és a kiegyező – 1867-es álláspontok szembenállása a „liberalizmus" szempontjából irrelevánsnak bizonyult.

A kiegyezést a függetlenségi politikai hagyomány alapján bíráló nézetek az 1920-as, 1930-as években jelen voltak ugyan, mint történeti nézetek, markáns történetírói képviselői azonban nem akadtak, annál is inkább, mert az ekkori tudományos felfogás szerint az elmúlt évtizedek feldolgozása nem a történettudomány feladata – a fejletlen magyar politikatudomány, szociológia és eszmetörténet pedig nem foglalkozott e kérdésekkel.

Amíg tehát a magyar politizáló közvéleményben a dualista rendszer fennállása alatt a rendszerrel szembeálló, kritikus véleményeké volt a többség (noha ezek alkalmanként pusztán érzületi jellege kétségbevonhatatlan), addig 1920 után a „67-es", sokszor ugyancsak nosztalgikus-érzületi szempontú vélemények váltak uralkodóvá. Hozzájárulhatott ehhez, hogy a baloldal legális képviselője, a szociáldemokrácia, kitartott a birodalmi kereteket a munkásság szempontjából előnyösebbnek tartó álláspontja mellett, s ekként a baloldaltól a jobboldalig terjedő széles íven azonos nézetek hangzottak el a kiegyezés célszerűségéről, legalábbis a birodalom felbomlása késleltetésének helyességéről.

Felmentve érezzük magunkat a szomszéd országok egykorú történetírói álláspontjainak bemutatásától, mivel ezek a magyar közgondolkodásra nem hatottak, éspedig azért nem, mivel az utódállamok historiográfiája, igencsak egyoldalúan, a „népek börtönének" tartotta a dualista monarchiát. Az osztrák történetírás pedig idealizálta ugyan ezt az alakulatot, de a bomlás okozóiként a „magyarokat", illetve az 1867-es kiegyezésben nekik biztosított túlzott engedményeket jelölte meg, s e nézetek Magyarországon ugyancsak nem találtak befogadókra.

Jelenlegi ismereteink szerint elmaradt Jászi Oszkár 1929-ben Amerikában megjelent alapos, igen árnyalt, és inkább a szükségszerű felbomlás, tehát a dualizmus feletti kritika jegyében írott munkájának[5] egykorú magyarországi recepciója. Nincs tudomásunk arról, hogy Bibó ezt a munkát a század első felében forgatta volna.

Az 1940 előtt megjelent rangosabb, a dualizmus korára vonatkozó elemzések sorát Németh László két írása, a *Kisebbségben* és a *Szekfű Gyula* zárja.[6] Bibó, visszaemlékezései szerint, megjelenésekor mindkét írással jelentős mértékig azonosult, s a *Szekfű Gyula* című Németh-munkát évtizedekkel később is alapjában helytállónak tartotta.

Németh munkáinak tehát fontos szerepük volt Bibónak a korszakra vonatkozó tájékozódásában, aki hivatkozik is írásaiban Némethre. Az idősebb esszéíró kétségtelen újítása, hogy az államjogi mérlegelés (függetlenség megléte vagy meg nem léte stb.) szempontjait a háttérbe szorítja, s a társadalmi fejlődés, a szellemi változások, a *mozgás*, a *minőségi fejlődés* szempontjából értékel, éspedig a kiegyezési rendszerre vonatkozóan elutasítóan. Morális kritikát gyakorol, szellemi megroggyanásról, „felhígulásról" beszél, s mindezért főként az asszimiláció folyamatát teszi felelőssé. Közvetve tehát Németh is a „liberalizmust" kárhoztatja, mint Szekfű, de elhatárolódása a történetírótól mégis rendkívül éles. Németh ugyanis az 1867-es közjogi megoldást okozati összefüggésbe hozza a hanyatlást előidéző társadalmi-szellemi folyamatok felerősödésével, más szóval bizonyos mértékig a függetlenségi tradícióhoz köti a minőségi fejlődés elmulasztott lehetőségeit: az asszimiláció ügyében kifejtett *liberalizmuskritika* a közjogi kérdésben kifejtett *konzervativizmuskritikával* társul. Ekként liberalizmus és konzervativizmus nem alkothatta Németh elemzéseinek koordinátáit. A fejlődési tendenciák küzdelmét ő a „hígmagyarok" és „mélymagyarok" jelleget adni törekvő, legalább az elitet meghatározni akaró harcaként határozza meg, végső soron a jobb minőséget hordozó mélymagyarok kudarcával, vagyis pesszimista mérleggel. A hígmagyar-mélymagyar szembenállás keresztezi a társadalmi progresszió-konzervativizmus tengelyét: Wesselényi és Vörösmarty mélymagyar, Kossuth és Petőfi hígmagyar, jóllehet mindahányan a politikai progresszió táborába tartoznak. Németh tehát mind a függetlenségi-kiegyező, mind a konzervatív-liberális mérlegelési tengelyt, értékelési alapot meghaladni igyekezett a korszak értékelésekor. Ma már világosan látjuk, hogy nem teljes sikerrel. Erőfeszítései viszont inspiratívan hatottak Bibó megközelítéseire.

II.

Bibó István megjelent munkáiban meglepően kevés helyen foglalkozik a kiegyezés és a dualista rendszer értékelésével, összefüggő kifejtésben egyedül az *Eltorzult magyar alkat – zsákutcás magyar történelem* című tanulmánya (1948) foglalkozik a kérdéssel,[7] ott is viszonylag röviden. (Gyakori hivatkozása folytán úgy tűnik, mintha e kérdés Bibó figyelmének középpontjában állott volna.)

Fogalmilag és a dualizmus történeti idejét tekintve először az 1942-ben írott *A német hisztéria okai és története* című tanulmánya közelíti meg a problémakört, a későbbi, meghatározó jellegű tanulmányok fényében igen érdekesen. Itt, a német történelem értékelése kapcsán vezeti be először a *hamis önértékelés, hamis reagálás* fogalmait, éspedig nem konkrét történeti elemzésben, hanem az elvi, bevezető megközelítésben, vagyis általános érvénnyel?[8] A hamis önértékelés reprezentánsai a hamis realisták. A hamis nézetek – a hamis realisták segítségével – akkor válnak uralkodóvá a közvéleményben, ha zsákutcás helyzet keletezik, amelyre a közösség hisztérikus választ ad. A zsákutcás helyzetből tényleges zsákutca lesz, amelyre a közösség még hisztérikusabban reagál. Ekként korszakokat és nemzeteket meghatározó, történelemi zsákutcák alakulhatnak ki.[9]

A kéziratban maradt, és csak 1986-ban napvilágot látott, 1942–1944 között íródott *Az európai egyensúlyról és a békéről* című tanulmány segít megértetni, hogy Bibó mennyire egy-egy történelemi *pillanathoz* köti a zsákutcás helyzetek létrejöttét. Célkitűzésének a „megrázkódtatások" felfedését tekinti, amely a zavarokat előidézi.[10] Robbanásszerű átalakulásokkor a zseniális diktátor évszázadok hiányzó munkáját végzi el.[11] A fasizmus is „a nemzeti élet nagy megrázkódtatása" nyomán hódít teret, juthat győzelemhez.[12] A hirtelen változások két irányba mutathatnak: Kelet-Közép-Európában „progresszív és reakciós forradalmak váltakozása" zajlik.[13] Az egyes fordulópontok között pedig – bár ezt mi tesszük hozzá, de aligha torzítva a teoretikus alapvetés modellezésén – mintegy megáll a történelem, minőségi változások nem jönnek létre.

A nagy kéziratos munka nem foglalkozik a kiegyezéssel, nem sorolja azt azon „pillanatok" közé (mint pl. I. Ferenc 1804. évi hibás döntését az osztrák császári cím felvételéről[14]), amely zsákutcához vezetett. A *magyar* fejlődési zavarok egyetlen okaként e műben egyértelműen *Trianont* jelöli meg,[15] a magyar fejlődés eltorzulása tehát *huszadik századi* eredetű. (A kiegyezés azért sem lehet egy zsákutca kiindulópontja – tehetjük hozzá –, mert Bibó számára sem tűnik alternatív, érdemi válaszutakat kínáló helyzetnek.)

Az előbbi említett nagy kéziratból kiszakított tanulmány, *A német hisztéria eredete és története* a maga konkrét történeti elemzéseiben érinti a Habsburg-monarchiát, Magyarországra vonatkozó utalást azonban nem tartalmaz. Figyelemre méltó, hogy milyen elismeréssel nyilatkozik a Habsburg-ház európai teljesítményéről általában, s az egyes Habsburg uralkodókat is európai színvonalú, a kor ideálját leginkább megközelítő és tehetséges uralkodóknak tartja.[16] „Az Isten is a *németek* császárjainak teremtette őket", s Habsburgokra várt volna – szemben a Hohenzollernekkel – a német egység megteremtése.[17] Protestáns-poroszbarát vagy „kuruc" szemléletnek e fejtegetésekben semmi nyoma, azokkal akár Szekfű Gyula is azonosulhatott. A Habsburg-ház *hamis realizmusa* Bibó szerint csak a XIX. században, az *osztrák* császári cím felvételével köszöntött be.[18] Egy sajátos, zömmel nem német birodalom, egy kisebb, de kézzelfoghatóbb impérium alapításával a Habsburgok nemzeti küldetésüket, vagyis távlatos, de realisztikus nagynémet céljaikat feladták. Sorsuk ekként az egyre gyorsuló hanyatlás lett, a kiegyezés is összébb szoruló pozícióik egyik szükségszerű állomása.[19] A kiegyezési rendszer csak nyilvánvalóbbá teszi a dinasztia és az osztrák németek „céltalanságát".[20] Fiktív célokat; balkáni küldetést kerestek maguknak, s ez gyorsította fel a végső összeomlást.[21]

A németség másik, nagyobbik, a Hohenzollern-birodalomban élő felénél is bekövetkezett a realisták és idealisták olyan szétválása, amikor a realisták hamis politikát követnek, az idealisták pedig dogmákhoz, fantazmagóriákhoz menekülnek.[22] A német fejlődésben a demokratizmus és a nacionalizmus is szembekerül egymással.

A fogalmi készlet, amellyel Bibó néhány év múlva a *magyar* társadalomfejlődést megközelíti majd, csaknem teljes. Kiválóan írja le a német társadalom morgását, de az újszerű leírás sem rejtheti el, hogy nem *magyarázza* azt. Miért vált *tartósan* zsákutcává, zsákutcasorozattá (Bibó öt zsákutcáról beszél) a *német* fejlődés, s miért tudott kikászálódni ugyancsak felemlegetett (pl. XIX. század elejei) zsákutcáiból a *francia* fejlődés? Miért tévesztették szem elől a korszak Habsburgjai, konkrétan I. Ferenc és köre, a nagy célt, a német egységet, s miért váltak az osztrák császárság hamis realistáivá? Csakugyan végzetes volt az osztrák császárság 1804. évi megalapítása, egy olyan, már akkor végiggondolt döntés volt-e, amely után „attól a pillanattól fogva" a német fejlődés zsákutcába került?[23] Hiszen a Német-római Császárság csak később, 1806-ban szűnt meg, az 1804-es döntést inkább csak a cím elsőségének igénye, egy Napóleont megelőző örökös császárság alapítása motiválta.

A nagyívű, tömör, viszonylag rövid esszé nem eléggé konkrét ahhoz, hogy a „normális" fejlődéstől való „elkanyarodás" mélyebb okaira rámutasson. Az ok csupán a hibás válasz, az ebből fakadó hisztéria. A hibás válasz érezhetően inkább az elit bűne, mint a közvélemény nyomásáé, s bár a társadalmi szempontok nem hiányoznak, a német külön út (Sonderweg) csupán *saját* fogalmaihoz-normáihoz képest bizonyul eltérésnek, sorsát és Hitlert a németség bizony el nem kerülheti, az lesz az ő „normális" útjuk. A konstrukció belső problémája az, hogy zsákutca zsákutcát követ, s másfél évszázad öt zsákutcája már-már szétfeszíti a „zsákutca" fogalom metaforikus kereteit. Éppen az egymásból következő zsákutcák folytán – érzésünk szerint – Bibó nemigen lát alternatívákat – legalábbis a német történelemben nem. (Hasonló szükségszerűségek érvényesülését véljük látni a modern magyar történelemről alkotott későbbi konstrukciójában is.)

A konstrukciót még problematikusabbá teszi, hogy az 1944 előtti Bibó – bár erre csak némely írásai engednek következtetni – a fordulópontok, döntéshelyzetek idején sem a „forradalmi", hanem a „legitim" megoldások híve. Érdekes példáját nyújtja bizonyos fokú konzervativizmusának egy rövid, Dénes Iván Zoltán által publikált, Napóleonnal, illetve Talleyranddal foglalkozó írása.[24] Bibó itt elutasítja, zsákutcába vezetőnek tartja Napóleon forradalmi hadviselését, illegitim döntéseit, és Talleyrandnak nyújtja a pálmát, aki a legitimitás elve alapján próbálta a modern viszonyokhoz igazítani Európát. Bibó itt még azt is helyesli, hogy Franciaországban 1814-ben nem a parlament, hanem az uralkodó ad („oktrojált") alkotmányt. (Ezen írásokban Bibó egyik mestere, Ferrero nézeteit rekonstruálja, s így nem bizonyos, hogy teljesen azonosul professzora nézeteivel. Emellett Hajnal István hatását is feltételezhetjük.)

A kiegyezés konkrét és magyar történeti szempontú évékelésére Bibó életművében először az 1946-ban megjelent *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című írásában kerül sor. Eszerint két nagy tanulság határozta meg 1849 után a magyar politikai elit gondolkodását: az egyik, hogy Európa nem segített, és nem is fog segíteni a magyar függetlenségért folytatott harcban (sem annak fegyveres formájában, sem politikai küzdelmeiben). Ebből a tanulságból vonja le a politizáló elit az egyezkedés szükségességét, ebből születik meg a kiegyezés.[25] Bibó nem tart távolságot e tanulságtól-következtetéstől, úgy tűnik, nem tartja „hamis realizmusnak". (Bár pozitíve sem méltatja, azonban a mindvégig kritikus hangvételű műben a semleges fogalmazás mégis inkább egyetértést jelez.)

A másik tanulság – fűzi hozzá rögtön Bibó –, hogy „az idegen nyelvű nemzetiségek a demokratikus szabadságot az elszakadásra fogják felhasználni", vagyis a demokrácia magyarországi bevezetése az ország felbomlásához vezet.[26] E tanulság helyes következményeit a magyarság nem látta be, félelmi gondolkodás vált uralkodóvá, s ahelyett, hogy a délvidéki nemzetiségek elszakadásába belenyugodva modus vivendit kerestek volna az északon élőkkel, a szűkkeblű politika következménye az lett, hogy a szlovák és kárpátukrán lakosság is az elszakadás gondolatával kezdett foglalkozni. Bibó e művében tehát nem marasztalja el az 1867-es kiegyezést, ellenkezőleg, a rövid szövegezésben ez az alku inkább egy helytálló következtetésre adott helyes válasznak tűnik. Az 1867 után folytatott rossz nemzetiségi politika viszont már egy ugyancsak helyes következtetésre adott, ámde immár helytelen, görcsös, területmegtartó álláspontból fakadt. A két következtetés tehát egyaránt helytálló, ám az egyikre, az elsőre még helyes, a másikra már helytelen választ ad a magyarság. Sem a két „következtetés", sem a két „válasz" között *nincs* szerves kapcsolat: 1867 a nemzetközi helyzet józan elfogadásából fakad, az 1867 utáni nemzetiségi politika pedig helytelen belpolitikai helyzetértékelésből – a méltányolható kiegyezés és a helytelen nemzetiségi politika között a szerző nem állapít meg összefüggést. A kiegyezés tényének méltánylása és a dualizmus kora politikájának kritikája között pedig éppen az várna magyarázatra, hogy az elit miért dönt helyesen az egyik, helytelenül a másik kérdésben.

A munkában sem Deák, sem Kossuth neve nem kerül elő, a kisállamok föderációs terveinek felemlítése is hiányzik. (Világosan érzékelhető, hogy Bibó fejtegetéseiben *nem* a kossuthi politikai hagyományhoz kapcsolódik.) A szerző itt is a *hamis realizmus, antidemokratikus nacionalizmus, politikai hisztéria* fogalmaival operál, és hangsúlyozza, hogy a sok tényleges történelmi sérelem, esetlegesség mögött meg kellene látni „ a történelem logikáját is".[27] Más szóval csak a maga korában, a II. világháború utáni *tabula rasa* idején látja elérkezettnek a korrekció lehetőségeit.

Megerősíti Bibó alternatívahiányos XIX. századi látásmódjának általunk adott értelmezését a *Magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* című 1946-os tanulmány, amelyben a magyar újkort akként sommázza, hogy „400 év óta" az idegen király és a főnemesség érdekközössége volt minden baj okozója, hogy 1514 óta a magyar társadalomszerkezet nem mozdult, vagy visszafelé mozdult, s hogy 1867 is

„őrzi ... a 300 esztendős egyensúlyt".[28] Válságok és forradalmak idején kerülhetett sor csupán korrekciós kísérletekre. Bibó egyedül a nyugat-európai történelemben lát szerves fejlődést, illetve arra esélyt; Közép- és Kelet-Európában a merev struktúrákat csak kivételes kataklizmák, forradalmak, rendkívüli helyzetek bolygathatják meg, nem sok eséllyel, többnyire sikertelenül. Kelet-Európáról kialakított történeti nézetei a marxistákkal és a népiek történetszemléletével rokoníthatóak (utóbbiak Dózsa iránti rokonszenve közismert). Így lesz érthető, hogy Bibó – egyelőre – nem ítéli meg kritikusan a kiegyezési rendszert, hiszen nem válságos időkben, nem forradalmi helyzetben született történelmi választásról van szó, mulasztást vagy alternatívát itt – 1867-ben – nem keres.

III.

Az első elmozdulást, az 1860-as évek dinamikájának felismerését, egy 1947-es feljegyzésében érhetjük tetten, amely a reformkori és az 1867 utáni értelmiség különbségével foglalkozik. Ebben a rövid, maga számára készített vázlatban Hajnal István fejtegetéseire hivatkozik, s úgy látja, hogy a XVIII. században megindult a nemességből a szakszerű értelmiség kiválasztódása. E folyamat – folytatja Bibó – a reformkorban tetőződött, mindaz, amit a „köznemesség" akkori érdemének tudnak be, valójában e nemesi-értelmiségi elitnek köszönhető. 1867 után viszont szaktudás nélküli *„ál-értelmiség"* özönlötte el a hivatalokat: *ez* az értelmiség nem *az* az értelmiség: a hanyatlást nem a gazdasági érdekviszonyok változása (birtokvesztés stb.) magyarázza, hanem az, hogy képzettség nélkül vagy ál-képzettséggel (mezei jogászok) kerültek a dzsentrik hivatalba.[29] A *miértre* a rövid feljegyzés nem ad választ, pedig a korszak tömeges hivatalnok-igénye (legalábbis részben) magyarázhatná a „felhígulást". A lényeg számunkra mégis az, hogy a minőségi fordulópontot most 1867-hez köti, s ebből kitapintható, hogy Bibó nézetei változtak: ekkor már összekapcsolta a magyar társadalomfejlődés negatívumait az akkor létrejött államjogi megoldással. Bibó még 1978-ban, négy évtized múltán is visszatért, újra hivatkozva Hajnal Istvánra, arra, hogy a dzsentrik 1867 után „átfestették magukat értelmiségire".[30]

Ugyancsak 1947-ben fogalmazza meg először egy vázlatában érdemi kritikáját a kiegyezés felett: az 1867 utáni korszakot *őszinteséghiány* jellemzi, amelyet az idézett elő, hogy az alkut 1848 kiteljesedéseként kellett bemutatni. 1848 és 1867 különbségének lényege nem az államjogi megoldások különbözésében keresendő – marad háttal fordulva a hagyományos értelmezéseknek továbbra is Bibó –, hanem abban, hogy amíg 1848 *nyitott,* fejlődőképes rendszert teremtett, addig 1867 „defenzív"; merev és mozdulatlan kompromisszum volt.[31]

A megfogalmazásokból *kétfajta* dualizmuskritika tapintható ki: az egyik mintha magát a *reálfolyamatot* bírálná, azt, hogy *megkötötték* a kiegyezést (hiszen legalábbis lehetett volna nem megkötni), és a megkötött kiegyezésből társadalomszerkezeti, ebből (a torzult társadalomszerkezetből) pedig torz tudati folyamatok indultak be. A másik értelmezési lehetőség afelé mutat, hogy a bibói kritika szerint a kiegyezés fő hibája nem az, hogy megkötötték (hiszen megfelelt az erőviszonyoknak, reális kompromisszum volt stb.), hanem az, hogy *nem mondták ki,* hogy miről is van szó: az osztrákok azt hazudták maguknak, hogy megmentették a birodalmat azáltal, hogy széles körű engedményeket tettek a magyar autonómiának; a magyarok pedig azt hitték vagy azzal csapták be magukat, hogy önálló, szuverén államuk lett, „visszaszerezték 1848-at", s csak néhány gyakorlatias szempontnak engedtek. Nem egyértelmű tehát Bibónál, hogy a sokat emlegetett „hamis realista" attól hamis-e, hogy egyáltalán megkötötte a kiegyezést, vagy attól, hogy annak lényegét öncsalással-hazugsággal fedte el.

Csomópontját (s egyben Achilles-sarkát) látjuk ebben Bibó 1867-tel kapcsolatos gondolatainak, s a magunk részéről inkább a kétféle értelmezés között oszcillálónak

tartjuk Bibó idevágó nézeteit. Bibó önismeretre tanít, feltárja a *reálfolyamatot*, bevallja azokat a hátrányokat, amelyekből egy demokratikus irányú korrekció nehézségei fakadnak, de egyszersmind úgy véli, hogy az évszázados torzulások felmutatása, „bevallása" hatásában éppen nem bénító jellegű, hanem a gyógyulás felé vezet: *kimondásuk a gyógyulás első, döntő mozzanata*. Egyszersmind azt is vallja, hogy van gyógyulás, nincsenek megoldhatatlan nemzeti sorskérdések.

Fejtegetésünk nem térhet ki arra, hogy Bibónál a nemzet politikai, míg Németh Lászlónál *etnikai*, Szekfű Gyulánál pedig *történeti* közösség, s ebből is fakadnak nézeteik különbségei. Ugyancsak nem foglalkozhatunk azzal, hogy az 1960-as, 1970-es évek történetírásában miért vált *támogatottá* a kiegyezés pozitív mérlegelése – de ennek elemzésétől, Bibónak és a magukat „szaktudományosként" meghatározó marxista nézeteknek akkor még latens, az értékválasztások különbségein alapuló szembenállásának bemutatásától felment bennünket Kovács Andrásnak a Bibó-emlékkönyvben megjelent tanulmánya, amelynek fejtegetéseivel maradéktalanul egyetértünk.[32]

IV.

Az eddig feltártakból kibontakoztatható, hogy csak 1947-re kerültek együvé azok az érték- és történeti szempontok, amelyek Bibónak a kiegyezésről és a dualizmus koráról megalkotott, máig nagy hatású koncepciójának kimunkálását lehetővé tették.

Először a fogalmi készlet születik meg, még az 1940-es évek elején: hamis önértékelés, hamis reagálás, őszinteséghiány, hazugság jellemzi a „torzult" fejlődést. (A kategóriák ahhoz még nem eléggé kifinomultak, hogy a csalás és öncsalás, hamis tudat és hamisított tudat – manipuláció – között éles különbséget tegyen.)

Másodjára, már 1945 után, a társadalmi koncepció körvonalazódik. 400 év merev, arisztokrata-nagybirtokos hegemóniára alapozódott társadalomszerkezete, amelynek fennállása-fennmaradása szervesen egybekapcsolható az idegen dinasztiával kötött kompromisszumokkal, az idegen dinasztia és a magyar arisztokrácia egymásra utaltságával – a „közjog" tehát nem különíthető el a társadalomszerkezeti kérdésektől. Az 1867-es kiegyezés nemcsak államjogilag, hanem társadalmilag is megerősíti ezt a rendszert, amennyiben közjogi segítséggel stabilizálja az adott társadalmi szerkezetet; továbbá az álértelmiséget értelmiségi privilégiumokkal ruházza fel, s ekként a rendszerbe bevonja.

Végül, harmadjára, időponthoz nem köthetően (itt inkább átvételről, s nem eredeti gondolatról van szó) a konkrét XIX. század közepi helyzetben két tanulság, és a belőle levonható következtetések határozzák meg a század második felének magyar politikai és társadalomfejlődését: a nemzetközi viszonyok kedvezőtlenségének elismerése és a nemzetiségi veszély felismerése. Helytelen és helyes következtetések egyaránt adódnak ebből, világos alternatívák rekonstrukciójához azonban Bibó egyelőre nem jut el, mert szerinte azok csak ritka pillanatokban, forradalmak, katasztrófák idején bukkanhatnak fel, s esélyeik eleve csekélyebbek. Így jutunk el az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című 1948-as tanulmányig, amely már címében hordja a koncepció főbb elemeit, s amelyben Bibó amellett érvel, hogy a kiegyezés rendszere sokat rontott az ország mentális, és ebből is következően politikai állapotán.

A reformkor még „termékeny felhígulással" járt – szögezi le Bibó, Németh Lászlóval polemizálva.[33] 1850–1860 között következett be (tehát nem 1867-től, mint korábban állította) „a nemzeti értelmiség és haladó köznemesség megtorpanása".[34] Ebből következően „a zavar a hatvanas években kezdődik", állapítja meg, immár egyetértésben Németh Lászlóval.[35] Két „*félrevezető*" (!) tanulság idézi elő a zavart. Az egyik, hogy a Habsburg Birodalom fennmaradása európai szükségszerűség; márpedig ez „nem

igaz" – változtatja meg korábbi véleményét Bibó. A másik tanulság, hogy a független, demokratikus Magyarországot szétbontanák a nemzetiségek. „Ez igaz", teszi hozzá Bibó, a belőle levont tanulság mégis *félrevezető,* mivel helyes következtetések levonása helyett „a nemzeti értelmiség elvesztette vállalkozó kedvét", és a „megmenthető biztosítására" koncentrált.[36] Az érdekviszonyok a dzsentrit a hivatalok felé terelték, a hivataloknak számukra való biztosítása magyarázza részben Deák engedékenységét.

Bibó itt már-már irreális mércét emelne a kortársak elé: ismerjék fel és fogadják el Magyarország szétesésének szükségességét, emellett „egy bátor elittel" vállaljanak „egy új forradalmat".[37] Az elit nem ezt az utat követte, mondja Bibó, mivel téves volt helyzetértékelése: azt hitték, hogy egy konzervatív alkuval menthetik a menthetetlent. (Bibónál nem merül fel, hogy nemcsak a helytelen helyzetértékelés, hanem a kockázatvállalás hiánya is ott lehetett a háttérben.) Emellett az anyagi érdekek, társadalmi változások (birtokvesztés, álértelmiség megjelenése stb.) magyarázzák a helyzet megváltoztatása iránti igény hiányát. Igazából tehát nincs, nem is volt valódi alternatíva, a kiegyezés „rossz", ámde „szükségszerű" – vonhatjuk le magunk részéről a következtetést.

„Két védekezésre kényszerült, félelembe merevedett politikai erő egyezik ki egymással 1867-ben, amint arra Németh László is találóan rámutat."[38] A dinasztia és a magyar politikai elit kölcsönösen túlbecsülte egymás erejét, tehát helyzetüket illetően egyaránt tévedésben voltak, de azt már jól ismerték fel, hogy egyedül gyengék saját pozícióik fenntartásához. A kiegyezés ezt a kölcsönös hatalmi pozíciót biztosítja, tehát „konzervatív cselekedet", emellett „hazug konstrukció", mivel az osztrákok számára az egységes birodalom, a magyarok számára az önálló államiság látszatát biztosítja.[39] A magyarok számára a „belső hazugság" abban áll, mintha 1867 „megvalósított 1848" lenne, pedig ez valójában „reakciós mű".[40]

Itt két ellenvetést kell megfogalmaznunk. Az egyik, hogy Bibó bizonyos mértékig visszavetíti 1867-be az 1920-as Szekfűt, amikor a „megvalósított 1848" elképzelést, mint hazugságteremtő koncepciót bírálja. Noha ez a megfogalmazás már 1867-től létezett, de korántsem volt egyeduralkodó, nem állott a politikai propaganda középpontjában. Deák szerint a kiegyezésből idővel még valami jó fejlődhetik; általános volt a nézet, hogy a helyzeten még lehet változtatni, illetve nyíltan elismerték, hogy 1848-hoz képest államjogi engedményekre került sor. A nyilvánosság, a sajtószabadság, az a tény, hogy a kiegyezés ellenfelei meglehetős (ha nem is teljes) szabadsággal bírálhatták a rendszert, arra utal, hogy a „belső hazugság" nem volt kizárólagos. Másodikként azt hozhatjuk fel Bibó ellenében, hogy a kiegyezéses rendszer őszinte bevallása (az államjogi engedmények hangoztatása, a társadalmi konzervativizmus beismerése stb.) nem változtatott volna a kompromisszum megkötésén, illetve fenntartásán. A „hazugság" tehát, legalábbis 1867 táján, nem volt annyira döntő, funkcionális része a kompromisszum megkötésének, mivel Magyarországon még nem volt olyan tömegdemokrácia, amely ilyen manipulációt megkövetelt volna, az elit öncsalása pedig nem bizonyítható, mert ennél azért világosabban láttak. Bizonyos fokú választói félrevezetés regisztrálható (Deák neve a választóknak 1865-ben inkább '48-at, mint a kompromisszum keresőjét jelentette), de az elit többsége alighanem az „igazságnak" megfelelő helyzetkép esetén is a kiegyezés mellett sorakozott volna fel. Bibó az öncsalás körébe sorolja, hogy az 1849-ben elveszített jogkörök (önálló hadügy, pénzügy) meglétének fikcióját a kiegyezési vita során fenntartották (végül ebből „engedtek"), pedig ez inkább politikai fegyver volt Béccsel szemben: jogra hivatkozni a valósággal szemben nem öncsalás, hanem a gyengék, kiszolgáltatottak eszköze, taktikai fegyvere.

Sokkal fontosabb, és ellenvetésekre alkalmat nem ad Bibó fejtegetése annak kapcsán, hogy három alapelv (a független Magyarország, azután az alkotmányos monarchia, végül az ország egyben tartása) együttes érvényesítése elképzelhetetlennek tűnt

a kortársak többsége számára, s ebből fakadó félelmeik vezették a kiegyezés megalkotóit. A félelem mechanizmusa lenyűgözte az értelem mechanizmusát, hangzik el itt az egyik legtöbbet idézett Bibó-gondolat.[41]

Mit kellett volna tenni, ha nem félnek? Mire kellett, mire lehetett volna vállalkozni? Bibó részletes választ nem ad, de érezhető, hogy az egyik alapelv, éspedig a történelmi Magyarország egyben tartása elvének feladása mellett voksol. Elgondolása történetietlen, hiszen erre még 1918-ban sem gondolt magyar politikus. Kossuthra, annak Duna-konföderációs tervére hivatkozik, mint amely lemondás a magyar állam egyben tartásáról – tévesen, mivel Kossuth e tervet éppen a függetlenné váló Magyarország integritása érdekében dolgozta ki (még akkor is, ha Erdély különállását elképzelhetőnek tartotta). A „monarchia felrobbantásának" óhajtását Bibó ugyancsak Kossuthnak tulajdonítja, noha Kossuth, ezt a lehetőséget sem zárva ki, idővel bekövetkező olyan válságot is remélt, amely szabadságharc nélkül is felbomlaszthatja a Habsburg Birodalmat.[42]

A hazugságokra épült politikai rendszer eltorzította a politikai gondolkodást – fejtegeti tovább a tanulmány. Bibó elemzése sajnos nem tér ki a kiegyezés mindvégig létező ellenzékének politikájára, nem jelzi, hogy voltak-e reális elemei kritikájuknak, vagy egészében a rendszer foglyai voltak-e? A XX. század elejének belpolitikai fejleményei a zártságot igazolják, amennyiben Tisza Istvánra gondolunk. A válság meghaladásának lehetőségét jelzi (és nem szükségszerű katasztrófára utal), ha az ellenzéki erők 1910-es évektől kezdődő összefogására, a választójogi harcokra figyelmeztetünk.

A tudati zavarok mellett a kiegyezés, amely részben maga is a torz társadalmi viszonyok szülötte volt, hozzájárult a társadalmi viszonyok további konzerválódásához, olvashatjuk a továbbiakban. (Itt ellene vethetjük, hogy Bibó nem tart szemlét az iparosodás társadalmi következményei felett, amelyek mégiscsak megbontották a lengyel vagy az önálló szerb, román társadalmakat.)

V.

Összefoglalóan három megállapítást tehetünk Bibónak a kiegyezésről és a dualizmus koráról alkotott nézeteiről:

1. Bibó kezdetben nem volt a kiegyezés bírálója vagy ellenfele, de tanulmányai elmélyültével egyidejűleg a dualista rendszer egyik legélesebb hangú kritikusa lett. Fejlődése fokozatos, azonban 1947 körül markáns hangsúlyváltás regisztrálható.

2. A kiegyezési rendszerről alkotott nézeteiben Bibó nem támaszkodik sem a kossuthi, sem a függetlenségi párti politikai tradícióra. A kritika nem társul a rendszer egykorú bírálóinak méltánylatával. Értékválasztásaiban is „harmadik utas" jellegű, amennyiben nem a régi 48-as – 67-es dichotómiára épít. Mindebben erőteljesen támaszkodik Németh László társadalmi-művelődéstörténeti értékszempontjaira. A liberalizmus elutasítása helyett azonban Bibó éppen ellenkezőleg, demokratikus szempontú kritikát gyakorol a rendszer felett. Amíg Szekfű, és részben Németh is, a rendszer liberalizmusát kárhoztatja, addig Bibó szerint a rendszer nem volt eléggé liberális. Ugyanakkor Bibó sem tanúsít méltánylatot a rendszer liberális elemei (pl. sajtószabadság, igazságszolgáltatás, vállalkozási szabadság) iránt, sőt a korszak társadalmát sommásan „minden téren mozdulatlannak", „rendi társadalomnak" tartja.[43]

3. A merevként, mozdulatlanként, rendiként bemutatott 1867 utáni magyar társadalom képe nem annyira a dualizmus kora viszonyainak elemzéséből, hanem Bibó térségre vonatkozó nézeteiből fakad, amely szerint a merev, erővel fenntartani tudott évszázados társadalmi szerkezet valójában megbonthatatlan (sem a spontán fejlődés, sem lassú evolúció, sem reformerők nem tudják igazán kikezdeni), s változást csak

kataklizmák, forradalmak hozhatnak, amelyek sikere átalakítja, sikertelensége érdemben nem befolyásolja a társadalmi-politikai fejlődést. (Félreérthetetlen, hogy Bibó a maga korában – 1945 után ilyen fejlődési alkalmat lát a térség egésze számára.)

„Képzeljetek embert." Politikaelméleti tanulmányok Schlett István 60. születésnapjára. Szerk. Bihari Mihály és Cieger András. Budapest, 1999, ELTE ÁJK Politológia Tanszék – Korona Kiadó, 55–64. o.

Jegyzetek

1. Oltványi Ambrus: Alternatívák és értékpluralizmus Bibó gondolatvilágában. In *Bibó-emlékkönyv.* I. köt. Szerk. Réz Pál. Budapest, 1991, Századvég Kiadó, 66–82. o.
2. Kossuth levelét Deák Ferenchez lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *A kiegyezés a kortársi közbeszédben* című fejezetben.
3. Kemény Zsigmond Kossuthoz írt válaszleveleinek egy részét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *A kiegyezés a kortársi közbeszédben* című fejezetben.
4. Szekfű Gyula könyvének egy részletét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *Az utókor emlékezetében* című fejezetben.
5. Oszkár Jászi: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy.* Chicago, 1929, Univ. of Chicago. Az 1982-ben magyarul is megjelent könyv egy részletét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *Az utókor emlékezetében* című fejezetben.
6. Németh László kiegyezésről alkotott véleményét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *Az utókor emlékezetében* című fejezetben.
7. Bibó István tanulmányát lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *Az utókor emlékezetében* című fejezetben.
8. Bibó István: A német hisztéria okai és története. In *Bibó István összegyűjtött munkái.* 1. köt. Szerk. Kemény István és Sárközi Mátyás. Bern, 1981, Európai Protestáns Szabadegyetem, 116. o.
9. Uo. 118. o.
10. Bibó István: Az európai egyensúlyról és a békéről. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok.* 1. köt. Vál. Huszár Tibor. Budapest, 1986, Magvető, 330. o.
11. Uo. 343. o.
12. Uo. 339. o.
13. Uo. 350. o.
14. Uo. 393. o.
15. Uo. 506. o., 617. o. stb.
16. Bibó István: A német hisztéria okai és története, i. m. 1. köt. 124. o.
17. Uo. 125. o.
18. Uo. 126–127. o.
19. Uo. 128–129. o.
20. Uo. 141. o.
21. Uo. 144. o.
22. Uo. 145. o.
23. Bibó István: Az európai egyensúlyról és a békéről. i. m. 1. köt. 393. o.
24. Dénes Iván Zoltán: A politikai kalandorság természete. Bibó István Ferrero-rekonstrukciói. *Beszélő,* 1996. 9. sz. 50–68. o.
25. Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In *Bibó István összegyűjtött munkái.* i. m. 1. köt. 212. o.
26. Uo.
27. Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. i. m. 1. köt. 216. o.
28. Bibó István: Magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. In *Bibó István összegyűjtött munkái.* i. m. 1. köt. 359–360. o.
29. Bibó István: Feljegyzés a reformkori nemesi értelmiség és az 1867–1944 között a hivatalokat elfoglalt nemesség különbözőségéről. In *Bibó István összegyűjtött munkái.* i. m. 3. köt. 665–666. o.
30. Bibó István levele Borbándi Gyulához, 1978. június. In *Bibó István összegyűjtött munkái.* i. m. 3. köt. 834. o.
31. Bibó István: A magyar közigazgatásról. II. In *Bibó István összegyűjtött munkái.* i. m. 3. köt. 658. o.
32. Kovács András: Két kiegyezés. In *Bibó emlékkönyv.* II. köt. Budapest, 1991, Századvég, 118–139. o. Lásd az előző dokumentumot.
33. Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In *Bibó István összegyűjtött munkái.* i. m. 1. köt. 259. o.
34. Uo. 261. o.

35. Uo.
36. Uo. 262. o.
37. Uo.
38. Uo.
39. Uo. 263–264. o.
40. Uo. 265–267. o.
41. Uo. 267. o.
42. Uo. 266–267. o.
43. Uo. 269. o.

Gerő András (2001)

A FOGALMAK FOGLYA. BIBÓ ISTVÁN A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK MAGYAR TÖRTÉNELMÉRŐL

A közeg

Bibó Istvánt 1956 után kettős érzület vette körül. Az '56 mellett elkötelezettek, majd a demokratikus ellenzék egyfajta szent tehénként kezelte, megkérdőjelezhetetlen morális tekintélyként tisztelte.[1] E tekintetben 1979-ben bekövetkezett halála sem hozott változást: Bibó tisztelete töretlen maradt. A morális tekintély, Bibó háttérbe szorítottsága annak is kedvezett, hogy az erkölcsi súly intellektuális erővé váljék – nézeteit sok esetben kritikamentesen illett kezelni. Természetesen ebben szerepet játszott az is, hogy a megszólalás jogától megfosztott emberrel tisztességes módon nem lehetett vitatkozni, hiszen aki ezt tette, az óhatatlanul a kommunista rendszer politikailag stigmatizáló kontextusába helyezte bele magát. Mert hát éppen ez volt a Bibó körüli érzület, viszony másik oldala: a rendszer negligálta, kirekesztette, elnyomta, hiszen demokratikus politikai nézetei a meglévő tagadását jelentették, '56-os szerepvállalása pedig az adott struktúra legitimitását kérdőjelezte meg. A kádárista világ cinizmusa legjobb esetben lekezelte őt – a „naivitás" címszava alatt –, legrosszabb esetben így vagy úgy üldözte, hasonlóan mindazokhoz, akik szintén komolyan vették a demokratikus politizálás igényét.

A rendszerváltás folyamatában Bibó egyfajta „húzónévvé" vált. Hivatkoztak rá, mondatait idézték, neve a politikai tőkepiacon nagy ázsióra tett szert, s ez persze azzal járt, hogy intellektuális megítélése a politikai koordináták által kijelölt határokon belül maradt.

A rendszerváltás után sajátos helyzet alakult ki. Egyrészt Bibó továbbra is kultikus figura maradt – példának okáért nevét közéleti társaság, iskola vette fel, a Soros Alapítvány (napjainkra már megszüntetett) díjat nevezett el róla. Másrészt ez a kultusz igencsak korlátozott. Szobrot nem állítottak neki – sőt, úgy tűnik, hogy a faji zsidótörvényt hozó miniszterelnöknek, Teleki Pálnak előbb lesz szobra Magyarországon, mint a Horthy-korszak antiszemitizmusával intellektuálisan leszámoló Bibó Istvánnak. Utcát sem neveztek el róla. A kultusz inkább kis társadalmi körökben létezik, de államilag – hivatalosan – nem.

A hivatalosság és a tágabb társadalmi közeg tekintetében a felejtés, az eljelentéktelenítés dominál. Kevéssé hivatkoznak rá, neve a politikai részvénypiacról gyakorlatilag eltűnt. Művei, írásai ugyanakkor többször, több kiadásban megjelentek. Életútját, szellemi forrásvidékét, személyes kapcsolatrendszerét elemző írások sora látott napvilágot.[2] Mérsékelt és limitált kultusz, felejtés, hivatalos érdektelenség, korlátozott tematikájú tudományos feldolgozás – talán röviden így lehetne összegezni a Bibó körüli mai helyzetet.

Én mindenesetre azt hiszem: eljött az ideje annak, hogy Bibót ne pusztán a kultusz, ne a lekezelő érdektelenség, ne csak a politikai beágyazottság és ne az élettörté-

net koordinátái mentén szemléljük, hanem – ha úgy tetszik, nagyon tradicionális módon – megpróbáljuk a minden jelentős intellektuális teljesítménynek kijáró kritikával értelmezni.[3]

A kérdés

Bibó világképében a történelem igen jelentős szerepet játszik. Nem egyszerűen példaként szerepel, hanem a mondandó kifejtésének tere. A történelmi megközelítésen belül fontos szerep jut a XIX. század második fele magyar históriájának – az 1848–1849-es forradalomtól az abszolutizmuson, a kiegyezésen és a dualizmuson átnyúló korszaknak. A történeti szemlélet – és korszak – oly meghatározó és lényeges Bibó számára, hogy fogalmi készlete is ehhez kötődik, ezáltal értelmeződik, illetve fordítva, a fogalmi készlet értelmezi a históriát. A torzultság, a zsákutca, a hamis realizmus, a túlfeszült lényeglátás kategóriái éppen hogy a történeti kifejtés bibói interpretációja által válnak életszerűvé, értelmeződnek, magyarázódnak. Így aztán a XIX. század második felének magyar történelme ténylegesen több, mint példaanyag – ez a bibói gondolkodásmód élő szövete, Bibó pozicionálási kísérlete önmaga és a honi história tekintetében.[4]

Azt hiszem, éppen ezért érdemes egy kicsit alaposabban megvizsgálni Bibónak a korszakról vallott véleményét. Bármily korszerűtlennek is tűnik a posztmodern, narratíva-centrikus megközelítés korában, mégiscsak értelmesnek tűnik feltenni a kérdést: igaza volt-e?

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a kérdés a maga pőreségében megválaszolhatatlan. Mindazonáltal talán segít abban, hogy megfogalmazzuk azokat a megfontolásokat, amelyek segíthetik Bibó ez irányú szellemi teljesítményének megítélését.

A mód

Szándékom szerint nem valamiféle Bibó-filológia keretében képzelem el a kérdés megválaszolását. Így tehát nem foglalkozom korai nézeteinek kialakulásával, azok formálódásával. Fordítva járok el: Bibó legérettebb, leginkább kimunkált tanulmányainak a XIX. század második felét érintő kitételeit vizsgálom, hiszen az intellektuális értelmezés világában mindig a legerősebb, legkimunkáltabb felület, az azzal való konfrontálódás a legcélravezetőbb, leggyümölcsözőbb és a leginkább tisztességes eljárás. Magától értetődően igyekszem figyelembe venni a korabeli szellemi horizontot, de nem tudok és nem is akarok elvonatkoztatni attól, amit az elmúlt évtizedek történetírása az adott témakörben felhalmozott. Az egyidejű szellemi horizont a Bibóval szembeni méltányosságot erősíti, az utólagos tudás azonban nélkülözhetetlen az igazságtartalom lehetséges határainak kijelölésekor.

Bibó történelemre vonatkoztatott fogalmi apparátusa már viszonylag összefüggő rendszerként jelenik meg az 1942-ben írott „A német hisztéria okai és története" című tanulmányban. Ennek értelmében a hamis önértékelés képviselői a hamis realisták, akik maguk is segítenek előidézni azt a zsákutcás helyzetet, amelyben maguk is egyre meghatározóbb helyzetre tesznek szert, és amelyre a közösség rendszerint hisztérikusan reagál. A német fejlődésről szóló írás amely illeszkedik egy akkoriban kéziratban maradt, átfogóbb, „Az európai egyensúlyról és békéről" címet viselő esszébe – lényegében megadja a bibói narratíva fogalmi fogódzóit.

Számunkra most az az érdekes, hogy a 40-es évek elejére, közepére kiformálódó kategóriák miként kelnek életre a magyar história XIX. századi interpretációjában. E tekintetben – s ez adja a bibói vélemény legkimunkáltabb, leginkább értelmezésre és kritikára érdemes felületét – két tanulmány (vagy inkább esszé) fontos: az egyik 1946-

ban jelent meg „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága" címmel. A másik – szempontunkból a fontosabb – az 1948-ban megjelent, az „Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem" című írás, amely igen határozott véleményt fogalmaz meg mind a kiegyezésről, mind a XIX. század második feléről. Kevésbé lényegesek azok a feljegyzések, vázlatok, amelyek a nagyívű esszé „előtörténeteként" jöttek létre, hiszen semmi olyan nem szerepel bennük, ami a kifejtett, a szerző által is a nyilvánosságnak szánt formában ne látott volna napvilágot.[5]

Három ellentmondás

Mindenekelőtt három olyan fontos ellentmondást kell jeleznünk, amelyek Bibó történeti értelmezésében fellelhetők, és amelyek befolyásolják szűkebben vett témánk, a XIX. század második felének magyar históriájáról vallott nézeteit.

Az első kérdés a legitimitás. Bibó értelmezésében a napóleoni háborúk után európai konszenzuselemmé váló legitimitási elv „nem a liberális eszmék elnyomására szolgált, hanem arra, hogy ennek segítségével Európa anarchiába esett államait stabilizálni lehessen, és Európa teljességgel összegabalyodott területi statusát rendbe lehessen hozni". Természetesen ehhez hozzátehetné azt is, hogy a legitimitás a dinasztikus Európa eszméjének kedvezett, hiszen a törvényesség szempontjából megkérdőjelezhetetlenné tette – többek között – a Habsburgok uralmát. A liberális eszmék képviselői ezzel egyébként oly mértékben tisztában voltak, hogy a változásokat csak a dinasztikus fenség elfogadása mentén tudták elképzelni. Így történt ez a reformkorban és 1848-ban Magyarországon is, ahol az átalakulás kulcseleme volt a törvényesség. Ha ezt nem vesszük figyelembe, akkor érthetetlenné válik a magyar reformellenzék egész tevékenysége, maga 1848 és a legitimitás elvétől való elszakadás, az államjogi forradalom és 1849 is, ami csak a kényszer – és nem az eleve szándékolt cél – kontextusában értelmezhető.[6] De természetesen 1867, a kiegyezés sem érthető meg anélkül, hogy tudatosítanánk: a legitimitás elve a dinasztia és a Habsburg Birodalom megkérdőjelezhetetlen törvényességét jelentette a magyar szabadelvűek meghatározó alakjai – és persze az európai nagypolitika formálói – számára. Kérdések legfeljebb a működés alapelvei, az alkotmányosság és a belső szerkezet liberalizmusának mértéke, de nem a Habsburg Birodalom léte kapcsán merülhettek fel.[7] Bibó egyébként az 1815-ben létrejött nemzetközi rendszert – aminek, ismétlem, a Habsburg Birodalom integráns része volt – egészében véve tartós, önkorrekcióra képes szisztémának látja, ami „végeredményben egy olyan száz esztendőt biztosított Európa számára, melyben a béke volt a túlnyomóan érvényesülő, szabályos állapot s a háború a kivétel".[8] Másfelől a Habsburg Birodalmat „végzetes államalakulat"-nak hívja, és „alkalmi, belső erők nélküli államkonglomerátum"-nak tartja – valami olyasminek, ami a „földesurak Eldorádója", a „monopolkapitalisták öröme" és a „szoldateszka paradicsoma" volt.[9] Most persze tekintsünk el attól a ténytől, hogy a Habsburg Birodalom valóban sok etnikai és társadalmi feszültségtől terhelt belső világa a kiegyezés után is több mint fél évszázadig fennállt, az állam szintjén működőképesen viselte a világháborút – pontosan addig, amíg az etnikailag homogén Németország –, és attól is, hogy a győzelemre inkább esélyes antant egyik oszlopa, Oroszország két és fél év után összeroppant. Tekintsünk el attól, hogy egy „alkalmi, hibrid, belső összetartó erő nélküli" állam esetében mindez a csoda kategóriájába illene és persze ne vegyük figyelembe azt se, hogy az összeomlás utáni zűrzavarért és méltánytalanságokért mekkora felelősség terheli a vesztest, illetve a győztest. Az ellentmondás így is megfogalmazható: ha az európai, legitimitásalapú rendszert elfogadom, akkor ezen belül miért elsődlegesen a Habsburg Birodalmat tartom végzetesnek?

A második kérdés a kollektív stigmatizáció és a demokratikus értékszempont együttese. Bibó az európai nemzetté válásokról szólva azt írja: „ennek a folyamatnak során

egyes nemzetek materiálisan és morálisan meggyarapodtak, mások materiálisan elnyomorodtak és morálisan elaljasodtak, s volt olyan is, melynek fejlődése mindenestől zsákutcába jutott".[10] A mondat fontos, hiszen jelzi: a „zsákutca – a bibói fogalmi rendszer alappillére – egyfajta morális kategória is, ami ráadásul – és itt ezt vélem a döntő mozzanatnak – a közösség egészét jellemzi. Tehát nem a belső tagoltság, a belső alternativitás, hanem az egészre érvényes ítéletalkotás intenciója a jellemző. Következőleg az értékelő leírásnál a zsákutca értelmezéséhez olyan kategóriákra van szükség, amelyek morális tartalmúak – például „hazug" vagy „hamis". Ezek viszont az egészre kell hogy vonatkozzanak, hiszen ha egy nemzet kollektívan tud elaljasulni, akkor ez lehet a legfőbb indok a reagálások hisztérikus, félrevezető jellegét, a zsákutcát előidéző helyzetet illetően. Itt most tekintsünk el attól a nagyos súlyos kérdéstől, hogy a nácizmus tombolása után, a Kelet-Közép-Európára rávetülő sztálinizmus árnyékában, a lakosságkitelepítések idején mit is jelent, jelenthet a kollektív stigmatizáció, az egyes nemzetek „morális elaljasodása" kifejezés közéleti, köznyelvi akusztikája. Tekintsünk el ettől, hiszen ez egy másik elemzés tárgya lehetne – nevezetesen, hogy Bibó saját korának politikai-kulturális normái miként szivárogtak be Bibó szóhasználatába. Maradjunk annál, ami a belső ellentmondásra utal. Nevezetesen, hogy a demokratikus értékvilág és a kollektív bűnösség (mert az elaljasodás bűn) logikája nem fér össze. De szempontunkból legalább ilyen lényeges az, hogy a történeti megítélés egyneműsödésének morális és intellektuális fogódzóját kínálja a fenti kijelentés. Azaz: a zsákutca teljessége a dolog teljességére érvényes ítéletként szolgálhat kiindulópontul.

A harmadik ellentmondás olyan, amellyel Bibó maga is tisztában van. Ez az ő szóhasználatában a demokrácia és a nacionalizmus ellentmondása, pontosabban történeti konfliktusa. 1848–1849 leverése (és nem bukása, ahogy ezt Bibó mondja) nyomán – ahogy ő írja – az egyik rögzült tanulság az volt, „hogy az idegen nyelvű nemzetiségek a demokratikus szabadságot az elszakadásra fogják felhasználni".[11] Bibó a nacionalizmus és a liberális jogkiterjesztés közti ellentétet abszolút tisztán érzékeli – nagyjából úgy, mint azok, akikről ír. Míg 1946-ban ezt tényszerűen említi, addig 1948-ra a tényt már úgy minősíti, mint „megtévesztő" tanulságot, ami viszont nagyobbrészt „igaz" volt.[12] Hogy miként lehet valami egyszerre megtévesztő és igaz – nos ennek a kérdésnek megválaszolása inkább filozófiai, mintsem történeti probléma, épp ezért taglalásától kompetencia híján eltekintek. Maradnék annál a problémánál, amit az ellentmondás nyomán annak feloldásaként Bibó javasol: egyfelől szerinte észak felé meg kellett volna próbálni tartani az országot (ez a szlovákokra és a ruszinokra vonatkozik), dél felé pedig tudomásul kellett volna venni, hogy a magyarok tőlük rég elidegenedett népekkel állnak szemben (ez a horvátokra és a szerb kisebbségre vonatkozik). A felsorolásból bántóan hiányzik Erdély, ahol a XVIII. század óta román többség volt, és amely éppen 1848-ban, majd 1867-ben lett újból Magyarország integráns része. Pedig – ha az 1848–1849-es eseménytörténetet komolyan vesszük – éppen Erdély volt az a terület, ahol a polgárháború a legkomolyabb pusztítást végezte, és amely az első világháborút Magyarország szempontjából lezáró trianoni béke egyik legérzékenyebb pontja maradt – megint csak magyar szempontból. 1946-ban erről nem tudomást venni csak annyit jelenthet, hogy az ellentmondás Bibó által javasolt feloldása ötletszerű, esetleges, legfeljebb morális indíttatású, de a történeti problematikához nem illeszkedik. Igaz ez már csak azért is, mert önként egyetlen nemzet politikai elitje sem tesz meghatározó területi engedményeket – arról nem is beszélve, hogy az 1848–1849-ben felfutó magyar nacionalizmustól eléggé ahistorikus elvárni, hogy antinacionalista módon gondolkodják. S persze azt is számításba kell venni, hogy 1848–1849 egyik lehetséges – merthogy tényszerűen bizonyítható – tanulsága az volt: a magyarok képesek hatékonyan, erővel szembeszállni a különféle nemzeti mozgalmakkal. Velük szemben elégséges erő volt. Nem ők, hanem az osztrák–orosz hadak győztek.

A másik feloldási javaslat szerint 1848–1849 után a magyar nemzeti értelmiségnek nem a megmenthető biztosítására kellett volna gondolnia, hanem egy új forradalom számára kellett volna újból egy bátor elitet kiállítania. Bibó itt úgy tesz, mintha nem tudná (pedig tudja), az abszolutizmus megtorlása, a kivégzések, a kényszersorozások, a börtön, az emigráció milyen mértékben ritkította meg a politikai, katonai, társadalmi elitet. (Egyébként ez az önkényuralom tudatos célja is volt.) Úgy tesz, mintha nem tudná, hogy mind az emigráció, mind a hazai ellenállás mily sok sikertelen és félsikerű kísérletet tett a Habsburg-abszolutizmus elleni tevőleges fellépés érdekében.[13] Úgy tesz, mintha nem tudná, hogy sem az olasz, sem a német egységfolyamat nem törte szét a birodalmat – éppen a Habsburg Birodalom fenntartásában érdekelt nemzetközi erőviszonyok miatt.

Kérdezhetném: akkor hát miről beszél? A nacionalizmussal leszámoló, sikerre esélyes hazai demokratikus elit az 1850-es években – ez körülbelül annyira jogos és érvelhető kívánalom, mint a munkásosztály ügyének sorsfordító képviselete ugyanebben az időszakban.[14]

Egy fogalmi probléma

A szempontunkból releváns három ellentmondás (ebből kettő latens, egy Bibó által is tudott és artikulált) és a belőlük következő történeti, fogalmi, megítélésbeli problematika mellé társul egy kifejezetten és elsődlegesen fogalmi probléma, amely a történelmi folyamatok megítélését befolyásolja. Bibó többé-kevésbé folyamatosan összekeveri a liberalizmus és a demokratizmus kategóriáit. Ezt a problémát rendkívül lényegesnek tartom, hiszen az egyik legjelentősebb torzítási, arányvesztési lehetőségnek nyit teret.

A reformkori, '48-as, kiegyezés kori magyar politikai elit fő eszmei azonosságpontja a liberalizmus és nem a demokrácia volt. 1849-ben Szemere Bertalan ugyan kormánya irányát „demokratiai"-nak nevezte, de ez inkább a jövő általa elképzelt irányáról és nem az akkori tényleges helyzetről szólt. A liberalizmus pedig sehol sem gondolkodott általános, egyenlő és titkos választójogban, ami viszont az egyik legfontosabb demokratikus követelmény. A liberalizmus a jogegyenlőséget, a közteherviselést, a népképviseletet, a sajtószabadságot, a hatalmi ágak szétválasztását és még sok minden mást jelentett, de széles tömegeket zárt ki a választójogból, a politikai hatalom gyakorlásából. Ez Nyugat-Európában sem volt másként, de 1848-ban Magyarországon mégis többen kaptak szavazati jogot, mint például a korabeli Nagy-Britanniában. Azaz a reformkorban kialakult és 1848–1849-ben hatalomra jutott magyar liberalizmus nyitott volt a demokratikus továbbfejlődésre, de nem volt demokrata. Az 1867-es elit őrizte a liberális indíttatást, de az 1874-es választójogi törvény jelezte, hogy a demokratizmus irányában jóval zártabb, mint a '48-as törvénykezés. Mindazonáltal ez sem vitt ki az egykorú nyugat-európai mezőből, hiszen akkor Európában sehol sem volt demokrácia.[15]

Bibó azonban a liberalizmust hol demokratizmusnak minősíti (mint például 1848–1849 esetében), hol azt kéri számon rajta, hogy miért nem demokrata (mint például az 1867-es berendezkedés esetében). Azt kétségkívül jól érzékeli, hogy az 1848-as és az 1867-es liberális politika között jelentős intencióbeli különbségek voltak, de attól még mind a két esetben liberalizmusról van szó. A probléma – legalábbis történetileg – abból adódik, hogy ha a fogalmakat összekeverjük, akkor egyrészt könnyen ahistorikus mércék felé csúszhatunk el, másrészt képtelenek leszünk érzékelni a liberalizmus belső dinamikáját, tartalékait. Bibó 1867-ről azt mondja, hogy a kiegyezés reakciós alkotás, és megpróbálja megérteni, hogy ez a – szerinte – velejéig hazug és öncsaláson alapuló mű[16] miként tudott nem reakciós erőket (például Deák Ferencet, Eötvös József bárót, Kemény Zsigmond bárót) a maga szolgálatába állítani. Válasza során –

szükségképpen, a fogalmi zavarodottság okán – megfeledkezik arról, hogy még a konzervatív szerepkörbe került liberalizmusnak is jelentős tartalékai maradtak. Itt elegendő utalni arra, hogy a magyar közigazgatás és jogrendszer változásai az 1870-es években, a feltörő politikai antiszemitizmus nagypolitikai ellehetetlenítése az 1880-as években és a sikerrel megvívott egyházpolitikai harcok az 1890-es években mind arról tanúskodtak (sok más mellett), hogy a honi kiegyezéses liberalizmus minden kompromisszum ellenére „nem-reakciós" emberek számára is tisztességgel vállalható.[17] De Bibónak van igazsága is: ez a demokratizmus irányában zárt liberalizmus valóban kimerítette belső energiáit, és a XIX–XX. század fordulójára tényleg kiüresedett. De csak akkorra – és nem előbb. Akkor már válaszolni kellett volna olyan nemzetiségi, szociális problémákra, amelyekre a XX. században – körülményektől, feltételektől függően – vagy autoriter vagy demokratikus válaszok születtek. Az 1860-as évektől a századfordulóig terjedő időszak – nem ellentmondásmentesen – a liberalizmus „nagy konszolidációs időszaka", amely mind a gazdaságban, mind a jogkiterjesztés, illetve jogbiztosítás terén komoly nyereséget tudott elkönyvelni. Természetesen nem volt demokratikus – mint ahogy 1848 sem „a demokratikus közösségalakításról",[18] legfeljebb annak ígéretéről szólt. Ha tehát a liberalizmus, és a demokratizmus fogalmait meg- (illetve össze-) keverjük, akkor semmi sem az lesz, ami volt. S persze ily módon aztán a stigmatizálási mechanizmus is gördülékenyen, teljes körűen működik: 1867-nek, ennek a hazug, öncsaló konstrukciónak csak rothadt gyümölcse lehet.

Pedig ha a történeti-fogalmi pontosság valamelyest is számítana, akkor a magyar fejlődés „zavara" – ahogy ezt Bibó Németh Lászlóval egyetértve mondja – nem a hatvanas években kezdődne és nem lenne egyenes vonalú sem. Ha Bibó a történetiséghez és nem saját ellentmondásos és egyneműsítő fogalmi kategorizálásához ragaszkodna, akkor 1848–1849 leverése, a demokratizmus lehetőségét hordozó politikai mozgás vége az egyik töréspont. A honi liberalizmus részben megújító, részben állagőrző szerepvállalása és egyben uralmi helyzetbe kerülése, vagyis a kiegyezés pedig a másik. S van egy harmadik is: a XIX–XX. század fordulója, amikorra is ez a kiegyezéses liberalizmus – és rendszer – feléli a saját energiáit, és sem autoriter, sem a kívánatosnak tartott demokratikus korrekcióra nem képes. Ha viszont így néznénk a folyamatot, akkor nem a kiegyezés, az 1860-as évek világa a „megzavarodás" ősbűnének, a „zsákutcának" az eredője. Nem méltányos és jogos a századforduló politikai elitjének problematikáját teljes mértékben a kiegyezés nyakába varrni. Ráadásul elvész a rendszer belső dinamikájának, majd kifulladásának értelmezhetősége – ami viszont a történetileg nem alátámasztható egyneműsítésnek, illetve stigmatizációnak nyit újabb teret.

Minősítések

Mindezek az ellentmondások és fogalmi problémák Bibót olyan ítéletekre és minősítésekre ösztönzik – immár a dualizmus, az Osztrák–Magyar Monarchia világát illetően –, amelyek szorosan összefüggnek az elmondottakkal, következnek abból, de különállóan is vizsgálatra érdemesek.

A kiegyezés mint az utána következő korszak egészéért felelős, hazug, öncsaló és zsákutcás aktus tétele csak úgy tartható fenn, ha a dualista korszakot kizárólag az avítt Habsburg Birodalom önkifejeződéseként értelmezzük. Ha a Habsburg Birodalom „végzetes", „alkalmi és hibrid" képződmény, amely egyébként csak a feudalizmusról szól, akkor a kiegyezés nem '48-at, hanem '47-et folytatja.[19] Bibó kijelentése természetesen úgy értendő, hogy a liberális és törvényes forradalom előtti – azaz 1847-es – állapot, illetve az onnan származtatható kontinuitás a kiegyezés lényege. Ha Bibó az uralkodói felségjogok 1867 utáni helyzetével érvelne, lenne, lehetne igazsága – noha a maradék abszolutizmus meg sem közelítette 1848 előtti lehetőségeit, nem is beszél-

ve az 1849 utániakról. Egyébiránt az 1848-ban törvénybe iktatott liberális alapelvek 1847-ben nem voltak a magyar berendezkedés részei, ezzel szemben 1867-től újra életre keltek.[20] Következőleg a maga egészében semmiképpen nem alátámasztható az az állítás, hogy az 1867-es kiegyezés, illetve politikai berendezkedés a polgári szabadságjogok nélküli, 1847-es rendszer „folytatása" lett volna. Persze csak így lehet arról értekezni, hogy a kiegyezés kinek mit „hazudott", hiszen egy 1847-es állapotban ismeretlen – többek között – a népképviseleti parlament és a sajtószabadság, 1867-ben pedig mindkettő létezett – így aztán, aki ellenezte a kiegyezést, az elmondhatta és el is mondta véleményét. (Kossuth híres Kasszandra-levele például tízkrajcáros áron több mint 50 000 példányban kelt el!)[21] Az „öncsalás" lehetőségei tehát a szabad véleményalkotás koordinátái által kijelölt keretben realizálódtak – amire azért nem az 1847-es helyzet, az adminisztrátorrendszer a legjobb analógia.

De Bibó valójában csak akkor tudja a „zsákutca"-tételt alátámasztani, ha a 47-es-séget nem pusztán a politikai, hanem a társadalmi mezőben is képes igazolni. Éppen ezért írja: „A politikai és a közjogi zsákutcával teljesen párhuzamos volt a társadalmi fejlődés megrekedése is. A társadalmi fejlődés bizonyos zavarai, mint láttuk, részesek a kiegyezés létrejöttében, viszont a kiegyezés konstrukciójának a megmerevedése maga is továbbsegítette a társadalmi fejlődés elakadását. Ahogyan a kiegyezés politikailag nem 48-at folytatta, hanem 47-et, ugyanúgy társadalmi téren is az a lényege a kiegyezés utáni társadalmi fejlődésnek, hogy a 48-as vívmányok formai átvételével, de a 48-as lendület teljes elhagyásával a magyar társadalmi erőviszonyok százados mozdulatlanságát őrzi tovább." Majd – mintegy összegezve – ezt mondja: „A magyar társadalom úgy, ahogyan 1867-ben, minden téren mozdulatlanná merevedett, szerkezetének alapjellegében, ha jogi intézményeiben nem is, feudális, pontosabban rendi társadalom volt."[22]

A zsákutcás jelleg így kétségkívül kerekebbé, teljesebbé válik – feltéve, ha Bibó narratívája igazolható. A probléma azonban az, hogy állításai csak a saját interpretációján belüli helyüket tekintve érvényesek, egyébiránt viszont teljes történeti vakságról és érzéketlenségről tanúskodnak. Nem kétséges ugyanis, hogy a magyar társadalom jó néhány, helyenként túlsúlyos rendi elemmel lépett be a kiegyezés utáni korszakba. A kiegyezés utáni fél évszázadban azonban rengeteget változott. Alakulása éppen hogy burkolt vagy nyílt konfliktust eredményezett a rendies struktúrákkal, merthogy a nem rendies irányú változás volt a fő tendencia. A magyar társadalmat a dualizmus korában mozdulatlannak és egészében feudálisnak látni annyit tesz, mint semmit nem észrevenni abból, ami történt. Mind a Bibó által oly nagyra tartott Németh László, mind az általa távolságtartóan emlegetett Szekfű Gyula teljes mértékben érzékeli a nagyon is jelentős mértékű változásokat, akárcsak a Bibó személyes baráti köréhez tartozó Erdei Ferenc. Természetesen eltérően interpretálják ezeket, hiszen más a konzervatív olvasat, más a nem is burkoltan rasszista magyarázat, más a parasztársadalomra súlyozó világkép és más a radikális-liberális értelmezési keret – példának okáért a Bibó által talán kevésbé ismert Jászi Oszkár esetében.[23] Az interpretációk, a minősítések nagyon is eltérhetnek, de a tény, a jelentős változások tényének érzékelése közös – kivéve Bibó esetét. Természetesen van olyan, aki a feudalizmus teljes és tökéletes tombolásaként is képes a dualista kor társadalmát láttatni – mint például Ady Endre („magyar ugar") vagy a mindent és mindennek az ellenkezőjét is leíró Szabó Dezső. De ezek az interpretációk kívül esnek a racionális argumentáció szükségességére épülő (társadalom-) tudományosságon. Sokkal inkább az adott világ érzelmi érzékeléséről szólnak, érzelmi realitást fejeznek ki, ami aztán maga is értelmezésre szorul. De minden olyan leírással, elemzéssel szemben, amely szándéka szerint racionalizálja és narratív keretbe helyezi a múltat, követelmény, hogy legalábbis a nagyon jól látható, érzékelhető folyamatokat valamiképpen kezelje – ahogy ezt Szekfű, Németh, Erdei vagy Jászi teszi. Bibó lemond erről, amiből persze az is következik, hogy a rendszer századfordulós válsága – amely a részben a kapitalizmus-

ból adódó és halmozódó társadalmi változások (munkáskérdés, földkérdés stb.), illetve a válaszképtelenné vált politikai szerkezet konfliktusából származik – számára nem létező, tehát nem is értelmezendő. Bibó becsukja a szemét a dualizmus kori polgárosodás rendkívül sok ellentmondással járó és feszültséggel teli, de mégiscsak létező folyamatai előtt. Persze ha a zsákutcásság teljességének érdekében merevnek és mozdulatlannak látja a társadalmat, akkor nem is tehet mást.

Intellektuális deficit

A gondolati struktúra zártsága alapvető történeti folyamatok eltüntetését eredményezi, és ez jó néhány járulékos intellektuális deficittel jár. Először is csökken az értéke azoknak a részmegállapításoknak, amelyek a dualista időszak egy-egy kérdését illetően helytállóak, és a leírásuk óta eltelt időszakban sem vesztettek semmit érvényességükből. Ilyen többek között a felfelé követelődző, lefelé rangtartó úriembertípus ábrázolása, ilyen a választójogi rendszer megítélése, ilyen az asszimilációs problematika érzékelése, ilyen a nemzetiségi kérdés jelentőségének felismerése, ilyen a honi nacionalizmus természetének megrajzolása. Ezek mind rendkívül fontos, lényeges elemek; olyan megállapítások, amelyeket a szaktudomány csak árnyalt, de alapvetően nem kérdőjelezett meg. A probléma abból adódik, hogy a kontextus egészébe, a mozdulatlannak lát(tat)ott társadalmi fejlődésbe helyezve érvényük relativizálódik, hiszen egy alapvetően téves keretbe illeszkednek.

A zsákutcásság tételének végletessé feszítése, a társadalom feudálisként, rendiként való érzékelése arra ösztönzi Bibót, hogy mélyen hallgasson minden olyan, nagyon is szembeszökő tényről, amely tételének ellentmond. Nagyívű gondolataiban sok mindennek nem jut hely – vélhetően nem tudás- vagy ismerethiány, hanem saját fogalmi rendszerének korlátai miatt. Kimarad a konzervatív, agrárius, majd a két háború között a népies oldalról is tematizált föld-, illetve parasztprobléma. A kérdést elintézettnek véli annak kijelentésével, hogy ők is csak egészében véve rendi vagy rendies keretek között éltek.[24] Nem jelenik meg a XX. század elején a választójogi harcokban fontos szerepet játszó ipari munkásság kérdése, amelyet egyébként mind a szociáldemokraták, mind a polgári radikálisok elég erőteljesen hangsúlyoztak. Teljesen hiányzik a gazdaságfejlődés kérdése, amely mind konzervatív, mind baloldali, mind radikális, mind antiszemita megfogalmazásban a XIX–XX. század fordulójától – éppen a társadalmi változások eredményeképpen – igen erőteljesen artikulálódott. Kimarad a két háború közti időszakra már kifejezett politikai felhangot is kapó Budapest-problematika – a dualizmus kori városfejlődés egészével egyetemben. Az egész problémakör mintegy besorolódik – latensen a magyarországi németség és zsidóság mint a magyaroktól elkülönült polgári társadalom kérdéskörébe.[25] (Történik ez annak ellenére, hogy az 1940-es évekre már rendelkezésre állnak olyan munkák, amelyek jól jelzik: a kérdés nem egyszerűsíthető le pusztán a zsidó–német dimenzióra.)[26]

De még ennél is fontosabb az, hogy a politikai fogalmi készlet társadalomra vetítése – a tényszerű elhibázottság mellett – érzéketlenné teszi Bibót azoknak a polgári típusú társadalmi-integrációs mechanizmusoknak az észlelésére, amelyek – többek között – elodázhatatlanná tették a polgári házasság bevezetését az 1890-es évek közepén. (A szekularizáció például egyáltalán nem a feudális-rendi társadalomra jellemző folyamat!) De természetesen ugyanígy felemlíthető az oktatási-szakoktatási rendszer kiépülése és az a kulturális termelés, ami oly sajátosan összekeverhetetlenné teszi a feudális világot a bármily szinten is polgárosodó társadalommal. Egyszóval mindaz, amit civilizatorikus változásnak hívhatunk, s amelyet legattraktívabban a millennium dokumentált.[27]

Természetesen az interpretáció ilyenfajta valóságtól való elrugaszkodottsága öncsonkítással jár – két értelemben is. Egyrészről nem marad tér a személyes élmény-

anyag meghatározott és a történeti feldolgozásban hasznosítható szegmensei számára. Bibó saját családtörténetét sem tudná az általa felvázolt társadalomképbe beilleszteni – vagyis akaratlanul is kiírja magát a magyar históriából.[28] De nem marad tér arra sem, hogy a tágabban vett korszak művészete, szépirodalma valamiképpen beépüljön a korszakról alkotott képbe, lett légyen szó Jókai Mórról, Mikszáth Kálmánról vagy éppen a két háború között fénykorát élő Krúdy Gyuláról. Azaz a szubtilisebb és egyben személyes érzékelés is felszívódik a dogmatikában.

Itt persze – mielőtt újból kiágaznánk belőle – visszakanyarodhatunk ahhoz, hogy a fogalmi háló és a kiegyezés, azaz egy politikai aktus merev összekötése bizony komoly árat követel. A kiegyezés ilyenfajta felnagyítása, a károkozásnak egyfajta „ősforrás" jellegű feltüntetése Kossuth ideája volt, hiszen 1894-ben bekövetkezett haláláig következetesen a kiegyezéshez kötötte a kapitalizáció belső ellentmondásait éppúgy, mint mindent, ami nem tetszett neki. De Kossuthnál ez érthető volt, hiszen ő a nemzet ura – és nem értelmezője – akart maradni. És ha már nem lehetett a nemzet életének, akkor legalább érzelmeinek, lelkének vezérlője kívánt lenni.

Bibónál azonban más a helyzet, hiszen három évtizeddel a struktúra szétesését követően, két világháború után mondja ki ítéleteit. A távolság, az összevethetőség (már tudniillik az, hogy van módja a Horthy-éra és a dualista korszak különbségének érzékelésére) nem indokolja, hogy átvegye ezt a sajátos kossuthi látásmódot – már csak azért sem, mert a szerep és a politikai teljesítmény is hiányzik hozzá.

Arányvesztés

Bibó is érzi azonban, hogy külön is meg kell indokolnia, miért a kiegyezés a legfőbb bűnös. Ebben az indoklásban azonban a maga legdurvább formájában jelenik meg mindaz, ami a bibói látásmód következtében a történeti kép arányvesztését mutatja. Tehát idézzük fel Bibót, méghozzá az idevonatkozó teljes gondolatmenetet:

„Hogyan lehetséges, kérdezhetné valaki, hogy egy egész közösség arculata megváltozzék attól, hogy 1867-ben király és nemzet milyen kiegyezést kötöttek egymással? Nagyon egyszerűen: egy hamis konstrukció, akármilyen területen közjogi, politikai, ideológiai, társadalmi vagy gazdasági területen épül is ki, ha egyszer valamilyen szerencsétlen okból beleépül az illető közösség szerkezetébe, akkor abban megindít egy fordított kiválasztást, amint arra már Németh László is ugyanezzel a kérdéssel foglalkozva nagyon helyesen rámutatott. A kiegyezéses, majd utóbb az ellenforradalmi magyar közéletben sem miniszter, sem községi jegyző, sem bankelnök, sem ipartestületi elnök, sem akadémiai elnök, sem tanfelügyelő nem lehetett olyan ember, aki döntő pillanatban nem volt hajlandó vagy nem volt képes egy rendeletben, egy fegyelmi határozatban vagy egy pohárköszöntőben magáévá tenni a közösségi hazugságoknak azt a rendszerét, melyen ez az egész közélet felépült. Lehet, hogy csak kis engedmény kellett hozzá, de már ez a kicsi is megindította a fordított kiválasztás folyamatát, mert a legigazabb, legszenvedélyesebb és leglényeglátóbb emberek számára már ez is lehetetlenné tette, hogy hazugsághoz adjanak igaz erőket. Hosszú lejáratra pedig ez a fordított kiválasztás az egész közösség vezetőrétegét kicserélte s logikusan vezetett egész vezetőrétegünk erkölcsi és érzelmi lezülléséhez. Közösségi vezetéshez és irányításhoz, mint általában minden alkotáshoz, két dolog szükséges: a ténylegesen keresztülvihető dolgokat szem előtt tartó gyakorlati realizmus és a feladatok belső törvényeit jól felismerő lényeglátás. Ha egy közösség a hazugságnak valamiféle zsákutcájába beleszorul, annak első következménye az, hogy nem talál realista és lényeglátó embereket, akikre a maga vezetését rábízhassa. Talál bőségben gyakorlatias embereket, akiknek a számára a gyakorlati munka vagy érvényesülés lehetősége áll mindenek felett s ennek érdekében hajlandók abban az értelemben »realisták« lenni, hogy a hazugság fennálló és érvényesülő konstrukcióját elfogadják valóságnak. Realizmu-

suk ilyen módon egy alapvetően hazug építmény megtámasztásában, erősítésében és a tényleges lehetőségek hamis feltételei között való ide-oda tologatásban merül ki. A másik oldalon a lényeglátás adományával megáldott emberek vagy más kifejezési formát keresnek, vagy szűkebb, kisebb közösségekbe vonulnak, majd mind nagyobb mértékben izolálódnak, duzzogásba, sértődöttségbe, különcségbe vagy ádáz prófétaságba szorulnak; egyidejűleg a különcök és az ádáz próféták válnak arra alkalmassá, hogy a lényeg megmondását magukra vállalják. E tekintetben érdemes megfigyelni a magyarság vezetőinek és a magyar problémákat megfogalmazó közírói személyiségeknek a sorában egyrészt a kiegyezés és az ellenforradalom híveit, másrészt azok ellenfeleit. Az egyik oldalon állanak a kiegyezéses Deák Ferenc követői: Salamon Ferenc, a két Andrássy, Apponyi Albert, Tisza István, Pethő Sándor, Szekfű Gyula, hogy a legjobbakat említsem: emelkedett szellemű, a lehetőségeket józanul számba vevő, mértéktartó, gyakorlati közíróknak olyan sora, akiknek a magyar közösség akkori problémáiról mondott tételeiből ma úgyszólván a világon *semmi, de semmi nem étvényes*. Mintha a holdban és a hold lakóinak mondották volna mindazt, amit a dinasztiáról, Ausztriáról, a kiegyezésről, a nemzetiségekről, magyarosodásról, revízióról, Szent István-i állameszméről, demokráciáról, földreformról oly sok mértéktartással, oly szép nemzeti szellemben végigmondtak. Nem azért, mert konzervatívak voltak, s az idő túlhaladt rajtuk; egy teljességgel elavult, de igazi, magvas konzervativizmusból is megmarad az, ahogyan a dolgokhoz, kérdésekhez hozzáfogott, ha jól, *igazán* fogott hozzájuk. De amit ezek mondtak, az mind arra volt felépítve; hogy koruk mozdulatlan és hazug politikai konstrukciói, amelyek elég hosszú ideig *valóban* érvényesülni tudtak, egyenlőek magával a politikai és társadalmi *realitással*. Amint ezek a konstrukciók összeomlottak, mindaz, amit róluk mondtak, tárgytalanná vált. A másik oldalon állanak az emigráns Kossuth követői, vagy belső emigránstársai, Táncsics Mihály, Vajda János, Tolnai Lajos, Ady Endre, Szabó Dezső. Olyan embereknek a sora ez, akiknek írásai és tételei kétségbeesett szenvedéllyel, máig is érvényes hatóerővel, az idő múlásával mind fokozódó hitellel megjelenítik és megfogalmazzák a fennállott konstrukciók hazugságát és kibírhatatlanságát; akiket azonban politikai vezetőknek, irányítóknak, gyakorlati, sorrendi kérdések eldöntőinek, az »exigenciák« tudóinak alig lehet elképzelni. Mindkét irányban csak a legjobbakat neveztük meg: hol vannak még az árral úszók, karrieristák, üres közhelyek hangoztatói, uszítók, magyarkodók, ködcsinálók, búsmagyarok, rögeszmések, szektások, összeesküvők! A közösséget vezető, vagy a közösség problémáit megfogalmazó egyéniségeknek e kétirányú fordított kiválasztása tömegével veti fel s helyezi előtérbe egyrészt az elmosódott, jellegtelen, silány, másrészt a görcsös és torz emberi alkatokat s ezeken keresztül mindinkább egy megzavarodó, eltorzuló *közösségi* alkat képét mutatja. (...) a lényeges (...), hogy általában ép értelem, ép ítélőerő, ép erkölcsi szenvedély, ép közösségi érzék kerül minden vonalon kisebbségbe a tényleg érvényesülők és láthatóan szereplők hamis realizmusával szemben."[29]

A felvázolt kép a kiegyezéstől a második világháborúig – tehát szinte a megíráskor érvényes jelenig – terjed, ami persze arra utal, hogy Bibó a kontraszelekció tekintetében teljes folytonosságot lát. Ez önmagában is vizsgálatra érdemes kérdés, de én most megmaradnék a dualista korszaknál, így nem foglalkozom a két háború közti időszakkal.

A „fordított kiválasztás" tézise részben erkölcsileg minősíti az egész vezető réteget. Aki bekerült az elitbe, az egyben züllötté, erkölcstelenné is vált. Ez ugyanaz a „kollektív bűnösségi" megközelítés, ami máshol egész nemzetek lealjasodásaként jelent meg, s ami – nézetem szerint – különösen 1948-ban, a szöveg megjelenése idején nemhogy nem egyeztethető össze semmiféle demokratikus értékrenddel, hanem még járulékos elvi-eszmei-történeti igazolásul is szolgálhatott arra, amit Bibó sem szeretett volna."[30] Szempontunkból – a történeti megítélés, az „igazság" szempontjából – lényegesebb azonban, hogy Bibó ily módon elveszti a különbségtétel lehetőségét, és

egybemossa a kisszerű, pitiáner karrieristát a formátumos alakkal. Megközelítésében az úgymond gyakorlati emberek is csak a hazug konstrukció megtámogatásában, a tényleges lehetőségek hamis feltételek közti ide-oda tologatásában vesznek részt.

Most tekintsünk el attól, hogy az emberi cselekedetek visszahathatnak azokra a feltételekre, amelyekből kisarjadtak, és így természetesen módosíthatják is azokat. Maradjunk inkább annál, hogy Bibó számára nem létezik az általa kárhoztatott adott politikai struktúrán túli teljesítmény. Így például, ha elkészül Budapesten a Ferenc József- és az Erzsébet-híd, a beruházást kezdeményező kormány – minthogy gesztust tett az uralkodónak, illetve addigra már elhunyt feleségének[31] – erkölcsileg és értelmileg züllött, noha a hidak, politikai konstrukcióktól függetlenül, tulajdonképpen segítik az ország fejlődését, nevük bármikor meg is változtatható.[32] De ezzel a logikával tulajdonképpen a Lánchíd mellé (mögé) is tehetünk egy nagy kérdőjelet, hiszen Széchenyi István a reformkorban az önkényuralmi feudális politizálás főemberével, Metternichhel egyezkedett, és 1846-tól a Helytartótanács közlekedési osztályának vezetőjeként maga is az akkori rendszer politikusa lett. Munkáját tehát ide-oda tologatásnak is hívhatjuk – feltéve, hogy elfogadjuk Bibó gondolatmenetét.

Mindazonáltal a lényeg – és erre Bibó saját „fogalmi rabságának" jelzésekor már utaltam –, hogy arányvesztett, szűklátókörű történeti értelmezés kerekedik ki a gondolatmenetből. Természetesen nem lehet sem erkölcsileg, sem értelmileg züllöttnek tartani Eötvös Józsefet és Trefort Ágostont a magyar iskolarendszer kiépítéséért; mint ahogy semmilyen értelemben nem tűri el a „hamis realista" minősítést a magyar közlekedésügy nagy alakja, Baross Gábor sem. Ugyanez vonatkozik az európai színvonalú büntető törvénykönyvre, amely Csemegi Károlyt dicséri. És természetesen semmi sem indokolja, hogy az egyházpolitikai törvényeket, a pénzügyek reformját keresztülvivő Wekerle Sándort pusztán ide-oda tologatónak tartsuk.[33]

Ahogy Bibó nem érzékelte a kiegyezéses liberalizmus belső tartalékának meglétét, úgy azt sem vette észre, hogy a magyar politikai elit jó néhány olyan tettre szánta el magát, amelyek megfeleltek az ország érdekeinek, a nyugat-európai fejlődés Bibó által is szeretett kívánalmainak. Ezt sem Bibó korában, sem később nem kérdőjelezték meg, annál is kevésbé, mivel az ország életét rendszereken túlnyúlóan szolgálták.

Bibó a maga konstrukcióján belül érvényteleníti mindazokat, akik a politikai establishment részei lettek – ismétlem, elveszítve ezzel a tényleges kritikai pozíció, a különbségtétel lehetőségét. Azt mondja, hogy a magyar közösség akkori problémáiról felállított tételeikből az 1940-es évekre már semmi, de semmi nem érvényes. Neveket sorol, többek között Deák Ferencét, idősebb Andrássy Gyuláét. Természetesen lehetne akár igaza is, hiszen ha a dolgok változnak, a politikus mondandója elavulhat. Csak hát konkrétan sincs igaza. A jogegyenlőtlenséget megvalósító Horthy-kor után, 1948-ban, a Rákosi-kor bejáratánál mitől is érvénytelenedne a honi jogegyenlőség kulcsfigurájának, Deáknak a jelentése és mondandója? Mitől is válna szellemi limlommá a polgári szabadságjogok, az állam és egyház szétválasztását elvileg indokoló, a nemzetiségi toleranciát hirdető kiállása? Mitől is válna érvénytelenné 1948-ban – amikor szovjet csapatok állomásoznak Magyarországon – Andrássy külpolitikai credója a szerinte legnagyobb veszélyt jelentő Oroszországról?[34]

Az magától értetődik, hogy a politikai elit egy része – demokráciában is – lehet erkölcsileg és értelmileg züllött, nézeteik hamar érvényüket veszthetik. De mértéktelen arányvesztés és mélyen ahistorikus felfogás kell ahhoz, hogy több mint fél évszázad vezető garnitúráját egészében leírjuk.

Az arányvesztett konstrukcióhoz Bibó feltalálja a másik oldalt is. Azokat, akik megfogalmazzák a korszak kritikáját, következésképpen kívül rekednek mindenen. Igen, jó néhányan voltak, akik nem béküftek meg a létezővel, drasztikus kritikával illették a fennállót, ezt szabadon és nyilvánosan elmondták – és sok esetben nekik volt igazuk. De messze nem áll az, hogy különcnek avagy ádáz prófétának kellett lenni ahhoz, hogy úgymond a „lényeget" megfogalmazza valaki. Vállalhatott valaki ilyen

szerepet – de ezt inkább alkata, a helyzet, mintsem a struktúra által predesztinált kényszer indokolta. Bibó Táncsicsot, Vajda Jánost, Adyt említi. De mondhatná Arany Jánost is, aki az Akadémia főtitkára lett; vagy Hermann Ottót, aki állami állásban, a Magyar Nemzeti Múzeum segédőreként volt sok esetben a rendszer Táncsicsnál is radikálisabb kritikusa. (Táncsics maga az Andrássy-kormánytól kapott támogatást az általa szerkesztett *Aranytrombita* című, erősen kritikai hangvételű laphoz.) Vagy szólhatna Mikszáthról, aki egyrészt kormánypárti képviselő volt, másfelől a létező világ egyik legkeményebb bírálója. Esetleg Schmitt Jenő Henrikről, a magyar anarchizmus atyjáról, aki szintén állami alkalmazott volt. Vagy csak egyszerűen felemlíthetné azokat, akik a parlamenti politizáláson belül váltak nyitottá a demokratikus korrekcióra: Mocsáry Lajostól Justh Gyulán és Vázsonyi Vilmoson át Károlyi Mihályig.

•

A helyzet tehát egyszerűen nem úgy állt, ahogy azt Bibó tálalja – amit azért tehet meg, mert narratívájának fogalmi kerete számára erősebb és fontosabb, mint az anyag, amire vonatkoztathatja. Úgy vélem tehát, hogy Bibó esetében csak esetlegesen beszélhetünk a klasszikus értelemben vett tudáshiányról – habár nyilván ez is lehetséges, hiszen esetében nem szaktörténészről van szó. Sokkal inkább arról van szó, hogy túlságosan beleszeretett saját fogalmaiba, és ezeket akkor is rá akarja erőltetni a történelemre, ha ez latens vagy artikulált ellentmondásokat, fogalmi buktatókat, nyilvánvaló arányvesztéseket, leegyszerűsítő és egyoldalú következtetéseket, kollektív stigmatizációba torkolló minősítéseket és ahistorikus megfontolásokat eredményez.

Mindebből számomra két következtetés adódik. Az egyik szerint a minőségek soha nem keverhetők össze, és nem válthatók át egyarásra. Bibó közpolitikai morális súlya, demokratikus szerepvállalása, illetve a szűkebben vizsgált témában nyújtott teljesítményének megítélése két külön dolog. A morális teljesítménynek kijáró megbecsülés, a demokratának kijáró tisztelet, illetve az intellektuális teljesítmény nem kell, hogy egymásra vonatkozzanak. Lehet valaki egyszerre nagy demokrata és gyengébb, erősen kritizálható teljesítményt nyújtó gondolkodó. Vélhetően egy a különböző minőségek összemosását elősegítő kor – a diktatúra – vége akkor következik be, amikor a különböző tevékenységi területekre vonatkozó megítéléseket külön is kezeljük. Tehát: minden tisztelet Bibónak, a demokratának, és minden kritika Bibónak, az amatőr történésznek.

Adódik persze egy másik posszibilis következtetés is, ami egy újabb interpretáció lehetőségét veti fel. Mi van akkor, ha Bibó adott történelemértelmezését nem a saját fogalmi, illetve konceptuális rendszerének foglyaként látjuk, hanem a posztmodern sajátos, korai előfutárának, ahol is minél jobb a narratívának, annál rosszabb a tényeknek? A „zsákutca" ugyanis a negatív megfelelője annak, amit Fukuyama pozitív tartalommal a „történelem végének" nevez.

Persze a kérdés ilyen esetben is az: hogyan tovább? Azazhogy rossz a kérdés, hiszen ebben az esetben nincs tovább.

Beszélő, 2001. október (VI. évf. 10. sz.), 94–104. o.

Jegyzetek

1. Lásd erről az 1980-ban gépiratban, majd 1984-ben szamizdatban, végül 1991-ben legálisan publikált *Bibó-emlékkönyvet*. (Budapest, 1984, ABC Független Kiadó; Budapest–Bern, 1991, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem – Századvég Kiadó.)
2. Legújabban *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Budapest, 1999, Osiris Kiadó; Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat: Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Budapest, 1999, Osiris Kiadó; *Bibó István*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta Szilágyi Sándor. Budapest, 2001, Új Mandátum Könyvkiadó. Ez utóbbi kiadvány 1999-ig tartalmazza azt a bibliográfiát, ami – 1945 után teljességre törően a Bibó-írások kiadását, illetve újrakiadását és a Bibóról szóló publikációkat tartja számon.

3. Egyébként e tekintetben – főként jogtudományi munkásságát, eszmetörténeti helyét illetően – jó néhány érdekes és értékes publikáció jelent meg. Talán a legátfogóbb: „*A hatalom humanizálása*". *Tanulmányok Bibó István életművéről* (Szerk. Dénes Iván Zoltán. Pécs, 1993, Tanulmány Kiadó) című kötet.
4. Ismereteim szerint ez idáig egyetlen tanulmány foglalkozik Bibó nézeteinek a kiegyezést és a dualizmust érintő részével: Gergely András: Bibó István a kiegyezésről és a dualizmus rendszeréről. In „*Képzeljetek embert.*" *Tanulmányok Schlett István 60. születésnapjára.* Szerk. Bihari Mihály és Cieger András. Budapest, 1999, Korona – ELTE ÁJK Politológia Tanszék, 55–64. o. A tanulmány újra megjelent 1999-ben *A szabadság kis körei* című kötetben. [Lásd az előző dokumentumot.]
5. Elég sok Bibó-szövegkiadás látott napvilágot. Én a magam részéről a *Bibó István összegyűjtött munkái* (1–4. köt. Sajtó alá rendezte Kemény István és Sárközi Mátyás, Szőlősy Árpád előszavával és Szabó Zoltán bevezetőjével. Bern, 1981–1984, Európai Protestáns Szabadegyetem) című kiadványt használtam.
6. Igyekszem olyan történeti-szakirodalmi hivatkozásokat megadni, amelyeknek vonatkozó megállapításai időtállónak bizonyultak és – elvileg – Bibó is ismerhette őket. 1848–1849 és a törvényesség viszonyának megítéléséhez Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harczának története.* I–III. köt. Genf, 1865. Nyomatott Puky Miklósnál.
7. Lásd *Deák Ferenc beszédei.* Összegyűjtötte Kónyi Manó. 2. kiad. Budapest, 1903, Franklin-társulat. A III., a IV. és az V. kötetben több olyan beszéd, illetve a körülményeket leíró szöveg szerepel, ami a lehetséges tematikát tartalmazza.
8. Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In *Bibó István összegyűjtött munkái.* i. m. 1. köt. 246. o.
9. Uo. 205., 209., 238. o.
10. Uo. 202. o.
11. Uo. 212. o.
12. Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In *Bibó István összegyűjtött munkái.* 1. köt. 262. o. Bibó István tanulmányát lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *Az utókor emlékezetében* c. fejezetben.
13. A két – talán leglényegesebb – Bibó idejében is ismert feldolgozás, illetve forráskiadás: Berzeviczy Albert: *Az absolutizmus kora Magyarországon 1849–1865.* (I–IV. kötet. Budapest, 1922–1936); *A Kossuth-emigráció Törökországban* (I. Budapest, 1927. Kiadja Hajnal István). De természetesen rendelkezésre állt a minden magára valamit is adó középosztálybeli család számára „kötelező", több kiadást megért Hóman–Szekfű-féle *Magyar történet,* amelynek a korszakra vonatkozó részét Szekfű Gyula írta.
14. Az általam itt példaként felhozott ahistorikus szempont Molnár Erik véleményében jelent meg. A Történettudományi Bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről: *Századok,* 1962. 1–2. sz. A vita jegyzőkönyvének egy bő részletét lásd e kötetben a *Tudományos emlékezet* dokumentumai között *Az osztrák és a magyar történettudomány változó megítélése* című fejezetben.
15. A választójog súlyához, összehasonlító jellegéhez: Kristóffy József: *Magyarország kálváriája* (Budapest, 1910), illetve *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai* (I–II. köt. Budapest, 1927), különösen a II. kötet.
16. Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. i. m. 1. köt. 267. o.
17. Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora.* I–II. köt. Budapest, 1934, Magyar Szemle Társaság; és Pethő Sándor: *Világostól Trianonig.* 3. kiad. Budapest, 1925. Hangsúlyozottan olyan művekre utalok, amelyek Bibó látókörébe illeszkedtek, és az adott, illetve hivatkozott területen a későbbi szaktudomány sem állít gyökeresen mást.
18. Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. i. m. 1. köt. 260. o.
19. Uo. 268. o.
20. *Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek.* Budapest, 1896, Franklin Társulat. A kiegyezési törvényeket lásd e kötetben a *Források* között *A kiegyezés megszületése* című fejezetben.
21. *Kossuth Lajos iratai.* VIII. köt. Sajtó alá rendezte Kossuth Ferenc. Budapest, 1900, Athenaeum Kiadása, 7. o. Kossuth Lajos Deák Ferenchez írott nyílt levelét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *A kiegyezés a kortársi közbeszédben* című fejezetben.
22. Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. i. m. 1. köt. 268–269. o.
23. Csak a rend kedvéért említem meg, hogy itt Szekfű *Három nemzedékére,* Németh László *Szekfű Gyula* és a *Kisebbségben* című művére, Jászinak a Habsburg-monarchia széteséséről írott és ekkoriban magyarul még meg nem jelent monográfiájára gondolok. Erdei esetében jó néhány írásról is szó lehet, de mivel itt erős személyes kapcsolat is fennállott, ezért Bibó még annál is jobban ismerte Erdei nézeteit, mint ahogy azt az egykorúan érdeklődő olvasó tehette. Lásd erről Huszár Tibor: *Párhuzamos életrajzok és kereszteződések: Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front.* (Szerk. Tóth Ferenc. Budapest–Makó, 1991, ELTE Szociológiai Intézet – Makói József

Attila Múzeum), illetve ugyanő Erdei Ferenc és Bibó István vitájáról. In *Kiútkeresés, 1943*. Szerk. L. Nagy Zsuzsa, Burucs Kornélia. 1989, Kossuth, 104–114. o. Szekfű Gyula, Németh László és Jászi Oszkár munkáinak egy-egy részletét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *Az utókor emlékezetében* című fejezetben.

24. Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. i. m. 1. köt. 274. o.
25. Uo.
26. Sok más mellett például Siklóssy László: *Hogyan épült Budapest (1870–1930)*. Budapest, 1931, Fővárosi Közmunkák Tanácsa.
27. Matlekovits Sándor: *Magyarország közgazdasága és közművelődési állapota*. Budapest, 1898. A könyv – a szerző akadémikus volt – a millenniumi Magyarország nemzetközi összevetését is tartalmazó, a kor tudományos normái szerint írott mű.
28. Lásd erről Lengyel András: apai „örökség" – Idősebb Bibó István művelődésszervező tevékenysége. In *A hatalom humanizálása*. Pécs, 1993, 68–83. o. Továbbá Bibó István életrajzi adatai. Összeállította Kenedi János. In *Bibó István összegyűjtött munkái*. i. m. 4. köt. 1283–1289. o. Tágabb összefüggések: Rudai Rezső: *A politikai ideológia, pártszerkezet, a hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőválasztás és a pártok életében (1861–1935)*. Budapest, 1936.
29. Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. i. m. 1. köt. 276–278. o.
30. Bibó István: Emlékirat a magyarországi németség kitelepítésével kapcsolatos helyzetről (1945. december 15.). Közreadja Fülöp Mihály. *Magyar Nemzet*, 1989. március 4.
31. Az Erzsébet-hidat 1903-ban adták át, a királynét 1898-ban gyilkolták meg.
32. Amint ez az 1896-ban átadott Ferenc József-híddal meg is történt, hiszen manapság Szabadság névre hallgat.
33. Eötvös másodjára 1867 és 1871 között – haláláig – volt kultuszminiszter, Trefort 1872 és 1888 között töltötte be ezt a pozíciót. Baross 1868 és 1889 között volt közmunka- és közlekedésügyi miniszter, Csemegi Károly igazságügyi államtitkárságig vitte. A nevével fémjelzett büntető törvénykönyv 1878-ra datálódik.
34. Wertheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. I–III. köt. Budapest, 1900, MTA kiadása. A szakirodalom azóta sokat árnyalt az Andrássy-képen, de az oroszellenesség mint egyik fő motívum tekintetében nincs változás.

KÖVÉR GYÖRGY (1994)

KIEGYEZÉS: EGY ÚJRAÍRT FORGATÓKÖNYV. HISTORIZÁLÓ SÉMÁK A MAGYAR ÁTALAKULÁSBAN

Az 1988-as esztendő egyik politikai divatszava a *kiegyezés* volt. A kifejezés korábban egyértelműen 1867-hez kötődött a magyar nyelvben. A Habsburg-dinasztia és Magyarország, illetve az alkotmányos Ausztria és az alkotmányos Magyar Királyság közötti egyezség: a kétközpontú Monarchia megteremtése számára volt fenntartva.

Történelmi műszó és politikai szcenárió

1988 őszén Bíró Zoltán, az MDF egyik alapítója, akit nem sokkal azelőtt zárt ki az MSZMP, beszélgetéseket folytatott Pozsgay Imrével, az utolsó kommunista kormány politikai reformokért felelős államminiszterével. Pozsgay igen gyakran használta a *kiegyezés* szót, és a beszélgetés kötetlensége miatt jól érthető, milyen összefüggésben. A kiindulópont a politikai reform koncepciója, a forradalom elkerülése:

„A reformban..., ha ügyes és szemfüles reformerek csinálják, akkor felismerik... a mozgásoknak az elementáris erejét és jelentőségét, és készek a formai kínálattal, mire ezek elérnének a robbanáshoz. És akkor a folyamat együttműködéssé válik, valami közös csillapodássá, amelyik kiegyezésbe és konszenzusba, közmegegyezésbe megy át... A történelmi tapasztalatnak ebben óriási jelentősége van."[1]

Szabad választások esetén a „rendszer folytonosságának garanciájaként" tekintett párt „legitimitásának megkérdőjelezésétől" tart – nyilvánvalóan a lengyel példából kiindulva. Ezért úgy véli, „valamiféle kiegyezéses módot kellene választani".[2] Felvázolja az események általa elképzelt forgatókönyvét is:

„Olyan átmeneti szakaszra lenne szükség, amelyben úgy lehetne előkészíteni a kiegyezést, hogy közben elkerülhessük a nagyobb megrázkódtatást, és ne jöjjön létre hatalmi vákuum. Talán arra lenne szükség, hogy a hatalom és az önszerveződések egyezzenek meg parlamenti paritásban, és így esetleg már a jelenlegi választási rendszer keretében is önálló csoportokként bekerülnének a parlamentbe, és ott, akinek kedve van hozzá, koalícióban, akinek nincs kedve hozzá, ellenzékben végigcsinálná ezt a politikai játszmát egészen addig, amíg a frontok és a pozíciók világossá, áttekinthetővé és választhatóvá válnának, amikor tehát egy pártok szerint szerveződő országos választás nem destabilizálódást, hanem az ország stabilizálását szolgálná."[3]

Indoklásában egyértelműen kimondja: „...egy felülről szervezett társadalom átalakítását nem tudom elképzelni úgy, hogy a tisztán alulról építkező civil társadalom tudja elintézni önmagában ezeket a dolgokat, ehhez felülről is el kell indulni, és a két erő találkozási pontjain kell kialakítani a tárgyalásos kiegyezés feltételeit és alkalmait."[4]

Még mielőtt kizárólag az uralom monopóliumához ragaszkodó bolsevik stratégiával intéznénk el a dolgot, meg kell állapítani, hogy a hatalom legitimitása szempontjából Pozsgay nem volt könnyű helyzetben. Ha ugyanis a szabad választást egyelőre nem tekintette (vagy nem tekinthette) legitimációs forrásnak, akkor – az ő szemében – potenciális tárgyalópartnerei sem voltak legitimek, és a hatalmat sem tették

volna legitimmé azzal, hogy részt kapnak belőle. Érezhetően „a rendszer folytonossága" sem nyújtott erre elegendő garanciát, mert Pozsgay még egy olyan kompromisszumra is nyitott volt, amely „legalább a magyar közjog tapasztalatait, tanulságait, a nemzeti létünkhöz kapcsolódó kifejezési formáit elvállalja, és így az új alkotmány majd nem a befejezés, hanem a nyitás alkotmánya lehet".[5] Ez a készség az MDF akkori, alkotmányozó nemzetgyűlést kezdeményező felhívására volt válasz. A kiegyezésre történő hivatkozás tehát az általános legitimitáshiány pótlását szolgálta a politikus szótárában.

Historizálás és legitimitás

A kiegyezésre való történelmi utalás azonban nem csak az állampárt reformszárnyának frazeológiáját jellemezte. 1988 szeptemberében az MDF lakiteleki gyűlésén az egyik elnökségi tag az MDF-et és a Szabad Kezdeményezések Hálózatát (az SZDSZ elődjét) a kiegyezés előtti felirati és határozati párthoz hasonlította. A Hálózat történész (!) ügyvivője, Szabó Miklós elfogadta az analógiát. De figyelmeztetett is a történelmi párhuzam látszólagosságára: „...a határozati párt ugyanúgy országgyűlési csoport volt, mint a felirati párt". Az újonnan létrejött politikai csoportosulások legálisak ugyan, ám ez nem téveszthető össze a kiegyezés előtti országgyűlési pártok választásokon szerzett legitimitásával. A határozati párt 1848-as hagyományára utaló fordulattal jelentette ki:

„...nem zárkózunk el a párbeszéd, a kompromisszum elől. Ahhoz viszont ragaszkodunk, hogy a kompromisszum még a látszatát se kelthesse, mintha általa a hatalom traszmissziójává válnánk... Két elvi engedmény van, mely a társadalom számára valóban új korszak nyitását garantálhatja: '56 rehabilitálása és a többpártrendszer. Ez a mi negyvennyolcunk, amiből nem engedhetünk."[6]

Miközben történészi tisztánlátással utalt az 1867 előtti és az 1988-as ellenzéki pártok helyzetének alapvető különbségére, politikai érvelését – az első és az utolsó magyar forradalom megidézett legitimációs erejére hivatkozva – 1848 és 1956 historizáló összekapcsolásával kívánta alátámasztani. A transzcendens forradalmi múltkeresés a magát demokratikusnak nevező ellenzék bevett legitimációs fegyvere volt.

1989 első felében felgyorsultak az események; mindkét feltétel teljesülni látszott. Februárban szinte egy csapásra történt meg, hogy az MSZMP – saját történészei és politikusai kezdeményezésére – népfelkelésnek minősítette 1956-ot, és elismerte a többpártrendszert. Március 15-én a hatalom képviselői és az ellenzék külön ünnepeltek. Az ellenzéki *tömegdemonstráció mérete* újszerű legitimációs forrást jelentett. A szabaddemokrata szónok, Kis János a Parlament előtti téren kétségbe vonta az MSZMP kompromisszumra való készségét az ellenzék különböző csoportjaival folytatott kétoldalú tárgyalásokon: „...az MSZMP már nem tud igazán tiltani, de *valódi kiegyezésre* sem hajlandó". Nem hagyott kétséget afelől sem, hogy a „valódi kiegyezés" másfajta koreográfiát kíván. „A válságból csak nemzeti összefogással lábalhat ki az ország. De nem olyan koalícióval, amit a kommunista párt, hatalmi fölényét kihasználva, a saját kezében tart. Előbb a demokratikus pártok és mozgalmak koalícióját kell megteremteni, hogy az MSZMP-nek erős, megkerülhetetlen vetélytársa és tárgyalófele legyen."[7]

Még a szabaddemokraták 1989 március–áprilisában tartott kongresszusán elfogadott program is használta a kifejezést, bár *A tárgyalások technikája* című fejezetben és explicitebb értelemben.

„A kölcsönös bizalmatlanságot csak kiegyezéshez vezető tárgyalások útján lehet mérsékelni. E tárgyalásoknak azonban nem a politikai (választási) szövetségek kialakítása, koalíciós partnerek keresése vagy parlamenti, illetve kormányzati posztok elosztása a feladata, hanem az átmenet politikai játékszabályainak kialakítása. A kiegyezés csak az eddigi hatalmat gyakorlók és az újonnan szerveződött politikai szer-

vezetek közti kiegyezés lehet. Két olyan félnek kell tárgyalóasztalhoz ülnie, melyek *legitimitásukat a szabad választásokig egymás kölcsönös elfogadásából merítik.*"[8] (Kiemelés tőlem – K. Gy.)

Az Ellenzéki Kerekasztal végül a Független Jogász Fórum felhívására és szervezésében 1989. március 22-én jött létre. Három nappal Nagy Imre és az 1956-os mártírok újabb tömegdemonstrációnak beillő újratemetése előtt, 1989. június 13-án megkezdődtek a Nemzeti Egyeztető Tárgyalások az MSZMP, az EKA és az ún. harmadik oldal részvételével. Nem szükséges itt a politikai átmenet eseménytörténetét megírni, arra azonban érdemes felhívni a figyelmet, hogy az egyeztető tárgyalásokon az EKA tagjai a tömegdemonstrációkból fakadó, növekvő legitimitásukat összekapcsolták a történelemtől függetlenül lebegtetett „kiegyezéses" formulával. Eközben az MSZMP végig defenzívába szorított tárgyalásvezetője kénytelen volt tartani magát ahhoz az eredeti forgatókönyvhöz, hogy „megegyezéses vagy kiegyezéses helyzet jöjjön létre Magyarországon".[9]

Az EKA jegyzőkönyvei a történész számára még ma sem hozzáférhetők; a tárgyalások jelentős része zárt ajtók mögött zajlott.[10] A rendelkezésre álló nyilatkozatok azonban azt bizonyítják, hogy a helyzet kulcsa annak kezében volt, aki át tudta hidalni a gyökeresen megváltozott helyzetben folyó „valódi kiegyezési tárgyalások" legitimitás problémáját.

1989 júniusában, amikor az MDF képviseletében Antall József bekapcsolódott az egyeztető tárgyalásokba, még nem volt elnökségi tag, bár 1987 szeptembere óta részt vett a szerveződő mozgalomban. Saját szavai szerint „politikai múltja és kapcsolatai" is segítették a szerepvállalásban.[11] Itt nyilván nemcsak apja kisgazdapárti miniszterségére gondolt, hanem arra is, hogy 1956-ban maga is ehhez a körhöz tartozott, és szerepe volt a szovjet megszállás után készült kisgazda kibontakozási javaslat megfogalmazásában. Az 1956. november 16-i keltezésű program Nagy Imre de jure és Kádár János de facto kormányának kölcsönös elismeréséből indult ki. Nyilván nem a formula rugalmatlanságán múlott, hogy akkor, ezen az alapon nem sikerült kompromisszumot kötni Kádárékkal.

„A magyar politikai kibontakozás közjogi és kormányzati jogforrása az 1946-os alkotmányos status quo és az 1956. október 23-i forradalom. Magyarország államformája az 1946:I. tc. alapján létrejött köztársaság; kormányformája az 1848:III. tc.-ben megállapított független, felelős, népképviseleten alapuló parlamentáris kormányzás; társadalmi formája az elmúlt évtized folyamán megszületett demokratikus és szocialista vívmányok fenntartásán alapuló társadalmi rend."[12]

Vajon tekinthető-e ezek után véletlennek, hogy amikor a tárgyalások megfeneklení látszottak, épp Antall találta meg a megfelelő megoldást. Őt magát idézzük: „...[minden szervezet elfogadta, hogy] a köztársasági elnöki intézményt az 1946. évi I. törvénycikk alapulvételével valósítjuk meg, az elnök megválasztását a törvény a parlament által biztosítja. Ez egyben azt is jelentette, hogy a köztársasági elnöki intézmény jogtörténeti értelemben vett kontinuitás, amit *történetileg vissza lehetett állítani.*"[13] Nem tűnik erőltetett történelmi párhuzamnak, ha úgy véljük, hogy 1946 olyan szerepet játszott a legitimitáshiány áthidalásában Antallnál, mint annak idején Deák Ferenc koncepciójában 1723, vagyis a Pragmatica Sanctio; természetesen a megváltoztatandók megváltoztatásával. A szabad parlamenti választások előtt is megtartható közvetlen elnökválasztás lehetősége már nem 1946 nyomán, hanem az MSZMP követelésére került a törvény szövegébe. Az elnökválasztás időzítésének kérdése volt az EKA-n belüli szakadás egyik előidézője.[14]

Mint ismeretes, 1989. szeptember 18-án az SZDSZ és a Fidesz végül nem írta alá a tárgyalásokat lezáró megállapodást, de nem is emelt vétót. Ehelyett népszavazással igyekeztek biztosítani a politikai nyilvánosság átstrukturálását. A kiírt referendum (voltaképpen népszavazás a népszavazásról) már újfajta legitimációs forrást vett igény-

be. Ezzel végleg bealkonyult a „kiegyezés" 1988–1989-es rövid távú konjunktúrájának. A történelmi forgatókönyvet újraírták a szereplők. 1990 tavaszán, a politikai átmenet lezárásakor folytatott választási kampányban már egészen másfajta, „ahistorizáló" érvelés dominált. Az már csak a történelem fintora, hogy a választásokat nem azok a pártok nyerték meg, amelyek a legnagyobb mértékben vették igénybe a tömegdemonstrációk és a népszavazás legitimáló erejét. Ennek ironikus tudomásul vétetéseként hangzottak el 1990 tavasza után Antall elhíresült mondatai – „tetszettek volna forradalmat csinálni"; illetve „tetszettek volna megnyerni a választásokat".

Történetiség és politikai nyilvánosság

Ma minden korábbinál erőteljesebben igazolódni látszik az a történészi vélekedés, hogy a magyar politikai kultúrában különösen nagy jelentősége van a történeti hagyománynak.[15] Az azóta eltelt események (a jogtörténelmi értelemben vett kontinuitás valódi történelmi folytonosságként megélhető helyreállítására tett különböző kísérletek) a megállapítás igazáról tanúskodnak, legalábbis a politikai elit vonatkozásában.

1867 régi kérdése a magyar történetírásnak. A hatvanas évek – ideológiamentesnek éppen nem mondható – történettudományi vitái jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a kiegyezésről alkotott történelmi kép ma árnyaltabb, mint akár a dualizmus korában, akár az ötvenes években. A százéves évforduló körüli eszmecserékben az árulás és megalkuvás dogmája helyett megfogalmazódhatott a *cui bono* kérdése. Lehetett vitatkozni azon, vajon előny vagy hátrány származott-e több Magyarország számára a kiegyezésből. Mindez alkalmat adott arra is, hogy a történész megpróbálja megfogalmazni szakszerű viszonyát a múlthoz:

„...az igazi történetiség – szemben mindenféle historizálással – nem a jelen követelményeihez, programjaihoz vagy vágyaihoz keres a múltban... igazolást, hanem a múlt immanens tendenciáinak gondos elemzéséből *annak* a kornak az eredőjét, záróaktusát vizsgálja, amely aztán a következő korszak egyik komponense, kiindulópontja lesz, a részfolyamatok és részeredmények szakadatlan szekvenciájában, amely végül a jelenhez és majd a jövőhöz vezet."[16]

Már a korabeli kritika felhívta a figyelmet arra, hogy az a koncepció, amely szerint „nem az egyes események a szükségszerűek, hanem az örökölt struktúra determináló", még nem oldja meg a történetiség problémáját.[17] Egy másik, hajdanában csak szamizdatban elérhető értelmezés azt a kérdést is feltette, hogy „az 1956 utáni társadalmi-politikai rendszer... hogyan hatott ennek a szemléletnek a kialakulására". Talán a történetírásnak mégsem sikerült 1867 értékeléséből a „korkérdéseket" – a hangoztatott igénnyel – kiszűrni, ha megenged egy olyan következtetést, hogy „...a társadalmilag-politikailag viharos időszakok a »realista«, objektív esélyek felől nézve kedvezőtlen jelenségek a magyar történelemben: megzavarják, sőt esetleg vissza is vethetik a hosszú távon kibontakozó, s ezért zavartalan, csendes »békeidőket« igénylő gazdasági, technikai és kulturális evolúciót."[18]

Történelmi szükségszerűség vagy pusztán véletlen-e, hogy az átmenet keretmegállapodásait az MDF nevében aláíró két politikus a polgári átalakulás és az azt lezáró 1867-es kiegyezés korszakának szakértő kutatója?

Vajon desztillálható-e a jelenbeli folyamatokból az a történelmi tapasztalat, amelyet Szabad György akadémiai doktori disszertációjában szűrt le még a hatvanas évek folyamán?

„A történelem tanúsága szerint a föld elfordul az elvonttá tett eszményekbe kapaszkodók lába alatt, s így, akik helytállóknak hitték, vagy legalább hirdették magukat, mind visszább-visszább csúsztak, hovatovább – reálpolitika címén – sokat áldozva a forradalmi örökségből is. Azok pedig, akik viszonylag a legtöbbet ismerték fel a

történelmi haladás követelményeiből, de az akadályokon politikájuk következetlenségei miatt sem voltak képesek átlábolni, nem tudták a polgári forradalom, meg a vele szoros kölcsönhatásban álló nemzeti önrendelkezés demokratikus kiteljesítésére felhasználni az abszolutizmus válságba sodrását. Nem tudták megakadályozni, hogy végül is »illúzióvá« ne a korszerű váljék és »realitássá« ne az idejétmúlt."[19]

Vajon nem része-e a jelen történelmének az a felismerés, amely Talleyrand cinikus államférfiúi bölcsességét idézve („a politikában és a szerelemben nem létezik soha és mindig") Deák Ferenc magatartásának lényegére mutatott rá:

„A garanciális bizonytalanság a kompromisszumok legfőbb akadálya, és itt válik világossá Deák »merev« közjogi álláspontjának módosulása. Már akkor az 1848-as törvények helyreállítását követelte, amikor ennek hiányzott minden realitása. De kész volt a megegyezésre, az engedményekre, amikor álláspontjának elismerésével jogi és hatalmi alapot tudott teremteni, ami lehetetlenné tette Ausztria számára, hogy az erőviszonyok pillanatnyi alakulása szerint csökkentse vagy növelje engedékenysége mértékét. De ő is csak garanciát és kiindulópontot akart teremteni az állami önállóság útján."[20]

Szándékosan két szaktanulmányból idéztünk, a hatvanas évek terméséből, amikor még semmit sem lehetett sejteni a nyolcvanas évek végének politikai átmenetéről. Itt föl sem merülhet az utólagos historizálás vádja. Annál inkább szembeötlő, hogy „forradalmi örökség" versus „reálpolitika", „közjogi merevség" versus „garanciális bizonyosság" ellentéteiben milyen jól értelmezhetők a közelmúlt történései. Nem pártpolitikai mozzanatokról van szó – ezt jelzi az is, hogy a képbe dialektikusan illeszkednek a már idézett szabaddemokrata fogalompátok 1988–1989 fordulójáról („garanciális engedmény" és „hatalmi transzmisszió", illetve „a demokratikus pártok és mozgalmak koalíciója" és „a tárgyalófelek egymás kölcsönös elismeréséből származó legitimitása").

Egy pár éve született magyarázat szerint a XIX–XX. századi magyar történelemben immár az tekinthető hagyománynak, hogy „a hiányzó liberális legitimációt hivatott pótolni a történelem és annak »hitelesített« művelője".[21] Mielőtt elhamarkodottan alkotnánk véleményt a történetiség magyarországi szerepéről, Habermast idézve egy megjegyzést kell tennünk a *liberális politikai nyilvánosság* ambivalens természetéről. Nemcsak azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy annak idején Nyugat-Európában – épp az abszolutizmussal szemben – „a nyilvánosságot még messzemenően a nyilvánosság kizárásával teremtik meg". Még inkább jellemző a kétarcúság később:

„...a kibontakozott polgári nyilvánosságon elmélkedő kortársaknak észre kellett venniük, hogyan foszlik szét... a fátyol: a sajtó és a propaganda elterjesztése folytán kibővül a közönség, főleg informálisan; a közönség társadalmi exkluzivitásának eltűnésével együtt elvész az összefüggés a társas érintkezés intézményei és a műveltség magas színvonala között is... A törvényeket, melyek »az utca nyomására« jönnek létre, aligha lehet a nyilvánosan vitázó magánemberek ésszerű egyetértéséből megérteni; többé vagy kevésbé leplezetlenül a versengő magánérdekek kompromisszumának felelnek meg."[22]

Az egységes közvélemény illúziójának széthullása szükségképpen együtt járt az elitek elkülönülésével, pártosodásával. Ez a kiélezett helyzetben felfokozott elhivatottságtudattal párosult, amihez hatásos eszköznek bizonyult a történelmi minták felidézése és felhánytorgatása. Kézenfekvő itt Széchenyi és Kossuth reformkori polémiájára mint „ősforrásra" emlékeztetni. Széchenyi szerint „kifejlett, megérlelt, általános közvéleményről Magyarországban, ha készakarva a nevetség színpadára állni nem akarunk, biz'isten ne beszéljünk". Ennek ellenpontjaként fogalmazta meg Kossuth a maga álláspontját: „A pártok mindinkább elvonalozzák magukat. A nemzetnek pedig van egy erkölcsi személyessége, melyet közvéleménynek nevezünk. E szóval nem egyetemes véleményhangzást akarunk mondani, hanem akarjuk azt mondani, amit

más nyelven öffentliche Meinung, opinion publique, nem pedig allgemeine Meinungsübereinstimmung stb. szóval jelölnek. Ezen közvélemény van."[23]

A XIX. századi liberalizmus elvi alternatívái nyomán a kiegyezésre való történelmi utaláshoz is lehetne históriai mondanivalót fűzni. Egyrészt, hogy a kiegyezés megkötésekor az Andrássy–Eötvös–Lónyay hármas az alkuban több ponton nemcsak túlment a parlamenti ún. 67-es bizottság felhatalmazásán, hanem immár miniszterként olyan titkos megállapodásba is belementek, ami hosszú időre rejtve maradt az országgyűlés nyilvánossága előtt.[24] Ugyanakkor a közjogi kérdések mentén polarizálódott dualizmus kori pártstruktúra nyilvánvalóan nem fedte le a társadalom érdektagoltságát. A korlátozott választójog mellett azonban ez az állapot biztosan fenntartható volt a honorácior pártok számára.

Kérdéses, hogy az elitek alatti társadalmi tömbök érdektagoltsága történelmi sémákat követ-e a XX. században. A tömegpártok korában, az általános és titkos választójog mellett a „nemzeti közmegegyezés" Széchenyi és Kossuth megközelítésében egyaránt ugyanolyan illúzió, mint a közjogi-históriai minták alapján megfogalmazni próbált politikai érdektagoltság. A „polgári társadalom" tömbjeinek múlthoz való viszonya valószínűleg akkor is az elitekétől eltérő időfelfogásra épülne, ha nem gátolta volna meg több évtizedes bénultság a „civil társadalom" önszerveződését. És ebben nemcsak a liberális politikai nyilvánosság általános kétarcúsága játszik szerepet, hanem egy történelmi hagyomány is, amit, úgy tűnik, kevéssé akarunk tudomásul venni. A világháború előtti társaslélektan egyik éles szemű megfigyelőjét idézzük:

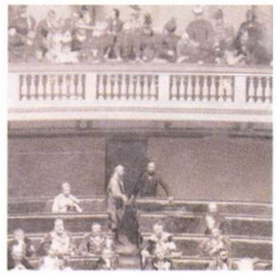
„...a teljes időtlenség, a múlt kikapcsolása teszi egyébként ezt az ázsiaian primitív és objektív lelket kissé ahistorikussá is. A jelen a fontos. A múlt szerepel ugyan, de csak álmodozáskor. Reális esetekben soha. Hiú törekvés az, amely a magyart meg akarja tanítani, hogy emlékezzék, óvja múltja tanúbizonyságait, vagy hogy valami romantikus históriai újjászületés menjen végbe életében."[25]

Századvég, 1994. tavasz, 130–137. o.

Jegyzetek

1. *Októberi kérdések. Pozsgay Imrével beszélget Bíró Zoltán.* Budapest, 1988, Eötvös–Püski, 24. o.
2. Uo. 26. o.
3. Uo. 27–28. o.
4. Uo. 31. o.
5. Uo. 35. o.
6. Szabó Miklós: A Hálózat és a magyar Glasznoszty. *Beszélő*, 25. (1988/3.) 12. o.
7. Kis János: Félmegoldásokkal nem érhetjük be. *Szabad Demokraták*, 1989/4–5. 10. o.
8. *A rendszerváltás programja.* SZDSZ, 1989, 69. o.
9. *Egy év után, választás előtt. Bíró Zoltán második beszélgetése Pozsgay Imrével.* Budapest, 1990, Püski, 21. o. A tárgyalások után egy évvel rögzített beszélgetésen is átüt még az indulat: „...percemberkék és paprikajancsik oktatást tartottak szabadságról, nyilvánosságról. Isten tudja még, milyen nagy demokratikus fogalmakról." Uo.
10. Az Ellenzéki Kerekasztal hiteles jegyzőkönyvei azóta nyomtatásban is olvashatóak. Lásd: *A rendszerváltás forgatókönyve: Kerekasztaltárgyalások 1989-ben.* Szerk. Bozóki András, Elbert Márta és mások, Budapest, 1999–2000, Magvető Kiadó, 1–4. köt. *(A szerk. jegyz.)*
11. Richter Anna: *Ellenzéki kerekasztal. Portrévázlatok.* Budapest, 1990, Ötlet, 158. o.
12. A Független Kisgazdapárt tervezete a politikai kibontakozás biztosítására, Budapest, 1956. november 16. Közzéteszi Antall József, Göncz Árpád, Vörös Vince. *História*, 1988/6. 19. o.
13. Richter: i. m. 161. o.
14. Lásd Bozóki András: Az Ellenzéki Kerekasztal (első) története 3. *Beszélő* (új folyam), 1990. március 15. 20–22. o.
15. Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986.* Budapest, 1989, Medvetánc könyvek, 230. o.
16. Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában.* Budapest, 1975, Gondolat, 209. o. Hanák Péter Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában című tanulmányát lásd e kötetben a *Tudományos emlékezet* dokumentumai között *Az osztrák és a magyar történettudomány változó megítélése* című fejezetben.

17. Dénes Iván Zoltán: A történelmi szükségszerűség értelmezésének problémájához. *Valóság*, 1976/8. 101. o.
18. Kovács András: Két kiegyezés. In *Bibó-emlékkönyv.* Budapest, 1991, Protestáns Magyar Szabadegyetem – Századvég, 633–634. o. A tanulmányt lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között A *Bibó-probléma* című alfejezetben.
19. Szabad György: *Forradalom és kiegyezés válaszútján, 1860–1861.* Budapest, 1967, Akadémiai, 611. o.
20. Antall József: Eötvös József Politikai Hetilapja és a kiegyezés előkészítése, 1865–1866. *Századok*, 1966. 1127–1128. o.
21. Gerő András: A történészek és a politika. *Hiány*, 1990/2. 7. o.
22. Jürgen Habermas: A *társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* Budapest, 1971. 55., 189–190. o.
23. Idézi Gergely András: *Egy nemzetet az emberiségnek.* Budapest, 1987, Magvető, 146. o.
24. A magyar minisztertanács által 1867. március 17-én elfogadott titkos szabályzat szövegét lásd e kötetben a *Források* között.
25. Karácsony Sándor: A *magyar észjárás.* Budapest, 1985, Magvető, 354. o.

III. TUDOMÁNYOS EMLÉKEZET

AZ OSZTRÁK ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY VÁLTOZÓ MEGÍTÉLÉSE

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI BIZOTTSÁG VITÁJA A DUALIZMUS KORA TÖRTÉNETÉNEK EGYES KÉRDÉSEIRŐL – (RÉSZLETEK)

(1960)

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága 1960. december 19-én vitaülést tartott a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről. A bizottság *Pach Zsigmond Pál*, a történettudományok doktora, majd *Molnár Erik* akadémikus vezetésével elsőnek *Hanák Péter*, a történettudományok kandidátusa, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársának „A dualizmus korának néhány vitás kérdése" című referátumát vitatta meg.

Hanák Péter referátuma

[...]

Referátumomban három vitatott kérdést kívánok újabb megvitatásra bocsátani: *az 1867. évi kiegyezés értékelésének – a dualista rendszer válságának – és a magyar „középosztály" jellegének, szerepének* néhány kérdését.[1] Előre kell bocsátanom, hogy a vita tárgyává tett nézetek sok esetben – minthogy teljes szabatossággal nem kerültek irodalmi megörökítésre – nehezen megfoghatók. A dualizmus korára vonatkozó történeti irodalmunk s vitairodalmunk, sajnos, nem olyan gazdag, hogy a vitatott álláspontokat bő idézetekkel, tanulmányok és monográfiák leszűrt konklúzióival támaszthatnók alá. Egyes nézetek csupán valamilyen szakmai vita hozzászólásában hangzottak el, s így ez írásos feljegyzésekben csak rövidre fogottan vagy sehogy sem maradt nyomuk. Az eltérő álláspontok azonban léteznek, hatnak és e referátumban való – igyekezetem szerint pontos – rögzítésük hozzájárulhat alaposabb kifejtésükhöz, érdemleges és hasznos megvitatásukhoz.

1. Az 1867. évi kiegyezés értékeléséhez

A hatvanhetesek és negyvennyolcasok tárgyilagosságtól ment, aktuálpolitikai egyoldalúságával, a magyar történetírás „labanc" vagy „kuruc" ihletésű szemléletével szemben a marxizmus, elsőként Révai József, határozta meg tudományos érvénnyel a kiegyezés történeti körülményeit, történeti funkcióját és osztálytartalmát.[2] Történetírásunk helyesen szőtte tovább az alapgondolatokat, és voltaképpen már nyugvópontra juttathatta volna a közel egy évszázados problémát, ha valaha is külön tanulmányokat vagy monográfiát szentelt volna a kérdésnek,[3] és ha értékelésében következetesen kiküszöbölte volna a „kuruc" szemlélet maradványait. Történetírásunk azonban a kiegyezés problémakörével jobbadán csak összefoglaló munkákban, tankönyvekben vagy a kiegyezést érintő más témák kidolgozása során foglalkozott. Ezek az összefoglalások pedig nem nyújtottak módot 1867 sokágú problémáinak alapos elemzésére. Ugyanakkor a felszabadulás után kibontakozó fiatal marxista történetírásunk egész helyzetéből, elsőrendű feladataiból logikusan következett, hogy mindenekelőtt a magyar nép forradalmi és haladó nemzeti hagyományait kellett az elhallgatás homá-

lyából vagy a meghamisítás rongyaiból kiemelnie, mindenekelőtt a nemzetietlen, konzervatív-klerikális „labanc" szemlélettel kellett szembeszállnia. Történetírásunk ugyan a legtöbb kérdésben, így a kiegyezés értékelésében, elhatárolta magát a nacionalista „kuruc" függetlenségi felfogástól is, de a „labanc" szemlélet leküzdése, a szocialista hazafiság történelmi megalapozása állván az első évtizedek feladatainak előterében, ez az elhatárolódás sem eléggé félreérthetetlenül világos, sem eléggé egyértelműen következetes nem volt. Bizonyára más okok, hatások, hagyományok is közrejátszottak, de tény, hogy a „67-es polémiát" még nem juttattuk nyugvópontra.

A hajdani polémia „utórezgéseit" és a kiegyezés értékelésének egyes tisztázatlan pontjait figyelembe véve, különösen két kérdést szeretnék vitafórumunk elé bocsátani: 1. az adott körülmények között elkerülhetetlen és reális kompromisszum volt-e a kiegyezés; 2. ha igen, miért, milyen alapon bíráljuk, létrehozóival és fenntartóival együtt?

1.

Történészeink többsége elfogadja azt a tételt, hogy az adott nemzetközi erőviszonyok és a hazai társadalmi-politikai feltételek között a kiegyezés elkerülhetetlen, reális kompromisszum volt. Ez a megállapítás, bár kifejtéséből kitűnik, hogy egyáltalán nem a hatvanhetes indokokon és érveken alapul, hanem a korabeli objektív erőviszonyok reális felmérésén, egyesekben mégis a kiegyezés valamiféle „igazolásának" gyanúját kelthette fel. Létezik olyan ellenálláspont is, amely úgy véli, hogy a kiegyezés nem volt elkerülhetetlen szükségszerűség, sőt, a kiegyezés nélkül, a passzív rezisztencia (vagy kivárás) politikáját folytatva, és azt a kossuthi szellemben: a nemzetiségekkel való aktív megegyezés s a paraszti követelések méltányosabb rendezése irányában továbbfejlesztve, a Monarchia hamarosan felbomlott volna, s ezzel *kedvezőbb* feltételek adódtak volna Magyarország nemzeti és társadalmi haladása számára. Ez az álláspont tehát nem tekinti a kiegyezést az egyedül lehetséges s a viszonylag legjobb – vagy a viszonylag legkevésbé rossz – megoldásnak, és ellenérveit egy másik, törvényszerű folyamatra: a Habsburg-monarchia elkerülhetetlen felbomlására alapozza.[4] Minthogy pedig tudományos kérdéseket nem lehet „többségi" alapon eldönteni, ismét a tényeket és érveket kell felsorakoztatnunk a „67-es polémia" e régi, mondhatni alapvető vitájának tisztázásában.

A kossuthi – s ha szabad így neveznem: „neokossuthi" – álláspontnak kétségtelen erőssége, hogy a Monarchia, egész társadalmi-politikai rendszere, az egész közép-, délkelet-európai fejlődés törvényszerű menete miatt, valóban elkerülhetetlenül pusztulásra volt ítélve. Felbomlása s a felbomlás körülményei rendkívül kedvezőtlen feltételeket teremtettek a magyar nép demokratikus, majd szocialista forradalma számára. Nagy történelmi távlatból vissza és alátekintve tehát a kiegyezés valóban irreális, végzetes kötésnek bizonyult. De az utólagos igazolódás nem perdöntő bizonyítéka egy álláspont korábbi helyességének vagy éppen megvalósíthatóságának. Ilyen alapon Winstanley, s nem Cromwell, Babeuf, és nem Napóleon, Táncsics, s nem Kossuth lett volna a maga idején a realitás. Ha egyes, mégoly haladó irányzatoknak, álláspontoknak nem utólagos igazolódásából, hanem korabeli realitásból indulunk ki, akkor a kossuthi érvelés erőssége ugyancsak meggyöngül. És 1867 realitásának megítélésében, úgy vélem, nem a távoli jövőből, 1918-ból, hanem a közeli múltból, 1848-ból kell kiindulnunk.

Az 1848-as forradalmak veresége, mint ismeretes, más utakra, konzervatív megoldások felé terelte Közép- és Kelet-Európa polgári átalakulásának nemzeti és társadalmi kérdéseit. A forradalmak „örökségét" Cavour, Bismarck, III. Napóleon, Couza, a földbirtokos s burzsoá vezető osztályok hajtották végre, azaz a polgári átalakulást a fennálló uralmi viszonyokhoz idomítva beillesztették Európa konzervatív társadalmi-nagyhatalmi rendszerébe. Ugyanazok az okok és erők, amelyek a 48-as forradalmak

I. Ferenc József Frigyes főherceggel beszélget Schönbrunnban, 1915. augusztus 18.

vereségét idézték elő s megakadályozták a Habsburg-monarchia széttörését vagy demokratikus átalakítását, az 1860-as években még erősebben ilyen irányban hatottak, s lehetetlenné tettek minden forradalmi vagy akár a fennálló hatalmi viszonyokat lényegesen bolygató megoldást.

Vessünk egy futó pillantást – hiszen javarészt ismert dolgokról van szó – a nemzetközi erőviszonyokra, mindenekelőtt Anglia magatartására. Az angol kormányoknak – akár a konzervatív, akár a liberális pártból kerültek ki – az egész XIX. század folyamán fenntartás és ingadozás nélkül vallott és érvényesített alapelve volt, hogy Habsburg-Ausztria múlhatatlanul szükséges, mással pótolhatatlan szerepet tölt be az angol nagyhatalmi érdekű „európai egyensúly" fenntartásában. Nem tért el ettől az alapelvtől a legkényelmetlenebbül kiélezett, az angol közvélemény tekintélyes részétől szorongatott s a cári előretörést is támogatni-tűrni kénytelen helyzetben Palmerston, ezt követte a konzervatív Derby, ennek értelmében segítette át Ausztriát az 1859–1861-es nehéz válságon az olasz egység kérdésében egyébként valóban liberális Russel. S nem változott, talán még intranzigensebb volt Anglia álláspontja az 1866–1867-es válság idején. Nagyon jól látta Kossuth is – hogy mennyire jól és mennyi energiát pazarolt az angol kormány és közvélemény meggyőzésére, azt éppen Szabad György legutóbbi tanulmánya tárta fel[5] –, hogy Anglia hagyományos álláspontjának megváltoztatása nélkül alig-alig kecsegtetett kedvező kilátás a magyar ügy nemzetközi perújrafelvételére.

És Anglia nem állt egyedül „kedves Ausztriája" támogatásában. Nem kevesebb jóindulatú malíciával és cinikus hévvel társult Palmerstonhoz, Russelhez az 1860-as években Bismarck. Gonda Imre tanulmánya új oldalról, új adatokkal bizonyítja be, hogy porosz vezetésű „kisnémet" egység megvalósítása feltételezte a Monarchia fennmaradását, és Bismarck teljes tudatossággal oly módon hajtotta végre az egyesítést, Ausztria kiszorítását Németországból, hogy az „se a közép-európai hatalmi viszonyokat, se a Habsburg-állam belső osztályszerkezetét ne változtassa vagy rendítse meg oly mértékben, hogy konzervatív jellegét veszélybe sodorhassa".[6] A bismarcki Poroszországnak tehát kifejezetten a „nagynémet" centralista irányzat uralmát megtörő, de a Monarchia fennmaradását és konzervatív jellegét biztosító *dualista* átalakulás állott érdekében.

Ha kisebb mértékben vagy súllyal, a többi nagyhatalom is ellenezte a Monarchia felbomlasztását. Franciaország a porosz hatalmi törekvések ellensúlyát védelmezte benne, Oroszország pedig, amelynek legtöbb oka lett volna a neheztelésre s a Monarchia bomlasztására, továbbra is mereven szembeszegült a konzervatív hatalmi viszonyokat felforgató bárminő forradalmi színezetű átalakulással.

Ezek, az 1848–1849. évinél megkövesedettebb és főleg: szilárdabb nemzetközi hatalmi viszonyok eleve több mint kétessé tették bármilyen belülről kirobbanó aktív nemzeti küzdelem, forradalmi mozgalom esélyeit. Lengyelország közeli példája, a Klapka-légió szánalmas serepe, az 1866-os prágai béke szelleme, Anglia többrendbeli – egy-egy intervencióval felérő – diplomáciai jegyzékei nem hagynak kétséget afelől, mi lett volna egy belső felkelés sorsa – ha egy ilyen egyáltalán kibontakozhatott volna az 1860-as években. Csakhogy – aligha kell ezt itt külön bizonyítanunk – az 1860-as években sem Ausztriában, sem Magyarországon, sem a monarchiai szláv országokban nem volt, nemcsak egy új forradalom, de egy aktív nemzeti ellenállás irányítására kész és alkalmas vezető erő. Sőt még azt sem látjuk bizonyítottnak, hogy a paraszti tömegek, a zömmel elsősorban antifeudális követeléseikért perelő volt úrbéresség és fel nem szabadított majorságiak, valóban az aktív nemzeti küzdelem harcosai, bázisai lettek volna-e.

Bármennyire igyekszünk is a kossuthi intranzigencia reménysugarait újra felvillantani, *egyetlen* olyan tendenciát *sem* látunk, amely a Monarchia *közeli* – vagyis az adott történeti korszakon belüli – felbomlasztásának irányába mutatna. – A belső erőket bénító külviszonyok és a hatalmak magabiztos eltökéltségét növelő belső jobbratolódás, vagyis az egymással *kölcsönhatásban* álló nemzetközi és monarchiai viszonyok erővonalai igaz, az adott időszakban a Monarchia fennmaradását segítették; a Monarchia – távolabbi perspektívájában – mégis halálra volt ítélve. Nem az következik-e ebből – vethetik szembe az ellenálláspont képviselői –, hogy a legcélszerűbb, a legreálisabb politika a passzív kivárás, a nem egyezkedés lett volna? Nézzünk szembe az ellenvetéssel, és kövessük nyomon a „lett volná"-t a legvalószínűbb hipotézis vonalán.

Mi lett volna a legvalószínűbb következménye a passzív nem egyezkedés, a „karokat keresztbe kulcsoló" alkotmányvédő deklarációk politikájának?[7] A Monarchia valamilyen 1861-es típusú, látszatalkotmányos, de lényegében erősen centralisztikus és abszolutisztikus rendszerének megerősödése. Az olcsó königgrätzi vereség árán legnyomasztóbb tehertételeitől, az olasz és a német robbantóanyagtól megszabadulván, a század utolsó harmadának viszonylagos nyugalmi periódusban a Monarchia valamiképpen belsőleg is konszolidálódott volna, s végül az egyre lanyhábban „ellenálló", egyre jobban „kifáradó", a Habsburg-hatalomra ugyancsak rászoruló magyar birtokos osztályokat is leszerelte, majd megnyerte volna. Az ilyen módon konszolidált, centralisztikus s abszolutisztikus rendszer pedig még a dualizmusnál is kedvezőtlenebb feltételeket nyújtott volna a társadalmi haladás és a nemzeti küzdelmek számára.

Ha már eddig merészkedtünk a feltételezésben, lépjünk még egyet – éppen a kiegyezés értékelésével kapcsolatos álláspontunk alátámasztása végett – a hipotézisek birodalmában. Tegyük fel, hogy valamilyen történelmi véletlen – vagy inkább csak: csoda – folytán a türelmes kivárás, összekapcsolódva a többi elnyomott nemzet hasonló politikájával – és a nagyhatalmak érdektelenségével –, egy kivételesen kedvező pillanatban felbomlasztotta volna a Monarchiát. Hogyan alakult volna akkor – a tárgyalt időszakban – a dunai népek sorsa?

Nagyon is kézenfekvő az a veszély, amire Lenin utalt, hogy a Monarchia 1867 körüli felbomlása esetén népei „a rablóbb és erősebb szomszédok",[8] Oroszország és Németország, zsákmányává váltak volna, s ezek a Habsburgoknál is kíméletlenebbül eltiporták volna nemzeti jogaikat. De tekintsünk el ettől a valós veszélytől is, s ha már egyszer csodáról van szó, legyen teljesen az: tételezzük fel, hogy a Monarchia esetleges „automatikus csődjéből" Magyarország függetlenségét visszanyerve került volna ki.

Nem az abszurditások öncélú halmozása, hanem egy független Magyarország gyö-

keresen más fejlődési lehetőségeivel kapcsolatos, s a jelen vita tárgykörén messze túlterjedő illúziók eloszlatása a célom e kérdés látszólag abszurd felvetésével.

Az 1848-as forradalom győzelme, elsősorban *agrár- és nemzetiségi* vonatkozású *demokratikus tendenciáinak* sikeres érvényesülése, kétségtelenül egész népünk sokkal kedvezőbb fejlődését alapozhatta volna meg. Maga a nemzeti függetlenség is valószínűleg kedvezőbb feltételeket biztosított volna a kapitalista fejlődés, mindenképpen a tőkés iparfejlődés számára, továbbá a demokratikus erők kifejlődése, osztályküzdelme számára is. Ennek ellenére, erős egyoldalúság lenne társadalmi-politikai fejlődésünk valamennyi ellentmondását, torzulását egyedül 48 elbukására, a függetlenség elvesztésére visszavezetni. A magyar fejlődést olyan messzire nyúló, alapvető kötöttségek határozták meg – a sajátos agrárfejlődés, a szűkös tőkefelhalmozás egyoldalúsága, a burzsoázia rendkívüli gyengesége stb. –, amelyeket egy győztes forradalom sem tudott volna gyökeresen megmásítani. A győztes forradalom, még ha következetesebben számolta volna is fel, mint tette, az elavult feudális gazdasági-társadalmi *formációt*, nem tudta volna gyökeresen megváltoztatni az évszázados mederben kiképződött gazdasági-társadalmi – és etnikai – *struktúrát*. Semmi okunk sincs feltételezni, hogy az uralomra került földbirtokos nemesség ne követte volna – sőt, jóval erőszakosabb módon ne követte volna – a hatalomra került burzsoázia szabványos útját. Ha már a szabadságharc folyamán, 1849 áprilisától mutatkoztak „thermidori" jelenségek,[9] a győzelem esetén bizonyára elkövetkezett volna a „konzulátus" és a „császárság" korszaka is. A földbirtokos osztályok a megszerzett hatalmat a parasztság követeléseinek kisemmizésére és a nemzetiségek elnyomásának megszilárdítására használták volna fel.

De nem szükséges tovább a hipotézisek ingoványában kalandoznunk. A történelmi valóság maga megvilágítja a magyar nagy- és középbirtokos nemesség törekvéseit, útját a polgári forradalom korszakában. Ezek az osztályok az abszolutizmus éveiben nem vagy csak nagyon korlátozottan voltak az államhatalom birtokában, s a 48 előttinél nagyobb nemzeti, politikai elnyomás nehezedett rájuk. Egész gazdasági és politikai befolyásukat, meglévő hatalmi pozícióikat latba vetve mégis megakadályozták a parasztság és a nemzetiségek demokratikus követeléseinek érvényesítését. Alapvető gazdasági, nemzeti és osztályuralmi érdekeik kezdettől, már 1849 tavaszán nyíltan, majd 1861-től még nyíltabban nyilvánítva, a Monarchiához és dinasztiához fűzték őket. Még a legreményfakasztóbb 1859–1860-as években sem törekedtek többségükben és egyértelmű határozottsággal a Monarchiától való elszakadásra.[10]

Ha fentebb azt mondottuk, hogy az 1860-as években Magyarországon nem volt új forradalom vagy akár aktív nemzeti küzdelem irányítására kész és alkalmas erő, akkor most ezt az állításunkat, mint negatív értelmében kissé enyhén fogalmazottat, korrigálnunk kell. A magyar nagy- és középbirtokos osztály nemcsak forradalomellenes, egy aktív Monarchia-ellenes függetlenségi harc vezetésére képtelen és készségtelen erő volt, hanem a Monarchia fennmaradásának egyik bázisa és biztosítéka. Fő célját osztálya hazai uralmának, önrendelkezésének – objektíve bizonyos fokig az össznemzeti önrendelkezésnek – és a Monarchia fennmaradása, nagyhatalmi állása követelményeinek összeegyeztetése alkotta. A Monarchia „automatikus csődjére" számító passzív, nem egyezkedő kivárás koncepciója tehát már csak azért is irreális volt, mert a magyar vezető réteg többsége éppenséggel nem kívánta a Monarchia felbomlását, és 1861-től kezdve, többek között, éppen azért tanúsított mind nagyobb készséget a kiegyezésre, hogy bénító tartózkodásával ne mélyítse tovább a Monarchia amúgy is súlyos válságát, hogy segítsen elkerülni a felbomlást.

Az adott társadalmi struktúra, az osztályuralmi viszonyok mellett, amelyeket csak egy demokratikus forradalom törhetett volna szét, vajon másként alakult volna-e a Monarchia esetleges véletlen felbomlásából kikerülő független Magyarország politikai útja? Ha más formában is, vajon nem a „67-es koncepció" érvényesült volna-e, hogy tudniillik a magyar uralkodó osztályok osztályuralmukat és nemzeti hegemóniá-

jukat csak egy erősebb nagyhatalommal szövetségben, annak alárendelve biztosíthatják? Vajon az 1860–1870-es évek „függetlenített" Magyarországa elkerülte volna-e 1918-at?

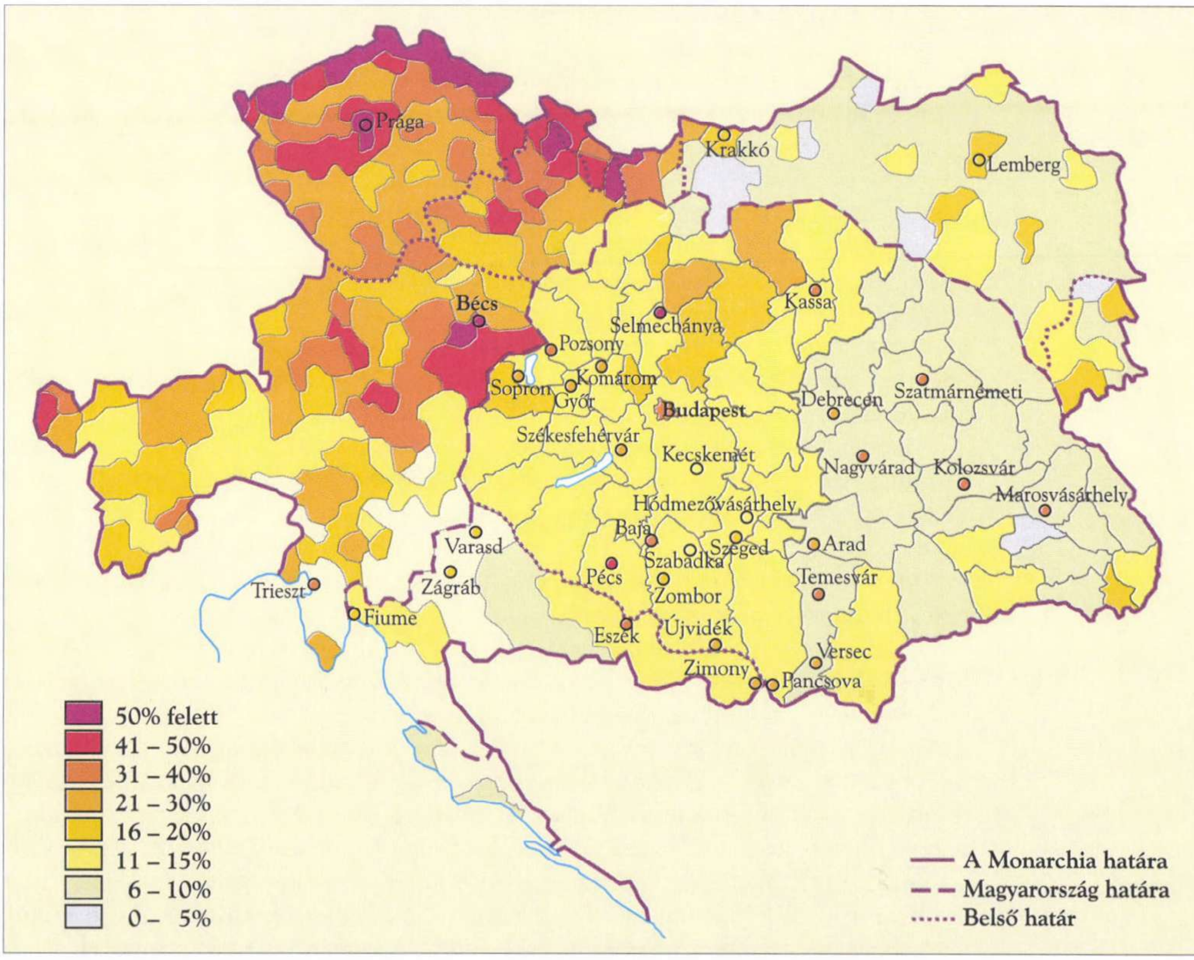
•

A kiegyezést, akár a valóságos erőviszonyok, akár a hipotézisek valószínű következményei oldaláról közelítünk a kérdéshez, elkerülhetetlen és reális kompromisszumnak tartjuk. Realitását nem elkerülhetetlensége adja meg,[11] hanem az, hogy a rossz lehetőségek közül a legkevésbé rosszat választotta, amelynek viszonylagos, korlátozott létjogosultságát Marx, Engels és Lenin is elismerte.

2.

Második kérdésünk a kiegyezés bírálatának egyik általánosan elfogadott szempontjára, a „függetlenségről való lemondás" elítélésére vonatkozik. Ebben a kérdésben, úgy tűnik, a „többségi" állásponttal kell vitáznom, amely elkerülhetetlennek tartja ugyan a kiegyezést, de élesen bírálja a nemzeti „jogfeladást". Márpedig egyfelől elismerni a kiegyezés reális *kompromisszum* mivoltát, másfelől azonban elvetni a kompromisszum logikus *következményét:* „a nemzeti szuverenitás teljességéről való lemondást", nem éppen következetes álláspont a kritika részéről.[12] Ha az adott körülmények között nem volt lehetőség a Monarchiától való elszakadásra, ha egyszer a Monarchia keretein belül kellett a nemzeti kérdést megoldani, akkor ebből szükségképpen következik, hogy *nem lehetett* a teljes nemzeti szuverenitást helyreállítani.[13] A magyar uralkodó osztályoknak egyébként az akkori lehetőségek között elég széles körű önrendelkezést és elég jelentékeny monarchiai befolyást sikerült maguknak biztosítaniok. De aligha változtatott volna a kiegyezés tartalmán és következményein, ha létrehozói nem mondtak volna le „a szuverenitás teljességéről", azaz nem fogadták volna el a „közös ügyeket". Fentebb már jeleztem azt a véleményemet, hogy az adott társadalmi struktúra, az osztályuralmi viszonyok mellett még egy független Magyarország sem követett volna lényegesen eltérő politikai vonalat. Nos, a nagy- és középbirtokos osztályból kikerülő vezető réteg, a Deák-párti vagy szabadelvű párti uralom, az Andrássy-kormány és utódai még egy perszonálunió esetén is ugyanazt a monarchista, németbarát, nép- és nemzetiségelnyomó, nacionalista bel- és külpolitikát folytatták volna és ugyanoda jutottak volna, ahová a „közösügyes" dualista rendszer.

A kiegyezésben tehát nem a formát, nem a kompromisszumban magyar részről tett engedményt: a közös ügyek elfogadását, és semmiképp sem „mindenekelőtt" a nemzeti függetlenségről való lemondást kell bírálnunk – ez a függetlenség jelentőségének túlértékelése lenne –, hanem az *osztálytartalmat és célt.* Azt, hogy a kiegyezés a magyar társadalom konzervatív, haladásellenes erőit, elsősorban a nagybirtokos osztályt juttatta uralomra, sőt megszilárdította és konzerválta uralmát, s hogy a politikai vezető réteg NEM azért kötötte meg a kiegyezést, mert az adott helyzetben elkerülhetetlen *átmeneti* kompromisszumnak fogta fel, hanem mert benne osztályuralmának és nemzeti hegemóniájának tartós biztosítékát látta.[14] A kiegyezés tartalma és belső funkciója semmilyen külső erőtől, sem Angliától, sem Bismarcktól, sem az osztrák burzsoá pártoktól nem volt determinálva. Kizárólag a magyar vezető rétegen múlott, mire használja fel a kiegyezés teremtette viszonylagos konszolidációt, miként építi ki a polgári rendszert. Csak rajta múlott, hogy a további polgári-nemzeti haladás kedvezőbb feltételeinek megalapozása végett méltányos egyezséget köt-e a hazai nemzetiségekkel és a Monarchia többi elnyomott nemzetével, s hogy a feudális torlaszokat jobban eltávolítja-e a fejlődés útjából, vagy a kiegyezéssel biztosított önrendelkezést a társadalmi haladás még merevebb eltorlaszolására, a közép-, délkelet-európai nemzeti kérdés demokratikus tendenciájú rendezésének megakadályozására használja-e

A bányászatból és iparból élők aránya az Osztrák–Magyar Monarchiában 1890-ben

fel. A magyar földbirtokos és burzsoá uralkodó osztályok az utóbbi cél érdekében, reakciós tartalommal kötötték és töltötték meg a kiegyezés rendszerét. Mindenekelőtt ezen az alapon, ezért kell bírálnunk a kiegyezés osztálytartalmát és osztálybázisát. Egyúttal ez teszi az adott helyzetben reális kompromisszumot végső soron *történelmileg irreálissá*.

Elöljáróban, Kossuthtal kapcsolatban arra utaltam, hogy álláspontjának utólagos igazolódása nem bizonyíték korabeli realitása mellett. Most hozzá kell tennem: Deák álláspontjának korabeli realitása – pontosabban: a realitással rokon elemei – sem igazolják tényleges, *történelmi távlatú* realitását. Deák talán helyesebben ismerte fel azokat az erőket és folyamatokat, amelyek a kiegyezést elkerülhetetlenné tették. *Ennyiben* programja reálisabb volt. De *tartalmát* és *célját:* a dunai nemzeti kérdés demokratikus rendezésének és a haladó erők érvényesülésének megakadályozását, a földbirtokos osztályuralom és nemzeti hegemónia biztosítását tekintve nemcsak reakciós, de *történelmileg irreális* volt megvalósultakor, 1867-ben *is*. Az volt, mert a nagybirtokos arisztokrácia és a középbirtokos nemesség osztályérdekeit a nemzet sorsával azonosította, s a pillanatnyi előnyökkel kecsegtető konzerválást előbbre helyezte a nemzeti érdekeket tartósan megalapozó demokratikus fejlődés előmozdításánál. Nem az volt tehát az irreális és végzetes, hogy a politikai vezető réteg 1867-ben nem vágta el a Monarchiához fűződő szálakat vagy nem helyezkedett a passzív kivárás bizonytalan álláspontjára, hanem hogy éppen a kiegyezéssel kötötte a nemzet sorsát szorosan a történelem által pusztulásra ítélt, korhadt birodalom és dinasztia sorsához.

[...]

Szabad György hozzászólása

Messzemenően egyetértek Hanák Péter referátumának azzal a megállapításával, hogy a dualizmus vitás kérdéseinek megoldása és így a kiegyezés értékelése is széles körű anyagfeltáráson alapuló monográfiák sorát igényli. Az 1861. évi országgyűlés és előzményeinek témakörén dolgozva, magam is marxista történetírásunk ez irányú erőfeszítéseihez kívánok hozzájárulni a nem is nagyon távoli jövőben. Ugyanakkor indokoltnak látom az MTA Történettudományi Bizottságának azt az elhatározását, hogy vitára bocsátja a dualizmus korának néhány fontos történeti kérdését még a problematika teljesebb átlátását lehetővé tevő monografikus munkálatok lezárulása előtt, mert remélhetőleg e vita előnyösen hat vissza majd az álláspontok tisztázottabbá tételével a tudományos kutatásra, és eredményeivel segít valamennyiünket a legfőbb feladatunkban, népünk helyes történeti tudatának kialakításában.

A kérdés, amihez szólni kívánok, a kiegyezés értékelésének alapkérdése és csak ezzel összefüggésben néhány további mozzanat. Nyilván érthető ez, hiszen egyfelől Hanák Péter engem jelölt meg egy, a „történészek többsége" által elfogadott kiegyezésértékelés „ellenálláspontjának" híveként, másfelől magára vállalta azt a nem is könnyű feladatot, hogy álláspontomat bemutassa, magyarázza, sőt még elnevezést is kerítsen számára „neokossuthi"-nak címezve. [...]

Hanák Péter jelen referátumában is vallja (13. o.[15]) történetírásunknak az „A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén" című ismeretes, magas színvonalú cikkében legrészletesebben kifejtett s általam teljes mértékben osztott nézetét, hogy a kiegyezés „nem szüntette meg, csak elodázta a Monarchia válságát". Elismeri azt is, hogy „a Monarchia... valóban elkerülhetetlenül pusztulásra volt ítélve". Azaz a két tételt egybekapcsolva kimondhatjuk: a Habsburg Birodalomra a kiegyezés elodázó hatása ellenére az elkerülhetetlen felbomlás, független nemzeti államokra hullás várt – mindkettőnk véleménye szerint. A kérdés immár az, vajon a felbomlásnak ezt az elodázását ilyen körülmények között kedvezőnek kell-e tekintenünk a történelmi fejlődés haladó menete és konkrétan a birodalom keretei közé zárt nemzetek, így a magyar nemzet számára. Megítélésem szerint határozottan kedvezőtlennek. Nem egyszerűen valamiféle elvontan általánosító indokból, amely az amúgy is felbomlásra ítéltnek mielőbbi felbomlását – más tényezőknek hátat fordítva – eleve igenli, hanem nagyon is konkrét vonatkozásokat tekintetbe véve. Ebben az esetben ugyanis nem az következett be, amire a gyarmati népek történetéből ismerünk példát, hogy a nemzeti kérdés, nem kevéssé elodázása folytán is, a haladó társadalmi mozgalmak felerősítőjévé vált, és így – a folyamat két oldalának leegyszerűsített összefüggésére utalok – amivel a nemzeti kérdés elodázása lassította a történelmi haladás menetét, azt esetleg busásan pótolta az antifeudális, illetve antikapitalista társadalmi mozgalommal való egybefonódása teremtette lendület. A Habsburg Birodalom népei (és részben, de csak részben hasonlóan a Török Birodalom népei) számára másként adta fel a történelem a leckét. A nemzeti kérdés megoldása számukra nemcsak a birodalmi keretek felbomlasztását jelentette, hanem az elnyomás viszonyai idején egymás között kialakult nemzeti, nemzetiségi ellentéteknek az adott történelmi lehetőségek között minél teljesebb felszámolását is. Történelmi tény, hogy a Monarchia felbomlásának időpontjáig a dualista keretek között élő népek nemzeti ellentéteinek felszámolására, vagy akár csak csökkentésére irányuló minden kísérlet, ha ilyenre egyáltalán sor került, a legteljesebb kudarccal járt, sőt az adott hatalmi viszonyok folytán a nemzeti ellentétek a magyarok és a velünk együtt élő más népek között csak éleződtek. A kiegyezés és a Monarchia felszámolása közötti időben egyre fokozódó ellentétek így teljes erővel törtek felszínre 1918-ban és azt követően. Ennek is szerepe volt annak a tragikus helyzetnek kialakulásában, hogy az imperializmus és a proletárforradalmak korszakának a Monarchia területén kibontakozó haladó társadalmi mozgalmait a nemzeti kérdés sokkal inkább gyengítette, keresztezte, mint erősítette. Azaz

abban, amit a tankönyvvitán úgy jellemeztem, hogy az imperialista hatalmaknak 1918–1919-ben a kisebb igazság érveivel sikerült csatasorba állítaniok a szomszéd népeket, szemben a nagyobb igazságért harcoló magyar nép forradalmával. Mindez azonban a Habsburg Birodalom válsága, a nemzeti kérdés megoldatlanul hagyása szempontjából az elodázásnak csak az egyik mozzanata. A másik, nem kevésbé lényeges, hogy a nemzeti kérdés tényleges megoldásának megkezdése tekintetében történelmileg végzetesnek bizonyult késés következett be az európai fejlődéshez, konkrétan a német fejlődéshez mérten. A Monarchia területén élő nemzetek a Habsburg-hatalom válságának a kiegyezés révén történt elodázása folytán csak akkor láthattak nemzeti kérdéseik tulajdonképpeni megoldásához, amikor Németország már egységes, agresszív imperialista hatalommá vált, és a Drang nach Osten céljainak megvalósítása szempontjából páratlan előnyökhöz jutott e késedelem által, és vele szoros összefüggésben azáltal, hogy a kiegyezés az uralkodó nemzet kétes dicsőségét, de minden felelősségét és következményét az osztrák-németek mellett a magyar nemzetre is rásúlyosítva, minden addiginál mélyebbre verte az ellentétek ékét a monarchiabeli nemzetek közé.

Az elodázás következményeivel szemben szokás a kiegyezésnek a gazdasági és társadalmi fejlődésre gyakorolt pozitív és a politikai fejlődés nagyobb lehetőségeit megteremtő szerepét hangoztatni. Egyetértek ezzel a megállapítással, ha a kép teljessége kedvéért szükségesnek is látom röviden megemlíteni – röviden, hiszen Hanák Péter referátuma ezeket a kérdéseket csak részben vonta a közvetlen vitába –, hogy a kiegyezésnek ezeket a mozzanatait csak nagyon is részleges és viszonylagos, a súlyos negatívumokat semmiképpen sem egyensúlyozó pozitívumként indokolt tárgyalni. Hadd hivatkozzam itt nem egy más típusú fejlődés eshetőségeire, mert a referátummal ellentétben a feltételezések „volna" jelszóra mozduló légióit válaszomban egyáltalán nem kívánom csatasorba szólítani, hanem néhány konkrétumra. A kiegyezés után mutatkozó kétségtelen, általam is elismert gazdasági fellendülésben nagyobb szerepe volt – megítélésem szerint –, mint azt az egyetemi tankönyv szövege és gazdaságtörténeti irodalmunk jó néhány alkotása hangoztatja, a tőkés termelés feltételeit megteremtő 1848-as polgári forradalomnak és az abszolutizmus kori gazdasági fejlődésnek. Nem kevéssé éppen az abszolutizmus korában jöttek létre a tőkés termelésnek azok a feltételei a mezőgazdaságban, amelyek a kiegyezéstől nagyon is áttételesen és viszonylag kis mértékben befolyásoltan, mégis az ok és okozat időbeli egymásutánjának a rendjében persze a kiegyezés után mutatták legerőteljesebben hatásukat. A tőkés termelés feltételeinek a kialakulása a mezőgazdaságban, a páratlan arányú és kihasználásának kedvező lehetőségeit nyújtó gabonakonjunktúra a pénztőkék olyan arányú felhalmozását teremtette meg magában az agrártermelésben, de még inkább az agrárkereskedelemben már 1867 előtt, amely a gazdasági fejlődés lendületének a kiegyezés utáni fokozódása megítélésében még nem jutott – nézetem szerint – megérdemelt méltányláshoz. Nagyobb figyelmet érdemelne az 1867 előtti osztrák tőkebehozatal kérdése – nem elsősorban az ausztriai eredetű ipari tőkések áttelepülésének vagy át nem településének sokat vitatott problémája –, sokkal inkább a kapitalista hitelügyletek, amelyeknek méretei indokoltan gondolkoztatják el a kutatót, vajon nem becsülte-e túl történetírásunk a tőkebehozatal 1867 után kétségtelenül bekövetkező ugrását. A kiegyezésnek az 1867 utáni gazdasági fellendülésre gyakorolt kétségtelen hatása túlbecsüléséhez az említettek mellett hozzájárulhatott egy sajátos kontraszt jelenség is, az tudniillik, hogy a század két legnagyobb természeti csapása, az 1863-as aszály utókövetkezményeivel együtt és az 1866. évi páratlan tavaszi fagy után, hosszú évek óta az első jó termést 1867-ben, rekordtermést pedig 1868-ban takarították be. És végül a kiegyezést közvetlenül követő évek gazdasági fejlődésének bizonyos fokú túlbecsüléséről szólva, hadd emlékeztessek arra, hogy ezekben az években tetőzött Európa-szerte a kapitalista termelési ciklus konjunktúraszakasza, melynek hazai szintjét minden bizonnyal megemelte a kiegyezés hatása,

A magyar delegátusok elindulnak a Magyar Házból a Burgba. Középen Hegedűs Sándor és Bánffy Dezső, 1900

de amelynek érvényesülése mégis eldöntőbb jelentőségű objektív tényezőkön alapul. Indokoltnak látom tehát azt, hogy a kiegyezés pozitív hatását az 1867-et közvetlenül követő gazdasági fejlődésre a jelenleg szokásosnál szerényebbnek jellemezzük, míg mértékére a gazdaságtörténeti kutatás a kiegyezést megelőző és követő viszonyok részletes vizsgálata révén a jelenleginél pontosabb megközelítés lehetőségét nem nyújtja. Bonyolult és bizonytalanító tényezőkkel, még a jelenleginél sokkal szélesebb anyagfeltárás esetén is terhelt marad a megvalósult dualista államrendszer hatása a kapitalizmus hazai fejlődésére. Ismét nincs szükség más történelmi lehetőségek „volná"-inak idézgetése ahhoz, hogy megállapíthassuk – marxista gazdaságtörténet-írásunk eredményeivel nagyon is összehangzóan –: a dualizmus kori fejlődés hazai gazdasági szerkezetünk öröklött aránytalanságait és torzulásait nagyrészt fenntartotta, sőt részben fokozta, számottevő feudális elemet konzervált, gazdasági és társadalmi konzekvenciát is tekintve az európai kapitalista fejlődés változatainak egyik legrosszabbikát járatta meg népünkkel.

Ha a Habsburg Birodalom válságának kiegyezés általi elodázása igenlésére a hazai gazdasági és vele szorosan egybekapcsolódó társadalmi fejlődés szempontjából nagyon is viszonylagos és korlátozott indokokat találhattam csupán, még ennél is negatívabb a kép politikai vonatkozásban. A legfontosabb mozzanatról, a kiegyezésnek a birodalmon belüli nemzeti ellentétekre való végzetes hatásáról már szóltam, most hadd emlékeztessek arra, hogy a dualista rendszer veleszületett tulajdonságainál és gyengeségénél fogva, liberális megalkotóinak minden esetleges szubjektív jó szándéka ellenére rászorult a polgári értelemben vett politikai jogok igen erőteljes korlátozására, a végrehajtó hatalom önkényeskedésére. Ha még idézőjelesen is túlzásnak tartom ugyan „magyarországi »egypárturalmi« kormányzási szisztémáról" írni, mint Hanák Péter teszi (17. o.), az kétségtelen, hogy a dualista rendszer keretei között Magyarországot csak a polgári parlamentarizmus mind retrográdabb jellegű korlátozásával lehetett megtartani. A magyar államiság részleges visszanyerése a kiegyezés által az előző, abszolutizmus kori állapothoz képest kétségtelenül előrelépés, de csak nagyon korlátozott előrelépés, hiszen az általa megteremtett keret csak magának a magyar államiságnak a kompromittálására bizonyult alkalmasnak. Az önállóság, amit belügyi vonatkozásban nyert, fő vonalában a dualizmust védelmező gyakorlati tevékenységben

konkretizálódott és kompromittálódott. Hanák Péter szerint ugyan (10. o.): „Kizárólag a magyar vezető rétegen múlott, mire használja fel a kiegyezés teremtette viszonylagos konszolidációt, miként építi ki a polgári rendszert." Persze, hogy fontos volt a magyar politikai vezető réteg szubjektív törekvése, de illúzió, amelyet maga a történelem cáfolt meg, hogy a referátum által felsorolt lehetőségeket a kiegyezés ténylegesen biztosította és „kizárólag" a magyar uralkodó osztályokon múlt a rendszer belpolitikai reakciója. Deák, Eötvös, Horvát Boldizsár, Pulszky a maguk viszonylagos liberalizmusával nem egyszerűen a reakciós uralkodó osztályok foglyai voltak, hanem – és ez éppen egyéni tragédiájuk is – a reakciós dualista szisztéma foglyai. Nagy leegyszerűsítés úgy tekinteni, hogy csak a magyar politikai vezető réteg szubjektív szándékain, esetleg taktikai érzékének hiányán múlt minden engedmény megtagadása a nemzetiségektől, minden politikai jog megtagadása a népi tömegektől. Nem taktikai érzék hiányában nem tettek engedményeket, hanem amiatt, mert minden pozíció átengedésében is annak veszedelmét tudták, amit valóban osztályérdekből és mindenekfelett megőrzendőnek ítéltek: a dualizmus rendszerének veszedelmét. A dualista forma és tartalom klasszikus egyeztetői ezért nem a jogtisztelő Deák és a reformokról álmodozó Eötvös, hanem a jogtipró Tisza Kálmán és a reformokat visszatorlasztó Tisza István lettek.

S ha a belső fejlődés mozzanatait szemügyre véve ilyen negatívnak látom a nemzeti kérdésnek a kiegyezésben testet öltött elodázása következményeit, még inkább annak a külpolitikai fejlődés távlataiban. Utaltam már arra, milyen súlyosnak ítélem meg a nemzeti kérdés megoldásának elodázását az imperializmus korára, nem kevéssé amiatt, mert a német Drang nach Osten előretörésének objektív segítőjévé vált. A dualista külpolitika egyik döntő vonása ennek elősegítése, a másik a balkáni népek nemzeti függetlenségi törekvéseinek korlátozása. Nem szükséges jellemeznem ezt a külpolitikát, megtette már marxista történetírásunk. Amivel érdemes foglalkoznunk, az ennek a külpolitikának összefüggése a dualista rendszerrel. Hanák Péter inti azokat a nemzeti függetlenség jelentőségének a túlértékelésétől, akik szerinte elkerülhetetlennek tartják ugyan a kiegyezést, de bírálják ezt a „reális kompromisszumot" „a nemzeti szuverenitás teljességéről való lemondásért" (9–10. o.). Hanák Péter szerint „az adott társadalmi struktúra, osztályuralmi viszonyok mellett még egy független Magyarország sem követett volna lényegesen eltérő politikai vonalat". A belpolitikát illetően már elmondottam azt a véleményemet, hogy maga az objektív társadalmi és nemzeti törekvések elnyomására alapozott dualista rendszer fenntartása is elengedhetetlen követelménnyé tette a reakciós módszerek alkalmazását, most hadd utaljak a külpolitikával kapcsolatban egyben a referátum érvelési módszerének tarthatatlanságára. Kétségtelen, hogy Andrássynak és a magyar politikai vezető réteg általa reprezentált köreinek nagy szerepük volt a Monarchia végzetesnek bizonyult külpolitikai orientációjában. De úgy hiszem, eltúloznánk, ha Andrássyéknak ezt a kétségtelenül nagy, és az első világháború óta állandóan bűnbakokat kereső osztrák történetírás által még inkább felnagyított szerepét, a porosz–francia háborúban való állásfoglaláson túl is egymagában eldöntőnek tekintenénk a Monarchia végzetes németpolitikájában. Andrássy azért hathatott e tekintetben olyan eredményesen, mert a Habsburg-hatalmat sokkal nagyobb, aktívan működő objektív történelmi erők amúgy is erre az útra terelték. A külügynek, a vele szorosan összefüggő hadügynek és részlegesen a pénzügynek közössé tételét, megtetézve az uralkodó abszolutista jogaival valóságos és súlyos következményű lemondásnak indokolt tekinteni – megítélésem szerint is – a nemzeti függetlenség alapvető attribútumairól. Amit történészmódon, azaz a ténylegesen végbement históriai folyamatot vizsgálva konstatálni lehet, az a dualista külpolitika nagy negatívumokkal terhes útja és eredménye. Nehéz és egzakt eredményekre aligha vezető kutatási feladat annak megállapítása, hogy ilyenné alakulásában milyen szerepe van az önálló külpolitika lehetőségeiről való lemondásnak és mennyi a magyar vezető réteg adott külpolitikai törekvései érvényesítésé-

nek. De kétségtelenül elismerem e vonatkozásban, tehát a valóságosan megtörtén-tek megítélésében reális vitaalapként koncedálható az olyan álláspont, amely a negatív tendenciákért a felelősség tekintélyes hányadát, az adott viszonyok konzerválása érdekében megalkotott dualista rendszer keretei között politizáló magyar vezető rétegre hárítja. Ugyanakkor ezzel éles ellentétben semmiféle bizonyítékát sem látom annak a fentebb Hanák Pétertől idézett megállapításnak, hogy „az adott társadalmi struktúra, osztályuralmi viszonyok mellett még egy független Magyarország sem követett volna lényegesen eltérő politikai vonalat". Nem tudom, hogy egy független Magyarország milyen bel- és külpolitikai irányzatot követett „volna", amint azt sem tudom, hogy egy független Magyarországon „az osztályuralmi viszonyok" pontosan egybevágóak lettek „volna" a dualista Magyarországra jellemzőkkel, sem azt, hogy a „társadalmi struktúra" „adott" és pontosan megegyező maradt „volna" egy szabad nemzeti piacon fejlődő országban a birodalmi keretek között élő országéval. Nem tudom, de nem is kutatom, mert valóban mentesíteni szeretném e vitát a „hipotézisek ingoványában való kalandozástól", mint teljesen szükségtelentől. De azt tudom, hogy a nemzeti függetlenségre törekvő erők a hatvanas években összefogást kerestek az önrendelkezésükért harcoló szomszéd népekkel, küzdöttek a formális szerződéseken alapuló és a soknemzetiségű országok addigi történetében a nemzetiségeknek nyújtandó páratlan arányú engedményekért, ha nem is megoldást jelentő, de nem lebecsülendő lépésekért az agrárkérdés terén, a politikai jogok kiterjesztéséért, a törvényhozás és a közigazgatás demokratikusabbá tételeért. Ezek voltak Kossuth és legjobb társainak konkrét célkitűzései a hatvanas években. Hogy hűek maradtak „volna" hozzájuk siker, tehát Magyarország függetlenségének visszavívása esetén is, azt a kérdést átengedem olyanoknak, akik ilyen – megítélésem szerint nem történeti – problémákkal kívánnak foglalkozni. Engem a kérdés történeti része érdekel, az tudniillik, hogy miért nem sikerült e haladó célkitűzések érvényesítése a hatvanas években, miért a kiegyezéshez vezetett a magyar történeti fejlődés útja. Röviden és vázlatosan feleltem már erre a Hanák Péter által említett, de tartalmának fontos elemeit tekintve félremagyarázott népszerűsítő történeti összefoglalás kéziratában, s ennek a fejlődésmenetnek fontos szakaszát szeretném szakszerű feldolgozásban közrebocsátani készülő monográfiámban.

A vita fővonalához visszakanyarodva azzal a kérdéssel kapcsolatban szeretném ismertetni álláspontomat, vajon „szükségszerű", illetve „elkerülhetetlen és reális kompromisszum" volt-e a kiegyezés. A négy meghatározó mozzanat közül kettőben nem látok vitatnivalót. A kiegyezés kétségtelenül kompromisszum volt, az azt létrehozó erők alkuja. Reális is volt, persze a realitás köznapi szóhasználata értelmében (azaz nem a referátum bonyolult „korabeli" és „történelmi" realitást megkülönböztető szóhasználata szerint), egyszerűen reális volt annyiban, amennyiben végrehajthatónak bizonyult. Másként látom azonban a kiegyezés sokat emlegetett „szükségszerűségét", „elkerülhetetlenségét". (Minthogy irodalmunkban ezeket a fogalmakat a kiegyezéssel kapcsolatban váltogatva, de meglehetősen azonos vagy legalábbis azonos gyökerű értelemben használják, a mellékutakra kanyarodás és felesleges hosszadalmaskodás elkerülése végett ez alkalommal összekapcsoltan szólok felőlük, amint a referátum is teszi a 3. lapon.)

Egyrészt külpolitikai tényezőkkel, azaz a német és olasz egységmozgalom lezárulásának konzervatív módjával szokás az elkerülhetetlenség mozzanatát egybekapcsolni. (A referátummal ellentétben III. Napóleonnal ebben a vonatkozásban nem foglalkozom, hiszen a francia fejlődésben a 48-as forradalmak örökségét, amelyért két újabb forradalom szállt síkra, 1871 után a III. Köztársaság zárta le.) A német és olasz egységtörekvések konzervatív érvényesülési útja természetesen valóság, de óriási a különbség e között és a nemzeti kérdés megoldásának a Habsburg Birodalom létének meghosszabbítása útján történő elodázása között. Az előbbiek konzervatív eszközökkel segítették megszületni az újat, az utóbbi új eszközökkel segítette konzervál-

ni az elavultat. Marxisták előtt nem kell magyarázni, milyen lényeges különbségről van szó. Persze kétségtelen – és mint eddig, most sem akarom az ellenérveket semmibe venni, legfeljebb egyoldalú érvényesítésük ellen fellépni – kétségtelen, hogy az alapvető tartalmi eltérés ellenére a konzervatív európai irányzat hatással volt a dualista rendszer létrejöttére. De az is kétségtelen, hogy kölcsönhatással is számolnunk kell: az olasz és részben a német egységmozgalom irányát nem lebecsülendő mértékben befolyásolta, hogy milyen eredménnyel járnak a magyar nemzeti törekvések, illetve mennyiben sikerül a magyar politika útját a Habsburg Birodalmat stabilizáló kiegyezés felé terelni. És ennek sikere nemcsak nyugati, hanem keleti vonatkozásban is negatív történelmi következményekre vezetett. A szabadságukért küzdő balkáni népek és vezetőik egy részének körében (még a következetlen Couzáéban is) a hatvanas években Magyarország függetlensége indokoltan tűnt ígéretesebbnek, mint a Habsburg Birodalom stabilizálódása, amely nem vitás, hogy visszavetette nemzeti felszabadulásukért folytatott harcukat. Ami pedig az irodalomban sokat hangoztatott cári veszélyt és Anglia politikáját illeti, legyen szabad a következőket felemlítenem: korántsem igazolt, hogy a kiegyezkedők valóban tartottak annyira cári intervenció veszélyétől, amennyire beszéltek felőle, amennyire az ingadozókat ezzel puhítgatták. Anglia pedig – amelynek hagyományos Habsburg-barát politikáját a közelmúltban jellemezve, azt hiszem, éppenséggel nem becsültem alá –, Ausztriában az olasz egység megvalósulása és az 1870-es francia vereség után mind kevésbé a kétoldali egyensúlyozó szerepében pótolhatatlan hatalmat látta, hanem már csak az esetleges cári terjeszkedés elleni védekezés egyik eszközét. Egyik és a német egység megvalósulása folytán a korábbihoz mérten a hetvenes években határozottan csökkenő jelentőségűnek ítélt eszközét. Az angol politikának ez az eltolódása mind kétségesebbé tette, hogy a cári 1849. évi beavatkozás angol szentesítéssel megismétlődhessék, azaz hogy Anglia feláldozza a számára jelentőségében vezető eszköz, Ausztria érdekében a minden cári hatalmi előretörés visszaszorításának nagyon is nevezetes célját. A külpolitikai helyzet ilyen irányú fejlődése ellenére, amely a kiegyezés után bontakozott ki, kétségtelen indokolt elismerni, amire említett tanulmányomban utaltam is, hogy a magyar politika irányadó erőire nagy, a kiegyezés irányába terelő hatása volta nemzeti függetlenség kivívása szempontjából a hatvanas években elkomoruló nemzetközi szemhatárnak. De meghökkentő és számomra teljesen érthetetlen félremagyarázása álláspontomnak Hanák Péter azon hivatkozása (7. o.), hogy szerintem „elsősorban a nemzetközi viszonyok kedvezőtlen alakulása... hatott bénítólag, csüggesztőleg a vezető réteg, a birtokos nemesség és nemesi értelmiség zömére". Annak ellenére, hogy idézett tanulmányom[16] kifejezetten külpolitikai jellegű, már a bevezetőjében (4. o.) leszögeztem, hogy a külpolitikai tényezőknek szoros kölcsönhatásban a belső társadalmi és politikai viszonyok alakulásával volt kiegyezés irányába terelő szerepük. Ugyanerre utalok, amikor az 1861-es országgyűlés csődjét a demokratikus reformoknak, a nemzetiségek és a paraszti tömegek konkrét követeléseinek elhárításával hozom összefüggésbe (47–81. o.) és még további utalások során is. De Hanák Péternek jobban mint bárki másnak, tudva-tudnia kellett, hogy az irányadó politikai erőknek a kiegyezés felé fordulását döntően belpolitikai tényezőkkel magyarázom... [...]

Idekapcsolódik a kiegyezés feltételezett „szükségszerűsége", „elkerülhetetlensége" kérdésének a lényege. [...] Megítélésem szerint semmi indoka sincs, hogy a kiegyezés elvont szükségszerűségéről szóljunk, hiszen nem a magyar történeti fejlődés valami fátumos, végzetszerű sorsfordulata a kiegyezés, nem elsősorban objektív történelmi erők műve, sokkal inkább céltudatosan dolgozó, meghatározható osztályálláspontot képviselő politikai erők produktuma. Vallom és mindig vallottam (kéziratom említett pontján is), hogy a kiegyezés elkerülhetetlen és szükségszerű volt, meghatározható és pontosabban meghatározandó társadalmi kategória, sommásan a magyar (és természetesen az osztrák) uralkodó osztály számára. Voltak már 1848-ban, még többen 1849-ben a nagybirtokosok, középbirtokosok, sőt nemesi értelmiségiek és polgá-

rok sorából, akik Magyarország összefűzöttségét a Habsburg Birodalommal fenntartani, ha kell, közös-ügyes alku árán fenntartani kívánták. A forradalom és szabadságharc leverése, a nemzetiségek nemzeti törekvéseinek konkretizálódása, a gazdasági és társadalmi viszonyok átalakulásának osztálypozíciókat megrengető, illetve az osztályérdekek érvényesülésének új feltételeit megteremtő hatása mind olyan tényezők voltak, amelyek – a jelzett külpolitikai mozzanatok mellett – a magyar társadalom felső rétegeivel, a nagybirtokos arisztokráciával, a nagypolgársággal és a tegnapi „bene possessionatus" réteg egy részével viszonylag könnyen elfogadtatták a kiegyezés szükségességének elvét. [...] Nem azonos úton fejlődött az előbb említett rétegekével a közép-, de főként a kisbirtokos nemesség zömének, a közép- és kispolgárság jelentős részének és a politikai öntudattal bíró paraszti rétegeknek politikai álláspontja. Ezeket a rétegeket osztályérdekeik sok vonatkozásban, ha különböző mértékben is elég élesen elhatárolták az előbbiekben említettek zömétől, ugyanakkor náluk sokkal inkább kapcsolódtak a nemzeti függetlenségi törekvésekhez, melyekhez az érzelmi szálak sokasága is leginkább őket kötötte. S mégis 1867-ben ezeknek a rétegeknek jelentős része is támogatta a kiegyezés megkötését, nem kevéssé alkotta tömegbázisát a kiegyezésnek, mert volt tömegbázisa a kiegyezésnek (ezt én sokkal inkább elismerem, mint az ellenálláspont nem egy hirdetője), és Deák politikai ügyességére vall, hogy éppen 1867-ben volt a legszélesebb tömegbázisa, s mindez annak ellenére, hogy e rétegek számára objektíven nem volt sem nélkülözhetetlen, sem szükségszerű a kiegyezés, és tényleges érdekeiket sokkal inkább képviselte Kossuth egyszerre demokratikusabb és nemzetibb programja. Pedig a rétegek túlnyomó többségükben Kossuth híveiként indultak az ötvenes–hatvanas évek fordulóján az új érának. Hogy mégis sikerült alig néhány év alatt megingatni vagy legalábbis elbizonytalanítani zömüket, abban a fent említett és korlátozott, illetve változó mértékben rájuk is ható objektív tényezők mellett, de azokat lényegesen meghaladó mértékben érvényesültek szubjektív politikai mozzanatok, döntően a kiegyezésre törekvő erők páratlan, elsősorban soviniszta demagógiája, másfelől a tényleges függetlenségi politikusok, élükön az emigráns Kossuth képtelensége ennek hathatós ellensúlyozására. Kossuthék és még inkább hazai exponenseik célkitűzéseinek tartalmilag is voltak itt nem részletezhető gyengéi, többek között azzal összefüggésben, hogy nem elég következetesen célozták az osztály- és politikai törekvések folytán meg nem nyerhető erők elszigetelését. Szinte az egész nemzetet kívánták maguk mögé állítani, és ezzel álláspontjuk a nemzeti ellenállás szakaszában a tömegek előtt meglehetősen egybemosódott Deák kezdetben ugyancsak következetesen függetlenséginek hirdetett álláspontjával. A nemzetiségi kérdés 1861-es kiéleződésével a tényleges megegyezést kereső kossuthi álláspont nagy hátrányba került. Míg Kossuth lényegében helyes irányba fordulva a magyar nemzeti kérdés megoldását a mienkével együtt élő többi nép nemzeti törekvéseivel való összekapcsolódásban hirdette csak megoldhatónak, ha kell áldozatok útján is (és ez, nem a Dunai Szövetség távlati terve a korabeli Kossuth-program lényege), az ellenpárt azzal izgatott, hogy a magyar függetlenség kivívható lesz a Deák-féle passzív rezisztencia útján, ilyen nemzeti „áldozatok" nélkül is, sőt mindinkább a magyar nagyhatalom kiegyezés útjáni megteremthetésének illúzióját ébresztgette. Az így megnyert tábort azután lépésről lépésre a kiegyezéshez vezető út más értelmű, a Habsburg Birodalom továbbéltetését segítő nemzeti önmérsékletet hirdető logikai lépcsőfokaira vezette. Kossuthékat részben hibáik folytán sikerült potenciális tömegbázisuktól elszigetelni, egyidejűen a kis- és középbirtokos nemesség körében nemzetiségi politikájukkal és demokratizmusukkal kompromittálva, a plebejus és paraszti tömegek előtt pedig az utóbbit gondosan elhallgatva, sikerült a „nemzeti egység" Kossuthék által gyakorlatilag megbontatlanul hagyását a kiegyezés javára kamatoztatni, és a leghaladóbb, sem a „korabeli", sem a „történelmi" realitást nem nélkülöző politikai álláspontot jelentős mértékben hatástalanítani. Hatástalanítani tudták azt a kossuthi álláspontot, mely a hatvanas években egyértelművé vált: sem könnyelmű

I. Ferenc József és Frigyes főherceg csapatszemlén a Vérmezőn, 1910 körül

felkelés, sem a Habsburg Birodalom létét meghosszabbító kiegyezés, hanem a népe és nemzetiségekre támaszkodó aktív politikával siettetése a Habsburg Birodalom elmélyülő válságának. [...]

Talán szükségtelen e gondolatsor lezárásaként további, álláspontomat tisztázó megjegyzést tennem, félreértések elhárításául mégis megteszem. A kiegyezés adott marxista kritikájának erősítését és pontosabbá tételét szükségesnek ítélve távolról sem azonosítom magamat a kiegyezés egykorú vagy újabb kuruckodó bírálóival, nem vezetek valamiféle vulgarizáló átokhadjáratot a kiegyezés ellen, vagy redukálom erre az egy mozzanatra az újkori magyar történet nehéz útjának sok, mély és messzi történeti forrásból eredő okát.

Az elhangzott érveket és ellenérveket, amelyeknek mindegyike akár külön tanulmányt érdemelne, ez alkalommal éppen csak felsorakoztathattam, a megválaszolt referátum jellegének megfelelően bizonyító anyag és az arra épülő részletes érvelés felvonultatása nélkül. A vitát történészmódon – megítélésem szerint – csak monográfiák közzététele révén lehet kellő szinten folytatni, annál is inkább, mivel az eddig megjelent értékelések anyagbázisát zömben még a felszabadulás előtti igen erősen egyoldalú forrásfeltárás képezi. Mindenesetre remélem és hiszem, ha többet nem is, azt eredményezni fogja érvelésem, hogy a kiegyezéshez vezető út és a kiegyezés történeti értékelésének vitatása nem minősül majd valamiféle okvetetlenkedésnek, a hajdani polémiák egyszerű „utórezgéseinek", álláspontom mentesül a leegyszerűsítő és lényegtorzító interpretációktól, a „neokossuthi" vagy hasonló bélyegzők használatától, az állítólagos a „vita tárgykörén messze túlterjedő illúziók"-kal kapcsolatos nyílt vagy burkolt utalásoktól. Ez feltétele annak, hogy a vitákat nyugodt munka és a munkát az eddigieknél megalapozottabb, konkrét eredmények és azok vitatása követhesse.

[...]

Pach Zsigmond Pál hozzászólása

Hanák Péter referátumát alapjában hasznosnak tartom és pozitívan értékelem, mert a kérdéseket élesen veti fel és világosan, logikusan fejti ki – még akkor is, ha nem minden válaszával lehet teljesen egyetérteni. Mivel a kérdések éles felvetése és a válaszok logikus felépítése még nem általános szakirodalmunkban, a referátumnak ezt az érdemét önmagában is méltánylandónak tartom. Pozitívan értékelem a referátumot azért is, mert nézetem szerint alapállása lényegében helyes, és hasznosan mozdíthatja elő a kiegyezés, illetve a dualizmus problematikájának további tanulmányozását.

A magyar marxista történetírás a kiegyezés értékelést Révai József munkássága nyomán alapvetően helyesen dolgozta ki, ugyanakkor egyes dogmatikus túlzásokkal, pontosabban: némi dogmatikus szűkkeblűséggel; helyesen teljes tüzet nyitva a fő veszély, a 67-es történetírás ellen, de nem lépve fel ilyen következetesen a másik hibával: a 48-askodó szemlélet maradványaival szemben.

Mi következett erre? Helyes törekvés a dogmatikus szűkkeblűség és egyéb hasonló problémák kiküszöbölésére, a pontosabb, árnyaltabb kifejtésre; ennek a helyes törekvésnek a realizálása kapcsán azonban elcsúszások történtek, egyrészt a kiegyezés viszonylagos pozitívumának ha nem is abszolutizálása, de túlhajtása irányában, tehát jobb felé, másrészt a kiegyezés realitásának, szükségszerűségének tagadása irányában, látszatra bal felé. Utóbbi persze látszatbaloldaliság, és ha nem is nevezhető „neokossuthi" szemléletnek, azért nem ment bizonyos ilyen jellegű ízektől, valamelyes nacionalista színezetű maradványoktól.

Említendőnek tartom még, hogy a dogmatikus szűkkeblűség kiküszöbölését célzó törekvés hevében, a bonyolultabb szálak kibogozására irányuló törekvés hevében, az értékelés alapvető mozzanatai, fő vonalai bizonyos mértékű elhomályosításának veszélye is felmerült.

Milyen alapállást foglal el most Hanák Péter referátuma? Egyrészt a kiegyezés megítélésére vonatkozóan leszögezi, hogy a Révai József által megalapozott marxista értékelés alapvetően helyes; másrészt hangsúlyozza, hogy ki kell küszöbölni a dogmatikus szűkkeblűséget, s el kell hárítani azt a bizonyos – általa „neokossuthinak" nevezett álláspontot, a 48-askodó szemlélet maradványait. Mindezzel egyet kell érteni.

Milyen jó volna, ha úgy folytathatnám, hogy abban a tekintetben is helyes a referátum alapállása, amennyiben nyomatékosan kifejti: továbbra is határozottan résen kell állni a 67-es szemlélet beütéseivel szemben, 67 pozitívuma túlhajtásának veszélyével szemben. De sajnos nem folytathatom így, mert ebben a vonatkozásban Hanák Péter referátuma hiányos: nem határolja el magát élesen a viszonylagos pozitívum túlhajtásának álláspontjától, ennek meglevő veszélyétől.

Ez a körülmény tette lehetővé például, hogy Szabad György felszólalásának nem jelentéktelen részében éles, határozott marxista bírálatát adja a dualizmus rendszerének. Figyeltem Hanák Pétert: ennél a résznél nem jegyzett fel semmit – nyilván, mert lényegében egyetértett az előadottakkal. A referátum ebben a vonatkozásban hiányos volt, és éppen ez adott alkalmat arra, hogy a referensnek most joggal a fejére lehessen olvasni: a dualizmus rendszere ezt és ezt a súlyos negatívumot jelentette.

A referátum tehát az említett vonatkozásban kiegészítésre szorul, éspedig azt hiszem, olyan kiegészítésre, amely Hanák Péternek nem lesz ellenére.

Ezek után néhány megjegyzést szeretnék fűzni a referátumban felvetett kérdésekhez, abban a sorrendben, ahogy ott szerepelnek.

Az első az 1867-es kiegyezés értékelése. Itt először, a kiegyezés elkerülhetetlensége, illetve realitása kerül tárgyalásra Szabad György nézetével szemben, amelyet az imént ő maga nyilván sokkal hivatottabban interpretált, mint ahogyan Hanák Péter tette.

Én itt elsősorban a referátum okfejtését kísértem nyomon, amely okfejtéssel általában egyet lehet érteni, de azért egy-két észrevételt sem lehet elmulasztani.

Hanák Péter ezt mondja referátumának 7. oldalán: „...erős egyoldalúság lenne társadalmi-politikai fejlődésünk valamennyi ellentmondását, torzulását egyedül 48 elbukására, a függetlenség elvesztésére visszavezetni". Azt hiszem, itt tényleg kissé fiktív a vitapartner, mert olyan megállapítás, olyan nézet, amely a magyar fejlődés valamennyi ellentmondását egyedül 48 bukására vezette volna vissza, nemigen lelhető fel korábbi marxista történeti irodalmunkban. Másrészt 48 elbukásban csupán a függetlenség elvesztését látni: erős szimplifikálásnak tűnik. Azt hiszem, megint csak nem lehet marxista történészeknél olyan megállapítást találni, amely szerint 48 elbukása a függetlenség elvesztésénél egyebet nem jelentett volna.

Nem sokkal később ezt írja Hanák Péter: „A győztes forradalom, még ha következetesebben számolta volna is fel, mint tette, az elavult feudális gazdasági-társadalmi *formációt,* nem tudta volna gyökeresen megváltoztatni az évszázados mederben kiképződött gazdasági-társadalmi – és etnikai – *struktúrát.*"

Ha ezt a pár sort Hanák Péter nem közölte volna – méghozzá aláhúzottan –, hanem csak olyan mozzanatok szerepelnének referátumában, amilyenekkel a fenti mondatot bevezeti: „...a szűkös tőkefelhalmozás egyoldalúsága, a burzsoázia rendkívüli gyengesége stb. – amelyeket egy győztes forradalom sem tudott volna gyökeresen megmásítani", vagy a továbbiakban: „Ha már a szabadságharc folyamán, 1849 áprilisától mutatkoztak »thermidori« jelenségek, a győzelem esetén bizonyára elkövetkezett volna a »konzulátus« és a »császárság« korszaka is", tehát a vezető osztály jobbrafordulása stb., akkor ezzel teljesen egyet lehetne érteni. De Hanák Péter ebbe a csomagba még mást is beletesz, és amikor kicsomagoljuk, akkor ezt a mást bajosan tudjuk elfogadni.

Nem akarok ezzel kapcsolatban messzemenő fejtegetésekbe bocsátkozni, de rá kell mutatnom arra, hogy ebben a formulázásban a gazdasági-társadalmi struktúra mint a társadalmi formációk változásától függetlenül élő, éspedig folyamatos, folytonos életet élő kategória szerepel.

Itt nagyon komoly problémáról van szó, amely már régebben is foglalkoztatta az előadót: a történelmi előzmények mennyiben befolyásolták a 48-as forradalmat és a további fejlődésmenetet? Ez nagyon komoly probléma, a javasolt megoldás azonban – a formáció és a struktúra megkülönböztetése – nézetem szerint elfogadhatatlan. A feudális társadalomnak is megvan a maga struktúrája, és a kapitalista társadalom struktúrájának sem lehet a tőkés formációtól független életet tulajdonítani. Hasonló elméleti problémák akkor merültek fel, amikor Sztálin nyelvtudományi munkája[17] kapcsán az a kérdés vetődött fel, vannak-e a nyelven kívül egyéb olyan társadalmi jelenségek, amelyek tovább élnek a formációk váltásától függetlenül. A társadalmi struktúra azonban nem tekinthető ilyennek.

Következő megjegyzésem az érvelés kiegészítésére vonatkozik Szabad Györgynek Hanák Péter által interpretált felfogásával szemben. *Szabad György:* Amellyel szemben az óvások megtörténtek! *Pach Zsigmond Pál:* Az óvások megtörténtek, de ezért vajon nem az a lényege Szabad György felfogásának, hogy mivel a Monarchia felbomlása objektív szükségszerűség volt, akkor előbb-utóbb be kellett következnie; a kiegyezés csak arra volt jó, hogy elodázza ezt a felbomlást, ami e nélkül előbb következett volna be?

Szabad György óvást emelt az ellen, hogy a passzív rezisztencia, a kivárás, az ölbe tett kéz politikájára bazírozta volna a felbomlás bekövetkezését. De amivel felszólalásában ezeket pótolta, az sem volt túlontúl sok, mert csak Kossuthnak és társainak célkitűzéseiről, a néppel, a nemzetiségekkel való összefogás aktív politikája sürgetéséről beszélt, és nem olyan társadalmi erőkről, amelyek az adott időpontban ezt az objektív szükségszerűséget valóra tudták volna váltani.

Itt megint egy elméleti kérdés merül fel, éspedig az, hogy az objektív törvényszerűségek a történelmi folyamatban nem az emberek, a tömegek cselekvésétől függetlenül valósulnak meg; a társadalmi törvényszerűségek természete éppen abban áll, hogy

az emberek, a tömegek cselekvésének eredményeként válnak valóra. Mint ahogyan az elkerülhetetlenül, objektíve pusztulásra ítélt dualista rendszernek 1918-as felbomlása sem automatikusan következett be, hanem a tömegeknek, a munkásosztálynak a fellépése, harca nyomán.

Bár azok után, amiket Szabad György az imént elmondott, kétségtelennek tűnik, hogy Hanák Péter kissé könnyed módon interpretálta az ő egyes nézeteit, az alapvető problémát illetően Szabad Györgynek mostani felszólalásával sem sikerült meggyőznie bennünket – bocsánat: nem sikerült meggyőznie engem. Nem is véletlen, hogy Szabad György felszólalásának nagy része csak szőrén-szálán vonatkozott bírálat tárgyává tett felfogásának lényegére.

A kiegyezés értékelésével kapcsolatban a másik kérdés a 67-es kompromisszum tartalma és a nemzeti függetlenség kérdése. Itt csak arra szorítkozom, hogy Hanák Péter okfejtésének egyes megtámadható pontjaira utalok.

A nemzeti függetlenség és a 67-es kompromisszum tartalmának kérdéséről szerettem volna egyet-mást a referátum problémafelvetésén túlmenően szólni, de már annyira előrehalad az idő, hogy ettől el kell tekintenem. A referátum egyes kifogásolható pontjaira viszont reagálnom kell.

A 9. oldalon ezt írja Hanák Péter: „...egyfelől elismerni a kiegyezés reális kompromisszum mivoltát, másfelől azonban elvetni a kompromisszum logikus következményét: »a nemzeti szuverenitás teljességéről való lemondást«, nem éppen következetes álláspont a kritika részéről".

Nézetem szerint ez teljesen következetes álláspont lehet a kritika részéről. Itt a kérdésnek kissé merev módon való kezelésével állunk szemben, Hanák Péter úgy érvel, mintha statikus dolgokról lenne szó. Pedig éppen az osztályok mozgása, a középbirtok jobbra fordulása volt az egyik tényezője annak, hogy erre a kompromisszumra sor kellett hogy kerüljön, hogy ez a kompromisszum szükségszerűvé vált; akkor pedig ezt bírálni lehet és bírálni kell az alkotóival együtt. Nincsen akadálya annak, hogy a kiegyezés szükségszerű voltát elfogadva is bírálatot mondjunk annak tartalmáról, mind a nemzeti függetlenség kérdésében, mind általában, hiszen éppen a középnemesség reakcióba fordulása volt egyik tényezője annak, hogy olyan helyzet állt elő, amelyben a kiegyezkedés szükségszerűvé vált.

Egy másik vitatható megállapítás a 10. oldalon olvasható. Hanák Péter itt a következőket írja: „...az adott társadalmi struktúra, osztályuralmi viszonyok mellett még egy független Magyarország sem követett volna lényegesen eltérő politikai vonalat. Nos, a nagy- és középbirtokos osztályból kikerülő vezető réteg, a Deák-párti vagy szabadelvű párti uralom, az Andrássy-kormány és utóda még egy perszonálunió esetén is ugyanazt a monarchista, németbarát, nép- és nemzetiségelnyomó, nacionalista bel- és külpolitikát folytatták volna."

De – ha már a hipotézisek birodalmába lépünk –: ha egy független Magyarország kialakulására került volna sor, akkor annak nem ilyen lett volna a vezető rétege, akkor nem Andrássy-kormány lett volna és nem Deák-párti vagy szabadelvű uralom. A független Magyarország kivívásának demokratikus irányzat lett volna az előfeltétele; akkor viszont milyen alapon beszélhetünk akár csak feltevésszerűen is egy független Magyarország Andrássy-kormányáról vagy Deák-párti többségéről? Ezt a hipotézist nem lehet követni.

Szabad György lendületesen fejtette ki azt a követelményt, hogy maradjunk a történelmi tények területén. A tények alapján nem lehet elfogadni Hanák Péternek azt az álláspontját, hogy: „Kizárólag a magyar vezető rétegen múlott, mire használja fel a kiegyezés teremtette viszonylagos konszolidációt, miként építi ki a polgári rendszert. Csak rajta múlott, hogy a további polgári-nemzeti haladás kedvezőbb feltételeinek megalapozása végett méltányos egyezséget köt-e a hazai nemzetiségekkel és a Monarchia többi elnyomott nemzetével."

Hanák Péternek csakugyan az a véleménye, hogy egy habsburgi monarchián belül

csak a magyar uralkodó osztályon múlott, hogy például a nemzetiségekkel szemben – méghozzá nemcsak a hazai nemzetiségekkel, hanem a Monarchia többi elnyomott nemzetével szemben is – milyen politikát folytat? Ha Hanák Péter véleménye szerint ez az Osztrák—Magyar Monarchián belül kizárólag a magyar uralkodó körökön múlott, akkor a magyar vezető köröknek a dualizmus keretei között nyíló potenciális lehetőségeit messzemenően túlbecsüli. Igen nagy mértékben tőlük függött, hogy milyen belpolitikát visznek: de az, hogy mire használták fel a kiegyezés teremtette konszolidációt és mire nem, egy dualisztikus rendszeren, egy habsburgi monarchián belül semmiképpen sem múlt kizárólag rajtuk.

[...]

Hanák Péter válasza

Tisztelt Vitaülés! Nem könnyű feladat összefoglalóan válaszolni a szerteágazó vitakérdésekre, amelyek alaposabb tanulmányozást igényelnek. A bizottság részére készített referátum célját jelentős mértékben elértnek tekintem. Eleve is az volt a szándékunk, hogy útmutatást, új szempontokat, álláspontunk hibás pontjainak korrigálását kérjük. Nem öncélú vitatkozás, hanem az volt a feladatunk és elképzelésünk, hogy további munkáinkban, elsősorban a tankönyvmunkálatokban helyesebb álláspontokhoz jussunk. Az elhangzottak hozzásegítenek ehhez bennünket.

Amint a bevezető sorokban is igyekeztem aláhúzni, valóban kevés a megjelent monográfia, a nagyobb lélegzetű tanulmány ahhoz, hogy kikristályosodott, világosan megfogalmazható és pontosan követhető álláspontokról beszélhessünk a legtöbb vitatott kérdésben. Meg kellett próbálnunk az itt-ott elhangzott, fragmentumokban szereplő, esetleg csak hozzászólásokban fellelhető problémákat valamiképpen formába önteni. Az álláspontok megfogalmazása során alkalmasint követtem el hibákat. Ha a referátum mást nem is ért el, mint egyes álláspontok pontosabb rögzítését és jobb kifejtését, ez sem megvetendő eredmény, mert ezzel felesleges nézeteltéréseket küszöbölhet ki.

Áttérve az egyes felszólalásokra, először is elnézést kérek Szabad Györgytől minden olyan megfogalmazásomért, amely belemagyarázásnak vagy félreértésnek tűnik az ő nézeteivel kapcsolatban. Most ismertetett referátuma bizonyára megalapozottabb vitára ad lehetőséget, azonban ne tekintse úgy Szabad György, hogy az egész vita csak vele folyik. Ő indítékot adott egy álláspont részletesebb taglalására, amellyel már a „Rövid magyar"-ral kapcsolatban is vitatkoztunk. Az egész vitaanyag nem egyedül a vele való vita kedvéért íródott.

Mindezeknek elismerése azonban ellentétes álláspontjaink lényegén semmit sem változtat. Szabad György hozzászólásának jelentős részét a kiegyezés negatív következményeinek sokoldalú, széles bemutatására fordította. E tekintetben azonban nyitott vagy könnyen nyíló kapukat döngetett, mert úgy érzem, itt senki sem áll vele ellentétes állásponton, senki sem vitatja, hogy a kiegyezésnek, illetve a dualizmus rendszerének káros, végzetes következményei voltak. Arra vonatkozóan, hogy a kiegyezés a nemzetiségekhez való viszonyunkat, a társadalom fejlődését, az ország kül- és belpolitikai helyzetét milyen súlyosa és negatívan befolyásolta, a kérdéssel közvetlenül nem foglalkozó referátumomban is számos utalás található, nem beszélve egyéb írásaimról, amelyekben világosan kifejtettem álláspontomat a kiegyezés és a dualista rendszer alapvetően káros következményeiről.

A dualizmus negatívumainak ilyen széles taglalása azt a látszatot kelti, mintha a referátum valamiféle pozitív értékelést tartalmazna, holott erről nincs szó. Az egész kérdéskomplexumból én csupán két kérdést kívántam kiemelni. Az egyik, a kiegyezés elkerülhetetlensége, a másik a nemzeti függetlenségről való lemondásnak, a közös ügyek elfogadásának bizonyos túlértékelése, amely eléggé széles körű volt mar-

xista történetírásunkban. A kiegyezés társadalmi, bel- és külpolitikai következményei azért nem kerültek a vitaanyagba, mert mai történetírásunkban senki sem tette komolyan vitakérdéssé.

Mit tartok a vita lényegének? A kiegyezés realitásának, elkerülhetetlenségének problémáját. Szabad György bizonyos mértékben közeledik a kiegyezés realitásának elfogadásához, amennyiben mostani hozzászólásában több ponton maga is elfogadja és alátámasztja a kiegyezés realitását, rámutat annak több bel- és külpolitikai mozzanatára, az erőviszonyok alakulására. Amit Szabad György nem fogad el, az a kiegyezés szükségessége. Továbbra is fenntartja ennek tagadását, összekapcsolva – ha jól értettem – a kossuthi program bizonyos realitásával. Azt állítja, hogy a kiegyezés csak a magyar uralkodó osztályok számára volt szükségszerű.

De vajon elválasztható-e a magyar uralkodó osztályok szempontjából vett szükségszerűség a magyar történeti fejlődés egésze szempontjából vett szükségszerűségtől? Mi ez a kettéválasztás? Vajon a magyar uralkodó osztályok hatalmi súlyát, jellegét, politikai álláspontjának alakulását nem a magyar történeti fejlődés hozta létre, nem szerves, elsőrendű meghatározó tényezője, maga oka is, következménye is a magyar történelmi fejlődésnek?

Itt tehát bizonytalan pontba ütközünk – legalábbis ütközöm – Szabad György érvelésében, mert azt nem látom bizonyítva, hogy a magyar uralkodó osztály „számára" szükségszerű volt a fejlődés, ugyanakkor az egész magyar fejlődésben nem volt szükségszerű. Mit értünk az utóbbin, azon, hogy az egész magyar történelmi fejlődés szempontjából nem szükségszerű? Ezt kellene kifejteni, voltaképpen itt kellene felsorakoztatni azokat az érveket, amelyek sajnálatos módon mindeddig és Szabad György mostani vitareferátumából is hiányoztak. Milyen reális ellentendenciák, reális erők voltak, amelyek már most – függetlenül a magyar uralkodó osztálytól – érvényesültek, és amelyekről azt lehet mondani, hogy volt itt más reális út, más lehetőség is? Milyen ellenérveket sorakoztat fel Szabad György? Elsősorban a kossuthi koncepciót. Kétségtelen, a kossuthi koncepció a korban a leghaladóbb magyar álláspont volt. A nemzeti függetlenség kivívása, mégpedig bizonyos mértékben a 48-as érdekegyesítésnek új formában való megteremtése révén, a leghaladóbb korabeli álláspont, de hazai realitása eléggé bizonytalan, és éppenséggel nem bizonyított.

Egyébként Szabad György érvelésében van egy jelentékeny ellentmondás. A kiegyezés realitására vonatkozó álláspontját és egyáltalán koncepciójának történetiségét bizonyítandó, korábbi munkára is hivatkozva, igen erősen aláhúzza a magyar uralkodó osztály, a vezető réteg jobbra tolódását, a birtokos osztályok elfordulását 48-tól, másrészt odaállítja a kossuthi koncepciót mint a leghaladóbb és *reális* koncepciót. De hát mi adja meg a realitását? [Szabad György második felszólalásában a potenciális tömegbázisban rejlő realitásra mutat rá. Ehhez csak annyit kívánok hozzáfűzni, hogy a tömegbázis – bár lehet népszerűségének bizonyítéka – nem egyedüli és nem is elsőrendű feltétele egy politikai program realitásának. A program megvalósíthatósága nem a tömegbázis kvantitatív arányain múlik. Egyébként sem látom bizonyítottnak, hogy a tömegbázis alkotóelemként megjelölt rétegek, elsősorban a nemesség, valóban a *teljes,* demokratikus kossuthi koncepció híve és végrehajtója lehetett volna. Én úgy látom, hogy Magyarországon nemcsak a vezető osztályok, hanem a középrétegek nagy része is a kiegyezés felé fordult.][18]

Nem akarok messzemenő fejtegetésbe bocsátkozni annak bizonyítására, miért volt szükségszerű az egész fejlődés szempontjából a kiegyezéshez vezető út. Sommásan fogalmazva: a magyar társadalmi viszonyokban, éppen agrárjellegű társadalmi fejlődésünkben, a burzsoázia hiányában, illetőleg gyengeségében és Magyarország soknemzetiségű összetételében, egyszóval: a polgári funkciót betöltő magyar nemesi vezető réteg létfeltételeiben rejlett a kiegyezés szükségszerűsége.

Van-e létjogosultsága a „lett volna" hipotézisnek történelmi vitákban? Én azt hiszem, nem lehet eleve kizárni az ilyen hipotéziseket a történeti vitákból. Vannak tör-

téneti analógiák más országokkal, más korszakokkal, vannak a később megvalósultakban is bizonyos visszakövetkeztető, visszautaló vonások. Persze nem lehet a hipotézist egy történelmi munka alapjává, történelmi monográfia, tanulmány kifejtésének fő módszerévé tenni, de egy vitában, ahol utakról, lehetőségekről, tendenciákról vitázunk, nem tartom kizártnak alkalmazását. Annál kevésbé, mert Szabad György sem tartja annak. Egész koncepciója egy hipotézisen alapszik: hogy ti. a kiegyezés nem volt szükségszerű, hanem volt más lehetőség is. Mihelyt belemegy abba, hogy mi lehetett az a „más", abban a pillanatban ő is a hipotézisek ingoványába téved.

Én nem rovom fel, hogy hipotézisekkel él, de szerintem valószínűtlen hipotézisekbe megy bele. Ami a „függetlenséggel kapcsolatos illúziókat" illeti – az erre vonatkozó állításaimat Pach Zsigmond Pál és Szabad György is kifogásolta. Mindenekelőtt világosan le kell szögeznem, hogy egyáltalán nem a Szabad Györggyel folytatott vitában tértem ki erre, hiszen ő nem vetett fel ilyen kérdéseket 48-cal kapcsolatban. Nemegyszer találkoztam azonban olyan nézetekkel, amelyek későbbi történeti fejlődésünk súlyos ellentmondásait, torzulásait egyoldalúan 1848 vereségére, a függetlenség elvesztésére vezetik vissza. Ezt az egyoldalúságot helytelennek tartom, mint utaltam rá, a magyar társadalom struktúrája, osztályviszonyai 48 győzelme esetén sem tettek volna lehetővé gyökeresen más fejlődési lehetőséget.[19]

Körülbelül ezeket kívántam Szabad György széles problémafelvetésével kapcsolatban elmondani. Sok részletkérdés volna itt még, amelyekre most nem térek ki, csak Pach Zsigmond Pálnak válaszolnék még néhány észrevételére.

Pach Zsigmond Pál a kiegyezéssel kapcsolatban kifogás tárgyává tette, hogy nem határoltam el felfogásomat félreérthetetlenül a „labanc" szemlélettől. Erre a szempontra azért nem ügyeltem, mert úgy éreztem, hogy a „labanc" szemlélettől eltérő álláspontom eléggé benne van a tankönyvünkben és egy sor cikkemben. Én a kiegyezést s a dualizmust valóban káros, negatív fejleménynek tartom, és úgy hittem, hogy ezt nem szükséges itt kifejtenem. Igaza van Pach Zsigmond Pálnak, nem voltam eléggé körültekintő e tekintetben.

Pach Zsigmond Pálnak mint mindig, most is kitűnő szeme volt az igazi nagy problémákhoz. A formáció kérdésében most is kiszúrt egy problematikus tételt. Azt állítom, hogy egy formációváltozás nem feltétlenül változtatja meg alapjaiban egy társadalom kialakult struktúráját. Hozzá kell tennem, hogy a formációváltozás megváltoztatja a társadalom alapvető osztályjellegét, és az uralkodó osztályokban is kisebb-nagyobb mértékű cserét, változást hoz, és ennyiben pontosabbá kell tennem a fogalmazást Pach Zsigmond Pál kritikája alapján. Fenntartom azonban álláspontomnak azt a lényeges mozzanatát, hogy a polgári forradalmak által hozott formációváltozás ráépül egy társadalom századokon át kiképzett osztálystruktúrájára, és ha annak jellegében, valamint az uralkodó osztályokban is hoz bizonyos változásokat, rövid időn belül a struktúrát nem változtatja meg.

Most már csak néhány lényegesebb dologra szeretnék kitérni. Változatlanul nem értek egyet Pach Zsigmond Pállal abban, hogy túl merev lenne az álláspontom a nemzeti függetlenség teljességéről való lemondás kérdésében. Változatlanul fenntartom, hogy a kiegyezés szükségszerű és reális kompromisszum volt. Kompromisszumot kellett kötni, nem lehetett kiugrani a Monarchiából, nem lehet tehát a kompromisszum tárgyát bírálat tárgyává tenni... Sem tárgyát, sem alkotóit a kiegyezés *tényéért*. Nem az a fő kritikai szempont, hogy lemondtak a nemzeti függetlenség bizonyos kellékeiről, és elfogadták a közös ügyeket, hanem, hogy miért fogadták el, és mire használták fel ezeket a lehetőségeket. Tehát az *osztálytartalmat* kell jobban előtérbe állítani, és azután rámutathatunk, hogy mindez nemzeti szempontból is milyen káros következménnyel járt, amit egyébként teljes mértékben elismerek és elfogadok.

[...]

Szabad György viszontválasza

Legyen szabad rövid kiegészítést tennem. A Hanák Péter által elmondottakból több mindent el nem fogadva, a leglényegesebbel kapcsolatos álláspontomat a jegyzőkönyvben is rögzíteni szeretném. Ha jól értettem, Hanák Péter – Pach Zsigmond Pállal e vonatkozásban nagymértékben egyetértően – azt jelezte a koncepcióm fő hiányosságának, hogy nem utaltam konkrétan a kossuthi út társadalmi bázisára. A vitában előadott hozzászólásom szövegének tanulmányozása után nyilvánvalóan nem lesz ilyen kategorikus megjegyzésük, mégis szeretném erre vonatkozó álláspontom lényegét egy bővített mondatban megismételni.

Megítélésem szerint a birtokos, főként kisbirtokos [és birtoktalan] nemesség egy része, a nemesi értelmiség, a közép- és kispolgárság jó része, valamint a politikai tudattal rendelkező parasztság volt a kossuthi út potenciális bázisa [és potenciális támogatója – az adott időszakban – a kialakuló munkásosztály is]; Kossuthék ugyan nem tudták politikailag megszervezni mindezeket, a megnyerésükért folytatott, hozzászólásomban felemlített küzdelemben, de a haladó szubjektív erőknek ez a veresége [önmagában] még nem bizonyítéka – és hadd tegyem hozzá, marxista történetírásunkban nincs is megfelelően okadatolt bizonyítéka – annak, hogy csak a kiegyezést megteremtő irányzatnak volt objektív társadalmi bázisa Magyarországon [hogy eleve szükségszerű lett volna nemcsak a felső rétegeknek a kiegyezéshez vezető útja, hanem annak politikai követése is, a velük sok vonatkozásban érdek-, illetve osztályellentétben álló fent jelzett társadalmi erők által. S míg ezt bizonyítani nem sikerül, addig a kiegyezésnek „a magyar történeti fejlődés egésze szempontjából vett szükségszerűsége" (Hanák Péter szavai) éppen annyira csak tudományos hipotézisnek tekinthető, mint ellentételem – amelynek monografikus bizonyításán dolgozom –, hogy az abszolutizmus kori fejlődésben 1860–1861-ig igen jelentékeny objektív társadalmi bázisa őrződött meg, illetve alakult ki a kossuthi koncepciónak, amelynek – ismétlem – politikai realizálódása nem szükségszerűen maradt el, hanem döntően szubjektív történelmi tényezők hatásának következményeként.][20]

Molnár Erik zárszava

Én ezt a nagyon hosszú vitát két rövid észrevétellel szeretném lezárni.
Az egyik a 67-es kiegyezéssel kapcsolatos kérdésfeltevésre vonatkozik. Az egyik kérdésfeltevés, Hanák Péter kérdésfeltevése így hangzik: elkerülhetetlen és reális kompromisszum volt-e 67? Válasza: igen. Ha jól értettem. Szabad György kérdésfeltevése így hangzott: visszavetette-e a 67-es kiegyezés a felszabadulásért vívott harcot? Válasza az, hogy igen.

Én azt hiszem, van egy harmadik kérdés is a 67-es kiegyezéssel kapcsolatban, és ez a döntő kérdés. Ezt én hevenyészve úgy fogalmaznám meg: a nemzeti függetlenség problémájának, a nemzeti kérdésnek a 67-es kiegyezéssel történt korlátolt megoldása és a nemzetiségi kérdés meg nem oldása mennyiben tette szabaddá, vagy milyen értékben korlátozta nemcsak a polgári termelőerők kibontakozását, hanem a proletariátus osztályharcának kibontakozását és a proletariátus hegemóniáját is a gyökeres polgári átalakulásért vívott harcban?

Engels tulajdonképpen válaszolt erre a kérdésre. Az volt a válasza, hogy a 67-es kiegyezés teljesen megtisztította az utat az osztályharc előtt. Én azt gondolom, hogy a magyar marxista történetírásra nem kötelező Engels döntése. Engels elvi, elméleti álláspontot foglalt el, nem a magyar élet részletes anyagának részletes elemzése alapján foglalt állást, de azt hiszem, a kérdésfeltevés kötelező a marxista történetírásra. Szerintem tehát ez az elsőrendű politikai kérdés.

A másik észrevétel a következő. Hanák Péter megjegyzi, hogy a kossuthi álláspont-

nak kétségtelenül erőssége az, hogy a Monarchia egész társadalmi-politikai rendszere a délkelet-európai fejlődés törvényszerű menete miatt valóban elkerülhetetlenül pusztulásra volt ítélve. Ehhez azt szeretném megjegyezni, hogy a történeti eseményeket nem lehet kizárólag az évtizedek múltán bekövetkezett távoli eredményeik alapján megítélni, hanem az események lezajlása idején fennállott körülményeket is figyelembe kell venni. Márpedig hiába tudjuk ma Magyarországon, hogy a XIX. század végén rengett a föld a Monarchia alatt, 1913-ban Magyarországon rendkívül kevesen voltak olyanok, akik gondolták volna, hogy a Monarchia felbomlás előtt áll. Sőt bár az antanthatalmak a Monarchiát 1917–1918-ban tényleg politikai halálra ítélték, még Lenin is megengedte 1918-ban annak lehetőségét, hogy a Monarchia politikai kerete fennmarad teljesen megváltozott, szocialista tartalommal. Én azt hiszem, ezt a szempontot is figyelembe kell vennünk akkor, amikor értékeljük a múlt eseményeit.

Századok, 1962. (96. évf.) 1–2. sz. 206–212., 223–230., 232–239. o.

Jegyzetek

1. A referátum utóbbi két résztémáját és az azokra vonatkozó hozzászólásokat nem közöljük. *(A szerk. jegyz.)*
2. Révai József: *Kossuth Lajos. Marxizmus, népiesség, magyarság.* Budapest, 1948, 159–162. o. A tanulmány egy részletét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *Az utókor emlékezetében* című fejezetben.
3. Ilyenek, mint például Gonda Imre: *Bismarck és az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés* című tanulmánya (Budapest, 1960, Akadémiai Kiadó), csak az elmúlt évben láttak napvilágot.
4. Ezt az álláspontot foglalta el például Szabad György a *Rövid magyar történet* új változatának kéziratában, illetve a kéziratnak a Történettudományi Intézetben lefolytatott vitájában.
5. Szabad György: *Kossuth and the British „Balance of Power" (1859–1861). Etudes historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois.* II. köt. Budapest, 1960. A tanulmány lényeges mondanivalójával – kivéve a magyar nemesi vezető rétegben rejlő haladó lehetőségek értékelését, amire még visszatérek – általában egyetértek, kivált azzal a konklúziójával, hogy „the continental policy shaped by Palmerston and Russell helped to make a »reality« of the obsolete and an »illusion« out of the timely." Uo. 135. o.
6. Gonda Imre: i. m. 49. o.
7. A vitaanyag jegyzőkönyvének áttekintése után indíttatva érzem magam újból leszögezni: a vita nem kizárólag Szabad Györggyel folyt. Ahol konkrétan az ő nézeteivel vitáztam, azt a szövegben feltüntettem. Az itt szereplő idézet nem Szabad Györgytől való, hanem Kossuth Lajostól. A forrásmegjelölést abban a hiszemben mellőztem, hogy Kossuth: *Kilátások az európai bonyodalmak szempontjából* (*Kossuth Lajos iratai.* VII. köt. Budapest, 1900, 328. o.) cikkéből vett idézet közismert. *(A szerző utólagos betoldása.)*
8. *Lenin válogatott művei.* I. köt. Budapest, 1948, 827. o.
9. Vö. Andics Erzsébet: Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején. In: *Kossuth Emlékkönyv.* II. köt. Budapest, 1952, 118. o.
10. Ez az a kérdés, amelyben nem tudok teljesen egyetérteni Szabad György idézett tanulmányával. Ő úgy látja, hogy elsősorban a nemzetközi viszonyok kedvezőtlen alakulása, az 1861-re várt olasz háború és expedíció elmaradása, Anglia hajlíthatatlan Ausztria-barát politikája hatott bénítólag, csüggesztőleg a vezető réteg, a birtokos nemesség és nemesi értelmiség zömére. Az általam ismert adatok engem arról győztek meg – ezt igyekeztem a „Garibaldi felszabadító hadjáratának hatása Magyarországon 1860-ban" című előadásomban kifejteni –, hogy a magyar vezető réteg legbefolyásosabb *deáki* irányzata nem tartotta kívánatosnak az Ausztria elleni olasz háborút, egy esetleges Magyarországra vonuló garibaldista expedíciót, s általában a Monarchia nagyhatalmi állását csorbító semmilyen konfliktust. A vezető réteg nagy része a kedvező olasz eseményeket nem a függetlenség előkészítésére, hanem a nagyobb engedmények kieszközlésére akarta kihasználni.
11. Ebben a vonatkozásban nem értek egyet Gonda Imre egyébként alapos és helytálló értékelésével. Szerinte ugyanis a kiegyezést az ellenforradalmi viszonyok kényszere tette reálissá (i. m. 73. o.).
12. A problémakörrel foglalkozó történészeink többségénél megtalálható ez a kettősség. *Lukács Lajos* például előbb megállapítja, hogy a dualista Monarchia létrejöttét a belső osztályviszonyok és a nemzetközi erőviszonyok alakulása tette lehetővé, majd hozzáteszi: „Mindez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy a magyar uralkodó osztályok az 1867-es kiegyezéssel elárulták a

nemzeti függetlenséget, lemondtak annak jókora részéről..." (*A magyar nép története.* Rövid áttekintés. Budapest, 1953, 371. o.) – Egyetemi tankönyvünk (jegyzet) is első helyre állítja a kiegyezés bírálatában a „nemzeti függetlenség nagy részének" „áruba bocsátását" (*Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában.* 2. füzet. Szerk. Pach Zs. Pál és Hanák Péter. Budapest, 1956, 3. o.). – A párttörténeti tankönyv első, Andics Erzsébettől írt változata szerint „a kiegyezés mindenekelőtt lemondás volt a nemzeti függetlenségről", majd kommentár nélkül idézi Kossuthnak a kiegyezést „végzetes jogfeladásnak" bélyegző ítéletét (Andics Erzsébet: *A magyarországi munkásmozgalom az 1848-as polgári forradalomtól...* Budapest, 1954, 14–15. o.). – Ezt az álláspontot tartotta fenn a párttörténeti tankönyv újabb változata is, megtoldva a „tőkés ipari fejlődéshez nélkülözhetetlen önálló vámterületről" való lemondás bírálatával (*A magyarországi munkásmozgalom 1848–1917-ig.* Budapest, 1958, 8. o.). – Mód Aladár is, aki egyébként igen világosan fejti ki a 67-es kompromisszum realitását, és helyesen leszögezi, hogy a kiegyezés végzetes következményei nem magából a kompromisszumból, hanem *osztálytartalmából* következtek, másutt bírálja a függetlenségről való lemondást és egyenesen az ország „gyarmati függés"-éről beszél. Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért.* 6. kiad. Budapest, 1961, 212–219., 229. o. A mű egy részletét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *Az utókor emlékezetében* című fejezetben.

13. Ezzel az állásponttal szembe lehet – és szembe is szokták – vetni, hogy ha maga a kiegyezés elkerülhetetlen volt is, megvalósult formája, a „közösügyes rendszer" nem volt feltétlenül szükségszerű. Nézetem szerint ez az ellenvetés eléggé formális. Mert a közös ügyek törvényes elismerése és rögzítése nélkül, még perszonálunió esetén is, objektíve léteztek volna a Monarchia egészét érintő közös ügyek, s ezeket – amíg a Monarchia egésze fennáll – a még oly szuverénül rendelkező Németországnak is a birodalom másik részével és az uralkodóval összhangban kellett intéznie. Önálló magyar hadsereg pedig semmiféle kiegyezéssel nem volt az adott korszakban elérhető.
14. Itt is *Révai József* elemzését fogadhatjuk el értékelési alapnak. A kiegyezés, szerinte is olyan „befejezett tény" volt, amit az adott helyzetben tudomásul kellett venni. „De »befejezett tényeket« – írja – kétféleképpen lehet »tudomásul venni«; »mint a harc új kiindulópontját« vagy mint »ürügyet a behódolásra«. A magyar uralkodó osztályok pedig a kiegyezést nem új harci bázisnak tekintették, hanem »mint örökre szóló állapotot, mint a magyar nép és a nemzetiségek elnyomására kitűnően alkalmas hatalmi helyzetet«." (i. m. 160. o.)
15. A lapszámhivatkozások természetesen a referátum eredeti, sokszorosított formában kiadott szövegére utalnak.
16. Gy. Szabad: Kossuth and the British „Balance of Power" Policy (1859–1861). *Studia Historica,* 34. Budapest, 1960.
17. Lásd: J. V. Sztálin: *Marxizmus és nyelvtudomány. A nyelvtudomány néhány kérdéséhez.* Budapest, 1950. Szikra. *(A szerk. jegyz.)*
18. A zárójelben levő rész a szerző utólagos betoldása.
19. Referátumom e részének gondolatmenetéből látható, hogy a kritika a függetlenségnek a társadalmi haladástól is „független", elvont abszolutizálása ellen irányul. Legyen szabad továbbá, minthogy a felszólalásban nem volt módom a részletekre kitérni, az elmondottakat valamivel kiegészítenem, bírálóim egy félreértésének eloszlatása végett. Mind Pach Zs. Pál, mind Szabad György kifogásolja a referátum 10. oldalán szereplő állításomat, hogy az adott társadalmi viszonyok mellett még egy független Magyarország sem követhetett volna lényegesen eltérő politikát. A félreértés e mondatot követő sorokból kitűnik. E helyütt nem egy demokratikus független Magyarországról, hanem a kiegyezés alapján álló, de közös ügyek nélküli, perszonáluniós rendszer – és ezen belül a nagy- és középbirtokos osztályból kikerülő vezető réteg, a Deák-párti, vagy szabadelvű párti kormányok – politikai fővonaláról írok. E félreértés tisztázásán túlmenően, hadd hívjam fel bírálóim figyelmét arra, hogy az egész hipotézisbe annak az elvi kérdésnek a kiemelése végett bocsátkoztam, hogy *önmagában* a függetlenség elnyerése „az adott társadalmi struktúra, osztályuralmi viszonyok mellett" nem jelentette volna a gyökeresen más irányú, demokratikus fejlődés lehetőségét. Állításom, hogy az adott struktúra, osztályviszonyok mellett, „amelyeket csak egy demokratikus forradalom törhetett volna szét", nem lehetett más útra terelni történeti fejlődésünket, éppen a társadalmi haladás és nemzeti függetlenség szerves összefüggését hangsúlyozza, amiben nyilván teljesen egyetértünk bírálóimmal.
Úgyszintén nem lehet köztünk ellentét a magyar uralkodó osztályok felelősségét illetően sem. Elismerem jogos kifogásukat, hogy túlzás volt azt írnom: „kizárólag" rajtuk múlott a belpolitika alakítása, a nemzetiségekhez való viszony és az agrárkérdés megoldása. Pontosan: csak „nagymértékben", vagy „nem kis mértékben" múlott rajtuk. A vitatott résznek azonban – szándékom szerint – nem a magyar vezető osztályok belrendelkezési lehetősége és felelőssége „kizárólagos" vagy csak „részleges" mértékűségének mérlegelése, hanem a *felelősség megállapítása* volt a célja, amint ez a szövegből látható. Azt a megállapítást volt hivatva alátámasztani, hogy nem a kiegyezés tényét, hanem *osztálytartalmát* kell bírálnunk, létrehozóit nem a kompromisszum

elfogadása miatt kell elítélnünk, hanem azért, mert antidemokratikus, nacionalista osztályérdekeik védelme és érvényesítése végett a kiegyezéssel eltorlaszolták a demokratikus fejlődés útját, és még azokat a viszonylagosan haladó lehetőségeket sem realizálták, amelyekkel a 67-es kompromisszum keretei között is rendelkezhettek volna.

20. Rövidített szöveg. A szögletes zárójelben levő rész a gyorsírott szöveg javításokat is tartalmazó rekonstrukciója.

DIÓSZEGI ISTVÁN (1967)

A KIEGYEZÉS MAGYAR SZEMSZÖGBŐL

A szimpozion tisztelt rendezősége arra kért fel, hogy a kiegyezés korának politikai problémáiról magyar szemszögből áttekintést nyújtsak.[1] A kérést legegyszerűbben úgy lehetne felfogni, hogy itt tulajdonképpen a kiegyezés magyar értelmezését, az 1867-es megállapodás magyar értékelését kívánják hallani. Ha azonban így fognánk fel a kérdést, hamar be kellene vallanunk, hogy nem tudtunk elfogadható választ adni. Nem tudnánk azon egyszerű okból kifolyólag, mert a kiegyezés „magyar" értelmezése egyszerűen nem létezik. Nem mintha a kortársak, a történészek és a szélesebb közvélemény nem nyilvánított volna véleményt e korszakos eseményről, hanem éppen e vélemények eltérő és heterogén volta miatt. Az újabb kori magyar történetnek nem volt még egy olyan kérdése, amelynek megítélésében az álláspontok annyira polarizálódtak, amely körül a vélemények oly hevesen összecsaptak, mint éppen az 1867-es kiegyezés. Nem háríthatnánk el azonban az egyoldalúság vádját, ha a sokféle vélemény közül valamelyiket kizárólagos magyar állásponttá nyilvánítanánk. Nem lehet persze vitatni, hogy a szögesen ellenkező vélemények egy bizonyos vonatkozásban mégiscsak érintkezést találtak. Valamennyien abban a kérdéskörben mozogtak, hogy mennyit veszített Magyarország az 1867-es megállapodáson? Ha előadásunkban erre a kiegyezés másnapján feltett kérdésre igyekeznénk válaszolni, akár a helyeslők, akár az elutasítók álláspontját tennők magunkévá, sokat érzékeltethetnénk abból, ami a kiegyezés szemléletében speciálisan magyar. A kérdés ilyen feltevésével ebben a körben azonban feltehetően megütközést keltenénk, hiszen a kiegyezés nem magyar historiográfiájában egységes az álláspont, hagy a megállapodásban a magyar tekinthető a nyertes félnek. A hagyományos ösvényen járva a mai magyar történészek jelentékeny részével is szembekerülnénk, akik meghaladottnak tekintik a kiegyezés gravaminális szemszögből való megközelítését. Helyesebbnek látjuk ezért, bármily sok kuriózumtól fosztjuk is meg a hallgatóságot, ha eltekintünk az ilyenfajta tárgyadási módtól.

Mi az akkor mégis, amit a kiegyezés korának politikai problémáiról magyar szemszögből nézve nyújtani lehet? Szerény véleményünk szerint azoknak az összmonarchiai jelentőséggel bíró problémáknak a beható elemzése, amelyekről a magyar történész, helyzeténél fogva, több ismerettel és nagyobb áttekintéssel rendelkezhet. Magától értetődik, hogy a nemzeti történet kérdései az ilyenek. Távol áll tőlünk persze az a vélemény, hogy a Monarchia egykori népeinek történészei csak saját nemzeti parcelláikon munkálkodhatnak. A közös múlt nemzeti összetevőinek megvilágítása azonban elsősorban a nemzeti történetírás feladata. De az olyan nemzeti történetírásé, amely a speciális problémákat az egész összefüggésében képes vizsgálni. Úgy hisszük ezért, hogy találkozunk a szimpozion tisztelt rendezőinek szándékával, ha a kiegyezés korának politikai problémáit a magyar politikai fejlődés oldaláról közelítjük meg.

Előadásunkban a magyar nemzeti mozgalomnak a kiegyezéshez vezető útját próbáljuk megvilágítani, és arra a kérdésre kísérlünk meg választ adni, hogy milyen helyet foglalt el a kiegyezés a magyar nacionalizmusban? Fejtegetéseinket néhány általánosabb természetű megjegyzés előrebocsátásával kezdjük.

A nacionalizmust egészen általános formájában úgy fogjuk fel, mint az etnikai össze-

tartozás megnyilvánulását. A rendiség korába visszanyúló tudati képződményt azonban határozottan elkülönítjük a modern nacionalizmustól, amelyet az európai történetben a francia forradalom időszakától keltezünk. A modern nacionalizmuson a rendi patriotizmustól eltérően az etnikai állomány egészének összefogására irányuló kísérletet, a nemzet kialakítására irányuló törekvést értjük. Úgy látjuk, hogy a modern nacionalizmus kialakulásában a tradicionális ideológiai és politikai tényezők mellett a gazdasági integráció játszott elsődleges szerepet. A technikai fejlődés, a kibontakozó ipari forradalom gazdasági egységekké kovácsolta a korábban csak lazán összefüggő területeket, és megteremtette az alapot ahhoz, hogy az érintett területek egy nyelvet beszélő lakossága politikai közösséggé olvadjon össze. A modern nacionalizmus fejlődésében az időhatárok éles meghúzása és a tartalom merev elkülönítése nélkül két szakaszt különböztetünk meg: a kulturális és a territoriális (másképpen politikai) nacionalizmus szakaszát. Az elsőben az elkülönülés nyelvi és történeti jegyei álltak előtérben, a másodikban a nemzeti területen való berendezkedés kérdései kerültek középpontba. A nemzeti igények szerinti politikai berendezkedés ott, ahol már az abszolút monarchia összefogta az etnikai állományt, nem ütközött különösebb nehézségbe. A modern polgári nemzet ilyen helyeken egyszerűen ráépült a feudális abszolutizmus állami kereteire. Ez az előnyös állapot azonban kivételesnek számított, és tulajdonképpen csak Franciaországban állott fenn. A kontinens középső és keleti részén középkori rendetlenségben létjogosultságukat régen elveszített apró államocskák és az egykori önálló államokat, illetve maradékaikat magukba foglaló soknemzetiségű birodalmak helyezkedtek el. A territoriális nacionalizmus ezeken a helyeken csak a fennálló viszonyok gyökeres átalakításával érvényesíthette céljait. A XIX. századi európai nacionalizmus újjáformáló hatása általában két formában érvényesült. A politikai szétforgácsoltság vonatkozásában integráló hatást fejtett ki, a soknemzetiségű államok tekintetében pedig dezintegráló erőként jelentkezett. Az elsőre a Németország és Itália területén végbement fejlődés a leginkább szemléletes, a második útját főként az Oszmán Birodalom XIX. századi sorsa példázza. A történelmi fejlődés sokrétűsége a XIX. század folyamán azonban a territoriális nacionalizmus számos olyan variánsát is létrehozta, amely sem területi integrációra, sem területi dezintegrációra nem törekedett, hanem a meglevő állami kereteket nyilvánította alkalmasnak céljai realizálására. Az ilyen jellegű nemzeti mozgalmaknak a soknemzetiségű Habsburg-monarchia volt a hazája.

Járt útra lépünk, amikor leszögezzük, hogy mindez a Habsburg-monarchia sajátos etnikai berendezkedéséből és történeti fejlődésének különös adottságaiból következett. Ebben az országban döntő számbeli túlsúllyal egyik nép sem rendelkezett, így a teljes alávetettség az orosz vagy a török példa módjára senkit sem fenyegetett. A történelmi tapasztalatok is a soknemzetiségű államalakulat előnyeiről győztek meg. Igaz, a monarchia határai sok helyen kompakt etnikai egységeket vágtak ketté, és ez a körülmény elméletileg mégiscsak lehetővé tette a részleges vagy teljes dezintegrációt. A XIX. század első felében feléledő nemzeti mozgalmak közül mégiscsak az olasz vette programjába a feltétlen elszakadást. A többiek, még azok is, amelyek rajta tartották szemüket az ausztriai határok mentén végbemenő átalakuláson, kivétel nélkül a Habsburg-monarchia keretei között keresték az érvényesülést.

Mindennek előrebocsátását azért tartottuk szükségesnek, hogy leszögezzük azt a bizonyára nem teljes egyetértéssel találkozó véleményünket, hogy a magyar nacionalizmust is az ilyen nemzeti mozgalmak közé számítják.

Álláspontunk ellenkezik a történeti irodalomban eléggé széles körben elterjedt felfogással, a forrásoknak azonban teljességgel megfelel. A reformkori magyar nemzeti mozgalom megnyilatkozásaiban véletlenül sem lehet nyomára bukkanni a független nemzeti állam programjának. A magyar nacionalizmus ideológiai megalapozói és politikai programjának megalkotói azt a körülményt, hogy a magyar nemzeti célokért a Habsburg-monarchia keretei között kell küzdeni, olyan magától értetődő-

I. Ferenc József és Ferenc Ferdinánd útban a Mátyás-templom felé, a koronázási jubileumi misére, 1907

nek és természetesnek tekintették, hogy szót sem igen tartottak érdemesnek vesztegetni rá. A megállapítás Széchenyire és Deákra éppúgy vonatkozik, mint Kossuth Lajosra. A monarchiabarát álláspont akkor kap nagyobb hangsúlyt a megnyilatkozásokban, amikor Bécsből kétségbe vonják a magyar nemzeti mozgalom lojalitását. Az Ellenzéki Nyilatkozatban 1847 nyarán kissé méltatlankodó hangon írta le Deák: nem akarjuk mi hazánk érdekeit a monarchia egységével és biztos fennállhatásával ellentétbe hozni. A birodalmi magatartás indítéka a megnyilatkozásokból teljes biztonsággal kitapintható. A magyar nemzeti mozgalom vezetői azért ragaszkodtak a monarchia kereteihez, mert bizonytalannak látták a független Magyarország jövőjét. Attól tartottak, hogy az önállósult Magyarország előbb vagy utóbb Lengyelország sorsára jut. Ez az „ausztro-hungarizmus" persze korántsem olyan kidolgozott ideológiai tekintetben, mint az ausztro-szlávizmus Palacký vagy Havlicsek munkáiban, de a politikai gyakorlatnak mindenképpen alapját képezte. A magyar nacionalizmus tartalmi jegyeit elemezve egyéb vonatkozásban is megállapítható a kidolgozatlanság, sokszor

nemcsak ideológiai, hanem politikai tekintetben is. Arra nézve, hogyan helyezkedjék el Magyarország a Habsburg-monarchián belül, a reformkori magyar nemzeti mozgalom nem rendelkezett kész programmal. Abban a tekintetben, hogy a történelmi Magyarországot politikai egységként kell kezelni, még egybehangzó volt a felfogás és a politikai gyakorlat. Osztrák–magyar vonatkozásban ez a nacionalizmus azonban nem nyújtott többet, mint hogy unos-untalan ismételte a rendiség korában kialakult álláspontot: Magyarország az összbirodalomba nem olvasztható, és saját törvényei szerint kormányzandó. A magyar nemzeti mozgalom kezdetlegessége a formai jegyekben is megmutatkozik: ennek a nacionalizmusnak személy szerint a nemesi osztály tagjai voltak a képviselői, az álláspont nem annyira a sajtóban és a politikai röpirodalomban alakult ki, mint inkább a megyegyűléseken és a rendi országgyűlésen, ez a nacionalizmus a nyelvkérdésben járta ki a politikai iskolát. Mindezzel persze nem akarjuk azt állítani, hogy a reformkori magyar nemzeti mozgalom nem felelt meg a modern nacionalizmus követelményeinek. A reformkor nemesi eredetű politikusai nem a birtokos osztály, hanem a nép nevében beszéltek, korszerű szociális irányvételükkel a polgári nemzet kialakulását készítették elő. A magyar territoriális nacionalizmusnak azonban 1848 előtt nem volt kész és minden vonatkozásban kidolgozott programja. A legtöbb, amit mondhatunk, az, hogy az alapok lerakása megtörtént.

A magyar politikai nacionalizmus több generáció számára érvényes normái 1848–1849-ben alakultak ki végérvényesen. A forradalom kevesebb, mint másfél esztendeje többet adott ebben a tekintetben, mint a békés fejlődés másfél évtizede. A területi berendezkedés kérdéseiben világos álláspontok jönnek létre, és meghatározott jelszavak fogalmazódnak meg. A fő jelszavak: a különállás, az integritás és a szupremácia, hűen tükrözik ennek a frissen kiformálódott nacionalizmusnak az igazi tartalmát. A különállás a magyar országrész birodalmon belüli elkülönülését jelentette, egészen a végrehajtó hatalom birtoklásának fokáig. A hatalom birtoklásának formáját a magyar törvényhozó testületnek felelős független magyar minisztérium létrehozásában találták meg. Az integritás jelszava alatt a történelmi Magyarország területi egységét értették, ami a különállás vonatkozásában annak az igénynek a bejelentését tartalmazta, hogy a magyar kormány hatáskörét az egész ún. Szent István-i államtestre ki kívánják terjeszteni. A szupremácia a történelmi Magyarország kizárólagos magyar vezetését tartalmazta, a Magyarországon élő nemzetiségek politikai igényeinek teljes elutasításával. Ebben a vonatkozásban csupán a horvát nemzet jelentett bizonyos fokig kivételt. Integritás és szupremácia tulajdonképpen ugyanegyet jelentett: egy bizonyos terület fölötti magyar hegemóniát, a megkülönböztetés mégis előnyös, mert karakterisztikusabbá teszi a magyar nacionalizmus arculatát. Az integritás a Béccsel szembeni követelő pozíciójából ábrázolja, a szupremácia a nemzetiségekkel szembeni elutasító magatartásra villant fényt. Különállás, integritás és szupremácia, ez a pozsonyi diétán és a pesti utcán megfogalmazott program nem sokáig maradt követelés. Április elején a törvényesen kinevezett magyar kormány hozzáláthatott a programnak megfelelő berendezkedéshez.

Joggal merül fel a kérdés, mit hozott a forradalom a magyar nacionalizmus birodalomszemléletében? Határozottan rá kell mutatnunk, hogy induláskor a korábbi felfogáshoz képest semmilyen lényeges változás nem mutatkozott. A magyar forradalom politikai vezérkara a Pragmatica Sanctiót továbbra is érvényesnek tekintette, és a berendezkedést változatlanul a Habsburg-monarchia keretei között képzelte el. A különállást elnyerő Magyarország és a birodalom egyéb részei közötti kapcsolat persze további tisztázásra várt, de jellemző, hagy a „közös ügyeket" még Kossuth is természetesnek tartotta. Meg kell persze mondani, hogy a magyar kormány részéről rögtön kezdetkor mutatkozott egyfajta határozatlanság. Pestről nem tudták biztosan megítélni, mi lesz a Habsburg-monarchia sorsa, ha létrejön a német egység. A frankfurti fejleményeknek részben örültek ugyan, mert a német egyesüléstől a magyar különállás megszilárdulását remélték, és a netáni teljes önállósulás lehetőségét is számításba

vették, arra azonban, hogy maguk siettessék és főleg, hogy erőszakkal előmozdítsák a dolgot, soha nem gondoltak. Csupán egyetlen közismert tényt: a magyar parlament még 1848 nyarán is megszavazta az újonckontingenst az Itáliában háborút viselő osztrák hadsereg számára. Pedig akkor már Pest és Bécs viszonyát sötét felhők árnyékolták be. A magyar nacionalizmus megszemélyesítői továbbra sem szándékoztak „a haza érdekeit a monarchia biztos fennállhatásával ellentétbe hozni".

A Függetlenségi Nyilatkozat ilyen előzmények után csak a magyar nemzeti mozgalom súlyos vajúdása útján születhetett meg. Hogy a magyar szupremáciát fegyverrel visszautasító szerbekkel szemben erőszakot alkalmaztak, könnyen tehették, hiszen a törvényességre hivatkozhattak. Jellasics esete már nehezebb volt, mert a kinevezett horvát bán a törvénnyel hasonlóképp törvényt állított szembe. A kesztyűt mégis felvették, mert továbbra is a magyar szupremácia forgott kockán, és hamar kiderült, hogy a lázadó nemzetiségek elleni küzdelem az országban óriási népszerűségre számíthat. A Dunántúl magyar paraszti lakossága a horvát bán személyét, nem is egészen alaptalanul, a feudális restaurációval azonosította. A lojalitás teljes bizonyítéka gyanánt a győztes honvédsereg a bán seregét azonban csak a Lajtáig üldözte, és a határt a bécsi forradalom kérésére sem lépte át. Amikor azonban arról kellett dönteni, hogy az alkotmányos vívmányokat és a nemzeti különállást egyszerre fenyegető abszolutizmussal szemben merjenek-e a fegyverekre apellálni, elkerülhetetlenné vált a szakadás. A nemzeti mozgalom vezetőinek egy része a harc helyett ekkor a visszavonulást választotta. De a harc hívei sem tartottak egyelőre más célt maguk előtt, mint a törvényes különállás biztosítását. Az ágyúdörgés azonban a szélsőséges megoldásoknak kedvez. Windischgrätz „unbedingte Unterwerfung"-jára még felelhetett a váci proklamáció, az olmützi alkotmány után azonban csak a debreceni trónfosztás következhetett.

Úgy tűnhet fel, hogy a kiegyezés politikai problémáiról szóló előadásban indokolatlanul hosszan időztünk a reformkornál és a forradalomnál. Valóban, a kiegyezés közvetlen előtörténetével is vaskos köteteket lehetne megtölteni. A megértés kulcsát azonban véleményünk szerint a nacionalizmus kialakulásában kell keresni. A nemzeti mozgalom útja csak a forradalom által kiformált célok perspektívájából világosodik ki. A forradalom határozott célokat tűzött ki és valósított meg: a magyar területi integritást és szupremáciát, a birodalmon belüli magyar különállást és végül a teljes állami függetlenséget. Az integritás és a szupremácia vonatkozásában a forradalom öröksége szigorú volt: ezekből jottányit sem lehetett engedni. A különállás és a függetlenség alternatív formában jelentkezett, de a különállás az elérendő cél tekintetében a kötelező minimumot jelentette. A célok tekintetében a nemzeti mozgalom későbbi útján így meglehetősen szoros határok között mozoghatott. A tradíció csupán az eszközök megválasztásában engedett nagyobb mozgási szabadságot.

A világosi fegyverletétel után azonban mindez jó ideig csak elméletnek számított. A magyar nacionalizmus elérte ugyan céljait a hazai nemzetiségekkel szemben, és a bécsi udvar ellen is érvényt szerzett akaratának, a nagyhatalmi intervenció előtt azonban fejet kellett hajtania. A külső segítséggel győztes abszolutizmus a magyar nemzeti mozgalom valamennyi vívmányát megsemmisítette, és olyan szilárdul berendezkedett, hogy a magyar elképzelések megvalósulása még perspektívában is irrealitásnak tetszett. Olyan tíz esztendő következett, amelyben csupán a nemzeti problémák elméleti jellegű taglalására volt lehetőség. A reformkorban és a forradalom alatt is jó ideig a közjogi kérdés állt középponti helyen, a lezajlott események után és következtében azonban most feltétlen primátust nyert. A teoretikus tevékenység az abszolutizmus éveiben főként az osztrák–magyar viszony taglalására irányult. Először az ókonzervatívok, az úgynevezett negyvenhetesek álltak talpra. Munkásságukhoz idehaza ők élvezhették a legtöbb legalitást, programjuk azonban alatta maradt a forradalom idején kialakult közjogi minimumnak, ezért soha nem számíthatott posszibilitásra. Még nagyobb élénkséget tanúsított az emigráció. Az álláspont, amelyet egységesen magáévá

Az osztrák kormány és kísérete a Mátyás-templomban, I. Ferenc József névnapja alkalmából megtartott misén, a kiegyezési tárgyalások idején, Wekerle Sándor, Beck osztrák miniszterelnök, Apponyi Albert, 1907. október 13.

tett, a maximális volt: a független nemzeti állam visszaállítása. A győztes és csak külső segítséggel elnyomott szabadságharc után idehaza kétségkívül ez az álláspont számíthatott legnagyobb népszerűségre. A függetlenségi álláspont a maga érveit elsősorban a történelemből merítette, és a Habsburg-ház magyarországi uralmát a visszaélések, törvényszegések sorozatává nyilvánította. Világos után azonban a Habsburg-monarchia szükségét valló álláspontot is alapjaiban cáfolhatta. Korábban a soknemzetiségű állam a magyar felfogás szerint védbástya szerepéből merítette létjogosultságát, 1849-ben azonban pontosan az derült ki, hogy a monarchia nem védi, hanem kiszolgáltatja népeit a cári Oroszországnak. Az a körülmény, hogy a monarchia jó néhány évig cári csatlósnak számított a nemzetközi politikában, csak erősítette ezt a felfogást. A birodalmon belüli különállást valló csoport, a nemzeti mozgalom eredeti törzsgárdája, a katasztrófa után viszonylag a legcsendesebb. Deák nem tud mást ajánlani, mint a passzív rezisztenciát, és csak sejteti, hogy az ellenállás a negyvennyolcas törvények visszaállítására irányul. A nemzeti mozgalom teoretikusai, az egykori centralisták élénkebben tárgyalják a közjogi viszonyt, és ők is negyvennyolcas alapra helyezkednek, az emigráció orosz veszéllyel való érvelését azonban egyelőre nem tudják visszautasítani. Hangoztatják ugyan, hogy a Függetlenségi Nyilatkozat hozta nyakunkra az oroszokat, de azt, hogy Ausztria és benne Magyarország ki van szolgáltatva Oroszországnak, nem tudják megcáfolni. Az elméleti vitában akkor következik be fordulat, amikor a krími háborúban kiderül, hogy Ausztria minden várakozás ellenére nem csatlakozik Oroszországhoz. Az osztrák emancipáció a negyvenkilencesek legfontosabb érve alól húzta ki a talajt. Kiderült, hogy Ausztria mégsem orosz vazallus, és a soknemzetiségű állam mégiscsak alkalmas százados funkciójának betöltésére. Az eredmény egyelőre nem több, mint az emigráció bomlásának megindulása és a deáki tábor megerősödése. A politikának még mindig nem jött el az ideje.

Tíz esztendőnek kellett eltelnie, amíg a magyar nemzeti mozgalom újra a cselekvés terére léphetett. A helyzet úgy alakult, hogy először az emigráció tehetett kísérletet saját programjának megvalósítására. Meg kell persze mondani, hogy Kossuth és környezete már az 1850-es évek elején is próbálkozott gyakorlati lépésekkel. A forradalomcsinálás azonban eredménytelen kísérletnek bizonyult. Az 1850-es évek végén azonban újra európai méretekben napirendre került az esedékes nemzeti átalakulás. A gazdasági integráció és a politikai széttagoltság közötti feszültség Itáliában is, Németországban is robbanással fenyegetett. A feszültség olyan méretű volt, hogy a konzervativizmus erői is megértették: a további ellenállás csak pusztulást hozhat számukra. A nemzeti átalakulásra érett területeken maguk a dinasztiák állottak a mozgalom élére, és szervezett erejüket a nemzeti célok szolgálatába állították. A dinasztiák által irányított nemzeti átalakulásnak most a forradalom éveitől eltérően a nemzetközi helyzet is kedvezett. A francia és az orosz külpolitika nagy reményeket fűzött az itáliai és németországi változásokhoz, és hathatósan támogatta a megindult átalakulást. Az itáliai és németországi nemzeti átalakulás fenyegetést jelentett a Habsburg-monarchia integritására, sőt bizonyos értelemben egzisztenciáját is kétségbe vonta. Teljesen logikus eljárásnak tetszett, hogy a magyar függetlenségi törekvéseket a külső hatalmi segítséghez kapcsolják. A magyar függetlenségi háború tapasztalatainak elemzése egyébként már régóta arra a következtetésre jutott, hogy a magyar nemzeti önállóság, amely a hatalmi politika ellenállásán szenvedett hajótörést, csak a külső segítség igénybevétele árán állítható újra vissza. Ami ezek után következett, a történelmi tankönyvek lapjain is olvasható. Kossuth és az általa irányított Magyar Nemzeti Igazgatóság Cavourral és III. Napóleonnal szövetkezett Ausztria ellen, sőt közvetve a cári Oroszországnak is fegyvertársává vált. Az eredmény is ismeretes. III. Napóleon mindent megígért, de semmit sem teljesített. A csalódott Kossuth a francia császár állhatatlanságával magyarázta a váratlan fordulatot, valójában sokkal mélyebb dolgokról volt szó. Az olasz nemzeti mozgalom a Habsburg-monarchia integritásának fenyegetése révén természet szerinti szövetségese volt ugyan a magyar függetlenségi törekvéseknek, az olasz nemzeti követelések azonban a soknemzetiségű monarchia felbomlása nélkül is teljesülhettek. A nagyhatalmi politika és a magyar törekvések találkozása is véletlennek bizonyult. Az angol, a francia és az orosz külpolitika változatlan érvénnyel vallotta a Habsburg-monarchia fenntartásának szükségességét. A magyar függetlenség a biztató jelek ellenére sem számíthatott nagyhatalmi segítségre.

A tanulságot tulajdonképpen már Villafranca után le lehetett volna vonni, de majd csak az újabb balsikerek következtében kerül rá sor. A lombardiai kudarc után azonban Kossuth bizalma is megrendült, mert a nagyhatalmi segítség mellett ekkor már más külső tényezők befolyását is mérlegelni kezdte. A délkelet-európai erőviszonyok és lehetőségek számbavételéből csakhamar megszületett a dunai konföderáció terve. A szabadságszerető népek Habsburg-ellenes összefogásáról is nagyon hamar kiderült, hogy nem több, mint merész utópia. Amit Kossuth kínált, a szerbeknek és a románoknak kevés volt, a magyaroknak pedig túl sok. A délkelet-európai kis államok teljes függetlenségre törekedtek, és az összefogásban valami magyar hegemóniát gyanítottak. Pesten pedig úgy látták – noha Kossuth nagyon szűk marokkal mért –, hogy az ország területi integritását bocsátotta áruba. Az ország területi épsége a magyar nacionalizmus olyan axiómája volt, amelyet senki sem érinthetett. A kedvezőtlen hazai fogadtatástól megdöbbent emigráns politikus gyorsan dezavuálta saját tervezetét.

A magyar nemzeti mozgalom függetlenségi irányvételének nehézségei az ötvenes–hatvanas évek fordulóján már teljes világossággal megmutatkoztak. Kiderült, hogy a független magyar állam külső segítséggel nem állítható vissza, megmutatkozott, hogy nincs érdemleges külső erő, amely a magyar függetlenség kiharcolását érdekében állónak tekinti. Hogy a hazai erők a függetlenség visszaállításához elégtelenek, azt már az emigráció régebbi tapasztalatok alapján tudta, de most arra is rá kellett döbben-

nie, hogy az otthoni elégedetlenség nem más, mint az „oppozicionális, demonstracionális szellem megnyilatkozása". Kossuth ezt a jelenséget a hazai politikai vezető réteg ingatagságával, elvfeladásával magyarázta, valójában pedig a magyar nacionalizmus kontinuitásának megnyilatkozásáról volt szó. A magyar nemzeti mozgalom törzsgárdája változatlan érvénnyel vallotta, hogy a magyar nemzeti célok megvalósítását nem az elszakadásban, hanem a Habsburg-monarchia struktúrájának átalakításában kell keresni. Az 1859-es háború kezdetén persze újra mutatkozott egyfajta várakozó bizonytalanság. Akkor még nem lehetett tudni, hogy a francia–olasz közös fellépés nem vezet-e a monarchia végleges szétesésére? Az emigrációval való együttműködést, a franciákkal és olaszokkal való kapcsolatteremtést azonban – noha ajánlatokban nem volt hiány – akkor is határozottan elutasították. És amikor lehetőség nyílott a legális politikai tevékenységre, nem az elszakadás érdekében léptek fel, hanem a birodalmon belüli magyar különállás kiharcolásáért. Nem kétséges persze, hogy a „birodalmi" álláspont megszilárdulásában az emigrációs irányvétel ekkor már mutatkozó nyilvánvaló csődje is szerepet játszott.

A hazai legális politikai tevékenység kialakulásának körülményei ismertek. Az abszolutizmus háborúvesztésből következő válságáról, az alkotmányos kísérletezés periódusának beiktatásáról volt itt szó, az októberi diploma, majd a februári pátens kibocsátásáról. 1861 tavaszán összeült a magyar országgyűlés azzal a feladattal, hogy képviselőket válasszon és delegáljon a Birodalmi Tanácsba. A tanácskozás jegyzőkönyveit olvasva, persze, senkinek sem támadhat olyan benyomása, mintha ekkor valami Habsburg-barát gyülekezet ülésezett volna. A felszólalók többsége vádbeszédet tartott a bukott önkényuralom felett, és mindenki határozottan visszautasította a Schmerling-féle alkotmányt. A program, amit ezzel szembeállítottak, mégsem volt a Habsburg-monarchia létének tagadása, hanem egy olyan tervezet, amely a meglevő állami kereteket tekintette kiindulási alapnak. A hangsúly a nemzeti sérelmek miatt a múltra helyeződött, de a körülményes körmondatokból kiérzett a közös jövő megteremtésének határozott szándéka. A további együttélésnek azonban precízen megfogalmazott feltétele volt: a negyvennyolcas törvények maradéktalan visszaállítása.

Hogy a magyar politikai nacionalizmus történetében mit jelentett 1848, azzal előadásunk bevezető részében részletesen foglalkoztunk. A negyvennyolcas törvények visszaállításának követelését csakis úgy lehetett értelmezni, hogy Pesten továbbra is igényt tartanak az akkor elért vívmányokra: a különállásra, a területi integritásra és a magyar szupremáciára. Az országgyűlésen elhangzott felszólalásokban és különösképp Deák Ferenc beszédeiben mindegyik követelés világos formulázást és indoklást nyert. A történész, bármilyen előítélettel is olvassa ezeket a megnyilatkozásokat, elismeréssel kell adózzon a történeti és jogi érvelés hatékonyságának. Egy dologban azonban világosan kimutatható a negyvennyolcas törvények és a hatvanegyes megnyilatkozások eltérése. A birodalmon belüli magyar különállás értelmezéséről van szó. Deák Ferenc felirati beszédében arra az álláspontra helyezkedett, hogy a fenti törvények Magyarország és Ausztria viszonyát a szimpla perszonális unióban állapították meg, hogy egyedül az uralkodó személye az a kapocs, amely a magyar Szent Korona országait a Habsburg-ház egyéb országaival és tartományaival összefűzi. A magyar nemzeti mozgalom elismert vezetője ezt az állítását történeti érveléssel is alátámasztotta, és kimutatta, hogy a két országrész viszonya tulajdonképpen már a kezdetektől sem volt több, mint egyszerűen perszonális. Messzire vezetne jelen témánktól az osztrák–magyar közjogi viszony történeti megvilágítása. De talán elegendő a dolog tisztázása végett, ha arra a tényre utalunk, hogy a magyar nemzeti mozgalom a reformkorban nem alakított ki határozott elképzelést a birodalmon belüli különállás formája tekintetében, és megemlítjük, hogy 1848 áprilisában még Kossuth is elismerte a közös ügyek fennállását. A magyar közjogot minden professzornál jobban ismerő Deák Ferenc ne tudta volna ezt? Indokolatlan lenne róla ilyet feltételezni. Hogy mégis ilyen értelemben nyilatkozott, nyilvánvalóan a politikai helyzetből, a politikai szükségle-

tekből következett. A Schmerling-féle alkotmányos centralizmussal, amely magyar szempontból alig volt jobb, mint a Bach-féle abszolutisztikus centralizmus, csakis egy ilyen, az elszakadás határát súroló álláspontot lehetett szembeszegezni. Világos fájó emléke, az önkényuralom keserűsége és az emigráció irányvétele is szükségessé tette a közjogi radikalizálódást. A perszonális unió az adott helyzet elkerülhetetlen politikai jelszava volt. Vannak azonban egészen határozott jelek, amelyek arra mutatnak, hogy Deák és környezete perspektivikus értelemben is posszibilitást tulajdonított az alapjában véve új közjogi irányvételnek. A magyar politikusok számottevő részének megítélése szerint az események alakulása így is, úgy is ebbe az irályba haladt.

És itt ahhoz a kérdéshez érkezünk, hogyan képzelte a hazai vezető réteg negyvennyolcat akaró, sőt azon is túllépő programjának megvalósulását? Az országgyűlés negyvennyolc visszakövetelésében, noha a formákban akadtak eltérések, egységesen állott Deák mögött. Az egységből azonban a vezetők és vezetettek egybehangzó akarata szerint csak politikai demonstrációra tellett: a követelések megfogalmazására és bátor hangoztatására. Arra, hogy visszautasítás esetén az erőszakra apelláljanak, senki sem gondolt Magyarországon. Az országgyűlés az uralkodói szóra minden további nélkül feloszlott. Deák hangzatos beszédben óvta a nemzetet, hogy a jogfeladás sikamlós mezejére lépjen, de a hatalmi szó ellenszeréül csak a szilárd kitartást és a tűrést ajánlotta. Valójában az 1860-as évek magyar politikusai korántsem voltak ennyire naivak, és az óhajtott változásokat nem csupán az uralkodói bölcs belátásból várták. Általános volt a meggyőződés, hogy a magyar kívánságok teljesülését a németországi helyzet alakulása fogja meghozni.

Tisztelt hallgatóim bizonyára arra gondolnak, hogy itt most a porosz–magyar sorsközösségnek és együttműködésnek a történeti irodalomból jól ismert tagadása fog következni. A problémát azonban nem ebből a mesterkélt szemszögből óhajtjuk megközelíteni. Az 1860-as évek elején Pesten a német egyesülés bekövetkeztét a kor küszöbön álló lépésének tekintették. Az egyesülés várható formájáról is többé-kevésbé határozott vélemény alakult ki. A „nagyosztrák" és a „kisnémet" formát egyaránt lehetetlenségnek tartották. Az előbbit, az egész Habsburg-monarchia és Németország egyesülését, a nagyhatalmi ellenállás miatt, az utóbbit, Ausztria teljes kirekesztését, az osztrák politika legyőzhetetlen ellenállása következtében. A feltételezések Schwarzenberg Mitteleurópájának és Radowitz uniópolitikájának bukásával kellőképpen igazoltnak látták. A kikerülhetetlen egyesülést egyetlen módon tudták elképzelni: a Német Szövetség tagállamainak egyesülése útján, úgy, ahogy azt a frankfurti parlament nagynémetjei már 1848 nyarán kilátásba helyezték. Ebből pedig eléggé logikus számvetéssel a Habsburg-monarchia Német Szövetséghez nem tartozó államainak elkülönülését vonták ki. Magyarország és Ausztria jövőbeni perszonális uniója erre a teljes valószínűséggel bekövetkező esetre kívánt államjogi formát találni.

Volt-e tényleges szerepe a magyar politikai vezető rétegnek a németkérdés általuk kívánt alakulásában? A hatvanegyes országgyűlés idején még nem sok, legfeljebb annyi, hogy a sajtóban és egyéb helyütt kifejtették a németkérdéssel kapcsolatos nézeteiket. Az álláspontnak persze mozgósító ereje nem sok volt, de a magyar liberális párt megítélése szempontjából akkori megnyilatkozásaik mégis figyelemre méltóak. A Deák-párt a poroszországi hadsereg konfliktusa alkalmával határozottan a porosz liberálisok oldalára állt, és elítélte az abszolutizmus restaurációjával próbálkozó kamarillát. És amikor 1862 őszén Bismarck hatalomra került, az európai liberalizmus kórusában a Deák-párt is pereatot kiáltott reá. A magyar nemzeti mozgalom e kérdésben mutatott érdekeltsége azonban több volt, mint az általános szabadelvű szolidaritás. A Deák-párt akcióprogrammal lépett fel, és odaadó támogatást ígért annak az erőnek, amely hajlandó Poroszország belügyeinek népszerűtlen fázisát kihasználni, és fellépni Németország szabadelvű újjászervezése érdekében. A német újjászervezés alatt a német egység frankfurti formájának megteremtését értették. Pesten teljesen egyértelműen a Habsburg-dinasztiának szánták a német egység megteremtőjé-

nek szerepkörét. A párt vezető sajtóorgánuma 1862 őszétől kitartó agitációt folytatott a szövetségi reform Bécsből kiinduló végrehajtása érdekében, és egyben annak a meggyőződésének is kifejezést adott, hogy a németkérdés megoldása a magyar ügy méltányos rendezését is maga után fogja vonni. A Deák-párt politikai aktivitása 1863 nyarán, a frankfurti fejedelmi gyűlés alkalmával érte el tetőpontját. Túlzás lenne persze azt állítani, hogy az uralkodó magyar ösztönzésre hívta egybe a német fejedelmek gyülekezetét. Az igazi indítékok egészen más oldalról jöttek. Az elhatározásban azonban szerepe lehetett annak is, hogy egy lényeges ügyben hosszú idő óta először, magyar egyetértéssel cselekedhetett.

A Német Szövetség osztrák megreformálása persze eredménytelen próbálkozásnak bizonyult. Elsősorban az össznémet erőviszonyok miatt, de azért is, mert a tervezett reform konzervatív ellenzéke Bécsben is túlságosan erős volt. A magyar liberálisok keserű csalódással nyugtázták a balsikert, de attól még megmaradtak poroszellenes és antikonzervatív álláspontjuk mellett. Pestről éles kritikával illették Rechberg és Bismarck Dánia elleni együttműködését, és megjósolták, hogy a közös győzelemnek előbb-utóbb Eris almája lesz a gyümölcse. A bécsi külpolitikai vezetés konzervatív fordulata után azonban merő illúzió lett volna továbbra is abban reménykedni, hogy a Habsburg-dinasztia fellépése fogja meghozni a németországi helyzet kívánt alakulását. A német egység létrejöttét persze változatlanul szükségszerű és a közeljövőben bekövetkező eseménynek tartották, a nagynémet forma tekintetében azonban megingott a korábbi bizonyosság. Ilyen perspektívában pedig nem látszott többé indokoltnak a merev perszonáluniós irányvétel. A közjogi álláspont mérséklését egyébként a belső és a külső helyzet alakulása is szükségessé tette. Az emigráció újabb itáliai kudarca, a lengyel felkelés véres elnyomása, a porosz belpolitika erős antiliberális tendenciája újra a Habsburg-monarchia fenntartásának előnyeire figyelmeztetett, az újabb passzív rezisztenciával elégedetlen magyar politikai vezető réteg pedig a megfelelőbb tárgyalási alap kidolgozására sürgetett. A válasz nem váratott sokáig magára. Deák Ferenc 1865 tavaszán a magyar nemzeti mozgalom egyéb követeléseinek változatlan fenntartásával a birodalmon belüli magyar különállás új értelmezését adta. Az új programban a perszonális unió helyébe a közös ügyes berendezkedés lépett, az uralkodó személyének azonossága mellett a hadügy és a külügy közössége is elismertetett. A forrás megint a Pragmatica Sanctio és az 1848-as III. törvénycikk volt, de azokból a magyar közjog kitűnő ismerője most egészen mást olvasott ki, mint 1861-ben. Mostani értelmezése, amely persze megint a politikai szükséglet terméke volt, legalábbis negyvennyolc vonatkozásában közelebb állt a valósághoz. A húsvéti cikk gyakorlati politikai program volt, de egyben a birodalmi és magyar érdekek kapcsolatának egy egész történelmi korszakra szóló megfogalmazása. A birodalmi és magyar érdekek kapcsolatában Deák Ferenc teljes egyértelműséggel a birodalmi érdekek elsőbbsége mellett nyilatkozott. A birodalom szilárd fennállása az első cél, mondotta, amelyet nem kívánnak semmi más tekintetnek alárendelni. Magyarország alkotmányos jogainak fenntartása csak a második cél, de ebből többet elvenni, mint amennyit a birodalom szilárd fennállása megkíván, nem jogos és nem is célszerű. Deák, aki nemcsak bölcs teoretikus volt, hanem egyben nagy taktikus is, joggal reménykedett, hogy méltányos álláspontja az udvar vezető köreiben meghallgatásra talál.

A magyar nemzeti mozgalom birodalombarát szárnyának közjogi programjában a húsvéti cikk megjelenése után nem volt érdemleges változás. Amit az 1865 végén összeülő országgyűlés ebben a tekintetben adott, az nem volt több, mint a közösügyes berendezkedés részletekbe menő kidolgozása és beható indokolása. A hatvanhetes bizottság munkálataitól a kiegyezés létrejöttéig persze még hosszú volt az út, de ennek taglalása inkább a bécsi kormánypolitika történetének lapjaira tartozik. A történetkutatónak ebben a vonatkozásban azt kell megvilágítania, miért és hogyan fogadta el Bécs végül is a deáki álláspontot? Ennek a kérdésnek a megválaszolásába azonban jelen előadásunk keretei között nem tudunk belebocsátkozni. Csupán egyetlen

körülményre kívánunk utalni. A magyar politikai vezető réteg magatartása az ajánlat elfogadását messzemenően megkönnyítette. A kritikus 1866-os esztendő teljességgel a birodalom iránti magyar lojalitást bizonyította. Amikor a Poroszország elleni háború kirobbant, Pesten a régi poroszellenes hagyományokhoz híven az osztrák fegyverek győzelmét kívánták és várták. És amikor a feltételezések és remények ellenére a königgrätzi katasztrófa következett be, nemcsak a magyar követelések fokozásától tartózkodtak, nemcsak a bismarcki együttműködési ajánlatokat utasították vissza, hanem még a kisnémet egyesítés iránt szimpátiát mutató és anschluss-nosztalgiákat eláruló osztrák polgári köröket is megrótták. A magyar politikai vezető réteg 1866-ban az egyik legfontosabb birodalomfenntartó erőnek bizonyult. Amikor 1867 februárjában sor került az Andrássy-kormány kinevezésére, azaz a magyar kívánságok teljesítésére, a döntésben bizonyára ez a felismerés is szerepet játszott.

Előadásunkban a magyar nemzeti mozgalomnak a politikai nacionalizmus kialakulásától megtett útját vázoltuk. A magyar politikai nacionalizmust azon nemzeti mozgalmak típusaként tárgyaltuk, amely céljai megvalósulását a soknemzetiségű állam keretei között kereste. A kiegyezést ebben a vonatkozásban a magyar nemzeti törekvések megvalósulásaként lehet felfogni. Az 1867-es XII. törvénycikk biztosította mindazt, amit ez a nacionalizmus eredetileg programjába vett: a birodalmon belüli magyar különállást, a történelmi Magyarország területi integritását és a Szent István-i államtest fölötti magyar szupremáciát. A közép-kelet-európai nemzeti mozgalmak közül a magyar volt az első, amely céljait a soknemzetiségű állam keretei között realizálta. Hamar megmutatkozott, hogy egyben az utolsó is. A kiegyezés összmonarchiai jelentőségének felmérésébe itt nem akarunk belebocsátkozni. Le kívánjuk szögezni azonban azt a véleményünket, hogy a monarchián belüli nemzeti törekvéseket egymást kizáró ellentétpároknak, az ellentétek teljes csoportjának tartjuk. Ebben a csoportban a magyar dualizmus az osztrák centralizmusnak éppúgy tagadása volt, mint a szláv föderalizmusnak. A soknemzetiségű állam a XIX. századi nacionalizmus szélsőséges jellege miatt alkalmatlan volt valamennyi nemzeti törekvés együttes kielégítésére. A berendezkedés csakis valamelyik nemzeti igény teljesítése és a többi törekvés elutasítása révén jöhetett létre. A nemzetközi és az összmonarchiai erőviszonyok 1867-ben a magyar törekvéseket minősítették lehetségeseknek, a megoldás azonban Magyarországon kívül nem számíthatott egyetértésre. A végbement átalakulás ellentmondásos jellegét csak aláhúzza, hogy a kiegyezés még a magyar nemzeti törekvések szempontjából sem bizonyult végleges megoldásnak. A kelet-európai nemzeti mozgalmak általában külpolitikai megfontolásokból mondtak le a territoriális nacionalizmus természet szerinti céljáról: az önálló nemzeti államról. Magyar szempontból az orosz és a német terjeszkedéstől való félelem játszott ebben a vonatkozásban elsődleges szerepet. A hatvanas években a külpolitikai megfontolás erősebben érvényesült, mint valaha. A megfontolás időbeni érvényességére nézve azonban senki sem bocsátkozhatott jóslásokba. Az 1867-es mű, amelyet a belső nemzeti elégületlenség kezdettől ostromolt, ezzel a megválaszolhatatlan dilemmával indult történelmi útjára.

Diószegi István: *Hazánk és Európa.* Budapest, 1970, Gondolat Könyvkiadó, 129–152. o. Eredetileg megjelent németül: *Historisches Geschehen im Spiegel der Gegenwart. Österreich–Ungarn 1867–1967.* Hrsg. von Institut für Österreichskunde. Wien, 1970, Verlag Ferdinand Hirt, 9–24.

Jegyzet

1. E tanulmány eredetileg előadásként hangzott el a kiegyezés századik évfordulója alkalmából 1967 októberében Grazban megrendezett történésztalálkozón. (*A szerk. jegyz.*)

(1967) ALEXANDER NOVOTNY

A KIEGYEZÉS POLITIKAI PROBLÉMÁI OSZTRÁK SZEMSZÖGBŐL

Az 1867-es esztendő mérföldkő Ausztria történelmében.[1] Amikor több mint hetven évvel ezelőtt az osztrák alkotmány és közigazgatás történetét, amelyet az osztrák birodalom történetének (Reichsgeschichte) is neveznek, a leendő jogászok számára kötelező tantárgyként bevezették az osztrák felsőoktatási intézményekben, számos hosszabb-rövidebb kézikönyv született Ausztria történetéről, melyek elterjedve még 1918 után is sokáig használatban maradtak. Hasonlóan a legtöbb középiskolai tankönyvhöz, szinte mindegyikük 1867-ig dolgozta fel Ausztria történetét. Ennek tükrében tehát Ausztria történetét mindazon események nyitányának és előtörténetének tekintették, ami 1867 óta történt. Az egyik legelterjedtebb, már a XX. században napvilágot látott tankönyv, R. Raithel munkája is (*Fragen aus der vaterländischen Geschichte* – Hazafias történelmünk kérdései) utolsó fejezeteként az 1867-es esztendő nagy jelentőségét tárgyalja.

Erre adjanak magyarázatot! Azok a viharok és válságok, amelyek az osztrák összállamot másfél évszázadon keresztül tépázták (kezdve az osztrák örökösödési és a porosz háborúktól, a napóleoni korszakon át egészen 1848 megrázkódtatásaiig) a XIX. század második felében – historiográfiailag is – életre keltették az osztrák államiság eszméjét. Mégpedig oly módon, ahogy az a Pragmatica Sanctio („indivisibiliter ac inseperabiliter"), Mária Terézia és fiai reformjai, valamint az 1804-es osztrák császári cím óta rögzült, és ahogy azt 1867 után a „dualizmus" időszakában mint egységet és összállami eszmét hangsúlyozták. Nem véletlen, hogy Alfred von Arneth történész számos munkája, elsősorban nagy, tízkötetes műve Mária Teréziáról (1863–1879) éppen az 1867 körüli években látott napvilágot. Az osztrák állameszme történelmi ténye, vagyis az a politikai akarat, hogy minden egyes, a császári ház uralma alatt álló területet egyetlen szorosan egybefűzött államnak tekintsenek, bizonyosan egészen a korábbi évszázadokig nyúlik vissza. Azonban maga a fogalom, vagyis a nyelvi megjelölés („osztrák állameszme") jelenlegi ismereteink szerint 1867 előtt még nem jelent meg.

Érdekességként megemlítem, hogy újabb művek is, amelyek már a XX. században és jóval az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után születtek, szívesen választották kiindulási pontként az 1867-es évet, amikor a Habsburg-monarchia utolsó szakaszának történetét mutatták be. Így például Albert Fuchs, egy már elhunyt, igencsak baloldali író – inkább irodalmár és germanista, mint történész –, aki semmiképp sem vádolható konzervatív vagy éppen dinasztikus szimpátiával, 1949-ben jelentette meg Bécsben a Globus Kiadónál figyelemreméltó színvonalú, ismeretterjesztő jellegű szellemtörténetét *Geistige Strömungen in Österreich 1867 bis 1914* (Szellemi áramlatok Ausztriában 1867–1914) címmel. E műben azonban – címének megfelelően – inkább a szellemi-politikai irányzatok állnak az érdeklődés középpontjában. A véleményem szerint legjelentősebb, az utóbbi időben Ausztrián kívül a Ferenc-József-kor történetéről írott mű pedig A. May könyve, amely első kiadásban 1950-ben, majd másodszor 1965-ben jelent meg az Egyesült Államokban *The Habsburg Monarchy 1867–1914* (A Habsburg Monarchia 1867–1914) címen.

Mindennek ellenére 1867 eseményeinek is van előtörténete, és ezen esztendő mélyebb megértése szinte lehetetlen, ha nem vállalkozunk legalább a kiegyezést megelőző húsz év áttekintésére. És éppen itt kezdődnek az igazi nehézségek, hogy megfeleljek előadásom címének. A hallgató „osztrák szemszögű" bemutatást vár. De beszélhetünk-e ezekben az 1867 előtti években politikailag egységes és egyöntetű osztrák nézőpontról? 1848, a forradalmak éve számos nehéz kihívás elé állította Ausztriát, de mindet sikerrel leküzdötte. Az örökös tartományokban, az Alpok tér-

Az Osztrák–Magyar Monarchia vasúthálózatának fejlődése a századfordulóig

ségében, mint például Stájerországban, a birodalmi székesfővárosban, Bécsben, a cseh tartományokban, Galíciában, egész Magyarországon és valamennyi hozzá kapcsolódó részen, valamint Lombardia és Velence területén is kirobbantak az osztrák birodalmat veszélyesen fenyegető felkelések. Talán Tirol volt az egyetlen tartomány, ahol biztonságban érezhették magukat a forradalomtól – az udvar oda is menekült. A forradalmak leverése nem volt lehetséges a külföld, ez esetben a cári Oroszország segítsége nélkül. Ennek ellenére tartotta magát, sőt elterjedté vált az összállam eszméje. Nem kell-e ezért feltételeznünk, hogy az osztrák egységállam megteremtésének szándéka elevenen élt Ausztria népeinek többségében, és hogy ezek a felkelések nem az összállamiság eszméje, hanem az abszolutizmus államformája ellen irányultak? Másfajta együttélési formát kívántak a különböző népek, de nem a közös állam keretei közötti együttlétük megszűntét. És itt következnek azok az ellentmondásos mozzanatok, amelyek megnehezítik az egységes „osztrák szemszögű" értelmezést: Miért nem gondoltak már 1848 októberében vagy novemberében, tehát a birodalmi székesfőváros, Bécs forradalmi mozgalmának leverése után azonnal az abszolutizmus helyreállítására? Engedték tovább működni a birodalmi gyűlést Kremsierben, és éppen azon a napon oszlatták fel, amikor véghezvitte művét. Viszont később, amikor kiderült, hogy az 1849. március 4-i oktrojált alkotmány keresztülvihetetlen, akkor már nem a kremsieri alkotmánytervet vették újra elő, hanem az 1851-es szilveszteri pátenssel minden alkotmányos intézményt felszámoltak és az abszolút monarchiához nyúltak vissza. Azonban az abszolút monarchia ebben az időben már nem volt az a történelmileg konstruktív modell, mint még egy évszázaddal korábban. Ezt jól mutatja az a tény is,

hogy nem sikerült Európa három utolsó, még az abszolutizmus jegyében kormányzott birodalma között baráti kapcsolatot kiépíteni. A krími háború Oroszországnak súlyos vereséget jelentett, Ausztriának semmi előnyt nem hozott, és csak átmenetileg biztosította az Oszmán Birodalom fennmaradását, tehát nem oldotta meg a keleti kérdést. Ennek ellenére ez az esemény nem segítette elő Ausztria alkotmányos fejlődését, és az 1859-es vereségre volt szükség ahhoz, hogy a neoabszolutizmust felszámolják, és Ausztria végérvényesen rátérjen az alkotmányos állam felé vezető útra.

A neoabszolutizmus évtizedének értelmezése és értékelése még mindig az osztrák történetírás legnehezebb kérdései és feladatai közé tartozik. Nem kívánom a korábbi viták szinte áttekinthetetlen áradatát ismét megindítani, de a legutóbbi időben is született – elsősorban Friedrich Walter kutatásainak köszönhetően – eleven kritika arról az irányvonalról, amely szánt szándékkal figyelmen kívül hagyta nemcsak a forradalom, hanem a kremsieri alkotmányterv vívmányait is, és – nem utolsó sorban Alexander Bach, valamint még inkább Kübeck báró tevékenységére alapozva – előhozakodott előbb az adminisztratív, majd végül a dinasztikus abszolutizmus gondolatával. A másik oldalon azonban nem kisebb személyiség, mint éppen Fritz Valjavec, tehát szintén a korszak egyik jó ismerője volt az, aki például az Institut für Österreichkunde 1959-es tanácskozásán oly módon méltatta a neoabszolutizmust, hogy azzal még hallgatósága konzervatív gondolkodású része szerint is túl messzire ment. Csak emlékeztetni szeretnék rá, hogy Ferenc József császári uralkodásának első éveiben olyan értékálló teljesítmények születtek, amelyek kétségtelenül 1867-ig, sőt azon túl is megőrizték jelentőségüket: egységes vámrendszert és közvetett adórendszert vezettek be, egységes állampolgári jogot teremtettek, kiépítették és egyidejűleg egyszerűsítették a közigazgatást, elválasztották az igazságszolgáltatást a közigazgatástól, bevezették az esküdtbíráskodást, keresztülvitték a jobbágyfelszabadítást, a községek önigazgatását és az átfogó iskolareformot, valamint sor került olyan műszaki fejlesztésekre, mint a vasút-, a közlekedési és a távíróhálózat kiépítése. Sőt Valjavec egyenesen egy reformcsászárság időszakáról beszél, rámutatva arra, hogy ebben az évtizedben háttérbe szorultak és mérséklődtek a nemzeti ellentétek. Érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy az akkor – és még később is sokáig – jelentősebb mű a Habsburg-monarchia nemzetiségeiről, a Czoernig-féle etnográfia éppen a neoabszolutista korszak szülötte (1855–1857).

Mindennek ellentmond – s ezzel a ténnyel nem néztek megfelelően szembe –, hogy az alkotmányos értelemben vett fejlődést nem lehet feltartóztatni. Az alkotmány nélküli állapotért éppen a példaértékű közigazgatással, valamint a szellemi és anyagi jólét támogatásával kívánták minél több területen kárpótolni az államot és a népet. Amíg ez az államélet alkotmányos viszonyokat nem érintő területein lehetségesnek tűnt, javarészt meg is tették, és emiatt a történésznek elismeréssel kell adóznia a neoabszolutizmus korszaka előtt. De az alapvető kérdés elől megfutamodtak: kevés kivételtől eltekintve mindvégig idegen maradt a neoabszolutizmus és képviselői számára az a gondolat, hogy a népek öntudatra ébredésének korszakában a népet, vagy ha úgy tetszik, a népeket nevelni kell, fel kell készíteni a politikai nagykorúságra, a közreműködésre és a felelősségvállalásra. E felismeréshez 1859-ben és 1866-ban véráldozattal kellett eljutni.

Mikor tette meg Ausztria a döntő, végső lépést az alkotmányos államiság felé? Az 1848-as esztendő új korszak hajnalát jelentette, nemcsak azért, mert új eszmék keltek életre, hanem azért is, mert nyilvánvalóvá tette a korábbi korok mulasztásait. 1848–1849 során a magyar kérdés *is* napirenden volt, *de nem kizárólag* az. Az osztrák állam léte vagy nemléte volt az alapvető kérdés, és ebben az összefüggésben a magyar probléma – osztrák szemszögből – csak része volt az összállamiság kérdésének. De emellett – ne felejtsük el – európai kérdésként napirenden volt Ausztria léte is, és észre kell vennünk, hogy a népek 1848-as felkelése, valamint annak leverése (ha úgy

tetszik, az 1848–1849-es ellenforradalom) semmilyen módon nem zavarta az európai békét és nem vezetett hódító háborúkhoz! Hasonlítsák ezzel össze az 1789-es francia forradalom és a napóleoni háborúk korszakát! Sőt Ausztria szövetsége Oroszországgal, és a két hatalom Poroszország elleni energikus politikája, amely elvezetett az 1850. november 29-i olmützi szerződéshez, megmentette Európa békéjét. Ferenc József császár levelei, melyeket a krími háború előestéjén írt I. Miklós orosz cárnak, szintén őszinte és becsületes békevágyról tanúskodnak – ahogy ezt J. Redlich Ferenc József-életrajzában olvashatjuk.

És ha még egy lépéssel tovább megyünk: minden bizonnyal Karl von Buol-Schauenstein gróf, osztrák külügyminiszter rövidlátását is okolhatjuk az 1859-es szerencsétlenségért; azon év május 4-én elkerülhetetlenné vált lemondása túlontúl is érthető a történész számára. Ha azonban emlékezetünkbe idézzük a minden bizonnyal ellentmondásos, de részben nagyon is konstruktív terveket, amelyek 1859-ben éppen napirenden voltak, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Ausztriának *és* kormányainak minden oka megvolt arra, hogy elkerülje a külpolitikai bonyodalmakat annak érdekében, hogy a belpolitikában tartós válaszokat adhasson az 1848 óta megoldatlan kérdésekre. Utalni szeretnék itt W. Goldinger rövid, ám alapvető tanulmányára (*Von Solferino bis zum Oktoberdiplom. Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs* – Solferinótól az októberi diplomáig, 1950), amelyre a következő gondolatok is javarészt támaszkodnak.

Ferenc József császár 1859. július 15-én írta alá a laxenburgi manifesztumot, amelyben reformlépéseket helyezett kilátásba. Goldinger részletesen bemutatta, hogy az akkori kormányátalakítás heteiben mire helyezett hangsúlyt tanácsadóként előbb Rechberg és Thun, majd Hübner és Wolckenstein, később pedig Clam-Martinitz is, míg végül 1859. augusztus 22-én a *Wiener Zeitung* hasábjain megjelenhetett a kormányprogram. Három kérdéskörről vitáztak, és végeredményben nem is tudtak megegyezni. Egyrészt a községi rendtartás kérdése és a kormányzati feladatoknak a községek számára való átadása képezte a vita tárgyát, mely során az ókonzervatívok Thun vezetésével a földbirtok és a községek szerves együttműködésére gondoltak, inkább a „selfgovernment", mintsem képviseleti-parlamentáris értelemben. A másik két napirendi pont a protestantizmus kérdése és a még mindig megoldatlan magyar ügy volt. Mindeközben ezek a témakörök egymásba is fonódtak, hiszen volt remény arra, hogy a magyar ókonzervatívok Leo Thun körével karöltve lépnének fel a liberálisok által szorgalmazott centralizmus és bürokratizmus ellen. Ám eme reményükben csalódniuk kellett. A protestantizmus kérdésének megoldása a nem egységes kormányban nehézségekbe és ellentmondásokba ütközött, így végül csak 1861. április 8-án sikerült azt az új protestáns pátenssel szabályozni. Eközben Magyarország esetében – többek között – elsősorban az ország egységének helyreállítása, egyes országrészek, mint például a szerb vajdaság önállósága, valamint a vármegyei alkotmányosság visszaállítása okozott fejtörést. Végül az augusztus 25-én és 26-án megtartott schönbrunni konferenciákon sikerült azokat az irányvonalakat kijelölni, amelyek elvezettek az októberi diplomához, és amelyek általánosabb értelemben utat nyitottak a dualizmus irányába.

Nem kétséges, hogy Ferenc József a képviseleti-parlamentáris értelemben vett fejlődést nem kívánta, és abban reménykedett, hogy a Lajta két partján tevékenykedő ókonzervatívok összefogásával elkerülheti azt. Ezzel szemben olyan vélemények is megfogalmazódtak, amelyek óvtak a magyar kívánságok teljesítésétől, és a vármegyei alkotmányban, valamint a magyar országgyűlésben is a perszonálunió felé vezető utat vélték felfedezni, amellyel a leghatározottabban szembehelyezkedtek. Hiszen milyen következményei lehetnek ennek Ausztria többi tartományára? Ebből a megfontolásból válik érthetővé az a kijelentés, hogy egy alkotmány még mindig kisebb rossz, mint huszonegy. Von Troppau liberális alpolgármester aggályait fejezte ki a dualizmussal kapcsolatban, és Ignaz Plener is óva intett a magyaroknak teendő, túl

messze menő engedményektől, hiszen ezek a vég kezdetét jelentenék. Rauscher bíboros egy Rechbergnek írt levelében pedig már az osztrák császárság feladásáról írt.

Az októberi diplomát önmagában lehet pozitívan vagy negatívan értékelni, lehet azokat az erőket, amelyek megbuktatták – így az osztrák liberalizmust, a 48-as alkotmány utáni magyarországi vágyakat, valamint mindazokat, akik a nemesség és az egyház hatalmi előjogától féltek – dicsőíteni vagy kárhoztatni. Egy azonban biztos: az októberi diploma volt az első lépés a rég várt ausztriai alkotmány irányába, és egyben az a sarokpont, amely körül az akkori Ausztria egész belpolitikai problematikája forgott. Aki áttekinti az októberi diploma előtörténetét, és feltárja bukásának okait, az könnyebben érti meg az 1867-hez vezető további fejlődést is. A februári pátens a szó szoros értelmében nem alkotmány, hiszen formailag csak az októberi diploma végrehajtásának rendelkezéseit tartalmazza. Épp ezért nem beszélhetünk februári alkotmányról, még akkor sem, ha tartalmazza a Birodalmi Tanács statútumát, és ennek előfeltételeként a szükséges tartományi rendtartásokat. Ugyanakkor hiányoznak belőle a valós alkotmányt fémjelző olyan jelentős törvények, mint a végrehajtó vagy a bírói hatalom szabályozása, az alapjogokról, a miniszteri felelősségről és a képviselői immunitásról szóló törvények.

Mielőtt rátérnénk az 1867 előtti utolsó szakaszra, engedjenek meg egy általános jellegű eszmefuttatást. Az 1848 és 1867 közötti időszak két szakasza – a neoabszolutizmus és az alkotmányos előrehaladás ideje – minden különbsége ellenére közös jellemzővel is rendelkezik. Egymást követik az alkotmányos válságok és külpolitikai bonyodalmak: az 1848–1849-es esztendők viharai során három alkotmányterv született. Amikor úgy tűnt, hogy az állam és az új rendszer már megszilárdult, mindhárom terv szertefoszlott. Amikor Ausztria 1859-ben súlyos vereséget szenvedett, döntő lépéseket tettek az alkotmányosság irányába. Amikor Ausztria Poroszországgal karöltve a dánkérdés kapcsán ismét bizonyos külpolitikai sikereket könyvelhetett el, az alkotmányt, melynek továbbfejlesztése a februári pátens szellemében kivitelezhetetlennek bizonyult, 1865. szeptember 20-án ismét felfüggesztették, vagyis alig egy hónappal a gasteini egyezmény után, amelyben Ausztria és Poroszország rendezte Schleswig-Holstein kérdését. Ausztria visszatért az egyes koronaországokbeli tartománygyűlésekkel fémjelzett abszolutizmushoz, és csak 1866 eseményeit követően jöhetett létre az az alkotmányos mű, amely legalább fő vonásaiban az Osztrák–Magyar Monarchia végéig fennállt.

A kül- és belpolitikai momentumok eme egymásra hatásában mutatkozik meg leginkább a Metternich-korszak kettős hagyománya, egyfelől mint örökség, másfelől mint teher.

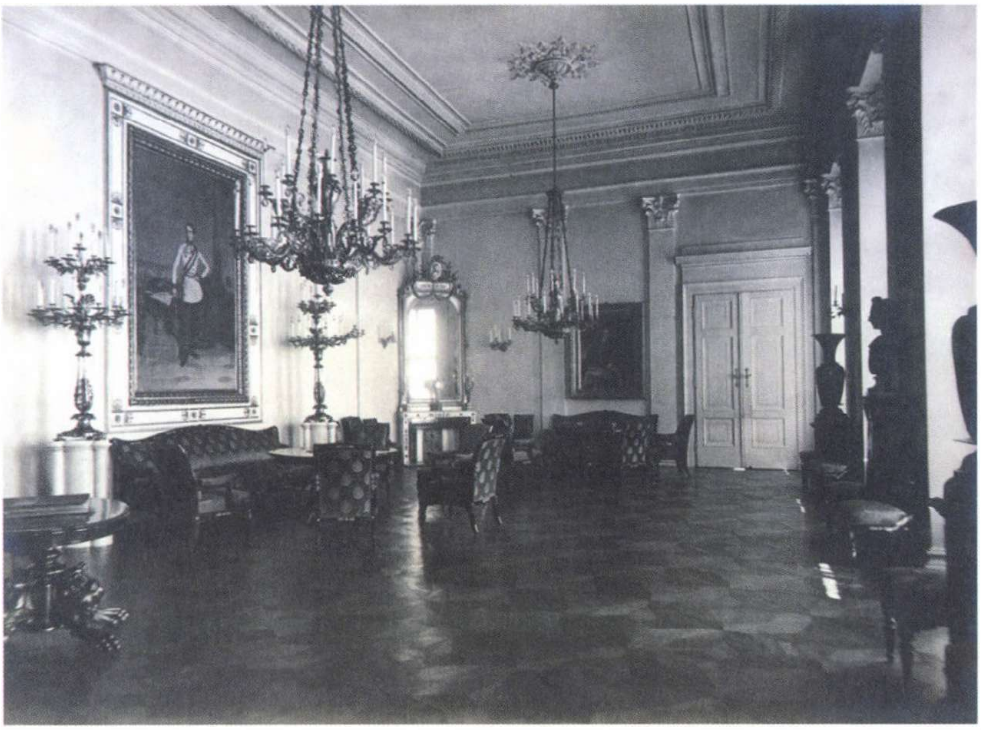
Nemcsak a bécsi kongresszus óta, hanem már korábbi évszázadok történelmi távlatában is három fejlődési lehetőség állt feladatként Ausztria előtt: mégpedig hatalmának megőrzése három területen is, a Rajna, a Pó és a Duna völgyében, vagyis hatalmi pozíciójának megvédése a német és az itáliai részeken, valamint a Duna térségében. Egészen I. Miksa és unokáinak politikájáig kell visszanyúlnunk, hogy teljes mértékben feltárhassuk, miként fonódott egymásba egyre gyakrabban ez a három feladat, elsősorban azóta, hogy megszerezték a burgundi örökséget, belebonyolódtak a pápák politikájába, V. Károly végrehajtotta a sacco di Roma-t, a XVI–XVII. században pedig szembekerültek a Velencei Köztársasággal; legfőképpen pedig azóta, hogy Közép-Európa országait meg kellett védeni az oszmán fenyegetéstől. A Németország nyugati részén XIV. Lajos ellen folytatott háborúk idején indultak meg a heves török támadások, melyek Bécs második ostromához vezettek, és a XVIII. század elején Savoyai Jenő herceg véres babérokat szerzett mind a németalföldi, mind az itáliai csatamezőkön, mind pedig Belgrád erődítménynek bevételével. Napóleon háborúinak és a bécsi kongresszus idején jelentkező problémáknak köszönhetően mindhárom feladatkör végrehajtása új szakaszába lépett. H. von Srbik kutatásai óta ismer-

jük Metternich igyekezetét, hogy Ausztria kapcsolatait Németországgal és elsősorban a nyugatnémet területekkel minél intenzívebbre fonja, Metternich sikertelen kísérletezését egy Ausztria vezette Lega Italica létrehozására, valamint hasztalan erőfeszítéseit, hogy – részben akár az államkancellár kifejezett akarata ellenére is – Ausztriából egy egységes, Duna menti monarchiát faragjon. Mindhárom feladatkör tehát az osztrák államra nehezedő teherként aktuális maradt a XIX. század folyamán, és így vezetett Ausztria külpolitikája 1848 és 1867 között három szálon is tragédiához. Az 1849. augusztus 6-i milánói békével Ausztria katonai hatalommal bizonyította erőfölényét Szardínia fölött, valamint Oroszország segítségével az olmützi szerződésben politikai sikert ért el Poroszországgal szemben. Azonban mindkét győzelem csak átmenetinek bizonyult, a forradalmi évek alatti szövetségesével, a cári Oroszországgal pedig a krími háború során került Ausztria nyílt konfliktusba. Az Itáliához fűződő kapcsolat végig feszült maradt, és az 1859-es vereség sem vezetett megbékéléshez, ami szükségszerűvé tette az 1866-os újabb fegyvercsörtetést. A Poroszországhoz fűződő viszony Bismarck hivatalba lépése óta egyre csak romlott; a Német Szövetség reformjára tett utolsó kísérlet az 1863-as frankfurti fejedelmi gyűlésen kudarcot vallott, és a Dánia elleni háború idején létrejött Ausztria és Poroszország közötti időszakos enyhülés sem akadályozhatta meg az 1866-os háborút. Ez idő alatt azonban az alkotmányos fejlődés csak vontatottan haladt előre, és az összállam belpolitikai rendje, elsősorban Magyarországnak a Habsburg-monarchián belüli helyzete tisztázatlan maradt. Eszerint Ausztriát túlságosan megterhelte a három külpolitikai feladat, nem tudta kielégítően megoldani őket, sőt nem utolsósorban éppen külpolitikája miatt belül is gondok terhelték és akadályozták cselekvőképességét. Ausztria foglya maradt a hagyományos külpolitikai irányvonalnak, miközben az új kor – főleg a belpolitikában – erélyes, új megoldásokat követelt. Ehhez még hozzátehetjük, hogy Ausztria sem könnyítette meg saját maga számára feladatát. Az ifjú császár az első perctől kezdve szorgalmas és kötelességtudó uralkodó volt, első kormánya pedig, a Schwarzenberg-minisztérium, nagyon jó kezdetnek bizonyult: a brit követ a kormányt csak a miniszterelnökök kabinetjeként emlegette. És a továbbiakban is zömmel államférfiúi képességekkel megáldott személyiségekkel találkozhatunk. Az egyetlen, csalódást okozó kivételt talán Karl Buol-Schauenstein gróf jelentette, de ő Schwarzenberg ajánlására került hivatalába, és e döntésekor Ferenc József császár a legjobbnak vélt tanácsot követte. Történészként hozzá kell tennünk, hogy Ausztria számára nem kínálkozott más út, mint amit végül ténylegesen választott. Végeredményben ugyanis a tét a veszélyeztetett összállam megóvása volt, és ezt a feladatot sikerült is megoldani. Az osztrák állam nemcsak fennmaradt, de elég erős is volt ahhoz, hogy a döntő lépést megtegye: a Vormärz feudális államából egy modern értelemben vett államrendet hozzon létre és az alkotmányos korszak képviseleti jogállamává váljon. Ez az eredmény ma már tény a történész számára, de véres döntések eredménye volt ez, és így a sikerhez vezető alkotóelemek mindegyikét hosszasan és hatásosan lehet bírálni.

Nem érdektelen, ha egy részvizsgálat segítségével világítjuk meg az 1867-es esztendőt megelőző időszak fejlődési problémáit. Erre vállalkozott mintegy húsz évvel ezelőtt Herbert Wettinger *Die österreichischen Verfassungsfragen im steirischen Landtag und in der steirischen Öffentlichkeit 1860–1867* (Az osztrák alkotmányos kérdések a stájer tartományi gyűlés és a stájer közvélemény előtt, 1860–1867) című művében, melynek megírására egyik egyetemi tanár elődöm, Ferdinand Bilger biztatta.

1861. április 6-án tizenhárom évnyi szünet után ült ismét össze a stájer tartományi gyűlés. Az ott folyó munka első szakaszának bemutatását, amely a tartományi gyűlés öt és a birodalmi gyűlés három ülésszakán vezet minket végig, rövidre foghatjuk. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a stájer közvélemény már az októberi diploma kihirdetése *előtt* igen markánsnak mutatkozott. Magyarország és az osztrák tartományok jogait élénken tárgyalták, miközben a föderalista elképzelések irányába mutatott

A külügyminisztérium épületének egyik helyisége Bécsben, a Ballhaus Platzon

bizonyos mértékű rokonszenv ellenére túlsúlyban volt a liberális szemlélet. Így aztán a konzervatív-föderalista októberi diploma esélyei már kezdettől fogva rosszak voltak. Ezzel szemben már az első tartománygyűlési ülésszakon megfogalmazódott az óhaj, hogy ne csak a birodalmi gyűlésben, hanem tartománygyűlési szinten is tárgyaljanak az alkotmányossági kérdésekről. Továbbá éveken át vitáztak az üléseken a községi törvényről, a tartományi rendtartásról, a kerületi képviseletekről, házasságjogi kérdésekről, valamint az egyháznak a közjogi intézményekhez, így elsősorban a községekhez és az államhoz fűződő kapcsolatáról. Mindez két okból érdemel röviden említést: először is rámutat arra, hogy Ausztriában az alkotmányossági kérdések tanulmányozásánál – mind akkor, mind később – elengedhetetlen a birodalmi alkotmány mellett a *tartományi gyűlések* vizsgálata és tevékenységük feltárása; másodszor pedig azért, mert megmutatja, hogy e fórumon tényleges alkotmányos előkészítő munkát végeztek, amely nélkül 1867 egyáltalán nem lenne megérthető. A magyarkérdés bizonyosan nem volt központi kérdés, de ismételten fontos szerepet játszott. A stájerországi sajtó már 1860 januárjában elkezdett foglalkozni a magyar üggyel. A lapok Szécsen és Deák véleményével szemben, melyeket kommentáltak, egy összosztrák egységállamot kívántak látni. Moritz von Kaiserfeld, akit a korszak egyik legjelentősebb politikusának tekinthetünk, már a tartományi gyűlés első ülésszakának megnyitásakor, 1861 áprilisában visszautasította Deák érvelését és 1741-re való visszautalásait. A későbbiekben, például a birodalmi gyűlés második ülésszakának idején, 1863 nyarán kiéleződtek a viták, így többek között arról a kérdésről is, hogy az erdélyi képviselőknek az osztrák birodalmi gyűlésbe való belépésével vajon megoldódik-e a probléma, és a „szűkebb" birodalmi gyűlés átalakul-e kibővítetté. A stájer képviselők azon a véleményen voltak, hogy ez nem is lehetséges, hiszen Erdélynek nincs tartományi rendtartása, amely lehetővé tenné, hogy képviselőket küldjenek az osztrák birodalmi gyűlésbe. A stájer közvélemény élesen szembeszállt a Schmerling-kormánnyal, míg a stájer képviselők mind a tartományi, mind a birodalmi gyűlésben még sokáig megpróbáltak jó képet vágni hozzá, egészen addig, míg ez végleg kilátástalanná nem vált, és Kaiserfeld 1864. december 1-jei beszédével végképp be nem követ-

kezett a szakadás. Kaiserfeld éles szavakkal bírálta Schmerling politikáját, és hozzátette: „Magasra értékelem a magyarok jogfolytonosság iránti követelését, ugyanis abban nem doktriner makacsságot látok, hanem a régi jog újjáalakításának az alapját."

Ha emlékszünk rá, hogy Ferenc József már 1864 decemberében titokban kapcsolatba lépett Deákkal, és hogy e megbeszélés eredményeként látott napvilágot Deák húsvéti cikke, valamint hogy Ferenc József még 1865 áprilisában megjelent Pozsonyban, júniusban pedig Budapesten; továbbá hogy ezzel összefüggésben le kellett mondania a Schmerling iránt elkötelezett magyar államférfiaknak, Zichynek és Nádasdynak, és hogy az uralkodó Mailáth grófot kinevezte magyar udvari kancellárrá, akkor hozzáfűzhetjük, hogy a neves stájerországi politikus nézetei bizonyára tovább ösztönözték a császárt az osztrák–magyar kiegyezés felé vezető úton. Az 1866-os esztendő tehát nem előidézte, csak felgyorsította az 1867-es alkotmányozási munkát, hiszen már három esztendővel korábban eldöntötték azt, sőt még a meghatározó 1866. júliusi hadiesemények előtt, legkésőbb június 25-én fogalmazta meg Deák a kiegyezési mű részleteit oly módon, ami Ferenc József számára is elfogadhatónak tűnt. Eme eszmefuttatás azonban arra is rá kíván mutatni, hogy az 1867. év nemcsak az osztrák–magyar kiegyezést valósította meg, hanem a birodalom osztrák fele számára szintén megteremtette a későbbiekben is alapvető jogrendszert és alkotmányos berendezkedést. Idetartozik a korszak törvényhozási teljesítménye. Csak emlékeztetni szeretnék az 1850-es évek jogalkotására, többek között az 1852-es büntetőtörvénykönyvre, az 1859-es ipartörvényre, valamint az egyesületi és a sajtótörvényre. 1861-ben született meg az osztrák kereskedelmi törvénykönyv, és vele szinte egy időben azok a jogszabályok, melyeket akkoriban a személyes és politikai szabadság alapjainak tekinthetünk: a birodalmi tanács és a tartományi gyűlések tagjainak sérthetetlenségéről és felelőtlenségéről szóló 1861. október 3-i törvény, valamint a személyes szabadság védelméről szóló, 1862. október 27-én elfogadott törvény. Ugyancsak ezen a napon fogadták el a lakás sérthetetlenségének a jogát kimondó törvényt, majd az 1867. decemberi jogalkotással, az úgynevezett decemberi alkotmánnyal összefüggésben jött létre a miniszteri felelősségről szóló törvény, melyet megelőzött a császári kormányzati döntések miniszteri ellenjegyzésének követelése 1867. július 25-én. És végül, de nem utolsósorban meg kell említenünk, hogy 1867. december 21-én született meg az állampolgárok alapvető jogairól szóló állami alaptörvény, melyet mai napig, 100 évvel megalkotása után sem bővítettek és egészítettek ki.

Befejezésül meg kell vizsgálnunk egy további fontos kérdéskört is: miként vélekedett maga az uralkodó, Ferenc József császár és király az 1867-es alkotmányról és törvényalkotásról? A császár általában véve sohasem volt egy alkotmány, különösen nem egy képviseleti alkotmány híve. Ez egyfelől öröksége, gyümölcse volt annak a dinasztikus irányultságú és dinasztikus hangsúlyozású uralkodófelfogásnak, melyet elődeitől örökölt és ugyanolyan komolyan vett, mint magát az uralkodást. Másfelől viszont neveltetésének volt köszönhető, amelyben nemcsak édesanyjának, Zsófia főhercegnőnek, hanem Rauscher bíborosnak és Metternich államkancellárnak is szerepe volt. Ugyancsak meg kell jegyeznünk, hogy a császár még az ötvenes években – korábbi, a forradalmi időszakban szerzett tapasztalataira támaszkodva – sem a nép szimpátiájában vagy éppen szeretetében látta uralmának valódi garanciáját, hanem sokkal inkább legfőbb katonai és állami parancsnoki hatalmán nyugvó tekintélyében. Az általam említett művek is tanúskodnak arról, hogy a császár ismételten és minden alkalmat megragadva elutasította az ötletet, hogy birodalmának alkotmányt adjon. Ezek szerint a császár megváltoztatta volna a véleményét?

Ez bonyolult kérdés, és biztosan több válasz is adható rá. Hiba volna egyfelől kárörömöt érezni, mivel a császár saját elképzeléseit tévesnek és egy másik utat helyesnek ismert fel; de ugyanígy hiba volna dicsőíteni őt ezért, és azt állítani, hogy végül a nép és csakis a nép uralkodója lett volna, aki örömmel teljesítette népe óhaját. Való-

színűbb egy másik vélekedés, miszerint a császár növekvő bölcsességével belátta, hogy nem lehet az államot csupán a saját, mégoly helyesnek is vélt elképzelései szerint kormányozni. Belátta, hogy az állam olyan, mint egy hajó: nem tudja útvonalát a térképen ceruzával előre felrajzolt irányban követni, sokkal inkább figyelemmel kell lennie a szélirányra és az időjárás viszontagságaira, hogy a hajó ne szenvedjen kárt. A császár felismerte a liberalizmus, az 1867-es fejlődés fő hordozójának a politikai jelentőségét, és arra a gondolatra juthatott, hogy ezt az erőt is átalakítja birodalma támaszává – így jöhetett létre az uralkodó és a liberalizmus közötti szövetség. Ez azért is figyelemre méltó, mert, ha már nem nevezzük az uralkodót a nemesség barátjának, akkor szimpátiája minden bizonnyal inkább az egyszerű, szerény, kispolgári és hűségesen megbízható nép felé fordult, mintsem az intellektuális jellegű szellemi élet irányába, amely oly jellemző volt a kor liberalizmusára. De kétségtelenül hitt a császár a liberalizmus hazafias érzelmében és hűségében – hiszen e nélkül sohasem tett volna irányába messzemenő engedményeket. A liberalizmus minden bizonnyal hálás volt az uralkodónak előzékenységéért, és a császár tiszteletre méltó természete, miszerint adott szavát mindig komolyan vette, kölcsönösen jó kapcsolatot eredményezett.

Azonban az 1867. év törvényalkotásának, benne az osztrák–magyar kiegyezéssel, van még egy jellemvonása, amely az uralkodóval kapcsolatban fontosnak tűnik. Ez a legbonyolultabb alkotmány, melyet a világtörténelemben ismerünk, ugyanis egy olyan államé volt, mely két birodalomfélből állt, három kormánnyal, valamint egy tucat nemzetiséggel, továbbá másfél tucat különböző rangú és alkotmányú tartománnyal stb. rendelkezett. Mégsem született hiányosságok nélküli mű, és az uralkodó parancsnoklási jogkörének korlátozása ellenére is számos kérdés függött az ő ítéletétől és döntésétől.

Az itt felsorolt okokra hivatkozva képviselhetjük továbbra is azt a nézetet, miszerint az 1867-es törvényalkotás a kiegyezéssel *együtt* az uralkodó személyére és államfelfogására volt szabva. A császár és király ezekben az években már – nagy bánatára – felismerte, hogy valójában nem volt sem nagy stratéga, sem invenciózus államférfi. De Ferenc József már akkor is az volt, aminek azután egész életében meg is maradt: birodalma legjobb, legnagyobb tudású és leglelkiismeretesebb hivatalnoka. A kicsinységek és apróságok iránti áhítattól átitatva, kifejezetten kitűnő emlékezőtehetségre támaszkodva, és a szorgalomba vetett hit, vagy ha jobban tetszik, tévhit által vezérelve olyan művet láthatott a kiegyezésben, amely valamilyen módon személyes vonzódásainak is megfelelt. Minden nyitva maradt kérdés, minden esetleges hiányosság törvényes és alkotmányos úton saját ítéletére, mondhatjuk tapintatára volt bízva – ha valakinek egyáltalán sikerült e bonyolult rendszert a legkisebb részletekig átlátni, akkor ez neki bárki másnál jobban sikerült. Elmondhatjuk, hogy e téren is egyeduralkodó maradt. Ferenc József a későbbiekben is, esetenként emlékeztetett az 1867-es törvényekre, és Alexander Spitzmüller személyes tapasztalata szerint a császár a kiegyezés joganyagának a legkisebb részleteit is segítség nélkül tudta idézni, és ebben nála, a pénzügyminiszternél különb volt. Még egyszer szeretnék rá emlékeztetni: a császárnak kiváló emlékezőtehetsége volt, és kétségtelenül felismerte, hogy az osztrák–magyar kiegyezés államfelfogása sorsává és legfontosabb támaszává vált – az Osztrák–Magyar Monarchia végéig.

Ezzel az utalással szeretném zárni az 1867 körüli évek politikai folyamatairól szóló fejtegetéseimet. Egészében véve az 1867-es törvényalkotást nevezhetjük imponálónak. Történelmileg elsősorban azért érdekes, mert itt minden alkotóelem, amely az alkotmányhoz vezető úton vagy magában az alkotmányban szerepet játszhat, egymás mellett és egymással közösen volt eredményes: az uralkodó parancsnoklási joga, a népképviselet beleszólási joga, a konzervativizmus, a liberalizmus, a centralizmus, a föderalizmus, a magánjogi és a közjogi kérdések, az egyes vallásfelekezetek jogai, az állam és az egyház viszonya, és még sok más. Mindezt kritizálhatjuk, de tárgyilagosan rá kell mutatnunk azokra a lehetőségekre is, melyeket az 1867-es esztendő a továbbfejlődés

számára nyújtott. A történész azonban ne készítsen recepteket, csupán magyarázza meg, miként és miért történt valami. És eközben fel kell ismernie, hogy az adott körülmények között valószínűleg nem is létezett más út, mint ami 1867-ben ténylegesen megvalósult.

Novotny, Alexander: Die politischen Probleme des Ausgleichs aus österreichischer Sicht. In *Historisches Geschehen im Spiegel der Gegenwart. Österreich–Ungarn 1867–1967.* Hrsg. von Institut für Österreichskunde. Wien, 1970, Verlag Ferdinand Hirt, 25–37. Fordította Zachar Péter Krisztián.

Jegyzet

1. E tanulmány eredetileg előadásként hangzott el a kiegyezés századik évfordulója alkalmából 1967 októberében Grazban megrendezett történésztalálkozón. (*A szerk. jegyz.*)

HANÁK PÉTER

HISTORIZÁLÁS ÉS TÖRTÉNETISÉG A KIEGYEZÉS VITÁJÁBAN

(1973–1974)

Napjainkban kibontakozó vagy éppen csak bontakozó fejlemény, de már megfigyelhető és érdemes megfigyelni, hogy újkori történelmünk nyughatatlan vitakérdése, az 1867. évi kiegyezés százéves polémiája valaminő – bizonyára nem teljes és végleges, de a végleteket kiegyenlítő – szintézis felé halad. Az álláspontoknak ebben a felismerhető közeledésében, úgy hiszem, nem a közelmúltban is még oly eleven vitakedv kifáradásáról, a status quo alapján kötött időleges fegyverszünetről, és nem is az egykori történelmi kompromisszum szellemében fogant történetírói kompromisszumról van szó. A kiegyenlítődést a történészek évről évre gyarapodó anyagismerete és minden dimenzióban bővülő látóköre mellett – és ezzel szoros kapcsolatban – a hagyományos „*historizálás*" rossz beidegzettségének fokozatos leküzdése, a *történetiség* mélyebb, egzaktabb és ugyanakkor eszmeileg is tisztább értelmezése motiválja. Ugyanaz a módszerbeli és szemléleti fejlődés áll mögötte, amely egész történetírásunkban tért hódít, és többek között a nemzetet, a nemzeti tudatot és a róluk alkotott felfogásokat is korhoz, szituációhoz, osztály- és csoportérdekekhez kötött, történetileg változó jelenségnek tekinti, vagyis a saját közösséget a megfigyelés alanyából a megfigyelés tárgyává változtató roppant bonyolult „történetpszichológiai" fordulatot hajtja végre anélkül, hogy a közösséggel való azonosulást tagadná vagy gyengítené.

A történetiség térhódításának mai kedvező feltételei között könnyebben lehetséges, és érdemes is a kiegyezésről folyó százéves polémia jelenkori szakaszát áttekinteni. Az áttekintésből nyugodtan mellőzhetjük a dualizmus kori vitairodalmat, amely maga is a korabeli pártpolitikai harcok fegyvere volt. Rövidre foghatjuk a két világháború közötti álláspontok felvázolását is, hiszen a kiegyezést illetően teljesen evidens, többnyire a szerzők sem titkolták alapállásuk historizáló, aktuálpolitikai tendenciáját.

Álláspontok a két világháború között

Szekfű Gyula egy pillanatig sem tagadta, hogy a *Három nemzedék* személyes élménye, hitvallása, leszámolása a „katasztrófát" okozó erőkkel, amelyek kivetették a nemzetet „az egészséges fejlődés sorából".[1] Ez a leszámolás normális viszonyok között és tudományos eszközökkel nehezen megoldható feladat lett volna a habsburgiánus Szekfű számára, aki szerint 67 nem egyéb, „mint gyakorlatilag lehetővé tett, végrehajtható 48", sőt sokkal inkább biztosította függetlenségünket, mint 48.[2] 1920 nyarán azonban sikeres és hatásos lehetett az a mutatvány, amely az egészséges fejlődés

alapjaként magasztalta a kiegyezést, de a vádlottak padjára ültette az általa intézményesített és létfeltételéül szolgáló liberalizmust.

Nem kívánom itt Szekfűnek a dualizmusról, a „tévelygés korszakáról" kifejtett nézeteit kivonatolni és bírálni – ezt történetírásunk több vonatkozásban már megtette.[3] Ezúttal az a metodikai kérdés foglalkoztat, hogy miként sikerült Szekfűnek az aktuálpolitikai fogyasztás számára használhatóvá tenni a kiegyezés ellentétes emóciókkal töltött, s különösen a háborúvesztés és nyomor évadján sok nosztalgiával körülvett képét? A historizálás mestermunkája, úgy hiszem, abban állott, hogy Szekfű a dualista rendszer bírálatainak különféle töltésű és egymással mindenképpen inkoherens panelelemeiből azokat válogatta össze, amelyek a kapitalizmust és liberalizmust támadták, anélkül hogy a kiegyezés művét magát érintették volna. Így például egymás mellé válogatta az agráriusok és a néppártiak konzervatív antikapitalizmusát és antiszemitizmusát, a függetlenségieknek az osztrák tőke kizsákmányoló szerepéről, Magyarország gyarmati helyzetéről vallott felfogását, és ugyanakkor Tisza Istvánnak a függetlenségiek meddő közjogi ellenzékieskedését kárhoztató kritikáját. A nagyon különböző, sőt ellentétes elemeknek egy *a posteriori* bölcsesség láncára való felfűzése, a belső inkonzisztencia mesteri kézre valló eltüntetése, egy logikusnak látszó, a tudományosság kellékeivel ellátott rendszerbe foglalása, és aztán az egésznek a visszavetítése a metafizikus princípiummá időtlenített Széchenyi nemzeterkölcsi programjába: – ez lehetett Szekfű historizáló módszerének, használhatóságának és hatásosságának titka.

Szekfű koncepciója mindenképpen használhatóbb és hatásosabb volt az ellenforradalmi rendszer számára, mint Gratz Gusztávé, aki hatvanhetet a hozzárendelt liberalizmussal együtt vállalta. Az ő felfogásának historizáló tendenciája inkább a fasizmus előretörésével szemben akarta a gyenge, önmagával is meghasonlott és idejétmúlt liberális hagyományt feleleveníteni.[4] Pethő Sándor értékben és értékelésben egyaránt kevésbé pozitív értekezése a kurzusízléshez hangszerelt legitimista program kissé hosszúra sikeredett történeti bevezetésének illett volna be. Számára a fő érték az, hogy a kiegyezés „minden tökéletlensége és törékenysége dacára, a legmaradandóbb történelmi momentumot jelzi a dunai népek szervezésének fejlődésében".[5]

A kiegyezés apológiája, de immanens következményeinek külsődleges vagy másodlagos tényezőkre való áthárítása közötti ellentmondás logikai buktatóját Németh László iktatta ki. Németh László először is 48 és 67 összeboronálását tartja Szekfű látványos, megtévesztő fogásának. „Ha Szekfűnek szabad volt Kossuthot politikai zseninek magasztalva rosszhiszemű játékosként beállítani, talán én is megdicsérhetem itt Szekfű politikai zsenialitását. 67 nem volt 48", hanem „fegyverletétel", amely a függetlenség kritériumai közül csak a belkormányzati önállóságot hagyta meg. Németh itt túlmegy a szokványos függetlenségi állásponton. „67 igazi átka azonban mégsem ez a háromnegyed (...) függőség volt (...) 67 erkölcsi csapda volt, amelyből nem nyílt szabadulás." A magyarság vétke az volt, hogy „bűnrészességet vállaltunk abban, amiben hasznunk nem lehetett": a „Habsburg sas egyik feje piros-fehér-zöld sapkát viselt".[6]

Németh László Szekfű szimplifikáló antiliberalizmusával együtt a kiegyezést is élesen bírálja és kimutatja, hogy a dualizmus bűneiben nemcsak a „labanc" kormányok, de a „kuruc" ellenzékiek, nemcsak a magas arisztokrácia, de a középrétegek is jócskán részesek voltak. Szinte kínálkozik itt a fordulat: ha Némethnek szabad volt Szekfűt politikai zseninek feldicsérve „kormányozható színvakság"-ban, felszínességben elmarasztalnia, akkor talán én is elismeréssel adózhatok Németh publicisztikai zsenialitásának. Mert hiszen a tiszta nemzeti önismeret jegyében vállalni a részességet a dualizmus bűneiért, de aztán egy mozdulattal e „bűnöket" a „jött magyarokra", az asszimiláns svábokra, tótokra, zsidókra hárítani, és ezzel a politikai „bűnt" végzetté szublimálni: ez az 1930-as évek „korszerű" historizálásának valóban mesteri teljesítménye volt. Bármennyire kínálkoznék is azonban effajta stiláris fordulat, e helyütt nem lenne

stílszerű. E tanulmány nem személyekkel kíván polemizálni, hanem történeti látásunk historizáló „hajlamának", torzításának jelenségeit és okait kutatja.

Németh László Szekfű-kritikája sok találatot ért el a szekfűi koncepció vértezetén. Mégis, a kritika a szekfűi önvizsgálat felszínességébe, az antiliberalizmus primitívségébe szúr bele, a már *elkopott* illúziókat kívánja kisöpörni. A piros-fehér-zöld sapkás Habsburg-sas ugyanis az elnyomás felét „a magyar ál-elitnek" adta albérletbe. S minthogy „a magyarság ellenzékben maradt", az álelitbe „egyre több renegátot kellett bevonni az ország leggyengébb vagy legközömbösebb ‚népeiből': svábból, tótból és zsidóból".[7] A „liberalizmus bűne" tehát semmilyen vonatkozásban nem olyan egyszerű, amint azt Szekfű festi. A „bűn általában mélyebben van, mint ‚liberalizmus', mint ‚magyar rossz természet'." Nem is bűn, hanem végzet: „a Habsburg-századoktól nyomott magyarság rendi vidéki életéből erős faji és kulturális felhígulással jutott át modern városi korszakába; a kiegyezés eredményeként fölébegründolt Habsburg-állam pedig vezető rétegét tovább hígította, tömegeit Amerikába zavarta, jövőjét egy friss zsidó radikalizmus jussává tette." „Kossuthtól Kun Béláig tehát nem olyan egyszerű az út, mint Szekfű beállította (...) Nem, a kiegyezéses magyar államnak szüksége volt a zsidóféle elemre – előbb az államcsinálásban, aztán az ellenzéken."[8] Németh tehát nem esetleges hibák és olcsó bűnök halmazaként, hanem fátumként magyarázta *ugyanazt*, amit Szekfű és egy korszerűbb, népies nacionalizmus értékrendszerét visszavetítve historizálta, rendezte el a kiegyezést létrehozó és a rendszerét fenntartó folyamatokat és erőket. Hogy a kiegyezés bírálatának reális mozzanatai és a Habsburg-ellenesség a népies nacionalizmus egész eszmerendszerének összefüggéseiben progresszív szerepet játszott-e, az kérdéses.

Révai József és a kiegyezés marxista értékelésének megalapozása

Történetírásunkban közkeletű az a vélemény, hogy a magyar polgári átalakulás és ezen belül az 1867. évi kiegyezés marxista értékelését Révai József alapozta meg. Kétségtelen, először ő szögezte le: a kiegyezés elsősorban *osztálykompromisszum* volt, tehát ebből kiindulva kell vizsgálatához közelíteni. Révai megalapozó jelentősége elvitathatatlan, de az is tény, hogy pályájának különböző szakaszaiban adott kiegyezésértékelések nem azonosak. 1932-ben Révai úgy látta, hogy a Kossuth képviselte nemzeti radikalizmus 1848–1849-ben a polgári forradalom „szükségszerű túllengését" valósította meg „az átalakulás objektíve lehetséges célján", s „a középbirtokos nemesség és a burzsoázia blokkja 1867-ben érvényesítette azt a ‚középarányost', ami az 1848–1849-es forradalom osztályerőinek objektívan megfelelt".[9] E tanulmányhoz készített jegyzeteiben Révai azt a kérdést is felveti: „Mennyiben jelentett a 48, illetve 67 utáni fejlődés *szakítást* 48-cal? Annyiban, hogy kompromisszum jött létre Ausztriával, de amennyiben *valóban* 48 tette lehetővé a nemesi réteg polgári funkcióinak gyakorlását, annyiban nem jelentett szakítást és a magyar 67-esek *joggal* hivatkoztak arra, hogy ők az igazi 48-asok."[10] Másfél évtized múlva Révai merőben más álláspontot képviselt: mindenféle folytonosságot tagadott 48 és 67 között. „De az 1867 utáni feudális Magyarország és a 48-as Magyarország közötti *törést* csak a történelem meghamisításával lehetett eltagadni... A 48-as Magyarország erélyt mutatott az idegen elnyomókkal szemben és a néptömegekre támaszkodott. A 48 utáni Magyarország erélyt csak a néptömegekkel *szemben* mutatott, az idegen elnyomókkal megalkudott. A 48-as Magyarország, ha nem is elég következetesen, de megkezdte a jobbágyfelszabadítást, az ország polgári fejlődését akadályozó gátak eltakarítását, a 48 utáni Magyarország konzerválta a feudális nagybirtokot, az ország gyarmati függését, a magyar gazdasági fejlődés elmaradottságát. A 48-as Magyarország fegyverrel harcolt a nemzeti függetlenségért, a 48 utáni Magyarország a Habsburg Birodalom, majd a német imperializmus nagyhatalmi érdekeinek áldozta fel a magyar függetlenséget."[11]

A különböző álláspontok szembesítését nem a következetlenségek, az ellentmondások öncélú kimutatása teszi indokolttá, hanem az a fontos történeti és historiográfiai kérdés: miért és hogyan változott meg Révai álláspontja a polgári átalakulás, illetve a kiegyezés kérdésében két évtized alatt.

A marxista teoretikusok az 1930-as években viszonylag kedvező körülmények között láthattak hozzá a magyar polgári átalakulás problémáinak tudományos vizsgálatához. Az 1920-as években uralkodó balos szektarianizmus pozíciói erősen meggyengültek, és a fasizmus növekvő fenyegetésétől sarkallt útkeresés kedvezett az agitatív-illusztratív publicisztika meghaladásának. Ilyen szándékkal fogott hozzá Révai a harmincas évek elején a Marx és a magyar forradalom című tanulmányához, amely – mint nemrégiben Lackó Miklós megállapította – ha nem is következetes szakítást, de elmozdulást jelentett a Kun Béla által képviselt vulgáris álláspontról, törekvést az 1848-as forradalom és a magyar nemzeti kérdés többszörösen rétegezett ellentmondásainak megértésére és feloldására.[12]

A polgári forradalom kora problematikájának kibontásában Révai szorosan követte Marx és Engels elméleti tételeit és lényeges történeti megjegyzéseit. 1867-et illetően is elfogadta Marx és Engels gondolatmenetét: a kiegyezés – éppúgy, mint Itáliának Cavour és Bonaparte, Németországnak Bismarck által végrehajtott egyesítése – 1848 „végrendeletének" „felülről" való végrehajtása, a polgári forradalom korának „felülről" való lezárása volt, amely lényegében megoldotta a nemzeti kérdést, megnyitotta az utat a tőkés termelőerők fejlődése előtt.[13] Ausztria, illetve a kettős Monarchia nemzetközi szempontból is pozitív szerepet töltött be: a pánszláv törekvéseknek, s az ezek mezében terjeszkedő cárizmusnak ellensúlyát alkotta.[14]

A Marx és a magyar forradalom és néhány későbbi tanulmány teljesen beilleszkedik e marxi koncepcióba. Ebben az összefüggésben érthető, miért tekintette Révai 1932-ben a kiegyezést a polgári átalakulás objektív osztályerői „középarányosának", végső eredőjének, és miért szögezte le még néhány évvel később is, hogy „a nemzeti kérdés és *ezzel az ország polgári fejlődése biztosításának, előfeltételei megteremtésének egyik döntő kérdése 1867-ben* »megoldódik«, lekerül a napirendről", „a magyar polgári fejlődés előfeltételei megteremtésének" össznemzeti szükségletét „1867 úgy ahogy kielégítette".[15]

Egyik széljegyzetében Révai ezt írja: „A kiegyezés: 1. a gabonapiac és 2. az antiorosz fordulat (1853/1856) következménye." A 2. ponton azt érti, hogy Ausztria oroszellenes fordulata a krími háború idején már egy évtizeddel korábban egy lényeges vonatkozásban előkészítette a megegyezést. „*Ahogyan Ausztria antiorosz vonalra lépett, a magyar nemességnek csak vele lehetett mennie!*"[16] E gondolathoz kapcsolva jegyzi meg, hogy Kossuth Duna-föderációja „ideológus konstrukció oly értelemben, hogy nem volt belső bázisa". (1940-ben még élesebben fogalmazta meg a cárizmussal szemben progresszív európai szerepet játszó Ausztria és az ellene irányuló kossuthi tervezet konfrontációját. „A Duna-konföderáció az *akkori helyzetben*, az európai demokrácia, a társadalmi haladás általános szempontjából reakciós szerepet töltött volna be, mert Ausztria szétporlasztásával akkor nem erősítette, hanem gyengítette volna a cárizmus befolyásának terjeszkedése elé tornyosuló akadályokat.")[17] A marxizmus Oroszország-ellenességének aspektusában látta Révai a kiegyezés külpolitikai következményeit is. „Ha igaz, hogy 1890-ig jogos volt a követelés, írja egyik jegyzetében, hogy Németország forduljon Oroszország ellen, akkor a magyar–német antiorosz vonal 1890-ig volt progresszív" – (amiből nem következik, fűzi hozzá, hogy a magyarok szlávellenessége is progresszív lett volna, hiszen Németországban egységes nemzetről, Magyarországon pedig a szláv népek feletti uralomról volt szó).[18]

A kiegyezés felé terelő másik tényező, a „gabonapiac", kétségtelenül fontos gazdaságtörténeti indíték volt, mai szemmel mégis inkább a mögötte rejlő *társadalomtörténeti* koncepció jelentőségét emelném ki. Bár a marxi inspiráció felismerhető benne, mégis Révai felfedezése, legeredetibb gondolata volt az, hogy a magyar polgári átala-

kulás vezető erejét az árutermelő, ezért a polgárosodásra és a liberalizmusra hajló nemesség alkotta, amely a friss gyökerű, gyenge hazai burzsoázia képviselője volt és a polgárság gyengesége miatt a burzsoázia funkcióját töltötte be.[19] Az árutermelő nemesség és a terménykereskedő burzsoázia blokkja volt az a szociális képlet, amelyből Révai a polgári átalakulás társadalmi mozgástendenciáját, a burzsoázia funkciójának nemesi realizálása pedig az a politikai formula, amelyből az egész forradalmi korszakon áthúzódó ellentmondásosságot levezette.[20]

„A burzsoázia funkcióját betöltő nemesség" formulában Révai a nemzeti hagyományt a társadalmi haladással kapcsolta össze anélkül, hogy a birtokos nemességet idealizálta volna. Rámutatott, hogy a tradicionális „nemesi demokráciával", ezzel „a barbár társadalmi formával" szemben „még az a gyarmati korai agrárkapitalizmus is, amelynek a Habsburgok az arisztokráciára támaszkodva útját egyengették, haladást jelentett".[21] Csakhogy a Habsburgoknak ez a progresszív szerepe eleve korlátolt volt, és csak a XVIII. század végéig tartott. Azután a mind konokabbul haladásgátló Habsburg-reakcióval szemben a liberális nemesség, a nemesség és a burzsoázia blokkja veszi át a progresszív vezető szerepet. E nem egészen testére szabott, de az 1840-es években őszinte átéléssel játszott szerep nagy alakítása: 1848. Révai ekkor sem mulasztja el, hogy a nagy alakítás gyengéire, ingadozásaira rá ne mutasson, s a nemesi vezetés antipólusaként fel ne vonultassa a francia dráma jakobinusait és sansculotte-jait, Petőfit, Táncsicsot, a pesti népet, akik a nemesi vezetés alkuhajlamainak ellensúlyaként a forradalmi intranzigenciát és hajtóerőt: a forradalom „alulról" való, demokratikus végrehajtásának tendenciáját képviselik.

Révai koncepciójában történetileg és logikailag egyaránt világos a „*gabonapiac*" központi szerepe, mondhatni, szimbolikus értelme mind a reformkorban, mind a kiegyezéshez vezető úton. A gabonapiac egyrészt az árutermelő nemesség és a hazai terménykereskedő burzsoázia, másrészt a kapitalizálódó agrár-Magyarország és az *ebben* a kapitalizálódásban részes Ausztria érdekközösségét fejezte ki. Ebbe a gondolatmenetbe illeszkedik az a megállapítás is, hogy 48 alapozta meg, de 67 realizálta a nemesség polgári funkciójának gyakorlását, és ilyen értelemben nincs törés 48 és 67 között. Aminek „alulról" való forradalmi végrehajtására 1848-ban gyengék voltak az erők, azt „felülről", kompromisszum útján, felemás módon és korlátozottan fejezték be: 1867 a *nemesi vezetésű* polgári forradalom objektív erőviszonyainak eredője.

Révai megalapozó tanulmánya felett nem szállott el nyomtalanul az idő. Legutóbb Lackó mutatta ki, hogy az elmélyült kutatás és a teljesebb tényanyag fényében nemcsak egyes megállapításai bizonyultak elnagyoltnak, pontatlannak, hanem koncepciójának lényeges tartópillérei is meginogtak, bár úttörő jelentőségét egyáltalán nem vonta kétségbe.[22] Magam is úgy látom, legalábbis három vonatkozásban maradandónak és tudományos értékűnek tekinthetjük tanulmányát. Először abban, hogy a nemzeti önállóság és a társadalmi haladás viszonyának meghatározásában történelmünk immanens fejlődéstendenciáinak konkrét vizsgálatából indult ki. Bár igaz, hogy a magyar társadalomtörténet régi sémáiból kibújó elemzésekre stratégiai megfontolások késztették, és figyelmét főként az osztályerők *mozgására*, a politikai *taktikára* koncentrálta, de – és ezt emelném ki másodszor – nem egy *a priori* eldöntött stratégia igazolásának, hanem egy eldöntendő távlati program tudományos megalapozásának útkereső szándéka vezette, és az egyes társadalmi osztályok, csoportok jellegét nem a politikai mozgásukból, a taktikából vezette le, hanem a gazdasági meghatározottságaikkal és a széles értelemben vett társadalmi karakterükkel magyarázta a forradalom egyes szakaszaiban elfoglalt pozícióikat, magatartásukat. És ebből már következik a tanulmány harmadik maradandó értéke: a historizáló visszavetítéstől nagyjából mentes, történeti módszere.

Ezt az alapkoncepciót Révai a 30-as évek közepén továbbcsiszolta. Egy 1935-ből való szemináriumi jegyzetében pontosabban meghatározza a kiegyezés nemzetközi körülményeit. Az „1867-es kiegyezés: végleges lemondás volt a magyar nemzeti kér-

I. FERENC JÓZSEF EGY PESTI NÉPKONYHÁN. FAMETSZET

dés forradalmi-demokr[atikus] megoldásáról. Ahogy a török veszedelem a középkorban, úgy az orosz veszedelem 1867-ben egyesítette Magyarországot Ausztriával. A félelem a pánszlávizmustól. Az uralkodó magyar nemzet érdekelve volt Ausztria fennmaradásában. 1848-ban német és magyar forradalom *együtt:* cár és Habsburg ellen, egy erős forrad[almi] Németország lett volna az alapja a magyar függetlenségnek. 1867 után Németországban le volt zárva a nemzeti kérdés – a magyar függetlenség kérdése is lekerült a napirendről."[23] E gondolatmenet végére iktatja Leninnek akkoriban még kevéssé ismert megállapítását a kiegyezés bizonyos fokú övvédelmi létjogosultságáról. (Az 1860-as években sajátos helyzet állott elő: „a magyarok, majd a csehek is, nem az Ausztriától való elszakadásra, hanem Ausztria épségének megőrzésére törekednek, éppen a nemzeti függetlenség érdekében, amelyet rablóbb és erősebb szomszédok teljesen eltiporhatnának! Ennek a sajátos helyzetnek a következtében Ausztria két központtal bíró (dualista) álammá alakult..."[24]

1935-ös vázlat lényegét tekintve megegyezik a Marx és a magyar forradalom – (és a hozzá készített jegyzetek) – koncepciójával, bár nagyobb hangsúlyt kap benne a nemzeti kérdés forradalmi megoldásáról való lemondás, és a pánszlávizmustól való félelem motiválása is árnyaltabb: *a szláv népeken uralkodó magyar nemzet* volt érdekelve Ausztria fennmaradásában. A gondolatmenet azonban végül is a lenini tételbe torkollik, és nem vitatja, hanem elismeri Ausztria létének és a kiegyezéssel való újraalapozásának bizonyos progresszív európai jelentőségét.

További hangsúlyeltolódások módosítják a képet a 30-as évek második felében írt tanulmányokban. Egy 1937. március végén datált, valószínűleg már Prágában írt cikke, bár fenntartja, de már idézőjelbe teszi a 48 és 67 közötti kontinuitást. „Felületesen nézve a dolgot, az 1867-es kiegyezés valóban nem sokban különbözött 1848-tól." A 48-as törvényhozás belpolitikai rendelkezéseit visszaállították, ami meg a jobbágykér-

dést illeti, 67 éppúgy nem adott földet a parasztnak, mint ahogyan 48 sem adott. „Volt-e hát akkor különbség 1848 és 1867 között? Alapvető, döntő különbség volt: 1848 *forradalom* volt, és az európai forradalmak lehetővé tették, hogy Magyarország megkísérelje nemzeti függetlenségének kérdését *radikálisan*, forradalmi módon megoldani. 1867-ben ennek a radikális megoldásnak nem volt meg a lehetősége."

Révai tehát ekkor a döntő különbséget a *nemzeti kérdés* forradalmi-radikális, illetve kompromisszumos-felemás megoldása között hangsúlyozza, elmossa az agrárkérdés rendezésében, és elhanyagolja a politikai demokrácia bővítésében, illetve korlátozásában mutatkozó különbséget. Mindazonáltal világosan megmondja: a különbség oka a nemzetközi erőviszonyok megváltozásában rejlett. 1848-ban Ausztria mint a reakció egyik pillére, a cárizmus szövetségese, elvesztette létjogosultságát az európai demokrácia szempontjából. Az 1860-as években viszont, Itália és Németország felülről való egyesítése s a lengyel felkelés leverése után, „forradalmi Németország és forradalmi Lengyelország nélkül a független Magyarország megteremtése Ausztria romjain már nem volt érdeke az európai demokráciának, de magának Magyarországnak sem, mert a független Magyarország az akkori Európában múlhatatlanul a cárizmus vazallusává lett volna. Magyarországnak le kellett mondania függetlensége egy részéről, mert Európában akkor nem voltak olyan forradalmi nemzeti mozgalmak, amelyekkel szövetségben teljes nemzeti függetlenségét kivívhatta volna. Ebben rejlik az 1867-es kiegyezés történelmi szükségszerűsége. *1848 is, 1867 is történelmi tanúság amellett, hogy Magyarország nemzeti függetlensége és az európai demokrácia elválaszthatatlanul együvé tartoznak.*"[25]

A tanulság igazát és hitelét nem csorbítja, hogy alkalmasint ennek kedvéért került túlsúlyra a nemzeti problematika mind 48, mind 67 értékelésében és összevetésében. Révai természetesen nem hallgatja el, hogy a forradalom másik alapvető kérdésében, a jobbágyfelszabadítás megoldásában hiányzott a radikalizmus, de kritikai hangjának megszokott élessége itt tompább, olykor csupán regisztráló, semmint ítélkező. Ez az 1937-es cikk, úgy tűnik, inkonzisztens elemeket összeillesztő átmenet a Marx és a magyar forradalom és a későbbi tanulmányok koncepciója között. A következő év két jelentős tanulmánya az addigi motívumok alig észrevehető variálásával lépett tovább egy kerekebb, de egyszersmind historizálóbb álláspont felé. Az 1938-ban írt Marxizmus és népiességben, bár nem másítja meg azt az álláspontját, hogy a kiegyezés a magyar nemzeti kérdést megoldatta, de az ebben a fogalmazásban rejlő véglegességet és pozitív kicsengést megkérdőjelezi (magát a szót is több helyütt idézőjelbe teszi), s az idézőjelekkel meg az „úgy ahogy" fenntartásokkal jelzi, hogy a 67-es megoldást felemásnak, korlátozottnak tartja.[26] Ennél az árnyalatnyi elmozdulásnál lényegesebb módosítást hajt végre ugyanebben a tanulmányban a kiegyezés osztálytartalmának értékelésén. Itt fogalmazza meg Révai azt a fontos tételét, hogy a kiegyezés a Habsburgok és a liberális középbirtokosok, illetve a nagybirtok és a burzsoázia közötti *osztálykompromisszum* volt, amely a dzsentrit tette az uralmi rendszer kormányzó rétegévé, a városi polgárságot politikai alárendeltségbe szorította, főként azonban a parasztság elől zárta el a társadalmi és a politikai felemelkedés útját. *„1867 igazi kárvallottja, kisemmizettje és kitaszítottja a parasztság volt"*.[27] E gondolatok a dualizmus kori társadalmi fejlődés lényeges problémáit feszegették.

Egészében elmondható, hogy Révai az 1930-as években nagymértékben hozzájárult a kiegyezés marxista értékeléséhez. A valósabb történelmi kép kialakítását segítette elő a változtatások és kiegészítések egy része is, amelyeket az évtized végén jobbadán politikai megfontolások sugalltak. Ezek a megfontolások a 48-as forradalom 1932-ben vázolt problematikáját már 1938-ban lényegesen átalakították, a kiegyezést illetően azonban csak a háború végén írt tanulmányaiban, cikkeiben módosították érdemlegesen a korábbi álláspontot.

Az 1944-ben írt tanulmánya Kossuth kiegyezés elleni kritikájának részleges rehabilitációját, következésképpen 1867-nek a korábbiaknál jóval negatívabb értékelé-

sét tartalmazza. Érvelését ezúttal nem az 1860-as évek nemzetközi erőviszonyainak történeti elemzésbe alapozza, meg sem említi Ausztria viszonylagosan pozitív szerepét, amit mindaddig hangsúlyozott, hanem a dunai kis népeknek a reakciós nagyhatalmak elleni szövetkezését, e szövetkezés szükségszerűségét, tehát a *Sollent* teszi meg a múlt értékelésének alapjául.[28] És ha nagyon is jogos és történeti elmozdulás volt is a korábban „reakciósnak" ítélt Duna-konföderációs terv progresszív tendenciájának, eszmetörténeti jelentőségének felfedezése, nem voltak mentesek a retrospektív jelen-igazolás túlzásaitól az olyan rehabilitáló megállapítások, mint hogy a Duna-konföderációs terv maradandó értéke a német hódítás elleni magyar–szláv összefogás, továbbá a magyar „hegemóniáról", a magyar „birodalomról" való lemondás gondolata, vagy hogy a konföderációs terv az 1867. évi kiegyezés „történelmi ellenlábasa" volt.[29]

Révai ebben a tanulmányában is fenntartja a kiegyezés realitásának, a magyar nemzeti kérdés – bár antidemokratikus, de azért „valamelyes" – megoldásának, a függetlenség biztosítása érdekében a „szuverenitás jókora darabjáról való lemondás" elkerülhetetlenségének tételét. (Tanúul itt is megidézi, csak éppen már nem idézi Lenint. 1944-ben elég volt annyi: Lenin „mély indokokkal magyarázza, miért mondtak le a magyar uralkodó osztályok 1867-ben a nemzeti függetlenség egy részéről". Ebből a szempontból továbbra is bírálja Kossuth elsődlegesen nemzeti intranzigenciáját, bár elismeri a korban irreálisnak tűnő hajthatatlanság történelmi érdemét, hogy ébren tartotta a magyarságban a függetlenségi gondolatot. A kossuthi kritika rehabilitációjának döntő mozzanata azonban a külpolitikára vonatkozik: „Kossuth előre látta a 67-es kiegyezéssel járó *külpolitikai,* európai veszedelmeket".[30]

Révai korábban a kiegyezés nemzetiségelnyomó funkciójára kevés figyelmet fordított, külpolitikai téren pedig jogosnak tartotta a „pánszlávizmus" – vagyis a cári terjeszkedés – elleni német–magyar szövetkezést. 1944-ben Kossuth nagy érdemének tudja be, hogy látnoki szemmel előre látta a kiegyezés nemzetközi következményeit: a szlávellenesség szükségképpen Németország karjaiba és végzetes háborúba sodorja Magyarországot. A kossuthi kritika nem egészen precíz interpretálása végén jut el Révai ahhoz az állásponthoz, hogy „nem utolsósorban a magyar reakció műve volt, hogy a Habsburg-monarchia a német keleti terjeszkedés hídjává vált, a német hódítás ugródeszkájává". Ebben a gondolatsorban már nincs helye annak a marxi, engelsi és lenini megállapításnak, hogy a Monarchia, Németország és a kettős szövetség – legalábbis az 1890-es évekig – viszonylag progresszív európai funkciót töltött be Oroszországgal szemben.

Egy pillanatig sem tévesztem szem elől, hogy az idézett tanulmány az antifasiszta háború végén íródott, s azt is nyilvánvalónak tartom, hogy a fasizmus világméretű veszélyének felismerése szükségképpen módosította a marxizmus stratégiáját, a nemzeti kérdés korabeli problémáihoz való politikai – és a múltbeli értékeléséhez való szemléleti állásfoglalását. Az a lehetőség sem zárható ki a tudományos megismerés folyamatából, hogy saját korunk problémáinak mélyebb megértése új összefüggéseket tárhat fel korábbi korok vizsgálatában, fogékonyabbá tehet rokon dilemmáik analógiás megközelítésére. Az adott esetben nem kétséges, hogy a fasizmus elleni nemzeti egységfront új stratégiája nemcsak a korabeli szektariánus nézetek, hanem a múlt szektás szemléletének leküzdéséhez is döntően hozzájárult.

Révai már a Marx és a magyar forradalomban sem abszolutizálta azt a tételt, hogy a nemzeti kérdés mindenképpen alá van rendelve a társadalmi haladás ügyének. A magyar polgári forradalommal kapcsolatban *két* alapvető kérdésről beszélt, amelyek *dialektikus* viszonyban állnak egymással. A nemzeti egység – az „érdekegyesítés" – feltételezi a társadalmi haladás követelményeinek kielégítését, és nem zárja ki az osztályharcot. „A nemzeti védelmi háború – állította a francia forradalom példájára hivatkozva – maga is motorja, hajtóereje volt az osztályharcoknak,"[31] amint az osztályharc az a hatalmas erő, amely a forradalmi harcot, a nemzeti szabadságküzdelmet a szervezettség magasabb fokára emelte. Ez a motor a magyar forradalomban gyengén

működött: az osztályharcokat nem harcolták végig.[32] Táncsics, Petőfi, a radikálisok és Kossuth, Kossuth és a mérsékelt liberálisok ellentéte kompromisszummal oldódott meg. A Marx és a magyar forradalom Révaija azonban még gyengeségnek és nem erénynek ítélte az osztály- és pártharcok kompromisszumos megoldását, és rávilágított objektív okára: a hazai osztályviszonyok fejletlenségére és az ország „gyarmati" helyzetére, a Habsburg-elnyomás ellen kialakult nemzeti egységfront nemesi vezetésére s a radikális-plebejus erők gyengeségére.[33]

1938-ra a hangsúlyok ebben a kérdésben is alaposan eltolódtak. A Magyar szabadság – világszabadság című tanulmány szerint *„a magyar polgári forradalom fő kérdésévé a nemzeti kérdés lett"*. Ennek kellett alárendelni minden egyebet, az agrárkérdés demokratikus megoldását is, hiszen a „parasztforradalmat" nem volt szabad szembefordítani a „nemzeti forradalommal".[34] Révai ekkor sem mosta el a forradalom irányzatai, típusai közti különbségeket, így a Kossuth–Petőfi–Táncsics közötti ellentéteket. Csak közös nevezőre hozta, összebékítette őket „az általános nemzeti érdek" védelmének minden más érdek fölé emelt platformján.[35] Aligha kétséges, hogy ez a koncepció, amely már nem csupán hangsúlyeltolódást, hanem szemléleti változást rögzített, a nemzeti egységfront korabeli primátusának visszavetítése volt. Hiszen ugyanebben az időben írja a Marxizmus és népiességben: „Az agrárkérdés megoldásának feladata is *alá van rendelve* a fasizmus elleni harc érdekében szükséges demokratikus egység, a függetlenség védelme érdekében szükséges nemzeti egység átfogóbb követelményének."[36] (Külön kérdés, hogy az agrárkérdés feltétlen alárendelését a nemzeti egységfront elvi „követelményeinek" mennyiben igazolta az úri kisbirtokos, gazdagparaszti és középosztálybeli rétegek csatlakozása az antifasiszta függetlenségi harchoz.)

Az 1930-as évek végén és a háború alatt írt tanulmányok azt bizonyítják, hogy az antifasiszta nemzeti egységfront és a németellenesség visszavetítése a magyar polgári átalakulás problematikájára nemcsak mélyebben megvilágított korábban félreismert kérdéseket, hanem torzításokra is vezetett. Révai visszalépett attól a felismerésétől, hogy a nemzeti kérdést a társadalmi haladással és a demokratizmussal dialektikus összefüggésben, korhoz és helyzethez való konkrét kötöttségében kell vizsgálni, s a nemzeti függetlenséget abszolutizálta a demokratizmus rovására. Feladta azt a mottóként tanítható tételét, hogy a „történelmi *valóság* rovására nem lehet történelmi *igazságot* szolgáltatni".[37] Ami tudományos szempontból a legkárosabb volt: a múlt mozgástendenciáinak immanens vizsgálatát az aktuális követelményeket visszavetítő historizálás kezdte kiszorítani történelemszemléletében.

Ha bíráljuk is a Révai írásaiban fokozatosan előnyomuló historizálást, a kritikának két dolgot méltányolnia kell. Először azt, hogy a historizálás 1945 előtt sohasem szorította ki az árnyaló, dialektikus marxi történeti módszert. Másodszor, nem téveszthetjük szem elől a 30-as évek végén és a háború alatt írt tanulmányok célját és körülményeit. Ezek nem tudományosan megalapozott stúdiumok, hanem egy progresszív célt szolgáló propagandaírások voltak. És mint politikai publicista, Révai jelentőset alkotott, mesterien alkalmazta ismeretgazdag történelmi példatárát az antifasiszta harc szolgálatában.

1945 után Révai nem foglalkozott történeti kutatással. A baj persze nem egy korábban szerzett ismeretanyag lassú megkopása volt, hanem, hogy a politikai vezető elnyomta a tudományos publicistát. A legnagyobb kár pedig abból származott, hogy a napi követelményeket visszavetítő historizálást, amelyet erőszakoltan neveztek „marxista pártosságnak", tudományos módszerré avatta a rá felnéző, tőle tanuló fiatal nemzedék számára.

Ha a kiegyezésre vonatkozó nézeteinek újabb változásait tekintjük, szembetűnő az egyensúly felbillenése. A még 1944-ben sem tagadott „reális kompromisszumból" négy év múlva már „a hazaáruló nagybirtokosok uralmának restaurációja" lett.[38] 1948-ban Révai, amint már idéztük, a 48 és 67 közötti *törést* és az utóbbi *minden szempontból* elítélendő konzervativizmusát hangsúlyozta.[39] Ebben az időszakban Révai tápot

és ösztönzést adott azoknak a nézeteknek, amelyek újkori fejlődésünk minden baját, torzulását 48 vereségére és a kiegyezéses alkura vezették vissza. 48 után, majd a kiegyezéssel – írta – „Magyarország függő helyzetbe került Ausztriától. Ez *gazdaságilag* a félgyarmati helyzet fenntartását, az önálló magyar gazdasági fejlődés meglassúbbodását, a magyar iparfejlesztés megakadályozását jelentette; *külpolitikailag* a magyar nemzeti érdekektől idegen, nagyhatalmi imperialista érdekek, végső soron a német keleti terjeszkedés szolgálatát." A 67-es Magyarország „azoknak a német elnyomó és hódító törekvéseknek a szolgálatába állt, melyek ellen 48-ban a nemzet fegyverrel a kézben harcolt".[40] Ezek az „irányelvek" jócskán elrugaszkodtak a valóságtól is, Révai korábbi álláspontjától is.

Ha most végül feltesszük a kérdést: hogyan hangzott Révainak az a meghatározása, amellyel a kiegyezés marxista értékelését megalapozta, meglehetősen bizonytalanok vagyunk a válasz egyértelműségét illetően. Még ha eltekintünk is az 1945 utáni megnyilatkozásoktól, akkor sem könnyű nézeteinek tartós alapelemeit rekonstruálni. Csupán egy megközelítő standardizálás igényeit elégítheti ki az a megfogalmazás, hogy Révai az 1867. évi kiegyezést az adott nemzetközi és hazai erőviszonyok között reális kompromisszumnak tekintette, amely „felülről", antidemokratikusan fejezte be a polgári forradalom korát, s ezért felemásan oldotta meg fő kérdéseit, még legjobban a magyar nemzeti kérdést, legkevésbé az agrárkérdést. A kiegyezést a magyar nagy- és középbirtokos osztály kötötte a Habsburg-dinasztiával, illetve a hazai burzsoáziával, hogy fenntartsa és megszilárdítsa osztályuralmát és nemzeti hegemóniáját – a nemzeti szuverenitás teljességéről való lemondás árán is.

A nemzeti nézőpont és a historizálás erősödése az 1950-es években

A kiegyezés értékelésében Révai nyomdokán haladt Mód Aladár először 1943-ban megjelent összefoglaló munkája, a *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. Mód álláspontja eléggé kiegyensúlyozott volt. Az 1860-as években „újabb forradalomról szó sem lehetett. Az ország polgári átalakítása lényegében megtörtént." „A politikai vezető réteg többsége elfáradt az opponálásba, s türelmetlenül várta, hogy ha korlátozott formában is, de maga vehesse kezébe az ország ügyeinek vezetését."[41] Mód 1943-ban a kiegyezést valóságos kompromisszumnak tekintette, amely visszaadta az ország belügyi önállóságát, de lemondást jelentett a gazdasági önállóságról, és ez súlyos következményekkel járt a további gazdasági fejlődésre.[42] Elismerte és adatokkal érzékeltette a kiegyezést követő konjunktúrát, a jelentős gazdasági fellendülést. Súlyos következménynek tartotta viszont a külföldi, főként osztrák tőke behatolását, kizsákmányoló tevékenységét, amihez „Magyarország gazdasági és politikai függősége rendkívüli előnyöket biztosított", s ez a függőség egyben „lehetetlenné tette a magyar ipar fejlődését" is.[43] „Az ipari elmaradottsággal súlyosbított kapitalizálódási folyamat" a parasztság tömegeinek elnyomorodásához vezetett, s ez szembefordította őket a kiegyezéssel és haszonélvezőivel.[44]

S végül Mód is a jövő vészterhes képét idézte fel. A kiegyezéses politika alapját „tragikus ellentmondás képezte: az önállóságot és a belső népi erőt nélkülöző politika a magyar tömegek függetlenségi és demokratikus nemzeti törekvéseivel szemben idegen érdekekhez kötötte az országot, aminek következménye (...) az első nagy történelmi megrázkódtatás idején az egész nemzeti létre kihatóan nem is maradt el."[45]

Mód Aladár feldolgozása valóságos történeti problémákra mutatott rá, a gazdasági fejlődésről adott jellemzése a kutatás és felfogás akkori szintjét tükrözte, és nem tekinthető a valóságtól elrugaszkodó túlzásnak. A könyv megjelenésekor politikai tett volt, és ebben a funkciójában érthető, hogy a magyar történelem fővonalába a füg-

getlenségi küzdelmet állította.[46] A könyv újabb és újabb kiadásaiban a kiegyezést tárgyaló fejezet anyagszerűen bővült, az értékelés árnyaltabb, de ellentmondásosabb lett. Az 1951-es kiadás érdeme, hogy a kiegyezést létrejöttének viszonyai között, az *akkori* funkcióját kiemelve vizsgálta. „A kiegyezés, későbbi súlyos gazdasági és politikai következményei ellenére, reális kompromisszum volt, melynek mind az adott nemzetközi helyzet, mind az ország belső fejlődése szempontjából megvolt a maga pozitív jelentősége." Nemzetközi szempontból korlátja lett egyrészt a német kapitalizmus, másrészt a cári reakció hatalmi terjeszkedésének. Belső szempontból lehetőséget nyújtott a tőkés fejlődés meggyorsítására, a politikai harcok kibontakozására, a munkásmozgalom megindulására.[47]

Mód arra a problémára is rátapintott, hogy 67 „végzetes következményei nem magából a kompromisszumból fakadtak", hanem osztálytartalmából. Ebből logikusan következnék az a konklúzió, hogy a kiegyezés ellentmondásai a magyar társadalomfejlődésben, az objektív társadalmi erőviszonyokban rejlettek. Ám Mód nem erre alapozta magyarázatát. A végzetes baj abból származott, írta, hogy a kompromisszumot a középbirtokos osztály nem az 1848-as forradalmi politikáját követve, a néptömegekre támaszkodva, hanem a nagybirtokkal szövetkezve, az 1849-es békepárti alkupolitika jegyében kötötte meg.[48] De ha a birtokos nemesség a 48-as utat követte volna, akkor sor sem került volna 67-re, amelyet pedig Mód néhány sorral feljebb a korviszonyok között „reális kompromisszumnak" minősített. Ezt a logikai ellentmondást nyomban követte egy másik. A nagybirtokos osztály vezető szerepe következtében a kiegyezés az ország egészének gazdasági és politikai fejlődésére igen súlyos következményekkel járt – zárta le a szerző az értékelő részt, megkérdőjelezve a néhány sorral fentebbi megállapítását a politikai és gazdasági fejlődés pozitív lehetőségeiről, fellendüléséről. És a legkirívóbb ellentmondás: egyrészt a kiegyezés és a kettős Monarchia viszonylagos progresszív nemzetközi szerepét leszögező marxi és lenini álláspont elfogadása, másrészt a kettős szövetség külpolitikájának elítélése. Ez Ausztriát a német imperializmus eszközévé tette. A kiegyezéssel hatalomra jutott uralkodó osztályok „a nemzetközi ellentétek kiélezésének, a világháború előkészítésének" politikáját folytatták.[49]

Végeredményben Mód az ország „gyarmati függését", gazdasági elmaradottságát, agresszív külpolitikáját és ennek következményeit mégiscsak a kiegyezésből eredeztette. Ezzel az aktualizáló szemlélet történetietlen szempontjait vetítette rá arra a képre, amelynek alapozását tiszta vonalvezetéssel, reális történetiséggel végezte el.

Révai és Mód felfogása érvényesült az 1950-es évek elején megjelent összefoglaló munkában, *A magyar nép történeté*ben. A szerző, Lukács Lajos, igen világosan vázolja fel azokat a körülményeket, amelyek a kiegyezést létrehozták, és a Monarchiát időlegesen létjogosulttá tették. Teljes terjedelemben idézi Lenin vonatkozó megállapítását a magyarok és a csehek „sajátos helyzetéről". Tehát, írja, nemcsak a belső osztályviszonyok, hanem a nemzetközi helyzet is elősegítette a kiegyezést. „Ausztria-Magyarországnak bizonyos egyensúly-szerepe volt Délkelet-Európában az egyre növekvő, erősödő Németországgal és a cári Oroszországgal szemben." Ezek után váratlan fordulattal így folytatja: „Mindez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy a magyar uralkodó osztályok az 1867-es kiegyezéssel elárulták a nemzeti függetlenséget, lemondtak annak jókora részéről", hogy biztosíthassák hazai uralmukat.[50] Még ha ténynek fogadjuk is el az „árulást", mindenképpen ritka válfajával van dolgunk, olyannal, amely előmozdította az ország belső fejlődését, egyetemes szempontból pedig a két reakciós nagyhatalom terjeszkedését korlátozta.

Hasonló felfogásban értékelte a szerző a kiegyezést a *Kossuth Lajos* életrajzban is, bár a témából következően sokkal bővebben és egyetértő rokonszenvvel ismertette Kossuth elítélő kritikáját. Új mozzanatként jelent meg az a szempont, hogy Kossuth emigrációs küzdelmei nélkül még 67 sem jöhetett volna létre. Nem Deáktól, hanem Kossuthtól félt az udvar, amikor a kiegyezéshez hozzájárult.[51] Ezt a mozzanatot meg-

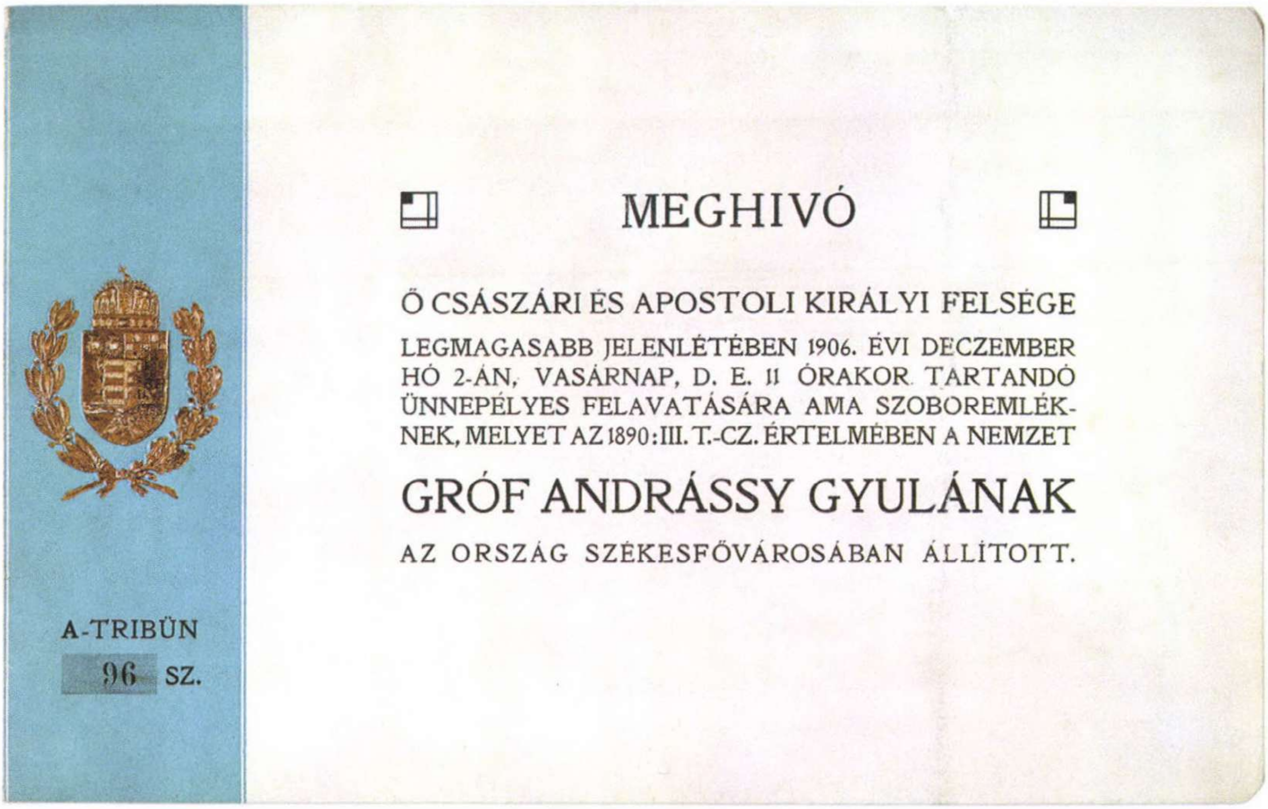
ismételte Lukács az abszolutizmus kori függetlenségi mozgalmakról írt monográfiájában is. Ebben a munkájában bizonyos fokig módosította vagy legalábbis megkérdőjelezte a kiegyezésről mint az adott viszonyok között reális kompromisszumról több mint egy évtizede kialakult marxista értékelést. Gazdag tényanyaggal mutatta be az egész korszakon végighúzódó és különösen az 1859–1861 közötti válságperiódusban kiszélesedő és élesedő, helyenként forradalmi hevességű nemzeti mozgalmakat, amelyekben a kiegyezéssel ellentétes tendencia jelentkezett. Majd ugyancsak alaposan dokumentálva az 1866. évi népi ellenállást, felveti a kérdést: vajon volt-e lehetőség 1866-ban „a magyar nemzeti függetlenség ügyének a napirendre tűzésére?"[52] A nemzetközi helyzet, írja, feltétlenül kedvező volt, és nem hiányzott a nemzeti küzdelem hazai népi bázisa sem. Csakhogy „a dolgozó nép milliói teljesen szervezetlenül, vezető nélkül állottak".[53] De még az uralkodó osztályok passzivitása, forradalomellenessége ellenére sem volt teljesen kizárt az a lehetőség, hogy „fegyveres felkelés robbanjon ki Magyarországon 1866-ban", ha porosz és olasz seregek nyomultak volna be az országba. „De ez nem történt meg, bár a poroszok megtehették volna." De nem tették. Bismarck megrettent a következményektől.[54] A nagyhatalmak sem kívánták a Monarchia felbomlasztását. Így végül mégis a kiegyezés lett a járható út.

Úgy vélem, Lukács az 50-es évek közepén az uralkodó osztályok szigorúbb elítélése, és a dolgozó nép forradalmiságának igazolása végett gyengítette a kiegyezés objektív meghatározottságának korábbi álláspontját, és erőteljesen hangsúlyozta a megalkuvás szubjektív tényezőit.

A kitaposott nyomokon haladt, bár az addigiaknál élesebben bírálta a kiegyezést az első egyetemi jegyzet. A jegyzet, amelynek társszerkesztője voltam, arról az alapról indult ki, hogy 1867 zárta le Magyarországon a polgári forradalom korszakát, éspedig „felülről", az uralkodó osztályok kompromisszumával „oldotta meg" fő kérdéseit.[55] A megoldásokat azonban nem fogadta el valóságos megoldásnak. Megismételte Révai tételeit a nemzeti függetlenség nagy részéről való lemondásról, a félgyarmati függés fennmaradásáról, amit a közös ügyek, a közös vámterület elismerésével, az államadósság egy részének vállalásával bizonyított. A korábbi értékelésekhez képest pozitívuma, hogy a nemzetiségi kérdés „megoldását" nem mellékesen, másodrendű ügyként kezelte, hanem egy sorba állította a magyar nemzeti kérdéssel és az agrárkérdéssel, és a lényeget tekintve helyesen mutatott rá, hogy a kiegyezés az agrárkérdést és a nemzetiségi kérdést megoldatlanul hagyta. A jegyzet élesen kiemeli, hogy 67 elsikkasztotta, megtagadta 48 demokratikus hagyományát, „elárulta" a nemzeti és népi érdekeket, de elismeri, hogy lehetővé tette – „bár a feudális maradványok és a félgyarmati függés korlátai között, nagyon előnytelen és gyötrelmes úton – a kapitalizmus fellendülését a soknemzetiségű Magyarországon".[56] A kompromisszum szükségességének belátása és megkötésének bírálata közti ellentmondást az egyetemi jegyzet sem tudta feloldani, és túl nagy jelentőséget tulajdonított, akárcsak a többi korabeli tanulmány, e politikai aktusnak mint a tőkés gazdasági fejlődés menetét, irányát meghatározó *kiindulópontnak*. Ugyanez az alapállás jellemezte Sándor Vilmos ipartörténeti monográfiáját, amelynek részmegállapításai, adatsorai ma is használhatóak.[57] Ezeket a nézeteket az 1950-es évek első felében magam is maradéktalanul osztottam, vallottam.

A kiegyezés erősen egyoldalú bírálatának terjesztésében szerepet játszott a magyarországi munkásmozgalom történetének első összefoglalása is, amelyet egy időben ugyancsak tankönyvként használtak. A munka az 1867 és 1890 közötti periódus bevezető jellemzésében a kiegyezés akkori marxista értékelését vette át, bár a szokásosnál negatívabb hangsúlyokkal.[58] A részletes kifejtés során a szerző, Andics Erzsébet, módosította az addigi értékelést.

Fogalmazása szerint „a kiegyezés mindenekelőtt lemondás volt a nemzeti függetlenségről, a gyors és szabad polgári fejlődés e fontos előfeltételéről".[59] A „mindenekelőtt" közbeiktatásával a szerző eltért a marxizmus klasszikusainak – és Révainak – a

MEGHIVÓ

Ő CSÁSZÁRI ÉS APOSTOLI KIRÁLYI FELSÉGE

LEGMAGASABB JELENLÉTÉBEN 1906. ÉVI DECZEMBER HÓ 2-ÁN, VASÁRNAP, D. E. 11 ÓRAKOR TARTANDÓ ÜNNEPÉLYES FELAVATÁSÁRA AMA SZOBOREMLÉKNEK, MELYET AZ 1890:III. T.-CZ. ÉRTELMÉBEN A NEMZET

GRÓF ANDRÁSSY GYULÁNAK

AZ ORSZÁG SZÉKESFŐVÁROSÁBAN ÁLLÍTOTT.

A-TRIBÜN

96 SZ.

Meghívó az Andrássy-szobor felavatására, 1906

megállapításaitól, és a függetlenségi párti felfogáshoz közelített. Némi módosítást jelentett az a megállapítása is, hogy „a kiegyezés Magyarország számára függő, félgyarmati helyzetet teremtett". A korabeli munkák szerint a kiegyezés *fenntartotta* a már kialakult félgyarmati függést, illetve félgyarmativá enyhítette az abszolutizmus korabeli gyarmati elnyomást. A „teremtett" szó kétségtelenül az addiginál súlyosabb ódiumot hárított a kiegyezésre. A szerző a nemzeti kérdés mögé helyezte a gazdasági-társadalmi fejlődés korlátozását, az elmaradottság konzerválását. A kiegyezés ugyanis, írta, „nemcsak a nemzeti függetlenségről való lemondást jelentette. A feudális nagybirtok hozzáidomulása a kapitalista termelési módhoz, összefonódása a nagytőkével a kapitalista fejlődés legelőnytelenebb, legfájdalmasabb útját teremtette meg, hazánkat a legszemérmetlenebb politikai elnyomás és a legféktelenebb gazdasági kizsákmányolás országává tette."[60] Ha e fogalmazásban a szuperlatívuszok halmozása különösen szembetűnő is, ez stílus dolga; a lényeg a teljesen egyoldalúvá sematizált értékelés volt, amely mellőzte a gazdasági fejlődés viszonylagos eredményeinek elismerését, és nem vette figyelembe az új gazdaságtörténeti kutatások akkortájt már ismert adatszerű megállapításait sem.

Ez az erősen egyszerűsítő, nemzetközpontú felfogás nem vált általánossá, már az 1950-es évek derekán is inkább eszmetörténeti jelentőségű volt. A kiegyezés értékelésében történészeink többsége nem követte az első munkásmozgalom-történeti szintézis felfogását.

Gonda Imre néhány évvel később megjelent könyve a marxizmus klasszikusainak megállapításaihoz nyúlt vissza. S ha náluk negatívabban jellemezte is a kiegyezést, illetve Németország bismarcki egyesítését, s ha némiképp anticipálta is a porosz–magyar együttműködést, azt helyesen állapította meg, hogy a közös ügyek elfogadása nem „elvfeladás" volt, hevem a kompromisszum megkötésének reálisan járható útja, amint az egész antidemokratikus fordulat a nemzetközi és a belső erőviszonyokban gyökerezett.[61] Gonda a bírálatot ismét a kiegyezés osztálytartalmára összpontosította.

A fenti áttekintésből alkalmasint látható, hogy 1848 után a kiegyezés értékelésében három, egymással összefüggő módosulás következett be. A hangsúly a kiegyezés retrográd vonásaira, a végkifejletből visszavezetett – és eltúlzott – következményeire tolódott; fokozatosan előtérbe került a nemzeti függetlenségről, a szuverenitás jókora darabjáról való lemondás kritikai motívuma, amely a 30-as években egyáltalán nem, és 1943–44-ben is csupán másodlagos szempontként szerepelt. Mindez szervesen beleillett az uralkodó osztályok hazaáruló s a dolgozó osztályok hazafias forradalmi szerepéről kialakított sémába, amely a jelenhez idomított múltszemlélet: a *dogmatikus historizálás* terméke volt.

A dogmatikus historizálás kiegyezés-koncepciója, úgy gondolom, végül is többszörös ellentmondást tartalmazott. Önmagában a tételezésben rejlő belső ellentmondása egyrészt az volt, hogy elkerülhetetlennek fogadta el a kompromisszum tényét, de elvetette tárgyát, másrészt elismerte a tőkés gazdaság fejlődését előmozdító szerepét, de bírálta e fejlődés következményei miatt. Tudományos síkon az ellentmondás a koncepciónak mindinkább a negatívum felé elbillenő egyoldalúsága és a valóság sokoldalúsága között állott fenn. Kortörténeti szempontból pedig egyik sajátos példája volt a nemzeti hagyományt manipulatív módon felhasználó, historizáló történelemszemlélet és a tényleges gyakorlat meg nem felelésének.

Az 1960. évi történészvita

A Magyar Tudományos Akadémia Történeti Bizottsága 1960 decemberében vitát rendezett a dualizmus korának vitás kérdéseiről, köztük az 1867. évi kiegyezés értékeléséről. A vita, úgy vélem, aktuális volt. Addigra történészeink a korábbi koncepció több elemét revízió alá vették. A tudományos felülvizsgálat említésre méltó állomása volt az 1958 decemberében Budapesten tartott nemzetközi konferencia az Osztrák–Magyar Monarchia kapitalista fejlődéséről.[62] A magyar történészek közvetve vagy közvetlenül valamennyien hozzájárultak a korábbi koncepció korrigálásához. Sándor Vilmos referátuma a legvitatottabb kérdések egyikével, Magyarország függőségének jellegével, a „félgyarmati helyzet" dogmával foglalkozott. A marxizmus klasszikusainak megállapításait alapul véve elemezte a „gyarmat" és a „félgyarmat" fogalmát, és megállapította, hogy az a Monarchia viszonyaira nem alkalmazható. A tőkés állam két fő típusa, a nemzeti és a gyarmattartó állam mellett létezik ugyanis a soknemzetiségű állam is, amely – mint a Monarchia is – nem a tőkés gyarmatosítás eredménye, hanem a középkorból örökölt, fejletlen viszonyok maradványa.[63] Sándor kimutatta, hogy a Monarchiában az alá- és fölérendelés bonyolult rendszere alakult ki, amelyben a gazdasági és a politikai függés mértéke nem feltétlenül felelt meg egymásnak. A „félgyarmati" helyett Sándor „a dualista Monarchia hierarchikus függési rendszere" fogalmat ajánlotta.[64] Az új fogalom keretében azonban továbbra is érvényesnek tartotta és új érvekkel támasztotta alá Magyarország gazdasági függőségét, illetve elnyomatását a Monarchiában. A konferenciára készített referátumom ugyancsak elvetette a „félgyarmati" jelzőt, ugyancsak elfogadta a „hierarchikus" függés fogalmát és a fejletlenebb népek gazdasági kizsákmányolásának tételét, de indokolásában az egyes országok, tartományok fejlettségi színvonalában, termelési struktúrájában meglevő különbségeket részben az egyenlőtlen tőkés fejlődéssel magyarázta.[65] A tanulmány elmozdulást jelentett a kiegyezés dogmatikus értékelésétől is abban a vonatkozásban, hogy hangsúlyozta a kompromisszum *kölcsönösségét.*[66]

Más szempontból tartotta problematikusnak a kiegyezésfelfogást, különösen az „elkerülhetetlenség", a „szükségszerűség" tételét Szabad György. Ő annak a folyamatnak a sokszínűségét mutatta be, amelynek során az egyezkedés irányzata felülkerekedett a nem jelentéktelen, és nem eleve utópisztikus ellentendenciákon. Véleménye szerint a kiegyezésnek a következő időszakban kibontakozó súlyos következmé-

nyei kérdésessé teszik, hogy indokolt-e az 1867 elkerülhetetlenségéről és szükségszerűségéről szóló tételt fenntartani.[67]

E korrigáló törekvések mellett tovább élt, hatott a korábbi dogmatikus felfogás is, az oktatásban, a tankönyvekben és egyes tudományos munkákban is. Időszerűnek látszott tehát a kiegyezés és a dualizmus problematikus kérdéseit a szaktörténészek körében megvitatni. Az általam akkor készített referátum vitairat volt, nem törekedett sem a téma historiográfiájának, sem valamennyi lényeges kérdésének áttekintésére. A kiegyezéssel kapcsolatban két kérdést bocsátott a Történeti Bizottság vitafóruma elé: „1. az adott körülmények között elkerülhetetlen és reális kompromisszum volt-e a kiegyezés; – 2. ha igen, miért, milyen alapon bíráljuk, létrehozóival és fenntartóival együtt?"[68]

Az első kérdéssel kapcsolatban a referátum elhárította a végkifejletből való visszakövetkeztetés módszerét, „Nagy történelmi távlatból vissza- és alátekintve... a kiegyezés valóban irreális, végzetes kötésnek bizonyult. De az utólagos igazolódás nem perdöntő bizonyítéka egy álláspont korabeli helyességének vagy éppen megvalósíthatóságának." 1867 értékelésében „nem a távoli jövőből, 1918-ból, hanem a közeli múltból, 1848-ból kell kiindulnunk". A referátum röviden áttekintette a nemzetközi helyzetet, és arra az ismert következtetésre jutott, hogy a nagyhatalmak ellenezték a közép-kelet-európai hatalmi egyensúly megbontását, a Habsburg-monarchia felbomlasztását, és különösen ellenezték mindenféle forradalmi megmozdulást. A belső erőviszonyokat úgy ítéltem meg, hogy a Monarchiában nem volt egy új forradalom vagy nemzeti felkelés irányítására kész és alkalmas vezető erő. Ami Magyarországot illeti, a földbirtokos osztály zöme az 1860-as években éppenséggel a Monarchiát tartotta uralma bázisának és biztosítékának, tehát maga is a Monarchia fennmaradásának bázisává és biztosítékává szegődött.

A referátum 48 és 67 vonatkozásában leszögezte, hogy 48 győzelme, demokratikus tendenciáinak kibontakozása a társadalmi és nemzeti fejlődés bizonyára kedvezőbb feltételeit teremtette volna meg, de erős egyoldalúság lenne a magyar társadalmi és politikai fejlődés valamennyi ellentmondását, torzulását egyedül 48 elbukására, a függetlenség elvesztésére visszavezetni. A győztes forradalom nem tudta – és vívmányainak maradéktalan megőrzése is aligha tudta volna – gyökeresen megváltoztatni az évszázadok medrében kiképződött gazdasági, társadalmi és etnikai *struktúrát.*[69]

A második vitakérdést illetően nem tartottam következetes kritikai platformnak „egyfelől elismerni a kiegyezés reális *kompromisszum* mivoltát, másfelől azonban elvetni a kompromisszum logikus következményét: »a nemzeti szuverenitás teljességéről való lemondást«... Ha az adott körülmények között nem volt lehetőség a Monarchiától való elszakadásra, ha egyszer a Monarchia keretein belül kellett a nemzeti kérdést megoldani, akkor ebből szükségképpen következik, hogy *nem lehetett* a teljes nemzeti szuverenitást helyreállítani." A kiegyezésben tehát nem a kompromisszum tárgyát, nem „mindenekelőtt" a nemzeti függetlenségről való lemondást kell bírálnunk, állítottam, hanem *„az osztálytartalmat és célt"*. A társadalmi determinációt kívánta hangsúlyozni az az elvontnak látszó – de későbbi analógiával alátámasztható megállapítás, hogy „az adott társadalmi struktúra, osztályviszonyok mellett még egy független Magyarország sem követett volna lényegesen eltérő politikai vonalat". Ehhez hozzáfűztem, hogy a kiegyezés belső funkcióját nem külső erő határozta meg, hanem kizárólag a magyar vezető rétegen múlott, mire használja fel a konszolidációt, s ők reakciós tartalommal töltötték meg a rendszert. „Mindenekelőtt ezen az alapon, ezért kell bírálnunk a kiegyezés osztálytartalmát és osztálybázisát. Egyúttal ez teszi az adott helyzetben reális kompromisszumot végső soron történelmileg irreálissá."[70]

A referátumot akkor Szabad György élesen vitatta. Elsősorban a kiegyezés súlyos közvetlen és távolabbi következményeit taglalta. A Monarchia szükségszerű felbomlásának 1867-es elodázását a magyar nemzet és a szomszédai számára, mondotta,

határozottan kedvezőtlennek kell tekintenünk. A dualista birodalom keretei között élő népek közötti nemzeti ellentéteket nem lehetett megszüntetni, sőt az adott hatalmi viszonyok között azok csak éleződtek. Ezek az ellentétek 1918-ban teljes erővel fellobbantak, és közrejátszottak abban a tragikus fejleményben, hogy e tájon a nemzeti kérdés inkább keresztezte, mint erősítette a haladó társadalmi mozgalmakat. A Monarchia felbomlása továbbá azzal a súlyos következménnyel járt, hogy a monarchiai népek nemzeti felszabadulása csak akkor következett be, amikor a Németország agresszív imperialista hatalommá vált, és hódító céljainak megvalósításában nagy előnyökhöz jutott.[71]

Szabad a kiegyezés előnyös következményeit a vitában „nagyon is részleges és viszonylagos, a súlyos negatívumokat semmiképpen sem egyensúlyozó" pozitívumoknak minősítette. Sokoldalúan, a gazdasági fejlődést, a bel- és külpolitikát egyaránt érintve mutatott rá a dualista rendszer retrográd jellegére. A kiegyezés utáni gazdasági fellendülést elismerte, de joggal hangsúlyozta, hogy abban jelentős, kellőképpen még nem értékelt szerepet játszott az 1848. évi polgári fogadalom és abszolutizmus kori gazdasági fejlődés. Igaza volt abban is, hogy a korszak gazdasági fejlődését inkább az objektív gazdasági tényezők hatásának, mint a kiegyezés politikai aktusának tulajdonította. Túlzásnak tűnik azonban az a megállapítása, hogy a dualizmus kori fejlődés az ország gazdasági szerkezetének öröklött aránytalanságait és torzulásait nagyrészt fenntartotta, sőt részben fokozta, „gazdasági és társadalmi konzekvenciáit is tekintve az európai kapitalista fejlődés változatainak egyik legrosszabbikát járatta meg népünkkel".[72] Azzal az egyszerűsítő álláspontommal szemben, hogy „kizárólag" a magyar uralkodó osztályokon múlott, miként építik ki a polgári rendszert, helyesen mutatott rá: a kor liberális politikusai is a dualista rendszer foglyai voltak, és nem csupán rajtuk, szubjektív szándékaikon múlott a rendszer berendezése. A rendszer – kelet-európai viszonylatban nem lebecsülhető – liberalizmusát azonban a vita során a valóságosnál kevesebbre értékelte, és túl éles különbséget tett Deák, Eötvös és Tisza között.

A kiegyezés realitását illetően egyetértett azzal, hogy a kompromisszum reális volt „a realitás köznapi szóhasználata értelmében... amennyiben végrehajthatónak bizonyult". Az elkerülhetetlenségét azonban kétségbe vonta. Egyrészt vitatta a nemzetközi helyzetről, a nagyhatalmak álláspontjáról adott jellemzésem számos pontját. Úgy látta, hogy nemcsak Itália és Németország „felülről" való egyesítése hatott a magyar fejleményekre, hanem a kiegyezés is az olasz és a német egység megvalósulására, vagyis *kölcsönhatás* állott fenn a közép-európai polgári forradalmak „felülről" történt lezárása között. Elismerte ugyan Anglia hagyományos Ausztria-barátságát, de vitatta azt, hogy Ausztria válságának súlyosbodása esetén Anglia feltétlenül támogatta volna-e egykori szövetségesét. A belső fejlődés szempontjából sem tartotta a kiegyezést szükségszerűnek. Úgy vélte, „semmi indoka sincs, hogy a kiegyezés elvont szükségszerűségéről szóljunk". Nem fátum volt az, „nem elsősorban objektív történelmi erők műve, sokkal inkább céltudatosan dolgozó, meghatározható osztályállásponttot képviselő politikai erők produktuma".[73] Részletesen elemezte a kiegyezéssel szemben fellépő erők politikáját és bázisukat. A Kossuth által képviselt progresszív program potenciális bázisaként főként a kisbirtokos és birtoktalan nemesség egy részét, a nemesi értelmiséget, a közép- és kispolgárság jó részét, valamint a politikai tudattal rendelkező parasztságot jelölte meg. Hogy ezek a rétegek jelentős része elbizonytalanodott, nem vált tényleges forradalmi erővé, abban a rájuk is ható objektív tényezők mellett szubjektív tényezők játszottak nagy szerepet – állította –, így a nacionalista demagógia, és Kossuthék demokratikus törekvéseinek hatástalanítása – részben az ő hibáik következtében.[74]

Pach Zsigmond Pál egyetértett a referátum célkitűzésével: a dogmatikus egyoldalúságok és a nacionalista szemléleti maradványok kiküszöbölésével. Hibáztatta viszont, hogy a referátum nem határolta el magát a 67-es szemlélet beütéseitől, „a viszonyla-

gos pozitívum túlhajtásának álláspontjától". A dualista Monarchia hatalmi viszonyainak egyszerűsítése miatt kifogásolta azt a megfogalmazást, hogy „kizárólag" a magyar uralkodó osztályokon múlt a belső berendezkedés. Vitatta, hogy valóban ellentmondás állna fenn a marxista értékelésben a kiegyezés realitásának elismerése, de a szuverenitás egy részétől való lemondás bírálata között... „Nincsen akadálya annak – mondotta –, hogy a kiegyezés szükségszerű kompromisszum voltát elfogadva is bírálatot mondjunk annak tartalmáról, mind a nemzeti függetlenség kérdésében, mind általában, hiszen éppen a középnemesség reakcióba fordulása volt egyik tényezője annak, hogy olyan helyzet állt elő, amelyben a kiegyezés szükségszerűvé vált."[75]

Molnár Erik két megjegyzéssel zárta a vitát. A referátum, illetve Szabad György kérdésfeltevésével egy harmadikat állított szembe: mennyiben tette szabaddá vagy korlátozta a kiegyezés „nemcsak a polgári termelőerők kibontakozását, hanem proletariátus osztályharcának kibontakozását és a proletariátus hegemóniáját is a gyökeres polgári átalakulásért vívott harcban". Engels azt a választ adta, hogy a kiegyezés megtisztította az utat az osztályharc előtt, de Molnár Erik szerint nem e válasz elfogadása, hanem „a kérdésfeltevés kötelező a marxista történetírásra".[76] Magát a választ is megkönnyíti Leninnek az a megjegyzése, hogy Ausztriában 1867 óta, közel fél évszázada „egy nagyjában és egészében megállapodott burzsoá alkotmány uralkodik, amelynek talaján legálisan működik a legális munkáspárt".[77] Molnár Erik másik megjegyzése az volt, hogy történelmi eseményeket nem lehet kizárólag a későbbi, távoli kifejlet alapján megítélni. Minthogy a vitaindító referátum *ugyanebből* a módszertani pozícióból indult ki,[78] e megjegyzést, azt hiszem, az egyetértés nyilvánításaként is tekinthetjük.

Néhány év múlva, érintőlegesen, Tóth Ede is hozzászólt a vitához.[79]

Több mint egy évtized múltán úgy látom, az 1960. évi vita hozzájárult az 1867. évi kiegyezés, a hozzá vezető és a belőle elágazó utak reálisabb történeti értékeléséhez. Magam azt a következtetést vontam le belőle, hogy helyes volt a kiegyezést az adott viszonyok között reália kompromisszumnak felfogni, és bírálatában nem a magyar nemzeti kérdés tökéletlen megoldását előtérbe állítani. Egyrészt azért, mert a magyar önállóság ügyét rendezte viszonylag a legkiterjedtebb mértékben, másrészt mert nem indokolt a magyar önállóság csonkaságát a soknemzetiségű Monarchia nemzeti kérdésének egész komplexumától elválasztva vizsgálni. Ez utóbbit, a soknemzetiségű állam adekvát politikai felépítését a kiegyezés valóban nem oldotta meg, a nemzeti elnyomás és függőség hierarchiáját valóban fenntartotta. A vita tanulsága volt az is, hogy az egész nemzeti problematikát nem lehet a polgári átalakulás, illetve az államrendszer demokratizmusától elválasztva helyesen mérlegelni. A magyar önállóság csonkasága, Magyarországnak a birodalmon belüli függősége éppúgy szorosan összefüggött a dinasztikus abszolutizmus erős maradványainak, hatalmi apparátusának továbbélésével, mint ahogy a magyarországi nemzetiségi elnyomás is az 1848-as forradalom *demokratikus* tendenciáinak vereségével, a Kossuth-emigráció demokratikus nemzetiségpolitikájának kudarcával, s a dualista rendszer kezdeti liberalizmusának fokozatos elhanyatlásával.

Több mint egy évtized múltán is úgy látom, helyes volt az elemzésben is, a bírálatban is nagyobb súlyt helyezni a kiegyezést létrehozó és a rendszert fenntartó osztályerőkre. Csupán Magyarországra korlátozva a kérdést, a korszak megértését elősegítette az a társadalomtörténeti alapozású közelítési módszer, amely a magyarországi szociális és nemzetiségi viszonyokban, a polgárság gyengeségében, a liberális nemesség kettős kötődésében, tudatállapotában, tehát a földbirtokos vezető réteg létfeltételeiben kereste a polgári átalakulás korának ellenmondásait. Eredményeit és gyengeségeit egyaránt.

Az 1960. évi vita legtermékenyebb hatása a közelítés módszerében, a kérdésfeltevés történetiségének tisztulásában mutatkozott meg. Ma úgy látom, hogy referátumom egyik kérdésfeltevése – a kiegyezés elkerülhetetlensége és szükségszerűsége –

nem volt mentes az elvontságtól, a doktrinerségtől, s ezért mellékútra terelte a vita egy részét. Vitapartnereimnek igazuk volt abban, hogy a kérdésfeltevés elvontsága meg nem valósult, tehát egzakt módon nehezen, vagy sehogysem bizonyítható lehetőségek felvillantását, pro és kontra hipotéziseket provokált, anélkül hogy az alapkérdést megnyugtatóan tisztázta volna. Hiszen a változások, a történések egymásutánját éppen az teszi emberi történelemmé, hogy a törvényszerűség csak tendenciaként jelentkezik és emberi cselekedeteken keresztül valósul meg – nem uralkodik rajta az abszolút szükségszerűség. Az is igaz, hogy a megvalósult esemény, jelenség egymással ütköző és összefonódó tendenciák végeredménye, tehát evidensebb és egyszerűbb, mint a megvalósulásához vezető folyamat, amelyben még valamennyi tendencia egymással szakadatlan kölcsönhatásban részt vesz.

Ha a kérdésfeltevés merev determinizmusa zavarta is a sokoldalú közelítést, a tétel bizonyítása során a referátum a történeti *folyamat* – a nemzetközi és a hazai erőviszonyok – elemzésének módszerét alkalmazta. Vitatható természetesen, hogy valamennyi releváns tényezőt számba vette-e, és mérlegelése megegyezett-e a folyamatban részt vevő valóság súlyával.

A vitapartnereim által joggal felvetett érvek és megfontolások persze nemcsak a kiegyezésre érvényesek. Az „elkerülhetetlenség" és „szükségszerűség" doktriner kérdésfeltevés 1918-cal, a Monarchia felbomlásával kapcsolatban is, amely ugyanúgy folyamat: ellentétes és párhuzamos, összefonódó és ütköző tendenciák végeredménye volt, mint 1867, és ugyanúgy nem tekinthető már a kiegyezés megkötésekor eleve elrendelt, egyedül lehetséges végkifejletnek, amint az 1848. évi forradalmak veresége sem döntötte el azonnal és változtathatatlanul a polgári átalakulás lezárásának 1867-ben realizált formáját.

Végül is úgy látom, a vitában ütköző, sok kérdésben ellentétes álláspontok egy vonatkozásban megegyeztek: mindegyik a dogmatikus historizálással szemben kereste a valós történeti közelítés útját. (Molnár Erik kérdésfeltevése sem tekinthető historizálásnak. Nemcsak azért, mert Engels e kérdést már a kiegyezés idején feltette, hanem elsődlegesen azért, mert a polgári forradalom korának záróaktusánál valóban döntő kérdés, hogy mennyiben tisztította meg a terepet a termelőerők fejlődése, a társadalom átrétegeződése és politikai szerveződése előtt. Ezek a szempontok azonban nem hiányoztak sem a referátumból, sem a hozzászólásokból, ha nem Molnár Erik sarkított fogalmazását és a XX. századi problematikába belenyúló gondolatmenetét követték is.)

Folyamat és eredmény dialektikája a kiegyezés értékelésében

Az 1960-as években a hazai tőkés fejlődés menetének, feltételeinek, a kiegyezést létrehozó és az általa elindított vagy előmozdított fejlődés egyes szakaszainak és problémáinak szakszerű feldolgozása került a kutatás középpontjába. A legeredményesebb ág ebben az évtizedben is a gazdaságtörténet volt, amely jelentősen továbbfejlesztette és korrigálta a kapitalizmus magyarországi fejlődésmenetének a megelőző évtizedben kialakult felfogását. Már a növekedés puszta adatsorainak és néhány indexének elfogulatlan áttekintése is megmutatta, hogy megalapozatlan volt korábban a tőkés fejlődés „kínos-keserves" lassúságáról beszélni, és egyszerűsítés a gazdasági elmaradottságot közvetlenül a nemzeti elnyomásból, politikai intézkedésekből levezetni. Katus László 1964-ben adatsorokkal igazolta a tőkés fejlődés dinamizmusát, és az ország egyes régióinak összehasonlítása alapján kimutatta, hogy a fejlődés ütemében és színvonalában kiütköző különbségek részben a természeti adottságokkal, részben ezek tőkés kiaknázásának lehetőségeivel, a kapitalizmus spontán folyamataival függnek össze.[80]

Tovább bővült a gazdaságtörténeti látókör, amikor történészeink figyelme a gazdasági növekedés legjellemzőbb mutatóira: a termelési idősorokra, a nemzeti jöve-

delemre és a tőkefelhalmozásra irányult.[81] Berend Iván és Ránki György adatszerűen, megközelítő pontossággal tárta fel a növekedés ütemét és összetevőit. Becslésük szerint a dualizmus korában a nemzeti jövedelem több mint négyszeresére nőtt, s amíg a korszak kezdetén az összes beruházások 60%-át tette a külföldi tőke, a végére már csupán egynegyedét.[82] Ez a belső felhalmozás felgyorsulását és a hazai tőke előnyomulását mutatja. E tanulmány adatait felhasználtam egy 1966-ban rendezett amerikai konferenciára készített referátumomban, amelyben Magyarország monarchiai helyzetét, függőségének jellegét és mértékét kívántam tisztázni. A tanulmányban arra a következtetésre jutottam, hogy a Monarchia gazdasági közössége a kétségtelen hátrányok és akadályok ellenére a termelési tényezők szabad áramlása, nagyfokú mobilitása, a komparatív előnyök és a mezőgazdaság szempontjából kedvező áralakulás következtében a tőkés növekedés *megalapozó* szakaszában, az iparosodás *feltételeinek* megteremtésében több előnnyel, mint hátránnyal járt Magyarország számára.[83]

A magyarországi tőkés fejlődés problémáinak ez a „szokatlan", közgazdasági módszereket és szempontokat is alkalmazó vizsgálata élénk ellenkezést váltott ki a régi álláspontot védelmezők részéről. E vitában fejtette ki Katus László, hogy a tőkés iparosodásnak mindenütt a mezőgazdaság kapitalizálása, a modern infrastruktúra és hitelszervezet kiépítése volt az előfeltétele.[84] E roppant költséges beruházásokat és szakembereket igénylő modernizálást az elmaradt kelet-európai országok saját erejükből nem tudták végrehajtani. Számukra nem úgy vetődött fel a kérdés, hogy igénybe veszik-e a külföldi tőkét, importálják-e a termelési tényezőket, vagy saját erejükből kísérlik-e meg a modernizálást, hanem az, hogy a termelési tényezők elengedhetetlen importját produktívan, gazdasági növekedésük megindítására tudják-e hasznosítani, vagy az improduktív felhasználás miatt csak eladósodásuk és függőségük nő, anélkül hogy gazdaságuk fellendülne.[85] Katus ugyancsak kimutatta, hogy Magyarország alapjában produktívan használta fel az importált külföldi tőkét, technikát, szakértelmet, és ebből a szempontból a Monarchia gazdasági közössége – a korlátozó tényezők ellenére – elősegítette a magyarországi gazdasági növekedés megindítását, illetve meggyorsítását.[86]

Már utaltam a vitára, amely ezt a koncepciót fogadta és egy darabig elkísérte. Tolnai György egy nagyobb értekezésben és számos vitacikkben gyökeresen ellentétes álláspontot fejtett ki.[87] Szerinte 1848 előtt széles alapozású, ígéretes paraszti textilipar fejlődött ki Magyarországon, amely a modern nagyipar és az „önálló" tőkés fejlődés bázisa lehetett volna, ha 1848 veresége, az állami önállóság elvesztése, majd a kiegyezéssel rögzített félgyarmati függés a paraszti szövő- és fonóipar tőkés nagyiparrá fejlődését meg nem akasztotta s a hazai iparosodást Ausztriának ki nem szolgáltatta volna.[88] A korszak gazdaságtörténetének szakértői, Sándor Vilmos, Pach Zs. Pál, Berend Iván, Katus László, Ránki György, Ruzsás Lajos erősen vitatták e koncepciót, főként alapgondolatát nem fogadták el.[89] Tolnai válasza az volt, hogy állami önállóság nélkül nincs vámvédelem és protekcionizmus, vám nélkül nincs textilipar, textilipar nélkül önálló tőkés gazdaság. Röviden: állami önállóság nélkül nincs kapitalizmus, vagy ha mégis van (mint Csehországban), akkor sem az igazi, nem tud lépést tartani az „önálló fejlődésű" országokkal.[90]

Ami magát a kiegyezést illeti, Tolnai több ízben is kinyilvánította, hogy reakciós jellegűnek tartja, sőt egy helyütt kifejezetten „antidemokratikus ellenforradalmi tett"-nek nevezte.[91] Éspedig nem azért, mert „a feudalizmus erőit a polgárosodás erői nem tudták kiszorítani" – ezt a hiányosságot „egy önálló fejlődésű tőkés államban" könnyen kiküszöbölhették volna –, hanem a függetlenségről, *tehát* az önálló tőkés fejlődés biztosításáról való lemondás miatt. „*A kiegyezéssel, a közös vámterület törvényesítésével a magyar földbirtokos uralkodó osztály lemondott Magyarország belső piacáról, a gazdaságipolitikai függetlenségéről.*"[92] A kiegyezéshez vezető folyamatok közül Tolnai a legfontosabbnak a parasztiparban megindult tőkés fejlődés visszaesését, pusztulását tekinti.[93] Végső soron a tőkés Magyarország azért maradt szegény, elmaradott agrárország,

mert az 1848–1849-es polgári forradalma és függetlenségi háborúja elbukott, ennek következtében „nem önálló, hanem a Monarchia keretében és közös vámterületén az iparos Ciszlajtániától függő népgazdaság kiépítésére kényszerült".[94]

Sem Tolnai érvei, sem diszkreditáló célzásai[95] nem győzték azonban meg az új gazdaságtörténeti koncepció képviselőit arról, hogy rossz nyomon járnak, amikor a magyarországi kapitalizmus történetileg adott feltételeit, sajátos, a nyugatitól erősen befolyásolt, de attól sokban eltérő fejlődésmenetét egyetemes és közép-kelet-európai összefüggésben vizsgálják, vagyis a tőkés növekedés és iparosodás közép-kelet-európai modelljét próbálják kidolgozni. A részletekben jobban kimunkált koncepciót az elmúlt évek során monográfiákban, tanulmányokban, többek között a Közép-Kelet-Európa újkori gazdasági fejlődését első ízben áttekintő, úttörő összehasonlító monográfiában,[96] a magyar gazdaság utolsó száz évének szintézisében,[97] a dualizmus kori gazdasági növekedés rendkívül alapos, korszerű kvantifikációs módszerrel alátámasztott elemzésében,[98] a korszak gazdasági és társadalmi fejlődésének problémáit összegező műhelytanulmányban,[99] legutóbb pedig az egyetemi tankönyv IV. kötetében[100] fejtették ki.

Témám gondolatmenetének logikája nem engedi meg, hogy az említett – és a velük rokon – munkák gazdaságtörténeti eredményeit és módszereit ismertessem. Itt csakis a kiegyezés értékelésével, illetve az értékelés módosításával való kölcsönhatásukban térhetek ki néhány eredményükre. A régi koncepció felülvizsgálása során mind metodikai, mind szemléleti szempontból először meg kellett szakítani a tőkés fejlődés kábeleit közvetlenül a kiegyezéshez kötő áramkört, amely állandóan gondolati rövidzárlatokra vezetett. Mindenekelőtt tisztázni kellett, hogy a kapitalizmust nálunk nem a kiegyezés alapozta meg, hanem az 1848. évi polgári forradalom, ennek gazdaságpolitikai mozgásterét pedig a korábbi századok, a Közép-Kelet-Európában, a Monarchiában elfoglalt helyzet, a gazdasági és társadalmi struktúra határolta be. A kiegyezés persze gazdaságtörténeti szempontból is jelentős fejlemény volt: konszolidálta az államrendszert – s ezzel együtt a pénzpiac bizalmát – meglendítette a hitelszervezet, a közlekedési hálózat kiépítését, lehetővé tette a polgári átalakulás függő kérdéseinek törvényes rendezését, serkentette a vállalkozási és alapítási kedvet. Mindez azonban csupán gyorsított, nem változtatott azokon az alapokon, amelyeket 1848 rakott, és az abszolutizmus két évtizede, a kibontakozó konjunktúra cementezett le. Ki kellett továbbá mozdítani a tőkés növekedés ökonómiai vizsgálatát a szorosan 1867-hez tapadó – és szívósan tovább élő – „közjogi kérdés" látószögéből. Mindaddig, amíg a gazdasági fejlődés mérlegét a kiegyezés értékelésében elfoglalt pozíció döntötte el; mindaddig, amíg arról folyt a vita, hogy *lehetett-e* gyors gazdasági növekedés és iparosodás az Ausztriától „félgyarmati" módon – vagy anélkül – függő országban, addig nem lehetett gyors fejlődés az Ausztriától immár független történetírásunkban. Első lépésként tehát meg kellett szabadulni a „közjogi" látószögtől, a kutatást a *tényleges* fejlődés idősoraira, a növekedés tényezőire, a figyelmet pedig a mai közgazdasági elméletek kritikai adaptálása során felismert új összefüggésekre, az iparosodás szükségszerű előfeltételeire és ezek magyarországi sajátos létrejöttére kellett irányítani.

A kutatások ebben a vonatkozásban azt mutatták, hogy Magyarország az iparosodás előfeltételeinek megteremtése során hasonló problémákkal küszködött, mint a független Olaszország, Oroszország vagy a cári birodalomba olvasztott, levert Lengyelország avagy némely formálisan független balkáni kis ország. E hasonló fejlődésű országokkal egybevetve, a Monarchia közös piaca Magyarország számára előnyökkel is, hátrányokkal is járt, fentebb említett véleményünk szerint a dualizmus korában több előnnyel, mint hátránnyal.

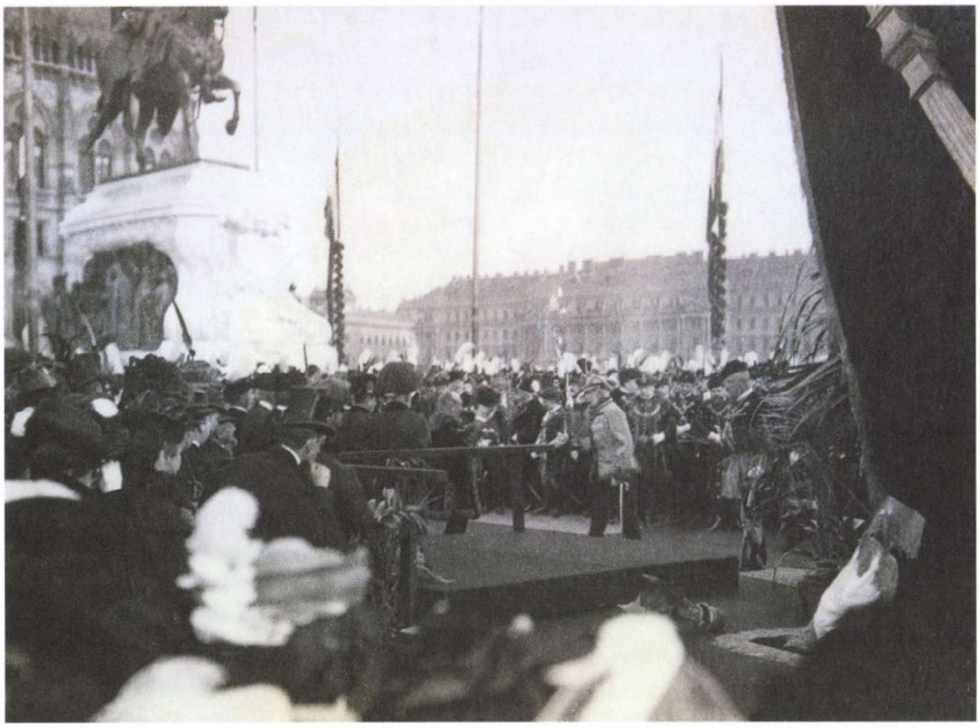
A függés tagadása vagy magasztalása ez? Az lenne az értelme, hogy a tőkés fejlődés számára a függés egyenesen optimális, az önállóság pedig hátrányos? Nem, ez az „érvelés" nem az új gazdaságtörténeti koncepcióban rejlő „végveszélyt", hanem a „közjogi" szemlélet vitaszintjét jellemzi. Álláspontunk a függő helyzetet nem ideális,

de hét évtizedig fennállott, tényleges helyzetnek fogta fel, és nem azt vizsgálta, hogy milyen *lett volna* gazdasági fejlődésünk 1848 győzelme, a Habsburg-monarchia akkori felbomlása esetén egy független Magyarországon, hanem azt, hogy milyen *volt* a szabadságharc leverése, majd a kiegyezés után fennmaradt Monarchiában. Hogy a független Magyarországon „jobb", gyorsabb, az iparosodást erőteljesebben serkentő lett volna a kapitalizálódás? Valószínűleg igen.

A valószínűsítésre az jogosít fel, hogy a kutatás második lépéseként a tőkés fejlődés kábeleit – most már biztonságosabb áramkörbe bevezetve – ismét hozzá kellett kapcsolnunk a kiegyezés, nevezetesen a magyar államiság problémájához. Az iparosodás előfeltételeinek és az ipari forradalom folyamatának összehasonlító vizsgálata ugyanis kimutatta, hogy Kelet-Európában az állam nagyobb, hatékonyabb szerepet játszott az iparosításban, mint Nyugaton. Amíg „Európa nyugati felén a beavatkozásra általában korábban és közvetett formában került sor, vagyis az állami beavatkozás magának a tőkefelhalmozásnak a lehetőségeit segítette elő, addig Kelet-Európában a beavatkozás időben később történt, módszereiben pedig közvetlenebb formákat öltött: a modem közlekedés kiépítésére és az iparosítás elősegítésére irányult" (kamatbiztosítás a vasútépítéshez, tarifapolitika, adókedvezmények, szubvenciók).[101] Még fontosabbnak tekinthető a kelet-európai állam közvetett befolyása: kedvező feltételekkel, megnyugtató garanciával „csábította befektetésekre" a külföldi tőkét.[102] Ez a Magyarországra is érvényes megállapítás azt jelenti, hogy az önálló állam – még a kiegyezéssel teremtett, önállóságában korlátozott állam is – fontos, serkentő tényezője volt a kapitalizmus gyors ütemű fejlődésének, aminthogy a teljes önrendelkezés hiánya ugyancsak éreztette negatív hatását (a hadsereg-megrendelések elosztása, külkereskedelmi hátrányok, a vámpolitika stb.). Mindazonáltal a XIX. századi liberális állam gazdaságpolitikai eszközei is, anyagi erőforrásai is jóval korlátozottabbak voltak, semhogy a kapitalizmus menetét és *típusát* döntően meghatározhatták volna.[103]

Az állami önállóság mértéke többnyire korrelációban állt a tőkés fejlődés menetével, de *önmagában* nem volt elegendő a gyors és eredményes kapitalizálódás biztosításához. „A dualista Monarchia egyidejűleg bizonyította, hogy a nemzeti önállóság nem volt a modern gazdasági-társadalmi fejlődés, sőt még a gyors gazdasági növekedés elengedhetetlen feltétele egy soknemzetiségű területen, másrészt viszont a tőkés gazdasági-társadalmi fejlődés nem volt elegendő feltétele egy soknemzetiségű állam modern polgári átalakulásának és fennmaradásának."[104] A soknemzetiségű állam függési rendszerének a kiegyezés értékeléséhez kapcsolódó gazdaságtörténeti problémáit történetírásunk, úgy vélem, tényszerűen és elvileg megnyugtatóan tisztázta.

A folyamat és eredmény dialektikus látásmódjának másik tisztázandó területe a kiegyezés társadalmi és politikai feltételeinek és közvetlen előzményeinek szakszerű feldolgozása volt. A kutatás egyik iránya a dogmatikus szemlélet múltidomító voluntarizmusát kívánta kiküszöbölni, ez esetben a polgári átalakulás közép-kelet-európai lehetőségeit feltérképezni. 1967-ben magam is másként fogalmaztam meg – az 1960-ban még a „szükségszerűségre" irányított – kérdésfeltevést: „milyen lehetőségei, milyen határai voltak a polgári átalakulásnak a XIX. századi Közép-Kelet-Európában, hol és hogyan helyezkedett el a kiegyezés a lehetséges variánsok tartományában?"[105] A régió társadalmi és etnikai struktúrájának, nemzeti és politikai hatalmi erőviszonyainak elemzése alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a „számszerűen és anyagilag erősebb, fejlettebb nemzetek és osztályok, elsősorban az osztrák–német burzsoázia, az ausztriai és a magyar földbirtokos osztály eleve fölényben voltak más osztályokkal és a többi nép vezető rétegeivel szemben". Az 1848-as polgári forradalom nem számolta, és a táj történetileg adott erőviszonyai miatt nem is számolhatta fel a feudalizmusból örökölt birtokviszonyokat, még kevésbé nivellálhatta a nemzeti egyenlőtlenségeket. Az 1850–1860-as évek európai rendje pedig sok vonatkozásban akadályozta a 48-as forradalom haladó tendenciáinak kibontakozását. A nyugat-eu-

Széll Kálmán üdvözli I. Ferenc Józsefet az Andrássy-szobor leleplezésekor. Jobbra Wekerle Sándor, Wlasics Gyula és Justh Gyula, 1906. december 2.

rópainál eleve kedvezőtlenebb feltételektől korlátozottan és a kompromisszumot sürgető körülmények közepette döntöttek a dinasztia, az osztrák és a magyar uralkodó osztályok vezető politikusai a birodalom és népei sorsáról. S ha bíráljuk is a döntés: a kiegyezés antidemokratizmusát, a nemzeti elnyomás dualista rendszerét, „historikus szemlélettel nem tekinthetünk el azoktól az örökölt és adott körülményektől, a táj társadalmi és etnikai struktúrájában mélyen gyökerező – és még hosszú ideig ható – ellentmondásoktól, amelyeket nem a kiegyezés teremtett, hanem amelyeknek maga is következménye volt".[106]

Ebből az új kérdésfeltevésből önként következett Magyarország dualizmus kori függőségének újravizsgálása és pontosabb meghatározása. A kormányszintű döntések alkotmányjogi és tényleges modelljének összevetése alapján differenciált választ ajánlottam. Úgy láttam: Magyarország, belügyi vonatkozásban nem függött Ausztriától, a birodalom két része között a „közös érdekű ügyekben" kölcsönös függőség állott fenn. A birodalom egészét és egységét érintő kérdésekben viszont mindkét ország függött a kiterjedt jogkörrel és tényleges hatalommal – a hadsereggel – rendelkező uralkodótól. Magyarország függősége különösen a hadügyben mutatkozott meg: a „közös" hadseregben nem érvényesült a dualista paritás és a magyar nemzeti állameszme.[107]

Felfogásommal az alapkérdésekben egybevágtak és azokat egy nevezetes vonatkozásban: az európai hatalmi viszonyok vizsgálatában kiegészítették Diószegi István tanulmányai. Diószegi úgy látja, hogy a Rajnától a Dunáig és a Messinai-öböltől az Északi-tengerig kibontakozott hatalmas nemzeti átrendeződés állandó, a lehetőségeket hol tágító, hol szűkítő kölcsönhatásban állt a korabeli hatalmi erőviszonyokkal. Nem volt egyszerűen azok függvénye, gyakran befolyásolásukra és módosításukra is képesnek bizonyult.[108] A nemzeti önállóság lehetőségének és formájának eldöntéséhez – a belső erőforrásokon kívül – a hatalmi érdekek járultak hozzá: változatlanul lényeges maradt az, hogy a lehetséges variánsok közül a nagyhatalmak melyiket ítélik a maguk számára elfogadhatónak.[109] 1848-ban a forradalmi nemzeti átrendezés érzékeny nagyhatalmi érdekekbe ütközött Nyugaton és Keleten egyaránt. „A nemzeti mozgalom mindenütt saját, a polgári forradalom révén mozgásba hozott adottságaira volt

utalva, és a dinasztikus-nagyhatalmi aktivitással szemben csak akkor számíthatott sikerre, ha maga is nagyhatalmi szinten megszervezett potenciákkal rendelkezett" Ilyen 1848-ban csak a német nemzeti mozgalom volt, de belső okok miatt az is sikertelen maradt. A nemzeti fejlődés fő vonalát Közép- és Kelet-Európában objektív adottságok torlaszolták el.[110]

Ami a magyar nacionalizmus államalakítási lehetőségeit illeti, Diószegi kifejti, hogy a reformkor vezető politikusai a nemzeti célokat a Monarchia keretei között kívánták megvalósítani. Az a 1848-as forradalom világosabban fogalmazta meg a nemzeti célokat: „a magyar területi integritást és szupremáciát, a birodalmon belüli magyar különállást és végül a teljes állami függetlenséget". A vereség után az integritás és a szupremácia alkut nem engedő, szigorú követelmény maradt, „a különállás és a függetlenség alternatív formában jelentkezett".[111] Az alternatíva azonban szoros határok között mozoghatott. Az 1860-as években kiderült, hogy a független magyar állam külső segítséggel nem állítható vissza, a realitás a különállás a Monarchián belül. Diószegi ezzel kapcsolatban körültekintően elemezte a nemzetközi helyzetet, külön tanulmányt szentelt a német egység magyar liberális megítélésének. Azt a meglepő, de teljesen meggyőző álláspontot fejtette ki, hogy a magyar liberálisok nem hogy nem állottak semmilyen kapcsolatban sem Bismarckkal, hanem féltek Németország bismarcki egyesítésétől, és ezzel szemben az Ausztria vezetése alatt végbemenő liberális reformot, az 1866. évi háborúban pedig Ausztria győzelmét és fennmaradását kívánták és támogatták.[112] Az Ausztria felbomlása esetén felrémlő veszély: a konzervatív Poroszország és a „pánszláv" Oroszország hegemóniája a kiegyezés előzményeinek elsőrendű tényezője. Diószegi nagymértékben ezzel magyarázza, hogy a magyar politikai nacionalizmus „céljai megvalósítását a soknemzetiségű állam keretei között kereste. A kiegyezést ebben a vonatkozásban a magyar nemzeti törekvések megvalósításaként lehet felfogni".[113]

Az idézett tanulmányok sem kerülték el a megbélyegzést: álláspontjuk a Monarchia apológiája.[114] A kiegyezésnek ilyen pozitív értékelésével, mondotta Mód Aladár, a szerzők „szükségképpen szembekerülnek a demokratikus és szocialista forradalom minden képviselőjének a dualizmusról, Habsburg Monarchiáról alkotott eddigi felfogásával".[115]

A kiegyezést újabban feldolgozó tudományos munkák azonban a folyamat még alaposabb feltárásával a reális történeti képet támasztották alá. Kovács Endre monográfiája, amely az osztrák külpolitika oldaláról vizsgálja a kiegyezés létrejöttét,[116] kimutatja, hogy a Habsburg-abszolutizmusnak nemcsak a bel-, hanem a külpolitikája is nélkülözte a szilárd belső bázist és a célkitűzések realitását. E külpolitikát az 1850-es évektől kezdve sorozatos kudarcok érték. Tévedés lenne ebből azt a következtetést levonni, hogy Ausztria léte a nemzetközi porondon elszenvedett vereségei miatt kérdésessé vált. Kovács alaposan, gondos diplomáciatörténeti kutatással bizonyítja, hogy a nagyhatalmak, még amelyeknek konfliktusaik voltak is a Monarchiával, nem kívánták a felbomlasztását. Kovács cáfolja azt a közkeletű nézetet, hogy a kiegyezés csupán a birodalom belügye lett volna. A kiegyezés, minthogy a legszorosabban összefüggött Ausztria államközi helyzetének megváltozásával, nemzetközi kérdéssé vált.[117] Ausztria alkotmányos átalakulása, belső konszolidálása érdekében állt a közép-európai egyensúlyon őrködő hatalmaknak.

A folyamat vizsgálata és a végeredménnyel való összevetése szempontjából érdemleges munka Galántai Józsefnek a kiegyezés centenáriumára megjelent összefoglalása. A könyv új részeredmények kimunkálásával pontosabbá teszi a közvetlen előzmények tárgyalását. A végeredmény értékelésében a marxizmus klasszikusainak valamennyi lényeges, útba igazító megjegyzését, továbbá Révai tanulmányait felhasználja és követi. Az ismert meghatározás után ismerteti az alapvető marxi kérdésfeltevést: mennyiben teremtette meg a forradalmak „felülről" való lezárása a termelőerők kibontakozásának lehetőségét, a munkásosztály szerveződésének és osztályharcának

kedvező feltételeit. „A marxista történettudomány, írja Galántai, egy évszázad távolából is a marxi *kérdésfeltevésből* kiindulva ítéli meg a kiegyezést." Az átalakulás nyomán a feudális maradványok ellenére viszonylag gyors fejlődésnek indult a tőkés termelés, kialakult a polgári társadalom, osztállyá szerveződött a munkásság, és megindította szocialista mozgalmát, osztályharcát a tőke ellen.[118] A kiegyezés értékelésénél Galántai Marx és Engels ama fontos megállapításait is figyelembe veszi, amelyek Ausztria pozitív, a cárizmust ellensúlyozó nemzetközi szerepét világítják meg.[119] Ez a summázás gyökeresen különbözik Tóth Ede pár évvel korábbi – ugyanebből a kérdésfeltevésből kiinduló – válaszától.

Marx és Engels korabeli álláspontját azonban egy nevezetes ponton korrigálja Galántai. Marx és Engels úgy látta, hogy a forradalmak „felülről" való befejezése az érintett országokban megoldotta a nemzeti kérdést. Galántai indokoltan fűzi ehhez hozzá, hogy ez a megállapítás a Monarchiában legfeljebb az osztrák-németekre és a magyarokra érvényes, az elnyomott nemzetekre nem: a kiegyezés a Monarchia nemzeti kérdésének egész komplexumát nem oldotta meg.[120]

A marxizmus klasszikusainak és Révai tanulmányainak nyomdokain haladva, Galántai nem kerülhette meg a kiegyezés realitásának és szükségszerűségének kérdését – bár 1967-ben, amint láttuk –, már nem ez volt a vitakérdés. Galántai a végeredményre nézve elfogadja a realitás tételét, de helyesen fűzi hozzá: „a végső kompromisszum maga is a különböző osztályerők és irányzatok harcainak eredménye". Az utókor, írja, nem aszerint ítéli meg a nagy küzdelem résztvevőit, hogy azok eleve is a megvalósult végeredményt képviselték-e. A folyamat valamennyi résztvevőjét meg kell értenünk, de azokat kell a legmagasabbra értékelnünk, akik a társadalmi fejlődésért korukban a legtöbbet tették, legkövetkezetesebbek és legbátrabbak voltak az új viszonyok felismerésében és az értük való harcban. A marxista történettudomány mellettük áll „még akkor is, ha szükségképpen elbuktak, mert érdekeik és céljaik túlmentek az akkor megvalósítható realitáson".[121]

Alkalmasint ebben a fogalmazásban a folyamat és a végeredmény dialektikájának gondolata bujkál, Galántai a kiegyezés realitásának elismerésével nem akarja a létrehozóit igazolni és a haladó ellenzéket aláértékelni. Mindazonáltal a fogalmazás nincs összhangban a gondolat mélységével. Nem elég világos, hogy miért kell a társadalmi fejlődésért küzdőknek *szükségképpen* elbukniok, vagy ha már el kell bukniok, nem lenne-e érdemes különválasztani egy jövőbe mutató nézet, program, irányzat eszmetörténeti igazságát a korabeli politikai funkciójának realitásától. A szép gondolat elmosódott fogalmazásában az is közrejátszhatott, hogy Galántai gondosan kerülte az akkortájt még eleven kiegyezés-vitában való állásfoglalást, sőt a kortárs kollégák munkáinak említését is. Az idézett gondolatmenettel feltehetően jelezni kívánta, hogy a marxista klasszikusok útmutatásának szoros követése nem zárja ki az általuk erősen bírált Kossuth rehabilitálását és a kiegyezés elleni harcának „magasra értékelését". Könyvének a kiegyezés elemzéséből levont zárótanulsága sem elég világos: „a kis nemzetek által lakott Közép- és Délkelet-Európában csak e népeknek egymással és nagy szomszédaikkal való barátsága teremthet szilárd és tartós alapot a fejlődés számára".[122]

Azt a gondolatot, hogy a kiegyezés nem eleve az egyedüli alternatíva volt, hanem feltételei a korszak kiélezett társadalmi és pártküzdelmei során fokozatosan érlelődtek meg, Szabad György munkái, és leginkább az ő munkái képviselték. Már a *Magyarország története* általa írt része fokozatos előrehaladásában és árnyaltan ábrázolta azt a folyamatot, amelyben a „birtokos osztályt mindjobban hatalmába kerítő, s a polgárság zöme által is támogatott alkuszándék megtalálta a maga kifejezési formáját".[123] Magát a kiegyezést kevés kommentárral, tárgyszerűen ismertette. A rövid kommentáló mondatok nem hagynak kétséget aziránt, hogy Szabad a kiegyezést nagyon negatív fejleménynek, következményeit roppant súlyosnak tartotta. „A kiegyezéssel sor került az abszolutista rendszer felszámolására, politikai konszolidáció

megteremtésére" – mondat inkább lakonikus ténymegállapításnak, mint a kiegyezés viszonylagos pozitívumai méltányos elismerésének tűnik. Szabad azt is sejteni engedi, hogy a kiegyezés kritikáját illetően az egykorúak közül Kossuth érveit tekinti a legmélyebbre hatolóknak. Rokonszenve, nem kritikátlanul, Kossuth mellett áll. A kossuthi politika „szembetűnő hiányosságának" tartja, hogy nem tudta kivonni a középrétegeket és a népi tömegeket „az uralkodó osztályokkal ellentétes érdekeik ellenére a rájuk is olyannyira ható, nagyhatalmi illúziókat ébresztő, gazdasági felvirágzást ígérő, s ha kell, soviniszta demagógiától sem visszariadó propaganda igézetéből".[124] A kritikából kitűnik, hogy Szabad e munkájában nagy szerepet tulajdonított a szubjektív tényezőknek mind a kiegyezés híveinek felülkerekedésében, mind a progresszív kossuthi politika kudarcában.

Szabad kitűnő monográfiája a kiegyezéshez vezető út nevezetes állomását, az abszolutizmus válságperiódusát, az 1860–61. évi kiélezett politikai harcok történetét dolgozza fel.[125] A monográfia nagy anyaggal bizonyítja, hogy a kiegyezés tendenciájával a történetírásunkban megállapítottnál és elfogadottnál erősebb ellentendenciák állottak szemben. A középrétegekben széles tábora volt az Ausztriától való elszakadás programjának, és volt potenciális bázisa egy aktív ellenállásnak is. A munka azt is feltárja, hogy a birtokos osztály többsége erős belső konfliktusok közepette végül is elutasította a harcot, a fegyveres ellenállás előkészítését is, és a 48-as alkotmány alapján kész lett volna az egyezkedésre. Csakhogy – és ez a könyv egyik fontos mondanivalója – 1861-ben a negyvennyolcasság próbatételén a liberális vezetőgárda zöme csak formálisan állt helyt, mert egy helyben állt, amikor tovább kellett volna lépnie.[126] A könyv a *folyamat* viharos sodrában, roppant feszültségű összeütközések drámájában mutatta be azokat az irányzatokat, személyeket, akiknek harcából végeredményben a kiegyezés hívei kerültek ki győztesen. Metodikai érdeme, hogy a végeredmény ismeretében nem tekintette eleve a „szükségszerűséggel" ütközőnek az ellentendenciákat, a radikálisabb megoldás híveit.[127] Ugyanakkor Szabad e könyv zárszavában is utalt arra, hogy az 1867-es kompromisszumot nem tartja valójában reálpolitikának, s hogy a kiegyezés a korszerűt tette „illúzióvá" és „az idejétmúltat" realitássá. A haladás képviselői az előttük tornyosuló akadályokon „politikájuk következetlenségei miatt nem voltak képesek átlábolni", nem tudták az abszolutizmus válságát a polgári forradalom kiteljesítésére felhasználni.[128]

Árnyalatokban még gazdagabb és arányosabb az a kép, amelyet Szabad a nemrég megjelent egyetemi tankönyvben rajzol. A gazdaságtörténeti fejezetek szakszerűen kimutatják, hogy a tőkés fejlődés a sok akadályozó és torzító tényező és intézkedés ellenére a korszakban előrelendült. A 48-as forradalom hatásának: a jobbágyrendszer felszámolásának, továbbá az európai konjunktúrának és az erőteljesen fejlődő birodalmi piac követelményeinek időbeli találkozását és összefonódását tekinti alapvető tényezőnek a rendszeres tőkés növekedés megindításában.[129] Ez az álláspont egybevág a fentebb idézett gazdaságtörténészek koncepciójával.

A kiegyezés előzményeinek elemzése is alaposabb, árnyaltabb lett. Ebben a munkájában Szabad a kétkötetes népszerű összefoglaláshoz képest nagyobb szerepet tulajdonít a kiegyezéshez vezető út objektív feltételeinek, a kiegyezés bírálatában pedig az uralkodói abszolutizmus tovább élő, erős maradványainak. Értékelésének inkább a jövő következményeit illető kritikai mozzanataival, azok egy részével és a nézőponttal nem tudnék teljesen egyetérteni.[130] Azt azonban konstatálnom kell, hogy álláspontunk egy évtized alatt fontos kérdésekben közeledett egymáshoz.

Az álláspontoknak ez a közeledése egyébként az említett tankönyv egészében s az elmúlt évek más történészmunkáiban, vitáiban is szemmel láthatóan megmutatkozott. E kiegyenlítődés alapját – hadd térjek itt vissza tanulmányom bevezető gondolatához – a *történetiség* mélyülő és tisztuló látásmódja alkotja.

Ennek szellemében tért hódít az a felfogás, amely 48-at és 67-et ugyanazon folyamat, a polgári átalakulás két állomásának tekinti, amelyet ugyanaz az osztály vitt végig,

de a osztálynak a megváltozott körülmények között megváltozott összetételű és beállítottságú vezető rétege, ellentétes tartalmú osztályszövetségben, ellentétes módszerrel és ellentétes történelmi tendencia jegyében. A két nagy állomás merev szétválasztása és kategorikus szembeállítása nem indokolt. Nemcsak azért, mert 67 a polgári átalakulás több fontos kérdését a megváltozott feltételek között is liberális alapon rendezte, hanem azért sem, mert 48 forradalmának megmásíthatatlan eredményei és eltörölhetetlen hatása, éppúgy mint a kossuthi emigráció aktív harcai – a folyamat integráns elemei – szintén benne foglaltatnak a kiegyezésben. Nélkülük 67 sem valósulhatott volna meg az adott – a lehetséges variánsok között nem a legrosszabb – formában.

Nem indokolt ugyanakkor a 48 és 67 közötti kontinuitás igazolása, a csupán taktikai különbség kimutatása sem. A kiegyezés ugyanis, ha tartalmazza is az ellenpólus messzesugárzó hatását és az ellentendencia közremunkálását – szándékában és megvalósított rendszerében az ellenpólus eltorlaszolása, az ellentendencia elhárítása érdekében született, s egy *más irányú* történelmi fejlődés társadalmi és politikai erőinek kedvezett, 1867, ha nem vezetett is lineáris függvényként, elháríthatatlan szükségszerűséggel az 1918-as felbomláshoz, mindenesetre egy grandiózus történelmi szillogizmus egyik – hadd hangsúlyozzam, hogy csupán egyik – premisszája volt.

A fenti gondolatmenetből kitűnhet, hogy felfogásom szerint az igazi történetiség – szemben mindenféle historizálással – nem a jelen követelményeihez, programjaihoz vagy vágyaihoz keres a múltban – csaknem mindegy, hogy melyik korszakban, milyen kérdésben – igazolást, hanem a múlt immanens tendenciáinak gondos elemzéséből *annak* a kornak az eredőjét, záróaktusát vizsgálja, amely aztán a következő korszak egyik komponense, kiindulópontja lesz, a részfolyamatok és részeredmények szakadatlan szekvenciájában, amely végül a jelenhez és majd a jövőhöz vezet.

És ebből a gondolatsorból talán az is megsejthető, milyen nehéz helyzetben van a történész, mennyi intellektuális önfegyelemre, pszichológiai önkontrollra van szüksége, ha komolyan veszi a történetiség elvét, ha becsületes játszmát akar játszani a halottakkal. Hiszen ő már tudja a „kicsoda-micsoda" játék megoldását, amelyhez szereplői logikai és intuitív úton kérdéseikkel még csak közelítenek. Irodalmibb módon fogalmazva: ő már ismeri a dráma végkifejletét, amelynek szereplői még csak a második vagy a harmadik felvonást játsszák, és ők, bár formálják, még nem tudják a véget. Tacitus óta minden történész, aki a *sine ira et studio* elvet vallja, a korból, a lehetőségekből, a szereplők helyzetéből akarja magyarázni a történelmet. És ebben az elvben tiszteletet érdemel a szereplőkkel való becsületes együttjátszás szándéka, a tudatnak az a fegyelme, hogy nem él vissza az utólagos mindent-tudás bölcsességével, a játszma végének ismeretével.

Csakhogy a történész nem törölheti ki tudatából a múlt tudását. Nemcsak azért, mert ez éppoly pszichológiai lehetetlenség, mint hogy valaki valóságos sakkpartit játsszék önmagával, éppannyira ál-játék, mintha a „kicsoda-micsoda" kérdezője már eleve tudná a megoldást. Hanem azért is, mert a végkifejlet maga is rendező elv a múlt belülről átélt eseményeinek többnyire kaotikus folyamatában.

Gondolatmenetem kifejtése során többször is visszatért „a folyamat és végeredmény dialektikája" kifejezés. E kölcsönösség egyik oldala, a folyamat hatása az eredményre kézenfekvő. A másik oldal, a végeredmény visszahatása a folyamatra alkalmasint nem ennyire evidens, hiszen a folyamat, minden résztvevőjével és alkotó elemével együtt befejezett és megmásíthatatlan. Maga a cselekvés valóban az, de a súlya és következménye nem azon nyomban lemérhető. A történelem önmagát magyarázza, és a történész nem függetlenítheti magát a történelem előrehaladó menetében kiteljesedő magyarázattól.

Egyfelől tehát tudományos és morális kötelessége becsületesen együtt játszani a szereplőivel, nem elvárni tőlük azt a tudást, amelyre őt nem magasabb rendű intellektusa, nem csalhatatlan judiciuma, hanem születésének időpontja képesíti. A transz-

cendens ítélkezés helyett szereplőinek helyzetéből kiindulva kell feltárnia azokat a racionális és emocionális ösztönzéseket, amelyekből a cselekvést eldöntő motiváció összetevődik.

Másfelől viszont a végkifejlet meg nem történtté és nem tudottá nem tehető ismeretében módjában áll felmérni szereplői tényleges részét, cselekedeteik valóságos súlyát és irányát, és ezen túlmenően a milliónyi emberi cselekedetből fonódott objektív folyamatok, tendenciák történelemformáló hatását a végeredményre – a valamit összegező, de soha semmit le nem záró végeredmények folyamatában, abban a végtelen emberi drámában, amelyben ő maga is csak az egyik felvonás mellékszereplője.

Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában.* Tanulmányok. Budapest, 1975, Gondolat, 157–221. o. Eredetileg megjelent: *Valóság,* 1973. (16. évf.) 12. sz. 16–25. o. és 1974. (17. évf.) 12. sz. 11–28. o.

Jegyzetek

1. Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* 5. kiad. Budapest, 1938, 7. o. Szekfű Gyula munkájának egy részletét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *Az utókor emlékezetében* című fejezetben.
2. Uo. 198–199. o.
3. Mélyrehatóan elemzi és különösen a kiegyezés szempontjából tanulságosan bírálja Szekfűt Pach Zsigmond Pál: Az ellenforradalmi történetszemlélet kialakulása Szekfű Gyula Három nemzedékében c. tanulmányában. *Történelmi Szemle,* 1962. 3–4. szám. Pach meggyőzően mutatja ki Szekfű historizáló intencióit már korábbi munkájában, „A magyar állam életrajzá"-ban is. Szekfű megvallott alapelvei, írja, „nem kis részben szubjektív visszavetítései voltak a »saját korszak«, a »saját világrend« fontos alkotóelemeinek. (Uo. 390. o.) Pach kimutatja, hogyan módosultak a szekfűi alapelvek a forradalmak leverése után, hogyan igazodtak az ellenforradalmi rendszer konzervatív-nacionalista igényeihez. Az elemzés markánsan bontja ki, miért válhatott éppen Széchenyi a keresztény germánsággal való sorsközösség elvének megszemélyesítőjévé. A Szekfű által átalakított Széchenyi eszmerendszere, mint kiindulás, ideológiai előképéül szolgálhatott a befejezésnek: az 1920-as évek Magyarországának. (Uo. 397. o.)
4. Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918.* Budapest, 1934. Gratz Gusztáv munkájának egy részletét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *Az utókor emlékezetében* című fejezetben.
5. Pethő Sándor: *Világostól Trianonig.* 3. kiad. Budapest, 1925, 80. o.
6. Németh László: *Szekfű Gyula.* Budapest, 1940; az idézetek rendjében: 54., 59., 55. o. Németh László munkájának egy részletét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *Az utókor emlékezetében* című fejezetben.
7. Uo. 56. o.
8. Uo. 57. o.
9. Révai József: Marx és a magyar forradalom. In *Marxizmus, népiesség, magyarság.* (A továbbiakban: MNM.) 2. kiad. Budapest, 1948, 124. o.
10. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (a továbbiakban: MTA Kézirattár). Révai-hagyaték, Ms. 10.467/b. 21. o. Révai a jegyzetek más helyén is felteszi a kérdést: „67 folytatása 48-nak? Igen is, nem is... »Felülről« út végigjárható – anélkül, hogy revízió kellene." Idézi: Lackó Miklós: *Révai-problémák.* Marx és a magyar forradalom. I. rész. (A továbbiakban: Lackó: *Révai-problémák.*) *Új Írás,* 1973. augusztus. 99. o.
11. Révai József: Száz esztendő – három év távlatából. In *48 útján.* Budapest, 1948, 9. o.
12. Lackó: *Révai-problémák.* 93–94., 98. o.
13. Vö. *Marx–Engels művei* (továbbiakban: MEM). 2. köt. Budapest, 1958. 601. o. Engels: Előszó a „Munkásosztály helyzete Angliában" 1892-es német kiadáshoz. – 4. köt.Budapest, 1959. 576. o. Engels: Előszó a Kommunista Kiáltvány 1892-es lengyel kiadásához. – „Az olasz olvasóhoz". Uo. 577. o. – Előzetes megjegyzés. [„A német parasztháború" 2. kiadásához.] 16. köt. Budapest, 1966. 382. o.
14. „Az egyetlen körülmény, amely Ausztria állami létezését a XVIII. század közepe óta igazolta, Oroszország előnyomulásával szembeni ellenállása Európa keleti részében – gyámoltalan, következetlen, gyáva, de szívós ellenállása..." – írta Marx 1860-ban. Vogt úr, MEM, 14. köt. Budapest, 1966. 441. o. Marx e véleménye két évtized múltán sem változott meg. Oroszországot akkor is „az ellenforradalom bástyájának", Ausztriát pedig ellensúlyának tartotta. L. Marx levelét F. A. Sorgéhoz, 1877. szeptember 27-éről. Marx–Engels: *Válogatott levelek 1843–1895.* Budapest, 1950. 366–367. o.
15. Révai: Marxizmus és népiesség. MNM. 241. o.
16. MTA Kézirattár. Révai-hagyaték. Ms. 10.467/b. 33. o.

17. Révai József: „Birodalom” és „hivatástudat”. In *Marxizmus és magyarság*. Budapest, 1946. 181. o.
18. MTA Kézirattár. Révai-hagyaték. Ms. 10.467/b. 66. o.
19. Lásd Révai József: Marx és a magyar forradalom. Az árutermelő nemesség burzsoá funkciójának tételét Révai – ahol lehetett – Marx és Engels véleményével is alátámasztotta. Így pl. hivatkozott Engelsre, aki szerint a porosz átalakulás a XIX. század első felében a nemesi vezetés ellenére is tartalmában polgári forradalom volt. Ám vitába szállt Engelsszel e központi tétele védelmében, aki másutt megjegyezte, hogy a lengyel nemesség nem tudta átugrani saját árnyékát, nem tudott polgári forradalmat végrehajtani. „De a polgári átalakulás – érvelt ezzel szemben Révai – önmagában véve nem követeli meg a nemességtől a maga lényegének megtagadását. A nemes nem lehet parasztnyúzóból jobbágyvezér, de ettől még lehet híve a polgári átalakulásnak.” MNM. 125. o.
20. Ezt a gondolatát olyan központi jelentőségűnek tartotta, hogy ezzel magyarázta a dualizmus kori politikai fejlődést is. „A magyar kapitalizmus sajátos politikai felépítménye a kiegyezéstől a világháborúig egyenesen érthetetlen a 48/49-es mozgalom azon jelenségének megértése és számbavétele nélkül, amit a burzsoázia nemesi képviseletének hívunk.” Idézi Lackó: *Révai-problémák*. 97. o.
21. Révai József: Marx és a magyar forradalom. *Új hang*, 1940. 3. szám, 23. o. Az eredeti kézirat és az először az *Új Hang*ban publikált tanulmány e mondatát Révai az 1945 utáni újrakiadásokból kihagyta. Azokban már csak Mária Terézia és II. József gyarmatosító gazdaságpolitikájáról van szó, amely támogatta ugyan a mezőgazdaságot, de megakadályozta a magyarországi burzsoázia fejlődését. MNM. 111. o.
22. Lackó: *Révai-problémák*. II. rész. *Új Írás*, 1973. szeptember, 106–108., 111–112. o.
23. MTA Kézirattár, Révai-hagyaték. Ms. 10.467/d. 88. o.
24. Lenin: A nemzetek önrendelkezési jogáról. In *Válogatott művek*. I. köt. Budapest, 1948. 827. o.
25. Révai József: 1848–1867 és Magyarország nemzeti jövője. MTA Kézirattár, Révai-hagyaték. Ms. 10.467/10. A cikk keltezéséről és keletkezéséről szóló információért Lackó Miklósnak tartozom köszönettel. Révai József írásának egy részletét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *Az utókor emlékezetében* című fejezetben.
26. Révai József: Marxizmus és népiesség. MNM. 241. o.
27. Uo. 315. o.
28. Révai József: Kossuth Lajos. MNM. 151–155. o. Révai József munkájának egy részletét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *Az utókor emlékezetében* című fejezetben.
29. Uo. 152. o.
30. Uo. 160–161. o.
31. Révai József: Marx és a magyar forradalom. MNM. 103. o.
32. Uo. 102–106. o.
33. Uo. 87–89., 98–99., 103. o.
34. Révai József: Magyar szabadság – világszabadság. MNM. 122. és 196. o.
35. Uo. 192–193. o. A gondolatot felvetette és kifejtette Lackó Miklós: Révai József múltszemléletének alakulása. (Kézirat)
36. Révai József: Marxizmus és népiesség. MNM. 253. o.
37. Révai József: Magyar szabadság – világszabadság. MNM. 190. o.
38. Révai József: Irányelvek. In *48 útján*. Budapest, 1948, 71. o. Újabb négy év múltán már a véres kezű királlyal való gyalázatos alku lett a kiegyezésből. Kossuth a forradalom veresége után sem esett kétségbe, „a 67-es gyalázatos kiegyezés után is kitartott rendületlenül a magyar függetlenség programja mellett és egymagában úszott az ár ellen, akkor, amikor hívei mind cserbenhagyták, a magyar vagyonos osztályok mind behódoltak a Habsburg királynak, akinek kezéhez magyar vértanúk ezreinek vére tapadt” – mondotta Révai 1952-ben a Kossuth emlékmű leleplezése alkalmával. Lásd *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. I. köt. Budapest, 1952, VI. o.
39. Révai József: Száz esztendő – három év távlatából. In *48. útján*. Budapest, 1948, 9. o.
40. Révai: Irányelvek. In uo. 71–72. o.
41. Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. 2. kiad. Budapest, 1945, 136., 145. o. Mód Aladár munkájának egy részletét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *Az utókor emlékezetében* című fejezetben.
42. Uo. 148. o.
43. Uo. 150. o.
44. Uo. 155. o.
45. Uo. 158. o.
46. A függetlenségi „fővonal” és a historizáló módszer még nem volt következetes. Az eredeti alapkutatás gazdaságtörténeti (az árutermelést, a kereskedelmet, a vámpolitikát érintő) vonulatára rárakódott a nemzeti hagyományt felújító – aktualizáló szemlélet. De még a polgári átala-

kulást [1795–1848] tárgyaló fejezetben is kétannyi terjedelem jutott a gazdasági kérdéseknek, mint a politikának és a forradalomnak, amelynek viszont még nem Kossuth, hanem egyértelműen Petőfi volt a hőse és a mércéje.

47. Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. 6. kiad. Budapest, 1951. 219. o. A gazdasági fejlődés részletesebb bemutatása során Mód az ország „gyarmati függését" és gazdasági elmaradottságát emelte ki. Uo. 229. o.
48. Uo. 219. o.
49. Uo. 239–240. o.
50. *A magyar nép története*. Rövid áttekintés. Budapest, 1953, 371. o.
51. Lukács Lajos – Mérei Gyula – Spira György: *Kossuth Lajos*. Rövid életrajz. Budapest, 1952, 203. o.
52. Lukács Lajos: *Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867*. Budapest, 1955, 362. o.
53. Uo. 365–366. o.
54. Uo. 367. o.
55. *Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában 1849–1918. Egyetemi jegyzet. 2. füzet. 1849–1900.* Szerk. Pach Zsigmond Pál és Hanák Péter. Budapest, 1954, 3. o. – Pach Zsigmond Pál: *A dualizmus rendszerének első évei Magyarországon*. Budapest, 1955, 3. o.
56. Uo. 4–6. o.
57. Sándor Vilmos: *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900*. Budapest, 1954, 13–19. o.
58. Andics Erzsébet: *A magyarországi munkásmozgalom az 1848–1849-es forradalomtól és szabadságharctól az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig*. Budapest, 1954, 12. o.
59. Uo. 14. o.
60. Uo. 15. o.
61. Gonda Imre: *Bismarck és az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés*. Budapest, 1960, Akadémiai Kiadó, 77–78. o. /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 16. szám./
62. A konferencia előzményéhez tartozott egy 1955-ben tartott prágai értekezlet, amelynek *A kapitalizmus fejlődése az egykori Osztrák–Magyar Monarchia országaiban* volt a témája. A program egyik pontja a nemzeti kérdést tűzte vitára. Ez alkalommal már „a vita középpontjába Magyarország, a magyar nemzet, a magyar nép helyzetének problémája került". A cseh, a szlovák és más külföldi történészek leszögezték, Magyarország helyzetét a Monarchiában nem lehet gyarmatinak, illetve félgyarmatinak minősíteni. Erre nézve lásd Sándor Vilmos – Erényi Tibor: Beszámoló az 1955. évi prágai történész-konferenciáról. *Századok*, 1956. 1–2. szám, 243. o. A budapesti konferencia teljes anyaga megjelent: *Studien zur Geschichte der Österreichisch–Ungarischen Monarchie*. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae No. 51.) (a továbbiakban: *Studien*) Redigiert von V. Sándor und P. Hanák. Budapest, 1961.
63. Sándor, Vilmos: Charakter der Abhängigkeit Ungarns in Zeitalter des Dualismus. In *Studien*, 318. o. uő: Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában. *Történelmi Szemle*, (A továbbiakban: *TSz*) 1958. 1–2. szám, 102. o.
    Sándor Vilmos e tanulmányában kifejtett nézetei is az 1955. évi prágai konferenciára nyúlnak vissza, amelyen a cseh és a szlovák történészek számos olyan érvet fejtettek ki Magyarország függőségével kapcsolatban, amelyre később a magyar történészek is rájöttek. Sándor Vilmos 1955-ben Prágában még csak annyit fogadott el az ellenérvekből, hogy a gazdasági és a politikai elnyomás nem feltétlen esik egybe, és hogy tanulmányozni kell a függési viszonyt és a terminológiát is. Sándor V. – Erényi T.: Beszámoló. *Századok*, 1956. 1–2. szám, 247. o.
64. *Studien*, 329–330. o. – Sándor: Magyarország függőségének jellege, i. m. 109–110. o.
65. Hanák, Péter.: Probleme der Krise des Dualismus am Ende des XIX. Jahrhunderts. In: *Studien*, 343–344. o. – Uő: A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén. *TSz*, 1959. 1–2. szám, 53–54. o.
66. *Studien*. 342. o., Hanák: A dualizmus válságának problémái, i. m. 51–52. o.
67. Szabad György a kiegyezéssel kapcsolatos álláspontját összefüggően először a Magyarország története 2. kötetében körvonalazta. Ennek kéziratára és vitájára utaltam A dualizmus korának néhány vitás kérdése című referátumomban, amellyel polemizálva Szabad György részletesen, sokoldalúan kifejtette álláspontját. Lásd *Századok*, 1962. 1–2. szám. A vita egy bő részletét lásd e kötetben a *Tudományos emlékezet* dokumentumai között *Az osztrák és a magyar történettudomány változó megítélése* című fejezetben.
68. A Történettudományi Bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről. *Századok*, 1962. 1–2. szám. 207. o.
69. Uo. 209. o. A referátum elkészítése idején már régóta folyt a vita Tolnai György disszertációjáról (A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon 1840–1849), amely az ország ipari elmaradottságát, az „önálló" tőkés fejlődés 1848 vereségére vezette vissza. – Az 1956 elejétől 1961 áprilisig – a disszertáció nyilvános megvitatásáig – lefolyt polémia főbb ál-

lomásait és érveit ismerteti Berend T. Iván: Az iparfejlődés és az úgynevezett parasztipar és kérdéséhez. *TSz*, 1965. 2–3. szám, 275. o.

70. A Történettudományi Bizottság vitája... *Századok*, 1962. 1–2. szám, 211. o.
71. Uo. 224–225. o.
72. Uo. 225. o.
73. Uo. 228. o.
74. Uo. 239. és 229. o.
75. Uo. 234. o.
76. Uo. 239. o.
77. Lenin: A nemzetek önrendelkezési jogáról. *Válogatott művek*. I. köt. Budapest, 1948. 826. o.
78. A Történettudományi Bizottság vitája... *Századok*, 1962. 1–2. szám, 208. o.
79. Tóth Ede: A Kossuth-emigráció politikájáról folytatott vita eredményeiről. *Századok*, 1964. 4. szám, 769–770. o. A Történettudományi Bizottság vitája... *Századok*, 1962. 1–2. szám, 211. o.
    A szerző a kérdés terjedelméhez és súlyához képest valóban érintőleges hozzászólásában nagy ívű programot fogalmazott meg. „A marxista történetírás Marx–Engels–Lenin vonatkozó felfogásának szellemében a munkásosztály kialakulását, osztályharcának kibontakozását, önálló politikai szervezeteinek kialakulását elősegítő vagy hátráltató tényezők vizsgálatára összpontosítja figyelmét." A Marxra, Engelsre és Leninre való hivatkozás fedezékéből azonban Tóth azt állapította meg, hogy a dualista rendszer „akadályozta a munkásosztály politikai szervezeteinek kiépítését, önálló osztálypolitikájának kialakulását" (uo. 770. o.). Ez az állítás, bizonyítóanyaggal megalapozva, lehetett volna újabb vitaalap, sőt még bátor, önálló állásfoglalás is, csak éppen nem Marx–Engels–Lenin szellemében, hanem ellenében, hiszen a fentebbi idézetekből világos, hogy Engels és Lenin véleménye nem egyezett meg Tóth Edéével. A további fejtegetései során rendkívül negatív képet rajzolt a dualizmus rendszerének bel- és külpolitikájáról. Az elmúlt évek kutatásainak fényében kissé elhamarkodottnak látszik Tóth sommás ítélkezése.
80. Katus, László: Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg. In *Die nationale Frage in der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1900–1918*. Redigiert von P. Hanák. Budapest, 1966. 163–170. o.
81. A gazdasági növekedés idősorait helyesen értékelték már a *Magyarország története* (Szerk.: Molnár Erik) megfelelő fejezetei, sőt e kötetben sor került a nemzeti jövedelem összetételének és felosztásának becslésére is. Budapest, 1964. II. köt. 99–100., 105., 166–174., 176. o.
82. Berend T. – Ránki György: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867–1914. *TSz*, 1966. 2. szám, 192., 200–202. o.
83. Hanák, Péter: Hungary in the Austro–Hungarian Monarchy. Preponderancy or Dependency? *Austrian History Yearbook*, Vol. III. Pt. I. 1967. 282–284. o. – uő: Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? *Századok*, 1971. 5. szám, 917–919. o.
84. Katus László: A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés" kérdéséhez. *TSz*, 1967. 1. szám, 11–14. o.
85. Uo. 32–33. o.
86. Uo. 40–42. o.
87. Tolnai György: *A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840–1849)*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 34. szám.) Budapest, 1964.; uő: A tőkés iparfejlődés kettős irányzata és az 1848–49-es Magyarország útja. *Valóság*, 1963. 4. szám. (A továbbiakban: Tolnai Gy. *Valóság*, 1963.); uő: Az önálló tőkés fejlődés és a nacionalizmus megítélése a mai magyar gazdaságtörténet-írásban. *TSz*, 1966. 1. sz. (A továbbiakban: Tolnai Gy. *TSz*, 1966/1.); uő: Polgári forradalmak és a nemzetközi helyzet a XIX. század második felében. *Valóság*, 1967. 4. szám. (A továbbiakban: Tolnai Gy. *Valóság*, 1967/4.); uő: Önálló gazdasági fejlődés vagy tőkés függés? *Valóság*, 1968. 6. szám. (A továbbiakban: Tolnai Gy. *Valóság*, 1968/6.)
88. Vö. Tolnai Gy. *Valóság*, 1963. 32–35. o. Tolnai szerint 1849 után a már tőkés útra lépett parasztipar ismét visszasüllyed a falusi háziipar primitív szintjére. Textilipar híján Magyarország elvesztette a nemzeti tőkefelhalmozás legfőbb területét, a század második felében kibontakozó vezető iparág, a nehézipar idegen tőkével épült ki. Márpedig egy ország gazdasága „annak a kezében van, akié a nehézipar" – ezért Magyarország a tőkés korszakban „függő ország" volt. Azt is sejteti, hogy ez a függés minőségileg azonos fejlődési típus, mint a gyarmati és félgyarmati országoké. (Uo. 37–38. o.) Hasonló gondolatmenetet fejtett ki Tolnai Gy. *TSz*, 1966/1. 109–110. o.
89. Berend T. Iván: Az iparfejlődés és az úgynevezett parasztipar kérdéséhez. *TSz*, 1965. 2–3. szám 275., 278., 280. o. Katus vitacikkét lásd 84. jegyzet. – Ránki egyetemes látókörű érvelését többek között: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági fejlődésének néhány kérdéséhez (*Valóság*, 1968. 5. sz.), majd Berend T. Ivánnal közösen írt tanulmányában: Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Délkelet-Európában (*Századok*, 1968. 1–2. számában) fejtette ki.

90. Erre lásd Tolnai Gy. *Valóság,* 1967/4. sz. 61. o. és Tolnai Gy. *TSz,* 1966/1. cikkeit. Az „önálló tőkés fejlődés" vitájának érdekes mozzanata, hogy a gazdaságtörténetben kevéssé járatos történészek között Tolnai koncepciója kezdetben lelkes egyetértésre talált. Simon Péter recenziója szerint Tolnai könyve (lásd 86. jegyzet) „az utóbbi évek hazai történetírásának egyik legjelentősebb terméke", amely tudományos szempontból eldönti a Habsburg Birodalom XIX. századi magyarországi szerepéről, „...az 1848/49-es magyar polgári forradalom és nemzeti függetlenségi harc jellegéről, szükségességéről több évtized óta folyó vitákat." Simon éppen Tolnai könyvének gyenge pontjait, túlzásait dicséri, hogy 1848 előtt az ország lakóinak milliói indultak meg a „parasztipar" keretében a polgári fejlődés útján, milliók tették meg a fordulatot a feudális gazdálkodástól a tőkés gazdálkodás „irányába". Enélkül a tőkés kisárutermelői parasztipar nélkül 1848 nem válhatott volna polgári jellegű forradalommá. A paraszti szövőfonóipar fejlődése 1848 előtt és pusztulása 1849 után az egész magyarországi tőkés fejlődést döntően befolyásolta. Simon Péter ismertetése Tolnai könyvéről megjelent: *Valóság,* 1965. 1. szám, 93–96. o. Kétségtelen, Simon tovább túlozta Tolnai túlzásait. Erre a hatványozásra már Berend Iván is rámutatott *TSz,* 1965. 2–3. számában megjelent vitacikkében. Ehhez annyit érdemes még hozzáfűznünk, hogy a vita során Tolnai is elrugaszkodott első cikkének és disszertációjának történetibb, a valóságos gazdasági fejlődést pontosabban követő álláspontjától. Első publikációjában Tolnai még rámutatott, hogy a magyar textilipar, a paraszti ipar is már 1848 előtt erősen visszaesett. Akkor az ország gyarmati helyzetével magyarázta a visszaesést, és nem kötötte azt 1848 vereségéhez. Tolnai György: A parasztipar kialakulása és tőkés iparrá fejlődése Magyarországon. 1842–1849. *Századok,* 1956. 4–6. szám, 728–729. o.
91. Tolnai Gy. *TSz,* 1966/1. 111. o.
92. Uo. 113. o.
93. Uo. 110. o.
94. Tolnai Gy. *Valóság,* 1968/6. 50. o.
95. A vitában olyan állítás is elhangzott, hogy az új gazdaságtörténeti szempontok alkalmazói azt akarják bizonyítani, hogy „Magyarország számára az Ausztriától függő gazdaság kiépítése volt az előnyös", egyenesen a függést tartják ideálisnak, és lehetetlenségnek az „önálló tőkés fejlődést". (Uo. 51. o.) „Hogyan kell például azt az ellentmondást értelmezni, amely egyrészt a lenini imperializmuselméletnek a gazdasági-politikai függésbe taszított országok *kizsákmányolásával* kapcsolatos megállapításai, másrészt pedig a vitatott cikkekben [Berend, Ránki, Katus, Hanák cikkeiben] idézett nyugati közgazdászok – Keynes, Rostow, Chenery, Kusnets, Lewis, Cairncross stb. – elmélete között fennáll?" – kérdezte Tolnai, nem hagyva kétséget az iránt, hogyan kell e kérdést értelmezni. Hiszen a megbírált történészek osztoznak *»abban a hamis illúzióban«*, hogy a kapitalizmus, különösen az imperializmus korszakában, az egész emberiség haladásának és boldogulásának záloga". (Uo. 54. o.) Hasonlóképpen minősítette Mód Aladár is a felfogásával nem egyező gazdaságtörténeti koncepciót. A hiba, úgy vélte, abban gyökerezik, hogy megbírált vitapartnereinek írásai „a termelési és társadalmi viszonyok összefüggő marxista elemzését a gazdasági növekedés Nyugaton divatos egyoldalú előtérbe állításával cserélik fel". *Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről.* (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor, 55. szám.) Budapest, 1971. 114. o. A vita további menete azt bizonyította, hogy a tudományos bizonyítást nem lehetett effajta érvelés előtérbe állításával felcserélni.
96. Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században.* Budapest, 1969.
97. Berend T. Iván – Ránki György: *A magyar gazdaság száz éve.* Budapest, 1972.
98. Katus, László: Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism (1867–1913). In *Social-Economic Researches on the History of East Central Europe.* (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. No. 62.) Budapest, 1970.
99. Hanák Péter – Lackó Miklós – Ránki György: Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában. In Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről. *Értekezések...* 55. szám. Budapest, 1971. 28–30. o. Hanák Péter: *A dualizmus korának történeti problémái.* Budapest, 1971, 26–35. o. Az új gazdaságtörténeti álláspont összefoglaló jellemzésére lásd Kolossa Tibor: Az 1880–1900 közötti időszak fő történeti problémáiról az összefoglaló munkák kritikai áttekintése alapján. *TSz,* 1969. 1–2. szám, 87–98. o.
100. Kolossa Tibor: Magyarország gazdasági fejlődése a kiegyezéstől a 19. század végéig. In *Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában.* Egyetemi tankönyv. 4. köt. Budapest, 1972, 169–203. o.
101. Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században.* Budapest, 1969, 99–100. o.
102. Uo. 107–108. o.
103. Berend T. Iván – Ránki György: *A magyar gazdaság száz éve.* Budapest, 1972, 72–73. o.
104. Hanák, Péter: Die bürgerliche Umgestaltung der Habsburgermonarchie und der Ausgleich

von 1867. In *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe.* (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. No. 62.) Budapest, 1970, 230. o.
105. Hanák Péter: A polgári átalakulás feltételei és a kiegyezés. *Kritika,* 1967. 10. szám, 1. o.
106. Uo. 20. o.
107. Hanák Péter: Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? *Századok,* 1971. 5. szám, 924–927. o.
108. Diószegi István: A nemzeti átalakulás feltételei és a forradalmi út. In *Hazánk és Európa.* Budapest, 1970, 52. o.
109. Uo. 61. o.
110. Uo. 80–81. o.
111. Diószegi István: A kiegyezés – magyar szemszögből. In *Hazánk és Európa.* Budapest, 1970, 133. o. Diószegi István tanulmányát lásd e kötetben *a Tudományos emlékezet* dokumentumai között *Az osztrák és a magyar történettudomány változó megítélése* című fejezetben.
112. Diószegi István: A magyar liberális párt és a német egység. In *Hazánk és Európa.* Budapest, 1970, 164–170. o.
113. Diószegi István: A kiegyezés – magyar szemszögből. Uo. 151. o.
114. Ilyen értelemben vitázott Diószegi tanulmányával (107. jegyzet) Tolnai Gy. *Valóság,* 1967/4. cikkében.
115. Mód Aladár felszólalását lásd *Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről.* Budapest, 1971, 114. o. Mód itt egyenesen azt állította, hogy a „magyar uralkodó osztály pártjain, a Tiszák és Wekerlék pártjain kívül Magyarországon eddig nem volt irányzat", amely a dualizmust ilyen pozitívan értékelte volna.
116. Kovács Endre: *Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez.* Budapest, 1968. A kiegyezés realitására nézve lásd 246–248. o.
117. Uo. 252. o.
118. Galántai József: *Az 1867-es kiegyezés.* Budapest, 1967, 146–147. o.
119. Uo. 148–149. o.
120. Uo. 151–152. o.
121. Uo. 15. o.
122. Uo. 157. o. E konklúzió után nem világos, hogy mégiscsak a kiegyezést kell-e a megszívlelendő tanulságnak tartanunk.
123. *Magyarország története.* II. köt. Szerk. Molnár Erik. Budapest, 1964, 66. o.
124. Uo. 72. o.
125. Szabad György: *Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860-1861).* Budapest, 1967.
126. Uo. 571., 591–592., 594–595., 598. o.
127. Uo. 5. o.
128. Uo. 611. o.
129. *Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában.* Egyetemi tankönyv. Budapest, 1972, 54., 58–59. o.
130. Uo. 129–130. o.

(1993) SOMOGYI ÉVA

A DUALIZMUS MEGÍTÉLÉSÉNEK VÁLTOZÁSAI AZ OSZTRÁK TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A magyar közgondolkodásban a kiegyezés megítélése, Magyarország helye a dualista Monarchiában talán máig – de tegnapig bizonyosan – elevenen élő kérdések voltak; nem egyszerűen a történeti kutatás tárgya, hanem a világnézet alkotóeleme volt. Minden látszat ellenére a dualista Monarchia megítélésének kérdése az osztrák közgondolkodásban jóval kisebb szerepet játszik.

A látszat: a bécsi Monarchia és Ferenc József-kultusz. A bécsi kirakatok tele vannak a Ferenc Józsefről és Sziszirő1 szóló könyvekkel, képekkel, szobrokkal, a Kaiserapparttement kötelező bécsi látványosság, idegenforgalmi attrakció. Meg lehet gazdagodni abból, hogy valaki Sziszi-életrajzot, Habsburg-fotókat ad közre, vagy olyan borzalmakat, miként lesz egy Habsburg főhercegnőből egy bécsi szociáldemokrata tanító hitvese. 1910-ben, amikor Theodor Roosevelt amerikai elnök meglátogatta az

akkor 80 esztendős Ferenc Józsefet, a császár azt mondta az elnöknek: Ön bennem a régi iskola utolsó uralkodóját láthatja – most, az operetté alakított régi császárságot az amerikai turistáknak mutatják meg; ez éppúgy hozzátartozik Bécshez, Bécs jólétéhez és virágzásához, mint a Grinzing vagy a Práter.

Azt hiszem azonban, hogy a dualista korszak az osztrák értelmiség tudatában a lezárt, a feldolgozott történeti múlt. Hajlamosak lennénk hozzátenni az ilyenkor szokásos sztereotip magyarázatot: mert egy szerencsésebb sorsú, polgárosultabb nemzet él a „Lajtán túl". Pedig egyáltalán nem erről van szó. Sokkal inkább arról, hogy a dualizmus időszaka, a dualista állami berendezkedés *epizód* az osztrák történelemben. Az osztrák történelem és az osztrák nemzeti tudat alapkérdése mindig is a Németországhoz, a német „nemzethez", a német kultúrához való viszony volt. Az 1866–1918 közötti fél évszázad ebben a vonatkozásban kivételes időszak: a Monarchia keleti tartományaival való viszony jelentősége átmenetileg felértékelődik, új összefüggésbe kerül. A birodalom belső szerkezetének megítélése éppúgy politikai pártot formáló tényező lesz, mint Magyarországon, de amint felbomlik a Monarchia, a köztudat előterébe ismét Ausztria német volta, a Németországhoz való viszony kerül, s ezzel a közgondolkodásban háttérbe szorul a dualizmus megítélésének problémája (nem úgy, mint Magyarországon).

•

Éppen azért, mert az osztrák történelem központi problémája mindig a németséghez való viszony volt, eleve nehezen és ellentmondásokkal terhesen jött létre az önálló osztrák történetírás. A politika, amelynek mindig szüksége van történeti legitimációra, a XIX. század közepén igyekezett megteremteni azt. Thun osztrák kultuszminiszter létrehozta a máig élő Institut für Österreichische Geschichtforschungot a bécsi egyetemen azzal a megvallott-meghirdetett céllal, hogy a neoabszolutizmus gazdasági és politikai modernizációs programja részeként a közös történeti múlt feltárásával és tudatosításával összosztrák államtudatot teremtsen. Alexander Helfert, az intézet első igazgatója vállalkozott az elvi alapvetésre *Über Nationalgeschichte und den gegenwärtigen Stand ihrer Pflege in Österreich* című, 1853-ban megjelent írásában. Csakhogy Helfert nem akadt követőre. A bécsi Institut Helfert után a segédtudományok s a középkorkutatás műhelyévé vált. Sickel, az intézet új igazgatója távol tartotta magát a politikától. – Mert más volt az érdeklődése – írja Lhotzky, majd nyomában Leitsch egy historiográfiai dolgozatában. Azt hiszem, nem erről, vagy nem csak erről volt szó. Az intézetnek a dualizmus hosszú és békés évtizedei alatt egy olyan feladat jutott, amit nem tölthetett be. Nem lehetett valamifajta átfogó egységes osztrák nemzeti történelmet írni, mivel nem volt ilyen. A dualista Monarchia lakóinak többsége ugyanis nem érezte magáénak ezt az „összosztrák" államot. A cseh, a lengyel, a horvát, a magyar történészek cseh, lengyel, horvát, magyar történelmet írtak. A Monarchia németjei írtak „osztrák" történelmet, ami viszont jelentős részben Ausztria német küldetéséről szólt, és valójában a német történelem része volt.

Az osztrák történetírás orientációjának egy apró, de nagyon jellegzetes szimptómája, hogy amikor a XIX. század végén szokássá vált történésztalálkozók szervezése, magától értetődik, hogy az osztrák történészek részt vesznek a német Historikertagon, sőt, hasonló természetességgel azokat gyakran osztrák egyetemi városokban rendezik meg: 1896-ban Innsbruckban, 1904-ben Salzburgban, 1913-ban Bécsben és 1927-ben Grazban. 1896-ban, éppen abban az esztendőben, amikor Ferenc József császárnak komoly konfliktusai voltak az Ausztriában jelentkező Habsburg-ellenes német nacionalizmussal, a császár elment Innsbruckba, hogy személyesen üdvözölje a városba gyűlt német tudósokat.

A német nyelvű osztrák tartományokban Ausztria történetét mindig a Németországhoz való viszonyban vizsgálták: mégpedig azok a történészek is – mutat rá Fellner –

sőt, talán azok leginkább, akik vallási meggyőződésből, vagy a Habsburg-dinasztiához való kötődésük miatt szemben álltak a Hohenzollern Poroszországgal, és Ausztria különállását, saját küldetését hangsúlyozták.

Az osztrák állam problémája, tehát az, ami a Habsburg Birodalom a XIX. században volt: az immár nemzetté vált népek együttélésének kerete, későn kezdi el foglalkoztatni az osztrák tudományt s akkor is inkább kivételképpen. Josef Redlich monumentális műve, az *Österreichische Staats- und Reichsproblem* (1920–1926) torzóban maradt. Wilhelm Bauer folyóirata, az *Österreich*, amely közvetlenül a Monarchia felbomlása előtt megkísérelte felfedezni a Habsburg Birodalom valamennyi népe közös átfogó kultúráját, néhány szám után megszűnt. Az első világháború után, ha fel-felbukkan is Wilhelm Bauer gondolata (ami mára közhellyé vált), hogy ti. a századfordulós Bécs szellemi élete a sok nemzet együttes produktuma, kultúrák találkozásának terméke volt, a publicisztikába szorult. A hivatalos történetírás, az egyetemi tanárok 1918 után visszatértek ahhoz, hogy Ausztria történetét a német múlt részeként elemezzék (Dopsch, Kretschmayr, Srbik). Srbik az 1920-as években újraéleszti a vitát a kis- és a nagynémet egység kérdéséről, ez lesz az 1927-ben megrendezett grazi történészkongresszus központi gondolata. A német történelembe való reintegráció lesz a fontos és sokkal kevésbé az, hogy milyen is volt a dualista Monarchia belülről.

Jellemző, hogy a két világháború közti osztrák történetírás egyáltalán nem törekedett arra, hogy a közelmúlt, a dualizmus időszakának feldolgozásában együttműködjék az utódállamok tudósaival, holott ezt diktálta volna a szükséglet (a levéltári anyagok jó része, amely ekkor vált kutathatóvá, Ausztria határain kívül kerül), s erre lehetőség kínálkozott volna azért is, mert mindegyik utódállamban tevékenykedtek olyan vezető professzorok, akik a bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschungban sajátították el szakmájuk alapjait. (Leitsch egy nagyobb tanulmányban számba is vette őket.) 15 magyar tanult a bécsi intézetben a Monarchia utolsó két évtizedében. Volt ugyan e korszak történetírásának egy kifejezetten katolikus ága, amely megpróbált elszakadni a feltétlen német orientáltságtól, európai akart lenni, de sem institucionálisan nem jutott igazán érvényre, sem komoly gondolati hatást nem gyakorolt. Heilig, Görgey tevékenysége marginális maradt, a mindenki által jól ismert Hantsch akkor még nem tartozott ehhez az irányzathoz.

•

A Habsburg Birodalom, Ausztria önálló története a második világháború után lesz a kutatás és a történetírás többé meg nem kérdőjelezhető tárgya. Minthogy azonban a dualizmus időszakának történeti feldolgozása kezdetben erőteljesen publicisztikai ihletésű, publicisztika és történetírás nehezén választható el egymástól, egymásba nő, a dualizmus interpretációja kapcsolódik a publicisztika hagyományos irányaihoz: kissé leegyszerűsítve van egy erősebben német jellegű, a liberális centralizmus hagyományait őrző, és egy szándékában nemzetek feletti konzervatív ága, amely a politika föderalista hagyományaira épül. Azok a kézikönyvek, amelyekből az osztrák diákok máig, de legalábbis tegnapig tanulták az „osztrák" vagy a Habsburg Birodalom történetét, e két irányzat hagyományaira épülnek.

A szándékában nemzetek feletti konzervatív irányzatnak a legtekintélyesebb képviselője a második világháború utáni évtizedekben Hugo Hantsch professzor volt. Hantsch tekintélyét nem pusztán tudományos tevékenységének köszönhette, hanem emberi magatartásának is: a Benedek-rendi szerzetes megjárta Buchenwaldot, majd a háború utolsó éveiben egy kis faluban lelkészkedett, s 1945-ben kapott katedrát a bécsi egyetemen. 1950-ben jelent meg osztrák története, amelyen tanárnemzedékek nevelkedtek. 1953-ban összefoglaló kötetet publikált a nemzetiségi kérdés problémájáról, a „konstruktív birodalomformálás" címmel. Vezetésével indult a bécsi Monarchia-kutatás, disszertációk sora született irányításával.

Dualizmusfelfogásának két egyaránt fontos eleme van. Egyrészt: a Habsburg-mo-

A KÖZÖS HADÜGYMINISZTÉRIUM ÉS A HADITENGERÉSZET KÉPVISELŐI A DELEGÁCIÓ ÜLÉSÉNEK IDEJÉN, BÉCSBEN 1902

narchia univerzális voltának hangsúlyozása, ami nemcsak azt jelenti, hogy a birodalom sok nemzetet fogott egybe, hanem az osztrák nemzet új értelmezését is. „A mi osztrák nemzetünk – írja – a népek családjának együttéléséből keletkezett, mégpedig nem valamikor a XVIII. században, hanem a messzi múltban. Történetünk azoknak a népeknek a történetével együtt alakult, amelyek megosztották életüket a mienkkel, és amelyeknek mi tékozló bőkezűséggel ajándékoztuk javainkat. A szellem és a vér folytonos cseréje formált minket." – Egyfelől van tehát egy nagy nemzet feletti állam – amelynek terméke az „osztrák", vagy „osztrák-német" nemzet, amely nem 1866-ban és különösen nem 1918-ban született, hanem a messzi múltban vált el a németség egészétől. Hantsch a maga módján óv a nemzet feletti állam idealizálásától „akkor is volt szerencsétlenség, szükség és gond,... gyűlölet, széthúzás és irigység". Az 1867. évi kiegyezés azonban fordulópont a soknemzetiségű állam történetében – szól Hantsch második tézise: „A dualizmus lehetett volna egy konstruktív államreform (a föderalista átalakítás) kezdete, de ehelyett áthághatatlan akadály lett, ...fék, félmegoldás, nem megoldás." A magyarok és a centralista (osztrák) liberalizmus megakadályozta „a konstruktív birodalomformálást".

Egy évtizeddel Hantsch műve után jelent meg Zöllner egykötetes Ausztria-története, amely – ha kicsit modernizálva is – az osztrák-német centralista publicisztika hagyományait őrizte, azt, amely úgy ítélte, hogy a magyarok 1867-ben kettészakították az addig egységes osztrák birodalmat. Zöllner ezt úgy fogalmazza meg, hogy a kiegyezés következtében az Ausztria-fogalom permanens válságba került; az osztrákok

elveszítették identitásukat, mert Magyarországgal szemben többé nem Ausztria, csupán a „Reichsratban képviselt királyságok és országok" léteztek, mivel a dualizmus az osztrák tartományokat „Őfelsége többi országaivá", Ciszlajtániává degradálta. S a jogilag egyenrangúvá tett Magyarország a gyakorlatban, a napi politikában kedvezőbb belső viszonyai következtében majorizálhatta a nemzetileg megosztottabb nyugati birodalomfelet.

A második világháború utáni osztrák dualizmusértékelésnek itt csak két jellegzetes példáját említem, azért éppen ezt a kettőt, mert e két szintézis az osztrák könyvpiacon sok-sok, alig változtatott kiadásban, óriási példányszámban kel el. Ma is kapható minden bécsi könyvüzletben. Mindkét felfogás, Hantsché éppen úgy, mint Zöllneré, hajlik arra, hogy a birodalom minden bajáért a magyarokat okolja; Hantsch a nemzeti kérdés megoldatlanságáért, Zöllner főként a birodalom két részre szakításáért a magyar önzést hibáztatja. Egy sajátos sértődöttség vagy alacsonyabbrendűségi érzés jellemzi ezeket az írásokat, s egy kis irigység, hogy ekkora elszánással és tehetséggel tudtuk tönkretenni Ferenc József birodalmát; hogy nekünk voltak karizmatikus nemzeti politikusaink, Ausztriának csak hivatalnokok jutottak.

Ez a felfogás a történetírásban csak lassan tört meg, és ismét a politikának jutott sajátos kezdeményező szerep.

•

Az 1960-as években az akkor mereven két részre oszlott Európában a dualista Habsburg-monarchia integráló, „nemzet feletti volta" példa lett egy tervezett új Európa felépítéséhez. Az amerikai Rockefeller-alapítvány óriási összegeket ajánlott fel egy tudományos program céljaira, hogy „az egyoldalú, racionális történetírás által elkövetett tévedéseket, amelyek a Habsburg-monarchia diszkreditálására szolgáltak, korrigálja, és a soknemzetiségű állam problémái feltárásával egy új nemzet feletti Európa felépítéséhez nyújtson segítséget". „Biztosak vagyunk abban – írja a programot kidolgozó Hantsch professzor –, hogy a Monarchiáról alkotott mai felfogást a radikális nemzeti propagandától inspirált munkák, történeti és publicisztikai írások uralják." Ezekkel akar Hantsch szembeszállni. „S az osztrák történetírás, bármilyen fáradságos volna is – mondja Hantsch – felkészültsége alapján képes lenne arra, hogy egyedül önmagára utalva, a múlt torzképét kijavítsa." Egy ilyen történeti feldolgozás azonban nem kerülhetné el az egyoldalúság gyanúját. Így merül fel a nemzetközi együttműködés gondolata. Hantsch elindul Amerikába, hogy összegyűjtse az amerikai egyetemeken tevékenykedő Monarchia-kutatókat, s egy 126 főből álló listával tér haza. Európában is kialakulnak a Monarchia-történetírás központjai, Tapie a Sorbonne-on, Macartney Oxfordban, az All Souls College-ban, Theodor Schieder Kölnben, Franco Valsecchi Rómában szervezik maguk körül a Monarchia-kutatókat. Mindez az 1960-as évek elején történt. Igaz, már Budapesten is megrendezték az első Monarchia-történeti konferenciákat, de erről Hantsch tervezetében nem esett szó. New York, Párizs, Róma akkor annyival közelebb feküdt Bécshez, mint Prága vagy Budapest, hogy nemcsak a vállalkozás munkatársait, hanem az ellenfeleket is ott kellett keresni. Így lett például Hantsch Rockefeller-alapítványhoz benyújtott elaborátumában „a Monarchia a népek börtöne"-teória szellemi atyja az angol A. J. P. Taylor professzor.

Az 1960-as években megkezdődtek a szintézis előkészítésének munkálatai. Hamarosan kiderült ugyan, hogy az amerikai alapítvány mégsem finanszírozza a vállalkozást, de addigra már a prosperitásnak induló Ausztria kultúrkormányzata úgy ítélte, hogy Bécs mindenképpen a Monarchia-kutatás hivatott központja, itt a legkedvezőbbek a kutatás s a kutatók találkozásának feltételei, s magára vállalta az anyagi terheket. Az Arbeitsgemeinschaft Ost (amiből később az Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut lett) hozzákezdett egy széles körű bibliográfiai adatgyűjtéshez, főként az utódállamok szláv nyelvű irodalmának számbavételéhez. Az Osztrák Tudományos Akadémia felállította a Komission für die Geschichte der Österreichisch–

Ungarischen Monarchie-t Hantsch vezetésével. Tagjai az akkor már koros Heinrich Benedikt professzor, Ferenc József korának ismert kutatója és apologétája, Allmeyer-Beck, a hadsereg történetének szakértője, s a fiatal, liberális tájékozódású asszisztens, Fritz Fellner és mások lettek. 1963-tól megindult a Kommission gondozásában a *Studien zur Geschichte der Österreichisch–Ungarischen Monarchie*. Az első köteteket szinte kizárólag a nemzetiségi kérdésnek szentelték: a nyelvkérdés a neoabszolutizmus időszakában; a román nemzeti kérdés; a nemzeti kérdés 1918-ban; Clam Martinic miniszterelnök föderációs tervei stb. Ez a sorozat töri meg az osztrák történetírás hagyományosan egyoldalú külpolitikai orientációját.

•

Hogy a XIX. századi Habsburg-monarchia egyfajta szellemi-mentalitásbeli közösséget teremtett, azt mi sem bizonyítja jobban, minthogy az 1960-as években 14 tematikus kötetre tervezett *Habsburgermonarchie* munkálatai éppoly lassan haladtak, mint a mi tízkötetesünk.[1] S a késlekedés az osztrák sorozatnak valószínűleg éppúgy hasznára vált, mint a mienknek. A szervezés évtizede alatt ugyanis átalakult a kézikönyvsorozat koncepciója és persze szerzőgárdája is. Mire 1973-ban az első, mára már jócskán meghaladott gazdaságtörténeti kötet megjelent, a szerkesztők felfedezték, hogy Monarchia történetet nemcsak a tengerentúlon, hanem a Lajtán túl is írnak: Berend és Ránki kaptak felkérést a magyar fejlődést felvázolására.

Bár nem hiszem, hogy az ilyen statisztikáknak túl sok értelmük volna, mégis talán valamit mutat, hogy az eddig megjelent hat kötet szerzői közül 45 osztrák, 7 amerikai, 7 magyar, 3 az egykori NSZK-ból, 3 Csehszlovákiából való, s esetlegesen írnak egy-egy fejezetet délszláv, lengyel, román és angol historikusok.

S a koncepció?

A köteteknek van egy bevezető tanulmánya, rendszerint az új főszerkesztő, Adam Wandruszka tollából, amelyet gyakran nosztalgikus-megszépítő anekdotikus szellem hat át. A kötetek érdemi része azonban lényegében az egyes szerzők önálló tanulmányait fogja egybe. S bár – mint láttuk – a tanulmányok nagyobbik részét, majd kétharmadát osztrák kutatók írták, ezek alapján mégsem vállalkoznék arra, hogy az „osztrák történetírás" dualizmusfelfogását rekonstruáljam, mert ilyen bizonyosan nincsen. Hiszen nagyon eltérő életkorú, felfogású, szemléletű, műveltségű és látókörű szerzők tanulmányai kerülnek egy kötetbe. Az idősebb generáció hagyományos centralista dolgozatai, Allmeyer-Beck vagy Wagner hadseregtörténete, Goldinger közigazgatástörténete, jól megférnek a rendkívül tájékozott, a Monarchia külpolitikai döntései keretfeltételeit elemző Rumpler, a jogtörténeti érdeklődésű, a nemzetiségi kérdést feldolgozó Stourzh, vagy az osztrák-német nemzetfejlődés sajátosságait elemző Urbanitsch dolgozataival, amelyek nemcsak kérdésfeltevésükben, megközelítési módjukban, hanem a Monarchiáról alkotott általános felfogásukban is nagyon eltérnek egymástól. Így nehéz volna egy sommás összefoglalást adni arról, hogy miben tér el az „osztrák" és a „magyar" dualizmusfelfogás. Annál is inkább, mert aligha lehetne egyik vagy másik kutató felfogását a „nemzet" reprezentánsának tekinteni. Egyetlen – a két felfogást elválasztó – momentumot mégis kiemelnék.

A magyar történetírás, Hanák Péter és mások írásai, a kiegyezést jellegzetesen 1848-cal összefüggésben tárgyalja: a kiegyezés az 1848-ban megkezdődött *polgári* átalakulás záróaktusa. Az osztrák történetírásban – annak hagyományos német érdeklődése okán – 1867 sokkal inkább a königgrätzi vereség következménye, annak, hogy Ausztria kiszorult a német szövetségből. Ebben a felfogásban 1867 elsősorban az osztrák-németség *nemzeti* problémájának egyfajta, mégpedig kényszerű, kompromisszumos megoldása, s elsikkad a kiegyezés jelentősége az osztrák alkotmányos viszonyok megteremtésében. Elsikkad, hogy a kiegyezés hozza meg az olyan bizonytalan osztrák parlamentáris viszonyok megszilárdulását, hogy nem lehet többé az alkotmányt visszavonni, felfüggeszteni, törvényen kívül helyezni, mint oly sokszor történt 1848 és 1867

között. A dualista rendszer éppen gyakran bírált bonyolult mechanizmusával olyan ügyek alkotmányos kontrollját biztosítja, ha korlátokkal is – a külpolitikáét, a katonapolitika bizonyos részeit –, amelyek alkotmányos ellenőrzését a gyenge és megoszlott osztrák-német liberálisok igyekezete önmagában nem teremthette meg.

•

Ebben a vonatkozásban vitáim-vitáink vannak nem az osztrák történetírással, hanem az osztrák történetírókkal; az együttműködést, közös kutatást inspiráló szakmai vitáink. Azt hiszem, egyetlen szomszéd ország történészeivel sincsen olyan rendszeres munkakapcsolatunk, mint osztrák kollégáinkkal.

A történészek találkozásának persze a szakmai mellett mindig van politikai háttere. Az elmúlt évtizedekben az osztrákokat közeledésre késztette Ausztria közép-európai küldetésének tudata, a magyarokat egy nyugati orientáció vágya. Csak remélhetjük, hogy a megváltozott körülmények között, amikor a közvetlen politikai motiváció irrelevánssá válik, amikor a történettudománynak pusztán az a feladat jut, hogy a közös múltat feltárja, együttműködésünk és egyetértésre törekvésünk az osztrák kollégákkal változatlan marad.

Irodalom

Hantsch, Hugo: Das Forschungsprojekt zu einer Gesamtsdarstellung der Geschichte und Kultur der österreichisch–ungarischen Monarchie. In *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.* Phil.-hist. Klasse Jg. 1960.

Fellner, Fritz: Die Historiographie zur österreichish–deutschnen Problematik als Spiegel der nationalpolitischnen Diskussion. In Heinrich Lutz und Helmut Rumpler (Hg.): *Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert.* Wien, 1982.

Leitsch, Walter: Wien und die Ausbildung von Historikern osteuropäscher Länder. In *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung.* Bd. XCIV. Wien, 1986.

Zöllner, Erich: *Der Österreichbegriff. Formen und Wandlungen in der Geschichte.* Wien, 1988.

Stourzh, Gerald: Die dualistische Reichsstruktur, Österreichbegriff und Österreichbewußtein 1867–1918. In Helmut Rumpler (Hg.): *Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867–71 bis 1914.* Wien–München, 1991. 53–68.

A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993, MTA Történettudományi Intézete, 359–364. o.

Jegyzet

1. A szóban forgó két sokkötetes történeti összefoglalás: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* hrsg. Von Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, Helmut Rumpler. 1–7. köt. Wien, 1973–2000.Verl. der Österreichische Akademie der Wissenschaften; *Magyarország története tíz kötetben.* A szerkesztőbizottság vezetője: Pach Zsigmond Pál. Budapest, 1976–1989, Akadémiai Kiadó. Mindkét tudományos vállalkozás befejezetlen. *(A szerk. jegyz.)*

(1997) HELMUT RUMPLER

A NEMZETI LIBERALIZMUS FÉNYEI ÉS ÁRNYAI – (RÉSZLETEK)

1866–1867-ben a Habsburg-állam gyökeresen megváltozott. A végleges itáliai visszavonulással a Monarchia olyan területeket vesztett el, amelyek évszázadok óta a császári állam gazdasági és kulturális magját alkották. Még az 1848-as forradalmak előestéjén is az a gazdasági tengely lendítette előre az ipari fejlődést, amely Közép-Európát összekötötte Észak-Itáliával. A császári csapatok kivonulásával Milánóból, Veronából és Velencéből véget ért az osztrák birodalmi kultúra olasz–spanyol orientációja, amely a barokk kortól kezdve alakult ki. Most minden „német” lett.

Ugyancsak ekkor, az egységes Németországból való kiszorulás folytán kellett az Ausztriában élő németeknek a legmélyebb döbbenet közepette szembesülniük azzal is, hogy egy soknemzetiségű állam polgárai. A vezető politikusok, 1848-hoz hasonlóan, a Németországgal való egyesülést ajánlották.[1] A német liberális Alkotmánypárt kezdetben újra Ausztria mellett voksolt. De amilyen mértékben a német liberálisok elvesztették gazdasági és parlamentáris vezető szerepüket, úgy távolodtak el a birodalmi érdekektől is. Csupán egyetlen nemzetiséggé korcsosultak a többi között, amelyik csak abban tért el a többitől, hogy jobban védelmezte nemzeti pozícióját. Az osztrák németségnek a Németországgal való szakítás hatására bekövetkező nemzetiséggé válása volt 1866 igazi katasztrofális hatása.[2]

A harmadik korszakteremtő esemény a „kiegyezés" volt. Az osztrák császári állam e megállapodás eredményeként Osztrák–Magyar Monarchiává alakult. Az osztrák történelemnek kevés olyan vitatott eseménye van, mint a „dualizmus" létrejötte. Osztrák részről sokáig tartotta magát az az álláspont, miszerint a kiegyezés Ausztriát magyar gyámság alá helyezte. Ez a felfogás Magyarország függetlenségének elismerésében és a magyar politikusok, jogászok és történészek által hajthatatlanul tagadott osztrák–magyar „birodalomban" a Habsburg-állam pusztulásának csíráját látta. Magyar olvasatban viszont a kiegyezés a magyar nemzet elárulása volt, legjobb esetben rossz kompromisszum, de mindenképpen „olyan antidemokratikus rendezés, amely a dinasztia, az osztrák–német és a magyar uralkodó osztályok társadalmi és nemzeti hegemóniájának a konzerválására és védelmére volt hivatott".[3]

A történetírásnak ezek az ítéletei mind a Habsburg-monarchia bukásán alapulnak. Az azonban erősen kétséges, hogy ez a bukás az 1866–1867-es évek demokratikus liberalizmusának a kudarcára vezethető vissza. Az 1867-es politikai újjárendezés egyetlen győztese minden bizonnyal Ferenc József császár volt. A doktriner Metternich tanítványa csak látszólag változott át „Deák és Andrássy partnerévé".[4] Ferenc József a közös hadsereggel olyan hatalmi eszközt teremtett, amely csak az uralkodónak állt rendelkezésre. A „közös minisztertanács" olyan nem hivatalos kormánnyá fejlődött, amelynek segítségével a birodalmi politikát továbbra is abszolutista módon lehetett irányítani.[5]

A társadalom polgári átalakulása mindazonáltal 1867-ben nem szenvedett törést. Sőt az új politikai rendszer csak kedvezően hatott rá. Nyugat-Európa és Németország iparosodásához viszonyítva azonban a Habsburg-monarchiában korlátozottabb volt a fejlődés. Kelet-Közép-Európa objektív adottságait és lehetőségeit figyelembe véve viszont a dualizmus korában a Habsburg-monarchia a legjobb feltételeket teremtette meg a modern ipari társadalom kialakulásához. Ebből a birodalom mindkét fele egyformán profitált.[6]

Az államjogi kompromisszum sem hagyott hátra győztest vagy vesztest. Egyrészről az osztrák birodalmi centralisták, másrészről a magyar függetlenségiek maximális követeléseit figyelembe véve mindkét fél alapvető engedményeket tett. Magyarország elnyerte önállóságát, a Habsburg-állam egysége azonban megmaradt. Mindkét „birodalomfél" – bár ezt így a korszakban nem mondhatták, hiszen hivatalosan nem létezett „birodalom" – egymással feszült viszonyban állt, de egymásra is volt utalva. A dualizmus nem volt egy jogilag szabályozatlan rendszer, de nem is egy tízévente megújított gazdasági szerződés alkalmanként megkérdőjelezhető provizóriuma. A kiegyezés még egyszer alkalmat nyújtott a Habsburg-állam belső és külső konszolidációjára. És nem is szükségszerűen a németek és a magyarok uralmának megszilárdítására szolgált. A dualizmus azonban egy „szépidő-konstrukció" volt és Kákániában csak ritkán uralkodott „Kaiserwetter". 1867 államjogi újjárendezésének az értékelése „a történelem olyan sorsfordító kérdéseihez tartozik, amit nem lehet egyértelműen igennel vagy nemmel megválaszolni".[7]

[...]

A „pragmatikus" és a „szerződéses" közös ügyek

Az úgynevezett „osztrák–magyar kiegyezés" Ferenc József mint magyar király és a magyar országgyűlés (Landtag) közötti megegyezésen alapult, mely utóbbi ezáltal ismét „birodalmi gyűléssé" (Reichstag) alakult. Eme előzetes megállapodás alapján a magyar parlament először megváltoztatott, illetve megszüntetett néhány 1848-as alkotmányos rendelkezést. Ezek között az a magyar szempontból nagyon jelentős engedmény is szerepelt, miszerint a minisztereket a miniszterelnök javaslatára a király „kinevezi", nem csupán „megerősíti". Ezután az országgyűlés a király 1865. december 14-i trónbeszédére válaszul elfogadta a magyar kiegyezési törvényt. A törvény szövege a magyar 15-ös bizottság által kidolgozott „Javaslat a közös viszonyok tárgyában" című munkán nyugodott, amelyet eredetileg csak elvi tárgyalási alapnak szántak. Mikor azonban a tárgyalások Beust és Andrássy nyomására 1867 januárjában és februárjában gyors eredményre vezettek, a „Javaslat" egyszerűen a „Törvényjavaslat a Magyar Korona Országai és az Őfelsége uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokról s ezek elintézésének módjáról" címet kapta. Majd e dokumentumot paragrafusokra tagolták és magyarázó bevezetéssel látták el. Miután Ferenc József 1867. február 17-én kinevezte az Andrássy-kormányt, a magyar országgyűlés elfogadta a törvényt, amely a királykoronázás után 12. szám alatt került szentesítésre, majd az országgyűlés mindkét házában kihirdettetett és becikkelyeztetett.[8] Ausztria képviselőivel tehát nem folytattak tárgyalásokat, valamint a magyar és osztrák kormány között sem jött létre szerződés. Az osztrák tartományokat és a bécsi birodalmi tanácsot kész tények elé állították. Az ez ellen emelt kritika azonban nem volt jogos. Beust ugyanis nem hivatalosan garantálta a német liberális többség beleegyezését.

Elkerülendő azt, hogy a magyar kiegyezési törvény egyszerű elfogadásával indirekt módon két állam létezését ismerjék el, a birodalmi tanács megalkotott egy saját ún. delegációs törvényt „Az Osztrák Monarchia valamennyi országát érintő közös ügyekről".[9] Ez a törvény semmi esetre sem fedte le a magyar 12. törvénycikket. Az azonban, hogy a már a címben is hangsúlyozott, a Lajtán inneni és túli „valamennyi országra" kiterjedő „Osztrák Monarchia" megfogalmazás valóban alapvető ellentétben állt volna a kiegyezés magyar felfogásával, nem teljesen bizonyos.[10] Amikor Ferenc József 1868-ban az „Osztrák–Magyar Monarchia" megjelölést az egész államalakulat megnevezésévé tette, megkezdődött a vita arról, hogy valóban létezik-e „birodalom", és ennek megfelelően két „birodalomfél" is. E vita csúcspontján magyar részről még az is elhangzott, hogy a két állam nem is rendelkezik közös uralkodóval. Nem az uralkodó a közös, hanem „csak az uralkodó fizikai személye, amely két uralkodói alakot egyesít magában".[11] Ennek megfelelően az az álláspont honosodott meg a magyar bírói gyakorlatban, hogy az osztrák császár megsértése nem minősült felségsértésnek, mert Magyarországon csak a magyar király uralkodott.[12]

Ciszlajtánia és Transzlajtánia

Hivatalosan a „birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok" álltak szemben a „magyar korona országaival". Nem hivatalosan a „Ciszlajtánia" és „Transzlajtánia" kifejezés terjedt el, k. k. (kaiserlich-königlich, azaz császári-királyi) és k. u. (königlich-ungarisch, azaz királyi-magyar) hivatalaival. Nemsokára azonban az is vitatottá vált, hogy van-e „közös kormány" és vannak-e „közös miniszterek", vagy hogy a felállított k. u. k. hivatalok csak a „közös ügyek intézésére" szolgáltak-e. Olyan vélemény is elhangzott, mely szerint az „intézés" valójában csak „kezelés" volt. Ezekről a kérdésekről véget nem érő harc bontakozott ki, politikai igyekezettel és jogászi szőrszálhasogatással. Csak 1915-ben ismerte el az uralkodó és az osztrák kormányzat

közvetve a magyar álláspontot, amikor az addig a virtuálisan feltételezett egységes birodalom megnevezésére szolgáló „Ausztria" kifejezést hivatalosan csak a ciszlajtán tartományokra korlátozták.

A magyar kiegyezés által elismert „közös ügyek" a külpolitikát, a hadügyet és a közös pénzügyet jelentették. A magyar törvény azonban fatális módon a „gemeinsam" kifejezésre – következetlenül – nemcsak a pontosan megfelelő „közös", hanem központi fontosságú helyeken az „együttes" szót is használja, amely egyrészt németre lefordíthatatlan, de mindenesetre feltétlenül kevesebbet jelent, mint a „gemeinsam" kifejezés; másrészt pedig sokkal inkább valamiféle „egyesült" együttműködésre utal. Azonban a kiegyezést ellenző osztrákoknak az a vádja, hogy a magyarok a „pragmatikus ügyek" közös voltát egyáltalán nem ismerték el a törvényben, alaptalan volt. A szöveg magyarországi hivatalos német fordítása ugyanis az „együttes" szót a „gemeinsam" fogalommal fejezi ki, továbbá a magyar szövegben egyértelműen megtalálható a közös birodalom elismerése.

Azoknak az ügyeknek az elintézésére, „amelyek az Őfelsége uralkodása alatt álló valamennyi országot együtt illetik,"[13] különböző végrehajtó szerveket állítottak fel. A három k. u. k. miniszter, vagyis a külügy-, a hadügy- és a pénzügyminiszter, „közös minisztériumot" alkotott, és tanácskozásaik a „közös minisztertanácsban" folytak a külügyek és a császári ház miniszterének elnökletével.[14] Mivel a külpolitikát „mindkét fél minisztériumával egyetértésben és azok beleegyezése mellett" alakították, már 1868-tól rendszeresen meghívták a közös minisztertanácsba Cisz- és Transzlajtánia miniszterelnökeit is. Mivel a közös hadügyminiszter illetékessége nem terjedt ki a csapatok diszlokálására és újoncozására, és mert a birodalmi hadsereg mellett királyi-magyar honvédség és k. k. Landwehr is működött, alkalmanként a magyar honvédelmi- és az osztrák hadügyminiszter is a közös kormányzathoz tartozott.

Amíg tehát a magyar kiegyezési törvény elismerte a „közös minisztériumot", a közös birodalmi parlamentet egyértelműen elutasította. Olyan intézményként, amely elé a közös kormány indítványait előterjesztette, és amelynek felelős volt, felállították a delegációkat. Ezek az osztrák és a magyar parlament által paritásos alapon kiküldött 60-60 tagból álló bizottságok voltak. A szigorúan betartott paritásos elvnek megfelelően felváltva Bécsben és Budapesten tárgyaltak. Tanácskozásaik azonban külön folytak. „Írásbeli üzenetek" útján érintkeztek egymással, melyeket minden delegáció a saját nyelvén készített el hiteles fordítás kíséretében. Csak akkor kerülhetett sor együttes ülésre, ha háromszori üzenetváltás után sem tudtak megegyezni, de akkor is csak „egyszerű szavazás végett". Ennek a valóban meglepő konstrukciónak köszönhetően a birodalmi politikát nem alkotmányos módon a parlament, hanem a közös minisztertanács, végső soron pedig a külügyminiszter határozta meg. Mivel pedig a miniszterek kinevezésére és elbocsátására egyedül az uralkodónak volt joga, a birodalmi politikában továbbra is a hagyományos abszolutizmus érvényesült. A delegációk munkaképtelenségének következtében, amelyeknek elméletileg felelősek lettek volna a közös miniszterek, illuzórikussá vált az a lehetőség, hogy a közös minisztériumtól megvonják a bizalmat és így „rákényszerítsék a parlamentarizmus útjára".[15]

A „kvóta"

A delegációk legfontosabb joga a közös ügyek költségvetésének évenkénti meghatározása és elfogadása volt. A két állam hozzájárulását a közös kiadásokhoz az elhíresült „kvóta" szabályozta. Egy, a mindkét parlament által kinevezett „deputáció" feladata volt a részesedési arány megállapítása. Már az első tárgyalások kudarccal fenyegettek. Megállapodtak ugyan abban, hogy az adó mértékét veszik alapul, az osztrákok azonban ezen a kivetett közvetlen adó mennyiségét értették. A magyarok viszont kitartottak a ténylegesen befolyt adómennyiség mellett, amely az 1867-es év

jelentős adóhátralékait tekintve, nagy előnyt jelentett volna. Végül is 1877-ig a 70:30-as arányban állapodtak meg. A kvótáról folytatott vita minden tizedik évben a leghevesebb harcokat eredményezte.[16] A vita valójában pusztán presztízskérdés volt, hiszen a közös kiadásoknak a kvóta alapján szabályozott 1 százaléka kezdetben még 1 millió forintot sem tett ki.

A kvóta megállapításával együtt tízévente a két ország közötti gazdasági szövetséget is megújították. Itt nemcsak a Pragmatica Sanctióból levezethető közös ügyekről volt szó, hanem az „érdekeknek kölcsönös érintkezéseiből" folyó ún. szerződéses ügyekről is. A magyarok részéről jelentős engedmény volt, hogy elismerték az államadósságnak és törlesztésének közös voltát, beleegyeztek a közös bankjegybe, és készek voltak tízévente szövetséget kötni a vám- és kereskedelmi ügyekről, az ipari termelésről, a közvetett adókról és a vasúttervezésről.

Minden fogyatékossága ellenére a kiegyezés konstrukciója a nem csupán a magyar országgyűlésben művelt „diétai jogtudomány" csúcspontja volt.[17] A kiegyezésben részt vevő magyar politikusok, Deák, Andrássy és Eötvös, nemcsak Magyarországra gondoltak, hanem legalább annyira az osztrák összbirodalomra is. Eötvös, aki a tárgyalások során gyakran kritizálta Deákot kompromisszumkészsége miatt, barátjának, Montalembert-nek így írt erről a birodalmi ragaszkodásról: „Számunkra, magyarok számára a feladat világosan elő van írva. Miután attól a pillanattól fogva, amelyben Ausztriát kiszorították Németországból, a német elem általi elnyeletés veszélye számunkra megszűnt, és ehelyett előtérbe nyomultak más veszélyek, amelyeket csak azáltal védhetünk ki, ha az állam, amelyhez tartozunk, hatalmas, így a mi feladatunk az lesz, hogy az államot – amely, miután megszűnt német állam lenni, nem egyéb (legalábbis a tényleges helyzetet tekintve), mint a valaha fennállott magyar monarchia felújítása – minél erősebbé tegyük."[18] Ilyen és ehhez hasonló értelmezéseket az 1867-es kiegyezés lehetővé tett. Az viszont kezdettől fogva kérdéses volt, hogy a magyar politikusok elég erősek lesznek-e ahhoz, hogy meggyőződésüket a gyakorlatba is átültessék. Kossuth követői úgy vélték, hogy a kiegyezés a „nemzet halála" volt, mely „nemcsak a 48-as alkotmány elvetését, hanem egyenesen annak tagadását jelentette".[19] Kossuth egyik leghűségesebb párthíve, Mocsáry Lajos már 1869 elején azt hirdette, hogy „nem a magyar kormány és az országgyűlés intézkedik Magyarország létfontosságú ügyei felett, hanem a közös birodalmi minisztérium és a delegációk".[20]

A „birodalmi kancellár"

Bécsben hamar megerősödött az a gyanú, hogy a kiegyezés a magyarok szemében csak átmeneti megoldás. Maga Beust külügyminiszter is, aki olyan sokat tett a megállapodás létrejöttéért, osztotta ezt a félelmet, ezért kérte a császárnál „birodalmi kancellárrá" történő kinevezését és egy birodalmi kancellária felállítását. Érvelése így hangzott: „Ezzel egyrészről az új rend bevezetése egyértelműen kihangsúlyozódna, és néhány kételyt végleg eloszlathatna. Ez különösen a ciszlajtániai területre igaz. A magyar fél felé pedig azt a szilárd akaratot közvetíthetné, hogy a dualizmust nem hagyjuk perszonálunióvá fajulni, inkább egyfajta központi vezetést kívánunk megtestesíteni."[21]

Beust valóban megkapta a birodalmi kancellári kinevezést. A birodalmi kancelláriát is felállították, jóllehet, más megnevezéssel: a külügyek és a császári ház minisztériumának elnöki szekciója elnevezést kapta. Beust 1871-es lemondása után nem neveztek ki új birodalmi kancellárt, az új hivatal azonban továbbra is fennmaradt. Ez egyértelműen birodalmi intézmény volt, tehát annak a jele, hogy a bécsi kormány továbbra is ragaszkodott az összbirodalom gondolatához. Hogy Andrássy magyar miniszterelnök is egyetértett az elnöki szekció, illetve a birodalmi kancellária létrehozásával és annak hatáskörével,[22] egyértelmű jele annak, hogy a magyar politiku-

sok is elismerték a kezdetben oly hevesen vitatott „államok feletti államot" (Überstaat).

Beust hajlandó volt arra, hogy tudatos személyzeti politikával biztosítsa a megfelelő mértékű magyar befolyást a birodalmi kancellárián és általában a közös minisztériumokban. Amikor Beustnak 1868-ban lehetősége nyílt rá, hogy a külügyminisztérium rangidős diplomatáját, Otto von Meysenburg-Rivalier bárót – ő a külügyminisztériumban a német párt vezetője is volt – Rómába küldje nagykövetnek, helyére Orczy Béla magyar bárót nevezte ki. A közös miniszteri posztok betöltésénél is érvényesült az az íratlan szabály, hogy a miniszterek egyikének magyarnak kellett lennie. Ez legtöbbször a közös pénzügyminiszter volt.

Ausztriában sem voltak kisebb fenntartások a kiegyezést illetően, mint Magyarországon. A leghevesebb, a megállapodást is veszélyeztető ellenállást azonban nem a konzervatív föderalisták, hanem a német liberálisok tanúsították. Először megígérték Beustnak, hogy kész tényként elfogadják a kiegyezést. Kezdetben csak 50 képviselő alakította meg Eduard Herbst és Moritz Kaiserfeld vezetésével azt a frakciót, amelyik hajlandó volt a kiegyezést vita nélkül elfogadni. Amikor 1867. május 22-én összeült a birodalmi tanács, a német liberálisok csoportja 118 mandátummal bírt, és ezzel a többséget is ez a párt alkotta. Vele szemben foglalt helyet a 68 tagú, lengyelekből, szlovénokból és klerikális tiroliakból álló föderalista ellenzék. A német liberális többségen belül azonban volt 20–25 képviselő, akik a morva Alfred Skene vezetésével a birodalmi központosítás óliberális elvét vallották. Ők Skene lakásán, a Kollowratringen elfogadták azt a programot, amely a birodalom dualista tagolódása ellen és a birodalmi egység megőrzése mellett tört lándzsát.[23] Skene szalonjában hangzott el először az a hosszú életűnek bizonyuló kifejezés, miszerint a dualista állam nem más, mint egy „felmondható monarchia" („Monarchie auf Kündigung").[24] Ignaz Plener, az óliberálisok legprominensebb képviselője sem volt hajlandó feladni az egységállam eszméjét. Ő és elvbarátai csak olyan feltétellel fogadták el a kiegyezést, „hogy a dualizmus az egységes állam maradványait és a leendő egységállam csíráit hordja magában".[25] A német liberális többség által végül elfogadott „delegációs törvény" oly módon hangsúlyozta a birodalom egységét, hogy a benne foglalt osztrák birodalmi álláspont ugyan formálisan nem állt szemben a magyar kiegyezési törvénnyel, de alkalmat adott a magyaroknak arra, hogy Bécs szerződéskötési hűségét kétségbe vonják.

Az adott pillanatban azonban a kiegyezést – minden fenntartásuk ellenére – még a bécsi liberálisok sem ellenezték. Hiszen nem minden ellenszolgáltatás nélkül fogadták el azt. Beust „vaskos csereüzletben"[26] fogadtatta el a birodalmi tanács német többségével a magyar kiegyezést az alkotmányosság kiépítésével együtt. Beust ezzel nemcsak a kiegyezés útjának legfontosabb egyengetője volt, hanem „az alkotmányos állam építőmestere" is.[27] Ilyen minőségében a kiegyezést helytelenítő liberálisok legfőbb szövetségesévé válhatott a császárral szemben, aki viszont ellenállt az állam alkotmányossá tételének.[28] Ameddig a bécsi liberálisok az új alkotmányért vívott harcukkal és ciszlajtán kormánypártjuk pozícióinak a biztosításával voltak elfoglalva, és ameddig ebben sikereket könyvelhettek el, addig nem kellett tartani attól, hogy a bécsi parlament veszélyeztetné a kiegyezést.[29]

Az alkotmányosság Ciszlajtániában

Az osztrák birodalmi tanács Alkotmánypártja 1867-ben azzal a tervével, hogy Ausztriának alkotmányt adjon, alapvető dilemmahelyzetbe került. Egyrészről az 1861. évi februári pátens továbbélését követelte, hogy megmentse a Schmerling-féle választójogot és ezzel a német többséget. Másrészről azonban alkotmányozó gyűlésként lényegesen ki akarta terjeszteni az alkotmányos jogokat. Ezenkívül más okok is ahhoz

vezettek, hogy a végül megszületett decemberi alkotmány éppen az alkotmányozás célkitűzését és a „birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok" központi parlamentjének a megteremtését mulasztotta el.

A decemberi alkotmány

Az 1867-es alkotmány megalkotói az alkotmányjogi elveknek megfelelően megállapodást csikartak ki a parlament, a kormány és az uralkodó között. De amit kiharcoltak, az egy „nagyon csekély alkotmányreform" volt.[30] Nem úgy érveltek, mint az 1848-as demokratikus mozgalom utódai, hanem sokkal inkább az államhoz hű nagypolgárság eszményképét óvták. A német polgárság, mint az alkotmányos eszmék hordozója, ipari-tőkés középpolgárságként tevékenykedett, ügyvédekből és professzorokból álló vezetőréteggel, akik ugyan leváltották a neoabszolutizmus bürokratáit, de alapjában véve tovább képviselték azok politikai eszményeit.[31] 1867 liberálisai egyáltalán nem megfosztani akarták az államot a hatalmától, hanem legjobb esetben is jogilag újraszabályozni. Nem az alkotmányos államért, hanem a jogállamért vagy a „jogilag szabályozott állami hatalomgyakorlásért"[32] alkották meg a decemberi alkotmányt. Ez ugyan több volt, mint a gyakran felpanaszolt „alkotmányos tekintélyelvű állam", de államjogi értelemben éppen hogy nem volt alkotmányos állam.

Az osztrák decemberi alkotmány ismét egy olyan kompromisszumot hozott létre, amely a Habsburg-állam gépezetében később sok zavart okozott. Mindenesetre nem egyszerűen az alkotmányos-politikai deficit volt az, amely a sikertelenséget eredményezte. Maga a parlamentarizmus elve bizonyult alkalmatlannak a soknemzetiségű állam gondjainak megoldására. Ciszlajtániának a decemberi alkotmánnyal felállított parlamentje azért nem működött, mert a parlamentarizmus többségi elve nem volt alkalmazható olyan képviselőházra, melynek pártjai az egyes nemzetiségek képviselőinek tartották magukat.

Hogy a decemberi alkotmány nem elégítette ki a soknemzetiségű állam igényeit, az nem vethető az „alkotmányozó atyák" szemére. A parlamentarizmus problémájára a soknemzetiségű államban nem volt megoldás. Az Ausztriában választott liberális út, egészen az általános választójogig, ugyanúgy csődöt mondott, mint a magyar nemzetiségpolitikai elnyomás gyakorlata.

Az úgynevezett decemberi alkotmány hét törvény együttese volt, amelyet a császár 1867. december 21-én szentesített. Ezek közül négyet a kormány terjesztett elő, és Beust nyújtotta be 1867 júniusában a birodalmi tanácsban. Kettő közülük két régi liberális követelést elégített ki, amely a parlament ellenőrzési jogosítványainak a bővítésére vonatkozott. Ezeket szinte vita nélkül elfogadták. A miniszterek felelősségéről szóló törvény kötelezte a császárt, hogy minden „kormányzási aktus" alkalmával kérje a felelős miniszter ellenjegyzését. A miniszterek felelőssége a parlamenttel szemben és ezzel összefüggésben a miniszteri felelősségre vonás lehetősége soha nem vált élővé, mert az erre hivatott állambíróságot nem állították fel. A kormánynak azt a jogát, hogy szükségrendeletet alkothasson, alapvetően elfogadták, de a parlament erősebb ellenőrzéséhez kötötték.

A nehezebb kérdések megvitatására egy alkotmányügyi bizottságot állítottak fel Pratobevera korábbi igazságügyminiszter vezetésével. A törvények kidolgozásáról albizottság gondoskodott, mely számára Rudolf Brestel képviselő adta meg a politikai vezérfonalat emlékiratában. A bizottság munkájának eredménye lett végül a ciszlajtániai decemberi alkotmány szűkebb értelemben vett öt alaptörvénye. A birodalmi képviseletről szóló állami alaptörvény szabályozta a törvényhozást; az állampolgárok alapjogairól szóló állami alaptörvény a dr. Eduard Sturm német-morva képviselő által kidolgozott alapvető jogok katalógusát tartalmazta, amely mind a mai napig hatályos az Osztrák Köztársaságban. A birodalmi ítélőszék felállításáról szóló alap-

törvény pedig azt a fórumot teremtette meg, amely az állampolgároknak az alkotmányban biztosított politikai jogok megsértése miatt tett panaszai elbírálására szolgált. Ez volt az Első Köztársaság alatt felállított Alkotmánybíróság elődje. A birodalmi ítélőszék bíráskodása a „nemzetiségi jogoknak olyan kiépülését és védelmét eredményezte, amely más soknemzetiségű országban, Magyarországot is beleértve, nem volt tapasztalható".[33] A bírói hatalomról szóló alaptörvény biztosította a bírák függetlenségét és az igazságszolgáltatás teljes körű elválasztását a közigazgatástól. Bejelentették egy közigazgatási bíróság felállítását is, amely 1875–1876-ra valósult meg. A kormányzati és végrehajtó hatalomról szóló állami alaptörvény elismerte a „szentséges, sérthetetlen és felelősséggel senkinek sem tartozó császárt", mint a legfőbb kormányzati hatalom birtokosát. Ezt a hatalmát viszont a felelős miniszterek és a nekik alárendelt hivatalnokok által gyakorolta. Egyedül ő nevezte ki és bocsátotta el azonban a minisztereket, és az illetékes miniszter javaslatára ő volt jogosult minden állami hivatalt betölteni. Így a császár volt a közigazgatás legfőbb és korlátlan ura. Azonban kötelessége volt uralkodása kezdetén a birodalmi tanács mindkét háza előtt „eskü alatti fogadalmat" tenni az alaptörvények megtartására.

Néhány lényeges ponton a német liberálisoknak át kellett ugraniuk saját árnyékukat. Centralisták voltak, és bizonyára szívesen rögzítették volna a centralizmust az alkotmányban is. De az a vád, hogy a decemberi alkotmánynak német centralista alapvonásai vannak, csak nagyon csekély részben megalapozott. Az erős konzervatív-föderalista ellenzéknek tett engedményként ugyanis a tartományok jelentős jogokat tarthattak meg. Mindenekelőtt a tartománygyűléseknek volt joguk a birodalmi tanácsi képviselők megválasztására. Magyarországgal ellentétben, ahol a magyar nyelvet tették meg államnyelvnek, itt le kellett mondani a német nyelv általános államnyelvként való elismeréséről. A birodalmi és a tartományi jogalkotás viszonyának a tisztázása elől kitért a decemberi alkotmány. Mindenesetre „a birodalmi jog üti a tartományi jogot" alapelv nem valósult meg, mert egy erre irányuló javaslatot 1867-ben sem lehetett volna elfogadtatni.

Részben meggyőződésből, részben a szláv képviselők, különösen a szlovén dr. Lovro Toman nyomására született meg az alapjog-katalógus részeként a nevezetes 19. cikkely, amely a néptörzsek egyenjogúságát mondta ki: „az állam minden néptörzse egyenjogú, és minden néptörzsnek sérthetetlen joga van nemzetisége és nyelve megőrzésére és ápolására. Az állam elismeri az országban előforduló nyelvek egyenjogúságát az iskolában, a hivatalokban és a közéletben. Azokban a tartományokban, ahol több néptörzs él, a közoktatási intézményeket úgy kell megszervezni, hogy egy második nyelv tanulásának kényszere nélkül a kisebbségben lévő néptörzsek is megkapják a szükséges eszközöket az anyanyelvükön való képzéshez." Ezzel elvben megnyílt az út egy liberális nemzetiségi politika felé, amely bár kedvezett a rossz hírű és végül pusztító „nemzetiségi viszálynak", az 1867-es alkotmány megfogalmazóinak és az osztrák államnak mégis becsületére vált.

Rumpler, Helmut: Glanz und Elend des nationalen Liberalismus (1867–1903/05). In uő: *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie.* (Österreichische Geschichte 1804–1914. Hg. von Wolfram, Herwig) Wien, 1997, Ueberreuter, 403–404., 410–419. Fordította Forgó András.

Jegyzetek

1. Ignaz Plener levele fiának, Ernstnek, Prága, 1866. dec. 7. *Briefe zur deutschen Politik Österreichs von 1848 bis 1918.* Hg. Molisch, Paul. Wien–Leipzig, 1934.
2. Vö. Friedjung, Heinrich: *Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland 1859 bis 1866.* 2. Band. Stuttgart, 1898, 559.: „Mégis a dolgok e fordulatának volt egy nemes áldozata is, az osztrák németség, amelyet az anyai földtől elszakítottak. Az osztrák németség elveszítette akkor politikai súlypontját és mai napig sem tudta visszaszerezni." Lásd a munka magyar kiadását: Friedjung, Henrik: *Harcz a német hegemóniáért (1859–1866).* 3. köt. Budapest, 1904, MTA, 388–389. o.

3. Hanák, Péter: Die Bürgerliche Umgestaltung der Habsburgermonarchie und der Ausgleich von 1867. In uő: *Ungarn in der Donaumonarchie. Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates.* (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropainstituts 10) Wien, 1984, 56–97. Hanák Péter e tanulmányának egy korábbi változatát lásd magyarul: A polgári átalakulás feltételei és a kiegyezés. In uő: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok.* Budapest, 1975, Gondolat, 127–155. o.
4. Engel-Jánosi, Friedrich: Einleitung. Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. VI. Hrsg. Von Horst Brettner–Messler, 2. Bde. Wien, 1973, XXV.
5. Komjáthy, Miklós: Entstehung des Gemeinsamen Ministerrates und seine Tätigkeit während des Weltkrieges. In *Die Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der österreichisch–ungarischen Monarchie 1914–1918.* Hg. Miklós Komjáthy. Budapest, 1966, 1–137.
6. Vö. Hanák, Péter: Historisieren und Geschichtlichkeit in der Debate um den Ausgleich. In uő: *Ungarn in der Donaumonarchie*, 138. Magyarul: Hanák Péter: Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában. In uő: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok.* Budapest, 1975, Gondolat, 157–221. o.
7. Hanák, Péter: 1867: Kontinuität oder Diskontinuität? In *Revolution in Ostmitteleuropa 1789–1989. Schwerpunkt Ungarn* Hg. Mack, Karlheinz (Schriftenreiche des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 23). Wien, 1995, 83.
8. A Ferenc József által szentesített szöveg magyar változatát lásd *Der österreichisch–ungarische Ausgleich von 1867 seine Grundlagen und Auswirkungen.* Hg. Mayer, Theodor. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 20). München, 1968. 124–152. Itt a német fordítás is olvasható Ivan Zolger munkája (*Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn.* Leipzig, 1911) nyomán. A magyar kiegyezési törvény (1867:12. tc.) német változatát lásd Bernatzik, Edmund: *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen.* Wien, 1911, 329–350. Ez a magyar kormány 1867-es hivatalos fordításán alapul, de néhány kifejezést Zolger szövege nyomán korrigáltak; majd ezt a szövegkritikai szempontból szerencsétlen megoldást számos szócserével és magyarázattal finomították.
9. Bernatzik: *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*, 439–452.
10. Az osztrák álláspont interpretációjára lásd Hellbig, Ernst C.: Das österreichische Gesetz vom Jahre 1867 über die gemeinsamen Angelegenheiten der Monarchie. In *Der österreichisch–ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen.* Hg. Berger, Peter. Wien, 1967, 64–89. A szerző ilyen ellentétet vélt felfedezni; azonban abból a nem teljesen biztos feltevésből indult ki, hogy a magyar törvény eleve kizárta az egységes birodalom létezését.
11. Zichy, Theodor: Österreich und Ungarn. *Deutsche Rundschau*, 137. (1908) 91.
12. Sutter, Berthold: Ausgleichsverhandlungen zwischen Österreich und Ungarn 1867 bis 1918. In *Der österreichisch–ungarische Ausgleich von 1867.* Hg. Mayer, Th. 72. (2. jegyzet)
13. Bernatzik: *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*, 334. A szerző az „együttes" szót a „simultan" kifejezéssel fordította.
14. A közös minisztertanácsról lásd Komjáthy: Entstehung des gemeinsamen Ministerrates; és Somogyi Éva: *Der gemeinsame Ministerrat des österreichisch–ungarischen Monarchie 1867–1906* című átfogó tanulmányát (Veröffentlichungen der Komission für Neuere Geschichte Österreichs 73). Wien, 1996. Magyarul: Somogyi Éva: *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg-monarchiában (A közös minisztertanács, 1867–1906).* Budapest, 1996, História – MTA Történettudományi Intézete.
15. Komjáthy: Entstehung des gemeinsamen Ministerrates. 21.
16. Vö. Spitzmüller, Alexander: Die Quote. In *Österreichisches Staatswörterbuch.* 3. Hgg. Mischler, Ernst und Ulbrich, Josef. Wien, 1907, 1019–1055.
17. Radvánsky, Anton: Das ungarische Ausgleichsgesetz vom Jahre 1867. In *Der österreichisch–ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen.* Hg. Berger, Peter. Wien, 1967, 110.
18. Idézi Winter, Eduard: *Revolution, Neoabsolutismus und Liberalismus in der Donaumonarchie* Wien, 1969, 182. Magyarul: Eötvös József Charles de Montalembert grófnak, 1866. szeptember 16. In *Eötvös József művei. Levelek.* Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, 1976, Magyar Helikon, 470. o. (A német nyelvű levél Oltványi Ambrus fordítása.)
19. Hanák 1867: Kontinuität oder Diskontinuität? 83.
20. Mocsáry Lajos beszéde, 1869. február 7. Idézi: Hanák 1867: Kontinuität oder Diskontinuität? 84.
21. Idézi: Somogyi, Éva: Der österreichisch–ungarische Ausgleich 1867 und seine Protagonisten. *Österreichische Osthefte*, 35. (1993) 415.
22. Uo. 417. 12. jegyzet.
23. Somogyi, Éva: *Vom Zentralismus zum Dualismus. Der Weg der deutsch–österreichischen Liberalen zum Ausgleich von 1867* (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abteilung Universalgeschichte 13). Stuttgart, 1983, 98. Somogyi Éva e munkájának egy ko-

rábbi változatát lásd magyarul Somogyi Éva: *A birodalmi centralizmustól a dualizmusig. Az osztrák–német liberálisok útja a kiegyezéshez.* Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó.

24. Vö. Hasner, Leopold: *Denkwürdigkeiten. Autobiographisches und Aphorismen.* Stuttgart, 1882, 87.
25. *Stenographische Protokolle der Sitzungen des Abgeordnetenhauses des Reichsrates* IV. Session 2. Band. Wien, 1869, 1327–1330. (1867. nov. 12.) Idézi Somogyi: *Vom Zentralismus zum Dualismus.* 103.
26. *Die Protokolle des Verfassungsausschusses des Reichsrates vom Jahre 1867.* Hg. Heider, Barbara (Masch. Hausarbeit am Institut für österreichische Geschichtsforsung). Wien, 1995, 24.
27. Vocelka, Karl: Die Gegenkräfte des Liberalismus in der Donaumonarchie. In *Studien zum Deutschliberalismus in Chisleithanien 1873–1879. Herrschaftsrefundierung und Organisationsformen des politischen Liberalismus.* Hg. Kammerhofer, Leopold (Studien zur Geschichte der österreichisch–ungarischen Monarchie 25). Wien, 1992, 126.
28. Beust, Friedrich Ferdinand Graf von: *Aus drei Viertel–Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen.* II. Band. Stuttgart, 1887, 160. sk.
29. Vö. Momsen, Hans: Die Rückwirkungen des Ausgleichs mit Ungran auf die cisleithanische Verfassungsfrage. In *Der östereichisch–ungarische Ausgleich 1867. Materialien der interantionalen Konferenz in Bratislava 1967.* Hgg. Holotík, Ľudovit und Vantuch, Anton. Bratislava, 1971, 353–379.
30. Redlich, Josef: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Geschichtliche Darstellung der inneren Politik der habsburgischen Monarchie von 1848 bis zum Unterganag des Reiches.* 2. Band, Leipzig, 1926, 633.
31. Matis, Herbert: Sozioökonomische Aspekte des Liberalismus in Österreich 1848–1918. In *Socialgeschichte heute. Festschrift für Hans Rosenberg zum 70. Geburtstag.* Hg. Wehler, Hans–Ulrich Göttingen, 1974, 254.
32. Brandt, Harm Hinrich: Liberalismus in Österreich. In *Liberalismus im 19. Jahrhundert.* Hg. Langewiesche, Dieter (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 79). Göttingen, 1988, 150.
33. Stourzh, Gerald, Die österreichische Dezemberverfassung von 1867. In uő: *Wege zur Grundrechtsdemokratie. Studien zur Begriffs- und Istitutionengeschichte des liberalen Verfassungsstaates* (Studien zu Politik und Verwaltung 29). Wien, 1989, 255.

NAPJAINK TÖRTÉNETÍRÁSA

(1976) HANÁK PÉTER

DEÁK ÉS A KIEGYEZÉS KÖZJOGI MEGALAPOZÁSA (A PRAGMATICA SANCTIO ÚJRAÉRTELMEZÉSE)

Passzív kivárás

Az 1850-es években, az abszolutizmus első évtizedében, Magyarországon nem voltak pártok és pártprogramok. Az országban, amelyben a közéletet teljesen megbénították, ahol a zsandárság-rendőrség minden politikainak gyanított rezdülést nyomban elnyomott, a pártalakulásnak sem lehetősége nem állott, sem szoros szüksége nem merült fel. A viszonylag szervezett és mozgékony csoport, a ókonzervatív mágnások programja sem terjedt túl a Monarchia egységének, szilárd kormányzatának és a régi magyar alkotmány összeférhetőségének bizonygatásán – az uralkodóhoz benyújtott hódoló feliratokban.[1] Az ókonzervatív politikai elgondolás az 1847-es állapotokat tekintette alapnak és kiindulópontnak, bár tudomásul vette a lezajlott forradalom befejezett és megmásíthatatlan tényeit. Politikai álláspontjuk a liberálisoknak, a passzivitásba vonult hazafiaknak is volt: a politizáló nemzet zöme 1848 visszaállítását követelte, akár az áprilisi törvényekkel szentesített alkotmányt, akár a további fejleményeket, a teljes függetlenséget értette rajta. Ez a program azonban intranzigenciáját az adott viszonyok közti irrealitásából merítette, hiszen 1859 előtt hívei sem gondoltak azzal, hogy egyhamar megvalósítható lesz, és hogy milyen formában, milyen változások és változtatások révén lesz majd egykoron megvalósítható. A távlattalanság és reménytelenség leginkább a nemesi vezető réteg liberális politikusait nyomasztotta, akik az abszolutizmust is, a forradalmat is elutasították, akik sem a császári kegytől, sem a külső segítségtől nem várták és nem kívánták az alkotmány helyreállítását. A liberális vezető réteg és nyomában a közép- és kisnemesség zöme passzivitásba vonult. A később ellenállásként heroizált passzív kivárás nem tudatos program, nem szervezett akció harci módszere volt, hanem a helyzet kényszeréből és józan megfontolásból adódó ellenzéki magatartás. A passzív kivárásból – per definitionem – következett a kezdeményezés, a tervkészítés, a programadás elhárítása. A liberális nemesség nagy részére jellemző magatartás tipikus példája és példaképe Deák Ferenc volt.

Deák, mint ismeretes, 1849 elején visszavonult a közélettől, a passzív kivárást a szó legszorosabb értelmében fogta fel. E magatartásban alkat, meggyőződés és megfontolás egymást erősítve fonódott össze. Az elvi meggyőződés a nemesi reformnemzedék liberalizmusán alapult, amely egyaránt elhatárolódott az abszolutizmus törvénytipró önkényétől és a forradalom törvénybontó „anarchiájától". E kettős elhatárolódást sugalmazta Magyarország európai, illetve monarchiai helyzetének és a magyar vezető réteg jövőjének mérlegelése is. A hozzá közelálló Somssich Pál tanúsága szerint Deák „nem bízott a magyar nemzet erejében kizárólag és feltétlenül; féltette ezt a nemzetiségektől idebent és az európai nemzetközi viszonyoktól és érdekektől odakint".[2] Más vélemények is azt tanúsítják, hogy Deák nem tartotta elég erősnek a magyarságot a függetlenség kivívására és megőrzésére. Az önálló állam integritását egyrészt a nagyhatalmaktól, egy számára áttekinthetetlen sakkparti húzásaitól, másrészt a hazai nemzetiségek növekvő erejétől és igényeitől féltette. E tekintetben is egyaránt elítélte az országot önkényesen szétszabdaló, a nemzeteket egymás ellen kijátszó abszolutizmust és a politikai integritást ugyancsak megbontó, a föderalizmus tendenciáját rejtő forradalmi elgondolásokat.

Deák politikai eszménye voltaképpen az alkotmányos Habsburg-monarchia volt:

Magyarország önállóságának, területi integritásának, a magyarság vezető szerepének együttes fenntartását csak ennek keretén belül vélte biztosíthatónak. Alkotmányos átalakulásra és kiegyenlítésre az 1850-es években nem látott lehetőséget. Politikai tapasztalatai ugyanakkor azt is valószínűsítették benne, hogy az abszolutizmus mesterkélt, ingatag rendszere nem lesz hosszú életű. Ha egyáltalán valamiben, úgy az idő és szerencse forgandóságában bízott. Az államférfi fő erényének a türelmet, az idő kivárását, a szerencsés pillanat felismerését tekintette. Elvvel és tapasztalattal itt ez alkat is összecsendült. Személyiségének meghatározó vonása a tempós kényelmesség, a döntések hosszas latolgatása és lehető halogatása, a kezdeményezés, a vezérkedés elhárítása volt. Természettől fogva hajlott az aggályoskodásra. Előbb látta meg és aprólékosabban mérlegelte a bekövetkezhető hátrányokat, mint a kockáztatással elérhető előnyöket. Helyzet és alkat tehát egyaránt a passzív, de nem egyezkedő kivárásra késztette az 1850-es évtizedben.

Bár ebből az időszakból alig van hiteles bizonyítékunk, későbbi visszaemlékezések alapján elfogadhatjuk, hogy az önkényuralmat bojkottáló ellenzékiség morális erőforrásának és bárminemű kibontakozás törvényes alapjának az 1848. évi alkotmányt tekintette. Kerkápoly Károly emlékei szerint Deáknak már az 1850-es évek derekán határozott álláspontja volt, hogy ha „a provisorium" – ahogyan az abszolutizmust nevezte – „megszűnnék és normális állapotokra akarnának áttérni, ennek kiindulópontja csak az 1848-diki törvények jogérvényének a hatalom általi elismerése lehet, ami nem zárja ki, hogy egyszer elismertetvén, e törvények a törvényhozó tényezők akaratával módosulhatnak". Ez, fűzi hozzá Kerkápoly, a politikai vezető réteg soraiban nagyon bátor állásfoglalásnak számított.[3] Hasonlóképpen emlékezik vissza a szavahihető Horvát Boldizsár is: Deák kiinduló pontja mindig 1848 volt, akkor is, amikor a 48-as törvények restitúcióját nem igen lehetett remélni.[4]

Nagyon valószínűnek látszik, hogy más kiindulópontra, más közjogi megalapozásra akkoriban nem gondolt. 1859 júliusában, tehát már az olaszországi háborúvesztés után, Szőgyény Lászlónak egy magánbeszélgetésben kifejtette, hogy Magyarország helyzetét az 1848. évi törvények alapján összehívandó országgyűlésen, a törvényes rend helyreállításával lehet rendezni, ami nem zárja ki a birodalomhoz fűződő viszonyoknak a változott körülményekhez igazított újraszabályozását.[5] S amikor 1859. október végén, az Akadémia Kazinczy-ünnepségén – tíz év óta először – nyilvánosan felszólalt, köszöntője mindössze egy mondatból áll: „Az én imádságom rövid, csak három szóból áll: éljen a haza!"[6] Ami imádságnak szép, de programnak kevés volt, 48-as húrokat pengetett, hazafias dallamot – szöveg nélkül.

Az a kettősség, hogy Deák az abszolutizmus sötét évtizedében és a válság kezdetén, 1859-ben a 48-as törvényekhez ragaszkodott, de nem bízott visszaállításuk esélyében, a magyar liberálisok zömének valóságos közbülső helyzetét tükrözte: a monarchián belüli önállóság biztosítása fejében, alkotmányos úton hajlottak az egyezkedésre, de ezt a megoldást akkor Bécs is, a nemzeti közvélemény zöme is elutasította. S minthogy a kiegyenlítés sikerében, sőt lehetőségében sem bízott, Deák érdemlegesen nem foglalkozott az átmenet programjának, közjogi indokolásának kidolgozásával.

A Pragmatica Sanctio – rendi egyezség

Az 1723. évi első három törvénycikk,[7] amelyre utóbb vitték át a Habsburg-ház nőági örökösödését rendező 1713. évi családi szerződés „*Pragmatica Sanctio*" elnevezését, jellegzetesen feudális jogalkotás, jogkiterjesztő, illetve jogbiztosító diploma volt. A magyar rendek hűséggel és hódolattal megértvén ez uralkodónak „a szomszéd örökös országokkal és tartományokkal minden eshetőségre és a külső erőszak ellenében is megállapítható egyességre (etiam contra vim externam cum vicinis regnis et pro-

vinciis haereditariis unione) és a belső nyugalom fenntartására irányzott valóban atyai gondját és aggódását", elfogadták a dinasztia örökösödési jogának kiterjesztését a nőágra, de – az örökös tartományoktól eltérően – csupán III. Károly, I. József és I. Lipót utódaira. A rendek a Habsburg-ház dicső érdemeit, valamint a külső erőszak és a belső zavarok elleni védelem előnyeit méltányolva, az öröklési jogon való utódlást a császári és királyi felség részéről a „Magyarországgal, meg az ehhez kapcsolt részekkel, országokkal és tartományokkal, az előrebocsátott jog és rend szerint, feloszthatatlanul s elválaszthatatlanul, kölcsönösen és együttesen örökösödésileg birtoklandó más országaiban s tartományaiban is megállapított elsőszülöttségi rendhez képest, uralkodás és kormányzás végett" átruházták. Ugyanakkor újólag kikötötték, hogy a király a rendi kiváltságokat, mentességeket és előjogokat tiszteletben tartja, Magyarországot önálló országként, saját törvényei szerint kormányozza.[8]

Nem könnyű kiigazodni a diétai latinság stílusfolyondárjaival átszőtt körmondatokban, a feudális jogi gondolkodás útvesztőiben, amelyekben az érdemi mondanivaló a terjengős preambulum homályos magyarázatai mélyén rejtőzött. Még nehezebb e törvényeket egyértelműen interpretálni, és belőlük a Habsburg Birodalom többi részéhez, az örökös tartományokhoz való viszony közjogi rendezését kiolvasni. Annál kevésbé lehetséges ez, mert ilyen rendezésre 1722–1723-ban nem is került sor.

A spanyol örökösödési háború, illetve a Rákóczi-szabadságharc utáni évtizedben a Habsburgok a sok részből álló, széttagolt birodalom összetartására, a Magyarországon visszahódított uralom konszolidálására, a magyar rendek pedig a szatmári békében kikötött jogok és kiváltságok, a helyreállított rendi alkotmányosság megőrzésére törekedtek. Az uralkodót, VI. (nálunk III.) Károlyt, aki a dinasztia egyedüli férfitagja volt, trónra lépésétől nyugtalanította, foglalkoztatta az örökösödés újraszabályozása. Az 1713. április 19-én titkos tanácsosai előtt kihirdetett ünnepélyes házitörvény, a Pragmatica Sanctio, az örökösödést kiterjesztette a Habsburg-ház nőágára is és meghatározta a pontos örökösödési rendet. A nőági örökösödést elsőnek, megelőzve a házitörvényt, a horvát rendek fogadták el 1712-ben, s ilyen értelemben instruálták a magyar országgyűlésre küldött követeiket. A horvát javaslatot megvizsgáló magyar főúri tanácsosok ugyancsak lehetségesnek tartották a dinasztia egyik nőtagjának *megválasztását,* de ezt többrendbeli feltételekhez és garanciákhoz kívánták kötni. Esterházy Pál nádor feliratában annak az óhajnak adott kifejezést, hogy a megválasztandó női uralkodó Magyarországot az örökös tartományokkal „feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul" birtokolja, velük „egyesség" – unió – létesüljön, s ők szerződésileg vállalják a Magyarország katonai védelmében való részesedést. A felirat ugyanakkor javasolja a Németországhoz tartozó örökös tartományokkal fennálló viszony tisztázását, nevezetesen Magyarország törvényhozási és kormányzati önállóságának újbóli garantálását.[9]

A feloszthatatlan és elválaszthatatlan együttes birtoklás elve teljesen egybeesett az uralkodó céljaival, a női uralkodó egyszeri megválasztását azonban nyilván kevesellte. Ezért 1712-ben nem erőltette az örökösödés újrarendezését, annál kevésbé, mert akkor még gyermektelen volt. Így az országgyűlés csupán az 1687-ben elfogadott fiági örökösödést erősítette meg, hozzájárult viszont a felerészben külföldiekből álló, állandó katonaság fenntartásához.[10] Az örökösödés rendezése azonban, Károlynak két lánya születvén, csakhamar sürgőssé, a rendezés feltételei pedig, a törökön aratott nagy győzelem és Magyarország egész területének felszabadítása folytán kedvezővé váltak.[11]

A megnyerés és megfélemlítés változatos eszközeivel jól előkészített új országgyűlés 1722-ben „önként" felajánlotta az örökösödés nőági kiterjesztését, amiért az uralkodó hangsúlyozottan, három törvénycikkben ismételve garantálta az ország alkotmányos jogait, a saját törvényei szerinti külön kormányzást és a rendi privilégiumokat.[12] Új motívum a dinasztia többi országaival és tartományaival való elválhatatlan együttes birtoklás elvének tételes kimondása s a külső veszély és belső viszály elleni

védelmi unió említése volt. Az előbbit illetően a dinasztia és a rendek álláspontja megegyezett, az utóbbit a magyar és a horvát rendek szorgalmazták. Minthogy azonban a védelmi unión elsődlegesen anyagi támogatást értettek, sem az örökös tartományok rendjei, sem az uralkodó nem kívánták a tartós, törvényesen kötelező rendezést. Az unió más értelmezését viszont a magyarországiak hárították el. Így az örökös tartományokkal való unió megállapítása csak az 1723:1. tc. preambulumában mint óhaj szerepel, tételes kifejtésére és szabályozására sehol sem került sor. Az *unió* kifejezés, amely a korabeli latinban egyesülést is, egyezséget is jelentett, később heves értelmezési viták tárgya lett. A kodifikátorok alkalmasint tartós állami együttélést értettek rajta, erre vall a királyi propozíció kitétele: a „többi országainkkal és tartományainkkal való szomszédi s barátságos egyetértés és egyesség",[13] amelyet az uralkodó személyének azonossága fog össze, vagyis olyan viszony, amelyet utóbb perszonáluniónak neveztek.

Itt azonban újólag hangsúlyoznunk kell; a Pragmatica Sanctiónak nevezett három cikkely nem a monarchia államrendjét szabályozó „alaptörvény" volt, hanem törvény formájában rögzített rendi egyezség, amely elsősorban a dinasztikus, illetve a rendi jogok megerősítését és kiterjesztését tartalmazta. Minthogy azonban a dinasztia több ország és tartomány rendjeivel kötött hasonló egyezséget, ezek között az elválhatatlanul és együttesen birtokolt országok és tartományok között is közös viszonyok létesültek, amelyeket az 1723. évi törvények mellékesen és homályosan, többféleképpen értelmezhetően említenek, de nem szabályoznak.[14]

Volt tehát a magyar közjognak egy sarkalatos törvénye, amelynek egyes kifejezéseit és fogalmazását is, érdemi rendelkezését és érvényességét is többféleképpen lehetett magyarázni. És volt a forradalom utáni magyar vezető rétegnek egy csoportja, amely a monarchiához fűződő viszonyt sem elszakítani, sem tartományi alávetettséggé degradálni nem kívánta, amely új egyezségre, kompromisszumra törekedett, de ehhez hiányzott a program s a közjogi bázis. A helyzet logikája diktálta, hogy a Pragmatica Sanctiónak és a Deák-csoportnak előbb-utóbb össze kellett találkozniuk egymással.

A Pragmatica Sanctio és a polgári álalakulás reformprogramja

Az 1723. évi első három törvénycikk a XVIII. században nem játszott kiemelkedő szerepet. Koronázás alkalmával természetesen hivatkoztak rá, de annak tekintették, aminek alkotói szánták: a trónöröklést kiterjesztő és a magyar rendi önállóságot biztosító szerződésnek. Mária Terézia alatt a nőági örökösödés valóság, Magyarország helye a Monarchiában stabil és zavartalan volt, nem kellett az 1723. évi szerződést felidézni és értelmezni. A II. József abszolutizmusát elítélő 1790. évi országgyűlés is csupán annyit foglalt törvénybe, hogy *ámbár* Magyarország s a vele elválaszthatatlanul és feloszthatatlanul birtokolandó örökös tartományok fejedelme közös, *mindazonáltal* Magyarország szabad, független, semmi más országnak vagy résznek alá nem vetett, hanem saját állami léttel (propria consistentia) és alkotmánnyal bír.[15] A XVIII. századi magyar törvényekben nem fordul elő a „Pragmatica Sanctio" elnevezés, hivatalos okiratban is ritkán.[16] A politikai vezető réteg nem így nevezte, és főképp: nem tekintette az alkotmányosság fundamentumát lerakó „alapszerződésnek".

Fokozatosan megnőtt e rendi egyezség becse, közjogi és politikai értéke a XIX. század első felében, amikor a Habsburg-államkomplexum és a magyar államrendszer polgári átalakításának vitái napirendre tűzték Magyarország monarchiai helyének újra meghatározását. Mi kölcsönözte ezt a különös értéktöbbletet az 1723. évi egyezségnek? Mindenekelőtt az, hogy a Pragmatica Sanctiót valamennyi fél, a dinasztia, az örökös tartományok és a magyar korona országai egyaránt elfogadták, valamennyiüket közös szállal kötötte össze. Értékes vonása volt az is, hogy viszonosságot tétele-

zett a Habsburg-ház öröklési jogának kiterjesztése és Magyarország alkotmányos önállósága között. A liberális reformnemzedék haladó szellemben, az ország polgári alkotmányának és önállóságának kivívása érdekében értelmezte a rendi egyezséget. Már csak a későbbiekkel való összevetés kedvéért is érdemes Deák egy korai, 1835. évi állásfoglalását idéznünk.

A Ferdinánd király címéről folyó vitában kifejtette, hogy a Pragmatica Sanctio első és közvetlen értelme szerint Magyarország törvényes királya egyszersmind Ausztria uralkodója is – ebben mindenki egyetért. Vitába szállt azonban a királyi leiratnak az „indivisibiliter et inseparabiliter" birtoklás elvét illető magyarázatával. Ez elismerte ugyan Magyarország függetlenségét, mégis az országot az ausztriai császárság részének tekintette. Deák szerint a függetlenség kimondása nem elég, hiszen a birodalom egyik tartománya sem függ formailag bármely másiktól. Az indivisibiliter et inseparabiliter birtoklás eredeti értelme az volt, hogy a dinasztia uralma alatt lévő országok és tartományok fel ne osztassanak, s ekként a külső erőszak elleni biztonság, „mely a Pragmatica Sanctio elfogadásának alkalmasint főbb indító oka volt, ne gyengíttessék". Az együttbirtoklás elve tehát azt jelenti, hogy mi azzal a feltétellel terjesztettük ki az örökösödést a Habsburg-ház leányágára, hogy a külső erőszak elleni vedelem érdekében az örökös tartományokat ne legyen szabad felosztani és elválasztani. Semmiképpen sem érinti azonban Magyarország törvényes önállóságát, az ausztriai császárságtól különálló államiságát.[17] Szó sincs tehát ekkor a kölcsönös védelemből értelemszerűen következő közös ügyekről és közös intézményekről.

A reformkor liberális nemzeti értelmezését foglalta törvénybe az 1848. évi forradalom vezető csoportja. A törvényhozás és a Batthyány-kormány egyrészt megvalósította a tiszta perszonáluniót, másrészt az uralkodó személyének közösségén kívül elismerte a birodalom egészéhez fűződő kapcsolatok létezését. A március 14-i felirat és az áprilisi törvények „előbeszéde" a Pragmatica Sanctio által Magyarországgal válhatatlan kapcsolatban álló tartományok – „az összes birodalom" – iránti törvényes viszonyokról szólt.[18] Ezeken 1848 tavaszán és nyarán lényegében a kölcsönös védelmi kötelezettséget értették. A Pragmatica Sanctióból eredeztetett „törvényes viszonyok", tehát a védelmi közösség vállalása azonban nem zárta ki a perszonáluniót s ennek keretében a hadügyi és pénzügyi önállóság törvényes kimondását és realizálását. A törvények nem tesznek említést külön magyar külügyminiszterről, de a király személye mellé delegált miniszter feladata – az ország képviselete az örökös tartományokkal közös érdekű viszonyokban – nyilvánvalóan a külügyekre gyakorolt alkotmányos befolyás érvényesítését szolgálta. Nagyon valószínű, hogy e meghatározatlan elnevezésű és lazán körülírt ügykörű minisztérium létesítése jogfenntartás és távlati program volt. Annyi tény, hogy az „Ő Felséges személye körül levő" minisztert egyszerűen „külügyminiszternek" titulálták, és ő külügyi kérdésekkel valóban foglalkozott.[19] Az 1848-as törvényhozás a Pragmatica Sanctióban szereplő uniót liberális nemzeti értelmezés szerint laza szövetségnek tekintette, amelynek keretében a kölcsönösen vállalt védelmi kötelezettséget *két önálló ország* alkotmányos szervei a mindenkori szükséghez képest állapították meg. Hogy az egymástól független, kettős államszervezet a valóságban miként működött volna, az lehet vitakérdés, de a feltételezett funkcionális zavarok mit sem változtatnak azon a tényen, hogy az 1723. évi rendi egyezséget 1848-ban perszonálunióként fogták fel, és az Ausztriával közös viszonyt egy önálló állam parlamentáris kormányzásának szabályai szerint rendezték.

Az ókonzervatív értelmezés

A Pragmatica Sanctio történeti pályafutásának csúcspontját az 1860-as években érte el. Ez teljesen megfelelt a szituációnak: az abszolutizmusról az alkotmányosságra, a centralizmusról a dualizmusra való átmenetnek, amikor az abszolút hatalom alkot-

mányos külszínű fedezéket keresett a minél sértetlenebb visszavonuláshoz, az ellenzék pedig sem elég erős, sem radikális nem volt ahhoz, hogy a közeli forradalomból, mint jogforrásból – tehát a forradalmi megújulás igényéből – származtassa az átalakulás programját.

Hogy a Pragmatica Sanctio a szituációnak legmegfelelőbb közjogi bázis, azt először az ókonzervatívok fedezték fel. Érthető: ők a 48-as alkotmányt eleve semmisnek tekintették, s a régi rendi alkotmányt kívánták – birodalmi egység követelményeihez igazítva – helyreállítani. Ez a gondolat már az 1857. évi hódoló feliratukban felbukkant. Ebben az uralkodót arról kívánták meggyőzni, hogy lehetséges a történelmi hagyományban gyökerező nemzeti intézményeket a Monarchia egységével és „erélyes kormányzatával" összhangba hozni, hiszen a magyarok is belátják, hogy a dinasztiában és az összmonarchiában megtalált biztonságért kötelezettségekkel tartoznak.[20]

A Pragmatica Sanctióból merített gondolatot később, az októberi diplomát előkészítő iratokban világosan kifejtették. Dessewffy Emil 1859. július közepén készített programtervezete a császár politikai szótárában bevett fogalommal: a *legitimitás* elvével érvelt az alkotmányos átalakulás szükségessége mellett. „A legitimitás a maga legnagyobb veszedelme nélkül nem utasíthatja el magától a históriai jogot", s ha Ausztriában megtagadják „a Pragmatica Sanctiót és következményeit", akkor a monarchiának nem alattvalói, hanem fegyverrel meghódított lakói lesznek, „akkor a monarchia nem közjogi intézmény, hanem csupán egy ez idő szerint fennálló államforma".[21] Valamivel később Dessewffy azzal hárította el az alkotmányos restaurációt forradalmiságnak feltüntető vádakat, hogy a régi magyar alkotmány helyreállítása a dinasztiának is érdeke: „Az uralkodói jogok alapja ugyanis a Pragmatica Sanctióban foglalt pactum conventum, és így a legfelsőbb uralkodóház törvényes örökösödési rendje a magyar alkotmány egyik alkotó része."[22]

A Dessewffy által koncipiált Pragmatica Sanctio-értelmezés szolgált aztán, mint ismeretes, az 1860 őszén kibocsátott októberi diploma egyik tartópilléréül, közjogi bázisául. A monarchia fennmaradása és nagysága, mondja Dessewffy tervezetével teljes összhangban a diploma preambuluma, egyrészt a Pragmatica Sanctióban megállapított örökösödési rend stabilitásán, másrészt a feloszthatatlanul összefűzött alkotó részeinek jogain és szabadságán nyugodott. A diploma a kor kívánalmainak megfelelő alkotmányos fejlesztést is a Pragmatica Sanctio alapján és az uralkodói *teljhatalom* erejével kívánta megvalósítani. Mert azért a rendi közjog álpillére mellett és mögött a császári abszolutizmus volt a válsággal küszködő birodalom valóságos tartóoszlopa, az alattvalók alkotmányos közreműködésének „célirányos" szabályozója.[23]

Az ókonzervatívoktól, jelesül a csoport legeredetibb, jogilag és politikailag is jól képzett tagjától, Dessewffy Emiltől származik tehát a Pragmatica Sanctiónak – az 1848-as törvényhozást mellőző és tagadó – felelevenítése, a Monarchia másfél százados fejlődését és aktuális reorganizációját meghatározó alapszerződéssé való előléptetése. Az ókonzervatív értelmezésben a Pragmatica Sanctio olyan szerződés, amely garantálja ugyan a rendi jogokat és kiváltságokat, de megfér – miként a valóságban meg is fért – a királynak fenntartott ügyekben, a *reservatá*ban gyakorolt teljhatalommal; az örökös tartományokkal fennálló „unió" pedig olyan államszövetség, amelyből szorosan következik a birodalmi közös ügyek közös kezelése és együttes törvényhozási ellenőrzése. Az ókonzervatívok tehát a Pragmatica Sanctiót a magyar rendi önállóság jogbiztosítékaival összeegyeztetett *birodalmi egység* alapokmányaként értelmezték.

Mindazonáltal volt az értelmezésüknek egy gyenge pontja, amely rést nyitott a közjogi ellenérvek behatolása előtt. A Pragmatica Sanctiót *pactum conventumnak,* feltételekhez kötött egyezségnek tartották, tehát implicite elismerték a trónöröklés és az elválhatatlan együttbirtoklás, illetve e két feltétel és Magyarország alkotmányos különállása közötti viszonosságot. Ez volt az a pont, amelyről a kiegyenlítést kereső liberális irányzat megdönthette az ókonzervatív közjogi építményt.

A perszonálunió közjogi védelme

Deák és köre az októberi diplomát nemcsak alkotmányos, de egyezkedési alapnak sem fogadta el. Rövid várakozás után, miközben a közvélemény heves tiltakozással utasította el a diplomát, Deák köre is megszólalt: határozottan a 48-as törvények integer visszaállítása mellett kötelezte el magát. Mindazonáltal méltányolták az uralkodói kezdeményezést, az elmozdulást az abszolutizmus zátonyáról, s a Pragmatica Sanctióra, mint lehetséges érintkezési pontra való hivatkozást A távlattalan passzív kivárás időszakát az aktív várakozásé, az éledező bizakodásé váltotta fel, amit 1860 őszének fejleményei, a megyei és városi törvényhatóságok helyreállítása, az 1848-as választási törvényt ajánló esztergomi értekezlet, a Vajdaság és a Bánság, a Muraköz és a Partium visszacsatolása, az amnesztia, az elfogott Teleki László szabadon bocsátása erősített, s a kiegyezés felé tendáló folyamatnak tüntetett fel.

Ilyen körülmények között Deák köre kímélettel bírálta a diplomát, nem hegyezte ki mind a rendi, mind a 48-as alkotmánnyal való szöges ellentétét, az uralkodói teljhatalom és a Pragmatica Sanctióban megtestesült egyezség összeegyeztethetetlenségét, habár gyakran fejtegették a liberális alkotmányosság elveit, a törvények egyoldalú felbontásának jogi érvénytelenségét, sőt a király és az országgyűlés közötti tranzakciókra vonatkozóan általánosságban a pactum conventum kifejezést is használták.[24] 1860 őszén a Pragmatica Sanctiót sem kommentálták, legfeljebb akkor vágtak vissza, amikor Franz Hartig gróf, a tekintélyes osztrák politikus, jogérvényét elvitatva, az „eljátszott" szerződések közé sorolta. Falk Miksa válasza a megenyhült légkörben könnyed fölénnyel verhette vissza a *Verwirkungstheorie* felmelegített érveit.[25] Cikkének megírása – alkalmasint jól időzítve – december 27-re Deák és Eötvös audienciájának napjára esett.

A magyar liberálisok két vezető politikusának, a 48-as kormány két tagjának bécsi meghívása és fogadása, mint a kiegyenlítési szándék komolyságának és kölcsönösségének jele, Monarchia-szerte nagy feltűnést keltett. A Deákkal folytatott beszélgetés érdemi része az egész birodalmat érintő *közös ügyek* körül forgott. „Mi az 1848-diki törvényeket egész terjedelmükben kívánjuk alapul tekinteni. Őfelsége sok részben közelít ugyan azokhoz, de némely részben azokat módosítani kívánja" – írta Deák egyik beszámoló levelében.[26] Eötvös információja szerint a császár úgy állította fel a kérdést, hogy „ha a pénzügyre kiegyenlítés, a hadügyre egyesség létesíthető, ő kész lenne a 48-at concedálni".[27] Úgy látszik a császár közös hadügyet és pénzügyet kívánt, közös birodalmi gyűléssel. Az audiencia után Deák még hetekig meditált a 48-ból tehető engedmények mértékéről és következményeiről. Bár az esélyeket roppant kétségesnek ítélte, 1860–1861 fordulóján komolyan foglalkozott az alku gondolatával. Ha „az adósságok vállalása, a hadügyben teendő koncessziók által nyugalmat, alkotmányos szabadságot, anyagi fölvirágzást lehetne szerezni, s különösen Szent István koronájának egységét biztosítani – mondotta néhány héttel később –, így érdemes lett volna ezen koncessziókat téve, a forradalom bizonytalan terét kikerülni."[28] Deáknak azonban az engedmények mérvét és módját sem volt ideje – nemhogy közjogi érveit – átgondolni. Bécsben ismét fordult a széljárás, centralista ellenlökés hűtötte le az enyhülést. Az 1861. január 16-i uralkodói leirat kemény hangon rótta és erőhatalommal fenyegette meg a megyékben és városokban újraszerveződő politikai közélet „túlcsapongásait": a nemzeti radikalizmus megnyilvánulásait.

A leiratot fogadó tiltakozási hullámban Deák is megszólalt. Pest város általa fogalmazott válaszában a puszta magatartásnormát meghaladó elvi és taktikai útmutatásként fejtette ki: „Erő és hatalom ellen a mi fegyverünk igazság és törvény, miket az erő és hatalom sérthet vagy mellőzhet, de jogszerűleg meg nem semmisíthet."[29] Témánk szempontjából a válasz azért is jelentős, mert az alkotmányos dualizmusra való átmenet során itt jelenik meg közjogi arzenáljában először a Pragmatica Sanctio. A közvetlen indítékot, Deák hivatkozik is rá, az októberi diploma adta, amely a Prag-

matica Sanctiót jogalapnak ismerte el. Ebből ok- és jogszerűen következik, hogy az országgyűlésileg alkotott törvények az uralkodót és a nemzetet egyaránt kötik, azokat egyoldalúlag, önhatalmúlag egyik fél sem változtathatja meg. Minthogy pedig az 1848. évi törvényeket alkotmányszerűen hozták és mind ez ideig alkotmányszerűen nem törölték el, azok jogérvényesek mindaddig, amíg „a nemzet és a koronás fejedelem egyesült akarata országgyűlésileg azokban változtatást nem tesz".[30] A Pragmatica Sanctio tehát itt még nem az újjárendezés közjogi bázisa és kútfeje, hanem csak az 1848-as alap jogérvényének bizonyítéka. Jelentősége majd a fenyegető fordulat bekövetkezte: a februári pátens kibocsátása után nő meg.

A pátenssel közzétett birodalmi alkotmány új szakaszt nyitott az alkotmányos kísérletezés zegzugos útján. Az osztrák–német liberálisok ujjongással, Bécs kivilágítással, a szláv tartományok fenntartással fogadták, a magyar közvélemény ritka egyöntetűséggel utasította el. A pátens nemcsak a radikálisok, de a mérsékeltek 48-as intranzigenciáját is erősítette. Kemény a *Pesti Napló*ban I. Lipót, II. József és Ferenc császár abszolutizmusával példálózott. Mindhárman elkobozták az alkotmányt de aztán súlyos válságok után mindhárman a teljes restitúcióra kényszerültek.[31] Ha a nemzet többsége a Monarchia ellensége lenne, írta március elején Csengery Antal, akkor most ujjongana. A többség azonban leverten, kiábrándultan visszavonul az alkotmányos kiegyenlítés teréről. Akkor aztán helyreállhat a birodalmi egység, „miként Bach báró idején...".[32] Az irányváltás egyértelmű: a pátens elvágta a kiegyenlítés lehetőségét.

Hasonlóképpen elborult Deák hangulata is. „Deák maga – jegyezte fel 1861. március elején Lónyay Menyhért –, aki hivatva lett volna az országgyűlésen a kiegyezést megkísérelni, egészen elveszté bizalmát" „...az új pátens óta oda minden bizalom; a németek hátsó gondolatai nyilvánosak, mi harc nélkül el nem távolítható". A pátens elfogadása esetén sem vár ránk más, mint ami legrosszabb esetben egy európai háború során, Ausztria felbomlása után ránk várna, mondta Deák. Ezért lenne érdemes „annyi terhet és súlyos adót nyakunkba venni és a kibékülést megkísérlőket a haza előtt semmivé tenni, még pedig a siker reménye nélkül?"[33]

Program és zászló továbbra is 48 maradt, a *restitutio in integrum*, de az érvelésben szorosan hozzákapcsolódott a Pragmatica Sanctio, amely ekkor, a februári pátens kibocsátása után vált a 48-at kiegészítő, magyarázó, igazoló alapvető jogforrássá. Mi kapcsolta össze a Pragmatica Sanctiót 1848-cal? Az, hogy mindkettő a *perszonálunió* formájában szabályozta Magyarország és az örökös tartományok viszonyát, – fejtegették Deák hívei. A gondolat genezisében nagy szerepet játszott, igaz, a heves polémia a bécsi centralistákkal, akik február után már nem a „jogeljátszás" abszolutista teóriájával, hanem a birodalmi alkotmánnyal konstituált reálunió történeti visszavetítésével támadták 1848-at, Magyarország törvényes önállóságát, és legitimálták a birodalmi közös ügyeket. A bécsi *Presse*-vel vitázva fejtette ki Kemény a *Mi tehát a „Pragmatica Sanctio" Magyarországon?* című cikksorozatában Deák körének új értelmezését.[34]

Mindenekelőtt tisztázza, hogy a magyar politikai élet nem az 1713. évi házitörvényt, hanem az 1723:1–2. cikkelyt tekinti az országra kötelező törvényes alapnak. A történeti körülmények felvázolása után leszögezi, hogy III. Károly nemcsak a leányági örökösödést kérte, hanem ezzel összekapcsolva Magyarország és a többi osztrák tartomány személyi unióját is indítványozta. A rendek elsősorban külpolitikai, védelmi megfontolásokból elfogadták az uniót, de csak az uralkodó személyének azonossága formájában. A Pragmatica Sanctióból, mondja Kemény, egyáltalán nem következik a hadügy és a pénzügy közössége. A fő érve a legilletékesebb tényező, a magyar országgyűlés törvénymagyarázata. Minthogy az 1723:2. tc. bonyolult és „facsart" szövege sok félremagyarázásra adott okot, az 1790. évi országgyűlés 10. törvénycikke egyértelmű magyarázatot adott: ez a „*személyi unió leghatározottabb kinyomata*".[35]

Ebben az értelmezésben a Pragmatica Sanctióra való hivatkozás elsődlegesen a februári pátens tagadását, a birodalmi egységbe való „alkotmányos" beilleszkedés elutasítását jelentette. Ez az adott helyzetben, az 1848-as rendezést „alkotmányos" úton

kiiktató abszolút hatalommal szemben célszerű lépés, taktikailag jól hasznosítható érv volt, 48 legalitásának és legitimitásának olyan történeti jogi igazolása, amelynek kiindulópontját az uralkodó is elfogadta. E taktika keretében sem volt azonban szükséges a Pragmatica Sanctiót olyan alapszerződéssé felmagasztalni, amely Kemény szavai szerint, „hazánk alkotmányos életével oldhatatlanul és mindent szabályozó vezéreszmeként van összekötve".[36]

Csakhogy a Pragmatica Sanctio Deák körének ekkor formálódó programjában több mint taktikai funkciót töltött be: *közjogi híd* volt, *közvetítő eszme* a forradalommal kivívott alkotmányos önállóság és az abszolutizmussal teremtett birodalmi egység: 1848 és 1861 között A hídavatás 1861 márciusában következett be, közvetlenül az országgyűlés megnyitása előtt, amikor Bécs a februári alkotmányt erőltetve, a beolvasztás új formájával, az aktivizálódó magyar nemzeti ellenállás pedig nyílt töréssel fenyegetett. Ebben a helyzetben a Pragmatica Sanctio nem csupán alkotmánytani lecke volt a Metternich-iskolában nevelkedett uralkodó számára a törvények hozásának, értelmezésének és megváltoztatásának alkotmányos kellékeiről, még csak nem is történelmi analógia a király és a nemzet közötti megegyezésnek – még levert szabadságharc után is fennálló – lehetőségéről, hanem hol nyíltabb, hol burkoltabb javaslat a megegyezés előfeltételeire. Mert hogy a Pragmatica Sanctio perszonálunióként való értelmezése nem zárja ki, hanem megkönnyíti a megegyezést, a fennálló törvények módosítását, azt Deák bizalmas megjegyzésein kívül Pest város február 1-jei válaszfelirata és a *Pesti Napló* márciusi cikkei kinyilvánították.

A Pragmatica Sanctio perszonálunióként való értelmezése és 1848 igazolására való felhasználása a felhevült nemzeti közvélemény megnyugtatására is szolgált: a mérséklet csak a módra, nem a tárgyra vonatkozik, az egyezkedési készség törvényes alapon áll, 48 oltalmára, nem csorbítására irányul. Hogy a perszonáluniót miképpen lehet realizálni, fogalmazta meg óvatosan a kérdést Kemény 1861. április végén, arról 1848 teljes restitúciója után lehet vitatkozni. Addig minden vita roppant nehéz és kényes, mert „a közvélemény könnyen tévedhet azon hibás feltevésre, *mintha a mérsékelt párt az 1848-i törvények fölött akarva alkudozni;* még pedig a kérdés olyan stádiumában, midőn a hatalom által e törvények egyenkénti revideálása kívántatik, ahelyett, hogy azok az országot és a királyt egyformán kötelezőknek ismertetnének el".[37]

Ezért hangsúlyozta Deák március 11-én választói előtt, hagy az ország függetlenségét, alkotmányos szabadságát „semmi árért, semmi nyomásért" föl nem áldozhatjuk.[38] Ez a nemzeti hitvallásnak minősített kurta program már jelezte azt az álláspontot, amelyet március 24-én fejtett ki bővebben. „Magyarország valószínűleg nem fog a birodalmi tanácsba lépni; mi Magyarország törvényes önállóságát föl nem áldozhatjuk; a Sanctio Pragmaticát, mely ezen önállást biztosítja, föl nem forgathatjuk; azon szent és sérthetetlen alapszerződést, melyet őseink az uralkodó házzal kötöttek, s mely a nemzet és a fejedelem jogainak egyformán alapul szolgál, meg nem semmisíthetjük: az adó- és katonaajánlás jogát, mely századok óta a nemzetet illette, idegen kezekbe nem adhatjuk; a törvényhozás jogát a magyar királyon kívül senkivel mással meg nem oszthatjuk; egy szóval, Magyarországot törvényes önállóságától, függetlenségétől és alapszerződésekben biztosított ősi alkotmányától megfosztva, octroyirozott alkotmányú osztrák provinciává nem tehetjük."[39] Ezzel már kimondta a későbbi feliratok alapgondolatát: a Pragmatica Sanctio kétoldalú és *csupán* a nemzet és a király közötti kötés. Ez az értelmezés hatásos válasz volt az oktrojált februári alkotmányra: egyrészt teljes integritásában csillogtatta az 1848-as alkotmányt, töretlennek tüntette a hozzá való ragaszkodást, másrészt szentnek és sérthetetlennek vallotta az uralkodóházzal kötött 1723. évi „alapszerződést". Ennél kevesebb, a további passzív kivárás, vagy az azonnali alku bizonyára elszigetelte volna Deák körét. Ha Deák ekkor „nem a perszonálunió zászlajának kibontásával felel, hanem alkut kínál: a nemzet és közte megszakad az érintkezés. A *mérsékelt párt*... a konzervatívok sorsára jut: félre szoríttatik" – állapította meg jó szemmel Beksics.[40] Ennél több: a perszonálunió és

általában a közjogi viszony tagadása, vagy a kérdés megkerülése, vagy csupán 1848-ból való levezetése a Pragmatica Sanctio mellőzésével – valószínűleg kompromittálta volna egy majdani kiegyezés lehetőségét.

A Pragmatica Sanctio az 1861. évi feliratokban

A Pragmatica Sanctio, mint Magyarország közjogi helyzetét szabályozó „alapszerződés", az 1861. évi országgyűlésen vált a vezető réteg politikai gondolkozásának és programjának szerves alkotóelemévé. A Deák által fogalmazott országgyűlési feliratok fő célja és funkciója az abszolút hatalom által engedélyezett alkotmány törvénytelenségének, használhatatlanságának és elfogadhatatlanságának bizonyítása volt. Ebben a funkcionális összefüggésben a rendi hagyományban gyökerező, de az 1848-as liberalizmus szellemében értelmezett alkotmányosság forrásául és bázisául szolgált.

Deák, ha jócskán megkésve fejtette is ki, remek érzékkel ismerte fel, hogy ezt az értelmezést mindenekelőtt el kell határolni, szembe kell fordítani az októberi diplomában adott konzervatív és abszolutista értelmezéstől, és az uralkodót az alkotmányosság külszínétől megfosztva, a nyílt abszolutizmus megvallása – vagy az alkotmányos egyezkedés megkezdése alternatíva elé kell állítani. Az első felirat nyitányának vezérszólamává tehát a diploma éles, tételesen felsorolt bírálatát teszi.

A diploma megfosztja Magyarországot alkotmányos jogaitól, nemcsak törvényeivel ellenkezik, „hanem egyenesen megtámadja magát a Sanctio Pragmaticát", amelynek alkotmányos értelme éppen az, hogy kétoldalú, a nemzet és az uralkodóház között kötött alapszerződés. Ebből először is az a szentencia következik, hogy „a Sanctio Pragmatica nem ismer királyi teljhatalmat a törvényhozás terén". „Felségedet, hacsak ismét abszolút hatalommal uralkodni nem akar, a teljhatalmú törvényhozás nem illetheti. Felséged, mint magyar király, a Sanctio Pragmaticának értelmében... szentesített törvényeinknek semmi részét önhatalmával, s az országnak beleegyezése nélkül el nem törölheti; s valamint nem szükséges azon törvényeket fejedelmileg újra megerősíteni, mert azok már 1848-ban, királyi megerősítéssel szentesítettek."[41] A kölcsönös egyezkedés folytán kötött alapszerződés jelentősége abban áll – s ez Deák második szentenciája –, hogy szoros viszonosságot teremtett az alkotmányosság és a trónörökösödési jog között. „Az alkotmány sérthetetlen fenntartása a Sanctio Pragmaticának világosan kikötött föltétele a trónörökösödési jognak. E kettő egymással viszonyos: a fejedelem tehát, ha a Sanctio Pragmatica teljes értelmében kíván uralkodni, az alkotmány fenntartását más feltételhez nem kötheti, mint örökösödési jogának elismeréséhez, s életbe léptetéséhez, mit az ország, mely a Sanctio Pragmaticához szorosan ragaszkodik, megtagadni nem is akart."[42] Ez az érvelés nem meddő jogászi szőrszálhasogatás, nem ügyes taktikai húzás vagy fenyegetés: e szentencia summájában is alkat, meggyőződés és megfontolás csendül össze. Deák az alkotmányosságban és jogfolytonosságban látja a szilárd államrend biztosítékát, az ellentétes érdekek kiegyenlítésének jogi alapját. Ha az alkotmányból kitöröljük a kölcsönös kötelezettségek jogfolytonosságát, mondja, akkor „minden állam biztossága az események játéka leend. Ezen folytonosság az alapja mind a nép szabadságának, mind a fejedelem trónjának, s örökösödési jogának. Ezen folytonosságnak tagadása megsemmisíti azon közvetítő erőt, mely nélkül az érdekek összeütközésénél minden kérdés csak az önkény hatalmával, vagy a fegyver élével volna megoldható, s mely nélkül a népeknek és fejedelemnek nem volna egyéb választásuk, mint abszolút uralkodás, vagy forradalom."[43]

Ha már most az uralkodó személyének közössége és az elválhatatlan együttes birtoklás elvének elismerése révén az örökös tartományokkal tartós kapcsolat áll fenn, akkor szükségképpen tisztázandó e viszony közjogi jellege. Deák itt előbb finom jogi distinkcióval elválasztja a birtoklás fogalmát a kormányzásétól. Amíg ugyanis a Prag-

matica Sanctio a feloszthatatlanság és elválaszthatatlanság elvét a *birtoklásra* nézve megállapította, ezt „az országlásnak és kormányzásnak se formájára se lényegére ki nem terjesztette", sőt éppenséggel a saját törvényei szerinti önálló kormányzás feltételét szabta meg. Ebből pedig értelemszerűen következik Magyarország állami önállósága. A Pragmatica Sanctióban és a belőle folyó további törvényekben világosan ki van fejezve „a közöttünk és az örökös tartományok között létező azon törvényes kapocs, mi az uralkodóház ugyanazonosságában áll, vagyis a perszonálunió; ennél szorosabb kapcsolatnak, a valóságos reáluniónak nyoma törvényeinkben nincs", ilyen „közöttünk és közöttük nem is létezett, s azt létrehozni Magyarországnak szándékában soha nem volt". Deák itt, másfél század múltán aknázza ki azt a hasznot, hogy annak idején az örökös tartományok rendjei és az uralkodó nem voltak hajlandók Magyarország védelmének anyagi terheit szerződésileg vállalni és az uniót törvényesen szabályozni. Így 1861-ben formailag korrektül állapítja meg: Magyarország az uralkodóházzal szerződött, nem az örökös tartományokkal, mégpedig az örökösödésről és nem a szorosabb közjogi kapcsolatról. „Ezen szerződést kész leend Magyarország mindenkor megtartani; de azt megváltoztatni és helyébe szorosabbat állítani, magát az örökös tartományok érdekeinek lekötni, s ez által alkotmányos önállóságáról lemondani, szándéka bizonyosan nincs és nem is lehet."[44]

A feliratok ugyanakkor azt is hangsúlyozzák, hogy ezt a kapcsolatot Magyarország sem felbontani, sem a belőle folyó kötelezettségeket megtagadni nem akarja. „Nem akarjuk mi veszélyeztetni a birodalom fennállását, nem akarjuk a Sanctio Pragmatica szerint jogosan fennálló kapcsolatot felbontani. Hiszen a perszonálunió is kapcsolat, melyből közös viszonyok származnak..."[45] E tekintetben Deák az 1848-as törvényhozást követi, amely ugyancsak elismerte a perszonáluniót, az ebből származó közös viszonyokat, és ezekre nézve saját törvényes kormánya által akart érintkezni az örökös tartományok törvényes kormányával. Deák közjogi erudíciójának teljes apparátusával védelmezi a '48-as kormányt, amelynek nemcsak törvényességét és jogérvényét bizonyítja, hanem összbirodalmi használhatóságát is. Lehetséges a két külön ország között ténylegesen fennálló viszonyokat a perszonálunió alapján rendezni, ennek azonban az az előfeltétele, hogy a Pragmatica Sanctióval megalapozott jogfolytonosságot és utolsó törvényes aktusát, az 1848. évi alkotmányt teljes egészében elismerjék, az ország területi és politikai integritását maradéktalanul helyreállítsák.

Szorosan közjogi szempontból nézve, az 1861. évi álláspont megfelel az 1848. áprilisi törvények szellemének, a Pragmatica Sanctio perszonálunióként való értelmezésének. Az értelmezés egyes hangsúlyait, a közjogi viszony rendezésének *tendenciáját* tekintve azonban nem jelentéktelen különbségek is mutatkoznak a két platform között. Először, a feliratok kifejezésre juttatták az országgyűlés hajlandóságát arra, hogy a birodalom felhalmozott adósságterhének egy részét „a törvény szabta szigorú kötelezettség mértékén túl is, méltányosság alapján, politikai tekintetekből" átvállalja. Másodszor, arra is késznek mutatkozott az országgyűlés, hogy ha a két kormány tárgyalása nem járna eredménnyel, a közös viszonyok rendezésében „az örökös tartományok alkotmányos népével, mint önálló szabad ország, függetlenségünk megóvása mellett, esetenként szabadon és nyílt őszinteséggel" érintkezzék. Harmadszor, kilátásba helyezte, hogy az 1848. évi törvények visszaállítása után sorra kerülhet egyes rendelkezések célszerűbb átalakítása.[46]

A Pragmatica Sanctio felértékelése – és ezzel a dinasztiahűség és a tárgyalási készség közjogi igazolása – az országgyűlésen vitát váltott ki. A radikális Révész Imre kifogásolta, hogy Deák a Pragmatica Sanctiót „országunk alapjogai legfőbb, sőt majdnem egyedüli, s a többi törvényeknél magasabb értékű biztosítékának" állítja be, pedig az nem több mint egyik sarkalatos törvényünk, amelyet a következők, így az 1790:10. tc. és főként az 1848. évi törvények magyaráztak és későbbi sarkalatos törvények módosíthatnak, vagy el is törölhetnek.[47] Deák válaszában valamelyest visszakozott, nem kívánta 1723-at 1790 vagy 1848 fölé helyezni, de kitartott amellett, hogy a

Pragmatica Sanctio „kölcsönös egyezkedés folytán kötött alapszerződés”. Belőle, úgymond, egyrészt az örökös tartományokhoz fűző tiszta perszonálunió tényét, másrészt az alkotmányosság és trónöröklés közti viszonosság elvének történeti kontinuitását kívánta levezetni. Ezért védte meg a Révész által bírált 48-as törvényhozást, amely ugyanilyen értelemben hivatkozott a Pragmatica Sanctióra.[48]

1848 elvben tényleg elismerte a Pragmatica Sanctióból eredeztetett viszonosságot, de a gyakorlatban az önállóság intézményes biztosítékait teremtette meg. Deák viszont 1861-ben az 1848. évi alkotmány integer helyreállításához ragaszkodva is, a módosítás és az egyezkedés előfeltételeit kereste. Úgy látta, hogy az adott körülmények kötött összhangba kell hozni a birodalom fennmaradásának és Magyarország alkotmányos önállóságának követelményeit. Az „úgy látta” helyett azt is mondhatjuk: belátta. Mert Deák eltérése a perszonálunió 1848-as megvalósításának tendenciájától elsődlegesen nem kishitűségből és alkuvágyból, hanem az erőviszonyok mérlegeléséből, az esélyekben megszegényedett szituáció megértéséből következett. Abból a megfontolásból, hogy a magyar földbirtokos osztály és a hozzá idomuló polgári középrétegek számára a forradalom utáni közép-európai erőtérben a Monarchián belüli liberális alkotmányos dualizmus az optimális megoldás.

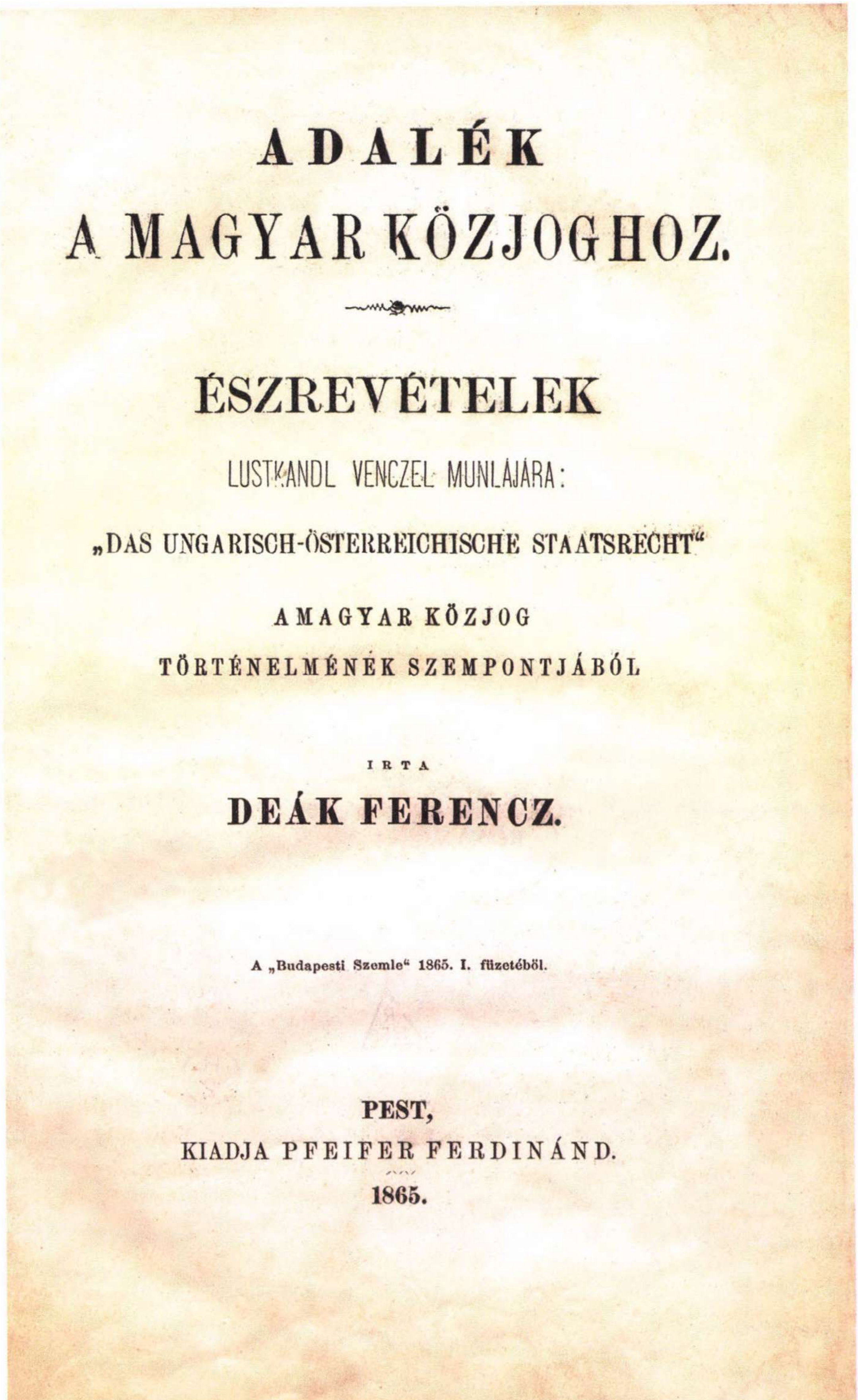
A szituáció ilyen felfogása miatt választotta Deák a Pragmatica Sanctiót kiformálódó programja közjogi alapjául és az elhatározó politikai döntések viszonyítási bázisául. Erre azonban akkor a Monarchiában való elhelyezkedés 1848-as rendezési és értelmezési alapelve épült: Magyarország alkotmányos önállóságát és törvényes függetlenségét „semmi tekinteteknek, semmi érdekeknek föl nem áldozhatjuk, s ragaszkodunk ahhoz, mint nemzeti létünk alapfeltételéhez”.[49]

A birodalmi és a nemzeti érdek szintetizálásában tehát a nemzeti maradt a döntő, és különösen konfliktushelyzetben – az 1861. évi februári és az 1848. évi alkotmány nyílt ütközése esetén – a nemzeti érdek volt a legfőbb törvény. Deák körét – az egész vezető réteget – ekkor még erősen kötötte a 48-as közhangulat és hagyomány, tudatukban még nem azonosult teljesen a saját osztályszempontjukból értelmezett nemzeti érdek az összbirodalmi érdekkel – és nem rendelődött neki alá, aminthogy az 1860-as évek elején, az abszolutizmus válságának kibontakozásakor a magyar nemzeti kérdés megoldásának is még több lehetőségével számoltak.

Adalék a magyar közjoghoz

A feliratokban kifejtett gondolatok, így a perszonálunió közjogi bizonyítása Deák és közvetlen elvbarátai – Kemény Zsigmond, Csengery Antal, Lónyay Menyhért, Trefort Ágoston, Szalai László – kollektív műve. Csupán az elmemozdító ötlet: egy közös alaphoz, a Pragmatica Sanctióhoz való visszanyúlás származott, mint láttuk, az ókonzervatívoktól. A következő években a gondolat tovább „csiszolódott”. A birodalom létérdekei, mint *közös* érdekek, mind nagyobb hangsúlyt kaptak, s a birodalom egészéhez fűződő kapcsolat közjogi értelmezése is módosult. A vita a közös birodalmi érdekek létezéséről azok körének, mértékének, kezelési módjának meghatározására tolódott. Ez a „művelet” is kollektív közremunkálkodás eredménye volt, de ekkor jeles részt vettek benne a deáki állásponthoz közeledő konzervatívok is.

Tőlük származott a birodalmi ügyek *közös* kezelésének fényes pályát befutott indoklása. Vay Miklós kancellár 1861. március 17-i memoranduma már utalt arra, hogy a Monarchia közös ügyeit a jövőben a „kormány körén kívül álló” – alkotmányos – tényezőknek kell intézniük, és a Pragmatica Sanctio értelmében szükséges e tényezők közös tárgyalása a birodalmi ügyekről. Az áprilisi trónbeszéd pedig leszögezte, hogy a birodalom alkotmányos átalakulása következtében azokat az ügyeket, amelyeket addig az abszolút uralkodó a magyar országgyűléssel együtt intézett, a továbbiakban közös birodalmi alkotmányos szerveknek kell tárgyalniuk.[50] Ez az érv bekerült a ki-

ADALÉK
A MAGYAR KÖZJOGHOZ.

ÉSZREVÉTELEK

LUSTKANDL VENCZEL MUNKÁJÁRA:

„DAS UNGARISCH-ÖSTERREICHISCHE STAATSRECHT“

A MAGYAR KÖZJOG

TÖRTÉNELMÉNEK SZEMPONTJÁBÓL

IRTA

DEÁK FERENCZ.

A „Budapesti Szemle“ 1865. I. füzetéből.

PEST,

KIADJA PFEIFER FERDINÁND.

1865.

DEÁK FERENC: *ADALÉK A MAGYAR KÖZJOGHOZ*. PEST, 1865. CÍMLAP

egyezést előkészítő megnyilatkozásokba, az 1865. decemberi trónbeszédbe, hogy végül az 1867:12. tc. 5. §-ában a közös ügyek közös, alkotmányos kezelésének törvényes magyarázatává váljék.[51]

A konzervatívok axiómája továbbra is a Monarchia fennmaradásának és nagyhatalmi állásának primátusa volt, de az októberi diploma kudarca után némi engedélyt tettek a Pragmatica Sanctio liberális értelmezésének, Magyarország nagyobb mérvű önállóságának. Ebben az értelemben vetették fel azt az ugyancsak termékenynek bizonyult gondolatot, hogy a közös ügyek feltétlen elismerését el kell választani kezelésük módjától, amely lehet alku és vita tárgya. A Monarchia megerősítése, belső jólétének és nagyhatalmi állásának megóvása tekintendő „az igazi végső célnak Magyarországra vonatkozóan is" – szögezte le Apponyi György országbíró 1863. évi programtervezete. Ugyanakkor „a Pragmatica Sanctiónak álláspontja és Ausztria legitim politikájának konzervatív természete hangosan szólnak amellett, hogy a magyar korona országainak történeti politikai jogállása megóvassék". A közös birodalmi érdekek és kötelezettségek elismeréséhez és végleges meghatározásához szükséges megállapodás tehát megkülönböztetendő e közös érdekek további tárgyalásának módjától. A tervezet figyelembe vette a birodalmi parlament és kormány iránt mutatkozó általános ellenszenvet, ezért a közös ügyek tárgyalását a két ország parlamentje által választott delegációkra kívánta rábízni.[52]

A Pragmatica Sanctio konzervatív értelmezésének egyes gondolatait és megoldási javaslatait kiegyezéspárti liberálisok – Eötvös, Lónyay, Trefort – is átvették. A kiegyezés közjogi megalapozása szempontjából jelentős előkészítő lépés volt Eötvös félhivatalosnak tekinthető véleménye – válasz az ausztriai *Reichsrat* 1864. novemberi ellenzéki szellemű feliratára. A válasz átvette, de a liberális programba illesztette a konzervatívoknak a közös ügyek elismerésére vonatkozó érvelését. „Mióta a Pragmatica Sanctio – írja Eötvös –, mely az ausztriai birodalom oszthatatlanságát, az uralkodó azonosságát, a kölcsönös védelem kötelezettségét állapítá, Magyarországban is alaptörvényül el lett fogadva: bizonyos érdekek és ügyek közössége nem tagadható. Minthogy ezen ügyek közös vezetése, mely régebben azért volt lehetséges, mert az alkotmányos magyar király a többi tartományokban korlátlan monarcha volt, e módon jelenleg már nem létesíthető, mert a február 26-i alkotmány Ausztria népeinek azok ügyekre is befolyást engedett, melyek Magyarországgal közösek, úgy, hogy formáról kell gondoskodni, mely szerint a közös elintézés lehetséges lesz."[53]

E tökéletesen helyes tételekből azonban nem az következik, hogy a februári alkotmány Magyarországra nézve is kötelező érvényű, és hozzá igazítva kellene módosítani a magyar alkotmányt, hanem azt helyreállítva, annak törvényes rendelkezései alapján kell keresni a módosítás formáit. Mindenesetre Deák körének felfogásváltozását sejteti, hogy az addig tagadott, közjogi érvekkel alaposan cáfolt tételeket Eötvös most tökéletesen helyesnek minősíti. Eötvös azonban a lefolyt évtizedben többször módosította a birodalom és Magyarország viszonyának rendezését illető koncepcióját. Ő a liberálisok körében inkább teoretikus, mint vezéri tekintélynek számított. A döntő szót e fundamentális kérdésben csak Deák mondhatta ki.

Deák alkatában rejlett, hogy döntő szót csak akkor mondott ki, akkor is lassan, óvatosan, amikor a döntés – legalábbis az elmékben és a kedélyekben – már megtörtént. Jól érzékelte ugyan, hogy a provizórium alatt a vezető réteg liberális köreiben érlelődik a kiegyezési készség, de még nem érezte elérkezettnek az időt a döntő szó kimondására, csupán a tétlen kivárásból való kimozdulás jelzésére. Az 1861. évi országgyűlés feloszlatása utáni első nyilvános fellépésében, az *Adalék a magyar közjoghoz* című munkájában, még semmit sem mondott ki, csak egyes fogalmazásokon, csak a hangsúlyokon változtatott. E munkát 1862 végén – az alkotmányosság körül keringő bécsi politika egy egyezkedésközeli periódusában – kezdte írni, Csengery Antal segítségével, hogy megcáfolja Wenzel Lustkandl, osztrák jogász, centralista felfogású közjogi munkájának tételeit az örökös tartományok és Magyarország közti szoros reál-

unióról. Az akkor befejezetlenül félretett elaborátumot két év múlva vette elő, néhány hét alatt átdolgozta és december közepén közlésre átadta a *Budapesti Szemlé*nek.[54]

Az *Adalék* első fejezetében Deák tényekkel, erős jogi logikával cáfolja és finom iróniával gúnyolja Lustkandl egyik fő érvét, hogy az 1848. évi törvények keletkezésük körülményeinél fogva nem érvényesek, s a trónfosztással e nem létező érvényességet is „eljátszották".[55] Itt az 1861-es Deák szólalt meg, alkalmasint nem annyira a bécsi centralisták meggyőzése, mint inkább 48-as érzelmű honfitársai megnyugtatása végett. Az 1848. évi törvények teljes alkotmányosságának és jogérvényének bizonyítása ugyanis nem a történeti és jogi építkezés megalapozására szolgál, Deák a továbbiakban nem foglalkozik 1848-cal, nem ebből vezeti le az ausztriai tartományok és Magyarország közötti perszonálunió alkotmányosan meg nem változott érvényességét. A jogérvényesség és jogfolytonosság kútfeje, a viszonyítási bázis a munka többi részében a Pragmatica Sanctio.

Az érdemi tárgyalás során Deák nagy jogtörténeti bizonyító anyaggal vitatja Lustkandl fő tételét, hogy akár a Pragmatica Sanctio, akár a korábbi törvények az örökös tartományokkal kormányzati közösséget: reáluniót teremtettek volna. A birodalom két része között csupán perszonálunió állott fenn, s ha *esetenként*, időlegesen szorosabb kapcsolat létesült is, Magyarország mindig megőrizte kormányzati önállóságát.[56] A lényeges kérdésben tehát az *Adalék* nem tér el az 1861. évi feliratoktól, sőt a munka céljából következően, egyes pontokban még alaposabb is a bizonyítás. Deák kimutatja például, hogy az 1723. évi 1–2. tc. négy lényeges mozzanatában különbözik az 1713. évi családi szerződéstől. Meggyőzően cáfolja Lustkandl ama állítását, hogy a Pragmatica Sanctio az együttes birtoklással egyszersmind a közös kormányzást is kimondotta. A bizonyítás során nemcsak jogi, hanem filológiai elemzést is felhasznál. Lustkandl ugyanis így érvel: „In dieser Hinweisung, daß alle Länder indivisibiliter et invicem et inseparabiliter, insimul, ac una cum Regno Hungariae et Partibus, Regnis et Provinciis eidem annexis haeredtarie possidendae, regendae et gubernandae sein sollen, liegt wohl abermals ein sehr starker Hinweis auf die über die Personalunion hinausgehende Realunion." Csakhogy Lustkandl némi nyelvtani módosítással alaposan megváltoztatta a mondat értelmét, amely az eredetiben így állt: „Jus haereditarium succedendi in Hungariae Regnum, et Coronam [...] in aliis quoque suis Regnis et Provinciis haereditariis [...] indivisibiliter et inseparabiliter, ínvícem et ínsímul, ac una cum Regno Hungariae et Partibus, Regnis et Provinciis eidem annexis, haereditarie possiden*dis*, regen*dam* et guberna*ndam* transferunt." Az eredetiben tehát nem az áll, hogy az Ausztriai Ház valamennyi országát a magyar királysággal együtt kell birtokolni, országlani és kormányozni, hanem az, hogy az örökösödési jogot és Magyarország koronáját a magyar királysággal és a vele örökletesen birtoklandó Részekkel, Királyságokkal és Tartományokkal együtt országlásra és kormányzásra átadják. A filológiai elemzés tehát ugyancsak a perszonálunió fennállását igazolja.[57]

A meggyőző, logikus bizonyítások ellenére Deák érvelése defenzív jellegű, az uralkodó sehol sem mondotta, fejtegeti, hogy a megerősítendő kapcsolaton a perszonáluniónál szorosabb viszonyt ért, valamely közös kormányzatot még csak távolról sem említ; a szerződés semmilyen függést vagy alárendeltséget nem teremtett Magyarország és Ausztria között, ily szoros kapcsolat soha nem létezett.[58] A trónöröklés joga és az ország alkotmányos önállósága közti junktimot ezúttal csupán egyetlen helyen érinti: az ország törvényeinek szoros megtartása és e szerint való kormányzása kétségtelenül egyik föltétele a nőági örökösödés elfogadásának.[59] Mennyivel halkabb ez a fogalmazás, mint a második felirat kifakadása: a fejedelem, „ha a Sanctio Pragmatica teljes értelmében kíván uralkodni, az alkotmány fenntartását más feltételhez nem kötheti, mint örökösödési jogának elismeréséhez..." „E kettő egymással viszonyos."

Az efféle hangsúlyozásnál többről, árnyalatnyi *értelmezési* különbségről van már szó a külügy- és a hadügy közösségének kérdésében. Deák 1861-ben is, 1864-ben is ki-

fejti: az államminisztérium hatásköre, azáltal, hogy az 1741:11. és az 1790:17. tc. értelmében magyarokat is alkalmazott, jogszerűen nem terjedt ki Magyarországra. Íme a két fogalmazás:

Világos a törvényből, hogy „egyedül a külügyek tekintetében kívánta az ország, miszerint a statusminisztériumban magyarok is alkalmaztassanak, miből semmiképp sem lehet azt következtetni, hogy az ország belkormányzata azon statusminisztériumtól függött."[60]

1861. 2. felirat

Világos a törvényből, hogy „egyedül a külügyek tekintetéből kívánta az ország, miszerint az államminisztériumban magyarok is alkalmaztassanak, miből a kormányzat egyéb tárgyainak közösségét következtetni lehet."[61]

1865. Adalék

Amíg a felirat a külügyet csupán a közös uralkodó által gyakorolt fejedelmi jognak, az *Adalék* már közös *kormányzati ügynek* fogja fel.

Hasonló óvatos visszalépést találunk a hadügyi önállóság értelmezésében is. Mindkét munka elsorolja a hadügyre, főként a hadsereg fenntartására és utánpótlására vonatkozó magyar alkotmányos jogokat és a joggyakorlat példáit. Ám az *Adalék*, bár bizonyítóanyaga bővebb, 1840-nél megáll, 1848-ról hallgat. Íme, a két konklúzió:

„Magyarország a katonaságot illetőleg is mind közjogi, mind kormányzati tekintetben mindig alkotmányos önállással bírt, s az 1848:III. törvénycikknek azon része is, mely a magyar katonai ügyeket kormányzati tekintetben a magyar király fejedelmi hatalmának sérelme nélkül a felelős minisztériumra bízta, már előbb fennállott törvényeink értelmében lőn alkotva."[62]

1861. 2. felirat

„Ezen általunk idézett törvények szövege meggyőzhet bárkit; hogy Magyarország törvényhozási joga a magyar katonai ügyekre is kiterjedt."[63]

1865. Adalék

Az idézetekből világos: az *Adalék*ban Deák alig észrevehető, mert nem annyira az elmondottakban, mint az elhallgatottakban rejlő engedményt tesz a birodalmi közösség javára. Az egyezkedési hajlandóságot is csak módjával, jobbadán a sorok mögé bújtatva sejteti.[64] Mindez arra vall, hogy 1864 őszén Deák hosszú hadjárattal, lassú, lépésről lépésre való előrehaladással számolt.

A fordulat azonban gyorsan jött, maga az udvar kezdeményezte.

A „politikai biblia"

A döntő szót, az értelemfordítót, Deák nem nyilvános fórumon mondta ki, hanem azokon a nagyon bizalmas, beavatott barátai által is legfeljebb sejtett tárgyalásokon, amelyeket 1864. december végén és 1865 elején Augusz báró közvetítésével folytatott. A tárgyalásokról készített és általa korrigált „jegyzőkönyvekben" fogalmazta meg először azt a meghatározást, hogy a Pragmatica Sanctio, nevezetesen az 1723:1., 2. és 3. tc. „a Monarchia állami viszonyainak egyedüli változatlan jogalapja a maga összességében és a magyar királysággal való viszonyában. Ez az alaptörvény az alapelve, az alfája és ómegája az osztrák monarchia valamennyi jogviszonyának, úgy az összérdekeit, mint a magyar királyság autonómiáját tekintve". És mi az alaptörvény alapelve? „A Monarchia szilárd fennállásának biztosítása, amelyet semmi más tekintetnek nem szabad alárendelni" – válaszolja Deák. Ebben a viszonyítási rendszerben a magyar alkotmány alaptörvényeit már csak *a birodalom létének és biztonságának alárendelten*, „a lehetőségig" kell és lehet megtartani.[65] (Gondoljunk csak ismét 1861-re: „Mi az ország ... alkotmányos önállóságát és törvényes függetlenségét semmi tekin-

teteknek, semmi érdekeknek föl nem áldozhatjuk, s ragaszkodunk ahhoz, mint nemzeti létünk alapfeltételéhez".)

Az átértelmezett Pragmatica Sanctióból Deák ezúttal a közös *viszonyok* létét bizonyítja. Az „adversus omnem vim etiam externam" létesítendő uniót itt egyértelműen a kölcsönös védelem *kötetezettségeként* magyarázza. Ezt tisztán logikai alapon összekapcsolja az „indivisibiliter et inseparabiliter, invicem et insimul" birtoklás kötelezettségével, amely az eredeti törvényben másutt és más összefüggésben szerepel. A külső erőszak elleni közös védelem és az elválhatatlan együttes birtoklás egymást feltételező kötelezettségből aztán már nem nehéz levezetni a közös érdekeket és *ügyeket*. Ezek részben az „alapszerződésből" folynak, mint a fejedelmi udvartartás és a közös védelem költségvetése, a közös külügy- és hadügy, másrészt a modern *polgári* állam létszükségleteiből adódnak, mint az, államkölcsönök, a külkereskedelem, a vámpolitika és egyéb pénzügyi kérdések. „Mindaz, amit ezek fenntartása megkövetel, az osztrák monarchia összes királyságai és országai által közösen viselendők" – állapítja meg Deák.[66]

Most már csak a közös ügyek közös kezelésének újonnan adoptált gondolatát kellett a Pragmatica Sanctio családfájára visszavezetve törvényesíteni. Ebben a gondolat szülői és közvetítői, a „dualista" ókonzervatívok alkotmányos érve bizonyult használhatónak. Az Ausztriában bevezetett alkotmányosság törvényes befolyást juttatott a Lajtán túli tartományok képviseletének. Az uralkodó már nem intézkedhet abszolút hatalommal. Következésképpen „elengedhetetlen azoknak a módozatoknak a megtalálása, amelyek a jövőben a Monarchia szilárd fennállását az összes királyságainak, országainak és népeinek a Pragmatica Sanctio követelményei szerinti alkotmányos együttműködése révén biztosítja".[67] Ez a módozat lenne a két parlament által kiküldött állandó delegációk intézménye.

Ez a historizáló módon visszavetített értelmezés valóságos mítoszt font a Pragmatica Sanctio köré, olyan sokértelműséggel ruházta fel, hogy belőle valóban „mindenha a kifejlett viszonyok és körülményekhez képest mindazon biztosítékok törvényszerűen kifejleszthetők, melyeket [...] a Monarchia egysége, fennállása és nagyhatalmisága megkíván".[68] Joggal nevezte el a Monarchia „politikai bibliájá"-nak éppen az az államférfi, aki az új szövetséget – a rendi „ószövetség" a múltba merülvén – megkötötte.

A kiegyezés közjogi megalapozása

Az újraértékelés a nyilvánosság előtt óvatosan, több ütemben, a közvélemény fokozatos hozzászoktatásával történt. Az 1865. tavaszi fordulat után nem szükséges e műveletet aprólékos gonddal nyomon követni, elég a főbb ütemeket megemlíteni. A *húsvéti cikk*ben a hangsúlyok és fogalmazások jó füllel már kihallható lágyulásán kívül egy érdemi változtatás van: a birodalom biztonságának a Pragmatica Sanctióra is hivatkozó abszolutizálása. E mindezek felett álló elv érdekében kell arra törekedni, hogy a birodalom biztonsága *teljesen* eléressék, a magyar alkotmány alaptörvényei a *lehetőségig* fenntartassanak. Az első cél tehát a birodalom fennmaradása, „melyet nem kívánunk semmi más tekinteteknek alárendelni", – és csak a második Magyarország alkotmányos önállósága, „melyből többet elvenni, mint amit a birodalom szilárd fennállhatásának biztosítása múlhatatlanul megkíván, sem jogos nem volna, sem célszerű."[69]

A következő nagyobb lépésre a májusi levelekben került sor, bár ezeket nem a *Pesti Napló,* hanem a konzervatív *Debatte* közölte, s a cikkek nem közvetlenül Deák tollából folytak, hanem egy vele készített interjú alapján íródtak.

Kiindulópontunk, „mondják a magyar szabadelvűek táborában – a Pragmatica Sanctio [...] Tulajdonképpen ez alapította meg valójában a Monarchiát [...] A Pragmatica Sanctio fonalán kell annak megvitatásába bocsátkoznunk, hogy mit igényel-

88 5000 Vasárnap, april 16. 1865. 16. évi folyam.

Szerkesztési iroda: | Kiadó-hivatal:

PESTI NAPLÓ

Előfizetési feltételek: | Hirdetmények díja:

Pest, april 15. 1865.

Még néhány szó a „Botschafter"-nek april 9-iki czikkére.

Azt mondja többek között a „Botschafter" april 9-diki számában, hogy „a magyar történelmen egy elkülönző vágy vonul végig (Sonder Zug), mely nemzedékről nemzedékre száll, s ma ép oly elevenen él, mint száz évvel ezelőtt."

Ha ezen elkülönző vágy alatt a „B." azt érti, hogy a magyar nemzet mindig hűen ragaszkodott saját alkotmányos ön…

Olcsó vasutakat!

III.

A húsvéti szent ünnepek miatt lapunk legközelebbi száma szerdán, april 19-kén fog megjelenni.

DEÁK FERENC HÚSVÉTI CIKKE. *PESTI NAPLÓ*, 1865. ÁPRILIS 16.

nek a monarchia új viszonyai." Eszerint, amint azt 1848 és 1861 is elismerte, léteznek közös ügyek. (A pontosság kedvéért: az 1848. évi törvények bevezetője és az 1861. évi feliratok „törvényes", illetve „közös viszonyokról" szóltak, s ezekre vonatkozóan Magyarország „saját törvényes kormánya által akart érintkezni az örökös tartományok törvényes kormányzatával".)[70] A Pragmatica Sanctióból, nyilatkozza Deák, logikusan következnek a közös ügyek, egyrészt az uralkodó ugyanazonosságából a közös udvartartás, másrészt a kölcsönös védelmi kötelezettségből a külpolitika és a hadsereg közössége, és természetes az ezek ellátására szükséges pénzügy.[71]

A Pragmatica Sanctio politikai bibliává szentelése nyilvánosan az 1865 decemberében megnyílt országgyűlésen történt, ezen nyilvánította mindkét fél a hőn óhajtott kiegyezés közjogi alapjának. Deák itt a korábbiaknál nyíltabban és egyetemesebb érvénnyel magyarázta az új alapot. Védelmezte az udvar és a konzervatívok szűkkeblű, taktikátlanul reáluniót hirdető és a negyvennyolcasok laza perszonálunióhoz ragaszkodó értelmezése, sőt olykor saját párthíveinek „birodalmi" beállítottsága ellenében is.[72] Ezekben a vitákban – az 1866. februári feliratban, a közösügyi bizottság értekezletein és magán az országgyűlésen – fejtette ki a Monarchia két része közötti „sajátos", „szoros perszonálunió" tételét. A Pragmatica Sanctio a legerősebb kapocs, amely a dinasztia uralkodása alatti országokat és tartományokat összefűzi. Felbontani, „vagy bármely részben megbontani jogilag helytelen, politikailag pedig veszélyes lehetne", hiszen a birodalom egészének és részeinek biztonságát kölcsönösen garantálja.[73] A nemzet 1723-ban nemcsak a dinasztiával szerződött, hanem – bár csupán a védelemre – az örökös tartományokkal is unióra lépett.[74] Ez a mindaddig kereken tagadott, többször visszautasított gondolat 1867 elején már amellett tanúskodik, hogy nem laza, csak az uralkodó személyének azonosságára korlátozódó perszonálunióról van szó, amint ezt a magyar ellenzék soraiban sokan állítják. A Pragmatica Sanctio, midőn a „trónörökléshez kötve, az elválaszthatatlanság és föloszthatatlanság elvét kimondotta, kimondotta egyszersmind a védelmi kötelezettséget". Elismerte ezt annak idején az első felelős kormány, maga Kossuth Lajos is. „Nevezze bárki, ha tetszik, ezen kötelezettséget nem perszonál-, hanem reáluniónak: én azt a perszonálunióhoz kötött és most kifejtett föltétel egyenes következésének tartom."[75] Deák itt elmossa a reál- és a perszonálunió közötti különbséget, és a jogi értelemben elmosódott „szoros", „feltételhez kötött" perszonálunió kifejezést használja.

Ebben a sajátos államközi viszonylatban természetesen kezdettől léteznek közös viszonyok, ergo: közös ügyek, hiszen, úgymond Deák, nincsenek viszonyok ügyek nélkül, se az állam, se a magánosok életében. Ha pedig ezek léteznek, akkor az észszerűség elemi követelménye, hogy kezelésük módjáról, különösen a közös védelemről korszerű és célszerű módon gondoskodjunk.[76]

1865–1866-ban Deák, szinte megszállottan, a kegyezés valamennyi lényeges feltételét a Pragmatica Sanctióból igyekezett levezetni. Így jutott el már 1865 nyarán ahhoz a felfedezéshez, amely a továbbiakban érvelésének konstans elemévé vált, hogy a Pragmatica Sanctio értelmében „a magyar korona országait egymástól elválasztani vagy fölosztani nem lehet"; a magyar korona egyik országa sem állhat külön, vagy teljesen önállólag, és nem tartozhat a tartományok más csoportozatának tagjaként a birodalomhoz.[77] Ilyen feltétel a törvényszövegben sehol sem szerepel, ez az elválaszthatatlan és feloszthatatlan együttes birtoklás elvének olyan „túlértelmezése", amellyel mások esetében Deák szigorú, tényszerű keménységgel szokott szembeszállni.

A Monarchia fennmaradásának és biztonságának minden más érdek fölé emelt elve, a szemérmesen „sajátos", szoros perszonáluniónak nevezett reálunió elfogadása, de ezen belül Magyarország alkotmányos belügyi önállósága, politikai és területi integritása – ez a Pragmatica Sanctio fokozatosan kiteljesedett újraértelmezésének végeredménye.

Tantae molis erat... Ennyi törvénymagyarázat, ilyen sok jogászi lelemény és politikusi taktika kellett a fordulat megalapozására? – kérdezhetjük e jogtörténeti áttekin-

tés végén. Miért volt egyáltalán szükség ilyen távoli, részben elévült jogalap beiktatásához? Mindenekelőtt azért, mert a jogfolytonosság legközelebbi törvényes forrása, 1848, nem volt alkalmas bázis a kiegyenlítésre. Teljes visszaállítását az uralkodó és a kormányzó bürokrácia határozottan elutasította, s az osztrák–német vezető réteg is sokallotta. „Egylépcsős", közvetlen revízióját viszont a magyar nemzeti közvélemény zömével nem lehetett elfogadtatni. Közbülső és *közvetítő* lépésekre volt tehát szükség, az egyezkedő felek számára egyaránt elfogadható alapra, s ilyennek összbirodalmi szinten a Pragmatica Sanctio kínálkozott.

„Nem kell tehát *új alapot* keresni, legkevésbé önhatalmúlag felállítani", üzente Deák 1865 elején a Burgba, és hirdette később honfitársainak", hol ilyen már 150 év óta törvényesen, az uralkodó és a népek közös, ünnepélyes megegyezéséből létezik, és mind a két fél által szentnek és sérthetetlennek ismertetik."[78]

A Pragmatica Sanctio, mint történelmi patinájú *közvetítő eszme* a historizálásra hajlamos és a sarkalatos törvények cövekei közt biztonságosan terelhető magyar közgondolkodás számára könnyen megérthető volt. A jogi és történeti műveltségű politizáló elemek a végefoghatatlan latinos körmondatokból is kiértették, hogy az 1723. évi szerződés az uralkodói jogok kiterjesztésével a külső védelem és a belső önállóság biztosítékait hozta junktimba, és könnyen megértették azt a saját korukéval több tekintetben rokon történeti szituációt, amelyből az 1723. évi *kompromisszum* született. A Pragmatica Sanctiót tehát alkalmatosan lehetett az 1860-as évek monarchiai viszonyaira adaptálni.

De hát miért kellett akkor annyi fáradsággal és leleménnyel újraértékelni? Azt a válaszunkat, hogy az 1848-as és 1861-es tiszta perszonáluniós értelmezés, ha elismert is közös viszonyokat, nem felelt meg a közös ügyek közös kezelését kívánó kiegyezési feltételeknek, – végül egy mozzanattal még ki kell egészítenünk. A Pragmatica Sanctio újraértelmezése áttételesen 1848 revízióját, a *revízió* közjogi előkészítését szolgálta. Mert hiszen 1865–1866-ig a nyilvánosság előtt a 48-as alap helyreállításáról és csak elmosódott célzásokkal jelzett, esetleges módosításáról volt szó. A Pragmatica Sanctio helyi értékét az növelte meg, hogy a jóval súlyosabb névértéket, 1848-at helyettesítette. Az új deáki értelmezés irreleváns volt, mint a trónöröklés és a rendi jogbiztosítékok ősi vitájának változott felfogása, de nagyon is jelentős és időszerű, mint a negyvennyolcasság 1861. évi platformjáról való elmozdulás, majd eltérés elvi és politikai igazolása.

A Pragmatica Sanctio nagy előnye, amint láttuk éppen homályossága, többértelműsége, rugalmas értelmezhetősége volt. Ezért jött kapóra a Corpus Juris homályában otthonosan mozgó, a törvénymagyarázatban jártas, éles szemű és éles elméjű Deáknak az 1860-as évek elején, amikor az abszolutizmus nyilvánvaló válsága érdemessé, sőt szükségessé tette, hogy új megoldást, új variánst keressen a vezető réteg programjának: a Habsburg-monarchia keretei között maradó Magyarország alkotmányos önállóságának és parlamentáris kormányzatának biztosítására. Az útkeresésnél figyelembe kellett vennie a történeti szituáció meghatározó tényezőit, az európai, különösen a közép-európai hatalmi erőviszonyokat. Figyelembe kellett venni azt a körülményt, hogy a Habsburg-monarchia abszolutisztikus államrendszere ugyan válságba került, de a birodalom léte és fennmaradása az adott történelmi időszakban változatlan realitás volt, amelyet a polgári-nemzeti átalakulás következő fázisa nem kerülhetett meg.

A magyar vezető réteg természetesen tudta, hogy a Monarchia egyes részei között az évszázadok során közös viszonyok, kapcsolatok alakultak ki, amelyek a tiszta perszonálunió esetén is fennmaradnak, sőt ezeket fenn is akarta tartani. A kérdés az volt, hogy miként lehet az állami önállóságot és önérdeket a közös kapcsolatok szabályozásánál is érvényesíteni. A 48-as rendezés ideális lett volna, csakhogy a vezető réteg nagy része, maga Deák is úgy látta, hogy az 1860-as szituáció erőviszonyai nem teszik lehetővé a 48-as perszonálunió realizálását. Arra törekedett tehát, hogy a maga szá-

mára az egyenlő befolyást, a paritást biztosítsa a közös ügyek kezelésében, azokat egy modern polgári állam alkotmányos rendszerébe iktassa és a polgári fejlődés követelményeinek megfelelően működtesse. Ilyen szempontból a feudális viszonyok között született rendi egyezség, a Pragmatica Sanctio újraértelmezése az adott erőviszonyokhoz való alkalmazkodás, de egyúttal a korszerűsítés és polgárosítás irányában haladt.

A magyar polgári átalakulás menete az 1848. évi forradalomtól az 1849 tavaszi szélső „kilengésig" és onnan az ellenforradalmi abszolutizmuson át a kiegyezésig nem volt sajátos jelenség. Hasonló szakaszok követték egymást az angol, a francia és más európai forradalmak történetében is. Az is általános jelenség, hogy a forradalmi korszak „nyugvópontjához" vezető kompromisszumot közvetítő eszmék alapozták meg, tették elfogadhatóvá a forradalmi eszményekhez és hagyományokhoz ragaszkodó nemzedék számára. A magyar polgári átalakulás sajátos, az országnak a Monarchia függésrendszerében elfoglalt helyzetére és vezető rétegének gondolkodására jellemző vonása az, hogy a kompromisszum legitimálását – az angoltól és a franciától eltérően – nem a filozófiából, nem a polgári jogbölcseletből és államelméletből, hanem a joggyakorlatból, a történetileg megalapozott közjogból merítette.

Hanák Péter: *1867 – európai térben és időben.* Budapest, 2001, História – MTA Történettudományi Intézete, 143–168. o. Eredetileg megjelent: *Zalai Gyűjtemény* 5. Zalaegerszeg, 1976, 305–333. o.

Jegyzetek

1. Az 1857. évi memorandumot lásd *Deák Ferenc beszédei.* Összegyűjtötte Kónyi Manó. II. köt. Budapest, 1903, Franklin, (2. kiad.) 401–402. o. [a továbbiakban: Kónyi]; Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon 1849–1865.* II. köt. Budapest, [1926.] 118. o.; *idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai.* II. köt. Budapest, 1917, 85–87. o. [a továbbiakban: Szőgyény].
2. Kónyi, II. 297. o.
3. Uo. 403–404. o.
4. Uo. 406. o.
5. Szőgyény, II. 140–141. o.
6. Kónyi, II. 407. o.
7. Az egykorú közjogi gyakorlatban és a jogtörténeti irodalomban nem alakult ki konszenzus arra nézve, hogy pontosan mely törvénycikkek tartoznak a Pragmatica Sanctio jogi fogalomkörébe. Olykor csupán az 1. és 2. cikket, gyakrabban az első hármat foglalják bele. Deák egy helyütt azt is megengedhetőnek tartja, hogy az 1723:1–7. cikket nevezzék Pragmatica Sanctiónak (Kónyi, II. 93. o.). Ámbár a nőági örökösödést csupán az első két cikk mondja ki, az országgyűlési tárgyalások nyilvánvalóvá teszik, hogy a 3. cikk, mint ismételt, nyomatékos jogbiztosíték, szorosan az egyezséghez tartozik. A kérdés eldöntésénél perdöntő, hogy a dualizmust jogilag szentesítő 1867:12. tc. 1. § az 1723. évi első három cikket tekinti „hivatalosan" Pragmatica Sanctiónak. Ezt az értelmezést meggyőzően bizonyítja Csekey István: *A magyar Pragmatica Sanctio írott eredetijéről.* Budapest, 1916, 19–23. o. [a továbbiakban: Csekey: A Pragmatica Sanctio]. A magyarázat már megtalálható a dualista történészeknél is, pl. Beksics Gusztáv: *A dualizmus története. közjogi értelme és nemzeti törekvéseink.* Budapest, 1892, 27–29. o. [a továbbiakban: Beksics: A dualizmus története]
8. A törvény szövegét lásd *Magyar Törvénytár, 1657–1740. évi törvények.* Budapest, 1900. Az eredeti kézírásos szöveg alapján közli Csekey: A Pragmatica Sanctio, 80–88. o.
9. Szalay László: Adalékok az 1723:1–3. törvénycikkek keletkezéséhez. *Budapesti Szemle.* 1864. 269–272. o. [a továbbiakban: Szalay]; Salamon Ferenc: *A magyar királyi szék betöltése és Pragmatica Sanctio története.* Pest, 1866, 86. o. [a továbbiakban: Salamon] – Az 1712. évi tárgyalásokra és a július 8-i nádori értekezletre: Csekey István: *A magyar trónöröklési jog.* Budapest, 1917, 226–231. o. A nádori felterjesztés szövege uo. 492–496. o. [a továbbiakban: Csekey]
10. Lásd az 1715. évi 2., 3., 6. tc. *Magyar Törvénytár,* id. kötete.
11. Salamon, 110–111., 126–129. o. – Csekey, 234. o.
12. A nőági örökösödés elfogadtatása hosszú és nehéz manőver volt. A „megdolgozásra" lásd Csekey, 235–246., 256–264. o., az országgyűlés lefolyására pedig: 266–279. o. – A köznemesség eredeti álláspontját jól tükrözik Szluha Ferenc 1722. február–márciusi levelei Esterházy Imre püspökhöz. Lásd Szalay, 272., 276–277. o.
13. Salamon, 139. o.

14. E sokértelműség adott rá lehetőséget, hogy az osztrák és magyar közjogászok az 1860-as évektől kezdve a Monarchia fennállásának idején, sőt azon túl is, szakadatlan értelmezési vitákat folytassanak. Itt most csak a legnevesebb osztrák munkákat említjük, Tezner, Friedrich: *Die Wandlungen der österreichischer–ungarischen Reichsidee, ihr Inhalt und ihre politische Notwendigkeit.* Wien, 1905.; Uő: *Ausgleichsrecht und Ausgleichspolitik.* Wien, 1907.; Turba, Gustav: *Die Pragmatische Sanction mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stephanskrone.* Wien 1906.; Uő: *Die Grundingen der Pragmatischen Sanktion.* 1–2. köt. Leipzig–Wien, 1911–1912 – Kitűnő bibliográfiát ad Csekey, 521–551. o.
15. *Magyar Törvénytár, 1790–1835. évi törvények.* Budapest, 1901. A „propria consistentia" kifejezés korabeli értelmére és dualizmus kori átértelmezésére Péter László történész nyújtott értékes felvilágosítást, amit ezúton köszönök meg.
16. Tény, hogy sem az 1723., sem az 1741. és az 1790. évi vonatkozó *törvények* nem használják a Pragmatica Sanctio elnevezést. A fogalmat azonban használták már az 1723. évi egyezséget megkötő kortársak is. A magyar rendek 1722. június 30-i javaslata hajlandóságot mutatott arra, hogy a tárgyalás alatt álló cikkeket mint „örök és változhatatlan, alap- és pragmatikus törvényt" becikkelyezzék. Lásd Csekey, 279. o. – Deák 1861. június 4-i beszédében pedig kimutatta, hogy az országgyűlés 1790. október 5-i felirata szó szerint használta a Pragmatica Sanctio elnevezést. Lásd Kónyi, II. 96–97. o.
17. Kónyi, I. 201. o.
18. *Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvények.* Budapest, 1896. 217. o. Erre hivatkozik Deák az 1867. március 28-i beszédében, a közösügyi bizottság javaslatának vitájában. Lásd: Kónyi, IV. 447. o.
19. Hajnal István: *A Batthyány-kormány külpolitikája.* Budapest, 1957, 22–24. o. /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor./
20. A memorandumot közli: Kónyi, II. 401–402. o.
21. Uo. 430. o.
22. Uo. 458–459. o.
23. Dessewffy említett memorandumának programtervezete. Kónyi, II. 473–474. o. és az októberi diploma szövege, uo. 493–494. o.
24. Ilyen értelemben céloz a király és a nemzet közötti szerződésekre a *Pesti Napló* vezércikke, 1866. december 6-án.
25. A Pragmatica Sanctio a király és a nemzet közötti kétoldalú szerződés, amelyet egyik fél önhatalmúlag nem bonthat fel, s melyet a forradalom sem semmisíthet meg, ha egyszer alkotmányos alapra kívánnak visszatérni. Lásd *Pesti Napló,* 1860. december 28.
26. Deák 1861. január 9-i levele sógorához, Oszterhueber Józsefhez. Kónyi, II. 529. o.
27. Uo. 593. o. – Az audienciára nézve lásd Szabad György: *Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–1861).* Budapest, 1967.222–223. o. [a továbbiakban: Szabad]
28. Lónyay Menyhért naplófeljegyzése 1861. március 4-ről. Kónyi, II. 592–593. o.
29. Pest város 1861. február 1-jei közgyűlésén elfogadott válasz. Uo. 545. o.
30. Uo. 544. o. A válaszfeliratnak valóban volt hatása más törvényhatóságokra. Hasonlóképpen nyilatkozott a Pragmatica Sanctióra Komárom megye válasza is. *Pesti Napló,* 1861. február 6. 30. sz. 3. o.
31. Kemény vezércikke: *Pesti Napló,* 1861. február 28. 49. sz.
32. Uo. 1861. március 3. 52. sz.
33. Lónyay idézett március 4-i naplófeljegyzése. Kónyi, II. 593. o.
34. *Pesti Napló,* 1861. március 6. (54. sz.), 8. (56. sz.), 9. (57. sz.) vezércikk. Ettől kezdve Pragmatica Sanctio vitája napirenden maradt. Egy nappal később, március 10-én Falk vitázik Rechberg külügyminiszter félhivatalosával, a *Donau Zeitung*gal, március 22-én Récsi Emil ismétli el a liberálisok érveit a „Még egyszer a pragmatica sanctió" című cikkében.
35. Uo. Kemény március 9-i cikke. Kivonatosan közli és kommentálja: Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom, s a kiegyezés.* 2. kiad. Budapest, 1883, 260. o. [a továbbiakban: Beksics: Kemény]
36. *Pesti Napló,* 1861. március 6. 54. sz.
37. Uo. 1861. április 27. Idézi Beksics: Kemény, 261. o.
38. Kónyi, III. 2. o.
39. Deák cikke: Zágrábmegye Körlevele és az egyesülés. *Pesti Napló,* 1861. március 24. Közli Kónyi, II. 615. o.
40. Beksics, Kemény, 261–262. o.
41. A két feliratból vett idézetek, sorrendben. Kónyi, II. 27., 241., 251. o.
42. Uo. 241. o.
43. Uo. 256. o.
44. Az idézetek sorrendjében: uo. 38., 226., 40., 43. o.
45. Uo. 243. o.

46. Uo. 243., 253. o.
47. Révész Imre: *Révész Imre élete. 1826–1881.* Debrecen, 1926. 107. o. Idézi és Révész álláspontját méltatóan kommentálja: Szabad, 500–502. o.
48. Kónyi, III. 81–82., 95–101. o.
49. Uo. 44. o.
50. Uo. III. 4., 8. o., illetve az 1861. április 1-i leirat Apponyi Györgyhöz. Uo. 14. o. A Zsedényi Ede által fogalmazott trónbeszédben már a későbbi formula szövegezését hallhatjuk: a jövőben alkotmányos úton kell intézni a birodalom közös ügyeit, „melyek ezelőtt a többi országok befolyása nélkül, egyedül a fejedelem akarata szerint intéztetvén, ő felsége által olyanoknak mondattak ki, melyek ezentúl alkotmányos úton és amaz országok képviselőinek részvételével lesznek tárgyalandók és elintézendők". Uo. 21. o.
51. Ugyanez az érv az 1865. decemberi trónbeszédben uo. 504. o. Ferenc József trónbeszédét lásd e kötetben a *Források* között. – Az 1867. 12. tc. 5. § szerint „a helyzet tényegesen megváltozott, minthogy az uralkodó alkotmányos jogokkal ruházta föl többi országait, azokat tehát abszolút hatalommal ezentúl nem képviselheti, s azok alkotmányos befolyását nem mellőzheti."
52. Uo. III. k. 302–303. o.
53. Vélemény a Reichsrat képviselőháza felirati javaslatának Magyarországot illető pontjára. *Pesti Napló,* 1864. december 30. Eötvös szerzőségét bizonyítja a Lónyay Menyhért naplójegyzetei 1863. szeptember – 1865. január végéig c. kézirat. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár. Ms 5306/4, november 27-i a december 4-i feljegyzés. Eötvös József cikkét lásd e kötetben a *Források* között.
54. A közjogi vitairat előmunkálatairól beszámol Csengery Antal 1862. december 31-én bátyjának írt levelében. Az 1863 február 9-i levelében említi, hogy minden nap erősen dolgoznak a művön. *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései.* Bev. tan. Br. Wlassics Gyula, közzétette Dr. Csengery Lóránt. Budapest, 1928, 489. o. – A munka keletkelésére ad információkat: Ferenczi Zoltán: *Deák élete.* II. köt. Budapest, 1904, 414–416. o., továbbá Lónyay 1864. december 20-i naplófeljegyzése. MTA Könyvtára, Kézirattár. Ms 5306/4.
55. Deák Ferenc: *Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Venczel munkájára „Das ungarisch–österreichische Staatsrecht" a magyar közjog történelmének szempontjából.* Pest, 1865, 20–24. o. (A továbbiakban: Adalék.)
56. Uo. 117. o.
57. Uo. 82–83. o.
58. Uo. 77., 117. o.
59. Uo. 59. o.
60. Kónyi, III. 228. o.
61. Adalék, 158. o.
62. Kónyi, III. 230. o.
63. Adalék, 140. o.
64. „Alkotmányunk történeti alkotmány – írta Deák – időnként változásokon ment keresztül". „Nincs tehát kizárva azon lehetőség, hogy akár a nemzetnek, akár a fejedelemnek valamely jogát módosíthassa, vagy azon jog alkalmazását másképpen alakíthassa a törvényhozás." Adalék, 88. és 90. o.
65. A Deák–Augusz tárgyalásukról szóló jelentések: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Kabinettsarchiv, Geheimakten. Karton 3. „Deák Franz" (a továbbiakban: HHStA. Deák). Augusz 1865. január 27-i jelentése. Az iratokat először ismertette Wertheimer, Eduard: Neues zum Ostartikel Deáks vom Jahre 1865. *Pester Lloyd,* 1923. április 28. Abendblatt. Kivonatosan közli: Redlich, Josef: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem.* II. köt. Leipzig, 1926, 388–390. o. – A Deák – Augusz tárgyalások anyagát részletesen feldolgoztam: Hanák Péter: Deák húsvéti cikkének előzményei. *Történelmi Szemle,* 1974. 4. sz.
66. HHStA, Deák. Augusz 1865. január 27-i jelentése. Deák a közös ügyek elismeréséhez hozzáfűzte: a közös törvényhozás és végrehajtás azonban csak addig terjedhet, amennyit a közös cél, a közös védelem „múlhatatlanul megkíván és feltételez".
67. Uo. Augusz 1865. február 28-i jelentése.
68. Uo. Augusz 1865. április 9-i jelentése. Ez német és magyar verzióban is elkészült. A magyar datálása téves (február 7-ét írt Augusz). – A Pragmatica Sanctio mitizálására már az 1861. évi országgyűlésen való felhasználását bírálva, Szabad György is rámutatott: Szabad, 502. o.
69. Kónyi, III. 406. o. Deák Ferenc ún. húsvéti cikkét lásd e kötetben a *Források* között.
70. Uo. 424. és 243. o. Deák Ferenc 1865 májusában a *Debatte*-ban megjelent programját lásd e kötetben a *Források* között.
71. Uo. 425. o.
72. Deák vitáját saját párthíveivel a Monarchia nagyhatalmi állásának az 1866. évi feliratából való kihagyásáért, Uo. III. 507–508. o.

73. Deák 1866. februári felirati javaslata. Uo. 548. o. A Deák által fogalmazott első válaszfeliratot lásd e kötetben a *Források* között.
74. Deák felszólalása a 67-es bizottság 1867. január 29-i ülésén. Kónyi, IV. 233. o.
75. Deák képviselőházi felszólalása 1867. március 28-án. Uo. 446–447. o. Deák Ferenc beszédét lásd e kötetben a *Források* között. Ezt a deáki álláspontot fejtette ki, magyarázta később: Beksics: A dualizmus, 28–31., 35–38. o. Beksics is perszonálunióként fogja fel a szerződést, de sajátos, szoros unióként.
76. Uo. 450–451. o.
77. Deák Erdély uniójáról 1865-ben írt cikke, uo. III. 478–479. o. és 1866. évi felirati javaslata, uo. 556. o.
78. HHStA. Deák. Augusz 1865. április 9-i jelentése.

SOMOGYI ÉVA

(1976)

KÖNIGGRÄTZ UTÁN

„Ez élet-halál harc, amelynek még sokáig nem lesz vége. Célja, hogy bennünket elpusztítson. Ha ellenünk van az egész világ, és nincs egyetlen barátunk sem, kevés kilátásunk lehet a sikerre. De mindaddig védekeznünk kell, amíg ez csak lehetséges, mindvégig teljesíteni kötelességünket, hogy aztán becsülettel halhassunk meg. – Még mindig csak rossz álomnak tűnik az, ahogy a sors üldözött bennünket. Reményeink néhány óra alatt szertefoszlottak, derék szerencsétlen seregünk legjobb erői elpusztultak vagy megnyomorodtak"[1] – írta a végkétségbeesésében, Istennek tartozó felelősség tudatával az uralkodó.

A magyar liberális politikus pedig: „Egy hét alatt így semmisült meg azon hadsereg, amelyet Ausztria büszkeségének, ereje központjának tartottak; azon támasz, amely az egykori államférfiak nézete szerint nélkülözhetővé tette a népek rokonszenvét, amelyért ezek annyit áldoztak, ami miatt az anyagi fejlődés lehetetlenné vált... Ki képzelhette volna el, hogy ez ilyen rövid idő alatt megtörténjék."[2]

Königgrätz *a Habsburg-dinasztia vereségét hozta.* Ferenc József császár, aki egykor a leghatalmasabb német uralkodó volt, lemondott arról, hogy a Német Szövetségben valaha is szerepet játsszon, hozzájárult ahhoz, hogy „Németország az osztrák császári állam részesedése nélkül új alakot kapjon". A császár méltán duzzogott, hogy potenciális szövetségesei a bajban nem siettek segítségére, hogy a franciák uralkodója békeközvetítőként kedvezőtlenebb feltételeket ajánlott, mint a porosz miniszterelnök. De a Habsburg-monarchia fennmaradt. A soknemzetiségű közép-európai birodalom nagyhatalmi létét senki sem tagadta. A győztes Poroszország egyetlen darab osztrák földre sem tartott igényt.

A háború elvesztése mégis alapvető változást hozott Ausztria helyzetében. Königgrätznél a Monarchia elvesztette német hátterét. A katonai kudarc nem pusztán az osztrák sereg gyengeségét bizonyította a porosszal szemben, nem egyszerűen nagyhatalmi presztízsveszteség volt. Ausztria kiszorult a Bundból, s ezzel nemzeti jellege vált kérdésessé egy olyan korszakban, amikor a nemzeti elv döntő momentum, államalkotó és birodalombomlasztó tényező volt. A birodalom nemzeti jellegének elvesztése az *osztrák-németség* személyes és speciális *veresége volt.*

A Habsburg-császár nem mutatott nagy rokonszenvet a nemzeti törekvések iránt Az osztrák-németséget a Monarchia ugyanolyan elemének tekintette, mint a cseheket vagy a magyarokat, legfeljebb lojalitásukban különböztette meg őket. Ferenc Józsefnek imponáltak a nagynémet egységtervek, de a frankfurti fejedelmi találkozóban nem a német nemzeti ügy megvalósulását látta, a birodalmi koronát nem annyira a német nemzet, mint az egykori Német-római Császárság koronájának érezte. Nagyon jellemzőnek találjuk e vonatkozásban feleségéhez írt sorait: „Németországból mindenképpen teljesen kilépünk, akár követelik azt tőlünk, akár nem. És ezt, azon

tapasztalatok után, amit a mi kedves német szövetségeseinkkel szereztünk, csak szerencsének tarthatom Ausztria számára."[3]

A német nacionalizmus hordozója a Monarchiában természetesen az osztrák-német polgárság volt. Königgrätz ismét felébresztette benne a németséghez, a nagy német nemzethez tartozás tudatát és egyben a nemzeti kétségbeesést is, a „Finis Austriae" gondolatát (Anastasius Grün), vagy ahogy Grillparzer fogalmazott: „Als deutscher bin ich geboren. Bin ich noch einer?"

És ne feledkezzünk meg arról, hogy az osztrák-németség akkor veszítette el külső nemzeti támaszát, amikor Ausztriában a szlávokkal rokonszenvező föderalista, antiliberális kormányzat volt hatalmon.

Ez a tény még érzékenyebbé tette a német politikában elszenvedett vereség iránt, megerősítette nemzeti tudatát, törekvéseit. A két körülmény – Ausztria új nemzetközi helyzete és belső antiliberális és főként centralizmusellenes kormányzati rendszere – együtt és egyszerre gyakorolt hatást az osztrák-németség politikai törekvéseire, birodalmi–nemzeti koncepciójának alakulására.

A kérdés az, vajon az osztrák-német polgárságnak volt-e lehetősége 1866-ban arra, hogy befolyást gyakoroljon a birodalom új berendezkedésére, vagy a birodalom „kényszerhelyzete" eleve adta a megoldást. Mit jelentett valójában a „kényszerhelyzet" – a „Zwangslage" –, az a szó, amely a korabeli publicisztika bizonyára egyik leggyakoribb kifejezése volt? Erre a kérdésre kísérelünk meg a következőkben választ adni.

A kényszerhelyzet

A königgrätzi katasztrófa után Wiener Neustadtban katonai törvényszék elé állították az északi hadsereg vezető tisztjeit: Benedek táborszernagyot, a hadsereg főparancsnokát, báró Henikstein altábornagyot mint vezérkari főnököt és Krismanić vezérőrnagyot, az északi hadsereg hadműveleti irodájának főnökét. E tény önmagában is tükrözi azt a mély megdöbbenést és kétségbeesést, amit Königgrätz kiváltott. A vádlottakat, ahogy az várható volt, a katonai törvényszék felmentette. „Azok a politikai és katonai viszonyok, amelyek tudvalevően a szerencsétlen háború folyamán támadtak – írta a *Wiener Zeitung* –, olyan lángeszű hadvezért kívántak volna, amilyen ritkaság minden időben, s akik közé Benedek táborszernagyot igen kiváló katonai képességei mellett sem számíthatjuk többé." Hivatali mulasztást Benedek nem követett el. A törvényszék feladata pedig csak annak vizsgálata volt. A „politikai és katonai viszonyok elemzése", amelyek a csatavesztéshez vezettek, nem tartoztak a Wiener Neustadt-i ítélkezők hatáskörébe.[4]

A katonai bíróság egy újabb ütközetre való felkészülés idején ült össze, hogy példát statuáljon, a rendet helyreállítsa a megvert seregben. Nem a mindenről lemondás, éppen az erőgyűjtés, a végső erőmegfeszítés napjai voltak ezek a császári seregben. Délről Custozzából egy győzelemben edzett, napbarnított, bizakodó sereg vonult Albrecht főherceg vezetésével Bécs felé. Egy héttel Königgrätz után, július 10-én a császári kiáltvány férfias elszánásra hívta fel a katonákat. Ausztria a porosz elleni háborúra készült. Miközben Nikolsburgban az előzetes béketárgyalások folytak, július 25-én Pozsonytól délre, a Duna és a Fertő tó között nagy csapatösszevonásokra került sor, az osztrák sereg zömét készenlétbe állították. Az újonnan kinevezett főparancsnok, Albrecht főherceg képesnek látta a hadsereget az újabb csatára, megkísérelte volna a háború folytatását, bár végül engedett John hadügyminiszternek, aki a császár előtt a hadsereg gyengéiről beszélt, s arról a veszedelemről, amit a birodalom egy újabb csatavesztéssel zúdíthat magára. Július 26-án a hadügyminiszterével folytatott tanácskozások hatására az uralkodó utasítást küldött Nikolsburgba, írják alá a Bismarck ajánlotta előzetes békeszerződést.[5]

A békét Ausztriának nem kellett koldulnia. Bismarck maga is a háború befejezé-

A KÖNIGGRÄTZI CSATA EGY JELENETE, 1866
SZÍNEZETT LITOGRÁFIA

sét óhajtotta. Nem tartott igényt osztrák területekre. Emlékiratában attól a póztól sem tartózkodik, hogy Vilmos makacsságával szemben, aki ragaszkodott volna osztrák és szász területek meghódításához, egy öngyilkossági terv drámáját iktassa. Kihajolt dolgozószobája ablakából, s a négy emelet mélységét látva maga alatt leszámolt életével. Az utolsó pillanatban lépett mellé a trónörökös, aki vállalta a közvetítést atyja és a miniszterelnök között.[6]

Ausztria nem volt porig alázott hatalom. Volt módja arra, hogy a béketárgyaláson a maga és szövetségesei érdekeit védelmezze, s ehhez, ha mégoly bizonytalan garanciaként is, a Dunánál sorakozott 190 ezer gyalogos és 17 ezer lovas katonája.

A háború gyors volt, és a vereség nem került többe, mint a néhány hét előtt még oly valószínűnek tűnő győzelem. Legfeljebb a hadisarc növelte a háború számláját, amit végül is 20 millió tallérra sikerült lealkudni. Az összeget a bécsi kormány a Nemzeti Bank ezüstérckészletéből fizette ki. Az 1866-os események a Monarchia pénzügyi helyzetében jelentős változásokat hoztak. A kormány felhagyott a deflációs rendszabályokkal. Ismét papírpénz-kibocsátásra kényszerült, megnőtt az ezüstázsió. E jelenségek közvetlenül az államháztartás szempontjából inkább a kibontakozás útját egyengették, mintsem a kilátástalan államcsőd felé sodorták a birodalmat. Az évek óta fenyegető csőd bejelentésére ezúttal sem került sor.

A birodalom belső viszonyai, az alkotmány felfüggesztése méltán váltotta ki a liberálisok elkeseredett támadását. Azok az aggodalmak azonban, hogy egy háború, s különösen egy vesztes háború a legnagyobb belső zűrzavart idézheti elő, alaptalannak bizonyultak. Nemcsak a Klapka-légió akciója maradt hatástalan, Fričnek, a cseh emigráció Párizsban élő tagjának a Klapkáéhoz hasonló tervei sem találtak kellő visszhangra hazájában.[7] A porosz főparancsnokságnak „A dicső cseh királyság lakóihoz" intézett kiáltványára a csehek hűségnyilatkozatot tettek a Monarchia mellett.[8] Csehországban soha olyan nagy lelkesedéssel nem ünnepelték a császár születése napját,

mint 1866 augusztusában, a porosz megszállás idején.[9] A Brünnbe érkező porosz király Giskra német liberális polgármester rokonszenvvel fogadta. Ígéretet tett, hogy mindent elkövet a porosz csapatok megfelelő ellátása érdekében. Az uralkodó pártfogásába ajánlotta a várost, de kijelentette, hogy az tántoríthatatlanul ragaszkodik császárához.[10]

A Monarchia egyik nemzete sem tett kísérletet arra, hogy a bevonuló ellenséggel keresse a szövetséget. Ennek okait az alábbiakban még részletesen elemezni fogjuk. E helyen csak arra utalnánk, hogy a németségnek tapasztalnia kellett, hogy Bismarck nem aggódik az osztrák-németség sorsáért. A csehek bizton remélték, hogy a háború után Ausztria a megkezdett úton, a tartományi föderalizáció útján halad tovább, ami szükségképpen a cseh királyság, a cseh történeti államjog elismeréséhez vezet majd. Ismeretes, hogy néhány nappal Königgrätz után Ferenc József magához kérette Deákot, aki biztosította az uralkodót, hogy a nemzet a vesztes háború után sem kíván többet, mint annak előtte.

A Monarchia *katonai*, anyagi *és belső politikai viszonyai* tehát 1866 nyarán *nem voltak kilátástalanok*. Az ország kényszerhelyzetbe jutott: békekötésre kényszerült, de önfeladásra nem. S a kényszerhelyzet, amely a belső átalakulást sürgette, valójában nem Königgrätznél született; a katonai vereség csak elodázhatatlanná tette a változásokat. Az 1859-es háború, az abszolutizmus válsága óta igyekeztek a Monarchia politikusai a birodalomnak új és tartós jelleget adni. Három érett program született: Schmerling összbirodalmi centralizmusa, Belcredi tartományokra építő konzervatív föderalizmusa és Deák német–magyar dualizmusa. S hogy a nagy megrázkódtatás, az alapjában új történeti szituáció melyik megoldásnak kedvez, az Königgrätz napjaiban sem dőlt el végérvényesen.

Tárgyalás a magyarokkal

A bécsi kormány pozíciója meglehetősen ingatag volt. A vereségért a minisztereket okolták, akik közül a külpolitikáért leginkább felelősek nem sokáig maradhattak hivatalukban. Esterházy és Mensdorff elbocsátása küszöbön állott. Az utóbbi maradását Belcredivel való ellentéte amúgy is lehetetlenné tette volna. A külügyminiszter nem egyeztethette össze centralista felfogását a Belcredi-kormány koncepciójával egy olyan időszakban, amikor nyilvánvalóan a belpolitikai intézkedések kerültek a kormány ténykedésének előterébe.[11] Bár kétségtelen, hogy a miniszterelnök személyes pozíciója is megingott. A tőle megszokott becsületfitogtatással közvetlen Königgrätz után felajánlotta lemondását a császárnak. Azt tanácsolta urának, hívjon új embereket, hallgassa meg elképzeléseiket.[12] Mint Belcredi írja, hosszas unszolására a római követet, Hübnert hívták Bécsbe. Ez a kétségkívül „tüchtiger Kopf" – ahogy őt a miniszterelnök jellemezte – valóban megnyerte Ferenc József bizalmát. Hübner órákat töltött az uralkodónál, négyszemközt tanácskozott vele. Később – Belcredi szerint az államminiszter kérésére – Hübner részt vett a császár elnöklete alatt tartott minisztertanácsokon is, amelyeken az olasz békét, majd a magyar ügyeket tárgyalták.

Hübner augusztus végén, szeptember elején a vezető magyar politikusokkal folytatott megbeszéléseken is jelen volt, azok egy része az ő lakásában, egy plankengassei szállodában zajlott. A császár parancsára ide Esterházyt és Mensdorffot nem hívtak meg, minthogy akkor már elhatározott dolog volt, hogy az uralkodó a külügyek vezetését másra bízza majd.[13]

A megbeszéléseken Belcredin és Hübneren kívül a kormány magyar tagjai: Mailáth és Sennyey vettek részt, valamint Andrássy, s az ő tanácsára pénzügyi szakértőként Lónyay Menyhért.

Az augusztus végi, szeptember eleji bécsi tanácskozások anyagát Kónyi publikálta Lónyay naplója és Deákhoz írt beszámolója, valamint Orczy Béla naplójegyzetei alap-

ján. A megbeszélések lényegében eredmény nélkül zárultak: az uralkodó többszöri kihallgatás után azzal bocsátotta el Andrássyt, hogy visszavonul Ischlbe megfontolni a dolgokat.[14] A bécsi konferenciák másik aspektusát Belcredi tollából ismerhetjük meg. A miniszterelnök szenvedéllyel szól ezekről a nyár végi napokról, különösen a Hübner és közötte keletkezett ellentétekről. Ezekben a hetekben ui. Belcredi a római követtől féltette – nem is teljesen indokolatlanul – miniszterelnöki posztját. Azt írja, hogy Hübner kezdetben ellenszenvvel viseltetett Andrássy iránt, a forradalmárt látta benne. A tárgyalások során azonban mindinkább magyar befolyás alá került. Ebben a változásban a miniszteri szék iránti leplezetlen vágya vezérelte.[15] A nézeteltérés Hübner és Belcredi között minden bizonnyal nem a közös tárgyalásokon robbant ki, minthogy erről sem Lónyay, sem Andrássy nem emlékeznek meg. A Lónyay-naplóban csak annyi áll, hogy „Hübner érzi annak szükségét, hogy Magyarországot ki kell békíteni, mégpedig most, s ezért kevésbé akadékos és aggódó, mint Belcredi".[16] „Belcredinek dolgainkról igen kevés fogalma van, s csinál nehézséget ott is, hol erre legkisebb ok sincs",[17] „Belcredi nagyon bürokrata"[18] stb. „Ellenben Hübner (kit úgy látszik a császár Belcredi helyére szánt), nyíltabb eszű, alkotmányos dolgokat alaposan értő, a kiegyenlítést őszintén kívánó egyén."[19]

Hübner – Belcredi szerint – a magyar kormány haladéktalan kinevezését akarta, és az akkor még módosítatlan magyar javaslat elfogadását. Azon, hogy a dolgok a nem magyar tartományokban hogyan fognak alakulni, nem törte a fejét. Abszolút nem látott világosan ebben az ügyben. Csak arról volt meggyőződve, hogy a februári alkotmány „une lettre morte". Arra vágyott, hogy kizárólag a tartománygyűlésekre támaszkodjon, velük kormányozzon, és nem vette észre, hogy ez a kormányzási forma nem egyeztethető össze a Deák-féle elaborátum közösügyi terveivel és a német tartományok törekvéseivel sem.[20]

Az államminiszter maga elfogadhatatlannak tartotta a 15-ös bizottság közösügyi javaslatát. Az érdemi részben két kifogása volt: a hadsereg egységét és a birodalom gazdasági érdekeit féltette a tervezettől. Magyarország újoncállítási jogát Belcredi sem merte elvitatni, de úgy vélte, ezen jog „korlátlan" gyakorlata megzavarhatná a sereg egységét és harcképességét, tehát valamiféle kompromisszumot tartott szükségesnek az újoncozás ügyében. A magyarok ugyan azt állították – írja később Belcredi –, hogy nem akarják a hadsereg egységét és az államadósság közösségét tagadni, de vonakodtak az elaborátum módosításától, ami a szóbeli ígéret írásos garanciája lett volna.

Belcredi visszaemlékezéseiből egészen világosan lehet következtetni akkori álláspontjára. A kiegyezést a lehetőség szerint hátráltatni, a döntő lépéseket halogatni akarta. A szeptemberi manifesztum ígéretére hivatkozott: a tartományok törvényes képviselőinek módot kell adni arra, hogy a maguk, a magyarokéval egyenértékű véleményének hangot adhassanak. Hogy a hamarosan összeülő tartománygyűlésektől milyen politikához várt támogatást, arról egy Hübner, Andrássy és Belcredi közt lefolyt tanácskozás tanúskodik. Hübner megkérdezte, foglalkoztatja-e a magyarokat, hogy Ausztriában hogyan szerveződnek az ügyek, vagy megelégszenek azzal, hogy itt is alkotmányos kormányzás lesz. Belcredi konkretizálta Hübner kérdését: ugye mindegy, hogy a delegációt az egyes tartományok vagy a birodalmi tanács választja? Andrássy válaszára, hogy ez semmiképpen sem közömbös, Belcredi eréllyel reagált: „Önök maguknál a históriai alapokra támaszkodnak, és ezeket követelik, meg kell ennélfogva engedniök, hogy itt is azok kerestessenek fel."[21] Belcredi a magyarokkal párhuzamosan a cseh vezetőkkel is tárgyalt, s előttük legfőbb feladatnak, expressis verbis, a dualizmus létrejöttének megakadályozását tartotta.

Az augusztus–szeptemberi tárgyalások tehát nem sok haladást hoztak a kiegyezés ügyében. A császár halogatta az elhatározást, Belcredi az uralkodó aggodalmait kihasználva hátráltatta az ügyeket. Emlékiratában, amely évekkel az események megtörténte után keletkezett, azt bizonygatja, hogy egyetlen célja a 15-ös bizottság tervezetének módosítása volt mégpedig két ponton: a hadsereg kiegészítése és az állam-

adósság egysége vállalásának kérdésében. Ennek érdekében azt tanácsolta az uralkodónak, ne siesse el a magyar kormány kinevezését. Ha ő nincs – írja –, változatlan formában elfogadják a magyar országgyűlés elaborátumát, és a magyarok felrobbantják a monarchiát. A szöveg olyan volt – írja a miniszterelnök –, hogy támaszt találhatott volna benne a magyarok szeparációs törekvese. És hiba lett volna akkor kinevezni a felelős kormányt. „Én voltam az egyetlen ember, aki a vonatkozó tárgyalásokon rendíthetetlen voltam, egyetlen hajszállal sem tértem el korábbi álláspontomtól. (És megvolt az az elégtételem, hogy a császár érveimet teljes mértékben helyeselte.)..." „Ily módon volt lehetséges, hogy 1867 januárjában olyan eredményt sikerült elérnünk, ami valóban a monarchia létét biztosította, és azon hiányosságok ellenére, amelyek ehhez később járultak azáltal, hogy Beust elsiette a kivitelezést, a kiegyezés politikai értékű mű lett."[22]

1866 szeptemberétől a „politikai értékű mű" megszületéséig azonban hosszú út vezetett. S a legfőbb gondot nem a 15-ös bizottság javaslatának módosítása okozta, hanem az, mi legyen Ausztriában. Belcredi és Hübner egyaránt a tartományokra, a tartományi feudális arisztokráciára akart támaszkodni. Mindketten tisztában voltak azzal, hogy az októberi típusú politika aligha egyeztethető össze a magyarok dualista terveivel. Hübner nyíltan megmondta: „Magyarországgal minden rendbejöhet; ott vannak a régi alapok, alkotmányos szokások, ennél fogva stabilitás és monarchikus szellem, a Lajtán túl túlnyomó a demokratikus irány és mindenféle kifelé gravitálás."[23] Augusztus 24-én a császár is azt mondta Andrássynak, hogy „a magyarkérdés megoldását nem tartja többé oly nehéznek, mint eleinte látszott; nehezebb rendbe jönni a Lajtán túliakkal..."[24] Lónyay is azt tartotta, hogy „fő nehézsége a monarchia alkotmányos átalakításának nem itt nálunk, de a Lajtán túl van. Itt félnek a Bundhoz tartozott országoknak egy erős alkotmányos organizmusba való csatolásától. Ezért akarnak a cseh koronának és Galíciának bizonyos erősebb alakot adni."[25]

Ausztria politikai organizmusa azonban 1866 nyarán teljességgel kialakulatlan volt. A kormány intenciói e vonatkozásban bizonytalanok, a politikai pártok és nemzeti csoportok tervei kiforratlanok voltak. A hadi kudarc, a német háttér elvesztése az osztrák politikára, az osztrák politikai törekvésekre, Ausztria, a monarchia nyugati tartományai politikai rendszerének kialakulására hatott elsősorban.

A magyarok programja nem változott Königgrätz után. S e tényre Deák nagy jelleme, feddhetetlen becsületessége aligha adhat kellő magyarázatot. Bár a kortárs politikus s a történész utókor sokszor és okkal hivatkozott a kérdés kapcsán Deák emberi kvalitásaira.[26] Deák maga a magyarok morális tartását hangsúlyozta: Mit tett a nemzet, midőn a győzelmes ellen még országunkba is behatolt? „Fölhasználta talán az alkalmat, hogy a bomladozó monarchia uralkodója és annak az ellenség kezében levő részei irányában több meg több követeléssel álljon elő, s minél többet kicsikarjon? Nem. Volt a nemzetnek egész erélye mellett annyi tapintata is, hogy nem csigázta föl követeléseit, hanem tovább is csak azt követelte, amit előbb követelt, s mit akkor követelt volna, ha a birodalmat a szerencsétlenség nem éri. Tette pedig ezt azért, mert tudta, hogy arra joga van, hogy azt méltán kívánhatja a birodalom veszélyeztetése nélkül..."[27] Nemcsak a morális állhatatosság és a politikai belátás, nemcsak a monarchia feltétlen igenlése vezette a Deák-pártot abban, hogy az 1866. júniusi programot változatlanul érvényesnek tartsa Königgrätz után is. A németkérdésben a Deák-párt – mint ezt újabban Diószegi István tanulmánya jelezte – a nagynémet megoldás híve volt. A porosz–osztrák háborúban Ausztria győzelmét várta és kívánta. Úgy vélekedett, hogy ha a monarchia nyugati tartományaival a Bund tagja lesz, akkor Magyarországnak szükségképpen nagyobb önállóságot kell engednie."[28] A Deák-pártnak ez az elgondolása indokolt volt. Ismeretes, hogy Schmerling is beszélt, legalábbis a frankfurti kudarc után arról a lehetőségről, hogy ha Ausztriának sikerült volna a szövetségi alkotmányt megreformálni, nagyobb önállóságot adhatott volna Magyarországnak. A porosz háború azonban nem a várt eredménnyel zárult. A kisnémet

megoldás pedig, a Deák-párt elgondolása szerint, nem növelte a magyarok irányába tett engedmények kilátását. Ezért nem látott Deák pártja okot arra, hogy fokozza korábbi követeléseit.

A német nacionalizmus új jellege

Königgrätz az osztrák-németség sorsfordulója volt. Sokat és sokan írtak a sokkhatásról, amit a vereség keltett. Kétségbeesésről, reményvesztésről számolnak be a hivatalos hangulatjelentések is.[29] Levelek, nyilatkozatok sorát idézhetnénk, amelyek a letargiát tükrözik, a katasztrófát elemzik. Hogy mennyiben volt ez par exellence a németség tragikumérzete, és mennyiben a Habsburg Birodalom polgáráé – aligha lehet és volna értelme elválasztani.

Molischnak, a német nacionalizmus történetírójának nem volt nehéz bizonyítania, hogy e tragikus hetekben minden német találkozott: a német nacionalista beállítottságú Rechbauert ugyanazok a félelmek szorongatták, mint a nagyosztrák liberális Plenert, s mindketten kilátástalannak érezték Ausztria sorsát.[30] Nem akarunk arra hivatkozni, hogy a katasztrófaérzés minden háborús vereség velejárója. Mégis kérdéses, valóban annyira reményét vesztette-e az osztrák németség 1866 nyarán, hogy feladta volna a Habsburgok monarchiáját. Olyan kevéssé érezte volna magáénak a német hátterét vesztett soknemzetiségű államot, hogy benne a Habsburgok császára alig találhatott támaszt? Diószegi idézett kitűnő tanulmányában merül fel a gondolat, hogy amikor Ausztria szomszédságában egy német nemzeti állam született, amelyre az osztrák-németség alig leplezett nosztalgiával tekintett, nem lehetett a soknemzetiségű birodalom vezetését kizárólag egy olyan nemzet kezében hagyni, amely maga is a birodalomtól való elszakadás gondolatával foglalkozott. Ez a megfontolás vezette a monarchia uralkodó köreit (a nemzeti erőviszonyok figyelembevételén túl) a dualizmus akceptálásához.[31] Tehát súlyos és messze vezető problémakomplexum merül itt fel: mi volt erőteljesebb ideológiai kötőanyag, a németség tudata, vagy a monarchiához tartozásé? 1866-bon valóban lemondott-e az osztrák-németség vagy annak egy része Ausztriáról?

Egy dolog bizonyos: a roppant kevés előmunkálat alapján nem törekedhetünk végleges, megnyugtató válaszokra. Hiszen az osztrák történetírás nemcsak az eszmetörténeti, hanem az alapvető politikatörténeti kutatásokat sem végezte el. Fel sem vetette a kérdést, hogy volt-e az osztrák-német pártok, parlamenti csoportok német politikájában kitapintható különbség, s német politikájuk milyen összefüggésben állt a monarchiáról alkotott képükkel; más szóval: Ausztria kilépése a Bundból hogyan befolyásolta az osztrák-német polgárság monarchiai reformterveit, s a magyarokkal szembeni magatartását. Megkíséreljük az egyes csoportok politikai koncepcióját vázolni, és nem vetjük el annak lehetőségét, hogy találkozhatunk olyan nyilatkozatokkal, amelyek az itt nyújtott vázlatnak egyes vonatkozásokban ellentmondanak. Ugyanis olyan, az egyes csoportokra, pártokra jellemző gondolatrendszereket rekonstruálunk, amelyek nem fogalmazódtak meg határozott pártprogramként.

Az osztrák-német *autonomisták* nemzeti tudata a porosz háború után megerősödött, a nemzeti problematika politikájának előterébe került. Kaiserfeld autonomista pártja a német nacionalizmus talaján találkozott a csehországi *unionistákkal.* E két csoport érezte át a Königgrätz okozta veszteséget a legteljesebben, azt ui., hogy Ausztria német tartományai nem tagjai immár a nagy német birodalomnak. Az osztrák-németség a Habsburg-monarchiában, hazájában, e soknemzetiségű államban számszerűleg kisebbségben volt, és a tartományi föderalizmussal rokonszenvező Belcredi kormányzása alatt politikailag oppozícióba szorult. Ezt az ellenzéki státust még kellemetlenebbé tette az a tény, hogy a Belcredi-kormány küldetése a háború után a monarchia viszonyainak újjárendezése lett. Az osztrák-németség a monarchia struktú-

rájának alakulása szempontjából döntő pillanatban került kisebbségi-ellenzéki helyzetbe. A német autonomisták átlátták helyzetük fonákságát. A felismerés nem letargiába süllyesztette, hanem elkeseredett aktivitásra sarkallta őket.

A főként alsó-ausztriai *nagyosztrákok* hagyományos osztrák-német politikája nem ismerte ezt a cselekvési vágyat, szervezkedést, izgalmat, sajtóháborút, mindenféle kapcsolatkeresést. Kann őket a „neológ" autonomistákkal meg unionistákkal szembeállítva „ortodox" liberálisoknak nevezi.[32] Az ortodox liberálisoknak politikai gyakorlatával ellenkezett a roppant élénk tevékenység; amíg mint parlamenti párt működtek, egy liberális kormány állt mögöttük, amelynek centralista „nemzet feletti" német politikája az ő érdekeiket szolgálta. Nem volt szükségük az oppozícióra jellemző nyugtalan és fáradhatatlan aktivitásra.

Amikor az ortodox *osztrák* liberalizmussal szembeállítjuk a neológ *német* liberalizmust, tisztában vagyunk azzal, hogy mesterséges határt húzunk két politikai irányzat között, amelyben rengeteg találkozási pont van, s amely tulajdonképpen egymás felé tartó egyeneseken fut. S a két csoport között ott vannak a csehországi németek, akik majd 1867 márciusában koalíciót kötnek Kaiserfelddel, de akiknek álláspontja korántsem egyezik minden kérdésben a graziakéval. A Kaiserfeld vezette autonomista csoport mindig erőteljesen hangsúlyozta német voltát a bécsi nagyosztrákok összbirodalmi nemzetfelettiségével szemben. Korán megbarátkozott a gondolattal, hogy a monarchiai németség a szűkebb Ausztriára korlátozza a maga nemzeti uralmát. Belátta, hogy a Lajtán túli magyar hegemónia, a két birodalomfél párhuzamos centralizációja német, illetve magyar uralom alatt az osztrák-németség ausztriai hatalmának legbiztosabb garanciája. Önálló külpolitikai programja természetesen nem volt. De nyilatkozataiban felmerült a Habsburgok nélkül létrejövő német egység gondolata; az 1848-ból örökölt sem porosz, sem osztrák vezetésű szabad Németország. És számolt a kisnémet egység lehetőségével is, az Ausztria nélküli Németországgal. Bár külpolitikai elgondolásai bizonytalanok voltak, mégis koncepciója szilárd elemévé vált, hogy a német tartást nem a külső Németországnak kell biztosítania, hanem a belső, erőteljesebb német politikának. És éppen ezért 1866 után viszonylag hamar megbékélt az új helyzettel. Bármennyire logikusnak tűnne, hogy a „németebb" osztrák liberális párt „adja fel" a Monarchiát, mégis az autonomisták azok, akik az új viszonyok között először keresik és találják meg az új létlehetőséget.

A Monarchia történetének több olyan korszaka is volt, amikor sorra születtek az újjászervezési tervek (Ausztria jövője, Ausztria megmentése, Ausztria széthullása, Ausztria újjáalakítása).

Az 1840-es évek közepén, majd 1866 táján, s azután a századfordulótól a felbomlásig számtalan ilyen reformterv keletkezett. A Monarchia válságkorszakait jelzik, s egyben e válságkorszakok termékei az újjárendezési tervek. Mint történeti források a részkérdésekre reagáló rövid újságcikkeknél, a személyes indulatoktól fűtött magánleveleknél vagy a pillanatnyi feladatokat meghatározó pártprogramoknál alkalmasabbak az összefüggő politikai koncepciók rekonstruálására.[33]

Az osztrák-német autonomisták tollából Königgrätz után számos politikai röpirat keletkezett. Adolf Fischhof, az ismert publicista néhány héttel a végzetes csata után nyílt levelet intézett a grazi *Telegraf*hoz. Az írásnak már a hangvétele is feltűnést keltett: nem tükröződött benne a „landesüblicher Pessimismus". Fischhof cikksorozata néhány hét múlva *Ein Blick auf Österreichs Lage* címen önálló brosúra formájában is megjelent.[34]

Adolf Fischhof egy óbudai német zsidó kereskedőcsaládban született. Tanulmányai Bécsbe vonzották, s a Vormärz idején itt kezdte politikai pályafutását. 1848-ban a radikális baloldalhoz tartozott, részt vett a kremsieri parlamentben, szerepet játszott az alkotmány kidolgozásában. A bukás után felségsértés vádjával bíróság elé került, elítélték, de viszonylag hamar szabadult. Az alkotmányos korszakban visszanyerte teljes politikai szabadságát, mégis visszavonultan élt egy karintiai faluban. Az aktív

politikai életben többé nem jelentkezett. Teoretikus, publicista maradt, és emellett gyakorolta orvosi hivatását.[35] 1861-ben Joseph Ungerrel közösen írták a „Zur Lösung der Ungarischen Frage" című röpiratot.[36] Fischhof terve – amely a februári alkotmánnyal egy időben, a jogeljátszási elv virágkorában keletkezett – az egyetlen német liberális program volt, amely teljes autonómiát ígért Magyarországnak. Alkotmányos dualista rendszer kiépítését javasolta, úgy gondolta, a két birodalomfél alkotmánya kölcsönösen erősíteni fogja egymást. A magyar és az osztrák népképviselet intézi a közös ügyeket. „Először külön tanácskozás és külön határozathozatal, aztán közös tanácskozás és külön határozathozatal, végül közös tanácskozás és közös határozathozatal. Így a tanácskozó testületek fokról fokra közelednek egymáshoz, lépésről lépésre segítik elő a megértést, amely az egyetértéshez vezet."[37] De az osztrák-német polgárság akkor Schmerling nagyosztrák centralizációs álomvilágában élt, abban a hitben, hogy a liberális Ausztria szerzi meg a vezetést Németországban a konzervatív Poroszországgal szemben. Fischhof írása ezért nem keltett feltűnést. Hiszen egy év múltán még Kaiserfeldnek is kevés híve akadt, amikor a parlamentben először beszélt a magyar alkotmány elismeréséről. A karintiai orvos, aki kis emmensdorfi kúriájából élénk levelezésben állt egy sor német meg cseh politikussal, felfigyelt Kaiserfeldre. A politikai kapcsolat ekkortájt keletkezett közöttük.[38] De öt súlyos esztendőnek kellett eltelnie, míg Fischhof nézetei pártprogrammá válhattak, öt esztendőnek, amelyben Schmerling valamennyi vágya végérvényesen szertefoszlott. Königgrätz után Wengraf, a *Telegraf* szerkesztője felkérte Fischhofot, régi jó barátját, hogy a nagy nyilvánosság előtt fejtse ki baráti körében ismert nézeteit. Így keletkezett Fischhof írása. A grazi redaktor úgy vélte, nagyon is szükség van optimista, alkotó hangra a jajgatások, kétségbeesések közepette.[39]

Fischhof elismerte, súlyosak a sebek, amelyeket a háború Ausztria testén ütött, és a legsúlyosabbak azok, amelyek az osztrák-németséget gyötrik. Szívükbe mart a veszteség, mert legszebb nemzeti érzéseiket sértette. Mégis reálisan mérlegelni kell a történteket. Ausztria Itáliában egy olyan tartományról mondott le, amelyet sohasem tudott a birodalom testébe építeni. Ezt a veszteséget tehát könnyen kiheverheti. A német hegemónia végleges elvesztését másként kell megítélni. Az osztrák-németség az évtizedek során felnőtt férfivá ért, saját családot alapított, olyan nagyszámú népcsaládot, amelynek az atyai házban nem jutott többé hely. Amikor az önállóvá vált férfiú elhagyja az atyai házat, nem szakít meg minden köteléket, nem bont meg minden közösséget. A külső támasz biztonsága kényelmessé, lomhává tette az osztrák-németséget. Most a harc a számszerűleg túlsúlyban levő népekkel arra fogja kényszeríteni, hogy a maga szellemi erejére támaszkodjék. A Német Szövetségtől való kiválás előnyösen fog hatni jellemére. Fischhof elemzi a Bundból való kiválás gazdasági és politikai következményeit, és arra a megállapításra jut, hogy az új körülmények között a Monarchia helyzete egyszerűbbé, tisztábbá vált. Eddig Ausztria népei és kormányai mindig elérhetetlen dolgok után vágytak. A kormányok kötelességüknek érezték, hogy megőrizzék az örökölt birodalmi területet és hatalmi helyzetet; olyan pozíciók védelmére kényszerültek, amelyek az idők során tarthatatlanná váltak. S a nemzeteknek is megvolt a maguk utópiája. Ausztria egy nagy őrültek házához hasonlított, mindenki mulatott a másik téveszméjén anélkül, hogy fogalma lett volna a magáéról. Mindegyik nép a maga jogait hangsúlyozta, megfeledkezve a közös birodalom iránti kötelességekről. A birodalmi helyzet tisztázódása a nézetek tisztázódásához fog vezetni. Ez látszik a kormány komoly kiegyezési szándékában, ez a magyar 15-ös bizottság indítványában.

Fischhof praktikus javaslatokat tesz az általános nemzeti megbékélésre, az osztrák–magyar kiegyezés keresztülvitelére, s a kezdeményező szerepet a nagy vállalkozásban a német autonomistáknak szánja. Írása azt sugallja, hogy nem sorscsapásként, hanem a fejlődés természetes következményeként kell elfogadni a történteket. Az osztrák-németség nem került szembe német testvéreivel, nem szakadt ki a németség nagy

családjából, csak önálló életre kényszerült, arra, hogy nemzeti tudatát megedzve vállalja, ha kell a harcot birodalma más nemzeteivel. Fischhof a német politikusokat teszi felelőssé a mindenütt uralkodó pesszimizmus miatt. „Ausztria további fennállásának lehetőségében bízni, ez itt fantazmagóriának számít. Másutt a politikusok arra keresnek jelmondatokat, hogy híveiket bátorítsák, nálunk arra, hogy kedvüket szegjék, tettvágyuk utolsó nyomorúságos maradványát is megbénítsák."

Fischhof nem volt egyedül. A német autonomista Carneri is a cselekvést sürgette.[40] Nem maradt más hátra – írta –, mint tudomásul venni a történteket, menteni a menthetőt: el kell határozni Ausztria két részre osztását. Ha Ausztria a világ legszabadabb állama lesz, „a német császári korona ismét a Habsburgoknak juthat". E jövendölés irreális volt. A kortársak is tudták. Rechbauer vitatkozott Carnerivel,[41] a *Telegraf* pedig, amikor koncepcióját ismertette, csak dualista programjáról tett említést.[42]

A grazi lap nagy figyelmet szentelt Bernhard Friedmann írásának. Friedmann újságíró, publicista, 1848-ban forradalmi cikkei jelentek meg, emigrációba kényszerült. 1858-ban tért haza. Kuranda német nacionalista *Ostdeutsche Post* című lapjánál mint politikai szerkesztő dolgozott, majd önállóan adta ki a *Neueste Nachrichten*, illetve a *Wiener Lloyd* című lapokat. A német autonomisták támogatták, Fischhofhoz személyes barátság fűzte. Az 1860-as évek elejétől fejtette ki monarchiai reformterveit. 1863-ban a schmerlingi centralizáció éles bírálata miatt rövid időre elítélték.[43]

Friedmann 1862-ben *Zur Einigung Österreichs* címen publikálta politikai nézeteit. Írása 1865-ben másodszor is megjelent, a változott körülmények között változatlan szöveggel.[44] Maga Friedmann írja, hogy röpirata a februári éra virágkorában fogant, amikor a parlamentben a schmerlingi bürokraták abszolút többségben voltak, „amikor a modern jogeljátszási elmélet büszkén állt szemben Magyarország történeti jogaival, amikor mindenki hitte, hogy a februári alkotmány keresztülvitele a birodalom legfőbb érdeke".[45]

Friedmann a schmerlingi korszak kezdetén hirdette meg a maga mérsékelt dualista koncepcióját, ami – a *Telegraf* szerint – az autonomisták akkori programja volt.[46] Friedmann már 1862-ben azt vallotta, hogy a monarchia egyetlen problémája sem oldható meg önállóan: sem a magyar, sem a lengyel, sem a német, sem a délszláv; mindezek szoros kapcsolatban állnak egymással, valamint a birodalom külpolitikájával. A német szövetségi alkotmány alapos reform előtt áll, és elképzelhető, hogy a reform következtében Ausztria nem lesz tagja többé a német szövetségi államnak, hanem az osztrák összbirodalom nemzetközi jogi szövetségre lép Németországgal. A monarchián belül is alapvető reformokat kell bevezetni, bizonyos határok között kulturális és adminisztratív autonómiát kell adni a nemzeteknek. A fő feladat azonban a monarchia dualista alapú újjászervezése.

Aligha szorul magyarázatra, 1866 őszén miért éppen Friedmannhoz fordult a *Telegraf* szerkesztősége, fejtse ki véleményét a maga korábbi terveiről, a birodalom Königgrätz utáni helyzetéről. „Hol állunk ma" c. cikksorozatában Friedmann leszögezte: éppúgy, mint 1862-ben, a mérsékelt dualizmus híve. „A dualizmust, vagy jobban mondva a német–szláv örökös tartományok unióját a magyar korona országaival, az egyedül lehetséges és célszerű állami köteléknek tekintjük, amely ebben az átmeneti szakaszban a felvilágosult abszolutizmusból az alkotmányos monarchiába vezet." Egy történeti átmenetről van tehát szó. El fogják ismerni Magyarország történeti jogát, minden akadály el fog hárulni Magyarország önálló fejlődésének útjából. „A közös érdekek kényszere azonban a dualizmust reálunióvá fogja változtatni, a belső fejlődés közös birodalmi képviselethez, egységes alkotmányos élethez vezet majd."

A németek és a magyarok érdekei külpolitikai téren is egybeesnek, a Németországgal való szövetséget diktálják. Csak ez a külpolitika ragadhatja ki Ausztriát izoláltságából, amibe szerencsétlen diplomáciája sodorta. Ha sürgősen nem rendezi viszonyát Poroszországgal mint Németország vezető hatalmával, ha nem köt véd- és dacszövet-

I. FERENC JÓZSEF, 1860-AS ÉVEK MÁSODIK FELE

séget egész Németországgal, akkor a monarchia sorsa örökre meg van pecsételve. Ausztria csak Németország segítségével tartóztathatja fel az orosz kolosszust.

Ausztria németjei csak akkor lesznek hajlandók áldozatot hozni a monarchiáért, ha nemzeti létük biztonságban lesz hazájukban, ha a külellenséggel vívott harcukat mint nemzeti küzdelmet vívhatják német testvéreik szimpátiájától és támogatásától kísérve. A monarchiai németség pozíciója csak a Németországgal való viszony rendezése után erősíthető meg. Őszinte szövetséget kell kötni Poroszországgal, a prágai békeszerződésnek megfelelően támogatni kell a német egység létrejöttét. Az osztráknémetség csak akkor lehet a monarchia létének erős támasza, ha a birodalmon belül szabad, alkotmányos fejlődése biztosítva lesz, ha a törvényhozás, a közigazgatás és a gazdasági élet reformja a német érdekeket fokozottabb mértékben veszi figyelembe.

Bár fájdalmasan érint bennünket Ausztria kiválása a Bundból – írja Friedmann –, mégis tudomásul vesszük. Egy történeti folyamat zajlott le előttünk, amelynek csak passzíve lehettünk részesei. Fenn fogjuk tartani szellemi és nemzeti kapcsolatainkat a német néppel anélkül, hogy a Németországon belüli egységtörekvésekkel szembehelyezkednénk. „A valóságban az a viszony – fejezi be írását Friedmann –, amely Ausztria és Németország között jelenleg fennáll, éppúgy csak nemzetközi jogi átmeneti állapot, ahogy államjogi átmenetnek kell tekintenünk a mérsékelt dualizmust Ausztria és Magyarország közt."[47]

Talán kissé hosszadalmasan idéztük Friedmann munkáját. Tettük ezt azért, mert abban pártjának szinte valamennyi lényeges argumentuma megtalálható. A kiegyezés alapja: a német és a magyar nacionalizmus egymásra utaltsága. Az alkotmány, a liberális szabadságjogok éppúgy a németség hatalmát garantálják, mint a külső német támogatás. Tudomásul kell venni a történteket: a prágai békét éppúgy, mint a dualizmust. Mindkettőt az események önfejlődése, a kölcsönös érdekek kényszere fogja módosítani. Az átmeneti stádium hangsúlyozását inkább úgy kell értelmeznünk, béküljünk meg a történeti kényszerrel, fogadjuk el, ne támadjunk ellene, semmint olyan elgondolásnak, hogy a jelenlegi formák meghaladása aktuális feladat volna. Ne felejtsük el, a dualizmus még nem jött létre. A német pártoknak támogatást kellett keresniük Belcredi föderalista kísérlete ellen, s ugyanakkor a centralista ortodox liberális tábort meg kellett nyugtatni: a dualizmus nem szakítja két részre a birodalmat, innen még van tovább út.

S ami a külpolitikát illeti: mind a párt hivatalos, mind tagjainak magánvéleménye mindig az volt, hogy jó viszonyt kell teremteni Németországgal, bárki álljon annak élén.

Kaiserfeld mindenkor osztotta Friedmann álláspontját. Két nappal Königgrätz után Trefortnak küldött személyes és bizalmas hangú levelében azt vallotta, „mit ér a jajgatás, ha a történteket többé úgysem tehetjük jóvá”.[48] Néhány héttel később pedig: Ausztria a Németországgal való érintkezésen csak nyerhet. Új és termékeny kapcsolatot kell kiépíteni Németországgal. Bismarck sajnos csak porosz, és nem német, azonban a németség szabadságvágya, kulturális és nemzeti törekvései erősebbek Bismarck személyénél. Csak a Németország és Itália iránti szimpátia politikája erősítheti Ausztriát. Nem szabad revansra gondolni.[49] A Kaiserfeld által fogalmazott autonomista programtervezet pedig így hangzik: „Mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy mi, ausztriai németek, mint a nagy német nemzet tagjai, akik évszázadokon keresztül Németországgal szövetségben éltünk, a jövőben is németeknek valljuk magunkat. Ragaszkodunk a német néppel fennálló szövetségünkhöz, és hangsúlyozzuk, ez a szövetség fenntartható és ápolható anélkül, hogy akár a németek egységtörekvéseit zavarnánk, akár hűtlenek lennénk Ausztriával szembeni kötelességünkhöz.”[50]

Német pártprogramok 1866 őszén

Kaiserfeld látta, hogy elérkezett pártja számára a cselekvés ideje. 1866 nyarán a monarchia vezető nemzetei megkezdték a tárgyalásokat a kormánnyal: a magyarokról szólottunk, a cseh törekvésekről a későbbiekben fogunk megemlékezni. Indokolt volt, hogy a németek is hallassák hangjukat. Bármennyire furcsának tűnik, a háború után minden nemzetet megkérdeztek, vagy legalább meghallgattak terveikről, igényeikről, csak az osztrák-németséghez nem fordult senki. Vagy talán nem is volt mondandójuk? Kétségtelen, hogy az alkotmány felfüggesztése óta alig akadt fórum nézeteik hangoztatására. Legfeljebb a községi és városi tanácsok vagy a kereskedelmi és iparkamarák ülésein követelhették az alkotmányos viszonyok helyreállítását, a parlament összehívását, felelős kormány kinevezését.[51] Mégsem a politikai terrénum hiánya jelentette a fő problémát. Az autonomisták méltán keseregtek amiatt, hogy a magyaroknál politikusok, náluk viszont iskolás gyerekek csinálják a dolgokat.[52] Ugyanerről panaszkodott Fischhof is: a Lajtán túl férfiak, itt stréberek politizálnak.[53] Ausztriában nem volt olyan párt, amely magát a németség pártjának vallhatta, amely a német nemzet nevében szólhatott volna. Az autonomisták ezt a hiányt ismerték fel, amikor a német pártok vezetésére törekedtek, amikor kijelentették: Königgrätz eltemette a centralizáció eszméjét, a nyolcmillió német egyesítésére Kaiserfeld dualista programja hivatott.[54] A dolog persze korántsem volt ilyen egyszerű. A centralista nagyosztrák párt létezett, ha politikai koncepciójának realitását sokan kétségbe von-

ták is; Bécsben nagy múltú és befolyásos sajtója és tekintélyes tábora volt. A grazi liberális törekvések a közös német politika kidolgozására mégis visszhangra találhattak. Terveik aktualitását a külpolitikai események adták. Az autonomisták mégsem a per excellence német kérdéssel, a német egységgel akartak foglalkozni, hanem az annak folyományaként nyilvánvalóan bekövetkező belpolitikai változásokkal. Kaiserfeldék úgy vélték, az osztrák-németségnek a Habsburg-monarchiában kell kárpótlást szereznie a külső veszteségért. Königgrätzet tudomásul kell venni, bele kell törődni. De azzal, hogy Ausztriában a Belcredi megcsillantotta „szláv irányzat" kerüljön felül, egyetlen német sem békülhet meg.

A grazi autonomisták 1866. szeptember 9–10-én a német pártok vezető képviselőit konferenciára hívták a festői stájer városkába, Bad Ausseeba, hogy a kétezer méteres hegyek között húzódó óriási völgykatlan magába zárt világából egy új német politika számára nyissanak utat.

A cél tanácskozás, egyezkedés, a pártok közelítése volt. Az első felhívás valószínűleg kisebb érdeklődést keltett, mint várták, kevesebben utaztak Ausseeba, mint Kaiserfeldék szerették volna. Főként stájer meg felső-ausztriai képviselők, nagyon kevés bécsi politikus jelent meg, a csehországi németek távol maradtak.[55] Aussee mégis több volt, mint 15–20 képviselő magántárgyalása, és visszhangja is jóval nagyobb ennél. A dolog érdemi részéről az első újságközlemények tudósítanak. A képviselők bizalmas eszmecserét folytattak a korábban lezajlott nemzetközi eseményekről, amelyek közvetlenül érintik a monarchia, s benne különösen a németség helyzetét. Egyetértettek abban, hogy a monarchia átalakításának oly módon kell végbemennie, hogy az egyfelől megfeleljen az osztrák-németség történelmi fejlődésének, másrészt ne hagyja figyelmen kívül nemzeti kapcsolatát, összefüggését a nagy német nemzettel. E cél érdekében szükséges, hogy a német képviselők egyetértésre jussanak, zárt német pártot hozzanak létre. Az adott viszonyok között – folytatódik a *Telegraf* ismertetése – a korlátolt dualizmus (a közös ügyek közös parlamenti kezelése) az egyetlen forma, amelyben a németség fenti törekvése, valamint a monarchia szabad, alkotmányos fejlődése megvalósulhat. A résztvevők fellépnek a föderatív átalakítás ellen, de a tartományok egyéniségének megőrzése céljából fontosnak tartják a Landtagok autonómiájának kiterjesztését. Végezetül hangsúlyozzák, hogy a monarchia szükséges átalakítása csak alkotmányos úton, a nem a magyar koronához tartozó területek törvényes közös képviselete útján valósítható meg.[56]

Aussee szándékosan nem adott akcióprogramot, csak elvi állásfoglalást: világosat, rövidet, egyértelműt. Német párt vagyunk, német érdekeket kell képviselnünk, a sajátos osztrák-német érdekeket, sohasem feledkezve meg arról, hogy egy nagy német állam áll mögöttünk. Elsősorban nemzeti érdekeinknek, de a monarchia alkotmányos fejlődésének is a dualista forma felel meg legjobban.

A tanácskozás visszhangja feltűnően élénk volt. A bécsi lapok közül a *Presse* élesen kikelt az ellen, hogy az autonomisták német nacionalista törekvéseiket a liberális követelések elé helyezték. „Az egység felett áll a polgári szabadság" – vallotta az öreg *Presse*, és ezen az elvi alapon elutasította a dualista terveket. Königgrätz számára azzal a tanulsággal szolgált, hogy a külügy, a hadügy és a pénzügy maradéktalan egységéről egyetlen nagyhatalom sem mondhat le. A dualizmus használhatatlan államforma, az abszolutizmushoz és ezen keresztül forradalomhoz kell vezetnie.[57]

A *Neue Freie Presse* viszont támogatta az ausseei programot, olyannyira, hogy szülőatyja, az öreg *Presse* „önkéntes bécsi autonomistának" titulálta.[58] A *Neue Freie Presse* azt írta: „Hűen az ausseei programhoz hamarosan ott fogunk állni, ahol a megoldás van: az alkotmány alkotmányos módosításának útján."[59] A közös ügyek közös parlamenti kezelése – vitatkozik a másik bécsi lappal – olyan mértékben centralista program, amennyire ezt Ausztria érdekei megkívánják. A parlament egysége a közös ügyekben – ez a februári alkotmány magva, ha ezt a graziak megőrizték, hűek maradtak a februári alkotmányhoz. A dualizmus biztosítja a ciszlajtán tartományok számára a

szigorú egységet. A dualizmus, ahogy Kaiserfeldék tervezik, csak a föderalizmus negációja, a centralizmusból megtart annyit, amennyi elegendő védelmet nyújt a perszonálunió fenyegetésével szemben.[60]

A *Telegraf* nap mint nap tudósított az ausseei megbeszélésekről, s a többi lap sietve közölte a híreket. Úgy látszott, Kaiserfeldék komoly tekintélyre tettek szert. Egy váratlan epizód azonban megzavarta az autonomista párt felfelé ívelő pályáját. Kaiserfeld aláírásával a *Telegraf*ban egy közlemény jelent meg, amely szerint a *Telegraf* tudósításai az ő tudta nélkül születtek, azok nem felelnek meg a maga és pártja álláspontjának.[61] Nyilatkozata szenzációt keltett. Mi volt az incidens hátterében – merül fel joggal a kérdés –, mi kényszeríthette Kaiserfeldet arra, hogy egy pártja számára olyan jelentős pillanatban dezavuálja a maga politikai orgánumát?

A dolgok megértéséhez tudni kell, hogy szeptember 15-én a *Neue Freie Presse* közölte Riegernek egy Wieserhez, a német autonomista politikushoz címzett levelét, amelyben Rieger a cseh–német megbékélést szorgalmazta. A bécsi lap kommentárt fűzött a cseh politikus írásához: ne képzeljék a csehek – így a bécsi újság –, hogy az autonomisták véd- és dacszövetséget kötnek majd velük. A *Telegraf* ezt a *Neue Freie Presse*-cikket vitatva azt írta, hogy bár az ausseei program a föderalista megoldást határozottan elutasította, mégis egy távolabbi jövőben, amikor a német pártok egysége már létrejött, meg fogja kísérelni a megegyezést más nemzetekkel is.[62] Ez a *Telegraf*-cikk váltotta ki Kaiserfeld tiltakozását. Kellemetlenül érintett engem és párthíveimet – így Kaiserfeld –, hogy az ön (ti. Wengraf) lapja által a publikumban olyan elképzelések születtek, amelyek célunk elérését nehezítik. Ön polémiába kezdett Rieger levele kapcsán egy tekintélyes bécsi lappal, amely pedig üdvözölte a mi programunkat.[63]

Ismeretes, hogy az első autonomista nyilatkozatok a Landtagok autonómiájának kiterjesztéséről beszéltek. Az ausseei tanácskozással egy időben hozta a *Telegraf* Fischhof röpiratát, amelyben arról is szó volt, hogy „az autonomisták megértése az egyes tartományokban lüktető élet iránt, kíméletük, amellyel a nemzeti érzékenységet, a nemzetek fájdalmait kezelik, ősi germán nyíltságuk is egyszerű lényük, gondolkodásmódjuk valamennyi nemzet tiszteletét kivívta". Ezért az autonomisták hivatottak arra, hogy nemzeti pártok közeledését előmozdítsák, az egyes nemzetek képviselőit privát tanácskozásra hívják. Tudni kell, hogy még augusztusban a bécsi szláv konferencia idején a német autonomista korifeusok többször felkeresték a „Stadt Frankfurt"-ban lakó cseh vezetőket, tárgyaltak velük.[64] Ezen előzmények után érthető, miért fordult Rieger levélben Wieserhez, magántanácskozásokat javasolva az autonomista meg a cseh vezetők között. Rieger levele azután „véletlenül" jutott a *Neue Freie Presse* szerkesztőségébe, s a bécsi lap a graziak nevében utasította vissza a cseh közeledést. Erre reagált Wengraf oly módon, hogy antiföderalista programjának hangoztatása mellett a csehekkel való további tárgyalás lehetőségét sem utasította el.[65]

Természetesen nem az a célunk, hogy egy nyilvánvalóan nem túl fair sajtóháborút rekonstruáljunk. (Ez egy XX. századi olvasó számára amúgy sem szenzáció.) Úgy érezzük azonban, hogy a Wengraf–Kaiserfeld párharcnak mélyebb okai voltak, amelyeknek feltárása nem érdektelen.

Egy rendőrminisztériumi ágens így számol be a történtekről: Az autonomisták eredetileg hajlottak arra, hogy a riegeri cseh párttal együttműködjenek. Az utóbbi időben azonban az autonomisták kapcsolata az Ausztrián kívüli német páttokkal nagyon megerősödött, és ezt erősen veszélyeztetné, ha Németországban úgy látnák, hogy a legliberálisabb osztrák-német párt a csehekkel – akik állandó antagonizmusban vannak a német érdekekkel – köt szövetséget. Ez az érvelés olyan nagy hatást gyakorolt a grazi politikusokra, különösen Kaiserfeldre, hogy elhatározta, ügyelni fog, hogy a Riegerrel való együttműködésnek a látszatát is kerülje. Így született dezavuáló cikke saját pártorgánumának megbékítő hangú írása ellenében, aminek célját senki sem értette, és aztán az éppoly sötét második írása, amivel a *Telegraf*ot rehabilitálni akarta.[66]

1866 őszén tehát a német autonomisták felismerték, hogy nem lehet félgesztusokat

tenni. Ahhoz, hogy sikerüljön német alapon pártot gyűjteni, a mérsékelt dualizmust elfogadtatni, le kellett mondani a csehekkel való kacérkodásról. A német nacionalizmus a dualizmussal jól megfért, az Ausztrián belüli liberálisabb nemzetiségi politikával nem.

Nem sokkal az incidens után végre megjelent az ausseei program hivatalos szövege. Német nacionalista jellegéhez többé nem fért kétség. A publikációt újabb tanácskozás előzte meg: november 16-án Ausseeban egyhangúan elfogadták Kaiserfeld programját.[67] A grazi vezér azt hangoztatta, hogy „Ausztria elsősorban a német munka alkotása. Csak a németek teremthetik újjá. Nélkülük vagy az ő akaratuk ellenében ez a birodalom nem formálható. Ha a németek be akarják tölteni hivatásukat, akkor mindenekelőtt németnek kell érezniök magukat, német voltukat a legnagyobb becsben kell tartaniok."[68]

A program – mint a szeptemberi nyilatkozatok is – a sajátos osztrák-német érdekek és a nagy német nemzethez való tartozás gondolatából indul ki. A monarchia újjáalakítására a korábbinál konkrétabb tervet dolgoz ki. „...a közös ügyek elismerésén alapuló dualizmus hívei vagyunk. [...] Minthogy az abszolutizmust az állami élet valamennyi szférájából ki akarjuk zárni, ezért a magyar országgyűléssel való megegyezés alapjául csak a közös ügyek közös parlamenti kezelését tartjuk elképzelhetőnek.

Azon tartományok számára, amelyek követték az 1861. február 26-i pátens egybehívását, és amelyek ily módon az említett állami alaptörvényt elfogadták, egyedül a Reichsrat kompetens a birodalmi alaptörvény módosítására. Éppen ezért a Landtagok ilyen jogát – amennyiben azok megválasztására nem alkotmányos módon kerülne sor – nem ismerhetjük el.

A birodalom hatalmi helyzete, az erős kormányhatalom, valamint az alkotmányosság alapelvei megvalósítása érdekében, továbbá annak következtében, hogy a Lajtán inneni tartományok közt egy közösség áll fenn, ezen tartományok számára közös képviseletet követelünk. Ez a képviselet aztán nem a tartománygyűlésekből, hanem közvetlen módon a lakosságból fog származni, minden parlamenti prerogatívával fel lesz ruházva, azaz a kormány minden nem birodalmi közös ügyben ennek fog felelősséggel tartozni."[69]

A program új eleme egy olyan „szűkebb Reichsrat", azaz egy olyan osztrák parlament, amelyet közvetlenül választanak (tehát nem a tartománygyűlésekből delegálnak). Az autonomisták éppen olyan egységes alkotmányos orgánumot követeltek Ausztria számára, amilyen a Lajtán túl a magyar országgyűlés volt. Így Kaiserfeld centralizmusa a szűkebb Ausztria vonatkozásában következetesebb, mint Schmerling februári alkotmányáé. Az 1861. évi alkotmány ui. közvetett Reichsrat-választást írt elő, teret engedve főként a cseh és a galíciai tartománygyűléseken nagy szerepet játszó feudális arisztokráciának és természetszerűleg – akarva-akaratlanul – a nemzeti pártoknak. A Kaiserfeld tervezte közvetlen Reichsrat-választás éles ellentétben állt az autonomisták korábban oly hangzatosan hirdetett „autonómia"-elveivel: a Landtagok kompetenciájának kiterjesztésével.[70] Ez a szöveg egyértelműen deklarálta, hogy az autonomisták lemondtak a szláv népekkel való kacérkodásról, a német centralizmus és a tartományi autonómia összebékítésének abszurditásáról. Aussee a német pártok egységét és a két „vezető" nemzet egymásra találását szolgálta.

Már október elején olyan hírek jártak, hogy a program publikálása előtt a graziak a Deák-párt néhány kiemelkedő képviselőjével is tárgyalni fognak. Meg akarják hallgatni véleményüket, hogy biztosítsák a program kedvező magyar fogadtatását. A Wanderer arról tudósít, hogy Keményt várják a stájer fővárosba, s a *Pesti Napló* szerkesztője Grazból egyenesen Pusztaszentlászlóra készül Deákhoz. A *Presse* felháborodik azon, hogy az autonomisták formálisan „kikérik a magyarok véleményét", programjukhoz „Deák hozzájárulását várják", hogy „esetleg magyar szellemben módosítsák" azt. „Az autonomisták kiegyezési törekvése minden határon túlmegy. És ezt nevezik ők korlátozott dualizmusnak."[71]

A *Pesti Napló* október elejétől elismerő, rokonszenvező hangú cikkeket közölt az ausseei tanácskozásról. Dicsérte Kaiserfeld becsületességét, józan felfogását.[72] „A mi ügyünknek máris sok szolgálatot tőn – írta Kemény lapja –, anélkül, hogy más akart volna lenni, mint osztrák patrióta és német érzelmű férfiú, ki mikor a centralista szédelgéseknek ellene szegül, midőn a kibékülést mozdítja elő, tulajdonképpen ugyanaz érdekeket akarja erősbíteni, melyeket a merev központosítás konokul fogott fel, s midőn a legbuzgóbban tör elérni, menthetetlenül kockáztat."[73]

Október közepén Kemény cikksorozatban elemezte az ausseei gondolatokat, és elismeréssel szólt róluk.[74] Egyetlen – persze korántsem lényegtelen – kérdésben hozott ellenvetéseket: a közös ügyek közös parlamenti kezelésének dolgában. Ezzel kapcsolatban is óvakodott az olyan észrevételektől, „melyeknél a polemikus él inkább csillámlanék fel, mint a rábeszélési vágy".

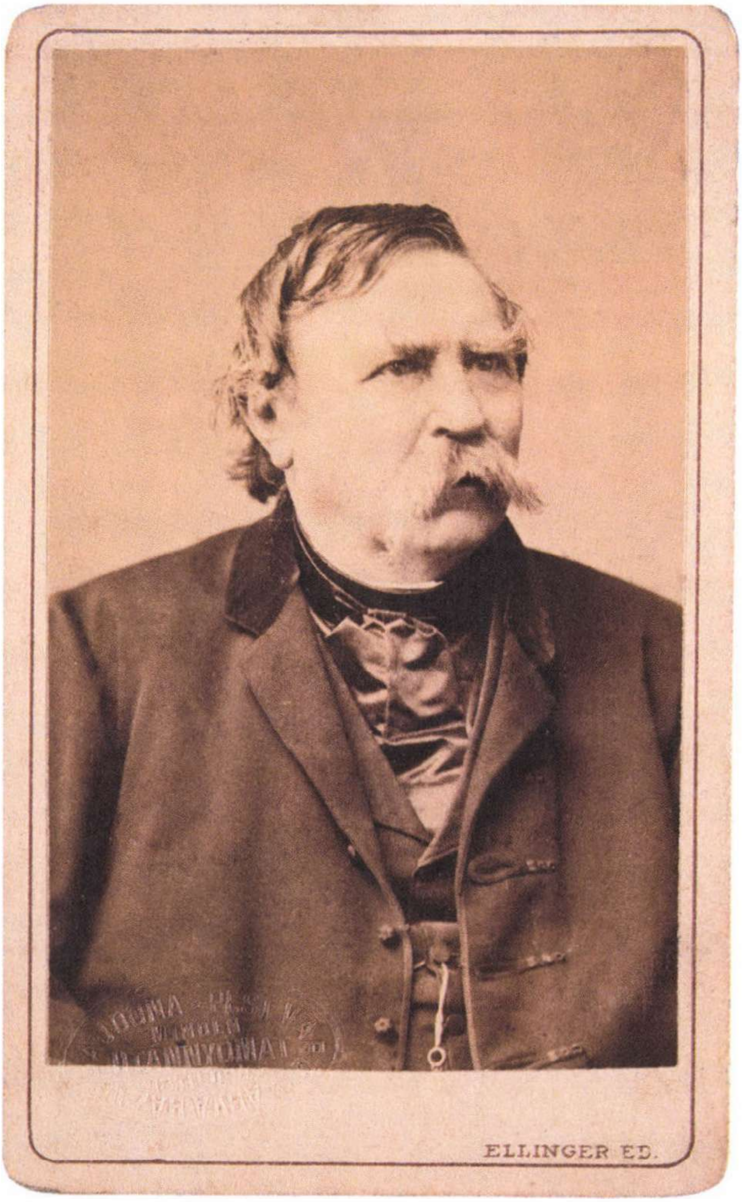
„Magában véve a közös ügyekre kétségtelenül ráfér a parlamenti tárgyalás, s ha az állam önállóságának megoltalmazása semmi kegyeletre, semmi áldozatra méltó nem volna, akkor természetesen igen rossz úton járna, ki azon törné a fejét, hogy noha a parlamentáris kormányrendszert tartja a legcélszerűbbnek, s mégis annak hatásköre alól nagy fontosságú kérdéseket vonjon le. Azonban ki ne tudná, hogy *vannak erős érdekek, melyek magát a szabadságot is, minden apparátusával együtt képesek háttérbe szorítani.*" (Kiemelés tőlem – S. É.)

Kaiserfeld is – magyarázza Kemény – mindenekelőtt pártja német voltát, az osztrák-németségnek a német nemzethez tartozását hangsúlyozta, és ennek rendelte alá további terveit. A közelmúlt háborújában a kis német államok sora önként vállalta a porosz vezetést, egy olyan állam főségét, amely az alkotmányosság tekintetében esetleg elmarad mögötte, nem féltette a megvalósuló egységes Németországtól a maga alkotmányos jogait, mert a nemzeti egységet fontosabbnak látta a maga szabadságánál.[75]

Kemény joggal hivatkozott Kaiserfeldre, hiszen amit itt fejtegetett, elméleti szempontból nem volt valami új dolog. Az osztrák-német és a magyar liberalizmus azonos dilemmával állt szemben: Közép- és Kelet-Európában a nemzeti egységért vagy függetlenségért küzdőknek közös problémájával az „egység" és „szabadság", mutatis mutandis nemzeti függetlenség, és szabadság ellentmondásával. Választani kellett: ha nem is vagy-vagy formában, mégis voltak „erős érdekek, melyek magát a szabadságot is ... képesek háttérbe szorítani".

Mindkét liberalizmus megalkuvásra kényszerült; a maga alkotmányos eszméiből feladott annyit, amennyit nemzeti érdekei szempontjából szükségesnek ítélt. Bármennyire hangoztatta is az 1860-as évek folyamán az osztrák-német polgárság és főként Kaiserfeld pártja az osztrák és a magyar liberalizmus egymásra utaltságát az alkotmány megteremtésében és védelmében, a liberális szolidaritás nem volt elég a két nemzet közeledéséhez, nem teremtett olyan szövetséget, mint Aussee: az egymásra utalt nacionalizmusok programja. Ne értsük félre, a kiegyezés nem azért jött létre 1867-ban az osztrák-német és a magyar uralkodó osztály között, mert végre nem a liberális jogokat hangoztatták, hanem a számukra az efelett álló nemzeti érdekeket; hanem azért, mert egy olyan történelmi szükséghelyzet alakult ki, amely felismertette velük (főként az osztrák-németséggel – a magyarok ezt korábban is tudták) a nacionalizmusban való egymásra utaltságukat. Ez a kiegyezés vezérmotívuma és tartalma.

Volt az osztrák-németségnek egy olyan és egyáltalán nem jelentéktelen csoportja, amely az ausseeiektől eltérően ítélte meg Königgrätz tanulságát. Az ortodox osztrák-német liberalizmus a Bund felbomlásában nemcsak nemzeti ügyet akart látni, hanem a liberalizmus győzelmét is, nem az „Egység" és „Szabadság" ellentmondását, hanem azonosságát.[76] A Presse szerint a „Bund koronás fők kölcsönös biztosítóintézete Németország népeinek rendőri igazgatására". Örvend a felbomlás láttán, mert ezzel nagy akadály hárult el, de nem (mint a premisszák után várható konklúzió lenne) a népek szabad fejlődésének, hanem Cisz- és Transzlajtánia összeolvasztásának útjából.[77]

Deák Ferenc, 1870 körül

A csehországi német lap szerint Königgrätz új lehetőségeket adott a Habsburg-egységállam megteremtésére. Tévedés azt hinni, hogy az osztrák-németeknek minden átalakításba bele kell egyezniök. Éppen azért, mert megszűnt felemás helyzetük Németországban, határozottabban léphetnek fel a monarchia egysége mellett.[78]

Schmerling örökösei voltak? A nagyosztrák centralizmus, a birodalmi egység hívei ők, a „parlamentáris egységállam" pártját[79] alkotják. A „parlamentáris": tiltakozás Belcredi „felfüggesztési politikája" és Kaiserfeld programja, a dualizmus ellen is, mert ez utóbbi az abszolutizmust csempészi a birodalmi közös ügyekbe. Az ortodox osztrák liberálisok abba a roppant kellemes helyzetbe kerültek, hogy miközben a februári pátens talajáról elutasították a magyar liberálisok programját, a maguk alkotmányos elveit hangoztatva a liberalizmus pózában tetszeleghettek. Kaiserfeld nacionalizmusát a liberalizmus nevében ítélték el. Pedig a centralisták és az autonomisták egyaránt nacionalista programot hirdettek, az osztrák-német nacionalizmus két egymástól különböző válfaját.

A centralisták október elején a morvaországi nagyiparos Skene bécsi szalonjában „ellen-Aussee"-t rendeztek. Konferenciára hívtak 26 német képviselőt, hogy mint

Kaiserfeldék, egyesítsék a német pártokat. „A nemzet" vezető pártjának tisztjéért versengtek. Tizenöten jelentek meg Skene kolowratringi új otthonában. Alsó-Ausztriából Mühlfeld, Pratobevera és Schindler, Salzburgból Lasser, Karintiából Tschabuschnigg, Csehországból Hasner és Hanisch, Morvaországból Skenén kívül Giskra, Hopfen, Kinsky, Dr. Ryger, Dr. Wanderstrass és Szabel, végül Sziléziából von Hein. A többi meghívott, a stájerországiak meg a csehországi németek jó része kimentette magát. A résztvevők listáján egy sor ismert név olvasható, hárman (Hein, Lasser és Pratobevera) a Schmerling-kormány tagjai voltak.[80] A bécsi tárgyaláson sajnálkozva konstatálták a stájerországiak távol maradását, s aztán leszögezték, hogy nemcsak az alkotmány kérdéseiről, azaz a birodalmi reform kérdéseiről akarnak szólni, hanem a politikai szabadság ügyéről is. Ez fricska volt a „legliberálisabb" német párt falé.

A bécsi konferencia deklarálta, hogy az események menete 1865. szeptember 20-a óta világosan mutatja az alkotmányhoz való ragaszkodás szükségességét. A Reichsrat azonnali összehívása az egyedüli eszköz, amely belső zavarából kisegítheti a birodalmat.[81] Ez a követelés természetesen Belcredi politikája, a miniszterelnök „képviselőgyűlés"-terve ellen szólt. A Belcredi-féle akció alapgondolata az volt – magyarázza a bécsi centralista lap –, hogy a tartományok szabadon egyezkednek a koronával és egymással anélkül, hogy figyelembe vennék a februári alkotmány fennálló és minden tartomány számára közös jogalapját. A februáristák szerint azonban csak a Reichsratnak van joga arra, hogy a korona hozzájárulásával az állami alaptörvényt a szükségletnek megfelelően módosítsa.[82] Az alkotmányhű párt nemcsak azért utasítja el Belcredi „képviselőgyűlés"-tervét, mert az újabb oktrojálást jelent, hanem főként azért, mert azzal az alkotmány definitív megszüntetése visszavonhatatlanná válna.

A bécsi konferencia szilárdan ragaszkodik a februári alkotmányhoz, az abban meghatározott közös ügyekhez, valamint az azok kezelésére szolgáló, rendszeresen ülésező egységes birodalmi képviselő-testülethez. Mindez azonban nem érinti lojális készségét oly engedményekre, amelyek nem a föderalizmus irányába hatnak.[83] A közhangulatra mi sem jellemzőbb, mint hogy a Bécsben tárgyaló képviselők tanácsosnak tartották leszögezni, hogy bár hűek a februári alkotmányhoz, hajlandók „a dualizmust minden konzekvenciájával, a legtisztább formájában is akceptálni". És csak azután következik ugyanennek az állításnak a negációja: az alkotmányreform csak alkotmányos úton, a szélesebb Reichsratban mehet végbe.[84] A hibás körből, hogy először jelenjenek meg a magyarok a birodalmi tanácsban, aztán lehet szó a februári törvények módosításáról, az ortodox német centralisták Königgrätz után sem tudtak kikeveredni. Az a szemrehányás, hogy a magyarok úgy viselkednek, mintha ők győztek volna Königgrätznél,[85] sokkal inkább érvényes Skene szalonjára: elfelejtették, hogy elvesztették a döntő háborút.

Október 18-án publikálták a bécsi lapok a Skene szalonjában fogalmazott négypontos programot: *1.* ragaszkodunk a februári alkotmányhoz; *2.* a közös ügyeknek az októberi diplomában és a februári pátensben meghatározott köréhez és kezelési módjához; *3.* a fenti keretek közt hajlandók vagyunk alkotmánymódosításra; *4.* követeljük a Reichsrat azonnali összehívását.[86]

A *Telegraf* méltán állapította meg: ezért ugyan kár volt napokig tanácskozni. A formula semmitmondó. Második pontjából mindenki azt olvas ki, amit akar. Az alkotmányossághoz való ragaszkodás pedig annyira magától értetődő, hogy az nem különbözteti meg a bécsi centralistákat más német pártoktól.[87]

A bécsiekkel egy időben Prágában a csehországi német képviselők tanácskoztak Herbst elnökletével. A *Presse* október 7-én a prágai értekezlet kezdetén azt írta: nem kétséges, hogy határozatuk meg fog egyezni a bécsiekével.[88] Ha Herbst valóban mindenben egyetértett volna Skenével, bizonyára Bécsbe megy, s nem szervez Prágában külön értekezletet. Herbst lapja, a *Tagesbote* nem fogadta nagy lelkesedéssel a kolowratringi híreket. Skene szalonja ne vindikálja magának a jogot – írta –, hogy az osztrák-

németség nevében nyilatkozzon. Ezt csak egy olyan konferencia tehetné, amelyen valamennyi frakció képviselői részt vesznek. A bécsi tanácskozást a prágai lap a szláv konferencia párjának tartja. Sajnálja, hogy nem kerülték el ezt a párhuzamosságot, s egy nem túl jelentőssel szaporították a politikai programok amúgy is nagy számát.[89]

A *Telegraf* arról tudósít, hogy az autonomisták és a csehországi német képviselők között az alapvető kérdésekben egyetértés született.[90] Az utóbbiak sajátos helyzete ismeretes. Ha volt terület, ahol a németséget a „német háttér" elvesztése közvetlenül és súlyosan érintette – Belcredi kokettálása a föderalista törekvésekkel nemzeti hegemóniájában közvetlenül fenyegette –, akkor az Csehország volt. Kétségtelen, hogy a csehországi németséget politikai helyzete nem a bécsi hagyományos összmonarchiai osztrák, hanem Kaiserfeld német nacionalizmusa iránt tette fogékonnyá. „Bécsben a németeknek megvan minden támaszuk: az udvar német, a hatóságok németek. A tartományokat is németként kell kormányozni. Mert ha az nem történik meg, akkor az út Berlinbe nem nagy, Bismarck nem süket, hogy a cseh és morvaországi németek panaszait ne hallja meg."[91]

Cseh törekvések 1866 őszén

A csehek úgy érezték, hogy a porosz–osztrák háború nemcsak a német egység megvalósulásának, hanem a maguk nemzeti történetének is sorsfordulója. Mélyen élt bennük az a meggyőződés, hogy a Németországhoz való csatlakozás katasztrofális következményekkel járhat a cseh nép számára. Ezért nem reagáltak Bismarck felhívására. A porosz invázió idején tartózkodtak minden demonstrációtól. A cseh pártok nem léptek fel a porosz program mellett, holott Poroszország háborús célja, hogy Ausztriát kiszorítsa a frankfurti fejedelmi gyűlésről, egyben a maguk legfőbb vágya volt. Az ifjúcseh Sladkovsky és Grégr a megszállás heteiben óvták párthíveiket a politikai szervezkedéstől, nehogy azt a poroszok a maguk céljaira hasznosíthassák. Friæ felhívásának Csehországban alig volt visszhangja. Ellenben a „Sokol"-szervezetek szabadcsapatokat akartak létrehozni Poroszország ellen, a Habsburg-monarchia védelmében, és nemzeti sérelemnek érezték, hogy a bécsi kormány nem bízott bennük annyira, hogy a nagy veszélyben segítségüket kérje.[92]

A csehek azt remélték, hogy a háború számukra kedvező megoldása alapjában új osztrák politikát involvál, hogy a német háttér elvesztése a nemzeti-föderatív átalakítás felé nyit utat. És jó okuk volt hinni ebben. Hiszen Belcredi szeptemberi manifesztuma, „a szabad az út" programja egy „szlávbarát" politika nyitánya lehetett. Jellemző módon a csehek magyarázták az osztrák-németeknek, hogy nincs értelme a kifelé kacsingatásnak. Bécs a Német Birodalomban provinciális kisváros lenne, ipara, kereskedelme, egész gazdasági tevékenysége életveszélyes konkurenciaharcba kerülne. Az osztrák-németeknek le kellett mondaniok a birodalmi szerepről – ismétli egy cseh röpirat Bismarck érveit –, hogy elfoglalhassák természetes helyüket keleten. Ez a politika azonban csak akkor lehet sikeres, ha tudomásul veszik, hogy a „Monarchiában más népekkel élnek együtt, ha lemondanak centralizációs és germanizációs terveikről".[93]

A cseh politikusok ragaszkodtak a Habsburg-monarchiához. Bármennyire elhatárolható egymástól a cseh politika három fő vonala, a Clam, Thun, Schwarzenberg vezette arisztokrata-konzervatív, a Rieger és Palacký vezette ócseh, valamint Sladkovsky és Grégr ifjúcseh irányzata, az *ausztroszlavizmus* mindnyájuk közös jellemzője volt. A Monarchia védszárnya alatt akartak a cseh tartományok számára nagyobb önállóságot biztosítani. A csehek „először mint nemzetiség alkotnak egy pártot, annak alapja a német törekvésekkel való szembehelyezkedés, és csak azután bomlanak csoportokra".

Az 1860-as évek elejétől a csehek többsége Palacký, Rieger, Brauner mögött sorakozott fel. Magáévá tette azt a nemzeti-politikai gondolatot, hogy az oszthatatlan Ausztriában kell elismertetni a tartományok történelmi jogait, a cseh korona országainak szorosabb összetartozását, amelynek kifejezése a közös cseh országgyűlés (Generallandtag) volna. Riegerék úgy gondolták, ha a nemzeti mozgalom Morvaországban és Sziléziában megerősödik, az ottani Landtagok fogják szorgalmazni a cseh országgyűléshez való csatlakozást. A Generallandtagot tehát távlati programnak tekintették. Az aktuális feladat a nyelvi egyenjogúsítás, a helyi autonómiák kiterjesztése volt. A párt nemzeti céljai érdekében a tartományi arisztokráciával való együttműködés lehetőségét kereste, s e törekvése politikáját konzervatív irányba terelte. Rieger hívei a leggazdagabb csehek voltak. Nagybirtokosok, rengeteg vezető értelmiségi és velük különféle kulturális egyesületek tartoztak táborába. Morvaországban Pražakon meg Brandelen keresztül gyakorolt befolyást. Vidéki hívei csak lassan vették észre a párt átalakulását, közeledését az arisztokráciához. Riegernek hihetetlenül nagy személyes tekintélye volt, a nemzet vezérének számított. Pártjában önkéntes fegyelem uralkodott, minden kérdésben vele szavaztak.

A *Národní Listy,* Riegerék eredeti sajtóorgánuma Grégr szerkesztésében demokratikusabb színezetet nyert, mint azt alapítói óhajtották volna. Ezért került sor Rieger önálló lapjának, a *Národ*nak kiadására. Ekkor változott meg helyzete a cseh politikai életben: a *Národ* lett a konzervatívabb (később ócseh) lap, míg a *Národní Listy* a progresszív (ifjúcseh).

Rieger befolyása a nemzeti kérdésekben változatlan maradt, az általános politikában azonban csökkent. A *Národ*nak nem sikerült megfelelő népszerűségre szert tennie. A legbefolyásosabb, demokrata nézeteikről ismert publicisták a *Národní Listy*nél maradtak (Sladkovsky). Skrejšovsky német nyelvű orgánuma, a *Politik* szintén a *Národní Listy*t támogatta. Az ifjúcseh párt nem volt olyan osztrák beállítottságú, mint Riegerék. Ragaszkodott az osztrák állameszméhez, de csak hasznossági szempontból, politikai szükségből. Elzárkózott viszont Frič és Taxis „extrém demokratizmusától" és főként berlini kapcsolataitól. Nem közeledett a nemességhez sem, nem bízott benne. A középosztályra, a városi kispolgárságra és a parasztság egy részére támaszkodott. Falusi papok és tanítók tartoztak táborába. A párt programjában a nemzeti igények mellett egy sor kifejezetten liberális, sőt demokratikus követelés szerepelt mint a konkordátum felfüggesztése, az egyház alárendelése az államnak, az egyházi nagybirtok részvétele az államadósság törlesztésében stb.[94]

Két héttel Königgrätz után a cseh pártok vezetői Prágában tanácskozást tartottak, Riegert bízták meg, hogy keresse a kapcsolatot Párizzsal, minthogy Franciaország az egyetlen hatalom, amely képes a további háborút és Poroszország esetleges terjeszkedését megakadályozni. Úgy döntöttek, hogy memorandumban foglalják össze programjukat, és azt a cseh nép nyilvános deklarációjaként megfontolásra ajánlják az uralkodónak és a bécsi kormánynak. A háborús állapotok miatt azonban nem került sor a program publikálására. Július 23-án amúgy is megérkezett Skrejšovsky távirata, amely Bécsbe invitálta a cseh politikusokat. Mégsem érdektelen Rieger memorandumának figyelmet szentelni. A Poroszországtól való félelem, a Poroszországgal szembeni elzárkózás jellemzi az iratot. Azt hangsúlyozza, hogy a cseh királyok a német nemzet egykori szent Német-római Birodalmában a választófejedelem méltóságát viselték, anélkül, hogy a cseh tartományok a birodalom részét képezték volna. „A cseh tartományok hűek a Habsburg-dinasztiához, a monarchiához, és ebben a monarchiában látják a legbiztosabb védelmüket." A politikai vágyakat, összehasonlítva más cseh deklarációkkal, röviden öt pontba foglalja. Ragaszkodnak a Pragmatica Sanctióhoz, valamint alkotmányukhoz: az októberi diplomához és az 1865. évi szeptemberi manifesztumhoz. A cseh korona országaiban lakó mindkét nemzet nyelvi egyenjogúságát követelik, a cseh korona országainak más tartománycsoportokkal való teljes politikai egyenrangúságát, állami individualitásának elismerését a birodalmi kormány-

A Habsburg Birodalom területi változásai a 19. században

ban és a birodalmi képviseletben egyaránt. Végül leszögezik, hogy a cseh korona országai tartománygyűlésük különleges hozzájárulása nélkül sem a Német Szövetséggel, sem más állammal nem hozhatók államjogi kapcsolatba.

A memorandum azt az álláspontot tükrözi, ami 1861 óta Palacký, Rieger és velük a cseh nemzeti mozgalom általános programja volt. Szerepel benne a tartománycsoportok elve, bizonytalan utalás a három cseh tartomány összetartozására. Az aláírók között olvasható az ó- és az ifjúcseh irányzat valamennyi fontos személyisége. Csak Skrejšovsky nevét keressük hiába.[95]

Skrejšovsky már a háború folyamán Bécsben tevékenykedett, tárgyalt a lengyel meg délszláv vezetőkkel.[96] Július 23-án szláv konferenciára hívta Bécsbe Riegert, Palackýt, Clamot és Lobkowiczot. Palacký és Rieger azonnal útnak indultak. 25-én éjjel már a fővárosban voltak. Ezen a napon kötötték meg a fegyverszünetet Nikolsburgban. Megérkezésük a bécsi sajtóban nagy izgalmat váltott ki. A fővárosban attól tartottak, hogy a fejetlen zűrzavart a szlávok a maguk hasznára fordítják majd.[97] Három hét múltán pedig a *Presse* elkeseredéssel írt a tartománycsoport-tervekről.[98]

A szláv konferencia Bécsben és Badenben tanácskozott. Ott volt Palackýn és Riegeren kívül a morvaországi Pražak. A horvátokat Strossmayer püspök és Mažuranić, a költő-politikus, a lengyeleket Goluchowski képviselte. A tanácskozást – mint ismeretes – felkeresték a német autonomisták is.[99]

A konferencia dokumentuma a monarchia föderalista átalakításának átfogó terve.[100] Bevezetőjében azt hangoztatja, hogy miután Ausztria megszabadult a Német Szövetségben játszott bizonytalan szerepétől, lehetősége nyílt a teljes elkötelezetlenségre a német politikában. Módja lett osztrák érdekű, nem pedig speciális nemze-

ti színezetű kül- és belpolitika folytatására. Tartsa tehát távol magát minden szövetségtől, amely túlmegy a nemzetközi szerződéseken, és amely idegen hatalmakkal való konfliktushoz vezethet. Fordítsa minden erejét a belső viszonyok rendezésére, az alkotmányos állam kialakítására.

Az alkotmány kiépítése az októberi diploma szellemének megfelelően államjogi–történeti alapon menjen végbe. A történeti országhatárok (Landesgrenze) fenntartása mellett vegye tekintetbe a nemzeti igényeket és a kor követelményeit: ragaszkodjon szilárdan a központi vezetéshez, ami az állam egységét és hatalmi helyzetét garantálja, ugyanakkor biztosítsa a tartományok egyéniségét és a tartománycsoportok autonómiáját. Öt tartománycsoportot tételez fel: (innen a pentarchia-terv elnevezés) a német tartományok, a Szent Vencel-valamint a Szent István-korona országai, Galícia és Bukovina, végül a délszláv területek. Ez utóbbiak helyzetének szabályozását a magyarok és a horvátok közös közvetlen megegyezésére bízza.

A 12 pontos program egy meglehetősen bonyolult többlépcsős decentralizációs rendszert vázol. A birodalmi kormánynak tagja a közös minisztereken kívül az öt tartománycsoport udvari kancellárja, alkancellárja és országbírója. Az udvari kancellár a maga tartománycsoportja kormányának feje, és tartománycsoportja képviselő-testületének tartozik felelősséggel. A harmadik szinten, a tartományok élén tartományi kormány áll. Ezt az udvari kancellár javaslata alapján választják, és a Landtagnak felelős. A birodalmi ügyek gondozására a korona a birodalmi kormány javaslata alapján a tartományok élére helytartót jelöl ki, aki az udvari kancelláron keresztül érintkezik a birodalmi kormánnyal, és annak felelős. A törvényhozó hatalom szintén háromlépcsős: *1.* a tartománycsoportok képviselőinek kongresszusa, *2.* a Generallandtag, ami a „történeti-politikai nemzetek" képviselő-testülete, és végül a Landtag.

Ez az első részleteiben megfogalmazott föderalista program Goluchowski közreműködésével készült, így közös cseh–lengyel alkotásnak tekinthető. Nem praktikus értékéről kell elmélkedni. A cseh–lengyel közös ausztroszláv programnak elméleti jelentősége és tartalma volt. A történeti államjog elvéből kiindulva bizonyos etnikai elveket is érvényre juttatott. Így lett a Generallandtag „a történeti nemzetek" képviselő-testülete. „A genetikus vagy nyelvi nemzetek"-nek teljes egyenjogúságát ismerte el az iskolában és a közhivatalokban. E jogok biztosítását a tartományok törvényhozására bízta.[101] Olyan program volt ez, aminek alapján Rieger lehetségesnek gondolta az együttműködést a történeti individualitást képviselő tartományi arisztokráciával.[102]

Úgy látta, hogy programja megvalósulása számára a dolgok nagyon kedvezően alakulnak. Július 30-án a császár szívélyesen fogadta a cseh küldöttséget.[103] Riegert optimizmus töltötte el. Így ír arról: „A németek érezték, hogy Ausztria Bundból való kizárásának be kellett következnie, és ezzel a dinasztia német politikája időszerűtlenné vált. Úgy hittük, egy tisztán osztrák politikában a szláv többségnek nagyobb mértékben érvényre kell jutnia. Telve voltunk reményekkel. Mindenütt megnőtt a tekintélyünk, és éreztük, hogy ebben a vonatkozásban Ausztria valamennyi szláv népe mögöttünk áll. Így ügyeink sokat ígérően és bíztatóan kezdtek alakulni."[104]

A problémák először a föderalista táboron belül jelentkeztek. Azt tervezték, hogy Belcreditől Goluchowski miniszteri kinevezését kérik, s Goluchowski majd a kormány tagjaként tesz további lépéseket a föderalista program szellemében. Goluchowski maga azonban kételkedett a terv sikerében. Azt mondotta Riegernek: „szeretnénk hinni, hogy ezt a hasznos és bölcs dolgot (ti a föderalizációt) az udvar el fogja fogadni. Sajnos a politikában nem mindig a megértés győz, hanem bizonyos tradíciók és előítéletek, és ezért félek, hogy itt minden értelemmel és hasznossággal szemben fognak dönteni. Nem hagynak fel azzal, hogy a németeket támogassák a szlávok egyenlő jogaival szemben."[105]

Amikor a cseh küldöttség augusztus 10-én a miniszterelnöknél tett látogatása alkalmával Goluchowski miniszteri kinevezését említette, Belcredi elutasítóan válaszolt. Lehetséges – mondotta –, hogy néhány lengyel szívesen látná a grófot a miniszteri

székben. Mások azonban éppen azzal a kéréssel fordultak hozzá, hogy Goluchowskit ne hívják Bécsbe, mert rá Galíciában van szükség a parasztokkal szemben.[106] Palacký rosszkedvűen jött el Belcreditől. Naplójában a következő bejegyzés áll: „Augusztus 10. Pražakkal Belcredinél, reménytelen."[107]

Pedig Belcredi legalábbis a cseh nemesi párttal igyekezett jó kapcsolatot tartani. Testvére, Egbert is ehhez a csoporthoz tartozott. Felesége, Anna, naplójegyzeteiben gyakran ír arról, hogy a cseh arisztokrata politikusok, különösen Clam-Martinic részvételével éjszakába nyúló szócsaták folytak a Belcredi-szalonban.[108] De a miniszterelnök a konzervatív arisztokráciával tartott kapcsolatot, azokkal, akik maguk sem vallották maradéktalanul a szláv kongresszus eszméit. Hiszen sem Clam, sem Schwarzenberg, sem Lobkowitz nem mentek Skrejšowsky hívására Bécsbe. „Nem helyes a kormány szükséghelyzetét kihasználni" – válaszolta Clam, amikor Rieger szemrehányást tett neki, amiért kivonta magát a bécsi tanácskozásból. Azt mondotta, hogy ő a császár prágai utazásától várja a megoldást, akkor minden lehetőt megtesz majd. Egyébként teljesen Belcredire hagyatkozik.[109]

Azonban nemcsak a szláv vezetők közti viszálykodás gátolta a föderalizációs terveket. Belcredinek komoly fönntartásai voltak a tartománycsoportok eszméjével szemben. Ez nemcsak Rieger emlékiratából tűnik ki, hanem Belcredi személyes feljegyzéséből is. „A csoportok alakításának eszméje a valóságban nagyon tökéletlenül felelne meg az elérendő célnak. És az októberi diploma szellemével sem hozható összhangba, mert az először az eddigi törvényhozási közösség felbomlása volna annak érdekében, hogy aztán eléggé mesterséges és mechanikus módon az újraegyesítéshez fogjon hozzá". „Az egymás ellen törő erők mechanikus összekapcsolása a széthullás magvát hordozza magában. Az adminisztratív szervezet és a költségvetés kezelése szempontjából, tehát formailag előnyös lenne, tartalmilag azonban sokkal nagyobb hátránnyal járna. Azokat, akiket valóban felismerhető szükség vezet a birodalmi központba, erőszakkal választaná el attól... Minthogy az államban nem lebecsülhető a centrifugális erő, ez könnyelmű politika volna."[110]

Belcredi az összbirodalmat féltette a pentarchia-tervtől. És tudta, hogy a tartománycsoportok elve a konzervatív arisztokráciának sem kedves. A konzervatívok történeti államjogelve a tartományok individualitását ismerte. Az etnikai momentumok, amelyek a pentarchiaterv „Gruppenföderalismus"-ában – ha mérsékelten is – éppúgy játszottak szerepet, mint Palacký „Osztrák állameszméjében", idegenek voltak az arisztokrácia gondolatvilágától.[111]

A morva konzervatív politikus Pražak igen találóan jellemezte Clam felfogását: „»Durch und durch« konzervatív volt. A csehszláv párthoz értelmi megfontolásból csatlakozott, és nem azért, mert szlávnak érezte magát. Azonban hamarosan belátta, hogy Csehország számára a cseh népnek milyen nagy jelentősége van, és ezért mindinkább cseh (böhmisch) patriótának érezte magát. Arra törekedett, hogy a cseh nemzeti pártnak megnyerje osztályostársait, mégpedig azzal a szándékkal, hogy a nemesség vegye kezébe a vezetést. Kifelé azonban fenn akarta tartani Palacký meg Rieger vezető szerepének látszatát."[112]

A föderalista törekvés bukása nem vezetett rezignációhoz. Augusztus 28-án Rieger levelet írt Wiesernek, amelyben utalt az autonomistákkal Bécsben folytatott tárgyalásokra, arra az elvi megállapodásra, hogy az állam számára nélkülözhetetlen centralizációt őrizve a tartományok, a tartománycsoportok vagy a koronaterületek autonómiáján fognak munkálni. A gyakorlati feladatok tisztázásához Wieser támogatását kérte, a magántanácskozásokat szorgalmazta. Rieger levelének hatását már ismerjük.[113]

1866 nyarán, amikor Bécs, Graz és Klagenfurt városának tanácsa a szűkebb Reichsrat összehívását, a liberális kormány kinevezését követelte az uralkodótól, a csehországi körzeti képviselő-testületek is nyilatkoztak. Jungbunzlau július 23-án elutasította a nagynémet velleitásokat. Követelte Ausztria kilépését a Bundból. Kifejezte ragasz-

kodását a szeptemberi manifesztumhoz, és a tartományok képviselőinek összehívását sürgette. Hasonló szellemben, csak még élesebb hangon szólt augusztus 2-án a weisswasseri körzeti bizottság. A három cseh tartomány számára közös Landtagot akart adó- és hadsereg-megajánlási joggal és felelős kormánnyal. Aztán egy sor további körzet hirdetett hasonló elveket.

E fellépések fokról fokra jutottak el a Belcredi elleni oppozícióhoz. Az ifjúcsehek elégedetlenek voltak a miniszterelnökkel.[114] Kezdetben bíztunk benne, de most elfordulni látszik a megkezdett úttól – írta a *Politik*.[115] A szláv olvasóegyletekben agitáció kezdődött az államminiszter ellen.[116] Szeptember 30-án már Clam-Martinic kérte Riegert, hogy hasson megnyugtatólag a sajtóra. Rieger elkeseredetten válaszolt: „A cseh sajtó gyakran segített a németeknek. Ez történik most is."[117]

Belcredi még megígérte, hogy alkalmas időben beszél az uralkodónak a koronázásról. Cseh egyetemet, választójogi reformot és néhány további engedményt helyezett kilátásba.[118] Novemberre már Riegerék bizalma is megingott. Az oppozíciót is vállalták volna az államminiszterrel szemben.[119] Lassan azonban megvilágosodott, nem Belcredi a helyzet kulcsa.

A szláv konferencia, a cseh föderalizációs tervek minden várakozás ellenére kudarcba fulladtak. Bizonyára van részigazsága minden elkeseredett elemzésnek. Rieger Clam-Martinicet vonta felelősségre, meg a lengyelek határozatlan magatartását okolta. Clam is csalódott, ő a császár prágai útjától várta a fordulatot. Ami bekövetkezett, csak nem úgy, ahogy a csehországi arisztokrácia óhajtotta volna. Politikai tárgyalásokra már nem került sor. A Hradžinban írta alá a császár Beust külügyminiszteri kinevezését. A szász politikus éppen azt a politikát testesítette meg szemükben, amitől legjobban tartottak: Ausztria harcát a német hegemóniáért.

Felesleges a vezető cseh politikusok önmarcangolása. Nem ők követtek el taktikai hibát. És számításuk sem volt teljesen irreális. Hiszen a német háttér elvesztése, ha Ausztria lemond a revansról, a föderatív átalakításnak is utat nyithatott volna. Nem volt naiv játék a július–augusztusi szláv konferencia, amint sok bécsi politikus elképzelése sem, hogy Ausztria végre minden erejét a birodalmi centralizációra fordíthatja.

Hiszen a legválságosabb hetekben: Königgrätz és a prágai béke közt Ferenc József semmilyen irányban sem kötelezte el magát. Nem kényszerült erre. Birodalmában rend fogadta. Hogy a kényszer milyen kompromisszumot diktál, nem volt olyan evidens, hogy akár az összbirodalmi centralizáció, akár a föderalizmus hívei nyilvánvalóan felesleges szélmalomharcot vívtak volna.

Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák–német liberálisok útja a kiegyezéshez.* Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó, 122–152. o.

Jegyzetek

1. *Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter 1838-1872* Hrsg. Schnürer, Franz. München. 1938. 357–358. 1866. augusztus 22.
2. Lónyay Menyhért naplóbejegyzése 1866. augusztus 17-én. *Deák Ferenc beszédei.* Összegyűjtötte Kónyi Manó. Budapest, 1903, IV. köt. 3. o. (a továbbiakban: Kónyi)
3. Még ha figyelembe vesszük is, hogy Ferenc József bizonyára meg akarta nyugtatni a császárnét, akkor is jelentőséget kell tulajdonítanunk megnyilatkozásának. A levél 1866. július 23-án kelt. *Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth 1859–1898.* Hrsg. Nostitz-Rieneck,Georg. 2. Bde.Wien–München, 1966. I. 49.
4. Friedjung, Heinrich: *Harcz a német hegemóniáért (1859–1866)*. I–III. köt. Budapest, 1902–1904. III. köt. 180–181. o. (a továbbiakban: Friedjung, Harcz); Wandruszka, Adam: *Schicksalsjahr 1866.* Gratz–Wien–Köln, 1966. 194–195.
5. Friedjung, Harcz III. 180–181. o.
6. Bismarck, Otto: *Gedanken und Errinnerungen.* Berlin é. n. 369–374.
7. Státní Ústřední archiv v Praze, Presidium mistodržitelství tajne (a továbbiakban: SÚA PMT) K. 10. 1866. szeptember 14., 1866. október 16.

8. *Politik*, 1866. július 11. „Nem ellenségként léptünk az önök földjére – hangzik a kiáltvány ... Ha igaz ügyünk győzni fog, akkor talán Cseh- és Morvaország is megéri a pillanatot, amelyben nemzeti kívánságai éppúgy, mint a magyaroké, valóra válhatnak."
9. Traub, Hugo: Aus dem Leben und Wirken des Grafen Richard Belcredi. *Österreich. Zeitschrift für Geschichte* Jg. I. Wien, 1918–1919. 298.
10. Friedjung, Harcz, III. 155. o.
11. Redlich, Joseph: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem.* 2. Bde. Leipzig, 1920–1926. II. 517.
12. Belcredi, Richard: Fragmente aus dem Nachlass. Hrsg. Ludwig Belcredi. In „*Die Kultur*" Wien, 1905–1906. (a továbbiakban: Belcredi, Richard) Bd. VI. 414–416.
13. Uo.
14. Kónyi, IV. 17–58. o.
15. Belcredi, Richard VI. 414–417.
16. Kónyi. IV. 24. o.
17. Kónyi, IV. 34. o.
18. Kónyi, IV. 36. o.
19. Kónyi, IV. 35. o.
20. Belcredi, Richard VI. 414–417. Jellemző, hogy Belcredi emlékiratában felrója Hübnernek, hogy a birodalom két fele számára egymással összeegyeztethetetlen kormányzást javasolt, holott az államminiszter maga 1866 őszén, s mint látni fogjuk, 1867 januárjában is hasonló terveket kovácsolt.
21. Kónyi, IV. 24–26. o.
22. Belcredi, Richard VI. 414–417. Hogy valójában milyen szerepet játszott Belcredi 1867 januárjában, azt a következő fejezetben fogjuk tárgyalni.
23. Kónyi, IV. 37. o.
24. Kónyi, IV. 28. o.
25. Kónyi, IV. 37. o.
26. Belcredi, Richard VI. 414.; Eisenmann Louis: *Le Compromis Austro-Hongrois.* Paris, 1904. 430–431.; Redlich is gyakran ír nagy elragadtatással Deákról.
27. Kónyi, IV. 5. o.
28. Diószegi István: A Deák-párt és a német egység. *Századok,* 1970. 229–250. o.(a továbbiakban: Diószegi, A Deák-párt) Lásd 233–235. o.
29. Körzeti hangulatjelentések az alsó-ausztriai helytartóhoz 1866 októberéből Niederösterreichisches Landesarchiv, Wien (a továbbiakban: NöLA), Statthalterei, Präsidialakten 1866. P 7. ad 160.
30. Rechbauer levele Carnerihez 1866. november 3-án, Ignaz Plener levelei fiához 1866. december 7., 14., 28-án. *Briefe zur deutschen Politik in Österreich von 1848 bis 1918.* Hrsg. Molisch, Paul. Wien–Leipzig, 1934. 33–35. o. (a továbbiakban: Molisch, Briefe)
31. Diószegi, A Deák-párt 240–241. o.
32. Kann, Robert A.: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie.* 2. Bde. Gratz–Köln, 1964. II. 145. o. (a továbbiakban: Kann)
33. Az 1865–1867-ben megjelent fontosabb osztrák-német röpiratok, amelyek a Monarchia újjáalakításának tervével foglalkoznak: Auersperg, Carlos: *Wofür kämpft Ungarn?* Wien 1866.; *Der Ausgleich mit Ungarn vom Österreichische Standpunkt beleuchtet,* Wien 1867.; Carneri, Bartholomäus: *Österreich nach der Schlacht bei Königgrätz.* Wien 1866.; Fischhof, Adolf: *Ein Blick auf Österreichs Lage.* Wien 1866. (a továbbiakban: Fischhof, Ein Blick.); Freimund, Justus (Carl Edward Müller): *Österreiche Zukunft.* Brüssel 1867.; Friedmann, Bernhard: *Wo stehen wir heute?* Wien 1866.; Plener, Ignaz: *Der Zerfall Österreichs.* Leipzig 1867. (a továbbiakban: Plener, Der Zerfall); Prohaska, J. J.: *Österreichs Rettung.* Wien 1867.; Schmidt–Weissenfels: *Österreichische Zustände.* Berlin 1867.
34. Fischhof, Ein Blick. A röpirat először részletekben a *Telegraf*ban látott napvilágot 1866 szeptemberében.
35. Charmatz, Richard: *Adolf, Fischhof. Das Lebensbild eines österreichischen Politikers.* Stuttgart–Berlin 1910. (a továbbiakban: Charmatz, Fischhof); Friedjung, Heinirich: *Historische Aufsätze.* Stuttgart–Berlin 1919. 362–371.; Kann, II. 149–155.
36. Fischhof, Adolf – Unger, Joseph: *Zur Lösung der ungarischen Frage. Ein staatsrechtlicher Vorschlag.* Wien, 1861. Magyarul lásd Fenyő István: *Adolf Fischhof és a Habsburg Monarchia.* Budapest, 2002, Argumentum Kiadó, 95–111. o. *(A szerk. jegyz.)*
37. Fischhof 1861-es programjáról: Charmatz, Fischhof 148–152.; Kann, II. 149–155.; Szabad György: *Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–1861).* Budapest, 1961, Akadémiai, 570. o.
38. Charmatz, Fischhof 154.

39. Charmatz, Fischhof 130–131., 170.
40. Bartholomäus von Carneri politikus, költő, filozófus. Stájerországban él, 1861-től Landtag-, 1870-től Reichsrat-képviselő. A német autonomista csoporthoz tartozik. *Österreichisches Biografisches Lexikon* I. „Österreich nach der Schlacht bei Königrätz" című brosúrájában fejti ki nézeteit. Carneri munkájáról: *Charmatz*, Fischhof 220–221.; Zenz, Johann: *Bartholomäus von Carneri als Politiker.* Wien, 1948. A kéziratos disszertációra Frank Tibor hívta fel figyelmünket.
41. Rechbauer levele Carnerihez 1866. november 3. Molisch, Briefe 33–34.
42. *Telegraf,* Abendblatt 1866. október 26.
43. *Österreichisches Biographisches Lexikon* I.; Prizbram, Ludwig: *Erinnerungen eines alten Österreichers.* 2 Bde. Stuttgart-Leipzig 1910–1912. I. 113.; Krones, Franz: *Moritz von Kaiserfeld. Sein Leben und Wirken als Beitrag zur Staatsgeschichte Österreichs in den Jahren 1848 bis 1884.* Leipzig, 1888. 166. (a továbbiakban: Krones); Friedmann, Otto Bernhard: *Zehn Jahre österreichischer Politik 1859–1869.* 2 Bde. Wien, 1879. Ezt a cikkgyűjteményét Fischhofnak ajánlja. Vö. *Charmatz,* Fischhof 10.
44. Friedmann, Otto Bernhard: *Zur Einigung Österreichs. Eine Denkschrift.* Stuttgart 1862. 2. kiad.: Wien–Leipzig 1865.
45. *Telegraf,* 1856. november 28.
46. Uo.
47. *Telegraf,* 1866. november 28., november 30., december 2., december 5.
48. Kaiserfeld Treforthoz 1866. július 5. Országos Széchenyi Könyvtár (OSZK) Kézirattára, Levelestár.
49. Kaiserfeld Treforthoz 1866. október 3. OSZK Kézirattár Levelestár. Idézi: Krones, 248–250., de tévesen augusztus 10-i dátummal.
50. *Telegraf,* 1866. október 6.
51. Szinte valamennyi nagyváros (Bécs, Salzburg. Graz stb.) tanácsa feliratot intézett már a nyári hónapokban az uralkodóhoz, hogy állítsa helyre az alkotmányos viszonyokat. Rogge, Walter: *Österreich von Vilagos bis zur Gegenwart.* Bd. II–III. Leipzig–Wien. II. 348.; Kolmer, Gusztav: *Parlament und Vervassung in Österreich.* Bd. I. Wien–Leipzig 1902. 229–231. Ugyanezt tették kereskedelmi és iparkamarák is. *Die Presse* 1866. szeptember 25.
52. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban: HHStA) Staatskanzlei, Informationsbüro 1866. K. 365. Nr. 7345. 1866. szeptember 28. Friedmann mondja ezt a rendőrminisztérium ágensének.
53. Fischhof levele Wengrafhoz 1866. október 16. Charmatz, Fischhof 175.
54. *Telegraf,* 1866. augusztus 25.
55. *Telegraf,* 1866. szeptember 16. Nem érdektelen a rendőrminisztérium ágensjelentése a tanácskozásról: „Bár az újságok nagy jelentőséget tulajdonítanak a német képviselők ausseei találkozójának, az onnan visszatértekre nem gyakorolt túl nagy hatást (Berger, Schindler, Brestl). Azt mondják, a bécsiek olyan letargiában vannak, hogy számukra mindegy, osztrákok maradnak-e, vagy poroszok lesznek. A refrén az, hogy rosszabb már nem lehet. Berger azt a megjegyzést tette, hogy a letargia oka az osztrák tudat és a császár cselekvőerejének hiánya." HHStA Staatskanzlei, Informationsbüro 1866. K. 365. Nr. 7045. 1866. szeptember 12.
56. *Telegraf,* 1866. szeptember 11., szeptember 13.
57. *Telegraf,* 1866. szeptember 15., szeptember 16., szeptember 17. számai ismertetik a bécsi lap cikkeit, és vitáznak vele. A dualizmus ellen: *Die Presse,* 1866. szeptember 19., szeptember 26.
58. *Die Presse,* 1866. szeptember 19.
59. *Neue Freie Presse,* 1866. szeptember 12.
60. *Neue Freie Presse,* 1866. szeptember 16.
61. 1866. szeptember 20. (A *Tagespost* cikkét csak közvetve ismerjük.)
62. *Telegraf,* 1866. szeptember 18., szeptember 21.
63. *Telegraf,* 1866. szeptember 23.
64. *Bohemia,* 1866. szeptember 30. A bécsi szláv konferenciáról a következőkben még szólni fogunk. A *Bohemia* prágai német lap, szerkesztője Franz Klutschak.
65. A *Bohemia* két héttel később azt írta az ügyről, hogy Kaiserfeld akkor már tudta, hogy Belcredi elfordult a csehektől, ezért helyezkedett szembe velük ő is. *Bohemia,* 1866. szeptember 30.
66. HHStA Staatskanzlei, Informationsbüro 1866. K. 365. Nr. 7345. 1866. szeptember 28. Figyelemre méltó, hogy az ágenst Friedmann informálta.
67. *Telegraf,* Abandblatt 1866. november 17.
68. Uo.
69. *Telegraf,* 1866. november 18. Részleteket közöl: *Krones,* 258–259.
70. A Kaiserfeld tervezte közvetlen Reichsrat-választást a decemberi alkotmány sem tudta megvalósítani. Csak 1873-ban a liberális kormánynak sikerült elérnie.

71. *Die Presse,* 1866. október 10.
72. *Pesti Napló,* 1866. október 9.
73. *Pesti Napló,* 1866. október 11.
74. Kemény négy részből álló cikksorozata a *Pesti Napló* 1866. október 13., 14., 16, és 18-i számaiban jelent meg.
75. *Pesti Napló,* 1866. október 19.
76. *Plener,* Der Zerfall (Plener brosúrája először a *Neue Freie Presse* mellékleteként jelent meg 1867. február 14.). Plener az új német fejleményekben a nemzeti egység és a politikai szabadságjogok harmóniájának megvalósulását látja. A Monarchia szükséges egyensúlyozó szerepe értelmetlenné, az 1815-ös szerződések feleslegessé váltak. A német egységnek szükségképpen Ausztriát is érintenie kell. Csak akkor jöhet létre az egységen Németország, ha Ausztria is megtalálja benne a helyét.
77. *Die Presse,* 1866. szeptember 16.
78. *Bohemia,* 1866. október 5.
79. Az új elnevezést magyarázza: *Die Presse,* 1866. augusztus 31., szeptember 13.
80. *Die Presse,* Abendblatt 1866. október 6. *Telegraf,* Abendblatt 1866. október 6. *Bohemia* 1866. október 5., október 6. A meghívottak közül nem jelent meg felesége betegségére hivatkozva Kaiserfeld, továbbá Kuranda, Tinti, Waser – valamennyien autonomisták, valamint a csehországi németség vezető politikusa, a *Tagesbote* szerkesztője, Herbst sem.
81. *Die Presse,* 1866. október 6.
82. *Die Presse,* 1866. október 7.
83. *Die Presse,* 1866. október 18. *Telegraf,* Abendblatt 1866. október 18. Az itt közölt programot egy öttagú bizottság formulázta, amelynek elnöke Pratobevera, tagjai Hasner, Hopfen, Skene és az autonomista Schindler voltak. Schmerling egykori minisztereinek, Pratobeverának, Hasnernek és Hopfennek megválasztása a konferenciának az egységállamhoz, a meglevő, de felfüggesztett alkotmányhoz, a szélesebb Reichsrathoz való ragaszkodását szimbolizálta. A bizottság megválasztásáról: *Die Presse,* 1866. október 6.
84. *Bohemia,* 1866. október 9.
85. *Die Presse,* 1866. szeptember 16.
86. *Die Presse,* 1866. október 18.
87. *Telegraf,* 1866. október 19.
88. *Die Presse,* 1866. október 7.
89. A *Tagesbote* cikkéből részleteket hoz a *Telegraf,* 1866. október 9.
90. *Telegraf,* 1866. október 12.
91. HHStA Staatskanzlei, Informationsbüro 1866. K. 366. Nr. 6799. 1866. augusztus 29. Ágensjelentés a csehországi német kaszinó tevékenységéről.
92. HHStA Staatskanzlei, Informationsbüro 1866. K. 366. Nr. 8519, 1866. november 21. Ágensjelentés a rendőrminisztériumnak. SÚA PMT K. 10. 1866. május 26. A prágai rendőrigazgatóság jelentése az általános politikai hangulatról (a háború előestéjén) a csehországi helytartónak. A „Sokol" (Sólyom) tornaegyesületet Fügner alapította a 60-as évek elején Prágában, a század eleji hasonló németországi nacionalista tornaegyesületek mintájára. Hamarosan egész Csehországot behálózták a Sokol-szervezetek, majd a különféle olvasóegyesületek (Beseda). Fischel, Afred: *Das tschechische Volk.* Bd. I. Breslau, 1928. 42.
93. A prágai *Politik* cikksorozata: Österreich und die Völker Österreichs nach dem Kriege im Jahre 1866. Megjelent a lap augusztusi számaiban, később pedig öválló brosúra formájában is.
94. A cseh politikai pártok jellemzésére: HHStA Slaatskanzlei, Informationabüro 1866. K. 366. Nr. 7809. 1866. október 20. Nr. 5819, 1866. november 21. SÚA PMT K. 10. Nr. 1765. 1866. szeptember 11. SÚA Polizeipräsidium, 1863–69. Fasc. R/3/56. 1866. október 20. Riegernek a konzervatív arisztokráciához való közeledéséről: Havránek Jan: Die tschechische Politik und der Ausgleich von 1867. In *Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867.* Hrsg.: Holotík, Ľudovit. Bratislava 1971. (a továbbiakban: Havránek).
95. A cseh bizalmi férfiak július 19. és 22. között Prágában tartott konferenciájáról: Zeithammer, Anton Ottokar: *Zur Geschichte der bömischen Ausgleichsversuche 1861–71.* Prag 1912 (a továbbiakban: Zeithammer). Ő közli Rieger programjának szövegét is. Vö. Havránek, 530. Az 1866. júliusi programot aláírta: Dr. Franz Brauner, Dr. Franz Palacký, Dr. Stanislav Prahensky, Dr. Franz Ladislav Rieger, Dr. Karl Sladkovsky, Dr. Jakov Skarda, Wenzel Tomek, Anton Otokar Zeithammer, Wenzel Zeleny.
96. Havránek, 531.
97. Riegers Erinnerungen aus dem Jahre 1866. Hrsg.: Rieger, B. In *Politik* 1905. december 19–20. Prag 1905. (a továbbiakban: Rieger)
98. *Die Presse,* Abendblatt 1866. augusztus 18.
99. Rieger.; Zeithammer, 16–17.

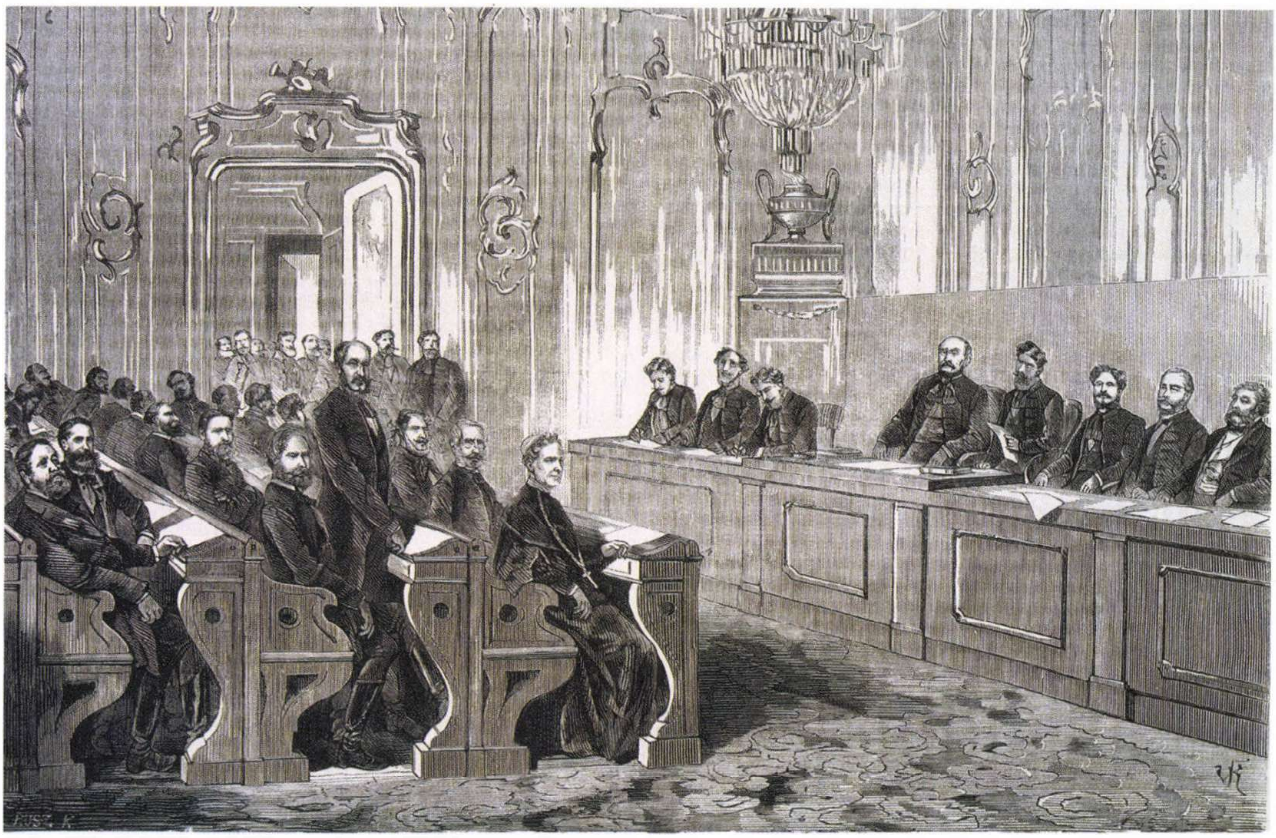
100. Publikálja: Zeithammer. 16–21.
101. A történeti államjog tiszteletben tartása azzal a következménnyel járt, hogy az alpesi tartományokban élő szlovénekről a bécsi szláv kongresszuson szó sem esett, képviselőiket 1866 júliusában a tanácskozásra meg sem hívták. Fischel, Alfred: *Der Panslavismus bis zum Weltkrieg. Ein geschichtlicher Überblick.* Stuttgart, 1919. 328–330.
102. Az arisztokráciával való együttműködés igényéről: SÚA PMT K. 10. Nr. 28. 1867. január 4. A prágai rendőrigazgatóság a cseh helytartóság elnökévek.
103. Rieger.
104. Havránek, 531.
105. Rieger.
106. Uo.
107. Havránek, 532.
108. Zimprich, Arthur: Belcredis Versuche einer Föderalisierung der Donaumonarchie (1865–1867). *Ungarn-Jahrbuch.* Jg. 1. Mainz 1969. 108–109. (A továbbiakban: Zimprich).
109. Rieger. Schwarzenberg is a császártól várta a megoldást. Augusztus 4-én azt írta Riegernek: „Én csak azt gondolom, hogy ha őfelségének egy Schwarzenberg tanácsára van szüksége, akkor ez a személy 24 órán belül rendelkezésére állhat." Ezért tartotta feleslegesnek a kérés nélküli programformulázásokat. Havránek, 532–533.
110. Belcredi magánfeljegyzéseiből idézi Zimprich, 115–116.
111. Vö. Havránek, 532.
112. Havránek, uo.
113. *Neue Freie Presse,* 1866. szeptember 15-én hozza Rieger levelét.
114. Havránek, 533.
115. *Die Politik,* 1866. szeptember 19.
116. HHStA Staatskanzlei, Informationsbüro 1866. K. 356. Nr. 7316. 1866. szeptember 25.
117. Rieger.
118. Uo.
119. HHStA Staatskanzlei, Informadonsbüro 1866. K. 366. Nr. 8519. 1866. november 21.

(1985) GALÁNTAI JÓZSEF

AZ OSZTRÁK–MAGYAR VISZONY JELLEGE A DUALIZMUSBAN

Áttekintettük a közjogi és a gazdasági közösség struktúráját, amely a Habsburg-monarchia két része, illetve két országa között a dualizmus korában funkcionált. A két rész kapcsolatát az egyenjogúság és a paritás alapján rögzítették a különböző megállapodások. Az egyenjogúság és a paritás fogalmazódott meg a közös uralkodóhoz való viszony meghatározásaiban is. Persze a jogi egyenlőség lehet csupán formális. Önmagában tehát a megállapodások jogi megfogalmazásából és struktúrájából a két birodalomrész közti viszony jellegének a *lényege* nem tisztázható. E kérdésről a kortársi publicisztikában, később pedig a történeti irodalomban is nagy vita alakult ki, amelyben a legszélsőségesebb felfogásokkal is találkozhatunk.

A kiegyezés korabeli magyar apológiája a kiegyezés megalkotói által kidolgozott érvelésre épült. Deák, Andrássy, Eötvös és a többi Deák-párti politikus beszédei, írásai képezték a későbbi fejtegetések alapjait. Ezek szinte áttekinthetetlen bőségű tárházából emeljünk ki egyet, ifj. Andrássy Gyula 1896-ban megjelent munkáját „Az 1867-i kiegyezésről". Andrássy teljesen Deák 1867-es érveléséből indul ki: a középkorban megállhatott Magyarország függetlenül, most viszont „elkerülhetetlenül szükségünk van állandó államszövetségre". „Ausztria ereje éppen elegendő arra, hogy velünk együtt nagyhatalmat képezzen, de nem elég nagy arra, hogy minket elnyomjon." A kiegyezést államszövetségként fogja fel, és az ehhez való ragaszkodást a magyar politika alapelvének tekinti: „A nemzetnek állandó érdeke a kiegyezés fenntartását követeli. Politikánk vezető motívumának tehát – s ebben áll eddigi fejtegetéseim végső következménye – a kiegyezés fenntartásának és megerősítésének kell lennie. E célhoz szilárdan kell ragaszkodnunk." „Erős meggyőződésem, hogy a kiegyezés a

A MAGYAR DELEGÁCIÓ ÜLÉSE BÉCSBEN. ÚJSÁGILLUSZTRÁCIÓ, 1868

fejlődő életviszonyoknak, a kor változó igényeinek, a nemzet minden jogos aspirációjának bő és elégséges tért nyit, mégpedig anélkül, hogy egy betűjén, egy atomján módosítani kellene."[1]

A kiegyezésnek és a dualizmusnak a magyar közvéleményre legmélyebben ható bírálata Kossuth nevéhez fűződik. Kossuth az 1849-es platformról, az Ausztriától való teljes elszakadás alapjáról bírálta a kiegyezést és az 1867-es rendszert, mert úgy vélte, hogy abban tovább él Magyarország alávetettsége Ausztriának, s különösen tartott a külpolitikai bonyodalmaktól.

Az 1867-es kiegyezést az osztrákok körében elsősorban a nagynémet egység képviselői illetve az osztrák–német centralizmus hívei bírálták. A nagynémet nacionalizmus Ausztriában a hetvenes években a kiegyezésben látta a fő okát annak, hogy Ausztria végleg kiszorult a német egységből. Mélységesen helytelenítette a magyaroknak tett engedményeket, és egyik kiindulópontjává vált annak a – külföldi történetírásban még ma is ható – nézetnek, mely szerint minden későbbi baj abból eredt, hogy a magyarok 1867-ben jelentős szerephez jutottak a birodalomban. Heinrich Friedjung 1877-ben megjelent könyvében úgy vélte, hogy a kiegyezés óta a magyarok uralkodnak az osztrákok felett, ezért a dualizmus felszámolásáért szállt síkra – akár a perszonálunió révén is. Friedjung szerint az osztrákoknak a magyarok helyett a birodalmi németekkel kell szövetkezniük. Véleménye szerint a magyaroktól megszabaduló Ausztria, Galíciának tág autonómiát biztosítva, képes arra, hogy a többi nemzetiséget, elsősorban a cseheket és a szlovéneket elnémetesítse. Ez az Ausztria, még ha a porosz vezető szerepet el is ismeri, komoly erővé válhat az össznémetségen belül.[2]

A kiegyezést az osztrák–német centralizmus szempontjából bíráló politikusok és történetírók szerint is minden baj a magyarok térnyeréséből fakadt, csakhogy ők az össznémetségtől különálló Ausztriáért szálltak síkra, melyben a régi, kizárólagos osztrák vezetést kívánták visszaállítani. Mindkét irányból tehát a magyarok előretörése kapta a legsúlyosabb kritikát. A Habsburg-monarchia bukása után nosztalgiával telt oszt-

rák konzervatív történetírás ezt a felfogást kiegészítette azzal, hogy az összeomlásnak is kizárólag vagy legfőképpen a magyarpolitika volt az oka.

Ez e felfogásmód átszivárgott az újabb angolszász irodalomba is, bár nem vált általánossá, mi több, a Habsburg-monarchiával foglalkozó legjelentősebb angolszász történetírók – például Robert Kann is – elutasítják ezt a koncepciót. De például a neves angol történész A. J. P. Taylor *The Habsburg Monarchy* című könyvének későbbi kiadásaiban is olvashatjuk: „Mivel ez a magyar hegemónia vitte pusztulásba a Habsburg-monarchiát, Ferenc József maga tette tönkre önmagát." Taylor szerint ugyanis a kiegyezésben Ferenc Józsefnek döntő szerepe volt.[3]

Figyelmet érdemel Marx és Engels kortársi szemlélete is a Habsburg-monarchia hatvanas évekbeli átalakulásáról, hiszen azt igen élénk figyelemmel kísérték. A Habsburg-monarchiában a hatvanas évek második felében végbement átalakulásokat – amelyek középpontja az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés és ezzel összefüggésben a liberális parlamenti rendszer kialakítása a birodalom mindkét felében – úgy fogták fel, mint a polgári forradalom, mint a feudálisról a polgári rendbe való átmenet lezárását. Az egységes német és olasz állam létrejöttével, illetve a kiegyezéssel a német, az olasz és a magyar, általában a közép-európai polgári forradalmat lezárultnak tekintették, noha – mivel a forradalom lezárása felülről valósult meg – az átalakulás nem volt következetes, s az így létrejött polgári rendben a feudalizmus maradványai erősen tovább éltek.

Engels 1870 augusztusában írja Marxnak: „...Bismarck most, mint 1866-ban, megint a mi munkánkból végez el egy darabot a maga módján és anélkül, hogy akarná, de mégis elvégzi. Tisztábbá teszi számunkra a talajt, mint amilyen volt."[4] Másfél évtizeddel később, már Marx halála után ezt a gondolatot tágabb összefüggéseiben fejtegeti: „Az 1848-as forradalomnak, mint nem egy elődjének, furcsa sorsa volt. Ahogy Karl Marx mondani szokta, ugyanazok az emberek, akik leverték a forradalmat, végrendeletének teljesítői lettek. Louis Napóleon kénytelen volt megteremteni az egységes és független Olaszországot, Bismarck kénytelen volt Németországban a maga módján forradalmi átalakítást végrehajtani, és Magyarországnak bizonyos függetlenséget visszaadni."[5]

A *Kommunista Kiáltvány* 1893-as, olasz kiadásának előszavában írja Engels: „...az 1848-as forradalomnak tehát maga után kellelt vonnia azon nemzetek egységét és autonómiáját, amelyek azt addig nélkülözték: Olaszországét, Magyarországét, Németországét, Lengyelországé is sorra fog kerülni."[6] Az 1892. évi lengyel kiadás előszavában ugyanezt némileg másként fogalmazza: „Az 1848-as forradalom ... testamentumának végrehajtói – Louis Bonaparte és Bismarck – révén is keresztülvitte Olaszország, Németország, Magyarország függetlenségét, de Lengyelországot... magára hagyták..."[7] Ugyanezzel a gondolattal találkozhatunk a Kautskyhoz írott 1882. február 7-i levelében is: „A 48-as forradalom egyik valódi feladata (és egy forradalom valódi, nem illuzórikus feladatai mindig e forradalom következtében oldódnak meg) Közép-Európa elnyomott és szétforgácsolt nemzetiségeinek a helyreállítása volt, amennyiben ezek egyáltalán életképesek és kiváltképp függetlenségre érettek voltak. Ezt a feladatot a forradalom végrendeletének végrehajtói, Bonaparte, Cavour, Bismarck az akkori viszonyoknak megfelelően Olaszország, Magyarország, Németország számára megoldották."[8]

A korabeli és utókori apológia, illetve kritika, valamint a kortárs Marx és Engels szemléletének felvillantása urán térjünk vissza a dualizmus megítélése szempontjából alapvető összefüggések vizsgálatához.

A két birodalomrész, illetve a két ország nem volt egyenlő erejű, de egyik sem képviselt a másikkal szemben túlnyomó erőt, bármilyen vetületben vizsgáljuk is ezt. Nézzük először a (kerekített) lakossági lélekszámok arányait: a két rész közt 57 : 43 volt az arány az egész korszak alatt: a kiegyezés idején Ausztria lakosainak száma 20 000 000, Magyarországé 15 000 000, 1910-ben 28 500 000, illetve 21 000 000.[9] Még szorosabb az arány, ha a két birodalomrészben hegemóniát gyakorló nemzeti

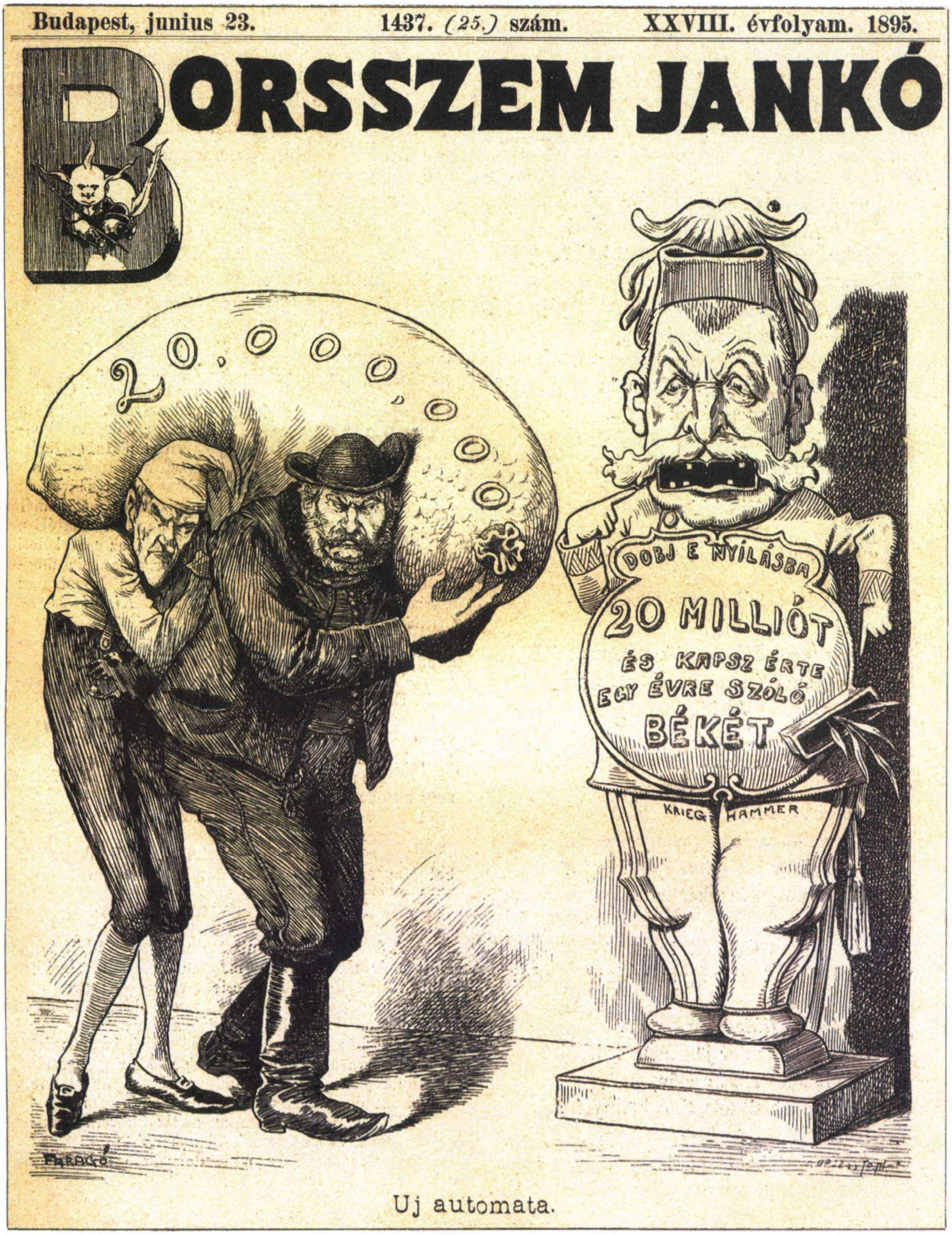
elemek létszámát hasonlítjuk össze. Ausztriában 8 000 000 német, Magyarországon 6 500 000 a magyar nemzetiségű lakosság száma a 1880-as statisztika szerint, tehát az arány 55 : 45. 1910-ben viszont, a hivatalos statisztika szerint, az ausztriai németség és a magyarországi magyarság egyaránt 10 000 000 lélekszámú, tehát az arány 50 : 50.[10]

A területi kiterjedtség arányában hasonló viszony fejeződik ki. Itt Magyarországra esik a terület némileg nagyobb aránya, míg az osztrák birodalomrészre a kisebb. Ausztria területe 300 005 km^2, Magyarországé (Horvátországgal és Fiuméval együtt) 324 857 km^2. (Bosznia-Hercegovina területe 51 027 km^2.)[11]

Ami a gazdasági erők eloszlását illeti, ez – ha elfogadjuk a kvótában kifejeződő arányt –, a korszak kezdetén (a határőrvidéket Magyarországhoz számítva) 68,6 : 31,4, a korszak végén 63,6 : 36,4. Itt ugyan már jelentősebb erőeltolódás mutatkozik, de a folyamat tendenciája a lassú kiegyenlítődésre utalt, s a fejlettségi szintet tekintve a két ország – különösen a korszak vége felé – lényegében azonos régióba tartozott. Figyelembe kell venni azt is, hogy a kvótában kifejeződő arány és a lakosság számszerű aránya között nincs nagy különbség. Ausztria nagyobb gazdasági ereje jórészt a nagyobb lakosságszámból következett, noha jelentős volt a két rész termelési színvonala közötti különbség is.

Ezek a külső jellemzők – a lakosság számaránya, a terület aránya, a gazdasági erő aránya – csak annyit jeleznek, hogy nincs egyenlőség a két rész erőviszonyában, de túlnyomó erőfölény sem Ausztria oldalán. Az ilyen vizsgálódás önmagában tehát – ugyanúgy, mint önmagában a jogrendszer – nem ad eligazítást a viszonyok jellegéről.

A két rész viszonyának megítéléséről folytatott kortársi vitákban, hogy ugyanis a dualizmus valójában egy állam két résszel, vagy két állam szorosan egybekapcsolva, immár a lényegi probléma tükröződött. Az alaptörvényekből és a két államrész, illetve a két állam közti szerződésekből, a külállamokkal való kapcsolatok dokumentumaiból mind a két felfogás alátámasztható *jogilag*. Ha két különálló államnak tekintjük Ausztriát és Magyarországot a dualizmusban, akkor kétségtelen, hogy kapcsolatuk jóval átfogóbb és szervesebb, mint a korabeli önálló államok közötti kapcsolat. Ha abból indulunk ki, hogy egy állam két részéről van szó, akkor viszont azt kell megállapítanunk, hogy az ilyen korabeli alakulatoktól lényegesen eltérő a struktúra. Ha már most ezt az egész kérdést nem a jogrendszer és a korabeli viták alapján, hanem a lezárult fél évszázados korszak történeti elemzésének igényével közelítjük meg, akkor úgy tűnik – hangsúlyozva, hogy határesetről van szó –, inkább kifejezi a valóságot, ha a dualizmust két külön állam szoros – külállamokkal szemben többnyire egy államként megjelenő – egybekapcsolódásának tekintjük. A valóságos helyzet tehát inkább a magyar közjogi felfogásnak felelt meg. Ez az állásfoglalásunk korántsem a régi osztrák–magyar vita továbbfolytatása, hiszen a korabeli vitának a jogi rendezés értelmezése volt a lényege, mégpedig abból a szempontból, hogy mit *kell* a valóságban realizálni. A *korabeli* vita tehát kifejezte az ellentétes érdekeket, és az ennek megfelelő ellentétes berendezkedési törekvéseket. Itt mi most nem abban a vitában foglalunk állást, hogy a dualizmus *jogi* struktúrája milyen volt, hogy az alaptörvények mit írtak elő és hogy azok alapján mit kellett – avagy mit kellett volna – megvalósítani: egy birodalmat két résszel, avagy két országot szoros kapcsolattal. Ennek a kérdésnek ugyanis – legalábbis témánk szempontjából – nincs semmi értelme, mert hiszen nem arra kell feleletet adnunk, hogy a jogi megállapításokból minek kellett volna következnie, hanem abban kell állást foglalnunk, hogy *mi volt* a fél évszázados tényleges valóság. Edmund Bernatzik – mint láttuk – 1911-ben igen jól jellemezte a dualizmus osztrák, illetve magyar jogfelfogásának különbségét, s azt is megállapította, hogy a magyar álláspont mindinkább érvényesült a gyakorlatban.[12] E realitás szemléletes jele – nem bizonyítéka! –, hogy a dualista Monarchiában nem volt „közös" állampolgárság. A birodalom egyes polgára vagy Ausztria vagy Magyarország állampolgára lehetett, vagy lehetett – külön bejegyzés alapján, mintegy kettős állampolgársággal – mindkettőé is.[13]

ÚJ AUTOMATA. KARIKATÚRA, *BORSSZEM JANKÓ*, 1895

A dualista egybekapcsoltságnak – mint láttuk – volt egy feltűnő sajátossága, amely ugyancsak nagy vitát váltott ki, mind a kortársak között, mind az utókori értékelésekben. A két ország, illetve a két birodalomrész viszonyát egyrészt merev, változtathatatlan szabályozással rögzítették – például a külügyi és hadügyi közösség számos vonatkozásában –, másrészt oly módon határozták meg, hogy megállapították a kapcsolat tényét vagy kívánatosságát, de a konkrét szabályozást további időleges érvényű egyezkedésre bízták. A gazdasági vonatkozású közös érdekű ügyekben ez szinte általános volt, de a külügyi és hadügyi struktúránál is előfordult, például a kvótánál és a véderőtörvényeknél. A dualista szerkezet számos korabeli a történeti bírálója szerint az államrendszer zavarai jórészt éppen erre vezethetők vissza, vagyis arra, hogy a kiegyezési törvények nem szabályoztak állandó jelleggel mindent, s így a közös ügyek, illetve közös érdekű ügyek terén sok változtatható elemet hagytak.

Nagyobb történeti távlatból inkább úgy tűnik, hogy a „legális" lehetőség a dualista partnerek közti vitákra – a gazdasági kiegyezés, a véderőrendszer stb. megújításaikor – látszólag ugyan gyengítette, valójában azonban rugalmassá tette a rendszert, legalábbis az osztrák–magyar viszonyban. Az időnkénti újraszabályozások lehetőségében nemcsak azt kell látni, hogy heves küzdelmeknek adott teret, hanem azt is, hogy ez alkalmakat adott arra, hogy a Monarchia két része között időről időre bekövetkezett valóságos eltolódásokat a struktúra egészének sérelme és szétfeszítése nélkül rendszeresen kiegyenlítsék. Persze nem tagadható, hogy a kvóta megújítása, a véderőrendszer átalakítása, a vám- és kereskedelmi szövetség megújítása stb. körüli szenvedélyes viták tükrözték, kifejezték a dualista rendszer problémáit, egyes időkben válságát is. De az újraszabályozások a válságok levezetésének a lehetőségét is biztosították. Így ez a sajátos szerkezeti megoldás nem annyira kiváltója volt a zavaroknak, inkább betöltötte a dualista rendszer működését biztosító szeleprendszer szerepét.

A korabeli viták elemzése és a mindkét oldalon elhangzott érvek vizsgálata alig visz közelebb annak az alapvető kérdésnek a megválaszolásához, hogy a két birodalomrész, illetve a dualista Monarchián belüli két ország viszonyának milyen volt a jellege.

Miután lezárt történelmi korszakkal állunk szemben, a két rész közötti viszony jellegének meghatározásánál a fél évszázados közösség realitásait kell számba venni. Ebből a szempontból három fő kérdésre kell választ adni. Elsősorban arra, hogy a közös külpolitika megfelelt-e az osztrák és a magyar érdekeknek. E kérdés részletes tárgyalását és elemzését egy későbbi fejezetben találhatja az olvasó. Ám annak végkövetkeztetését már itt jelezzük: valóban közös, közös érdekű külpolitika valósult meg.

A másik kérdés a közös hadügyre, ezen belül a közös hadseregre vonatkozik. Ezzel részletesen foglalkoztunk és láttuk, hogy a hadügy mint a külpolitikát alátámasztó eszköz, a közös célokkal összhangban volt. Ugyanakkor a hadsereg belső szerkezetében a dualista elv nyilvánvalóan sérelmet szenvedett. Ebből azonban nem következik, hogy valamely kiéleződött vitában a hadsereg az osztrák érdekeket szolgálta a magyar érdekekkel szemben. A közös hadsereg centralisztikus szerkezete bizonyos körülmények között nyújthatott ugyan lehetőséget az egyoldalú felhasználásra, vagy legalábbis fennállt ilyen veszély, és az ettől való félelem nem volt alaptalan. Ugyanakkor meg lehet állapítani, hogy a dualizmus fél évszázada alatt egyetlen olyan eset sem volt, amikor a közös hadsereg a dualista partnerek vitájába beavatkozott volna.

Marad tehát a harmadik kérdés, amely most már az egész megítélés szempontjából alapvetővé és döntővé válik: Ausztria, illetve Magyarország gazdasági, társadalmi, kulturális stb. fejlődését ez az egybekapcsoltság előnyösen vagy pedig hátrányosan befolyásolta. És itt megint hangsúlyozni kell, hogy történeti távlatban a kérdés lényege nem az, mi mindenre vezethetett volna az ilyen szerkezetű rendszer, hanem az, hogy a fél évszázad folyamán ebben a szerkezetben melyek voltak a tényleges gazdasági folyamatok. Persze meglehetősen könnyű a gazdasági folyamatok *egyes* elemeinek kiragadásával a szerkezet hátrányos vagy előnyös hatását az egyik avagy a másik bi-

rodalomrészre kimutatni. Ennek azonban nem sok értelme van. Két ország közötti gazdasági kapcsolatok szorosabb rendszerében akkor is, ha a két ország nem képez egységes vám- és kereskedelmi területet, az *egyes* elemek pozitív vagy negatív jellegűek egyaránt lehetnek. Ezért az egész folyamatot kell felmérni, s csakis az átfogó felmérés lehet alapja az értékelésnek. Az elmúlt két évtized (az 1960–1970-es évek) hazai gazdaságtörténeti kutatásai arra az eredményre jutottak, hogy Magyarország fejlődése a dualizmus korában megfelelt a kelet-közép-európai régió gazdasági fejlődési lehetőségeinek és követelményeinek. E régión belül Magyarország a jobb eredményt felmutató gazdasági egységek közé tartozott.[14]

Az ország gazdaságának évi átlagos fejlődési ütemét valamennyi kutató 3% körülire teszi.[15] Az adott régióban ez kiemelkedő teljesítmény volt. Aligha tételezhető fel, hogy a dualizmustól eltérő bármilyen más struktúrában ennél jobb eredmény lett volna. Ugyanakkor az sem bizonyítható, hogy ez az eredmény kizárólag az adott struktúrának – a dualizmusnak – köszönhető. Ebben ez összefüggésben csak annyit lehet egzakt módon megállapítani, hogy „az ipari forradalmat megelőző megalapozó szakaszban" – tehát a hetvenes és a nyolcvanas években – „Magyarország számára kelet-európai viszonylatban határozottan előnyösnek bizonyult, hogy a nagyarányú tőkebehozatal és a monarchiai piacra alapozott gyors belső felhalmozás már a megalapozó szakaszban is bőven finanszírozta a mezőgazdaság átalakulását, a közlekedést, a hitelszervezetet".[16]

Jóval problematikusabb a századforduló körüli, és a századforduló és a világháború közötti időszak gazdasági fejlődésének megítélése. A fejlődési folyamat változatlanul jelentős, de egyre ellentmondásosabb. Ennek lényege, hogy a kapitalista gazdasági fejlődés ugrásszerű felgyorsulása a századforduló körül az elmaradottabb régiók további felzárkózását rendkívül megnehezítette. Nyilvánvaló, hogy e nehézségek nem a dualista kapcsolatból, hanem az európai kapitalizmus általános fejlődéséből következtek, ám áthatották az osztrák–magyar gazdasági viszonyok egészét. A magyar gazdaság fejlődésének feltételeit elemző és vitató kortárs szakemberek maguk sem tudták eldönteni, hogy a kedvezőbb fejlődést a vámközösség megtartása vagy megszüntetése segítette volna jobban elő, s az állásfoglalások ebben a kérdésben megoszlottak. Érdekesen villantja fel az osztrák–magyar gazdasági összekapcsoltság problémáit a Gyáriparosok Országos Szövetségének a világháború előtti évekre utaló összefoglalója: „Azok az adatok, amelyek a két ország ipari termeléséről adnak képet, kétségtelenül igazolják, hogy az osztrák ipar az utolsó emberöltő folyamán nemcsak elvitathatatlanul megtartotta fölényét a magyar ipar fölött, hanem hogy dacára azoknak a le nem kicsinyelhető eredményeknek, amelyeket a magyar ipari fejlődés ez idő alatt felmutathat, az osztrák ipar pozícióját a Monarchiában csaknem minden téren erősítette, és kétségtelenné vált, hogy a mai termelési feltételek megváltoztatása nélkül soha a magyar ipar a maga legitim fogyasztási területén kellően nem érvényesülhet... A mezőgazdaságban az eredetileg gyöngébb osztrák mezőgazdaság jobban halad a magyarnál, ami pedig, tekintve, hogy a szántóföld területének aránya a két országban lényegesen nem változott, az osztrák mezőgazdaság erősebb intenziválódásának tulajdonítható. A fejlődés tehát itt is a két ország közötti diszparitás csökkentésének irányában halad, és megállapítható, hogy az osztrák mezőgazdaságnak a magyarhoz viszonyított haladása sokkal gyorsabb ütemű, mint a magyar iparnak az osztrák iparhoz mért viszonylagos fejlődése és megerősödése... Azt a végkövetkeztetést vonhatjuk le, hogy Ausztria és Magyarország mezőgazdasági fejlődése a lassú nivellálódás irányában halad, ellenben Magyarország ipara, bár a tíz–húsz évvel ezelőtti állapothoz képest nagyban-egészben haladást mutat fel, mégis a mai viszonyok között az osztrák iparnak számottevő versenytársává nem fejlődhet.

Ez a kedvezőtlen fejlődés természetszerűleg visszatükröződik a mi kereskedelmi, fizetési és egész gazdasági mérlegünk kedvezőtlen alakulásában is. Legjobban bizonyítja ezt ipari behozatalunk állandó jelentékeny emelkedése és mezőgazdasági kivi-

telünk stagnálása... Ha ezen változtatni nem tudunk, ha nem tudunk erős kézzel iparunknak új, kedvezőbb helyzetet biztosítani, ha az óriási módon növekedő közterhek fedezésére nem tudunk új, erősebb adóalanyokat teremteni, amilyeneket nekünk csak az ipar adhat, ha kereskedelmi és fizetési mérlegünk passzivitása, mely szintén a nem kielégítő ipari fejlődésünk folyománya, nem fog csökkeni, ha az osztrák piacnak mezőgazdasági terményeink értékesítése szempontjából való jelentősége továbbra is alászáll anélkül, hogy képesek volnánk az osztrák ipari behozatal visszaszorításával belföldi fogyasztásunk nagyobb hányadát belföldi termelésünknek biztosítani, akkor tartanunk kell attól, hogy egész gazdasági helyzetünk aggasztó irányba fog terelődni..."[17]

A GYOSZ bizalmas jelentéséből kitűnik, hogy milyen súlyos problémák és feladatok előtt állott a magyar gazdaság a világháború előtti években. De kitűnik e jelentésből az is, hogy itt az okok és a megoldások nem a két ország közti politikai viszonyrendszerrel függtek össze, hanem a fejlettség különböző fokán álló gazdasági egységek – politikai kapcsolatoktól függetlenül is jelentkező – versenyével és lehetőségeivel.

Hasonló értékelést kapunk a két világháború közötti időszak gazdaságtörténésze, Eckhart Ferenc elemzéséből is: „Ha áttekintjük közgazdasági életünk fejlődését 1980 és 1914 között, minden téren nagy haladást látunk, anélkül azonban, hogy azt a tőlünk nyugatra fekvő gazdasági nagyhatalmak óriási arányú felvirágzásával összemérhetnénk... A magyar mezőgazdaság főbb terményeinek hozama... az alatt a 25 év alatt, amely a műtrágya alkalmazásának korszaka volt külföldön, alig néhány százalékkal emelkedett ... Bár a kereskedelem forgalma és az ipari termelés nagy arányban megnövekedett, mégsem hasonlítható sem a kereskedelem, még kevésbé a magyar iparosodás mértéke a nyugati államokéhoz."[18]

A dualista partnerek gazdasági erőviszonya tehát – noha kiegyenlítődési tendencia érvényesült Magyarország javára[19] – a fél évszázad alatt lényegesebben nem változott, ám ez aligha a dualista szerkezettel függött össze. Hasonló jelenséget tapasztalhatunk, ha Ausztria–Magyarország gazdaságát egészében a fejlettebb nyugat-európai országok gazdaságával hasonlítjuk össze. Az acéltermelés 1891 és 1911 közt Ausztria–Magyarországon 4,8-szeresére nőtt (486 000 tonnáról 2 237 000 tonnára emelkedett), Franciaországban viszont 5,1-szeresére (744 000 tonnáról 3 837 000 tonnára), Belgiumban 8,9-szeresére (244 000 tonnáról 2 193 000-re), Németországban 5,6-szeresére (2 563 000 tonnáról 14 556 000 tonnára). Hasonló a helyzet a nyersvas felhasználásában is: Ausztria–Magyarország majdnem két és félszeresre növelte termelését. Franciaország hasonló arányban, Belgium kb. három és félszeresre, Németország több mint háromszorosra.[20]

Ugyanezt a folyamatot más adatok is jellemzik. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 1869–1910 között Magyarországon 80%-ról 64,5%-ra csökkent.[21] Ausztriában ugyanezen idő alatt 67,2%-ról 53,2%-ra.[22] Tehát a fejlődési ütem hasonló, s mindkét országban kb. 20%-os a létszámcsökkenés. Ugyanezen időszakban Németországban 50,9%-ról 35,1%-ra esett a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, a létszám fogyása tehát 30%-os.[23] A gyors fejlődés ellenére Ausztria–Magyarország lemaradása a nyugatabbra levő gazdaságokhoz képest egészében nemigen csökkent.[24]

A rendkívül jelentős ütemű gazdasági fejlődés sem emelte ki tehát Magyarországot az elmaradottabb európai régióból: „Magyarország a századforduló körül kezdett tiszta agrár államból agrár-ipari állammá átalakulni." Ennek ellenére „Magyarország közelebb állt gazdasági szerkezetben a szomszéd balkán-államokhoz, amelyek még teljesen mezőgazdaságiak voltak, mint Európa nyugati ipari államaihoz".[25] A lemaradottság csak csekély mértékű csökkenése *nem* az osztrák–magyar politikai és gazdasági összekapcsoltságból következett. Mögötte a régió mélyebb és átfogóbb fejlődési problémái húzódtak meg. Az ezzel kapcsolatos kutatások manapság a gazdaságtörténészek munkájának középpontjában állanak.

Most már megpróbálhatjuk összegezni az osztrák–magyar viszony jellegére vonatkozó vizsgálódásunkat. A két birodalomrész, illetve a két ország közötti viszony a

Az Osztrák–Magyar Monarchia közös hadseregének katonai közigazgatása és hadkiegészítő kerületei 1873-ban

dualizmusban *szövetségesi viszony* volt. Ennek tartalmát magyar oldalról nézve némileg elhomályosította – mind a kortársak egy része, mind jó néhány utókori vizsgálódó előtt –, hogy a szövetkezés nem a szokásos módon jött létre. Nem két egymástól független állam kötött szövetséget, hanem a korábbi hegemón, illetve alárendelt helyzetű ország kapcsolata alakult át szövetségi viszonnyá. Maga a kapcsolat tehát folyamatosságot mutat, sőt egyes formai vonatkozásaiban változatlan maradt, s elmosódhatott a kapcsolat jellegének lényegbeli megváltozása. Sokak számára úgy tűnhetett, hogy folytatódik a korábbi, a hegemónián, illetve az alárendeltségen alapuló viszony. A másik oldalról viszont úgy tűnhetett, hogy az átalakulás eredményeként az egészből kivált egy rész, megbomlott a korábban indokolt nagyobb egység. Így a dualista átalakulásban nem a szövetkezés, hanem a káros szétesés tendenciáját látták.

Mindehhez hozzá kell tenni, hogy egy szövetség nem feltételezi szükségképpen az általános harmóniát. Nem jelenti minden esetben azt, hogy a szövetségi viszonyon belül ne lennének jelentős problémák. Az osztrák–magyar dualizmusban testet öltő szövetségi jellegű kapcsolatra különösen jellemzőek voltak a viták, a szövetkező felek számos kérdésben meglevő ellentétei.

A szövetség mindkét fél számára jelentős előnyöket hozott – ezért alakították ki és tartották fenn fél évszázadon át. Hátrányos mozzanatai is voltak, de ezek nem kerültek túlsúlyra a szövetségi viszonyból adódó előnyökkel szemben. Az 1867-es kompromisszum az osztrák–német nemzetiség számára biztosította a korábbi vezető szerep megtartását Ausztriában, s azt, hogy ez az Ausztria mint Ausztria–Magyarország alkotórésze továbbra is nagyhatalomként, egy nagy birodalom vezető elemeként létezhetett. Ami pedig a kompromisszumot magyar oldalról nézve illeti, a kiegyezés francia történetírójának, Luis Eisenmann-nak az értékelése helyesnek tűnik: „A

magyar állam létezését, függetlenségét és szuverenitását egy permanens szövetség által biztosítani, és ezzel a szövetséggel Magyarországnak egy nagy állam erőit megadni arra, hogy nagy szerepét megőrizze, melyet saját erejéből már nem képes megvalósítani: ez a kiegyezés tulajdonképpeni politikai gondolata."[26]

Noha mindkét szövetkező fél éppen e kiegyezéssel biztosította azt, amit történelmi céljainak tekintett, ez az aktus a célkitűzések kudarcaként is megjelent, hiszen a történelmi hivatásnak tekintett célokat nem tudták teljes egészében elérni, s elérésük érdekében részleges feladásukra, kompromisszumra kényszerültek. Ebben az összefüggésben a kiegyezés és a dualista rendszer mind az osztrák–német, mind a magyar szemléletben a kudarc megtestesítője volt, amint erre a kiegyezés immár klasszikusnak számító osztrák történetírója, Josef Redlich szellemesen rámutatott.[27]

A dualistává átalakult birodalommal így azután megalkotói sem voltak igazán megelégedve. Súlyos belső problémái mégsem az osztrák–magyar viszony összefüggéseiből és diszharmóniájából következtek. Ezek a problémák mindenekelőtt abban gyökereztek, hogy a dualista birodalom egyik birodalomrésze, illetve egyik országa sem volt képes megbirkózni „saját" nemzetiségi kérdéseivel.

Galántai József: *A Habsburg-monarchia alkonya.* Budapest, 1985, Kossuth Kiadó, 150–160. o.

Jegyzetek

1. Gróf Andrássy Gyula: *Az 1867-iki kiegyezésről.* Budapest, 1896, 2., 22., 31., 293–294. o. A könyv egy részletét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között *A kiegyezés a kortársi közbeszédben* című fejezetben.
2. Heinrich Friedjung: *Der Ausgleich mit Ungarn. Politische Studie über das Verhältnis Österreichs zu Ungarn und Deutschland.* Leipzig, 1877. Lásd különösen 20., 88–89. o.
3. A. J. P. Taylor: *The Habsburg Monarchy.* (Peregrine Books) London, 1964, 153. o.
4. *Marx–Engels művei.* 33. köt. Budapest, 1975, 38. o.
5. *Marx–Engels művei.* 2. köt. Budapest, 1958, 601. o.
6. *Marx–Engels művei.* 4. köt. Budapest, 1959, 577. o.
7. Uo. 575–576. o.
8. *Marx–Engels Művei.* 35. köt. Budapest, 1976, 250. o. (Kiemelés az eredetiben.)
9. R. A. Kann: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie.* 2. köt. Gratz–Köln, 1964. Függelék 388–389. o.
10. Uo. A Lajtán túli németség 9 950 000, a Lajtán inneni magyarság 9 945 000.
11. A Magyarországra vonatkozó adatokat lásd *Magyar Statisztikai Évkönyv 1910.* Budapest, 1911, 12. o.
12. Edmund Bernatzik: *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen.* Wien, 1911, 451. o. Lásd még *Der österreichisch–ungarische Ausgleich von 1867. Seine Grundlagen und Auswirkungen.* hg. Ludovit Holotik. München, 1968, 33. o.
13. Arthur J. May: *The Habsburg Monarchy 1867–1914.* Cambridge, 1951, 38–39. o.
14. Lásd Berend T. Iván, Hanák Péter, Katus László, Ránki György munkáit.
15. Hanák szerint 2,9% (*Magyarország a Monarchiában.* Budapest, 1975, Gondolat, 299. o.), Katus szerint 2,5% (*Magyarország története tíz kötetben.* 7. köt. Budapest, 1978, 394. o.), Berend–Ránki szerint 3,2% (*Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* 1. köt. Wien, 1973, 514. o.).
16. Hanák: *Magyarország a Monarchiában.* i. m. 311. o.
17. Magyar Országos Levéltár. Pénzügyminisztériumi elnöki iratok (MOL. K. 255.) Gazdasági kiegyezés 1906–1917.
18. Eckhart Ferenc: *A magyar közgazdaság száz éve.* Budapest, 1941, 160–161. o.
19. Lásd erre: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* 3. köt. Wien, 1980, 443. skk. (Katus László tanulmánya.)
20. *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* 1. köt. i. m. 26. o.
21. Uo. 515. o. (Berend–Ránki tanulmánya.)
22. Uo. 18. o. (Nacham Th. Gross tanulmánya.)
23. Uo.
24. Lásd Ránki György: Einige Probleme der wirschaftlichen Entwicklung in der Österreiches–ungarischen Monarchie. In *Österreich–Ungarn 1867–1967.* Wien, 1970, Különösen 53. o.
25. Eckhart Ferenc: *A magyar közgazdaság száz éve.* i. m. 127. o.
26. Luis Eisenmann: *Le compromis austro–hongrois de 1867.* Paris, 1904, 640. o.
27. Josef Redlich: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem.* 2. köt. Leipzig, 1926, 671. o.

(1985) PÉTER LÁSZLÓ

ORSZÁG ÉS KIRÁLYA A HATVANHETES KIEGYEZÉSBEN

Az 1867-es kiegyezés volt a múlt századi magyar politika legjelentősebb alkotása: helyreállította az ország alkotmányát, életbe léptette az 1848-as törvényeket és ötven évre biztosította a képviseleti kormányrendszert Magyarországon, a független és felelős minisztériummal. Deák Ferenc és Ferenc József kiegyezése vetette meg az alapját az úgynevezett dualista rendszernek, amelyben az 1848-as forradalom leverése után központosított osztrák birodalom Osztrák–Magyar Monarchiává alakult át.[1] A monarchia Lajtán túli országai a birodalmi gyűlésnek (a Reichsratnak) felelős osztrák kormány alatt maradtak, a magyar korona országai pedig az országgyűlésnek felelős magyar kormány alá kerültek. A két kormány hatáskörén kívül működött a birodalmi vagy közös minisztérium, a közös ügyek három tárcájával: a külüggyel, a hadüggyel és a közös pénzüggyel. A közös miniszterek a delegációnak voltak felelősek. Ez volt a rendszer legérdekesebb intézménye: a Reichsrat és az országgyűlés küldöttei, a két delegáció, külön-külön, szomszédos termekben, de egy időben tanácskoztak, felváltva Bécsben és Budapesten.

A dualista kormányforma ötven évre megszabta a Habsburg-monarchia létezésének a keretét, és lehetővé tette, hogy a Monarchia 1918-ban bekövetkezett összeomlásáig, az európai hatalmi rendszer pillére maradjon.[2] A kiegyezés szupremáciát biztosított a magyar politikai vezető réteg számára a magyar korona országaiban. Befolyáshoz jutott az ország: magyar miniszterelnök soha nem töltött be olyan jelentős szerepet az európai diplomáciai életben, mint a kiegyezést követő fél évszázadban.

A magyar közjog és államszemlélet

Éppen, mert a magyar politika sorsdöntő lépést tett 1867-ben, sokféle vélemény alakult ki felőle; 1918 előtt a tudomány és a publicisztika odahaza és külföldön elég sokat foglalkozott Deák művével. Jogászprofesszorok, politikusok ontották a könyveket a kiegyezésről, a dualista rendszerről és annak kapcsán a magyar alkotmány természetéről. Hatalmasra duzzadt a kiegyezés irodalma, és mégis felületes és sablonos az arról formált képünk. Sőt éppen a dualista korszak idején elburjánzó irodalom takarja el szemünk elől Deák művének alapvonásait. Mielőtt a kiegyezés történeti rekonstrukcióját megkísérlem, először annak szokványos ábrázolásával foglalkozom. Meg kell tisztítani a későbbi értelmezésektől, hogy észrevehessük Deák Ferenc művéből azt, amit a későbbi, ráülepedett anyag elhomályosított.

A dualista korszak impozáns irodalma – a Lajta mindkét oldalán – politikai és jogi szükségleteket elégített ki, és egykorú társadalmi beidegződéseket fejezett ki.[3] Túlteng benne a 67-es rendszer fenntartásához, megerősítéséhez, az alkotmányos jogok fejlesztéséhez és – ellenkezőleg – a rendszer elutasításához fűződő politikai érdek és jogi szemlélet. Mert 1867 és 1918 között az úgynevezett közjogi kérdés volt a magyar politika kulcskérdése: Deák Ferenc művével a nagy emigránsnak, Kossuth Lajosnak a törekvései álltak szemben; a 67-es „közösügyes" kiegyezéssel az 1848-as törvények és a teljes állami függetlenség követelése. Ebből adódik, hogy még az országgyűlési pártok is a Deák művéről formált vélemény alapján határolódtak el egymástól.

Persze ezenkívül sem csupán a szűkebb értelemben vett pártpolitika formálta a közjogi irodalmat. Amit a dualizmus kori dogmatika a 67-es kiegyezésről és annak kapcsán a magyar alkotmány természetéről vallott, az nem csak jogászhallgatók vizsgaszigorlatra bemagolt tananyaga volt: a magyar alkotmány ismerete, a megreformált nyelvvel és szépirodalommal együtt, a nemzeti tudat forrásává vált. Elterjedt tétele

lett a magyar jogtudománynak, hogy a „sajátosan közjogi" magyar alkotmány kifejlődésében a kontinensen minden más alkotmányt megelőzött, és hogy talán egyedül az angol alkotmány története volt azzal összemérhető.

1918 után a tudományos érdeklődés hirtelen megcsappant az 1867-es kiegyezés és a magyar alkotmány iránt. Véget értek az előző korszaknak 48 és 67 körül forgó pártküzdelmei, megszakadt az ország és a Habsburg-dinasztia négyszáz éves kapcsolata, felbomlott az osztrák–magyar „vegyes házasság", darabokra hullott a történeti Magyarország, de állami függetlenséghez jutott a trianoni békeszerződésben nemzetközileg elismert csonka Magyarország. Tárgytalanná vált ekkor az évtizedekre nyúló közjogi vita. És meg is csömörlött tőle mindenki. A háború előtti politikai élet alkotmányos irányának reakciójaként, 1918 után már nagy hibának tűnt, hogy a dualista korszak politikusai, üdvös társadalmi reformok alkotása helyett a közjogi kérdéseket feszegették unos-untalan.[4]

Ekkor már némi történeti távlatból lehetett vizsgálni az előző korszak pártküzdelmeit, például a politikai pártprogramok[5] vagy a Görgey-kérdés története kapcsán.[6] 1945 után azonban az érdeklődés a gazdaság- és a társadalomtörténet felé fordult. A kiegyezési korszak politikai története ugyan tagoltabb lett, és intézménytörténeti monográfiák is születtek már.[7] De az újabb irodalomban még hírmondóként sem akad magáról a 67-es kiegyezésről mélyebb, részletesebb alkotmánytörténeti elemzés. Megírtak arról már mindent régen-régen – gondolhatják sokan. A kiegyezést tárgyaló történeti munkákon a korábbi irodalom hatása érződik.

A 67-es alkotmány megítélésében mindenekelőtt Kossuth Lajos Deák Ferenchez írt híres Kasszandra-levele maradt az irányadó.[8] A kiegyezési törvényjavaslat országgyűlési tárgyalásakor, 1867 tavaszán, a volt kormányzó Párizsból írt nyílt levelében ítélte el Deákot a közjogi alku küszöbön álló megkötése miatt. Mert úgymond, 1861-ben Deák két országgyűlési feliratában („melyek nevedre annyi dicsfényt özönlöttek") még derekasan védte Magyarország jogait, de azután elhagyva az 1861-es jogalapot, a „jogvisszaszerzés álláspontjáról, a jogfeláldozás sikamlós terére" lépett. A készülő kiegyezés „hazánkat állami állásából... kivetkőzteti s az osztrák birodalommal egy államtestületté összeforrasztja". A törvényjavaslat elfogadása után a megyének már nem lesz „alkotmányőri állása"; „a magyar hadsereg az osztrák birodalmi hadsereg kiegészítő részévé decredáltatik", annak alkalmazása „a magyar miniszteri felelősség alól elvonatik"; a hadi költségvetés joga „a birodalommal közös delegátiókra ruháztatik". Mindent összevéve, „Magyarország mindazon magasabb attribútumokból kivetkőztetik, melyek egy országnak állami typust adnak".[9] Kossuth a történeti jog alapján követelt az országnak állami önállóságot: élete végéig következetesen vallotta, hogy az 1848-as törvények az önálló magyar államot állították vissza korszerű formában, de az önálló magyar államot elvben már az 1790:X. törvény[10] is elismerte, és ehhez az országnak mindig joga volt, ámbár ezt a jogot a dinasztia és tanácsosai a gyakorlatban kijátszották. Kossuth a szabadságharc alatt az elsők között jutott el a Habsburg-dinasztiától „független magyar álladalom"[11] követelményéhez. A történeti jog szemléleti keretei miatt a forradalom vezére soha nem ismerte fel saját szerepét a magyar állam fogalmának a megteremtésében. Sőt, ellenkezőleg: 1880-tól megjelenő *Iratai*ból éppen az tűnik ki, hogy Kossuth önmagát a független magyar állam utolsó képviselőjének tartotta[12] – inkompatíbilisnek hirdetvén az osztrák ház uralmát a haza függetlenségével.[13]

Vajon – kérdezhetnénk jogosan – az első világháború végén felbomlott Monarchia és a darabokra hullott Magyarország nem Kossuthnak a kiegyezést az állami függetlenség nevében következetesen elutasító álláspontját igazolta-e? Ha az erre a kérdésre adott válaszok különbözőek is, a konszenzus a történeti irodalomban teljesnek látszik abban, hogy a kiegyezés Ausztria és Magyarország közötti alku volt, „kompromisszum", amelynek megkötésére Deák 1861-ben még nem volt hajlandó, de ame-

Andrássy Gyula. Benczúr Gyula olajfestménye, 1887

lyet 1867-ben már elfogadva, a közös ügyek elismerésével, az osztrák birodalom javára állami jogokat adott fel. Jól tette, rosszul tette, Deák az alkotmányos béke helyreállítása érdekében feladta a teljes állami függetlenséget: beérte annál kevesebbel.

Ez az álláspont, véleményem szerint, történetietlen. Az uralkodóval kiegyező Deák Ferenc és az országgyűlés nagy többsége ugyanis Kossuthtól eltérően soha nem vallotta, hogy az országnak történeti joga lett volna az önálló államhoz. Váltig tagadták, hogy a „kiegyenlítésben" az ország alkotmányos jogaiból akár egy jottányit is feladtak volna, és hogy az 1861-es országgyűlésen megállapított jogalapról valaha letértek. Deák és munkatársai nem abban a fogalmi rendszerben gondolkodtak, amelyben a „jogfeladás" kérdését szokványosan felteszik. Ez ugyanis az állam fogalmából indul ki: a magyar és az osztrák állam jogainak egymáshoz való viszonyát vizsgálja.

Az állameszmében fogant közjogi dogmatika – 1867 után fokozatosan – a német jogtudományból került át Magyarországra. Az új szemlélet elemei képviselőházi vita során jelentek meg, a közjogírás pedig a parlamenti politikát követte. Három összefüggő feltételezést különböztethetünk meg:

Az első, az úgynevezett törvényi felfogás feltételezte, hogy a magyar közjog túlnyomóan a törvényhozó hatalom műve volt; az alkotmány nem szokásoknak és szerződéseknek a foglalata, hanem az országgyűlés és a király által hozott törvényekből áll. Az új felfogást Szilágyi Dezső ragyogó képviselőházi beszédei honosították meg a magyar politikai életben. A 67-es közjogi alapon politizáló professzor az 1878. évi boszniai okkupációt követő vitákban a kiegyezés törvényének, az 1867:XII. tc.-nek a szoros értelmezését és következetes alkalmazását követelte Tisza Kálmán kormányától. Később Szilágyi mint igazságügy-miniszter, a Házban, annak egyöntetű helyeslése mellett kijelentette, hogy a kiegyezés törvénye jogi szempontból nem kétoldalú szerződés, hanem önálló alkotás, azaz egyszerű törvény, amit a magyar törvényhozás bármikor módosíthat.[14]

Másodszor, az új szemlélet ismérve a magyar állam: a király és az ország jogviszonyainak az egységes foglalata, az egész magyar közjog alanya. A dualista rendszer eszerint két jogilag teljesen önálló államnak, Magyarországnak és Ausztriának a jogi kapcsolatára épült. A közvélemény úgyszólván azonnal befogadta a képviselőház elnökének, Péchy Tamásnak elvi kijelentését, miszerint az Osztrák–Magyar Monarchián az osztrák birodalom és a magyar birodalom értendő.[15] Szilágyi Dezső azonnal meg is magyarázta a Háznak, hogy: „A »monarchia« kifejezés nem jelent birodalmat e szónak abban a szoros értelmében, amelyben államot is jelent, hanem jelenti az alkotmányunk szerint fennálló azon kapcsolatot, mely a Monarchia két külön államа között létezik. (Általános helyeslés)".[16] A kiegyezésnek ez az értelmezése napjainkig megmaradt.

Az állam szó bekerült az 1790:X. tc. *Corpus Juris* fordításaiba is. A törvény megállapítását, hogy Magyarország *propriam habens consistentiam, et constitutionem,* Deák idején többnyire még úgy fordították, hogy „tulajdon állással (léttel, szerkezettel, megállással, önállással) és alkotmánnyal bíró". A *Corpus Juris* századvégi „Márkus"-kiadásában viszont már az olvasható, hogy „saját állami léttel és alkotmánnyal bíró". Azóta is így fordítják.

Az állam fogalmához szorosan kapcsolódott a harmadik feltevés, hogy a törvényhozó hatalom jogilag korlátlan; a király és a parlament együtt birtokolják a teljes szuverenitást. A szuverenitás követelménye a 67-es kiegyezésben még elismert rezervált uralkodói felségjogok tagadását jelentette. Az új nézet érvényre jutása az úgynevezett hadseregkérdéssel és gróf Apponyi Albert politikai törekvéseivel függött össze.[17] A Jánszki-ügy során, 1886-ban, és a közvéleményt hónapokig lázban tartó „nagy véderővita" idején, 1889-ben, a parlament azt követelte, hogy a magyar nyelv és szellem fokozottabban érvényesüljön a közös hadseregben. Ez az igény megszorította az uralkodó rezervátáit.

A véderővita fordulópont volt a 67-es rendszer történetében: a stabilitás eszten-

dei után válságok következtek. Az 1889-es parlamenti vita véget vetett Tisza Kálmán tizenöt éves kormányzatának. Tisza 1890-ben mondott el, és a rá következő évben zajlott le Concha Győző és Nagy Ernő között a kiegyezési korszak közjogi irodalmának legjelentősebb vitája. A két jogászprofesszor polémiája során született meg a Szent Korona tana, amely szerint az állami szuverenitás alanya Magyarországon a középkor óta a Szent Korona volt: a király, a Szent Korona feje és a politikai jogokkal felruházott nemzet, a Szent Korona tagjai mint a szuverenitás birtokosai hozták a törvényeket.

Az államszemlélet recepciója a magyar politikai törekvések szempontjából nyilvánvaló előnyökkel járt, a kiegyezés törvényének az értelmezésére viszont katasztrofális volt a hatása,[18] a kormányzati rendszer számára pedig nehezen áthidalható politikai problémákat okozott. A recepció mindent összevetve azonban elkerülhetetlen volt, s erre a XIX. században a monarchián belül, sőt Európa-szerte sor került. Az 1848-as forradalom után a kontinensen sokfelé tervezgetett uniós és föderális szövetségi elgondolások[19] valóra váltása helyett a századvégi politikában és tudományban úgyszólván mindenütt az államdogmatika érvényesült. Az államszemlélet elemeinek az átörökítése napjainkig pedig a szemlélet recepcióját megelőző jogrendnek, így többek között a 67-es kiegyezés megértését ma is akadályozza.

Ami 1867-ben elsősorban az ország és királya közötti megegyezés, azonfelül pedig Magyarország és az uralkodó többi országai közötti megállapodás volt, az két évtizeddel később már két önálló állam, Magyarország és Ausztria közötti kapcsolat jogi szabályozásának tűnt. Annak idején nem volt ezen a ponton 67-esek és 48-asok között különbség, és az 1918 után keletkezett hazai vagy külföldi történeti irodalomban is alig található e tekintetben jelentős nézeteltérés.[20]

Ország és királya a régi alkotmányban

Deák Ferenc és az országgyűlés nagy többsége 1867-ben nem államban és az állami szuverenitás attribútumaiban, hanem országban és királyban, az ország (nemzet) és a király történeti jogaiban gondolkodott. Hogyan is adhatták volna fel az állami függetlenséget, a szuverenitás attribútumait vagy azoknak akár egy részét is?[21] Az államszemléletben gondolkodó politikus és jogász bírálhatta 1918 előtt a kiegyezést ezen az alapon, de a történész aligha teheti. A kiegyezés csak annak a szemléletnek az alapján rekonstruálható, amelyben az megszületett, nem pedig a jogi dogmatika felfogása szerint, amelyre támaszkodva azt utólag értelmezték. A történeti rekonstrukció rendszerint érdekesebb is a múltról átörökített képnél.

Deák Ferenc és az 1860-as évek politikusai még a régi magyar alkotmány szemléletében nőttek fel, s az 1848-as áprilisi törvényeket, valamint a 67-es kiegyezést a történeti alkotmány szellemében értelmezték. A kiegyezés megértése érdekében először a régi alkotmánnyal foglalkozom – azzal a szemlélettel, amit Deák és munkatársai még részben vallottak. Ezt követően az ő alkotmányos felfogásuk szempontjából vizsgálom majd a 67-es rendszer keletkezését és a kiegyezés közjogát.

Ha a régi magyar intézményekről letöröljük a port, ami azokra a német államteória fokozatos recepciója során rakódott, akkor legelőször azt vesszük észre, hogy az intézmények működésének az alapja nem az országgyűlés és a király hozta törvény, hanem a társadalomban élő, elismert szokásjog volt. A szokásjog alapja a *tacitus consensus populi,* a nép jogi meggyőződése. „Jó szokás tartja az országot", „Ahogy szokunk, úgy élünk." Se szeri, se száma a közmondásoknak. A törvényes rend az ősi és régi, helybenhagyott szokáson *(avita, et vetus, approbata consuetudo)* alapult. Koronázásakor a király megesküdött, hogy az ország lakosait „mentességeikben és szabadságaikban, jogaikban, törvényeikben, kiváltságaikban s régi jó és helybenhagyott szokásaikban" megtartja. A trón átvétele után, a felségjogainak teljességéhez jutott

V. Ferdinánd az 1836-ban törvénybe iktatott hitlevelében megígérte, hogy sértetlenül megtartja Magyarország és kapcsolt részeinek megerősített „közös szabadságait, mentességeit, kiváltságait, szabályait, közös jogait, törvényeit és szokásait".[22] Még amikor a diéta és a király egészen új intézkedést hoznak, akkor is gyakran a régi szokásra hivatkoznak. A törvénynek is a szokás ad érvényt, amely vagy megtartja, vagy lerontja azt. Sőt, a törvény szót a leggyakrabban a szokásjog értelemben használták. A szokás volt a „leghatalmasabb működő kútfő"[23] még a XIX. században is. A helyi szokás törvényrontó ereje ekkor kiveszett, de az országos szokásé fennmaradt. A szokásjog és az országgyűlési törvény egymáshoz való viszonya 1867 után is bizonytalan maradt, hol az egyik, hol a másik volt erősebb.[24]

A modern törvény általános, mindenkire kötelező jogszabályt fejez ki, nyelvezete absztrakt és személytelen. A szokásjog jussokból áll meg kötelességekből: ezek mindig valakihez tartoznak. Meg kell keresni a juss birtokosát, modern kifejezéssel élve: a jogalanyt. A Werbőczy István *Hármaskönyv*ében felsorolt négy kardinális privilégiumnak (jussnak) a birtokosa, a „magyar" jog alanya, az országos birtokos nemesség volt. A tárnoki jog alanya a tárnoki városok polgársága, a szász jog alanya az erdélyi szász egyetem, a kánonjog alanya pedig a magyarországi klérus volt. A szokásjog egységes jogrendszer helyett a privilegizált társadalmi csoportok és területi jurisdictiók tarka sokféleségét hozta létre a magyar korona országaiban. Ebben a jogéletben a tulajdon és a közhatalom elválasztása hiányos maradt; a szokásjog normái a „magán"- és a „köz"-jog vonatkozásaiban egyaránt érvényesültek.

A közhatalom egységes, modern fogalma, az állam eszméje hiányzott. A politikai jogok két legjelentősebb alanya – a magyar korona területén – a megkoronázott király és a (XVIII. század óta) rendszerint Pozsonyba összehívott országgyűlés volt. Amit 1790 után „ősi alkotmánynak" neveztek, az lényegében a nemes ország rendjeinek (a nemzet) a jogait és kötelességeit, valamint a magyar korona (a királyi hivatal) jogait és kötelességeit ölelte fel. A régi alkotmány nem az állami hatalom elosztására és gyakorlására vonatkozó törvényeknek és konvencióknak a rendszere volt, hanem a korona és az ország – a magyar nemzet[25] – kölcsönösen elismert jogaiból és kötelességeiből, ahogy mondani szokták, az ország és királyának a „viszonyos kapcsolataiból" állt. Ez a szerkezeti kettősség vagy rendi dualizmus[26] volt a magyar alkotmány alaptermészete. Az idegen Habsburg-uralkodóház utódlási joga a magyar koronában és az ország betagozódása a Habsburg birodalmi keretek közé az ország-király szerkezeti dualizmusának szélsőséges formáit hozta létre. De nem a Habsburg-kapcsolat volt ennek az oka: a szerkezeti kettősség már 1526 előtt is fennállt.

A rendi dualizmus rendszerében mind a királynak, mind az országnak voltak előjogai.[27] A Habsburg-család joga a magyar koronához örökösödésen és választáson alapult: *diaetalis coronatio* során adta át az ország az örökös királynak, a nemesség és birtokadományozás jogával együtt, az uralkodáshoz és a kormányzáshoz fűződő prerogatívákat. Ezek jó része királyi rezerváta volt: gyakorlásába az országnak nem volt beleszólása. Egyebekben a királyi hatalom korlátozott volt. Mert a nemesség és a nemes ország is birtokolt alapjogokat: a szintén prerogatíváknak mondott sarkalatos törvényeket, amelyekhez viszont a király nem nyúlhatott. Mind az ország sarkalatos jogai, mind az uralkodó rezervátái, még a reformkorban is, a diéta nagy többsége szerint, változtathatatlanok voltak:[28] revíziójukra még a király és az országgyűlés együtt sem volt illetékes. Az egymással szemben álló, el nem törölhető előjogok rendszere a két jogalany között az alkotmányos egyensúlynak egy fajtáját tartotta fenn, ámbár az egyensúly mindig is erősen a királyi hatalom felé billent.

Az ország jussainak, a magyar nemzet szabadságának az alapja a nemesi földbirtoklás volt: arra épült az adómentesség és a többi nemesi privilégium; csak a törvényesen megkoronázott király gyakorol hatalmat felette, előzetes perbe hívás nélkül nem tartóztatható le stb. A nemes az ország királyának köteles hűséggel tartozott és a királyt, birtokai védelmében, segíteni tartozott. Ha azonban a király a nemesi jogo-

kat csorbította, a nemes, hűtlenség vétke nélkül, egyedül vagy közösen, ellenszegülhetett.[29] A nemesség az ország minden részén helyi kommunitásokba szerveződött: politikai erejét önkormányzatából merítette. A megye gyűlésére a király embere alig jutott el. A királyi hatalommal a nemesség a diétán, az ország gyűlésén került szembe. A megyék választott és utasítással megkötött követei (nem a városi rend vagy a klérus és csak ritkán a főrendek) biztosították az országnak a királyi hatalommal szembeni önállóságát. Lengyelország 1795-ös harmadik felosztása után, a Rajnától keletre sehol a kontinensen nem volt a nemes ország gyűlésének a politikai erejével vetekedő diéta.

De a nagyobb hatalom mégiscsak a másik oldalon található: az ország alkotmányos partnere, a Habsburg király, egyúttal egy bürokratikusan szervezett, kiterjedt birodalom feje, német-római császár, 1804-től Ausztria császára volt – nagyhatalmi pozíciót biztosító állandó hadsereggel, amelynek vezetésére az országnak egyáltalán nem, felhasználására alig volt befolyása. Pedig a hadsereg jó részét az uralkodó, az 1715:VIII. artikulus alapján, az ország beleegyezésével, Magyarországon toborozta vagy állította ki és szállásolta el. Szembetűnő az uralkodás és kormányzás jogait gyakorló Habsburg császár-király túlnyomó hatalma a csupán helyileg szervezett és a sorkatonaság helyett mindössze a nemesi inszurrekcióval, a hadfelkeléssel rendelkező nemes ország felett. A kormányzás 1848 előtt a király rezervátái közé tartozott. Az uralkodó mellett Bécsben működő magyar kancellária rendeleteit az 1785 előtt Pozsonyban, attól kezdve Budán székelő helytartótanács továbbította a megyékhez. Az 1848-ig Pozsonyban működő magyar udvari kamara a királyi jövedelmeket kezelte. A magyar kormányszékek a gyakorlatban nagymértékben birodalmi, nem magyar kormányszékektől függtek. Krónikus sérelme volt ez a nemes nemzetnek. A rendek állandóan követelték, hogy magyar ügyekben a király csak magyarok tanácsával éljen. A király viszont azt ismételgette, hogy a kormányszékek tisztán királyi hatóságok lévén, a rendek nem köthetik meg az uralkodó kezét abban, hogy kihez fordul tanácsért.[30] A sérelem a változtathatatlan királyi és nemesi prerogatívák dualista rendszerében rendezetlen maradt.

Az uralom és a kormányzás alkotmányos garanciáját a koronázási eskü és a hitlevél biztosította. Ezekben a király megígérte, hogy a szokásokat és a törvényeket megtartja, hogy az ország területét és lakosait a külső támadástól megvédi, és hogy az országtól elbitorolt területet visszaszerzi és ahhoz visszacsatolja.[31]

A nemzet többnyire úgy tudta, hogy a Habsburg-császár nem vagy csak részben tartotta meg azt, amit trónra léptekor mint magyar király az országnak megígért. Az udvar véleménye szerint viszont az ország rendjeinek a sérelmei jórészt alaptalanok voltak. Az uralkodó és az ország másként értelmezte a jogokat, és a két szemben álló jogalany között semmilyen döntőbíró nem bíráskodhatott. A magyar alkotmánynak a rendi dualizmusból adódóan mindig volt egy nemzeti és egy udvari szemlélete. A két fél még olyan alapvető kérdésben is, mint az uralom legitimitása, azaz törvényessége, ellentétes nézetet vallott. A dinasztia és az ország abban még csak egyetértett, hogy a trón *juxta antiquam consuetudinem* utódlik: hanem az udvar az ősi szokáson *iure hereditariót*, az ország gyűlése viszont *libera electiót* értett.[32] Az országgyűlésen a rendek vég nélkül vitatták, hogy az uralkodó rezervátái egy-egy tárgyban meddig terjedtek: 1790 után például még egy első pillantásra egyszerűnek tűnő kérdés is rendszeresen foglalkoztatta a diétát, hogy tudniillik az uralkodó egyedül (vagy az ország gyűlésével közösen) állapíthatja-e meg a só árát.[33]

Az ország gyűlése

A rendi dualizmus legfontosabb intézménye a diéta volt: annak összehívása tette lehetővé az ország és királya között a „viszonyos érintkezést", és az állapította meg időről időre a két jogalany „kapcsolatát". A diéta összehívása egyaránt érdekében állt udvarnak és nemesi nemzetnek.

A rendek az ország gyűlésén terjeszthették elő az ország sérelmeit. Mert két diéta között a panasz mindig gyűlt. Amikor egy-egy hangosabb megye megtagadta az adó- vagy az újoncszedést, először ráüzentek meg ráírattak fentről, a helytartótanácstól; ha ennek nem lett foganatja, ráküldték a megyére a katonaságot. Gyűlt a sérelem az országban: általános vélemény szerint, ha egyáltalán: a diétán lehetett azokat csak orvosolni.[34]

Több oka volt annak, hogy a Habsburg-uralkodó az ország gyűlését időről időre összehívta. Az országgyűlés tartása már a XV. században az ország szokása volt, a király pedig templomban tett esküt, hogy megtartja az ország szokásait. Ezenkívül elejét is akarta venni a nagyobb zűrzavarnak, az esetleges rebelliónak. De a diéta összehívására az uralkodó közvetlen, gyakorlati érdeke a subsidium volt. A háborúzó császár adó- és főleg újoncéhsége szinte kielégíthetetlen: csillapítani csak az országgyűlés tudta Magyarországon. Mert a nemzetnek is voltak jogai a hadsereg körül. Ha ellenség tört be (például a napóleoni háborúk idején), a király meghirdette az inszurrekciót: lóra ült az ország, magyar vezetéssel. De a felkelésnek hadászati értéke alig volt (Károly főherceg szerint szánalmas látványt nyújtott a francia seregekkel szemben). Az 1715-ben felállított sorkatonaság vezetésébe és szervezetébe a rendeknek nem volt beleszólásuk – de a kiállítására igen. Alkotmányos szempontból a nemesi nemzet legnyomósabb joga az újonc- és a készpénz-subsidium megajánlása volt. Ennek a jognak a dietális gyakorlása tartotta fenn leginkább az ország és a császár-király közötti hatalmi egyensúlyt.

Az ország jogait csorbító sérelmek miatt felpaprikázva Pozsonyba szekerező megyei követek az országgyűlés megnyitása után összeállítják sérelmeiket (*gravamina*) és kívánságaikat (*postulata*). A sérelmek orvoslása helyett azonban a királyi előadásokat (*propositiones*) olvassák fel nekik: az uralkodó pénzt és katonát kér. Hosszadalmas napirendi viták kezdődnek a főrendi és a követi tábla (a karok és rendek), valamint a két tábla és az udvar megbízottai között arról, hogy a királyi követeléseket vagy pedig a sérelmeket kell-e előbb tárgyalni. De végül is a két tábla és az udvar üzeneteken, feliratokon és leiratokon keresztül (*nuncium, adress[e], rescriptum*), egyezkedésbe kezd. Ez a procedúra a király és a rendek viszonyos érintkezése, a dietális tractatus: a felek valamennyire szabad egyezkedése. A bizalom állandó hiánya jellemzi az egyezkedést: a király nem ígér meg semmit subsidium nélkül, az ország nem ajánl meg subsidiumot annak ígérete nélkül, hogy a király a sérelmeket orvosolja. A tárgyalás módja ezért szükségszerűen paktumos. Az érintkezés során, a *quid pro quo* elvét követve, a kétoldali követeléseket összekapcsolják, junktimba hozzák, és a tractatióból kötés lesz, azaz paktum, amelyben a sérelmeket és kívánságokat, az adót, a kiállítandó újonclétszámot, az egyéb intézkedéseket és esetleges reformokat mind együtt állapítják meg. Ezután következik a *concertatio:* a két tábla küldöttei és a kancellária megbízottai az üzenetek azonos vagy hasonló szövegrészeit egyetlen elaborátumba szerkesztik össze, és ezt a király dekrétumban foglalva szentesíti, kiadja, és azt a megyékben, mint az ország törvényeit, kihirdetik.

A tractatióból megszülető dekrétum utal, hivatkozik és célozgat a megkötött paktum jogi hátterét képező jussokra: feltételezi, elismeri, megállapítja, fenntartja vagy megóvja, de nem határozza meg a király és az ország jogait. Ha a diéta az utóbbira tenne kísérletet az ellentétes jogigények miatt, a paktum és annak nyomán a dekrétum soha nem születne meg. Az 1839–1840. évi országgyűlésen például a kormány, a

főrendek, a karok és a rendek táblája hosszú konfliktusba bonyolódott. Báró Wesselényi Miklós, Lovassy László, Kossuth Lajos és mások perbe fogása és elítélése, gróf Ráday Gedeon ügye az országgyűlési nyilvánosság és szólásszabadság kérdését vetették fel. Az élesen szemben álló és egymással összeegyeztethetetlen jogi álláspontok miatt a dietális tractatus holtpontra jutott. József nádor és a diéta vezetői – Deák Ferenccel együtt – kompromisszummal mentették meg az országgyűlés munkáját. Eszerint a kormány a bebörtönzötteket szabadon engedte, és a tényről a nádor értesítette az országgyűlést, anélkül azonban, hogy a rendi tábla igényeit akár elismerte, akár pedig visszautasította volna.[35] A nemzet érdeke – a korona túlnyomó hatalma miatt – nem a jussok részletes jogi szabályozása, hanem a tractatiónak, azaz a szabad egyezkedés rendszerének a fenntartása volt. Ennek formái között, ha a hatalmi helyzet megengedte, az ország dekrétumban elismertette a magyar alkotmány maximáit: az uralkodó idegeneknek nem ad hivatalt, az ország ügyeiben kikéri magyar tanácsosai véleményét, pátensekkel nem kormányoz, törvényeket az ország megkérdezésével hoz, ha teheti, beköltözik az országba, hazahozza a magyar ezredeket és így tovább. A trón utódlása különösen alkalmas volt ilyen követelések benyújtására. A koronázás ugyanis dietális volt: nem csupán látványos ceremónia és ünnepélyes hivatalba iktatás, hanem alkotmányosan is lényeges aktus: a király és az ország paktumának a része, amit a király az esküvel, a hitlevéllel és más végzeményekkel együtt dekrétumban kiadott. A korona és a nemzet súlyosabb (fegyveres) konfliktusait pedig nevezetes egyezmények és paktumok, azaz szerződések egyenlítették ki, ilyenek voltak az 1606-ban, az 1681-ben, az 1711–1715-ben,[36] valamint az 1723-ban és az 1790-ben tett kötések.

A királyával a dietális tractatus formái között leszerződő ország politikai tradíciója sokkal többet elárul az 1867-es kiegyenlítés természetéről, mint a modern német államteória fogalmai és spekulációi. Kézenfekvőnek tűnik a feltevés, hogy az osztrák–magyar közjogi „dualizmus" a király és az ország rendi „dualizmusából", a két jogalany viszonyos kapcsolatából és országgyűlési egyezkedésből nőtt ki.

Ország és birodalom és az alkotmány átalakítása

Az országnak mint különálló jogalanynak a szokásjoga felől nézve a dinasztia birodalma a jogok másik alanyához, az országtól megkülönböztetett Habsburg királyhoz kapcsolódott. Az udvar felől nézve az ország és a birodalom viszonya ugyan nem egészen ilyennek tűnt, de az uralkodó és az ország mindenesetre egyetértett abban, hogy az 1723. évi I. és II. artikulus – a magyar Pragmatica Sanctio – alapján Magyarország koronáját ugyanaz a katolikus főherceg vagy főhercegnő örökölje, aki a Habsburg-család többi örökös tartományát is osztatlanul és egymástól elválaszthatatlanul birtokolja. Az osztatlan birtoklás nem vezetett az ország és a többi tartomány között számottevő érintkezésre. Az ország csak királyával, a közös uralkodóval volt viszonyos érintkezésben, csak ővele traktált, és csak királyán keresztül függött a birodalomtól. Mert kétségtelen, hogy függött, méghozzá az uralkodó rezervátáin, azaz azokon a felségjogokon keresztül, amikre az országnak nem volt jussa és beleszólása, és amiket az uralkodó az ország gyűlésén kívül – azaz alkotmányos kapcsolatok nélkül – gyakorolt. A régi, 1848 előtti politikai rendszerben a külpolitikát, a hadsereget és az államháztartást felölelő Habsburg birodalmi szervezet a magyar királynak fenntartott prerogatívák körén belül működött. Az osztrák örökös tartományok és Magyarország csak közvetve (a dinasztia birodalmi apparátusán keresztül) kapcsolódott egymáshoz; ezt az együttesen függő viszonyt az ország szeme elől a rezervált felségjog takarta el.

Megváltozott a helyzet, amikor – a nyugati liberális eszmék hatására – az alkotmány a kor igényei szerinti „átalakításának" (az alkotmány „kifejtésének"[37]) a prog-

ramja a magyar politikai életben gyökeret vert. Az 1840-es évek közepétől Eötvös József és a centralisták csoportja, majd az egész liberális ellenzék Kossuth Lajossal, Deák Ferenccel, Batthyány Lajossal az élén, a képviseleti kormányrendszer bevezetését tűzte ki célul. A képviseleti kormányrendszerben mind az alkotmányt korábban kizárólagosan birtokló nemesség, mind pedig a kormányzást korábban kizárólagosan gyakorló király jogokat adott fel. A polgári jogegyenlőség és a népképviselet elfogadásával az országgyűlési karok és rendek táblája (cenzuson alapuló) képviselőházzá alakult át. A nemesség a nép egy részét az alkotmány sáncaiba emelte, kiszélesedett a nemzethez tartozók köre. A király is feladott jogokat, mert kormányzati rezervátáinak egy részét, immár az átalakított országgyűlés közreműködésével, annak felelős minisztériuma útján kellett gyakorolnia. Az országgyűlésivé átalakított volt kormányzati rezerváták között pedig óhatatlanul előbukkantak a birodalom többi tartományával közös ügyek. A képviseleti kormányrendszert ugyanis a Lajta túloldalán is bevezették (amit egyébként a magyar liberális vezetők mindig következetesen szorgalmaztak). A felszínre került közös viszonyokat a birodalom többi országával pedig valamilyen módon rendezni kellett – hacsak nem Magyarország az egyetlen a birodalom valamennyi országa közül, amelyben a képviseleti alkotmányt bevezetik (amit nehéz elképzelni), vagy ha Magyarország a birodalomtól nem szakad el, vagy ha a monarchiát esetleg köztársaság nem váltaná fel – 1848-ban egyik elképzelés sem látszott valószínűnek.

A közös viszonyok problémája 1848 tavaszán ezért szükségszerűen előjött, amikor Magyarország az április 11-én szentesített törvényekben, a Lajtán túli országok pedig az április 25-én kiadott pillersdorfi alkotmányban képviseleti kormányhoz jutottak. Az utolsó rendi országgyűlés 1848 tavaszán forradalmi újításokat hozott. Törvény törölte el a nemesi alapjogok tekintélyes részét: a dézsmát, a robotot (IX. tc.), a földesúri joghatóságot (XI. tc.). Törvény mondta ki a közös teherviselést (VIII. tc.). Népképviseleti alapon újjászervezték a diéta alsó tábláját (V. tc.). Megszűnt a régi rendszer tartópillére: az utasítási rendszer.[38] Az országgyűlés jogai kiterjedtek. A IV. tc. előírta, hogy „az ország Rendeit Őfelsége minden évben... és pedig Pesten... hívandja össze” (1. §). A régi rendi táblából autonómiával rendelkező „képviselők táblája” lett (8. §). Az országgyűlési eljárásjog és a törvények szentesítése a modern törvényhozás követelményeihez idomult.

A reformokat betetőzte a miniszteriális rendszernek az ország kormányzatába való bevezetése: az eddig rezervátának tekintett végrehajtó hatalom olyan felségjoggá alakult át, amit a király a jövőben az országgyűlés befolyásával (azaz közreműködésével), az ő távollétében pedig a nádor a „független magyar felelős minisztériumon” keresztül gyakorolt (III. tc.).[39] A törvény előírta a miniszteri ellenjegyzést (3. §) és az országgyűlésen megjelenni köteles miniszterek jogi felelősségét (4., 28–37. §). Végül a VII. tc. – az erdélyi országgyűlés beleegyezésétől függően – kimondta az uniót Erdéllyel.

Az áprilisi törvények célja a magyar korona országainak, Magyarországnak, Horvátországnak és Erdélynek közös kormányrendszerében (magyar álladalomban) való egyesítése volt. De a törvények nem szándékozták a birodalmi kapcsolatot megbontani. A dekrétum előbeszédében „az ország és ahhoz kapcsolt részek Karai és Rendei” Őfelségét hűségükről biztosítják és kijelentik, hogy céljuk olyan intézkedések hozatala, „miket az összes magyar népnek jogban és érdekben egyesítése – az ország törvényes önállása – s függetlensége; a Pragmatica Sanctio által vele válhatlan kapcsolatban álló tartományok iránti törvényes viszonyai; a nemzet alkotmányos életének, a kor igényei, s a körülmények sürgős volta által szükségelt kifejtése... halaszthatatlanul megkívánt”.[40] Ennek megfelelően, a független magyar minisztériumot felállító III. tc. előírta, hogy a végrehajtó hatalmat, Őfelsége távollétében, a nádor – „a korona egységének, s a birodalom kapcsolatának épségben tartása mellett” – gyakorolja

Magyarország fejedelmei és királyai 884-től fogva. Színezett litográfia, 1867

(2. §). A törvény értelme azon múlt, hogy mit kellett „végrehajtó hatalom" alatt érteni. A 6. § az udvar és az ország ellentétes alkotmányjogi nézeteit huszáros fordulattal úgy hidalta át, hogy végrehajtó hatalmon mindazon tárgyakat értette, amelyek eddig a magyar kormányszékek „köréhez tartoztak, vagy azokhoz tartozniok kellett volna". A külügyek és a hadsereg vezetése és belső szervezete soha nem tartozott a magyar kormányszékek (a végrehajtó hatalom) ügykörébe, és azokra az ország joga nem terjedt ki. De éppen, mert a kormányzás 1848 előtt rezerváta volt, egyetértés király és ország között nem létezhetett abban, hogy mi tartozott – vagy „kellett volna", hogy tartozzék – a kormányszékek ügykörébe. Kétségtelen, hogy az áprilisi törvények rendelkezései régi rendi hagyományokat folytatva, divergáló és ellentétes értelmezésekre bőven lehetőséget adtak. Nem állapították meg pozitív értelemben, hogy mi tartozott a magyar kormány útján gyakorolt végrehajtó hatalom körébe; homály takarta, hogy hol vált el az uralkodó kezén maradt rezerváta a felségjogok azon részétől, amit az uralkodó a jövőben megosztva, azaz az országgyűlés befolyásával gyakorolt, és bizonytalan maradt, hogy az uralkodó és az országgyűlés által közösen gyakorolt felségjogok közül mi érintette egyúttal az egységes kezelést igénylő birodalmi viszonyokat, valamint az is, hogy ezek gyakorlása az ország és a birodalom többi országa között az érintkezések milyen formáit követelték meg.

Gyakorlati szempontból a törvényben elismert „birodalmi kapcsolatok" és az országnak a többi tartománnyal fennálló „törvényes viszonyai" az ügyek hosszú sorának, az államadósságnak, a pénzrendszernek, a birodalmi költségeknek és hadseregügyeknek a rendezését igényelték. Batthyány miniszterelnök és a kormány többsége mindvégig remélte, hogy a márciusban függőben hagyott kérdéseket az udvarral és

az osztrák kormánnyal majd valahogy „kiegyenlíti".[41] De a kormány mozgástere állandóan szűkült.

Az áprilisi törvények nem a dietalis tractatus, a tradicionális egyezkedés konvenciói szerint, hanem azok megsértésével, forradalmi nyomásra jöttek létre. A követi tábla a főrendi táblára és az udvarra kényszerítette akaratát. Az udvar színleg beleegyezését adta ahhoz, amit kicsikartak tőle. Másrészről viszont a magyar kormány a radikális nacionalista közvélemény nyomása alatt – az áprilisi törvényekben biztosított autonómiát az ország javára igyekezett tágítani; ez még inkább növelte az ellentéteket az udvarral és a magyaroknak a márciusban adott engedményeket sokalló bécsi kormánnyal.[42] A pesti minisztérium helyzetét az egységes magyar kormányrendszer bevezetését elutasító nemzetiségi ellenállás súlyosbította. Júniusban a Délvidéken szerb nemzeti felkelés tört ki. Szeptemberben az udvar támogatását élvező horvát bán, báró Josip Jellasics, hadsereggel támadt a magyar kormányra. A Batthyány-kormány auktoritása a szemben álló erők között felőrlődött, a kormány felbomlott. A korona és az országgyűlés egyre feszültebbé váló kapcsolata szeptember végén megszakadt: a dinasztia és a nemzet konfliktusában a fegyverek vették át a szót. A debreceni nemzetgyűlésnek 1849. április 19-én kiadott Függetlenségi Nyilatkozata Kossuth mesteri alkotása – a Habsburg-házat detronizálta, és Magyarországot független magyar államalomnak deklarálta. A Görgey Artúr tábornok vezette függetlenségi háború azonban az osztrák és az orosz hadsereg túlerejével szemben 1849 nyarán elbukott.

A dinasztia fegyveres győzelme az alkotmány terén *tabula rasát* eredményezett: a háború az áprilisi törvényekkel együtt az ország ősi alkotmányát is elsodorta. Magyarország – amint a forradalmat megtorló kivételes katonai állapotot civil adminisztráció váltotta fel – fokozatosan az egységes ausztriai császárságba, mint annak egy „koronatartománya" *(Kronland)* tagozódott be.[43] Az 1848. decemberi, Ferdinánd császárt lemondató államcsínnyel császári trónra jutott Ferenc József Olmützben 1849 márciusában – oktrojált birodalmi alkotmányt adott ki, amelynek érvénye Magyarországra is kiterjedt. De az új alkotmány ténylegesen sehol nem lépett életbe, papirosalkotmány maradt, amit 1851. december végén császári nyílt parancs helyezett hatályon kívül. Az arisztokrácia és a dzsentriréteg (birtokos nemesség) az 1850-es évek alkotmánynélküliségét törvénytelennek s ideiglenes állapotnak tartotta, de a császári egyeduralommal és a Bécsben központosított, bürokratikus Bach-rendszerrel szemben csak hódoló feliratokban, óvatosan megfogalmazott kérelmekkel[44] és passzív rezisztenciával tudott valamennyire védekezni.

A kezdeményezés az alkotmányos viszonyok helyreállítására fentről indult ki. Az alkotmány bevezetése nemcsak a társadalomnak, hanem az autokratának is érdeke. Téves az a felfogás, amely szerint a „haladást" megvalósító, korszerű reform mindig a társadalmi erők – annak akadálya, a „reakció" viszont a mindenkori hatalom viselkedésére jellemző. A társadalom nyomása nem tudta a Monarchia politikai reformját biztosítani. Az alkotmányos viszonyokat az uralkodó a birodalmi, nagyhatalmi érdekekbe vágó pénzügyi válság miatt állította helyre. Az állam ugyanis teljesen eladósodott. A nehezen befolyó adók (különösen Magyarországról) még a külföldön felvett hitelek kamatainak törlesztését sem fedezték. Pedig az óriási összegeket felemésztő hadsereg fejlesztése tette csak lehetővé, hogy Ausztria riválisaival, Poroszországgal, a francia császársággal és a cári Oroszországgal lépést tartson. Végső soron a csatatéren dől el, hogy egy birodalom nagyhatalom-e. Az 1859-ben III. Napóleon seregeitől elszenvedett vereség nem csak Lombardia elvesztését eredményező katonai katasztrófa volt. Ferenc József a solferinói csatavesztés után, 1859 nyarán, azonnal alkotmányos kísérletekbe kezdett. (Nagyobb szabású reformok Közép- és Kelet-Európában rendszerint katonai vereség után születnek.) Az uralkodó a laxenburgi kiáltványban ígéretet tett, hogy Ausztria jóléte és külső hatalmának fenntartása érdekében, „a törvényhozásban és a közigazgatásban korszerű javításokat" *(zeitgemässe*

Verbesserungen) hajt végre.[45] A kormánynak kölcsönökre volt szüksége, de a nyugat-európai bankházak csak nyilvános költségvetési elszámolásra kötelezett, felelős parlamenti kormánynak voltak hajlandók hitelezni. A bankárok Bécsben sajtókampányt indítottak az alkotmány bevezetése érdekében.

Képviseleti alkotmány sokféle lehet. Az osztrák-németek és a városi középosztály szerte a birodalomban a Monarchia egész területét felölelő központi parlament a Reichsrat – létrehozását, egy „centralista" alkotmány kiépítését tűzték ki célul. Az osztrák, a cseh, a magyar arisztokrácia és általában a szláv politikusok, széles tartományi autonómiára (vagy a nagyobb nemzetiségi tömbökre) alapozott „föderalista" programot vallották a poliglott kultúrájú birodalom számára megfelelőnek. A politikai kurzust elindító és annak változásait irányító Ferenc József nyolc éven át, részben centralista, részben pedig föderalista tervezetekkel kísérletezett. A kísérletek végül is az osztrák-német városi középosztály és a magyar birtokos osztályok együttműködésére alapozott, „dualista", alkotmányos rendszer bevezetésénél állapodtak meg. Ez a végeredmény elsősorban nem Ferenc Józsefnek a magyar birtokosság iránt érzett politikai affinitásán, hanem monarchiája társadalmának belső erőviszonyain, mindenekelőtt pedig a magyar politika erején és képességein múlt.

A magyar politika célja az ország „törvényes állapotának a visszahelyezése" volt. A látszólagos egyöntetűség eltérő véleményeket takart: a konzervatív, aulikus arisztokrácia az áprilisi törvényeket megelőző, úgynevezett 1847-es alkotmánnyal, azaz a régi magyar kormányszékek és egy cenzusos választáson alapuló országgyűlés visszaállításával megelégedett volna. Gróf Széchenyi István egy „reformált 47-iki alapra" tért volna vissza.[46] Eötvös József a módosított 1849-es olmützi alkotmány keretei között biztosította volna a magyar alkotmányos önállást.[47] A birtokos nemesség zöme a törvényes állapotok helyreállítását magyar minisztérium nélkül nehezen tudta elképzelni, és egyre többen tekintették az áprilisi törvények elismerését azon „kiindulópontnak",[48] amelyre (a törvény módosításával) az ország és királya közötti megegyezést alapítani lehetett. A nézetek szerteágazását csak fokozta, hogy – miután az áprilisi törvények rendelkezéseinek a valamennyire is egybehangzó értelmezése annak idején, 1848-ban sem jött létre, és a fegyveres konfliktushoz többek között éppen ennek hiánya vezetett – egységes értelmezést egy évtized elmúltával még kevésbé lehetett remélni. A közvélemény Deáktól várt eligazítást, ő pedig hallgatott: az alkotmány helyreállításáról 1860 novemberéig nem nyilatkozott.

Deák Ferenc politikája

A birtokos nemességnek – amely 48 után is döntő társadalmi erő maradt – mondhatni évtizedek óta Deák Ferenc volt az elismert politikai vezetője. Nem szorul magyarázatra, miért követte őt az ország 1860 után, de az sokkal inkább, hogy Deák vezetése eladdig miért nem érvényesült. Auktoritása oly szilárdan megalapozott volt, hogy – kritikai életrajz helyett – őróla odahaza és külföldön mindmáig inkább csak hagiográfiát írtak.[49]

Deák Ferenc 1803. október 17-én, Söjtörön, Zala megyei birtokos nemesi családból született. Nagykanizsai kegyesrendi gimnáziumi évek után a győri akadémián végzett jogot, ahol – különösen emlékezőtehetségével – vált ki társai közül: „a *Corpus Jurist* bárhol kinyitva belekezdtek, ő folytatni bírta", jegyezték fel róla.[50] Megyei szereplés után Zala közgyűlése 1833 tavaszán a diétára küldte. Harmincéves volt akkor. Alig két év alatt Deák a rendi tábla ellenzékének vezetője lett, holott a vezéri szerepet kimondottan kerülte. Pártot soha nem szervezett, programot nem írt,[51] hírlapi polémiáktól irtózott. Országgyűlési beszédei és követi jelentései alapozták meg tekintélyét: kimagasló tudása s elveit szabatosan körülíró, tömör, világos előadásmódja.

Deák a szokások és a törvények – „az ország szabadságának" – páratlanul mély ismeretét liberális reformok érdekében hasznosította. Ellenfele érveinek gyenge pontjait kérlelhetetlen logikával tudta cáfolni. Jó taktikai érzéke és ítélőképessége – a kormány bírálatában – a céltudatos következetességet ritka mérséklettel párosította. Az óvatos, de kitartó, meggyőződésében hajthatatlan, sőt, Wesselényi Miklós szerint „nyakas"[52] politikus kisebb, jobbára formális reformokat is eredménynek könyvelt el.

Az ország és a király dualizmusát – a kétpólusosság állapotát – mélységes gyanakvás jellemezte. Ezért van, hogy a „hűség" és a „bizalom"[53] oly fontos szavai voltak a magyar politikai szótárnak. A kölcsönös gyanakvásból adódott, hogy a szemben álló felek bizalmát valamennyire elnyerő közvetítő, a kormány és a diéta között gyakran holtpontra jutó egyezkedésekben – a tractatusban – annyira jelentős szerepet tölthetett be.[54] Deák ilyen szerepre már az 1832–1836. évi országgyűlésen alkalmasnak bizonyult.[55] Közvetítő szerepe megnőtt a következő, 1839–1840. évi országgyűlésen, amelynek mérsékelt reformjait a rendi táblán Deák vezetése biztosította.

Az 1840-es évek magyar közéletében már márciusi szelek fújtak. Az 1830-as éveket még kisebb-nagyobb, konszenzuson alapuló reformok bevezetése jellemezte; azután a politika már a liberális reformerek és a maradiak meg a „fontolva haladók" között polarizálódott. Deák karrierjében törés állt be, amelynek okai csak részben magyarázhatók meg. Zalában 1843-ban elbukott a háziadó ügye. Válaszképpen a helyi haladó párt, korrupcióval ugyan, de végül is kiharcolta Deák megválasztását az országgyűlésre. Deák a vérrel is beszennyezett mandátumot nem fogadta el. Országos skandalum lett Deák elmaradása az 1843–1844. évi diétáról, Széchenyi és Kossuth a történtekért egymást vádolták.

Deák nem vonult vissza a közügyektől: megyéjében aktív, büntetőtörvényi munkálata országos siker (törvény persze nem lett belőle), véleményét állandóan kikérték, és a kerületi ülés válaszfelirati bizottsága titokban őhozzá fordult 1843 júniusában, hogy a rendi tábla feliratát Kehidőn megfogalmazza.[56] Deákot úgyszólván minden oldalról unszolták: lépjen fel önállóan, álljon a reformmozgalom élére. Ő inkább az erősödő szenvedélyektől fűtött, ellenzéki árnyalatokat békítgette egymással, és 1847-ben ő állította össze az ellenzéki nyilatkozatot. Ám, az év őszére egybehívott utolsó rendi országgyűlésről – bár nagy többséggel megválasztották – ezúttal egészségi állapota miatt –, megint csak távol maradt.

De 1848 márciusában Batthyány nem volt hajlandó Deák nélkül megalakítani a minisztériumot. Valósággal úgy kellett őt Pozsonyba vonszolni, hogy az igazságügyi tárcát betöltse. Batthyány abban reménykedett, hogy Deák a kormányban és az országgyűlésen majd Kossuth növekvő befolyását ellensúlyozza. Deák a minisztertanácsban – az államadósság kérdésétől eltekintve – a kormány politikájára tényleg mérséklőleg hatott, de a képviselőházban passzív maradt: Kossuthtal minden konfliktust kerülte. Batthyányval együtt Deák megkísérelte, hogy közvetítsen a már Kossuth irányítása alá került országgyűlés és az udvar, az osztrák kormány (később Windischgrätz tábornok) között, még 1849. január elején is – a siker reménye nélkül. Debrecenbe nem ment, a trónfosztásban nem vett részt. A Függetlenségi Nyilatkozat kihirdetése után kehidai birtokára húzódott vissza, itt érte a rendszerváltozás. Ezután anyagi ügyeit hozta rendbe. Az adósságokkal terhelt családi birtokot a testvérek között megosztva, saját részét eladta – történetesen Széchenyi Istvánnak –, és 1854 őszén Pestre költözött, az Angol Királynő Szállodába. Rövidesen Deák társalgószobája lett a magyar politikai élet központja, a 67-es kiegyezés eszméi is itt formálódtak, mert az ő tekintélye a forradalomból és a függetlenségi háború bukásából (amelyben sok hírnév vesztette fényét) megerősödve került ki.

„Zala" és – 1861 után, már a „haza bölcse" – a szerződésszemlélet felől ítélte meg a korona és a nemzet konfliktusát: 1848-ban mind a két fél lelépett a törvényesség teréről. Az udvar törvénytelen lépéseire a radikális eszméktől felhevült képviselőház

hasonlóan törvénytelen ellenlépésekkel válaszolt. A győztes hatalom, a világosi fegyverletétel után – az utóbbiakra hivatkozva – az ország alkotmányát felfüggesztette. Pedig – és ez Deák álláspontjának sarkköve – egyik félnek akár mégoly törvénytelen lépése se jogosítja fel a másikat arra, hogy kettőjük (a dinasztia és az ország) szerződésének alkotmányos kapcsolatát önhatalmúlag felbontsa. Mindegyik fél joga és kötelessége, hogy a másikat a törvényes kapcsolat helyreállítására szorítsa. Ennek gyakorlati keresztülvitelére Deák egyelőre nem látott lehetőséget. Az ötvenes években az ideiglenesnek tartott abszolút rendszerrel nem működött együtt,[57] a konspirációktól távol tartotta magát, és azokkal sem értett egyet, akik – mint például Eötvös – egy oktrojjal, azaz egyoldalúlag, önkényesen bevezetett (ha egyébként mégoly liberális) alkotmányt esetleg elfogadtak volna. Deák türelmesen várta a „sors kedvezését", és politikai nézeteiről hallgatott.

A körülmények a solferinói vereség után a már említett módon megváltoztak. Ferenc József a rendszer módosítását bejelentő laxenburgi kiáltványa és minisztereinek leváltása után, cikcakkban haladva válogatott a különböző centralista és föderalista alkotmánytervezetek között. 1860 elején, egy régebbi tanácsadó testület, a Reichsrat felélesztésével először centralista irányba indult el. De aztán irányt változtatott: magyar és cseh arisztokraták elképzeléseit elfogadva, 1860, október 20-án kiadta az októberi diplomát, amely egyfajta föderalista alkotmány volt, kétlépcsős képviselettel. Ferenc József a diplomát a Monarchia „belső államjogi viszonyainak", a Pragmatica Sanctio alapján „teljhatalmunk erejével" rendezett, „állandó és visszavonhatatlan állami alaptörvényének" szánta.[58]

Az uralkodó megígérte, hogy a jövőben a törvényhozás jogát a helyreállított országgyűlések *(Landtage)* és a birodalmi tanács *(Reichsrat)* közreműködésével gyakorolja. Visszaálltak a régi magyar kormányszékek, bíróságok és a megyék, elrendelték a magyar országgyűlés összehívását.

Magyar arisztokrata politikusoknak, az úgynevezett konzervatív pártnak különösen fontos szerepe volt a diploma kiadásában. Dessewffy Emil gróf tervezeteinek a felhasználásával Szécsen Antal gróf fogalmazta meg az okiratok nagy részét. A konzervatívok azt ígérték az uralkodónak, hogy a diploma a magyar alkotmányos életet majd nyugodt mederbe tereli. Ebben csalódniuk kellett. A diploma szerzői lényegében a 47-es alapot állították helyre. Az arisztokrata vezetők nem számoltak a dzsentrivel: a konzervatív politika hetek alatt elszigetelődött.

Az újjáéledt megyei és városi testületek szerte az országban a törvényes állapotok visszaállításán az áprilisi törvények elismerését értették: a 47-es alap és a Reichsrat helyett a 48-as alapot, magyar minisztériummal és – Reichsrat nélkül. Amikor – 1861 januárjában – már egészen nyilvánvalóvá vált, hogy az ország közvéleménye 48-as, akkor és nem előbb, végre Deák is megszólalt: nyilvánosan ő is lekötötte magát a 48-as alap mellett. Jól tudta, hogy az áprilisi törvények nem szabályosan, a dietalis tractatus konvencióinak a megsértésével jöttek létre. De a törvényes viszonyok helyreállításán – szokásjogi érveléssel – mégis a 48-as és nem az azzal felváltott 47-es alkotmány visszaállítását értette. A nemzet ugyanis – utólag – az áprilisi törvényeket helyeselve, azoktól nem tágítva, szentesítette azokat; a Világost követő abszolút rendszer pedig nemcsak a 48-as alkotmányt, de a 47-est is megtagadta.[59] A tavaszi országgyűlés Deák által megfogalmazott feliratainak erőteljes törvényi érvelése mögött a *tacitus consensus populi* régi szokásjogi elve húzódott meg.

Deák tehát nem a 47-es alapot vagy a dinasztiát detronizáló 49-es álláspontot, vagy valamilyen oktrojtervezetet, hanem egyértelműen Ferdinánd király 1848 áprilisában szentesített forradalmi törvényeit vette kiindulópontnak – 48 forradalma nélkül 67 aligha jött volna létre. Deák és hívei szerint a kiegyenlítés „kiindulópontja"[60] a 48-as törvényeknek – vagy ahogyan ezt nemsokára kifejezték: a jogfolytonosságnak – a korona részéről történő elismerése. Az áprilisi törvény volt az „alap", amit ki lehetett egészíteni az 1848-ban elismert, de a törvényekben közelebbről meg nem állapított

birodalmi viszonyok rendezésével. Mert Deák szerint a jogok és a kötelességek folytonossága és a *restitutio* eleve nem zárta ki a revíziót. Az utóbbira pedig azért volt szükség, mert az áprilisi törvények betűjének és intencióinak az 1848-as konfliktust előidéző vagy súlyosbító, radikális értelmezését a jövőben az ország érdekében el kellett kerülni.

Kiegyenlítésre 1861-ben mégsem nyílt lehetőség. A korona és az ország álláspontja között a szakadék a diploma kiadása után inkább nőtt, mint csökkent. A diplomát Ferenc József az engedmények határának, az ország közvéleménye viszont azok kezdetének tekintette. Az uralkodó felismervén, hogy a konzervatívok elvesztették a lábuk alól a talajt, ismét irányt változtatott: 1861. február 26-án kiadta a februári pátenst, melynek szerzője Anton von Schmerling államminiszter volt. A pátens centralista irányban módosított a diploma elképzelésein: megnőtt a birodalmi gyűlés hatásköre az országgyűlésekével szemben. Általános volt emiatt a magyar közvéleményben a felháborodás. Az áprilisra Pestre összehívott országgyűlésen a pátenst senki, és a diplomát is csak kevesen védték. A két fél üzenetváltásában az uralkodó Schmerling centralista alkotmánytervét igyekezett az országgal elfogadtatni. A bécsi minisztérium a birodalom és az ország viszonyát megállapító pragmatica sanctióba reálunión alapuló (osztrák) államkapcsolatot magyarázott bele. A reálunióból következett, hogy Magyarország – a diploma és a pátens értelmében – képviselőket tartozott a birodalmi minisztériummal koordinált Reichsratba küldeni.

Ezzel szemben az országgyűlés vezetését kézben tartó Deák két feliratában a koronával való egyezkedés *(tractatio)* feltételéül a *restitutio in integrum* elvét állította: az áprilisi törvények elismerését. Magyarország nem küld képviselőt a birodalmi tanácsba, mert a Pragmatica Sanctio az ország és a birodalom között mindössze perszonáluniót teremtett. De a perszonálunió kapcsolata, 1861-ben nem szorítkozott a közös uralkodó „személyére". Az országgyűlés alkotmányjogi álláspontja minden tekintetben mérsékelt maradt. Deák feliratai elismerték (1) a királyi rezervátákat, (2) a király és a nemzet viszonyos feltételein alapuló kapcsolatát és (3) Magyarországnak és vele a Pragmatica Sanctiónak mint felbonthatatlan alapszerződésnek az alapján, válhatatlan kapcsolatában álló többi birodalmi tartománnyal fennforgó viszonyait. Az országgyűlés mindkét házában „egyhangúlag"[61] elfogadott második felirat leszögezte, hogy a „personál-unió is kapcsolat, melyből közös viszonyok származnak, és mi e viszonyokat figyelemben kívánjuk mindig tartani".[62]

Minden kétséget kizáróan az egész országgyűlés már 1861-ben akarta a koronával a kiegyenlítést, és egyértelműen elfogadta mindazokat az alapelveket, melyek az alkotmányos intézményeknek a birodalom valamennyi országában való bevezetéséből óhatatlanul következtek. Ebben a tekintetben nem különbözött Deáknak és az országgyűlésnek 1861-ben elfoglalt álláspontja az 1865 után vallott elvektől. A nagy különbség a két országgyűlés kimenetele között abból adódott, hogy 1861-ben szemben 1866-tal – a két fél közötti kölcsönös egyezkedésre, a Schmerling oktrojált centralista alkotmányosságát valló udvari álláspont miatt nem kerülhetett sor.

Augusztusban az uralkodó az országgyűlést szélnek eresztette, és Schmerling Magyarországon a kormányszékek bécsi függését erősítő és a polgári szabadságfogókat megszorító ideiglenes rendszert, az úgynevezett provizóriumot vezette be. Ezalatt a Reichsrat Bécsben magyarországi képviselet nélkül működött. Schmerling úgy gondolta, hogy az idő neki dolgozik: előbb-utóbb a magyarok is megjelennek a birodalmi tanácsban. Ez a remény felületes politikai számításon alapult. A centralista, alkotmányos kormányzat egyébként a birodalom többi tartományában sem bizonyult sikeresnek. A magyarokon kívül a horvát képviselők sem jelentek meg Bécsben, a csehek pedig 1863-ban kivonultak a Reichsratból. Az alkotmány az osztrák-német vidéki képviselőknek azért nem nyerte el tetszését, mert túlságosan centralista volt, a liberálisoknak pedig azért nem, mert a parlamenti felelősséget a kormány még elvben sem ismerte el. De a rendszer legsúlyosabb problémája az volt, hogy az állami

költségvetés 1861 után is évről évre deficites maradt. A pénzügyi gondoktól a Reichsrat politikusai pedig úgy próbáltak szabadulni, hogy a birodalmi hadsereg költségvetését kurtították meg. Ez okozta Schmerling bukását. Mert a parlament viselkedése miatt Ferenc József arra kényszerült, hogy megint irányt változtasson.

1864 őszén az uralkodó arra a felismerésre jutott, hogy Bismarck Németországban porosz hegemóniára tör, és hogy ezt feltehetően csak háborúval lehet megakadályozni. Közben pedig látnia kellett, hogy a Reichsrat osztrák centralista politikusai az osztrák hadsereg elkerülhetetlen megerősítését akadályozzák. A következő évben az uralkodó ezért megint a föderalistákhoz fordult. Egyúttal megbízottját, báró Auguszt (még 1864 decemberében) Deákhoz küldte, hogy az „öreg úr" nézeteit az alkotmányos kibontakozás lehetőségeiről kitudakolja és hogy biztassa: álljon elő egy kiegyenlítési tervvel.

Így született meg 1865 áprilisában Deáknak a *Pesti Napló*ban névtelenül közölt húsvéti cikke. Deák érveinek az volt a lényege, hogy nem valamilyen oktrojált alkotmány, hanem a Pragmatica Sanctión alapuló szerződéses viszony alapján lehet csak a kiegyenlítést megkísérelni. Két célt kell szem előtt tartani: a birodalom szilárd fennállását és Magyarország alkotmányos jogait. A kettő közül azonban a birodalom szilárd fennállása volt a fontosabb. Ebből következett, hogy: „készek leszünk mindenkor törvényszabta úton saját törvényeinket (azaz az áprilisi törvényeket) a birodalom szilárd fennállhatásának biztosságával összhangzásba hozni".[63] Miután a húsvéti cikk az udvarban jó fogadtatásra talált, Deák a nagy nyilvánosság elé tárta a kiegyenlítésre vonatkozó elképzeléseit.

A 67-es kiegyezés

A „májusi program"[64] közzététele volt az első gyakorlati lépés a „magyarkérdés"-nek országgyűlési egyezkedéssel történő megoldására. Deák kiindulópontja mint ellenfeleié – a Pragmatica Sanctio volt. Az alapította meg ugyanis a Monarchiát – írja Deák –, és az képezte egyben a magyar államjog legfontosabb biztosítékát. A „centralista" alkotmánytervekkel szemben Deák, a Pragmatica Sanctio alapelveiből, az oktrojált alkotmány és a „központi nagy parlament" eszméit elutasítva, egy úgynevezett „dualista" alkotmányrendszert következtetett ki. Deák gondolatmenete a következő volt:

A Monarchia „új viszonyai" (alkotmányos átalakulása) miatt szükséges, hogy „a Pragmatica Sanctio fonalán" haladva (a Monarchia fennállásának a biztosítása érdekében) elismerjük, hogy vannak „ügyek" (viszonyok), amelyek „a monarchia valamennyi országával közösek". Az áprilisi törvények és az 1861. évi országgyűlés feliratai – folytatja Deák – már elismerték, hogy vannak ilyen ügyek. De melyek ezek és „miképp kell azokat tárgyalni"?

Ezekre a kérdésekre sem az 1848-as törvények, sem az országgyűlési gyakorlat nem adott választ. 1861-ben Deák nem hozakodott elő gyakorlati elgondolásokkal, melyek megvalósítása – a kormány és az uralkodó homlokegyenest ellenkező álláspontja miatt – eleve reménytelennek tűnt. 1848 előtt, azaz a Monarchia alkotmányos átalakítása előtt pedig a „közös ügyek" problémája még nem létezett. Ezenkívül a szokásjogi intézmények és a kétpólusos alkotmány körülményei között a nézetellentét – a király és az ország jogainak a természetére és terjedelmére vonatkozó kérdésekben, mint láttuk – szinte áthidalhatatlan volt. A képviseleti alkotmánynak a Monarchia valamennyi országába való bevezetése – a magyar alkotmány szempontjából – a közös uralkodó magyar királyi és az ország jogainak az átalakítását jelentette. Ez érintette a rezerváták egy részét (a végrehajtó hatalmat) és az országgyűléssel közösen gyakorolt törvényhozást. Az átalakítás miatt kerültek felszínre a többi országgal közös ügyek. Ám az uralkodó rezervált jogainak csak egy része, azaz a király és az

ország viszonyos kapcsolatának csak bizonyos vonatkozásai válnak (a jogalanyok szempontjából nézve:) „közös viszonyokká" és (a kezelés szempontjából nézve:) „közös ügyekké".

Deák a közös ügyeket a többi átalakított jogtól a Pragmatica Sanctio alapján határolta el, mert szerinte abból következett, hogy „ami közös, csak azon mérvben és csak azon fokig lehet az, amennyiben a monarchia biztosságának fenntartására múlhatatlanul szükségesnek látszik". Az „ugyanazon egy uralkodónak" a háztartása ezért az első közös ügy. „A Pragmatica Sanctio megszabja a monarchia egyes részei kölcsönös védelmi kötelességét", és ebből következik a külpolitika és a hadsereg közössége. Míg azonban a diplomácia „mindenre kiható közösséget követel", a haderőnél ez nem szükséges. Deák programja a hadsereg kérdésében hirtelen részletezővé válik: a rezervátákat és az ország jogait nagy gonddal különbözteti meg egymástól.[65] A hadsereg belső ügyei a „legfőbb hadúr hatásköréhez tartoznak", ezzel szemben a hadsereg kiegészítésében a törvényhozás közreműködésének a joga (a szolgálati idő, az újoncállítás módja stb.) fenntartandó. A Magyarországra eső hányadot közös megállapodás határozhatja meg, de már a hányad kiállítása a magyar országgyűlés és kormány jogához tartozik. A közös kiadások fedezése a hitelműveletekkel együtt ugyancsak közös ügy, de a költségelosztás módjának a meghatározása már nem az. És így tovább. Deák kitért a gazdasági életre is,[66] sorra vette a kereskedelmi politikát, a közvetett adókat, példaként említve az országban népszerűtlen dohánymonopóliumot.

A közöseknek elismert ügyek kezelésének módját Deák megint csak a Pragmatica Sanctióból vezette le: „A közös elintézés alapjául a paritásnak kell szolgálnia, egyrészről a magyar korona országai és más részről a Lajtán túli tartományok között", mert a Pragmatica Sanctio is azon az alapelven nyugodott, hogy a Lajtán inneni országok „ugyanazon jelentőséggel bírnak," mint a Lajtán túliak. „A paritás elvéhez, azaz: két egyenlő rangú, hasonló jelentőségű, és ugyanazon jogú tényező közti tárgyalás alapelvéhez ragaszkodva, a közös ügyek közös intézését úgy képzeljük,[67] hogy e két tényező mindegyike egy, a szükséges meghatalmazással ellátott küldöttséget választ, és a két küldöttség egymás közt és a koronával egyezségre jut a közös ügyek iránt."

Ez volt a delegáció[68] intézményének a magva. Az elgondolás nyilvánvalóan a régi diéta nunciumos eljárásmódjából nőtt ki.[69] De itt többről volt szó: a király és az ország kétpólusos kapcsolatában a Pragmatica Sanctio – Deák szoros szerződésszemlélete szerint – egy „kölcsönös egyezkedés folytán kötött alapszerződés"[70] volt. E „kölcsönös egyezkedés" okán igényelte Deák, hogy a közös ügyek kezelésében a két fél által kiküldött egyenjogú parlamenti bizottság egyezkedését, azaz a paritást biztosítani kell. Az ország és a korona „viszonyos" kapcsolata és „kölcsönös" egyezkedése tehát az alkotmány átalakításakor mint Magyarország és az összes többi ország dietális kapcsolatában érvényesítendő paritás elve jelent meg.

Deák végül a kiegyenlítéshez vezető gyakorlati lépéseket állította össze. Előfeltételként jelölte meg „a jogfolytonosságnak... tettleges elismerését": (1) nevezzen ki az uralkodó egy magyar minisztériumot[71] és (2) „a korona szólítsa fel a horvát és az erdélyi országgyűléseket a magyar országgyűlésen leendő képviseltetésükre". Ezután a (pesti) országgyűlés a 48-as törvények alapján „egybehívatik", „a trónbeszédben az uralkodó előadja kívánságait[72] a monarchia új rendje iránt" (az alkotmány átalakítása!) „és a dietalis tractatus a szokott módon megindul". A tractatus majd tisztázza az alapelveket, amelyek megállapítják Magyarország viszonyát a monarchia többi országához. Ha „az új törvények anyaga teljesen megrostálva és rendezve van" (a 48-as törvények revíziója!), következik a koronázás, és csak azután lehet „az új törvények végérvényes törvényhozási megállapításához fogni".[73]

A májusi program a kiegyezés valamennyi alapelvét tartalmazta, de a kivitelezés nem követte minden tekintetben Deák menetrendjét. Az uralkodó mindenesetre el-

szánta magát a kísérletre: elejtette a centralista alkotmánytervet, felmentette Schmerling államminisztert, július végén a föderalista politikai erők támogatására számító Richard Belcredi grófot nevezte ki a kormány élére; összehívta a magyar, a horvát és az erdélyi országgyűlést, és – a tárgyalások idejére Magyarországot érintőleg – felfüggesztette a februári pátenst.[74]

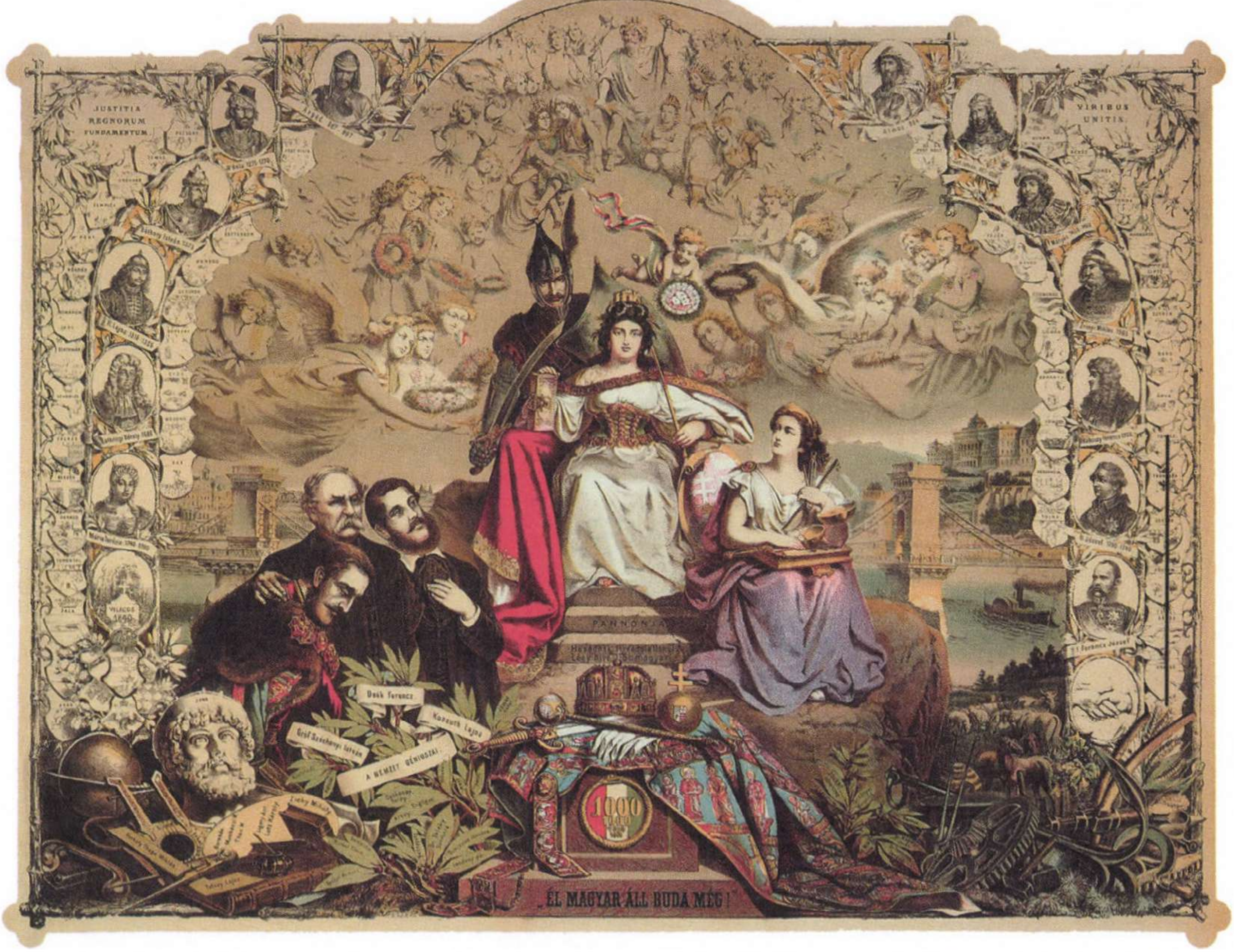
A program felrázta az országot is. Voltak, akik attól tartottak, hogy a tárgyalás sikerének az esélyei romlottak azzal, hogy Deák túl korán követelt sok mindent. Mások pedig amiatt aggodalmaskodtak, hogy Deák már az egyezkedés előtt engedményeket tett.[75] Bárhogyan volt is, a decemberre összehívott országgyűlés választóinak és megválasztott képviselőinek nem lehettek arra vonatkozóan kétségei, hogy Deák mit követelt és hogyan gondolta a kiegyenlítést megvalósítani. Nyílt elvekkel állt az ország elé. Ezért is figyelemre méltó, hogy 1865–1866-ban nem volt egyetlenegy hazai politikus, aki Deák kurzusa ellen fellépett volna. A politikai akarat egységes megnyilvánulásának ritka példáját nyújtotta az országgyűlés 1866 elején. Kivétel nélkül minden parlamenti csoport (pártokról még aligha lehet beszélni), a mérsékeltekből és a balközépből álló liberálisok (a volt felirati és határozati pártiak), a kormányt támogató konzervatívok, sőt még a maroknyi szélsőbaloldali képviselő, is akarta a birodalommal közös viszonyok kiegyenlítését. A kiegyenlítés (vagy kiegyezés) szónak akkor még egyáltalán nem volt semmiféle pejoratív, a „kompromisszumot" elítélő értelmezése. A kétpólusosság körülményei között az országgyűlési tractatus célja mindig is a két fél közötti ellentétek „kiegyenlítése" volt.

Deák vezetése maradéktalanul érvényesült. A kezdeményezés 1866 januárjától több mint egy évre átkerült Bécsből, Ferenc Józseftől Pestre, az Angol Királynő Szállodába és az országgyűlésbe. A főrendek – mint 1861-ben – a képviselőházat követték mindenben: az arisztokrácia a dzsentri után ment, a dzsentri pedig Deák után. A felirati vitában Deák világosan kifejtette, hogy „birodalmi egység" alatt az ország és a fejedelem, valamint a többi ország közötti kapcsolatot és viszonyokat („vagy, mint nevezni szokták, a közös ügyeket") értette.[76] Ugyanez benne volt Deák felirati javaslatában, amely azt is leszögezte, hogy az országgyűlés feladata: „módosítani törvényeink némely lényeges pontjait".[77]

Annál érdekesebb ezért, hogy a feliratot a képviselőház ellentmondás nélkül fogadta el.[78] A hónapokkal azelőtt még látszatra imbolygó eszmékből egyöntetű alkotmányjogi nézetek csapódtak le.[79] Az alkotmányos jogok körül kialakult egységet a jogfolytonosság helyreállítása körül folytatott parázs vita homályosította el. A trónbeszéd ugyanis a 48-as törvények alaki érvényességét ismerte el, megígérte a horvát és az erdélyi országgyűlések határozatától függően az országgyűlés kiegészítését, de nem helyezte kilátásba a közös ügyekre vonatkozó megegyezés előtt a magyar kormány kinevezését. Ferenc József vonakodása a korona és az ország kapcsolatára jellemző bizalomhiányból adódott. De a kérdés gyakorlatilag is jelentősnek látszott: vajon már a kiegyenlítési tractatus idején működő törvényes magyar minisztérium nem biztosít-e az országnak túl nagy taktikai előnyt a koronával szemben?

A képviselőház háborgott, de nem volt hajlandó a magyar minisztérium azonnali kinevezésének a megtagadása miatt elszalasztani a kiegyenlítést. Adódik-e arra még egyszer lehetőség a jövőben? A Ház – a közös viszonyokra vonatkozó elvek megállapítására – egy 52 főből álló bizottságot küldött ki, amely később az erdélyi képviselőkkel kiegészülve 67 tagból állt. Andrássy Gyula gróf lett a bizottság elnöke, és Csengery Antal – Deák bizalmas munkatársa – annak titkára. A bizottság elhatározta, hogy „egyelőre a fő elveket" és a javaslat „vázlatát" állapítja meg és terjeszti a képviselőház elé.[80] A vázlat elkészítésére egy (az elnökkel és a titkárral együtt) 15 főből álló albizottságot kért meg.

Az albizottság a létre nem jött minisztérium, a bizonytalanságot növelő osztrák–porosz konfliktus, majd pedig júniusban, a háború kitörése után, az országgyűlés feloszlatásától való félelem feszült légkörében dolgozott. Tisza Kálmán és Ghyczy Kál-

EMLÉKLAP MAGYARORSZÁG 1000 ÉVES FENNÁLLÁSÁNAK MEGÜNNEPLÉSÉRE. SZÍNEZETT LITOGRÁFIA

mán, a balközép vezetői az albizottsági éles viták során elváltak Deáktól, Andrássytól, Lónyaytól és Eötvöstől. Az albizottsági többség véleményét Deák és Csengery fogalmazta meg. Az alapelvek vázlata tulajdonképpen Deák májusi programjának 65 paragrafusba foglalt, kibővített és rendszerezett változata lett. Ebben az uralkodó háztartása – szemben a májusi programmal – már nem közös ügy, és a delegáció eljárásrendje is megváltozott – anélkül, hogy az intézményt megerősítette volna. Tisza és Ghyczy a delegáció hatáskörét túl szélesnek tartotta, és az örökös tartományokkal „egyetértőleg" intézendő ügyek kezelésére országgyűlési bizottságokat javasoltak,[81] amelyek egyet nem értése esetén a balközép tervében az uralkodó lett volna a döntőbíró.

Deák és Csengery éjt nappallá téve dolgozott. Deák már a háború kitörése előtt szerette volna befejezni az alapelvek körüli munkát. De áprilisban mozgósítottak, június közepén kitört a háború. A vázlatot a 15-ös albizottság (többsége) június 25-én fogadta el. Ez volt az albizottság „véleménye… a közös viszonyok tárgyában".[82] Az elnöki jelentés a véleményt a javaslat vázlatának mondja. 1866 nyarán Deák és munkatársai úgy tervezték, hogy ha a véleményt az alapelvekről a 67-es bizottság és a Ház elfogadja, az albizottság elkészíti majd a részletes javaslatot vagy magát a törvényjavaslatot. Erre azonban soha nem került sor. Az események nyomása miatt és nem kevésbé a tractatus belső logikájából adódóan az albizottság vázlatos véleménye lett végül a kiegyezés törvényeként becikkelyezve.

Az albizottság az elkészült véleményt még aznap, június 25-én közzétette. Másnap az uralkodó az országgyűlést a háború miatt elnapolta. Deák félt a háborútól, és jó

oka volt rá: ha győz Ausztria, az udvarnak a magyar kiegyenlítésre már nem lesz égetően nagy szüksége, ha pedig veszít, azonnal megerősödik a magyar radikalizmus. Ausztria a háborút hetek alatt elveszítette. A königgrätzi vereség után pontosan az következett be, amitől Deák és környezete félt. „Pesten a külvárosok zúgnak, az ifjúság legnagyobb része veres tollat tűzött" – írja naplójában Gorove István.[83] A balközép csoportja visszatáncolt saját kiegyenlítési tervezetétől. Königgrätz után ők már csak Magyarország és a monarchia többi tartománya között fennálló védelmi kötelezettséget ismerték el, a közös ügyeket nem. Az albizottsági jelentést élesen támadták.[84] „Felcsigázni a követelményeket", egy szorult helyzetben *átmenetileg* legyengült autokratától újabb engedményeket kicsikarni már a múlt században is a kelet-európai politika talmi bölcsességei közé tartozott.

Deák jobban tudta.[85] A háborúvesztés után Deák a követelései iránt tudakozódó Ferenc Józsefnek egy audiencián azt válaszolta, hogy a követelések ugyanazok, mint Königgrätz előtt voltak: a 15-ös albizottság jelentésében olvashatók.[86] Ferenc József egyébként – a Deák (titokban tartott) audienciájáról mit sem tudó – Andrássytól is hasonló választ kapott. Mert nem az a kérdés, vallotta később Deák, hogy az adott pillanatban mennyit csikarhat ki a hatalomtól a nemzet, hanem hogy minek a megtartására van ereje.[87]

De 1866 nyarán a felek a kiegyezéstől még messze álltak. Deák és (az ő bármiféle hivataltól és felelősségtől irtózó alkata miatt miniszterelnöknek már most kiszemelt) Andrássy magatartása az uralkodónak a magyar kiegyezés megkötéséhez fűzött reményeit érezhetően növelte. De Ferenc József még most sem volt hajlandó a magyar minisztériumot kinevezni és arra bízni a kiegyenlítés tető alá hozatalát, noha az uralkodó egy mérsékelt Deák-párti és konzervatív kormánypárti fúziós minisztérium tervétől az ősszel már nem idegenkedett. Erről azonban Deák és Andrássy hallani sem akartak. Mailáth György magyar kancellár el is készíttetett egy, a 15-ös albizottság jelentésénél mérsékeltebb kiegyezési tervezetet.[88] Mialatt baloldali politikusok az albizottság jelentését jogfeladás miatt támadták, a Belcredi-minisztérium és az uralkodó – ámbár a háborúvesztés Bécsben mindenkit engedékenyebbé tett – az albizottság vázlatában a közös ügyek megállapítását, különösen a hadsereg, az államadósság a kamatainak a törlesztése és gazdasági kérdésekben nem tartották eléggé határozott megfogalmazásúnak.[89]

Az egyezkedés nehezebbik része csak most kezdődött. Az uralkodó kívánságait a november 19-ére újra összehívott országgyűléshez intézett leirat tartalmazta. Első helyen megint a hadsereg egységének a megóvása szerepelt.[90] A kinevezendő magyar minisztériumra a leirat csak mellékesen utalt. Deák környezetében sokan attól féltek, hogy ha a kiegyenlítés ügye sokáig húzódik, élesen megoszlik az ország közvéleménye: Deák mérsékeltebb hívei a konzervatívokkal együtt a kormánnyal fognak össze, a radikálisabbak pedig (talán még Deák is?) a balközéppel; az előbbiek kiegyenlítési tervét az ország, az utóbbiakét viszont az uralkodó utasítaná el.

A lelassult tárgyalásoknak báró Friedrich Ferdinand Beust külügyminiszter adott újabb lökést. A háború után kinevezett poroszellenes politikus – a Monarchia németországi pozícióinak a megerősítése érdekében – erősen szorgalmazta a magyarkérdés kiegyenlítéssel való megoldását. Az új külügyminiszternek Mailáth kancellár társaságában tett pesti látogatása decemberben azonban nem csökkentette a nézetellentéteket a szemben álló felek között. Beust és Deák főleg a hadseregkérdésről – a magyar újoncmegajánlási jogról és a védelmi rendszerről – vitatkozott.[91]

A kiegyenlítés végül mégis megszületett: erre Deákot és Ferenc Józsefet a környezete egyaránt szorította. A Bécsben, 1867 januárjában Beust javaslatára[92] rendezett – tárgyalások során módosították az albizottsági jelentés szövegét *(Wiener Vereinbarungen)*, Deák pedig javított a módosítványok megfogalmazásán, és így létrejött a későbbi megállapodás szövege. Deák engedett: hajlandó volt az albizottsági jelentés módosított szövegét a 67-es bizottság elé vinni, még mielőtt az uralkodó a miniszté-

riumot kinevezte volna. Ferenc József viszont vállalta, hogy az Andrássy-minisztériumot a 67-es bizottság döntése után, de még a jelentés országos határozattá emelése előtt kinevezi (a bizalom drága politikai portéka!). Érdemi kérdésekben az engedményt főleg Ferenc József tette: a Deák által elfogadott szövegmódosítások nagyrészt formálisak voltak, vagy következmény nélküliek maradtak.[93] A hadseregjogok terén Deák nem tett engedményt. A bécsi megállapodás azonban több nehéz kérdést függőben hagyott (például a honvédelmi tárcát); ezeket Andrássy miniszterelnök később csak nehéz harcok árán tudta az osztrák hadügyi körökkel szemben, az ország kívánságai szerint véghezvinni.

A 67-es bizottság a 15-ös albizottság jelentését éles vita után, nagy többséggel elfogadta.[94] Most a koronán volt a sor. Az uralkodó helyreállította a magyar alkotmányt: február 17-én Ferenc József Andrássy Gyulát miniszterelnökké nevezte ki, és három nap múlva a miniszteri kormányt megalakította. Eötvös József – mint már 1848-ban – megint a vallás- és közoktatásügyi tárcát töltötte be. Lónyay Menyhért pénzügyminiszter lett. A jogfolytonosság végre helyreállt. A kiegyenlítés folyamata felgyorsult. Most megint az országon volt a sor.

A 67-es bizottság jelentése a képviselőház elé került, amely azt márciusban, hosszú vita után, nagy többséggel és minden változtatás nélkül megszavazta.[95] A Ház határozatát a főrendek április 3-án egyetlen ülésen elfogadták.[96] A két ház egyetértése a bizottság javaslatát egy olyan „országos határozattá" emelte, amelyhez a korona már előzetes beleegyezését *(benigna annuentia)* adta. Ekkor már a hosszadalmas eljáráson keresztülment szöveget nem „vázlat"-nak, hanem „elaborátum"-nak vagy „közösügyi munkálat"-nak nevezték.

Az eredeti terv szerint most következett volna a törvényjavaslat elkészítése az elfogadott „vázlat" alapján. De ettől mindenki ódzkodott. Egy új, részletes fogalmazvány Pandora szelencéjének bizonyulhat: a bajok forrásának a korona, a birodalmi kormány és az összeülő Reichsrat miatt odaát, a balközép és a radikálisabb irányzatok miatt idehaza. Az uralkodó – miután a magyar minisztériumot kinevezte – türelmetlenül várta, hogy a 48-as törvényeket még a koronázás előtt módosítsák. Ugyanakkor a Deák-párt nem mutatott hajlandóságot arra, hogy a koronázás előtt a közös ügyekről egy részletesebb törvényszöveg vitára bocsátásával a sorsot maga ellen harmadszor is kihívja. Deák, a minisztérium és a többség ahhoz a szöveghez ragaszkodott, ami már a kezükben volt.

A dietalis tractatus eljárás normái mellett a *Wiener Vereinbarungen* után konszolidált (mondhatnánk kiegyenlítődött) szövegnek az újrafogalmazása alig képzelhető el. Miután az országos határozat megszületett, a korona képviselői és a két ház közötti megállapodás tulajdonképpen létre is jött, és már alig volt egyéb hátra, mint a törvény szentesítését megelőző concertatio.[97] Azt a szöveget kellett úgy ahogy volt, változtatás nélkül törvénybe iktatni, amelyben az országgyűlés vezető politikusai az udvar képviselőivel megállapodtak, és amit a két ház elfogadott.[98] Bármilyen más eljárás a már keserves munkával elért megállapodás felbontásának számított volna. Így történt, hogy egy képviselőházi albizottság interim jelentésének itt-ott módosított szövege lett a Magyarország és a birodalom viszonyát ötven évre szabályozó 1867:XII. tc.[99]

A minisztérium törvényjavaslatának a vitája mindkét házban jórészt formális volt: akörül forgott, hogy a „miniszteri szerkezet" megfelelt-e az országos határozatnak.[100] Érdemi szempontból a javaslat képviselőházi vitája rövid, de éles volt. Kossuth Deákhoz írt nyílt levelét a *Magyar Ujság* a tárgyalást megelőző napon közölte. A baloldal fontos érve volt, hogy a Reichsrat még nem járult hozzá az uralkodónak és az országgyűlésnek a közös ügyek paritáson alapuló (delegációs) kezelésére vonatkozó megállapodásához. De ettől függetlenül gróf Ráday László a törvényjavaslatot „se most, se semmi időben" nem fogadná el, Tisza Kálmán „a történelem kárhoztató ítéletét" jósolta meg és a szélsőbaloldali Böszörményi László az alkotmányosság feláldozását

rótta fel a kormánynak.[101] Az új, vádaskodó stílus ettől kezdve ötven évig jellemezte a szenvedélyesebb ellenzéki beszédeket. De a törvényjavaslatot a képviselőház nagy többséggel fogadta el,[102] a főrendek pedig „egyhangúlag", egy rövidke délelőtti ülésen.[103]

A többi *antecoronationalis* törvényjavaslat országgyűlési vitája is rövid volt. E javaslatok lényegére vonatkozóan az uralkodó és az országgyűlés vezetői még az Andrássy-minisztérium kinevezése előtt megállapodtak. Négy előterjesztés módosította az áprilisi törvényeket. A revízió nem érintette közvetlenül az ország és a Lajtán túli országok egymáshoz való viszonyát: a korona és az ország alkotmányos kapcsolatára vonatkozott. Érvényen kívül helyezték a nádori jogkörre vonatkozó intézkedéseket, és elhalasztották a nádorválasztást (ebből lett később az 1867:VII. tc.). Megerősítették az uralkodó miniszterkinevezési, valamint az országgyűlés feloszlatására vonatkozó jogát (VIII. tc. és X. tc.). Az új védelmi rendszer megállapításáig felfüggesztették a nemzetőrségről szóló 1848-as törvényt (XI. tc.). A III. tc. (az ország jogait megóvó nyilatkozattal együtt) V. Ferdinánd trónlemondását és Ferenc Károly főhercegnek a trón megörökléséről való lemondását (1848 decemberében) „az ország részéről utólagosan" becikkelyezte. Megajánlott ezenkívül az országgyűlés „önként s minden ebből vonható következtetés nélkül" 48 000 újoncot, de azok „egyedül magyar ezredekbe soroztassanak. Nem ellenzi azonban az ország" – folytatja a IX. tc. –, ha az újoncokból „ezúttal kivételképpen" a technikai fegyvernemekhez is jut (a kétpólusos alkotmány szemlélete és kifejezésformái a hadsereg terén különösen erősen érvényesültek). Az ország főrendei és képviselői „koronázási tiszteletdíjat" ajánlottak fel („ősi szokásból") Őfelségének (IV. tc.) és Erzsébet királyné Őfelségének (V. tc.), és megválasztották az ország szent koronájának az őreit (VI. tc.).

A koronázási hitlevél megszerkesztése az országgyűlés lényeges tennivalója volt: „Mi egyéb a diploma? [kérdezte Deák]. A nemzet elismeri ugyan a trónörököst, de mindannyiszor újra szerződik vele."[104] (A vasútra még csak felültek a magyar liberálisok, de a modern államteóriát nem szokták meg.) Országos bizottság korszerűsítette a nagy sietve elkészített hitlevél szövegét (II. tc.).[105]

Június 8-án koronáztak (I. tc.),[106] és azután az 1867. év első tizenkét törvényét a király szentesítette, és dekrétumban foglalva együtt kiadta.[107] A dekrétum a koronának és az országnak az alkotmányra vonatkozó, reformkor óta fennálló ellentéteit egyenlítette ki; nem simított el minden ellentétet, és elvetette az újabb konfliktusok magvát is. De a két felet alapvető kérdésekben annyira közel hozta egymáshoz, hogy együttműködésük évtizedekre biztosítva lett. Az alkotmányos kiegyezés sarkköve az 1867:XII. tc. volt.

Az 1867:XII. tc.

Az 1867:XII. törvénycikk sem a magyar alkotmány alapelveit, sem az ország és a birodalom viszonyát nem állapította meg. Ilyen feladatokat szokásjogi alkotmányok törvényhozói általában nem tűznek maguk elé. Korlátozottabb célját meghatározta a törvény címe: „A magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokról, s ezek elintézésének a módjáról." A törvény tehát el akarta határolni a közös viszonyokat, és gondoskodni akart kezelésükről.

E feladatot a mindössze egy „vázlatot" tartalmazó, itt-ott módosított interim albizottsági jelentés nyilvánvalóan csak részben elégíthette ki. A kiegyezés törvénye túlságosan általános és deklaratív természetű, minduntalan ismétlésekbe bocsátkozik, a jogkörök meghatározását, ahol lehet, elkerüli, rendelkező részeiben bizonytalan, és nyelvezetében nem eléggé törvényszerű. Deák műve keletkezésének esetleges körülményeit viseli magán, de nem csak azt. Az 1867:XII. tc. mindenestül a régi, kétpólu-

sos alkotmány normái szerint megállapított paktum vagy szerződés volt, melynek megértéséhez a modern törvény követelményei segítséget csak részben nyújtanak. Fő kategóriáit nem a csak alárendelten és töredékesen jelentkező államhatalmi ágak (törvényhozói, végrehajtói és bírói), hanem az ország és királyának jogai képezik. A törvény olvasásából nem az derül ki, hogy „Magyarország" kiegyezett „Ausztriával", hanem hogy az ország kiegyenlítette függőben maradt dolgait királyával. Ország és királya – a két jogalany – mintegy dialógust folytat egymással a Lajtán túli országokhoz fűződő viszonyukról és a velük való „érintkezés" formáiról.

„Ő császári s apostoli királyi Felsége – kezdődik a törvény hosszú bevezetése miután többi országait... alkotmányos jogokkal ruházta fel... Felszólítá az országgyűlést, hogy a Pragmatica Sanctiónak... elveiből kiindulva, gondoskodnék oly módokról... [amelyek a birodalom fennállását és Magyarország közjogi önállóságát megóvják] egyszersmind pedig a... közös ügyek alkotmányos elintézésénél egyrészről a magyar korona országai, másrészről Ő Felsége többi országai és tartományai alkotmányos befolyása biztosíthassék." Az országgyűlés „örömmel üdvözölte" – válaszol a másik fél –, hogy Ő Felsége az „alkotmányos kormányzat rendszerét az egész birodalomban megállapítani óhajtván... [annak] erejét... legszilárdabb alapra kívánta fektetni".

A törvény 1. §-a megállapítja, hogy a magyar korona országainak és Ő Felsége többi országának a jogi kapcsolata a Pragmatica Sanctión „alapszik"; hogy a közös biztonság az együttbirtoklás „folytán" oly „közös és viszonyos kötelezettség", mely egyenesen az „ünnepélyes alapszerződés"-nek nevezett Pragmatica Sanctióból „származik" (2. §) és hogy ez egyúttal kikötötte „azon föltételt is, hogy Magyarország alkotmányos közjogi és belkormányzati önállása sértetlenül fenntartassék" (3. §). A következő paragrafusban a „magyar országgyűlés" mintegy közli az uralkodóval (nem a Lajtán túli országokkal), hogy Magyarország a múltban is teljesítette a Pragmatica Sanctióból folyó kötelességeit, a jövőben is kész erre, de új kötelességet nem vállal magára. Az 5. § kifejezetten utal a trónbeszédre és idézi belőle, hogy miután Ő Felsége „alkotmányos jogokkal ruházta föl többi országait... azok alkotmányos befolyását nem mellőzheti" (5. §). – Ez a megállapítás egyébként ötször szerepel a törvényben.

Az egységes jogrend törvényhozójának személytelen nyelvezete csak részben érvényesül a szövegben. A törvény paragrafusaiban minduntalan a két szemben álló jogalany dietalis tractatusa jelenik meg. És mert a partnerek feltételeznek egy nagyrészt szokásjogi „törvényes" állapotot, nem meghatározzák, hanem „elismerik" egymás jogait. Ugyanez vonatkozhat alapelvekre is. A 6. § például megállapítja, hogy a Pragmatica Sanctio „mind Ő Felsége, mind az országgyűlés közösen elismert kiindulási pont"-ja.

A törvény az albizottsági vázlatban kifejtett májusi program felosztását követve felsorolja a közös ügyeket. A 7. § a magyar király magas állásáról tűnődve arra a konklúzióra jut, hogy az udvartartás költsége „tehát közös ügynek nem tekintetik". Ezzel szemben – a 8. §-ban – „Magyarország is közöseknek tekinti" a külügyeket, „s kész azoknak... költségeihez" hozzájárulni. „Ő Felségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai folytán" – állapítja meg a meghatározások sokaságával adós maradt 11. § – mindaz, ami az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadsereg kiegészítő részének, egységes vezérletére és belszervezetére vonatkozik, Ő Felsége által intézendőnek ismertetik el." De – folytatja a következő paragrafus – „a magyar hadseregnek időnkinti kiegészítését s az újonczok megajánlásának jogát... [egyéb hadseregjogokkal együtt] az ország magának tartja fenn".

Az ország (vagy az ország gyűlése) szólal meg később is a törvényben: az ország „ünnepélyesen kijelent" (57. §), „kimond" (23. §) vagy „ragaszkodik" valamihez (28. §), „óhajt" (32. §), idézi saját korábbi „kijelentését" (54. §), utal Ő Felsége „kívánságára" (25. §). „Magyarország" közös parlamentet „nem tart" célszerűnek (jelenti ki a 28. §), és rendelkezik, hogy az országgyűlés válasszon egy bizottságot (29. §) – a delegációt –, amely a másik féllel (Ő Felsége többi országaival) a közös ügyeket a teljes

paritás elve alapján kezelje. Az ország feltételeket szab a „jövendőre” (57. §), függetlenségére (23. §), önállására, alkotmányos jogaira (54. §), és kötelességeinek a határára figyelmeztet (53. §). Az ország „kész” a törvény szabta kötelesség mértékén túl is (54. §) az államadósság egy részét elvállalni (55. §), és „kész” arra, hogy időnként vámszövetséget kössön Ő Felsége többi országaival (59. §). A 66. § (a pénzverés körében) „a magyar király fejedelmi jogait” tartja fenn; a 68. § pedig – a gazdasági kérdések körében – az ország jogait illető jogfenntartó nyilatkozatot tesz: „Magában értetődik”, hogyha a két fél – a Lajtán túli országok és Magyarország – között „az egyezkedés nem sikerülne: az ország önálló, törvényes intézkedési jogát magának fenntartja, s minden jogai e részben is sértetlenek maradnak”.

A kiegyezés törvénye mindenekelőtt a rendi dualizmus két jogalanyának megegyezése volt. A korona és az ország – kölcsönös (azaz szerződéses) függőségük és kapcsolatuk gyökereihez is visszanyúlva – „viszonyos érintkezések” (azaz országgyűlési alkudozások) során egymás jogait és (az azokhoz többnyire szimmetrikusan illeszkedő) kötelességeit „elismerve” vagy „megállapítva”, egymással „megállapodásra” jutottak.[108] Megállapít(ás) és megállapod(ás) az 1867:XII. tc. nagyon gyakran előforduló kulcsszavai voltak.[109] A jogok és kötelességek csereberéjének – egy nemesi patrimónium felosztásához hasonlítható[110] megállapodásainak – mérlege az ország számára lett kedvező. Az alkotmány átalakítása révén az ország (valójában) új jogokhoz[111] és a korábbi állapotokhoz képest számottevő befolyáshoz jutott.[112]

Ország és királya megállapodásának tulajdonképpeni célja egy másik, az ország és a Lajtán túli országok megállapodásának – helyesebben: megállapodásainak előkészítése volt. A 18. § a Pragmatica Sanctióból folyó tárgyak közösségére vonatkozó „megállapodást” kilátásba helyezve a Lajtán túli országoknak mintegy szerződési ajánlatot tett.[113] Elmondta a törvény – láttuk nem is egyszer –, hogy erre a megállapodásra az alkotmányos, azaz a „korszerű” képviseleti kormányzatnak az egész birodalomban való bevezetése miatt volt szükség. A képviseleti rendszerben az uralkodó a korábban rezervált, azaz kizárólagosan gyakorolt felségjogainak egy részét megosztja a népképviseletre alapozott parlamenttel, és az azzal – a felelős minisztérium útján – közösen gyakorolt felségjogok között megjelennek a Magyarország és a többi tartomány közös ügyei, amelyeknek „elintézéséről” (azaz kezeléséről) gondoskodni kellett.

A XII. tc. nem meghatározza, hanem mint átalakított birodalmi „viszonyokat” (vagy kapcsolatokat) „elismerte” a közösnek tekintendő ügyeket (18. §). A Habsburg-jogar alatt álló országok közös birodalmi viszonyait a törvény a koronának és az országnak a magyar Pragmatica Sanctióban mint alapszerződésben előírt (azaz egy hipotetikusan rekonstruált) viszonyos függőségéből magyarázta ki. Deák alkotmányátalakítása – egy kimondottan eredeti elképzelés szerint – Montesquieu alkotmányos elveit a kétpólusos magyar intézmények szokásjogi előírásaihoz, a birodalmi kapcsolatokat a magyar vezető rétegek politikai szükségleteihez igazította. De az elképzelés – bár a két partnert kielégítette – a Monarchiában csak mérsékelten hatékony alkotmányos intézményeket hozott létre. Az uralkodó és Magyarország szokásjogi kapcsolatának mozaikszerű jogai az alkotmányátalakítás során mint a birodalmi, közös ügyeket intéző delegációk, *ad hoc* parlamenti bizottságok és az ezekhez lazán kapcsolódó birodalmi, közös és a két „résznek” külön kormányzatát ellátó minisztériumok alig koordinált intézményei keltek új életre.[114]

Deák törvénye két feladatot igyekezett megoldani egyszerre: megkísérelte elhatárolni azokat a felségjogokat, amelyek rezerváltak maradtak azoktól, amelyeket az uralkodó a jövőben az országgyűlés közreműködésével közösen kellett hogy gyakoroljon azért, hogy így – és ez volt a második feladat – a közösen, azaz megosztva gyakorolt felségjogok körén belül meg lehessen állapítani azokat a felségjogokat, amelyek a Monarchia összes tartományát „közösen érdeklik”. Az első feladatot a törvény nem oldotta meg kielégítően, mert – a rezerváták és a parlamenti jogkör körülírása helyett – általános kijelentésekben mindössze „elismerte” a király és az ország viszo-

nyos kapcsolatát: „törvényes", azaz szokásokon és törvényeken alapuló kölcsönös jogait és kötelességeit.

A törvény a második feladat megoldásához mércének a dinasztia és az ország alapszerződésének tekintett Pragmatica Sanctiót és a politikai célszerűség követelményét használta. Mindezek alapján a közös ügyek következő fajtái különböztethetők meg:

(*i*) az uralkodó számára fenntartott pragmatikus ügyek;

(*ii*) az országgyűléssel együtt gyakorolt pragmatikus ügyek; és

(*iii*) az országgyűlés elé tartozó nem pragmatikus, úgynevezett dualisztikus ügyek.

Az ilyenformán – egy utólagos rekonstrukcióval – három csoportba beosztható közös ügyek kezelését a törvény sokféle intézményre bízta.

(i) Rezervált pragmatikus ügyek

A külügyek vezetése és a hadsereg összes belső ügye az uralkodó közvetlen irányítása alatt álló, közös minisztérium alá tartozott, de bizonyos tekintetben a „két rész" külön minisztériuma, a delegációk, sőt közvetve a két parlament is közreműködtek. A törvény alig nyújtott támpontot arra vonatkozólag, hogy a közös ügyek mely része maradt rezervált és mely része lett országgyűlési. A hadseregjogok elhatárolása ugyan részletesebb volt, mint a külügyeké, de ez főleg az ország jogai felől történt. Az uralkodó rezervált jogainak a körét 1867 után is nagyrészt a szokásjog szabályozta. A dualizmus korában az autokratikus elv annyiban érvényesült, hogy az uralkodó kormányzata, hacsak valaminek a megtételét törvény vagy szokás kifejezetten nem tiltotta, szabadon intézkedhetett. A *presumptio juris* a hatalom oldalán maradt.

(ii) Országgyűlési pragmatikus ügyek

A közösnek elismert ügyekre Magyarország és a Lajtán túli országok által fordított költségek arányát (a kvótát) a két fél ministeriumainak a „befolyásával" (19. §) parlamenti küldöttségek (az úgynevezett kvótabizottság) és a két parlament, adott esetben az uralkodó döntőbíráskodása mellett állapította meg. Az évi költségvetést „a közös ministerium mind a két külön felelős ministeriumnak befolyásával" (40. §) készítette el, a két delegáció állapította meg („e bizottságok feladatának évenként előforduló legfontosabb része"), ezt követően a Magyarországra eső összegek bekerültek a magyar költségvetésbe, és végül a határozatot az uralkodó hagyta jóvá. A védelmi rendszernek a megállapítása nem a delegációnak, hanem a „két ministerium, előleges megállapodása után, egyenlő elvekből kiinduló javaslat" alapján a két parlament feladata volt. Ezek a „netalán felmerülhető különbségek kiegyenlítése végett" egymással „küldöttségek által" érintkeztek (ez utóbbira soha nem került sor; 13. §).

Az 1867:XII. tc. mind a delegációk, mind a közös minisztérium jogkörét csupán negatív módon határozza meg: az alkotmányosan kezelendő „közös ügyek azon részére nézve, mely nem tisztán a kormányzat köréhez tartozik" a két fél, a magyar korona országai együtt és a többi ország együtt, „a teljes paritás" alapján (28. §), parlamenti bizottságokon keresztül (29. §), „függetlenség[ük] megóvása mellett" szükséges, közös tanácskozás nélkül, együtt szavaz (34. és 35. §). „Egy közös ministeriumot kell felállítani azon tárgyakra nézve – rendelkezik a törvény –, melyek, mint valósággal közösek", sem az egyik, sem a másik fél „külön kormányzata alá nem tartoznak". Az egész minisztérium együtt és annak minden tagja felelős (27. §), és ha arra felszólítják, köteles is „egyik bizottságnál úgy, mint a másiknál, megjelenni, felelni, és szóval vagy írásban, s ha az kár nélkül történhetik, a szükséges iratok előterjesztése mellett is, felvilágosításokat adni" (39. §). A közös pénzügyminiszternek a bizottságokkal szembeni felelősségét és számadási kötelezettségét – már csak a külföldi, bankár hitelezőkre való tekintettel is – a törvény kifejezetten elrendeli (41–42. §). A két bizottság egyetértésével a közös miniszterek „az alkotmányos törvények megsértése miatt" perbe foghatók. Az eljárásról a törvény megfelelően gondoskodik (50–51. §).

A törvény tehát – mérsékelt formában és csak a közös ügyek egyik csoportjára vonatkozóan – a modern alkotmányosság elveit is becikkelyezte. Rendelkezéseinek a hatóerejét elsősorban nem az csökkentette, hogy a közös miniszterek politikai fele-

lősségének a meghatározása helyett mindössze azok jogi felelősségét állapította meg, hanem inkább az, hogy a rezervált felségjogok körét homályban hagyta, és hogy a két delegációt egymástól elkülönítve, azokat, ha együtt ültek, „süketnémaságra" ítélte.[115]

(iii) Dualisztikus ügyek

Az államadósság, a vám, a kereskedelem és a pénzrendszer körébe tartozó ügyek voltak a „közös egyetértéssel" intézendő, úgynevezett dualisztikus[116] ügyek. Ezeknek a közössége nem a Pragmatica Sanctióból eredő kötelezettségeken, hanem feltételezett érdekazonosságon alapult. Magyarország valamennyi, ebbe a csoportba tartozó ügyben szabadon egyezkedett a többi országgal, és az államadósság évi járulékai fizetésének kivételével fenntartotta a jogát arra, hogy nem köt szerződést.

A törvény a delegációk illetékességét a dualisztikus ügyekre nem terjesztette ki, a két parlament közötti érintkezés módját sem állapította meg, de előírta – a régi junktimos tárgyalásokra emlékeztetően –, hogy a „csak meghatározott időre terjedhető" kvótamegállapodással (22. §) egyidejűleg kell a vám- és kereskedelmi szerződést megkötni (62. §) és az államadósság Magyarországra eső évi járulékát megállapítani (67. §). Az ország jogai e három tárgyban jelentősen különböztek egymástól; az országgyűlés rendszerint bizottságokon keresztül érintkezett a másik féllel. Ilyen tárgyalásokra már 1867-ben sor került. Ezek eredménye a magyar kvótát tíz évre harminc százalékban megállapító XIV. tc., az államadósság évi járulékát a kvóta arányában átvállaló „országos megállapodás"-t becikkelyező XV tc. és az ugyancsak becikkelyezett vám- és kereskedelmi szövetség (XVI. tc.) lett.[117] A dualisztikus ügyekben Magyarország és „Ausztria" mint két állam egyezkedett egymással, noha a XII. tc. ebben a tekintetben sem az önálló magyar államiságot, hanem az ország szabad intézkedésének a jogát állapította meg.

Mindent összevéve, a kiegyezés törvénye a birodalom alkotmányát anélkül alakította át, hogy ez akár az ország különállását valamennyire is csökkentette, akár az uralkodó jogait jelentősen megszorította volna. A felek elérték céljukat: a kiegyenlítés elismerte az uralkodó autokratikus jogait addig a mértékig, ameddig ez (Ferenc József véleménye szerint) a Monarchia nagyhatalmi státusának a megőrzése érdekében nélkülözhetetlen volt. A kiegyezés egyúttal – az alkotmányos ellenőrzés formáit a birodalmi közös ügyeknek egy részében meghonosítva – ezekben az országnak befolyást biztosított. A megegyezés végül megőrizte az ország „törvényes" önállóságát abban az értelemben, amelyben ezt a magyar politikusok nagy többsége és Deák 1860 óta követelték.

A parlament zöme 1867-ben a dinasztia uralma alatt álló országok monarchikus uniójának tartotta a birodalmat. Az uniót a Pragmatica Sanctio ünnepélyes alapszerződése és egy új, a koronával és bizonyos tekintetben a többi országgal hosszú időre kötött, de a módosítás lehetőségét egyszer s mindenkorra ki nem záró tartós szerződés, a kiegyenlítés állapította meg. Magyarország e kiegyenlítésben megállapított uniónak vagy birodalomnak,[118] de nem egy „osztrák" birodalomnak lett a része.[119] Az Andrássy-minisztérium és utódai törvényjavaslatokban és parlamenti beszédekben az „ország" és „birodalom" megjelöléseken kívül gyakran használták az „állam"-ot (és származékait: államfél, félállam) a kontextustól függően olykor az Osztrák–Magyar Monarchiára [a közös ügyek *(i)* és *(ii)* csoportjára], olykor külön-külön „Ausztriára" és Magyarországra [a közös ügyek *(iii)* csoportjára], olykor az országnak vagy a magyar kormánynak a kiegyezés által megállapított jogkörére vonatkozóan.[120] Ez a szóhasználat még összefért a magyar alkotmány deáki szemléletével. A Deák-párti politikusok soha nem léptek fel azzal az igénnyel, hogy a kiegyezés két szuverén állam részére közös intézményeket teremtett.

Az Ausgleich és a monarchikus unió

A kiegyezés magyar megalkotói tehát nem két állam szövetségének, hanem monarchikus uniónak tartották az 1868-ban Osztrák–Magyar Monarchiára átkeresztelt osztrák birodalmat. Az unió jogilag úgy jött létre, hogy a Reichsrat a közös ügyek kezelésének a módjára az 1867:XII. tc. intézkedéseihez hasonló tartalmú törvényt hozott. Hogyan került erre sor?

Az 1867:XII. törvénycikknek a koronázást követő szentesítése 1867. június 12-én a monarchia többi országa számára egy *fait accompli* jelentőségével ért fel. Ez nem Deák, Andrássy vagy a bécsi kormány előre kitervelt mesterkedése miatt, a többi ország kijátszása érdekében történt így.

Az 1865. szeptember 20-i császári pátens (amely a februári pátensnek a Reichsrat összetételére vonatkozó rendelkezéseit a magyar és a horvát tárgyalások idejére felfüggesztette) megígérte, hogy mielőtt az uralkodó a magyar kiegyezésben döntene, arról a többi országgyűlés „egyenlő értékű" véleményét is megtudakolja és méltányolja.[121] A magyar kiegyezést egy föderális birodalmi alkotmány kiépítése érdekében szorgalmazó gróf Belcredi miniszterelnök és az ország történeti jogainak az elismerését követelő Deák,[122] Andrássy és különösen Eötvös[123] a Lajtán túli országok képviseletével – mint egyenrangú féllel – a megegyezést elengedhetetlennek gondolták. Ennek érdekében az osztrák–porosz háború után Bécsben a szűkebb Reichsrat összehívásának a terve is felmerült, de ezt Belcredi nem támogatta. Ámbár a magyar országgyűléshez 1866. november 17-én intézett uralkodói leirat a kiegyezés megkötése esetén a Lajtán túli országok megkérdezéséről hallgatott, az 1867. január 2-án kiadott császári pátens február 26-ára, az alkotmány megtárgyalására egy, a *Landtage* küldötteiből álló, rendkívüli Reichsrat összehívását rendelte el.[124] Ez is csak terv maradt: az osztrák-német liberális politikusok hevesen tiltakoztak a föderalista célzatú és a szlávok-különösen a cseh politikusok- támogatására számító elképzeléssel szemben; eközben – még januárban – megszületett a kormány és a magyar politikusok megállapodása: a *Wiener Vereinbarung*.

Az uralkodó ekkor feladta a Monarchia föderalisztikus átalakításának a tervét: február 4-én kiadott legfelsőbb elhatározása a rendkívüli Reichsrat helyett, az osztrák-német vezető szerepet inkább biztosító, úgynevezett szűkebb – a Lajtán túli országok képviseletére alapozott – Reichsrat összehívását határozta el. Az irányváltozás következtében Belcredi miniszterelnök február elején lemondott. Utóda Beust külügyminiszter lett: az osztrák-német és a magyar liberálisok együttműködésére alapozott dualista kormányrendszer híve. Az uralkodó ezután – Andrássyval az élén – megalakította a magyar minisztériumot.

A két új kormányfő, Beust és Andrássy még februárban megegyeztek abban, hogy a Reichsrat hozzájárulása a nehezen megszülető kiegyenlítési munkálathoz csak annak változtatás nélküli tudomásulvételére szorítkozhat majd[125] (és még ez sem úgy történt, ahogy februárban elképzelték). A két gyakorlatias politikus tisztában volt azzal, hogy újabb módosítgatás esetén a keserves munkával összeillesztett alkotmánytervezet azon nyomban (sok más tervezet sorsára jutva) darabjaira hullik szét, az uralkodó pedig – természetesen őnélkülük – az alkotmánytervezést elölről kezdheti. Ahhoz, hogy a kiegyezés rendszere egyáltalán létrejöjjön, azt mindegyik politikai csoporttal szemben – a Lajta mindkét oldalán – mint elvben visszautasítható, de megmásíthatatlan tényt kell beterjeszteni. Ez vonatkozott a budai koronázásról elmaradó horvátokra és a Reichsratban meg nem jelenő csehekre, a föderalistákra és a provinciális, klerikális konzervatívokra és az összeülő szűkebb Reichsratban többségre jutó osztrák-német liberálisokra is.

Sőt, amint a 67-es bizottság jelentéséből országos határozat lett, azon már – a dietális eljárás mechanizmusa miatt – érdemileg a magyar országgyűlés sem változtathatott. De Deák nem akart a Reichsrat egyetértő nyilatkozata előtt törvényjavaslat készíté-

sébe fogni; őt Andrássy és Eötvös csak április közepén győzte meg arról, hogy a Reichsrat előzetes hozzájárulásának a bevárása helyett a kormánynak valamennyi, koronázás előtti törvényjavaslatot el kell készítenie.[126] A dualista politikai kurzus sikere miatt a két kormány fokozatosan csúszott egy olyan álláspontra, amely a Lajtán túli politikusok számára nehezen megemészthető *Zwangslage* lett.

A törvényjavaslattá átalakított országgyűlési határozathoz hozzáadott 69. § záró-rendelkezése szerint „E törvénycikknek azon rendeletei..., melyek a közös ügyek kezelésének módjára vonatkoznak, tettleg csak akkor fognak hatályba lépni, midőn azok tartalmához [!] Ő Felségének a magyar koronához nem tartozó országai részökről is alkotmányos úton hozzájárultak." A magyar országgyűlés elutasíthatta volna a törvényjavaslatot, de azon többé már nem módosíthatott. A Lajtán túli parlament hasonlóképpen csak az új alkotmányos rendszer elfogadása vagy elutasítása között választhatott.

Ferenc József május 20-i trónbeszédében a Reichstratot a Magyarországgal elért megállapodásról *(Vereinbarung)* értesítette, és kifejezte reményét, hogy attól a Reichsrat „hozzájárulását nem tagadja meg" *(seine Zustimmung nicht versagen)*.[127] Mielőtt a Reichsrat határozott volna, a budai megkoronázásakor a magyar alkotmányra megesküdött Ferenc József június 12-én az 1867:XII. törvénycikket szentesítette. Ettől kezdve a Magyarország és a Monarchia többi országai között kötendő *Ausgleich* nemcsak mint eddig, tartalmilag és politikailag, de már formailag és jogilag is az ország és a korona megegyezésének függvénye lett. A magyar országgyűlési egyezkedések ősi és furcsa szokásainak a Lajtán túli következménye a *Zwangslage* lett: az egész Monarchia alkotmányos rendjét a magyar király és az ország viszonyos kapcsolatából kikövetkeztetett megállapodáshoz kellett hozzáigazítani.

De a Reichsrat hozzájárulása a törvénnyé vált magyar kiegyenlítéshez nem jelentette feltétlenül annak egész terjedelmében vagy akár annak a többi országra vonatkozó rendelkező részeiben való elfogadását. A magyar törvény csupán a közös ügyek kezelésére vonatkozó rendelkezések „tartalmához" való hozzájárulást kötötte ki. A tágan hagyott uralkodói jogokon alapuló monarchikus unió alkotórészeinek a minimális kooperációja mellett is eredményesen működhet.

A Reichsrat a magyar koronázáson küldöttséggel vett részt. A Lajtán túli politikusok az 1867:XII. tc. szentesítése után különösen az állami pénzügyek miatt aggódtak:[128] hajlandó lesz-e Magyarország az államadósságot megfelelő arányban átvállalni? Az országgyűlés (amely 1848-ban ezt kereken megtagadta) 1867-ben – még nyári elnapolása előtt – 15 tagú országos küldöttséget választott, hogy az a kvóta és az államadósság kérdésében a Reichsrat hasonló számú küldöttségével „értekezésbe bocsátkozzék", mihelyt a másik parlament részéről „a paritás és az arra alapított delegatiók elvileg elismertetnek".[129] Erre azonnal sor került: a Reichsrat július 16-i törvénye a közös ügyeknek a magyar törvényben felajánlott kezeléséhez elvi hozzájárulását adta, és a magyar országgyűléssel való egyezkedésre *(Verhandlung)* küldöttséget választott.[130]

A két bizottság először augusztus 6-án találkozott: sok év után ez volt az első dietális érintkezés a Monarchia két fele között. Mialatt a küldöttségek mindkét tárgyban megegyezésre jutottak, a két kormány a vám- és kereskedelmi szövetségről és a közvetett adókról kötött előzetes megállapodást. Mindegyik tárgyból törvényjavaslat készült: ezeket a magyar országgyűlés azzal a feltétellel fogadta el decemberben, hogy azok majd csak akkor lépnek életbe, ha a magyar kiegyezési törvényben felajánlott kapcsolat valamennyi feltétele teljesül.

Az uralkodó december 27-én a szentesített törvénycikkeket visszaküldve, értesítette az országgyűlést, hogy „mi a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok mindkét háza által a közös ügyek kezelésének módjára, az 1867:XII. tc. alapján közöseknek ismert államügyek terheinek arányára, az államadósságok iránti egyezményre s a magyar koronánk országai között egy részről, többi királyságaink és orszá-

gaink között más részről kötött vám- és kereskedelmi szövetségre nézve elénk terjesztett hasontartalmú [!] törvényjavaslatokat szintén jóváhagytuk és szentesítettük, és ezen törvények s a magyarországi 1867:XII. tc. értelmében a közös minisztérium megalakulása iránt is már rendelkeztünk".[131]

Figyelemre méltó, hogy Ferenc József három, az 1867:XII. tc. rendelkezéseit megvalósító törvény szentesítése kapcsán értesítette az országgyűlést arról a kardinális fontosságú tényről, hogy a Monarchia új rendjét bevezető osztrák alkotmányt (december 21-én) szentesítette. Az 1918-ig érvényben maradó decemberi alkotmány a birodalmi képviseletről szóló alaptörvényt módosította, és a magyar XII. törvénycikkhez „hasontartalmú" törvényben – az úgynevezett *Delegations-Gesetz*-ben[132] a közös ügyek kezeléséről gondoskodott. Ferenc József arra is utalt röviden, hogy december 24-én három közös minisztert nevezett ki, és hogy a Lajtán túli országok minisztériumának a közös minisztériumról való leválasztásáról már szintén intézkedett.

A királynak az új, Lajtán túli alkotmány bevezetésére csak tapintatosan utaló stílusát a miniszterelnök a Házban folytatta. A december 27-i királyi leiratot Andrássy Gyula másnap azzal nyújtotta be a képviselőháznak, hogy „mindazon feltételek teljesítve vannak, melyekhez e törvények értelmében azoknak életbe léptetése kötve volt", és kérte a Házat, „azoknak kihirdetését, egyszersmind a delegatio tagjainak megválasztását elrendelni".[133] A Ház és a főrendiház a kérésnek eleget tett, kiküldte a delegációt, amelynek üléseit az uralkodó 1868. január 19-ére, Bécsbe összehívta. Ezzel (és a Reichsrat hasonló határozatával) az ország és a birodalom többi országa közötti *Ausgleich* és monarchikus unió ténylegesen és minden vonatkozásban életbe lépett.

A monarchikus unió szellemére jellemzően a miniszterelnök nem kifejezetten az 1867:XII. tc. és a delegációs törvényekre utalva, hanem más, alárendelt jelentőségű törvények életbe léptetéséhez szükséges feltételek kapcsán és eléggé körülményesen – királyi leiraton keresztül – értesítette az országgyűlést a dualista rendszert megalkotó decemberi alkotmány szentesítéséről és az ebből az országra háruló obligációról. Ghyczy Kálmán, a balközép vezetője azonnal felvilágosítást is kért a Házban, mert úgymond – a hírlapokból sok mindent tudnak, de „hivatalosan legalább értesítve nem vagyunk", hogy odaát az alkotmányosság életbe léptetéséhez szükséges törvényeket az uralkodó már szentesítette. A miniszterelnök – mintha éppen erre a kérdésre várt volna – az ellenzék vezetőjét azzal a hatásos válasszal ültette vissza a helyére, hogy az „őfelsége többi királyságai- és országaira vonatkozó alaptörvények... szentesítése köztudomású, a magyar korona országait egyenesen nem érdeklik, azoknak szentesítését itt hivatalosan jelentenem nem lehetett. *(Helyeslés a középen.)*"[134]

Az országgyűlés tehát tudomásul vette, hogy a Reichsrat-törvények magukban foglalták *az Ausgleich* feltételéül szabott az 1867:XII. tc. „kezelésre" vonatkozó paragrafusainak a „tartalmához" való hozzájárulást. A magyar kiegyezési törvény és a *Delegations-Gesetz* rendelkezései közötti jelentős eltérések[135] és a két törvény alkotmányszemlélete közötti ellentmondások,[136] a kiegyezés megkötésének az idején, nem akadályozták a két fél és a közös uralkodó együttműködését.

Az egymással szemben álló jogok és kötelességek eltérő értelmezése fennmaradt 1867 után is, és az első alkalommal 1868 januárjában összehívott delegáció tárgyalásain ez már gyakorlati problémákat is okozott. Amíg a Reichsrat bizottsága a delegációk hatáskörét növelni és a két bizottság különállását csökkenteni szerette volna, addig a magyar bizottság – éppen fordítva – a delegációk hatáskörét szűken és a két bizottság különállását hangsúlyozva igyekezett értelmezni. Az eljárási szabályok kialakításában Csengery Antalnak jelentős szerepe volt.[137] Deák legközelebbi munkatársa éberen őrködött afelett – nemritkán a miniszterekkel, sőt Andrássy miniszterelnökkel szemben is –, nehogy egyetlen kérdésben is a XII. törvénycikknek valamilyen laza, az egységesítés irányába mutató értelmezése honosodjék meg.[138] Csengery egyáltalán nem aggódott amiatt, hogy a jogi formák, az úgynevezett „szerkezet", a

Monarchia két felében különbözőek. Legyen „törvény" a közös költségvetés a Lajtán túl, ha a Reichsrat ehhez ragaszkodik, és „határozat" a Lajtán innen: az alapelvet kell biztosítani, hogy amit a delegációk végeztek, azt az uralkodónak nem együtt, hanem külön-külön kell jóváhagyásra felterjeszteni.[139]

A két fél közötti nézeteltérések a kiegyezés utáni évek delegációiban – még elvi kérdésekben is – könnyen áthidalhatók voltak. A személyes miniszteri és bizottsági érintkezés alkalmával a Lajtán túli politikusok nem ragaszkodtak a közös ügyek „osztrák" birodalmi jellegéhez, magyar partnereik pedig még nem tagadták, hogy a Monarchia két fele egy birodalmat alkotott. Felületes az a vélemény, amely szerint a századforduló után kiélesedő osztrák–magyar ellentéteket a két kiegyezési törvény ellentétes rendelkezései okozták. A törvényértelmezés körüli konfliktusokat a kétpólusos magyar alkotmány történeti perspektívájából kell megítélni. Az uralkodó és az ország egymással szemben fennálló jogaikról és kötelességeikről mindig különböző és gyakran ellentétes nézeteket vallottak.[140] De tagadhatatlan, hogy a különbségek és ellentmondások az alkotmány átalakítása előtt sokkal jelentősebbek voltak, mint utána. A XVI. századra visszanyúló birodalmi kapcsolat egész történetében valójában az 1867-es alkotmányreform volt az egyetlen kísérlet az ellentétek áthidalására. Az egyezés hiánya az osztrák és a magyar törvény között a monarchikus unió struktúrájából fakadt. És ameddig a Monarchia két felében a kooperációhoz szükséges politikai akarat megvolt, a jogi formák és rendelkezések különbözősége a partnerek együttműködését alig akadályozta. Miután az ehhez szükséges politikai akarat meggyengült, a két kiegyezési törvény eltérő rendelkezései a politikai ellentéteket anélkül fokozták, hogy azokat okozták volna. A képviselőház – évtizedekkel a kiegyezés megkötése után – az államszemlélet alapján, az 1867:XII. tc.-nek a *Delegations-Gesetz*cel nagyjából megegyező rendelkezéseit éppúgy újraértelmezte, mint azokat, amelyekben a két törvény jelentősen eltért egymástól. Nem a törvény betűje, hanem annak változó politikai célokat szolgáló értelmezése okozza a politikai válságokat.

Az új politikai célok megjelenése a monarchikus unió elveinek XIX. század végi általános lehanyatlásával függött össze. De a kiegyezés és az *Ausgleich* megkötésének az idején a Habsburg monarchikus unió még nem állt egyedül Európában. Az 1850-es és az 1860-as évek Skandináviától Közép-Európán keresztül le a Balkán-félszigetig, „a federális kísérletek" kora volt.[141] Ezek a kísérletek egytől egyig elbuktak: a nemzeti állam megteremtésének a vonzereje úgyszólván mindenütt erősebbnek bizonyult. A lehanyatló föderatív politikai rendszert pedig nem érthetjük meg az azt Európa-szerte felváltó államideológia szempontjai alapján.

A szerződésekre alapított monarchikus uniót elsősorban nem alkotórészeinek laza intézményes kötelékei, hanem az erős és önálló monarchikus hatalom tartotta együtt. 1867 után a korona, „Ausztria" – ha a tanulmány végén megengedhető egy pontatlan kifejezés használata[142] – és Magyarország mint önálló partnerek alkudoztak egymással: a dietalis tractatus hagyományait folytatva, különféle tárgyakat junktimba összekapcsolva próbálkoztak egymással mint egyenrangú partnerek, időről időre megállapodásra jutni. Reformot is csak egymással egyetértésben vihettek keresztül.[143] Amiben nem tudtak megállapodni, az függőben maradt – néha évtizedekre is (sok példa hozható erre a gazdasági kapcsolatok és a hadsereg vonatkozásában). Egyebekben pedig az unió részei önálló életet éltek.

A Monarchia két felében életbe léptetett új alaptörvények tehát nem hoztak létre egységes kormányrendszert, és ilyesvalaminek létesítéséhez az ország gyűlése semmilyen körülmények között nem járult volna hozzá. A Lajta két felén a törvényhozó hatalmat nyilvánvalóan külön-külön gyakorolták, és ugyanez elmondható volt a bírói hatalomról is. A kormányzati hatalom gyakorlása pedig – amennyiben alkotmányossá vált – szintén elkülönítve történt. A később közös minisztertanácsnak nevezett koronatanács egészen 1918-ig az uralkodónak – az alkotmányos rendszeren kívül működő – tanácsadó testülete maradt.[144]

Az eltérő előzményekre épült alkotmányos élet a Monarchia két felében 1867 után is különböző irányban fejlődött. Az erős városi középosztállyal és kultúrával, kiterjedt iskolahálózattal rendelkező iparosodó Ausztriában és Csehországban az állampolgári szabadságjogok intézményes biztosítékai, a kommunális önkormányzat és az egyénnek a hatósági önkénnyel szembeni bírói védelme sokkal erőteljesebb volt, mint ahogy ezek az elvek a gazdaságilag elmaradottabb, túltengően latifundiumos, független városi középosztállyal alig rendelkező és jórészt megyékkel igazgatott Magyarországon megvalósultak.

A Monarchia két felében a nemzeti erők egyensúlya is különböző volt. A nemzetiségileg szerfölött megosztott[145] és tartományilag széttagolt Lajtán túli országokban a német hegemónia és államnyelv csak részben érvényesült. A hatóságok a nemzetiségek nyelvi és politikai jogait biztosították. A nemzetiségileg homogénabb és (a horvát autonómiától eltekintve) kormányzatilag egységes Magyarországon viszont a magyar politikai hegemónia és államnyelv uralma a nemzetiségi törekvésekkel szemben teljes mértékben érvényesült.

Végül, a Monarchia két felének parlamenti, alkotmányos élete is jelentősen különbözött egymástól. A katolikus Ausztriában és Csehországban a rendi intézmények már az ellenreformáció idején elsatnyultak, a császári hatalom közeli, *a kaisertreu* politikai hagyománya erős volt. A régi és az új alkotmányos intézmények között folytonosság alig létezett. Az alkotmányt a császár jelentős részében oktrojjal, egyoldalúlag vezette be 1860 és 1867 között. A Reichsrat megkerülésével az úgynevezett szükségparagrafus alapján való rendeleti kormányzás lehetősége 1867 és 1918 között mindig fennállt, és ezzel az eszközzel a kormányok 1897 után rendszeresen éltek. A Reichsrat és a császári hatalom közötti alkotmányos egyensúlyról az utóbbinak a túlnyomó hatalma miatt alig beszélhetünk.

Az uralkodónak Magyarországon is temérdek sok joga volt. De ott az autokrata a társadalom rendi intézményeinek erejét soha nem törte meg. A nemesi birtokláson és a megyei rendszeren alapuló diéta, a részben protestáns társadalom, a kelet-magyarországi kuruc hagyomány egyéb okok mellett az ország és a király kétpólusos kapcsolatát mint az egymással szemben álló nemzet és az idegen dinasztia kettősségét tartotta fenn. Az új és a régi intézmények közötti kontinuitás szokatlanul erős volt. Az uralkodó az 1867-es kiegyezés után is a döntő tényező: a független felelős minisztérium bevezetése nem parlamenti rendszert hozott létre (a szó nyugat-európai értelmében), hanem a korona és az ország új alkotmányos egyensúlyát. Az új egyensúlyban az ország – nem utolsósorban hadseregjogainak a kiegyezésben biztosított kitágítása révén – erősebb pozícióba került politikailag és területileg, mint bármikor volt a múltban. A kiegyezést megkötő országgyűlés deklarálta, hogy a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, az egységes magyar nemzet „egyenjogú" tagja.[146] De politikailag az ország még mindig a birtokos nemesség – az arisztokrácia és a dzsentri – és az abból szerveződő nemzeti „intelligencia" országa volt. A választási rendszer és az örökösödési jog e rétegek parlamenti hegemóniáját teljes mértékben biztosította.

De ha szűk társadalmi bázison nyugodott is, nehezen akadnánk Európában a Rajnától keletre az ország gyűlésénél nagyobb befolyású parlamentre.[147] Ezenkívül a szabad parlamenti közélet fényes politikai tehetségek közéleti pályán való érvényesülését segítette elő, a politika új nyelvét és fogalmi készletét honosította meg, a közéleti bírálat szellemét gazdagította. Mindez együtt pedig a polgárosodást, azaz a nyugat-európai kultúrának a terjedését erősítette az országban, amely minden társadalmi réteg és valamennyi nemzetiség javát szolgálta.

Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből.* Budapest, 1998, Osiris Kiadó, 219–263. o.

Jegyzetek

1. A birodalom címének megváltoztatását az uralkodó 1868. november 14-én rendelte el: E. Bernatzik: *Die österreichischen Verfasungsgesetze.* 1911, 52–53. o. Ferenc József legfelső kéziratát az „Osztrák–Magyar Monarchia" elnevezés bevezetéséről lásd e kötetben a *Források* között.
2. A XIX. századi hatalmi rendszer az első világháború során pusztult el. A háború keletkezéséről írt 4 kötetes munkáját Luigi Albertini az 1867-es dualista rendszer leírásával vezette be: *The Origins of the War of 1914.* 1952, I. 1–7. o.
3. Péter László: A nemzeti múlt legendái és tilalomfái. In uő: *Az Elbától keletre.* Budapest, 1998, Osiris Kiadó, 91–92. és 118. o.
4. Szekfű Gyula *Három nemzedéke* (1920) a közgondolkodást e tekintetben maradandóan befolyásolta.
5. Mérei Gyula: *Magyar politikai pártprogramok, 1867–1914.* Budapest, 1934.
6. Kosáry Domokos: A *Görgey-kérdés és története.* Budapest, 1936.
7. Iványi Emma, Komjáthy Miklós, Csizmadia Andor, Sarlós Béla, Ruszoly József és Máthé Gábor munkái például.
8. Kossuth levelének utolsó sora: „Tudom, hogy a Cassandrák szerepe hálátlan szerep. De Te fontold meg, hogy Cassandrának igaza volt." *Kossuth Lajos iratai* (a továbbiakban *KLI*), 1900, VIII. 17. o. Kossuth Lajos Deák Ferenchez írott levelét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között A *kiegyezés a kortársi közbeszédben* című fejezetben.
9. Uo. 9–11. o.
10. A törvény megállapítása szerint Magyarország *regnum liberum et... independens.* A magyar törvényeket minden utalás nélkül a Corpus Juris Hungarici századvégi „Márkus"-kiadásából idézem (*Magyar Törvénytár.* 1000-1895. Millenniumi emlékkiadás. Szerk. Márkus Dezső. Budapest, 1896, Franklin).
11. Lásd a Kossuth által megfogalmazott, 1849. április 19-én kiadott Függetlenségi Nyilatkozat kifejezéseit: „Mi, a magyar álladalmat törvényesen képviselő nemzetgyűlés...", „a magyar álladalom kormánya", *Kossuth Lajos összes munkái.* (a továbbiakban *KLÖM*) Szerk. Barta István. 1953, XIV. 895., 911. o.
12. Én a magyar nemzet állami függetlensége nagy elvének jóformán utolsó képviselője vagyok az élők között... letéteményese vagyok egy szent ereklyének..., hogy annak az utódok számára rendületlen őre legyek" – írta Kossuth 1877 elején. *KLI,* IX. 149. o.
13. Kossuth a váci választóknak írta 1867. augusztus 20-án, hogy a kiegyezés megkötésével a függetlenség napja bealkonyodott és hogy „én az osztrák ház uralmát hazám függetlenségével és önállásával incompatibilisnek hiszem". *KLI,* VIII. 38, 42. o. Kossuthnak a váci választókhoz írt levelét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között A *kiegyezés a kortársi közbeszédben* című fejezetben.
14. Szilágyi Dezső formulázott, azaz átgondolt kijelentését a király kőszegi beszéde feletti képviselőházi vita során 1893. október 12-én tette; az irodalomban „Szilágyi-tézis"-ként vált ismertté. Szilágyi Dezső beszédét lásd e kötetben a *Politikai és közéleti emlékezet* dokumentumai között A *kiegyezés a kortársi közbeszédben* című fejezetben.
15. Péchy képviselőházi elnök – Szilágyi nézeteinek a hatása alatt – „a velünk egy monarchiát képező Ausztria" kifejezést ismételten használó Kőrösi Sándort, az igazságügyi bizottság elnökét igazította helyre az 1885. évi költségvetési vita során a Ház 1885. január 30-i ülésén.
16. *Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* Budapest, 1885, 3. köt. 339. o. 61. ülés, 1885. jan. 30.
17. Apponyi Albert a Jánszki-ügy képviselőházi vitája során, 1886. október 11-én Magyarország állami szuverenitását „posztulátum"-nak jelölte, amely „annyira általánosan elfogadott tétel, hogy ezt törvényidézetekkel igazolni e teremben talán nem szükséges. *(Helyeslés.)" Apponyi* szerepére lásd Czigány Lóránt (szerk.): *Angyal Dávid: Emlékezések.* London, 1971. 109. o.
18. Bizonytalanná vált a szöveg értelme, és elhomályosodott a kiegyezés jogi természete: a magyar jogászok az önálló magyar államot, az osztrák jogászok az „összállam" fogalmát magyarázták bele a törvénybe.
19. Robert C. Binkley: *Realism and Nationalism, 1852–1871.* 1935. 181. o.
20. Kivételek vannak: a külföldi tudomány a szent korona tanát soha nem fogadta el, és a doktrína történelmi hátterét odahaza Eckhart Ferenc 1941-ben tudományosan elemezte. Otto Brunner osztrák történész tanulmányai a Monarchia jellegéről éppen az államszemlélet történeti elemzése miatt alapvetőek: *Land und Herrschaft* (1939) lásd a munka 6. kiadásának előszavát: 1970, VIII. 1.; *Das Haus Österreich und die Donaumonarchie, Südost-forschungen.* XIV. 1955, 124. skk. és 134. skk. „Der österreichisch–ungarische Ausgleich von 1867 und seine geschichtlichen Grundlagen", in T. Mayer (szerk.): *Der österreichisch–ungarische Ausgleich von 1867.* München, 1968, 20. o.
21. A magyar jogtörténet egyetemi tankönyve még ma is teljesen a XIX. század végi német államteória (Paul Laband) fogalmi rendszere alapján tárgyalja a magyar alkotmány történetét (Deák

kiegyezése nem érintette „a szuverén magyar államiság fennállását"). *Magyar állam- és jogtörténet.* Szerk. Csizmadia Andor és mtsai. Budapest, 1972. 412. o. De a történeti munkák árnyaltabb értékelésein is az államteória hatása mutatkozik. A tankönyvek szerint 1867-ben a magyar uralkodó osztályok feladták „a magyar állami szuverenitás" egy részét, de 1867-től 1918-ig „körömszakadtáig ragaszkodtak ahhoz az elvhez, hogy a Monarchiában két önálló, egymástól független állam áll fenn". Egyik állítás sem tartható. *Magyarország története 1849–1918.* Szerk. Hanák Péter. 1972. 134., 135. o.; *Magyarország története 1848–1890.* Szerk. Kovács Endre. 1979, 778., 784. o.

22. Idézet az öt pontból álló hitlevél első pontjából, 1836:I. tc.
23. Illés József említi a *Hármaskönyv* kapcsán: *Bevezetés a magyar jog történetébe.* Budapest, 1910. 213. o.
24. Uo. 50. o.
25. A „nemzet" a nemesi rendekből álló „ország" szinonimája volt: társadalmilag ölelte fel mindazokat, akik az országnak mint jogalanynak a jussaiban részesedtek.
26. A magyar történetírás mindig is használta a rendi dualizmus fogalmát, de többnyire annak politikai és csak ritkán alkotmányjogi értelmében.
27. Az 1827. évi III. artikulusban az uralkodó kijelentette, hogy meggyőződése szerint, „ha akár a királynak, akár az ország karainak jogaiból valami elvététik, a törvényeknek és az ország törvényes rendszerének századok gyakorlata által megszilárdított szerkezete romba dől".
28. A nemesség jogainak a változtathatatlanságát mondta ki az 1827. évi III. artikulus és Ferdinánd 1830-i hitlevele (1836:I. tc.). A döntő változást a nemesi privilégiumokat eltörlő áprilisi törvények hozták 1848-ban.
29. Az 1687. évi országgyűlés eltörölte, a szokásjog viszont fenntartotta a *ius resistendit.*
30. Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet.* Budapest, 1946. 248–250. o. A diéta annyit mindenesetre elért, hogy a kancellária és a helytartótanács formálisan függetlenek maradtak a birodalmi kormányszervektől.
31. A korábbi választási kapitulációk és az 1622-től 17 kondícióból álló hitlevél 1687 után 5 pontra szűkült le.
32. Ámbár az ország gyűlése 1687-ben elfogadta a Habsburg-dinasztia agnatikus örökösödését, és ezt 1723-ban kiterjesztette a cognatusokra, a nemesség mégis váltig tagadta, hogy választási jogát valaha is feladta volna.
33. Lásd 1790:XX. art., 1792:XIV. art., 1802:III. art., Deák Ferenc 1840. évi követjelentésében állapította meg, hogy „a só árának meghatározására nézve megsértett nemzeti jussaink még most sincsenek visszaállítva". *Deák Ferenc beszédei* (a továbbiakban: *DFB*). Szerk. Kónyi Manó. 1. köt. (2. kiadás) Budapest, 1903. 496. o.; és lásd Deák 1836. évi követjelentését, uo. 290. o.
34. Ámbár erre 1790 óta törvény is volt, az udvar csak 1825 után hívatta össze az országgyűlést háromévenként.
35. *DFB,* 1. köt. 503–504. o.
36. Az 1715:IL. artikulus az 1711. április 30-án megkötött szatmári békét is megegyezésnek (compositio) tartja.
37. Kossuth Lajos sorsdöntő, 1848. március 3-i felirati javaslatának kifejezései. *KLÖM,* XI. 625, 626. o. A nyugati eszmékre és intézményekre utaló „korszerű" és „modern" szavak nem sokkal 1848 előtt kerültek a köznyelvbe.
38. Az utasítási rendszert nem törvény, hanem szokás törölte el. Szokás honosította meg a modern tulajdont és jogegyenlőséget is.
39. A III. tc. 3. §-a elrendelte, hogy „Ő Felsége, s az ő távollétében a nádor s királyi helytartó, a végrehajtó hatalmat, a törvények értelmében, független magyar ministerium által gyakorolják".
40. A III. tc. 13. §-a előírta, hogy az egyik miniszter „folyvást Ő Felségének személye körül lesz, s mindazon viszonyokba [!], melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik, befolyván, azokban az országot felelősség mellett képviseli". A sajtótörvény büntetéssel sújtja azt, aki a sajtó útján „a sanctio pragmaticánál fogva megállapított, s az uralkodóház közösségében létező birodalmi kapcsolatnak tettleges felbontására izgat" (XVIII. tc. 6. §).
41. Kossuth 1848. március 3-i felirati javaslata szerint „az austriai tartományokkali érdek találkozás kiegyenlítésének szüksége forog fenn". *KLÖM,* XI. 626. o. A Batthyány-minisztérium és a félhivatalos orgánumának számító *Pesti Hírlap* még az 1848. szeptemberi válság idején is az osztrák tartományokkal való „kiegyenlítést" vallotta szükségesnek. A képviselőház október 8-án határozatilag visszautasította az alkut a kamarillával, de az „austriai néppel mindazon érdekeket, melyek három százados viszonyaikból erednek, a legbarátságosabb úton fogja kiegyenlíteni. *(Helyes!)*" *KLÖM,* XIII. 124. o.
42. Az osztrák kormány augusztus végi emlékirata „Magyarország és a többi osztrák tartományok közt fennálló egységi kapcsolat iránt" már „álladalomjogi alapot" és „álladalmi" kormányegységet magyarázott bele a Pragmatica Sanctióba, az áprilisi törvényeket és a magyar kormány intézkedéseit a Pragmatica Sanctióval ellentétesnek jelentette ki és „egy közös legfelsőbb stá-

tuskormány" visszaállítását követelte. Pap Dénes: *Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez, 1848–1849.* Pest, 1868. 1. köt. 403. skk., 415. o.

43. Bernatzik: i. m. 150. o. Horvátország (Szlavóniával és Dalmáciával együtt), valamint Erdély (a Partiummal együtt) külön kormányzat alá tartozó koronatartományok lettek. A koronatartomány megjelölés nem a magyar koronára, hanem a császári koronára vonatkozott.
44. Az 1857 tavaszán Magyarországra látogató Ferenc Józsefhez az aulikus hivatali arisztokrácia és a püspöki kar színe-java titokban megszerkesztett, hódoló feliratban fordult, amit többek között báró Eötvös József és Ghyczy Kálmán is aláírt. A felirat szerint „lehetséges a történelmiekké vált s a nemzet életében gyökerező intézvényeket, mik iránt kegyelet és tisztelet él a népben, a kor követeléseivel, a monarchia egységének parancsaival, s erélyes kormánnyal összhangzásba hozni". *DFB*, 2. köt. 401. o. Az uralkodó azonban, a hercegprímás és mások ismételt kérelme ellenére, a demonstrációnak tekintett iratot még átvenni sem volt hajlandó. A császári körút végén az ország főkormányzójának, Albrecht főhercegnek az uralkodó azt írta, hogy „szilárd elhatározásom továbbra is törhetetlenül megmaradni azon alapok mellett, melyek engem az uralkodásban eddig is vezéreltek". *Id. Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai.* 1917, 2. köt. 80. skk., 100. o.
45. Josef Redlich: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem.* 1920, I/2. 174. o.; I/1. 460. skk.
46. *DFB*, 2. köt. 409. o.
47. Uo. 404–405. o.
48. Kónyi feljegyzése szerint Deák Ferenc nyilatkozott volna így Kerkápoly Károlynak az ötvenes évek derekán, és lásd Horvát Boldizsár hasonló tartalmú feljegyzését. Uo. 403. és 406. o.
49. Ferenczi Zoltán életrajza, *Deák élete.* I–III. 1904, és Kónyi Manó 6 kötetes beszédgyűjteménye *(DFB)* páratlanul gazdag forrásanyagot tartalmaznak.
50. Ferenczi: i. m. I. 55. o.
51. Hosszas unszolásra, 1847-ben Deák állította egybe, jórészt mások fogalmazványai alapján az ellenzéki nyilatkozatot. Deák 1865. májusi programja nem pártprogram volt, hanem, mint ezt hangsúlyozta: „saját egyéni nézetei". *DFB*, III. 412. o.
52. Wesselényi Miklós panaszkodott Deák nyakassága miatt, Ferenczi: i. m. I. 156. o. és 157. lábj.
53. Deáknál 1840-ben „bizodalom", például *DFB*, I. 504. o.
54. Régente a nádor töltötte be a közvetítő szerepét, de a főrendi táblán elnöklő József főherceg nádor, a politikai befolyásában a reformkorban erősödő rendek táblájának és a bécsi kormánynak a kapcsolatában erre a szerepre már kevésbé volt alkalmas.
55. Például az „V. Ferdinánd" címkérdésnek a tárgyában, Ferenczi: i. m. I. 193. o.
56. Uo. 402. o.
57. A „passzív rezisztencia" (a kifejezés eredetének a körülményei még tisztázatlanok) csak annyiban jellemezte Deák magatartását, hogy semmiféle közhivatalt nem vállalt, de például az Akadémia egyesületi munkájában 1855-től részt vett.
58. Bernatzik: i. m. 223, 225. o.
59. *DFB*, II. 396. o.; Ferenczi: i. m. II. 242. o.
60. Uo. 239. o. és lásd 48. lábj.
61. A képviselőház jegyzőkönyvének tanúsága szerint „egyhangúlag", a főrendiház szerint „egyhangúlag és közakarattal" elfogadott feliratot a magyar dietális gyakorlatból következően, ellentmondás nélkül fogadták el.
62. *DFB*, III. 243. o. Az a vélemény, amely szerint Deák 1861-ben még derekasan védte, de 1865 után már feladta Magyarország állami jogait, Deák feliratának ezt a passzusát figyelmen kívül hagyta, lásd még uo. 238. o.
63. *DFB*, III. 406, 408. o. Deák kijelentése, hogy sem jogos, sem célszerű nem volna az ország jogaiból „többet elvenni", mint amit a birodalom biztonsága „múlhatatlanul megkíván", nem az ország törvényes jogaira, hanem arra vonatkozott, hogy azoknak a birodalmi ügyeknek a kezelésére (például az államadósság), amelyekben az ország, az egész birodalom alkotmányának az átalakítása révén a jövőben befolyáshoz jut, az ország gyűlése majd (a birodalom többi országaival egyetértőleg) új módozatokat dolgoz ki. Deák Ferenc húsvéti cikkét lásd e kötetben a *Források* között.
64. *DFB*, 3. köt. 422–429. o. A májusi program névtelenül (először németül) a bécsi *Debaté*ban jelent meg. A *Pesti Napló* május 23-án kifejtette, hogy az nem pártprogram, hanem Deáknak és elvbarátainak a véleménye, amit a *Debaté* szerkesztője pontosan közölt. A *Pesti Napló* cikkét Deák írta, uo. 411–412. o., vö. *Jövendő*, 1903. október 18. számában közzétett kéziratával. Deák Ferenc Májusi programját lásd e kötetben a *Források* között.
65. A hadseregjogokra különösen érvényes Kemény Zsigmondnak Deák *Adalék a magyar közjoghoz* című, 1865 elején megjelent munkájára vonatkozó, találó megállapítása, hogy az tulajdonképpen a király és az ország javadalmainak egyfajta regestruma, amiből kitetszik, hogy mily jogot bírt az ország, mit nem, s mint egy ilyen leltár a két fél alkudozásakor rendkívül hasznos lehet, Ferenczi: i. m. II. 415–416. o.

66. A gazdasági természetű ügyek közösségét Deák nem a Pragmatica Sanctióból vezeti le: „Ami teljesen idegen és külön souverainitás alatt álló államok közt elérhető, azt ugyanazon egy monarchia egyes részei közt a szükség nyomása vagy a célszerűség indító oka bizonyosan létre fogja hozni." *DFB,* 3. köt. 427. o.
67. Deák hangsúlyozta, hogy az általa javasolt küldöttségek rendszere csupán egyéni nézete volt. Andrássy, Eötvös és Deák között éles vitára került sor a „meghatalmazás" (azaz az instrukciós rendszer) és a Deák által szintén javasolt közös tárgyalás miatt. Egyik sem került be a kiegyezés törvényébe. *DFB,* 3. köt. 428., 435–437., 442–443., 447. o.
68. A „delegatio" és az „egyenjogú" vagy „coordinált dualismus" eszméi alapján, de Deák javaslatától eltérő formában (!) javasolta gróf Apponyi György országbíró a magyar kiegyenlítést 1863 januárjában az uralkodónak benyújtott emlékiratában, uo. 303–304. o. Deák olvasta a memorandumot. Apponyi eszméinek egyik forrása Adolf Fischhof és Josef Unger: *Zur Lösung der ungarischen Frage* (Bécs, 1861) lehetett, de a dualista elgondolás előzményei 1848–49-re is visszanyúlnak. A centralistákról írta Kemény Zsigmond, hogy ők is „a történészeti dualismus szerint óhajtották birodalmi ügyeink fejlődését és az alkotmányosságot". *Forradalom után.* Budapest, 1908. 82. o. Apponyi György emlékiratát lásd e kötetben a *Források* között.
69. Emlékiratában az országbíró a delegáció „formáját" illetően „a régi szokás"-ra hivatkozott (az országos küldöttség választása), lásd előző lábjegyzet.
70. Például Deák 1861-es első felirati javaslatában, *DFB,* 3. köt. 40. o.
71. Deák megjegyezte, hogy miután Magyarországnak jelenleg nincs nádora, az áprilisi törvényekkel szemben (a korona jogainak a kettéosztása miatt) táplált legfőbb aggodalmak „elenyésznek", uo. 428. o. Ezt úgy lehetett értelmezni, hogy a 48-as törvény nádori paragrafusai revízióra szorultak.
72. Uo. 428. o. Ferenc József nem lévén megkoronázva, „előadásokat" *(propositiót)* nem adhatott, erről Deák: uo. 514., 531. o.
73. Uo. 429. o.
74. Bernatzik: i. m. 317–318. o.
75. Ghyczy Kálmán attól tartott, hogy Deák majd a „dietalis tractatusoknak tekervényes útján mindig több és több engedménybe fog akarata ellen is sodortatni". De Ghyczy később – egy időre – mégis Deák kurzusa mellé állt. *DFB,* 3. köt. 430. skk. 450, 455, 465. o.
76. Uo. 592., 594. o.
77. Uo. 548., 549., 559. o.
78. A Ház a felirati javaslatot az általános vita befejezésekor, 1866. február 20-án „egyhangúlag" fogadta el. *Az 1865-ik évi december 10-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója* (a továbbiakban: *Képv. napló, irományok* stb.), I. 256. o. A képviselőház első válaszfeliratát lásd e kötetben a *Források* között.
79. A képviselőházi felirati vita a trónbeszéd némely passzusával és főleg a konzervatívokkal szemben és a felirati javaslat védelmében zajlott le, és akörül forgott, hogy a Pragmatica Sanctióból a közös ügyek mekkora köre vezethető le, lásd például Ghyczy beszédét február 16-án, uo. 183–184. o.
80. *Képv. irományok,* II. 67–68. o.
81. A bonyolult balközépi tervezet instrukciós rendszere miatt talán Deák májusi programjához és a régi nunciumos tárgyalásmódhoz még közelebb állt, mint az albizottsági többség tervezete, *DFB,* 3. köt. 751, vö. 428. o. A kisebbségi különvéleményt Nyáry Pál, Ghyczy Kálmán, Ivánka Imre és Tisza Kálmán írták alá. A 67-es bizottság albizottsága kisebbségének különvéleményét (1866. jún. 25.) lásd e kötetben a *Források* között.
82. *Képv. irományok,* II. 69. o.
83. *DFB,* 3. köt. 764. o. Gorove naplójából kiderül, hogy Deák politikai mentalitása 1848 óta keveset változott. Július 10-én Gorove megjegyzésére, hogy a helyzet a 48-as forradalomhoz hasonlít, Deák (bár mindenfelől biztatják, hogy álljon a dolgok élére) nem tágít attól a tervétől, hogy Zalaszentlászlóra megy, Gorove írja, hogy: „Az ő ítélete saját magáról ez: a mostani események a magyar ügyet az európai viszonyokkal hozzák összeköttetésbe; én ezeket nem ösmerem; én csak a magyar törvényeket ösmerem, és a mai pillanatban nem vállalkozhatom a vezetésre. A tény azonban az: hogy az idők zavarosak, ő a nyugalmat szereti s a felzúdult kedélyek közt erélyt kifejteni, ha soha nem volt jellemében, most már kora sem engedi meg neki", uo. 765. o.
84. Ghyczy Kálmán a *Hon*ban szeptemberben megjelent cikkeiben megtámadta az albizottsági jelentést. Eötvös októberben Lónyaynak már arról panaszkodott, hogy a jelentés szerzőit bizonyos urak úton-útfélen lehazaárulózzák. Uo. 4. köt. 64. o.
85. Deák valakinek, aki azzal biztatta, hogy ha ő a nemzet élére állna és annak követeléseit nem teljesítik, „majd tudja a nemzet, mit tegyen", állítólag azzal a kérdéssel válaszolt, hogy ha a békét gyorsan megkötik és Ausztria megint 300 ezer ember felett rendelkezik, „hogy fogod te vagy én vagy akárki kivívni azt, amit követelnénk?" Uo. 3. köt. 764. o.

86. Uo. 769. o.
87. Uo. 6. köt. 152. o.
88. Mailáth „törvényjavaslata" tárgykörében és terjedelmében az albizottsági jelentéshez hasonlított, de nyelvezete modernebb, a közös ügyek köre szélesebb, a delegáció erősebb volt ebben a tervezetben; az ország hadseregjogai viszont alig voltak kidomborítva, uo. 4. köt 163–169. o.
89. Lásd Belcredi véleményét a birodalmi minisztertanács 1866. október 28-i ülésén. H. Brettner-Messler (szerk.): *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867.* 1973, VI. 2. Bde 285. o.
90. Az uralkodó nemcsak a belszervezet egységét óhajtotta megóvni (ezt az albizottság jelentése biztosította), hanem a szolgálati idő és a „hadsereg kiegészítésére vonatkozó elvek összhangzásá"-t is. *DFB,* 4. köt. 81–82. o. Ferenc József leiratát az elnapolt országgyűlés egybehívásáról (1866. nov. 17.) lásd e kötetben a *Források* között.
91. Uo. 147., 151. o.
92. Belcredi segítsége az egyesség megteremtésében legalább olyan jelentős lehetett, mint Beusté. Lásd Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák–német liberálisok útja a kiegyezéshez.* Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó, 177. o.
93. *DFB,* 4. köt. 170–178., 191. (!), 192. skk., vö. J. Garamvölgyi: *Quellen zur Genesis des ungarischen Ausgleichsgesetzes von 1867.* München, 1979. No. 17; Brettner-Messler: i. m. 399., 401. o.
94. Hét bizottsági ülésben, 1867. január 28. és február 6. között. A januári paktum szövegváltoztatásai mint módosító indítványok kerültek a bizottság elé, amely azt egytől egyig elfogadta. Greguss Ágost: A...*hatvanhetes bizottság tárgyalásai, 1867.* 45., 50., 52. o. etc. A balközép az első ülésen „nem szándékozván... a kölcsönös capacitátiónak útját állni", a kisebbségi véleményt visszavonta, 19. o. a vita során azonban támadta az albizottsági jelentés alapelveit. Tisza a kölcsönös védelmi kötelezettségről azt állította a vitában, hogy „Mi tartozunk fejedelmünket jogaiban, ő tartozik védelmezni minket a kapcsolat következtében többi államainak erejével is; de a kötelezettség a fejedelemre vonatkozik, és nem az országokra." Deák ezt szójátéknak tartotta: „Hogy történhetik az, hogy mi nem tartozunk az örökös tartományok határait védeni, hanem tartozunk a fejedelemnek többi birtokait védeni, mikor a fejedelem ugyanazon örökös tartományok ura?" A szójáték ráadásul veszedelmes is, mert ha a kötelezettség nem az országokra, hanem csak a fejedelemre vonatkozik, akkor az alkotmányos kormányzatnak a Lajtán túli országokban való bevezetése miatt adódhat eset, amelyben a Lajtán túliak megtagadnák Magyarország védelmét. Lásd: uo. 37–38. o.
95. A Ház a 67-es bizottság többségének munkálatát a részletes tárgyalás alapjául március 30-án név szerinti szavazással elfogadta: a 397 igazolt képviselő közül 257 igennel és 117 nemmel szavazott, 22 képviselő távol volt, *DFB,* 4. köt. 468. o. A balközép kisebbségi különvéleményt nyújtott be, amelyben csak a „közös uralkodó alatt álló" országok közös „viszonyait" ismerték el a közös „ügyek" nélkül, 393. skk.
96. *Főrendiházi napló.* I. 199. skk.
97. Lásd Csengery Antalnak a kiegyezés törvénye bizottsági előadójának a megjegyzéseit a Házban május 27-én, *Képv. napló,* IV. 189. o., ugyanerről Deák, 190. o. és a miniszterelnök, 195. o.
98. *DFB,* IV. 143. o.; V. 77–79. o.
99. Az országos határozat szövegét előszóval és zárórendelkezésekkel látták el. A technikai jellegű szövegváltoztatások közül a legfontosabb az volt, hogy az országos határozat „törvény" és „alkotandó törvény" kifejezései a törvényjavaslatban mindenütt „jelen határozat"-ra módosultak. *Képv. írom.* II. 117. skk. A szövegmódosításra lásd I. Zolger: *Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn.* Lipcse, 1911, 20. skk. 190. o. 2. lábj., 193. o. 4. lábj. etc.
100. A törvényjavaslatot a kormány május 17-én nyújtotta be, a központi bizottság május 25-én adta be arról a jelentést, és a Ház május 27-én tárgyalta a törvényjavaslatot, általában és részleteiben, lásd az előadó (Csengery) megjegyzéseit: *Képv. napló,* IV. 189. o.
101. Uo. 189–199. o.
102. A törvényjavaslat végleges szavazásán 209 képviselő szavazott igennel, 89 nemmel és 83-an nem voltak jelen, uo. 220. o.
103. A főrendiház június 1-jén, vita nélkül, 73 név szerint beadott szavazattal „egyhangúlag" fogadta el a törvényjavaslatot, és a tényt a főrendiház jegyzője azon nyomban jelentette a képviselőháznak (vö. *Képv. napló,* IV. 235. o.). Az ülés a szavazással együtt 1 óra 45 percig tartott. Az elnök megjegyezte: „Hinni szeretném egyébiránt, hogy a ma is nyilatkozott részvétlenség csak onnan ered, hogy a méltóságos főrendek, habár Buda-Pesten bizonyára többen tartózkodnak, a koronázási ünnepélyre való előkészületekkel vannak elfoglalva". *Főrendiházi napló,* 227–231. o.
104. Deák mondta Csengerynek a koronázás után, június 11-én. A diplomára vonatkozó passzus Csengery aznapi feljegyzése szerint így kezdődött: „Deák említé, hogy e szertartások a külföl-

diekre, kik őt meglátogatták, rendkívül mély hatást tőnek. Természetes is, úgymond; Európában ez az egyedüli koronázás, amelyben a választási capitulatio az örökösödési monarchiába át van hozva." Csengery Lóránt (szerk.): *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései*. 1928, 94. o.

105. Csengery bánkódott azon, hogy balesete miatt nem „igazíthatta meg" itt-ott a hitlevél szövegét. Uo.
106. A koronázás az országgal már egyesített Erdélyre is vonatkozott, de a magyar országgyűléssel fennálló éles ellentét miatt Horvátország a koronázáson nem vett részt. A *nagodbát*, a magyar–horvát alkotmányos kiegyezést csak 1868 őszén sikerült *úgy-ahogy* tető alá hozni.
107. A király a törvénycikkek egy részét már június 12-én szentesítette: a dekrétumot július 28-án adta ki. Az 1867: XII. törvénycikk szövegét lásd e kötetben a *Források* között. Az 1867:XIII–XVIII. törvénycikkek szentesítése még egyszer utoljára dekrétum formájában történt 1867. december 27-én. A következő évben az uralkodó a törvényeket már külön-külön szentesítette.
108. A 69. § egyik zárórendelkezése az egész törvényre mint „megállapodás"-ra utal.
109. Elismer, egyezked(és), alku, egyetértés a törvény állandóan visszatérő kifejezései. A megállapít(ás) szó 34-szer, a megállapod(ás) pedig 8-szor fordul elő a törvény szövegében, olykor az ország és az uralkodó, olykor pedig az ország és az uralkodó többi országa kapcsolatának összefüggésében.
110. Lásd a 65. és 63. lábjegyzeteket.
111. Például az országgyűlés évenkénti újoncmegajánlásának a joga, amely a tc. 12. paragrafusában biztosított jogokon alapult. A védelmi rendszer megállapításának az országgyűlés beleegyezésétől való függővé tétele (13. §) a koronával szemben különösen hatékony fegyvernek bizonyult.
112. Például a külügy terén, amelynek vezetését a törvény szerint a közös külügyminiszter „mindkét fél ministeriumával egyetértésben és azok beleegyezése mellett" látja el (8. §).
113. „Ha ezekre (azaz a közös ügyekre) nézve mindkét fél egyetértésével megtörténik a megállapodás..." mondja a törvény a 18. §-ban.
114. A törvény nem állapította meg a közös miniszterek számát; a birodalmi vagy közös hadügyminisztert meg sem említette.
115. „*Taubstummeninstitut*", E. Wertheimer: *Graf Julius Andrássy* etc. Stuttgart, 1910, I. 417. o.
116. A törvény még nem használja a dualizmus kifejezést (Deák is alig). A 67-es rendszer tulajdonképpen csak a közös ügyek III. csoportját illetően tartható dualisztikusnak.
117. A törvény végrehajtási utasítása (9. §) szerint mindhárom törvény – miután a többi ország azokat elfogadta és az uralkodó azokat szentesítette – együtt lép életbe. Az 1867:XIV., XV. és XVI. törvénycikkeket lásd e kötetben a *Források* között.
118. A „birodalom" szó főleg az 1848-as áprilisi törvényeket eltörlő 1849. márciusi osztrák császári „birodalmi alkotmány" miatt nemkívánatos asszociációkhoz jutott és Schmerling követelése, hogy Magyarország a birodalmi tanácsba képviselőket küldjön, ezeket csak erősítette. Ennek ellenére 1866-ban a kiegyezésről folytatott képviselőházi és bizottsági viták nem Magyarország és „Ausztria" (mint két független állam), hanem Magyarország birodalmi kapcsolatainak a megállapítása körül folytak. Deák és hívei a kiegyezés megkötése előtt és után Magyarországot egy monarchikus birodalom (vagy állam) részének tartották. *DFB*, 4. köt. 127–128, 243–244. o. 6. köt. 64–66., 74–75. o. Ghyczy 1866 februárjában részletesen fejtegette, hogy belviszonyaikban a Monarchia országai két egymástól független „külön államtestet képeznek" és külviszonyaikban „az ausztriai monarchia egy birodalmat, Ő Felségének birodalmát, ha úgy tetszik, egy államot képez". *Képv. napló*. I. 184–185. o. Ugyanő 1867 januárjában hangsúlyozta, hogy a birodalom szó „őfelségének, az ausztriaiháznak birodalmát (esetleg) jelentheti, de „osztrák államot" nem jelenthet. Greguss: i. m. 47. o.
119. Vö. Az úgynevezett *Delegations-Gesetz*, címe: *Gesetz betreffend die allen Ländern de österreichischen Monarchie gemeinsamen Angelegenheiten und die Art ihrer Behandlung*. Bernatzik: i. m. 439. o. Az 1867. decemberi ausztriai törvénycikket a közös ügyekről és azok kezelési módjáról lásd e kötetben a *Források* között. Eötvös (magánlevélben) 1867 augusztusában az „osztrák" (vagy „ausztriai") birodalom részének tekintette Magyarországot, azaz az „osztrák" nézetet és nem Deákét vallotta. *DFB*, 5. köt. 167. o.
120. Andrássy miniszterelnök az uralkodó és a Monarchia új címeinek 1868. november 14-én történő megállapítása (vö. Bernatzik: i. m. 52. o.) előtt az uralkodóhoz benyújtott emlékiratában úgy érvelt, hogy az „Ausztria császára és Magyarország apostoli királya" mint kis cím „a birodalom mindkét felének jelenlegi államjogi állásával megegyeztethető". Az „osztrák–magyar monarchia" címet elsősorban azért javasolja, mert az „a külfölddel szemben magában foglalná a birodalom két fele állami összetartozandóságának fogalmát". Lederer Béla: *Gróf Andrássy Gyula beszédei*. Budapest, 1891. I. 388. o.
121. Bernatzik: i. m. 318. o.; Redlich: i. m. 1926, II. 432. skk.

122. *DFB*, 3. köt. 559. o. (az 1866. februári válaszfelirati javaslat) és 594. o. (Deák 1866. február 22-én).
123. Eötvös – szemben Deákkal és az országgyűlés többségével – a kiegyezést elsősorban nem ország és király kiegyezésére, hanem az osztrák-német és a magyar liberálisok megegyezésére szerette volna alapozni, lásd Antall József megállapításait: Eötvös József *Politikai Hetilapja és* a kiegyezés előkészítése 1865–1866. *Századok*, 1965, 1129. o.
124. Bernatzik: i. m. 367–370. o.; Brettner-Messler: i. m. VI–2. 369–373. o.
125. *DFB*, 4. köt. 143. o.; *Memoirs of Count von Beust*. London, 1887, II. 7–9. o.; Wertheimer: i. m. I. 285. o.; Somogyi: i. m. 177. skk., 202 skk.
126. *DFB*, 5. köt. 77–79. o.
127. Zolger: i. m. 35. o.; Redlich: i. m. II. 632–633. o.
128. A törvény 53–55. §-aiban kimondta, hogy Magyarországot jogilag az államadósságok nem terhelik; lásd erről Zolger: i. m. 36–37. o.; Redlich: i. m. 640–642. o.
129. *Képv. irom*. II. 277–278. o.
130. Bernatzik: i. m. 371. o.
131. *Képv. irom*. III. 99–100. o.
132. Lásd a 103. lábj. és Bernatzik: i. m. 439–451. o.
133. *Képv. napló*, VI. 282. o. A három törvény közül egyetlenegynek a tárgya sem tartozott a delegációk elé; az „egyszersmind” szó utal hallgatólag az 1867:XII. tc. 69. §-ára.
134. 1867. december 28-án, *Képv. napló*, VI. 282–283. o.
135. Bernatzik: i. m. 439. skk. lábj.; 451–452. o. és 688. skk. Zolger a két törvény szövegét hasábosan szembeállítva közölte, i. m. 307–346. o.
136. A Reichsrat törvénynek már a címe is tagadja az 1867:XII. tc. alkotmányszemléletét, Magyarországot ugyanis az osztrák birodalom részének tekinti, lásd 103. lábjegyzetet. Deák Ferenc egy életet töltött el azzal, hogy ezt az igényt a magyar országgyűlés ne ismerje el.
137. Csengery: i. m. 251–254., 257–260., 265–268., 280–289. o.
138. Uo. Az első delegációban még részt vett a balközép. Csengery mindent elkövetett, hogy az ellenzéknek bebizonyítsa, hogy a delegáció soha nem válik közös parlamentté.
139. Uo. 288–289. o. és lásd még a Grivièiæ-ügy megoldását, 277. o.
140. Lásd fenn a régi alkotmány leírásánál.
141. Lásd a 19. sz. lábjegyzetet. Kecskeméthy Aurélnak 1851-ben tett megállapításával, hogy „Poliglott ország több van, mint önálló nemzet” még az 1860-as években is a legtöbben egyetértettek volna. *Magyarország összpontosítása Ausztriában*. 1851, 7. o.
142. A Lajtán túli országokból hivatalosan csak 1915-ben lett „Ausztria”.
143. Sokan feltételezik, hogy 1867 és 1918 között nagyobb reformokra a Monarchiában már azért nem került sor, mert a belsőleg gyenge dualista rendszer építménye összedőlt volna: a monarchikus unió paritáson (azaz vétóhatalmon) alapuló mechanizmusa sokkal nagyobb akadály volt.
144. Miklós Komjáthy: *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch–Ungarischen Monarchie (1914–1918)*, Budapest, 1966, lásd a bevezető tanulmányt 24. skk., 30. skk., 46., 60–61., 72., 77. skk. 84., 89. o.
145. A Lajtán túl 1880-ban a 23,8 százalékot kitevő csehekkel szemben a németek a lakosság 36,7 százalékát képezték. Ezzel szemben Magyarország (Horvátországgal együtt) 41,2 százalék magyar nyelvű lakossága mögött a többi nyelvi csoport arányszáma elmaradt: a legerősebb (15,4 százalékkal) a román nyelv volt.
146. A nemzetiségi egyenjogúság tárgyában” hozott 1868:XLIV. tc. bevezetőjéből.
147. A magyar országgyűlés 1902 és 1912 között 10 évig meg tudta akadályozni a Monarchia hadsereg-fejlesztési programjának becikkelyezését.

(2000) GERALD STOURZH

A KETTŐS MONARCHIA „JOGI TERMÉSZETE” ÉS POLITIKAI STRUKTÚRÁJA: EGY TÖRTÉNETI FENOMENOLÓGIAI KÍSÉRLET

Vajon az Osztrák–Magyar Monarchia reálunió, államszövetség vagy szövetségi állam? Ezt a kérdést tette fel Louis Eisenmann az 1867-es osztrák–magyar kiegyezéssel foglalkozó 1904-ben megjelent munkájában, amely mindmáig az alkotmánytörténet és a politológiai analízis klasszikusának tekinthető. Saját kérdésére azonban nem adott

olyan választ, amely egyértelműen lehetővé tette volna a kettős monarchia besorolását a fent nevezett kategóriák valamelyikébe. Sokkal inkább azon kutatók körébe tartozónak tekintette magát, akik elutasították, hogy valamiféle jogtudományi osztályozásba fogjanak a kettős monarchiát tanulmányozók elé táruló jelenség történelmi és politikai összetettsége miatt. Azon a véleményen volt, hogy a dualizmus rendszerében mind a reálunió, mind az államszövetség, sőt talán még a szövetségi állam egyes elemei is felfedezhetők. Azonban nem létezik analógia, mellyel az Osztrák–Magyar Monarchia összehasonlítható lenne: „L'union austro–hongroise est d'un type unique"[1].

A különböző, gyakran politikai preferenciákkal és választásokkal összekötött jogfelfogások között nem volt egyértelmű vagy akár mérvadó megoldás. Az Aehrentalhoz hasonló államférfiak mindig hiányolták a kettős monarchia struktúrájában az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságához hasonlatos intézményt. Erre a szövetségi állambeli példára hivatkozva írta egyszer – az 1907-es esztendő legelején, hónapokkal az ekkor zajló kiegyezési tárgyalások lezárása előtt –, hogy nálunk „eme szövetségi bíróság mintájára" az olyan kereskedelempolitikai vitakérdések eldöntéséhez, amelyek egy osztrák–magyar vámszövetségben jelentkeznének, „egy legfelsőbb testületi fórum" lenne szükséges, amelynek tagjait az uralkodó élethosszig tartó megbízatással, egyenlő számban (paritás elv!) „választaná ki a két államrész legkiválóbb szakemberei közül".[2] Azonban erre sohasem került sor. Az Aehrenthal részéről segítségül hívott analógia azért is megkérdőjelezhető, mivel – minden szellemes jogi elmélet ellenére, amely a kettős monarchiát igyekezett szövetségi államként interpretálni – az Ausztria–Magyarország által megjelenített szövetségi állam, alig volt összehasonlítható az Egyesült Államokéval.

Az Osztrák–Magyar Monarchia fél évszázados fennállása alatt született jogi konstrukciókat, amelyek annak „jogi természetét" magyarázták, leegyszerűsítve két csoportra lehet osztani. Egyfelől léteztek azok az elméletek, melyek a két „államterület" vagy „ország" (vagy „birodalomfél", részállam, vagy tagállam – eltérő megnevezések léteztek, melyek használata az adott szerző elméleti és/vagy politikai választásától függött) fölött egy harmadik, ezeket átfogó egységet, egy felettes államot (Überstaat) vagy összállamot (Gesamstaat) – ahogy rendszerint megnevezték – fogadtak el. Másfelől pedig léteztek azok az elméletek, melyek a két ország szövetségéből indultak ki, amelyeknek ily módon – egy őket átfogó összállamiság nélkül – közös vagy legalábbis egy természetes személyben megtestesülő intézményei és szervei vannak.

Először az első, szűkebb, és nem meglepő módon, a Lajtán inkább innen, mint azon túl meghonosodott csoportba tartozó négy szerző rövid bemutatására vállalkozunk. 1877-ben jelentette meg az osztrák összállami eszme történésze, Hermann Ignaz Biderman „Az Osztrák–Magyar Monarchia jogi természete" című munkáját. Bidermann abból indult ki, hogy 1867-ig létezett egy jelentős központi államhatalom, amely véleménye szerint az 1867-es államjogi átalakítás ellenére sem tűnt el. Munkájában „államok államának" (Staatenstaat) nevezi az 1867-ben átalakított monarchiát, melyben a Birodalmi Tanácsban képviselt királyságok és tartományok, valamint a Magyar Szent Korona országainak (nem teljes körű) államhatalma fölött továbbél egy összállami főhatalom.

Élénkebb, igaz javarészt kritikai visszhangot váltott ki Theodor Dantscher von Kollesberg innsbrucki államjogásznak egy (nagy)osztrák szövetségi államról szóló egyedi elmélete, amelyet 1880 és 1906 között több művében is kifejtett.[3] Dantscher feltételezte egy „birodalmi alkotmány" létezését (amely a magyar 1867: XII. törvénycikkből és a Birodalmi Tanács 1867. decemberi kiegyezési törvényéből állt volna) és felvetette egy elméleti síkon fennálló „tágabb birodalmi tanács" meglétét is. Véleménye szerint a valóságban e feltételezett tanács helyettesítőjeként a delegációk működtek. Vitatta, hogy a delegációk a két parlament bizottságai lennének csupán (melyet mások elméletben gyakran elfogadtak).

A neves cseh államjogász, Jiři Pražak is a kettős monarchia szövetségi állam jellege mellett érvelt az osztrák államjoggal foglalkozó négykötetes munkájában. Az összmonarchia alkotmányáról szóló negyedik kötetben elsősorban azt hangsúlyozza Pražak, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia nem nemzetközi jogi (mint ahogy azt Georg Jellinek nagyhatású, még említésre kerülő munkája feltételezi), hanem államjogi értelemben vett szövetség.[4] Pražak érvelése, hasonlóan Bidermannéhoz, erősen történeti. Nem a két részállam ruházott át feladatköröket a közös intézményekre, hanem a már létező központi állam, illetve annak „abszolút uralkodója" adta át hatásköreinek egy részét a részállamoknak, csak a közös ügyeket tartva meg a maga számára. Pražak szerint Magyarország önállóságának visszaadását – merőben ellentétes módon az ország és uralkodója közötti tárgyalások révén létrejött 1867:XII. törvénycikk összes magyar értelmezésével – az uralkodó egyoldalú cselekedeteként lehet magyarázni.[5] Pražak elvetette a Magyarország és Ciszlajtánia között a kettős monarchiát megteremtő szerződés elméletét, mivel maga Ciszlajtánia is csak úgy jöhetett létre, hogy Magyarország részlegesen kivált a központi állam kötelékéből.[6] Emellett Pražak azt a nézetet képviselte, hogy a delegációk közös törvényhozó testületek és a közös minisztériumok pedig közös végrehajtó szervek. Elvetette az államszövetség és a reálunió gondolatát és arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát szövetségi államnak kell nevezni.[7]

Friedrich Tezner volt talán a leghangosabb szószólója az összmonarchiaként értelmezett „osztrák monarchia" továbbélésének. Tezner igen terjedelmes munkáját, melyben egyidejűleg több magyar szerzővel is vitába szállt, e helyütt még összefoglalni is alig lehet. Az értekezés abban különbözik a tisztán jogi megközelítésektől (mint amilyen például Dantscher elmélete szövetségi államról), hogy jogi, történelmi és „politikatudományi" elemzéseket ötvöz. Munkája középpontjában a Pragmatica Sanctio és az osztrák császári cím felvételét kimondó 1804-es pátens önálló értelmezése áll, mely szerint a „császár" az ausztriai ház Magyarországot is magába foglaló monarchiájának, röviden az osztrák monarchiának az uralkodója. Ebből kifolyólag utasította el minden megnyilvánulásában a császári cím közös ügyi „redukcióját" a ciszlajtán birodalmi tanácsban képviselt államokra. A későbbiekben még visszatérünk Tezner monarchiáról alkotott nézetének egyik vonatkozására.[8]

A prágai német egyetemen tanító államjogász, Josef Ulbrich egy széles körben használt tankönyvben kifejtett elmélete a meglehetősen lazán megalkotott „összállamról", a fentebb említett második csoporthoz közelít, mely a kettős monarchiát két ország – az őket átfogó felettes állam (Überstaat) nélküli – államszövetségeként értelmezi. Kezdetben Ulbrich a reálunió elméletéből indult ki (az Osztrák–Magyar Monarchia jogi természetéről 1879-ben megjelent tanulmányában). De elképzelését, amely szerint a „tagállamok" számos állami kompetenciát egy „össz-szervezetnek" (Gesamtorganisation) adtak át, úgy fejlesztette tovább, hogy már szinte „összállamról" (Gesamtstaat) beszélt.[9]

Az államkapcsolatok erősen tagolt elméletei között fontos szerepet töltenek be a „reálunió" típusú elképzelések, melyek maguk is – meglepő sokféleségükkel – szerteágazó értelmezéseknek adnak teret. A kettős monarchia reálunióként való értelmezése kapcsán elsősorban két szerző volt jelentős: Franz von Juraschek 1878-ban adta ki *Perszonál- és reálunió* című könyvét, amelynek függelékében az Ausztria és Magyarország közötti jogviszonyt elemezte.[10] Juraschek, aki a kettős monarchia alkotta reálunió létrejöttét a két „alaptörvény" együttes hatásából vezette le, volt az elsők egyike, aki a közösügyi intézményekkel összekötött két államról szóló elmélet jogilag talán legbonyolultabb kérdésével foglalkozott. A magyar 1867:XII. tc. 21. §-a kimondta, hogy abban az esetben, ha sem a kvóta-küldöttségek, melyeknek a pénzügyi terhek felosztásáról kell dönteniük, sem a két parlament nem tudnának megegyezni, akkor „Őfelsége fogja eldönteni".[11] Az osztrák kiegyezési törvény szintén kimondta, hogy egyet nem értés esetén „a császár határozza meg ezt az arányt", igaz csak egyéves idő-

Az országgyűlés két házának együttes díszülése a képviselőházban, az 1848. április 11-i törvény szentesítésének ötvenedik évfordulóján, 1898

tartamra.[12] Juraschek úgy vélte, hogy ha ezen egy év során továbbra sem sikerülne megegyezni, akkor a császár további egy évre saját belátása szerint ismét meghatározhatja az arányokat; ez ugyanakkor azt is jelentené, hogy az uralkodót „nehéz helyzetbe hoznák és az alkotmányjogi kapcsolatokat pusztán egyszemélyivé alakítanák át…"[13].

Talán a Georg Jellinek, már említett, Az államkapcsolatok elméletéről című könyvében (1882) felvázolt reálunió-elképzelés volt a legnagyobb hatású. Jellinek szerint a két ország közötti reáluniót egy a monarchia két állama között létrejött szerződés teremtette meg. A szerződés azáltal jött létre, hogy a ciszlajtán birodalmi tanács a már említett 1867. december 21-i kiegyezési törvénnyel elfogadta a Magyarország részéről felajánlott szerződést, mely az 1867:XII. törvénycikkből állt.[14] Elsősorban a mű megjelenésének idejét tekintve (1882) figyelemre méltó az a határozottság, mellyel Jellinek a két állam különbözőségét és különállóságát hangsúlyozta, arra is utalva, hogy az 1867: II. tc. ismételten lehetőséget biztosított Magyarország kiválására a Pragmatica Sanctio által létrehozott unióból, és visszatérésére a választott királyság intézményéhez, I. Lipót leszármazottainak a kihalása esetén.[15] Jellinek elmélete a közös intézmények kettős jellegéről, mint a két állam intézményeiről – unus homo plures personas sustinens[16] – ugyanakkor előfutára volt a későbbiekben a Magyarország (és ezzel természetesen Ciszlajtánia) további önállósulását egyre erőteljesebben szorgalmazó törekvések – elsősorban Magyarországon – előtérbe kerülő értelmezésének.

E helyütt nem térünk ki részletesen további, a reálunió vagy akár a magánjogból kiemelt jogmozzanatok talaján a ciszlajtán oldalon született elméletekre.[17] Azonban

röviden utalnunk kell a talán legbefolyásosabb magyar államjogásznak, Nagy Ernőnek a kettős monarchia jogi természetéről szóló munkáira, melyek a századfordulón jelentek meg Magyarországon.[18] Nagy műve a magyar államjogról – melyet egyébként sohasem fordítottak le német nyelvre – összefoglalja a századforduló magyar államjog-tudományának legfontosabb nézeteit.[19] Nagynál is megtalálunk több, korábban már Jellinek által is hangsúlyozott tételt. Így az Ausztriával való kapcsolat megszűnését a Pragmatica Sanctióban feltüntetett leszármazási ág kihalása után[20], vagy az uralkodó kettős természetét, akinek fizikai személyében „két egymástól független uralkodó" találkozik[21]. Az 1867:XII. törvénycikkben a „közös" (gemeinsam) uralkodóra vonatkozó utalásokat Nagy kritikusan és elutasítóan értelmezte, míg az Ausztria és Magyarország közötti kapcsolatot „államok szövetségének" nevezte. Mivel véleménye szerint két különálló államról van szó, az „Osztrák–Magyar Monarchi*ák*" vagy az „Osztrák és Magyar Monarchia" elnevezés megfelelőbb lenne, de a leghelyesebb talán az „Ausztria és Magyarország" név használata volna. A két állam között fennálló kapcsolatot jellemezve Nagy a szokásos közjogi terminológiával egy olyan reálunióról beszélt, amely a perszonálunióhoz áll közel, illetve, Concha Győző kifejezését idézve, közös intézményekkel rendelkező vagy intézményesített perszonálunióról írt.[22]

Végezetül érdemes figyelmünket a kettős monarchia jogi természetét kutató szerteágazó elméletekről olyan elképzelések felé fordítani, amelyek megkönnyíthetik az egymással összefüggő jogi, politikatudományi és történeti perspektívák felismerését és magyarázatát.

Louis Eisemann munkáiban elsősorban a dualista rendszer két aspektusát emelte ki, elsőként az állandó politikai és az időszakos gazdasági kiegyezés 1867-ben történt összekötését.[23] A kiegyezés e dinamizálása, ahogy a gazdasági kiegyezés tízévenkénti megújításának kényszerét nevezhetjük, általában negatív megítélés alá esett. Ignaz von Plener már 1878-ban kifejtette, hogy a kiegyezés betegsége nem természetéből fakad, hanem periodicitásából, „a kiegyezés teljes tartalmának megkérdőjelezéséből"[24]. Azonban a periodicitásban pozitív tartalmak is felfedezhetők – és talán erre kellene az osztrák történetírásban is részletesebben kitérni –, ilyen például a Galántai József által biztonsági szelepnek nevezett funkció, azaz a folyamatosan változó körülményekhez és a fejlődéshez való alkalmazkodás lehetősége.[25]

Ez a gondolatmenet segítségünkre lehet abban, hogy értelmezni tudjuk a dualizmus másik, Louis Eisenmann által hangsúlyozott aspektusát: azt a tényt, hogy a „csak" alkotmányosnak tekintett állam, azaz Ausztria, ahol az uralkodónak továbbra is rendkívül jelentős teljhatalma volt, egy „valóban parlamentáris" állammal, Magyarországgal volt összekötve.[26] Hozzá kell azonban ehhez fűznünk, hogy Eisemann még 1904-ben jelentette meg munkáját, azaz a magyar parlamentáris rendszer 1905–1906-os legnagyobb megrázkódtatása – és lejáratása – előtt.[27] Éppen az 1905 és a világháború kitörése között eltelt szűk évtizedben látjuk jelét nemcsak a magyarországi parlamentarizmus megrázkódtatásának (és újbóli megszilárdulásának), de egyben a férfiak általános választójogának bevezetésével (1906/1907) az ausztriai parlamentarizmus erősödésének is.

A monarchia két országában működő parlamentáris és alkotmányos rendszer eisemanni megkülönböztetésénél talán figyelemreméltóbb az a kijelentés, melyet Edmund Bernatzik tett a fentebb említett brüsszeli cukorkonvenció aláírása[28] körül kialakult események kapcsán: „Az egész folyamat jól mutatja, hogy a monarchikus államok unióját alapjaiban fenyegeti a parlamentarizmus."[29] Bernatzik figyelmeztetése a monarchikus államok uniójáról azonban olyan irányba mutat, melyet – éppen egy kizárólagosan az államrendszerek jogi analízisére alkalmas, „alkotmányos" megközelítés folytán – könnyű volt elhanyagolni. A kettős monarchiában ugyanis az uralkodó a rendelkezésére álló katonai-bürokratikus hatalmi eszköztára révén az uralkodók alkotmányos önkorlátozását áttörő beavatkozási joggal rendelkezett. Ez esetben egy

olyan jelenségről van szó, melyet Friedrich Tezner „abszolutista maradványnak" („subsidiären Absolutismus") nevezett.[30] Egyáltalán nem nehéz ezen „abszolutista maradvány" létezésére az „újonnan rendezett alkotmányos viszonyok" korszakában – ahogy ezt az időszakot az 1868. novemberi legfelső kézirat[31] nevezte – példákat találnunk: megemlíthetjük a képviselők fegyveres erővel történő szétzavarását 1906-ban Magyarországon, vagy az alkotmány jogellenes felfüggesztését 1913-ban Csehországban.[32] Minden valószínűség szerint a jövő történetírásának a feladata marad, hogy a kettős monarchia jogi természetével kapcsolatos elméleteken és az 1867-től a Monarchia felbomlásáig létező alkotmányos szabályozásokon túllépve, az uralkodó Lajtán inneni és túli hatalmát, mint önálló tényezőt vegye részletesebben górcső alá. Az uralkodó hatalmának és a részben mindkét államban, részben az államokat átfogóan is rendelkezésére álló eszközeinek a megértéséhez nincs szükség az átfogó összállamról, a szövetségi államról vagy az államszövetségről szóló elméletekre. Lehet, hogy Friedrich Tezner már túl messzire ment, amikor Apponyi Alberttel vitázva arról a nem tagadható jelenségről beszélt, „hogy a kormányzat mindkét országban csak félalkotmányos és alapvető kérdésekben tekintélyelvű"[33]. Ennek ellenére azonban fontos felismernünk, hogy a Monarchia mindkét állama és az uralkodó egymásra sokrétű befolyást és nyomást gyakorolt, mint valamiféle „közlekedő edények". Emlékezzünk akár csak a Karl Lueger és a magyar liberálisok között lefolyt vitákra, valamint a közeledő kiegyezési tárgyalások és Lueger polgármesterré történt megválasztása elleni császári vétó összefüggéseire 1895 őszén. Fel kell ismernünk, hogy nemcsak „közös külpolitika" létezett, hanem egy olyan jelenség is, melyet közös, azaz a monarchia mindkét felére kierjedő „belpolitikának" nevezhetünk.[34] Ennek elemzése terén még fontos feladatok állnak a történetírás előtt.

Stourzh, Gerald: „Rechtsnatur" und politische Struktur der Doppelmonarchie: Versuch einer historischen Phänomenologie. In *Die Habsburgermonarchie.* VII/1. Hrsg. Rumpler, Helmut – Urbanitsch, Peter Wien, 2000, Verl. der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1223–1230.
Fordította Zachar Péter Krisztián.

Jegyzetek

1. Eisenmann, Louis: *Le compromis austro–hongrois de 1867.* Études sur le dualisme. Paris, 1904, 614., 616.
2. 1907. február 5-i memoár, közli Wank, Solomon: Aehrenthal's Program for the Constitutional Transformation of the Habsburg Monarchy: Three Secret Mémoires. *The Slavonic and East European Review,* 41 (1963) 534. Aehrenthal már 1904-ben utalt az USA Legfelsőbb Bíróságára és egy inkább balszerencsés hasonlattal élve vetette papírra, hogy „ama legfelsőbb bíróság hiányában, amely az Egyesült Államokban sikerrel intézi az egyes tagállamok közötti ellentétek elsimítását", a közös külügyminisztériumra kell bízni, ha nem is az egyeztető funkciót, de annál inkább „a hagyományok és a nagyhatalmi helyzet előfeltételeinek megőrzését". *Aus dem Nachlass Aehrenthal. Briefe und Dokumente zur österreichisch–ungarischen Innen- und Aussenpolitik 1885–1912.* Hrg. von Solomon Wank (Quellen zur Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts 6) Graz, 1994, 328., Nr.240. Aehrenthal levele Goluchowskinak, 1904. február 26. / március 10.
3. Dantscher von Kollersberg, Theodor: Der *monarchische Bundesstaat Österreich–Ungarn und der Berliner Vertrag nebst der bosnischen Vorlage.* Wien, 1880. Uő: *Die auswärtigen Reichsangelegenheiten und die ungarischen Interpellationen betreffs der Petersburger Reise des Erzherzogs Franz Ferdinand.* Wien, 1902; Uő: *Der staatsrechtliche Charakter der Delegationen.* Wien, 1903.; Uő: *Das staatrechtliche Verhältnis zwischen den Reichsratsländern und Ungarn.* Wien, 1906. Részletes, tiszteletteljes, de kemény kritikáját adja Dantscher első könyvének: Jellinek, Georg: *Die Lehre von den Staatenverbindungen.* Wien, 1882, 227–234.
4. Pražak, Jiři: *Rakouské právo ústavní IV: ústava močnarství celkového.* Praha, 19032, 241–246 (§§. 336 és 337).
5. Uo. 241. A kiegyezéssel kapcsolatos magyar elméletekről lásd részletesen: Péter, László: Verfassungsentwicklung in Ungarn. In *Die Habsburgermonarchie.* VII/1. Hrsg. Rumpler, Helmut – Urbanitsch, Peter Wien, 2000, Verl. der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 239–540. (különösen: 322–331.o., valamint 401. skk. o.).
6. Pražak: *Rakouské právo ústavní.* IV, 236.
7. Uo. 246.

8. Tezner terjedelmes munkásságából itt csak szűk keresztmetszetet adhatunk. Az itt felvázolt problematika szempontjából legjelentősebb munkája: *Der Kaiser.* Wien, 1909. Továbbá: uő: *Wandlungen der österreichisch–ungarischen Reichsidee.* Wien, 1905.; *Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publizistik.* Wien, 1899; Der österreichische Kaisertitel und der Dualismus. *Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik un Verwaltung,* 20 (1911) 1–51.; uő: Das staatsrechtliche und politische Problem der österreichisch–ungarischen Monarchie. *Archiv des öffentlichen Rechts* 30 (1913) 102–151. és 31 (1913) 1–51. és 157–189.
9. Ulbrich, Josef: *Das österreichische Staatsrecht.* Tübingen, 1909, 102. (az 1904-es 3. kiadás alapján készült átdolgozás)
10. Juraschek, Franz von: *Personal- und Realunion.* Berlin, 1878.
11. Zolger, Ivan: *Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn.* Leipzig, 1911, 162.
12. Törvény az Osztrák (sic!) Monarchia valamennyi országát érintő közös ügyekről, 1867. december 21. 3. §; Bernatzik, Edmund: *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen.* Wien, 1911. Nr. 138, 442.
13. Juraschek: *Personal- und Realunion,* 111.
14. Jellinek: *Staatenverbindungen,* 240. 56a. jegyzet
15. Uo. 234.
16. Uo. 242.
17. Nem térhetünk ki e helyütt például Franz Hauke tankönyvére: *Grundriß des Verfassungsrechts* (Grundriß des Österriechischen Rechts. hrg. A. Finger – O. Frankl) 3. köt. 1. rész, Leipzig, 1909.; vagy Josef von Löwenthal figyelemreméltó tanulmányára: Die rechtliche Natur von Österreich–Ungarn. *Österreichische Zeitschrift für Öffentliches Recht,* 3 (1918) 611–655., Ez utóbbi Szászy Béla 1916-ban Budapesten megjelent, az osztrák–magyar közjogi közösség jogi osztályozásáról szóló tanulmányára reflektált (Vö. Szászy Béla: *Az osztrák–magyar közjogi közösség minősítése.* Budapest, 1916). A két tanulmány első világháborús kiadási idejét tekintve láthatjuk bennük a kettős monarchia jogi természetéről folytatott, korábban igencsak heves vita – szelíd és udvarias hangvételű – hattyúdalát. Löwenthal (i. m. 638.) a két államról szóló elmélet gyenge pontjaként szintén az uralkodó akkor életbe lépő egyedüli döntési jogát hangsúlyozta, ha nem sikerülne a megegyezés a pénzügyi teherek megosztásáról (1867:XII. tc. 21. §.). E kérdés központi jelentőségéről lásd: Komjáthy, Miklós: Entstehung des Gemeinsamen Ministerrates und seine Tätigkeit während des Weltkrieges. In *Die Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der österreichisch–ungarischen Monarchie 1914–1918.* hg. Miklós Komjáthy, Budapest, 1966, 19.
18. Nagyról és politikai, szellemi környezetéről, melyben államjogi tanait megalkotta lásd részletesen: Péter, László: Verfassungsentwicklung in Ungarn. In *Die Habsburgermonarchie.* VII/1. 396. skk.
19. Az itt felhasznált kiadás: Nagy Ernő: *Magyarország közjoga.* Budapest, 1905 (5. kiadás)
20. Uo. 465. sk. (197. §)
21. Uo. 422. sk. (180. §)
22. Uo. 465. skk. (197. §). E helyütt említünk meg néhány olyan korabeli magyar munkát a kettős monarchia jogi természetéről és Magyarország helyzetéről, melyek német nyelven is hozzáférhetők: Gróf Andrássy Gyula: *Ungarns Ausgleich mit Österreich vom Jahre 1867* Leipzig, 1897.; Marczali Henrik: *Ungarisches Verfassungsrecht.* Tübingen, 1911. Ez utóbbi munkához kétes információértéke miatt kimerítő kritikát fűzött Polner Ödön: Ein ungarisches Staatsrecht. *Ungarische Rundschau,* 1 (1912) 483–525. Továbbá: Wlassics Gyula: Die rechtliche Natur des G. A. XII:1867. *Ungarische Rundschau,* 1 (1912) 298–333.; Polner Ödön: Das Staatsrecht des Königreichs Ungarn und seiner Mitländer. In *Ungarn. Land und Volk, Geschichte und Staatsrecht* etc. Budapest, 1917, 214–267. Az újabb időben született magyar oldalról egy olyan irodalmi áttekintés a Friedrich Teznerrel folytatott jogtörténeti–alkotmányjogi vitáról, amely bizonyos fokig folytatja is azt: Buzás, József: Zur Geschichte des österreichisch–ungarischen öffentlich–rechtlichen Verhältnisse: Friedrich Tezner über die Rechtsnatur der dualistischen Staatenverbindung. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte,* Germanistische Abteilung 102 (1985) 269–282. Valószínűleg a legfontosabb és legjobb író, aki részt vett a Teznerrel (és más osztrák szerzőkkel, így például Harold Steinackerrel) folytatott vitában, gróf Apponyi Albert volt: Die rechtliche Natur der Beziehungen zwischen Österreisch und Ungarn. Kibővített különlenyomat az *Österreichische Rundschau,* 28 (1911) 3–6. füzetéből (új oldalszámozás 1–62); Steinacker hozzászólásai az Apponyival folytatott vitához (és egyéb alkotmánytörténeti munkái is) egybegyűjtve megtalálhatók: Steinacker, Harold: *Austro–Hungarica. Ausgewählte Aufsätze und Vorträge.* (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Komission 8) München, 1963. Végül igen jelentős még: Tezner, Friedrich: Apponyis Beweise gegen die Realität der österreichischen Gesamtstaatsidee. *Österreichische Rundschau,* 29 (1911) 259–271., 352–362., 429–439.
23. Eisenmann: *Compromis,* 619.

24. Elhangzott 1878. május 18-án a főrendiházban, idézi: Sutter, Berthold: Ausgleichsverhandlungen zwischen Österreich und Ungarn 1867–1918. In *Der österreichisch–ungarische Ausgleich von 1867 seine Grundlagen und Auswirkungen.* hg. Mayer, Theodor. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 20) München, 1968. 87. (A szerző azonban Ignaz fiának, Ernstnek tulajdonítja a kijelentést.)
25. Galántai József: *Der österreichisch–ungarische Dualismus 1867–1918.* Budapest, 1985, 70. sk. Magyarul: Galántai József: *A Habsburg-monarchia alkonya.* Budapest, 1985, Kossuth Kiadó.
26. Eisenmann: *Compromis*, 616.
27. Ehhez a kérdéshez rendkívül érdekes: Sugar, F. Peter: An underrated event: The Hungarian Constitutional Crisis of 1905–6. *East European Quarterly*, 15 (1981) 281–306.
28. Az 1902. március 5-én Brüsszelben megkötött cukorra vonatkozó nemzetközi egyezményt – mindenekelőtt a magyar fél jogértelemezésének sikereként – a Monarchia belgiumi követén kívül az osztrák és a magyar kormány egy-egy képviselője is aláírta. Erről lásd Stourzh, Gerald: Ungarn und Österreich neben/anstatt Österreich–Ungarn: zur Evolution der Vertragspraxis" In *Die Habsburgermonarchie.* VII/1. 1213. (*A szerk. jegyz.*)
29. Bernatzik: *Verfassungsgesetze*, Nr. 169. 649. (Exkurzus)
30. Tezner: *Das staatsrechtliche und politische Problem*, III. rész 186.
31. Ferenc József legfelső kéziratát az Osztrák–Magyar Monarchia elnevezés bevezetéséről lásd e kötetben a *Források* között.
32. Ebben az összefüggésben egyszer Tezner „az uralkodó általános helyettesítő funkciójáról" is beszélt. Friedrich Tezner, Der österreichische Parlamentarismus und der Verwaltungsgerichtshof. *Österreichische Rundschau*, 37 (1913) 207–216, (itt: 214). Ehhez lásd még Gerald Stourzh, Verfassungsbruch im Königreich Böhmen: Ein unbekanntes Kapitel zur Geschichte des richterlichen Prüfungsrechtes im alten Österreich. In *Staatsrecht und Staatswissenschaften in Zeiten des Wandels. Festschrift für Ludwig Adamovich zum 60. Geburtstag.* Hrg. Bernd-Christian Funk – Hans R. Klecatsky – Edwin Loebenstein – Wolfgang Mantl – Kurt Ringhofer, Wien–New York, 1992, 675–690.
33. Tezner: *Apponyis Beweise*, 431.
34. E tézisemet korábban már kifejtettem: Stourzh, Gerald: The Multinational Empire Revisited: reflections on late Imperial Austria. *Austrian History Yearbook* 23 (1992) 1–22, különösen 10–17. További példákat mutat be Somogyi Éva arra nézve, miként tette túl magát az uralkodó a formális jogköri korlátokon a kettős monarchia mindkét felében súlyos krízishelyzetek – így az 1871-es Hohenwart-válság és az 1905-ös magyar válság – során. Somogyi Éva: *Der gemeinsame Ministerrat des österreichisch–ungarischen-monarchie 1867–1906* (Veröffentlichungen der Komission für Neuere Geschichte Österreichs 73) Wien, 1996, 217–228. Magyarul: Somogyi Éva: *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg-Monarchiában. (A közös minisztertanács, 1867–1906)* Budapest, 1996, História – MTA Történettudományi Intézete.

A MONARCHIA-MÍTOSZ

(1987) GLATZ FERENC

A MONARCHIA SORSA A TÖRTÉNETÍRÁSBAN

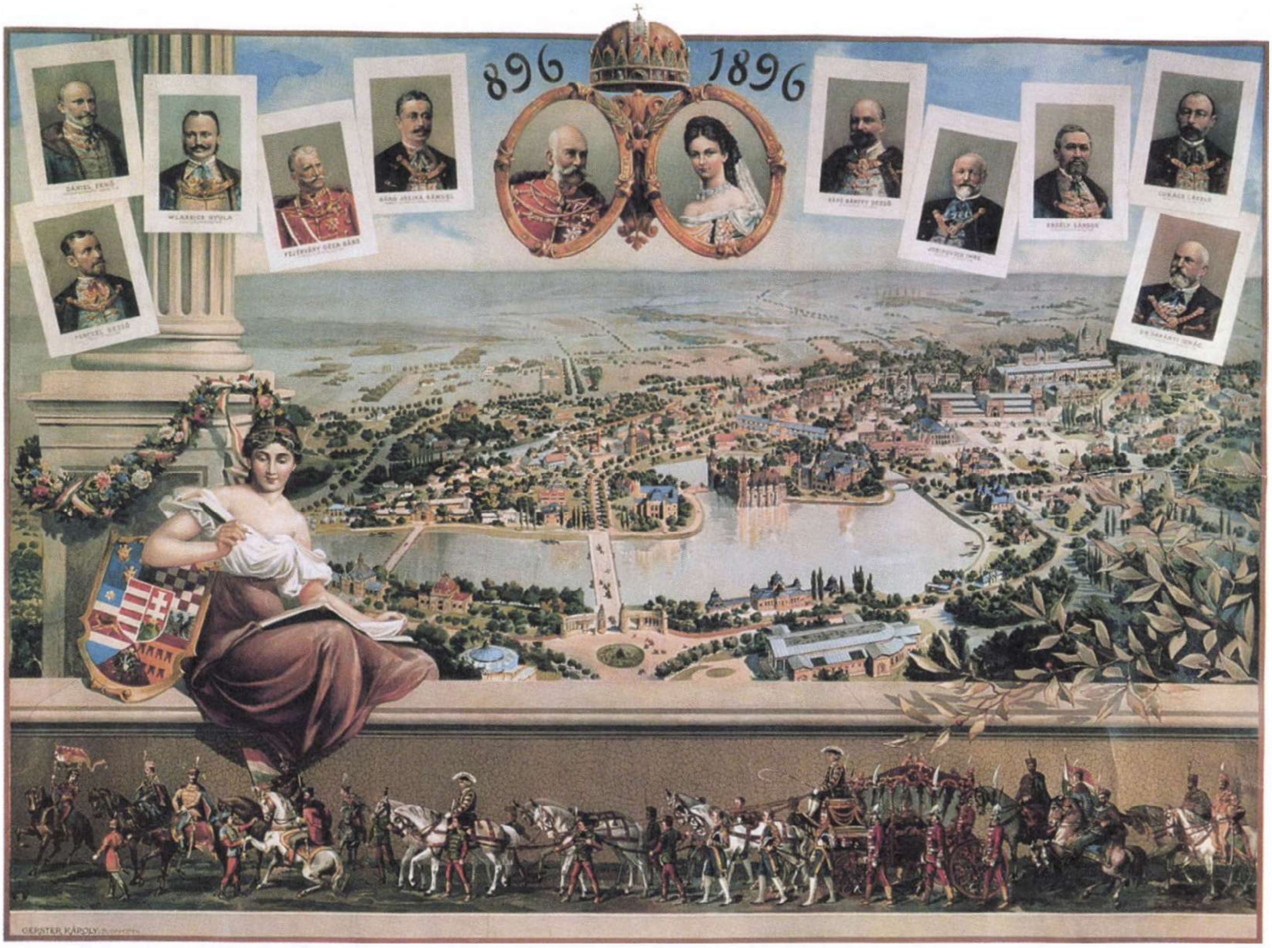
A Habsburgokról sok évszázadon át azt tartották: szerencséjük volt birodalomgyarapításukkal. (Te csak házasodj, boldog Ausztria!) A történész ma, a birodalom összeomlása után hetven esztendővel, nyugodtan mondhatja: legalább ennyire szerencsétlen volt az utókor értékelésével.

Közjogi kérdések. Történeti jog

Már fennállásának utolsó évtizedeiben a politikai és a történeti irodalom minden lehetséges rosszat elmondott róla. Az osztrák közjogi irodalom hangos konzervatív szárnya állandóan azt hangoztatta, hogy a birodalom utolsó létezési formája, az 1867-es Kaiserlich und Königlich Monarchie, azaz az Osztrák–Magyar Monarchia, konstrukciója indokolatlan előnyökhöz juttatta a magyarokat. A magyarországi publicisztika pedig arról beszélt: az ezeréves magyar állam önállóságát sértette meg az 1867. évi kiegyezés. A politikai-közjogi irodalomhoz „természetesen" felsorakoztak az évek során az osztrák történetírók is, a bécsi történetírásra jellemző aprólékos kis tanulmányokba bújtatva az aktuális közjogi érveket: vajon azzal, hogy a magyar korona a német-római, illetve később az osztrák császár fejére került, alárendelődött-e a magyar király mint közjogi személy a császárnak? S mindez kizárhatja – gondolva Ferenc József bekövetkezhető halálára – az önálló magyar királyválasztás jogát. A bizonyítékok: az 1606. évi zsitvatoroki béke, majd az 1715. évi Pragmatica Sanctio. A magyar fél természetesen vitatja mindezt. Ugyanígy próbálják a magyarok bizonyítani: a XVII. századi Habsburg-ellenes függetlenségi harcok azért robbantak ki, mert a császár-király környezete a törvényalkotásnál (1604), a felségsértések kimondásánál (Wesselényi, Zrínyi Péter) megrontotta a magyar nemzet és királya viszonyát. A történeti érvek háborúja mögött a XIX–XX. század fordulójának állandó politikai vitája áll: alárendelhetőek-e a magyar politikai törekvések az egységes Monarchia (Gesamtmonarchie) elvének. És idesorolhatóak a viták arról, vajon a török kiűzésében a magyar rendek valóban olyan gyászos szerepet töltöttek-e be, mint az osztrák történetírás állítja (Bécs felmentése – 1683; Buda visszafoglalása – 1686; Thököly Imre szerepe stb.), míg a birodalmi nemesség és a császár mindent megtett a felszabadítás érdekében.

(A *mi generációnk* sok történetszemléleti váltást megért, és historiográfiai tanulmányai révén tisztában van azzal: sok száz lábjegyzetes mikrotanulmányok mögött ugyanúgy meghúzódhatnak az aktuális politikai vezéreszmék, mint a lábjegyzet nélküli publicisztikában. A birodalom két „vezető" nemzete közötti – többmázsányira rúgó sajtótermékbe, tanulmányba fogalmazott – „harc" mögött a birodalom két felének, gazdasági és politikai vezető rétegének nagyon is konkrét érdekellentétei húzódtak meg.)

A nem német és nem magyar népek értelmisége a századfordulóra erősödött meg, nőtt fel a két vezető nemzet, az osztrák és magyar színvonalára. E kis népek fiatal értelmiségijei lettek a megfogalmazói azoknak a publicisztikai (és kisebb részben tör-

Millenniumi emléklap
I. Ferenc József és Erzsébet királyné arcképével, 1896

ténetirodalmi) írásoknak, amelyek a Monarchiát mint a különböző szláv, román *népek „börtönét"* igyekeztek bemutatni. A politikai publicisztika alapanyaga ez esetben is a történelem, éppen úgy, mint a „vezető" nemzetek közötti vitákban. Az alapkérdés: kinek van *történeti joga* a foglalás elsőbbségén az adott területhez, vagy: a kis nemzeteknek mennyire van évszázados történeti alapjuk az önállóságra. Vajon mennyire lehet bizonyítani a horvátok alkotmányos önállóságát, vitatkozva a magyar történetírással, illetve politikai publicisztikával a Tirpimir-dinasztia leszármazásáról vagy a pacta conventáról (1202), hogyan értelmezhető a csehek esetében Fehérhegy (1620), mennyire jogalap az a cseh „alkotmányosság" semmibevételére? A szerbeknek „nemzeti" vagy pedig az ortodoxiának vallási önállóságot biztosított a Habsburg-monarchián belül a Diploma Leopoldinum?

(A *mai történetíró* nemcsak a politikai és történeti „érvek" összekapcsolódását látja, hanem azt is: ezek a politikai-irodalmi, történeti érvek soha nem fogalmazódhattak volna meg, ha a kis – nem magyar és nem német – népek által lakott területek nem fejlődtek volna a XIX. század második felében gazdaságilag gyorsan, vagyis ha nem éltek volna nagyon is jól a bírált, „nemzetek feletti Monarchiából". A Monarchia, mint a térség munkaerő-piacának egyféle kerete, a munkaerő és a tőkeáramlást segítő államalakulat tette lehetővé, hogy a XIX. század végének ipari fellendüléséhez nyersanyagot és ugyanakkor a fogyasztási cikkeknek felvevőpiacot kínáló „peremkerületek" nagyon is jelentős hasznot húztak a Monarchia által biztosított munkaszervezeti-gazdasági egységből, s ez a munkaszervezet volt rohamos fejlődésüknek alapja. Ennek a fejlődésnek részeként született az a helyi tisztviselő-értelmiségi réteg is,

amely immáron saját, újabb partikuláris érdekeit fogalmazta meg a magyarországi, illetve örökös tartományokbeli hagyományos vezető réteggel szemben. És igyekezett a maga érdekeit szintén „nemzeti érdekekként” – azaz most már román, horvát stb. – nemzeti érdekekként feltüntetni.)

Nemzeti középosztályok „nemzeti” érdekei

A Monarchia felbomlása – pontosabban felbontása – után, a területén létrejött *kisállamok* fő gondja: saját állami-nemzeti identitásuk megtalálása volt. Az új kisállamok politikai és történeti irodalma úgy mutatta be immáron nemzetük és a területükön lakó más népek történelmét, mint amelynek csúcspontja az új cseh-szlovák, délszláv, nagyromán államalakulatok létrejötte. A térség korábbi államának két volt „vezető nemzete”, az osztrák-német és a magyar szintén hátat fordít a többnemzetiségű Monarchia örökségének, a maga jövőjét szintén a nemzeti célok követésében látja: Ausztriában felerősödik a németséghez tartozás tudata (már az első világháború idején), felerősödik a Monarchia magyarellenes szempontú kritikája. E szerint a k. u. k. Monarchia nagy hibája a sovén magyarok rövidlátó nemzetiségpolitikája volt. Magyarországon az összeomlás után nosztalgia éledt fel a Habsburg-kor előtti, az 1526 előtti önálló magyar nagyhatalom irányában; a történeti Magyarország összeomlásának egyik okát abban látják, hogy Magyarország trónjára a XVI. században a Habsburgok kerültek, s így az ország érdekei alárendelődtek a Habsburg örökös tartományok érdekeinek. Szidták az 1867-es Monarchiát, melyben az osztrák–cseh vezető körök – úgymond – „felbérelték” a magyarság ellen a nem magyar népeket. A historiográfus azt mondhatná: az 1920-as évek végére a történetírások a Monarchiát egy olyan zsáknak tekintették, amelyben a beleszorult különböző árucikkek egyike sem találta meg a helyét.

(A mai történetíró látja azonban: az 1918 után létrejött önálló államalakulatok új, önálló *„nemzeti” adminisztrációt*, a hivatali-értelmiségi állások tömegét hívták létre; rövid idő alatt felnevelt egy olyan társadalmi réteget – kenyeret, megélhetést biztosítva számukra –, amelynek létérdeke volt a *kisállami fejlődést úgy bemutatni, mint a történelmi fejődés célját*. S ez az új hivatalnok-értelmiségi réteg magát – ugyanúgy, mint száz esztendővel korábban a magyar vagy az osztrák–cseh értelmiségi középosztály tette – a „nemzeti ügy” letéteményesének tekintette. Ugyanígy kritikával nézi a mai történész az itt kitermelt nemzeti ideológiákat is: látja, hogy a térség ezen belső fejlődése nem az isteni – vagy vulgármarxi – elrendeltetés következménye, nem valamiféle mindenekfelett álló „nemzeti-népi” elv következtében valósulhatott meg, hanem az európai hatalmi érdekek kívánták a németség hátában megakadályozni egy potenciális német szövetséges nagyhatalom, a Monarchia, így a történeti Magyarország életét.)

Fasizmus és antifasizmus, historiográfia

A fasizmus korának irodalma éles kritikával tekintett a Monarchia történelmére. Részben azért, mert a korszak kurzuspublicistái, értelmiségijei számára úgy látszott, hogy a németség történelmében a kibontakozást nem a Habsburg katolikus vezetés, hanem a *porosz vezetésű, ún. kisnémet* megoldás hozta. De kritizálták a Monarchiát részben azért is, mert a modernizációs jelszavakat hangoztató fasiszták előtt a Monarchia a *konzervatív, elaggott* és egyben *liberális államalakulat* mintájaként jelent meg. Magyarországon ugyanakkor, a fasizmus előretörése idején, az 1938–1941 között végrehajtott területrevíziók azt a látszatot keltették: Magyarország a Habsburgok nélkül is képes lesz 1918 előtti évezredes területeit visszaszerezni. Úgy látszott, hogy a történelem visszaállítja az 1526 előtti állapotokat.

Osztrák–magyar jubileumi érmék. Képeslap, 1908

De pórul járt a Monarchia az *antifasiszta* politikai és történelmi publicisztikában is. Mind a szovjet, mind a térség kis népeinek (lengyel, cseh-szlovák, magyar) publicisztikájában a „németellenességet" azonosították a Habsburg-ellenességgel. A Habsburgmonarchia ennek következtében úgy jelent meg, mint a németek keleti expanziójának előfutára. Az *aktuális németellenes* mozgósító ideológia – paradox módon – a *Habsburg-ellenesség történelmi szlogenjébe bújt*. És ne feledjük: a második világháború után e kis népek történeti irodalmát alapjaiban határozták meg az antifasiszta-kommunista és nem kommunista baloldali publicisztika propagandatézisei. Ezeket azután a centralizált, 1949 utáni tudománypolitika számon is kérte a kutatóintézetek, tanszékek rendszerén.

(A *mai történész* természetesen látja ezen ideológiák virágzása mögötti birodalmi érdekeket. Ahogy az 1920-as évek Monarchia-bírálata mögött még a régi, Monarchián belül felnőtt tisztviselő-értelmiségi réteg identifikációja állott, ugyanúgy a fasizmus és antifasizmus ideológiai táborában már az új társadalmi elemek rétegérdekei húzódtak meg. Ekkor jelentkeztek a hivatásilag is önállósuló *Bildungsbürgertum* (képzettségből élő) és ugyanakkor a *„népi"* – Kelet-Európában jórészt paraszti – *elemek* a maguk *arisztokratizmusellenes, antimonarchista társadalmi* töltésükkel. Mellettük az antifasiszta fronton pedig a Közép-Európában a németséggel riválisis – és a német fasizmus által fenyegetett – németellenes *zsidó kispolgárság*. A Monarchia hagyománya, emléke már nemcsak a térség „nemzeti" fejlődésének antitéziseként jelent meg, de az új, feltörekvő, az adminisztrációkat kézben tartó hivatalnok-értelmiségi rétegek történelmi ellenfeleként is.)

A „nemzetek feletti" állam

Az 1953–1968 közötti nemzetközi politikai enyhülés és a világháború utáni gazdasági fellendülés kedvezni látszott a Monarchia hagyományainak. A nyugat-európai gazdasági integráció felvázolta egy olyan Nyugat-Európa lehetőségét, amelyben a nemzeti-állami határok csak virtuálisak maradnak, s a döntő a „racionális", a gazdasági közösség lesz. Nem Nyugat-Európa – melyet ekkor ismét a dinamikus francia imperializmus vezetett –, hanem az Egyesült Államok volt a hazája annak a gondolatnak, amely a soknemzeti állam (Vielvörkerstaat), a Monarchia történetében felfedezte a *nemzetek feletti államközösség modelljét*. De kedvező politikai helyzet látszott keletkezni a Monarchia területén immáron létező, a közép-európai szocialista országokban is. A Hruscsov vezette politika az új önállóság alapján engedte működtetni a KGST-t, s az 1956 utáni újrakezdés mind Lengyel-, mind Magyarországon, Jugoszláviában, Csehszlovákiában hatékonynak látszott. A Monarchia újjáértékelése ekkor következik be, mindenekelőtt a sztálinista múlttal szakítani kívánó Magyarországon. Közös munkák jelzik e korszakot az osztrák és a szomszédos országok történészeivel. Az 1968 utáni megmerevedés a politikában és az ezzel járó virulens nacionalizmusok azonban hamar véget vetettek ennek az átértékelési hullámnak.

Új szempontokhoz

A mai, még fiatalabbnak számító történésznemzedék már azon időkben nevelkedett, amikor a Monarchiáról esetleg nagyapáitól hallott, s olyan korban, az 1960-as években nőtt fel szellemileg, amikor a fő kérdés számára az volt hogyan lehet a történetírást a napi politikai emócióktól függetleníteni. És az 1970-es években az európai progresszió – nem utolsósorban a nyugat-németországi – előretörését érezve elszakadni kívánt a nacionalizmusok és általában az állami-nemzeti ideológiák válfajaitól (mind kisállami, mind nagyállamitól). Nem néz a Monarchiára mint a „népek börtönére", hiszen látja, hogy a Monarchia-ellenes propagandától eltérően, világtörténelmi mércével az Osztrák–Magyar Monarchia a kor liberális-polgári nemzetiségpolitikai alapelvek szerint volt berendezve. (Nem szólva arról, hogy európai országokban hét évtizeddel később sincs a nemzeti kisebbségek sorsa jobb állapotban.) Felteszi a kérdést: vajon a *térség dolgozó osztályai szempontjából* használt-e a kisállamiság? És a másik kérdést: *vajon nem elsősorban az állami-nemzeti bürokráciákat kézbe vevő és pozicionált középrétegeknek hozott-e csak előrelépést a világfejlődéshez mérve az elmúlt hatvan év?* Látja a Monarchia működésében a hibákat, erős kritikával nézi konzervatív politikai struktúráját, tehetetlenségét a nemzetiségi és szociális politikában, de látja azt is: olyan munkaszervezet kereteit képezte a kettős Monarchia, amelyben a hegyi állattartásban nagyszerű román, a magyar paraszt, a cseh-morva-német iparos, a hegyi művelésben jártas szlovák a *szabad munkaerő-áramlással a térség történelmében az eddigi legszabadabb módon fejthette ki munkatevékenységét...*

Ez a Monarchia-kép része természetesen egy generáció általános történelemlátásának. Egy olyan generációénak, amely az emberiség fejlődésének csúcsát nem okvetlenül a nemzeti-állami intézményekben tudja, sőt látja, hogy azok mennyire nem megfelelő keretek a XX. század vége valódi nagy problémáinak megoldására: az atomhalál, a környezetpusztulás, a világszintű népmozgalmi, szociális veszélyek elhárítására.

Glatz Ferenc: *Történetírás korszakváltásban.* Budapest, 1990, Gondolat, 185–190. o. Eredetileg megjelent németül: *Geselschaft Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918.* Hrsg. Ferenc Glatz und Ralph Melville. Budapest, 1987, Akadémiai Kiadó, 373–378.

VAJDA GYÖRGY MIHÁLY (1993)

A MONARCHIA SÍRBA TÉTELE ÉS TOVÁBBÉLÉSE A MAGYAR IRODALOMBAN A 20-AS ÉVEK KÖZEPÉIG – (RÉSZLET)

[...]

A XX. század 20-as éveinek közepéig, azaz az úgynevezett bethleni konszolidáció sikeréig tartó vizsgálatunk még nem ad lehetőséget a Habsburg múlt árnyalatos kiértékelésére: hiányzik hozzá a kellő távlat. Egyelőre inkább érzelmi, hangulati megközelítésekről van szó az irodalomban. Biztosabbnak látszik ezért az egyszerű felosztás: az elutasító vagy a nosztalgikus ábrázolások szembeállítása. És ha most terjedelmi és egyéb okokból csupán magyar vagy magyar nyelvű irodalmi dokumentumokat veszünk számba, tudjuk, hogy osztrák viszonylatban és az egykori Monarchia minden más népének viszonylatában is, valószínűleg hasonló eredménnyel lehetne megtennünk ugyanezt.

Különös módon egy osztrák író, Karl Kraus egy írásával, a „Búcsúztató"-val (Nachruf) kezdődött a magyar irodalomban a Monarchia sírba tétele. Eredetije a *Die Fackel* (Kraus folyóirata) 1919-es évfolyamában jelent meg. A „Búcsúztató" gyilkos pamflet volt, amelyet szerzője izzó gyűlölettel és fojtogató dühvel tömött tele, és a jelen s a múlt titkos mozgatóerőinek pontos ismeretéből merítve olyan kiemelkedő nyelvi- és stílusteljesítménnyé terebélyesített, amilyen csak tőle, Kraustól tellett, más senkitől.[1] A „Búcsúztató" az óriásdráma, „Az emberiség végnapjai" közvetlen időbeli szomszédságában született, mintegy annak indulati előjátékaként. Benne Kraus, mint majd a drámában, átkot szór a háborúra, a háborús bűnös Habsburg-államra, igazi, reá jellemző, iszonytató, szinte extatikus szenvedélyességgel. Az új „Német-Ausztriát" még inkább hajlandó lenne elfogadni, haragjának árja a sírba szállt Monarchiára zúdul.

„Azt a fennkölt érzést, hogy a világon csak senkik vagyunk – írja Kraus – és a világ előtt bűneinkkel és vétkeinkkel állunk, vagy a senkiknél is kevesebbek vagyunk, de legalább nem osztrákok, – ezt a fennkölt érzést megzavarhatja továbbá mindazoknak a csalódása, akik a fölszabadult emberiség számára nagy ünnepséget szerettek volna rendezni. Miért is nem érhette meg végső felbomlását ez a monarchia: a joviális hóhéroknak ez a feloszlott egyesülete, a világcsaló erőknek ez az atyafisága, amelynek egységét csak a benne lakó valamennyi nemzet hazaszeretetének meggyalázása garantálta! A bürokráciának ez a pokoli Paradicsoma, a sétányoknak ez a császár-királyi, sőt császár és királyi beszennyezése, amely sétányokat az Isten a közönség oltalmába ajánlotta, az ördög pedig a legfelségesebb és legalságosabb Habsburg-család tulajdonába juttatott! Ez a nyavalyás állam, amelyet mégis a legtalálóbban az Ausztria csúfnévvel lehet illetni, hogy ez miért nem érte meg saját feloszlását?"[2]

Így ömlik az átok és káromlás áradata százhúsz oldalon keresztül, tizenegyezer négyszáz akasztófát, éhező és üzletek előtt sorba álló városlakókat, ostoba bürokratákat, embertelen generálisokat és így tovább gyalázva, egyetlen mondatfolyamban, bekezdés, szünet, pihenő nélkül: iszonytató a vádirat, amelyet Kraus megfogalmazott. 1919. január 25-én jelent meg németül és valószínűleg már egy hónappal később elkészült a magyar fordítása, és mint az újonnan alapított „Károlyi-könyvtár" első kötete, mindjárt meg is jelent. A fordítás teljesítményként szinte felért a szinte lefordíthatatlan eredetivel, az akkoriban népszerű Szini Gyula mestermunkája volt, nem is fordítás, hanem újraírás magyarul. A fordító annyit könnyített az eredetin, hogy bekezdésekkel törte meg a szöveget, alcímeket iktatott bele, egészében mégis hű maradt az eredetihez, még a szójátékait és szellemes nyelvi fordulatait is sikerült a magyarban megőriznie.[3]

Karl Kraus neve nem volt ismeretlen magyar irodalmi, értelmiségi körökben; tisz-

I. Ferenc József temetési menete Bécsben, 1916. november

telői közé tartozott Ady Endre is, olyannyira, hogy amikor véletlenül, 1913. december 6-án ugyanegy estére esett Karl Kraus és Thomas Mann előadása Budapesten, Ady Kraus mellett voksolt. A *Nyugat* szerkesztői annyira fontosnak tartották mindkét eseményt, hogy Adyt kérték fel, jelentse be a publikumnak a két előadó fellépését. És a politikailag elkötelezett Ady Krausnak kedvezett: „...ha egészségem engedné, én Karl Kraust menném meghallgatni... Bátorsága, nagyszerű stílusművészete, akár neveket is tudnék fölsorolni, erősen hatott, tanított és bíztatott nálunk. Úgy sejtem, hogy itt Budapesten különösen elemében és kedvében lesz Karl Kraus, aki mint fölolvasó is nagyon egyéni, izgató és érdekes... Aki pedig talán mégis Thomas Mannt fogja választani egyazon este két fölolvasója közül, annak is igaza lehet."[4]

Hogy 1919-ben Kraus „Búcsúztató"-ja nem keltett jelentős visszhangot a magyar sajtóban, annak megjelenésének időpontja volt az oka. A kivérzett, elszegényedett, széthullott, létkérdésekkel küszködő ország sajtója nem tudott Kraus–Szini művére kellőképpen felfigyelni. De meg azután a sajtó némileg distanciálta már magát a Monarchiától, művelői az önálló Magyarország kategóriájában gondolkoztak, mintha a közelmúltról hirtelen elfeledkeztek volna. Kraus műve mégis maradandó nyomot hagyott Magyarországon: ha nem az irodalomban, hát a képzőművészetben. A kis kötet címlapjára Szini Gyula magyarázó alcímet nyomatott: „Búcsúztató. Halotti ének az Osztrák–Magyar Monarchia felett." Bíró Mihály, a kiváló grafikus pedig képet rajzolt a címlapra. Népszerű rajza, a *Népszava* számára készített „Kalapácsos ember" a munkásmozgalom szimbólumává lett. A Monarchia sírba tételét hasonló szemléletességgel érzékeltette: egy koporsóval, amelybe egy emberalak a kétfejű sast akarja belegyömöszölni. Ezt a képet is megnagyította plakáttá. A plakáton egy erőteljes férfialak látható, feltűrt ingujjal, fején egy katonasapka és egy vörös jakobi-

nus sapka keveréke, túl nagy, kidolgozott kezei és izmos alsókarja osztály-hovatartozását hivatottak érzékeltetni. Ökleivel és bal lába térdével lenyomja a koporsófedelet, de a sas ellenáll, kitartja szárnyát és egyik karmos lábát, karmai között országalma és jogar, az arcvonások és a félig nyitott csőr rémületre vallanak. Két korona van a két fejen – íme a „kettős" monarchia –: ez a vég! Bíró munkája sikerült, a forradalmi napokban meg különös sikere volt. Stílusát tekintve a grafika nincs messze az expresszionizmustól.

Barátok és ismerősök útján jutott Kraus tudomására „Nachruf"-jának budapesti megjelenése magyar nyelven. Keserű szavakkal nyugtázta ezt a furcsa tényt folyóiratának 1919. áprilisi számában. „Megkérdezésem nélkül, egyetlen szó értesítés nélkül, anélkül, hogy legalább utólag küldött volna egy mintapéldányt... egy magát »Kultúrának« nevező kiadóvállalat közzétette »Nachrufom« fordítását és plakáton hirdette megjelenését Budapest valamennyi utcáján. A plakáton egy férfialak látható, amint a kettős sast koporsóba gyömöszöli." Kraus tehát hozzájutott a fordítás egy példányához. Magának a fordításnak írói „tisztességéről" „hozzáértő helyről biztosították", de természetesen jogi lépéseket tett a kiadóvállalat ellen, szerzői jogai védelmében. „Ha megelégedtem volna annyival, hogy legalább egy pár kiló lisztet elhozhassak a Kultúra kiadótól, a magyar határrendőrség valószínűleg alaposabb hatással védte volna meg a maga szerzői jogait, az enyémek pedig halálom után még védtelenebbek maradtak volna."[5]

Kraus keserűsége jogos volt, az esetnek mégis van egy pozitív aspektusa is. Ha tudniillik egy nagy bécsi író műve egy derék magyar tollforgató közreműködésével és egy kiváló képzőművész munkájával gazdagítva magyarul megjelent, szimbolikus aktusnak kell felfognunk a megjelenés tényét, azt a tényt, hogy a Monarchiából származó pozitív erők összefogtak, világnézetileg különböző művészek éppen a művészet szolgálatában megfogták egymás kezét. Ady elismerése Karl Kraus iránt szintén az egyazon vagy hasonló célért küzdők összefogásának példáját adta határokon át: egyazon céljuk az igazság, az emberi méltóság érvényesítése volt a félig feudális, félig kapitalista társadalmi rendszerrel szemben, amelynek fennmaradását a Habsburg-ház természeténél fogva támogatta. Ady már nagyon beteg volt a „Búcsúztató" megjelenése idején ahhoz, hogy elolvassa és reagáljon rá, de a Habsburg-házban ő is a mozdíthatatlan társadalmi konzervativizmust kárhoztatta. „...az én forradalmiságom – írta – az, hogy Bécs az ő hatalmát ne egy kis zsiványhaddal, de Magyarország népével ossza meg idehaza!"[6]

Hogy Ady szavait jobban megérthessük, idéznünk kell Hatvany Lajost, aki tudvalevően Ady barátja volt. Hatvany 1918-ban írta: „A magyar polgári osztályon belül, annak formáihoz idomulva s mégis a feudális előjogokra támaszkodva élősködött rosszul művelt birtokán vagy megyei hivatalában az úgynevezett történelmi osztály. – A dzsentrire ráfogták, hogy élhetetlen. Pedig mennyire nem az! Mert nincs nagyobb életrevalóság, mint munka nélkül megélni, akár a jég hátán. – Azazhogy a jég hátán nem éppen – hanem Bécs hátán. A modern kuruc Bécsből, az udvartól kapja a szükséges életelixírt. Ez volt Tisza ereje: osztrák segítséggel regenerálni a magyarságnak azt a veszendő osztályát, melyet ő az egész magyarsággal tévesztett össze...".[7]

A Monarchia-ellenes magatartásra a 20-as évek első felének magyar irodalmából (és korábbról) még két példát hozunk Az egyik Szabó Dezső 1919-ben megjelent regénye, *Az elsodort falu* lesz, a másik Szekfű Gyula 1920-ban nagy feltűnést keltett könyve, a *Három nemzedék*.

Szabó Dezső regénye széles látképet ad – némi soviniszta és rasszista színezettel – háború előtti, alatti és utáni magyar társadalomról egy falu tükrében. Alakjai többségükben a vidéki intelligenciához tartoznak, hősének megformálásához pedig tudvalévően Ady Endrét választotta modellül. Nem titkolja antiszemitizmusát. A Monarchiáról – amelynek fennállása idején a regény következő jelenete lejátszódik –, az író tudni sem akar, ha mégis, csak a háború éveiben, a fronton lejátszódó jelenetek-

ben. „Ezek a tetvek egészen megesznek. Úgy tele vagyok, hogy millió mozaikban érzem mozogni magamat... Gyönyörű világtörténet: tetű, szar, rothadt krumpli, káposztatorzsa. Éljen a Monarchia nagyhatalmi állása!” Egy másik katona, mikor a fronton már napok óta nincs ennivaló: „A Monarchia bölcsebb, hogysem leendő hullákat táplálna. Különben is, Galícia minden káposztatorzsája bennük van, ez elég nekik a felfordulásig. Enni! Enni érdemes az otthoniaknak, a hadseregszállítóknak, a trénereknek, a bankfiúknak...” Jeleneteket olvashatunk a közös hadseregen belüli nemzeti gyűlölködésről és hallhatjuk egy asszony keserű szavait, mikor elesett fia helyett átveszi a kitüntetést: „Köszönöm az imádott felséges királynak, köszönöm nem magamért, köszönöm elhunyt hős fiam szelleméért. A szülő szíve most hallgat, a nagy viharban csak a magyar nő beszél: a haza kérte, odaadtam...”[8] A regény a kisnemesi magyar értelmiség pusztulásának képével zárul, amelynek legjobb, életerős képviselője a parasztságban talál menedéket, az őserőben – és ezzel párhuzamosan nő, növekszik a feltörekvő zsidóság ereje, befolyása.

Felesleges volna részletesebben elemezni azt a helyzetet, amely Szabó Dezső ilyen keserűséggel töltötte el – hiszen a háború és a forradalmak után ezzel nem állt egyedül. A sok megrázkódtatás az intelligencia jelentős részét „jobbra” fordította, és a Horthy-uralom támogatta ezt a tendenciát. Szekfű Gyula híres könyve a XIX. század „három nemzedékének” történetéről ugyanezt a szellemet terjesztette, igaz, árnyalt, objektív hangon. Az első nemzedék, amelyet leírt, Széchenyi nagy reformgenerációja; a második Deák Ferencék passzív ellenállásának nemzedéke, amely végül is célba ért. Szekfű kritikája elsősorban a kettős monarchia korszakát érte, vele együtt az asszimilációt, elsősorban a zsidók asszimilációját, illetve annak előmozdítását. A könyv megfelelt a korhangulatnak, Szekfű történészi igazságkeresése ezért konjunkturális alkalmazkodásnak tűnt, holott nem volt az.

Fogadtatására egy ellenhangot idézünk, Ignotusét, aki úgy találja, hogy „ezen lehetetlen el nem mosolyodni, elgondolván, hogy az Árpádok, Nagy Lajos és Mátyás napjait kivéve soha a magyar mint magyar, mint ország, mint nemzet annyira nem volt, nem egzisztált, mint az úgymond hanyatló időben.” Majd alább: „A valóság az, hogy Magyarországnak nagyjában soha oly jó dolga nem volt, mint a háború előtt eltelt negyven-ötven év alatt, s bármi csapnivaló rossz volt, végig e nagy időn át, úgy külső, mint belső... politikája... hogy e politikán oly későn vesztettünk rajta, már az is viszont amellett bizonyság, hogy e politikának alapja, vagyis Magyarországnak az Osztrák–Magyar Monarchiában s e monarchiának a német szövetségben való elhelyezkedése nem volt káros s nem volt természetellenes. Ezt, úgy érzem, Szekfű Gyula sem hiheti másképp, s így tán egyetért a megfigyeléssel, hogy az osztrák úgynevezett elnyomás, legalábbis a kiegyezés után, Magyarország számára olyasmi volt, mi némely tengeri állatok számára a tenger nyomása, mely más állatot agyonlapít, de ezt együtt tartja, s ellensúlyozza belső feszülését, mely különben darabokra robbantaná...”[9]

Ignotus igazán meggyőzően érvelt, számos mai történész érveit megelőzve, Ady szeme azonban még világosabban látott. Mert Bécs kiegyezése a magyar uralkodó osztállyal egyfelől valóban nyugalmat és viszonylagos jólétet eredményezett az országban (amiből a munkások zöme és a szegényparaszti réteg ki volt zárva), másfelől konszolidálta a feudális állapotokat, a nagybirtokos arisztokrácia és az egyházi nagybirtok hatalmát, és megakadályozta a modern demokratikus fejlődést, a polgári demokrácia kialakulását. Ugyanakkor a liberális gazdasági rendszer eredményei közé tartozott némi, nem is jelentéktelen iparosodás és a gazdasági szerkezet lassú korszerűsödése.

A Monarchia melletti állásfoglalásokból most Krúdy Gyula egy megható levelét idézzük, amelyet Hatvany Lajoshoz intézett, aki akkor emigránsként élt Ausztriában. „Kedves Laci – így kezdődik a levél – ön ma indul Gasteinba, ahol az öreg Ferenc József annyi jó időt eltöltött, mikor még azt hittük, hogy mindnyájan örökké élünk. Az Öregúr nem megy többé Gasteinba; vajon találkozik-e ön ott az ő szellemalakjával? (...) Mindnyájan meghaltunk, kedves Laci: Ferenc Józseffel együtt. Furcsa, de így van,

KÉPESLAP I. FERENC JÓZSEF ÉS KÁROLY TRÓNÖRÖKÖS (A KÉSŐBBI IV. KÁROLY) ARCKÉPÉVEL, 1915

hogy ez a magyarul sem elég jól tudó öregember jelentette a magyar irodalom többé soha vissza nem térő fénykorát is. Gőgösek voltunk az irodalmunkra, hencegtünk temérdek értékeinkkel, és azt hittük, hogy a magyar irodalomnak éppen úgy vannak halhatatlanjai, mint akár a külföldi irodalmaknak. Talán az egy Adyn kívül senki sem maradott meg a mi korszakunkból, ő is csak azért, mert idejében meghalt. Ha valaha feltámad még a magyar irodalom: ott kell folytatni, ahol 1918-ban abban hagytuk, nyomuk sem maradt meg ezeknek az esztendőknek. Betegségek, szegénységek, üldözések, kénytelen vértanúságok vették el az alkotástól az írók kedvét..."[10]

Krúdy 1925. július 14-ről keltezte ezt a levelet; még mindig rossz volt a közérzete, és nem csak az övé. A rossz művészi közérzet országos, társadalmi bajokat jelez, amelyeket a bethleni konszolidáció enyhített ugyan, de gyökeresen orvosolni nem tudott, a magyar írók szája íze keserű maradt. Az irodalmi élet nehezen tért magához a fehér terror éveiben elszenvedett megrázkódtatásokból, az alkotó értelmiség egy része – nem is jelentéktelen – még mindig emigrációban élt, az otthon maradottak pedig még mindig nem érezték magukat biztonságban, óvatosan kellett viselkedniük, meg kellett gondolniuk, mit írjanak meg, mit ne írjanak meg. Lehet, a nyomást a rezsimet kiszolgáló irodalom nem érezte, de a haladó magyar irodalomnak még sokáig kellett várnia a változó rendszerből kiinduló nyomások megszűnésére. (Lehet, hogy még mindig várnia kell.) Nem csoda tehát, hogy a Monarchia múltba merült világa, a „boldog Ferenc József-i békeidők" rózsaszínben tűntek fel azon nemzedékek szemében, amelyek még megélték a monarchiás nyugalmat, s a közelmúlt nemcsak a boldog időket, hanem az ifjúságot is jelentette. Erről „dalol" Kosztolányi 1920-ban közzétett kötetében, a „Kenyér és bor"-ban.

Szonett az öreg királyról

Mily meghatottan gondolok ma rája,
hogy nyavalyatörősen és bután
fekszünk a sárban, annyi könny után,
s szájunk a tébolyt és jajt kiabálja.

Ezüstösen hullt a tél zuzmarája,
öregapóként ült nagy trónusán
az agg király, mi kávéztunk Budán
s a végtelen békére nyílt a pálya.

Én akkor voltam boldog. Aranyak
bújtak rongyos zsebembe hallgatag
és fájt az élet, a rejtélyes-édes.

Diadalmas tüzével vert a nap.
Sírtam, daloltam lombos kert alatt,
mert költő voltam és huszonöt éves.

A múltba nézés, a nosztalgia és a vele járó vágyódással telt hangulat Kosztolányi egész lírai pályáját végigkíséri. Ebben rokona a modernség osztrák lírikusainak, Rilkének, Traklnak – nála is jelentkezik az álom és ébrenlét impresszionista elvegyülése: az 1910-ben megjelent ciklus, „A szegény kisgyermek panaszai" ennek a költői magatartásnak klasszikus példája.[11]

A tizennégy évvel későbbi „Bús férfi panaszai" még mindig ugyanezt a hangulatárnyalatot, ezt a belső tartást szuggerálja, még mindig a múlt a szép és a jelen a riasztó:

Nem tudtam én dalolni nektek az újról, csak a régiről,
nem tudtam én dalolni nektek a földről, csak az égiről.
Mert ami elmúlt, az csodásan kísért az én dalomba még,
mert aki meghalt az időben, úgy van fölöttem, mint az ég...

Nem annyira az ébrenlét és az álom közötti állapot, mint inkább a kettő elválaszthatatlan egysége Krúdy Gyula prózájának a sajátos jegye: sokszor nehéz a történéseket, amelyeket ábrázol, ébrenlétbe vagy álomba sorolni. Minden együtt van nála, múlt és jelen, képzelet és realitás, alakjai úton vannak egyik helyről a másikra, nincs nyugtuk, pihenőjük, akárcsak Rimbaud részeg hajójának. Mintha azt akarnák sugallani, hogy az élet csak átmenet, de nem tudni, honnan hová, mi a cél, miért csinálja az ember azt, amit cselekszik. Szindbád, a hajós e hangulatban utazik városról városra, asszonytól asszonyig, elegánsan és gavallér módjára, de sohasem áll két lábbal a földön, lebeg az élet dolgai felett. Századfordulós Don Juan vagy Casanova, inkább az utóbbi, mert a nők akkor is tovább szeretik, amikor már elhagyta őket, nem haragszanak reá, nem gyűlölik, mint Don Juant, és nem kérnek rajta számon semmit, csak várják, hogy újra szeresse őket. Szindbád nem a jelenben él, ő az emlékezés álomlovasa.

A Monarchia Krúdy oeuvre-jében intenzíven él tovább. Monarchiabeli hősének, Alvinczy Eduard úrnak 1913 és 1933 között hat regényt és hosszabb elbeszélést szentelt, elsőnek *A vörös postakocsit*. Alvinczy úr Bécsben és Budapesten egyaránt otthon van, ősi nemzetségére hivatkozik, őseire, akik már az Árpádok alatt fontos hivatalokat viseltek, mikor a világ azt sem tudta még, kik azok a Hohenzollernok. Annál inkább tisztelte és szerette a Habsburgokat, sohasem hitte el Rudolf trónörökös mayerlingi tragédiáját, mert az a Habsburg-ház hanyatlását jelentette volna. Egy titokzatos Morvai úr elvezette egyszer a kapucinusok kriptájába, ahol a Habsburgok nyugosznak, és ott

szemtanúja volt a jelenetnek, ahogy a csuklyás barátok merengve bámultak Rudolf trónörökös üres koporsójába. „A nagy kópéban", az Alvinczy-sorozat egy hosszabb elbeszélésében az utolsó Habsburg uralkodó, Károly koronázásának reggeléről írja: „Az öreg, álmatlan hírlapírók a cilinderkalapjuk mellé tűzték fehér belépőjegyüket, a kordonok szabályszerűen zárták el a különböző emelvényeket, pontosan ment minden, mint akár I. Ferenc József temetésén, mintha a bécsi gyászmenet tért volna vissza a muzsikáló óra lapján, de más ruhát vett az öltözőben." Majd alább: „A főhercegnők hintóikkal a kijelölt percben érkeztek a Mátyás-templom sekrestyéjéhez, a csepegő esőben utánozhatatlan kézmozdulattal... magasra emelték brokátuszályaikat vékony lábszáraik felett, és a szoknyaránc, mint virágharang fogta körül térdüket, amíg a sekrestye ajtaján eltűntek... Rezeda úr (Alvinczy egy segédje – V. Gy. M.), akinek sikerült darab ideig a Mátyás-templom sekrestyéjében tartózkodnia, midőn oda a főhercegnők megérkeztek, és a hideg szenteltvíz-tartóba dugták fehérkesztyűs kezüket, Rezeda úr oly melegséggel dörgölődött a főhercegnők szoknyái, mentéi, fejkötői közé, mintha legalábbis udvari funkcionárius volna. Habsburg főhercegnő volt élete álma a sok pesti izraelita-asszonyság pártfogása után..."[12] Károly király már nem bírta oly mértékben Krúdy csodálatát, hogy koronázása napjának leírásakor el ne kalandozott volna a fantáziája más kedves tárgyaihoz, így az asszonyokhoz.

Az Alvinczy-sorozat utolsó regényének, *A kékszalag hősé*nek bevezetőjében olvasható Krúdynak ez a nyilatkozata önmagáról: „A sors úgy akarta, hogy látója, sőt csekély mértékig egyik statisztája legyek a húsz év előtti világnak, benne az Osztrák–Magyar Monarchiának... A regényem a háború előtti, húsz év előtti legbékességesebb korszakát tárgyalja ennek a csillagrendszernek... A kékszalag, a Derby kékszalagja az élet kékszalagját is jelenti képletesen vett értelemben. Elszegényedett életünkben csak regényekben lehet beszélni manapság a kékszalag hőseiről..."[13]

Kosztolányi és Krúdy nosztalgikus és megszépítő ábrázolásait cikkek és újságcikkek százaival támogathatnánk, hiszen a Horthy-rendszer első éveiben sokan voltak még a Monarchia, pontosabban a magyar királyság visszaállításának hívei. Károly király kétszeri visszatérésekor ezek álltak melléje, de az ország belső állapota és a külföldi rosszallás egyaránt nehézzé tette volna a restitúciót. Ezt maga Horthy sem kívánta. Nem valószínű, hogy puszta hatalomvágyból, mert akkor nem ő maradt volna az ország első embere, hanem egyszerűen tájékozatlanságból. Horthy katona volt, nem politikus. A forradalmak, a köztársaságuk bukása, a román hadsereg megszálló hadműveletei és a nyomában, az ő vezetése alatt bevonuló magyar hadsereg, amely fő feladatát abban látta, hogy kiirtsa, vagy legalább megfélemlítse a kommunistákat, és velük az ország minden szabadon gondolkodó emberét, íróját, művészét, sok volt a lóra ültetett ellentengernagynak, Ferenc József egykori szárnysegédjének. A zűravar és felfordulás addig tartott, míg Bethlen István okos politikával rendet nem csinált.

Lehet, hogy a zűrzavar és felfordulás láttán fogta el Móricz Zsigmondot a nosztalgia az egykori rend után, amit a Monarchia jelentett. Legalábbis ez olvasható ki 1925-ben írt lírai soraiból, amelyeket a várhegyen álló – Mária Terézia apja, III. Károly által építtetett –, barokk palota látványa csalt ki a tollából. – „Mi ez? ... ez az épület itt? ... Egy ország luxusa? ... Jött egy nép, hogy fáradt s közönyös Urának csábító kéjlakot emeljen! Boldogtalan elszánás: egy nagy X-et eltartani, aki nem ilyen országok és életnívók közt nőtt... Mosolyogva és vállveregetve és bókolva fogadta a Monarchia Ura a finom ajándékot, mely oly sok az ajándékozónak, amilyen kevés az elfogadónak: s maradt tovább a maga Burgjában, ahol a nép nem nézett fel rá félő imádattal, de fesztelenül járt keresztül udvarán... S íme a nép, mely gemütlich hétköznapiságban élte a Habsburg-ház szerelmét, hogy elhagyta s elfelejtette a döntés pillanatában: ellenben mi, mint a boldogtalan szerelmes, a kielégítetlen vágy szenvedélyével imádjuk tovább, ferde álmaink tündér király-álmát."[14]

Talán nem is volt Móricznak igaza, hiszen hasonlóan mélabús-nosztalgikus passzusokat az osztrák irodalomból, sőt talán a Monarchia valamennyi irodalmából ki le-

hetne kutatni. De amit Móricztól idéztem, magyarázatot ad egy derék, közepes író ugyancsak 1925-ben megjelent regényének sikerére. Komáromi Jánosra és elfelejtett regényére gondolok, amelynek *A cs. és kir. szép napok* a címe. Ha nem lenne kissé groteszk, e regény közelebbi műfaját „szentimentális szatírának" nevezném, mert a nosztalgia és a szatíra együtt jelentkezik benne, mégpedig a háborús sajtóban uralkodó állapotok mindenképpen szórakoztató ábrázolása útján.

Pontosabban: nem a sajtóról általában van benne szó, hanem a Bécsben kiadott és a fronton harcoló katonák számára itt *Frontkämpfer* szerkesztőségének állapotairól, ahová a regény hőse vagy írója bejáratos lesz. A Monarchia hadvezetése ugyanis fontosnak tartotta, hogy katonái (ha egyébbel nem is) bőven el legyenek látva sajtóval.

Még 1918 elején jelent meg egy cikk a *Nyugat*-ban, amely Lukachich Géza generálist idézi, aki egy olyan frontújságot tartott kívánatosnak, amely – szó szerint így – „a fronton élő katonák" hangulatát és érzéseit interpretálná, tolmácsolná örömüket és bánatukat, azaz a felemelő momentumokban gazdag frontéletet ábrázolná. (Ez még nem Komáromi szatírája, ez Lukachich generális óhaja.) A hivatalos *Militär-Blatt*-on kívül csakugyan kevés frontlap létezett, mint Souffleur *Frontzeitung*ja vagy a Habsburg József főherceg vezérezredes legfelsőbb frontparancsnoksága által kiadott *Front* című lap. Voltak még zászlóalj-újságok, amelyekbe az egyszerű katonák is írhattak – és így tovább.[15] Azaz nem volt kitalált történet, amit Komáromi a háborús sajtóról írt.

A regény hőse, egy fiatal költő, önéletrajzi vonásokat hordoz. A fronton szerzett sebesülése következtében „alkalmatlan" lesz, ezért hadügy-minisztériumi szolgálatra vezénylik Bécsbe, azzal a feladattal, hogy figyelje a dekadens, háborúellenes baloldali magyar sajtót. Mint író és sajtófigyelő kapcsolatba kerül a „Frontharcos" *(Frontkämpfer)* szerkesztőségével, amely minden Monarchia-beli nyelven, azaz 14 nyelven jelenik meg azonos szöveggel, kivéve, hogy a hőstetteket mindig annak a népnek a fiai viszik véghez, amelynek a nyelvén a lap éppen megjelent. Ennek megfelelően, a szerkesztőségben minden Monarchia-beli nép és nemzet egy-egy újságíró képviselője beosztást nyer, azaz odavezénylik.

Az ifjú költő sok tapasztalatot szerez Bécsben. Megismerkedik öreg generálisokkal, akik a hátországban csörgetik kardjukat és írják rossz hazafias verseiket, hogy elhelyezzék a sajtóban. Belelát országos ügyekbe, a korrupcióba, a hadiszállítók aljasságába, rájön, hogy az országot tulajdonképpen csak az öreg uralkodó személye tartja össze. Ferenc József alakját Komáromi feltétlen tisztelettel mutatja be.

Közben kitavaszodik, és ámbár a frontokon minden addiginál hevesebb és véresebb harcok folynak, a hadnaggyá előléptetett ifjú költő szívében virul a szerelem, feleségül is veszi évek óta reá váró jegyesét. Együtt nézik az öreg Ferenc Józsefet Schönbrunnban, amint egy udvari vadász kíséretében a parkban sétál.

„A schönbrunni parkban látták egyszer a királyt is, a kert egy elkülönített részében, közvetlenül a kastély oldalában. Föltűnt nekik, hogy e rész élő sövényéhez lapulva sok-sok tiszt és polgári kiránduló szorongott, halkan suttogva egymás felé: – Der alte Kaiser... Ők ketten szintén odaálltak az élő sövény mögé s a bokrokon át észrevették az öreget, amint egyes-egyedül lépdegélt a kert egy utacskáján. Vagy huszonöt lépést mögötte udvari-vadász külsejű ember haladt. Mendegélt Ferenc József egyes-egyedül a schönbrunni kert utacskáján, mellére bukó fehér fejjel s isten tudná, mire gondolhatott? Köröskörül ágyúi zúgtak az éghatáron, ezer katonája haldoklott minden pillanatban s ő maga nyolcvanhat esztendős volt akkori augusztusban. Felesége, fia, rokonai, császár- és király-kortársai rég kihaltak a világból s Ferenc József olyan egyedül állt már a földön, mint az ember kisujja. De azért katonásan kilépve haladt a kertben s bizonyos, hogy minden lépés hossza az előírásszerű hetvenöt centiméter volt abban a pillanatban is..."[16]

Azért volt szükséges közölni ezt a kissé szentimentális részletet, amelyet majd a temetési menet leírása patetikussá fokoz, hogy hangulatát ellensúlyozzák a „Frontharcos" szerkesztőségi jelenetei. Ilyenek a minden reggel pontosan kilenckor revol-

verrel és kézigránáttal az övében megjelenő parancsnok, Hunke kapitány feltűnése: „vigyázz"-t kiált, aki először meglátja, majd jelentés, rapport, bokacsattogtatás következik, büntetések kiszabása az egyenruha szabálytalanságai miatt, és így tovább. A munkatársak megtréfálják egymást, a költő barátokat és ellenségeket szerez, de főleg sok élettapasztalatot...

Ferenc József temetésén mint tudósító Krúdy is jelen volt Bécsben, látta a halott uralkodót a ravatalon. A holttestet lepel borította. „Körmök, bőrök, húsok, csontok, hajzatok változnak, nőnek, elmúlnak, megújhodnak az emberi testben. – A szív azonban ugyanaz maradt, amelynek halk dobogását először egy országszép asszony hallgatta virágfülével, amely arra látszék teremtve lenni, hogy mindig a szívek dobogását figyelje; utoljára torzonborz, tüskés katonadoktor baráti feje hanyatlott e szívre, hogy a lankadó kelepelést számon tartsa: míg nagy szünet után még egyet, utolsót dobbant a király szíve; holt király lett a hatalmas úr, aki utolsó estéjéig, mint egy újkori Toldi, rendet, tekintélyt, szigort, erkölcsöt és kötelességteljesítést tartott önmagával és másokkal is tartatott. – A lepel alól hegymagasságban emelkedik a koponya... Ez a csontsisak, ez volt első Ferenc József. Ez a kemény, alig alkuvó, csak az oltár lépcsőjénél földre boruló, szigorú és kérlelhetetlen, fanatikus és nyugodt fej volt a király, aki józan, hideg, szentimentalizmus nélküli kora reggelek órájában egy acélszerkezet pontosságával végezte mindennapi teendőit. Itt nem muzsikált előző éjszakából kancsalul visszahangzó báli zene, e csontsisakban nyomtalanul pergett le a tegnap homokórája, talán csak néha akadt meg egy, engedetlen fövényszem, amely akadékoskodott végleges eltűnésével, a nagy csapások, óriási szerencsétlenségek, ember nem bírta fájdalmak homokszemei."[17]

Hosszú uralkodása alatt Ferenc József elnyerte a nép szeretetét, főként a parasztságét. Magam láttam még olyan falusi házat, amelynek tisztaszobájában az uralkodó képe függött a falon, holott senki sem parancsolta, hogy oda akasszák. Magyar tábornoki egyenruhában ábrázolták a képek a „jóságos" uralkodót, akinek ifjúkori kegyetlen kérlelhetetlenségét elfelejtették, maradt a király, aki emberemlékezet óta uralkodott, már akkor is ő ült a trónon, mikor a család legöregebb tagja, a nagyapa született, aki 67 éves. Neve fogalommá lett, bekerült a népköltészetbe. Az öreg honvédokat, akik a szabadságharcban ellene harcoltak, támogatta, anyagi juttatásban is részesítette. Krúdy leírásából látható, hogy puritán életmódja elismerést, a sorscsapások részvétet, és együttérzést keltettek iránta. Érzelmi kötődését Komáromi is kifejezi, amikor leírja a temetési menetet, sőt azt is kifejezi, hogy az öreg uralkodó halálával bizonytalanná vált a jövő, a Monarchia és lakosainak jövője.

„A költő ott állt tábori ruhában a hadügyminisztérium előtt s vele együtt még vagy háromezer tiszt. – Ónszínű volt az ég, mintha egy nagy-nagy bakaköpönyeggel terítették volna be napkelettől enyészetig. S közben a fekete körút messzeségéből egy másik mozgó feketeség közeledett és nőtt-nőtt mindig. A császárt hozták ottan... Ez a feketeség tornyosodni kezdett, ellepte már az égbolt felét, fekete volt a mindenség, alatta pedig lehajtott fejjel haladtak császárok-királyok, testőrlovasok, drabantok, tisztek és közlegények a harcterek agyagjától bevert lyukas mantlikban... Feketeség volt a világ s mindenki a holnapra gondolt... A hadügyminisztérium előtt ugyanegy pillanatban háromezer tiszt szalutált a halott Hadúrnak, akinek ágyúi szüntelen tűzben villództak a szemhatáron... – Háromezer tiszt szalutált utoljára. Az arcán rémület ült mind a háromezernek."[18]

Ferenc Józseffel a Monarchiát tették sírba. Virtuálisan élt tovább az emberek emlékezetében, amíg még emlékeztek rá. Azután a történészek foglalkoztak és foglalkoznak vele és országával, meg az osztrák idegenforgalmi vállalatok, amelyek kirakataikat és propagandahelyeiket telirakják képeivel.

Vajda György Mihály: *Egy irodalmi Közép-Európáért*. Budapest, 2000, Fekete Sas Kiadó, 81–96. o.
Eredetileg megjelent németül: *Hungarian Studies*, 1993. (8. évf.) 1. sz. 83–97. o.

Jegyzetek

1. Nachruf. *Die Fackel*, XX (1919), 1–120. o.
2. Az idézet helye: uo. 3–4. o. (Szini Gy. fordítása: 6–7. o.)
3. Karl Kraus: *Búcsúztató. Halotti ének az Osztrák–Magyar Monarchia felett.* Ford. Szini Gyula. Budapest, 1919, Kultúra. /Károlyi Könyvtár, I. kötet./
4. Ady Endre: Karl Kraus Budapesten. *Nyugat*, VI. évf. 23. sz. (1913. dec. 1.) 803. o.
5. *Die Fackel*, XXI. (1919). No. 508–513. 27. – Kraus reakciójára Dr. Sigurd Paul Scheichel, Innsbrucki Egyetem, hívta fel a figyelmemet. Figyelmeztetett a *Kraus-Hefte* (füzetek) megjelenésére is, és arra, hogy ott Szabó János közölte a magyar fordítás adatait és Bíró Mihály grafikájának kicsinyített változatát: 1980. jan. 13. – Szívességéért itt mondok köszönetet.
6. Idézi Király István: *Intés az őrzőkhöz*. I. köt. Budapest, 1982, 159. o.
7. Hatvany Lajos: *Emberek és korok*. II. köt. Budapest, 1964, 122. o.
8. Idézetek *Az elsodort falu* 1944. évi kiadásából (Budapest): I. köt.: 259., 262. o., II. köt.: 33. o.
9. Ignotus: Idegen nyelvek. *Nyugat*, XIV. évf. 16. sz. (1921. aug. 16.). 1280–1281. o.
10. *Hatvany Lajos levelei*. Budapest, 1985, 205. o.
11. Király István: Dezső Kosztolányi und die Österreichisch–Ungarische Monarchie. *Neohelicon*, XIII. (1986) I. 271–285.
12. Krúdy Gyula: *A nagy kópé*. 1. kiad. Bécs, 1921, idézett kiadás: Budapest, 1957, 267–268. o.
13. Krúdy Gyula: *A kékszalag hőse*. Lásd az *Utazások a vörös postakocsin* II. kötetében. Budapest, 1977, 473. o.
14. Móricz Zsigmond: *Erkölcsi sarkantyú*. Tanulmányok. Budapest, 1982, II. köt. 576. o.
15. Erdély Jenő: A front lelke. *Nyugat*, XI. évf. 1. sz. (1918. jan. 1.) 25–42. o.
16. Komáromi János: *A cs. és kir. szép napok*. Budapest, é. n. [1925] 169. o.
17. Krúdy Gyula: *Magyar tükör*. Budapest, 1984, 345. o.
18. Komáromi János: i. m. 208–209. o.

(1997) PÓK LAJOS

EGY NOSZTALGIA FORRÁSAI ÉS FORDULATAI. A MONARCHIA VISSZAPILLANTÓ TÜKÖRBEN

Ma már hosszabb ideje tart a Monarchia politikai, művészeti, tudományos megidézésének – mondhatni – divatja, mint a Monarchiának az a korszaka, utolsó negyedszázada, amelyet általában megidézünk: politikai, esztétikai modellekre találva, esetleg csak nosztalgizáló széplelkekként.

Igaz, hogy ez az érdeklődés vagy nosztalgia ellenállásba is ütközik – vagy éppen az önvédelem gesztusait szervezi, például azokban az országokban, amelyek a Monarchia felbomlasztásának, Magyarország megcsonkításának köszönhetik önálló állami létüket, jelentős területi gyarapodásukat.

Magyarországon is meglehetősen ambivalens hatású volt mindez: korán mondta e kiegyezést és a liberalizmust nemzetpusztítónak az írók és történetírók tekintélyes része. A régi Függetlenségi Párt retorikája pedig meglepő visszhangra talált a szocializmus évtizedeiben is.

Mi az, ami a közelmúlt évtizedekben annyiszor felszínre hozta és valamiféle stratégiai szellemi időszerűség jelzéseként, monográfiák, elmélkedések témájává tette az 1918-ban a történelem süllyesztőjébe zuhant Osztrák–Magyar Monarchiát? Miért nem enyészett el bukása után a Monarchiának fennállása évtizedeiben annyi politikai gondot adó s nemzeteitől annyit vitatott államszervező ideológiának szánt eszméje? Sőt inkább: miért támadtak és támadnak az emléke körül új reményképzetek? A Habsburg Birodalomnak arra a propagandamítoszára gondolok, amely főképp a Német-római Császárság elvesztése utáni évtizedekben bontakozik ki, s amelynek egyik legfontosabb és legtartósabb összetevője: a népek együttélése a Habsburg-uralkodó oltalmában, a nemzetfelettiség harmóniájában, Kelet-Közép-Európa történelmi létének legjobb lehetőségeként.

Robert Musil, már a Habsburgok bukása után, azt írta, hogy az osztrákok „egy európai szívű nép Európa szívében". Ez a patetikus gondolat így, elszakítva Musil nagy regényétől (*A tulajdonságok nélküli ember*), amely az irónia savában konzerválja az

Osztrák–Magyar Monarchia világát, legfeljebb a mitizált múlt élő ihletéről beszél, amelyet egyébként elsősorban századunk népszerű osztrák irodalma közvetít. Olyan művek, mint Joseph Roth regénye, A *Radetzky induló,* a letűnt nagyság pátoszát szuggerálva az olvasóra, vagy Stefan Zweig önéletrajza, a *Búcsú a tegnaptól,* amelynek a tükrében az emlékek lírájával és hangsúlyozott nosztalgiával ábrázolt Osztrák–Magyar Monarchia a biztonság, az egyensúly aranykorát adta polgárainak. Joseph Roth és Stefan Zweig a Habsburg-világhoz szorosan kötődő liberális polgár. De a trieszti irodalomtörténész, Claudio Magris is – sokat idézett összefoglaló munkájában – *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban* címmel – azokról a nem osztrák, hanem trieszti írókról ír, a Monarchiában elnyomott, lázadó olaszokról, akik az első világháború alatt a karsztokban harcoltak a Habsburg Birodalom megdöntéséért, majd később, szomorú történelmi pillanatokban egy ideig úgy tekintettek a megdöntött birodalomra, mint az európai közösség szimbólumára. A Nobel-díjas szerb író, Ivo Andrić regényében is – *Híd a Drinán* – félreismerhetetlen a nosztalgia fel-feltűnő hangja.

Cukorkás zacskó I. Ferenc József és Rudolf trónörökös arcképével

A Monarchia vezető ideológusainak 1914 előtt még nem jut eszükbe, hogy az írók, művészek hatása esetleg tovább érhet el, mint a tudományé vagy a már csak igen szűk társadalmi bázison hatékony állami propagandáé. A Hofmannsthal gondolkodásában, írásművészetében koncentrálódó osztrák[1] nemzeti karakter és történelmi tudat érveit is csak az első világháború vége felé, majd utána próbálják felhasználni a semleges országokba küldött író előadásain.

A századforduló osztrák kultúrájának igazi felfedezése, színvonalának, az egész európai kultúrát megtermékenyítő eredetiségének elismerése már jóval későbbi. Erről vallanak például azok az európai sikerű bécsi kiállítások[2], amelyeknek a közelmúlt években lehettünk tanúi. Főképp így válik közismertté, hogy a birodalom életerejének elhalását, összetartó erőinek lazulását jelző évek azonosak egy új kulturális virágzás éveivel. Franz Kafka, Gustav Klimt, Gustav Mahler, Sigmund Freud, Wittgenstein és a politikai-társadalmi gondolkodás jó néhány, széles körben ható képviselője – az ausztromarxizmustól a konzervatív liberalizmusig érő világnézeti skálán – ebben a kultúrában nő naggyá. Az itt születő regények, képek, zenék, filozófiák azonban nem a Monarchia kultúrája, hanem a Monarchia nyugati, német nyelvű népéé vagy talán elsősorban a rendkívüli kulturális szerephez jutó birodalmi fővárosé, Bécsé.

Ez a kultúra egyébként többnyire elfogadta, léte alapjának tekintette a Monarchia államformáját, szociális rendjét. Legfeljebb a liberális erők visszavonulását sajnálta és sajnálja. (A szociáldemokraták és különösen a keresztényszocialisták elől.) A Monarchia más nemzeteinek függetlenségi törekvéseivel sem osztrák-német mivoltuk állítja szembe ennek a kultúrának az alkotóit. Bohém hedonizmusuk, esztétizmusuk, főképp az emberi lélek mélyvilágára irányuló figyelmük a liberális rendet, a hatalom védte bensőséget félti a Monarchiát veszélyeztető nemzetiségi centrifugális erőktől.

A Monarchia külpolitikai tájékozódásában végzetesnek bizonyuló hiba, a német szövetség megkötése után, a csehek, lengyelek, délszlávok fokozódó ellenállásának éveiben csökken a Habsburg-eszme vonzóereje, s vele együtt remélt, feltételezett küldetésének feladatköre is.

A Habsburg Birodalom korai küldetéstudatának középpontjában, a török elleni felszabadító háborúktól egészen 1867-ig, a fegyverekkel, kereszténységgel, kultúrával való kelet-európai terjeszkedés áll, a békét és harmóniát teremtő katolikus birodalom utópiájával.

A jozefinizmus modernizációs eredményei és kísérletei korántsem söprik el ezt a küldetéstudatot, legfeljebb a katolikus jelző szerepe halványul és a Habsburg-dinasztiának mint az állami lét bázisának az ideológiai súlya nő. Megindul egyúttal az a folyamat – már a Martinovics-perrel és a napóleoni háborúk alatt is –, amely az alattvalók politikai jogait és a felvilágosodás beáradó eszméinek hatását az erős állam megtorló eszközeivel igyekszik korlátozni. 1815 után Metternich országlása sokoldalúan tudja kézben tartani a szabad személyiség felvilágosult eszméinek renitenskedő

A MAGYAR KIR. PÉNZÜGYMINISTERIUM ÁLTAL BIZTOSITOTT

Erzsébet királyné Sanatorium Sorsjegykölcsön.

Vom kön. ungarischen Finanzministerium garantirte

Serie 1143 sorsz. **Königin Elisabeth Sanatorium Los-Anleihe.** №097 sz.

Az 1904. évi XXIV. t. cz. által engedélyezett sorsjegykölcsön, kibocsátva az I. Ferencz József ő császári és apostoli királyi Felsége legmagasabb védnöksége alatt álló «Budapesti Szegénysorsu Tüdőbetegek Sanatorium-Egyesülete» által.

Sorsjegy öt koronáról.

Ezen kölcsön 600,000 darab, egyenkint öt koronáról szóló sorsjegyben bocsáttatik ki s a sorsolások és törlesztések a tuloldali sorsolási terv szerint történnek.

A magyar királyi Pénzügyministerium az 1904. évi XXIV. törvényczikk 2. §-ában nyert felhatalmazás alapján 78560/1904. szám alatt kelt leiratával az állam nevében feltétlen kötelezettséget vállalt a tuloldali sorsolási terv szerinti sorsolások alapján teljesitendő fizetésekre nézve és ugyanazon leirat szerint a biztositási alapul szolgáló, a magyar kir. központi állampénztárnál letétbe helyezett 2.200,000 korona készpénzalap kezelését magára vállalta.

A nyeremények és beváltásra kerülő sorsjegyek kifizetési helyei: a «Budapesti Szegénysorsu Tüdőbetegek Sanatorium-Egyesülete» pénztára és az egyesület által a sorshuzási jegyzékekben megjelölendő pénztárak.

Budapest, 1904. évi szeptember 30-án.

Genehmigt mit G.-A. XXIV v. J. 1904; emittirt durch den unter dem allerhöchsten Protectorate Sr. kais. und kön. apostolischen Majestät Franz Joseph I. stehenden «Budapester Sanatorium-Verein für unbemittelte Lungenkranke».

Los über fünf Kronen.

Diese Anleihe wird in 600,000 Stück Losen zu je fünf Kronen ausgegeben, deren Verlosung und Tilgung gemäss dem umstehenden Tilgungsplane erfolgt.

Das kön. ung. Finanzministerium hat kraft der im § 2 des Gesetz-Artikels XXIV v. J. 1904 enthaltenen Ermächtigung mittelst Rescriptes Zal 78560/1904 im Namen des Staates die unbedingte Verpflichtung für die auf Grund der laut umstehendem Tilgungsplane zu erfolgenden Ziehungen erforderlichen Zalungen auf sich genommen und laut demselben Rescript die Verwaltung des als Sicherstellungsford dienenden, bei der k. ung. Staats-Central-Cassa deponirten Baargeldes von Kronen 2.200,000 übernommen.

Die Einlösungsstellen für die Gewinnste und zur Rückzalung gelangenden Lose sind: die Cassa des «Budapester Sanatorium-Vereines für unbemittelte Lungenkranke» und die seitens des Vereines in den Ziehungslisten bekanntzugebenden Stellen.

Budapest, 30. September 1904.

BUDAPESTI SZEGÉNYSORSU TÜDŐBETEGEK SANATORIUM-EGYESÜLETE * BUDAPESTER SANATORIUM-VEREIN FÜR UNBEMITTELTE LUNGENKRANKE:

elnök. alelnök. alelnök. ig. tanácsos. I. jegyző

Az Erzsébet királyné Szanatórium sorsjegye, Benczúr Gyula rajzával

szándékait éppúgy, mint az Ausztriában is kibontakozó kapitalista gazdaság életmódot, társadalmi viszonyokat formáló hatásait. Ez a viszonylag rövid történelmi korszak – 1848-ig – a német országok politikai jövőjétől elszakadó osztrák császárság és az önállóságát kereső, az arculatát alakító osztrák kultúra embrionális, továbböröklő génjeit teremtő ideje. (Olyan költőóriásokkal, mint Grillparzer és Lenau – Grillparzer a maga Habsburg-ragaszkodásának elszántságával, elvont jozefinizmusának külön konfliktusaival, Lenau pedig, aki a meneküléshez „a népek börtönéből" a földrajzi távolságot választja, elutazik Amerikába, „a szabadság országába". Itt azonban csak „égig bűzlő kalmárlelkeket" és kegyetlenül üldözött indiánokat talál. Ezért egy év múlva visszajön, Ausztriában él későbbi elboruló életének teljes tragikumával.)

A társadalmi és egyéni szabadság hiányának átélési intenzitása mintha egyenes arányban állna a tehetség kreativitásának erejével. Ekkor teszi a cenzúra és a politikai szabadság szűk mozgásköre a válságélményeket, esetleg halálvíziókat az osztrák kultúra történetének kísérőjévé. Különösen a biedermeier, majd a szecesszió irodalmi alkotásai vallanak erről az összefüggésről. Otthonosak lesznek a valóság elől i menekülés, a belső emigráció idillizáló és kalandor módjai, megfelelő művészeti műfajokkal és a társadalmi, egyéni neurózisok rejtőző vagy harsány változataival. A *bécsi 1848* brutális leverése, az osztrák liberalizmus erőtlensége nyomán, majd Ausztria súlyos lombardiai és königgrätzi veresége után is megmaradnak annak a társadalmi helyzetnek a lényeges elemei, amelyek fenntartják az osztrák kultúrának ezt a karakterisztikumát. Aligha volt pontos Karl Krausnak az a mondata, hogy Ausztriában a XIX. század végére a liberalizmus a kultúrába emigrált. Legfeljebb a liberalizmus túlesztétizált ábrándjáról lehet ezt elmondani.

Az itáliai tartományok elvesztése, Königgrätz és a magyar kiegyezés után módosul, zsugorodik maga az államfenntartó eszme is. Marad a nemzetfelettiség ideológiája, amelyet Közép- és Kelet-Európának ezen a táján mint látszólag egyedül életképes történelmi összetartó erőt próbálnak szembeállítani a szláv népek függetlenségi törekvéseivel.

Ausztriában éppen a legjobb publicisztika több mint egy negyedszázadon át panaszolja – a Monarchia utolsó negyedszázadáról van szó – az eszmei és az érzelmi kohézió hiányát; az állam léte, metafizikája és jövőtlensége lesz irodalmi témává. Ezekben a művekben sajátos egyoldalúság, érzékenység, az elveszettség, a haláltáncban élés tudata alakul ki, és morbid módon nő a hétköznapok tényeire reagáló szorongás az emberi lét végső válságának átélésévé. Ezért olyan gyakori e negyedszázad kultúrájának alkotásaiban a testi és lelki szenvedés, a halál élménye, ezért jelennek meg gyakori témaként a lélek világának patológiával határos tájai. Mindaz, ami a kor osztrák kultúrájában végérzet és emlékezés egy letűnő kultúra édességére, szinte összegződik Gustav Mahler zenéjében, elsősorban utolsó nagy művében, a *Kilencedik szimfóniában*. Ez a zene ugyanabból az osztrák valóságból kapja erejét és mérgeit, mint Hofmannsthal, Klimt vagy Kafka művészetének legjava.

A kor legolvasottabb sikerkönyvei, amelyek a bulvár érdeklődés kielégítését is vállalják, meggyőzően hasonló gondolatokat terjesztenek. E könyvek közül a pesti születésű Max Nordaué a legérdekesebb *(Die konventionellen Lügen der Kulturmenschheit)*; 1910-ben már a 60. kiadását jelentetik meg. Itt az európai politikai gondolkodás közhelyeként olvasható, hogy a Monarchia tűrhetetlen politikai, nemzetiségi viszonyainak egyetlen lehetséges megoldása „magának a birodalomnak a szétzúzása".

Az osztrák császár és magyar király, I. Ferenc József, aki a kultúra és a politika világvéginek érzett neurózisai fölött, tizenegy nemzet érdekei és az osztályharc hullámzásai között tartotta az egyensúlyt, már elmúlt hatvanéves, mikor kibontakozik ez a gyászbeszédekkel, próféciákkal terhes kulturális virágzás.

A császárnak egyébként nem az irodalmi műveltsége vagy külpolitikai zsenialitása vált közismertté. Minden jel szerint nem sokat értett abból a helyzetből, amelyben népei várták a Monarchia összeomlását – túlnyomó részük azért, mert ehhez kapcsolódott nemzeti újjászületésük reménye. Későbbről, 1904-ről ismert erről I. Ferenc József egy megnyilatkozása, amelyet szárnysegédje, Margutti tábornok jegyzett fel. Ennek a megnyilatkozásnak manapság egészen más az akusztikája, mint elhangzása idején lehetett: „A Monarchia nem mesterséges képződmény, hanem abszolút szükségszerűség a jelenben és a jövőben – a közép-európai nemzetiségi törekvések mentsvára. A Habsburg-ház nélkül a szomszédos országok játéklabdái lennének ezek a néptöredékek, együtt azonban tiszteletre méltó hatalom".

A Monarchia államjogi kettéválása után mindkét ország – akkor kielégítőnek látszó – törvényi szabályozással[3] rendezte a nemzetiségek helyzetét. A század végére azonban sem Ausztria – „Ciszlajtánia" – autonóm hagyományú és nem német nyelvű népei, sem Magyarország lakosságának többséget alkotó kisebbségei nem tartották megoldásnak a nemzetiségi törvényeket. Mégpedig nemcsak azért, mert ezeket a törvényeket sem Ausztriában, sem Magyarországon nem tartották be következetesen. Magyarországon a közös ügyek, főképp a hadsereget érintő szinte állandó viták – bár a kiegyezési törvény megszüntette az Ausztriától való egyoldalú függést – folyamatosan szaporították a kölcsönösség, a kétoldalúság politikai gubancait. Az egyes népeket örökösen el-elborító elégedetlenségi hullámokat több-kevesebb sikerrel simította el a bécsi egyensúlyozó taktika.

A Habsburg-monarchia végnapjainak nagy talánya egyébként az az igazában máig megíratlan manipulációs folyamat: hogyan lett a hóhér, a népek börtönének foglároként bemutatkozó I. Ferenc Józsefből népeinek atyja, azokban az országokban is, amelyekben Bécs uralma a század végére már rég botránykő. (A Monarchia nosztalgiázó irodalmaiban egyébként alighanem csúcspontnak mondható Krúdy Gyula egyik

„CSÁSZÁR-JUBILEUM". A CSÁSZÁRI PÁRT ÁBRÁZOLÓ PORCELÁNSZOBOR

öregedő úriemberének felkiáltása: „Bolond mindenki, aki túlélte Ferenc Józsefet" [*Boldogult úrfikoromban*])

Századunk elején olyan színes képes levelezőlapokat is árultak Bécsben, amelyeknek ez volt a felirata: „Zum Glück gibt's Österreich." (Szerencse, hogy van Ausztria.) Bécsben ma is többfelé lehet látni szobrokon, portálokon azt a híres betűsort, amely évszázadokig hirdette a Habsburg-reményeket: A. E. I. O. U. Ennek az állítólag I. Miksa császártól származó betűsornak a valószínű megfejtése: Austria erit in orbe ultima. (Kissé szabad fordításban: Ausztria mindörökké fennmarad.) Ezekkel a betűkkel a transzparenseken fogadták például a császárt, ha valahonnan visszaérkezett Bécsbe.

A Habsburg-mítoszok skálája széles és politikai, művelődéstörténeti tartalma változatos. Az utolsó évtizedekben azonban vitathatatlanul a szupranacionalizmus eszméje áll a középpontban. Kialakulása egy évszámhoz köthető: 1806-hoz, amikor II. Ferenc lemond a német-római császárságról. Okai között szerepet játszott – néhány más tényező, például a poroszellenesség mellett – az a tény is, hogy a Habsburg-államnak nem volt szilárd magja sem, hiszen az 1890-ben 46 millió lakost számláló Osztrák–Magyar Monarchiában az osztrák-németek a lakosságnak alig egynegyede, a magyarság pedig egyhatoda.

A nemzetfölöttiség eszméjének propagandája egybeesik a nemzeti mozgalmak s a nemzeti eszme nagyra növésével abban az országban, amelynek tizenegy nemzete közül csak öt él teljes létszámával a Monarchia határain belül, a többi hatot vonzza a határon túl államot alkotó vagy arra készülő nemzetük. Köztük vannak az osztrák-németek is, akiknek nagy része kívánkozik a Franciaországot legyőző, sikerei csúcsán lévő Német Birodalomba. (Az osztrák kifejezés és Ausztria mint a birodalom nyugati fele,

jogilag különben nem pontos, hiszen az alkotmány szerint „a birodalmi tanácsban képviselt királyságokról és országokról", továbbá „a magyar korona országaitól" van szó. Az Osztrák–Magyar Monarchia mint fogalom 1868. november 14-én születik, Ferenc József uralkodói utasításával.[4]

A nemzetiségi kérdéssel, már az 1860-as években, az osztrák liberálisok sem tudtak csinálni semmit. Többségük később a magyar kiegyezés ellen protestáló csehekkel is szívesen kiegyezett volna, a csehek azonban fenn akarták tartani azt a jogot is, hogy esetleg más dinasztiából válasszanak királyt. A magyar kormány azonban akadályozta a cseh kiegyezést: saját politikai súlyának gyengülésétől tartott, ha megvalósul.

A cseh probléma megoldatlansága a bécsi parlamentben állandó gyújtóanyag: az olaszok, szlovének, rutének s a németek nemzeti törekvései csak a XIX. század vége felé erősödnek. (A legkevesebb problémát a korán kialakított galíciai autonómia gyümölcseként a lengyelek adják; kétszer lengyel miniszterelnöke is van Ausztriának.) Nemzetiségi viták, a bécsi parlamentben – ha éppen működőképes volt – az örökös obstrukciók és a centralizmus-föderalizmus vitái töltik be az egész időszakot 1918-ig. Eduard Taaffe, ennek az időszaknak legjellegzetesebb osztrák politikusa, aki Tisza Kálmán magyar miniszterelnökségével egy időben hosszabb ideig osztrák miniszterelnök, a német-osztrák konzervatívokra, továbbá a koalícióban váltakozó cseh és lengyel politikai erőkre támaszkodva próbálkozik az osztrák Bismarck szerepével, az egység és az egyensúly megteremtésével.

Taaffe, mint ahogy utódai is, tehetetlennek bizonyul a nemzetiségi problémák megoldási kísérleteivel. De ő fogalmazta meg, nem kevés cinizmussal azt a politikai megoldást, ami a Monarchiában lehetséges: a nemzetiségek akkor nem robbantják az egyensúlyt, ha összehangolt és ügyesen mérsékelt elégedetlenségben hagyják őket. Ugyancsak az ő nevéhez fűződik a problémák megoldásának a Monarchiában uralkodóvá lett módszere, amelyet a nehezen fordítható *fortwursteln* szóval jelölt. Gyakorlatilag azt jelentette: kis taktikai engedményekkel kell válaszolni az elégedetlenségre, de lényegében semmi se változzék, és főképp a dinasztia érdekeit ne sértsék az engedmények. Ez lett azután az állam önvédelmének s nem utolsó sorban a méltán híres és hírhedt osztrák bürokráciának úgyszólván a tartalma.

Az állami lét alapjait megrendítő problémákból a kortársak kevésbé radikális módon keresik a kiutat, mint amelyet majd a történelem választ. Az osztrák történelem legelterjedtebb kézikönyve, Erich Zöllner munkája a nemzetiségi problémák egykorú megoldását kereső kísérletek közül kettőt emel ki. A szociáldemokrata Otto Bauer és Karl Renner voltaképpen ki akarja iktatni a nemzetiségi problémák esetleges következményeit a területi elv félretételével és a személyi elv hangsúlyozásával. Elutasítják a külön nemzeti államok tervét, és nemzetek feletti alapon kívánják újjászervezni a régi államot. Ahogy Jászi Oszkár később kommentálja: „A régi területi alapokon nyugvó nemzet helyett új, tisztán kulturális szervezetként létező nemzetet kell létrehozni." A román Aurel Popovici, egyébként a magyar parlament képviselője, 1906-ban a „Nagy-Ausztria Egyesült Államok" kialakítását javasolja Habsburg-hű szellemben, – a Monarchia teljes, föderatív módon való átalakítását.

Zöllner nem említi Jászi Oszkár könyvét (*A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője,* 1911), amely szerint az egységhez elég lenne a nyelvhasználat, a művelődés szabadsága, továbbá a jó iskola és közigazgatás. Még Eduard Beneš is, 1908-ban írott disszertációjában és Thomas Masaryk 1913-ban a bécsi parlamentben elmondott beszédében természetes ténynek tekinti a Monarchia fennmaradását; mindketten csak szerkezeti reformokat tartanak szükségesnek.

Az állam hétköznapjait alig érintették a lét–nemlét érvei és látomásai, amelyek betöltik a kor java irodalmát. A hatalom látható gyakorlója az állami hivatalnokseregy; a középületeken a kétfejű sasos címerek, a hivatali szobákban a császár portréi szerte a birodalomban egységet és tekintélyt szuggerálnak. Az osztrák parlament gyakori, éveken át tartó működésképtelensége miatt igazi politikai ellenőrzés nélkül tar-

totta kezében a hatalmat a közigazgatás, különösen Badeni miniszterelnök cseh nyelvi rendeletei után, mikor az obstrukció megbuktatta az osztrák kormányt és szétbomlasztotta a parlamentet (1897). Főképp az ezt követő tíz esztendő az osztrák bürokrácia hatalmának és irodalmi hírhedtségének virágkora, amelyet elsősorban Kafka műveiből ismert meg a világ.

A Mária Terézia, II. József óta kiépített kifinomult ügyvitel beavatott ismerői szívesen veszik, ha mind több titokzatosság veszi körül munkájukat. A bürokrácia működése volt a forrása Karl Kraus gyilkos szatíráinak és évszázad óta eleven anekdotáknak. A „bürokretének" (K. Kraus) mellett voltak ebben a hivatalnoki gárdában igen tehetséges, becsületes emberek is; működésükből nem hiányzott a hasznos szándék, a korszerű igényekre való figyelés. Például Anglia és Svájc után a Monarchiában valósították meg először a munkások balesetbiztosítását, korlátozták a nők és a gyermekek munkaidejét. Korszerű, fejlett statisztikai tevékenység is először a Monarchiában alakult ki.

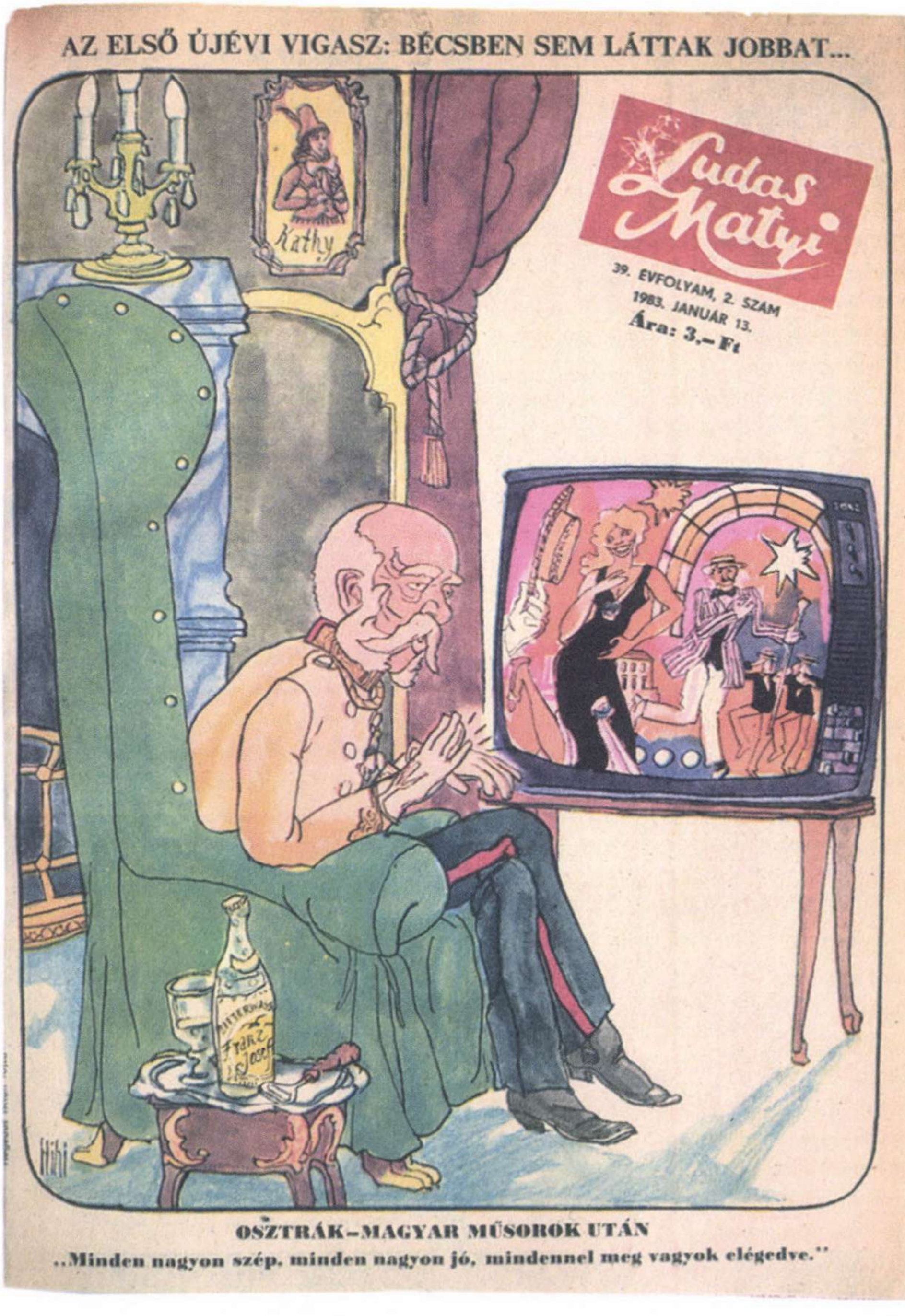
Történeti távlatból egyre kisebb jelentőségűekké válnak a kudarcok. Jobb következtetésekre ad alkalmat a Monarchia működési módja, mint ahogy a végveszélyt sugalló egykorú, mégpedig igen jelentős osztrák művészet ábrázolta.

A szemléleti fordulat első jelentős tudományos dokumentuma Jászi Oszkár angolul 1929-ben kiadott könyve, *A Habsburg-monarchia felbomlása.* Jászit az összeomlás után egy évtizeddel azért hívta meg a Chicagói Egyetem, és azért íratja meg vele ezt a könyvet, hogy a Monarchia szupranacionalista törekvései modellként szolgálhassanak a soknemzetiségű Egyesült Államokban az állampolgári nevelés, az amerikai azonosságtudat céljainak. Henrich von Srbik, a jó nevű történész *Mitteleuropa* című könyvében pedig 1937-ben már a jövendő Európa modelljeként szerepel az Osztrák–Magyar Monarchia.

Az angolszász történettudományt főképp a liberalizmus kátyúba jutásának tanulságai vitték a Monarchia történetének tanulmányozásához, például a Magyarországon is ismert angol történetírót, a nemrég elhunyt A. J. P. Taylort. Az amerikai W. M. Johnston hatalmas kutatási anyagot feldolgozó, de adataiban nem mindig megbízható osztrák–magyar művelődéstörténetét (*The Austrian Mind. An Intellectual and Social History,* 1972), továbbá a szintén amerikai C. E. Schorske esszésorozatát (*Fin de siècle Vienna,* 1980)[5] elsősorban eszmék, új művészi és tudományos értékek Bécsben felhalmozódó gazdagsága foglalkoztatja. Schorske a Bécs iránti amerikai érdeklődés új fejezetét már nem „a sok nép, egy állam" példájával hozza összefüggésbe. Ő a bécsi modernekben az állami, társadalmi, kulturális válság kihordásának, a kiúttalálásnak a paradigmáját látja, és Freud művelődéstörténeti hatását tartja az újabb osztrák kultúra legnagyobb érdemének; elsősorban nem a tudatalatti felfedezését, hanem racionális ellenőrzésének tudományos kidolgozását.

Fejtő Ferenc magyarul is megjelent, sokoldalúan dokumentált könyve – *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért)* frontálisan támadja a Monarchia összeomlásának szükségszerűségét, politikai és kulturális életképtelenségét hangoztató nézeteket. Szerinte „hamis az a kép, amelyet a történészek festettek a Monarchiáról mint hanyatló birodalomról, a népek börtönéről, amely annyira elkorhadt, hogy szinte magától omlott össze". A *Vielvölkerstaat* „miniatűr Európa volt, soknemzetiségű nagy állam, a gazdasági és kulturális fejlődés kellős közepén... mindazokkal a negatív jelenségekkel, konfliktusokkal és feszültségekkel, amelyeket mindenütt kitermel a hagyományos monarchikus félfeudális társadalomból a modern társadalomba való átmenet... a Monarchia föderalizálásának távlati perspektívájával". Fejtő szerint a Monarchia nem hanyatlóban, hanem átalakulóban volt – nem bomlott fel, hanem szétrombolták. Az eredmény az lett, hogy az utódállamok éppúgy többnemzetiségűek, s a nemzetiségi problémák éppúgy gyúanyagként szerepelnek az országok életében.

Glatz Ferenc egyik tanulmánya (*Világosság,* 1989. 5.),[6] a mai magyar történettudomány többségi álláspontjaként is, hasonló nézetet vall. A legújabb magyar törté-

Osztrák–magyar műsor után. Karikatúra, *Ludas Matyi*, 1983

netírás „nem néz a Monarchiára mint a népek börtönére, hiszen látja, hogy a Monarchia-ellenes propagandától eltérően, világtörténelmi mércével, az Osztrák–Magyar Monarchia a kor liberális-polgári nemzetiségpolitika alapelvei szerint volt berendezve". Megemlíti azt is, hogy a nemzeti kisebbségek sorsa az európai államokban hét évtizeddel később sem jutott el a megnyugtató rendezésig.

Mi lehet azonban az oka egy letűnt történeti struktúra, a benne kialakuló életérzés, az itt születő kultúra iránti érdeklődés újratámadásának, tartósságának? Valamilyen hiányérzet pótlásának lehetőségét érezték meg az utókor emberei itt-ott a világon? Az ország és a korszak egy-egy alkotásában az utókor történelmi tapasztalatait és megvilágító fényjeleket láttak meg? Az idővel különben is változnak a tájékozódás és a jelenségek megítélésének motívumai.

Aligha lenne például igaz, hogy a századelő nyugat-európai kultúrái különösebb figyelmet szenteltek az Ausztriában kibontakozó kulturális fellendülésnek. Magyar vonatkozásban azonban kivételként – ez kevésbé ismert – a legjelentősebb folyóirat, a *Nyugat* folyamatos érdeklődésével ismertette és elismerően kommentálta az osztrák-bécsi irodalom új alkotásait, bár az osztrák sajtó részéről nem lehetett számítani viszonosságra.[7]

Azt hiszem, nem lehet kétség afelől, hogy a századelő Bécse és Osztrák–Magyar Monarchiája a művészeti, tudományos modernségnek egyik legfontosabb szülőföldje és születési ideje: erről az itt és ekkor keletkezett remekművek tanúskodnak.[8] Az a kérdés azonban, hogy 1914 nyarán omladozóban vagy átalakulóban volt a Monarchia, külön elemzést kívánna. Napjaink látószöge és egy korszak jelenségeinek valamiféle tudományos, tapasztalati összegzéséből kialakuló következtetése nem azonos a kortársakéval vagy a közvetlen utódokéval. Goromba egyszerűsítéssel: 1914-ben és az első világháború utáni évek Európájában az elkülönülés, a függetlenedés, olykor a szellemi és gazdasági autarkia irányzatai voltak erősek; napjainkra az Európát felnevelő eszmék, az európai egységesülés bontakozó lehetőségeinek vonzóereje nőtt meg. A politikai és kulturális kiegyenlítődés problémái és feladatai valószínűleg hasonlók az akkori Egyesült Államok integrációs problémáihoz, amelyeknek a megoldásához annak idején a chicagói egyetem keresett támaszt Jászi Oszkárnál, az Osztrák–Magyar Monarchia világát elemző művében.

Hugo von Hofmannsthal az első osztrák köztársaság megszületése után hamarosan – külföldi előadás-sorozatokkal – nemzeti küldetést vállalt új arcú, új sorsú hazája elfogadtatása érdekében, és cáfolni is igyekezett Masaryk – akkor már csehszlovák elnök – a Monarchia sorsát tragikusan befolyásoló háború előtti és alatti propaganda előadás-sorozatait. Hofmannsthal főképp két tényt hangsúlyozott következetesen: Bécsnek mint Kelet kapujának kultúraközvetítő szerepét, a kelet-közép-európai népeket civilizáló és együtt tartó tevékenységét, továbbá a német és az osztrák kultúra különbözéseit. Jellemző kuriózumként hadd említsem meg, hogy a két háború közötti és az 1945 utáni Ausztria népszerű írója, aki kitűnő regényekben, drámákban eleveníti meg az osztrák múltat, Friedrich Schreyvogl, egyik regényhősét *(Die Dame in Gold)* így beszélteti Ausztria utolsó évtizedeiről: „Ausztria nem múltbeli konstrukció, hanem a jövő leggyümölcsözőbb eszméje... az Egyesült Nemzetek és Ausztria számára."

Az új Ausztria a második világháború után is történelmi paradigmaként mutat a múltjára. Ez a regénybeli mondat pontosan fejezi ki nemcsak az új osztrák állameszme kapcsolódását a maga történelmi múltjához, hanem remélt szerepének motívumait is a most valóban egységesülni látszó Európában.

Nem maradhat végül említetlenül – mert a Monarchiát megidéző múltjával egyidejű és a nosztalgia sajátos fejezete lett – a szecessziós művészetek iránti érdeklődés újabb virágzása sem. A művészettörténet a szecessziós művészet és mozgalom 1952-ben tartott nagy zürichi kiállításához köti ennek az újabb nosztalgiának a kezdetét. Ahogy a szecessziós művészet nem Bécsben született, de Bécs lett a szecessziós művészet európai mozgalmi, kiállítási központja, így történt az 1960-as évektől a szecessziót körülvevő nosztalgiával és divattal is. A divatmanipulátorok a feltételezett és kísérleti kutatásokkal is vizsgált „kollektív tudatállapottal" szokták magyarázni a divatok keletkezését, terjedését, bár ennek a fogalomnak a tudományos alkalmazhatósága azért vitatható, mert éppen a divatot manipuláló tevékenységtől nem lehet különválasztani. Kétségtelen azonban, hogy Zürichben, majd később Bécsben ámulattal nézték a szecesszió kiállításait: ezt a művészetet utálták annyira a századelőn a szecesszió kortársai? Az akkor csömört okozó dekorativitás, stilizáló szenvedély és provokáló színkompozíció azonban az új, nosztalgikus virágzás idején sem maradt csak stílus, hanem filozófia is volt, szent naivitással éppúgy, mint az utópista szocialista eszmékből kölcsönzött gondolatdinamitokkal. Az előbbire jó példa a már említett bécsi Hermann Bahr igen komolyan vett és mozgalommá fejlesztett javaslata: az európai

városok szüntessék meg az áruk reklámozását (elég, ha azt tudja a jámbor vásárló, hol és mit vehet). A reklámok helyén pedig világunk nagy gondolkodóinak, íróinak legjobb, lehetőleg időszerű gondolatainak a szövegét lehessen az utcákon, a kirakatokban olvasni. Az utóbbira, a szecessziós mozgalom ideológiai mezőnyében született, dinamit hatású gondolatok felhasználására az 1960-as évek diáklázadásai mutattak példát.

A Monarchia utolsó negyedszázadának és ennek az időnek művészetére, életstílusára, esetleg némelyik politikai eszméjére visszaáradó magyarországi nosztalgia tényei inkább kívánkoznak az osztrák–magyar kulturális kapcsolatok történetének keretébe.

Európai Szemle, 1997. (8. évf.) 4. szám, 81–93. o.

Jegyzetek

1. Annak a szónak, hogy *osztrák* vagy *Ausztria*, a történelem során több jelentése, fogalmi tartalma volt és van. Elég, ha itt – csak jelzésszerűen – először a jozefinizmus és az osztrák állami lét nagy ideológusára, Joseph Sonnenfelsre utalok. Az ő alapvető tanulmánya például (*Über die Liebe zum Vaterlande*, 1771) a hazaszeretettel kapcsolatban összesen két, minden osztrák állampolgárt érintő kötelességet említ: az azonosulást az állam érdekeivel és az állam képviselői iránti feltétlen engedelmességet. Nem várhatott többet a felvilágosult abszolutizmus éveinek gondolkodója sem a soknyelvű, soknépű állam polgáraitól, a magyaroktól, a csehektől, a lengyelektől és a Monarchia többi népétől. Az osztrák és a német identitás ütközése csak később jut szerephez. 1806-ban megszűnik a Német-római Birodalom, lemond a címről a birodalom utolsó császára, II. Ferenc – de már előtte osztrák császár lesz. A németséghez való tartozás tudata ekkortól lazul, még inkább a porosz–osztrák háború után, mikor Ausztriát a bécsi kongresszus után (1816) kizárják a 34 német államból és 4 szabad városból alakított Német Szövetségből. A XIX. század eleje óta egyébként óriási kutatói és könyvkiadási tevékenység igyekszik megalapozni a szuverén osztrák azonosságot, amelyben azonban szükségszerűen eleve nem esett szó valamiféle nemzetállami fejlődés perspektívájáról, mint a XIX. századi Európa országaiban vagy függetlenséget követelő kisebbségeinek körében. (Az egykorú magyar politikai közgondolkodás vagy a népdal többnyire nem vesz tudomást a német és az osztrák fogalmának különválásától, és csak „a németről" beszél.) Ahhoz azonban, hogy az osztrák kultúra szuverenitásának területe, tudata elfogadottá és kölcsönössé váljék, hosszú, ma sem befejezett történelmi folyamatra volt és még van szükség. Az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnése és Ausztria zsugorodása a kilenc német nyelvű tartományra, az első osztrák köztársaságra 1918-ban – az új állami lét lehetetlenségének tudatával járt együtt. A lakosság túlnyomó része azonnal csatlakozni akart Németországhoz. A győztes hatalmak kényszerítik Ausztriára a függetlenséget az Anschluss tilalmával. Ausztria két világháború közötti keserves éveinek legtragikusabb napja a német hadsereg bevonulása 1938 márciusában. Ausztria Ostmarkká silányul. (Nem sokkal a hitleri megszállás után jelenik meg Bruno Brehm hírhedt náci író könyve (*Glückliches Österreich*), amely lelkesen hirdeti Ausztria új önazonosságát „a természeti szépségek és a múzeumok rezervátumaként".) Az 1945–1955 közötti négyhatalmi megszállás kezdetén egy ideig még tovább élt az osztrák lakosság körében az önmaga lehetőségeit lebecsülő kétely, de a Renner vezette új kormány újból kimondta Ausztria függetlenségét, hosszú ideig a megszálló hatalmak ellenőrzése alatt. Az 1955 márciusában a négy nagyhatalommal megkötött államszerződés adja vissza a teljes függetlenséget, de ismét az Anschluss tilalmával és a semlegesség kötelességével. Az azóta eltelt több mint negyven esztendő a második osztrák köztársaság gazdasági és politikai felemelkedésének sikertörténete. Megerősödik a németségtől elszakadó osztrák történeti azonosságtudat és az önálló nemzeti kultúra igénye és társadalmi jelenlétének elfogadása is. Egy 1995-ös közvélemény-kutatás eredménye szerint: az osztrákok önálló nemzet. Az Európai Unióhoz való csatlakozás és az osztrák állam millenniumára való felkészülés jegyében (az ünnepségek azonban elmaradtak) tartott közvélemény-kutatás számot adott az osztrák patriotizmus növekvő emocionális szerepéről is.
2. A kiállításokat – a századelő bécsi kultúrájáról, a szecesszióról, a szabadkőművességről – nemcsak Bécsben mutatták be, hanem Európa és Amerika több más városában is.
3. Ausztriában: az 1867/19. cikkely; Magyarországon: az 1868-as nemzetiségi törvény 44. törvénycikke.
4. Ferenc József kéziratát lásd e kötetben a *Források* között.
5. Időközben a könyv már magyarul is megjelent: Carl E. Schorske: *Bécsi századvég.* Budapest, 1998, Helikon Kiadó. (*A szerk. jegyz.*)
6. Glatz Ferenc tanulmányát lásd e kötetben a *Tudományos emlékezet* dokumentumai között A *Monarchia-mítosz* című fejezetben.

7. Nyilvánvalóan néhány munkatársának személyes érdeklődését is tükrözi ez a tény. (Kosztolányi Dezsőt, Füst Milánt, Hatvany Lajost, Fenyő Miksát említem elsősorban.) A Párizsnak elkötelezett osztrák irodalmi megújulást (Hermann Bahr hosszabb párizsi tartózkodás után jön vissza Bécsbe) nem foglalkoztatja a Monarchia keleti felének kultúrája. Egyébként már a nemzeti mozgalmakat és indulatokat is útnak indító francia forradalom magyarországi hatásának kibontakozása után csökken, 1867 után pedig megszűnik nemcsak a bécsi kormányszervek civilizatorikus buzgalma, és halványul a sajtó, a könyvkiadók érdeklődése is Magyarország iránt. Az osztrák történetírásban és közvéleményben meghonosodik az a nézet, hogy a magyarok eredményes agresszivitással használták ki 1867-ben Ausztria nehéz katonai és külpolitikai helyzetét. Századunk első évtizedében pedig a közös ügyek körül élesedő viták nem segítették a politikai harcok problémáin túlmenő érdeklődést. Az akkor legfontosabb osztrák lap, a *Neue Freie Presse* nem vesz tudomást a magyar kultúra megújulásáról. A Budapesten megjelenő, de az egész német nyelvterületen elterjedt *Pester Lloyd* vállalja igen magas színvonalon a magyar kultúra újdonságainak külföldi bemutatását. (Nemcsak referál a budapesti kulturális vitákról, művekről, hanem közli is németül Ady, Babits, Móricz vitatott munkáit. A szerkesztőnek, Falk Miksának híres programjelszava volt: „Európaiságot Magyarországnak, magyarságot Európának".
8. Az osztrák-bécsi kultúra szélesebb körű magyarországi elismerését kétségkívül lassították egy ideig a két kultúra tipológiai különbözései. A leglényegesebb különbözés általánosabb érvényű forrását még Alexander Bernát fogalmazta meg a legutóbbi időkig érvényes pontossággal az irodalmi modernséget programosan először képviselő *A Hét* című folyóiratban (1890. január 5.): „A mi íróink csak fél kézzel szolgálták az esztétikát, a másikkal a nemzeti lét védelmére keltek." Az osztrák irodalmi megújulás szuverén esztétizmusára a magyar írók közül elsősorban Kosztolányi Dezső reagált együttgondolkodó módon. Nemrég Csáky Móritz gráci professzor közölt a tipológiai különbözésről némileg eltérő, érdekesen dokumentált véleményt, éppen a bécsi operettel kapcsolatban (*Ideologie der Operette und Wiener Moderne.* Wien, Köln, Weimar, 1996).

(1997) HELMUT RUMPLER

EGY ESÉLY KÖZÉP-EURÓPA SZÁMÁRA

Előszó

„Az a véleményem, hogy a történelem nem más, mint fejlődés az egyik tévedéstől a másikig." Ezt a mondatot egy, a jelenkori osztrák történelemtől szenvedő író vetette papírra.[1] Akár a XIX. századi osztrák történelem rövid összefoglalásának is szánhatta volna. De mit is jelent a „tévedés" Európa közepén, ha majdnem minden, ami még néhány évvel azelőtt végérvényes „igazság" volt, összeomlott, és a napi politikát a XIX. század örökségeként megoldatlan kérdések határozzák meg, mint valami szörnyűséges „első napon".

Az osztrák történelem „hosszú XIX. százada" valamikor a nemzetközi történetírás nagy vitatémái közé tartozott. Ma a viták helyét egyrészt kritikátlan nosztalgia foglalta el, másrészt az a törekvés, amely a Habsburg-államot politikai, társadalmi és kulturális teljesítményével az európai fejlődés egyedülálló és jelentős alternatívájaként méltatja. A történettudománynak amellett, hogy az egykori soknemzetiségű állam minden egyes etnikumának nemzeti fejlődését önállóan értékeli, meg kell próbálnia igazságosan megítélni „a Habsburg állameszme konstruktív rendezési és alkotó törekvéseit" is.[2]

A vita mélyen visszanyúlik azokra a napi politikai összetűzésekre, amelyek a bonyolult államszerkezet megreformálhatóságáról, a társadalmi szerkezet modernizációjáról és a nagyhatalmi helyzetéért küzdő állam nemzetközi orientációjáról folytak. Ez a vita a két világháború között érte el csúcspontját, amikor ugyan már megtört az osztrák-Habsburg uralom Közép-Európában, ám a demokrácián és a nemzeti önrendelkezésen alapuló új békerendszer katasztrofális következményekkel célját tévesztette. 1945 után ismét feléledt a vita, amikor Európa és Közép-Európa új orientációt keresett magának. Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban olyan államalakulat nemzetközi jelentőségére emlékeztek, amely egy évszázadon keresztül állt ellen –

a legcsekélyebb köszönet nélkül – az orosz és német imperializmusnak. Kelet-Közép-Európában pedig a közös Habsburg múlt emléke a hidegháború Kelet és Nyugat-Európát hermetikusan elválasztó vasfüggönyének legalább a szellemi áttörésére szolgált.

Mióta a határok újra megnyíltak, megkezdődött ennek a korábban oly nagyra becsült „Közép-Európa mítosznak" a szertefoszlása. Az egykori keleti tömb országai oly erősen vágyódtak arra, hogy mihamarabb egyesüljenek Nyugat-Európával, hogy a kulturális, gazdasági és politikai „köztes Európa" gondolata, amelyet a XIX. századi Habsburg-monarchia testesített meg, nem kapott teret.

A Habsburg-monarchia történelmi példája azonban továbbra is politikai figyelemre tarthat számot. Kelet-Közép-Európában mindenfelé olyan válságok robbannak ki, amelyeket a Habsburg-politika sem tudott megoldani. Mintha 1918-ban megállt volna a történelem. A Habsburg Birodalom területén létrejött minden új államalakulat egyúttal a hajdani Ausztria problémáit is megörökölte, melyek nyomai például a fejlődés és a hagyomány, a rend és a szabadság, vagy a szuverenitás és a szolidaritás között húzódó feszültségben – amelyek a XIX. században jutottak csúcspontjukra – ma mindenhol újra felfedezhetőek. A megoldási kísérletekben pedig egyértelműen felismerhető a soknemzetiségű állam küzdelmekben edződött történelmi sorsközössége.

A Habsburg-monarchia szerepének újraértékeléséhez az Egyesült Államok és Nyugat-Európa történetírása adta meg a kezdő lökést. Robert A. Kann 1950-ben megjelent alapművében fektette le az alapjait a Habsburg-monarchia, mint olyan államalakulat elismerésének, amely bár sikertelenül, de mind elméleti, mind gyakorlati célkitűzéseiben pozitívan értékelhető módon kísérelte meg a nemzetek feletti állam- és társadalmi rendszer problémáinak megoldását. A szerző ennek a kísérletnek a pozitív és negatív tapasztalatait az „Európai Egyesült Államok" tervezett megteremtéséhez kívánta felhasználni.[3] A soknemzetiségű állam egyedi kulturális értékeinek a felfedezésére is az Egyesült Államokban került sor. Carl E. Schorske a századvég Bécséről írt könyvével jelentős vitát indított el a századforduló osztrák társadalmának „modern" szellemi gyökereiről.[4] Végül a gazdasági élet értékelésében is bekövetkezett a paradigmaváltás. Az eredmény: a Habsburg-monarchia ugyan nem tudott lépést tartani Nyugat-Európa fejlődésével, a társadalmi-gazdasági modernizáció évszázados folyamata közben mégis rátalált olyan megoldásokra, amelyek nem elmélyítették, hanem kiegyenlítették a különbséget az iparilag fejlett területek és az elmaradott mezőgazdasági vidékek között.[5] Az alacsony fejlettségű területek és társadalmi rétegek hozzájárulását a társadalmi-gazdasági fejlődéshez az utódállamok történetírása is hamar felismerte. Az egykori Habsburg Birodalom szocialista országainak első konferenciáit 1955-ben Prágában, majd 1958-ban Budapesten rendezték meg.[6] Éppen a gazdasági és társadalmi fejlődés vizsgálata vezetett Kelet-Európában arra a vélekedésre, amely a Habsburg-monarchiában már nem „anakronisztikus kövületet" látott, hanem „a létrejövő ipari társadalmak igényeinek nem egy vonatkozásban jobban megfelelő megoldást, mint amilyet a politikai-nemzeti kisállami létben találhattak".[7]

Az osztrák történetírás a Habsburg-monarchia újrafelfedezésében és újraértékelésében nem játszott vezető szerepet. A Hugo Hantsch alapította, 1952-től a mai napig az Osztrák Tudományos Akadémia pártfogásával folyó hatalmas vállalkozás, a Ferenc József-i kor 1848-tól 1918-ig terjedő történetének feltárása a Rockefeller Alapítvány ösztönzésére indult útjára.[8] A bécsi Ringstraße művészet- és építészttörténeti bemutatása pedig, amely magán viseli a korszak politikai kultúrájának és a Monarchia egész területének művészeti nyomait, a Fritz Thyssen Alapítvány kezdeményezésére kezdődött meg.[9] Az a mód, ahogy a Második Köztársaság politikai közélete a Habsburg-történelmet kezeli fölöttébb különös, mondhatni kínos. Egyfelől kultúrája a mélyen óosztrák, sőt Habsburg hagyományból ered, másfelől viszont a köztársaság Habsburg előtörténete[10] az osztrák identitásról szóló vitában csak mint valamiféle katasztrófa vagy politikai ellenpélda kerül elő.[11] Ebből a skizofréniából csak a menekülés lehetséges – újra „nagy Németországba" vagy „Európába". Hogy vajon

Ausztria és Kelet-Közép-Európa új államai számára ez, a mindenütt jelen lévő saját – pozitív és negatív – tradícióktól való menekülés-e a helyes kiút a legyőzendő rendszer- és értékválságból, az legalábbis vita tárgyát kell hogy képezze.

Az a kísérlet, amely jobb definíció híján ennek az egyedülálló államalakulatnak a megjelölésére a „Habsburg-monarchia" kifejezést erőlteti, olyan metodikai korlátokba ütközik, amelyet egy szabatos elméleti koncepció aligha képes legyőzni. Sem az 1848 előtti, a „Német Szövetségbe" kapaszkodó abszolutista császárság, sem a neoabszolutista bürokratikus, centralizált állam, sem pedig az 1867-ben létrejött „Osztrák–Magyar Monarchia" nem tekinthető a szó modern értelmében államnak. A Monarchia mindig a régi európai, a nemzetállamok kora előtti értelemben vett „birodalom" maradt, vagyis államok föderációja és heterogén nemzetiségű társadalmak konglomerátuma.[12] A Monarchia kevésbé volt állam, mint inkább egy „közösség": külpolitikai szempontból a nagyhatalmak között álló kis népek sorsközössége, belpolitikailag pedig alacsony fejlettségű kis társadalmak túlélő közössége; az európai modernizációs folyamathoz felzárkózni akaró köztes régió. Bécs, a birodalmi főváros és uralkodói székhely, a korabeli szóhasználatban a „császárváros", ugyan a Monarchia központja volt, de nem volt olyan domináns, hogy ne tette volna lehetővé a periférián elhelyezkedő más centrumok felemelkedését. Az a politika, amelyet a bécsi központi hivatalokban megfogalmaztak, végső soron mindig az államok és népek érdekeinek kompromisszuma volt. Ez a politika ugyan alkotmányjogi és igazgatástechnikai szempontból látszólag alig érte el a régiókat, mégis egy közös keretet alkotott, amely lehetőséget teremtett egy olyan közösség kialakulására, amely nem rendelkezett sem központi kormányzattal, sem az egész államalakulatot átfogó birodalmi parlamenttel. Anélkül, hogy egy állam lett volna, a Monarchia a benne található nemzeti társadalmak ellenére zárt kulturális és gazdasági térség volt és a közös jog övezete, amely az oktatás és a munka világától a mindennapi életig éreztette hatását. Ha valamikor „Közép-Európa" álomképe közel állt a megvalósuláshoz, akkor az a XIX. századi Habsburg-monarchia idejére tehető.

Ezen évszázad történetének középpontjában, az egész monarchiára vonatkozóan, nem az állam növekedése, hanem visszahúzódása a központi esemény. A valamikor meghatározó tényezők, a dinasztia, a hadsereg, a bürokrácia, az egyház és a nemesség elvesztették vezető szerepüket a műveltség és az ipar polgársága fölött.[13] A Habsburg-monarchia XIX. századi története kevésbé a „Metternich-éra", illetve azt követően „Ferenc József császár kora" volt, hanem sokkal inkább a polgári társadalom kiépülésének nagy korszaka. Ennek a polgári társadalomnak mindenesetre megváltozott a szellemi kiindulópontja: a herderi értelemben vett humanista irányultságú kultúrnacionalizmus „világpolgára" az „integráló nacionalizmus" képviselőjévé vált, amely nemcsak az állam ellen, hanem szociáldarwinista alapon más nemzetek ellen is fordult. Ami nem sikerült az abszolutista-bürokratikus államnak és a feudális társadalomnak, vagyis az összetartó állameszme kialakítása és elfogadtatása,[14] azt a polgárság sem tudta megvalósítani.

A téma egyik legjobb ismerője, Hanák Péter vonta meg a mérlegét talán a legtalálóbban a XIX. századi Habsburg-monarchia jelentőségének: „Politikailag a kettős monarchia legalább két létjogosultságra hivatkozhatott. Ebben a nyugati fejlődéstől évszázadokra lemaradt régióban meghonosította a liberalizmust, a középrétegekkel és a szervezett munkássággal pedig megismertette és megtaníttatta a közszereplés, egyfajta politikai kultúra szabályait. Másrészről bizonyos fokú kiegyenlítő szerepet töltött be mind a régió népei, mind pedig a tőle keletre és nyugatra elterülő nagyhatalmak nyomása között."[15] Ez az elismerő ítélet persze nem téveszti szem elől, hogy a Habsburg-monarchia a XIX. században elavult és ezáltal anakronisztikus rendszer volt. Ez a rendszer azonban nemcsak védelemre jött létre, hanem vezető személyiségei az Európában uralkodó politikai formák és társadalmi rendszerek egyfajta alternatíváját képviselték. A „Szabadság – Egyenlőség – Testvériség" eszméjével szembe a „Pax

– Securitas – Justitia" triászát állították. A Monarchia egyszerre volt „reakciós állam" és az „irracionális nacionalizmus áradata közepette egy liberális fellegvár".[16] A központi problémák egyikét sem volt képes végérvényesen megoldani, legjobb esetben is „szerény kompromisszum" köttetett, amely mindazonáltal „nyitva hagyta a lehetőséget a további előrelépésre".[17] Ha Norbert Elias nyomán a „differenciálódást" civilizációs teljesítménynek tekintjük,[18] akkor a Habsburg-monarchia nem keveset tett azért, hogy a nagy leegyszerűsítések korában fennmaradt a civilizáció. És ha Hans Blumenberg szerint „kerülőút az, amely a kultúrának adja az élet humanizálásának feladatát",[19] akkor a Habsburg-monarchia a XIX. században a humanitás fellegvára volt.

Helmut Rumpler: Vorwort. In uő: *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. (Österreichische Geschichte 1804–1914. Hg. von Wolfram, Herwig.) Wien, 1997, Ueberreuter, 11–15. Fordította Forgó András.

Jegyzetek

1. Roth, Gerhard: *Das doppelköpfige Österreich. Essays, Polemiken, Interviews*. Frankfurt, 1995, 9.
2. Fellner, Fritz: Das Österreich-Bild im Revisionsprozess. Spectrum Austriae. In Österreich in Geschichte und Gegenwart. Hg. Schulmeister, Otto von Wien, 1980, 442.
3. Kann *The Multinational Empire* (New York, 1950, Columbia Univ. Press) című könyvének gyakorlati alkalmazását 1960-as *Center on World Political Institutions* című művében vetette fel; vö. Kann, Robert A.: *Werden und Zerfall des Habsburger-Reiches*. Graz, 1962. Kannak, mint a Habsburg Birodalom kutatójának megítéléséhez lásd Stourzh, Gerald: The Multinational Empire Revisted. Reflexions on Late Imperial Austria. Robert A. Kann Memorial Lecture, 1989. *Austrian History Yearbook*, 23. (1992) 1–22.
4. Schorske, Carl E.: *Fin de Siècle Vienna. Politics and Culture*. New York, 1961. Magyarul: Carl E. Schorske: *Bécsi századvég. Politika és kultúra*. Budapest, 1998, Helikon Kiadó.
5. A kutatást összefoglalta: Good, David: *Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750–1914*. Berkeley, 1984.
6. E konferenciáknak a történetéről és publikációiról lásd *Die nationale Frage in der österreichisch–ungarischen Monarchie 1900–1918*. Hg. Hanák, Péter - Szász, Zoltán. Budapest, 1966, 7. sk.
7. Glatz, Ferenc: Die Habsburgermonarchie und die Geschichtsschreibung. Ein historiographischer Ausblick. In *Geselschaft Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918*. Hrg. Ferenc Glatz und Ralph Melville. Budapest, 1987, Akadémiai Kiadó, 378.
8. A vállalkozás létrejöttének történetét Adam Wandruszka foglalja össze a könyvsorozat 1973-ban megjelent első kötetének bevezetőjében: *Die Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Hgg. Wandruszka, Adam und Urbanitsch, Peter Bd. I Wien, 1973, XI–XIX.
9. Vö. Novotny, F. – Wagner-Rieger, R.: Einleitung. In *Die Wiener Ringstrasse. Bild einer Epoche. Die Erweiterung der Inneren Stadt Wien unter Kaiser Franz Joseph*. Hg. Wagner-Rieger, Renate1 Bd. 1. Graz, 1970, 1–45.
10. Ez Ernst Hanisch a XX. századi osztrák történelmet tárgyaló kötetének vezérfonala: Hanisch, Ernst: *Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftesgeschichte im 20. Jahrhundert. 1890–1990*. (Österreichische Geschichte. Hg. Wolfram, Herwig.) Wien, 1994.
11. Friedrich Heer *Kampf um die österreichische Identität* (Wien, 1981) című műve, amely a Monarchia és a Köztársaság történetének kontinuitása mellett foglal állást, mind eszmeiségét, mind szaktudományos jellegét tekintve kívülálló véleménynek számít.
12. A kelet-európai nacionalizmust vizsgáló tengernyi irodalom újabban nem foglalkozik a nemzetek feletti koncepciókkal és struktúrákkal. Vö. Troebest, Stefan: Ethnien und Nationalismen in Europa. Drei Vorüberlegungen zur vergleichenden historischen Forschung. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. 5. (1994) 7–22. A szerző a jelenkori kutatás eredményeit foglalja össze.
13. Ezt a korszakváltást vizsgálta társadalmi dimenziójában nemrég egy osztrák kutatócsoport. Lásd a kutatás bevezető kötetét: *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*. Hg. Bruckmüller, Ernst und Döcker, Ulrike. Wien, 1990.
14. Ezt a vádat Jászi Oszkár fogalmazta meg meggyőzően 1929-ben megjelent, a Monarchia összeomlását vizsgáló könyvében: Jászi Oszkár: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago, 1929, Univ. of Chicago.
15. Hanák Péter: Gab es eine mitteleuropäische Identität in der Geschichte? *Europäische Rundschau*, 14. (1986) 123.

16. Kiss Endre: *Der Tod der k. u. k. Weltordnung in Wien. Ideengeschichte Österreichs um die Jahrhundertwende* (Forschungen zur Geschichte des Donauraumes 8.) Wien, 1986, 227. (2. jegyzet) E könyv egy korábbi változatát lásd magyarul: Kiss Endre: *A „k. u. k. világrend" halála, Bécsben.* Budapest, 1978, Magvető.
17. Bled, Jean-Paul: *Franz Joseph. „Der letzte Monarch der alten Schule".* Wien, 1988, 562.
18. Elias, Norbert: *Über den prozess der Zivilisation. Sociogenetische und psychogenetische Untersuchungen.* 2. Band. Frankfurt, 1982, 320. Magyarul: Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata: szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások.* Budapest, 1987, Gondolat.
19. Blumenberg, Hans: *Die Sorge geht über den Fluss.* Frankfurt, 1988, 137.

(2003) GYÁNI GÁBOR

A HABSBURG-MÚLT EMLÉKEZETI KÁNONJAI

A dualizmus emléke az Osztrák–Magyar Monarchia bukását követően, mindenekelőtt épp a Trianon-szindróma miatt, felettébb ambivalens módon adódott tovább a hazai köztudatban. A dualista Monarchia image-át a felbomlást követő első évtizedekben többnyire a memoárok szabták meg, melyek szerzői egymástól olykor élesen különböző emlékező közösségek hangjain szólaltak meg. Kézenfekvő, ha politikai hovatartozásuk alapján osztályozzuk őket. Mindazok, akik tevékenyen közreműködtek 1918 és 1919 viharos eseményeiben (az októbristák, a szociáldemokraták és persze a kommunisták), egyöntetűen kritikus véleményt formáltak a Monarchiáról. Az ő számukra a dualista rendszer a megoldatlan, mert a rendszer természetéből következően egyszerűen megoldhatatlan szociális és etnikai problémák teljes sorát rejtette magában, ami végül szükségképpen a Monarchia bukásához vezetett. Ezt a Monarchia-képet festette meg Jászi Oszkár az emigrációban írt és 1929-ben az Egyesült Államokban angolul megjelent átfogó munkájában. Jászi szerint „nem a Habsburg Birodalom összeomlása volt meglepő, hanem inkább az, hogy ez a közös állameszme nélküli népkeverék, amely az egyes nemzetek kölcsönös gyűlöletére és bizalmatlanságára épült, ilyen soká fenn tudott maradni".[1]

Az emlékezők további csoportját azok képezték, akik 1918 előtt játszottak érdemi politikai szerepet; ők, természetszerűleg, többnyire pozitív módon szóltak erről a múltról. Minden, ami valamelyest is hozzájárult a dualista államrendszer felbomlásához és mindenekelőtt 1918/1919 eseménysora, az utóbbiak szemében váratlan történelmi sorscsapásnak tűnt, amely egyáltalán nem következett ebből a múltból. Ennélfogva nagy súlyt helyeztek a politikusok személyes hibáira és baklövéseire, akik – kulcspozícióban lévén – közvetlenül járultak hozzá a végzetes felbomláshoz. Ezen emlékezők ezáltal akaratlanul is a tragikum arisztotelészi fogalmát alkalmazták elbeszéléseikben, mivel a körülményekben rejlő okok helyett a főhősre (a hősökre) hárították a bukás ódiumát. Amíg a Jászi nevével fémjelzett emlékezők tudatában a Monarchia letűnte a kibontakozás, az újjászületés, a megújulás nyitányául szolgált (és persze a forradalmak bukása volt a tragikus vég),[2] addig az utóbbiaknál egyedül a Monarchia bukása számított tragikus eseménynek. Emlékező narratíváik – híven a tragédia teleologikumához – rendszerint ott és akkor fejeződtek be, ahol és amikor a dualista Monarchia is végérvényesen megszűnt létezni. Akként tehát, ahogy (némileg talányos módon) a történész (és egyszersmind közszereplő) Marczali Henrik vet véget emlékezéseinek. „Politikai pályám evvel megszűnt. Gazdag életet éltem, hálát adok érte a gondviselésnek. Következett a kor, melyben »jól élt, ki jól rejtőzött«."[3]

A történelemkép formálásában a jelzett módon közreműködő image-teremtők patetikus védőbeszédekben ecsetelték a Habsburg–magyar múlt ezen utolsó fejezetét; a dualizmust nyílt kritikával illető visszaemlékezők viszont többnyire elemzőkként jártak el. Mindez pedig abból is ered, hogy a múlt szóban forgó apologetái „nem a formátlan történelmi emlékezet strukturálására, hanem a már létező és félig-meddig kanonizált kollektív emlékezet bővítésére és alátámasztására törekedtek".[4] S el-

Kihelyezett kormányülés sőjtörön Deák Ferenc születésének 200. évfordulója alkalmából. Kosáry Domokos, az MTA volt elnöke beszél, 2003. október 18.

sősorban épp ebben tértek el a Habsburg-múlt meghaladását ambicionáló emlékezőktől.

A Monarchia és vele együtt a dualista Magyarország történelmi emlékezete nem csupán az írásos kultúra (például a publikált memoárok), de a *kommunikatív emlékezet* (szobrok, kiállítások, rituális emlékezések) számos más megnyilatkozási formájában is élénken tovább élt. Mivel az utóbbiak vizsgálata még mindig várat magára, nem vállalhatjuk ezúttal magunkra a mnemotechnika ezen mégoly fontos produktumainak a számbavételét.

A Monarchia-kép kanonizálásában az érintett memoárokon kívül már a két háború közt nagy szerepe volt egynéhány történetírónak. Bár szaktörténészekről van szó, a tárgyat illető munkáik ennek ellenére nem feltétlenül feleltek meg a tudományos diskurzus szigorú követelményeinek. Mindenekelőtt azért nem, mert elbeszélésük tárgya sem igazán tartozott még ez időben a véglegesen lezárt múlt fogalmi köréhez. Ennélfogva a közeli múlt elbeszélt eseményeihez fűződő viszonyukat döntően befolyásolta saját politikai értékválasztásuk, amely magán viselte az átélt múlt tapasztalatainak a nyomát is. Olyan múlt történelmiesítését vállalták tehát magukra, melynek személyes tanúi, olykor pedig tevékeny részesei voltak, s amely így a személyes élettörténetüknek is közvetlenül a részét képezte. Ez viszont aligha kedvezett a sine ira et studio történetírói hitvallás maradéktalan érvényesítésének.

A szellemi és politikai közvéleményt mélyen (és tartósan) befolyásoló két legfontosabb történeti narratívát külön is ki kell emelni: Szekfű Gyulának az 1919-ben írt, 1920-ban megjelent (és a Horthy-korban összesen hat alkalommal kiadott) *Három nemzedék* című munkáját, valamint Gratz Gusztávnak a harmincas évek derekán publikált, *A dualizmus kora* című művét. Konzervatív politikai és társadalmi szemléletének megfelelően Szekfű kemény és egyenes bírálatot gyakorolt a dualista politikai elit felett kárhoztatva annak állítólagos formális liberalizmusát. Különösen súlyos

Deák Ferenc szülőháza Söjtörön, 2003. október

hibaként rótta fel neki engedékeny asszimilációs politikáját, mellyel úgymond véglegesen kiüresítette a magyar szabadelvűség eredeti, általa Széchenyi „konzervatív reformizmusában" fellelni vélt programját. A második és a harmadik nemzedék liberális politikai elitje, Szekfű ábrázolatában, legföljebb csak külsőségekben idomult a nyugati liberalizmushoz, anélkül hogy belülről teljesen magáévá tette volna a nyugati mentalitást.

Szekfű liberalizmuskritikájában, amely úgyszólván mindmáig érezteti hatását közgondolkodásunkban, egyszerre jelentkezett az emlékezők (a memoárszerzők) két külön kategóriája által képviselt látásmód. Egyrészt úgy, hogy a historikus könyörtelen kritikával illette az elmúlt politikai rendszert feltűnő hibái miatt, melyek a majdani bukását is megelőlegezték. Forma és tartalom ellentétéről, állami és nemzeti illúziókról, politikai mulasztásokról és egyáltalán: hanyatló korról beszélt Szekfű műve A végkifejlés felé című záró fejezetében. A Habsburg-monarchia felbomlása ugyanakkor Szekfű számára is súlyos tragédiaként tudatosult. Már az előszó sajátos hangütése is erre vall. „Ezt a könyvet meg *kellett* írnom. Ez a könyv személyes élményem. Abban a súlyos ínségben, melybe az 1918. októberi katasztrófa döntött bennünket [...] úgy éreztem [...], hogy munkaerőmet és munkakedvemet fel nem találhatom, míg le nem számolok a hanyatlással, melynek végén *ilyen* katasztrófát kellett megérnünk...".[5]

A *Három nemzedék*et a felbomlás és 1918/1919 eseményei közepette írta a tudós szerző. Ehhez képest ugyancsak megváltozott politikai és szellemi viszonyok uralkodtak a harmincas évek közepén. Nem csoda tehát, ha a Szekfűnél egyébként is liberálisabb szemléletű valamikori politikus, Gratz Gusztáv – aki 1917 és 1921 között többször is betöltött miniszteri posztot – nem liberalizmus elleni vádiratként alkotta meg összefoglaló történetírói munkáját. Az ekkoriban már közelről fenyegető totalitarizmussal szemben Gratz épp a dualizmus kori liberalizmus iránt magában táplált nosztalgia jegyében jelenítette meg a Habsburg közelmúltat.[6] Közvetve ezt támasztja alá az az 1943-ban írt, de csak nemrég publikált elemzés is, melyet szerzője eredetileg a

Külügyminisztérium számára készített. Szemléletéről sokat elárulnak a következő sorok: „Védője a Monarchiának alig akadt. Még azok is, akik benne annak idején az első hegedűt játszották – Ausztriában az osztrák németek és Magyarországon a magyarok – kevés kedvet éreztek ahhoz. [...] Az idők múltával azonban mindinkább feltámadt az a tudat, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia nemcsak az európai békének, hanem a benne élt népek békés együttélésének is egyik értékes és mással alig pótolható alapja volt. [...] Az utolsó évtizedben bekövetkezett események most már megdönthetetlen bizonyítékokként hozhatók fel amellett, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia megszüntetése súlyos hiba volt, amely másként, mint valami hasonló szervezet létesítésével alig hozható helyre."[7]

A második világháborút követően a Habsburg Birodalom és egyúttal a dualista Magyarország megítélése az ideológusok és immár a történetírás jóvoltából a korábbi kánonoktól radikálisan különböző új és nemegyszer változó értelmet kapott. A dolog hátterében a modern kori magyar történelem egészében vett negatív értékelése húzódott meg. Az egyébként teljesen összeegyeztethetetlen kommunista és demokratikus politikai értékrend történelmi hagyományokhoz fűződő viszonyát – paradox módon – a függetlenségi történetfelfogáshoz való egyformán szoros kötődésük határozta meg. Bibó István volt az egyik-, Révai József pedig a másikfajta szemlélet bizonnyal legmarkánsabb szószólója. A magyar demokratikus politikai gondolkodás egyik legszámottevőbb XX. századi alakja, Bibó sohasem rejtette véka alá a dualizmusról, valamint a Habsburgoknak a magyar történelemben játszott szerepéről vallott, mélyen lesújtó véleményét. Németh László két háború közt Szekfűvel szemben kifejtett koncepcióját[8] elevenítette fel, és fejlesztette tovább, midőn közönséges zsákutcának nevezte a közösügyes rendszert. Mint írta: „A dinasztiának és a magyarságnak 1867-ben leszögezett kiegyezése, mely kölcsönös becsapáson, pontosabban kölcsönös öncsaláson alapult, mindenekelőtt *politikai* síkon vezette zsákutcába az egész fejlődést."[9]

A kommunista oldalon elsőként szintén a harmincas években körvonalazott népfrontos történelemképet Révai József dolgozta ki, aki a Rákosi-rendszer fő ideológusaként ezt a kurucos (függetlenségi) történetszemléletet erőszakolta rá a személyi összetételében akkortájt radikálisan „felfrissített" (durván megrostált és egyúttal kicserélt), a politikai ideológiának közvetlenül kiszolgáltatott akadémiai történetírásra. Az általa diktált marxista történeti kánon két elemet kapcsolt össze egymással: a függetlenségi eszmekört és az osztályelméletet. E beállítás szerint a Monarchia a népek börtöne volt, amely nemcsak a nemzetiségeket nyomta el kíméletlen módon, de magát Magyarországot is gyarmati, legalábbis félgyarmati sorba taszította.[10] Azzal a régtől jól ismert váddal illette tehát a dualista rendszert, melyet már az emigráns Kossuth is hangoztatott imigyen: „Rettenes állapot ez. Romlás, pusztulás kútfeje. [...] *Austria a magyar piacon* a külföldi ipar versenye ellen *védve van*, és Magyarországra szabad kereskedéssel bír, a magyar ipar pedig *saját hazájában* az osztrák verseny ellen *védve nincs*, de a külföldről *szabad kereskedéssel nem bír*."[11]

Nem kell túl hosszan ecsetelni, hogy az osztályharcos társadalomképbe oltott kurucos történetszemlélet mily kiáltó ellentétben állt az ország korabeli politikai valóságával, a Szovjetunióval szembeni gyarmati alárendeltségével. Nem tagadható ugyanakkor, hogy ezen történeti konstrukció ezzel együtt kiválóan megfelelt a kommunista tömb többi országában akkoriban uralkodó, határozottan historizáló politikai önképnek (még ha közvetlen tartalmában szögesen ellent mondott is nekik). A birodalmi kiszolgáltatottsággal és a bolsevik önkényuralommal szemben érzett feszítő elégedetlenség szülte meg '56 forradalmát, melynek leverése után mégsem lehetett egyszerűen csak visszatérni a Révai-féle történelmi sémához. A hatalmát az orosz szuronyok élén visszaszerző kommunista elit számára '56 azzal az életbevágóan fontos tanulsággal járt ugyanis, hogy a függetlenségi eszme veszélyeket rejt magában a diktatúra biztonságára nézve. Ez a felismerés pedig nyomban meg is pecsételte a Révai-féle historizáló történeti kánon további sorsát. Ráadásul a történelem sem tűnt már ekkori-

ban olyannyira fontos politikai legitimációs forrásnak. Ajánlatosabb volt a közelmúltat inkább elfelejteni, ahelyett, hogy folyton tagadni kelljen annak nyilvánvaló tényeit. Ez viszont a történelem politikátlanításának, valamint a politika történelmietlenítésének állandó és görcsös törekvését vonta maga után.

Különösen kiemelkedő jelentősége volt mindezek alakulása szempontjából a hatvanas évek elején kirobbant Molnár Erik-vitának, amely – a polémia kezdeményezőjének kifejezett szándékai szerint – a marxista–leninista osztályelmélet hatókörét kiterjesztendő arra irányult volna, hogy relativizálódjék végre a nemzet történelmi fogalma. Ez a törekvés döntő fordulatot eredményezett a Habsburgok múltbeli teljesítményének és mindenekelőtt a magyar történelemben játszott szerepének a megítélésében. Igen hamar megfogalmazódott az Osztrák–Magyar Monarchia történeti átértékelésének az igénye, aminek eklatáns példája volt Hanák Péter egy 1960-ban tartott előadása. Ekkor fejtette ki Hanák először a későbbi történetírói kánon tartósan meghatározó tételét, nevezetesen, hogy a kiegyezés *reális kompromisszum* volt az adott körülmények között, melynek bírálata során a fő hangsúlyt nem a magyar nemzetiségnek a birodalmon belüli megoldatlan helyzetére kell helyezni. „Egyrészt azért, mert a magyar önállóság ügyét rendezte viszonylag legkiterjedtebb mértékben, másrészt, mert nem indokolt a magyar önállóság csonkaságát a soknemzetiségű Monarchia nemzeti kérdésének egész komplexumától elválasztva vizsgálni."[12] Az ekkor még csak formálódóban lévő új történetírói kánon hamarosan széles körű publicitást kapott. A kiegyezés századik évfordulóján a párt központi napilapjában megjelent írásában Hanák többfrontos polémiát folytatott az Osztrák–Magyar Monarchia kapcsán. Egyfelől élesen vitatta a 67-es alapon álló (akár liberális, akár konzervatív) nacionalista történeti megítélést, mivel képviselői egyenlőségjelet kívánnak tenni 1848 és 1867 közé, úgy tüntetvén fel a kiegyezést, mint ami 48 célkitűzéseit hajtja végre a gyakorlatban. A kiegyezéses rendszer azonban – Hanák szerint – valójában átmentette az abszolutizmus számos lényeges elemét és a feudalizmus bizonyos maradványait, és nem váltotta ténylegesen valóra 1848 demokratikus ígéretét. S e ponton Hanák szinte szó szerint átvette Révai közismert kiegyezéskritikáját.[13] Másrészt azonban erőteljesen támadta a függetlenségi nacionalista (akár magyar, akár nem magyar) felfogást, mondván: az „pusztán közjogi alapon vagy egyoldalú nemzeti szempontok alapján teljesen negatívan és történetietlenül értékelte a kiegyezést". Végül arra a következtetésre jutott, hogy hiba lenne élesen szembeállítani egymással 1848-at és 1867-et, hiszen a kiegyezés „a korabeli erőviszonyokon alapuló kompromisszum volt". S noha, ismerte el, 1867 valóban nem igazán megnyugtató módon garantálta az ország töretlen demokratikus fejlődését, ám ezért a hiányosságért némileg már 48 is felelős, mivel: „E táj népeinek társadalmi fejlődésében és együttélésében meglevő ellentmondásokat és konfliktusokat 1848 nem oldotta meg. Az 1867. évi kiegyezés [pedig] a kiéleződés tendenciáját pecsételte meg."[14]

A közvetlenül Hanák nevéhez köthető szemléleti revízió azért is tudta úgy megosztani a későbbiek során a magyar történészeket, mert a hatvanas évek gazdaságtörténet-írásában idővel a Monarchia pozitív megítélése került előtérbe. A Berend T. Iván, Ránki György és Katus László által kimunkált új koncepció az ország gazdasági modernizációja szempontjából különösen kedvező monarchiabeli létfeltételek mellett érvelt, kiemelve a modernizáció gyors előrehaladását, amely csupán közvetett oksági összefüggésben állt a közjogi berendezkedés valóban ellentmondásos tényével. Ezt a felismerést fejezte ki a *komparatív előnyök* általuk meglehetősen sűrűn emlegetett fogalma. A Monarchia-barát szemlélet ezen hívei azt sugallták tehát, hogy önálló nemzetállami fejlődés esetén a gazdaság nem érhetett volna el oly magas szintre, mint amire a Monarchia tett bennünket képessé; ráadásul birodalmi beágyazottságunk olyan gazdasági modernizáció előtt egyengette az utat, amely megengedte, hogy a fokozatosan egységesülő és modernizálódó magyar gazdaság csupán közvetve váljék a monarchiabeli gazdaság részévé.[15]

Emléklap ezüst 20 Ft-ossal a Deák-évfordulóra, 2003

A pozitív Monarchia-kép kidolgozásán ilyenformán munkálkodó történészek az általuk valóban komolyan vett tudományos eszmények jegyében igyekeztek elszakadni az aktuális ideológiai elvárásoktól. Az új történeti koncepció ennek ellenére messzemenően megfelelt a kor aktuális (politikai) követelményeinek. Ennek hátterében ott munkált az is, hogy az 1960–1970-es évek értelmiségében már szinte tapasztalati evidencia volt a Kádár-rendszer (legalábbis annak „konszolidált" formája), valamint a dualizmus időszaka közti analógia ténye. E véleménynek (vagy közérzületnek) így adott hangot az író a nyolcvanas évek elején: a kádári kor, „mint minden kiegyezés jellegű változás és annak konszolidálása, a jelenségek olyan együttesét teremtette meg a körülményekben és tudatban, amely – mutatis mutandis – nem áll messze a dualizmus időszakának jelenségeitől".[16] Ezek után nem tekinthetjük teljesen véletlennek, hogy – informális körökben – a „KGST-történetírás" címkéjét ragasztották a komparatív-birodalmi megközelítésre. Az egyébként nyíltan sohasem hangoztatott vádat magára véve érezhette Ránki fontosnak kijelenteni az 1970-es évek derekán: „Előnyei kétségbevonhatatlanok, de aligha feledtethetik el, hogy a Monarchiát a modern integráció előzményének már azért sem tekinthetjük, mivel belső gazdasági fejlettsége még távolról sem volt azon a szinten, mely az integrációt értelemszerűen szükségessé, sőt sok vonatkozásban a fejlődés feltételévé teszi."[17]

A kanonizálás ezen utóbbi törekvése nem volt, nem lehetett azonban maradéktalanul sikeres, mert némileg átalakult formában továbbra is élénken hatott (és persze állandó vitákat szült) a függetlenségi szemlélet, amely ekkoriban elsősorban Szabad György munkásságához kötődött. Szabad a birodalmi együttlét általa inkább csak részlegesnek gondolt gazdasági előnyeit a hozzá képest sokkal szembeszökőbb politikai hátrányok miatt ítélte történelmi zsákutcának. Egy hatvanas évek végi akadémiai történészvitán például így fogalmazott: a „monopolizált patronálásnak nemcsak ára volt, a kapitalista viszonyok közt természetes és szokványos ára, hanem – minden jel arra mutat – hogy (nem kevéssé a kapcsolat sajátos, politikai tényezők által kialakított jellegéből következően) felára is".[18] Így juttatta kifejezésre, hogy ahhoz a kurucos állásponthoz kíván elsősorban visszatérni, melyet még Bibó képviselt a maga demokratikus politikai értékrendjével egyetemben. Bibó (s nyomában Szabad és még számosan mások) a nem igazán demokratikus Habsburg Birodalom létéből utóbb „logikusan" következő „kelet-európai kisállami nyomorúság" nyilvánvaló tényeihez mérte

Sőjtöri diákok a Deák-mauzóleumnál a Kerepesi temetőben Deák Ferenc születésének 200. évfordulója alkalmából. 2004. január 26.

a Monarchia történeti teljesítményét; ezzel pedig az értékelés egyedüli viszonyítási pontjaként a „szükségszerű" felbomlás fejleményét határozta meg. Az ezzel homlokegyenest szembenálló, vagyis a Habsburg-barát nézet képviselői viszont jobbára 1848 erényei és hibái felől ítélkeztek a dualista berendezkedés általuk többnyire méltányolt teljesítményéről. Nem egészen véletlen, hogy Szabad felfogása a Jászi által a két háború közt már megfogalmazott birodalomkritikához állt igazán közel (noha ezt a referenciát Szabad nem látszott akkor vállalni vagy akár csak tudatosítani).

A történelem anyagának módfelett képlékeny voltára, a történetírói argumentáció politikai hasznosíthatóságának a roppant rugalmas természetére vall, hogy a politikai ellenzékiség historizálásba burkolt törekvése nem csupán a politikai demokratikus értékrenddel párosuló függetlenségi történetszemlélet, de a Habsburg-barát koncepció talaján állva is nyíltan kifejeződhetett. Erre ad kitűnő példát a Közép-Európa gondolat sikere. A közép-európaiság mint történelmi örökség ideája, amely a Nyugathoz tartozást volt hivatva igazolni, az 1980-as években külföldről (is) begyűrűző, zömmel írók által propagált eszmeként került forgalomba. Nálunk azonban – Szűcs Jenő utóbb számos világnyelven is (franciául, majd angolul, olaszul stb.) közzétett történelmi esszéjének[19] ösztönző hatására – a Közép-Európa-eszme a történetírói diskurzusban futotta be talán legnagyobb karrierjét. Elég, ha megjegyezzük, hogy a térség szovjetizálásának történelmi jogszerűségét burkoltan vitató, fogalmi szintre emelt közép-európai történelmi víziót viszonylag könnyen össze lehetett egyeztetni az Osztrák–Magyar Monarchiát pártoló történeti narratívával. Erre a műveletre, a Közép-Európa-paradigma Szűcs melletti legfőbb hazai történész szószólója, Hanák vállalkozott, aki deklarálta, hogy: politikai rendjét és persze gazdasági és társadalmi szerkezetét tekintve egyaránt „a Monarchia – benne Magyarország – [...] pontosan a közép-európai sajátosságot testesítette meg".[20]

A szovjet birodalom szétesésével és a kommunista berendezkedés ezzel egyidejű felbomlásával azonban lényegében elvesztette szinte minden politikai aktualitását a közép-európaiság akkor vallott eszméje. Ennek megfelelően ez a szaktudományos koncepció is háttérbe szorult, azt azonban ennek ellenére sem állítjuk, hogy vele együtt végleg meg is bukott volna. Mindezen fejlemények újólag arra figyelmeztetnek bennünket, hogy ne feledjük: milyen szoros, még ha nem is egyszerű mechanikus kapcsolat köti össze egymással a történetírói fogalomalkotást és a mindenkori politikát. Ez, egyebek közt, az eszmék által közvetített múlt jelentésének a „helyes" értelmezése szempontjából is igen komoly következményekkel jár. A cambridge-i fogalomtörténeti iskola képviseletében megszólaló Quentin Skinnert idézve mi magunk is azt valljuk, hogy: „amint belátjuk, hogy *nincs* meghatározott eszme, melyhez a különböző szerzők hozzátesznek, hanem csak különböző szándékú szereplők által, különböző szavakkal megfogalmazott különböző megállapítások [léteznek], akkor ezzel egyúttal azt látjuk be, hogy *nincs* az eszmének megírandó története, hanem csak olyan történetírás van, mely szükségszerűen azon különböző szereplőkre összpontosít, akik ezt az eszmét használták, illetve a változó helyzetekre és az eszmék használata mögött meghúzódó szándékokra."[21]

Napjainkban, midőn a történetírói diskurzust egyre inkább a kánonok pluralizmusa kezdi jellemezni, nem hat már a meglepetés erejével, hogy a Habsburgok (és persze az Osztrák–Magyar Monarchia) történeti értékelését szintén az anarchiára emlékeztető sokféleség keríti a maga hatalmába. Ma még nem tudható, hogy az újból visszanyert, a globalizáció következtében azonban (megint csak) korlátozott szuverenitással járó nemzetállami önállóság perspektívájából milyen új értékelési szempontok fogják a jövőben megszabni múltunk e kivételesen fontos időszakának a megközelítését. Bizonyára nem teljesen alaptalanul gondoljuk azonban úgy, amibe a reményünket is vetjük, hogy elsősorban nem, vagy nem egyedül a Habsburgokhoz fűződő történeti viszony meghatározása áll majd a politikai és ideológiai választásainkat (is)

kifejező történelmi tudat középpontjában. Ha ezen előrejelzésünk helyesnek bizonyul, akkor a kurucos-labancos szemlélet alternatívájával eljegyzett nagy múltú történeti tudatot és historizáló politikai diskurzust nyugodtan oda lehet majd száműzni, ahová egyébként való, a tudománytörténet illetékességi körébe.

1. Jászi Oszkár: A *Habsburg-monarchia felbomlása*. Budapest, 1982, Gondolat, 556. o.
2. Vö. Schein Gábor: A politikai emlékezet retorikája. Két nézőpont: Jászi és Garami. *Világosság*, 2001/1. 66. o.
3. Marczali Henrik: *Emlékeim*. Budapest, 2000, Múlt és jövő Kiadó, 308. o.
4. Romsics Gergely: A Habsburg-monarchia felbomlásának osztrák és magyar mítoszai az emlékiratirodalom tükrében. In *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Szerk. Romsics Ignác, Budapest, 2002, Osiris Kiadó, 122. o. A kérdést bővebben tárgyalja, Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. Budapest, 2004, L' Harmattan Kiadó.
5. Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1940, 6–7. o.
6. Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*. Budapest, 1934.
7. Gratz Gusztáv: Az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásának következményei. *Történelmi Szemle*, 1995/1. 99–100. o. Gratzról és ezen elemzéséről: Gyarmati György: Gratz Gusztáv a Monarchia felosztásának következményeiről. *Történelmi Szemle*, 1995/1. 83–115. o.
8. Németh László: *Szekfű Gyula*. Budapest, é. n. A polémiát feldolgozta: Gergely András: Németh László vitája Szekfű Gyulával. *Valóság*, 1983/1. 47–63. o.
9. Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem (1948). In uő: *Válogatott tanulmányok 1945–1949*. Budapest, 1986, 590. o.
10. Révai József: *Marxizmus, népiesség, magyarság*. Budapest, 1948.
11. Pajkossy Gábor: *„Nemzeti újjászületés". Válogatás Kossuth Lajos írásaiból és beszédeiből*. Budapest, 2002, Új Mandátum, 216. o.
12. Hanák Péter: A kiegyezés historiográfiájához. *Valóság*, 1974/12. 17. o. Hanák ezúttal az 1960-as akadémiai vitán elhangzott előadását foglalja össze. Hanák Péter tanulmányát lásd e kötetben a *Tudományos emlékezet* dokumentumai között *Az osztrák és a magyar történettudomány változó megítélése* című fejezetben.
13. Idézzük Hanák megfogalmazását: „amíg 1848-ban a magyar liberális nemesség a monarchiai reakciós erőkkel szemben a népre támaszkodva számolta fel a feudális abszolutisztikus rendszert, a társadalmi haladással összekapcsolva vívta ki és védelmezte a nemzeti önállóságot, addig 1867-ben a magyar uralkodó osztály a dinasztiára támaszkodva, a társadalmi haladás ellenében, a néppel és az elnyomott nemzetekkel szemben hozzájárult a monarchia konszolidálásához". Hanák Péter: A kiegyezés történelmi helye. *Népszabadság*, 1967. május 27. 7. o. S idézzük magát Révait is: „A 48-as forradalmak *alulról*, a néptömegek erejével akarták megoldani azokat a kérdéseket, melyeket később *felülről*, a néptömegek *ellen*, az abszolutizmussal és a burzsoáziával oldottak meg." Révai József: „Birodalom" és „hivatástudat". In uő: *Marxizmus és magyarság*. Budapest, 1946, 180. o.
14. Hanák Péter: A kiegyezés történelmi helye. *Népszabadság*, 1967. május 27. 7. o.
15. Berend T. Iván – Ránki György: *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéről*. Budapest, 1974, 9–145. o.; Katus László: Economic growth in Hungary under the age of Dualism (1867–1913). A quantitative analysis. In Ervin Pamlényi (ed.): *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*. Budapest, 1970, 35–129. o.
16. Mészöly Miklós: Tudat és nemzettudat. Szabálytalan helyzetkép. *Valóság*, 1982/7. 42. o.
17. Ránki György: A Monarchia gazdasági fejlődésének kérdései. *Világosság*, 1974/6. 341. o.
18. *Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről*. Budapest, 1971, 96. o.
19. Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, 1983, Magvető Kiadó.
20. Hanák Péter: Közép-Európa mint történeti régió az újkorban (1986). In uő: *Ragaszkodás az utópiához*. Budapest, 1993, 154–155. o.
21. Quentin Skinner: Jelentés és megértés az eszmetörténetben. In *A kora modern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Szerk. Horkay Hörcher Ferenc. Pécs, 1997, 40. o.

CIEGER ANDRÁS

A KIEGYEZÉS VÁLOGATOTT TÖRTÉNETI BIBLIOGRÁFIÁJA

A kiegyezés forrásai

Az 1867-es kiegyezéshez vezető többéves és számos helyszínen zajló alkufolyamat egyes állomásait igen sokféle dokumentumból rekonstruálhatjuk. Az áttekinthetőség érdekében forrástípusonként ismertetjük azokat.

Naplók, visszaemlékezések, levelezés

Elsőként, némileg talán rendhagyó módon, a személyes jellegű forrásokat említjük. A korszakunkból származó naplók, visszaemlékezések és politikusi levelezések ugyanis a kiegyezés létrejöttéhez alapvető – bár nyilvánvalóan igen szubjektív – forrásul szolgálnak, hiszen betekintést nyújtanak azokba az informális egyeztetésekbe, amelyek a hivatalos, a nyilvánosság előtt látható tárgyalásokat megelőzték, illetve végigkísérték. A felsorolást száz év elteltével is a Kónyi Manó által összeállított *Deák Ferenc beszédei* hatkötetes forrásgyűjteménnyel, annak is a bővített második kiadásával illik kezdenünk (Budapest, 1903, Franklin). A címmel ellentétben Kónyi ebben a munkában nemcsak Deák beszédeit és politikai írásait gyűjtötte össze, hanem az 1880–1890-es években fellelhető még kiadatlan, illetve már megjelent naplókból, levelekből és visszaemlékezésekből is bő szemelvényeket közölt, igaz a szövegeket sok helyütt stilizálva, esetenként pedig a mondatok értelmét megváltoztatva. Sajnos, a kiegyezési tárgyalások magyar kulcsszereplőinek naplói vagy elkallódtak, vagy még kiadásra várnak (például Lónyay Menyhérté). Kivétel ez alól Eötvös József, akinek mind az 1864 és 1868 között (*Eötvös József művei. Vallomások és gondolatok.* Szerk. Bényei Miklós. Budapest, 1977, Magyar Helikon), valamint az 1870-ben írt töredékes naplója (Naplójegyzetek. Közzéteszi Czegle Imre. *Történelmi Szemle,* 1978. 2. sz. 364–410. o.), mind pedig levelezése (*Eötvös József művei. Levelek.* Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, 1976, Magyar Helikon) nyomtatott formában kézbe vehető. Ugyancsak nélkülözhetetlen Csengery Antal feljegyzéseinek és levelezésének használata (*Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései.* Közzétette Csengery Lóránt. Budapest, 1928, Magyar Történelmi Társulat), amelyek a Deákkal folytatott tárgyalások egy-egy részletére világítanak rá, valamint a kiegyezési törvényeket előkészítő 67-es bizottság tizenötös albizottságának, illetve az 1867. őszi kvótabizottság működését és belső vitáit tárják fel.

A kiegyezés körüli évek eseményeivel kapcsolatban további érdekes adalékok olvashatók a politikai paletta minden oldaláról, így például Madarász József (*Emlékirataim, 1831–1881.* Budapest, 1883, Franklin), Halász Imre (*Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából.* Budapest, 1911, Nyugat) és Fest Imre (*Emlékirataim.* Budapest, 1999, Universitas Kiadó) visszaemlékezésében, valamint Podmaniczky Frigyes (*Naplótöredékek.* 1–4. köt. Budapest, 1887–1888, Grill Károly), Kecskeméthy Aurél (*Kecskeméthy Aurél naplója, 1851–1878.* Sajtó alá rendezte Rózsa Miklós, Budapest, 1909, Franklin) és Szász Károly (*Egy képviselő napló-jegyzetei.* Új kiadás. Budapest, 1891, Ráth Mór) naplójegyzeteiben, illetve Jókai Mór levelezésében (*Jókai Mór összes művei. Levelezés.* 2. köt. 1860–1875. Sajtó alá rendezte Oltványi Ambrus. Budapest, 1975, Akadémiai). Végül Várady Gábor máramarosi képviselő hetenként írt élvezetes stílusú, nem csak a nagypolitika történéseire figyelő fővárosi tudósításait soroljuk fel (*Országgyűlési levelek.* 1–2. köt. 2. kiad. Budapest, 1871, Aigner Lajos).

Osztrák oldalról a tárgyalások két meghatározó alakjának kiadott emlékiratait említhetjük: Richard Belcredi államminiszter töredékes visszaemlékezését fia tette közzé a századfordulón (Fragmente aus dem Nachlass des ehemaligen Staatsministers Grafen Richard Belcredi. Hrsg. von Ludwig Belcredi. *Die Kultur,* 6 (1905) 396–422, 7 (1906) 3–24, 141–161, 274–303, 411–443.), Friedrich Ferdinand Beust külügyminiszter emlékirata pedig közvetlenül halála után látott napvilágot (*Aus drei Viertel-Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen.* 2 Bde, Stuttgart, 1887, J. G. Cotta). Ferenc József gondolkodását, érzéseit mindenekelőtt édesanyjához (*Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter 1838–1872.* Hrsg. von Franz Schnürer. München, 1930, Kösel & Pustet) és feleségéhez írott leveleiből (*Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth 1859–1898.* Hrsg. von Georg Nostitz–Rieneck. 2 Bde. Wien–München, 1966, Herold) ismerhetjük meg, a ciszlajtán elit bel- és külpolitikai dilemmáit pedig egy két világháború között megjelentetett levelezésgyűjtemény segít megérteni (*Briefe zur deutschen Politik in Österreich von 1848 bis 1918.* Hrsg. von Molisch, Paul. Wien–Leipzig 1934, Braumüller).

Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

Ugyancsak a nyilvános politikai lépések hátteréről tájékoztatnak a minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Az osztrák–magyar történészi együttműködésnek köszönhetően az 1970-es évektől kezdve hosszabb-rövidebb időközönként újabb és újabb minisztertanácsi kötetek jelennek meg. Az osztrák fél az 1848 és 1867 közötti időszak jegyzőkönyveit adja közre, melyek közül témánk szempontjából a sorozat 5. (*Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867.* V/1–8: *Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff 1861–1865.* Hrsg. Horst Brettner-Messler, Stefan Malfér, Klaus Koch, Thomas Kletecka. Wien, 1977–1994, Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften) és 6. darabja (VI/1–2: *Das Ministerium Belcredi 1865–1867.* Hrsg. von Horst Brettner-Messler. Wien, 1971–1973, Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften) bír fontossággal. A magyar történészek pedig a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek kiadására vállalkoztak. Az elkészült kötetek közül itt csupán a kiegyezés körüli évek jegyzőkönyveit tartalmazó forráskiadványt említjük: *Die Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1867–1870.* Bearb. von Éva Somogyi. Budapest, 1999, Akadémiai. A kiegyezés kori magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek viszont még publikálatlanok a dualizmus korai időszakából.

Országgyűlési iratok

Áttérve a nyilvánosság előtt zajlott tárgyalások forrásainak a számbavételére, mindenekelőtt az országgyűlési dokumentumokat kell felsorolnunk. Az uralkodó és a magyar képviselőház 1865 és 1867 közötti párbeszédét rögzítő iratokat (trónbeszéd, válaszfeliratok, királyi leiratok stb.), valamint a közjogi és a gazdasági kiegyezést megteremtő törvények plenáris vitáit *Az 1865-dik évi december10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai* (1–2. köt. Pest, 1866–1867, Emich Gusztáv) és *naplói* (1–6. köt. Pest, 1866–1868, Emich Gusztáv) tartalmazzák. Számos hazai politikus (pl. Andrássy Gyula, Eötvös József, Lónyay Menyhért) ekkoriban elmondott beszédeit külön is kiadták, melyek közül a legterjedelmesebb a már említett Kónyi-féle gyűjtemény Deák Ferenc beszédeiből. Molnár András és Deák Ágnes néhány éve elkészítette a Deák-szövegek modern kiadását is (Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek.* 1–2. köt. Budapest, 2001, Osiris), amely bő válogatását adja a politikus képviselőházi felszólalásainak, de tartalmaz további más fontos forrásokat (cikkeket, leveleket stb.), így például a kiegyezési folyamat egyik meghatározó dokumentumát, Deák Ferencnek az *Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Venczel ily czímű munkájára: „Das ungarisch–österreichische Staatsrecht" a magyar közjog történelmének szempontjából* (eredeti kiadása: Pest, 1865, Pfeifer F.) című művét is, melyet a jelen kötetből terjedelmi okokból kénytelenek voltunk elhagyni. A kiegyezési törvények általános képviselőházi vitájában 1867 márciusában elhangzott több felszólalást újraközöl a Gerő András szerkesztette *Sorsdöntések* című kötet is (Budapest, 1989, Göncöl Kiadó). A törvényeket előkészítő 67-es bizottság tanácskozásainak jegyzőkönyve két korabeli kiadványban is napvilágot látott: a hivatalos kiadásnak *A magyar országgyűlés képviselőháza által a közös viszonyok tárgyában kiküldött hatvanhetes bizottság tárgyalásai* (Szerk. Greguss Ágost. Pest, 1867, Emich Gusztáv) tekinthető, de nyugodtan használható a feltehetően a szélesebb olvasóközönségnek szánt *A közös viszonyok rendezésére vonatkozó okmánytár* is (Pest, 1867, Heckenast Gusztáv), melynek tartalma teljesen megegyezik az előzőével, de hozza még az uralkodó 1867. február 17-én kelt leiratát is. Végül a teljesség kedvéért megemlítjük, hogy Lauffer Vilmos is több népszerűsítő kiadványban teljes terjedelmében vagy hosszabb-rövidebb szemelvények formájában közzétette az 1865–1867-es évek fontosabb országgyűlési iratait, melyeket esetenként összekötő magyarázatokkal látott el (*Magyar országgyűlési zsebkönyv.* 1–2. köt. Pest, 1865–1867, Lauffer V.; *A kiegyenlítés okmánytáras története.* 1. füzet. Pest, 1867, Lauffer V.). A 67-es bizottság 15-ös albizottságának működését ellenben semmilyen korabeli kiadvány sem dokumentálta, a testület munkáját egyrészt a *Csengery Antal hátrahagyott irata*iból, másrészt Lónyay Menyhért naplójából rekonstruálhatjuk, ez utóbbit Kónyi korábban ismertetett munkája közli.

A birodalmi tanács két házának az osztrák állami alaptörvényekről folytatott vitáit a korabeli hivatalos kiadványokban találhatjuk meg (*Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathes.* IV. Session 2. Band. Wien, 1869; *Stenographische Protokolle des Herrenhauses des Reichsrathes.* IV. Session 1. Band. Wien, 1869), melyekből azonban Kónyi bő kivonatokat tett közzé magyarul műve 5. kötetében. Egykorúan osztrák oldalon önálló kötetben is kiadták az 1867. évi törvényhozási munka főbb dokumentumait (*Die neue Gesetzgebung Oesterreichs.* Erläutert aus den Reichsraths-Verhandlungen. 1/1–2. Bde. *Die Verfassungsgesetze und die Gesetze über den finanziellen Ausgleich mit Ungarn.* Wien, 1868, G. J. Manz), mely jól áttekinthető rendben közli a bizottsági javaslatokat, összefoglalja az egyes törvények kapcsán elhangzott jelentősebb felszólalásokat, és közzé teszi a törvények szövegét is. Végül pedig 1997-ben Barbara Heider publikálta az állami alaptörvényeket előkészítő bizottság üléseinek jegyzőkönyveit (*Die Protokolle des Verfassungsausschusses des Reichsrates vom Jahre 1867.* Wien, 1997, Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften). A kötetet Barbara Heider egy hosszabb bevezető tanulmánnyal látta el, melyben bemutatja a bizottsági munkában részt vevő meghatározó politikusokat, illetve az egyes törvények megszületésének főbb állomásait.

A közjogi és a gazdasági kiegyezést tartalmazó magyarországi törvényeket a legegyszerűbben a *Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici)* megfelelő kötetében olvashatjuk el (*1836–1868. évi*

törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Budapest, 1896, Franklin). Németül válogatást közöl a kiegyezés országgyűlési forrásaiból Judit Garamvölgyi (*Quellen zur Genesis des ungarischen Ausgleichsgesetzes von 1867.* München, 1979, Rudolf Trofenik). Az osztrák állami alaptörvényeket pedig megtalálhatjuk például az Edmund Bernatzik szerkesztette munkában (*Die österreichischen Verfassungsgesetze.* Leipzig, 1906, Verlag von C. L. Hirschfeld). Az állami alaptörvények közül kettőt magyar nyelven (Deák Ágnes fordítását is felhasználva) Pajkossy Gábor közölt az általa szerkesztett *Magyarország története a 19. században* (Budapest, 2003, Osiris) című szöveggyűjteményben. Ugyancsak ez utóbbi könyvben olvasható – több más, a témánk szempontjából fontos dokumentum újraközlése mellett – az uralkodó előszentesítési jogát rögzítő titkos minisztertanácsi határozat (458–460. o.). A gazdasági kiegyezést lehetővé tevő titkos osztrák–magyar megállapodást pedig a már tárgyalt *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései* közli. A hivatalba lépő Andrássy-kormány első gyakorlati intézkedéseit a kormányrendeletek rögzítik, melyek összegyűjtve megtalálhatóak a *Magyarországi Rendeletek Tára, 1867* (2. jav. kiad. Pest, 1871) című kiadványban.

A kiegyezés egykorú megítélése

Politikai vád- és védőbeszédek

A kiegyezésről született korabeli értékelések közül az időrendet és jelentőségét tekintve is Kossuth Lajos nyílt leveleit kell első helyen említenünk, melyeket általában a *Magyar Újság* tett közzé, de röpiratok formájában is terjesztették hívei. Összegyűjtve először a századfordulón, a *Kossuth Lajos iratai* nyolcadik kötetében jelentek meg (sajtó alá rendezte Kossuth Ferenc. Budapest, 1900, Athenaeum), ám a politikus ezen időszakból származó szövegeinek kritikai kiadása azóta sem készült el. Ezen enyhít valamelyest, hogy néhány témánk szempontjából fontos írást szövegkritikai vizsgálatnak alávetve Pajkossy Gábor Kossuth születésének kétszázadik évfordulója alkalmából közölt (*„Nemzeti újjászületés". Válogatás Kossuth Lajos írásaiból és beszédeiből.* Budapest, 2002, Új Mandátum). Ugyancsak várat még magára a Kossuthnak több ízben válaszoló Kemény Zsigmond *Pesti Napló*ban megjelent cikkeinek kritikai kiadása. E helyett csupán Dányi Károly munkájára hivatkozhatunk (*Kossuth és a Deák-párt hírlapi vitája 1867-ben.* Kolozsvár, 1941, Minerva), melynek függelékében a sajtópolémia több dokumentumát is publikálta, sajnos azonban igen pontatlanul. A korai időszakból említhetjük továbbá Mocsáry Lajos írásait, melyekből Kemény G. Gábor közölt szemelvényeket (*Mocsáry Lajos válogatott írásai.* Budapest, 1958, Magyar Történelmi Társulat), valamint Vajda János (*Vajda János összes művei.* 6. köt. *Politikai röpiratok.* Sajtó alá rendezte Barta János és Miklóssy János. Budapest, 1970, Akadémiai) és Schvarcz Gyula (*Magyarország helyzete a reálunióban.* Pest, 1870, Stolp O. K.) kiegyezést ellenző munkáit. Ez utóbbi szerző munkásságának keresztmetszetét adja Miru György szövegválogatása (*Schvarcz Gyula.* Budapest, 2000, Új Mandátum). Deák-párti nézőpontból tárgyalja viszont (címével ellentétben 1865-től) a kiegyezés körüli évek politikatörténetét Toldy István (*Öt év története, 1867–1872.* Budapest, 1872, Ráth Mór). Általánosságban pedig az országgyűlési ciklusonként a képviselőházban lezajló ún. felirati viták felszólalásainak és válaszfelirati javaslatainak a tanulmányozását ajánlhatjuk, melyek dokumentumai rendszerint a magyar országgyűlés képviselőházi naplóinak és irományainak első köteteiben találhatók.

A későbbi évtizedek is bővelkednek a kiegyezéses szisztémát védelmező, illetve bíráló munkákban, éppen ezért csak a leggyakrabban idézett szerzők műveit sorolhatjuk fel. A legátfogóbb védőbeszédet a századfordulón a fennálló közjogi struktúra védelmében Beksics Gusztáv (*A dualizmus. Története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink.* Budapest, 1892, Athenaeum), Szilágyi Dezső (*Szilágyi Dezső beszédei.* Szerk. Fayer Gyula. 1. és 4. köt. Budapest, 1906 és 1913, Athenaeum) és ifj. Andrássy Gyula tartotta (*Az 1867-iki kiegyezésről.* Budapest, 1896, Franklin). Feltétlenül említést érdemel még e sorban Réz Mihály, aki munkáiban a kiegyezési mű érintetlenül hagyása mellett a Monarchián belüli magyar vezető szerep megszerzését sürgette (*A magyarság uralma és a kor szelleme.* Budapest, 1909, Pallas; *Magyarország és Ausztria közjogi viszonya.* Budapest, 1910, Pallas). A kiegyezés bírálói a századfordulón rendszerint már a kompromisszum hátrányos gazdasági vonatkozásait állították érvelésük középpontjába, mint például Zigány Zoltán a *Huszadik Század* hasábjain (A kiegyezés. *Huszadik Század,* 1907. 16. köt. 858–878. o.), de továbbra is születtek olyan munkák, amelyek az egész osztrák–magyar közjogi viszony újraszabásának programját hangoztatták. Ilyen például: Mocsáry Lajos: *A közösügyi rendszer zárszámadása.* Budapest, 1902, Franklin; Kalmár Antal: *Új dualizmus.* Budapest, 1909, Rényi Károly.

A kiegyezésről folytatott politikai diskurzus vizsgálatakor elengedhetetlen a közjogi törésvonal mentén szerveződő pártok programjainak tanulmányozása, melyeket először Mérei Gyula tett közzé több komoly tévedéssel (*A magyar polgári pártok programjai, 1867–1918.* Budapest, 1971, Akadémiai). E vállalkozást vizsgálta felül *A magyarországi pártprogramok, 1867–1919* című forrásgyűjtemény (Szerk. Mérei Gyula és Pölöskei Ferenc. Budapest, 2003, ELTE Eötvös).

A kiegyezés körüli években számos ausztriai röpirat is napvilágot látott, melyek közül a jelentősebbek: Auersperg, Carlos: *Wofür kämpft Ungarn?* Wien, 1866; Carneri, Bartholomäus: *Österreich*

nach der Schlacht bei Königgrätz. Wien, 1866; Fischhof, Adolf: *Ein Blick auf Österreichs Lage*. Wien, 1866; Friedmann, Bernhard: *Wo stehen wir heute?* Wien, 1866; *Der Ausgleich mit Ungarn vom Österreichische Standpunkt beleuchtet*. Wien, 1867; Freimund, Justus (Carl Edward Müller): *Österreiche Zukunft*. Brüssel, 1867; Plener, Ignaz: *Der Zerfall Österreichs*. Leipzig, 1867; Prohaska, J. J.: *Österreichs Rettung*. Wien, 1867; Schmidt – Weissenfels: *Österreichische Zustände*. Berlin, 1867. Adolf Fischhof 1860-as években írt munkáiból magyarul is olvashatók részletek Fenyő István könyvének függelékében (*Adolf Fischhof és a Habsburg-monarchia*. Budapest, 2002, Argumentum). A későbbi időszak kiegyezést értékelő osztrák könyvészetéből Heinrich Friedjung röpirata emelhető ki (*Der Ausgleich mit Ungarn. Politische Studie über das Verhältnis Österreichs zu Ungarn und Deutschland*. Leipzig, 1877, Otto Wiegand). Szintén fontos adalékokat szolgáltatnak a kérdéshez a Klaus Berchtold szerkesztette dokumentumgyűjteményben (*Österreichische Parteiprogramme 1868–1966*. München, 1967, Oldenbourg) szereplő ausztriai pártprogramok, melyek mindenekelőtt az osztrák–magyar gazdasági viszonyok törvényi újraszabályozása iránti követeléseket foglalnak magukban.

A közjogi irodalom

A dualizmus korában született értékelések bibliográfiai szemlézésekor külön fejezetet kell szentelnünk az osztrák–magyar viszonyt (köz)jogi szempontból boncolgató tanulmányoknak. Az ún. közjogi irodalom ugyan szaktudományos érvkészlettel dolgozik, ám mindkét oldalról rendkívül polemikus hangvételű és szorosan kötődik a Monarchia politikai életének eseményeihez, ezért tartjuk célszerűnek e helyütt való – korántsem teljességre törekvő – ismertetését. Időrendben az első ilyen vitát, mint ismeretes, Wenzel Luskandl (*Das ungarisch–österreichische Staatsrecht. Zur Lösung der Verfassungsfrage*. Wien, 1863, Braumüller) és Deák Ferenc vívta meg a már említett *Adalék a magyar közjoghoz* című, 1865-ben megjelent művével. A közjogi munkák virágzása azonban különösen a századfordulóra, illetve az azt követő időszakra tehető. A *Budapesti Szemle* (*BSz*) és a *Magyar Figyelő* (*MF*) gyakran adott teret az ilyen témájú írásoknak. Lásd például: Kossuth és a Pragmatica Sanctio (*BSz*, 1881. 25. köt. 50. sz. 242–257. o.); Gyulai Pál: Még egyszer Kossuth és a Pragmatica Sanctio (*BSz*, 1881. 26. köt. 53. sz. 144–155. o.); Angyal Dávid: Még egyszer az 1867. XII. tc. 11. §-a (*BSz*, 1904. 117. köt. 327. sz. 480–484. o.); Marczali Henrik: A kiegyezés (*BSz*, 1905. 122. köt. 342. sz. 436–448. o.); Wlassics Gyula: Az 1867. XII. tc. jogi természetéről (*BSz*, 1911. 148. köt. 420. sz. 321–359. o.), mely nyomán hosszabb vita bontakozott ki a *MF* hasábjain: Tisza István: Wlassics Gyula az 1867. XII. jogi természetéről (*MF*, 1912. 1. sz. 3–17. o.) ; Wlassics Gyula: Az 1867: XII. tc. jogi természete (*MF*, 1912. 2. sz. 160–168. o.); Polner Ödön: Deák Ferenc az 1867. XII. tc. jogi természetéről (*MF*, 1912. 6. sz. 530–531. o.) és Buza László: Az 1867:XII. tc. jogi természete (*MF*, 1917. 1. sz. 32–37. o.). Ugyancsak e folyóiratokban jelent meg Tisza István könyvbírálata, melyet Ivan Zolger munkájáról készített (Osztrák mű a 67-i kiegyezésről. *MF*, 1911. 12. sz. 433–454. o.) és Wlassics Gyula kritikai szemléje (Közjogi röpiratok. *BSz*, 1916, 167. köt. 475. sz. 1–14. o.). Az államjogi viszonyt tárgyaló könyvek (melyek egy része tankönyvül is szolgált) közül pedig a fontosabbak: Nagy Ernő: *Magyarország közjoga. Államjog*. Budapest, 1887, Eggenberger (a könyv egyre bővülő terjedelemben, számos átdolgozott kiadást élt meg); Polner Ödön: *Magyarország és Ausztria közjogi viszonya történeti fejlődésében és jelen alakjában*. Budapest, 1891, Singer és Wolfner; Ferdinándy Geiza: *Magyarország közjogi viszonya Ausztriához és annak történelmi fejlődése*. Budapest, 1892, Kilián Frigyes; Horváth János: *Az 1867. évi kiegyezés. Történelmi, közjogi és politikai tanulmány*. Budapest, 1894, Dobrowsky és Franke; Eöttevényi Nagy Olivér: *Osztrák közjog*. Budapest, 1913, Hornyánszky; Szászy Béla: *Az osztrák–magyar közjogi közösség minősítése*. Budapest, 1916, szerzői kiad.; Wlassics Gyula: *Az ausztriai közjogi irodalom és Magyarország. Jäger, Tezner és a közös intézmények címere*. Budapest, 1916, A Jogállam kiadóhivatala. Tisza István közjogi írásait más tanulmányaival együtt újra kiadták halála után (*Gróf Tisza István összes munkái*. 1. köt. Budapest, 1923, Franklin).

Az osztrák közjogi irodalom is bővelkedik művekben, ezek közül a Monarchia utolsó két évtizedében megjelent legfontosabb munkákat említjük csupán: Dantscher von Kollersberg, Theodor: *Der staatsrechtliche Charakter der Delegationen*. Wien, 1903, Manz; uő: *Das staatrechtliche Verhältnis zwischen den Reichsratsländern und Ungarn*. Wien, 1906; Tezner, Friedrich: *Die Wandlungen der österreichischer–ungarischen Reichsidee, ihr Inhalt und ihre politische Notwendigkeit*. Wien, 1905, Manz; uő: *Ausgleichsrecht und Ausgleichspolitik*. Wien, 1907; uő: *Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publizistik*. Wien, 1899; uő: Der österreichische Kaisertitel und der Dualismus. *Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung*, 20 (1911) 1–51.; uő: Das staatsrechtliche und politische Problem der österreichisch–ungarischen Monarchie. *Archiv des öffentlichen Rechts*, 30 (1913) 102–151. és 31 (1913) 1–51. és 157–189.; Zolger, Ivan: *Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn*. Leipzig, 1911, Dunkel–Humblot; Josef von Löwenthal: Die rechtliche Natur von Österreich–Ungarn. *Österreichische Zeitschrift für Öffentliches Recht*, 3 (1918) 611–655.; Steinacker, Harold: *Austro–Hungarica. Ausgewählte Aufsätze und Vorträge*. München, 1963. /Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Komission 8./ (Ez az ünnepi kötet magában foglalja a szerző 1918 előtti tanulmányait is.)

A kiegyezés: szakirodalmi feldolgozások

Szakirodalmi áttekintésünk csak igen korlátozott célokat tűzhet maga elé. Mindössze a kötet tematikájához szorosan kapcsolódó munkák szemlézésére vállalkozhatunk, tehát egyfelől a kiegyezés létrejöttének előzményeit és a kompromisszum tartalmát tárgyaló, másfelől pedig 1867-ről, illetve a Monarchiáról alkotott utókori képzeteket tükröző írások, valamint az ezen emlékezet működését elemző tanulmányok közül válogatunk az alábbiakban.

Általános történeti áttekintések

Nem szándékunk ismertetni az Osztrák–Magyar Monarchia politika-, gazdaság- és társadalomtörténetének tengernyi irodalmát, a következő összefoglalásokból azonban általános kép nyerhető e témákról. Mindenekelőtt az Osztrák Tudományos Akadémia évtizedekkel ezelőtt elindult és még most is folytatódó sokkötetes vállalkozásáról kell szólnunk (*Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* Hrsg. von Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, Helmut Rumler. 1–7. köt. Wien, 1973–2000, Verl. der Österreichische Akademie der Wissenschaften), amely a Monarchia hetvenéves történetét dolgozza fel tematikus kötetekben, nemzetközi szerzőgárda segítségével. Az első kötet témája a gazdasági fejlődés (1. *Wirtschaftliche Entwicklung.* Hrsg. von Alois Brusatti. Wien, 1973), a másodiké a közigazgatás és a jogrendszer (2. *Verwaltung und Rechtswesen.* Hrsg. von Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch. Wien, 1975), a harmadik rész a birodalom népeit (3/1–2. *Die Völker des Reiches.* Hrsg. von Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch. Wien, 1980), a negyedik pedig a felekezeteket (4. *Die Konfessionen.* Hrsg. von Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch. Wien, 1984) mutatja be, a sorozat ötödik tagja a fegyveres erővel (5. *Die bewaffnete Macht.* Hrsg. von Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch. Wien, 1987), a hatodik a Habsburg-monarchia külügyi irányításával, valamint nemzetközi politikai és gazdasági kapcsolataival (6/1–2. *Die Habsburgermonarchie im System der internationalem Beziehungen.* Hrsg. von Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch. Wien, 1989–1993), míg a hetedik az alkotmányos és politikai rendszer (7/1–2. *Verfassung und Parlamentarismus.* Hrsg. von Helmut Rumpler, Peter Urbanitsch. Wien, 2000) működésével foglalkozik.

A Habsburg-monarchia 19. századi történelmének több szerző is önálló könyvet szentelt, melyek közül az elsők már a birodalom felbomlása előtt elkészültek: Eisenmann, Louis: *Le compromis austro–hongrois de 1867. Étude sur le dualisme.* Paris, 1904, Société nouvelles de librairie et d'édition (a mű érdemeit jelzi, hogy 1968-ben újra kiadták); Steed, H. Wickham: *The Hapsburg Monarchy.* London, 1913, Constable (bírálatát lásd: Matlekovits Sándor: Monarchiánk angol megvilágításban. *Budapesti Szemle,* 158. köt. 450. sz. 454–464. o.). A Monarchia története iránti érdeklődés a nemzetközi tudományosságban a második világháború után nőtt meg, melyben nem kis szerepe volt Robert A. Kann munkáinak (*The Multinational Empire.* New York, 1950, Columbia Univ. Press; németül: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie.* 1–2. köt. Gratz–Köln, 1964, Böhlau; *The Habsburg Empire. A study in integration and disintegration.* New York, 1957, Praeger; *Geschichte des Habsburgerreiches 1526 bis 1918.* Wien, 1977, Böhlau). Kann koncepciójához fűz kritikai megjegyzéseket Gerald Stourzh egyik tanulmányában (The Multinational Empire Revisted. Reflexions on Late Imperial Austria. Robert A. Kann Memorial Lecture, 1989. *Austrian History Yearbook,* 23. [1992] 1–22.), egykorú marxista bírálatát pedig lásd: Gonda Imre: Néhány megjegyzés Robert A. Kann: „The Habsburg Empire" című könyvéhez. *Történelmi Szemle,* 1959. 3–4. sz. 515–522. o. További munkák: May, Arthur J.: *The Habsburg Monarchy 1867–1914.* Cambridge, 1951, Harvard Univ. Press; *Studien zur Geschichte der österreichisch–ungarischen Monarchie.* Red. Sándor, Vilmos und Hanák, Péter, Budapest, 1961, Akadémiai (az 1958-as konferencia anyaga a Monarchia gazdasági fejlődéséről, politikai rendszeréről és a nemzetiségi problémáról); Taylor, A. J. P.: *The Habsburg Monarchy.* London, 1964. /Peregrine Books/, melynek megkésett magyar fordítása: Taylor, A. J. P.: *A Habsburg-monarchia, 1809–1918. Az Osztrák Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia története.* Budapest, 1998, Scolar; Macartney, C. A.: *The Habsburg Empire 1790–1918.* London, 1968, Weidenfeld & Nicolson; Tapié, Victor L.: *The Rise and Fall of the Habsburg Monarchy.* London, 1971, Pall Mall Press; Galántai József: *A Habsburg-monarchia alkonya.* Budapest, 1985, Kossuth (ma is jól használható tárgyszerű összefoglalás); *Geselschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918.* Hrsg. Ferenc Glatz und Ralph Melville. Budapest, 1987, Akadémiai (sokszerzős tanulmánykötet); Sked, Alan: *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815–1918.* London – New York, 1989, Longman; Okey, Robin: *The Habsburg monarchy 1765–1918.* Basingstoke, 2001, Macmillan, stb.

Áttérve a kiegyezést megkötő két ország „saját" történelmére, első helyen emeljük ki, hogy Helmut Rumpler az Ausztria történetét bemutató sorozat 8. tagjaként megírta a „hosszú 19. század" (1790/1804–1914) históriáját, amely témánk szempontjából is haszonnal forgatható (*Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie.* Wien, 1997, Ueberreuter. /Österreichische Geschichte. Hrsg. von Wolfram, Herwig./). A régebbi osztrák történeti összefoglalások közül Hugo Hantsch (*Die Geschichte Österreichs.* 2 Bde. Graz – Wien – Köln, 1959–1962, Styria) és Erich Zöllner műve említhető (*Die Geschichte Österreichs,* Wien, 1961, Oldenbourg), mely utóbbi négy évtizednyi késéssel magyar nyelven is kiadásra került, ám ma már

több szempontból is elavultnak tekinthető (*Ausztria története*. Budapest, 2000, Osiris). Magyar részről a Pach Zsigmond Pál vezette szerkesztőbizottság által megindított, ám végül torzóban maradt *Magyarország története tíz kötetben* (Budapest, 1976–1989, Akadémiai Kiadó) című szintézis 1848 és 1890 (6/1–2. 2. kiad. Főszerk. Kovács Endre. Budapest, 1987, Akadémiai), valamint 1890 és 1918 közötti évtizedeket (7/1–2. Főszerk. Hanák Péter. Budapest, 1978, Akadémiai) tárgyaló kötetei segíthetnek a tájékozódásban. Az osztrák olvasóközönség ismereteinek a bővítését szolgálja a bécsi emigrációban élt Miskolczy Gyula hazánk 1790-től 1918-ig terjedő történelméről írott összefoglalása (*Ungarn in der Habsburgermonarchie*. Wien – München, 1959, Herold). Emellett Hanák Péter tanulmánykötetére (*Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok*. Budapest, 1975, Gondolat) kell felhívnunk a figyelmet, mely a szerző 1948 és 1974 között megjelent írásait foglalja magában. A könyv az idők során helyenként elavult, ám még manapság is nélkülözhetetlen a kiegyezésről és annak változó megítéléséről tett megállapításai miatt. (Dénes Iván Zoltán vetette kritikának alá a könyv téziseit: Dénes I. Z.: *Az önrendelkezés érvényessége*. Budapest, 1988, Magvető, 213–231. o.) Sajnos, az utóbbi két évtizedben Magyarország dualizmus kori történelméről átfogó, de egyben új kutatási eredményeket is tartalmazó modern szemléletű monográfia nem született. Virágzik viszont az életrajzi irodalom: a 19. századi magyar politikai elit egyre több tagjáról olvasható már teljes- vagy részbiográfia, melyek hosszabban foglalkoznak a kiegyezés történetével is. Deákról: Sarlós Béla: *Deák és a kiegyezés*. Budapest, 1987, Gondolat; Takács Péter: *Deák Ferenc politikai pályája, 1849–1865*. Budapest, 1991, Akadémiai; Körmöczi Katalin: *„...a mi megmarad, fordítsa jó czélokra". Deák Ferenc hagyatéka*. Budapest, 1992, Magyar Nemzeti Múzeum (életrajz, katalógus Deák személyes tárgyairól, ábrázolásáról, valamint a Deákról szóló szakirodalom bibliográfiája); Estók János: *Igazság és törvény. Deák Ferenc élete*. Budapest, 2003, Nemzeti Tankönyvkiadó; Molnár András – Deák Ágnes: *Deák Ferenc*. Budapest, 2003, Vince; Pölöskei Ferenc: *Deák Ferenc utolsó évei*. Budapest, 2004, Éghajlat. Kossuthról: Szekfű Gyula: Az öreg Kossuth 1867–1894. In *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. Szerk. I. Tóth Zoltán. 2. köt. Budapest, 1952, Akadémiai Kiadó, 341–433. o.; Szabad György: *Kossuth politikai pályája. Ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Budapest. 1977, Kossuth – Magyar Helikon; *„Leborulok a nemzet nagysága előtt."* A *Kossuth-hagyaték*. Szerk. Körmöczi Katalin. Budapest, 1994, Magyar Nemzeti Múzeum (tanulmánykötet és katalógus) stb. Másokról pedig: Tóth Ede: *Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdete (1826–1874)*. Budapest, 1967, Akadémiai; Schlett István: *Eötvös József*. Budapest, 1987, Gondolat; Kozári Mónika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, 2003, Napvilág. A századfordulós munkák közül továbbra is használható Ferenczi Zoltán Deákról (*Deák élete*. 1–3. köt. Budapest, 1904, MTA) és Wertheimer Ede Andrássyról (*Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. 1–3. köt. Budapest, 1900, MTA) írt terjedelmes munkája.

A kiegyezés századik évfordulója

Ha a szűkebben az 1867 történetére vonatkozó szakirodalmat tekintjük, akkor elmondható, hogy a kiegyezés századik évfordulója termékenyen hatott az utódállamok történészeire, hiszen négy tanulmánykötetben közel száz tanulmány jelent meg e témában. Az elsőként közreadott és Peter Berger szerkesztette kötet (*Der österreichisch–ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen*. Wien–München, 1967, Herold) elsősorban a kiegyezés külpolitikai, alkotmányjogi és nemzetiségi vonatkozásait tárgyalja, bár találhatunk benne elemzést a cseh törekvésekről és a horvát kiegyezésről is. Egy évvel később Münchenben jelent meg egy újabb összeállítás (*Der österreichisch–ungarische Ausgleich von 1867, seine Grundlagen und Auswirkungen*. Hrsg. von Mayer, Theodor. München, 1968, Oldenbourg. /Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 20./), amelyben például külön áttekintés olvasható a tízévenként lefolytatott gazdasági kiegyezési tárgyalásokról is. 1970-ben az osztrák és magyar történészek grazi, illetve pécsi tanácskozásának az anyaga látott napvilágot, melyben a szerzők egyrészt a kiegyezés előtörténetét, másrészt az ekkor létrejött rendszer gazdasági, kulturális és politikai működését vizsgálták, hangsúlyozottan osztrák és magyar nézőpontból (*Historisches Geschehen im Spiegel der Gegenwart. Österreich–Ungarn 1867–1967*. Hrsg. vom Institut für Österreichskunde. Wien, 1970, Ferdinand Hirt). Végül utolsónak került kinyomtatásra a legvaskosabb kötet e témáról (*Der österreichisch–ungarische Ausgleich 1867*. Materialen der internationalen Konfernz in Bratislava 28. 8. – 1. 9. 1967. Hrsg. Holotík, Ľudovit. Bratislava, 1971, Verlag der slowakischen Akademie der Wissenschaften), amely számos európai és amerikai kutató írását, illetve a pozsonyi konferencia egyes témáiról (külpolitika, gazdasági és társadalmi viszonyok, nemzetiségi kérdés, föderációs tervek) lefolytatott viták anyagát fogja egybe. Magyar nyelven pedig az évforduló kapcsán Galántai József szentelt egy kisebb, helyenként ma már elavult könyvet e témának (*Az 1867-es kiegyezés*. Budapest, 1967, Kossuth). Kifejezetten a kiegyezéssel foglalkozó magyar nyelvű konferenciakötet viszont sem ekkor, sem később nem jelent meg. Igaz, a 120. évfordulóra a Nemzeti Múzeum kiállítással emlékezett, melynek vezetője ma is fellapozható (Körmöczi Katalin: *Kiegyezés 1867*. Budapest, 1987, Múzsák, Magyar Nemzeti Múzeum).

Deák-évfordulók

A kiegyezéshez vezető alkufolyamatot bemutató és a kompromisszumot értékelő tanulmányok nálunk elsősorban a Deák Ferenc születése, illetve halála emlékére megjelent kötetekben kaptak helyet. Közülük jelentőségét tekintve az 1976-ban a Zalai Gyűjtemény 5. köteteként közreadott kiadványt emeljük ki (*Tanulmányok Deák Ferencről*. Zalaegerszeg, 1976, Zala Megyei Tanács), valamint Szabad György vitát kiváltó írását (Deák Ferenc három politikai korszaka. *Magyar Tudomány*, 1976. 11. sz. 675–687. o.), amely ugyancsak a politikus halálának századik évfordulójára jelent meg. Utalhatunk továbbá egy 1993-ban szintén Zalaegerszegen rendezett konferencia anyagára (*Deák Ferenc, a liberális politikus*. Budapest, 1994, T-Twins). Vitathatatlan azonban, hogy a leggazdagabb szakirodalmi termés Deák születésének 2003. évi emlékünnepét kísérte. Az évforduló kapcsán megjelent írások felett Pajkossy Gábor tart szemlét a *BUKSZ* hasábjain (Deák-emlékév. 2004. nyár, 144–157. o.), ezért a jelen bibliográfiában csupán a két általunk legfontosabbnak vélt tanulmánykötetet említjük külön is: *Deák Ferenc emlékezete*. Szerk. Szabó András. Budapest, 2003, Akadémiai; *Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége 1833–1873*. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2004, Zala Megyei Levéltár. /Zalai Gyűjtemény 59./

A kiegyezéshez vezető út

A hazai történészeket régóta foglalkoztatja az az összetett eseménysorozat és feltételrendszer (kül- és belpolitikai, katonai, gazdasági, társadalmi stb.), amely megteremtette a kiegyezés lehetőségét. Számosan akadtak közülük, akik önálló monográfiát szenteltek e kérdéseknek. Jól látható a különbség azonban abban, hogy – részben az eltérő szempontrendszer következtében – a kiegyezéshez vezető út kezdőpontját egyesek 1848–1849-ben, mások 1859-ben, vagy 1860–1861-ben, esetleg 1865-ben határozták meg.

Gonda Imre (*Bismarck és az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés*. Budapest, 1960, Akadémiai) és Kovács Endre (*Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez*. Budapest, 1968, Kossuth) voltak az elsők, akik a nagyhatalmi erőtérbe helyezve, Ausztria bel- és külpolitikai helyzetének bemutatásán keresztül szóltak a kiegyezésről, napjainkra azonban e művek szemlélete, nyelvezete (különösen Gonda esetében) túlhaladottá vált. Kifejezetten az osztrák–német liberális politikai vezetőréteg dilemmái, kényszerlépései felől tárgyalja az eseményeket Somogyi Éva ma is helytálló könyvében (*A birodalmi centralizmustól a dualizmusig. Az osztrák–német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Budapest, 1976, Akadémiai), melynek némileg átdolgozott változata német nyelven is kiadásra került (Somogyi, Éva: *Vom Zentralismus zum Dualismus. Der Weg der deutsch–österreichischen Liberalen zum Ausgleich von 1867*. Stuttgart, 1983. /Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abteilung Universalgeschichte 13./). Zachar József könyvében ugyancsak az osztrák–német liberálisok politizálásával foglalkozik (*Az osztrák–német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom, 1861–1881*. Budapest, 1981, Akadémiai), ám a tágabb időhatárok és a részben más kutatási célok miatt, a kiegyezés témája kevésbé hangsúlyos.

A kiegyezéshez vezető út egyik fontos állomásának, az 1860–1861-es esztendők magyar belpolitikai fejleményeinek a feltárására vállalkozott Szabad György adat- és koncepciógazdag monográfiájában (*Forradalom és kiegyezés válaszútján, 1860–1861*. Budapest, 1961, Akadémiai). Hanák Péter 1970-es években megjelent tanulmányaiban a kiegyezés koncepciójának formálódását követte nyomon lépésről lépésre az 1860–1865 közötti időszakban, melyeket a történész születésének 80. évfordulójára Somogyi Éva önálló kötetbe rendezve is kiadott (*1867 – európai térben és időben*. Budapest, 2001, História – MTA Történettudományi Intézete). Értékes adalékokat közöl Deák és Ferenc József párbeszédével és a közöttük közvetítő Augusz Antal szerepével kapcsolatosan Csorba László (Újabb adatok a kiegyezés előkészítésének történetéhez. In *A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára*. Budapest, 1984, ELTE BTK, 423–445. o.)

Ugyancsak Hanák Péter a szerzője A polgári átalakulás feltételei és a kiegyezés című írásnak, mely a kiegyezés realitása irányába ható társadalmi folyamatokról szól (*Magyarország a Monarchiában*. Budapest, 1975, Gondolat, 127–155. o.). A tanulmány egy későbbi változata több más írással együtt szerepel Hanák német nyelvű kötetében is: *Ungarn in der Donaumonarchie. Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates*. Wien, 1984, 56–97. /Schriftenreihe des Österreichischen Ost– und Südosteuropainstituts 10./ Szintén a kiegyezést megelőző két évtized hazai polgári átalakulását járják körül a Németh G. Béla által szerkesztett művelődéstörténeti tanulmánykötet szerzői (*Forradalom után, kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*. Budapest, 1988, Gondolat), a politikai és művészeti gondolkodáson át, az egyházak és tudomány szerepén keresztül, a nemzetiségekhez való viszonyig. Diószegi István a századik évforduló kapcsán ugyancsak a kiegyezést megelőző időszak folyamatait elemezte egy előadásában (A kiegyezés magyar szemszögből In uő: *Hazánk és Európa*. Budapest, 1970, Gondolat, 129–152. o.). A korszak egészének történetéhez pedig még ma is ajánlható Berzeviczy Albert két világháború között megjelent munkája (*Az absolutizmus kora Magyarországon 1849–1865*. 1–3. köt. Budapest, 1922–1936, Franklin).

Az 1865–1867-es Deák-párti politizálás két vetületét tárja fel Antall József (Eötvös József Politikai Hetilapja. *Századok*, 1965. 6. sz. 1099–1129. o.) és Gerő András (A Deák-párt és a politikai

rendszer változása. In uő: *Utódok kora.* Budapest, 1996, Új Mandátum, 10–22. o.) egy-egy tanulmányában. Előbbi Eötvös József kiegyezésről alkotott elképzeléseiről és politikai magatartásáról (Deákhoz való viszonyáról), utóbbi szerző pedig a Deák-párt szervezeti kialakulásáról és a közjogi program elfogadtatásának mikéntjéről írt. Végezetül természetesen a kiegyezés előtörténetével kapcsolatban sok minden olvasható a fentebb már ismertetett osztrák és magyar összefoglalásokban és tanulmánykötetekben is.

A kiegyezés fogadtatása

A kiegyezés nemzetközi és belföldi fogadtatását, illetve a dualista rendszerrel kapcsolatban egykorúan elhangzott álláspontokat számos szaktanulmány dolgozta fel, zömmel diplomáciatörténeti monográfiák részeként vagy különböző folyóiratok hasábjain, éppen ezért csak néhány magyar szerző írásának a felsorolására vállalkozhatunk: Somogyi Éva: Az osztrák liberálisok és a dualizmus problémái az 1870-es évek második felében. *Történelmi Szemle,* 1978. 1. sz. 1–32. o.; uő: Der österreichisch–ungarische Ausgleich 1867 und seine Protagonisten. *Österreichische Osthefte,* 35. (1993) Heft 3. 413–429.; Zlinszky János: Kossuth és a kiegyezés. *Jogtudományi Közlöny,* 1994. 9. sz. 327–341. o.; Szalai Miklós: Andrássy a kiegyezésről. *Valóság,* 1995. 10. sz. 26–41. o. (ifj. Andrássy Gyula kiegyezéskönyvéről); Frank, Tibor: The Austro–Hungarian compromise of 1867 and its contemporary critics. *Hungarian Studies,* 2000. 2. 193–200. o.; Czövek István: Az 1867-es kiegyezés és a politikai közvélemény. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltár. Évkönyv,* 15. 2001, 85–92. o. (orosz és német sajtó- és diplomáciai visszhang); illetve kivételképp: Lorant, André: *Le Compromis austro–hongrois et l'opinion publique francaise en 1867.* Geneve, 1971, Droz; Haselsteiner, Horst: *Die Serben und Ausgleich. Zur politische und staatsrechtliche Stellung der Serben Südungarns in den Jahren 1860–1867.* Wien, 1976, Böhlau. Továbbá az 1867-es kompromisszum nemzetiségi és nemzetközi fogadtatásáról több előadás is található a már ismertetett *Der östereichisch–ungarische Ausgleich 1867.* pozsonyi konferenciakötet 2. és 4. fejezetében. Végül feltétlenül meg kell megemlítenünk Mérei Gyula könyvét, melyben a dualizmus kori közjogi alapon szerveződő pártok programját elemezte (*Magyar politikai pártprogramok, 1867–1914.* Budapest, 1934, Ranschburg Gusztáv).

Jogi és politikai struktúra

A kiegyezéses rendszer jogtörténeti kérdéseinek a feltárásában különösen az osztrák történészek járnak az élen. Ilyen irányú érdeklődésük napjainkig töretlennek mondható. A régebbi alkotmánytörténeti irodalomból ajánlható például: Kolmer, Gusztav: *Parlament und Verfassung in Österreich 1848–1918.* I–VIII. Wien – Leipzig, 1902–1914, Carl Fromme (alkotmány- és parlamentarizmus történet, korabeli források közreadásával, reprintje 1972-ben jelent meg); Redlich, Joseph: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem.* 2 Bde. Leipzig, 1920–1926, Der neue Gest Verl.; Harold Steinacker már említett írásai és Fritz Fellner tanulmánya (Kaiser Franz Joseph und das Parlament. Materialen zur Geschichte der Innenpolitik in den Jahren 1867 bis 1873. *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs,* 9 (1956) 287–347.). Az 1960–1970-es években fellendülő kutatások eredményeképpen is számos jogtörténeti elemzés született, amelyek helyet kaptak a századik évfordulóra megjelent tanulmánykötetekben, valamint a *Habsburgermonarchie* megfelelő darabjaiban. Az utóbbi évtizedekből különösen Gerald Stourzh munkássága érdemel figyelmet. Lásd például: Die österreichische Dezemberverfassung von 1867. In uő: *Wege zur Grundrechtsdemokratie. Studien zur Begriffs- und Istitutionengeschichte des liberalen Verfassungsstaates.* Wien, 1989, Böhlau /Studien zu Politik und Verwaltung 29./; Die dualistische Reichsstruktur, Österreichbegriff und Österreichbewußtsein 1867–1918. In Helmut Rumpler (Hrsg.): *Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867–71 bis 1914.* Wien – München, 1991, Oldenbourg, 53–68.; valamint a *Habsburgermonarchie* 7. kötetében írottak az osztrák–magyar államjogi viszonyról. Legújabban pedig: Karin Olechowski-Hrdlicka: *Die gemeinsamen Angelegenheiten der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Vorgesichte – Ausgleich 1867 – Staatsrechtliche Kontroversen.* Wien, 2001, Peter Lang. A fiatal történész monográfiájában az államjogi kapcsolatok alakulását tekinti át egyrészt kronologikus (a 18. századtól kezdve), másrészt tematikus fejezetekben, a legterjedelmesebb részt a gazdasági ügyek szabályozásának szentelve.

A régebbi magyar szakirodalomból a *Jogtörténeti tanulmányok* sorozatának 2. köteteként megjelent *A dualizmus korának állam- és jogtörténeti kérdései* című kiadványt (Szerk. Csizmadia Andor. Budapest, 1968, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó), valamint Sarlós Béla tanulmányát említhetjük (A kiegyezés magyarországi jogpolitikája. *Századok,* 1968. 5–6. sz. 965–990. o.). A hazai alkotmánytörténet-írás megújítására Péter László Londonban élő magyar történész tanulmányai tesznek kísérletet, melyek egy jelentős része összegyűjtve magyarul is megjelent (Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből.* Budapest, 1998, Osiris), újabban pedig szintén a *Habsburgermonarchie* 7. kötetében olvashatóak németül. A teljesség kedvéért megemlítünk két magyar nyelvű egyetemi tankönyvet is, melyek vonatkozó fejezetei a monarchia alkotmányos berendezkedésének főbb jellemzőit veszik sorra magyar (*Magyar alkotmánytörténet.* Szerk. Mezey Barna. 3. átd. kiad. Budapest, 2001, Osiris), illetve attól markánsan eltérő osztrák szemszögből (Brauneder, Wilhelm: *Osztrák alkotmánytörténet.* Pécs, 1994, JPTE ÁJK). A dualizmus kori magyar alkotmányos és politikai struktúra megértésében sokat segít továbbá Szabó Dániel munká-

ja (*Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944*. Társszerző Boros Zsuzsanna. Budapest, 1999, Korona).

A magyar történészek érdeklődése elsősorban a kormányzattörténet felé fordul. 1945 után Komjáthy Miklós volt az első, aki a kiegyezési törvények értelmében létesült közös minisztertanács működésének vizsgálatába fogott, és kutatási eredményeit a legrészletesebben német nyelven publikálta (Entstehung des Gemeinsamen Ministerrates und seine Tätigkeit während des Weltkrieges. In *Die Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der österreichisch–ungarischen Monarchie 1914–1918*. Hrsg. Miklós Komjáthy. Budapest, 1966, 1–137. o.). A megkezdett kutatást Somogyi Éva folytatta és készítette el a téma monográfiáját (*Kormányzati rendszer a dualista Habsburg-monarchiában. A közös minisztertanács, 1867–1906*. Budapest, 1996, História – MTA Történettudományi Intézete. Németül: *Der gemeinsame Ministerrat des österreichisch–ungarischen Monarchie 1867–1906*. Wien, 1996, Böhlau /Veröffentlichungen der Komission für Neuere Geschichte Österreichs 73./), de itt utalunk a közösügyes rendszer (*A „közös ügyek", 1867–1914. Abszolutista és alkotmányos elemek a közösügyes politikában*. Budapest, 1995, História – MTA Történettudományi Intézete) és a szintén 1867-től létező delegációs intézményről írt elemzésére is (A delegáció. *Századok*, 1994. 3. sz. 465–516. o.). Végül Ress Imre áttekintését említjük a közös minisztériumokról (A közös minisztériumok szerepe a magyar államéletben, 1867–1900. *Limes*, 1998. 1. sz. 21–33. o.).

A tízévenkénti gazdasági kiegyezés

Nem célunk az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági viszonyaira vonatkozó munkák összegyűjtése, csupán a birodalom két felét összekötő gazdasági kapcsolatok történetének két olyan vetületét tartjuk fontosnak kiemelni, amely szorosabban összefügg az 1867-ben létrejött struktúrával.

Mint ismeretes a kiegyezési törvények tízévenként megújítandó vám- és kereskedelmi szerződések (később szövetség) útján szabályozták a két birodalomfél viszonyát. E szerződéses viszony feltételeinek időről időre történő újratárgyalása esetenként komoly feszültségeket és politikai viharokat okozott mind Bécsben, mind Budapesten. Mindezt pedig gazdag vitairodalom kísérte mindkét oldalon, azonban e művek felsorolását nem érezzük feladatunknak. E viták feldolgozására már a Monarchia fennállása idején történtek kísérletek, mint például Seress László terjedelmesebb írásában, mely áttekintette az 1910-es évekig lezajlott tárgyalások politikumát (A kiegyezési viták. In *Politikai Magyarország*. Főszerk. Szász József. 3. köt. *Magyarország politikai élete*. Budapest, 1913, Anonymus Történelmi Könyvkiadó Vállalat, 49–112. o.). Az utóbbi öt évtized szakirodalmát tekintve elsősorban az osztrák történészek körében tapasztalható komolyabb érdeklődés e téma iránt. Említhetjük az 1968-ban megjelent *Der österreichisch–ungarische Ausgleich von 1867, seine Grundlagen und Auswirkungen* egyik tanulmányát (Sutter, Berthold: Ausgleichsverhandlungen zwischen Österreich und Ungarn 1867 bis 1918) és a *Habsburgermonarchie* első kötetének idevágó fejezeteit. Az 1878. évi kiegyezés részletes előtörténetét elolvashatjuk Friedrich Gottas könyvének 5. fejezetében (*Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus. Studien zur Tisza-Ära, 1875–1890*. Wien, 1976, Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 75–161.), a későbbi tárgyalások történetének a feldolgozását pedig Anatol Schmied-Kowarzik kezdte meg (lásd például: Das Scheitern des Wirtschaftsausgleiches von 1897. In *Jahrtausendwende 2000*. Hrsg. Ferenc Glatz. Budapest, 2001, 267–281. /Begenungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, 12./).

A magyar nyelvű publikációk közül Kövér György és Tofik M. Iszlamov elemzésére utalhatunk. Az első szerző az ún. bankügy történetéről írva fontos megállapításokat tesz az 1867-es gazdasági kiegyezés megszületésének körülményeiről (A bankkérdés: két bankrendszer vagy binacionális bank, 1867–1878. *Századok*, 1993. 1. sz. 89–127. o.), míg az utóbbi pedig a negyven évvel későbbi alkudozások elemzését adja (Az 1907. évi osztrák–magyar kiegyezés megkötése. *Századok*, 1967. 1–2. sz. 3–34. o.).

Gazdasági fejlődés

A magyar gazdaságtörténészek között (részben vitatkozva az utódállamok történetírásával) az 1950-es évektől kezdődően egy közel két évtizedig tartó vita bontakozott ki arról, hogy Magyarország milyen gazdasági (és politikai) helyet foglalt el a Monarchián belül. A vitában megszólalók az ország „gyarmati" függésétől, a „félgyarmati", illetve a „hierarchikus függési rendszer" fogalmán át, egy összességét tekintve sikeres gazdasági modernizáció felismeréséig jutottak el. A gazdag szakirodalmi termésből csak a legfontosabb írásokat soroljuk fel időrendben: Sándor Vilmos: *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900*. Budapest, 1954, Szikra; uő: Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában. *Történelmi Szemle (TSz)*, 1958. 1–2. sz. 91–113. o.; *Studien zur Geschichte der österreichisch–ungarischen Monarchie*. Red. Sándor, Vilmos und Hanák, Péter. Budapest, 1961, Akadémiai (A kapitalizmus fejlődése az egykori Osztrák–Magyar Monarchia országaiban című, 1958-as gazdaságtörténeti konferencia anyaga); Berend T. Iván – Ránki György: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867–1914. *TSz*, 1966. 2. sz. 187–203. o.; Tolnai György: Az önálló tőkés fejlődés és a nacionalizmus megítélése a mai magyar gazdaságtörténet-írásban. *TSz*, 1966. 1. sz. 98–115. o.; Katus László: A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés" kérdéséhez. *TSz*, 1967. 1. sz. 1–45. o.; Ránki György: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági fejlődésének néhány kérdéséhez. *Valóság*, 1968. 5. sz. 28–37. o.; Tolnai György: Önálló gazdasági fejlődés

vagy tőkés függés? *Valóság,* 1968. 6. sz. 50–60. o.; Katus, László: Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism (1867–1913). In *Social-Economic Researches on the History of East Central Europe.* Budapest, 1970. /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. No. 62./; Hanák Péter: Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? *Századok,* 1971. 5. sz. 903–931. o.; *Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről.* Budapest, 1971, Akadémiai. /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 55./; Ránki György: A Monarchia gazdasági fejlődésének kérdései. *Világosság,* 1974. 6. sz. 333–341. o. Valamint a kérdéshez lásd még: Komlos, John: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Ausztria–Magyarország gazdasági fejlődése a tizenkilencedik században.* Budapest, 1990, Maecenas; Good, David F.: *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750–1914.* Berkeley, Univ. of California Press, 1984; Kövér György: Centripetális és centrifugális gazdasági erők az Osztrák–Magyar Monarchiában. In uő: *A felhalmozás íve.* Budapest, 2002, Új Mandátum, 254–261. o. (lásd a kötet más tanulmányait is).

A Monarchia emlékezete

A közgondolkodásban a két világháború között a Monarchiáról való emlékezés kánonját Szekfű Gyula számos kiadást megélt munkája határozta meg (*Három nemzedék.* Budapest, 1920, Élet), melyet minden bizonnyal csak árnyalni tudott Gratz Gusztáv könyve (*A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918.* 1–2. köt. Budapest, 1934, Magyar Szemle Társaság). Részben Szekfűvel vitatkozva Németh László is kifejtette álláspontját a kiegyezéses rendszerről, mely több írásának hosszabb-rövidebb részletéből rekonstruálható, mint például az 1939-ben megjelent *Kisebbségben* vagy az egy évvel később publikált *Szekfű Gyula* című munkájából (mindkettőt lásd: *Németh László munkái. Sorskérdések.* A szövegeket gondozta Grezsa Ferenc. Budapest, 1989, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó). Viszont Jászi Oszkár Amerikában kiadott könyve ekkor még nem, csak jóval később hatott a hazai tudományos gondolkodásra (*The Dissolution of the Habsburg Monarchy.* Chicago, 1929, Univ. of Chicago. Magyarul: Jászi Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása.* Budapest, 1982, Gondolat). Az Osztrák–Magyar Monarchia emlékezetének (változó) baloldali olvasatát adja Révai József történeti tárgyú írásaiban (*Válogatott történelmi írások.* Vál. F. Majláth Auguszta. 1. köt. Budapest, 1966, Kossuth), valamint egyre bővülő összefoglalásában Mód Aladár (*400 év küzdelem az önálló Magyarországért.* 6. kiad. Budapest, 1951, Szikra). Németh László értelmezéséből kiindulva és egyben vitatkozva is vele, Bibó István 1948-ban megjelent esszéjében mondott ítéletet a dualizmus felett (Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In *Bibó István összegyűjtött munkái.* Szerk. Kemény István és Sárközi Mátyás. Bern, 1981, Európai Protestáns Szabadegyetem, 1. köt. 255–286. o.), komoly hatást gyakorolva ezzel az 1970–1980-as évek liberális értelmiségi gondolkodására.

Szekfű, Németh, Révai és Bibó múltszemléletének alakulását, egymással folytatott vitáikat a magyar történettudomány már sokrétűen feltárta: Lackó Miklós: *Sziget és külvilág.* Válogatott tanulmányok. Budapest, 1996, MTA Történettudományi Intézete (például Révai történeti munkáiról, Németh és Szekfű kapcsolatáról szóló írások); Gergely András: Németh László vitája Szekfű Gyulával. *Valóság,* 1983. 1. sz. 47–63. o.; uő: Bibó István a kiegyezésről és a dualizmus rendszeréről. In *„Képzeljetek embert." Tanulmányok Schlett István 60. születésnapjára.* Szerk. Bihari Mihály és Cieger András. Budapest, 1999, Korona – ELTE ÁJK Politológia Tanszék, 55–64. o.; Kovács András: Két kiegyezés. In *Bibó Emlékkönyv.* Budapest – Bern, 1991, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem – Századvég Kiadó, 2. köt. 118–139. o.; Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat: Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával.* Budapest, 1999, Osiris; Hanák Péter: 1867 – európai térben és időben. In uő: *1867 – európai térben és időben.* Vál. Somogyi Éva. Budapest, 2001, MTA Történettudományi Intézet, 183–196. o.; Gerő András: A fogalmak foglya. Bibó István a XIX. század második felének magyar történelméről. *Beszélő,* 2001. október (10. sz.), 94–104. o. stb.

A történészek és irodalmárok az 1960-as évektől fogva az Osztrák–Magyar Monarchia egykori területén élő népek múltjának és kultúrájának közös vonásai, illetve a Monarchiára vonatkozó közösségi emlékezet működése iránt kezdtek el érdeklődni. Ezt a törekvést tovább ösztönözte az ún. Közép-Európa gondolat reneszánsza az 1980-as és az 1990-es évek első felében hazánkban, valamint a környező országokban. Az igen változatos és eltérő álláspontokat tükröző szakirodalomból valóban csak válogathatunk: Magris, Claudio: *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban.* Budapest, 1988, Európa (az olasz szerző 1963-ban megjelent könyvének rövidített kiadása); Mátrai László: *Alapját vesztett felépítmény.* Budapest, 1976, Magvető; Kiss Endre: *A „k. u. k. világrend" halála, Bécsben.* Budapest, 1978, Magvető (a könyv egy későbbi változata németül jelent meg: *Der Tod der k. u. k. Weltordnung in Wien. Ideengeschichte Österreichs um die Jahrhundertwende.* Wien, 1986, Böhlau. /Forschungen zur Geschichte des Donauraumes 8./); Nyíri Kristóf: *A Monarchia szellemi életéről. Filozófiatörténeti tanulmányok.* Budapest, 1980, Gondolat; Király István: Dezső Kosztolányi und die Österreichisch–Ungarische Monarchie. *Neohelicon,* XIII (1986), I. 271–285. o.; Hanák Péter: *Ragaszkodás az utópiához.* Budapest, 1993, Liget Műhely Alapítvány; Vajda György Mihály: *Egy irodalmi Közép-Európáért.* Budapest, 2000, Fekete Sas Kiadó (mindkét kötet több tanulmányt tartalmaz e kérdésről); Juhász Erzsébet: A Habsburg-mítoszról. Különös tekintettel Krúdy Gyula Monarchia-élményére. *Iskolakultúra,* 1993. 15–16. sz. 15–25. o.; Glettler, Monika: Habsburg-mo-

narchia: jelenlévő múlt? *Európai Szemle*, 1997. 2. sz. 87–98. o.; Pók Lajos: Egy nosztalgia forrásai és fordulatai. A Monarchia visszapillantó tükörben. *Európai Szemle*, 1997. 4. szám, 81–93. o.; Bombitz Attila: Virtuális Monarchia. A „monarchikus/osztrákozó" olvasatok anomáliáiról Christoph Ransmayr kapcsán. *Forrás*, 1998. 1. sz. 58–70. o.; Gyáni Gábor: *Történészdiskurzusok*. Budapest, 2002, L'Harmattan (lásd a Közép- és Kelet-Európa koncepciók című fejezetet, további szakirodalommal); Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában.* Budapest, 2004, L'Harmattan Kiadó. Külön is ki kell emelnünk a Fried István szerkesztésében megjelentetett összehasonlító irodalomtörténeti tanulmányköteteket, mint például: *Monarchia-karnevál az irodalomban. Az Osztrák–Magyar Monarchia emléke az irodalomban.* Szeged, 1989, JATE; *A Monarchia a századfordulón. Monarchia irodalmak és irodalmak a Monarchiáról.* Szeged, 1991, JATE; *(B)irodalmi álmok – (b)irodalmi valóság: a Monarchia irodalmairól, művészetéről.* Szeged, 1998, JATE –Tiszatáj Alapítvány.

A kiegyezés historiográfiája

A kiegyezés hazai történettudományi megítélésében bekövetkező változások iránt érdeklődők számára megkerülhetetlen Hanák Péter terjedelmes áttekintése (Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában. In uő: *Magyarország a Monarchiában.* Tanulmányok. Budapest, 1975, Gondolat, 157–221. o.), kordokumentumként pedig A Történettudományi Bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről (*Századok*, 1962. 1–2. sz. 206–239. o.). További szerzők kisebb lélegzetű írásai ugyancsak haszonnal forgathatók: Diószegi István: Struktúra, analízis, modell. Elméleti és módszertani problémák a Habsburg-monarchia történetének kutatásában, valamint uő: Viták és értelmezések a Habsburg-monarchiáról. In Diószegi István: *A magyar külpolitika útjai.* Budapest, 1984, Gondolat, 375–390. o. és 391–400. o.; Glatz Ferenc: A Monarchia sorsa a történetírásban. In uő: *Történetírás korszakváltásban.* Budapest, 1990, Gondolat, 185–190. o.; Mazsu János: A kiegyezés megítélésének változásai a magyar történettudományban. *Debreceni Szemle*, 2002. 4. sz. 570–583. o. Az osztrák történettudomány álláspontja felől pedig Somogyi Éva két rövidebb írásából lehet tájékozódni: A dualizmus megítélésének változásai az osztrák történetírásban. In *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993, MTA Történettudományi Intézet, 359–364. o.; illetve az újabb fejleményekről: Bevezető. In Hanák Péter: *1867 – európai térben és időben.* Budapest, 2001, MTA Történettudományi Intézet, 13–15. o. Végül érdekes összehasonlítással szolgálhat Deák István Amerikában élő magyar történész évfordulós szemléje: Amerikai történészek az Osztrák–Magyar Monarchiáról. A dualizmus kora a modern amerikai történetírás tükrében. *Századok*, 1967. 6. sz. 1402–1412. o.

Figyelemre méltó ezen kívül a dualizmus és a Kádár-korszak analógiájának megjelenése az 1970-es években, valamint a kiegyezéses politikai metódus és az 1867-ben létrejött hatalmi struktúra felelevenítése a szocializmus reformját sürgető programokban az 1980-as években, illetve a rendszerváltás hivatalos és ellenzéki retorikájában. Erről lásd: Kövér György: Kiegyezés: egy újraírt forgatókönyv. Historizáló sémák a magyar átalakulásban. *Századvég*, 1994. tavasz, 130–137. o.; Kemény István: Polgárosodás polgárjogok nélkül. In *Változás és állandóság. Tanulmányok a magyar polgári társadalomról.* H. n. 1989, A Hollandiai Mikes Kelemen Kör kiadása, 183–200. o. (különösen: 197–199. o.), valamint Gyáni Gábor könyvünkben megjelenő tanulmányát (A Habsburg-múlt emlékezeti kánonjai).

ILLUSZTRÁCIÓK JEGYZÉKE

17. o. • I. Ferenc József arcképe. Olajfestmény. Magyar Képek Archívum

33. o. • Deák Ferenc képmása. Than Mór olajfestménye, 1876. Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjtemény

39. o. • A magyar országgyűlés megnyitása 1865. december 14-én. Litográfia, rajzolta Katzler Vince, 1866. Budapesti Történeti Múzeum Fővárosi Képtár

56. o. • Az 1865–66. évi országgyűlés emlékműlapja, a vezető politikusok arcképével. Marastoni József litográfiája. Budapesti Történeti Múzeum Fővárosi Képtár

65. o. • A képviselőház 1867-es bizottságának ülése a Magyar Tudományos Akadémián, 1867. *Vasárnapi Ujság*, 1867. február 17. 89. o. Budapesti Történeti Múzeum Újkori Könyvtár

68. o. • Közös ügyeink. Karikatúra. *Üstökös*, 1865. november 25. 388. o. Budapesti Történeti Múzeum Újkori Könyvtár

79. o. • Az országgyűlés küldöttsége Erzsébet császárnénál. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1866. március 11. 148. o. Budapesti Történeti Múzeum Újkori Könyvtár

85. o. • Majláth és Beust Deák Ferencnél. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1866. december 30. 809. o. Budapesti Történeti Múzeum Újkori Könyvtár

89. o. • Báró Beust birodalmi kancellár. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1867. augusztus 31. 411. o. Budapesti Történeti Múzeum Újkori Könyvtár

91. o. • Gróf Andrássy Gyula miniszterelnök. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1867. szeptember 7. 423. o. Budapesti Történeti Múzeum Újkori Könyvtár

94. o. • Az Andrássy-kormány csoportképe. Mandello és Leitner litográfiája, 19. század második fele. Budapesti Történeti Múzeum Fővárosi Képtár

96. o. • A magyarok áldozata. Karikatúra. *Ludas Matyi*, 1868. szeptember 13. 293. o. Országos Széchényi Könyvtár

103. o. • Az országgyűlés ülése a Magyar Tudományos Akadémián. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1867. november 23. 555. o. Budapesti Történeti Múzeum Újkori Könyvtár

100. o. • Madarász József, 1860 körül. Mayer György felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár

109. o. • Tisza Kálmán, 1861. Mayer György felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár

115. o. • Eötvös József. Madarász Viktor olajfestménye, 1873 (?). Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjtemény

134, 135. o. • Az 1867. évi törvénykönyv első és utolsó oldala. Magyar Országos Levéltár

138. o. • Előkészületek I. Ferenc József koronázáskor a Lánchíd pesti hídfőjénél, 1867. Heller József felvétele. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Fényképtár

141. o. • I. Ferenc József királlyá koronázása Budán. Színezett litográfia, rajzolta Katzler Vince, 1867. Budapesti Történeti Múzeum Fővárosi Képtár

143. o. • Belépőjegy a koronázási ünnepségekre, 1867. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Térkép-, Kézirat-, Aprónyomtatványtár

146. o. • Folgen der Renovirung. A renoválás következményei. Osztrák karikatúra. *Der Kikeri*, 1869. január 7.

152, 153. o. • A koronázási ünnepély emléklapjai. Kétnyelvű kiadvány, 1867. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Térkép-, Kézirat-, Aprónyomtatványtár

166. o. • Az osztrák kormány miniszterei, 1868. *Vasárnapi Ujjság*, 1868. március 1. 112. o. Budapesti Történeti Múzeum Újkori Könyvtár

169. o. • A közösügyes kapocs. Karikatúra. *Ludas Matyi*, 1868. augusztus 23. 269. o. Országos Széchényi Könyvtár

174. o. • Karl Becke osztrák pénzügyminiszter. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1867. szeptember 21. 454. o. Budapesti Történeti Múzeum Újkori Könyvtár

177. o. • Lónyay Menyhért, 1870 körül. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Fényképtár
179. o. • Öt forint – Fünf Gulden. Államjegy, 1881. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Térkép-, Kézirat-, Aprónyomtatványtár
188. o. • Kossuth Lajos nyílt levele Deák Ferenchez. *Magyar Ujság*, 1867. május 26. Országos Széchényi Könyvtár
191. o. • Népünnepély Budán I. Ferenc József koronázásának napján, 1867. június 8. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1867. július 27. 249. o. Budapesti Történeti Múzeum Újkori Könyvtár
195. o. • Dísztribün a Lánchíd pesti hídfőjénél a koronázáskor, 1867. június 8. Heller József felvétele. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Fényképtár
197. o. • A természetbeni ajándékok átadása, 1867. június 10. Fametszet, rajzolta Kollarz Ferenc. Budapesti Történeti Múzeum Fővárosi Képtár
203. o. • Kemény Zsigmond. Stróbl Alajos portrészobra, 1896 körül. Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjtemény
205. o. • I. Ferenc József kardvágása a koronázási dombon. Színezett litográfia, rajzolta Katzler Vince, 1867. Budapesti Történeti Múzeum Fővárosi Képtár
211. o. • Deák Ferenc, 1870 körül. Simonyi Antal felvétele. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Fényképtár
214. o. • Kossuth Lajos, 1877. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár
222. o. • Országos kis tükör. Deák Ferenc képmásával. Első füzet. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Térkép-, Kézirat-, Aprónyomtatványtár
225. o. • A képviselőház épülete Pesten. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1865. október 15. 37. o. Budapesti Történeti Múzeum Újkori Könyvtár
230. o. • Magyar lovasság. Karikatúra. *Bolond Miska*, 1868. március 29. 52. o. Országos Széchényi Könyvtár
233. o. • Közös budget. Karikatúra. *Bolond Miska*, 1868. november 29. 190. o. Országos Széchényi Könyvtár
235. o. • Tulipán-jelvény. Magyar Nemzeti Múzeum
238. o. • I. Ferenc József eskütétele a koronázáskor, 1867. Litográfia a koronázási-albumból. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Fényképtár
241. o. • A képviselőház elnöki emelvénye, 1886. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Fényképtár
244. o. • Dísztribün az Andrássy úton I. Ferenc József 25 éves uralkodásának jubileumi ünnepsége alkalmával, 1892. június 8. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Fényképtár
249. o. • Fáklyásmenet és tisztelgés Andrássy Gyula miniszterelnöknél. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1867. március 9. 110. o. Budapesti Történeti Múzeum Újkori Könyvtár
252. o. • I. Ferenc József a millenniumi tenyészállat-kiállításon, (jobbra Darányi Ignác), 1896. május 25–31. között. Erdélyi Mór felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár
255. o. • Ezredéves Országos Kiállítás. Plakát, 1896. Budapesti Kiscelli Múzeum
257. o. • A korona bevitele az új országházba a millenniumi ünnepségek idején, 1896. június 8. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Fényképtár
259. o. • A delegáció ülése a Magyar Nemzeti Múzeum épületében, ifj. Andrássy Gyula elnöklete alatt, 1900. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár
260. o. • Magyar és osztrák delegátusok a Sándor-palota teraszán a gazdasági kiegyezési tárgyalások idején. Darányi Ignác magyar és Auersperg osztrák földművelésügyi miniszter beszélget, mögöttük balra, Wekerle Sándor miniszterelnök, 1907. október. Jelfy Gyula felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár
263. o. • A magyar delegáció ülésterme Bécsben. Semsey László a jegyzőkönyvet olvassa, 1906. június. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár
267. o. • Mi lett a bociból. Karikatúra. *Bolond Miska*, 1867. december 29. 208. o. Országos Széchényi Könyvtár
272. o. • Az osztrák parlament épülete Bécsben, 1900-as évek. August Staude felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár
275. o. • A magyar hódoló küldöttség felvonulása Bécsben, a Mariahilfer Strassén, Schönbrunn felé, 1915. Jelfy Gyula felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár
281. o. • A magyar és az osztrák delegáció elnöke a polai arzenálban, a delegációk adriai kirándulása alkalmával, 1907. Jelfy Gyula felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár
289. o. • Az Osztrák–Magyar Monarchia középcímere, 1915

293. o. • Lónyay Menyhért pénzügyminiszter pénzt szór az emberek közé, miközben a koronázási menet bevonul a budai helyőrségi templomba. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1867. augusztus 3. 367. o. Budapesti Történeti Múzeum Újkori Könyvtár
296. o. • I. Ferenc József összetört szobrának eltávolítása a Hősök terén a Millenniumi-emlékműről, 1919. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár
299. o. • Meghívó I. Ferenc József látogatása alkalmából a pesti polgári lövöldébe, 1865. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Térkép-, Kézirat-, Aprónyomtatványtár
302. o. • Röpirat a koronázásról, 1867. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Térkép-, Kézirat-, Aprónyomtatványtár
308. o. • A száműzetésből hazatért Perczel Mór fogadása Pesten, 1867. július 27-én. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1867. augusztus 3. 361. o. Budapesti Történeti Múzeum Újkori Könyvtár
315. o. • Száműzetésben. *Vasárnapi Ujság*, 1867. május 26. 273. o. Budapesti Történeti Múzeum Újkori Könyvtár
397. o. • I. Ferenc József Frigyes főherceggel beszélget Schönbrunnban, 1915. augusztus 18. Heinrich Schulman felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár
404. o. • A magyar delegátusok elindulnak a magyar házból a Burgba. Középen Hegedűs Sándor és Bánffy Dezső, 1900. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár
409. o. • I. Ferenc József és Frigyes főherceg csapatszemlén, a Vérmezőn, 1910 körül. Kallós Oszkár felvétele. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Fényképtár
421. o. • I. Ferenc József és Ferenc Ferdinánd útban a Mátyás-templom felé, a koronázási jubileumi misére, 1907. Balogh Rudolf felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár
424. o. • Az osztrák kormány és kísérete a Mátyás-templomban, I. Ferenc József névnapja alkalmából megtartott misén, a kiegyezési tárgyalások idején, Wekerle Sándor, Beck osztrák miniszterelnök, Apponyi Albert, 1907. október 13. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár
436. o. • A külügyminisztérium épületének egyik helyisége Bécsben, a Ballhaus Platzon. Jelfy Gyula felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár
444. o. • I. Ferenc József egy pesti népkonyhán. Fametszet, Franz Kollarz rajza. Budapesti Történeti Múzeum Fővárosi Képtár
451. o. • Meghívó az Andrássy-szobor felavatására, 1906. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Térkép-, Kézirat-, Aprónyomtatványtár
460. o. • Széll Kálmán üdvözli I. Ferenc Józsefet az Andrássy-szobor leleplezésekor. Jobbra Wekerle Sándor, Wlasics Gyula és Justh Gyula, 1906. december 2. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár
473. o. • A közös hadügyminisztérium és a haditengerészet képviselői a delegáció ülésének idején, Bécsben 1902. Weinwurm Antal felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár
496. o. • Deák Ferenc: Adalék a magyar közjoghoz. Pest, 1865. Címlap. Országos Széchényi Könyvtár
503. o. • Deák Ferenc húsvéti cikke. *Pesti Napló*, 1865. április 16. Országos Széchényi Könyvtár
511. o. • A königgrätzi csata egy jelenete, 1866. Színezett litográfia. Hadtörténeti Múzeum
519. o. • I. Ferenc József, 1860-as évek második fele. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Fényképtár
525. o. • Deák Ferenc, 1870 körül. Ellinger Ede felvétele. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Fényképtár
537. o. • A magyar delegáció ülése Bécsben. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1868. február 9. 75. o. Budapesti Történeti Múzeum Újkori Könyvtár
540. o. • Új automata. Karikatúra, *Borsszem Jankó*, 1895. június 23. Címlap. Országos Széchényi Könyvtár
548. o. • Andrássy Gyula. Benczúr Gyula olajfestménye, 1887. Magyar Nemzeti Múzeum történelmi Képcsarnok
556. o. • Magyarország fejedelmei és királyai 884-től fogva. Színezett litográfia, rajzolta Tewele Sándor terve szerint Geiger Károly. Budapesti Történeti Múzeum Fővárosi Képtár
565. o. • Emléklap Magyarország 1000 éves fennállásának megünneplésére. Halász István színezett litográfiája. Budapesti Történeti Múzeum Fővárosi Képtár
587. o. • Az országgyűlés két házának együttes díszülése a képviselőházban, az 1848. április 11-i törvény szentesítésének ötvenedik évfordulóján, 1898. Ellinger Ede felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár
593. o. • Millenniumi emléklap I. Ferenc József és Erzsébet királyné arcképével, 1896. Magyar Képek Archívum
595. o. • Osztrák–magyar jubileumi érmék. Képeslap, 1908. Magyar Képek Archívum

598. o. • I. Ferenc József temetési menete Bécsben, 1916. november. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár

601. o. • Képeslap I. Ferenc József és Károly trónörökös (a későbbi IV. Károly) arcképével, 1915. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Fényképtár

607. o. • Cukorkás zacskó I. Ferenc József és Rudolf trónörökös arcképével. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum

608. o. • Az Erzsébet királyné Szanatórium sorsjegye, Benczúr Gyula rajzával. Magántulajdon

610. o. • „Császár-jubileum". A császári párt ábrázoló porcelánszobor. Magántulajdon

613. o. • Osztrák–magyar műsorok után. *Ludas Matyi*, 1983. január 13. Címlap. Országos Széchenyi Könyvtár

621. o. • Kihelyezett kormányülés Söjtörön Deák Ferenc születésének 200. évfordulója alkalmából. Kosáry Domokos az MTA volt elnöke beszél, 2003. október 18. Szigetvári Zsolt felvétele

622. o. • Deák Ferenc szülőháza Söjtörön, 2003. Szigetvári Zsolt felvétele

625. o. • Emléklap ezüst 20 Ft-ossal a Deák-évfordulóra, 2003

626. o. • Söjtöri diákok a Deák-mauzóleumnál, a Kerepesi temetőben Deák Ferenc születésének 200. évfordulója alkalmából, 2004. január 26. Pélyi Nóra felvétele

A műtárgyfelvételeket és a reprodukciókat készítették: Bakos Ágnes, Barnaföldi Gábor, Farkas Árpád, Jaksity László, Képessy Bence, Magyar Képek Archívum, Szelényi Károly, Országos Széchényi Könyvtár Fotólabor, Szalatnyai Judit, Tihanyi Bence

TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

182. o. • Az Osztrák–Magyar Monarchia országai és tartományai 1913-ban
212. o. • A Deák-párt (korábban Felirati Párt) választási győzelmeinek földrajzi megoszlása 1861 és 1875 között (a megnyert választások százalékában)
Adalbert Toth: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*. München, 1973, 92. alapján.
217. o. • A Szélsőbal párt választási győzelmeinek földrajzi megoszlása 1861 és 1875 között (a megnyert választások százalékában)
Adalbert Toth: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*. München, 1973, 98. alapján.
228. o. • A Balközép párt (korábban Határozati Párt) választási győzelmeinek földrajzi megoszlása 1861 és 1875 között (a megnyert választások százalékában)
Adalbert Toth: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*. München, 1973, 106. alapján.
286. o. • Az Osztrák–Magyar Monarchia államalkotó nemzetei (1910)
291. o. • Az Osztrák–Magyar Monarchia etnikai térképe (1910)
313. o. • Felekezetek az Osztrák–Magyar Monarchiában (1910)
401. o. • A bányászatból és iparból élők aránya az Osztrák–Magyar Monarchiában 1890-ben
431. o. • Az Osztrák–Magyar Monarchia vasúthálózatának fejlődése a századfordulóig
Helmut Rumpler: *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Wien, 1997, Ueberrenter, 461. alapján.
529. o. • A Habsburg Birodalom területi változásai a 19. században
544. o. • Az Osztrák–Magyar Monarchia közös hadseregének katonai közigazgatása és hadkiegészítő kerületei 1873-ban
Hajdu Tibor: *Tisztikar és középosztály*. Budapest, 1999, História Könyvtár 6. térkép alapján.

Nemzet
és emlékezet

A SOROZAT
TERVEZETT KÖTETEI

• Magyar őstörténet és a honfoglalás •
• Mátyás és a humanizmus •
• Dózsa és a parasztháború •
• Mohács •
• Törökvilág Magyarországon •
• Buda és a felszabadító háborúk •
• Felvilágosodás Magyarországon •
• Reformkor •
• Forradalom és szabadságharc •
• I. világháború •
• II. világháború •
• 1956 •
• Rendszerváltozás •

A KIEGYEZÉS

A *Nemzet és emlékezet* sorozat ötödik darabjaként megjelenő kötet az 1867-es kiegyezés előtörténetével és tartalmával, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia változó megítélésével foglalkozik. A sorozat ismert szerkezetét követi: elsőként a kiegyezés létrejöttére vonatkozó, igen szerteágazó forrásokból ad bő válogatást, tudatosan törekedve az összetett alkufolyamat minden elemének a megjelenítésére. A második részben reprezentatív áttekintés található a kiegyezést övező korabeli politikai vitákról, illetve a dualista rendszer összeomlása után született értékelésekről. A harmadik nagy fejezetben pedig az osztrák és a magyar történettudomány kiegyezésről alkotott vélekedésének az elmúlt öt évtized során fokozatosan bekövetkező módosulásai követhetők nyomon. Végül helyet kaptak az 1867-es kompromisszum sajátosságait feltáró szaktanulmányok, valamint a Monarchiával kapcsolatban máig tapasztalható nosztalgia okait firtató írások. A kötetet a gazdag képanyag, illetve a témakör forrásait és szakirodalmát áttekintő értékelő bibliográfia teszi még használhatóbbá.

8980 Ft

ISBN 963 389 660 0
9 789633 896600